

МИХАИЛ
АРНАУДОВ

ЛЮБЕН
КАРАВЕЛОВ
ЖИВОТ, ДЕЛО
ЭПОХА
1834-1879

*Правата съм смело бранил
На моето племе
И сеел съм за свобода
Драгоценно семе.*

МИХАИЛ
АРНАУДОВ

ЛЮБЕН
КАРАВЕЛОВ

ЖИВОТ, ДЕЛО
ЭПОХА

1834-1879

ВТОРО ИЗДАНИЕ

ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ 1972

826

A 87

826

~~6300~~

~~4439~~

82 Б

Изпълнявам един неотменим
дълг към паметта на жена си
Стефана, по баща Асен
Симидова, като ѝ посвещавам
настоящия труд. Без предаността
и готовността
за самопожертвуване
на този мой верен спътник
в живота научното ми дело не би
се осъществило в своя
най-значителен дял.

УВОДНИ ДУМИ

За Любен Каравелов е писано сравнително много, но все някак случайно, неравномерно или едностранчиво, без да се стига до напълно уяснен образ на големия публицист и белетрист, упражнил силно влияние върху духовете в България през 60-те и 70-те години на XIX в. Налагаше се отдавна да се напише една по изчерпателна негова биография, да се изучи изцяло литературното му дело и да се характеризира обстойно идеологията му, предмет на противоречиви схващания и на тенденциозни осветления било от последователите му, било от противниците му преди и след Освобождението.

Една от важните причини за невявяването на изследвания от този род бе липсата на пълно издание на Каравеловите литературни и политически произведения, особено на многото статии, пръснати из руски и сръбски списания или вестници, както и непроучването на не тъй лесно достъпните доскоро държавни и други обществени архиви в Москва, Белград, Букурещ и други градове в Русия и на Запад, в които — трябваше да се предполага — се криеха немалко документи върху живота и дейността на Каравелов през емигрантския му период. И все пак, докато настъпи моментът за подобна документация и за систематично изчерпване на разните познати извори, необходимо беше да се опита един по-широк преглед на духовното развитие, личните съдби и творческите прояви на бележития революционер демократ.

Тъкмо защото все още нямаме събрани нито чисто литературните, нито публицистичните трудове на Каравелов и защото не може още да се мисли за преиздаване на редактираните от него вестници *С в о б о д а* и *Н е з а в и с и м о с т*, запазени в пълнота само в една-две столични библиотеки, необходимо ми се видя да цитирам по-често дълги извадки оттам, както и от други трудно достъпни периодически издания, за да добие читателят правилна представа за оригиналния стил и точната мисъл на писателя. За оправдане на тази практика позволявам си да припомня мнението на немския културен и литературен историк Ернст Курциус, в книгата му за френския романист Марсел Пруст, чиито съчинения може да си набави всеки образован читател. „Дългите цитати, мисли Курциус, са тъй необходими за литературния критик, както илюстрациите или светливите репродукции за художествения критик.“ Важи ли това мнение за общопознати поетически и художествени произведения, то добива своя истински смисъл при писатели с историческо значение, не тъй популярни вече, но все пак интересни за читателя, който иска да проникне в съкровената им духовна стихия.

Добавил бих още следното. Книгата ми е замислена като завършък на редицата големи монографии, които съм посветил на някои от героите на Българското възраждане. По метод на излагане и по основни схващания върху съотношението между лично и колективно начало в процеса на историческото движение аз оставам при гледищата, застъпени в изследванията ми върху Раковски, Априлов, Бозвели, Селимински, братя Миладинови и други техни сподвижници в чисто културната или революционната борба на българския народ.

София, 20 април 1952 г.

Р. С. След като в 1954 г. книгата ми бе основно прегледана и допълнена, без да бъде още възможно отпечатването ѝ, появиха се трудове и статии, които изнасяха ценни материали или разяснения върху живота и идеите на Каравелов. Особено важни се оказаха двете книги на Михаил Димитров: 1. Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на вестник „Свобода“ (1860—1869). Статии, дописки и писма. София, 1957; и 2. Любен Каравелов. Биография. София, 1959. Дългът ми налагаше да взема под внимание онова ново за биографията и публицистиката на Каравелов, което Димитров бе открил при проучванията си в руските и сръбските архиви, като навсякъде в забележките си посоча как това ново е използвано.

София, август 1959 г.

М. А.

Глава I

КОПРИВЩИЦА

1

Родното място в спомените на Каравелов. — Природата на Средна гора и край Копривщица. — Възникване на селището през XVI в. — Пришълци от Златишкото поле и от други места. — Названието на Копривщица: произход и легенда. — Кърджалийски опустошения и възобнова към началото на XIX в. — Копривщенската къща като свидетелство за минало благосъстояние. — Стопански възход, строеж на солидни и украсени домове. — Скъпост в нравите и простота на живота. — Търговия и занаяти като причина за напредъка на подбалканските селища.

Когато през шестдесетте години на XIX в. Любен Каравелов пише в Москва повестта си *Българи от старо време*, чийто сюжет е взет от живота на някогашна Копривщица, пред духовния му поглед възкръсват картините на видено и преживяно в една патриархална среда и всред една величествена природа, неизказано пленителни за емигранта, поставен при съвършено други условия и в съвсем незавидна градска обстановка. Напускайки за миг спокойния тон на разказа си, откъсвайки се от героите си и от тяхната съдба, писателят не може да удържи възлението си при халюцинаторно оживелите свои спомени от детинство и перото му нанася бързо следните трогателни признания:

„Обичам те, мое мило отечество! Обичам твоите балкани, гори, сипеи, скали и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю! Обичам те от всичката си душа и сърце, ако ти и да си обречен на тежки страдания и неволи! Всичко, щото е останало досега в моята осиротяла душа добро и свято — всичко е твое! Ти си онай благословена земя, която цъфти, която е пълна с нежности, със сияние и величие, следователно ти си ме научило да обичам и да плача над всяко човешко нещастие — а това е вече много за един човек... И досега още чувствавам възрождението на твоят мерзлив зеленчук, който изпълва всичкото пространство, на която страна и да хвърли човек окото си; аз и досега чуя песента на славейте и чуруликането на ластовиците; най-после аз и досега слушам крехкият глас на българското момиченце, което мете дворът си с бръскалката и пее си своята народна песенчица...

Не само непосредствено почувствуваното, при забравен дълг за епическо безстрашие в рисунъка на случки и характери, предмет на повестта, но и примерът на един такъв голям майстор на битовия разказ, какъвто е Гогол, карат нашия писател да се предаде без стеснение на копнежа си по далечното отечество, по идилията край домашното огнище, цял пренесен в личния свят от чувства, от видения на природа и на хора. Въображението на младия българин, отдавна заседнал в чужбина и с мисъл, омрачена от доста неволи, се носи драговолно към възхитителните планински пейзажи на Копривщица, към бита на съселяни и към образите на близки хора, скъпи за сърцето му, и лирическото обръщение към тях се вестява най-естествено, нарушавайки творческата самоза-

бравата. Може внушението от тази изповед на любов и нежна, с оглед към изчезналата идилгия, да не достига високото равнище на сродни поетически излияния у други художници на словото, но вън от всяко съмнение остава искреността на романтичeskата омая у Каравелов, съчетал и други път в повестта си здравия реалистичен усет с една жива сантиментална струя.

Средна гора, увенчана с върховете Буная, Богдан и Братия, е правела до неотдавна силно впечатление с необгледните си букови гори, покрили вълнистите ѝ възвишения и падините ѝ, и с просторните си ливади, пръснати като острови всред тъмнозелените лесовете. Нашият историкограф К. Иречек, който е пътувал по тия места през лятото 1883 г., се възхищава от вековните буки над Копривщица и Панагюрище, подобни на които бил виждал само в Дания. Поразен от огромната живописна панорама, открила му се от върха Братия, той бележи в пътеписа си: „Изгледът е един от най-великолепните не само в България и на Балкански полуостров, но изобщо в Европа.“² Нека добавим, като контраст към тази картина, че хълмовете край самата Копривщица са били още в далечното минало обезлесени, за да се спечели паша за добитъка. Утешителното обаче е, че от 1905 г. насам близките голи височини са покрити с нови гори, които изменят най-благоприятно предишната печална гледка.³ Това са млади борови гори, засадени от копривщенската община и облекли гиздаво склоновете по река Тополка, която тук събира множеството си малки притоци. „В Копривщица, припомня ни Каравелов в онази своя повест, няма плодovitа земя — само камъне, пясък и глина; но, както се види, по причина на тая неблагодатна и сиромашка почва Копривщица е едно от най-живите и най-деятелните села. Нейната безплодна земя, която изисква големи трудове и изобилен пот, не е допуснала човешките да потънат в сънлива азиатска бездеятелност; но, напротив, водила ги е постоянно към силната воля, към енергията и към постоянен труд и създала е из тях деятелни промишленици и многополезни мислители.“ Това геопсихическо наблюдение, което се повтаря от Каравелов и в Записки за България и българите, гдето се изтъква мнението на икономистите, че „бедността на земята“ била „най-главният източник на енергията и промишлеността“, подчертава сполучливо съотношението между природни условия и усърдие на жителите да преодолеят оскъдността си чрез напрегнат труд и разнородни занятия, изяснява една важна черта в характера на копривщенци: тяхната рядка предприемчивост, свързана с буден ум и горещо родолюбие, както това се наблюдава и в други планински селища на България, в Калофер, Трявна, Габрово, Котел и т. н. Тъкмо тук важи и максимата на Гьоте.⁴ „Колкото по-лоша земята, толкова по-добри патриоти“, с посочване като пример Швейцария. Добитото с мъка, с много усърдие стопанско благо и спечелената така нравствена свобода поражда и по-високо самочувствие, и по-силна привързаност към отечеството с неговия стар бит или неговата ту красива, ту сурова природа.

Копривщица е застроена високо в Средна гора, около 960—1000 м над морското равнище, в дългата котловина, в която се сливат изворите на Тополка. Климатът тук, в този най-висок град на България, е здрав, тъй като селището е запазено от силни ветрове и от мъгли, при винаги свежо лято и хубави слънчеви дни зиме. Жито тук не вирее, зе-

меделието е слабо застъпено, главно с ръж, овес и ечемик, и едва в най-ново време добър доход обещаваат картофите, за развъждането на които се оказват твърде сгодни както високите ниви, така и низините край града. Отличната паша и изобилната бистра вода са допринесли най-много за развоя на скотовъдството в миналото. Тъкмо като говедарско и овчарско село възниква Копривщица, навярно през XVI в., макар и по-рано да са се навъртали тук като непостоянни обитатели румънските куцовласи и погърчените каракачани⁵ (едните и другите потомци на древните траки), които са посещавали със стадата си и други планински краища у нас лете, зимувайки обикновено в Македония. За тези инородци, които и днес не са престанали да обикалят като овчари номади Средна гора, загатват местни названия около Копривщица, като Климаш (гръцки *κλίμαξ*, стълба, за стария стръмен път в гората), Крецул (румънски *creț*, къдрав, за един лесист връх), Чербул (рум. *serb*, елен, за една долина). Мерул (рум. *tegul*, ябълка, за един поток), Урсулица (рум. *ursul*, мечка, за едно пасбище), Дълбоки вал (рум. *vale*, долина); също и лични имена или прякори в града, като Нягул, Янкул, Радул, Драгул, Ватул, Мандул, Зарзул и др.⁶ Може би все тук трябва да отнесем названията на местности край селото, като Куфарите (рум. *cuifugaia*, пропаст, яма, провала) и Шириней (рум. *șirgău*, поток; тук тече Ширинейска река), както и названието Буная, за високия връх (срв. румънското *buia*, в значението на баба, и аналогичното Баба, връх в близкия Етрополски балкан).

Каракачански стан отначало, Копривщица се разраства до истинско скотовъдно село, когато тук прибавят българи от съседните низини. Главният и първоначален слой на днешните жители възлиза към бежанците от подбалканските места Пирдоп, Златица, Душанци и т. н. Още при завладяване на страната от турците през XIV в. старото население на плодовитото Златишко поле е търсело убежище в по-мъчно достъпните планинските краища, в Етрополско, Тетевенско и Средногорieto, като и по-късно това разселване е продължавало под натиска на пришълците турци, които се настанявали в опразнените села. В един ферман от времето на султан Сюлейман II (1520—1561), познат някога, но незапазен после, се казвало, че Копривщица, основана наскоро, била „вакф“ на една джамия в Цариград, освободен от десетък и ангария.⁷ Тъкмо като привилегировано селище, отдалечено от големите пътища и незасегнато от вътрешните размирици, Копривщица е привличала бежанци и от други застрашени полски места. Основният племенен елемент указва, ако се съди по език, главно на българи от Златишко. Отличителните черти на тази диалектна група от северното средногорско наречие са: изясняване на *ѣ* (*ж*) в *а* (пат, даб, маж), старобългарско звуково съчетание *рѣ* и *лѣ* (грѣми, дрѣм, трѣкам; блѣгарин, влѣк, злѣва), свойствено и на калоферския говор; отбягване на прејотацията (унак вм. юнак, узда вм. юзда, Ован вм. Йован — Иван); твърдост на съгласните, довела до премахване на мекостта в гласните при глагола в първо лице (носа, хода, вида); предпочитане на суфикса *е* при съществителните в множествено число (блѣгаре, приятели, госте).⁸ Тъкмо тези говорни черти проличават и в езика на Любен Каравелов, така че Тодор Влайков, родом от Пирдоп, като говори за първия си прочит на Каравеловите повести и разкази, остава учуден от приликата между

копривщенското и пирдопското наречие. „Виж, бележи той в спомените си, как хубаво, как живо и естествено пише тоя Любен Каравелов! И езикът му е тъй близък на моя роден край! Нашенец някой сякаш приказва.“⁹

За пришълци от други български области говорят местни предания, като това напр. за македонски родове, и названията „Арнаут махала“ и чешма „Арнаутец“. Потеклото на рода Каравелови сочи към покрайната Малешово, по горното течение на р. Брегалница, както приема една семейна традиция в Копривщица. Дали Малешово е било само етап в преселването на потиснатото българско население от Югозападна Македония, от Костурско особено (гдето също се пази архаичният изговор *рѣ—лѣ*), трудно е да се каже. За всеки случай означенията „арнаут“ и „арнаутска махала“ в много български покраини, в Брацигово, Перущица, Пещера и дори Силистренско (селата Айдемир и Сребърно) свидетелствуват явно за бежански групи от македонски предели, съседни с Албания, и главно от Костурско и Корчанско,¹⁰ към края на XVIII в. Допусне ли се, че родът Каравелови има подобно потекло, налице би бил втори пример за македонски произход на един голям български писател от подбалканския тракийски край, тъй като — по сигурни вече предания — и Иван Вазов има пралядо, пришълец от Костурско.¹¹ За всеки случай Копривщица възниква като сборно селище чрез наслоявания от близки и далечни места, подобно на други планински значителни села, напр. Котел в Източна Стара планина, основан също в XVI в.¹²

Названието Копривщица трябва да се произведе от думата „коприва“. Това е най-естественото обяснение, ако съдим по много други имена на реки, селища и местности в България, взети от растителното царство. Отначало селото е могло да бъде наречено и „Копривище“ по аналогия с толкова други наименования със същия суфикс, все в околността, като напр. Градище, Манастирище, Черковище, Оборище и т. н. И тая форма е могла да бъде изменена с време на Копривщица (с отпаднало *в* при произнасяне, както се е писало по-рано или както се говори сега), по аналогия с имена на реки, върхове и заселища наблизо, напр. Тополница (от първоначалното Тополка), Раковица, Златица, Яворица, Калавищица и други. Съвсем не е изключено също първото селище да е било наречено по името на реката (Копривщица, вместо Тополка), тъй както и много други села, застроени край река, са получили своето название. Предлагани са от местни или външни любители на етимологията и други обяснения във връзка с мними легенди за основаването на селището, но те не задоволяват ни достоверната история, ни филологическия ни усет.¹³ Така според стария копривщенец Павел Герджиков и според едно описание на селото от местния първенец Стоян Пранчов¹⁴ Копривщица дължала името си на това, че там се вливали в Тополка „куп речици“, именно Попска река, Крива река, Бяла Река, Бистра, Петрешка и други. По наивното това тълкуване, от „куп речици“ произлязло „купривчици“, после „Купричица“ и накрай „Копривщица“. Друго, уж по-сериозно обяснение вижда в името гръцката дума *καπρίος* (тор, оборище), останала от някогашните каракачани, когато те са изсичали или опожарявали тук горите, за да се открият пасбища за стадата около временните дъсчени колиби. Но да се прибягва до това твърде пресилено тълкуване няма никакво основание, щом

много по-правдоподобно и съобразно както с обстановката, така и със звуковите закони остава извеждането на името от буйно виреещата и досега тук коприва. Селища, реки и местности със същото название има навсякъде, напр. село Коприва и Копривска река¹⁵ в Никополско, Кюстендилско, Серско и другаде, с. Копривец в Беленско, с. Копривлен в Гоцеделчевско, връх Коприва и с. Коприщница край Кавадарци (Македония) и пр. Тези наименования, както и названията на село и река Комщица (от връх Ком, Берковско) или на р. Злетовица (от с. Злетово) показват как от „коприва“ е могло да се стигне до формата „Копривщица“ за реката или селото в Средногорието. Наречено така, родното място на Каравелов се нарежда с името си, като производно от растение, покрай множество други села с подобно название в България: Шипковица, Върбица, Брезница, Осиковица, Яворница, Лясковица и т. н.

Любопитно е турското название на Копривщица — *Авраталан* със значение „Женска поляна“, и на жителите — „аврадали“. Странното име няма нищо общо с псевдоисторическото предание (съчинено, изглежда, в ново време) за някаква си уж болярка от село Рила, която успяла да издействува от султана в Одрин ферман за заселване на своята „малка аристокрация“ в този затулен горски край.¹⁶ Касае се тук за една етиологическа легенда, която иска лесно и в романтичен дух да изтъква необикновеното название. Така и за българското село „Женско“, разположено северно от гр. Солун, което е като ключ към полето с пътищата за Кукуш и Поленин и което има стара крепост над близкото възвишение, се разказва по предание, че било основано от кралица, която се съпротивлявала дълго при нахлуването на турците. Като разрушили крепостта, завоевателите пренесли центъра на управлението в гр. Кукуш, на което дали пак старото име *Авратхисар*, „женска крепост“.¹⁷ Копривщенската „Женска поляна“ указва обаче на нещо по-реално и по-вероятно, с оглед към местните битови условия. Знае се, че в миналото значителен брой копрившеници са отсъствували месеци наред от селото си като занаятчии в разни градове на Европейска и Азиатска Турция, така че същински господари на челядта и стопанството са оставали жените. Това женско управление е правело силно впечатление на външните хора, та и на турците, случайно поселени тук. *Nomina sunt consequentia rerum*: названието „Женско село“ или „Женска поляна“ се е натрапвало неволно на чужденците. В случая фактическото положение е изтъквано и от Л. Каравелов в повестта му *Българи от старо време*, гдето четем:

„Трябва да забележа, че женското население в Копривщица е по-многочислено от мъжкото. Последното ходи по света да прави търговия и да печели за зимаска... Ето защо в Копривщица твърде често остават само селските терзии, купците, берберинът, попове, клисаринът и копачите. Всичките земеделчески домашни работи изпълняват жените и работниците.“

По пример на Каравелов, и Ботев прави подобно наблюдение за родното си село в статия от 1874 г.: „Всеки от вас знае, че зимно време в Калофер остават само жените, селските терзии, копачите и попове, защото мъжкото население отива в Цариград да шие на Хамбаря.“

Интересно е да се знае, че в Копривщица мъжете „домошари“, които не отивали на гурбет, а по една или друга причина се застоявали в село, не са били на почит между съселяните си, не са били гледани

добре от жените си, тъй склонни да ублажават съседките си, когато те са посрещали с голяма радост съпрузите си след дълга раздяла. „Вашиите мъже са гости, и затова управлението (на къщата) е във ваши ръце“, казвали домакините, останали без самостоятелна воля покрай мъжете си, принудени по неволя да не заминат на печалба. Тези мъже са се чувствували стеснени пред пътувалите и забогатели търговци и занаятчии, които към всичко друго са добивали по-голям опит в живота и са усвоявали немалко чужди езици.¹⁸

Копривщица, както се знае от преди едно столетие, е сравнително новозастроено село. Някакви по-стари градежи от средните векове и исторически спомени, които надхвърлят две-три столетия, тук са неизвестни. Развалина от времето преди турското нашествие представя само кулата, открита на пътя, който води от Златишкото поле през Климаш за село Стрелча.¹⁹ По този път е ставало някога съобщението между Копривщица и селата на север, в подножието на Стара планина. Основаването на прочутото после селище ни отвежда, както казахме вече, към XVI в., когато потисканото от турските колонисти население в Златишко-Пирдопския край е било принудено да търси спокоен живот и препитание в Средногорието, където е имало доста безимотни пасбища. За стари връзки на Копривщица с онзи край, за тясно родство между копривщенци и русокосите, умни и пъргави златичани и пирдопчани ни говори и обстоятелството, че когато по-късно, при кърджалийските нашествия, Копривщица бива ограбена и изгорена, населението ѝ прибягва временно тъкмо в близката укрепена Златица.²⁰ По някои запазени турски документи, датирани от XVI в., може да се заключи, че отначало Копривщица се е брояла за колиби в землището на полското село Стрелча (старобългарски Стрельць). Тя не е била нито войнишко, нито дервенджийско село, т. е. не е давала срещу известни държавни отстъпки, подобно на други планински села, войници по време на походите или пазачи на проходите. Тя е оставала предимно овчарско селище, което само постепенно се е замогвало чрез търговията си с жива стока, за да добие и високо покровителство от властта.

За миналото благосъстояние на Копривщица най-добра и осезателна представа ни дават многото негови по-стари къщи с тяхната внушителна архитектура и вътрешна украса. Познат е анекдотът за шопите, които, влизайки в това прочуто планинско село, оставали смаяни от големите домове, заградени с дебели зидове, и ги вземали за манастири, според което пред всеки от тях те се и кръстели.²¹ Новите културни посетители имат немалко основания да се учудват на вкуса и разкоша в тези частни жилища, паметници на едно строителство, което красноречиво говори за подема на занаятчийството и на промишлеността тук. Когато селото бива изгорено от кърджалиите, първо през 1793 г. и после още два пъти до 1810 г., и когато разпръснатите се по околните села жители се прибират отново в старите си огнища, подновяването на сградите се засилва бързо, особено между 1820 и 1830 г. Тогава броят на къщите достига до хиляда, а населението нараства, при настъпило то невиджано благополучие, до шест, после до осем хиляди души. След Гюлханийския хатишериф от 1839 г., който осигурява донякъде, макар и формално, гражданските права и свободи на раята, копривщенци се отпускат да живеят и харчат по-нестеснено, решавайки се и да издигат големи хубави къщи, много от тях по типа на тия в Пловдив, Одрин и

Цариград. Към 1850 г. числото на къщите е достигнало, по свидетелство на Любен Каравелов, до 1500. Видът на тези нови постройки той описва в поменатата своя повест така:

„Къщите са на два ката: стълба, която се намира на лицевата страна на къщата, води на втория кат право под стряхата; тежкият керемиден покрив е твърде много наклонен към предната страна и служи като щит против вятъра и лошавото зимно балканско време; къщите почти всичките са обърнати с лицето към изток, гдето се намира по един голям кйошк, на който седят и спят лете. Всяка къща е заградена с каменна стена, като кале или с висок дървен стобор...

Успоредно с възстановяването на разореното селище, при постоянна грижа за съответствие между сградите, терена и околната панорама, при спазване на практическите и на естетическите нужди, е вървяло старанието за настилане на улиците с калдъръм и за построяване на черкви, чешми и каменни мостове, при което най-голяма щедрост са проявявали състоятелните еснафи. В 1844 г. е била въздигната отново черквата Св. Никола, тъй просторна и тъй изискана откъм стил и украса. За нея са били изразходвани събраните от множество дарители 300 000 гроша.²² В повестта си от 1867 г. Славя Каравелов не пропуска да изтъкне, със свойствения си парлив хумор, някои нередности от страна на настоятелите чорбаджии при постройката на другата черква, Св. Богородица.

„Копривщица е християнско село, пише той, има две черкви и моли се богу като в манастир; нашите жени ходят по два пъти в черква — през Велики пости по три пъти, — изповядват се и комкат се всеки пости и дават за бог да прости, а нашите мъже цели двадесет години събират камъни и кирпичи за „възобновяването на храма Света Богородица“ и възобновили би го, ако на някои от чорбаджиите да не би потривали хубави и богати къщици; най-послед, наша Копривщица почти всякога се е прославяла за своето целомъдрие и за своето богопочитание. Разбира се, че ако всичкото това да не би било така, то нашите учени полове не би живели до дълбока старост, нашите праведни Петковици и Главчовици не би харизвали обещите си на владишките дякони, нашите мазни чорбаджии не би ходили на Божи гроб на Св. Синая и нашите хрисъми юнаци не би затворили читалището.“²³

Подробни сметки за дарения, приходи и разходи на черквата от 1814 до 1861 г. са запазени в тефтерите на черковните епитропи, гдето между многото дарители от всички махали на Копривщица е записан и дядото на нашия писател, Либен Каравела от Арнаут махала. След Кримската война, завършена в 1856 г., когато търговското съсловие натрупало големи богатства, започва строежът на красиви и удобни жилища, в които биват изоставени предишните занаятчийски работилници, понеже собственикът не е вече сам производител, и в които се полага тежест на представителните помещения, вестибюл, стълбище и салон, с богата стенопис от растителни орнаменти и архитектурни пейзажи. Такива са напр. Каблешковата, Млъчковата, Ослековата, Гърковата и други къщи.²⁴ Таваните в стаите тук са облечени с разнообразна резба, а миндерите са покрити с шарени кебета и възглавници. Комините също не са забравени в общия архитектурен план: те имат хубави и разнообразни форми.²⁵ Външните стени и прозорци са боядисани с обикнатата тук оранжева и синя багра, която добре хармонира с багрите на цветята в саксиите или в градината, гледана някога грижливо от домакинята на заможния джелепин или бегликчия. Но въпреки този показан разкош, задоволил честолюбието на хора, които са видели широкия свят, животът и в най-богатите къщи се е отличавал със

забележителна скромност и непонятна за днешното време простота. Известният политически мъж Михаил Маджаров, син на заможен копривщенски търговец, който имал кантора в Цариград, описва в спомените си как цялото тяхно семейство се хранело на ниска дървена софра, как всички деца спели под една черга (спало се е някога на „плъст“, при завивки и постилки — „алища“), как главната храна се състояла от хляб и сухи варива и как само за през зимата се приготвяла т. нар. каварма или саздърма.²⁵

Каравелов, който израства при такава патриархална обстановка изтъква бедната почва като причина да не изпадне копривщениецът в летаргия и да преодолее с упорство всяка оскъдност. Като обяснява веднаж защо шопите били тъй изостанали в духовно отношение, той подчертава навика им да не поддържат връзки с други краища и народи, да не се занимават с търговия, която иска подвижност и съобразителност, и да се задоволяват само със своето сравнително добро земеделие. „Твърде богатата и твърде обширната (работна) земя не благоприятствува на умственото развитие“, разсъждава той в една социално-политическа статия на Знание от 1875 г. Тракийските българи, мисли той, били по-напреднали от своите дунавски и македонски братя и това се дължало не само на дълговечната им борба с гърците, но и на гъстотата на населението, която го карала да изоставя нивите и ливадите си и да се предава на занаяти и търговия.²⁷ Тези наблюдения важат в известна степен и за планинската Копривщица. Ако слабото земеделие тук не е било в състояние да изхрани нарасналото население, в замяна скотовъдството, търговията и занаятите са откривали широк простор за печалба извън село, допринасяйки така и за извоюването на една независима общинска управа, на каквато са се радвали само малко балкански селища. Вземем ли се за мерило на щастието в такава среда не постигнатото на Запад по-високо културно равнище, а материалното и нравственото доволство при по-скромни нужди, несъмнено стара Копривщица е изпреварвала повечето български градове. Както бележи Буркхардт, от своето философско-историческо становище, „едно просто, но здраво съществуване, при пълно физическо благодоростство на расата, при постоянна задружна отбрана срещу врагове и потисници, представя също една култура, особено когато то е свързано с добро, вътрешно задълбочено възпитание на сърцето“²⁸. Такова състояние на нещата, което позволява свободно разгъване на духовните сили, крие възможността за един всестраниен напредък, който неминуемо настъпва, стига да не бъде той задържан от други исторически фактори. Тъкмо това е случай, както вече се каза, в някои български подбалкански селища, гдето при сродни геопсихически условия се отбелязват в миналото значителни икономически и просветни постижения.

2

Скотовъдството в някогашна Копривщица. — Овчарското съсловие и ролята на джелепите (браничарите). — Живот и развлечения на една заможна и свободолюбива класа. — Бегликчиите копривщени: родът Вълко Чалъков и Петко Доганов. — Л. Каравелов за заслугите и злоупотребите на някои бегликчи. — Абаджийството в Копривщица. — Износ на стока из Турско, Гърция и другаде. — Копривщенската емиграция. — Значението и за интелектуалния и икономическия живот в страната. — Липса на турско население в Копривщица. — Местно самоуправление и правдини

Танзимата. — Килийното обучение в миналото; даскал Геро Мушек. — Първото обществено училище от 1822 г. — Дейността на дякон Йосиф, Захарий Круша и Неофит Рилски. — Реформите на Найден Геров и Йоаким Груев. — Женското образование и семейното възпитание в Копривщица.

Скотовъдството полага първите основи на стопанския подем в Копривщица. Обширните пасбища на Средногорието са позволявали да се държат в мирните години преди и след кърджалийските нападения големи стада едър и дребен добитък, които зиме са били откарвани в южните предели на Европейска Турция, в топлите полета около Одрин, Малгара, Кешан, Гюмюрджина и други места на Беломорска Тракия. Съдено по някои непроверими по-стари вести, в началото на XVIII в. копривщенци са имали за разплод до 20 000 говеда при едно население от около 10 000 души (?). Сто години по-късно, към 1810 г., когато биват ограничени еничарските насилия, добитъкът намалял на 12 000 говеда при население 7000 души.²⁹ В своите Записки за България от 1868 г. Каравелов твърди, по спомени на някои възрастни съселяни, че 30—40 години по-рано, значи към 1830 г., около Копривщица имало до 35 бачии (мандри), всяка с по 3000 овце и агнета, от които напоследък били останали само 3 бачии.³⁰

Овчарското съсловие е било изпърво преобладаващият дял на населението. За това би могло да се съди и по поздрава към домашните, когато пристигал някой техен човек от гурбет: „Честит ви овчар!“ Из средата на овчарите се излъчват и първите джелепи или браничари (от турско-арабската дума „джелеб“, събирач). По-заможните скотовъдци, т. е. тези, които притежавали по 4—5000 овце и няколко стотин говеда, не се задоволявали само със своите стада, а закупували и чужда стока, и то откън, от разни места на Балканския полуостров, за да я угояват по копривщенските мери и да я продават наесен в Цариград на касапите.³¹ Част от добитъка е бил клан и в самото село за приготвяне на каварма, пастърма и луканки, все от най-добро качество, или за получаване на лой, която се изпращала в шкембета за подаелчните турски пазари. Вълната от този добитък се е закупувала в Сопот, Карлово и Калофер за преработването и на гайтани. Джелепите били насърчавани и покровителствувани от официалната власт, понеже се грижели за прехраната на населението в градовете и за доставка на вкусно месо за войската в столицата. Честите пътувания из империята и общуването с едно разноплеменно население са им създавали опитност в практическия живот, изостряли са и търговския им усет. Повдигнатото така културно равнище не закъснява да се прояви в строежа на хубави и удобни частни къщи в Копривщица и в желанието да се подпомага — по примера на благодетелите другаде — изграждането на черкви, училища, пътища и чешми за общоселско ползване. Преселени в Пловдив или Цариград, за да развият по-значителна търговия, някои браничари продължават да бъдат ревнителни на народното образование в отечеството си, така че братя Гавраил и Лука Морovenови³² напр., които са следвали в гръцки училища, проявяват необикновено и постоянно старание за учебното дело в селото. Те се отнасят с голямо внимание и към книжовното дело на Неофит Рилски, с когото водят преписка на гръцки език. Несъмнено друг членове на същия род се отчуждават бързо от простите и прави на

бащите си, поддават се на елинизация, подобно на други издигнати българи, заразени от модната гъркомания, и някогашният Вълко-Петко Морoven стана Петкос-Вулкос Метакса, а Душко-Петко Морoven — Тоско Параскева. Такива случаи на денационализация, характерни за откъсване от по-простата битова общност, колкото и чести в градовете с гръцко влияние, са били при копривщенци по-редки.

Когато джелепите са се прибирали през зимните месеци на почивка в Копривщица, те са се предавали на развлечения и гошавки, препускали са хубави коне, ходели са на лов и на стрелба, проявявайки снизи „копривщенски сербезлък“,³³ за който говори една народна песен. Изобщо тези заможни и волни синове на Средногорието са се чувствували жизнерадостна аристократическа класа, издигната над средната ръка свои съселяни. Описвайки съдбата на революционера Тодор Каблешков, издънка на виден браничарски род, Захарий Стоянов beleжи в своите Записки, по повод на живота в някогашна Копривщица:

„Нейните (на р. Тополка) разкошни брегове са били свидетели и на бегликчинско величие и на джелепски кабадайлък (гиздене), па и на неограничена свобода, за която околните клисурци и панагюрци не са сънували дори. Тук, на тия брегове, под честите върби, бегликчийският моабет е траял цели дни и нощи, тук ферманлиите чорбаджии Вълковци, Стояновци, Догановци, Каравеловци и други са яли и пили под звука на двадесет гайди и цигулки, тук селският ага, или субаш е правил кафе на българските делибашии, смирен и покoren, учтив и любезен. Какво вие мислите? Копривщица е била цели векове република, без сенатори и министри, без хартии и президенти, десет пъти по-либерална от френската, сто пъти по-демократична от американската.“³⁴

Старият копривщенец Иван Говедаров³⁵ излага в своята книга за Копривщица подробно какъв е бил веселият живот на браничарите, бегликчиите и търговците абаджии, как те правели разходки със своите хубави коне, арабска порода, как прекарвали по три-четири дни в гиршество, с песни, или на лов на връх Богдан, носейки бъклици с вино и разни закуски, особено свински луканки и овчарска пастърма („по-вкусни от най-добрите маджарски жамбони и суджуци“), готвейки орманкебап от бозайниче прасе или печейки по особен горски начин младо теле. На връщане от разходките си и в най-весело настроение те пеели народни песни и влизайки в двора си, изкачвали се на кон по извитата късна стълба в широкия горен отвод, за да продължат и там черпната си или да пеят бунтовната песен:

Снощи е Янка от гора слязла,
От гора слязла, във село влязла,
Във село слязла, байрак побила,
Байрак побила, турчин убила...

При минаване обаче край конака на мюдюра песента им е била по-хрисима:

Донке, момиче мамино,
Звезда зорнице копрившка,
С калем ли си писана,
Та си толкова хубава?...

Така предприемчивите и свободолюбиви браничарски родове Тодораки, Десъоглу, брат му Никола Десъов, Морovenови, Радомирови, Герджикови, Каблешкови, Чипеви и други, чиито хубави къщи и сега красят Копривщица, са умеели да съчетават труд и почивка, без да забравят и задълженията си към една автономна община, с процъфтяването на която са се гордеели. Дори до началото на XIX в., когато ератата на браничарското величие е била отдавна отминала, стари браничари и бегликчи са разказвали за честитото време до Танзимата, за странствованията си из Софийско и Тракийско, Македония, Сърбия, Босна и други предели, предавайки в живописни подробности впечатленията си от живот и обичаи там или възпроизвеждайки песните на тези области.³⁶ Между другото, като добри патриоти, те подбуждали заспалото българско население да търси народните си права и да си строи черкви, шом държавните реформи вече позволявали това. „Следи от тази тяхна дейност, съобщава К. Иречек, намерих в най-затънтените места на Западна България.“³⁷ Нека добавим и това, с оглед към веселите забави, че някои копривщенци умеели да свирят на булгарина (гусла с 12 металически корди), възхищавайки се от нейните приятни звуци, и че имало в село оркестър от 8—10 души с добри цигулари и флейтисти.

Покрай браничарите големи заслуги за повдигането на Копривщица си спечелват и бегликчиите. Бегликът в Турско, установен като годишен държавен данък в натура или в пари (десетък) върху овцете и козите, е бил поверяван на предприемачи, които са имали интерес да откриват всяка скрита стока (а укривали са я особено беговете, собственици на чифлици, и овчарите с големи стада).³⁸ Към края на XVIII в. такъв по-виден, дори главен предприемач бил копривщенецът хаджи Стане. Негов приемник, доверено лице на върховната власт (поради доставките му на жива стока за нуждите на двореца, еничарите и войската), станал син му Никола, погубен по време на Заверата (1821). След това за главен бегликчия бил назначен копривщенецът Никола Почеков, който се опропастил през време на руско-турските войни поради разграбване на стадата му, и накрай един от членовете на големия род Чалъкови — Големи Вълко, когото пък наследили или подпомагали братовчед му Малки Вълко, братът на първия, Големи Стоян, и синовете на втория, Недельо и Тодор. Такива бегликчи с влияние пред високите турски кръгове са били и някои сливенски и котленски чорбаджии, притежатели на големи стада овце.³⁹ Пословичният израз „беглик бейлик“ дава правилна представа за богатството и влиянието на това съсловие.⁴⁰ В Котел събирането на беглика към началото на XIX в. е било поверено на Радил чорбаджи (син на влиятелния пред властта и водач на селската защита против кърджалиите Божил чорбаджи), който се разпореждал в голямото пространство между Добруджа, Сливенско и Одринско.⁴¹ Копривщенци са държали обаче първенство като бегликчи, особено откак изпъкват като отличен организатор Големи Вълко, т. е. чорбаджи Вълко Тодорович Чалооглу, роден около 1765 г. На младини абаджия, после джелепин и накрай главен предприемач на беглика, този умен и предприемчив българин напуска родното си село, за да се установи в Пловдив като по-удобен център за наблюдаване работата на многото си съ-

трудници. Къщата му в Копривщица, запазена добре, макар и запустяла, е била построена в 1820 г.

Подобно на предходниците си в закупуването на беглика — и тази привилегия копривщенци запазват до 1854 г. — чорбаджи Вълко имал на своя служба около 300 души, наречени б р о я ч и и б и р н и ц и, които трябвало да обикалят голяма част от България, Македония, Албания, Босна, Херцеговина и Тесалия. Те били все негови съселяни или пък панагюрци и клисурци. Към тях се прибавяли като к е х а и и о в ч а р и на събраните беглишки стада други 400 души. Настояници над тези пъргави и юначни мъже, всички добре въоръжени и с право да се обличат по турски, са били за разните области на обширната територия пак копривщенци, измежду роднините на предприемача: Петко Доганов и Георги Стоянович за Шумен и Самоков, Салчо Чомаков за Плевен и Лариса и др. Първо място по влияние държал Петко Доганов, наричан просто „Доганът“, който заповядвал на десетки водачи на бирнишки чети, до един грамотни и със здрави коне, за да могат, като „царски хора“, да се налагат в работата си и да се бранят в случай на нужда. Доганов бил селски представител пред властта, „векилин“, и в това си качество той е проявявал понякога и щедрост към народа. между другото и към Рилския манастир, където при отиването си бил посрещан тържествено от братството. Къщата му и днес дава идея за широкия замах на този първенец, склонен към разточителство и външен блясък. Между „спомощниците“ на старопечатните книги, например в превода на Ат. Чолаков на „Въведение във всеобща история“ от 1851 г., той е записан като „благородний Г. Петко Х. Доганов“. Бегликчиите Вълко и Стоян Чалъкови са били също тъй дарители на манастири и строители на черкви и училища в Пловдив или покровители на някои народни будители, без обаче да пренебрегват личните си материални интереси или да се излагат пред властта, за чието благоразположение са скъпели винаги. Любен Каравелов, неприязнено настроен към чорбаджиите изобщо като класа, е долавял правилно алчността и насилията на Чалъкови, пишейки в поменатите вече свои З а п и с к и, когато говори за събирачите на беглика и на другите данъци като за хора, които глобявали народа „съвсем безсъвестно и без милосърдие“:

„Старите бегликчии са били също така самодържавни деспоти, защото са деляли нагабените богатства със всесилните паши и защото са имали царски ферман да злоупотребяват своята власт...“⁴² Много пъти те вземали не 10, а 20 на сто от селяните и това е предизвиквало ропот, довеждало е дори до убийство на самозабравилите се бегликчии, щом отчаяните данъкоплатци не са намирали никъде закрила.

„Големи Вълко е бил богат и силен човек и, както се види, спечелил е своите богатства и с правда и с неправда. Когато бегликчиликът му напълнил сандъците, то Вълко се преселил из Копривщица в Пловдив и станал мемлекет-чорбаджия, т. е. защитник на християните и покровител на опрабените и оголелите.“ В това време обаче той присвоил, кое с пари, кое със съдействие на местните бейове, почти половината от земите на Краставо село, изградил си там чифлик и принудил селяните да му работят ангария. „От онова време народът в Краставо село осиромашел, пропилил се и бил принуден да работи на богатия чорбаджия почти безплатно.“

Каравелов съвсем не е склонен да споделя твърдението на Априлов, че Чалъкови били принесли „голяма полза“ на българския народ. Той допуска само едно изключение. „Освен Стоян Чалъкова, ни един

от старите бегликчи не е работил със самосъзнание и с истинско до-
брожелателство на своята народност. Ако Вълко (Големият) е изгра-
дил в Краставо село черква, той я е изградил не като българин и не като
народолюбец, а като добър християнин и като грешна душа.“ Стро-
гостта в случая намира оправдание и в мнението на Раковски. И спо-
ред него единствено Стоян Чалъков вземал в Цариград присърце
усилията за извоюване българска йерархия, като се застъпвал пред
великия везир за уважаване на народното искане и като покровител-
ствувал гонения от патриаршията Неофит Бозвели.⁴³

Бегликчийството траело до 1869 г., когато правителството преста-
нало да прибегва до закупвачи на данъците и започнало само да съ-
бира държавните приходи, за да отстрани големите злоупотреби на
едни и протестите на други.⁴⁴ Частно от дейността на Чълъкови власт-
та е била напълно доволна, както това личи от някои интересни до-
кументи.*

На силно развитото скотовъдство дължат възникването си някои
занаяти в Копривщица. На първо място тук стои абаджийство-
то. Вълната от овцете, както и ярината (от втората стрижба наесен),
доколкото не са се изнасяли за преработка в близките места, са слу-
жили за приготвяне на дрехи, домашни постилки и завивки, плъстени,
шаяци, пояси, потури, гайтан и чорапи, които са намирали голям па-
зар из Турция. Копривщенските абаджии изработвали стоката си от-
начало в село; постепенно обаче те започнали да се установяват като
майстори и търговци на това производство в по-далечни места, дости-
гайки градовете на Анадола (Бруса, Смирна, Анкара), гръцките ост-
рови в Егейско море (Лемнос, Тасос, Хиос), Египет и по-нататък.⁴⁵
Широкият обсег на тази търговско-занаятчийска предприемчивост мо-
же да се следи по много свидетелства, та дори и по иконите, дарявани
на копривщенските черкви от абаджийските еснафи в Цариград, Гали-
поли, Мала Азия, Крит, Кайро и т. н.⁴⁶ Къщите в Копривщица са били
превърщани през пролетта и лятото в големи работилници и особено
в къшкьовете се е крояло и шиело неуморно. „По цял ден там са
скърцали ножиците на майстора и калфите, а песните им са оглаша-
вали по цели часове близката околност“, спомнят си участниците в то-
зи тъй доходен труд.

* За периода до Кримската война като пример можем да приведем как още в
1853 г. чорбаджи Салчо Чалъков изпратил на съкровището в Цариград първата си
вноска от десетъка, събран в Старозагорско, сумата 382 000 гроша. Как правителство-
то е преценявало и по-рано изпълнителността на този закупвач, показва ни следното
писмо на финансовия министър до великия везир с дата 14 март 1847 г.: „Миналата
година въз основа на привилегиите, дадени на Чалъкоглу Стоян, на зетя му Дими-
трий и на синовете му, чиито имена са известни, за събиране на десетъка по овце-
те, от страна на държавния монетен двор бяха им приготвили по един отличителен знак
за носене на феса. Но тъй като по това време не се случи тук един от бройците,
внук на поменатия Стоян, на име Салчо, не му е бил даден подобен знак като на
другите. Понеже в архива на беглика се пази един знак за фес на починалия бро-
ец Недялко, то в случай, че се издаде надлежното височайше ираде, за да се даде
на казания Салчо съгласно с привилегиата този отличителен знак, който се пази тук,
най-покорно моля Ваше Височество да благоволите и ми съобщите.“⁴⁷ От същия Сал-
чо, „виден народен първенец“, както и от други чорбаджии, властта е била довол-
на и поради доставката на шаяк за облекло на войската през 1854 г., за което тя
им дала пак отличие.

Денковете с добре ушитите и сгънати дрехи са били стягани към средата на август, за да бъдат откарани с биволски кола до местоназначението им. Пътували са с тях по групи за Южна Тракия и Мраморно море калфите и чираците, които се прехвърляли после на гемии за Мала Азия, островите на Архипелаг и по-далечни страни. Изпращани извън селото до т. нар. „сополиви камъни“, където невести и роднини, при много сълзи и поръчки, са се прощавали с гурбетчиите, керваните са достигали до Галиполи за месец време. Но дори и по пътя, тъй дълъг при бавното движение, калфите и чираците не са стоели празни, а са шиели на сянка под дърветата при всяка почивка, за да намалят разходите на майстора си и увеличат печалбата му. Самите майстори са тръгвали от село на коне по-късно, пресмятайки да стигнат до крайната цел заедно със стоката си. В новите места е ставала разпродажбата, а при нужда се е шиело отново там по поръчка. В началото на велики пости пътниците започвали да се връщат дома си с намерение да бъдат всички там за възкресение. Броят им достигал често 1500 души. Според верни пресмятания изнесената между 1860 и 1870 г. стока възлизала годишно на 250 000 оки извън чорапите, разпродавани главно в Цариград, около 20 000 тестета. Пресметнато днес, това производство е донасяло на Копривщица над 20 милиона лева (ока аба по три гроша, а грошът около 30 лева, при някогашен здрав индекс 5 пари за ока брашно; чифт чорапи за 6 гроша). По време на Руско-турската война в 1877 г. доходът от абаджийството (150 000 топа аба за около 100 000 турски лири; шаячна индустрия — 5000 топа — 7500 лири; преждена индустрия — 15 000 оки — 4680 лири; чорапи — средно 3000 чифта — 1500 лири) е бил все още твърде значителен.⁴⁸ Почти нямало копривщенска къща, която да не работи абаджилък и да не изпраща производството си навън. „Даже всички видни семейства, твърди старият историограф на селото Л. Ослеков, са давали децата си на занаят, за да се построят „терби“ и да видят как се хвърлят с иглата хиляди бода за пара и как се яде чужд хляб.“ А тежък е бил животът на тези абаджии, особено в чужбина, при труд от 15—16 часа дневно, когато е трябвало да се хранят и твърде скромно. Знаят се комични разкази за оскъдицата на обяда или на вечерята, при малко зърна ориз или леща в чорбата или при повторно варене на една и съща риба глава...⁴⁹ Пословичният израз за скъперник пестеливец, „вариклечка“, Славеиков обяснява в своите Български приречки като произлязъл от копрившеници, които, като ходели по печалба и се хранели общо, купували си поотделно месо и го туряли да ври наедно; но всяка мръвка била белязана с особена клечка и всеки познавал мръвката си по нея.⁵⁰

Абаджийски чираци на работа извън село са били и Любен Каравелов (в Одрин), и Георги Бенковски (в Мала Азия), и Михаил Маджаров (в Цариград), за да споменем само три имена на издигнати отпосле личности. Участието на тези и мнозина други копривщенски абаджии в умствения живот, в революционното движение или в гражданското устройство на нова България показва ясно каква полезна школа за характерите, с устойчивата воля и правилната преценка на нещата е било странствуването на младите хора в един свят на суровите интереси и при досег с ту по-развити, ту по-изостанали инород-

■ среди. Наблюдавайки робски нрави и невежество на една страна и свободни отношения и културни придобивки на друга, те са вниквали в предимствата на последните, възприемали са новите идеи за преобразования в политическия живот и за национално осъзнаване и са ставали горещи ревнители на борбата за отърсване от мъртвилото и унижението на народа си. В Цариград е имало голям брой копривщенци, по едно време до 800 души абаджии, търговци и банкери, които заедно със занаятчиите и търговците от другите подбалкански места са образували главното ядро на българската колония, започнала около 1840 г. и особено след Кримската война да играе ролята на представител на цяла България в усилията за извоюване на църковно национална автономия.*

До какво богатство и влияние достигат някои бивши абаджии от Копривщица, установили се в Цариград и настанени главно в Чорап-ли хан, ни подсказва случаят с Иван Маджаров, баща на Михаил Маджаров. Този отличен организатор е поддържал своя работилница в столицата и свои съдружници — комисионери в Солун, Сяр, Брусa, Кайро, Александрия и други градове, търгувал с ямурлуци, чорапи и други вълнени произведения, приготвяни в селото му или закупувани от други места, и въртял дори джелепство, като държал стада овце в Средна гора и Одринско и докарвал говеда от Плевенско. „Цариград, пише син му в своите мемоари, поглъщаше всички наши произведения, дори износените и парцаливи дрехи. За всяка донесена вещ имаше покупатели.“⁵²

Веднаж свикнали с доходната си търговия навън, мнозина копривщенци са заменяли периодическия си гурбетчилък със заселване там в тази постоянна емиграция е продължавала до войната 1877 г. „Не само в Пловдив, пише Иречек, но и в Одрин ядката на българските граждани се състои от копривщенци; те много често се хвалят, че са побългарили Пловдив, по-напред полупогърчен. Ще ги намериш и в Димотика или по-близо в Казанлък, в Пазарджик, в селата под полигe на Средна гора, в Златишко и т. н.; всякога, когато пътувах в компании от тукашни хора, всеки ден намирах по някой свой съгражданин.“⁵³ В Одрин българщината се е крепяла от копривщенските първенци Найдeн Кръстович, отличил се с големи дарения за училища, черкви и други народополeзни цели, Христо Касър, Ганчо Чомаков, Тодор Керек и други, забогатели от джелепство, бегликчийство или абаджийство. Хора с народна гордост, някои от тях разселени още при разорението на селото през 1793 г., те са били тук това, което са били много копривщенци: съзнателни и дейни патриоти, готови винаги да

* Между копривщенските търговски къщи в Цариград заслужават да бъдат отбелязани: Радомирови, Касърови, Баталови, Векилови, Тодор Нейков, Ив. Маджаров, Ив. Христов, Ив. Личов, Ник. Минчов, Козинарови, Вельо Хр. Биволаров, бр. Джейкови, Павел Млъчков, Ат. Б. Голомяхов, Сарафови, Ат. Брайков, бр. Кантарджиеви, Пейо Пеев, Хр. Карагъзов, Сим. Калеков, Ив. Божурът, Ант. Дрехаров, бр. Петър и Никола Дрехарови, Герчо Прахов, Петър Василев, Нешо Кънкин, Георги Джуров, Вас. Белчев, Генчо Герданеков, бр. Найденови, бр. Шулеви, бр. Велови, Петко Башушков, Т. Бучков, бр. Десимирови, Ат. Геров, бр. Смилови, Смил Пухов и др. Челно място всред тези самостоятелни търговци са заемали родолюбците Г. Морovenов, д-р Ст. Чомаков, д-р Г. Вълкович, Георги Чалъков, Ст. Джейков, Г. Груев и неколцина други просветени и смели мъже.⁵¹

подчертават: „Българи сме родени, българи ще умрем.“⁵⁴ Какво видно място държат като търговци, учители, хора на свободните професии, съдии, офицери и политически дейци по-новите поколения копривщенци, заселени в София след Освобождението, знае добре всеки, който се е интересувал за потеклото на по-видното софийско гражданство от 1878 г. насам. Съселяни на Любен и Петко Каравелови, на Йоаким Груев, Найдено Геров, д-р Ст. Чомаков, Атанас Узунов и Тодор Каблешков са Иван Пеев, професор Ст. Киркович, професор Г. Кацаров, поетът Димчо Дебелянов, писателят Ст. Загорчинов, книгоиздателят Т. Чипев, революционерите Я. Доросиев и А. Иванов и стотици просветни дейци, лекари, журналисти, инженери и други интелектуалци, като не се забравят К. Стойлов и Ив. Гешов, синове на копривщенски майки.⁵⁵

В самата Копривщица, още от основаването ѝ, не са се заселили никакви турци, не се е чувствувал никакъв натиск от спахии (владетелите на подарени от султана земи, събирачи на данъци и десетък) и общината се е радвала на пълно самоуправление под ръководството на най-влиятелните чорбаджии. От това време е останал в Копривщица анекдотът, свързан с пословицата: „Балабан що дума, Бутко да не знае.“⁵⁶ Именно, според както чул П. Р. Славейков, Балабан бил едър и снажен човек, а Бутко бил дребно човече, но по-дяволито, тъй че Балабан, един от първите поселници на Копривщица, решавал често силом спорните селски работи. Изразът се е прилагал и по-късно, когато са искали да кажат, че което по-силните (големците) вършат, по-слабите (по-долните) не бива да го знаят. Дали тази автономия е била добита по силата на някакъв ферман от XVI или XVII в., който задължавал селото да плаща данък на една джамия в Цариград, като се освобождава от всякакви други берии и ангарии, не може да се твърди със сигурност, макар подобно предание да се поддържа упорито.⁵⁷ По-вероятно изглежда спечелената независимост да се дължи на джелепите, които съумяват да предразположат централната власт за тази привилегия. На тях като на доверени и законни векили са били предоставени общинските общи работи и разхвърлянето на данъците, подобно на това, което е ставало и другаде у нас, напр. в Котел. В последния град към края на XVIII и началото на XIX в. Божил чорбаджи, джелепин и търговец на аби, е бил пълновластен разпоредител в селската община: той бил по свидетелството на летописеца Жендо Вичев „един в Котел, и той щото реквал, то бивало, и той субаш не знаел, ами самси съдил“⁵⁸. Едва с прогласяването на Танзимата (1839), който туря край на произволите на спахиите феодали, ограничавайки злоупотребите при събиране на данъци и дарявайки някакви граждански правдини на християните, олигархията в Копривщица изчезва и общинските дела се предават на съвет от трима избрани от народа управници. Този съвет се е грижил за реда, решавал е и някои малки съдебни разпри. Но наскоро и той бива разтурен и заместен с началник мюдюрин, назначен от пашата в Пловдив. Фактически обаче господари на положението остават пак чорбаджиите: слабо заплащаният и без авторитет мюдюрин е бил тяхно послушно оръдие и не е могъл да върши нищо мимо волята им.⁵⁹ Копривщенци изпадат в истинска паника, когато един новоназначен мюдюрин довел семейството си и когато се чуло, че жена му ще добие дете. „В Копривщица имаше вярване, пише М. Маджаров, че ако една

туркиня роди в чисто българско място, то ще бъде началото на заселването на турци.“ Затова била изпратена тайно делегация в Пловдив да иска сменяването на нежелания чиновник. В действителност, както предполага и самият мемоарист, турци не са се заселвали тук не защото населението не ги е желало, а защото турчин мъчно е напускал богатото поле, за да започне занаят или търговия в село с такъв суров климат. Готов ли е бил сам Маджаров на младини да съжалява наивно, че Копривщица не се застроила в полето, толкова плодородно и с такива възможности за икономически напредък, баща му по-опитен в живота, е припомнял охолността на копривщенци и квази-републиканската им независимост.

„Всичко това, което гледаш — казвал тежкият търговец Иван Маджаров на сина си, който се учудвал на градините с овошки и на грамадите житни снопове по гумната в Краставо село, — всичко това е тяхно и не е тяхно. Юмурджията ще им вземе 20 до 30 на сто от житото, макар да е казано, че се взима само 10 на сто за царщината; тия кокошки и пилета ще отидат повечето в търбусите на турските джандари и на турските гости; къщата на селяните не е неприкосновена, както са къщите в Копривщица. Тук всеки турчин може да влезе и да яде и да прави всякакви безобразия... Аз не вярвам, че в другите страни е по-голяма свободата, отколкото в нашата Копривщица.“

Копривщица се е представяла на добре запознатия с условията в Турско българин като някакво „светилище на християнската нравственост и на българската свобода“. Покрай всичко останало омразният другаре мюдюрин е нямал в селото никакви права и — нещо невероятно за полските села — подчинявал се е на народните традиции и е посещавал на големите празници наред с всички християни българската черква, оставайки смилено на мястото си до края на службата...⁶⁰

Обучението по грамотност в Копривщица датира още от основаването на селото. По стари спомени никога тук не са липсвали килии при черквата или в частни къщи, в които монаси таксидиоти от Рилския манастир или от Света гора, дошли като духовници и проповедници, са ставали и учители. В тези килии през XVII и XVIII в. са следвали и бъдещи свещеници и синове на прости овчари. Доколко тази елементарна просвета, тази скромна наука по четене, писане, смятане и черковен ред е била необходима за едно население от занаятчии, търговци, бегликчии и духовни пастири, ни показва историята и на други наши балкански селища.⁶¹ Копривщенци, като чести посетители на манастирите Зограф и Хилендар, са изпросвали оттам по-просветени изповедници и учители. Селски първенци са ставали и ктитори там, помагайки за изграждането на постройки и кули и изписването на храмовете, така че през 1779 г. напр. се споменават като благодетели на някои параклиси чорбаджиите „кир хаджи Вълко, кир хаджи Станьо и кир Петко Моравеника“.⁶² В параклиса Св. Сава на Хилендар е изписан като ктитор образът на хаджи Геро от Копривщица.⁶³ През 1822 г. в Копривщица се отваря първото обществено училище по искането на Вълко Чалъков и в подарената от него къща. Най-известен преподавател е бил познатият от Българи от старо време даскал хаджи Геро Добрович Мушек, който и преди това, вече в 1810 г., е имал домашна килийна школа. В една от стаите на копривщенския музей днес е възстановена цялата първобитна обстановка на обучението под ръководството на авторитетния педагог, в чийто род грамотността е минавала от поколение на поколение. Дядо

му, баща му, сестрите му знаели да четат, пишат и смятат добре и сам той минавал за най-учен човек на селото, бидейки същевременно и певец в черква.

„Аз се ожених, разказва той, старичък, защото все гледах да се понаредя и натъкмя. Когато бях се натъкмил що-годе, дойдоха пусти подтисници кърджалии, та ми оплениха и изгориха всичко, щото имах спечелено, и аз гол оставих майка и изгорена къща и се запътих за Влашко. (Отишъл той там, понеже имал в един манастир при Букурещ сестра калугерка, Методия, която искал да види.) В Русе се срещнахме с баба ви хаджийка от Ловеч, която като мене беше забягнала от золумите на пазвантоглувите хайти и на султанските еничари, харесахме се и се взехме, без да има някой от нас нейде нещо. Когато светът се поумири след 1810 лято, чие се прибрахме в Копривщица, дето аз отворих школьо да уча деца и да пея в черква.“⁶⁴

Хаджи Геро бил познат със строгостта си, с обичта си към реда, с чистотата си и с хубавия си глас. В къщата му всичко било на своето точно определено място: на полиците на пруста му, приличен на аптека, всеки предмет, всяка кутийка, всяко шишенце или паница, всяко торбенце имали надпис за съдържанието или назначението си, с историческа бележка кога и от кого е купено или донесено, за какво служи, как се приготвя и т. н. Черковен псалт и епитроп, той смърял всеки немирник в черква и от височината на пангара оправял с гръмовен глас попа или мирянина, който сбърквал в четенето или в реда. Постоянно носел под джубето си топка и камшик, с които биел учениците си. Търсен бил от съселаните си като съветник и съд'я, пишел им записите и договорите, разделял наследствата и т. н. „Всякой и за всичко тичал при дяда хаджия.“ Преподавал хаджи Геро, както навсякъде в България тогава, наустница, псалтир и светче, в черковнославянски. Учител непрекъснато от 1810 до 1837 г., напоследък в общинското училище, той се върнал пак към частната си килия, когато за учител дошъл тук Неофит Рилски. След заминаването на Неофит той е отново в онова училище, в което следвали вече и момичета; после пак в килията си, за да преподава само на момичета, и накрая, от 1851 до 1853 г., за последен път в общинското училище, като помощник на Йоаким Груев.

Частни училища, покрай това на хаджи Геро, имало в няколко махали на Копривщица. В метоха при черквата Св. Богородица обучението ръководили калугери, които са подготвяли свещеници и са ги учили на черковния ред. Подобрение в образованието въвел през 1830 г. светогорският дякон Йосиф, когато захванал да преподава в общинското училище източно пение (псалтирия) и смятане (първите три аритметически действия), за голяма досада на хаджи Геро, чиято слава така се затъмнявала. От школата на този новатор излезли неколцина прочути отпосле възпитаници — д-р Ст. Чомаков, Найден Геров, Христо Пулеков и др. В 1836 г. дякон Йосиф бил заместен от самоковеца Захарий Круша, един от най-даровитите ученици и приятели на Неофит Рилски. Той внесъл голяма реформа в програмата, като въвел взаимноучителната метода и четвъртото аритметично действие (делението), което според понятията на онова време „не било работа за всяка глава“. Копривщенското училище се издигнало тогава на такава висота, че в него взели да прииждат ученици и от други места. Виждайки този напредък, чорбаджи Вълко повикал през есента 1837 г. за главен ръководител на училището прочутия книжовник Неофит Рилски, учител по-рано в Габровско-

то училище, основано от Васил Априлов. Все същият копривщенски меценат, подпомогнат и от други благодетели, подарил място и отпуснал пари за направата на ново, по-голямо училище, осветено на Кръстовден 1837 г. от пловдивския гръцки митрополит.⁶⁵

В Копривщица Неофит Рилски прекарал две години, ръководейки цялото училище, преподавайки сам география, катехизис и други научни предмети на по-възрастните ученици, между които изпъквал най-много Найдено Геров, синът на хаджи Геро, и проповядвайки в черква пред многобройни слушатели. Тук той работел в свободните си часове над един гръцко-български речник и над превода на Новия завет.

На 1 септември 1839 г. Неофит издава училищно свидетелство на ученика си „Найдено хаджи Герович“, в което се казва, че ученикът бил достатъчно подготвен по славянски и гръцки език, за да може да преподава „всичките потребни науки“ в едно „благочинно славянобългарско училище“, и че откак завършил образованието си, „изнурил“ още две години „да се обучи совершенно и во взаимноучителната метода, която сега изново се преведе и на наш славянобългарски език и действуется по настоящем в неколко славенобългарски училища систематически, която е и весма полезна за малолетните деца български, за да не изнуряват своето драгоценно и златно време напразно в неустроените доселе български училища, каквото се показва ясно тая истина в трилетно разстояние, гдето се произведе в дело“. Ако някои в България, продължава Неофит, биха поискали да си открият училище по новата метода с помощта на подготвен учител, биха могли да се обърнат към Найдено Геров, като „доволен да совершава това звание и да строи едно славенобългарско училище достатъчно и порядочно, и след первоначалното учение да преподава и граматическо учение“.⁶⁶

Сам Неофит, теглен все повече към спокойни книжовни занимания, се прибира в манастира си, оставяйки за свой заместник един от най-подготвените си ученици, Христо Пулеков, който продължил методата и установения ред до 1845 г. Приемник на Пулеков става на следната година Найдено Геров, завършил Ришельевския лицей в Одеса и познат вече като надежден писател и поет. Условен от копривщенската община за главен учител, той прекарва на тая длъжност от 1 септември 1846 до 1 октомври 1848 г. Негова заслуга е откриването на двукласно училище, в което за пръв път се преподавали, и то основно, някои гимназиални предмети: история, география, физика, алгебра, геометрия и българска граматика. При него получават сериозно образование и подтик към просветна и обществена дейност питомци като Йосиф Груев, Любен Каравелов. Константин Геров, Георги Груев и Христо Данов. Солидната наука и въодушевлението на младия учен, донесъл от Русия новите схващания за просвета и национално служене правят преврат в умовете. От значение за повишаване на знанията и ентузиазма за народополезна работа е била богатата частна библиотека на учителя, достъпна за ползване от всички любознателни ученици. Повикан след време в Пловдив, за да застане там начело на българското училище, което е трябвало да се противопостави на гръцкото влияние в образованието, Геров напуска в 1850 г. Копривщица, отменен в преподаването от Хр. Пулеков и Й. Груев. Последният оставя особено дълбока следа в учебното дело на родното си село, където преподава до 1856 г., когато също се премества за главен учител в Пловдив. Ако Геров се издига благодарение на авторитета и такта си до чина руски вицекомсул в централния град на Тракия (1857), подпомагайки енергично и ловко българското движение против гръцкото духовно владичество, Груев на свой ред става по-късно организатор и „директор“ (министър) на учебното дело в свободната Източна Румелия.

Говорим ли за училището в Копривщица до средата на XIX в., не трябва да забравяме, че в него твърде рано биват допуснати и момичета. Ако още хаджи Геро приемал в частната си килия дъщерите на някои селски първенци, между другото на Петко Доганов, в 1850 г. бива открито от абаджийския еснаф отделно девическо училище, пак под ръководството на хаджи Геро, в което като негова помощница преподавала дъщеря му Иванка. Жените в Копривщица са се ползвали откряй време с по-голяма свобода, проявявали са поради особените местни условия, за които говорихме вече, инициатива в стопанския живот и тъкмо за това са се домогвали до образование, което би им позволило да отменят с умение и енергия мъжете си през отсъствието им. Знаят се случали с жени, по-грамотни и по-развити умствено от мъжете си и способни сами да водят търговия с произведенията на домашната промишленост.⁶⁷ В значителна степен всичко открито в характера на копривщенците се дължи и на влиянието на майките, заместници или съветници на мъжа. Семейното възпитание е допълняло опита, добит в чужбина, и с местните обществени традиции трябва да си обясним някои от най-ценните качества на копривщенската интелигенция. Изненадан ли остава Иречек, при посещението си на селото в 1883 г., от ума и почтеността на старите мъже тук, някои от които се оказват „свършени джентлмени“, говорещи френски, английски или италиански, „при най-добри западни маниери“,⁶⁸ все тъй основателно би било да отдадем признание за тази готовност към възприемане на напредничави понятия и обноски и на примера, подсказан от копривщенските жени, с тяхното залягане да внедрят у децата си духа на най-добрите нрави, едно вътрешно благородство, оставило далеч зад себе си грубостта и просташината другаде. Тази особена морална атмосфера се е чувствувала някога като особено предимство на балканските промишлени села и за нея трябва да държим сметка, когато откриваме такъв отбор издигнати личности, подтикнали общобългарската национална и културна обнова, каквито в Копривщица частно излизат от родовете Герови, Груеви, Чомакови, Каравелови, Кесякови, Маджарови, Пееви, Кацарови и т. н.

3

Потекло на рода Каравелови. — Рождената дата на Любен Каравелов: ноември 1834. — Прозвището „Каравела“; Каравелови в надписите на Рилския манастир. — Портрет на дядо Либен Каравела в една повест на внука му. — Бурното минало на един копривщенски бегликчия. — Къщата му в Арнаут махала. — Син му, джелепилът Стойчо Каравела. — Мекосърдечие и честолюбие в писмата му. — Материално западане и боледуване. — Мечти да види синовете си Любен и Петко уважавани граждани. — Характер на майката Неделя Доганова. Тъга в писмата ѝ. — Заслугите ѝ за строгото домашно възпитание

Каравелови спадат към най-добрите местни ролове, заселени тук отдавна. Върху тяхното потекло и минало, както и върху това на останалите по-видни „патрициански“ семейства, ние нямаме никакви пообилни сведения. Хрониката на Копривщица с оглед към XVII и XVIII в. е твърде бедна в това отношение, пък и за началото на XIX в. тя не е много по-богата при познатото нехайство у нас към генеалогични данни, които биха представляли научен интерес. Странно е наистина например, че не е установен положително дори такъв факт, какъвто е рождената дата на най-знаменития копривщенец, проявил дарби и развил широка

дейност в пълна светлина на най-новата ни история. Първият биограф на Любен Каравелов Захарий Стоянов, комуто се дължи много за насаждането на култ към паметта на революционера белетрист, отричан тъй силно в известни кръгове, отбелязва с голяма несигурност като такава дата ноември 1837 г.,⁶⁹ без да дава основанията си или изворите си за това посочване в една реч от 1885 г. Очевидно достоверни показания или документи по тази точка са му липсвали, макар да са били още живи някои от най-близките на Любен лица, дори и родителите му. В ръкописните си бележки за една предполагаема биография на Каравелов, от времето на онази реч, Захарий отбелязва кратко сведенията, добити от някаква храненица на Любен, Велика Каравелова: „роден е в 1835—1836 г.“, „1836 г. роден през месец ноември“.⁷⁰ Очевидно биографът е бил твърде зле осведомен по въпроса и се е колебал дълго, докато приеме като най-близка до истината дата ноември 1837 г. Това посочване остана и по-късно най-правдоподобно за нашите историци на Възраждането, понеже никой друг освен Захарий Стоянов не бе счел за необходимо да предприеме издирвания, които биха утвърдили най-положително кога вижда свят авторът на първите български повести, най-изтъкнат водач на революционното движение след Раковски.

Някои косвени указания и ред съображения върху биографията на Любен ни подсказват днес, че може би най-правилно е да предположим като негова рождена дата ноември 1834 г., увеличавайки така с три години възрастта му. Любопитно е, че все тъй на тъмно сме и при рождената дата на по-малкия брат на Любен — Петко Каравелов, макар той да е работил в свободна вече България и да се е радвал на голяма популярност в демократичния политически лагер до смъртта си в 1903 г. В писаното за него от предани почитатели не се посочва никаква сигурна дата за годината на раждането му и само по сведения от по-старата му сестра се приема, че е видял свят през 1843 г.,⁷¹ без да се знае дори месеца, камо ли и денят. Едва неотдавна от новооткрития университетски атестат на Петко от Москва можеше да се узнае, че той е роден през 1841 г.,⁷² т. е. две години по-рано, отколкото се е предполагало. Интересно е да отбележим, като аналогия към тази очебийна неосведоменост около важни моменти от живота на видни наши дейци, как дори 20 години по-младият съселянин на Любен Каравелов, държавникът Михаил Маджаров, не е знаел рождената си дата, макар родителите му да са били хора развити и с високо обществено положение. Като причина за поразителната забравя в случая сам Маджаров изтъква, че в турско време — думата е за 1854 г. — не се отдавало никакво значение на кръщелните свидетелства и че българите тогава криели понякога нарочно възрастта си, за да могат „да откъснат нещо“ от омразното данъчно облагане. Дори най-почтени хора, неспособни на никаква измама, смятали за позволена хитрост да скрият стоката си или да намалят годините си, за да избягнат строгостта на фиска.⁷³

Било поради тази причина, било — и това изглежда по-вероятно — поради нехайство към дати без особено значение, родителите на Любен Каравелов са пропуснали да отбележат върху вътрешната корица на някое С в е т ч е, както са правели други семейства, датата на раждането на децата си. Любен е бил едно от четирите момчета на бегликчията Стойчо, — по ред на годините Любен, Петко, Христо и Рале, — при две сестри: Лила и Мария.⁷⁴

Родът на Каравелов е спадал към по-старите заселници на Копривщица. По предание се знае, че прапрадядото на писателя носел прякора „Курт-аланек“ (от курт — вълк и алан — поляна, т. е. „вълчополянски“), а дядото на Любен водел жена от рода „Пърли-свинци“.⁷⁵ Бащата на Любен Каравелов се казвал и подписвал Стойчо Каравела. Така са се подписвали и дядо Либен и син му Рале. Този родов прякор може да се тълкува различно. Някои го извеждат от името „Кара Вело“, възникнало по пример на Кара Кольо, Кара Танас и т. н., във връзка с мургавия цвят на лицето, или от „Кара вели“, т. е. „чер господар“.⁷⁶ Обаче мъжко име Вело в Копривщица е непознато (знае се само Вельо), а названието „вели“ (настойник, опекун, господар), дадено уж на дядо Либен от кърджалиите, е неприемливо, шом прадедите на писателя са го носили още преди нападенията на кърджалиите. Някои свързват семейното име с албанската дума *ka g a v é l e*, със значение „кравай“, като се позовават на това, че родът живеел в копривщенската Арнаут махала; обаче някакво албанско потекло на Каравелови съвсем не е доказано. Единствено напълно приемливо остава обяснението от „каравела“, в значението на определен вид кораб. Българското „кораб“ (старинно *корабль*) е заемка от гръцкото *καράβι*, произлязло от среднолатинското *carabus*. От последната форма са произлезли италианското *caravella*, испанското *carabela*, френското *caravelle* и албанското *caraf*.⁷⁷ Турците са заели името от генуезците и венецианците, които са пътували и търгували с този вид леки и кръгли кораби. От турците названието *caravella* е минало и у българите, при което в по-старо време, може би през XVIII в., то е послужило за прякор на някого от родоначалниците на Каравелови, въз основа на външно сходство, на вид или на вървеж у тях.⁷⁸ Този прякор е познат не само в Копривщица, но и в съседните Пирдоп, Клисурса и Карлово, където не е изключено да са били заселени потомци от рода Каравела. Родовото прозвище е възникнало тъй, както и други подобни на него в Копривщица, напр. Гемията, Каиков, Пампорът, дори Шмендеферът. Един от зетьове на Стойчо Каравела, оженен за дъщеря му Лила, носел прякор „Камбалото“, понеже докарал от Цариград и подарил на черквата в Копривщица една камбана.⁷⁹ Добра аналогия тук е прякорът Калянджи за родоначалника на познатата фамилия Калянджиеви от Лясковец по име Вачо, който участвувал в гръцката революция от 1821 г. и бил капитан на няколко гемии, „каляни“.⁸⁰ Прозвището му идело от гръцкото *ὁ καλῶς* в значение на гемия и гемиджийско въже (старогръцки *τὸ καλόν* дърво, кораб).

Прозвището „Каравела“ е засвидетелствувано у нас още към средата на XVIII в. в един дамаскин, преведен и допълнен от познатия монах Йосиф Брадати, предтеча на Паисий Хилендарски. Пишейки между 1690 и 1750 г. в Рилския манастир своите проповеди, в които изобличава жлъчно невежеството, користолюбието и хищничеството като обществени пороци, и настоявайки за просвета и книжнина на живия български език, Йосиф, иначе твърде скъп на похвали, отбелязва с признателност някого си Каравела, срещнат при обиколка из страната и навярно дарител на манастира. Като излага делата на преподобния отец Ксенофонт, рилецът напътва читателите си към християнска милост и благотворителност, припомняйки такъв пример: „В koliko места и градове

приходих, не познах единого в странах Иеропетриа монахолюбнаго и христанаравнаго Андреа Каравела и честнейшую госпожу Елену, негову сопружницу. Тие толико есу благоутробни на странни и на монаси, яко неоскудеет никогда калугер от дом их, но ест якоже монастыр.“⁸¹ Помним ли, че копривщенци са били чести посетители на Рилския манастир. където една от стаите, най-хубавата, е била украсена от тях, за да служи само за тях, и че в Копривщица са престоявали редовно рилски монаси като изповедници. допустимо е да е бил този Андреа съселянин и по-стар сродник на Каравелови. В надписа в копривщенската стая, като се изброяват през 1834 г. 43 души дарители от Копривщица, е споменат и дядото на Любен Каравелов, под името Любен Каравела, наред с Тодор Христо Доган, хаджи Геро, Павел Люта, Салчо Иван Чомак, Никола Дели-делва и др.⁸² Още по-силно доказателство за пожертвувателност към манастира от тази страна представя надписът от 1844 г. върху една от стените на манастирската черква, гдето като ктитори са изобразени чорбаджи Тодор Доган и майка му, а като дарители са споменати родителите на писателя — „Стойчо Каравела и супруга его Неделя“.⁸³ Когато през лятото 1880 г. (средата на юли) Петко Каравелов посетил манастира, не без задоволство посочил на историка Иречек, който останал удивен от блясъка на черквата, имената на живите още свои родители, записани не само на стената, но и на един от мраморните стълбове пред черквата, наред с имената на знагните си съселяни Вълко Чалъков и Петко Доганов.⁸⁴

Сравнително най-добре ни е познат от старото поколение Каравелови дядото на писателя — Либен Каравела (името му се пише обикновено с и, вместо ю), и то благодарение на характеристиката му в повестта Българи от старо време. Собствено пълна увереност, че в образа на оригиналния старец би трябвало да виждаме историческия дядо Либен, не може да има. Оправдано е да се допуска, че из оптиката на поет, който рисува свободно миналото, авторът измисля немалко черти в портрета, смесвайки натуралистично-правдивото с хумористично-гротескното осветление. Все пак реалистичните елементи там изглежда да преобладават, тъй като писателят излиза от своите лични впечатления и от достоверни спомени на близки лица. Пред нас застава един копривщенски „делия“, облечен в зелена аба и зелени шалвари, с червен пояс и червен фес, или пък — според годишното време и особения случай — в синкав контош, широк бял пояс и голям овчи калпак. Дядо Либен е винаги с обръсната брада и засукани нагоре мустаци, за да пази юнашкия си вид въпреки напредналата си възраст. До края на дните си той не напуска своя горд чорбаджийски нрав. Отива ли на гости у някой приятел или на черва, той яхва кон, последван от двама слуги, които вървят пеша и го поддържат от страни. Тези слуги го отвеждат и до трона му в черква, след което развеждат коня, докато се свърши службата. Всичко това се прави, обажда ни авторът, от „кабайдалък“, т. е. за да подражава дядо Либен на господарските навици на кабадаглиите (турци и потурнаци от разреда на даалиите), които си позволявали в кърджалийско време всякакви волности и насилия над християните. Любител на хубавите пушки, на лова и на веселбите с песни, дядо Либен е бил дома си истински деспот. Жена му е трябвало да се покорява и да изпълнява безропотно всичките му прищевки,

заста иначе с отглеждане на децата и с издръжката им чрез продажба на изплетените от нея чорапи. Човек без скрупули и предразсъдъци, той бил готов, за да задоволи юнашките си наклонности, да върши неща, порицани остро от нравствения кодекс на съселяните му. „Той е бил, говори Каравелов, и хайдутин и чорбаджия, и капасъзин и мирен и справедлив гражданин: в младостта си той ходел по шумата и изстребвал турците, а после се съединявал с турците, ходел с кърджалиите, далибашиите и арнаутите и клал християните; бунтувал се е против правителството и помагал на Карафезията.“ При такива противоречия в понятията за дълг и народност, обясними с буйния характер на бегличията и с историческата обстановка към края на XVIII в., когато юначни българи са се поставяли еднакво в услуга на народа си и на противниците му, все пак учудва, че дядо Либен не е забравял напълно ни националното, ни религиозното си съзнание и бил способен да прави добро на съселяните си. „Той обичал своето отечество, казва Каравелов, но не всичкото, а Копривщица. Когато кърджалиите или делибашиите мислели да направят някоя пакост на Копривщица, то дядо Либен отивал напред в своето рождено селце, известявал жителите му, че ги грози опасност, и накарвал ги да бягат и да оставят къщите си.“ Натура с елементарни пориви, с необуздан егоизъм, този безстрашен хайдутин, подобен на някои възпети в народната песен хайдути, обичал и да си поживее хубаво. Решен да не заглажда чепатостите и грозотините в характера на героя си, Каравелов допълва описанието си с тези подробности:

„И така, ту с обири, ту с хайдутлуци, ту с бегличилък — с последния занаят той се занимавал малко по-късно — той печелил големи богатства: но тия богатства се унищожавали лесно, защото лесно се и добивали. Когато дядо Либен напълва кесията си, то той оставял и кърджалиите и хайдуклука, дохождал си в Копривщица и захващал да харчи своите махмудии даже и съвсем на вятъра. Той събирал в къщата си цяло стадо хрътки и цяла тайфа измекаре, оръженосци (есакчни), чибукчни и т. н. . . . Когато дядо Либен свършвал своите махмудии, то той отивал пак на печалба, и никога в онова време не знаел, дека се той намира, какво работи и с какво се занимава, освен неколцина из неговите юначи . . .“

Все тъй по разкази на стари хора, слушани в детинство, Каравелов излага и други приключения на дядо си, като не пропуска да ни съобщи и това, че този „лудо-младовец“ се оженил едва когато станал на 40 години и че и след това не се отказвал от предишните си ергенски навици. И на старини душата на дядо Либен оставала млада. „Днес за днес, пише Каравелов, живее само със своите възпоменания и твърде много обича своето старо юнашко облекло.“ Това облекло било: шалвари, нашарени със златни цветя, жамадан със сребърни петелки, дълга копринена антерия — всичко най-грижливо скътано заедно с пушки, саби, пищови, паласки, конски уреди и други неща, потребни за пътуване и лов и накачени или натрупани в пруста.*

* Къщата на дядо Либен, запазена до днес добре, се намира в горния край на Арнаут махала, отвъд бистрия поток Петрешка, на една височина, от която преди се е виждало цялото село. Паянтова постройка, обкована по местен обичай с дъски, тя е била някога една от най-добрите къщи, останали от първата четвърт на XIX в. В долния етаж има широк хол с огнище, покрито горе с дървена ограда; долап с хубава резба, която представя и две стилизирани животни; икностас; миндерлик; стълба за горния етаж. На този етаж се влиза пак в хол с два повдигнати одъра, един от които изпъква навън. Има тук три стаи за живеене, с ракли (долапи) по стените. Прозорците на долния етаж са препречени с дървени пръчици, както в другите по-стари копривщенски къщи. И двата етажа са ниски, два и четвърт метра високи.

Срещу ясно очертания профил на стареца в повестта не откриваме нищо относно бащата и майката на писателя, хора на друго време и с други черти в характера си. Изобщо за тях не разполагаме с повече и по-точни биографски подробности, които ни биха позволили да определим правилно наследствените особености в психиката на Любен Каравелов, особената формула на духа и таланта му. За всеки случай едно е сигурно за бащата, доживял заедно с жена си освобождението на България: той не се е налагал с нищо изключително, с нищо рицарско на въображението на сина си, бидейки пълна противоположност на дядо Либен, на неговата буйна природа и неговите странни слабости. Лишен от интересен релеф в нравствения си образ, той е бил ненужен в една битово-хумористична история. По-голямата част от годината Стойчо Каравела, роден около 1813 г.,⁸⁵ е прекарвал във от Копривщица като закупвач на добитък в Пловдивско, Одринско, крайдунавските места и Сърбия, който добитък откарвал после към Цариград. „Баща ми, пише Каравелов в географско-етнографските си Записки за България, се занимаваше с джелеплик, т. е. купуваше овни, изпровождаше ги в Цариград и продаваше ги на касапите или на населението за курбан.“ Ако в Копривщица се знае и досега пословичният израз за местния занаятчия Коста Халахойда, който при отказ да бъде назначен броец по беглика, заявил дръзко: „Грижа го е Халахойда,⁸⁶ че не ще го пише Каравела в беглика“, този Каравела е навярно Стойчо, бащата на писателя, тъй като и Стойчо е бил на младини, в качеството си на зет на Петко Доганов, един от надзирателите по беглика. „Навсякъде този богат търговец е бил познат по своята неприкрита кротост и своя благ характер“,⁸⁷ свидетелствували са някога по-старите копривщеници, а и до днес се помни, че дядо Стойчо, слаб на лице и русокос, се отличавал с гостолюбието си и тихия си мълчалив нрав.⁸⁸ Революционерът Филип Симидов ни предава в един очерк за Каравелов впечатлението си от баща му в 1878 г.: „... старец едър и със здраво телосложение, честит биде да види освобождението на България, на което той се радваше като дете... Този старец, който тогаз доживяваше последните си години, внушаваше на присъстващия почитание със своята представителност, която не се губеше дори в края на живота му“.⁸⁹ В биографските си бележки за Каравелов Захарий Стоянов твърди, по разпит на свидетели, че Стойчо не обичал никакви свади, а още по-малко „да критикува и спори за каквото и да било“,“⁹⁰ — с което съвсем не напомнял синовете си Любен и Петко, неукротими полемисти и критикари. Като курнос се предава, че никога Стойчо не посягал да бие децата си и само веднаж изневерил на обичая си, когато малкият Любен (Личо) стъпил с новите си червени чорапи в калта. От тогава той се зарекъл да не го бие вече.

Няколко писма от Стойчо Каравела от 1857—1860 г. до сина му Любен в Русия ни рисуват този джелепин като крайно меко сърдечен и в същото време честолюбив баща. чиято главна грижа по това време е била да преодолее с упорит труд търговските си злополуки и да бъде зачитан от съселаните си за успеха на синовете си, пратени за наука в чужбина. Здравомислещ, но слабо грамотен, Стойчо се оправдава за своите „овчарски писма“, нарушили правописа и неугледни по стил, оплаква се, че „западнал зле“ в търговията си, та търпял „сакънтия“,

въздиша, че „няма оня чорбачелък да стори скоро“; и съветва Любен и Петко да не харчат много, тъй като отпуснатите им средства трябвало един ден да се изплащат. Постоянно той моли нехайните за писма свои синове да му съобщават какво вършат, за да бъдат той и майка им за-
радовани.

„Личо, да не ти е просто, като се наместиш някоя работа (думата е за пристигането му в Одеса) да ни пишеш и мене и майце ти, че то са сичкото струпа тас година та ще уморим и майка ти от бели, че сас уйча ти Тодора добре не сме. Ти му пишеш за пари, той та е сторил резил залъш. Давно минеш добре, да са повала и азе ако сам жив...“ Твърде зле се е отразило върху материалното състояние на Стойчо спадането на цените по време на Кримската война. Той бил закупил в съдружие с шурей си Тодор Доганов 3000 овни, но като нямало възможност да съобщи на Тодор отдалеч за покупката преди Парижкия мир, стоката загубила от цената си и отговорността за това паднала върху него.⁹¹ Обезсърчен от неуспеха в търговията си и отчаян от съдебния процес с Тодор, той е искал да не бъде разочарован поне от синовете си, върху които е възлагал големи надежди. „Хубаве гледай работата си, после да не посрамиш и мене“, пише той на Любен, студент в Москва. „Щом минеш наред, пиши ни по-често, да се научим как си. Давно даде Бог да минеш на чес(т), та и майка ти да се разве-сели...“ Оплакванията за недостиг от средства се повтарят, понеже всички суми отивали за закупуване на добитък. Болен в Пловдив („сам малко трескав, та малко акълът е зле“), той се чувства обиден, че синовете го държат в неизвестност относно работите си. „И требе ако ма знаеш за баща, пише той на Любен, да ми опишеш що са учиш и ти и Петко, ... шо мислите да станете, ... защо ма пита г. Стоянчо и Гешовци и чорбачи Салчо и други сички, ас гледам като вол, не зная как да им кажа шо годе, ами са права на диф...“

Принуден да се срами, че не могъл да каже на пловдивските си приятели какво собствено учат синовете му в Русия, Стойчо се сърди на Любен и Петко за мълчанието им през 1859 г. За да не се излага повече и пред съселяните си първенци, той настоява в писмата си:

„Голям дикат (т. е. покажи внимание, гледай добре) за Петка, учи го давно не остане долу, и ти веке акълат ти стигна та не мога да та уча, ас със простотата си. Ала послушвай и мене, чалъш да излезеш напред преди онези (т. е. съучениците си Константин Геров, Константин Кесяков и Петър Тодоров), което та е подарил Бог... Давно добиеш и напред повече ихтибар със ваша сила, че парите довършихме, а ахтибарът бе повече на къщата от сичкото зарат вас; че сичките чорбачие и сарафе никат: ние да имаме троица синове във Русия като твоите (Рале се тъкмал също да замине там) нам друго не трябва. Та то е гуляма работа, хем бе гешка работа да са покажем долни, ами щем да стягаме как да е и като оправим Раля и Лиля (тя била сгодена за абаджията Геро Пенев) масраф веке олеква; колко за Мария, Бог добар, само вие давно ми пишете весели думи. То толкова стиги, давно са учите и турски, защо е много ихтибар ако мислите за България да додете и за сякъде.“⁹²

От тези и други подобни признания на Стойчо ние извличаме най-определеното впечатление за един крайно чувствителен в честта си мъж, който не иска да накърни доброто си име пред съселяните и който мечтае да види синовете си издигнати в обществото и предмет на такъв „ихтибар“, на такова уважение, с каквото са се ползвали Чомакови и Гешови в Пловдив. Без да се гневи и люти, той напътва кротко и бие на съвестта на младите в чужбина, позовавайки се на родителско-

то си право и на приличието пред големите копривщенски чорбаджии, на чието мнение е държал много. Налегнат през 70-те години от болест, той пише на синовете си с разтреперана ръка, и то — за да иска вече помощ от тях, особено от Любен, за когото е вярвал, че припечелва доста от литературния си труд.

„Любене, аз съм още жив и мренето прихожда, пише той в притеснението си, а ти ма забурави приживе... Азе зарат вазе и дене ноше плача и децата ката (ден) тебе споменуват... Пари що не прати със Доганците, барем за тютюн, или толкова немаш? Или нека плачем сас майка ти. Голяма скъпия... Скоро ми се обади, защото мен животат са е скасил...“⁹³

Писмото, вик на страдание и безутешно отчаяние (то е днес трудно четливо), ни предава просто и внушително унижителното самочувствие и немотията, в които е изпаднал гордият и заможен някога джелепин. Симптоматично за всеки случай е обстоятелството, че името на Стойчо не само не е споменато ни веднаж в списъка на копривщенците, подпомогнали до 1843 г. градежа на черквата Св. Богородица, но не личи и между членовете на настоятелството на тази черква до 1874 г., макар в първия списък да срещаме името на дядо Либен, а в настоятелството да са влизали сродниците на Стойчо — хаджи Рале, Либен Каравелов и Христо Ст. Каравелов⁹⁴. Че писателят в Москва не е осъгнал безучастен към повика на баща си, личи от факта, че през 1871 г. той замолва писмено търговеца Д. Добрович в Цариград да изпрати чрез кантората на Д. Гешев в Копривщица 5 турски лири на родители му, като прихване сумата по сметката на приятеля му Димитър Ценович в Букурещ.⁹⁵ Трябва да забележим, че въпреки честите си боледувания, Стойчо се поправя дотолкова здравословно, че живее още дълго и в 1886 г. е в състояние да посрещне княз Александър Батенберг в Копривщица. Все тогава и Петко Каравелов дава на баща си някои наставления за опазване от болести.⁹⁶

Съпругата на Стойчо, Неделя, е била на старини също силно угнетена, помнейки младините си, когато като дъщеря на Петко Доганов, а после и като жена на заможен бегликчия е живяла при охолство. Еднакво и от баща си и от майка си тя е могла да наследи качества на характера и да усвои навици, които я издигат над средното равнище копривщенки. Майка ѝ Рада,⁹⁷ дъщеря на видния благодетел Тодор Мирчев, била за времето си будна и смела жена, с нещо аристократическо в наклонности и вкусове. Грамотна и любознателна, тя четяла периодическия печат, получаван от братята ѝ Константин и Христо, и се налагала с умните си съвети. Дъщеря ѝ Неделя, събудена и пъргава жена, но до голяма степен холерична⁹⁸ по спомени от по-късно, понасяла мъчно лишенията. Горда с потеклото си, свикнала с господарски условия, тя е изпадала често в мрачни настроения при гледката на толкова семейни нестоди и особено след заминаването на двамата ѝ сина в Русия, оставили я месеци наред без известие. В писмата ѝ до Любен и Петко, писани по диктовка с перото на близък човек, четем непристориения израз на скърби и неволи, на майчина милост по „отлетелите“ чада, на копнеж да ги види по-скоро отново край себе си. През януари 1860 г. тя изплаква така мъката си:

„Ах горко, горко! Колкото за Вас, Любене, то е явно где сте и как сте, нъ что да чина за Петка... Нито известие, нито глас от облаци няма да ми известят что

стана с него... здрав ли е жив ли е... Ни вси домашни на мисъл сме и най-много майка ви, която ся надеяше във ваше време да ся порадва... Ах как не биха морята и местата така лесно проходими да дойда да ся видим и пак да си дойда. Това всичкото от съкръшено сърдце говоря, а не от свободна воля: защото времето и обстоятелствата за нас мъчни застигнаха... Ако питате заради баща ви, той още не ся откъснал че ходи, както сте известни, по давия с Т. Доганов. Затова нема от него писмо до вас...“

През юли 1860 г. съкрушената от толкова грижи и безпокойства майка пише отново на своите синове, оправдвайки се, че не им отговорила по-скоро, понеже пощенските такси били твърде високи: 18 гроша за писмо, дошло от Москва, и още толкова на писмо от Копривщица. Този път тя съобщава нещо радостно: годеща на дъщеря си Лиля и тъкмената за напролет сватба: но пак сълзите ѝ не пресекват:

„Щете ли ся възрадваме и възвеселите в това нешто? Без съмнение. Нъ аз плача ли, че от час на час останувам сама? Да. Нъ така било урисано от урисниците и нема что да сторя, ще ся тръпи докле един път прегръна в обятията си вас мои чада, Либене и Петко! Баща ви е още там около Дунавът по работа... Нека бъде жив и здрав.“⁹⁹

Тъгата по безвъзвратно изчезналото щастие, само рядко отстранявана чрез някои семейни радости, върви редом с примирение за отреденото от съдбата. Твърде малко вести са ни оставени върху характера на тази жена, за да съдим с увереност за влиянието ѝ върху синовете или за наследствените им заложи по тази линия. Всичко болезнено-изострено в нервите ѝ, което се е засилвало с годините, за да прави впечатление на външните хора, е било съчетано с някои по-щастливи разположения на духа поне в известни случаи, когато тя се е показвала приказлива и шеговита по спомена на съседите си. „Строга и припряна“,¹⁰⁰ тя се е налагала в къщи, особено при отсъствието на мъжа си, когато всички задължения около издръжката на семейството и около възпитанието на децата са лягали изключително върху нея. По свидетелство, записано от Захарий Стоянов, тази умна жена „била упорита; тя е заповядвала; от нея са се боели в къщи“.¹⁰¹ Навярно и майка си има пред вид Каравелов, когато в повестите си из миналото на родното село не пропуска да похвали — наред с прелестите на природата — и „най-хубавия негов маргарит“, „способствувал за високото нравствено величие в местния обществен живот“ — копривщенската жена.¹⁰² Идеализацията тук, обективно оправдана, е била подсказана не само от много примери на редки нравствени добродетели в копривщенските семейства, но и от непосредствено наблюдаваното в собствения дом, с вещата разпоредителност и всички сърдечни качества на майката.

4

Родителският дом на Л. Каравелов. — Някои спомени от детинство. — Отново въпросът за годината, когато е роден Каравелов. — Частните килии и училища в Копривщица. — Класното училище на Н. Геров: нов дух в обучението. — Игри и излети в околността. Силни впечатления на юношата от природата на Средна гора. — Битовата старина подхранва творчеството на Каравелов. — Копнеж на емигранта по родното огнище и щастieto в детинство. — Идеализация на българското село, с контраста му към цивилизацията. — Биографически и етнографически черти в повестите и разказите на Каравелов.

Роден е Любен Каравелов в къщата на дядо си Либен, в която баща му Стойчо е живял преди женитбата си. Още малък той се прена-

ся в къщата, построена от баща му в низината на Арнаут махала, край река Тополка, само на няколко крачки от нея и от върбите по брега ѝ. Тази къща, запазена добре до днес, е сравнително малка и не тъй представителна, както дядо Либеновата. Очевидно Стойчо не се е бил още замогнал при строежа ѝ, за да си позволи разкоша и удобствата на големите копривщенски чорбаджии. На горния етаж тук има само две стаи, издадени отчасти над улицата покрай реката, и широк чердак, където се е работило домашното вълнено производство. Долният етаж е зает от яхър и от помещения за разни потреби. В двора, доста широк, в който и сега се вижда стара круша, садена по предание от писателя в детинството му, се намира малка постройка за кухня и за жилище зимно време, както и друг двуетажен строеж до нея, за желепския занаят на домакина. Дойде ли пролет, Стойчо е кулувал от Пиротско и други места стари овци („мари“), които млекувал на бачията си извън село до Петровден, добивайки масло и сирене. През есента той изколвал стадото, за да приготви от по-тлъстото месо каварма, а от по-слабото — пастърма, измивана в реката и сушена в горния етаж на постройката, където и сега се виждат гвоздеите за окачването ѝ и отворените, преградени с пръчки прозорци (за да не влизат птички и кълват пастърмата). Меховете със сирене и масло и сушеното месо се откарвали на пазар в Пловдив, Одрин или Цариград; там се продавала и останалата жива стока — овни и говеда.¹⁰³

При такава външна обстановка протича ранното детинство на Любен Каравелов, без да ни се предава нещо по-интересно за преживяното край баща, майка, сестри и братя. Един случаен спомен ни е спасен от самия Любен, когато във вестника си *Независимост* 1873 г. той разказва по някакъв повод нещо по-интимно:

„През един зимен ден майка ми излезе на път, седна на стола пред вратника и захвана да се грее на слънце. Аз и брат ми стояхме около нея и подсмърчахме от зимното слънце или от студа. Реката беше замръзнала, но ледът се беше покрил с вода, която се стичаше из улиците. Изведнаж в главата ми се появи една твърде смешна идея. „Мамо, казах аз, кажи на Петка (на брат ми) да си изуе пантофите и да прегази реката.“ Майката, учудена от това хрумване, отвърнала както трябва на немирника: „Пристаям, но ако Петко прегази реката, то тебе трябва да удари един добър бой.“¹⁰⁴

Припомняйки си този епизод след много години, Каравелов го привежда като пример за политиката на цариградската патриаршия спрямо българите, която се свеждаше към това, че българското духовенство, обявено за схизматично, трябвало да промени облеклото си, за да се отличава от гръцкото. Каравелов отхвърля абсурдното искане, готов обаче да го приеме, ако патриаршията се съгласи на друго условие: „Пристаям, но ако българите облекат жълти джубета и зелени кюлафи, то вам трябва да се удари по един добър бой.“ Епизодът ни отвежда към честитото време в живота на Любен, когато той играе край майка си и невръстните си другари, едва постъпил в основното училище. Все към този най-ранен период се отнасят и другите малки спомени на писателя, разказани в *Свобода* и *Независимост* 1871 и 1874 г. Говорейки за пакостното българско възпитание, което изисквало от децата да стоят „диван-чипраз“ пред родителите си и да нямат своя воля, свой характер, той забелязва: „Аз помня, че моята покойна баба ме учеше да не казвам на моста — мост, а кюприя. и на кръстницата —

нуна, защо другояче било срамота.“¹⁰⁵ Но тази същата баба, която смятала турските и гръцките названия по-добри от българските, не пропускала да насажда в душата на внучетата си омраза към владетелското племе. Полемизирайки веднаж с вестник *Левант-Таймс*, който развивал в българския си отдел идеята за тясно турско-българско сближение, Каравелов отхвърля възможността да стане българинът приятел на турчина и привежда като доказателство следното:

„Турците са, мой синко, кръвопийци! говореше едно време баба ми. — А защо тате и чичо не вземат топорите и защо ги не избият като кучета? питах аз. — Не дава им нашия цар (московският) защото в голямата икона стояло написано, че турците ще бъдат избиели от московците — отговаряше баба ми с твърдо убеждение, че нейните думи са положителни истини. Ето какво е било нашето възпитание... И така, българската ненавист към турските завоеватели е добила сила още при бащиното ни огнище.“¹⁰⁶

Но кога започва това възпитание на Любен? Оставяйки за по-нататък да посочим някои сведения по въпроса за годините му и за спорната дата на раждането му, тук можем да припомним едно или две свидетелства, достойни за внимание. Именно когато в *Записки за България* Любен говори за отпътуването си от Копривщица, за да иде да следва в Пловдивската гимназия, и предава мъчителното си настроение при „живата раздяла“ с домашните си и с едно мило същество, твърде скъпо за сърцето му, а това е било малко преди началото на есенните учебни занятия 1850 г., както добре се знае, той изрично подчертава, че дотогава бил прекарал „цели шестнайсет години“ при родителите си, в бащиния си дом. Пресметне ли се, това дава като време на раждането му най-късно втората половина на 1834 г. После, когато в 1857 г. той се е надявал да постъпи в едно руско военно-учебно заведение, руският посланик в Цариград А. Бутенев, който е имал добра воля да улесни това, съобщава официално в Петербург, че „Илья Стоев Каравелов“ (т. е. Любен Стойчев) бил „22 лет от роду“.¹⁰⁷ Бутенев изрично уверява, че събрал „достоверните“ си сведения за кандидата от неговите близки в Цариград и от руския консул в Одрин българофила Н. Ступин, който е бил в приятелски връзки с Найден Геров в Пловдив и е черпел от него знанията си по българските работи. А. Геров е бил добре осведомен за ученика и съселянина си Любен и сигурно е посочвал точно възрастта му. По такъв начин онези навършени години указват на датата за раждане края на 1834 година. Друго съобщение, пак от руски официален извор, идва да потвърди този извод. Когато в 1865 г. московският обер-полицмейстер генерал граф Крипс подписва ведомостта за подозрителните в политическо отношение лица, поставени от март 1859 г. под таен надзор, Любен Каравелов, студент в университетта само номинално, бива отбелязан като „лета от роду 32.“¹⁰⁸ Към края на 1865 г. това дава дата на раждане пак 1834 г., при напълнени 31 години и няколко месеца. Полицията, която от дълго е следяла неблагонадеждния българин, надали се е мамила в своите данни за него. Косвено указание в същия смисъл се съдържа може би и в повестта на Любен *Кривалие съдбата?* с нейните любопитни автобиографически признания. Възрастта на героя Любомир Калмич, в лицето на когото се портретизира частично сам Любен, е посочена за април 1865 г. като 31 години. А това ни напътва пак към 1834 г. като рождена дата. Това хипотетично изчисление получава известна вероятност при сравнението

му със сведенията в некролога за Любен Каравелов, писан от приятелите му в Нови Сад и напечатан в сп. *Стража*. Там се казва, че писателят бил роден през 1834 г. и починал „в самото начало на 45-та си годишна възраст“.¹⁰⁹

Но да се върнем към детинството на Любен.

Навършил шест години, първият син на Стойчо Каравелов бива пратен да усвои грамотност в една от частните махленски килии на Копривщица. „Когато ни чукна на вратата седмата коледа, разказва Каравелов в своите *Записки за България* то майка ми (забележете тази подробност: майка му, а не баща му, който е по своите вечни обиколки за добитък) ме заведе у попът (така в онова време се наричаше учителят), който ми втеплези (мушна) в ръцете една доволно тежка панакида и посъветва ме да бъда прилежен и да не ставам приятел с тоягата. Цели седем години аз бях длъжен да сричам малко и велико повечерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропаре... Седем години бяха изгубени съвсем напразно.“ Краткото това признание може да бъде разбрано правилно, ако го съпоставим с общото състояние на учебното дело в България и частно в Копривщица през 40-те години на XIX в. Любен е посещавал килията на някой си даскал като хаджи Геро. Килийната наука тогава е била още в своя първобитен стадий. За нея Йоаким Груев, роден през септември 1828 г., пише: „През зимата 1836 г. баща ми ме заведе на учение у даскал Семка Х. Велев, който държеше близо до нас кръчма и в една стая учеше няколко деца на книга. У него, както и у неколцина други тогавашни даскали или попове, в онова време учеха най-напред на панакида буквите, после Наустница, Псалтир и свършваха науката с Апостол и Светче.“ Обаче още преди училището Груев бил посветен в тайните на книжовната мъдрост от баща си, който познавал *Славянобългарската история на Паисий* (в ръкопис) и *Детоводството* от 1835 г. на Неофит Бозвели.

„Баща ми, разказва Груев в своята автобиография, у дома ме научи да чета Наустницата и ме караше всяка вечер да чета пред иконостаса повечерие. Той, като певец в черква, туряше ме да канервам на певците. През лятото на 1836 г. учих у даскал Иван, който даскалуваше в една стая, лето същевременно си работеше разни обуша, като папукчия. От при тезгяха, лето си работеше, той подканяше да четем и под групот на мущата, с която блъскаше по тезгяха, ние с висок глас изговаряхме думи, каквито завърнехме. Преди обяд той редом всички ни: един по един преслушваше, да види: дали сме научили зададения урок, и ни показваше ново четиво. Като се наобядвахме със щото сме донесли в торбичка, накарваше ни, лете, да легнем по двора да заспим; разбира се, че ние не можехме да заспим, а той с дълга пръчка умиряваше оногова, който шавнеше. Зиме ние си носехме и по едно дръвце за топлине собата. На даскала плащахме месечно по един грош и който изучеше една книга, та вземаше друга, даряваше даскала с пош или чорапи. Които изучеха Апостола и Светчето бяха калфи и остаяха още една година да учат писмо и ракам с турски цифри; те за година едва научаваха четирите аритметически действия, да пишат записи за займени пари и писма за много здраве.“¹¹⁰

Макар в Копривщица взаимната метода да била изместила старокилийната още през 1836–1837 г., особено с идването на Неофит Рилски, махленски школи не са изчезвали изведнаж и тъкмо в една от тях, подобна на тази, която ни описва Груев, може би най-близката на даскал Никит Вапцилката в Арнаут махала, се е учил Любен Каравелов.¹¹¹ Ако не друго, от това време той запомня онези черковнославянски езикови форми и разни евангелски изрази, с които по-

ръсва стила си, особено във фейлетоните, когато догонва хумористични ефекти. От махленската килия, гдето влиза в 1840 г., той се прехвърля в общото взаимно училище при заместника на Неофит Рилски Христо Пулеков. Освен при Пулеков той е вземал уроци и при сърбина Жоржо, някогашен секретар на княз Милош, който увличал учениците с разказа за сръбското въстание (така поне чул от някои стари копривщенци Захарий Стоянов).¹¹² Напълно сигурно е, че през 1847–1848 г. Любен стана възпитаник на завърналия се от Русия година по-рано Найдено Геров в новото класно училище. За образованието си тук той разказва в онези Записки за България следното:

„После тие седем години (килийна наука) провидението ни проводи учител с европейско образование, който са постара да реформира школата ни, да отстрани Светчето и Псалтирът и да ни разкаже, че „българската граматика ни учи да говориме и да пишем правилно български“, че „землеописанието е наука за земята“, че „един бог, комуто се покланяме, е вечен“, че „аритметиката е наука за числата“ и пр. Разбира се, че тие мъдрости ние захванахме да изучаваме именно в онова време, когато под носът ни беше захванало вече да се чернее, и когато бащите ни бяха захванали да мислят, какво да правят с назе. Новото учение, което в първото време — после Псалтирът и Наустницата — ни се показва и смешно и безцелно, не намери между назе особено съчувствие именно затова, защото главите ни бяха набити с „Блажен муж“, и защото лазарниците ни бяха множичко. И наистина, не е ли смешно да проповядвате на петнайсетгодишен мъж, че $2+2=4$ или че „река се нарича такава една вода, която тече отгоре надолу?“¹¹³

Понеже Геров напуска Копривщица през 1849 г., като през последната си учебна година (1849–1850) има за помощник Йоаким Груев, трябва да приемем, че тъкмо при Груев той завършва през лятото 1850 г. третата годишнина на класното си образование.¹¹⁴ Сам Геров свидетелствува в едно писмо от 1869 г. за Любен „Аз лично го познавам само кога беше още дете и ся учеше при мене.“¹¹⁵ Вземем ли под внимание, че през учебната 1850–1851 г. Каравелов се е преместил в Пловдив, и то по собствено признание като 16-годишен юноша, и че по току-що приведения спомен той е бил в 1849 г. при Геров на 15 години, ние се връщаме отново на 1834 г. като най-вероятна дата на раждането му.¹¹⁶

За преживяно и учено в килийното и после във взаимното школо ние можем да си съставим известно понятие по разказа на Каравелов Главчо, в който са налице някои интересни автобиографични чертици. Каравелов ни запознава тук с едно умно и тихо дете (сам той съвсем не е тих), което се е делало от другарите си, не участвувало в игрите им и показвало странна за възрастта си съсредоточеност. „Ние играехме, скачахме, борехме се, плезехме се един другиму, тупкахме си шапките о земята, смеяхме се и катерехме се по дуварите и по върбите, а Главчо седи под стълбата, чете Александрията или Царственика и не обръща никакво внимание на нашите детински игри; ние ходяхме редовно всяка неделя по върховете, по ливадите и из реката, да ловиме врабчета, да кършим чуждите плетища, да кладем огън и да се къпем, а Главчо иде в училището, крие се...“ Това състарено без време дете — съвсем не двайник на Каравелов — има обаче това общо с него, че не сбичало никак известни уроци, макар да се учило много добре: не обичало именно да зубри катехизиса. „По-лесно ми е да натъпча главата си с пет земеописания и с десет истории, нежели да изуча Мойсеевите заповеди и изреченията на

апостол Павла, говореше той и гледаше на катехизиса като на прокиснала госба.¹¹⁷ Все като Главчо Каравелов не е могъл да понася равнодушно безмилостния бой в училище, бой за неуспех по някои предмети „Ако вие да би били умен и разумен учител (казва Главчо, когато му удрят десет тояги по дланта за катехизиса), то не би накарвали своите ученици да изучават наизуст, като папагали, различни безмислени изречения и не би ги наказвали така несправедливо.“ Протестът срещу този деспотизъм е бил лично убеждение на самия Каравелов, останал докрай привърженик на полезната за живота наука и враг на суровите наказания в училището. Може би все тези ранни спомени са предмет и на стихотворението му от 1876 г. „Я повдигни, мила майко, старите си ръце“, в което четем такива песимистични наблюдения:

Във школата пърчки, сълзи
И сухи науки ...
Във школата глупост, тъпост
И фрази високи,
А в животът злост, ненавист
И рани дълбоки ...

При Найден Геров и при Йоаким Груев, и двамата с отлично повисоко образование, Каравелов се отърсва от калугерската схоластика, тъпкана в главата му тъй продължително, за да се приобщи към едно положително и критично знание, донесено от руските учебни заведения. С идването на Геров е нахлувал свеж въздух в душната и тъмна по-рано школа и радостта на по-будните питомци е била голяма. Сам Каравелов, като разказва в една своя статия от 1862 г. в Московские ведомости за напредъка на българската просвета във връзка с реформите на Груев, около когото в Копrivщица се събрали ученици дори от Плевен, Одрин и Враня, припомня как в изблика си на ентузиазъм учениците захвърлили гръцките буквари, писмовници и калиграфии, за да ги заменят с български книги и тетрадки и за да изучават „българска граматика, свещена история, катихизис, география и история“. И той добавя още, за характеристиката на условията и на въодушевлението тогава: „Момчетата гонели гръцките, оскубвали им крилата и правели пера; навсякъде по къщите варели мастило и купували мастилници.“¹¹⁸ Тези подробности ни дават ключ и за разбиране на спомените от школото в Копrivщица, дадени в стихотворението на Каравелов от 1874 г. „Брату Я. К-с-р-ву“¹¹⁹ (т. е. Янаки Касърову в Одрин), в които припомня как двамата другари сричали в килията, а после и във взаимното училище ту „иотца и сина“ по славянски, ту „алфа и омега“ по гръцки. Той говори как един ден даскалът ги завел в класното училище, където, „за чудо и приказ“, големи ученици, дори мустакати мъже, още гълтали катехизиса.

„Учениците, пише Каравелов в посочената статия, намерили в лицето на Геров това, което желали, защото Геров напълно задоволявал тогавашните изисквания.“ Знаем от други извори, че липсата на каквито и да било нови български учебници принуждавала подготвения в Русия учител да преподава по записки, които сам той

съставял и които учениците преписвали в къщи.¹²⁰ Геров е водел едновременно или последователно обучението по няколко предмета, печелейки авторитет на вещь „граматик“, прославяйки се навсякъде като многоучен мъж. В първия най-горен клас или „чин“ (както се казвало тогава) се преподавали „начални познания“ по алгебра, геометрия, физика, кратка всеобща история и „словесни науки“ заедно с неизбежния още „пространен катехизис“, а също гръцки и турски език; във втория клас — по-кратки курсове по аритметика, география, българска граматика, свещена история и четене по гръцки; а в третия клас — четене и краснопис, четирите аритметически действия, предварителни познания по „земеописание“ и свещена история. Пение и гимнастика били застъпени във всички класове. Вторият предмет като новост за времето навлякъл на училището клевета от гръците в Пловдив, че бил дошъл „някой от Московията, та учел децата на талим“.¹²¹ Чорбаджи Салчо успял да опровергае пред пашата тази опасна измислица.

Разнообразие всред толкова умствени занимания са внасяли игрите на учениците из околността на селото, както и излетите до по-далечни места, за които с такава любов си спомня Каравелов в чужбина. Христо Данов, заслужилът после книгоиздател, родом от близката Клисуре, който през 1847—1848 г. следвал в копривщенското класно училище, разказва нещо за тези развлечения на другарите си, между които били Любен Каравелов, Константин Геров, Георги Груев и други техни връстници. Охолните копривщенски момчета натяквали често на бедния клисурец, че не излизал с тях в празнични дни да играе на „роби“ на поляната край Тополка, северно от селото, при чучура Войводенец, а оставал да се занимава с уроците си в къщи. При тази игра учениците се разделяли на две враждебни групи, „българи“ и „турци“, за да водят гореща борба, при която обикновено турците бивали победени и заробвани от българите.¹²² Същото ставало и при сродната игра „хайдутин“, когато двете отделения се наричали „хайдутин“ и „сеймени“. Преоблечени еднакво сграшно, хайдутите българи се криели, а сеймените ги хващали и ги отвеждали в „конака“. Там отредените „съдии“ разпитвали хванатите престъпници за злодеянията им, заплашвали ги с мъки или ги принуждавали с изтезания да правят самопризнания, за които се налагали съответните наказания.¹²³

Предание и слухове за подвизите на старовременни или нови хайдутин, излезли от Копривщица, са действували силно върху въображението на тези младежи. Ако по-късно в разказа си Дончо Каравелов описва скитните на юнака с това име, несъмнено някои подробности са били запомнени от ранни години. За всеки случай, когато разказва как дружината на Дончо се криела на Климаш, между Копривщица и Душанци, на едно място край Тополка, където растели лещак и диво грозде и откъдето водела пътека към голямата дъбова и букова гора Каравелов сигурно се позовава на своите лични впечатления от Средна гора. Все такива впечатления, но от малко по-късно, изнася той и от Стара планина, от върховете и поляните ѝ, където веел тих ветрец, където се носел мириз на разни цветя, където звездите не светели, а горели и където се дочувало блееене на овце, бучене из доловете и далечен лай на кучета. „Няма по-хубаво

нещо от Стара планина, въздиша юнакът Дончо, няма на света похубава одая за спане от Братаница! Не зная другите българи що желаят, а аз искам да умра на най-високия връх на тая българска планина, и когато дойде второ пришествие, то от там да възкръсна и последен път да погледам на моя България."

Но ако природата заговаря с по-ясен и внушителен език едва на зрелия юноша, то битовата старина, с всичката поезия на своите празници и обичаи, се е врязвала още отрано дълбоко в паметта на четето, за да оцелее непокътната там и да подхранва после сърдечните трепети на мъжа в чужбина. Говори ли Каравелов в разказа си Не да за всичко „весело и мило“ на живота в българското село между най-близки хора, за обредите, завещани от прадеди, за бърни вечер например, празнуван с неவிждана другаде „нравствена топлота“, той мисли сигурно за своята Копривщица. И той не може да се сдържи да не даде израз на сантиментални въздишки за хубавото минало, пишейки: „Ако твоята натура не е развалена, то трябва да обичаш това, щото е твое и щото ти е оставено от родителите, за да го вардиш и му се радваш.“ Не само фолклористът реалист, но и художникът романтик е изпълнен с копнеж по тази пленителна старина, която той описва подробно като културно благо, достойно да бъде опазено и при най-прогресивен обществен строй, и при най-последователен научен светоглед. В разказа си Божко Каравелов говори за поезията на българската есен и за силните си впечатления от гроздобер. „Гроздоберът между българите е един от най-тържествените дни, един от народните празници в годината. Наближи гроздобер и вие виждате, че на всяко лице стоят радостни лъчи“. Из носталгията си в Москва нашият копривщенец си спомня как една заран вижда дядо и баба да приготвят всичко необходимо за гроздобер — бърви, чебури, кошници и т. н. „Аз се усетих, в какво се състои работата, и почнах да се увирам около дядо, щото да вземе и мене със себе си на лозето. Лозето на дядо беше в село Краставо, на 3—3½ часа разстояние от нашия градец Копривщица. Моят дядо, без да се гледа на неговите деведесет и пет години, когато тръгвахме, възседна на кон, а мене тури отзаде си.“ Тук говори дълбоко врязаната в паметта лична преживелица, свързана с очарование от всичко изпитано в полето на Тракия, където беритбата на гроздето, песните на момите берачки, корабът, потеглил препълнен към село, и целият възторг на една млада, детинска душа, запазват навеки своето очарование.

Така и в разказа Нено ние откриваме бляна на емигранта за родното огнище, за близките му и за живота в бащиния дом. Писателят вижда ясно как майката, „гиздава, чиста и здрава жена“, облечена в сукман и червено контохче и забрадена с жълта кърпа, плете в двора чорап или седи и шие вън под върбите; как бащата копае в градината и разсажда цветя, а децата играят из двора, подскачайки и замеряйки се с пясък; как разни видове кокошки крякат наоколо, въртейки се край сърдития петел Гуджо, как в обора и вън от него друг добитък чака храната си, наред с „мургавата крава Нишка, която той обичал повече от очите си и която хранел всяка вечер със солени трици или с ржени мамули“, а също и повече дремливата, отколкото зла кучка Куйка, която се въртяла около вратника... Такава картина не се измисля, тя е виждана и наблюдавана често и до-

бива всичката си интимна цена като символ на загубеното щастие при контраста по-късно между новата жалка и старата мила обстановка. Българи от старо време представя в това отношение сравнително по-богат извор за характеристика на Каравеловите впечатления и преживявания от родното село.

В повестта *Турски паша* Каравелов се сеща за мнението на един етнограф, който казвал, че онзи народ, който се обличал в бели дрехи, бил по-добродушен и с по-нежно сърце от този, който носел черно или сиво. „Българите и българките, добавя авторът, обичат бяло: бели бенеvreци, бели саи, бели контоши, бели кърпи, бели ризи, бели долами, бели къщи, бели овци, бели волове — всичко бяло. А погледайте на българското селце и на българските къщици: чистота, градинки, дървенца, цветица и къща излепена“. Каравелов тук има пред вид и своята *Копривщица*, чиято селска простота той не би дал за никакъв градски живот и никакъв гръцки разкош, с тяхната грозота и поквара. А празничното хоро на полянката, където под звуците на гайда се вълнуват ергенски и момински сърца и където се завързват връзки за цял живот? Каравелов е гледал това хоро пред бащината си къща и го е описал в разказа *Слава* с възможната за перото му поетическа сила. Все тук той ни дава портрета на селския лекар, гърка Янаки Янелията¹²⁴ от с. Мецово, който лекувал с разни билки, с балсам, живак, локмаруху и други средства на старата народна фармакопея и който бил в действителност „истински убиец на човешкото здраве“, подобно на Христо магьосника и на разните врачки, влезли със своите предписания за болните, особено за децата, в пълно противоречие с „новата и рационална медицина“ (за това Каравелов говори в статиите си за възпитанието, в *Знание*). На такива спомени се позовава Каравелов навсякъде в своите разкази или статии, така че в очерка си за „Доисторическите времена“ например той привежда като доказателство за наследствеността у човека и животните някои родови белези в семейството на съселянина си Тончо Герджикът или в стадото на вуйчо си Тодор Доганов.¹²⁵

С оглед на всички подобни впечатления и наблюдения от разни години, оправдано е може би по-общото мнение на един философ на изкуството, че големите градове са само за това бедни откъм художнически заложи, защото им липсва селската естествена сфера на детинството.¹²⁶ Каравелов за всеки случай, като Вазов или Йовков по-късно, е почерпил от родния хумус богати и силни преживявания през своето детинство, които подхранват през цял живот бодрия му дух и творческите му видения.

Глава II

ПЛОВДИВ

I

Нужда от по-високо гръцко образование в Пловдив. — Всички заможни копрившеници са изпращали там синовете си. — Каравелов напуска родното си място в края на лятото 1850 г. — Напътствия на дядо му Любен и мъка при „живата раздяла“. — Първи впечатления от Пловдив и от населението му. — Педагогическа метода на Янко Ушаклият. — Възпитание и програма в гръцкото училище. — Отвърщане на Каравелов от срамната гръкомания. — Какво изнася той от Пловдивската гимназия? — Строга присъда над сухите умозрителни знания.

Класното образование, получено в Копривщица, колкото и сериозно за времето си, както можем да съдим по запазените записки на главния учител Найден Геров, не е задоволявало честолюбивия син на Стойчо Каравела, жаден за по-висока наука. Какво е мислел да става 16-годишният питомец на вещия и учен педагог, не знаем. Но ако той е могъл да мечтае за образование в чужбина подобно на Геров, то баща му, опитен в живота и практичен човек, е желал да направи своя първенец непременно търговец, заможен и влиятелен чорбаджия, който да се радва на почит в гръцките и турските кръгове, продължавайки така най-добрите селски традиции. Познанията на Любен по двата главни езика, необходими в търговския свят тогава, гръцкия и турския, са били обаче твърде слаби, тъй като в чисто българското планинско село е нямало ни гърци, ни турци, с които да се общува. Налагало се е усвоеното повърхностно и теоретическо по тези язици в школото да бъде задълбочено и усъвършенствувано при по-благоприятни условия вън. Това е могло да стане най-удобно в Пловдив, където толкова копрившеници са били вече отдавна заселени и където гърцизмът е бил укрепен здраво в обществените отношения и нравите. Всички по-заможни съселани на Стойчо Каравела са гледали на пъстронародния главен град на Тракия, важен административен, търговски и културен център, като на най-добра школа за един младеж от балканските места, който не е искал да остане прост занаятчия, а се е стремил да се ограждани и приравни със заможните чорбаджийски семейства, спечелили си добро име пред властта. Йоаким Груев например, откак завършва в 1844 г. образованието си при Христо Пулеков, тъй незадоволително научно и практически, понеже що-годе сносно били усвоени само псалтирката и аритметиката, не обаче и гръцки език, намира за нужно да постъпи в елинското училище на тракийската Атина. „По общата омая, която владееше в онова време, пише той в своите Спомени, баща ми желал е да науча да

говоря и да пиша правилно по гръцки, за да минувам и аз кат опрокоп-сал и учен човек.“¹ Четвърт век по-късно, към 1868 година, търговецът Иван Маджаров е споделял същия възглед, затова изпраща сина си Михаил да се „изпракса“ по гръцки, след школата в родното си село, пак в Пловдив. С неособено високо мнение за учителската кариера, като е виждал как зле се отнасят копривщенските първенци към учителите, главявани всяка година, и как трудно получават тези учители малката си заплата, той е мислел да осигури на чедото си по-сносно и честито съществуване. „Той се бе убедил, пише Михаил Маджаров в своите С п о м е н и, че абаджийските способности не са годни за новото време и затова искаше да направи от мене не вече обикновен абаджия, а модерен търговец, снабден с чужди езици и математика. Той искаше да ме изпрати на учение в Пловдив, но се боеше да ме остави да живея в частна къща, за да не се развратя, и предпочете да плаща на частен учител.... дорде намери пансион под надзора на добри учители.“² Нейде по средата, откъм време, между Груев и Маджаров, Любен Каравелов е трябвало също да заmine за Пловдив, и то по настояване на баща си. „Той ме изпровождаше в Пловдив, разказва Любен в Записки за България, да се науча гръцки и да стана след време тежък търговец. Ти трябва да се учиш в гръцкото училище и да научиш турския ракам (смятане), говореше той. Без гръцките днес се не може! Секи голям търговец трябва да знае гръцки.“ Майката на Любен одобрявала намерението на мъжа си, помнейки какво е било положението на баща ѝ Петко Доганов всред високопоставените гръцки и турски първенци като дългогодишен бегликчия.

Записките за България на Любен Каравелов от 1867 г. ни предават чувствата и надеждите на родителите му по отношение на бъдещето на сина, без обаче да споменават нещо за волята и наклонностите на последния след завършване на трикласното селско училище. Те излагат по-подробно във връзка със заминаването за Пловдив, картината на раздяла от родно място и бащин дом. Това заминаване е станало в началото на учебната 1850—1851 г.,³ значи към края на лятото, през август или септември. Пишейки не голкова автобиография, колкото художествен пътепис, и подчертавайки хумористично известни битови сцени, Каравелов разказва:

„Из своето родно село или градец Копривщица аз излязох във времето на обяд. Моят черен като вранено крило кон скачаше под мене и гордеше се така също, както се гордеях и аз. След мене, на хранените коне, подскачаха дядо, баща ми, братята ми, множество наши роднини и приятели и нашият сеизин, който яздеше онова също муле, което беше натоварено с моите богатства. Тия богатства се състояха от едно сандъченце и от необходимите за всеки жив човек завивки и постилки. След кавалерията вървеше пехотата, т. е. майка ми, баба ми, роднините ни и съседките ни. Разбира се, че пехотата, като всяка пехота, се запираше доволно често, викаше да почакаме и изново се спущаше да ни догони.“

Традиционното изпращане на млади или стари, когато са потегляли от село за по-дълго отсъствие, е ставало по определен ред и до определено място. Абаджии, хаджии, търговци, ученици, всички, които са се откъсвали от домашната среда, за да заминат далеч по работа или дълг и при всевъзможни премеждия на времето, са излизали от къщи, като се е изливал медник с прясна вода на прага на портата

и като им се е подавало хляб, китка здравец и глава бял лук (обредно-магическо осигуряване против глад и злополука, при небезопасно пътуване). Шестият е съпровождало пътника до един час южно от селото до една ливада, където се е слагал обяд. Тук се е пило, пяло и гърмяло, после завивало и хоро. „Смеховете и плачовете бяха размесени“, спомня си М. Маджаров за своето първо излизане от Копривщица, с раздялата, при която роднини му подават китки, увити с червена коприна, а някои весели изпращачи заглушавали с прощалните си провиквания хълцанията на майките.⁴

В повестта си *На чужд гроб без сълзи* плачат Каравелов описва нагледно това тъжно-весело изпращане, със страх, от една страна, и с надежда за успех в предприятието, от друга. Сиромаш Танчо, преди да потегли като събирач на овни за Сърбия — това той правел за сметка на чорбаджи Гълъб, — бива посетен от роднини и приятели, които искали да изпият по чашка ракия „за иди сбогом“ и за „проводяк“. Дружината сяда да хапне от донесените или приготвените дома гозби — печена гъска, овчи кебап, тутманици, сирене и др. „Българинът, както и всеки славянин, когато захване някоя работа, или когато свърши нещо, то трябва да си похапне и да си попийне.“ След пиене на вино и ракия Танчо се прощава, получавайки от своите и от близките си по китка цвете, с пришита на нея парица. В това време жена му отлива от бял медник, в който е турила и някакви билки, вода пред прага, през който трябва да прескочне с коня си Танчо.

Никога Каравелов няма да забрави подобна сцена, развълнувала го силно някога, при почивката под една кичеста върба на ливадата. На постлани килими и на бял месал е сложен обилен обяд, с печени мисирки, гъски и пилета, с млинове, тутманици и погачи и с две десетки бъклици, виното от които е трябвало да се изпие до капка. „Яж, мой синко, яж колкото можеш повече, говореше баба ми и час по час отриваше сълзите си“, пише Каравелов, видимо разчувствуван и след 27 години от преживяната разлъка. „Яж, и не мъдри се, говореше моят мрачен като Стара планина през март и сърдит като селски камзамалин дядо“, добавя внукът, запомнил добре израза на лицето у някогашния „лудомладовец“ дядо Либен. Но настъпва минутата, когато и коравият старец не може да носи повече маската на мъжкото си самообладание и на привидно спокойствие. „Дойде време да се простиме. Дядо, със сълзи на очите, ме хвана за ръката, погледа ми в очите умилно и каза с разтреперан глас...“ Дядото не скрива неodobрението си за плана относно бъдещето на внука си, начертан от бащата, и, верен на бегликчийския си занаят и на хайдушките си навици, взема отрицателно становище по въпроса за образованието в големия град, което не било довело никого до благополучие.

„Не слушай баща си, говори строгият преди и разнежен сега старец; той иска да направи от тебе, дявол знае какво. Не учи се там ония глупости, които учеше преди две години момчетата хаджи Геровият син. Тебе не трябват, — как се казваха? — никакви пизики-мизики. Ти и без тия физики ще да се научиш да мериш сиренето и да спрягаш воловете. Аз тя съветвам да научиш различни божествени неща и да изпепещаш турският език. Да ти кажа право многоучените хора са глупави добичета. Погледайте на Найдена Геров и ушите му аба... Седя в Русия толкова години, изхарчи толкова пари, остаря под даскалската тояга, а донесе празна кошница...“

Консерваторът обскурант не е признавал никакво школско учение, което не води пряко към богатство, и, покаял се грешник, ценял е вече религиозното служене и молитвите, преподавани от хаджи Геро наред с турския език, без който не могъл да мине никой абаджия или джелепин. Младият Любен, смутен от всичко чуто, ще е слушал разсеяно и с усмивка наивното напътствие на дядо си делибашия, бидейки сам сигурно на по-друго мнение върху образованието и върху достойнството на учителя си Геров. Но той се е трогнал от двете едри сълзи, капнали от очите на стареца, свидетелство за чиста обич към младостта. Разплакали се и другите изпращачи, като че ли ученикът отивал кой знае къде по широкия свят; просълзило се и едно „младо и гиздаво същество“, което имало причина да страда по-дълбоко. Без да съобщава ни дума повече върху загатнатата пътем сърдечна история, Каравелов ни поверява само настроението си, острата си мъка на часа, запечатана завинаги и в паметта:

„Тия млади сълзи и до днес още са скъпи за мене, и до днес още горят сърцето ми и до днес още тревожат мислите ми... Аз стоях твърдо и не показвах, че ми е жал да се разделя с моите близки; но щом тие се изгубиха от пред очите ми, то сърцето ми се стисна в гърдите, в главата ми се появи всичкото мое детинство, и мене се искаше да обърна коня си и да се върна под покрива на моите родители. Горчивата и тежка мисъл, че е настанала вече оная минута, която обикновено се нарича жива раздяла, жива раздяла с ония хора, с които съм аз живял под един покрив цели шестнайсет години, изрони из очите ми цял поток горчиви сълзи.“

Трябва да се съжaliaва, че Каравелов не е успял да ни остави поради ранната си смърт една обстойна автобиография, в която бихме чели повече подобни интимни признания и епизоди. Изнесеното по тази част на разни места в пътеписа му, и то случайно, образува несъмнено твърде интересен материал, покрай други важни за биографа или за историка на епохата лични преживявания и наблюдения. Съкроеното си аз, таените си от света чувства той отстранява от Записките си като несъвместими с обективния характер на описанията от живота на българите. Решавайки се все пак да вмъкне там, между битовите си изображения, някои настроения от ландшафта и някои по-субективни признания, той съобщава редица биографически подробности, които са толкова по-ценни, колкото по-малко ги срещаме в останалото му писателско дело.

Чувствителен за поезията на природата, доказателства за което имаме немалко, Каравелов не пропуска да отбележи в 1850 г. радостта си от пътуването през планината, когато за пръв път се изкачва на голата възвишеност Вълк, една от „най-величествените“ в Средна гора. Такъв възторг е изпитвал и Михаил Маджаров по-късно, спомняйки си едно двудневно пътуване на кон по същия път: „Когато достигнахме до височината Вълк, баща ми ни посочи разстланото поле между Стара планина, Родопите, Средна гора и безкрайната южна далечина, която се губеше в тънката омара. Аз останах прехласнат и опоен от това величие на гледката.“⁴⁵ Силното сродно впечатление от красотата на тази гледка бива помрачено у Каравелов от слуха за разбойници, които върлували из околната гора и които обирали ден по-рано до голо неколцина селяни. По-заможните негови спътници се изплашили страшно; само един сиромаш терзия останал спокоен, понеже няма какво да губи. „Ние вървахме, разказва Лю-

бен в Записките си, но щом захващаше да шумти някой бук или някой дъб, то се събирахме на куп, обръщаме главите си към всяка една страна, разгледвахме своите пушки и пищове и кълнехме се да помагаме един другиму, ако се появи някоя опасност; но никому не дохождаше на умът, че при най-малката опасност всичките тия уверения и всичките тия клетви ще да се развеят като прах и че всеки от нас ще да иска спасение само от бързите крака на своя кон.“ Два часа по-късно успокоените вече пътници слезли в една живописна равнина, която образувала пълен контраст към дивата планина. „Око-то ви не среща вече ни столетни дъбове, ни гиздави чупли (каваци), ни прави и високи букове, но в това също време пред вази се изправят грамадни орехи, крушови гори, киселици, дренки, трънки, сливи, шипки и различни други плодородни дървета. Полетата са засеяни, земята е производителна, добитъкът е едър и отгоен. А хората? — Хората са достойни за оплакване! Истина казват икономистите, че бедността на земята е най-главният източник на енергията и промишлеността.“ Примерът на копривщеници е бил очебийно доказателство за това заключение в очите на Каравелов.

След като спира малко в Краставо село, с лошо впечатление от бедността и апатията на жителите, в разрез с богатството и будния дух на другото тракийско население, Каравелов наближава — през „неизгледните гладки и голи като длан равнини“ (Божко) — целта на своето пътуване, кацналият на три могили Пловдив. Той е във възторг от живописния вид на града, гледан отдалеч, но изпада в разочарование, когато влиза вътре. По-късно той има случай да преживее такава неприятна изненада и в други големи градове на Турция, включително и Цариград, именно — да ги намира възхитителни от голямо разстояние и едва ли не отворителни отблизо, с техните „полусборени къщи, кални улици, вонещи блатата, отчаяна нечистота, мързеливи и крастави кучета и сънливи физиономии.“ Азиатската инертност и първобитните понятия за живота са налагали своя тъжен печат еднакво и върху хорски лица, за да бъде загрозено дори най-хубавото местоположение. Неволно на младия планинец се е налагало сравнение между чистата и с каменните си улици и свеж въздух Копривщица и нечистия голям град. По-късно такъв контраст той открива и в нравствено отношение, с всички предимства на битово здравото си село. През Каршияка, предградието на Пловдив, където трябвало да се гази в кал до колене и да се диша непоносима воня, Каравелов спира на острова на Марица. Там в касапниците живеел вуйчо му. На другия ден идва при него един от най-добрите приятели на баща му, за да изпълни поръчката му — да настани ученика в някое гръцко семейство, за да се отучи от българския си „варваризъм“. Първата грижа на този човек била да преобрази външния вид на копривщеничкото селянче, като махне вълнения контош, подплатен с агнешки кожи, потурите и червения пояс. Приличието между гърците изисквало съвсем друго облекло: сини гащи, жълт пояс, морав фес, лъскави кундури и памучни чорапи. Пременил така, а това струвало 500 гроша, Каравелов потегля с водача си през главната улица на Пловдив, учудвайки се на бясното движение, на дрипавите дюкяни, на евреите с техния испански език и техните дълги до земята антерии, на еврейките

със зелените им фереджета и шалварите им, на врявата, която идвала от пъстрата смес българи, турци и други народности, от всичките тези бакали, рибари, зарзаватчий, хамали, та и чиновници. И влиза в една от българските градски махали, обитавана от пловдивската аристокрация, гдето намира къщата на гърка Янко Ушаклият. Престъпил прага и приет в стаята на домакина, пред младия копривщенец се открива такава картина:

„Янко седеше на широкия червен миндерлък, между читъови възглавници и на читъово шилтенце и пушеше наргеле. Това лице ми се мярка пред очите и до тая минута. Янко беше облечен, както обикновено се обличат старовременните гърци, в широки до безобразие шалваре, които му дохождаха само до коленете. Из две широки дупки се бяха измъкнали мъхнати крака, които бяха обути в дълги тънки памучни чорапи с подвезки и в червени чехли. Контошът на тоя чорбаджия беше от вълнена малинова материя, подплатен с нурки; на главата му стърчеше геджелик (нощна шапка), който приличаше на стрелешка (от с. Стрелча) диня (пъпеш); поясът му беше вълнен и имаше портокален цвят; а елечето му — бяло с червени линии. Неговата кокона, която имаше около 35 години, но която беше изванредна хубавица, беше облечена в европейски дрехи, ако и да носеше на главата си азиатска чалма... Аз бях длъжен да се поклоня унизително на своя бъдещи възпитател и на неговата мила съпруга и да целуна ръката им... Освен това, аз бях длъжен да чуя от кир Янка различни наставления, из които някои от тях се срещат в Христоматията на даскала Райна, а други — в действителния живот на щастливите азиатци. С една дума, кир Янко ме посъветва да не подсмърчам, да се не смея, да се не чеша, да не гледам право в очите на богатите и на старите хора, да го слушам, да изпълнявам буквално неговите заповеди и да му не противореча. А ако аз дръзна някога да наруша неговите постановления, то той ще да употреби и за моята полза същите средства, каквито обикновено употребява за ползата на синовете си, т. е. че той ще да въведе и мене на „път истинни“ с тоягата.“

Пояснявайки педагогическата метода на кир Янко, Каравелов добавя за себе си, че в дома на този гърк на него гледали като на улично кученце, а то ще рече: домашните могли по воля да се забавляват с балканската му „натурална наивност“. „В „азбуката“ на възпитанието тук влизали следните задължения:

„1. Аз се обяхвах да са уча да купувам на своя възпитател месо чак от Каршияка, дето бяха салханите, за да се изострят моите български умствени способности във всяко едно отношение. 2. Да поя и тимаря коня му, да купувам на коконата му дренки за сладко и да слугувам на съпругата му, когато отива на госте, т. е. да вървя след нея, да крача като спънат петел и да нося шала ѝ. 3. Да подавам на кир Янка огън за чубукът му и да мия наргелето му. 4. Да стоя диван-чипраз пред гостите му. — Ако бъдеш човек, то аз ще да те обичам като свое дете; а ако захванеш да чъпкануваш, то ще да те мешиня като цигански даул, — свърши той своите наставления и заповяда ми да излеза из стаята.“

Целият този стеснителен кодекс от заповеди се оказвал обаче на практика не тъй страшен, понеже ученикът пансионер е имал свобода да ходи дето си ще и да върши каквото си ще и понеже богатият кир Янко разполагал с достатъчно прислуга за грубата работа в къщи. По-тежки са били за неопитомения по пловдивски образец младеж условията в гръцкото училище, в прославения „гимнасион“, в който се учили децата на пловдивската аристокрация. „Гръцките учители, пише Каравелов, ме приеха високомерно, дадох ми название „булгараки“, присмяха се на моите полуселски дрехи и запретиха ми да говоря в училището български.“ Макар главният учител кир Ксантос да бил възпитаник на Виенския университет и да тълкувал гръцките класици, ударите с юмруци по гърба на учениците били за него нещо обикновено. Ако в копривщенското училище по-рано имало дърпане

на уши, удряне на плесници, стоене на колене, бой с пръчка по дирника и стягане на краката в прословутата палага, те останали в сила до Кримската война, когато новите учители с по-хуманни идеи отстранили тези варварски похвати за възпитание, тук, в просветения град и под ръцете на педагози с европейски опит, върбовите пръчки и юмруците били все още на почит.⁶ „Боже мой, възклищава Каравелов, какви свирепи, тъпоумни и безсъвестни хора избира providението за първоначалното развитие на нашите нещастни деца!“ Спомняйки си как неправилното произнасяне на буквите делта и тита докарвало тежки удари за „балканската“ му глава, Каравелов добавя: „Ах, кир Ксантосе, твоята важна фигура ще да остане в моето въображение още дълго време. Ти беше един от ония незабвенни учители, които оставят после себе си страх и отвращение.“ Навярно Каравелов е минал при този същински „звяр“ програмата по литература, която отбелязва за себе си пет-шест години по-рано в същото училище Йоаким Груев, а именно: поетите Хомер, Есхил, Софокъл и Еврипид и прозаичните моралисти Ксенофонт, Исократ, Демостен и Плутарх.⁷ Ако при другите предмети — аритметика, катехизис и география — е нямало нищо особено, обучението по история е целяло да внедри възхищение от всичко гръцко, от геройски подвизи, наука и изкуство на Елада, за сметка на европейския умствен напредък. Минавала ли се е историята на Гърция и на Византия най-изчерпателно, с множество ненужни подробности и дори с анекдоти, историята на останалите народи и държави, и то за по-новите времена и значителните културни завоевания, се е излагала в учебниците само на 20—30 странички.

В повестта Делата не приличат на бащите си Каравелов излага по собствени наблюдения и личен опит „комичните и трагичните страни“ в образованието на пловдивския гръко-цинцарин Сотираки. Главният учител кир Петкиди, макар и с университетско образование, не се стеснявал да бие учениците, да блъска главите им в стените и столовете, да ги псува „крайно фамилиарно“. Старите езици, теориите на схоластиците, нравоученията на митрополит Платон, черковната история („с исторически клетви против папството и протестанството“), кратката география, историята на гръцките велики мъже, историята на Франция и аритметиката се преподавали все с помощта на тази педагогическа метода. Трима учители се трудили да вътълпяват в главите разнородните познания, като прибъгвали до „патриотически фрази, византийска риторика и цели легиони междуметия“, особено когато е трябвало да се възвеличат Сократ и Демостен, Ахил или Александър Македонски. Учителят по черковно красноречие разказвал на „дечурлигата“, че Византия била дала на света велики хора, каквито не са имали ни Рим, ни Елада, понеже тези били с езическа религия, а Йоан Златоуст или патриарх Фотий били християни. „Ако стара Елада е просветила земното кълбо със своите философии, математики, медици и истории, то Византия го е просветила с правда и любов, говорел кир Григорий и гледал със зверска ненавист на своите слушатели...“ И никак не било чудно, ако кир Сотираки слушал в училището „множество сложни думи, всевъзможни велики имена и разнообразни охания и възкличания, а не изнисъл нищо друго освен душевно разстройство и мозъчна немощ.“ Каравелов би мо-

гъл да твърди до известна степен същото и за себе си, но без да се отъждествява с нравствения лик на героя си.⁸ Когато иска после в подлистниците си Знаеш ли ти кои сме? да осмее гръкомана Тодораки Искров, той го кара да поддържа възгледа, че било трудно да се възпита един ученик без пространния катехизис на Филарет и без гръцката граматика с нейните типични „Който изучи добре гръцката граматика и елинската христоматия (заедно с нейните схоластици), той няма вече да се срамува от своята кокона и да носи название варварин.“⁹

Прозелитизмът на гръцката гимназия е тровел най-силно душата на „дебелоглавите“ българчета, дошли да усвоят тук древната мъдрост и гръцкия език, орган на търговските отношения на Изток. Учителите, надменни и важни в държането си, презирали всичко, което не било от гръцко потекло или съобразно с „цинцаро-фанариотската цивилизация“, и това високомерие, както и присмехът им на българската простота карали някои българчета, неутвърдени в националното си самолюбие, „да се срамуват от своето име и народност, да прекръщават имената си и да скриват произхождението си“. Искров ставал Искридис, Недельов — Неделидис, Нешов — Несидис, Груев — Григориу и т. н. Прякорите на двама от учителите: Славиди (от Славчо) и Бонциди (от Бончо) също доказвали, че това са погърчени наши сънародници. Дъждало ли е по-старото поколение българи в Пловдив упорито, по навик, на праотеческите си имена, то по-новите пришълци от ревност да се слеят с издигнатата класа в града изневерявали бързо на рода си и още при кръщаване давали на децата си гръцки имена: Ксенофонт, Темистокъл и т. н. Същинското образование, ценното за умственото развитие знание, е било пренебрегвано; но затова пък гъркоманията е правила големи опустошения, увеличавайки броя на съмнителните чистокръвни благородници („евгенестати“). Разбира се, по-укрепналите в своя народностен дух и в самоуважението си българчета не се поддавали тъй лесно на насилственото отчуждаване от бит и език на дедите си и са му противодействували енергично. Каравелов бележи за себе си:

„В първия клас на това училище родителите изпровождаха своите деца само за това, за да бъде мирна къщата им, и аз, шестнадесет годишното дете, бях длъжен да търпя от дребулията речлични насмешки, защото не бях в състояние да напълня главата си с изреченията на елинските схоластици, с катихизиса и с Езоповите басни, на съвсем за мене чужд и непонятен език или да търпя наказания от благородните юруци на кир Ксантоса и от благочестивата десница на владишкия дякон кир Григория. Отвращението към гръцките училища, което аз имах до това време само по преубеждение, се преобрази за мене още от първите уроци в положителна антипатия.“

Изглежда, че на Каравелов не са се удавали лесно чуждите езици, и това затруднение е подхранвало неразположението му към гръцкия език, при жестоката метода на Ксантос за втълпяване граматическите правила от учебника на Вамва и при скучните уроци по догматика на дякон Григорий. Докато последният тълкувал надълго текстовете от светите отци, разсеяният джелепски син от Копривщица се е носил с въображението си към родното село с неговите кичести гори, зелени ливади или пожълтели ниви, спомняйки си песента на птичките и прохладния планински лъх. Резултатът от школското обучение не е могъл да бъде друг освен плачевен.

„Да кажа накратко, пише Каравелов, ако аз изнесох нещо из тоя гимназион, то тсва нещо не беше нищо друго, освен следущите няколко новогръцки качества: аз се научих да превивам гръбнака си, да лъжа, да лъстя и да се унижавам, защото само с подобно средство беше възможно да умаля учения ентусиазъм на моите учители. Но и тука моята планинска, свободна и здрава натура излезе победителница, защото по-бързо ще да избелите арапина на европейското слънце и по-бързо ще да лишите тигъра от неговите врождени дъмги, нежели да прекроите от балканския свободен казак светски фанариотски или пловдивски роб.“

Имало е между съучениците на Каравелов българчета, които са се поддавали на внушенията на Ксантос и колегите му, че спрежение-го на гръцките глаголи водело към „светая светих“ на науката и които, макар и родени за физически труд, който би ги направил щастливи в практическия живот, напънали до изтощение мозъка си, за да заучат папагалски разните форми на глагола *τῶτῶ* (бия). Но Каравелов е гледал със съжаление на това пресилване, мислейки и по-късно за искреното, но безплодно залягане на другарите си: „Бедно човечество!... Ти търсиш щастие и добро в онова старо бунище, което не е в състояние да помогне нито на себе си! Ако ти и да насилваше своята балканска природа с голямо търпение и с извънредно геройство, то от това насилие не произхождаше нищо друго, освен художочие в мозъка ти и страшен хаос в главата ти. Аз те жалея от сичкото си сърце.“

Когато, мъж вече, Каравелов припомня годините в Пловдив, помрачени от принудителното заучване на всякакви непотребни правила и на сухи умозрителни знания, от перото му излизат сатиричните стихове, посветени на Янко Касъров, в които досадните „риторики, догматики, учение бледно“, ¹⁰ са отречени така:

Помниш ли ти още до днес
Тая постна каша,
Или си я забравил?
— То е длъжност наша!
Който иска здрава храна
Днеска да добие,
Той е длъжен своята глава
Добре да измие...

В приведената вече повест на Каравелов *Деца та не приличат на бащите* си един патриот българин нарича ръждивите мнения, усвоени в школата на кир Ксантос и йерокирик Григорий, ¹¹ „прокиснала каша, която трябва да се хвърли на кокошките“. А в статията си от 1875 г. в сп. *Знание* за възпитанието и за училищните програми Каравелов подлага обучението в европейските училища на най-строга критика, с оглед към поддържаните там несъстоятелни понятия из областта на висшата философия и на религиозно-нравствените науки, дошли в разрез с положителния и утилитарния дух на образованието в американските училища. Отричайки всичко формално-абстрактно, педантично и откъснато от нуждите на живота обучение в европейския тип школи, Каравелов има пред вид навярно и пловдивския си опит, когато пише: „Характерът на детето почти всякога се жертвува на педагогическите параграфи, свободната воля се убива за любовта на господстващите принципи и правилното развитие се ог-

странява от безчовечната дисциплина, която би могла да се употреби само за укротяването на дивите зверове, но никога за образование на човечеството.“ Пряко към гръцките училища от някога и от поново време се отнасят наблюденията на нашия автор относно „поетическите мозъци, които предпочитат хубавото и лъскавото пред полезното и необходимото“, както и относно „нашите учители и възпитатели“, които, ниско ценейки природните науки, съобразени с „действителния живот“ и „предтечи на народното благосъстояние“, догонват някаква отживяла класическа мъдрост.¹²

2

Влияние на гръцкото семейство върху младия българин. — Решение на Каравелов да получи образование на всяка цена, въпреки влечението му към патриархалния живот дома. — Възраждане на българщината в Пловдив чрез родолюбието на видни копривщенски родове. — Противодействие от гръцкото ядро тук, водено от митрополита. — Заслуги на Найдено Геров като учител в епархийското училище „Кирил и Методий“... Каравелов взема страната на българската партия в борбата и с гръцката. — Преместен в училището на Геров, той учи до юни 1853 г. — Едно писмо на дядо Либен за поведението на внука му.

Ако младият Каравелов не се отчайва напълно от школната наука в Пловдив и не потъва в леността, към която са го тласкали юмруците на Ксантос и камшикът на Григорий, причините трябва да се търсят както във вродената му любознателност, така и в подтиците от две различни страни: първо, от погледите на едно младо същество, изпълнени със симпатия към него, и, второ, от разгорялата се борба между българската и гръцката партия в града. Сърце и съвест у 16–17-годишния юноша са били твърде чувствителни за тежката обида, за презрението към българите от гордата гръцка интелигенция, и той решава да продължи на всяка цена образованието си, макар и да не е хранел вече никаква вяра в спасителната елинска философия и в школната граматика. В дома на Янко Ушакият коконата и по-голямата ѝ дъщеря са проявявали нежни грижи за хубавото и непоказано българче, което е пълнело повече очите им, отколкото разглезените и порочни гръцки младежи. Говорейки за усърдието на майка и дъщеря да „облагородят“ духовно и външно планинеца от Копривщица, Каравелов разказва с ирония:

„Гореказаните два табака“ (но преди това той привежда думите на учителя си Йоаким Груев: „Пловдивската кокона прилича на табак, който се старае от всячко си сърце и душа да ошави българските кожи и да им даде гръцко лустро“), „гореказаните два табака гладеха по главата 16-годишния дивак или възрастния хондроцефалос, съжаляваха с наскърбено сърце, че моя милост са е родила от българска майка и охкаха за моята незавидна бъдещност. По мнението на тия табаци, само гръкът е в състояние да достигне Олимп и да се побратими с богинята на мъдростта... Но често най-важните превратности в нашия живот, именно в духовния, се извършват при най-нищожни условия. Най-голямата дъщеря на моите възпитатели, която след време доби над мене голямо влияние, ми говореше доволно често: Защо се не учиш? Ти трябва да изучиш гръцкият език и да станеш човек. Срамота е да си дебел българин. — А как ще аз да уча, когато не разбирам ни какво ми четат, ни какво ми говорят, ни какво ме съветват! отговарях аз... Дадат ти да изучиш науст две-три страници, и свършена работа. — Мене ми е жално да те гледам! ми отговаряше 14-годишното момиче, и накарваше ме да червенея за себе си.“

Засегнат силно в самослюбието си от това изобличение, Каравелов е бил толкова посвечен подтикнат да не изоставя зубренето на прок-

летата граматика, че една нова, непозната дотогава нежна страст е завладявала сърцето му. Според свидетелството на Захарий Стоянов — който черпи сведенията си от близките на Каравелов, — когато този се завърнал след две години в Копривщица, в бохчата му бил намерен скъпоценен пръстен и „няколко други любовни принадлежности“, което давало основания да се вярва, че името му Любен могло лесно да се промени на Леонидис — „ако той да бил малко помалодушен, ако да не чувствувал отвращение от наргелето на кир Янка и от широкия малаков на неговата кирия.“¹³ Докато е траяло „голямото влияние“ на Янковата дъщеря, Каравелов чува от нея, „хубавичката си съветница“, укора: „Из всичко се види, че българите не са способни за нищо.“ Укорът, дошъл от едно любимо същество, раздвижва дълбоко нравственото аз и волята на младежа. „Тие думи, бележи той, бяха причина да остана в гимнасионът още цяла година, ако елинското учение и да беше за мене и безвкусно, и безполезно, а отчасти и убийствено... Аз се реших да уча, да стана учен човек и да докажа на моите приятели и неприязтели, че и българинът е способен за нещо.“

Трябва да предполагаме, че не само магическото въздействие на малката съветничка, покорила едно чисто сърце, но и авторитетът на собствения баща е принуждавал Каравелов да не напуска тъй бързо гръцката гимназия. „Мене в онова време, пише той в Записки за България, влечеше някаква си невидима сила към българското училище. А какво ще да каже баща ми, който ме е изпроводил в Пловдив не да спрягам „не зная, не знаеш, не знае“, а да изпека елениката, която е дотърпила на много дебели българи порядъчно състояние?“ Разочарован от тази „еленика“ и теглен към българското училище в Пловдив, в което е преподавал вече Найден Геров, Каравелов не е смееел да предприеме отначало нищо на своя глава и още по-малко да махне ръка на всяка наука в Пловдив, за да се завърне в своите „благословени планини“, за които е копнеел при скучните уроци в гимназията и при огорченията от гръцко-цинцарските си възпитатели. Всичко противно или унижително на условията му е припомняло по контраст идилгията в родната Копривщица, с поезията на патриархалните нрави и на чудната природа, и за момент той се е питал дали не е по-умно и по-завидно да се откъсне от този ненавистен свят, от тези горди и фалшиви хора, за да заживее като своите простодушни връстници овчари, т. е. да скита на воля „по високите върхове, по зелената трева, под кичестите буки и по острите скали, да пасе овцете и козите, да бие масло, да сири сирене, да стриже вълна и ерина...“ Вдаден в такива сънища за естествен и весел живот, за бягство от принудата и лъжата на мнимата цивилизация, той се е питал и много по-късно, мислейки за годините си в Пловдив.

„Кой може да ми каже, че тия занятия не би били за мене по-полезни и по-щастливи? Ако аз да би послушал сърцето си, то не би скитал след време по чуждите земи, между чужди хора, по московските улици, по букурешкото блато, по... далеч от моите мил и любими крайове, далеч от моите братя и сестри, далеч от моето поробено, но и нещастно отечество... Да, аз мисля, че би било по-добре, но гореканзаното момиче, което докачи моето самолюбие, и гръцките учители, които притъпиха и последните останки от моята свободна воля със своите подсмивки и със своите тояги,

измениха моето бъдеше и дадоха му съвсем друго направление.“

Призивът на горската самота и влечението към безгрижния овчарски живот и към всичко драго на домашните обичаи са отстъпвали пред съзнанието, че едно поддаване на съблазънта за връщане на село би означавало победа на просташко-грубото, на първобитното, тъй несъвместимо с полученото вече образование. И после, къде е оставало честолюбието на младежа да се прояви като културен член на българското общество, способен да се наложи с ума си и знанията си и да бъде полезен на народа си в борбата му за национално признание, по примера на толкова други патриоти, извоювали си най-добро име?

Каравелов попада в Пловдив в един исторически момент, когато българщината, потискана векове от светски и духовни господари, е навдигала глава и се е утвърждавала със своето право на самоопределение и на влияние в гражданския живот. Войните от началото на XIX в., разклатили подобно на кърджалийските опустошения силата на централната власт, а също и реформите след Одринския мир (1829) и Танзимата (1839), които унищожават привилегиите на спахните и ограничават донякъде произволите на провинциалните паши, допринасят значително за народностното свестяване и организиране на българския елемент. Ако турското население в градовете, свикнало със старите понятия за господство и неприязнено към всеки по-тежък труд, е обеднявало постепенно, трудолюбивото българско население е овладявало земите на спахните, предавало се е на занаяти и е повдигало своето благосъстояние в невиджани по-рано размери. Навлизайки в градовете, селската българска маса спечелва признание от страна на властта с произведенията на своите ръце и групирана в еснафи, в които дисциплината и почтеността са се налагали като фактор за преуспяване, започва да играе роля в обществените отношения и в държавата. Българското земеделие, българското скотовъдство и българската промишленост стават същинска сила в икономическия живот на Турската империя, а това придава ново съзнание на непризнатата по-рано етническа маса, давайки подтик и на жаждата ѝ за образование, както и на домогванията ѝ за политически права.¹⁴ В Пловдив джелепите и бекликчиите от балканските села на север, от Копривщица, Панагюрище и други места, които натрупват богатства и поддържат връзки с влиятелните чиновници в Цариград, стават крепители на българщината и насърчават отварянето на училища и изграждането на черкви, в които се слуша вече покрай гръцката реч и българската. Големи Вълко, брат му Големи Стоян и братовчед им Малки Вълко проявяват особена ревност в това отношение. Те съумяват да поставят българското видно гражданство в полуелинизирания град наравно със старата местна аристокрация. По техните стъпки са вървели и приемниците им роднини, като чорбаджи Салчо Чомаков, брат му д-р Стоян Чомаков, синът на Големи Стоян — Георгаки бей (член на държавния съвет в Цариград), синовете на Малки Вълко, членовете на рода Гешови от Карлово, копривщенецът Искро Кесяков и т. н., които засилват позициите на народността си и подтикват нейното културно и национално възраждане. От средата на XIX в. Пловдив държи челно място в движението, разпалено от проповедта на Априлов и Неофит Бозвели и насо-

чено първо само към черковна и просветна автономия на българския народ,¹⁵ а после и към по-значителни политически правдини.

Пловдив е бил именно дълго време една от най-здравите крепости на гърцизма. Седалище на митрополит с обширна и богата епархия, той е имал стара гръцка колония, засилвана чрез пришълци от Станимака, Епир и островите на Бяло море, както и чрез македонските цинцари, които са се гърчели, и чрез немалко българи, които от интерес или поради приспано народностно чувство са се приобщавали в език и нрави към местните „благородници“. Влиянието на митрополита, обкръжен от свои роднини, дякони и протежета, се е чувствувало във всички културни прояви. Като авторитетен агент на елинизма, поддържан от цариградската патриаршия, този митрополит е намирал съдействие както от местната турска управа, така и от чорбаджиите гъркомани, така и от калугерите на близките манастири. Школното и черковното дело е било под негова закрила и доходите от черковните имоти, от манастирите и от религиозните треби са отивали или за насаждане на гръцката „велика идея“, или за негова лична полза. Как митрополитите са ограбвали паството и трупали богатства, за да водят охолан и разпуснат живот подобно на калугерите гърци, които, в Бачковския манастир особено, са примамвали народа с чудотворни мощи и икони, е добре известно от много свидетелства.

В историческата си повест Тук му е краят Каравелов пише: „Пловдив или Филипопол е бил почти всякога остър трън в историческия живот на българското тяло. Тоя град е служил като средоточие на ония отчаяни празноглавци, които почти всякога се старали да поробят и нравствено, и материално всичките православни християни... Самите византийски императори са преселяли в тоя град различни гърци и гъркини, чрез които са ловили българските крехки сили и чрез които са унищожавали българския напредък и щастие. С една дума, Пловдив е бил гняздо на оная нравствена живеница, която и до днес още разяжда българското тяло и която още дълго време ще да заразява здравето, младото и крехкото българско възрождение. За тая цел в Пловдивския окръг са били изградени от византийците и множество „чудотворни“ манастири; а в тия манастири са живели най-хитрите и най-подлите византийски лисици, които са опустошили, в името на Христа и в името на кръста, българските древности и които са продавали черковните дарове за големи суми.“

Числено малобройно, гръцкото ядро в Пловдив се е налагало тиранично на голямото българско население тук, за да го спъва в националното му окопитване и в стремежа му към откъсване от ведомството на патриаршията. Отначало неорганизиран и без смели водачи, българските пловдивчани съумяват накрай да се отърсят от покорството си пред духовната власт. Облегнати на българското селско население около града, тъй компактно и тъй упорито в битовите си традиции, те повеждат борба за събаряне на омразната духовна олигархия. Щастливи са били за гърцизма годините до заточването и смъртта на Неофит Бозвели (1848), откогато българската колония в Цариград започва да се застъпва по-енергично пред Високата порта за възстановяване на българските черковни правдини и за премахване владишките злоупотреби. Делото, подзето в столицата и разгласявано чрез българския Цариградски вестник, основан в 1848 г., намира силен отзвук в провинцията, в градовете особено, които са имали по-значителни еснафско-търговски организации, заразени от свободолюбив дух. Дошъл е краят на положението, за което Йоаким Груев пише в спомените си:

„Християнското население в Пловдив... до половината на миналото столетие под влияние на гръцкото духовенство обичаше и за чест го имаше да се гърчее, да говори гръцки, да се учи по гръцки, да се моли по гръцки, с една дума да минува като благороден ромео и да мрази всичко българско, дори и свои роднини... Гръкомания пълна владееше между долните класове; мнозина малодушни, у които и да не бе заглъхнало народното съзнание, не смееха явно да се покажат за българци, от страх да им не напакостват в търговията противниците гръкомани. Вън по улиците из града, както и вътре по къщите изобщо се чуеше гръцки език... В онова време в самия Пловдив по къщите нарядко се говореше български. В градската черква богослужението се извършваше по гръцки; само в черквата Св. Петка, подновена от Големи чорбаджи Вълко, служеше и по славянски поп Ганчо... Учител Никола Тонджоров учеше смесено и по гръцки, и по български в училището, съградено при черквата Св. Петка от същия чорбаджи Вълко, и пееше в черква смесено и по гръцки, и по български.“¹⁶

Обратът в самочувствието на българите, подготвени отдавна, се изразява в остра криза на гръцко-българските отношения, която избухва след пристигането в града на Найден Геров.

Още Големи Вълко настоявал да се преподава в гръцкото общо училище, подпомагано материално и от него, наред с гръцкия език и български, за което поканил като преподавател Неофит Рилски. Но по-неже митрополит Никифор не се съгласил с това предложение, Вълко издигнал със свои средства в 1839 г. едно училище, в което покрай гръцки език бил въведен и български. В 1850 г. Големи Стоян построил нова, двуетажна сграда с осем широки стаи, предназначена за самостоятелно българско класно училище, по образец на копривщенското.¹⁷ За главен ръководител в това „Епархийско училище св. Кирил и Методий“ пловдивските първенци, бивши съселани на чорбаджи Стоян Чалъков, повикали Найден Геров, така че на 23 юли 1850 г. между българската община и именития педагог бил подписан договор за задълженията и правата на последния. На 1 септември 1850 г. училището било открито, като в него постъпили не само местни ученици, а и дошлите с Геров от Копривщица юноши, между които бил и брат му Константин. През първата учебна година то имало три „чина“ (класа), през втората бил добавен четвърти чин, а през 1852—1853 г. и пети чин. Още в края на първата година Геров показал на тържествения годишен изпит какво е способен да извърши един българин, когато гори от любов към народа си, владее основно науката и иска да прослави родното си наречие. В присъствието на гръцкия владика Хрисант, на учения католишки епископ Андрей Канова, духовен глава на павликяните, и на градските първенци, питомците блеснали с отговорите си по разни предмети, така че гостите гърци, които били дошли да се посмеят на просташкия български език и на невежеството на младия даскал, останали посрамени. „Владиката, разказвал после Геров, се навъси и подкачи да пита гръцките учители защо тия предмети (математика, физика) да се не учат в тяхното училище и как е възможно един такъв дебел език в една година да се усъвършенствува, та да има такива науки на него! След изпита гърците си отидоха като попарени...“¹⁸ Христо Даскалов, свидетел на станалото, описва в книгата си *Възрождение Болгар* (Москва, 1858) успеха на Геров, когато някои ученици обяснявали теорията на галванизма и излагали надълго руската история, след което при възворена тишина взел думата епископ Андрей, за да изкаже удивлението си от бързо постигнатите резултати: „Господа, длъжен съм да ви кажа съвестно, че никога не очаквах

да срещна такива сведения, такива знания у българските ученици в току-що отвореното училище! Откровено признавам, че отговорите на много от зададените от мен въпроси сам аз съм научил в Европа във висшите учебни заведения...“ Аплодисменти и неописуемо въодушевление заглушили речта на епископа.¹⁹

Тържествувало е с Геров цялото българско гражданство, гордо с напредъка на училището, и това събитие, редом с подетата навсякъде борба за българска независима йерархия, дава нова смелост на патриотите да се опълчат против гръцката пропаганда в Пловдив — в старото Ф и л и б е, чието българско име става на почит едва след пристигането на Геров.

„Между гърците и българите, пише Каравелов в своите Записки за България, захванаха да произхождат препирни, несъгласия и явна вражда... Един от главните противници на ромео-цинцарското блато беше убиен (Каравелов има пред вид учителя Атанас Чолаков, паднал като жертва на разбойници през април 1852 г.), мнозина се преследваха, други се подозряваха... Сичките живи същества, които ходеха на два крака, се разделиха на две партии. Гръцкото безумие, което се наричаше класическа наука, тумруците (дърветата, в които се поставяли за бой кракът на учениците) на кир Ксантоса и катихизисът на отца Филарета, който беше преведен на новогръцки език, ме хласнаха в българския лагер и избавиха ме от разядащата ромейска философия. Гърчетата и българчетата, т. е. учениците от гръцкото и българското училище, захванаха да нападат едни на други и да драшат лицата си... Аз приех страната на моите еднородци и много пъти дохождах дома си със скъсани караване (гащи) или с краставици на челото.“

Фанатизмът на младите е бил разпалван от примера на по-възрастните, дразнени особено от безтактността на митрополит Хрисант, върл гонигел на всичко българско. „Някои от синовете на старите беглики, пише пак Каравелов, на които бащите са имали средства да им дадат прилично образование, се съединиха с Герова и въоръжиха се против гръкоманите, които се стараеха със сичките си сили да удушат българското движение и да спасят своите каици от широкия и яростен океан.“ Сам Каравелов, застрашен от ревността на патриоти като Георги Стоян Чалъков (После Георгаки бей), д-р Стоян Чомаков и др., е следял с напрегнато внимание печатната полемика между Геров и водача на гръцката партия учителя Георги Цукала. Освен това той се решава след двегодишно посещение на „гимнасиона“ да се прехвърли в класовете на Геров, за да бъде по-близо до съидейниците си, като отбегне и опеката на кир Янко. Към мотивите и обстоятелствата на това прехвърляне, на това бягство от „разядащата ромейска философия“ и на това „хласване в българския лагер“, ни насочват не толкова изричните показания на самия Каравелов, колкото някои важни косвени свидетелства. Именно когато Найден Геров напуска Пловдив при обявяване на Кримската война, оставяйки за свой заместник брат си Константин, пише от Одрин, 19 май 1853 г., на Тодор Доганов в Копривщица, за да му съобщи, че един от учениците му, Личе Стойчев Каравелов, бил задължен с някаква сума, и че за всички ученици тепърва щяло да бъде разпоредено да чакат ли още в Пловдив или да си идат по домовете поради предстоящите събития. На 17 юни с. г. Константин пък пише на брат си, който потеглил през Румъния за Русия, че учениците му посещавали редовно училището и само двама от тях, Христо Т. Доганов и Личе Стойчев, заминали седмица по-рано за Копривщица. Месец по-късно, на 15 юли, Константин съобщава на брат си: пър-

во, годишните изпити минали много добре, и второ, от писмо на Тодор Доганов разбрал, че за изплащане дълга на Личе щял да има грижа баща му Стойчо. Изглежда според това, че след като Любен Каравелов посещава през учебните 1850—1851 и 1851—1852 г. гръцката гимназия, през 1852—1853 г. той се прехвърля в българската, естествено със съгласието на баща си.* Въпросът въпреки не може да се смята за окончателно уяснен, понеже и датите гук не са установени с безусловна сигурност. Във връзка с това необходимо е да изтъкнем следното:

Любен Каравелов пристига в Пловдив навярно още през лятото 1850 г., когато бил открит първият „чин“ на българското епархийско училище и когато заедно с Найден Геров потеглят затам някои от коптивщениските му ученици — Константин Геров, Рашко Петров, Иван Касаров и др. Любен, по настояване на консервативния си баща, се отделя от тях, за да постъпи в гръцкото училище. Не минава година и на 8 май 1851 г. дядо Либен, бащата на Стойчо Каравелов, пише — в отсъствието на сина си от Коптивщица и загрижен за поведението на внука си в Пловдив — до братята Найден и Константин Герови, за да направи някои строги препоръки за този внук. Писмото е от ръката на хаджи Геро, постоянният „секретар“ на слабо грамотните стари свои съселани. В него килийният даскал се обръща към синовете си Найден, роден в 1823 г., и Константин, роден през май 1832 г. (значи 2 години и половина по-стар от Любен Каравелов):

„Моли ви са дядо Либен за да са намерите сос човеко у когото седи Стойчово момче Личо, да му заръчат малко стегнатичко да го имат и да му не допушат да ходи нигде без да са не допитва. Подобно да советувате и Лича хубаво да слуша и добре да са обхожда и да не ходи по-широко, и кугито ще да иде негли и весма до близко и най за малко дело, то перво да се допита и така да иде, а без да се допита да не ходи отнюд. Писмото което беше на бая ти Либена, кому го оставихте, трябаше да му го испратите, ... или да пишете да му пратим друго писмо, че сам си зел беля на главата сос чуждите дела ...“²⁰

Може би дядо Либен е чул за нещо съмнително в поведението на внука си, та е нареждал до братята Герови, като по-стари, да внушат и на Янко Ушаклият, и на питомеца му да бъдат по внимателни. За всеки случай трябва да се е изминало доста време, докато младият Любен си е извоювал свободата да поскитва из града, според което и за постъпването му в „гимнасиона“ трябва да се предполага, че е станало още в началото на учебната година, през септември 1850 г.

Във връзка с напускането на гръцкото училище, в което Любен прекарва две години, и с постъпването му в българското на Геров, стои, изглежда, този пасаж от Записките за Българи я:

„Не е ли смешно да разказвате на осемнайсетгодишен ергенин, че „българският език има 32 букви“ или че „животните биват месоядни и тревоядни? Освен това, имаше ли възрастният ученик време да свърши барем четирите първи гимназически курсове, както трябва, когато учителят ни беше сам, а трябваше да чете на няколко класове сичките предмети? Трябва да ви кажа и това, че ако, например, в четвъртия клас оставаха малко ученици, то учителят ги смесваше с петият клас, следователно учениците прескачаха от съществителните имена в синтаксиса, из Гърция в кръстовите походи, из тройното правило в алгебрата и из Виена в Америка“.

* Вж. прибавката в края: „Л. Каравелов в училището на Н. Геров (Пловдив).“

Уроците от българска граматика, преподавана заедно с всички други предмети, само от един учител, могат да се отнасят само до Найдено Геров, който наистина е бил единствен учител в пловдивското епархийско училище и който в 1852—1853 г. е отворил и пети клас, без обаче да завърши преподаванията си в него, и като оставя за свой наследник брат си Константин. Константин Геров успял през септември 1853 г. да склони чорбаджиите да му дадат за записаните 56 ученика един учител — помощник, та да снесе от плещите си част от голямото бреме, и за такъв помощник бил назначен някогашният другар на Любен Каравелов от Копривщица Христо Г. Данов.²¹ Разместването на учениците по класове е ставало в зависимост от подготовката им и във връзка с равномерно разпределение в тези класове. Не е ясно дали Любен — вече 18-годишен през есента 1852 г. — е бил приет в четвърти или в пети клас, щом знанията му, добити у гърците, не са били задоволителни. В Копривщица, както видяхме, той е завършил през учебната 1849—1850 г. трети клас.

3

Какво е узнал и научил Каравелов в Пловдив. — Мнението на Раковски за гръко-левантинската поквара се покрива с това на Каравелов. — Нрави и понятия на мнимата пловдивска аристокрация. — Как гръко-цинцарското малцинство е достигнало до богатство. — Гъркоманията на българските пришълци от балканските места. — Тя е изтичала от личния груб интерес. — Все този интерес връща ренегатите отново към българщината. — Сатирата на Каравелов против българските чорбаджии. — Роля на гъркията в превръщането на простия българин в „ромейн“, мним потомък на Демостен. — Типове на погърчени българи в повестите на Каравелов.

Преди да продължим разказа си за живота на Каравелов след напускане на Пловдив през юни 1853 г., уместно е да хвърлим поглед върху придобивките му там в знания за света и в житейска опитност, доколкото те обуславят по-късно преценката му на българската действителност.

Настанен като пансионер у чорбаджи Янко и постоянно в средата на своите гръцки съученици, Каравелов е имал възможност да изучи отблизо нрави и понятия на гръцкия елит в Пловдив. Трябва да кажем: той остава отвратен от духовната пустота и упадъчния морал на тези хора, смесици тъй своеобразно една турско-византийска отхрана с чистото външно подражание на европейската цивилизация. Типичното левантийско възпитание е налагало печата си върху гръцкия по-издигнат кръг в провинцията, който във всичко е копирали понятия и начин на живот на цариградския Фенер. Още преди Каравелов един възпитаник на цариградската гръцка школа, именно Раковски, беше дал в своя Горски пътник от 1857 г. верния портрет на гърка под турско владичество, с всичко изхабено в характера и всичко извратено в нравите.

„Те, пише за цариградските „ромейн“ нашият легендарен бунтовник, който е живял дълго в турската столица, те народност, чест и честолюбие що е не познават. Тяжна лукавщина е прочута на свят, а особито финариотска. Стара ненавист и злоба са съхранили против българи, гонят ги с всякий начин и присмиват им ся всякояче. Нъ кога усетят някого си българин да има светливи жълтички, приляпват ся при него с най-безобразно ласкателство и угождение... Ако ся зове Драган или Петко, прикръшават му имя, къту му прикачат и едно челеби, напр. челеби Димитраки, челеби Петраки, и пр. Все то вършат дорде му изядат жълтички. После с презрение фа-

нариотско го отдалечават от себе си... и гордеят ся, че били остроумни на лукавщина и на морално развращение!“²²

Каравелов, който иде от Копривщица с българските патриархални възгледи за почитеност и лично достойнство, който е виждал в дома си само непрекъснат труд и строга нравственост, е смаян от покварата всред гръцката издигната класа, от нейния безпределен егоизъм и нейното безсрамие при избора на средства за забогатяване. Не „честен труд и не добросъвестни занятия, а фанариотски подлости и обири“ са били тук в реда на нещата; и една от главните причини за това, както и за честите банкрути, тъй е съглеждал у гръцките жени, у „гиздавите кокони, които се отличават с ветреност, с разкошество и с безгрижна разточителност“. Тези кокони не работели нищо, знаели само да се кичат и да зяпат по прозорците, също и „да псдливат вода на съпружеската верност“; и докато на шиите им висел скъп маргарит, в кесиите на мъжете им „отдавна мътели самодивите“. Възмутителното тук не е изключвало смешното, и Каравелов добавя, все в своите Записки за България, един малък, но изразителен факт за характеристика на глупавото пловдивско големство: „Ако на коконата дотрибват въглища, то мъжът ѝ отива в чаршията, купува за двацет пари от тая къщовна потребност и туря я в копринена кърпа. Благовъзпитаните пловдивци се срамуват да носят конски торби или вълнен цедилник.“ Цял кодекс негласни предписания са ръководели тази мнима аристокрация, когато тя е трябвало да изтъкне на улицата своето предимство, в рязка противоположност към презряното простолюдие. „У пловдивските високоблагородиета се счита за неприличие да бързате, даже да ходите така, както ходи всичкият свят. Разбогатевшият идиот, обокравшият сиромасите харсъзин и обравшият своите кредитори банкротин ходи по улицата полека, държи ръцете си под кръстът, люшка се, гледа самосъзнателно към небето, прокашлюва се час по час и брой броеницата си, чегато сякоя негова крачка се съпровожда с Господи помилуй.“ Освен това „византийското благонравие“ изисквало прекланяне пред първенците, почит към свещениците и благоговение пред богатите. „Ако някой из тия идоли направи някоя глупост, или някоя подлост, то ние не смеете да му кажем правдата в очите, защото истината е груба и оскърбителна; но да захванем отдалеч и да заобикаляме, т. е. да му наговорим по-напред различни глупости и всякакви празни риторически фрази и после вече да му кажем с ладко и двоесмислено, че тяхна милост е погрешила.“²³ Долавяйки с вяро око и с хумор психологията и етикецията на това високомерно гражданство, Каравелов отбелязва като непозволен за благовъзпитаните хора следните три „престъпления“: да се опасват с широк пояс и да носят феса или шапката си накриво; да въртят глава насам натаък, да кихат високо и да гледат на по-богатите право в очите; да не говорят със сиромасите любезно или да поздравяват изпадналите търговци. Кастата е взимала всички мерки, за да не урони престижа си чрез вулгарни външни действия и чрез докосване с презрените парии.

Но срещу това и като доказателство за вътрешна кухня и нравствена безчувственост: колко фалш и колко жестокост у тези мними аристократи:

„В Пловдив достойнството на човека се мери с облеклото. Колкото един човек се облича по-богато и по-скъпоценно, толкова той е по-благороден. Чиновете, благородството, честността и честта се разпределят съобразно с богатството на търговеца, и грабителят, който е успял, като ограбва селяните и сиромасите, да събере порядъчна сума злато и сребро, се уважава от идиотическото гражданство до раболебствие. И така, който е успял да накраде сто хиляди гроша, той е благороден; който има двеста хиляди, той е високоблагороден; а който е направил повече от петстотин хиляди, той е челебия, т. е. той е такова едно нещо, което прилича на китайски мандарин. Титлата беи се дава само на ония щастливи създания, които имат около един милион гроша, които са направили на султанското правителство някоя услуга и които са нахранили няколко голи правителствени чиновници. Тия също чинове се дават и на жените... Коренните жители, които наричат себе си аристократи или евгенистати и които са не повече от 600 души, се състоят от смяс гърци и куповласи (цънциаре) с българите. Тия говорят на гръко-българо-турско наречие и ненавиждат българската народност от сичкото си сърце и душа.“

С чувство на погнуса от изродената морално каста, която е оскърбявала всичката първична чистота на душата му и всичкото му преклонение пред човешко-значителното в ум и добродетели, Каравелов се пита с ирония какво мнение биха си съставили филелините в Германия, Франция или Русия за потомците на Платон и Демостен, ако биха чули такива техни изрази, съставени от разноезични елементи: „Вали клечка сто дупка, на ми свиризи о вятарос“; „Гръкализи то тенджура ке булдуши то капаки“. И нашият, битописец допълва характеристиката си така:

„Тука сме длъжни да кажем и това, че нравите, обичаите и животът на тие нишожни потомци на велика Елада нямат в себе си нищо гръцко и нищо европейско или човеческо. Турските обичаи са ги преобразили дотолкова, доколкото тия обичаи са изменили и живота на Златоустовите наместници. Разбира се, че всичкото това е простително на гръкоцинциаринът, който е фалшив от самата си природа, който е отгънчил своето душевно величие още във времената на византийското могъщество и който е изменил на народността си и на името си още в онзи ден, в който е захванал първи път да се нарича ромей; но тая нещастна суетност и тая старческа подлост влече след себе си и младия, честния и възрождающ се българин... Щом някой из жителите на Копривщица, на Панагюрище, на Карлово, на Сопот, на Калофер и т. н. разбогатее малко, то той си час оставя свето бащино огнище, отива в Пловдив, променя своето българско име и захваща да се срамува от своето произхождение. Така напр. Вълко се преобразява на Власаки, Петко на Паскал, Станко на Страти, Рада на Ралу, Лула на Луксандра и т. н. Само топорните имена Величка, Стоян, Стойна и Груйо са останали и до днешния ден непроменени. Ако някой селянин дойде в дюкянът на някой пловдивски търговец, то последният се претваря, че не разбира български и старее се да говори криво и наопаки или говори турски. А от де е родом тоя елинин и отдавна ли той се е преселил в Пловдив? Той е родом из Стрелча или из Ахланово, а преселил се е преди десетина години.“

Не толкова истинските гърци, с техния съмнителен по-далечен произход, са извиквали негодуванието на Каравелов, колкото гъркоманите от български род, презрели всичко свое и прегърнали с ревност чуждата народност и чуждата грандомания. Търсейки подбудите за този прелом, с отказа от искреност и самоуважение и с приобщаването към низостта и надменността на гръцкото влиятелно малцинство, Каравелов изтъква на първо място грубия материален интерес. Когато през 70-те години в Букурещ той води ожесточена борба с българските нотабили, присвоили си правото да говорят от името на цял народ, за него е ясно, че дълбоката причина за първоначалния отказ на тези горди чорбаджии от българщината и за по-късното им неочаквано възвръщане към нея се крие тъкмо в сметките, в изгодите, които те са имали в единия и другия случай. И той се сеща за сходната пасмина ренегат-

ти или псевдопатриоти в Пловдив, наблюдавани някога с остро око от него. По-голямата част от нашите чорбаджии тук и там, мисли той в един от подлистниците на Знаеш ли ти кои сме? през 1872 г., са били „до вчера“ гърци, турци, румъни и всичко друго, но не и българи и са отхвърляли своята народност „за своя личен интерес“, продавайки народа си „за два калпави бешлика“. „Но изгубената овца се върна вече в своето стадо, и ние сме длъжни да ѝ се радваме и да я къртаме“, казвали някои наивни патриоти за тия мними доброжелатели на народа. Каравелов не желае да бъде от числото на наивниците и заявява открито: който е търгувал веднаж с народното си име, той няма „честна и родолюбива душа“ и не може да бъде истински българин никога.

„Както интересът, продължава той, го е накарал преди пет години да промени името си, да се срамува от народността си и да работи против отечеството си, така също неговата собствена кисия го е накарала и днес да бъде българин и да живее като бърбек в лой. Турете ръката на сърцето си и кажете ни: можете ли вие да наречете българин и патриотин оногova, който не може да продума правилно български нито пет думи? Можете ли вие да наречете българин и патриотин оногova, който до вчера не е приемал в къщата си даже и своя рожден брат, защото неговата българска проста миризма била неприятна за носа на неговата кокона и вредителна за неговото здраве? Говорете вие што щете, а аз се гнуся от подобни личности и срамувам се да им кажа добро-утро.“

В изблик на свещен гняв Каравелов се връща към спомените си от преди 20 години, когато се е срещал не с румънския, а с българския образец на прототипа.

„Подобни личности, пише той, се срещат най-много в Румъния и в някои по-големи градища в България. Аз познавам много подобни кърлежи. Още в онова време, когато бях дете, в Пловдив съществуваша големи неприятели на българската народност и на българското име; а тия яростни противници бяха погърчени българи, които се бяха родили по българските села. Аз мога да уверя всекиго, че ни един фанариотин, ни един турчин, ни един циганин не е унижил дотолкова българския народ, отколкото са го унижили и безчестили гореказаните личности. Ако българският народ да бъдеше достоен за уважение, то г. Бончидис не би се отказал от своето име и от своята народност, казваха гърците и показваха с пръст към г. Бончидиса. Ако българският народ да имаше каква годе гордост и какво-годе историческо възпоминание, то г. Колони не щеше да се откаже от баща си и от майка си и да стане румънин, казваха румъните и с презрение сочеха към господин Колони... Когато българският народ беше потъпкан... то различни Славидовци, Петресковци, Колоновци, Панаретовци, Искридовци и Калпазановци си обръщаха гърбовете към своите еднородни братя и стареяха се да ги заровят по-дълбоко в калта; но щом тоя потъпкан и унижен народ захвана да се възрождава, щом българинът отвори очите си и захвана да протестира и да защитава интересите си, щом народната гордост възкръсна и доби сили, то дйонметата оставаха понапрежните си приятели, дойдоха при българите, и рекоха им: „И ние сме българи!“ Разбира се, че тия дйонмета ще да бъдат дотолкова искрени и към народа си, доколкото са били искрени и към неговите противници.“²⁴

В анонимна дописка от Пловдив до Свобода (4 декември 1871 г.) се излага развращаването на българските младежи, които идвали там от села и градове и се настанявали по частните къщи. „Нашите българи говорят по къщите си гръцки, защото българският език бил прост и необработен“,²⁵ бележи с досада дописникът, навярно с перото на самия Каравелов. Все в анонимна дописка, но до Независимост (декември 1872 г.), се говори за враждата между българите и гъркоманите, дошла до крайния си предел. Пловдивските българи продължавали да говорят дома си по гръцки и не са се отърсили още

от „гръцкото влияние или гръцката ръжда“. И още: „Ние се хвалиме със своята пловдивска българщина; но аз ви уверявам, че в градът ни само десетина къщи могат да се нарекат чисто български... Пловдивската цивилизация е била твърде убийствена и за околностите... Един от нашите учени българи говореше, че Пловдив трябва да се пожертвува за спасението на Тракия. Аз съм съвсем съгласен с това мнение. Пловдив е бил, и още дълго време ще да бъде чума за тракийските българи.“ И редакцията, т. е. Каравелов, забелязва сентенциозно, в скоби: „Удареното от чумата място се лечи със желязо.“²⁶ В друга дописка до Независимост (6 ноември 1873 г.), в която отново се бичува гръцкият фанатизъм, Каравелов вмъква и тези думи против гъркоманията в Пловдив: „Ние се караме с гърците, ние искаме българска йерархия, ние се хвалим пред светът със своят патриотизъм и със своята народност; а говориме в къщите си гръцки, учиме децата си гръцки, мислим гръцки и молим се богу гръцки. Аз ви писах вече преди малко време, че Пловдив трябва да се пожертвува, както овчарите жертвуват краставите кози, за да спасят останалото стадо... В Пловдив няма нито искрени патриоти, нито чисти души.“²⁷

Пловдивските чорбаджии Цоко Каблешков, Тодораки Искров, Павел Куртович и други българи гъркомани, родом от Копривщица, са неведнъж жигосвани от Каравелов като врагове на народа си. Тям се е приписвало опропастването на два български манастира в Пловдивско; те са били смятани за хора с продажна съвест поради раболепието си пред турци и гърци. „Програмата“ на тези практични хамелеони Каравелов свежда към следните пет точки: 1. Да се зарежат „ония ръждиви идеи, които се наричат патриотизъм“. 2. Този патриотизъм да се проявява само когато от него може да се извлече материална полза. 3. Да не се скарва никой с гърците, „ако само има от тях интерес и ако жена му не обича да говори български“. 4. Всеки от тях „да бъде низкопоклонен даже и пред ония турски чиновници, които са обесили баща му и които са яздили майка му“. 5. „Всеки челебия е длъжен да се ожени за гъркиня или за огърчена българка, защото само в такъв случай той ще да окастри и облагороди своята груба българска душа.“ Сарказма си Каравелов влага по-нагатак в такава изповед на Тодораки Искров, последовател на горната програма:

„Това е истина, това е света истина. Когато аз не бях още в конака сандъкемини и когато не се бях още задомил, то в главата ми се въртяха различни народности и всякакви българщини; но дипломатиката на турските ефендиета и редките способности на моята „чирознейша“ съпруга ме излечиха от тая болест и накараха ме да се грижа само за себе си и да стана човек. „Какви сте вие българи, когато говорите в къщата си гръцки и когато презирате езика и народността си?“, говорят нашите селянчета, които са изпроводени от бащите си в града ни да се поизпедепсат и да станат хора. Вижте им умовете та им кройте аби! А за какво ми е вашата българщина? Ако аз да би бил градски чорбаджия или баш-кятапчия (какъвто е г. Груев), то работата би била съвсем друга. Така ли е, куме? — Така е, така е — отговорил Цочо Каблешков. Аз не мога да живея без тая българщина, защото съм принуден да ям и защото моята кокона има голяма наклонност да продава по града кисели краставици. Ако манастирите Св. Петка и Св. Неделя да не би били български, то наша милост никога не би посмяла да изяде и мулетата на отца архимандрита. И така, едному е полезна българщината, а другиму митарствата на блажени Теодора.“

Не само поради нуждата „да се яде“, която оправдава всички компромиси със съвестта и народността, но и поради голямата слабост

към нежния пол, в лицето на примамливите гъркини, българските нотабили са падали лесно в примките на гъркоманията. В *Записки от България* от 1867 и 1874 г. Каравелов иронично бележи, че ако пропагандата от Атина би давала ордени на своите апостоли, които са спечелили най-много прозелити между българите, „то пловдивските кокони, без никакво съмнение, би получили конски петала“. И той продължава, позовавайки се на личните си наблюдения от 1850—1853 г.: „Аз имам хиляди факти да ви уверя, че най-главните роли в тия отношения принадлежат на жените, които умеят да са земат за дело с голяма способност и които с голям успех преработват българските натури, т. е. прешиват от българите гърци. С една дума, жената играе и в Пловдив такива също роли, каквито и в Румъния. Нашият българин не може да устои пред Купидона и стопява се като сняг от горещите лучи на бялото гърло.“ Казаното тук за патрициите важи и за плебеите и в стихотворението си от 1874 г. „Пловдивски грък“ Каравелов осмива гъркоманина българин, който се хвали с благородната си кръв, макар баща му да бил в младините си бозаджия, а майка му да слугувала при владиката Христант. В друго стихотворение, озаглавено „На пловдивските гърци“ (1873), нашият сатирик взема на подбив мнимите потомци на стара Елада, горди с новата си народност:

Демостен е бил ваш чичо,
Омер ви е уйчо;
А баща ви е из Сопот,
Име му е Лулчо;
Майка ви е из Казанлък,
Име ѝ е Злата...

Сам Каравелов не е бил далеч от изкушението да последва примера на чорбаджии и занаятчии от балканските краища и само силният му характер и приобщаването му към българското движение на Геров предотвратяват падението му, превръщането на Любен в Леонидис. Здравата му духовна натура се оказва неподатлива за гласа на пловдивските сирени и, както сам той пише, неговата първа възпитателка в Пловдив не могла да притъпи първичните му родови чувства. „Разбира се, изповядва той в онези *Записки*, че и аз, както и всичките други дебелоглавци, които се изпровождат в Пловдив на възпитание от своите прогреслюбни родители, се попаднах в клещите на моята кокона, т. е. на Янковата жена, която, по желанието на моите родители, беше обязана да направи от моята българска кожа ромейски сахгиян. Така се виражават самите българи за ромейското просвещение и образование. Коконата захвана от моите дрехи и от моята коса, а свърши с ромейският език, когато, да ви кажа право, ако да не би живял по-после в Цариград, никога не би можал да науча в Пловдив, защото в тукашното училище повече лудеяха и биеха, отколкото учеха.“

В повестта си *Стоян* Каравелов излага трагичния край на един забогатял българин търговец в Пловдив, който, вместо да се ожени за хрисима българка, хвърлил око на разглезената дъщеря на гъркоманина Пападати. Последният бил от онези погърчени българи, „които са готови по-напред да се потурчат, нежели да проговорят българска

дума“; а дъщеря му Теофану като другите гръцки кокони не хващала никаква работа в къщи и знаела само да се кити и да седи по цял ден на „чакмата“, да гледа, кой минава и кой с какво е облечен. Теофану не искала и да чуе да вземе за мъж един „пайос-вулгарос“, но щом видяла богатите му подаръци (пръстени и маргарит), веднага склонила да стане жена на „кир Стефану“ (така прекръстили Стоян), когото продължавала да презира после, като вероломно захванала да приема разни „фанариотски чапкъни и пашовски олани“ и най-много владишкия дякон Евстатий, подобен на когото по разврат „рядко могло да се намери на тоя свят“. Разсипан материално от разкоша на Теофану и оскърбен до дън душа от нахалството и безчестието ѝ, в припадък на отчаяние той убива и нея, и любовника ѝ.

В повестта си *Децата не приличат на бащите си* Каравелов ни запознава с друг такъв тип, завършил не тъй нещастно. Макар да променил в Пловдив името си от Нончо на Яковаки, роденият в Брацигово момък бил често мамен от господарите си, догде се опомнил. Първият от тези господари ограбил заплатата му, вторият го пратил в затвора, за да избегне дълга си към него, третият едва му платил нещичко, а четвъртият го възнаградил най-хитро: „оженил го за своята бледнолица и охтичава дъщеря, обещал му къща, десет хиляди гроша и три дюкяна и употребил всичките си сили да го излъже“. Трудолюбивият и доверчив планинец бил покрусен от гъркоманската подлост. „Хората не уважават честността и доброто име! — мисли си той. — Тия та накарват насила да крадеш, да лъжеш, да мамиш, да ненавиждаш и да безчестиш.“ И съвсем не е чудно, ако накрай и Яковаки тръгва по пътя на практичните хора, намерили начин да заглушат гласа на съвестта си. „Не знаеш ли ти — говори Яковаки на младия честен българин, който иска напразно ръката на дъщеря му, — не знаеш ли ти, че нашето пловдивско „благородие“ е ламя, която има огнен език, орлови нозе, яки зъби и трион опашка: който ѝ се не покорява и който ѝ противоречи, него тя хваща насила между челюстите си и поглъща го.“ С оглед към тези хищни благородници чорбаджии един учител българин, идеалист като младия Каравелов, говори в същата повест: „Аз не мога да разбера тоя свят и неговите създания, а Пловдив с неговите жители — никак. Тоя град е дотолкова шарен, щото аз не мога да намеря в него нищо цяло, нищо определено и нищо свещено; в него е всичко полуцветно, сиво, излизано, каквито са и неговите първенци, плесенясало и прахунясало, каквито са и неговите кокони.“

Присъдата тук изтича от усета за правда и за душевна чистота, пробуден живо у самия Каравелов при досягането му с една грозна действителност.

Характеристика на турското население и управление в Пловдив. — Провинциалните паши и кади като грабителни и развратници — Отрицателно мнение за дервишите и калугерите. — Липса на човешко достойнство у българите, възпитани в стар дух. — Заслуги на малката група от Ст. Чомаков, Н. Геров и др., издигнали факела на чистата българщина.

Все в повестта *Децата не приличат на бащите си* Каравелов ни дава характеристика и на трите пловдивски махали, които

враждували на времето помежду си. В гръцката махала живеело съмнителното откъм потекло и примесено с цинцари „финариотско стадо“, което се занимавало с всевъзможни интриги; в българската махала, наричана от гърците „махала на мечешкия патриотизъм“, се трупала сбирщина от разни места, настроена борчески към злобната първа махала; а в т. нар. „овча махала“ обитавала масата, която трябвало да се дои и да се стриже по-често, т. е. средните търговци, за които главна грижа било благоутробие.²⁸ Но покрай своите чисти сънародници и гъркоманите или членовете на по-старата гръцка колония Каравелов, който се е интересувал от разнообразието на живота във всичките среди и слоеве на града, не пропуска да наблюдава и турското население било в низините му, било по върховете, в чиновнишкия свят. И тук, както при гръцкия елемент, той открива много варварски традиции; дълбока поквара и див фанатизъм, врагове на честното управление и на гражданския напредък. Надзърне ли в кафенетата, той е отвратен от „нравствената гнилоост“, свила гнездо там: „турските чапкъни“ киснели по цял ден в тези задимени от наргилетата места, за да пият кафе, да слушат свирнята на цигани и да гледат играта на къчоците. Тези безделници със загадъчни извори за препитание носели почетните названия дели, пехливан, делибалта, янкесджии и т. н., а онези, които не били се отличили още в нищо, оставали просто харамесджие и хайлузе (дармоядци и твърдогалвци). „Тая ли нравствена сила, пита се Каравелов със саркастична усмивка, ще да бъде подпорка на възраждащата се турска империя и на цариградските реформи? На камъка не цъвтят трандафили.“ Въпросът му е бил по-уместен при характеристиката на турската интелигенция, която пълнела конака и се възглавявала от пловдивския паша. Този интелигенция също тъй търсела при разните увеселения отвратителната игра на къчоците, на „двоеногите скотове“ арменци, гърци и цигани. Нейният „содомски разврат“ бил тъй дълбоко вкоренен в нравите, че прекратяването му могло да дойде само с изчезването на турския народ.

Странното според Каравелов било, че подобни къчоци се разигравали и на обществени места, при разни християнски празници, където като любители на безсрамните зрелища се явявали не само тюфекчибашият (префектът) и сеимените му, а и пловдивските кокони. „Боже мой, възкличава той в своите Записки за България, и тия кални картини, от които би се засрамили даже и животните, произхождат под открито небе и пред очите на всичките граждани и гражданки! Такава е нравствената атмосфера, в която се възпитават турските правителствени мъже и от която са длъжни да заемат своята цивилизация „работните“ верноподанни на негово величество.“ Пловдивският паша и кадията, обрисувани в повестта Децата не приличат на бащите си, не правели изключение от правилото, така че, ако пашата „полуетропейски кавалер, полутурчин, получовек и полуживотно“ държал в прислугата си един оланин (олани са „ония момчета, които, ако и да са мъжки пол, биват жени у турските големци и администратори“), то съветникът му кадия поддържал такъв ултраретрограден възглед за реформите, които би трябвало да бъдат приложени: „1) сулганът и турците са длъжни да заповядат, да ядат, да пият и да язда; 2) гяурите са длъжни да слушат, да се покоряват и да работят за нас.“²⁹

В Записките си Каравелов очертава обстойно режима на пашовското управление, прибегвайки до най-мрачни и все пак правдиви багри. Не само всичко четено или чуто по-късно, но и впечатленията от Пловдив са му доставяли подробностите, конкретните черти за тази натуралистична картина на едно изчезнало днес общество. Ако възмущението на патриота хуманист е подсказвало някои драстични епитети и сравнения, несъмнено чисто фактическата страна на описанието е отговаряла на самата действителност, способна да подскаже на автора скептицизма относно възможностите за създаване нови, по-човечни отношения в турската държава, скептицизм, който той изявява и по-късно неведнаж.

Какво представляват преди всичко върховете на администрацията в провинцията, пашите?

Това са деспоти и тирани, назначавани по благоволение на султана, на валиде-султана или на великия везир измежду най-неспособните и безнравствени техни любимци. „Безчестието царува в Турция във всичката своя сила, и на него днес е облегло главното здание на империята.“ Турските видни сановници и държавници добиват доходните си места, след като са служили при султана или министрите в най-унизително положение и са достигнали до „отчаяна нравствена нищета“. Мнозинството от тях не са ни най-малко расови чисти турци, а „деца на разваленото до мозък арменско племе, на Хекторовите праунуки, на черкезките разбойници и на сарданапаловите наследници“. Потурчени от детска възраст, те следват после като паши, аяни или кадии примера на своите предходници, т. е. стават управници не за да бъдат полезни на държавата и народа, а за да се радват на „рахатлък“ и да си обезпечат бъдещето. И понеже законните им доходи са съвсем недостатъчни за широк живот, с издръжката на харем и олани, те са принудени да стават съдружници с местните разбойници. Грабежът е превърнат от тях в система: „ограбват се селяните, ограбват се търговците, ограбват се сарафите, ограбват се второстепенните чиновници“. Новият кадия върви по стъпките на пашата губернатор, като уволнява всички свои подчинени, за да продаде правосъдието на други лица; а полицейският началник (тюфекчи-башията), областният чорбаджия (мемлекет-чорбаджиса) и останалите големци имат грижа да си набавят необходимите средства чрез същата метода на грабеж или изнудване. „Кажете ми сега, пита Каравелов, ... може ли да се появи даже и сянка от какъвто и да е социален порядък при такава администрация, дето са не види нищо друго, освен богато поле от всякаво зло и от страшни пороци?“ За пловдивското турско население от долна ръка нашият битописец не мисли по-снизходително, намирайки, че всички, които не са на служба, се отличават със сурови нрави, леност и всякакви „кални скотски, и гнуснави пороци“. За дервишите, с чието теке и чийто шейх Каравелов бил намерил също случай да се запознае, са казани не по-мекки думи, щом и те не са стоели морално по-високо от покровителите си и са носели безсрамно на показ развалата си. Шейхът, духовен началник на белобрадите дервиши, бил момче на 12 години, което отначало играело на улицата с българските ученици и помагало на бозаджиите и халваджиите да приготвят стоката си, а после си набавило, като светия, многочислен харем. „Нему не трябваше ни уче-

ние, ни знание, ни писменост.“ Спомняйки си всичко това, видено някога в Пловдив, и свързвайки гледката на отвратителните дервиши с гукането на гургулиците край тяхното теке, впечатлителният Каравелов пише: „Даже и до днешния ден аз не мога да чуя равнодушно жалостното гукане на гурговците, защото това гукане ми напомня турски град, гробища, пустиня, чумаво време и безлюдие...“

Крайно неблагоприятно е мнението на Каравелов и за калугерите. Изказванията му против тях заемат много страници в неговите повести, подлистници и разни статии и издават радикалното му недоверие към една категория хора, които според него в голямата си част отбягват труда и робуват на тъмно суеверие, непроходим егоизъм и най-низки страсти. „Аз говоря това, обяснява авторът, по следующата причина. В онова време, когато аз дойдох първи път в Пловдив, духовен архипастир на невежественото християнско стадо в тоя град беше кир Хрисант. Трудно е да опише човек това духовно лице и неговия развратен до костите и развален до последната крайност щат. Аз, който се бях родил в село и който бях убежден, че владиката е втори бог и че тоя бог е нравствено, чисто евангелско същество, намерих в Пловдив следующите Теодорини митарства...“ Но едва ли има нужда да бъдат привеждани примери и критически бележки, които в съчиненията на Каравелов държат толкова широко място. Опитът на талантливия публицист, подсилен от историческите му справки и идеологическите му симпатии в Русия, е бил и по тази линия твърде малко насърчителен за някакъв оптимизъм. Като сума на наблюденията му над турци и българи в Пловдив, доколкото трябва да се изключат честният еснаф и малцината доблестни работници за Българското възраждане, към които веднага ще се върнем, могат да се броят следните думи в разказа **Турски паша**:

„Турците нищо друго не правят, освен дето седят всичкия ден на кафенетата пият ракия и продават фудулук; а българите печелят. Така също и между българите няма още онова човешко достойнство, което се нарича у европейците благородство и възвишеност; всеки измерява своето достойнство с числото на гарите, които е успял да спести или да открадне. И за това старите идиоти и богатите чорбаджии са в тоя град всемогъщи, защото имат пари, следователно и уважение. Младите и ученичките хорица нямат тука никакво уважение; тях всеки презира и нарича ги чапкъне. „Да е човек, той трябваше да спечели и да не ходи гол“.³⁰ казват старите.“

Такъв е бил манталитетът на чорбаджиите не само в Турско, но и вън от Турско, в Румъния напр., където на младежите, надъхвани с нови идеи и настроени неприязнено към скъперниците егоисти на челни места, също се е гледало като на нехранимайковци, опасни за обществото. Коректив към горния отзив, тъй безпощаден за тъмните страни на обществото, образува тирадата в **Записките за България**, пропита от признателност и ентусиазъм спрямо групата българи, понесли факела на народното съвестяване:

„Но при всички злини, които врат в тоя град и които разнасят по българските краинове турски разврат и ромейска безнравственост, в Пловдив се е появила първата планета на българското възраждане. Първата дума против фанариотското иго и първият протест против гръко-азиатската гангрена са се родили в Пловдив и в неговите окрестности. Аз и до тая минута помня честните лица на Атанаса Вълковича, на Стяна Чомакова, на Георгия Стояновича и на Найдена Герова, които изрекоха първата свещена дума: „Ние сме българи и желаеме да живеее български.“ Нека говори, кой що ще, а България е обязана твърде много на тие четири граждани и

на техните велики души. Тие първи произнесоха с гордост и с благосклонност името българин и повдигнаха гласа си за защитата на голямото име; тие първи откриха фалшивостта на фанариотите и посъветваха българския народ да се не каля в ромейското благо... Освен това, цената на техните заслуги се увеличава и с това, че тия честни мъже бяха оръжени с яростни противници, с безхарактерни дебелчовци и с равнодушни чорбаджии, които не желаеха или не можеха да разберат, каква причина е накарала българските патриоти да се борят с гърците, да искат българско учение и да се хвалят със своето българско произхождение...³¹

И в повестта си *Децата* не приличат на бащите си Каравелов рисува образите на Чомаков и Геров в ореола на борци-идеалисти, готови на подвиг за победа на българското дело. Ако докторът там, зад когото проглежда образът на Стоян Чомаков, поддържа религията на волята, на смелото действие, препоръчвайки на един нерешителен млад патриот молитвата: „Възстани, моя волю, и земи онова, което ти се не дава от другите; ще да работя, ще да жертвувам, ще да се мъча — и всичко ще да бъде мое“; то учителят, който носи някои от чертите на Геров, изказва отрицателното си мнение за българските неустановени младежи в Пловдив, синове на чорбаджии и на богати търговци, които имали „либерални и високи фрази на езика си и разноцветни ръкавици на ръцете си“, но които бързо се превръщали „на нови чорбаджии, на адвокати, на турски приятели“, за да забравят народа си и се слеят със „сепотските и паничърските елини“ в Пловдив, съществата с „крайно ограничен кръгзор“, у които „мозъчната деятелност е повредена още от рождението им“. Заключение то на енергичния учител, център на съзакланието против гъркоманията, е: „Да, тоя град е за нас Содом и Гомор, и ако българският народ иска да живее, то Пловдив не трябва да съществува.“³²

5

Три категории пловдивски граждани: алтруисти, егоисти и паразити. — Пловдив като школа за писателя общественик; тук той опознава народа си. — Наблюдения над пълния живот; излети в Родопите. — Възхищение от полски и горски видове, при сърдечни вълнения в дружба с една девойка. — Литературното четиво на Любен: сензационни френски романи, случайни руски и сръбски книги.

Погледът на Каравелов в Пловдив се спира върху всички социални видове, върху най-важните форми на живота и върху ред типични физиономии, с цел да бъдат открити пружините, които движат едно разноплеменно население, събрано тук по силата на дълги исторически превратности. Дали той е делеял още на младини, като ученик в гимназията, пловдивските граждани на онези три категории, които открива докторът от повестта, именно на алтруисти, готови на самопожертвуване за ближния си, на егоисти, загрижени само за „своята собствена лой“, и на паразити, които „хапят света“ с острите си и яки зъби, трудно е да се каже, щом помним, както забелязахме вече, че опитът му от преди 1854 г. е бил осмислен отпосле в Москва под влиянието на социолози и публицисти, които, безпоощадни спрямо миналото, обичат общите опростяващи класификации.³³ За всеки случай, ако той е нямал гения на Балзак, за да изчерпи в повестите и разказите си всички основни прояви на обществото, давайки ни в широка фреска една българска *Човешка комедия*, богата с характери и сцени от Близкия Изток, като въображението допълня щастливо ре-

алността, едва ли може да му се откаже дарбата за вникване в условия и нрави, при което симпатия и антипатия не само не се крият, но се и подчертават умишлено. Насочена ли е симпатията му към страната на слабите, на угнетените, на напредничавите умове и на смелите сърца, антипатията му, по-силно застъпена — поради необходимостта да се прави пропаганда, — е целела назадничавото, жестокото, лицемерното и тъпото, издигнато до почит и власт, които бунтуват всяка будна съвест. Докторът в приведената повест говори из чувствата и убежденията на самия Каравелов, когато излага темпераментно впечатленията си от Пловдив така:

„На която страна и да се обърнеш, навсякъде срещаш или звярове или скотове. Всичката моя душа е препълнена с ядове и чемере. Мене накарва да изляза из кожата си всеки подлец, който ме среща на пътя и който, като се поуехили сладко и маслено, ми казва „добър вечер“. Аз ненавиждам ония дебелчини, които смучат хорската кръв, а вардят се да се не облажат със шарлаган и да не прегрешат в понеделник; ненавиждам ония госпожи, които говорят за целомърдие, хвъргат камъни в дявовете на явните блудници и представляват се въздушни ангели, а ядат ближния си и продават телата си по мрачина... Но вие знаете, че моето мъчение не е едно-странно: аз съм длъжен да се боря с гръкоманите, с философите, със шугите и с нашите собствени красти... Но Пловдив, да ви кажа право, е за мене много по-добра школа, нежели московският университет. Тоя град е за мене подводната скала, която ме накарва да плавам осторожно, да търся безопасен път и да бъда твърд в своите решения. Да, аз благославям съдбата, която ме доведе в тоя Вавилон. Тука аз изучих онова, което се не изучава ни в една школа: аз познах своя народ, опознах се с неговите страдания, защото видях с очите си неговите помощници и покровители. Който желае да види с очите си що е народ, какво трябва на тоя народ, какво е неговото положение и кои са най-първите негови угнетители, той трябва да отиде по селата, а ако няма време и възможност, то — в конака, гдето хиляди жертви очакват правосъдието на невидящата богиня; а който желае да узнае що е подлост и какви вредителни паразити съществуват под ясното небе, той трябва да поживее в Пловдив и да се опознае с вашите чорбаджии. Бедните наши селяни! На която страна и да погледаш — душата ти се възмущава, чувствата ти се оскърбяват, сърцето ти те боли. Честният човек няма де да преклони глава: навсякъде подлост, шпионства, злоба. Аз мисля, че всички трябва да умрем, да умрем тутакси, за да дадем да живеят нашите унуки, които още не сме успели да заразиме.“³⁴

Зрелият в наблюденията си върху живота и в изводите си от тях Каравелов предава тук не толкова размисли от младини, колкото настрояния и убеждения от по-късно, когато е изпитал влиянието на много прогресивни умове. Все пак, подценявайки тенденциозно школата на Москва, науката на сухите умове и на абстракциите, за сметка на школата в живота, на знанията, почерпени направо от действителността, той основателно изтъква значението, което са имали за оформяване на трезвия и реалистичния му светоглед ученическите години в Пловдив. Душа възприемчива и отзивчива във висока степен, пробудила се от детските илюзии и отворила се широко за силните впечатления от средата, Каравелов вижда и разбира за пръв път в тракийския Вавилон, в града, където българи, гърци и турци са живеели в някаква чудна симбиоза, какво е представял собствено народът ни и на каква тежка съдба е бил обречен той. Пътуванията му след това по села и градове из България и напразните му усилия да си избере някаква професия при неносните условия само са обогатявали и доуяснявали представите му за роба и господаря, за потиснатите и потисниците, за страданията и произволите. Как той ще използва

този свой опит за творчески цели, за психологически и битописни студии в повестите и разказите си, както и за пропагандата си като публицист и политик, ще видим по-нататък. Тук, където трябва да се занимаем с преживяно, почувствано и мечтано в Пловдив, между 1850 и 1853 г., нам се налага да се спрем още малко, за да изнесем биографския материал, който допълва очерка ни за съответния период. И така, какво друго е видял и разбрал Каравелов до 19-годишната си възраст в града край Марица и от какви други извори е била утолявана жаждата му за познания или задоволявана склонността му към наблюдения?

Вглеждайки се във всичко, което се мярва пред погледа му, вслушвайки се в разговори на познати и непознати лица, Каравелов е ловял видове, думи, сцени, които добрата му памет е запазила като градиво за картините и характеристиките му в бъдеще. В Пловдив той не пропуска да спре внимание напр. на къщите крепости, в които живее пловдивската аристокрация, и на т. нар. чекма на прозорещата, издаден над улицата, от който се вижда движението по нея; на българите зидари от разни краища, които строят тези сгради, с обичаите при освещаването им; на украсата по стени и таван и на мебелировката в стаите; на разликата между гъркинята кокона и българкага, в тяхното облекло и техните понятия за трудолюбие и къщовност; на празниците и свързаните с тях народни забави, като напр. хорото с гайда, което се играело само от „нецивилизованите“ българи в махалите Мараш, Каршияка, Нова махала и други и което се презирало от коконите досущ като чесновия лук и чушките; и т. н. Все в Записки за България Каравелов се спира на обичаи, облекло, език, поезия и вяра на павликяните, покатоличените богомили около Пловдив, чинто села той е посещавал, разговаряйки с мисионерите от Рим и взимайки уроци по латински език от павликенския учител в Пловдив, унгарец по народност, който го е посвещавал в суеверните обреди и в патриархалния семеен бит (задругата) на павликяните.

Но по-интересни за личните преживявания на младежа са били излетите му през летните месеци до Родопите. Свикнал от Копривщица с природата, с нейните простори, с нейната свежест и красота, Каравелов е копнеел в душния и шумен град за зелените и тихи пейзажи на планината, тъй близки за пловдивчани и тъй редовно търсени от тях по време на непоносимите жеги и вонещи изпарения. Описвайки живота си при Янка Ушаклият, Каравелов не пропуска да ни припомни един от най-приятните му епизоди с впечатленията и възвращенията скъпи дълго време за сърцето му.

„По-голямата част от по-богатите пловдивски жители, пише той, живеят в града само през зимата. Лете ги гони от тука отчасти нездравият климат, а отчасти утешителното еднообразие на празността. Пловдивската аристокрация, на която бащите и дедите пасат овцете и козите в Ахланово, в Копривщица, в Панагюрище и пр., се преселявали при полите на Доспатските планини, в селата Воден, Куклен, Дермендере, Станимака и по манастирите, които са доволно изобилни по тия места... Ето защо и ние, като сяка аристокрация, захванахме да се приготвяме за преселение във Воден.“

В три коли, натоварени с всякакви принадлежности и с жените и прислугата, сам Янко на кон, а син му и Любен на магарета, керва-

нът потегля едно утро на юг. Каравелов пропуска да ни говори как протича това пътуване и как прекарва времето си в самотата на живописния Воден, но в няколко страници от повестта му *Децата* не приличат на бащите си той загатва прикрито за нежните чувства, които поражда у него две „магнитни очи“, и за възхищението от панорамата към полската ширина, приписвано на девойката Ралу, двойник навярно на Янковата дъщеря.³⁵ Как Никола и Ралу от повестта живеят цяла седмица в екстаз от „земния рай“ в манастира Кирик и Юлита, откъдето се откривали великолепни изгледи към пловдивската равнина и където въздухът бил изпълнен с благоухания; какви настроения им внушава било тържественото спокойствие под вековните дървета, било бурята със своите гръмотевици и своя проливен дъжд; каква буря извиква в душата на Никола ревността му към чорбаджийския син Сотираки, който искал да му отнеме Ралу; и какви са любовните копнежи на тази мома, която обича „като очите си“ българина с чистото сърце: всичко това, можем да предпологаеме, отразява нещо от интимната история на самия Любен, която сам той не загатва пряко, но която с право може да се подозира, като знаем „голямото влияние“, което е добила над него повзростната дъщеря на кир Янко, „хубавата съветничка“, не само по въпроса за образованието и бъдещето на българина пансионер.³⁶

Какво покрай уроците в гръцкото, а после и в българското училище въздействува върху умственото развитие на Каравелов, какви книги, каква литература на едни или други езици е имал възможност той да чете в Пловдив, узнаваме само бегло от автобиографските бележки в онези *Записки*. Преди всичко трябва да приемем, че и в негови ръце са попаднали някои от сензационните романи на Евгений Сю. Александър Дюма и Пол-де-Кок, четени с увлечение от пловдивските гърци и гъркини в гръцки превод. Нещо от слабостта на модните тогава и по-късно френски писатели към невероятните приключения и сцените на морално падение прозира и в разказите на Каравелов с историческа или битова основа. По-важно за проявяване на възгледите и вкуса му е било значението на няколкото руски книги, заети му от един негов съученик. „Български книги в онова време почти нямаше, а гръцките не удовлетворяваха моите наклонности“, пише той. И за новото си четиво, дошло неочаквано да разведри ума му, той казва: „Аз се намирах в блаженно състояние. Тия книги бяха, ако помня добре техните заглавия: *Рыцари Лебеда* или *Двор Карла Великого*, роман от XVIII в., *Жизнь Наполеона Бонапарта*, *Превращения* от Овидия и *Разговоры русско-греческоофранцузские*, които бяха издадени в Одеса. По тия книги аз захванах да изучавам руският език, и ако, след време, в пловдивското българско училище и да се получаваха вече *Русский вестник* и други някои книги, но *Рыцари Лебеда* все пак останаха първите мои руски учители.“ Поправим ли тук за *Русский вестник*, че той е могъл да бъде четен едва след напускането на Пловдив, понеже започва да излиза в 1856 г., заслужава да добавим изпуснатата в българския превод на *Записките* бележка в руското им първо издание относно онези книги: „Я зазубрил их наизусть во время безкнижия.“

Освен тези книги „голямо влияние“ над любознателния ученик до-

биват (според негово признание, все в Записки) две сръбски книги Невен-слоге и Косовската. „Из Невен-слоге аз се научих да уважавам черногорците и да благоговеем пред тяхното юначество и свободен дух.“ Тази книжка от 1848 г. е била издание на дружеството „Сръбска младеж“ (омладина) в Белград, което става средище на сръбската национална пропаганда и на либералното движение в Сърбия. Колкото за Косовската, Каравелов има навярно пред вид поемата на Й. Нови Оточанин в народен дух и въз основа на народните песни „Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака на Видовдан 1389“, издадена през 1847 г.³⁷ Всичко романтично-патриотично на тази поема е идвало в прекрасна хармония с идеите за славянско единение, за тачене на народността и за извоюване на свободата, които е развивало посоченото дружество; и тъкмо това е попадало силно на българския младеж, за да го кара да я изучава „почти наизуст“ в свободните от други развлечения студени и тъжни зимни дни.

Глава III

ОДРИН И ЦАРИГРАД

I

Стойчо Каравела праща сина си да учи абаджийския занаят в Одрин. — Вътрешна драма у Любен, който е мечтаел да стане „учен човек“. — Загадки за биографа във връзка с това отиване в Одрин. — Занаятът като етап към търговската професия; свидетелство на М. Маджаров. — Любен като помощник на баща си в джелепските му обиколки. — Впечатления от посетенията места, от природата, климата, нравите, културни условия. — Историческият момент: Кримската война. — Раковски и Стамболски за тревоги и разочарования на българите. — Отказ на Любен от търговията и надежди за изпълнение на плана за по-висока наука.

При несъмнения интерес на Каравелов към историческо и литературно четиво на руски език и при възхищението му от героичните подвизи на черногорците и от свободолюбивия дух в Сърбия бихме очаквали да помисли той след Пловдив за следване в някое висше училище в чужбина, по примера на свои другари, минали вече българската школа в същия град. Но нищо подобно не става, и то поради намесата на бащата. Макар и да е ценял науката, Стойчо Каравела не е очаквал нещо повече от това, да даде тя на сина му най-необходимите за практическия живот познания. Добито веднаж образованието, достатъчно за зачитане в обществото, и преди синът да се залови за най-благородната професия, търговията, той е намирал за полезно 18-годишният младеж да усвои занаята, който е обещавал да го приучи към дисциплина и редовен труд, занаята на мнозинството копривщенци, стигнали после до завидно материално състояние: абаджийството. В края на учебната 1852—1853 г. и в навечерието на Кримската война, която започва през юли 1853 г., Стойчо прибира Любен в село, за кратка почивка, с намерение да го изпрати после при някой добър майстор в терзийското изкуство. С плана на бащата и с най-близката съдба на сина ни запознават няколко реда от Записки върху България, този и твърде важен, и твърде недостатъчен извор за биографията на Каравелов от първия период на живота му:

„Когато (пише нашият автор току след разказа си за пловдивското българско училище и за обърканата му програма), когато аз достигнах до Нерона и до Филипинските острови, баща ми ме измери от главата до петите, порадва се на моята зряла физиономия и обяви ми, че е време вече да се оставят всичките Алкивиядовци и Милтиядовци и да се помисли за материалните потребности, т. е. да се влезе в действителния живот. — Аз знаех, че учението е добро нещо, но то няма да ни нахрани, каза той. Аз трябва да те дам на майстор да шиеш.“

Как Любен посреща това решение на баща си, не ни се казва. Имаме всички причини да вярваме, че той се е подчинил на родител-

ската воля не без вътрешен ропот, а може би и не без усилие да се противопостави отначало. Да се мине от блянове за по-високо образование и от „блаженство“ в прочит на романи или биографии на знаменити личности към едно банално занятие, за което съвсем не е било потребно гимназиално образование, не ще е било лесно за младежа, познал цената на науката и възмечтал да бъде човек на умствения труд. И после: какво би помислила и казала неговата очарователна малка приятелка в дома на Янко, ако чуе за този прелом, с отказа на поклонника си да „стане човек“ и с възвръщането му към еснафския труд на обикновения „дебел българин“? Нали той се е заричал пред себе си и пред нея — „да се учи, да стане учен човек и да докаже, че и българинът е способен за нещо“? Да подгъне нозе и се предаде на уморително шиене наред с неуките и груби чираци — не, това Каравелов не е могъл да приеме, не е могъл да допусне без протест. Но ние не знаем нищо от тази вътрешна драма, която писателят би могъл да ни разкаже тъй занимателно, ако беше ни оставил своята автобиография. От случайния откъс, вмъкнат в онзи пътепис, ние узнаваме следните кратки подробности:

„Мнението на баща ми беше съвсем право. След три недели аз се намирах вече в Едирне, седях с напърстекът в ръка и с въдицата под коляно в един от абаджийските дюкяне и шиех (т. е. пробадах) чубуклуци, терлици и прости хаши от старите аби. На ти тебе Сократовци, Брутовци и Картагени! Разбира се, че напърстекът за такъв мустакат мъж, какъвто бях аз, не беше твърде лек и че кръстът ми и вратът ми мъчно можеха да се приучат да съставляват в продължение на цели 16 часа на деня правилен полукръг. Нека говори, кой що ще, а аз ще да ви кажа, че за един осемнайсетгодишен мъж иглата бива много по-тешка, нежели преходът през Алпите на Суворов. Нека ми бъде позволено да ви кажа и това, че моят терзилък приличаше като две капки вода на школското учение, защото единът и другото бяха не съвременни и защото и двете бяха предприятия без предначертана цел и без ясно съзнание. В продължението на шест месеца аз, както обикновено се говори, изпекох занаята дотолкова, щото майсторът ми беше принуден да пожалее хляба си и да ми покаже вратата си. И така, единнайсетгодишното школко учение ме не приготви да бъда добър терзия или да изкарвам хляба си със своето оскудно развитие.“

Разказът в хумористичен тон крие редица загадки за биографа. Първо, защо Любен е трябвало да бъде пращан за усвояване на занаята толкова далеч, в Одрин, когато би могъл да стори това все тъй добре в Копривщица или в Пловдив? Може би в Одрин е имало някой роднина на Каравелови, у когото Любен е могъл, при нежелание да остане в село, да изучи по-добре тънкостите на терзийството? Второ, защо той се нарича тук 18-годишен, когато по всички изчисления е стъпил вече в 19-та си година, бил е по-точно на 18 години и 7—8 месеца, тъй като в Копривщица той се е прибрал през юни 1853 г. и остава там за кратко време, преди да замине за Одрин? Прибавим ли към възрастта до тази дата още шест месеца в Одрин, трябва да смятаме, че той е навършил като абаджия и 19-та си година. На село той се връща към началото на 1854 г., когато е влизал вече в 20-та си година. Трето, защо напуска Любен тъй неочаквано чирачеството си: дали поради неспособност да усвои терзийството, както ни уверява сам (за комичен ефект, изглежда), или поради нежелание да продължи един дяволски скучен труд, който не го е задоволявал и с който той не е могъл да свикне след всичко преживяно и мечтано в Пловдив? Дали свободата, която е станала за него насъщна потребност не го е тласкала да скъса с унижителното покорство пред някой строг май-

стор, за да търси в друга работа щастието и прехраната си? Най-сетне, четвърто: защо той говори само за 11-годишно, а не за 13-годишно учение, когато е захванал още шестгодишен (в 1840 г.) да срича в ки-лията славянските букви и когато прекъсва ученишките си занимания (1853) на 18 години и половина? Не пресмята ли в случая той съвсем общо времето, за да съгласува само приблизително датите, под-чертавайки, че заловил терзийството като „мустакат мъж“? На всич-ки тези въпроси отговор не е даван, пълно мълчание покрива и тях, и други загадки от миналото на Каравелов през много години. Един-ствено сигурно е, че той напуска Одрин, без да се е установил и то-зи път върху предстоящата си задача. Какво е могъл той да пред-приеме като нещо „своевременно“, съобразно с възрастта си и при „ясно съзнание“ за догонваната цел?

Пътем казано, не е изключено да се съдържа някакъв спомен от епизода с одринското терзийство в разказа на Каравелов Главчо, където се говори за некадърността на умното иначе момче да стане добър абаджия. И Главчо, като нашия автор, когато напуска учили-щето, хваща по настояване на баща си напръстник, игла и въдица, свива крака и сяда да шие терлици и калцуни. Баща му говори, съ-що като майстора на Каравелов в Одрин: „Ти хабиш хляба ми съв-сем напразно; ти не си за нищо и за какво; ти никога няма да ста-неш човек.“ Но когато, въпреки боя с железния лакът по главата, Главчо не може да скрои една аба и когато другарите му шивачи поискват с хитрост да спасят честта му, „лакътът захваща изпърво да се маха по въздуха“. Тогава Главчо трябвало да побегне, за „да потърси щастието си в чуждите градове и между чуждите хора“.¹

Че Стойчо Каравела намира за най-добро да изпрати сина си в абаджийска работилница, не трябва да ни учудва, щом знаем как и други, далеч по-видни търговци от Копривщица, като Иван Маджа-ров напр., дори по-късно обричат децата си на същата професия. Ми-хаил Маджаров разказва в своите Спомени с какво удоволствие се заловил за този занаят, абаджийството, смятайки като просветения си баща, че само така може да се издигне до самостоятелен търговец. „Търговията, говорел бащата, е почитено и сладко нещо. С търговията можете да пребродите всички морета, да видите всички чужди стра-ни. Търговията е независим занаят; тя ви дава възможност да запо-вядвате дори на турците.“² Когато надменните и силни турци от селата Лъжене, Душанци и Стрелча идвали в Копривщица да продават свои-те земеделски произведения, те оставали смутени и се смирявали, ка-го чуели абаджините и джелепите да им говорят на един по-висок тур-ски език. „А когато пък влезеха, натоварени със зеле, в копривщен-ските хубави и добре мебелирани къщи, те съвсем загубваха своята в л а д и ч е с к а осанка. Те бяха господари само когато ходеха въо-ръжени с пушки по горите и обираха пътниците.“ Да продава аби и чорапи, като върти търговия и с добитък, е било истинска гордост за всеки виден копривщенец, съумял да натрупа капитал и създал си навред връзки с влиятелни хора. Стойчо Каравела е прасал сина си да научи гръцки език тъкмо тъй, както и Иван Маджаров своя син 20 години по-късно, и все по същите съображения. Но несъмнено и за младия Маджаров прибягването до „хиляда бода за пара“ се оказва не толкова път към важната цел, колкото етап, от който трябвало да

се открие, щом се открие възможност за постъпване в някое висше учебно заведение, каквото е бил американският Роберт колеж в Цариград. Въпреки всичкото си усърдие в абаджийството и въпреки нужния за преуспяване в търговията гръцки език, в Пловдив Маджаров се заразява от борческия дух на българската интелигенция, изучава с ревност руския език и потърсва образование, което би задоволило честоглюбието на един републиканско-демократически надъхан младеж, непримирим враг на турското господство.³ Любен Каравелов се е отвърщал от абаджийството навярно по същите подбуди — еднакво и поради изнурителния труд при тежки хигиенични условия, между прости другари, и поради ясно осъзнатите си наклонности към широка просвета, към висше образование в някой културен център на Европа.

На първо време, и преди да се реши какво да прави по-късно със сина си, Стойчо Каравела го взима за свой помощник в търговията с добитък. Продължавайки разказа си за чиракуването в Одрин, изоставено тъй непредвидено, Каравелов пише в своите **З а п и с к и**:

„Баща ми се замисли отново. Някои негови приятели, които виждаха, че годишните ми бяха вече преминали за всяко едно механическо занятие, го посъветваха да ме даде на някоя по-лесна работа. Но коя именно работа беше за мене по-лека и по-удобноизпълнима, това ни един от тях не можеше да определи. Баща ми се занимаваше с джелепък, т. е. купуваше овни, изпровождаше ги в Цариград и продаваше ги на касапите или на населението за курбан-байрам. Преди 30 години това занятие е възнаграждавало трудолюбивите, знаещите и богатите предприематели с достатъчни печалби, но после Севастополската война то захвана да пада. Причините са известни. Но, както и да е, а баща ми се постара да ми купи кривокрак кон (за 200 гроша), да ме стегне надве-натри за път и да ме поведе със себе си. Ние трябваше да обиколиме софийските, пиротските и берковицките села, да посетиме южните крайове на Сърбия и да потърсим по-добра и по-евтина стока. Това се случи в 1852 година на 30 март.“

Датата тук, ако само няма печатна грешка, е положително събъркана. Колкото се касае до годишното време, показанието е навярно точно, понеже Каравелов говори за силния студ и за снега на 31 март в планинската теснина при Златица. Този род впечатления се врязват обикновено по-дълбоко в паметта, поради органическата си и емоционална основа, докато отвлечената цифра на годината може да бъде лесно забравена. Не само студеното време, запомня той, но и лавицата, и дъжда, неочаквано засипаните от снега цъфнали дръвчета, щъркелите, които не могли да летят при рязката промяна в температурата, печалния вид на природата и безсънната нощ на измръзналите и мокри пътници в хана на село Бариево.⁴ Че вместо 1852 трябва да четем 1854, може да се заключи и от забележката, малко по-нататък в Записките относно София: авторът изрично съобщава, че пишел не за сетнешния град, а за града, който видял сам „преди 22 години“. В тази си част обаче съчинението представя дял от пътеписа, започнат в списанието на Каравелов **З н а н и е** от 1876 г. и продължен в същото списание през 1878 г. Заедно с Боян Пенев трябва да се приеме, че тъкмо 1854 година е правилното четене, както това става явно и от други вести за Каравелов през оня период.⁵ Изразът „преди 22 години“ ни отвежда тъкмо към момента, когато след шестмесечно прекарване в Одрин, от юли до декември 1853 г. навярно (Стойчо изпраща сина си за този град само „три недели“ след ид-

ването му в Копривщица на 10 юни 1853 г.), и след два-три месеца зимна почивка в родното село (януари-март?) синът потегля с баща си за джелепство на 30 март 1854 г.

Пътят води двамата търговци на запад, през буковите гори на Климаш и техните ливади, по които власите пасели многобройните си стада овци и коне. Младият Каравелов се е любувал на живописните видове и на „великолепната красота“ на правилно наредените букови дървета, между които растели разни планински цветя; учудвал се е на бедността на село Душанци, въпреки плодородната му земя; радвал се е на трудолюбивите и чисто облечени пирдопчани, които търгували с копринени и памучни платна; спирал се е при „самодивския кладенец“ отвъд Златица, да пие от целебната му вода; премръзнал е от внезапния студ и е търсил подслон в един хан, държан от цинцарин, където нямало огън; и е добивал после до София всякакви впечатления от природа и народ, с присъщата си жива възприемчивост. Сумирайки наблюденията си от това и от следващите си пътувания по тези места, из Софийско, Македония и Тракия, той излага в своите *Записки за България* и в други статии любопитни етнографски и географски сведения, които не могат да ни занимават тук. Вниманието му е било насочено към климатическите условия, стопанския бит и обичаи и пътеписът му е изпъстрен с такива данни от всякакъв род, интересни и сега. Шопът, със своя външен вид, своя характер и своя домашен живот; град София, с еврейското си население, тифусната треска и умствено изостаналото българско население; помаците, с прекрасните си лирически песни, които е трябвало да бъдат записани, докато „европейската цивилизация и турският прогрес“ не са ги затрили от паметта на народа; седемките и тлъкките по разни краища в България, които свидетелствуват ясно, че народът ни, с тези „свещенни обичаи“, е останал „чист и неразвален“, т. е. недокоснат от „пияната и убивающата“ чужда цивилизация; празникът Цветница (с Лазаровден) в Македония, Пиротско, Серско и Дунавска България: всичко видено, почувствувано, запомнено като нещо народностно-характерно, поетически-изразително или нравствено и социално показателно, е описано от един тънък наблюдател, който съчетава поетическо възприемане с критически усет за нещата. Ако иденте тук свидетелствуват за по-късната школа в Русия у славянофилите и напредничавите писатели, фактите указват на кръга от преживяно и изучено по-рано, в течение на 1854—1956 г., когато младият човек е пътувал като волен джелепин. Не случайно в очерка си „Кратки понятия за земеделието“, в *Знание* 1875 г., Каравелов използва не само данни от литературата по предмета на чужди езици, но и опита си в България, като говори за влиянието на климата върху планини и полета, за растителността южно от Стара планина (трендафилкови градини в Казанлъшко, загария в Старозагорско, сусам и памук в Пловдивско), за плодородието във Вардарска Македония, за маслиновите дървета в Серско и т. н.⁶ Джелепската практика подсказва на белетриста и някои образи или сравнения в повестите му, когато напр. той пише: „Кравата е пресъхнала вече, и нейната кожа трябва да се изнесе на пазаря“; или когато намира, че турските държавници приличали на „огоени волове“; и т. н.

Колко време е продължила първата търговска обиколка, дали тя

е била последвана от други подобни пътувания и с какъв успех са се увенчали те през усилените за народа военни години, Каравелов не ни казва нигде в своите *Записки* или в други документи. Ние не узнаваме и нищо за вътрешния живот на младия търговец — за неговите мисли и настроения при толкова разнообразни картини, за неговите съмнения върху напразно прахосаното време, за впечатленията му от срещи и разговори с по-издигнати лица в градовете. Не сме ли съвсем наясно относно влиянието на първата домашна и обществена среда на село върху характера на Каравелов, а познато е, че духовното оформяване на детето започва още край родителите му, все тъй малко знаем ние и за насоката на чувства и воля, и за ръста на умствени сили през пубертетната възраст, както и по-късно при опитите на младежа да свикне с един занаят, абаджийския, който не е отговарял на наклонностите му. Как изживява той своята нравствена криза след напускане на гръцкия пансион, в течение на занаятчийско-търговските си неуспехи, не ни свидетелствува ни сам той, ни някой съвременник. И все тъй, както в афективния и умствения му живот, при несбъднати надежди и първи силни разочарования от неопределеното положение, ние сме малко посветени и в мислите му върху околния свят, върху събитията на времето, върху борбите и надеждите на българите за отхвърляне на тираничния турски режим, върху интереса му — под влиянието на Геров — към етнографията и филологията, бележки по които той е захванал да събира твърде рано.

Колкото се отнася до историческия момент и до събитията от реално значение за българския народ, трябва да кажем, че местата, през които Каравелов пътува, са били зле засегнати от всичко тревожно в Турската империя по време на Кримската война. Ние имаме за това спомените на някои видни българи, с вярата им да видят най-сетне отечеството си свободно и с разочарованията им от погрома на руската военна сила; с потреса им от турските насилия и грабежи и с възхищението им от българските доброволчески дружини, притекли се в помощ на руското оръжие. В своя *Предвестник Горскаго пътника* от 1856 г. Раковски излага с патриотическа мъка пакостите, които турските чиновници и войски са нанасяли на българския народ, като му налагали извънредно тежки данъци и принуждавали хиляди наши сънародници да работят безплатно на турските укрепления, грабежите, на които са се предавали азиатските войски и арнаутските пълчища по селата, така че никой не смеел да напусне градовете или селата, за да отиде по търговската си работа, от страх да не загуби живота си. „Знае ли Европа колко невинни кърви се проливат днес в България от турци кръвопийци?“⁷, провиква се патриотът, възмутен толкова от жестокостта на владетелското племе, колкото и от равнодушието към българската трагедия на англо-френските сили, дошли да закрепят варварския режим, в противоречие с християнско-хуманитарните речи на своите държавници. „Просветена и свободна Европа“ е била глуха за българските страдания; тя е имала пред вид само дипломатическите си победи и икономическите си изгоди на Изток. Това са долавяли всички прозорливи българи, чийто поглед е бил обърнат към Русия. Хр. Стамболски отбелязва в своите мемоари как тревожно е изживявала страната военните събития, колко гибелни са били те за народа. „Провървяха се тогава азиатските орди —

дангули, манафи, кюрди, зейбеци; дивни, груби, грабителни, убийци, тръгнали само за обир и плячка. Всичко християнско беше изтръпнало, ужасено и се беше изпокрило в избичките и таваните на къщата... Повседневно се слушаха безбройните злоупотребления и насилства от тези изгладнели диваци... Неописуем беше ужасът и страхът на християнското население.“ И мемоаристът ни предава как болезнено са се отразявали върху младата му душа тогава всевъзможните произволи и убийства и как той не могъл да допуска, че другите народи по света могли да живеят по-завидно и по-спокойно, при слуховете за повсеместни тегла и нещастия. И въпреки всичко: вярата, че ще настъпи краят на страшното положение, не го напускала, като знаел силата на Русия. Изпълнен от воля да търпи, той чул как един старец завещавал на сина си: ако не дочака приживе да види с очи московците, то след смъртта му, щом те дойдат в Казанлък, да потропа на гроба му и каже: „Тате, благословеното дойде!“⁸

Двайсетгодишният Каравелов се е вълнувал сигурно тъкмо тъй от събитията на деня и от всичко, което е наблюдавал или чувал за бедственото състояние на българите, макар родната му Копривщица да не е била засегната пряко от турските злодеяния. Разбира се, при разстроения стопански живот и тежките данъци, които, при нуждата да се продоволствува войската, са лягали в голяма мяра и върху джелепите, последните нито са могли да търгуват, както преди, нито да печелят достатъчно, за да поддържат предишното си равнище на живота. Спънати в свободното си движение, тези джелепи е трябвало да харчат вече по-малко, ако не дори и от готовото. И това ще е била може би една от причините да напусне Каравелов отново селото си и подири работа вече в града, в турската столица. Бездействието, на което е бил неволно осъден, го е гнетяло силно; страстното желание да продължи образованието си не е отслабвало, особено при невъзможността да прави една търговия, която и тъй му е била противна. Но накъде да се иде, докато войната още е продължавала и пътищата за навън са били напълно затворени? Най-сигурното място, дето е могъл да изчака избистряне на положението, като си намери и някаква подходяща работа, за да изпълни после и по-смелите си планове, е оставал Цариград. Може би Любен е идвал и по-рано там заедно с баща си за докарване и продажба на жива стока и може би той е откривал някаква възможност да се задържи там, като престане да бъде в тежест на баща си. Така или иначе към средата на 1856 г. той е вече в Цариград.

2

В Цариград през лятото 1856 г. — Любен в търговската кантора на Петър Софийския. — Дух на българската колония в Цариград след издаване на Хатихумаюна от 1856 г. — Пътуване из България през Бургас и Шипка; интерес към народното творчество. — Разказ за виденото в Шипка и между овчарите по Стара планина. — Донесение на посланика Бутенев за желанието на Любен да следва в руско военно училище. — Давни за усилията на Любен в писмо на К. Геров. — Опит за постъпване в английското училище на о. Малта. — Найденов съдействува на Любен за Русия. — Константин Геров за условията в България след Хатихумаюна и за стремежа си да следва в Московския университет.

„След като прекарах една година в Цариград, аз го напуснах на 1 юлий 1857 г. и заминах с турския параход К а р с за Ахело—Бургас,

а оттам — на кон — за град Шипка.⁹ Това е краткото съобщение в писменото наследство на Каравелов за едногодишното му пребиваване в турската столица, което се допълва само от друго едно, още по-кратко, за престояването му изобщо в нея, пак в Записки за България. Като говори за опита на гръцките си настойници в Пловдив да поправят облеклото, обносите и езика му, за да го превърнат в безукорен елин, той казва: „Коконата (на кир Янко) захвана от моите дрехи и от моята коса, а свърши с ромейския език, когато, да ви кажа право, ако да не бих живял по-после в Цариград, никога не би можал да науча в Пловдив...“¹⁰ В Цариград Каравелов е бил в среда и на работа — навярно в някоя търговска къща, — които са му позволявали да усъвършенствува гръцкия си език.¹¹ Брат му Петко разказвал през 1881 г. на историка Иречек, че „Любен като юноша бил приказчик в една кантора; бил в Гюмюрджина, Сяр, Солун, Охрид, познавал добре България“¹². А Захари Стоянов в ръкописните си бележки от 1885 г. съобщава, че Любен „стоял в Пловдив и Цариград в кантората при някого си Софиянлията“. Този Петър Софиянлията се преместил по време на Кримската война от Пловдив в Цариград, където и загинал. „От Цариград, продължава Стоянов, (Любен) отишъл в Русия, заедно с полковник Кесяков.“ В съобщението има нещо вярно, което се потвърждава и допълня от други извори. Относно работата на Любен в кантората обаче можем да правим само догадки. Като „приказчик“, т. е. търговски продавач или купувач, Каравелов ще е бил настанен от баща си, може би за да се приготви за самостоятелна търговия в джелепството. Бащата е посещавал често Цариград, във връзка с продажбата на овни, когато през зимните месеци е държал стадото си по долното течение на Марица, около град Енос. Любопитно е, че по-малкият брат на Любен, Петко, е бил пращан през 1857—1858 г. в последния град: едно да усвои гръцкия език, и друго — да учи „златоносния“ тогава занаят, абаджийството. В училището Петко показал в края на учебната година такъв успех, че бил отличен с награда, а гръцкият консул изказал желание да бъде изпратено способното дете в Атина, за да продължи там образованието си.¹³ Пред Иречек, много по-късно, Петко Каравелов си припомнял впечатленията от околността на Енос, с блатистите острови на Марица, вековната гора, полудивата фауна, тропическия климат и вечноните изгледи към Атон и островите Имброс и Самотраки.¹⁴

Че при повишеното си национално съзнание и определените си наклонности към образование Любен Каравелов е стоял в Цариград по-близо до българската колония, до нейната патриотическа младеж, отколкото до господаря си гъркоман и гръцкото му общество, едва ли можем да се съмняваме. Възпитаникът на Найдено Геров не е могъл да остане чужд на духа, на жертвите за народното дело, както ги е откривал той у водачите на българското движение.

Заветите на Неофит Бозвели, загинал мъченически на Атон в 1848 г., са били твърде живи у по-старото поколение цариградски българи, които като търговци в Балкапанхан и като водачи на еснафите в столицата са съдействували енергично на бореца за народни и черковни правдини. След сключването на Парижкия мир и издаването на Хатиумаюна от 1856 г. понизеният родолюбив дух се е повдигал отново, за да се подкачи още по-настойчиво борбата за независима българска йерархия,

гражданско равноправие и свободна просвета на роден език мимо ограниченията и спънките от вселенската патриаршия. Сподвижниците на Бозвели, Иларион Михайловски, Раковски и други духовни или светски водачи са се организирали сега за нов поход срещу Фенер, разчитайки на поддръжка от страна на много български общини в провинцията. Големите търговци, влиятелни пред властта, като братя Христо и Никола Тъпчилешови, братя Георги и Димитър Золотович, братя Стефан и Димитър Гешев, Илия Недялков, Димитър Добрович, Недялко Бракалов, Гаврил Морovenов и т. н., последвани от младите си писари Костаки Славков, Стефан Илич, Иван Найденов, Йосиф Дайнелов, Стоил Попов, Стефан Гидиков и др., и от мнозина първомайстори абаджии, не са се задоволявали само да записват търговски сметки и да доставят земеделски, скотовъдни и индустриални произведения от отечеството си, а са се впусkali бодро, честно и самоотвержено в националната борба, идейни организатори на която са били Гаврил Кръстевич, д-р Захари Струмски, Драган Цанков, Александър Екзарх и други възпламенени от новите просветни и политически начала образовани българи. Цариградски вестник, от 1848 г. нататък, и българската черква на Фенер, осветена през 1849 г., стават средища за взаимно ободряване в подетата повсеместно агитация,¹⁵ която накрай довежда до официално признание на българската духовна автономия, чрез фермана за Екзархията от 1870 г.

Кои внушения от тази среда намират най-силен отзвук в душата на Каравелов, трудно е да се каже при липсата на каквито и да било свидетелства. Несъмнено е само едно: че при тази обстановка на мощен национален подем и на устрем към просвета и книжовен труд (в Цариград биват отпечатвани между 1844 и 1857 г. около сто български книги), младият търговец в разцвета на силите си е клонял най-много към сънародниците си, решили да бъдат полезни на отечеството чрез своето образование и своето перо. Всичко видено и научено тук, след пътуванията му из разни кътове на България, го е ориентирало недвусмислено върху дълга му и влеченията му са взимали конкретен облик в мечтата да добие на всяка цена по-висока наука, и то в Русия. Той би могъл да повтори донякъде като своя изповед думите на Михаил Маджаров за първото му идване в Цариград: „Всичко беше ново за мене, в обширния и многоезичен Цариград . . . За два месеца научих по географията, етнографията и историята много повече, отколкото бях научил през последните две години в копривщенското училище . . . За самата България можах да си съставя по-вярна идея в Цариград, отколкото ако бях пътувал няколко месеца из нея. В онова време всички части на нашето отечество имаха представители, които се отличаваха даже по външния си изглед и по носията си.“¹⁶ Но Каравелов е пътувал и изучил доста градове и народностни типове вече по-рано и сега само е могъл да обобщил впечатленията си, допълвайки ги с нов, по-зрял опит. През 1856 г. той е бил, както узнаваме от един подлистник на Свобода („Знаеш ли ти кои сме? 9 септември 1872 г.), в Бачковския манастир, и това посещение го е подсещало за ходенето с баща му през детските години в Рилския манастир.¹⁷ Преситен на стеснителните условия и недоволен от подготовката си, той сигурно е молел баща си да го изпрати в Русия: в страната, откъдето винаги се е очаквало спасението на България и къ-

дето е могло да се получи образование, способно да обнови българските надежди за културен напредък и свобода.

Сериозен подтик за решението на Любен да се учи в Русия идва сигурно и от печалната перспектива да се успее в едно или друго търговско предприятие. В Записките си от 1876 г. той споменава за упадъка на търговията с говеда след Кримската война, когато подписването на Парижкия мирен договор (30 март 1856 г.) хвърля в големи затруднения и загуби купувачите на едър и дребен добитък в България. Цената на добитъка в Цариград пада изведнаж, щом, от една страна, нуждите на войската намаляват, а, от друга, от Русия идва внос на такава стока, който подбива цената на скъпо закупените в България стада. Бащата на Любен се вижда при тежките си загуби в невъзможност да посреща някои задължения към кредиторите си, а други по-крупни търговци с говеда биват застрашени от фалит. Известието за сключването на мира „попарило“ пловдивската и цариградската пиаца, съобщава копривщенецът Цочо Каблешков, като говори за търговците, които били закупили по-рано повече добитък, при убеждение, че войната ще продължи дълго: „Джелепи копрившеници, панагюрци от Одрин до един пропаднаха, имотите им се продаваха и много измряха в затворите.“¹⁸ Това положение не е могло да не стресне младия Любен и да не обърне погледа му към една по-спокойна и повече съвместна с личните му интереси кариера.

Тук е мястото да забележим, че никаква подкрепа не намират другите спомените на румънския революционер Замфир Арборе, според които Любен в Цариград се бил запознал с някои руски емигранти, които разпространявали съчиненията на Херцен, и под влиянието на новите идеи заминал за Лондон, за да се запознае там лично с Херцен.¹⁹ По-вероятно изглежда, че големият руски публицист влиза в хоризонта на нашия писател по-късно, в Москва, без обаче да е имало когато и да било среща между тях.

Преди да потегли за Русия, Каравелов прави последното си пътуване из България: от Цариград до Бургас, Шипка и Габрово. Какво е налагало обиколката, дали джелепските интереси на бащата или търговските работи на Софиянлията, не знаем. Не е сигурна и датата на тази обиколка. Ако Каравелов пише, че потеглил на 1 юли 1857 г. от Цариград за Бургас, сега ние знаем, че още през май с. г. той се е канел да замине за Одеса и Петербург и че на 9 юни с. г. той е бил вече в първия град. Има всички основания да се мисли, че пътуването от Бургас за Шипка и през Стара планина е било предприето година по-рано, през лятото 1856 г. Но за хронологията ще говорим малко по-долу. Тъй или иначе, преброждайки част от Тракия, Каравелов не е пропускал да прави, както и при по-раншните си обиколки, етнографски наблюдения, като записва песни и други фолклорни материали. Още докато е учил в Пловдив, той сигурно е взел бележка от заниманията на Найдено Геров с разните видове народно творчество, особено с песните и пословиците, които одеският възпитаник е събирал в Копривщица, за да напечата част от тях в изданията на Петербургската академия през 1856 г. В Цариград Любен е могъл да прочете в Цариградски вестник народни песни от източни и западни краища, да се запознае със сборника на П. Безсонов, Болгарския песни от 1855 г. Не е изключено да

е получил подтик за този род занимания и чрез книгите на Венелин и Априлов, именно О характере народных песен у славян за дунайских (1835) на първия и Денница (1841) на втория, в които се е изтъквало необикновено важното значение на българските поетически и езикови паметници.²⁰ Взел присърце тази жива старина у народа, Каравелов е продължил записването на разни материали, започнато навярно в 1854 г. За 1857 г. той сам ни съобщава, че върши това, посещавайки за последен път някои български покрайнини. Като говори за заминаването си от Цариград, за да прехвърли Стара планина през Шипченския проход, той описва срещата си с един учител в с. Шипка и с един старец там, народен певец, от когото чул любопитни песни и спомени. „Помолих учителя, казва Каравелов в Записки за България, да ми помогне да запиша някои песни и приказки.“ Учителят му отговорил: „Утре е празник, ще имаме хоро; останете ми на гости до утре, и ще идем заедно там дето, надявам се, ще видите много любопитни неща. Освен това, тук има един старец-просяк, който знае много стари песни; ако искате, ще пратя за него още днес.“²¹

Старецът слепец, който идва скоро, имал гигантски ръст, носел бял овчи калпак и се отличавал с величествена и благородна външност. Разпитан за миналото си, той разказва как ходил хайдутин, как бил ослепен от турците и как научил песните си в с. Балдево, Пазарджишко, в школата на слепците гъдулари. Но да пее той отказва този ден, понеже било срещу празник, и едва на другия ден, след хорото, Каравелов го намира и го замолва да пее след почерпване с ракия. „Той пъ до среднощ и аз записах няколко прекрасни песни.“ Като посещава преди това черквата и чува литургията, Каравелов отива с учителя на извора, където били събрани моми и момци, момите една от друга по-хубави и сякаш родени от една и съща „прекрасна майка“. „В това време, продължава той, когато се любувах на тия красиви рожби на България, една от девойките, 18- или 19-годишна, изведнаж запя, после почна да играе и най-подир заплака. „Що значи това?“, запитва странникът, за когото поезията на картината отстъпва място на тъга, при гледката на тази „хубава като тръндафил и стройна като сърна“ умоповредена. „Тя е луда“, отговаря учителят хладнокръвно. Смаян от отговора, Каравелов запитва пак от какво е нейната лудост и дали тази нещастна мома не е отровила с болестта си последните минути на родителите си. „Почти отгатнахте, казва учителят... Тя, да Ви кажа, не е мома, а женена, но и се харесва да се облича момински и да ходи незабрадена.“ И учителят разказва историята на лудата невеста, Тановица по име. Каравелов узнава трагедията на българката, която един грък отвлечъл далеч, която не могла да понесе мъката и смъртта на близките си, която отмъстила на порочния похитител и се завърнала в родното си село. Живо предания епизод от българските неволи, с двете тежки съдби, на слепаца и на невестата, Каравелов приключва с думите: „Прощавай старче, прощавай Тановице! си казах аз сутринта, като излизах от града, дълго не ще изчезнете от паметта ми.“

И тук, както и другаде в разказите си от народния живот, в които фабулира по-свободно, Каравелов прибегва до контраст, който подсилва впечатленията от действителността: величествена природа, здрав и пъртав народ, красиви хора, идилични нрави, на една страна, и варварско

управление, неправди, зли инстинкти, незаслужени мъки, горчива орис, на друга. Град, а не село, нарича авторът Шипка, която го изненадала още с производството на розово масло и с голямото трудолюбие на жените.

На другия ден, придружен от двама спътници, Каравелов напуска Шипка, прехвърля планината и слиза в долината на Габрово. И тук разказът му в Записки за България съдържа някои подробности, нелишени от интерес за биографа и характерни за острата наблюдателност на бъдещия белетрист и фолклорист. Каравелов се взира в бита на българските и влашките овчари по Стара планина, с устройството на мандрите им, с песните и обичаите им. Власите, които идели от гръцките предели и докарвали тук напролет стадата си от Източна Тракия (Хайробол, Ипсала, Енос, Узункьопрю), за да ги пасат до август, говорили на някакъв изкълчен гръко-български език. Те поканили Каравелов на празника си на 1 юли (но тук има пак грешка в датирането, по-неже Каравелов казва, че на тоя ден бил тръгнал от Цариград) и го гостили с вкусния „бял мъж“, пели му песни и му показали как приготвят сиренето и маслото (навред личала голяма чистота), разпращани за продан из Европейска Турция. След като се прощава с хрисимите и гостолюбиви планинци, Каравелов се спуска от гребена на Стара планина по пътя на север, през храсти и скали, и съзира изведнаж между зеленината на дърветата долините, покрити с ниви и ливади. Габрово и Дряново. Стига ли той в тези градове, не знаем, защото тук спира и пътеписът. Знаем обаче от други извори, че това пътуване в никой случай не е могло да бъде направено през юли 1857 г., тъй като по това време Каравелов е вече далеч от България, в Русия. По същество на въпроса за напускането на Цариград и за озоваването в Одеса, както и за уточняване на датите, тъй сбъркани в Записките, разполагаме сега със следните показания в някои документи и спомени.

Първо в едно донесение от руския посланик в Цариград Аполлинарий Бутенев до министър княз Горчаков от 6 юни 1857 г. се казва, че „Илья (Любен) Стоев Каравелов, 22 лет от роду“, се бил обърнал към мисията в Цариград с молба „да му се издействува позволение да замине за Русия, за да постъпи в едно от военно-учебните заведения“. Бутенев се бил погрижил да събере чрез генералния консул в Одрин Николай Ступин и чрез българите в Цариград сведения за Каравелов и от тези сведения се убедил, „что болгарин этот принадлежит к одному из первых семейств местечка Копривщицы, изстари известному в Болгарии и пользующемуся всеобщим там уважением, что сам он отличается весьма доброю нравственностью, имеет некоторыя первоначальныя познания в науках, знает хорошо болгарский язык, читает и говорит по Гречески и по Турецки“, и че младежът имал горещо желание да получи образование „исключительно“ в Русия. „Желание это разделяет вполне отец его, овцевод, незадолго до сего приехавший с сыном в Константинополь по своим торговым нуждам. Ожидая всего лучшаго от намерения сына ехать в Россию, старик Каравелов, не смотря на свое состояние ниже посредственного, готов, однакоже при малых средствах своих, принять на себя все издержки путешествия сына отсюда до Москвы и С. Петербурга, но более значительных пожертвований не в состоянии сделать.“ От казаното дотук се разбира,

че Любен е напълнил още преди юни 1857 г. 22 години; че той желаел да следва във военно училище; че семейството му се радвало на добро име; че сам той владеел гръцки и турски език; и че бащата одобрявал намерението на сина си, макар скромното му материално състояние да не му позволявало да направи друго, освен да намери средства за пътни разноски до Русия.

Нататък Бутенев, взимайки под внимание добрите сведения за Любен отвсякъде („повсеместно хорошие об нем отзывы“), се застъпва за уважаване на молбата му да бъде допуснат с разрешение от императора „поступить в одно из наших военно-учебных заведений в число казеннакошных воспитанников“. В очакване за благоприятно разрешение Бутенев позволил на младия човек да замине за Одеса, за да не стои напразно в Цариград и за да привикне с руския език. В Одеса Каравелов щял да се намира под надзора и грижите на своите съотечественици, членове на Българското настоятелство там. Бутенев наредил до руското търговско агентство в Цариград да завери паспорта на Каравелов и да го отправи още същия ден за Одеса с руския параход Юнона; едновременно с това той препоръчвал на одеския генерал-губернатор граф Строганов да вземе под свое покровителство новия българин (тъй като митрополит Инокентий, който по-рано подпомагал българските ученици и студенти, се бил поминал през май с. г.), докато се получи известие за отправянето му до надлежното местоназначение.²²

Данните в този официален документ се допълват и потвърждават от едно писмо на Константин Геров, тогава студент в Москва, до лично познатия му Егор Петрович Ковалевски, директор на Азиатския департамент. Под дата 9 декември 1857 г. Геров се застъпва за „двама млади българи, 20-годишните Константин И. Кисяков и Либен С. Каравелов, родом от Пловдив“, които имали пламенно желание да постъпят в някое военно училище. Като нямали достатъчно средства, за да получават такова образование в европейско заведение, тези младежи, възползувани от разрешението в султанския Хатихумаюн да се приемат и християни в турското военно училище, пристигнали в Цариград със съгласието на родителите си през юни с. г. И докато правели постъпки да бъдат приети във военното училище Бала-Али, те не пропуснали да се обърнат и към руското посолство в Цариград с въпрос, не биха ли могли да бъдат допуснати в Русия в подобно училище, бидейки убедени, че така могли да бъдат по-полезни на отечеството си. (Малко отклонение: според показанията на полковник Кисяков след Освобождението пред Захари Стоянов, Любен се запознал най-напред с архимандрита в руското посолство, после засилил ходатайствата си там, като захванал от гавазина.)²³ В посолството ги приел и обнадеждал за приемане в кадетския корпус вторият секретар Евграф Петрович Новиков, който им изтъкнал, че било нужно писмено съгласие от родителите им за отпътуване в Русия. Щом получили такова свидетелство от Пловдив, двамата младежи се представили в посолството на княз Лобанов (понеже Новиков бил заминал по работа в Петербург) и той ги снабдил с препоръчителни писма до граф Строганов и до Н. Х. Палаузов в Одеса, където трябвало да очакват чрез Новиков разрешение за приемането им в кадетския корпус. Но в Оде-

са те дълго не получили никакъв отговор и тогава се решили да заминат за Петербург, за да узнаят от Новиков каква ще бъде участието им.²⁴

Писмото на К. Геров излага и други моменти от участието на Каравелов и Кесяков в Русия, с които ще се занимаем по-нататък. Трябва да забележим тук, че Геров е взимал присърце желанието на своите двама съселяни и е полагал всички грижи, за да се реализира. Че той ги нарича родом от Пловдив и че означава възрастта им кръгло 20 години, намалявайки я доста, не трябва да ни смущава, при очевидното му намерение да улесни приемането им в корпуса. По-интересна е новата подробност за опита на двамата младежи да получат достъп в цариградското военно училище. Вероятността за това не е изключена, понеже знаем от биографската скица на Захари Стоянов и за друг такъв опит на младежите, решени да напуснат по какъв да е начин родината си, за да получат висше образование в Европа. Въз основа на сведения от близките на Каравелов, Захарий пише за годините в Цариград в кантората на Софиянлията: „И тук малко останало да го изгубим, защото протестантските мисионери от английското училище на остров Малта били го зели вече на своя ръка“²⁵ Изгубването, за което е дума, се отнася до възможността да попадне Каравелов между разните бездарни левантинци, възпитани от англичани или американци за протестантски мисионери на Близкия Изток, когато според Захарий той е щял да намери истинското си място и призвание между „най-благородното и интелигентно общество на руския велик народ“. Но, първо, не всички възпитаници на училището в Малта са се посвещавали отпосле на черковна дейност (срв. напр. котленеца П. Матеев с неговата дипломатическа кариера в свободна България), и, второ, с нищо не би могло да се оправдае предположението, че Каравелов е щял да изневери на народността си съзнание и на дълбоките си културни и литературни заложби. Отреклият се от джелепчийството и търговията копривщенец е имал пред себе си като пример за подражание не чорбаджи Салчо или друг някой такъв пловдивски първенец от Копривщица, а братята Найдено и Константин Герови, първият от които се издига през май 1857 г. до поста руски вицеконсул в Пловдив, а вторият получава година по-рано, през април—май 1856 г., обещание за руска стипендия в Московския университет. Каравелов е бил близък с Константин Геров, от когото после в Москва е получавал всяка поддръжка, морална и материална; а освен това в Цариград той се е срещал по-рано с Найдено Геров, без обаче да му е открил нещо за тръгването си, понеже Геров, по-добре запознат с руските условия и тежките формалности по получаване стипендии за българите, го е съветвал да не бърза да тръгва за Петербург, докато не последва благоприятен отговор от външното министерство. На 10 юли 1857 г. Каравелов се обръща към Найдено Геров в Пловдив, за да иска извинение, че не му обадило при заминаването си (и то по „много причини“, една от които била: „Ваше благородие бяхте на островът Принчипа, когато тръгнах, за това имам и вина и сами го познавам“), и за да моли за едно-две препоръчителни писма за Петербург, та да го „опознаели там“²⁶ („това ще ми заслужи да Ви съм длъжен за всегда“).

Че Найдено Геров е имал добрата воля да съдействува на Любен

Каравелов за отиване в Русия, показва ни и грижата му за подобна помощ към Константин Кесяков. Още през август 1856 г. той е писал от Петербург на Искро Вълков в Пловдив, че желанието да постъпи син му в руско военно училище „ще може да се изпълни“; а на 30 април 1857 г. той му е съобщил от Цариград: за да може Константин да сполучи, необходимо е чорбаджи Искро да подаде молба до руския посланик в Цариград, в което да признае, че син му заминава с негово съгласие и че е готов да поеме разходите по пътуването, както и хиляда до две хиляди гроша годишна помощ.²⁷ При Каравелов са били необходими същите условия, като е било дадено и същото насърчение от страна на Найдено Геров, ако съдим по други свидетелства.

В намеренията и чувствата, които движат Каравелов още в Цариград, ни въвеждат сродните планове и надежди на добрия Константин Геров, преди той да е бил уверен, че следването му в Русия ще се осъществи. Заместник на брат си в Пловдив, като учител той държи Найдено, който се бавел дълго в Русия, за да печата речника си, в течение на българските народни работи и на собствените си задължения. За осветление не само на брат си, а и на руските меродавни среди върху истинското отчайващо положение в България въпреки обещанията от властта реформи той пише на 4 април 1856 г.:

На 4 април 1856 г. той му съобщава за ефекта от възвестните султански реформи така: „Турците тукашни наричат Хатихумаюна вятър цариградски. Още в същия ден, кога се чете, биха един гявур на чаршията, та щяха да го смажат. Ениз ефенди и Изет бей пък поробиха селата да копаят челтика. Откак се чете Хатихумаюна, в Карлово обраха хайдуците къща на някой си Васил и него оставиха едва жив, палиха чаршията в Карлово и в Захара. Йоаким Т. Мирчев от село уловиха преди две недели, и сега са научаваме, че го заклали завчера при Аджар. Днес хванаха четири души в хана тука хайдуци и други осем в хамана, ... те се изказаха, че били 23 души. Пари имат сума... Турците сега горят, палят, трепят повече от напред. Ако не дойде французка, немска, английска и руска войска и консули и вицеконсули техни, тежко на християните от Хатихумаюна, по-добре и името му да не бе се чуло, да разярява турците.“

Геров предава и следното чуждо мнение: „Нека ни християнин, ни турчин да вярват, че ще се тури Хатихумаюнът в действие; той е само подбуда на турския фанатизъм против християните.“ Срещу тази и печална, и комична игра с реформи, която хвърля в оправдан страх българското население, Геров изтъква личната си тревога при съмнителната перспектива да се освободи сам от варварската среда и подиша една културна атмосфера, при пълен простор за научни интереси. „Аз ти се моля, пише той на брат си, само да гледаш как да е да явиш, ще ли ме повикаш, ако не щеш, то да ми явиш по-скоро, да ме избавиш от осемгодишната ми надежда, която ми побели главата и ми стесни гърдите, и тогава овреме да почна да повтарям лирическите стихове на дивния Пушкин:

Я пережил мои желания,
Я разлюбил свои мечты!
Остались мне одни страдания,
Плоды сердечной пустоты.
Под бурями судьбы жестокой
Увял цветущий мой венец!²⁸

Но Константин не остава продължително в такова песимистично настрояние, понеже брат му благодарение на връзките си с видни общественици в Русия съумява да го нареди като кандидат за стипендия в Московския университет и да го зарадва на 21 април 1856 г. от Петербург: „Така твоята работа се има за свършена. До една неделя ще науча всичките подробности за новото място и ще ти пиша.“²⁹

Каравелов, уви, не е могъл да разчита на такава влиятелна поддръжка и надеждите му, възбудени тъй силно от благосклонна страна в Цариград, биват осуетени след неблагоприятното му избързване да замине за Русия, преди да е била работата му осигурена здраво.

Глава IV

МОСКВА

1

През юни 1857 г. Каравелов заминава за Русия за постъпване във военно училище. — В Одеса, после в Москва, той търпи лишения, особено след отказа за приемането му. — Преписка между Константин Геров и Новиков по въпроса. — Найдено Геров за трудното положение на Константин Кесяков и Любен Каравелов. — Писма на Любен до вуйчо му Тодор за помощ. — Стойчо, бащата, се озовава с готовност. — Рачински и Кокарев вземат под свое покровителство двамата младежи. — Топлите приятелски грижи на Константин Геров. — Страданията на Стойчо поради задълженията на Любен.

Без да дочака отговор на ходатайството за приемането си във военното училище, но следвайки съвета на посланика Бутенев, Каравелов заминава в началото на юни 1857 г. за Одеса с препоръка до Българското настоятелство там.¹ Това настоятелство, основано още през 1854 г., по време на Кримската война, със задача да подпомага материално и морално угнетения български народ и да запознава руското правителство и руското общество с положението в България, насочва по-късно своята дейност в чисто културно-просветен смисъл, като се грижи за набавянето на пособия и средства за българските училища, за насърчаване на православието в България, в борбата му с чужди религиозни пропаганди, и главно за издръжката на млади българи, дошли да продължат образованието си в Русия. Най-ревностно е работил за затвърдяване на настоятелството и за постигане на начертаната цел Николай Христович Палаузов при съдействието на българофила Инокентий, архиепископ Тавриченски и Херсонски, а след смъртта му — на викария му Димитрий Муретов. Пристигнал в Одеса на 9 юни, както се вижда от едно посочено по-долу писмо, Каравелов се среща с Палаузов. Той пише на 20 с. м. на Найдено Геров: „Каравелов дойде, и аз се видях с него. Той ще чака тука какво разпореждане ще последува за него. Той чака още и други българи.“² Любен е очаквал само другаря си Константин Кесяков, син на пловдивския влиятелен чорбаджия от Копривщица Искро Вълков. Този негов другар бил готов да тръгне от Цариград за Одеса с намерение да постъпи също във военното училище. Все на Найдено Геров посолският секретар в Цариград Е. Г. Новиков е писал на 25 ноември 1857 г., че Константин Кесяков бил пристигнал от Одеса в Москва заедно с „неразлъчния си другар Каравелов“ и че те се срещнали с него, когато той се намирал в Москва, завръщайки се от Петербург за Цариград. „Аз, казва той, им съобщих частно, че им е предоставено да постъпят или като юнкери в армията, или в духовните заведе-

ния,³ тъй като за приемане в кадетския корпус се иска не повече от 15-годишна възраст.* Затова Новичов ги задържал да не заминават от Москва за Петербург, за да не харчат без нужда пари за път; те е трябвало собствено да очакват официалното известие от Петербург в Одеса, където било наредено да пристигнат по нареждане на цариградското посолство.⁴ В съгласие с това съобщение руският консул в Одрин Н. Ступин е писал на Геров вече на 14 ноември с. г.: посланикът в Цариград го уведомил на 11 с. м., че по височайша заповед „было отказано за взростлостию лет“ на Илья Стоев Каравелов и на Константин Искров Кесяков да бъдат приети във втория кадетски корпус; поръчано било обаче на одеския градоначалник да предложи на двамата младежи: „или поступить юнкерами в армию, если имеют собственные средства к содержанию себя до производства в офицеры, или быть определенными на казанный счет в одно из духовно-учебных заведений в России“. За приличното съществуване на един юнкер стигали 250 рубли годишно, така че ако родителите или роднините и покровителите на Кесяков и Каравелов били хора състоятелни, могли да ги наредят съгласно с това предложение.⁵

Като научили Константин и Любен за отказа, тъй неочакван за тях (лесно можем да си представим състоянието им след пробудените веднаж надежди), помолители добрия Новиков да им заеме известна сума за преживяване, понеже били изчерпали средствата си. Новиков именно продължава онова свое писмо от 25 ноември така: „Като смърних Каравелова за скимването му да напусне Одеса и да дойде в Москва въпреки моето увещание, аз можах да им дам само своите 50 рубли ср.“ Но Кесяков, който имал нужда от повече пари (на Захари Стоянов той разказва в 1885 г., че похарчил само за едно угощение 182 рубли), дал на Новиков една фиктивна разписка за заети от него 170 рубли, за да може, като изпрати Новиков тази разписка чрез Геров до баща му в Пловдив, да изтръгне по-сигурно сумата за себе си. Новиков, тъй отзивчив за бедата на двамата българи, се видял обаче в чудо, когато старият Кесяков направил въпрос за исканата от него сума. В ново писмо до Геров от 5 февруари 1858 г. той е питал с огорчение: „Нали тъкмо аз, при изявеното неведнаж от Константин свирепо желание да замина за Русия, отговорих с необходимостта да има той пълното съгласие на родителите си, и то предимно с оглед към финансовите му обстоятелства? Не аз ли твърдах пред Каравелов, когато преминах през Одеса, да стои там, да не отива по-далеч, и да чака хубаво време по

* Директорът на Азиатския департамент във външното министерство Е. П. Ковалевски е писал на приятеля си Евграф П. Новиков (преписът от писмото не е датиран), че българинът, студент в Москва, К. Геров го бил уведомил писмено за пристигането на двама млади свои съотечественици, Л. Каравелов и К. Кесяков, но че постъпката на началника на Щаба пред императора не дава желания от младежите резултат. „По сношения М-ва И. Д., начальник Глав. Щаба Е. И. В. по Военно-учебных Заведениям и входил по сему предмету со всеподданнейшим докладом и Государь Император не соизволив на помещение сих Болгар в Кадетский Корпус за взростлостию, повелел предоставить им поступить юнкерами в армию. Поэтому если же Кесяков и Каравелов не желают воспользоваться сим Высочайшим дарованным им правом, М-во И. Д. может их поместить на каз. счет только в Заведения Духовнаго ведомства.“ Това трябвало да се съобщи на студента К. Геров, след което да се уведомят и Ковалевски за взетото от българските младежи решение.

морето? Не аз ли, готвейки се за връщане, предадох на тези млади хора последните си излишни 50 рубли, с които можех да разполагам, без надежда да ми се върнат когато и да било? Че им е отказано в желанията, не Мисията е виновна за това. Тя не им е давала никога положителни надежди.“⁶

Новиков се е чувствувал твърде неловко не само пред себе си, за дето е склонил да стане оръдие на младия Кесяков, когато този е искал — макар и със срам — да подведе баща си скъперник, но и пред Геров, комуто е трябвало да признае наивността си в случая. Но той не е бил съвсем прав, като е оневинял руската мисия в Цариград. Посланикът Бутенев наистина е обещавал на двамата настойчиви младежи нещо повече от това, за което е имал право, и ги е препращал в Одеса с уверение за покровителство там и за сполука в ходатайството си пред княз Горчаков. Добрите намерения, искрени несъмнено, са се оказвали накрай злополучни за неопитните младежи, облегли се на насърчението от високо място. Че Новиков е осведомявал правилно Найденов Геров, доказва се и от писмото на Константин Геров в Москва до Ковалевски, част от което приведохме вече. Продължавайки да описва трудното положение, в което попаднали в Москва двамата му приятели, К. Геров излага на 9 декември 1857 г. това:

Като не получили Кесяков и Каравелов в Одеса дълго време никакъв отговор от Петербург, решили се да заминат за там; но само четири дни след идването им в Москва пристигнал тук и Новиков. Той им съобщил, че бил действувал в Петербург много за изпълнение на желанието им, но това се оказвало невъзможно. Те нямало да бъдат приети в кадетския корпус, понеже били по-възрастни от 15 години; позволявало им се обаче да постъпят или в някое духовно заведение, или като юнкери в полка. Но нито едното, нито другото не задоволявало Кесяков и Каравелов. Обърнали се те тогава за съвет към проф. Погодин, познатия българофил, и той ги посъветвал да подадат молба направо до императора, за да бъдат приети в кадетския корпус подобно на други славяни от Сърбия и Черна гора. Молбата си те трябвало да изпратят едва след като узнаят не е ли правил Новиков постъпки в този смисъл. Като не знаел какво да прави сега с тях, Константин Геров е молел Егорий Петрович, чиито бащински грижи за българите му били познати, да се застъпи за приемането на тези младежи в кадетския корпус „на правах Сербов и Черногорцев“. Дватама българи щели да чакат в Москва решението на своята участ и ако не се изпълнело желанието им, трябвало да се върнат обратно в родината си.⁷

Месец време по-рано, на 13 ноември 1857 г., Константин Геров е писал на брат си в Пловдив: „Преди две недели дойдох тук К. Искров и Л. С. Каравелов. Аз пиша Г. Стоян Чомакову за тях, защото не зная ти във Филибе ли си... Любен Стойчев ти пише особено сега, а К. Искров ти благодари чрез мене, че си предстоявал да му позволи баща му да доде в Русия... Новиков не можал да свърши нищо за Конст. и Лича!“⁸ На 10 декември с. г. Константин Геров е писал отново на брат си: „Костак Искров и Любен Стойчев сега за сега са при мене в Москва, та че занапред добър е Господ. Аз писах за тях Г. Искру и Стоянчу Чомакову повече... Коста и Личе

са обогатели със сиромашия, та не знаят къде щат да се даят с това богатство, ако не им пратят пари по-скоро, да не теглят барем тия, а то други ни вече пала палила; кой как найде, тъй ще прави.“⁹ Трябва да кажем, за разбиране на последните думи, че и материалното положение на К. Геров не е било съвсем осигурено, макар след цяла година подготовка за приемния изпит в университета да бил го издържал през август 1857 г. Обещаната му стипендия от средствата на Денкоглу щяла да започне да тече от октомври с. г., и то по 14 рубли месечно; дотогава той е разчитал само на помощта от брат си Найдено.¹⁰ Тази помощ е била обаче слаба и в сръдната си към Найдено Константин е отивал дотам, да не му съобщава дори в кой факултет е постъпил (предпочел бил, както узнаваме от по-късно писмо, филологическия). Отговаряйки на Константин на 22 декември с. г., Найдено е забелязал за двамата разочаровани кандидати за офицери: „Личе Каравелов се пази да го не видя аз, кога да тръгне от Цариград и Костадин не ме слуша да чака там решението на работата му. После откак сбъркаха там така, аз от тука никакъв съвет не мога да им дам. На Костадина баща му се сърди за непослушанието му и нито борча му плаща, нито нешто ще му прати, а Личев баща какво ще каже, не зная. От тука друго не мога да им кажа, освен ако няма възможност (и вярвам да няма) да влезат в някое училище, но да се хванат на някоя работа да си изкарват хляб и да станат люде.“¹¹

На Стефан Тошкович в Одеса Найдено е писал малко по-рано, на 28 ноември, като е притурял и писмо от Искро Вълков до Тошкович с молба да прибере сина му при себе си (след като не бил приет в кадетския корпус) и го „тури на работа“, за която би бил способен. От своя страна и Найдено е молил Тошкович да се погрижи да настане Кесяков в някоя кантора, за да не се връща в Цариград „да му берат срама“ близките му. На времето Найдено настоявал пред тези близки в Цариград да не го пускат, преди да се знае дали ще бъде приет, но те не послушали и избързали да го пратят в Одеса. „Предстоите барем Вие да им се намерите (Найдено очевидно има пред вид и Каравелов) там работа, за да не се отчаюваме отсъде, че няма от нигде помощ.“ Тошкович обаче отклонил искането, като се оправдавал в писмо от 16 декември 1857 г.: кризата в европейската търговия се е отразила и върху Одеса, така че мнозина търговци тук освобождавали от длъжност чиновниците си; освен това търговците приемали в канторите си само млади хора, които покрай руски език знаели и западни езици; според това Геров да посъветва чорбаджи Искро в Пловдив да повика сина си в Цариград, за да го настане там на работа (понеже знаел местните езици), ако не си намери работа в Москва.¹² Този съвет е важен, разбира се, и за Любен Каравелов.

Между това и Каравелов намира за необходимо да се обади на най-близките си, но едва след като започнатата с леко сърце авантюра го е довела до безизходност. Най-напред той се решава да пише на заможния си вуйчо Тодор Доганов в Цариград. Пише от Одеса на 20 юни 1857 г. нему, а не на баща си, понеже не знаел къде се е намирал тогава Стойчо Каравела и понеже е трябвало да моли за пари, като се извини и за тайното си отпътуване, за което е могъл да се сърди не само Тодор, но, както ще видим, и Найдено Геров, също в Цариград по това време.

Първо, Любен съобщава, че пристигнал в Одеса на 9 юни и че тук щял да остане, докато се получи от Петербург отговор на ходатайство на Бутенев пред външното министерство. Макар и уверен, че „работата е свършена“, той трябвало, както му казали Палаузов и Тошков, а също и в канцеларията, да чака поне 20—30 дни, ако не и повече, тъй като училището в Петербург и без това било още затворено. Но парите за издръжка са се привършили. И той моли вуйчо си да поговори с баща му за отпускане нова сума. Но защо той се е измъкнал от Цариград, без да се сбогува с тях и уреди паричния въпрос? Обяснението сега е кратко: „Аз куга излязох из Цариград беше ме страх за да ви обада и на баща ми за чтото изгубихте ви изядоха и не стига и това но ви и откраднаха.“ Любен е имал тук прсд вид краха в търговията на баща си, със спадането на цените за съдружнически купените овни, а също и някаква друга загуба поради ограбване. Като се боял да не бъде спрял по тази причина, той предпочел да замине незабелязано, тихомълком. „Аз зная как беше ми сърдцето, но добре дето не додох ония дни и лето ма немаше тамо. Но мола ви да ма опростити за чтото жив человек некой път збръква. И аз вида, че збърках, та ви се не обадох, но причината е тая, беше ма страх като чух къкви работи ви станаха. И Георги и още от пръво бе ми казал да ви са не обада, за чтото не щете да ма пустити.“ Разкажанието е идвало обаче едва когато нуждата за пари е налегнала Любен! „Това го видите и сами че трябва пари. И аз зко съм жив ще гледам да Ви се изплатим и ако умра кажете че ви ги изядоха, вие много изгубихте и много баща ми похарчи за мен, нъ ви мола да ми предстоите и на тая съра (ред) та Господ и вам от друга страна ще наплати...“

Имал Любен, когато излязъл от Цариград, 800 гроша, но след толкова разходи по пътуването останали му били само 60 гроша. „И не зная что да чина, ми дохожда да са удавя и да са куртулиша.“ Необходимо били за път до Петербург 180 рубли и други 60 за останалите разходи. „Моля ви уйчо Тото зберете се с баща ми и пратете ми с тоя вампюр и подпишете ги до г. Палаузов...“ Важен довод в подкрепа на това искане се е явявало следното обстоятелство: „Мола ви да са не посрама, че ща на голям чин да влеза, както ми са види, ми рече и г. Тошков: да знаеш, че до самий император щеш да излезеш, че имам много големи човеци, чето ми стуют за да ма опознаят и в Петербург, и тука, та ви са мола предстойти ми и сега, та друго ви не искам...“ Останал бил Любен само с три рубли, надявал се на писмо от Петербург, но не могъл да замине да чака там, понеже и без това училището било във ваканция. „В това училище са учат благородни, за това и питаха г. Герова за родат ми, и той ма похвалил, нъ да им искам да ми предстоят щат да речат как от благородни корен и родители му и харчат до там му не плащат.“¹³

При такива наивни илюзии, които е трябвало да направят впечатление на коравите и горди копривщенски първенци, в края на писмото си Каравелов пак е молил вуйчо си и баща си да му изпратят 220 карбона, поръчвайки им да държат писмото му за тимисюк (запис), срещу който щял да им се изплати. А за да спечели разположението им, като се покаже внимателен към търговските интереси на старите, той им е съобщавал цената на овците в Одеса, докарани от Бесарабия. Но минават десет дни и ни отговор, ни пари не са идвали. И на баща си е писал той в Цариград, в Чорапчи хан, пак без да получи никаква вест! Тогава кандидатът от благороден корен, застрашен от глад, пише на 30 юни отново на вуйчо си: „Знаете ли, че вчера беше Петровден и за преминах с три копейки със сух хляб... Имам още половин карбон 10 гроша да похарча и тях, после отгледаща да умра.“ Никого не познавал тук, от никого не могъл да поиска пари, плакал бил от мъка и готов бил „да се утрепи сами, да се не

мъчи“, ако не получил очакваните 220 рубли. „Ви са моля уйчо Тото, аз вам са надеям да ма обичате повече от баща ми... и вам са моля да с баща ми ми изпрати(те) пари за харч до Петербург.“¹⁴ Подписвайки се и този път „Личо С. Каравелов“, Любен е посочвал пак цените на стоката (овни, говеда и кожите им), които са могли да интересуват баща му и вуйчо му.

Тези две писма, най-ранните, които имаме от ръката на Каравелов, ни дават ясна представа за чувствата, които го движат в момента, а също и за твърде слабата му проза до 22-годишна възраст. Той е хитрувал малко, като е говорел за благородното общество, в което щял да влезе; той е заплашвал толкова неблагоприятно, колкото и несериозно, че ще тури край на живота си, ако...; и той се е излагал писмено тъй тромо, че не личи още нищо от бъдещата свободна и енергична реч на публициста.

Стойчо Каравела получава писмото на сина си от 20 юни и, разтревожен немалко покрай другите си досади, побързва да отговори на 5 юли: „Не ми пишеш, какви пари искаш, че азе нели те питах куги тръгна, а ти ми казваше, че не требале пари, и сеги си писал и уйчу си Тодору и той ми не казва мене що си писал, казвал на г. Геров лафове празни.“... Добрият Стойчо, огорчен от всичко, което е узнал, се оказва все пак готов да изпрати на сина си сто рубли чрез Константин Н. Палаузов. Но не знае дали Любен е още в Одеса. „И казва ми господин Найденов че дету ти е пристуивал във Цариград той иде сами със тоя пампор и нема време да са науча кой е. И куга тръгва за Филибе той ми каза да ти пиша, че му са е строшило нещо че не му си са обадило.“ Думата тук е, първо, за Новиков, който бил заминал за Русия, и после за обидения с право Найденов Геров. Нататък бащата заклева сина си да не пропусне да му пише къде е постъпил; после се оплаква от недоразуменията си с Тодор Доганов; и накрай моли Любен да настои пред Палаузов да го държи в течение на въпроса с постъпването в училище. На 15 юли Стойчо пише второ писмо до сина си, приподписано и сега, подобно на първото, от Любеновия брат Христо. Съобщавайки, че уредил полицата за 30 „полове“, той се чуди как Любен е могъл да похарчи толкова пари. „Хората викат много си харчил, треба един човек със съра да работи“, натяква Стойчо, като не е искал вече да чува сина си да му говори, че щял да се изплаща, ако останел жив. Молейки да заляга Любен добре за работата си, за да не го посрами, той му пожелава да гледа „да мине на чест“, за да се развеселя и майка му: „защо зле западнахме с тоя джелепък, та давно са ослободим, че нема скоро оня чорбачелък да сторим скоро.“¹⁵ Предупреждението, колкото и деликатно, е трябвало да накара Любен да държи сметка за възможностите на родителите си и да не иска от тях повече от онова, за което те били способни или са му се вричали.

Като се разплатил в Одеса, Любен потеглил за Петербург; в Москва обаче той узнал съкрушителния отговор от външното министерство чрез Новиков. Накъде след това? Без средства за преживяване, без изгледи за постигане на мечтата си за кадет, а също и без надлежния гимназиален ценз за студент в университета, ако би пожелал да следва там, той просто е увисвал във въздуха. Налагало се е да се хване за някаква работа, колкото за препитание, докато намери въз-

можност да се завърне в отечеството си. На Константин Геров, който залягал да облекчи за момент неволите на Кесяков и Каравелов, брат му Найдено е писал предупредително от Пловдив на 24 декември 1857 г.: Кесяков да не чака помощ от баща си и да постъпи някъде на работа (същото той би могъл да повтори и за Каравелов). „И ти гледай да им предстоиш и да им си полезен, ала без да им даваш пари или да се задължаваш за тях, защото няма кой да плати за тях, та да не теглиш после утеснение.“¹⁶ Но, несравнено по-чувствителен за нещастията на другарите си, Константин не е могъл да следва тази егоистична мъдрост на брат си. Опитвайки се да помогне някак си на своите съселани, той ги запознава с Александър Рачински, човек на славянофилския кръг в Москва, замесен после във всички български дела, и проявил участие в съдбата на някои българи, особено на Константин Миладинов.¹⁷ Рачински взема под своя закрила двамата младежи и скланя богатия московски търговец на вина Василий Александрович Кокарев, член на Славянския комитет в Москва, да поеме върху си издръжката им, както граф А. С. Уваров, граф Д. А. Толстой и търговецът Мамонтов са направили това за други млади българи. Константин Геров пише на 28 декември 1857 г.: „Костаки Искров и Любен Стойчев като не се приеха в Кад. корп. Г. Рачински ги предяви Г. Кокареву купцу в Москва и той даде обещание вчера да ги възпита на свой смет, а г. Рачински и Бодянский да определят в какво училище да ги възпитават... Така че прилича вече, че Кост. и Личо щат останат тука да се учат. Тие щат пишат на родителите си, като ги настанат вече в някое училище.“¹⁸

Доволен ли е бил Константин Геров, че така неочаквано добре завършва една история, която е могла да има твърде печални последици за приятелите му Кесяков и Каравелов, брат му Найдено е продължавал да не одобрява държането му към тях и му е натяквал нещо за писаното от него до Стоян Чомаков. Изглежда (писмото на Найдено Геров не е запазено), че на Константин е бил правен укор за криво осведомяване на Чомаков, защото между 20 януари и 1 февруари 1858 г. Константин пише на брат си в Пловдив: „А колкото за хавата, че е лоша тука, и че е студено, и че тукашните хора думат, че Господ дал тия места за мечкити, тие се заселили хора... пак го потвърждавам и пред тебе и сега и за всякога... Г-ну Стоянчу пишех,

* По повод на празника на св. Кирил и Методий Ив. Аксаков пише в Ден, 11 май 1862 г.: „В Москва съществува Славянски комитет, създаден именно с цел да се доставят на славяните, угнетени от турското иго, средства за просвещение, за утоляване на духовния глад чрез науката. Комитетът издържа на своя сметка в Москва 12 млади славяни, от които някои слушат лекции в университета, други се готвят да постъпят в университета или в духовните семинари; но разходът от 3000 р. ср. изчерпва почти всички средства на Комитета, а колко още други непредвидени издръжки: изпращане болните и завършилите учението си за в отечеството, снабдяването с книги... Освен частната благотворителност друга материална помощ Комитетът няма от никъде... Не 12, а много повече млади славяни би трябвало ние да възпитаваме в Русия, за да подготвим от тях бъдещи учители, които ще насаждат просвета в България, Сърбия, Босна, Херцеговина, бъдещи деятели за възраждането и освобождението!“ Комитетът е трябвало да отказва на мнозина просители за учение; и той е съжалявал за прискръбното равнодушие на руското общество, на богатите търговци особено, които не давали ни копейка за славяните, а отпускали (както сторил един от тях) по 25 000 рубли за ненужна украса на някакъв храм, „без да се сещат за друг начин да се принася угодна на бога жертва“.¹⁹

че не зная коя е причината да доде тука Кост. и Личе, и казвам, че ако с брат ми (според както казваха Конст. и Лич.) чудно е! Но и тука не видя и думам никакво заблуждение; а и сега ти казвам, че ако да беше ти причина да додат, то щеше да ми е чудно, като знаеш ти каква е хавата особено в Петерб., дето отиваха К. и Л.“ Работата е, че Кесяков, като пристигнал, не бил съвсем здрав и че Константин заел нему и на Каравелов, които искрено жалел, известна сума: „Нс не зная от что, не можах да бъда равнодушен към затруднителното положение на К. и Л., но са измавих, та намерих около 100 рубл., че им дадох (тука сега, ако тегла, от главата си тегла) ...“²⁰ Константин е страдал зле от суровия московски климат, съжалявал е двамината нови пришълци, че са идвали тук, като е мислел, че Найден ги е насочвал, и е изповядвал слабостта си да подпомага Кесяков и Каравелов, изоставени или едва поддържани материално от родителите си. По-късно той не е писал нищо вече за другарите си или поне писмата му не ни са запазени. Запазено е пък затова едно писмо на Стойчо Каравела до Найден Геров в Пловдив, което описва острата мъка на стареца при неизвестното положение на сина и неизменната му готовност да поеме всяко задължение за облекчаване съдбата на този син в далечната страна, след неуспеха му да постъпи във военната школа. Писмото от началото на февруари 1858 г. гласи:

„Максу та поздравляем и другу дету имаше Личова полица мислих да я върна а сега са збраха приятеле, та ни рекуха да я платиме и мутлак щем я платиме господине Найдене че работата наша със моят чорбачия каза ще ти Драгою и молим пиши ми два лафа за Личо какво си са научил да са и ас овера и молим прати тис писма на наш Либена син ми и пиши му и ти какту та бог учил ти му си и майки и баща и друго прощавай че със плач писах писмото та не можах нищо да ти са отговора молим те да пишеш на сина ми писмо и ас след някой ден ща излеза та щем ся разговори брате.“²¹

Подробностите около неуредената полица на Стойчо за издръжка на Любен и около задълженията му към чорбаджи Салчо, с когото е работел, не ни са известни. Заслужава внимание обаче както обстоятелството, че Любен не е съобщавал няколко месеца нищо за себе си на родителите — той ще е бил силно угнетен от неуспеха си и не е искал, може би, да ги отчайва, — така и молбата на стареца да препрати Найден Геров писмото му до Любен, като му пише и от своя страна, за да го напъти, бидейки по-възрастен и много по-опитен в наука и живот в Русия.

2

Любен се готви за приеман изпит в университета, но не го издържа. — Брат му Петко изпратен при него. — Укори за живота на Любен в Москва. — Добро мнение на другарите му за него. — Петко постъпва в Юридическия факултет, а Любен става волнослушател в Историко-филологическия. — Писмо на Стойчо Каравела от 1860 г. бащински съвети и оплаквания. — Намерение на Любен да се завърне през 1862 и 1863 г. в Копривщица. — Мисъл да бъде полезен на отечеството с придобитите през пет години знания. — При невъзможност да се завърне той се предава на усиlena литературна и журналистическа дейност. — Оскъден живот и унизителни лишения на братята Любен и Петко. — Нравствен гнет и тъга по родината. — Изповеди на Жинзифов, Бончев и Любен Каравелов.

Заставени да се откажат от мисълта за военно образование и без всяко желание да се посветят на духовно знание, двамата приятели,

подпомагани материално от мецената Кокарев, се решават да постъпят в университета.* Но за такова постъпване е бил необходим приеман изпит по цялата гимназиална програма за горните класове, тъй като ни единият, ни другият е нямал редовно средно образование. Кесяков и Каравелов се залавят тогава да се готвят по многото изпитни предмети. Какво е трябвало да се учи, узнаваме отчасти от съобщението на Найдено Геров до брат му Константин, който също е трябвало да употреби цяла година, докато усвои основно руска история, руска география, история на руската литература и други някои предмети.²³ Константин издържа изпита добре, бидейки още от Пловдив силен по руски език и предавайки се усърдно на четене в Москва. Каравелов обаче не проявява, изглежда, голяма ревност в работата си и пропада на изпита. По късен разказ на Кесяков, който бил по-щастлив в случая и който останал после на руска военна служба, достигайки до чин генерал, Захарий Стоянов бележи в ръкописните си материали за биографията на Каравелов: „И той (Кесяков) искал военно училище да влезе. Предложили или духовна академия, от Азиатския департамент. Кокалев (sic!) някой богат русин ги взел на свой счет. Две години се готвили за университета в Москва при Тодорова, който им земал по 12 рубли. Кесяков постъпил в математическия факултет, а Любен не издържал екзамена. Той не свършил нищо. Разделили се с Любена. Бил много шеговит. Обичал да пее турски и цигански песни. Като отивали за Русия, мечтаели за военни да станат, да спомогнат на България. В математиката много слаб бил. Занимавал се не с предметите, но с литературата повече.“²⁴

И от биографията на Петко Каравелов, който пристига в Москва през 1859 г., узнаваме, че двамата братя е трябвало да полагат приеман изпит, само че докато Петко, макар и значително по-млад, го минал благополучно, Любен, увлечен в други занимания, пропаднал. Петко именно, откак следвал в гръцкото училище на Енос и прекарал някое време в Копривщица, се тъкмал изпърво да замине за университета в Атина. Баща му скланял да изпълни желанието му, обаче майката се противопоставила и настоявала да иде неопитният младеж при брат си в Русия.²⁵ Надвило майчиното мнение, толкова повече, че и Любен е викал брат си в Москва. В писмо на Стойчо Каравела до Любен, изпратено на 25 юни 1859 г., се казва: „Г. Стоянчо (Чомаков) чете твойто писмо дету пишеше за Петко, а ние бехме го приготвили ала без пари неможе.“ Поради голямата си „сакънгия“ Стойчо се отнесъл за помощ към д-р Чомаков и чорбаджи Салчо и те се съгласили да заемат за изпращането на Петко необходимата сума. „Пиши ми сичко и що са учите и Петко ако е късмет да тръгне той прес Стамбол да доде.“²⁶ От писмо пък на Петко от 27 август 1859 г. до Найдено Геров узнаваме, че Петко в Копривщица е молел да му издади руски паспорт, за да замине през Цариград за Русия. От писмо

* Че още в 1862 г. Каравелов не се е отказал от мечтата си за военно поприще, показва писмото му до неизвестно „превъзходителство“ от 29 септември с. г., с което моли покровителя си, удостоил го с добър прием, „да напомни на военния министър“ за очакваното свое „определение“. Какво точно е било това определение за служба, не се знае. „Надявам се на Вас, пише в молбата си Каравелов, като на напредничав руски човек, любител на правдата и доброжелател на нашето славянско семейство.“²²

на Константин Кесяков до Найдено Геров, из Москва, 1 юни с. г., се учим, че Петко бил правил постъпки и по-рано да бъде приет за пансионер на Славянското благотворително общество в Москва. „Още тук, съобщава Кесяков на вицеконсула в Пловдив, е назначено да са воспитават на Славяноф. смет 12 българчета. Сега за сега има 5, 4 от Македония и 1 от Фракия. За това Вия напишете г. Бахметеву*¹ за да пратите и от нашата страна, защото Г. Рачински от своите любимци Кукушане не може да се насите. А сега в начал дайте мола ви са на Петка едно писмо до негово превъзход. Бахметева за да го приеме на смет техни. Аз пиша прямо на баща си да го пратат, както и на баща му, които ще Ви кажат, а той дури да са поместе ще го имам у себе си.“²⁷ В същото писмо Кесяков говори и за лошото си материално положение в навечерието на изпита си по някои предмети. „Мола Ви са да го пратите по-скоро, пише той за Петко, както да кажете и на баща ми да ми прати (ако до сега да не ми е пратил) 100 Р. С., за чото от борч не можи да си отвора очите да ям черен хляб, разболях се, тем больше като сега имаме и экзамен.“ От 25-те рубли, които получавал месечно, Кесяков трябвало и на учител на плаща, и униформа да си приготви за в университета, а пък да иска тези необходими суми от благодетеля си (т. е. Кокарев) не му било приятно.

Учителят, за когото тук споменава Кесяков, е същият, от когото е вземал уроци по математика и Любен Каравелов: Петър Тодоров хаджи Пеев от Панагюрище. За него Стефан Тошкович пише на Найдено Геров, от Одеса, 16 октомври 1857 г.: „Петар Феодоров панагюрчинат влезе в Московския университет, съдържава го прокуратурат Св. Синод граф Толстой.“²⁸ Тодоров, у когото отначало Каравелов бил на квартира, занимавал срещу възнаграждение двамата си сънародници, за да могат да постъпят в университета. Той (за когото д-р В. Караконovski, по-късно лекар при цариградското руско посолство, пише в 1870 г.: „той синца ни е готвил от математическите науки за постъпване на универс.“) разказвал на старини: „Към математиката Любен не проявяваше никаква наклонност. Веднаж той ми каза: — А бе, г-н Тодоров, баща ти в Панагюрище по математически формули ли прави сапунът...“²⁹ Ако Петко Каравелов, който заминал от Цариград за Одеса в края на септември 1859 г.,³⁰ издържа през 1861 г. изпита, Любен, две години по-рано, пропадна поради нехайството си към математиката, а може би и поради нередовния живот, който водил през 1858 и 1859 г. Защото от едно приятелско писмо, с дата 7 август 1858 г., ние узнаваме за волности на дядо Любеновия внук, който някои от другарите му не са прощавали лесно. Един от тях (писмото му е без подпис) кори самозабравилия се джелепски син за прехосване на пари, за неплащане наема на хазяина си, за неприбиране

*¹ А. Н. Бахметев, попечител на Московския учебен окръг, е бил председател на Славянския благотворителен комитет в Москва, основан през януари 1853 г.

*² Бащата на П. Тодоров бил сапунар.

*³ На 26 септември 1859 г. Х. Н. Д. Кантарджиолу пише от Цариград до „Л. С. Каравелов в Петроград“ писмо, изпратено по брат му Петко, който потеглил вече за Русия. А на 5 октомври с. г. Ст. Д. Тошкович пише от Одеса на Любен Стойчев Каравелов в Москва, че брат му Петко пристигнал „преди някой ден“ в Одеса, „изпратен от баща ви да го препрата до вас“.³⁰

в къщи и скитане по съмнителни места. „Кой ходи по трактирите като тебе? Кой ходи по циганки и кой ги знае по име като тебе? ... Къде ходиш почти всяка нощ, докато изгрее слънцето? Защо си дошел тук? а? Что мислиш? ... Къде даваш толкова пари? Събери си ума ... ако искаш да не те потеглят заран в магарешкия рай, и тогава тежко ти!“³¹ Строгий моралист, който е имал и лични причини да се сърди (Каравелов бил взел на заем палтото му, а се хвалел, че бил го купил), не е търпял начина на живеене на другаря си и е сочил опасните последици. В 1872 г., когато Каравелов е водел остра борба срещу Книжовното дружество в Браила заради неговата бездейност и неговата угодническа към Турция политика и е топял перото си в сарказъм против М. Дринов, В. Стоянов и В. Друмев, трите отговорни лица в дружеството, приятелят им Нешо Бончев, тъй кротък по нрав и тъй неумолим като критик, намира за уместно да препоръча на Дринов да не се впускат в полемика с редактора на Свобода: „А отписах на Друмева, съобщава той на 3 септември, да му каже (на Каравелов) да не кътне ни тебе ни мене, че сме и ние кучета, та ако отворим старите тевтере, можем най (намери) за него много срамни фактове.“³² Никога обаче Бончев, добър приятел на Любен от шестдесетте години, не изнася нищо от „старите тевтери“, за да подкопае престижа на големия журналист, и ясно е, че само огорчението на момента му е спомняло за някои случки от московския живот на Каравелов, непрепоръчителни в очите на благоразумните хора.

Че се е касаело за младежки подвизи като тези, посочени в онова анонимно писмо, а не за нещо по-опасно, едва ли може да има съмнение. И много по-късно, след Освобождението, политическите противници на Петко Каравелов, като са искали да го компрометират, не са пропуснали да припомнят на обществото осъдителното поведение на брат му, вече покойник. За московския период от живота на Любен те са писали в 1881 г. в една злобна анонимна брошура (Из московской жизни П. Каравелова): „Любен Каравелов, човек енергичен и изобретателен, без да получи някакво възпитание и разумно направление, беше човек с твърде слаба нравствена основа, нямаше доверие между московските си съотечественици.“³³ Но никой сериозен мъж от средата на тези съотечественици не е излизал открито с обвинения против морала на големия трибун, не е изнасял факти и доказателства, които биха целели нанстина пороци с по-дълбока основа в характера му. Колкото се отнася до доверието на младите му другари в Москва, достатъчно би било да припомним фотографическата снимка от 1859 г., правена в Москва, която представя Любен в униформа на студент и в група с Константин Миладинов и Петър Тодоров или приносите с фолклорен материал от Нешо Бончев, Марин Дринов, Константин Геров и други студенти за Паметници на народного быта Болгар на Каравелов от 1861 г.; или похвалния отзив на Райко Жинзифов от 1871 г. за литературното дело на Каравелов, в сборника Поезия Славян на Н. Гербел; или участието на този кръг млади писатели заедно с други още студенти, като Г. Теохаров и В. Попович, в редактирането на сп. Братски труд от 1860 г., в което влизат и стихотворения от Каравелов. Всички сведения изтъкват Любен като обичен другар, търсен и зачитан от малката колония сънародници, които едва ли са смятали, в мно-

зинството си, за непроситим грях пеенето на цигански песни, ходенето по локали, където е кипял весел живот, и присъщите на една страстна натура пориви. Може някои стеснителни по природа или лицемерни педанти да са се показвали твърде възискателни към поведението на Любен, но останалите другари едва ли са проявявали подобна предвзетост, когато той, жизнерадостният и темпераментен студент, отхвърляйки робските навици, е вкусвал жадно от радостите, скъпи за възрастта му. Не слушаме ли и за Жинзифов, поетически надъханият и горещ патриот от Македония, който издържа изпита си за университета в 1860 г., че посещавал често ресторанта Алпенрозе, за да си посрбне на воля? Но един от близките му другари припомня по-късно, че покрай чашката той не забравял отечеството си, за което работел енергично в чужбина и за което въздишал постоянно.³⁴ Като Раковски и Славейков в Цариград, гледани малко накриво от искрени или присторени блюстителни на частния морал заради някои свои интимни слабости, младият Каравелов си е позволявал да пренебрегва известни предубеждения, без с това да е изневерявал на по-доброто си аз, да е забравял високия си обществен дълг или да е пропадал в безделие. Когато бързо минава първото опиянение от неограничената свобода, той се връща към редовен и уморителен труд, от който не се отказва до края на дните си. И оттогава той се предава едва ли не на суров аскетизъм, вдъхновяван само от идеала да служи на всичко възвишено и чисто, свързано с достойнството на човека и със стремежите на поробения си народ.

В течение на две години Петко Каравелов живее при по-възрастния си брат, готвейки се за приеман изпит. В запазеното негово заявление до ректора на Московския университет от 21 юли 1861 г. се казва, че той, Петър Каравелов, 20-годишен, желаел да постъпи студент в Историко-филологическия факултет, като бъде допуснат до установения изпит.³⁵ А в атестата му от същия университет, подписан от ректора Сергей Соловьев, се чете, че Петър Каравелов бил приет през август 1861 г., след экзамен, за студент: че прослушал в течение на три учебни години (1861—1864) лекции в I, II и III курс; че през декември 1865 г. бил уволнен поради болест и че в 1869 г. бил приет отново за студент, за да завърши „при очень хорошем поведении“ курса по Юридическия факултет „на своем содержании“, като бил утвърден в званието действителен студент заради показаните „хорошие успехи“. При постъпване на гражданска служба Петко Каравелов трябвало да бъде зачислен в XII клас, а при военна служба и при произвеждане за офицер за него важел параграф 143 от университетския устав от 18 юни 1963 г.*³⁶

Недопуснат за редовен студент, Любен Каравелов се записва през есента 1859 г. като волнослушател в Историко-филологическия факултет.³⁷

Издръжката му от Кокарев, която отначало била 14 рубли месечно, а по-късно 17 до 20 рубли, бива между това прекратена през 1862 г.

* Съобщението в биографския очерк на Г. Данаилов от 1904 г., че Петко бил заминал за Москва още през май 1859 г., за да постъпи студент през 1860 г., и че не издържал „крайните си изпити“ в университета, не е в съгласие с документално установената истина.

и тогава той търси подкрепа от друго място. В един протокол на Славянското благотворително общество от 13 февруари 1863 г. се казва, че била отпусната помощ от 75 рубли на българина К., възпитаван в университета на средства на Кокарев, и то срещу записката на К. за търговията между България и Русия.³⁸ Михаил Димитров основателно допуска, че този К. е бил тъкмо Каравелов, който, като запознат добре от Цариград с въпроса за споменатата търговия, е могъл да състави някакъв доклад по нея. От друг документ, изнесен пак от същия изследовател, узнаваме, че на 21 януари 1864 г. Каравелов си измолва от ректора на Московския университет билет за слушане лекции в университета, но вече като „страничен слушател“ — лекциите на С. Ешевски по история, на О. Бодянски по славянските езици и на С. Соловев по руска история.³⁹ Но и сега, както по-рано, той не се задоволява с лекциите на професорите — тях той едва ли е посещавал редовно, — а се обръща, по придобит от по-рано навик, към книгите, към науката и литературата, които са му давали нещо ново, увлекателно, насърчително, нещо, което не се е чувало по-често или изобщо в университетските аудитории. Претърпял неуспех в желанието си да стане офицер, а после и в намерението си да се предаде изключително на научна специализация, той не се отказва от умствен труд, от жаждата си за знания, от интереса си към руското обществено и идейно движение, достигнало тъкмо по това време своя най-силен подем. Но той не е могъл да зарадва с нищо определено родителите си и от страх да не ги хвърли в смут бавел се да им открие истината⁴⁰ около своето несигурно положение. Стойчо Каравела и жена му са били дълго в недоумение какво върши големият им син в Москва и как се е наредил покрай него по-малкият Петко, който бил потеглил от Цариград за Русия на 25 септември 1859 г. В писмото от 12 април 1860 г. Стойчо⁴¹ изказва така тревогата си, давайки и някои напътствия към забравилния го син:

„Г. Либене и ти тебе Петко Каравелов поздравява ви

Перво питам за здравето ви и друго Либене мола ви са да испратите едно писмо да ви разберем че толкова писма отка сме испратиле Петка при тебе на септември от Стамбол стана за кам Москва ни от него писмо има ни от тебе и майка ти толкос писма писала а нищо нема от вазе хабер та сме на гулям кахър сега като получиш тоз писмо прати ни каршълъкът и пиши ми сичко и я сам сега на Ряхово и по Влашка собирам на чорбачи Салча овни ала ти пиши пак на Филибе и майци си че плаче за вази дене ноше и Петко ако е жив дошал при тебе давно влезе както ми пишеше напред за икимин мутлак писмо прати че немам 7 месеца хабер от вас та толкова кахър имам че хората ми дават гуляма теселя^{*1} с вазе думат ти със тие деца гулям рахат щеш видиш па се са тъй надеям хората ни прават чес сос вазе и поздравява та хачи Рале чичо ти Христо и владиката максус и Стоянчо икиминът заръча ми куга ти пиша да ти пиша 20 пъти чалъш чалъш^{*2} (работи) та ти мо виш ледай както та бог учи само турски хубаве гледай научи че тудява много удариха на турското и Петка хубаве настани поздравя Х. Костадин Петров и Х. Петро Тодоров максус поздравя от баща му и Х. Геров не знае нищо има ягълъш та нема писмо от вазе давно поздравяш и Петка със това писмо и друго здраве.

Стойчо Каравела Лц[1860]К[12] априлия

Пиши ми за напред какво учение пърлича да зафаните и Рале дип добре връви и толкова настаят даскалите да го учат зарад тебе той са добре научи ако има

*1 Тесели, по турски утеха.

*2 По турски „работи, работи“

преме да го учим за после като сте живо нема го остави и ас и вие и баба ти Ли-
бенница поминнала сега на Распети петак Цоко доде от село казва сега.“

Искрените думи на бащата, предадени със слабо перо, ни въвеж-
дат пряко в мъката му, в грижите на родителите за децата — за деца,
показали се, както толкова синове в чужбина, твърде нехайни към
любовта на най-близките си и пренебрегнали един неотменим дълг
към тях. Стойчо и Неделя Каравелови не били получавали седем ме-
сеца никаква вест от Любен и Петко, безпокоили са се за тях, не са
знаели дали Петко ще може да постъпи в Медицинския факултет (то-
ва е било първоначалното му намерение) и дали Любен изучава тъй
необходимия за бъдещата му практика турски език; в замяна съобща-
вали са, че Стойчо продължавал да върти джелепсгво за сметка на
чорбаджи Салчо, пътувайки до Оряхово и до Влашко; и за да възбу-
дят честолюбието и ревността на младите, предавали са им мнението
на приятели, че с такива изучени деца родителите могли да се надя-
ват за всяка чест. Могли ли са Любен и Петко да останат по-дълго
глухи за стонове и въпроси от родителския дом? Те нарушават мълча-
нието си, пишат на баща си; но писмата им не стигат до назначението
си и едва на 14 септември 1860 г. Стойчо им съобщава, че получил са-
мо наскоро изпратеното от тях през Цариград писмо. От м. март
Стойчо се навъртал по търговската си работа край Дунав, там се по-
болял и сега пишел насила, в трескаво състояние. Той заклева сино-
вете си да му обадят най-сетне какво са постигнали, какво се учат,
за да не се срами поне пред д-р Стоян Чомаков и други чорбаджии,
когато го запитват за това. „Аз са надеях Петко да влезе за икимин,
а не зная що стана... По-ачик ми пишете сос Петка че вие чигаче си
разбъркахте писмото и учението.“ Ако Любен предлага да замине за
Москва и брат му Рале, като сам се завърне временно в Копривщи-
ца, Стойчо възразява: „Дету пишеш че щеш додеш по село това ти
забурави гамо, гледай каквоту и време да изгубиш, а със работа да
излезеш.“ Доверявайки се на ума на Любен, той не иска да го учи
повече, съветва го само да положи усилия, за да излезе напред, както
и да пести средствата, защото нямало откъде да се вземат; а кол-
кото за Петко, изтъква радостта на д-р Чомаков, че той се бил „на-
местил добре“.⁴² Но части от това писмо ние приведохме веднаж, ко-
гато трябваше да се запознаем с характера на родителите, и тук мо-
жем да подчертаем само предпазливо внушение от страна на Стойчо
да се стегнел Любен и оправдаел надеждите, възлагани на него, за
да си спечели чрез собствен труд „ихтибар“ (почит, уважение) меж-
ду хората.

Минават няколко месеца, без преписката между Москва и Коп-
ривщица да стане по-оживена. От едно писмо на Стойчовия зет Ге-
ро, датирано от 29 май 1861 г., Копривщица, узнаваме, че на 21 същия
месец било получено писмо от Любен, без обаче Пело (галеното име
на Петко) да се бил подписал поне с няколко думи. Любен говорел
за възможно идване в Копривщица, като с това е свързвал и проекта
да бъде изпратен с него за следване в Русия и брат му Рале (Ланко,
галено). Този път Стойчо не ще е бил вече против връщането на Лю-
бен за малко време, защото Геро пише: „По-харно е да додете да се
видиме, защото и майка ти много жалае да додете да се видите и

„баща ти много жалае. Като пише писмо а то и му е оскръбено сърцето... той пита воя сако писмо дали си изпратил писмо или не си Илем недеи прави тъй ами стани мукаят та си поизляз да са повидиме...“ Сватбата си Геро бил направил в отсъствие на Любен и Петко, но като си дойдели те, щели да изкарат нов „чумбуш“.⁴³ В друго писмо до Любен, писано вече от Христо П. Марков, учител в Копривщица, който е служил за секретар на майка му при писмата ѝ за Москва, и датирано от 5 септември 1861 г.* се говори за писмо на Любен, в което се настоявало да замине Марков за следване в Москва, като вземе със себе си и Любеновия брат Рале; за невъзможност и на двамата да заминат, поради недостатъчни средства („хората са се сбъркали что да чинат, че който имаше 100 000 гр. едва само на половината могаха да се запрат от слизанието на цената им“); за изпращане на някакви свидетелства, искани от Любен и Петко (може би кръщелни или за образование), и за връщане на Стойчо Каравела откъм Дунав, при което всички дома били живи и здрави.⁴⁴

От проекта да замине Рале за Москва не излязло нищо: този най-малък син на Стойчо се поминал наскоро. Между това материалното положение и на Стойчо, и на близките му е продължавало да се влошава, така че на 17 декември 1862 г. Любен бърза да успокои с няколко топли, сърдечни думи баба си по майка и вуйна си Тодорица Доганова. За вуйчо си Тодор, който му е услужвал неведнаж парично, той казва: „Аз са научих, че работата му тръгнала зле, но какво ще се прави, като е човек жив сичко се оправя, Господ не ще го забуряви.“ По повод на недоразуменията между Тодор Доганов и Стойчо във връзка със загубата в общата им търговия, Любен пише: „Аз от своя страна ви мола да са не карате с нашите, на баща ми е докривяло та си бърбе, но ние трябва да гледаме друго. Пари се спечелват, работа се оправя, а ти бабко на старост куга трябаше да са радваш и да си починеш доде ти на главата такъв кахър...“ Доброто си мнение и признателността си към Тодор Доганов той изказва тук така: „У уйча Тодора има едно добро, че той обича нашето отечество (България), а такива са хора редки. Нека Господ да му дава здраве, той пак ще са вдигне. Не парите правят човека човек, а човешкостта... Човечеството е такава: дето е текло вода пак ще да тече.“ Накрай той съобщава, повтаряйки едно по-раншно намерение: „Аз напролет мисля да си дода та щем са видя.“ И добавя, за одобрение на баба си и вуйна си, които очевидно много е обичал: „За младите ми са не свиди, тие са млади и шат си намерат ляп на всякъде, а вие дето сте научени се на рахат, на старост видвате сакантия, но Господ не оставя никого, дай Боже добри сетини.“⁴⁵

Воплите от родното място, от родителите най-много, не са прозвучавали без отглас в сърцето на Любен и когато баща му заболява през 1863 г. доста тежко, той се решава отново да се завърне за малко в Копривщица. Какво е писал баща му за немотията си и страданията си, узнаваме само отчасти от едно негово писмо без дата, което приведохме вече, когато трябваше да охарактеризираме този тъй не-

* Марков адресира писмата си така: „Его благородию Либену Станиславовичу Г. Каравелову, Болгарину, в Москва в Императорском Московском университете, Волнослушателю.“

жен и безкрайно предан на децата си човек. Укорът към първенеца син в чужбина: „Ти ма заборава приживе“; изповедта: „Аз зарат вазе и дене ноше плача...“; нека плачем със майка ти“, не са могли да не пробудят у Любен безкрайна тъга по родителите и по оставените далеч братя и сестри, които го споменавали често, и той, който не е бил тъкмо най-добре с издръжката си чрез перото, прави отчаян опит да се сдобие със средства за окончателно връщане в отечеството си. На 28 август 1863 г. той пише на председателя на „Дружеството за подпомагане на нуждаещите се литератори“ (председател е бил тогава Егор П. Ковалевски), молейки го да бъде подпомогнат парично, за да уреди в отечеството си някои семейни въпроси и се опита да заеме там учителско място. Почти същия текст той повтаря и в молба от 7 октомври с. г. (понеже първата е могла да остане незабелязана от Ковалевски, който през август не бил в Петербург). В този неизвестен досега автобиографски документ, като говори със скромност за малкото си писателско дело, Каравелов си позволява да иска, по препоръка на професор Погодин, помощ за пътуването си. „В 1857 году, пише той, я приехал из Болгарии в Россию с целью образования, чтоб потом употребить свои силы на пользу дорогой мне отчизны...“ И като изброява какво е напечатал дотогава като отделни книги или статии в списания и вестници, за да се извини, че се нарежда някак между руските писатели („я слишком мало ценю свои не многие литературны труды“), той заявява: „Теперь обстоятельства тесно соединенны как с моими домашними делами, так и с положением просвещения в моем отечестве — призывают меня снова на родину, где бы я мог — по мере сил — употребить на пользу соотечественников то, что успел приобрести во время пятилетнего моего пребывания в России. Живя в России, я находил содействию частного лица (В. А. Кокарева), и с тех пор в собственном труде. Теперь имея настоятельную нужду возвратиться на родину, я не имею к этому никаких средств, и решаюсь обратиться к Вашему Превосходительству, как к Представителю Общества, за помощью...“⁴⁶

Любен подчертава тук, като мотиви на решението си за връщане, както своите лични домашни работи, така и намерението си да послужи на просветното дело в отечеството. Мисълта му значи е била да се притече в помощ на западналите си родители, като потърси било учителско място в Копривщица или другаде в България, било работа в някоя редакция на български вестници и списания в Цариград. Но до изпълнение на това решение не се идва: дали поради заболяване, за което става дума в писмо до М. Погодин от 6 декември с. г.,⁴⁷ или по друга причина, не може да се установи. Знаем само, че по ходатайството на Ковалевски Министерството на външните работи изпраща на 19 октомври 1863 г., и то чрез Погодин, едно пособие от 100 рубли, което Каравелов сигурно е получил. Въпреки това Каравелов пак не се решава да се завърне. Как след това се развиват връзките между Любен и семейството му и каква е била съдбата на последното, не свидетелствуват никакви документи. Любен остава да живее в Москва още три години, без да мисли вече за връщане в България и за каквато и да било педагогическа или публицистична дейност там. Всичките му занимания и интереси вземат сега една насока, която е правела трудно или невъзможно пребиваването му в робската

страна, макар чувството му на дълг да го е вдъхновявало за труд само в полза на собствения народ. Може би и за себе си отчасти, за своите несбъднати желания от по-рано да послужи на отечеството си, мисли Каравелов, когато през 1872 г., в един подлистник на Независимост, изобличава остро сънародниците си, получили образование вън от България и посветили силите си на чужди народи, в сред които са останали да живеят. „На света, пише той, съществуват и такива личности, които обичат да плачат на чуждите гробища, когато техните собствени родители лежат в земята неполеяни, неоплакани, непоменени. Тая човеколюбива черта е най-много свойствена на българите... И наистина, на чий гроб не плачат благочестивите българи? За коя народност се тия не грижат? В кое царство и в кое господарство не кърпят чуждите дупки?... В руските учебни заведения са свършили науките си около 40 души българи, но тия са останали в Русия да кърпят руските дрехи и да плачат на руските гробища; а българите постоянно се оплакват, че нямат учители, че нямат способни писатели и че нямат учени хора⁴⁸...“ Острието на тези укори за липса на патриотизъм е насочено собствено против мнозинството образовани българи, предпочели служба в чужбина и забравили народа си; но то не засяга младежи с живо народностно съзнание като Геров, Чинтулов или Бурмов, които се завръщат в отечеството си и се залавят пъргаво за просвета и книжовна работа, като участвуват живо и в борбата за отхвърляне на гръцката духовна тирания; не засяга и личности като Жинзифов, Дринов или Бончев, които, макар и да не напускат Русия, не престават ни за миг да копнеят за родината си и да действуват с перо за нейното културно повдигане и политическо освобождение. Като последните свои другари от Москва Каравелов не е могъл да преодолее пречките за възвръщане в България до 1878 г., но в замяна на това е разгъвал една широка литературно-научна и журналистична дейност, която се е оказвала от голямо значение за ръста на българското идейно и революционно движение през 70-те години.

Кой знае? В часове на тежка немотия, на унижителни лишения, Каравелов се е каял може би, че е напуснал родината си, за да търси далеко от своите близки някаква наука, която едва ли би могла да му осигури бъдещето. Макар да е бил убеден, че „честната бедност почти всякога стои по-високо от богатството“, и да се е утешавал с убеждението, че човек „с чиста и неокаляна съвест гледа горделиво и право всекиму в очите“ — както е казано в повестта На чужд гроб без сълзи плачат, — той е страдал, нравствено, когато е трябвало да гладува, и от собствен горчив опит е изтичало признанието в същата повест: „И аз твърде често съм изпитвал на себе си тоя неумолим глад...; но да моли, да проси от своите близки парче хляб е сто пъти по-тежко и по-мъчно, — сърцето на човек замира, когато той само и помисли, че трябва да иска и да се унижава.“⁴⁹ Когато по-късно Каравелов е разказвал за наченките на писателския си труд в Москва, той не е пропускал да спомене и за униженията си, изпитани при оскъдица в най-необходимото. „Най-напред — разказвал ми е сам Каравелов (пише Стефан Бобчев) — аз имах няколко желтички, които бях зел със себе си от дома; после аз получих още няколко, но то беше недостатъчно. Скоро трябваше да делим копейките с братя си Петка. Чорт

возми! Бумажките скоро улетяваха из джобовете ни и ний трябваше... да гладуваме. Когато видях, че трудът ми се цени, зех повечко да се предавам на него и лека-полека забравих университета.“⁵⁰ Докато настъпи тази благоприятна промяна в материалното му положение, Каравелов е попадал често в настроението, което обзетият от носталгия в Москва негов другар Жинзифов е предавал в такива стихове („Великден“ от 1865 г.):

Великден пак срещам, едничък, самичък,
Без майка, без татко, без мила сестра,
Далеко я скитник без рода, клетничък,
Се маям во чужда за мене страна.⁵¹

Окайва ли се друг път Жинзифов, в часове на безсъница, в мрачната си стая, при глада си, че е напуснал страната на слънцето и топлината, на разкошната природа и на близките до сърцето си, на майка си, край която е протекло в радости и песни детинството му (срв. „На чуждина“ и „Безсоница“ от 1860—1862 г.), Каравелов също тъй признава; „Ако аз да би слушал сърцето си, то не би скитал след време по чуждите земи, между чужди хора, по московските улици“ (З ап и с к и); или влага в устата на героя си от Крива ли е съдба т а? Любомир, който развива социалните му идеи, изповедта, разкрила собствената тъга: „Само она може да разумеє майка ми, който когато и да е, е бил беглец. Колкото по-дълго време е беглец в странство, толкова повече в него гори пламък — любов за отечеството... Сякой месец и ден в него расте нетърпението да види своето отечество, а сякой месец отечеството му го забоваря все повече и повече.“⁵² Такова чувство на вътрешно отдалечение от онези хора, които са му били най-свидното в живота, чувство на сиротинство при допир с лица и нрави, тъй различни от българските, е гнетяло често Каравелов, както е потискало то и други негови сънародници в Москва, Нешо Бончев напр. Писмата на Бончев от 1859—1860 г. до майка и сестра в Панагюрище, писма, пропити от дълбоката тъга, ни дават най-добра идея за настроенията, които са вълнували, при мисълта за оставените в родината близки, всички по-чувствителни натури между младите българи в Русия.⁵³ Също и писмата на Бончев до най-интимния и родствения му по умствени интереси и сърдечни тревоги приятел от студентските години Марин Дринов. Отчаян при хладината и отчуждеността на една среда, която не е разбирала нищо от нежната му любов към родината и към нейния патриархален бит, Бончев е писал през 1863 г. на Дринов: „Живуто я здесь очень невесело... Я тоскую... Здесьные интересы не наши интересы, здесьное житье не наше житье...“ И друг път: „Ко мне никто не пристаєт, ну и спасибо...“ А когато през 1869 г. Бончев вижда най-сетне отново родното си Панагюрище, ликуването му не знае предел, той плува в поетически съзерцания, доволен и възхитен, че се е върнал, макар и за кратко, към идилията, към романтиката на детинството си: „Поле родное улыбалось: холмы желанные (Братия, Лисец, Брдото) приветствовали меня, а солнышко, о это теплое, родное солнце, солнце того радостного дня сияло во всем блеске, я не забуду его.“⁵⁴ Каравелов е могъл да преживее подобни възторзи много по-къс-

сно, едва през 1878 г., когато посещава свободната вече своя Копривщица.

3

В Русия Каравелов се задържа, въпреки намерението си, десет години: юни 1857 до февруари 1867 г. — Как той се оформява идейно под влиянието на новия обществен дух. — Исторически момент: насоки на политическите, социалните, философските и научно-литературните търсения през „шестдесетте години“ (1855—1866). — Тургенев за Белински и положението в Русия. — Реформите на Александър II; тласък към обнова в целия обществен и умствен живот. — Ал. Херцен за пробудена Русия; нужда от възприемане на западните идеи, при запазване на битовите руски начала. — Верую на западниците, поклонници на Сен-Симон и Огюст Конт. — Възгледи на старите и на младите славянофили. — Лозунгът на Ив. Аксаков за „руския орел“ — Рязката критика на Херцен против московския панславизъм. — Правото на славянските народи за национално самоопределение и независимост мимо Русия. — Доктрината на Н. Данилевски за културно-исторически типове и за мисията на славянския съюз. — Средни възгледи на Вл. Ламански и Л. Шур. — Белински и Херцен против реакционното славянофилство.

В Русия, и то неотклонно все в Москва, Каравелов остава много по-дълго, отколкото е могъл да сънува, когато започва да се готви за постъпване в университета. Близко десет години (от юни 1857 до февруари 1867 г.) се задържа той тук, отдавайки се на писателска дейност и издържайки се само с малките доходи от перото си. Мислил ли е отначало за завръщане в отечеството си, щом добие диплом за висше образование, после той изоставя всяка надежда за учителска или друга мирна кариера в пределите на Турция и свиква с условията в чужбина досущ тъй, както и други негови сънародници, завършили висши учебни заведения в Русия и настанили се тук на разни служби, главно като учители или чиновници. Но отечеството си, но неговите културни нужди, неговите страдания под деспотическия режим и неговите усилия за свобода, той не забравя никога и цялата му мисъл, цялата му дейност е била насочена към защита на свободолюбивите и образователни стремежи на българския народ. Възмъжал по години и духовен ръст, избистрил съзнанието си за обществен дълг, утвърдил се в определени убеждения върху живота и света в онази неспокойна епоха, доловил и възможността да се прояви като публицист и белетрист, той иска да прави пропаганда за българското дело, поставя си за цел да спечели руското обществено мнение в полза на нещастния си народ. Открил вече възможността да осигури издръжката си чрез сътрудничество в руския политически печат и в руските научни и литературни издания, той не е могъл да си представи подобен труд в душната атмосфера на българските провинциални градове или дори в Цариград, всред голямата българска колония, познавайки добре съдбата на Славейков или на Цанков под ударите на невежествената турска цензура. Много по-насърчителен пример за него се е явявала дейността на сродния му по народнически патос и революционни замисли Раковски, който към 1858 г. е потърсил убежище в Русия, в Одеса, и който след това се установява в Белград и в Букурещ, все във от България, но и близо до нея, посветявайки се на научни проучвания, журналистика и практическа полигика. Марин Дринов, Райко Жинзифов, Нешо Бончев и други талантлив патриоти, които следват науките си в Русия, също тъй намират начин да останат верни на отечеството си, макар да

живеят далеч от него, в разни културни центрове на Русия и главно в Москва.

Периодът от 1857 до 1867 г. означава за Каравелов не само усилия за намиране истинското си призвание, при необходимостта да се живее чрез собствен труд, но и потребност за идейно оформяне, за изработка на светоглед и нравствени начала, които ще го ръководят неотклонно, давайки дълбокия смисъл на духовното му битие. Пристигнал в Москва с доста смътни планове за някакво висше образование, чието приложение в отечеството е оставало проблематично, той се отказва и от военна кариера, и от завършване на университета, за да прегърне друг идеал — този на независим писател и публицист, посветил дарбите си на народното благо. При вродената си живост на ума и с неутолимата си жажда за широко образование, той не закъснява да се поддаде на идеите, на настроенията, които вълнуват през този период руската напредничава интелигенция. Възприемчив за силните внушения, дошли оттук, Каравелов усвоява не само значителен запас от знания в специалната област, която го интересува на първо време, именно славянската филология, но и лозунгите за културен подем и държавни реформи, издигнати в Русия по сила на вътрешните противоречия и по пример на големия преврат в духовния, политическия и социалния живот на Запад, където се е търсил най-добрият изход от безправие и мизерия на народа. Между положението и нуждите на руския селянин и робството в България той е съзирал доста сходства, въпреки различната историческа съдба на двете страни. И спасение от тежкия политически и нравствен гнет в отечеството си той е намирал само в онези формули за коренни преобразования, които са били обосновани и високо възвествявани от редица влиятелни руски мислители и обществени дейци. Избистрил възгледите си по тази линия, повярвал в силите си да борава с перото и изпълнен от страстна воля да служи на родината си в името на образованието и свободата, Каравелов се впуска с младежка самоувереност в избраната насока на подвигничество, жертвувайки всичко за постигане на догонваната цел. Бързо той се издига до слушан навред и следван от мнозина трибун на възраждането чрез просвета и революция и в течение на десет години (1867—1876) той остава най-тачен приемник на огнения Раксвски. Влиянието му и авторитетът му търпят известен ущърб едва когато Ботев изпъква като последователен представител на революционната идеология и когато става ясно, че събитията са изпреварили разединените усилия на българската емиграция.

„Ние идем със способностите си, това е вярно, но ние дължим развитието си на хиляди въздействия от един голям свят, от който усвояваме което можем и което е съобразно с нашата природа“,⁵⁵ мисли Гьоте по повод на съчетанието у всяка значителна личност на вродени заложби с влияния от средата. Историческият момент в Русия, през който се пада московският период от живота на Каравелов, се характеризира с необикновено съживяване на политико-обществените, философските и литературно-критическите обсъждания. Този момент, наричан „шестдесетте години“ (1855—1866), тази плодотворна криза в идейните и социалните търсения, означава в политическо отношение стремеж към коренно демократично преустройство на Русия, като в

центъра на вниманието стои премахването на крепостничеството. В идейно и художествено отношение надделява волята за отхвърляне на романтичните илюзии, на мистицизма и на идеалистичните схващания, за да се открие простор за позитивизма в науката, за реализма в изкуството и за материализма във философията. Всички наредби и понятия, които сковават живота, всички средновековни предразсъдъци за държава, за морал, за социални и семейни отношения трябва да отстъпят място на една свободна и разумна система, при която правата на онеправданите маси и на отделната личност биха били напълно гарантирани; и всичко в нравите, в науката и в изкуството трябва да се подложи на преоценка от гледище на намерените нови нужди, на справедливостта и на всестранната обществена полза. Режимът на Николай I (1825—1855) е означавал фанатично упорство в името на монархическото начало, на черковната догма и на военната дисциплина, не по-малко и на цензурните ограничения за печата. След нещастния опит на „декабристите“ (1825), който е целел сразяване на абсолютизма и въвеждане на републикански строй в Русия, натискът от полицията върху свободата на мисълта се засилва до крайна степен и това тържество на реакцията води към замиране на политическия живот, към засилване на административния произвол и към непоносими ограничения за образованието и публицистиката. Както пише Тургенев в своите спомени за Белински, за този непримирим враг на насилията и лукавите компромиси: „Хвърлиш наоколо си мислен поглед: подкупничеството процъфтява, крепостното право стои като скала, казармата на пръв план, правосъдие няма, носят се слухове за закриване на университетите, скоро след това сведени към комплект от триста души, пътуванията отвъд границата невъзможни, смислена книга да се достави отказано, някакъв тъмен облак виси над всички тъй наречени научни, литературни ведомства, а към това съскат и пълзят доноси; между младежта нито общи връзки, нито общи интереси, страх и униженост у всички...“ Малко отмора при този нетърпим терор се е търсела в частните събрания, в срещите на разни тайни кръжци, и сам Тургенев си е отдъхвал в обществото на критика Белински: „Ну, и ето дойдеш в квартирата на Белински, пристигне втори, трети приятел, започне се разговор — и стане ти леко; предметите на разговора са в по-голямата си част от нецензурен (в тогавашния смисъл) характер... Общият колорит на беседите ни беше философско-литературен, критико-естетически и най-сетне социален, по-рядко исторически.“⁵⁶ В тона на тези спомени са държани и писмата на историка проф. Грановски до Александър Херцен от 1850 г.: „Положението ни става от ден на ден по-нетърпимо. Всяко движение на Запад се отеква у нас със стеснителна мярка. Доносите вървят с хиляди. При мен в течение на три месеца правиха два пъти разузнаване. Но какво значи личната опасност в сравнение с общото страдание и общия гнет. Тъкми се закриване на университетите. Деспотизмът гръмка заявява, че той не може да съжителствува с просветата... Учителят по история е принуден да разкрива фалшивите добродетели на древните републики и да доказва величието на неразбраната от историците Римска империя...“⁵⁷

Възцаряването на Александър II внася остър завой в политиката и в общественото настроение. Неуспехът на Кримската война отваря

ючите на всички за недъзите в управлението и за необходимостта от основни реформи в различните области на обществения живот. Напредничавите идеи вземат връх, отприщва се бентът на полицейското насилие, открива се широк простор за обсъждания на забранените по-рано въпроси. Премахването на крепостничеството в 1861 г., тъй дълго очаквано, се оказва факт от грамадно значение за напредъка в Русия и във връзка с него и с другите му спътници в икономическия и в умствения живот се разцъфтява една полемична, мемоарна, научна и художествена литература, в която изпъкват имената на гениални пътепроводници. „Който не е живял в Русия през 1856 г., той не знае какво е живот“, пише Лев Толстой при спомена за многото събрания, позиви и „записки“, посветени на общи и специални въпроси около реформите в селско стопанство, администрация, съдилища, училища, финанси, печат и т. н. Колко чувствителна е била промяната в духовния климат, показва вече простата справка за състоянието на печатното дело. Ако в последните десет години от царуването на Николай I (1844—1854) е било разрешено излизането само на 6 вестника и на 19 списания, в първите десет години от царуването на Александър II (1855—1864) излизат вече 66 вестника и 150 списания. Правото да се засягат въпроси на външната и вътрешната политика е било предоставено до 1855 г. само на 4 вестника; след тази дата то се разширява върху всички периодически издания.⁵⁸ Подемът на идейното движение обхваща бързо всички среди, подтикът към обмяна на мисли, към изказвания на мнения и на препоръки за обнова увеличава еднакво и по-високите кръгове, и средното гражданство. „В 1855 и в 1857 г., пише Александър Херцен, пред нас стоеше пробудената Русия... Новото време се долавяше във всичко: в правителството, в литературата, в обществото, в народа... Нямата страна се приучваше към слово, страната на канцеларската тайна — към гласност, страната на крепостното робство — да роптае против нашиятника.“⁵⁹ Ако още в 1858 г., в навечерието на великата реформа, редакторът на задграничния вестник *Колокол* твърди из радикалното си разбиране на нещата: „... въпросът е не в номиналното освобождение на селяните, а в това, „цото от масата на населението да се създаде образован народ; в това да се поддържа и развие у него слабият зародиш на социализма, дълбоко вкоренен в славянската община, ... и с това да се основе бъдещото щастие на Русия..., а може би и на Европа“; то през март 1861 г., под пряното впечатление на узаконената голяма реформа, същият патетичен полемист, яростен враг на реакцията, възкличава: „В освобождението на селяните със земя лежи цялото бъдеще на Русия — не на самодържавната, чифликчийската, завоевателната, московско-татарската, петербургско-немската, а на народната, общинно-свободната Русия.“ Отхвърляйки монархическото своеволие, феодализма и бюрократизма, Херцен застъпва органическото съчетание в руския живот на двете начала: социализъм и битова традиция, и с това той примирява по твърде своеобразен начин — но само временно — идеологиите на двете големи групировки на деня: западниците и славянофилите.

Живял дълго в Германия, Англия и Франция, сродил се от първи извори със западната философска мисъл, западната положителна наука и западните социални учения, Херцен е вярвал, че европейските

образователни, културни и обществени придобивки би трябвало да бъдат веднага усвоени и от Русия, ако тя иска да напусне летаргията си и да се насочи към нов живот. Но пропадналата революция от 1848 г. го убеждава, че този Запад е негоден да отхвърли изведнаж стария ред, че буржоазното общество не може да се откаже тъй лесно от придобитите си привилегии и навици - и той обръща поглед, изпълнен с надежди, към отечеството си. „Деспотизъм или социализъм: няма избор — пише Херцен през Кримската война. А между това Европа показва удивителна неспособност за социален преврат. Ние мислим, че Русия не е тъй неспособна за това, и в тази точка се схождаме със славяните... Европа избра деспотизма, предпочете империята... Наченалата се сега война може да дойде до примирие, но тя не ще се свърши преди началото на всеобщия преврат, който ще смеси всички карти и ще захване нова игра...“ И като гадае за възможния изход от сблъскването на западните сили с Русия, този пророк на просветения европеизъм и на руския месианизъм заключава: „Една мисъл сме узнали ние и тя няма да се изкорени из съзнанието на бъдните поколения: тя е, че разумното и свободното развитие на руския народен бит съвпада със стремежите на западния социализъм.“ Същата мисъл той пояснява все в записките си *Былое и думы* от 1854 г. (нека цитираме оригинала): „Одна мощная мысль Запада, к которой примыкает вся длинная история его, в состоянии оплодотворить зародыши, дремлющие в патриархальном быту славянском. Артель и сельская община, раздел прибытка и раздел полей, мирская сходка и соединение сел в волости, управляющиеся сами собой, — все это краеугольные камни, на которых зиждется хранилище нашего будущего свободно-общинного быта. Но эти краеугольные камни — все же камни... и без западной мысли наш будущий собор остался бы при одном фундаменте.“⁶⁰

Защищавайки горещо, еднакво и като интернационалист, и като патриот необходимостта от възприемане на европейските национални идеи за съживяване и утвърдяване на руските самобитни начала, Херцен, възпитаникът на Хегел и на Сен-Симон, се дели обаче както от последователното западничество, така и от правоверното славянофилство. Поклонниците на западното влияние, без да престават да бъдат добри руси и да скъпят за руската свобода и руската култура, не са били склонни да придават такова голямо значение на руския общински строй, за да величаят съмнителните му социални добродетели, като се откажат от либерализма и конституционализма, към които се е насочвала решително Европа. Любовта им към руския народ, желанието им да го видят просветен и укрепнал граждански не са били в противоречие с дълбокото им убеждение, че най-ценните внушения за политическа, социална и културна обнова могат да се очакват от огнищата на онези идеи, где то се е скъсвало радикално с мрачното минало на неправди и застои и е настъпвала ерата на дълбоки социално-икономически промени, на научни открития и на здрав художествен реализъм. Сен-Симон и Огюст Конт, Бъкл и Дарвин, Жорж Санд и Хайне: тези и други имена са блестели на хоризонта като пътеводни звезди на изпълненото от горда увереност и радостни очаквания общество на Запад. И Русия на Грибоедов, Пушкин и Белински се е вслушвала драговолено в примамливите гласове, наложили се тъй авторитетно в образова-

ния свят. За един от най-влиятелните предтечи на този обрат, за идеалиста и хуманиста Белински, който е бичувал безстрашно мрачния николаевски режим, Тургенев свидетелствува: „Той беше западник не само за това, че признаваше превъзходството на западната наука, на западното изкуство, на западния обществен строй, но и за това, че беше дълбоко убеден в необходимостта да приеме Русия всичко изработено на Запад — за развитието на собствените си сили, на собственото си значение. Той вярваше, че за нас няма друго спасение, освен да вървим по пътя, посочен ни от Петра Велики, срещу когото славянофилите хвърляха тогава своите най-отбрани стрели.“ И Тургенев, като застава на страната на Белински, добавя: „Делото на Петра Велики беше същинско насилие, беше това, което в ново време получи названието *сюр д'État*; но само по милостта на цял ред такива насилствени, дошли от горе мерки ние бяхме тласнати в семейството на европейските народи.“⁶¹

Лагерът на славянофилите е порицавал тъкмо реформеното дело на Петър Велики, смятайки го за печално отклонение от предначертания за Русия собствен път; а в сближението с Европа и в безразборното усвояване на западните идеи той е виждал затриване на руската национална самобитност, свързана тъй неразделно с източното православие. По-старото поколение славянофили е застъпвало едно сантиментално-романтично идеализиране на руския селянин, с неговата дълбока религиозна вяра, неговата привързаност към земята и мира и неговата демократична селска община. В трудовете на Константин Аксаков, Александър Хомяков, братята Иван и Петър Киреевски и Юрий Самарин ние се натъкваме на една доктрина, в която прогресивно-философски и консервативно-религиозни елементи се съчетават най-своеобразно. Тук се поддържа нравствената свобода на човека и достойнството на народа, тъпкани от тъмния деспотизъм; тук се настоява за съхранение на ценния завет от народно творчество и народно изкуство — и познато е как тъкмо от средата на славянофилите излизат някои от най-прочутите събирачи на фолклорен материал, като П. Киреевски, П. Бесонов, П. Якушкин, А. Хилфердинг и др.; тук се отстоява равнопоставянето на жената, смятано за присъщо открай време на славянските народи; и тук се държи за една нова поетическа литература, наситена от идейност и станала говорна тръба на онези, които се отнасят критически към обществените неуредици.⁶² По-младото поколение славянофили не са оставали при тези чисти домогвания, съгласувани с Хегеловата и Хердеровата историческа философия или предугадени от застъпниците на славянското сближение и побратимяване в Чешко, Полша и Хърватско, като Ян Колар, Павел Шафарик, Лудевит Щур, Адам Мицкевич, Лудевит Гай, а са ги развивали в един по-краен мистичен или националистичен дух, като доктринерен панславизъм, който е правел от Русия стожер на всеславянското политическо и културно единение. Триединният лозунг: самодържавие, православие, народност, е бил схващан от тях най-тесногърдо, в угода на консервативно-монархическия режим и на черковно-византийския идеал, в името на който е трябвало да се утвърди руската хегемония в Европа, въпреки отпора на католишкия и протестантския свят. Откривайки славянския отдел във вестника си *Ден*, Иван Аксаков въстава през

октомври 1861 г. против низкопоклонничеството и доброволното робство пред Запад, на което се предавало руското общество и което довеждало само до обвинението против русите, а също и против всички славянски народи, че те били варвари, неспособни за истинска култура. Причината на тази ненавист у европейците се криела „в антагонизма на двете противоположни духовни просветителни начала и в висшата на стария немощен свят към новия, на който принадлежи бъдещето“. И като изтъква още, че е дошло време да се приеме предизвикателството и да се влезе в бой с публицистиката на Европа, и като установява, че славяни, свободни от чуждо иго, имало собствено само в Русия („навред славянската народност се угнетява от немци или от турци“), Аксаков заключава: „Да освободи славянските народи от материалния и духовния гнет и да им даде дарът на самостоятелно, и, ако щете, на политическо битие, под сянката на могъщите криле на руския орел, — ето истинското призвание, нравствено-то право и задължение на Русия.“⁶³

Николай Данилевски и Николай Страхов се явяват главни теоретици на крайното славянофилство, дошло в услуга на реакцията и отблъснало по-трезвата и с демократични възгледи интелигенция. За тях и за сродните по дух консервативни писатели и публицисти важат думите на Херцен: „Ние виждахме в тяхното учение нов елемент за помазването на царя, нова верига, налагана на мисълта, ново подчиняване на съвестта под византийската черква.“* Без да бъде правоверен славя-

*В статията си „Московският панславизъм и руският сзропазъм“ от 1850 г. Херцен подлага на жестока критика десните славянофили с тяхната страст да нападат делото на Петър Велики и всичко европейско. „Решили з priog, че всичко, дошло от немците, не чини нищо, че всичко, въведено от Петър I, е скверно, славянофилите достигнаха до възхищение от тесните форми на московското господарство и отричайки се от собствения си разум и познанията си, с ревност се устремиха към кръста на гръцката черква. Ние, от другия лагер, не можехме да допуснем такива стремежи, толкова повече, че славянофилите по странен начин се заблуждаваха относно организацията на московското господство и приписваха на гръцкото православие важност, каквато то никога не е имало... Гръцкото православие ги ублече към византийството, и те наистина се запътиха бързо към пропастта на застоя, в който изчезнаха следите от древния свят. Ако формите и духът на Запад не подхождат към Русия, то какво общо има между нея и организацията на Източната римска империя? Где личи органическата връзка между славяните, варвари по младост, и гръците, варвари по старческа слабост... Какви нови принципи донесе Византия в историята?... Где се вижда благотворното влияние на източната черква? Где е оня народ, който тя е цивилизовала или еманципирала от всички приети от нея догми на IV век и до днес?... Славянофилството, което очаква спасение на Русия само при възстановяването на византийско-московския строй, не освобождава, а само свързва: върви не напред, а назад. Западниците, както ги наричат славянофилите, не искат да заменят немския нашийник с православно-славянски: те искат да се освободят от всякакви нашийници.“

И Херцен завършва убедителната си полемика със заявлението, че славянофилите, вместо да величаят добродетелите на гръцката черква и на московския царизъм и да проповядват презрение към Запад, би сторили по-полезно дело, ако се замислят над големия въпрос за противоречието между свободната личност и държавата и над другия все тъй важен въпрос за осъзнаване на руския народ, за да схване той тежкото си положение. Пророчески той зове славянофилите да напуснат излишните домашни разпри, за да не бъдат изпреварени от събитията, които могат „да катурнат старото социално здание на Европа, увеличавайки и Русия в бурния поток на гражданската революция“. И търсейки „полето на помирение“, той пита накрай: „Социализмът, който тъй решително, тъй дълбоко разделя Европа на два враждебни лагера, не се ли приема тъкмо тъй от славянофилите, както и от нас? Той е мост, на който ние можем да си подадем един другиму ръка.“⁶⁴

нофил по всички линии, Данилевски дава в книгата си *Россия и Европа* (1869—1871) една широко обоснована доктрина на славянското надмощие, за изходна точка на която служи идеята за смяна в ръста на цивилизацията на ред културно-исторически типове, от които славянският идва най-късно, но и с най-големи притезания да каже нова дума, след залеза на романо-германския тип. В противовес на някои върли западопоклонници той иска да избави руския човек и цялото славянство от чувството на малоценност, на сляпо подчинение пред европейските начала, за да утвърди способността им за научно и художествено творчество, равностойно на по-старото чуждо, за държавна, политическа и социална организация, за религиозна обнова и за утвърждение на нравствени добродетели или икономическа справедливост, които бележат нов стадий в развоя на общочовешката култура. „Само относителната младост на племето, насочването на всичките му сили към други по-насъщни страни на дейност, които са ги поглъщали, не са дали възможност на славяните да добият досега културно значение в тесния смисъл на думата. Това не трябва и не може да ни хвърля в смут...“ Европа мрази Русия и славянството, стреми се да ги изтика от световно господство и влияние, подчинява ги на варварско иго и крепи невежеството в поробените славянски земи — и това показва най-добре какъв трябва да бъде общият славянски идеал. Англия е завладяла едва ли не цялото земно кълбо, а обвинява русите, че се домогват до Цариград или че се грижат за славяните на Балканите, макар това да е тяхно право и нравствен дълг. Вместо да се срамя за подобни обвинения, Русия трябва да се гордее с мисията си и да утвърди своя панславизъм, т. е. стремежа си „да отхвърли всяко иго от славянските си братя и да ги съедини в едно цяло, ръководено само от славянски интереси...“ Само това цяло, този съюз под егидата на Русия, може да осигури свободата и самобитността на всички славянски народи, предпазвайки ги от крайното политическо или религиозно подчинение, което държи и досега част от тях в унизителен застой и в безправие. Всеславянският съюз на федеративни начала, при усвояване на руския език във взаимните културни и политически връзки, ще получи своята крепкост, ще засили вътрешните международни симпатии тъкмо като се впусне в решителна борба със Запад, борба неизбежна исторически, която, водена от императора на Русия, това „живо осъществление на политическото самосъзнание и на чародната воля“, ще носи героичен характер и ще доведе до победа на знамето, на което стои написано: „Православие, Славянство и селски дял“, т. е. нравственият, политическият и икономическият лозунг на народите от славянския културен тип.⁶⁵

В книгата си от 1871 г. *Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе* Владимир Ламански установява по нов начин дълбокото различие между гръко-славянския и романо-германския свят откъм техния вътрешен народен бит (преобладаване на селото у едните срещу града у другите, на селячеството срещу аристокрацията и феодализма), техните литературни езици (национални в основата си на едната страна, латински на друга страна), тяхната историческа възраст (славянският XIX в. отговаря еволюционно на XIV—XV в. на западноевропейския) и т. н. Той се смята в правото си

да отхвърли категорично централната идея на съвременните немци, насочена против славянството, която може да се формулира така: „Духовното превъзходство, високата нравственост на германската раса изобщо и на немците в частност, тяхното средоточно положение в Европа разполага и предопределя Германия към владичество и господство над изтощения и безсилен латински Запад и над грубия, некултурния славянски Изток.“⁶⁶ Превърнал ли е успехът на немците в последната война (1870) това убеждение в математическа аксиома, дълг на славянската наука и на славянската общественост е да докажат всичката му невероятност, като подчертаят значителните културни заложи и великата историческа задача на славянството, ръководено от Русия.*

Този род апотеоза на славянската общност и на славянската всемирна мисия у Данилевски, Ламански и техните последователи, зад която практически се е криела една егоистично-национална руска програма, твърде подозрителна за автономните домогвания на поляци, украинци или българи, не е била по вкуса на умерените патриоти, познавали правилно консервативните противоевропейски тежения на славянофилския кръг политици. Още Белински е въставал решително против утопичните увлечения на някои по-стари славянофили, като не е одобрявал възвръщането към допетровската, дореформената руска „самобитност“, макар сам да е признавал, в духа на Шелинговата философия, „основната субстанциална стихия“ на руския, та и на всеки друг народ. Той не е могъл да търпи „витязей прошедшего и обожателей настоящего“ в лицето на шовинисти като Погодин и Шевирев или на патриархални реакционери, като редакторите на „Маяк“, и с необикновено възмущение е посрещал Гоголевата печатана Преписка, в която се е защитавало не само крепостното право, но и безкнижието на руския селянин. Той е възразявал в 1847 г. на автора на Ревизор: „Русия вижда своето спасение не в мистицизма, не в аскетизма, не в пиетизма, а в успехите на цивилизацията, на просветата, на хуманността. Ней са нужни не проповеди (доста ги е слушала), не молигви (доста ги е заучвала), а пробуждане у народа на чувство за човешко достойнство, толкова векове загубено в калта и сметта, — нужни й са права и закони, съобразни не с учението на черквата, а със здравия смисъл и справедливостта, и строгото им по възможност изпълнение.“ Полемизирайки в 1846 г. с един поклонник на старинните

* Ламански стои отчасти под влиянието на словака Лудевит Шур (1815—1856), който, възпитан от Хегеловата философия, обръща историческите й изводи в полза на славянството. Ако Хегел смята германската култура за синтеза на източната и на класическата култура и следователно за връх на общочовешката култура, Шур клони към идеята, че бъдещата славянска култура ще бъде този връх, апогей на общочовешкото развитие, че на славяните е съдено да създадат поезията и нравствените ценности, които ще отменят тези на западните народи, и че частно на словациите трябва да се гледа като на централен славянски народ, чийто език е есенция на всички славянски езици. В писания си на немски език труд Славянството и светът на бъдещето, останал в ръкопис и издаден на руски по време на Московския събор от 1867 г. (превод на В. Ламански), той отрича на Запад заложи за здраво и свежо развитие, виждайки изход от кризата на XIX в. не в социализъм, комунизъм, конституционализъм и други такива учения, а в разцвета на славянския политически и държавен строй, под егидата на Русия като самодържавна монархия, при автономия на обединените славянски области и при общ техен литературен език! руския — и обща източноправославна черква.⁶⁷

нрави, романиста Ал. Велтман, Белински възразява: „Ние не принадлежим към безусловните почитатели на съвременните нрави на руското общество и не по-малко от всеки друг виждаме техните странности и недостатъци... Като славянофили ние имаме свой идеал на нравите, в името на който бихме искали да бъдат поправени; но нашият идеал е не в миналото, а в бъдещето, въз основа на настоящето. Може да се върви напред, не и назад, и каквото да ни привлича в миналото, то е преминало безвъзвратно.“ Всичко пресилено у по-младото поколение славянофили, с рязкото подчертаване на почвено-народното и ретроградното, е отблъсвало не само привържениците на Белински, но и прогресивните, демократически настроените дейци в славянския свят, склонни да признават само една покровителствена роля на Русия, в никой случай не и външната ѝ политика, насочена към потъпкване на племенната индивидуалност и свободно-самостоятелно развитие на другите славяни. Руските дейци от демократично-социалистическия лагер не са били на по-друго мнение и Херцен напр. не се е стеснявал да провъзгласи освобождението на Полша за тъй важно, като и отменяването на крепостничеството в Русия. „Полша, пише той през 1859—1860 г. в Колокол, има неотемливо, пълно право на държавно съществуване, независимо от Русия.“ Според него при определяне естествената граница между двата народа трябва да се излиза от етническо-националното начало, от битовото и религиозното съзнание, от езика и всички по-дълбоки духовни особености. Теглейки логическия извод оттук, той не се поколебава да иска и независимостта на украинците. Какво би станало, пита се той, „ако после всички наши разсъждения Украйна... не пожелае да бъде ни полска, ни руска? Според мене въпросът се разрешава твърде просто. Украйна в такъв случай трябва да бъде призната за свободна и независима страна... Каква стъпка би било към тяхното освобождение (но украинците), ако, като им се снемат веригите, им се каже, че те трябва да принадлежат на Полша?“ За всички народности в периферията на Русия Херцен държи на същото становище, порицавайки царската политика на русификация или на притеснения (за финландци, грузинци) и подчертавайки „правото на всеки народ да разполага със съдбата си“. „Това е, заявява той в 1862 г., наше знаме, наш догмат“ След полското въстание от 1863 г., като осъжда ексцесите при потъпкването му, той влиза в конфликт с десните славянофили и тогава Иван Аксаков го обвинява, че е попаднал под влиянието на Бакунин.⁶⁸ Каравелов, който е следял внимателно статиите на Колокол, застава напълно на страната на Херцен. Затова в Независимост той осмива най-ревностните славянофили, защото са се противопоставяли не само на освобождението на селяните (в чудно съгласие с полските панове), но и на всяко революционно славянско движение в пределите на Австрия, готови да крепят целостта на Хабсбургската монархия — само и само да не бъде засегнато монархическо-абсолютистичното начало и в православна Русия.⁶⁹ Но по този въпрос и по становището на нашия публицист ще поговорим повече нататък.

4

Висока оценка у Каравелов на руските писатели Белински, Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Писарев. — Идеологията на Чернишевски, повлияна от социали-

стите утописти и от Фойербах: философски материализъм, нов обществен строй, критика на славянофилството. — Отхвърляне на идеалистическата естетика и замяната ѝ с позитивистично-утилитарна. — Нов тип хора в „Что делат?“. — Каравелов за Чернишевски. — Добролюбов за ролята на народните маси в историята. — Литературата и науката като пропагандно средство; сходни цели на критиката. — Високо мнение за разказите на Марко Вовчок и „Кобзар“ на Шевченко, от които се влияе и Каравелов. — Революционнорепубликански идеи на Писарев. — Вярата в естествените науки и отрицание на изкуството. — „Мислещият реалист“ е скептик дори по отношение на Гьоте, Шилер и Хайне.

Когато в една от повестите си, *Крива ли е съдбата?*, Каравелов споменава с преклонение някои световни учени и писатели, припесни неопценима полза на човешкия напредък, той не пропуска да постави имената на руските критици и публицисти Белински, Херцен и Чернишевски наред с тези на Галилей, Нютон, Сервантес, Шекспир и Волтер. В частната си библиотека той е държал винаги на видно място съчиненията на тримата прогресивни руси, както и на по-младите им високо талантили последователи Добролюбов и Писарев,* без да ги дели в симпатиите си от съчиненията на Гьоте, Шилер и Хайне. Влиянието на Чернишевски, Херцен, Добролюбов и Писарев се долавя неведнаж в делото на Каравелов, еднакво в белетристиката и в публицистиката му. Това не трябва да ни учудва, щом знаем мястото на тази знаменита четворка в руското обществено-идейно и литературно движение през 60-те години на XIX в. Пленявал ли е Белински младия българин, решил да посвети силите си на науката и литературата, със своята веща анализа на художествена и идейна страна в произведенията на руските класици, не по-малко и с гражданския си патос, то Херцен и Чернишевски му са идвали в помощ, когато е трябвало да отгатва смисъла на историческия процес, да изгради философския и социалния си светоглед и да усвои началата на новата утилитарна естетика. Чрез тях, чрез учениците им Добролюбов и Писарев и чрез авторите на Запад, на които те са указвали като на най-напредничави мислители, учени и поети, Каравелов е избистрял възгледите си по основните проблеми на живота, науката, политиката и изкуството, за да ги прилага и към съвременните условия и нужди в отечеството си.

Чернишевски, окръжен с ореола на пророк и мъченик, заема първо място в редицата новатори, които се налагат властно на радикалната руска младеж. Посветил се на борба срещу остарелите форми на мисълта и живота и частно срещу политическия абсолютизъм и крепостническия строй, той не се задоволява с отстъпките, които прави в 1861 г. Александър II, настоява за по-широки реформи и минава от думи към дела, подготвяйки една селска революция с най-крайни демократични начала.⁷¹ Душа, способна за нежни пориви, за мечтателност и сантиментални изповеди, той обладава същевременно твърд характер и неумолима логика. Усвоил си енциклопедическо образование, каквото никой в Русия дотогава не е имал, той съумява да обедини органически разнообразните си знания и мисли, за да ги сведе в един цялостен светоглед. Чудно е как той е могъл да поддържа едновременно

*Революционерът М. Греков споменава в записките си, че видял още в библиотеката на Каравелов в Букурещ съчиненията на Грибоедов, Достоевски, Н. Данилевски, Марко Вовчок и други руси или украинци.⁷⁰

но или последователно интересите си към философия, към история, към естествени науки, към политическа икономия, към литература и т. н., без да изпада в повърхностен дилетантизъм. Излязъл в обществено-философските си схващания от школата на Хегел и от утопиите на Сен-Симон, Фурие, Луи Блан, Леру и др., към които се отнася обаче критически, той намира най-голямо удовлетворение във философията на Лудвиг Фойербах, пленила го с позитивизма на идеите си върху религия, морал и обществен живот, както това се вижда особено ясно от статията му „Антропологичният принцип във философията“ (1860). Но въпреки преклонението си пред Фойербах Чернишевски се отклонява в една съществена точка от него: в това, че докато немецът е съзерцателна натура, останала далеч от политиката и революцията, русинът държи последователно на философския си материализъм и на революционната борба, убеден, че общественото развитие не може да мине без последната. Оптимист в разбирането си на прогреса, Чернишевски разширява теоретичните си построения чрез наблюдения върху политико-социалното развитие в европейските държави и в Съединените щати, навели го на мисълта за неизбежната победа на демократичните идеи навсякъде.⁷² Развивани в множество статии на сп. Съвременник от 1854 до 1861 г., тези възгледи и убеждения дават за пръв път на руския читател, не както е било при Херцен, предимно бляскави по форма и остроумни съображения, при най-често отрицателни присъди, а една ясна, систематично изведена и категорична във формулирането си идеология, способна да послужи като програма за всеки неустановен дотогава ум. Към какви основни положения се свежда тази идеология? Прибегнем ли до характеристиката на Нестор Котляревски, историка на руското обществено движение до реформите, бихме могли да кажем:

„Замяна на религията с антропология, на дедуктивната метода с индуктивна, на идеалистическия дуализъм с материалистичен монизъм, на отвлечената естетика с емпирическа, на нравствеността, построена върху свръхчувствени начала, с теорията на разумен егоизъм: ето какво е предлагало новото учение на онези хора, които са имали склонност към поставяне на отвлечени въпроси... На всички пък, които са се интересували повече от практически въпроси, учението е предлагало свързана радикална доктрина, в която са били обединени най-новите резултати на политико-социалните науки; теория на общоисторическия прогрес с подчертаване на преобладаващото значение на масите без нахвърнение на изпъкналата роля на личността; указание на огромната роля на икономическия фактор в живота с цяла редица поправки и допълнения към господстващите политико-икономически теории; подробен исторически преглед на разните форми на действащите политически системи, с твърде ясно тежнение към онези от тях, при които на народните маси е дадена най-голяма възможност да влияят върху хода на живота; нескривано признание на социализма като най-близък етап на цивилизацията; оценка на утопическия социализъм и предугаждане на научното му построение; определение на ролята, която ще се падне в това социалистическо движение на народните земеделски и работнически групи; разяснение на въпроса за формите на стопанския строй, през които трябва да премине Русия; определяне дълга

на руската интелигенция пред народа и разните начини за изплащане на този дълг; подробна анализа на нашето обществено положение, с указание на мястото, което трябва да заемат новите люде по отношение на отделните групи и партии; начертание на новия строй на личния и семейния живот; най-сетне твърде ясни намеци за практиката, в която трябва да се придържат новите люде, когато минат към прилагане в живота на обществените и политическите си убеждения.⁷³

Очертавайки така сбито богатството на принципи и мнения на Чернишевски, станали евангелие на младите ентусиазисти в 60-те години, Котляревски не пропуска да отбележи и становището, което заема бащата на руското революционно движение спрямо славянофилството. Без да влиза в полемика с теоретиците на последното, у които иначе не отрича известно благородство в стремежите и някои правилни разбирания на частни въпроси, Чернишевски смята изобщо тяхната доктрина за ненаучна и в противоречие с историческите факти, при това и неспособна да отговори на най-важните нужди на руското общество. С пренебрежение и усмивка гледа той на притезанието на славянофилите, че Русия щяла да каже нещо ново на Запад, щяла да помогне за обновата на стара Европа (но с какво? само с общинското си земевладение ли, при толкова свои недостатъци?), и спокойно заключава: „Европа има свой ум в главата си, и ум много повече развит от нашия, и няма какво да се учи от нас... Европа, мисли той, разбира по-добре какви наредби ѝ са нужни и как ще ги прокара със свои собствени сили, за да не прибегва до уроци от една тъй изостанала културно страна, каквата е Русия. И също тъй голямо заблуждение е притезанието на славянофилите относно мисията на Русия да освободи славянските народи от духовния и материалния гнет на немци, маджари или турци, за да ги постави „под сянката на могъщите крила на руския орел.“ „Но нам се струва, забелязва Чернишевски, имайки пред вид Аксаков, че могъшият руски орел е зает с много свои домашни руски грижи. Нам предстоят твърде важни вътрешни реформи, които не ни оставят нито време, нито средства за намесване в чужди работи.“ Намирайки, че Русия не може да предложи нищо на славяните отвъд границите си, за да се подобри политическото им положение или повиши културата им (но това едва ли е важало за българите и сърбите), той заявява: „Не от особено разположение към австрийските немци, а из загриженост за съдбата на самите славяни ние намираме, че последните трябва да разчитат изключително на своите сили, за да внесат подобрение в бита си.“⁷⁴ Съкровената мисъл на Чернишевски е, че крепостническа и враждебна към демокрацията Русия едва ли би могла да бъде полезна на малките славянски братя, докато сама тя не тръгне по пътя на реформите; и че нейният реакционен вътрешен курс и нейният империалистичен панславизъм представят само опасност за славянството в борбата му за свобода и национално самоопределение.⁷⁵

В своя пръв по-значителен литературен труд, *Естетическите отношения на изкуството към действителността* (1855), Чернишевски догонва не толкова решение на една научна проблема, колкото изяснение на социално-философското си гледище, почерпано от трактата на Фойербах *Същност на християнството* (1841). „Естетическите въпроси, мисли той, стават бойно поле, а

предмет на борбата е влиянието върху умствения живот.“ Ако вече Белински е твърдял, че чисто естетическата критика трябва да се допълни с една идеологична, в смисъл да се определи, наред с поетическата стойност на дадено произведение, и неговото обществено значение; ако той е изисквал от писателя да бъде не само поклонник на прекрасното, създател на илюзии, но и „гражданин, син на своето отечество“, който застъпва копнежите и интересите на съвременността, служейки им чрез таланта си, то Чернишевски прави решителна стъпка напред в предпочитане на последната задача, поставяйки нормата: прекрасното в изкуството няма нито самостоятелно, нито главно значение, важен е преди всичко животът, действителността, изобразена вярно в едно художествено произведение. Целта на изкуството, отблизо сродна с тази на науката, се достига само когато то ни помогне да разберем реалните явления и отношения в обществото. Отричайки предишната метафизическа естетика, внесла толкова заблуди, Чернишевски я заменя с една нова, положителна и актуална, насочена към утвърдяване на материалистичния светоглед, на новия морал и на разумните начала в живота. Изкуството играе служебна роля по отношение на истините, които трябва да се наложат; творческото въображение означава подбор на факти от живота, чрез които ни се внушава една картина по-изразителна и по-силна с оглед към желаното впечатление. Обявява ли Хегел прекрасното в изкуството за по-възвишено от прекрасното в действителността, понеже първото било по-цялостно, като синтеза на разпръснатите елементи във второто, Чернишевски се противопоставя на това схващане и твърди: изкуството не може да съперничи с пълнотата на действителния живот; „този живот е по-художествен от всички творения на поетите; и изкуството трябва да се задоволи със своето прекрасно високо назначение: да бъде при отсъствие на действителността някаква нейна замяна и учебник по живота за човека“. Разбиранията си той застъпва и в друг един труд. Очерци върху Гоголевия период в руската литература, печатан в списанието Съвременник от 1855—1856 г. Те биват и конкретно приложени в романа *Что делать?*“, писан в 1863 г., по време на заточението му. Тук, в тези „разкази за новите люде“, както гласи подзаглавието, авторът излага мечтите и нравствените качества на лица като Лопухов, Кирсанов, Вера Павловна и Рахметов, решени да служат беззаветно на дълга си към народа. Ако Херцен в романа си *Кто виноват?* от 1847 г. изнася слабоволеви, бездейни характери, несполучили да намерят пътя си в живота (и отговорността за това се стоваря върху неправилното възпитание в дореформена Русия, сред едно крепостническо общество), Чернишевски минава от критика към примерно поставени задачи на младото поколение, сочейки като положителни и творчески негови представители личности, заловили се смело, непоколебимо за работа. „Неотдавна се роди този тип и бързо той се размножава“, твърди авторът. Нашият Каравелов ще се опита да очертае на нова почва същия тип на еманципирани младежи в повестта си *Крива ли е съдбата?*, в която се бичува старото егоистично и ретроградно общество и величае новото борческо поколение. „Само енергия и твърд и постоянен характер е в положение да си пробие път към по-хубав и по-светъл живот“, мисли той под маската на героя си,

някакво слабо копие от образа на Рахметов. Но за това приложение на възгледите, усвоени от Чернишевски, ще имаме случай да говорим по-нататък. Тук е достатъчно да отбележим само, че Каравелов се позовава неведнаж на автора на *Что делать?* в съчиненията и статиите си, поддържайки между друго естетическите му идеи, когато напр. в една статия за „Изкуство“ (в *Знание* от 1875 г.) твърди, че „от едно поетическо произведение се изисква строго подражание на действителността и искрена душевна топлина“, когато обявява романа на Велтман „Райна княгиня българска“ за нищожен, понеже харесвал „само на сантиментални хора, които живеят с ангелите и пълнят главите си с лекичек ефир“, когато изповядва вкуса си за реалното, а не за фиктивното, като пише: „Ние обичаме действителните цветя много повече, нежели изкуствените, които нямат ни живот, ни миризма; ние обичаме черните очици, витите веждици, алените устници и хримизните бузици на нашата селянка много повече, нежели всичките прелести на египетските мумии.“⁷⁶ Когато през октомври 1870 г. се пръсва слух, опроверган отпосле, за смъртта на Чернишевски (тя идва 19 години по-късно), Каравелов побързва да съобщи в своята *Свобода* печалното събитие, придружавайки краккага вест, заета от сръбското сп. *Матица*, с такова възторжено признание на „прочутия писател и социалист“: „Чернишевски е бил заклет неприятел на днешното руско правителство... и затова беше пратен в Сибир. За Чернишевски може да се каже, че е мъченик и страда само за идеите си. Но най-голямото негово достойнство и светлост е било, че той не само е писал и говорил либерално, но така също е и работил и живял каквото е писал.“ И като привежда факта, че Чернишевски е раздавал всичките си доходи от литературен труд на бедни деца и за благотворителни цели, Каравелов се провиква: „Това е бил човек! Такива хора трябва да не само на русите, но и на всичките други славяни, та и те да се въздигнат веднаж на първо място в историята, а не да бъдат вечно нейна тиня!“⁷⁷

Покрай Чернишевски твърде високо цени Каравелов по въпроси на обществената идеология и литературата мненията на Добролюбов. От момента, когато Чернишевски отстъпва в 1858 г. на този свой по-млад другар критическия отдел на сп. *Съвременник*, руската интелигенция започва да се вслушва все по-жадно в новата проповед на социално-етически възгледи, облечени в строга и проста форма, чужди на всякакъв поетически лъх или на тъмна философска абстракция. Добролюбов увелича читателите си с рязкото отрицание на експлоата-

* Нека припомним, че и за Херцен, по повод на действителната му смърт, Каравелов дава кратка биографска и литературна характеристика в *Свобода* от 22 януари 1870 г., наричайки го знаменит писател, публицист и философ и указвайки както на участието му в руското революционно движение, така и на романа му *Кто виноват?*, на *Записки доктора Крупова* и на изданията му *Полярна звезда* и *Колокол*. Шест години по-късно, в *Знаме* от 15 февруари 1876 г., Каравелов съобщава за излизането в Женева на първия том от съчиненията на „руския велик публицист А. Герцен“. На *Полярна звезда*, на *Писъма из Франция и Италия* (1847) и на други съчинения от Херцен се позовава Каравелов по случай на разни политически и други съображения, напр. в *Свобода* от 2 и 9 септември 1872 г. и в *Независимост* от 7 юли 1873 г.

цията от страна на високите класи и с горещата си защита на онеправданите народни маси.

„В очите на истински образован човек, пише той, няма аристократи и демократи, няма боляри и простолюдие, брахмани и парии, а има само люде на труда и тунеядци. Унищожаването на тунеядците и възвеличаването на труда — ето постоянната тенденция на историята. Степента на възможност и на разпространение на тунеядството у даден народ може да служи като безпогрешен показател за по-голямата или по-малката недостатъчност на неговата цивилизация. Вниманието на историците заслужават, от една страна, правата на работните класи, а, от друга — тунеядството във всичките му видове — било в печалното табу на океанийските диваци, в индийското брахманство, в персийското сатрапство, римското патрицианство, средновековния десетък и феодализма; или в съвременните откупи, подкупи, ограбване на държавни средства, паразитизъм, служебно безделие, крепостно право, женитба по сметка, дами с камелии и други подобни явления, до които дори сатирата не се е докосвала. При разглеждането на всичко това ще поличи и степента на знанието всред народа и степента на нравствената му сила. Нигде тунеядството не е изчезнало, но то постепенно намалява с развоя на образоваността.“

Застъпвайки така тежненятия на западните социалисти, Добролюбов подчертава особено нравствения дълг на интелигенцията към забравения народ. А този народ заслужава грижите ни, шом той преди всичко, а не отделната личност създава историята: създава я особено откак получи свободата и правата си. „Съзнанието за великата роля на народните маси в икономията на човешките общества едва се начева у нас“, пише той, за да подчертае, че трябва да се държим еднакво далеч от двете крайности: представата за културна негодност на руския народ и представата, че едва ли не всеки мужик е гений. Народът е за Добролюбов по-богат със заложи за граждански напредък, отколкото по-високите класи и за простия здрав човек е съвсем непоносим един живот „без принципи и стремежи, без смисъл и правда“. Но ако трябва да се пазим от предразсъдъка за народа като неспособен за възвишени чувства и дела, не трябва също да смесваме последните от външния гнет с вътрешните благородни стремежи, които съвсем не са заглъхнали. „Който сериозно се проникне от тази мисъл, той ще почувствува в себе си по-голямо доверие към народа, по-голямо желание да се обличи с него, с пълна надежда, че ще разбере в какво се заключава неговото благо и няма да се откаже от него поради леност или малодушие. С такова доверие към силите на народа и с надежда за добрите му разположения може да се въздействува пряко и непосредствено на него, за да се извикат за живо дело здравите и свежи сили и се предпазят от обезобразяването, на което тъй често се подхвърлят те при сегашния ред на нещата.“

На изящната литература Добролюбов не е склонен да придава от това гледище автономно значение, досущ както и на науката. Литература и наука еднакво имат за задача да подтикнат „естествените стремежи на човечеството“, да подпомогнат проникването у народа на съвременните правилни понятия за доброто и добродетелната. Разбира се, с това не се подценява напълно достойнството и голямото значение на творческата личност. „В литературата са се явили досега няколко дейци, които в своята пропаганда стоят тъй високо, щото тях не превъзхождат нито практическите дейци за благото на човечеството, нито хората на чистата наука. Това са писатели, надарени тъй богато от природата, че те са могли да се приближат като по инстинкт до естест-

вените понятия и стремежи, търсени от съвременните им философи с помощта на науката.“ Такива писатели, бидейки представители на най-издигнатата хуманност в дадена епоха, се нареждат между историческите дейци, довели човечеството до „най-ясно съзнание на живите му сили и естествените му наклонности“. Такъв е Шекспир и до него се доближават — макар и да не го достигат — Данте, Гьоте, Байрон. Останалите, обикновените таланти, не означават нова фаза в общочовешкото развитие и играят по-скромна служебна роля.

Каква е задачата на критиката според Добролюбов? Схванал литературата като показалец за състоянието на културното равнище и на нравите, а също и като фактор за възпитанието на обществото, той не придава значение на чисто художествените качества на писателя, а търси само неговото светогледно отношение към действителността, както и правдата в изображението на тази действителност. Макар и нелишен сам от естетически усет, Добролюбов съзнателно пренебрегва анализата на средствата, с които художникът постига своето внушение, и съсредоточава всичкото си внимание върху характеристиките и живота, представени в дадено произведение. Изложението на поета или белетриста е за него само повод за разглеждане на изобразените душевни драми или обществени отношения и своята работа критикът схваща тъкмо тъй като пропаганда, както и делото на самия писател художник. Говорейки например за битовите разкази на Марко Вовчок — любимото четиво и на нашия Каравелов, — Добролюбов пояснява своето становище така: „Ние казахме още отначало, че Марко Вовчок не ни дава поеми от народния живот, че у него ние виждаме само намеци, абриси, но не и пълни, завършени картини. Следователно ние няма защо да се впускаме в определяне абсолютно-естетическите достойнства на разказите. Трябваше да покажем само до каква степен са ясни, живи и верни тези намеци и в каква мярка са важни явленията на живота, към които те се отнасят. Излиза, по нашите съображения, че книжката на Марко Вовчок е вярна на руската действителност, че разказите докосват важни страни на народния живот и че в леките скици ние срещаме черти, които показва ръката на изкусен майстор, и дълбоко, сериозно проучване на предмета. За потвърждение на тези изводи ние се впуснахме в пространни разсъждения за свойствата на нашия прост народ и за разните условия на нашия обществен живот. Сега на читателя се предоставя да реши вярно ли сме разбрали смисъла на разказите и после доколко са справедливи нашите бележки за руския народ.“ Така погледнато, творчество и критика, литература и публицистика се изравняват в очите на Добролюбов и своята оценка на дадено произведение той ни поднася като социален етюд, който трябва да бъде принос към усилията за подобрене на живота в Русия. Критикът, бидейки моралист и социолог преди всичко, предприема литературния си разбор, за да улесни не естетическото вникване, а гражданското осъзнаване на читателя. Последователното утилитарно отношение към изкуството, със силното подценяване дори на Пушкин, трябва да бъде урок и за новите писатели, доколкото те биха искали да заслужат вниманието на обществото и благосклонността на критиката. И нашият Каравелов си е вземал добра бележка от тези възгледи, подчинявайки им перото си и подражавайки охотно на прехвалената укра-

инска писателка, скрита под псевдонима Марко Вовчок. И за Шевченковия Кобзар Добролюбов е съдел все тъй великодушно и с голяма симпатия тъкмо поради застъпените там картини, мисли и чувства, дошли в съгласие с народническата му идеология. Сливане с народа, вярност към съкровения му копнеж, сходство на личния стил с поетиката на народната песен: това е правело онази сбирка стихове скъпа за всекиго, „у когото не са извратени най-добрите човешки инстинкти“. Каравелов и тук усвоява мнението на кумира си в критиката, за да превежда Шевченко на български или да му подражава често в поезията си. Ако Добролюбов при това е застъпвал в един отдел на списанието Съвременник сатирическата хроника „Свисток“, в която с безогледна ирония, с жлъчен смях е изобличавал назадничавите социални прояви, обърканите понятия или поетическите волности, несъвместими със сериозните задачи на литературата (напр. чистата лирика на Фет и на сродните му поети), Каравелов, следвайки собствената си склонност към отрицание и сарказъм, е вършил същото в своята публицистика и белетристика и особено във фейлетоните си Знаеш ли ти кои сме?

Не по-малко силно е било въздействието върху Каравелов и от страна на Писарев. В течение на кратката си писателска дейност (1861—1868 г.) този бляскав стилист и диалектик развива идеите на Белински и Чернишевски, увличайки се в някои крайни изводи по въпроси на естетиката и на литературната критика и отделяйки голямо място на популяризацията в областта на естествените науки и на историята.⁷⁸ Като Белински и като Чернишевски най-младият им последовател отрича безидейното изкуство, поставя действителността по-горе от художественото ѝ възсъздаване, вменява в дълг на писателя да служи на съвременните обществени въпроси и отъждествява още по-настойчиво целите на изкуството с целите на науката, съгласувайки се в тази последна точка и с Херцен. Какво е предназначението на литературата? „Тя е длъжна, казва Писарев, да еманципира с всичките си сили човешката личност от разнообразните стеснения, които ѝ налагат плахостта на собствената мисъл, предразсъдъците на кастата, авторитетът на преданието... и цялата тази отживяла вехтория, която пречи на живия човек да диша свободно и да се развива на вси страни.“ В своята обществена идеология Писарев стои на последователни демократически позиции: той отхвърля решително абсолютизма и ратува за отстраняване на мрака всред народа. Просвета за масите е нужна, за да се тури край на експлоатацията им; просветата само може да затвърди културните придобивки, за да не стават те жертва на варварството. „Навред и всякога, мисли той, цивилизацията загиват от това, че плодовете им растат и зреят за малцина. Малцина се наслаждават, малцина размишляват, малцина си поставят и разрешават обществени въпроси, малцина откриват световни закони, малцина узнават за съществуването на тези закони и пак малцина в полза на малцина прилагат към промишленото производство откритията и изнамиранията, направени от малцина, които са си въобразили в душевната си простота, че работят за всички. А в това време, в славното време на разцветта на науките и изкуствата, масите страдат, масите напрягат своите сили, масите изтощават земята с безсмисления си труд, масите бавно

копаят в полето гробовете за себе си и за своето потомство; и наистина масите обедняват, затъпяват, измират и разкошният цвят на древната цивилизация векове, понеже коренът му се оказва подгнил.“

Песимист в оценката на сегашното положение на нещата, Писарев не отхвърля културата и науката подобно на Русо, а иска, наопаки, тяхното по-дълбоко проникване в масите, за да се постигне възможното най-пълно използване на материалните и моралните блага, добити чрез усилията на напредничавите умове. Но само просветата не е достатъчна, за да се достигне задоволително състояние на икономиката и на възпитанието в сред на народа. Въставайки против теоретиците на либерализма, които виждат в образованието някаква панацея срещу злото, Писарев настоява и за социални реформи, постигнати чрез смели действия, чрез революционна тактика. От грамотност и аритметика до сериозно социално подобрене има дълъг път, твърди той в 1863 г. „Социалното развитие и народното образование са свързани помежду си чрез взаимодействие; но да се обяснява социалното развитие с пряката и единствената зависимост от образованието е голямо късогледство... Каква безкрайна перспектива би била нашата съдба, ако бихме повярвали, че отдалечените блага на образоваността биха ни помогнали да се излекуваме по-скоро от нашите недъзи. Нима в очакване на тези блага ние ще трябва да се утешаваме още цели столетия само с надежди за бъдещето!“ Не доизказва ли открито цялата си мисъл, поради цензурните ограничения, Писарев все пак загатва прозрачно на какво гради вярата си в предстоящия политически и социален обрат. Подготвяйки този обрат, той се отдава със страст на естествените науки, като в ред статии излага най-новите им придобивки, способни да тласнат напред умствения ръст и разумното преустройство на обществото. Защитник на материалистическото разбиране на природата и живота, той прави неуморна пропаганда за него, развивайки в достъпна и занимателна форма идеите на Фохт, Бюхнер и Молешот, тъй прославени към средата на XIX в., и прегръщайки с въодушевление еволюционната теория на Дарвин, която според него „освежава целия строй на нашите идеи и отмества на всички страни нашия умствен хоризонт“. Тъкмо по силата на този свой позитивистичен поглед той споделя и много от идеите на Огюст Конт и Бькл, които учат, че цялата история е борба на разсъдъка с въображението и че най-силен двигател на прогреса се оказва натрупването и разпространението на знанията“.

Враг на въображението и поклонник на разума, Писарев, както казахме, не иска да придава на изкуството и на литературата това голямо значение, което им приписва идеалистическата философия; или най-малкото не иска да вижда в тях друго освен оръдие за насаждаване на правилен светоглед, на разумни идеи и на воля за превъзможване на застоя, за извоюване на сносен и свободен граждански живот. Тук обаче той отива значително по-далеч от учителите си, за да омаловажи в даден момент изобщо изкуството, да го отрече дори в лицето на световни и руски поети (напр. Пушкин), боготворени от предишното поколение читатели. Бързо опомняне кара Писарев да се откаже от парадоксалната си теза и да застане на по-умерено, макар все още тясно утилитарно становище по назначението на литературата. В

статията си „Реалисти“ от 1864 г. той заявява: „Ние искаме създанията на поета да рисуват пред нас ясно и ярко онези страни от човешкия живот, които трябва да знаем, за да мислим и действуваме... Истинският полезен поет трябва да знае и да разбира всичко, което в дадена минута интересува най-добрите и най-просветените представители на века и на народа. Разбирайки напълно дълбокия смисъл на всяка пулсация на обществения живот, поетът, като човек страстен и впечатлителен, непременно трябва с всички сили на съществото си да обича това, което му се струва добро, истинско и прекрасно, и да мрази със свята и велика ненавист огромната маса дребни и нечисти глупости, които пречат на идеите за истина, добро и красота да се облекат в плът и кръв и да се превърнат в жива действителност.“ Но с право тук е могло да се възразява на Писарев: необходимо ли е изобщо да се поставя такава норма, щом писателят — и по силата на таланта си, и по спонтанна симпатия — възпроизвежда правдиво обществените явления и въздействува, дори съвсем непреднамерено, в хуманен смисъл? И после: защо критикът трябва да прилага към всяка литературна проява безусловен мащаб за политико-обществена актуалност? Не е ли печален предразсъдък и партийно заслепление, ако Писарев осмива в статията си за Хайне от 1866 г. Гьоте и Шилер като „поети на немското филистерство“, които се отказвали от всяка жлъчка при отрицанието, макар „истинската любов“ да била „неразлъчна от ненавистта, негодуванието и презрението“? Все тъй произволно понижава Писарев и Хайне. Намира ли, от една страна, че авторът на великолепна социална лирика и на сатирични очерци заслужавал почитта на всеки „мислещ реалист“, той открива там, от друга страна, множество „недостатъци и петна“, във връзка с характера на поета, когото бичува, и с „неизлечимия му политически дилетантизъм“. Съмнителни естетически принципи и едностранчива общественно-политическа проповед отнимат убедителната сила на такава критика, въпреки всичката ѝ стойност като израз на една мощна индивидуалност. Колкото голямо е било обаянието на Писарев в Русия върху съвременниците му, толкова по-слабо става то при една нова фаза на литературните търсения и на обществения живот.*

Тургенев, от чийто образ на Базаров в *Бащи и деца* (1861) Писарев се е възхищавал тъй много, поддържа същото мнение, когато възразява на критиците си, които го обвиняват в пристрастно изображение и подценяване на новия обществен тип, на „нихилиста“: „По-

* Интересно е, че у нас това обаяние трае до осемдесетте години на XIX в., поддържано от престижа на руската критика и от безутешната картина на партийно-политическите борби. Тодор Влайков напр. изповядва в своите *Завои* (1935) как като студент в Москва след 1885 г. се увличал от Добролюбов и Писарев и как под влиянието на втория той усвоява отрицателния възглед върху изкуството, за да се откаже от първите си битови разкази като от нещо, което не принасяло никаква обществена полза, не помагало „да се издигне човекът и гражданинът“. Обаче този отказ от собственото поетическо дело и от всяко „чисто изкуство“, което могло да служи за забава на празните хора, без да доставя „духовни блага за трудещите се маси“, не трае дълго. Погрешният възглед бива напуснат, когато младият белетрист се запознава с идеологията на критика народник Никола Михайловски, според която всяко наистина художествено поетическо произведение е вече чрез своята художествена правдивост обществено полезно, без да прокарва рязко тенденциозно социалните или моралните идеи на автора си.

вярвайте, истинският талант никога не служи на странични цели...; околният живот му дава съдържанието — той е негово съсредоточено отражение; но той е тъй малко способен да пише панегирик, както и пасквил... В края на краищата това стои под него. Да се подчиняват на зададена тема или да прокарват програма могат само тези, които не умеят да вършат нещо по-добро.⁷⁹ Укорът тук засяга както критиците, които стоят на доктринерна „идейна“ позиция относно задачите на изкуството, схванати в най-ограничен утилитарен смисъл, така и писателите, като Каравелов у нас, които пишат винаги от предвзети възгледи и грубо тенденциозно или които изразяват най-нестеснено всичкия си запас от „ненавист, негодувание и презрение“, с оглед към недъзите на дадено общество.

Глава V

ДУХОВЕН КЛИМАТ И ЛИЧЕН ХАРАКТЕР

1

Широка отзивчивост на Каравелов за идейния кипеж наоколо му. — Граници на таланта му. — Поетически реализъм и народнически тенденции в руската литература. — Интерес към научното движение на Запад, към трудовете на естественици и историци. — Видни научни сили в Московския университет: историци, филолози и литератори. — Знания на Каравелов в областта на славяноведението. — Отказ от университетската рутина, порицавана от Писарев. — Прегръщане на републиканско-демократически и философско-материалистически идеи.

Колкото и повлиян от критиците на шестедесетте години в своята радикално-демократична програма, Каравелов не се затваря изключително в техния начин на мислене, а следи и другите общественно-политически, научни и литературни течения, за да предпочита и избира по свой начин доброто, което му се струва годно да разшири светогледа му, да оплоди таланта му. Славянофилската доктрина за възвръщане към народните битови начала, с всичко положително в морал или поезия при тях, го привлича толкова, колкото и западната опозиция към монархично-патриотическото мракобесие и религиозната реакция. Вслушвайки се в шумния хор от позиви и препоръки, от критики и апологии, по повод на най-актуалните политически, социални и културни въпроси, той, който винаги помни условията в България, се изпълва от омраза към крепителите на невежество и деспотизъм, към цялата система на коварна измяна спрямо потиснатия народ — и перото му се поставя в защита на просветно-освободителното движение в славянския свят, при честна воля да се пробуди и укрепи руско-българското взаимно опознаване. Сродявайки се с литературния кипеж и новите научни идеи, той се поддава на внушенията от руската напредничава среда и иска по неин пример да бъде апостол на едно възраждане в България, което да приравни народа там към културните и политическите блага на либерално-демократична Европа. И нищо не би пречило на Каравелов, при такава отлична школа, да се издигне до ролята на един малък Волтер у нас, за да клейми с лека духовитост или ядовит присмех достойното за отхвърляне, за презрение, като извиква живо състрадание към роба — нищо освен естествените, неотместимите граници на дарбите му като белетрист и поет. Защото, въпреки всички усилия и толкова отлични образци, творческата му интуиция не достига никога до оригиналността на двамата му приемници в литературата, Ботев и Вазов. Полагайки щастливо основите на българската художествена проза, той не блести в нея с такива значителни постиже-

ния, каквито виждаме малко по-късно у нас, и всичката му идейна и стилова лична стихия, всичкият му борчески темперамент проличават най-добре в неговата публицистика и неговите памфлети. Тук, гдето той съчетава майсторски ерудиция с твърдост на убежденията, гдето може нестеснявано да развива мислите си, да изказва хрумванията си, да сипе хумора си, ние откриваме най-силната му страна, истинската му индивидуалност, трайното му историческо значение, което напомня качества и заслуги на Херцен и Добролюбов в Русия.

Когато Каравелов пристига в Москва и започва да се приобщава към руската обществена и литературна мисъл, славата на Пушкин и Лермонтов е била доста намаляла поради промяната в идеали и вкусове на ръководната интелигенция. Гогол е бил обаче все още признат корифей на белетристите, с всичко ярко реалистично на картините си от народния живот, в които осмиването на глупости в сантименталната разнеженост са влизали в странна комбинация. Колкото недостъпни са били за Каравелов изисканата форма и тънката психологическа анализа в разказите на Пушкин и Лермонтов, гдето всичко е указвало на едно тънко изкуство, останало далеч от новите интереси на обществото, толкова повече е допаднало на българина изображението на комични типове и на идилични нрави у Гогол, тъй близки в някои отношения до запомненото от България. Осланя ли се при първите си разкази често на техника и мотиви у Гогол, Каравелов не изпуска да се поучи и от поетическия реализъм или народническата насока у многото приемници на този украинец, излезли в петдесетте и шестдесетте години с пребогата жетва на вдъхновението си. И наистина към тази епоха, и то само до премахването на крепостното право (1855—1861 г.), спадат първите постижения на крупни художници на словото, като Гончаров („Обломов“), Григорович („Преселници“), Достоевски („Село Степаничково“, „Унижените и оскърбените“, „Записки от мъртвия дом“), Херцен („Былое и думы“), Хвощинска („Свободно време“, „В очакване на по-доброто“), Некрасов („Саша“), Островски („Семейна картина“, „Доходно място“ и пр.), Писемски („Очерци из селския бит“, „Хиляда души“), Лев Толстой („Севастопол“, „Три смърти“, „Семейно щастие“), Тургенев („Рудин“, „Дворянско гнездо“, „В навечерието“), Салтиков-Шчедрин („Губернски очерци“, „Нашите глуповски дела“) и др. И покрай тях, често със същия значителен дар за наблюдение, вървят белетристите народници, изнесли ту сантиментално и хумористично, ту трезво-правдиво сцени и типове от живота в низините, като Марко Вовчок („Украински разкази“, „Разкази из руския народен бит“), Кохановска („Гайка“, „Старина“). Левитов („Сладкое житие“, „Ярмарочныя сцены“), Максимов („Нижегородская ярмарка“), Помяловски („Мещанское счастье“), Потехин („Крушински“, „Новейший оракул“), Н. Успенски („Очерци из народния бит“) и др.¹ Дори от краткия този преглед се вижда: имало е какво да смая Каравелов при бързо осъзнатата му склонност да изнесе българската действителност като писател и моралист, вдъхновен от „музата на отмъщението и на скръбта“, по израза на Некрасов. Че не толкова Тургенев или Толстой с техните повести и романи, в които геният на Русия е достигал равнището на най-доброто от този род на Запад (Балзак, Дикенс, Флобер), дават преки образци за Каравелов, а Чернишевски или Марко Вовчок, у които тенденцията било напредничава реформена, било хуманно-лирична — обагря всякога рисунъка, е тук

крайно симптоматично. Протестът срещу общественото зло, от една страна, примесът към битовите очерци на един народнопоетически елемент, почерпан от песните и обичаите на старината, от друга, подсказват ясно кое е привличало най-много и е предизвиквало към съревнование нашия млад автор. Тъкмо по тази причина и украинецът Шевченко става, както ще видим, тъй близък до сърцето на Каравелов поета.

Голямата преводна литература на руски език също тъй не остава незабелязана от Каравелов, както може да се заключи от заемките му у Хайне, Бърнс и други поети, от толкова намеци за едни или други френски, немски и английски романисти и най-много от позоваването му на социолози, историци и естествоизпитатели, дали най-значителен гласък на европейската научна мисъл към средата и втората половина на XIX в. Почти у никого другото от нашите писатели и публицисти през тази епоха — с изключение може би на Нешо Бончев — ние не откриваме такъв широк интерес към литературното и научното движение на Запад, както у Каравелов, и сигурно той е единственият от московския кръг българи през шестдесетте години, у когото културно-историческото знание върви ръка под ръка със социално-политическото и естественонаучното. Трудовете на Джон Стюарт Мил („Основи на политическата икономия“), на Токвил („Демокрацията в Америка“), на Бъкл („История на цивилизацията в Англия“), на Гизо („История на цивилизацията във Франция“), на Мишле („Епоха на възрожданието“), на Маколей („История на Англия“), на Тьер („История на Френската революция“), на Дрепер („История на умственото развитие в Европа“), на Шлосер („История на XVIII век“) и т. н. са били достъпни на руския читател било по пълните си преводи, било по великолепно написаните очерци за тях и за редица подобни трудове от Чернишевски, Писарев, Чичерин и други популяризатори или специалисти. И Каравелов ги е чел усърдно, за да построи на здрави основи светогледа си и да ги използва отсетне в публицистиката или популярните си статии. Ако в повестта *Крива ли е съдбата?* той обявява „всичките люде, посветени на науката, знанието и трудът“, като Нютон, Бъкл, Волтер, Дидро и т. н., за „много по-свети“, отколкото коронованите глави на Европа (Бурбони, Романови и др.), понеже са принесли грамадна полза на човечеството; или ако в подлистниците *Знаеш ли ти кои сме?* той кара един сръбски професор да заявява: „Който не е прочел Дрепера, Бъкля и Шлосера, той не може да каже, че знае историята; който не е прочел Фогта, Дарвина, Хексли и Хумболта, той не може да каже, че знае естествените науки; а който не е прочел Токвиля, той не може да каже, че знае господарствените науки“ — гук ние слушаме искрено убеждение на нашия просветител, схванал мисията си в съгласие с напредничавите умове на епохата и отвърнал се от богословието на тъмните си учители дома, за да се въодушевява от уроците на големите историци и естественици.² Отхвърляйки, все на същото място в подлистниците си, българския превод на Фенелоновия „Телемах“ като безполезен, понеже тази книга не отговаряла нито на положителното знание, нито на обществените нужди у нас, Каравелов поставя като задача на литературата, а също и на науката: „да очищава човешкия мозък, да се бори с хорските суеверия, предразсъдъци и лъжовни понятия и да изнася пред човечеството очистени истини“;

„да обогатява ума и разсъждението и да убива въображението, от което произхождат всичките човечески нещастия“.

Позитивист и утилитарист, Каравелов цени най-високо естествените науки (химията, физиката, биологията, заедно с техниката), които чрез своите открития и изобретения подготвят светло бъдеще на човечеството. За него като усърден читател на Бъкл и Дрепер е ясно, че настъпилният „век на разума“ означава най-зрелия период в живота на Европа, когато и политическият строй на държавите ще се насочи съзнателно или неволно към „усъвършенствуване и организация на националния разум“. От Бъкл специално от неговата „История на цивилизацията в Англия“, излязла в 1857 г. и бързо преведена на много езици, той се учи да цени високо не само политическата икономика, но и статистиката като клон на знанието, който хвърля по-голяма светлина върху проучването на човешката природа, отколкото всички други науки, взети наедно. Срещу яловостта на моралните и метафизическите теории Бъкл поставя истините, основани на статистическата очевидност и изразени чрез езика на математиката. Ценейки високо умствения напредък, спъван от религиозни доктрини, този убеден материалист и позитивист се опълчва против историята, доколкото тя страни от успехите на точното знание и се занимава с войни и анекдоти, и против католицизма, в защита на протестантизма, намалил суеверията и нетърпимостта и ограничил черковната власт.³ Епохалният труд на Дарвин „Произход на видовете“, излязъл през 1859 г., става познат в Русия, в научните среди веднага след появяването си, пробуждайки нов ентусиазъм, нова вяра във всеилното на научното познание и във възможността да се приложат добитите нови истини към разни проблеми на живота, обществени, нравствени или стопански. Подемът на научното изследване в Европа се предава и на Русия през шестдесетте години, благодарение на което скоро се проявяват даровити учени, като Сеченов, Бутлеров, Мечников, Пирогов, Тимирязев, Менделеев, Ковалевски и др.⁴ Свидетел на този мощен подем Каравелов се прониква от ентусиазма, заразил руската младеж — и всичко отпосле, което той изнася като популяризатор на разнообразни постижения в положителните науки, ни го представя като един от най-осведомените любители у нас на практически ползното знание. В списанието си *Знание* (1875) той печата вешо написани статии из областта на астрономията, физиката, физиологията, медицината, земеделието и т. н. било преводни, било компилативни. „В последните двадесет години, бележи той в програмната си статия тук, науката е направила почти по цяла Европа големи успехи, защото на природните знания е дадена свободна воля и защото здравият разум е удържал победи над по-напредната схоластическа и умозрителна философия... Ето защо ние се решаваме да захванем издаването на този научно-литературен вестник и да упознаем нашите братия, доколкото позволяват силите ни, с най-необходимите съвременни литературни и научни произведения.“ И за забелязване е, че както науката е застъпена чрез добре подбрани исторически и естественонаучни работи, така литературата, преводната, се състои от разкази на Марко Вовчок, в които преобладава протестът срещу потисничеството или милостта към слабите, онеправданите, все в името на напредъка, разума и справедливостта.

Но като студент в Москва Каравелов се е занимавал не само в къщи; той е посещавал и университета, където слуша лекции в Историко-филологическия факултет близо две години, преди да се отдаде изключително на литературен труд. Тогава в Московския университет, стигнал до разцвета си, преподават видни научни сили, едни от тях замесени в обществения живот, а други твърде благосклонни към българските питомци.⁵ Като голям историк се е славел Сергей М. Соловьев, автор на една руска история в 29 тома (1851—1879), в която научната добросъвестност е правела толкова впечатление, колкото и изтъкването на народността като важен вътрешен фактор. Покрай него с най-силно влияние се е ползвал историкът Михаил П. Погодин, който рано застава на реакционни позиции, обявява се за славянофилската доктрина на самодържавието и вливането на славянските реки в руското море, подкрепя неизменно българофила Венелин, чиито големи дарби е доловил рано, и издава в. *Москвитянин*, в който се отделя много място и на славянските въпроси. Каравелов е стоял в началото на 60-те години твърде близо до него, ползвайки се дори от библиотеката му. Близък сътрудник на Погодин е бил професорът по литературна история Степан С. Шевирев, добър познавач на италианската и на немската литература, приятел на Пушкин, враг на Херцен и изобщо на либералното западничество и защитник на славянофилската доктрина, от гледище на която идеализира стария народен живот в историята си на руската литература. С голям авторитет се е ползвал Федор И. Буслаев, филолог, фолклорист и историк на изкуството. Той е застъпвал най-последователно в Русия митологическите и граматическите идеи на Яков Грим с тяхната романтическа идеализация на народното начало, на народа поет, който в песни, саги и език спасява доисторическата мисъл на човечеството. В областта на староруската литература, и особено на т. нар. апокрифни съчинения, се е отличавал солидният в наблюденията си — и в характера си — Николай С. Тихонравов, сътрудник на *Отечественые записки* със статии по новата литература. Близко участие в съдбата на българските студенти е вземал професорът по славистика Осип М. Бодянский, доста безкритичен в своите проучвания върху стария език и старата народна поезия на славяните за разлика от колегата си по същия предмет в Петербургския университет Измаил И. Срезневски и от колегата си в Казанския университет Виктор И. Григорович, които са познавали по-основно славянското минало в език и писменост и са ни оставили ценни бележки по старите български езикови паметници и състоянието на българщината към средата на XIX в. (вторият в своя пътепис от 1844 г.) В Москва е преподавал най-сетне и Петър А. Безсонов, ярък привърженик на славянофилите и заслужил събирач на руското народно творчество, който за нас представя интерес с големия си сборник „Българские песни из сборников Ю. Венелина, Н. Катранова и других болгар“ (1855), в който влиза и една твърде слаба студия върху съотношението между българския и сръбския народен епос, внесла големи заблуди върху българската народна песен у по-късните изследователи.⁶

Че Каравелов извлича от лекциите и съчиненията на тези и на други професори в Москва много поука, съставяйки си и правилни мнения по въпросите на славянската етнография, литература и граматика, личи както от възгледите му по тези въпроси, изказвани на разни места в

статите му, така и от библиографските бележки върху четивото и изворите му, запазени било в ръкопис, било в сборника му от 1875 г. Сокол, където са поместени очерци за старобългарските езикови и книжовни паметници. Но простил се рано с подобни занимания, за да се посвети повече на публицистика и белетристика, той не пропуска по-късно случай да се посмее на историците и филолозите, представители на официалната наука, доколкото те са се чувствували длъжни да защищават в крепостническата ера, пък и след това, консервативни идеи върху съвременния политически живот и върху древното минало в угода на правителствения курс в образованието. Оплаква ли се е Грановски от натиска върху университетските и гимназиалните преподаватели, принудени да излагат тенденциозно, в разрез с истината, събития и характер на личностите в историята, Каравелов, поклонник на Писарев, свиква също тъй да гледа на университетската наука през очилата на този безжалостен гонител на всяка съзнателна заблуда. Познато е каква ирония, какъв страстен протест срещу педантизма и обскурантизма диша статията на Писарев от 1863 г. „Нашата университетска наука“, в която се редуват — доста окарикатурени — профилите на професори по история и филология от Петербургския университет. Отблъснат от „чистата“ безжизнена наука на буквоедци и хроникъори, които смятали за грях всяко надзърване в съвременните обществени тревоги, всяко занимание с извънуниверситетски въпроси, Писарев отрича решително тази школа и тези методи, останали чужди на реалистичния критичен дух, навеян от западното прогресивно движение. „От есента 1858 г., пише той, аз се обявих за независим, и отношенията си към университета и към професорите, към лекциите и съветите станаха чисто отрицателни. . . Аз видях, че водачите ме насочват към непроходим лес, и аз се отдалечих от тях, без да зная, останал самин, накъде да вървя и какво да правя.“ Каравелов нито има в Москва основания за такова радикално разочарование, нито пък попада в идейна безизходност, понеже му е било чуждо болезненото самочувствие на руския критик. Съмненията и тревогите му са се дължали не толкова на криза в светогледа, колкото на практически несподоби, на невъзможността да завърши образованието си и намери служба, която би му позволила да работи като писател при осигурено положение. Все пак много по-късно, към 1874 г., спомняйки си печалната суха мъдрост от Копривщица и Пловдив, с нейните „бледни“ догматики и реторики, заучвани безсмислено, той се сеща за една подобна „постна каша“ в университета и тогава пише стихотворение, посветено на Янаки Касъров, другар от детинство и търговец в Одрин:

Излязохме от школото,
Казахме си сбогом:
Ти са пусна да печелиш
В търговския Содом;

А пък азе? Ох, не питай!
Отидох в Росия
Да потърся между ръжта
Чиста загария . . .

Не намерих. И тамо та
Професорът лъже...
За него са Тит и Август
Добри, славни мъже;

А Брут, Катон и Касий
Са гнуснава помня,
Защото са заколиле
Римския бекрия...

Революционно-демократическото верую на Каравелов, подхранено от ученията на западните и руските утописти, намира тук израз, който говори за потрес от тиранията и за преклонение пред идеолозите на републиката. Дали стихотворението цели определени личности и уроци в Москва, не може да се каже; по-вероятно е да изказва то общото недоволство на Каравелов, усвоил вече възгледите на Чернишевски, Добролюбов и Писарев, недоволство от консервативно-славянофилската теория на историята в трудовете на Погодин, Самарин и Данилевски, според които Цезар бил спасител на анархията, а Брут — побъркан републиканец. Ако Волтер се чуди в своя Философски речник, че историците хвалели като някакъв праведник кръвожадния хитрец Константин Велики, а проклинали хуманния и честен Юлиан, Каравелов също тъй не може да търпи да се величаят деспотични императори или крале, а да се хулят достойни мъже, приятели на народа и на просветата. „Аз мисля, говори той през устата на Калмич в повестта си Крива ли е съдбата?, че Сократ струва повече от всичките гръцки герои...; че Касий и Брут са много по-благородни, отколкото всички римски царове и императори; че нашият брат Хус, Коперник, Фохт, Хайне и други мъченици на свободата, на науката и на благоденствието на човечеството са много по-славни, много по-величествени, отколкото всичките германски херцози и австрийски и пруски крале и императори.“ В анонимната брошура от 1881 г., озаглавена Из московской жизни П. Каравелова, се изтъква погрешната насока в образованието на бъдещия шеф на либералите в България, посока, посочена и от по-стария му брат Любен. По сведения, „проверени на мястото“, чиято точност могла „да се докаже във всяко време“, авторът на памфлета твърди, че любимо четиво на Петко Каравелов била географията, историята (особено на Френската революция), политическата икономия, съчиненията на Фойербах, Ренан, Бюхнер и други материалисти или скептици, изследванията по работническия въпрос, трактатите на Прудон и на други европейски мислители, които отхвърлят съвременния обществен и държавен строй или развиват теорията на комунизма, а също тъй и съчиненията на Мил, Бъкл и Маколей, все в руски превод. Оставим ли настрана всичко пристрастно в обвиненията за маниаческо самомнение на по-малкия Каравелов, заслужава внимание кръгът от автори и научни предмети, които са го привличали и които стоят в пълно съгласие с интересите на Любен, както ги знаем по други, по-сигурни свидетелства. Общата критическа насока спрямо руската действителност се е поддържала чрез една преводна

литература, в която републиканско-демократическите лозунги и новите научни принципи са давали тон в мненията на двамата братя.

2

Два портрета на Любен Каравелов от 1859 и 1861 г.; голяма физиономична разлика. — Московският кръг другари. — Константин Геров: жизнена съдба и характер на един даровит българин. — Нешо Бончев: благородна натура и широк умствен хоризонт; литературни вкусове. — Какви обществени и научни въпроси вълнуват студентската среда? — Заслуги на Райко Жинзифов със статиите му в руския печат върху българските борби и неволи. — Константин Станишев и Марин Дринов предпочитат да останат в Русия. — Впечатления на Г. Теохаров от руските реформи ч от живота на българската колония в Москва.

От този период в живота на Л. Каравелов ние притежаваме два негови портрета: един навярно от есента 1859 г., когато той е постъпил като волнослушател в университета (затова е в студентска униформа), и втори от 25 май 1861 г. (сигурна дата). Първият ни го представя в група с Петър Тодоров и Константин Миладинов, последният пристигнал в Москва през август 1857 г., почти едновременно с Любен.⁸ Докато двамата по-стари другари са вече възмъжали и мустакати, Любен е съвършено голоблад, младолик юноша, с горда, самоуверена стойка и смел поглед. Цялата му физиономия издава открита душа, жизнерадост, вътрешна сила и пъргавина, и тя стои в пълен контраст към образа на седналия край него син на Македония, свития, замечания, болезнения по вид Константин. Любен е тук в разцвета на своята младост, той явно се чувства в превъзходството на една възраст, пред която няма нищо трудно, която не се бои от никакви спънки. Влечението му към наука и към обществена дейност не е отслабило ни една от пружините на любвеобилното му сърце, познато ни от Пловдив. На втората снимка, която ни го показва в голяма група московски другари, всички студенти, с изключение на двама монаси, образът е значително по-друг, макар да не са изминали нито две пълни години.⁹ Мъчно бихме позярвали, че е възможна такава голяма промяна в толкова кратък срок. Любен тук е в гражданско облекло, със скръстени ръце, с мустаци и голяма брада, с поотслабнало лице и сериозен вид; той прави вече впечатление на солиден мъж, бидейки вече 26-годишен. Свежест и дързост, лекомислие и авантюри са сякаш нещо напълно стминало или непознато за него. Изживял дълга немотия и калил характера си, той е сега автор на статии и разкази в най-реномираните списания, приготвил е за печат и големия си научен труд *Памятник на народного быта болгар*. Почти бихме били склонни да мислим, че първият портрет е правен не в 1859, а в 1857 г., току след пристигането на Любен в Москва — ако само не беше студентската униформа. Да е била тя облечена още преди постъпването в университета е съвсем невероятно.

Втората фотография ни запознава с мнозина юноши от българската колония в Москва.¹⁰ Седнали или прави, в две редици, пред нас са двадесет души, чиито имена са нанесени допълнително (на един екземпляр от колективната снимка) от ръката на Нешо Бончев. Тук са студентите от Историко-филологическия факултет: Петко Каравелов от Копривщица, Иван Христович от Габрово, Нешо Бончев от Панагюрище, Павел Теодоров от Лясковец, Райко Жинзифов от Велес, Марин

Дринов от Панагюрище, Димитър Фингов от Калофер, Кирко Киркович от Сопот, Васил Попович от Браила, Константин Геров от Копривщица и Любен Каравелов; от Математическия факултет: Коста Везенков от Крушево, Младен Желязков от Лозенград, Коста Станишев от Кукуш и Петър Тодоров от Панагюрище; от Юридическия факултет: Андрей Стоянов от Воден; и от Медицинския факултет: Константин Бонев от Търново и Васил Караконовски от Ловеч. Тук са и двама монаси: архимандрит Софроний (хилендарец) от Пирот и иконописецът Теодосий (рилец). Седем от студентите са в университетската си униформа; за някои от тях и от останалите е посочено в кой курс (I до IV) следват. По някаква случайност липсват гук портретите на неколцина московски младежи, чиито имена са опазени в други списъци на студенти от 1860–1861 г., напр. Христо Даскалов от Търново (медик), Харалампи Камбуров, пак оттам (математик), Константин Кесяков от Копривщица (математик), Георги Теохаров от Хасково (юрист) и др. Константин Миладинов от Струга не фигурира на снимката, понеже е потеглил за отечеството си още през лятото на 1861 г.

По-изпъкнали фигури в тази група, извън Любен и Петко Каравелови, са: Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Марин Дринов, Константин Геров, Васил Попович, Коста Станишев и Георги Теохаров. Първите трима държат дори видно място в историята на българската книжнина и на българското просветно движение. Най-възрастен и най-нещастен от тях е бил Константин Геров, роден в Копривщица 25 февруари 1832 г.¹¹ След първото си образование на село и учителствването си в Пловдив като заместник на брат си Найден, той, както видяхме, заминава да следва в Москва като стипендиант на Денкоглу. Постъпил той във Филологическия факултет, макар първоначалното му желание да било да стане лекар, поради добрите изгледи за тази професия в отечеството му (по-рано следват медицина, и то на Запад, Берон, Априлов, Селимински, Протиц, Богоров и Чомаков). Когато обаче присъствувал в анатомическата зала при аутопсията на животно, разбрал, че това не е за неговите нерви, и избрал филологията. Силен и по математика, той се е колебал известно време по коя от двете специалности да се запише. Като не виждал, че математиката може да има по-голямо приложение в България, и като не получил стипендия нито за Технологическия институт, нито за Лазаревския институт по източните езици, където изгледите за служба били по-добри (а най-добри могли да бъдат те в Духовната академия), той останал при славистиката в университета. На укора от по-стария си брат за този избор той е отговорил на 6 юли 1858 г.: ако е вярно, че било трудно за него да бъде добър филолог, все тъй трудно му било да стане и добър математик. „От нас, пише той саркастично, нито ти си добър математик, нито Филаретов (дотогавашният стипендиант на Денкоглу в Москва) е добър филолог и пр., и никой от нас не може да бъде добър учен, защото добрите математици и филолози и медици, преди да влезат в университета, знаят повече, отколкото ми знаем кога излизаме от университета...“ Става ли пък въпрос за развоя и препитанието му в бъдеще, там нищо не могло да се предвижда. С хумор той забелязва: „Ти, вярвам, че не си мислил, че ще бъдеш консул, когато си се учел, във Филибе. Нашият владика Доротей Врачански, когато шиехме заедно с него, ни ум си е турял, че ще стане владика. Филипополският

Хрисант никога не можеше да повярва (така и Чукалата), че един варварин из балкана ще стане причина да го изпъдят из Филибе и пр. Съдбата, мисли той, отрежда по най-непредвиден начин пътищата ни в живота и никога не може да се каже предварително кое е правилно, кое грешка в решенията ни.“ Тъй или иначе, Константин се хвали в същото писмо, че издържал изпитите си в края на I курс по осем предмета, по пет от които получил най-високата бележка (5), а по три — четворка. „Това получиха само пет души от всички курс“, добавя той самодоволно.¹²

В Москва Геров е прекарвал, подобно на повечето си другари стипендианти, твърде оскъдно. Изнеженият му организъм не е могъл да понесе дълго ни лошият климат, ни трудните условия за живот и той скоро се поболява. Отговаряйки на брат си Найден за някои натяквания относно разходите си, той забелязва през юни 1858 г. с горчива ирония: „Ти сам трябва добре да знаеш, че не мога без помощ да помина (ако ходя да се уча в университета, както трябва, ако ли измикурувам, то може) . . . Но зачтото цяла година не ми си пращал пари и знаеш, че съм още жив, ти неволно трябва да заключаващ, че може да се помине само с глътане въздух. Но ти са бръкаш много! Аз не знам в други места на Европа как е, но в Москва, особено зиме, много често са нахождат хора не яли и замръзнали в избити, а аз живея в изба. Не дай Господ да заболее (ако не съм заболял), тогава и с мене ще са случи чтото са случва обикновено тука, и ти щеш повярваш, че е трудно да се помине без пари (аз не ходя да прося, да не те засрама, както други някои правят.“¹³ За да си ушие униформа, Геров е трябвало да иска помощ от Денкоглу. От Найден той е получил, извън стоте рубли в 1857 г., още петдесет и седем в 1859 г. и нищо повече. Затова в писмото си от юли 1858 г. той може да каже за притеснението си: „Аз не ходя в театър, ни в събрания, ни на разходка, ни нигде, гдето ходят хората за развлечение после трудовете си, зашто това всичко бива с пари. Хората, като гледат скромний ми (по техните думи) живот, чясто ми думат да ида в академията духовна. Тие не знаят, че нямам пари.“¹⁴ Помним ли как Константин Геров помага при това окаяно свое положение на дошлите от България свои по-млади съселяни. Каравелов и Кесяков, ние можем само да се чудим на доброто му сърце и благородството му. Състрадателен към другарите си, прилежен в занятията си, спечелил си уважението на Погодин, Хомяков и Иван Аксаков, сътрудник на Яков Ошмянцев (член на Славянския комитет в Москва) при събиране на сведения от България за географския му атлас на славянските земи, подпомогнал широко и Каравелов със записите си от народни песни, Константин Геров е обещавал да се развие като един от най-даровитите ни педагози и писатели.¹⁵ Завърнал се в България след завършване на университета, той става през есента 1863 г. учител в София на мястото на Сава Филаретов, който минал на служба при Руската легация в Цариград.¹⁶ Но като този свой предходник с рядък ум и характер, проявил толкова ревност на книжовното поле и толкова енергия в борбата срещу гръцкото духовно иго, който е обещавал да направи достойна дипломатическа кариера, по пример на Найден Геров, и все като тогава да бъде в първата линия на патриотите, организатори на културното движение, Константин Геров заболява толкова зле в София, щото трябва още към края на 1863

г. да замине на лечение във Виена. Филаретов почива на 13 ноември 1863 г. в Кайро, оплакван от цялата българска интелигенция, 38-годишен; Геров го изпреваря в смъртта с около един месец, 30-годишен, без да е проявил по-пълно богатата си натура и осъществил нещо от народолюбивите си планове. На 28 септември той пише за последен път на брат си Найдено от чужбина: „Ако ли чуете, че съм ся скончал негде, то друго не остая за вас, освен да ми речете братски едно Бог да го прости!“¹⁷ Само четири години по-късно Любен Каравелов посвещава първата си по-голяма повест, в руското ѝ издание от 1867 г. в *Отечественные записки*: „На паметта на братя Миладинови и на Константин Геров.“ Трагичният край на тези скъпи български синове е засягал дълбоко чувствителната душа на Любен, който е имал възможност да познае от чести срещи високия строй на духа у двамата Константиновци, отнесли в гроба преждевременно толкова добродетели.

Но жертва на бързо развилата се при московските условия туберкулоза стават още двама приятели на Каравелов: Нешо Бончев и Райко Жинзифов. Крайно симпатичната, тъй хуманна и тъй талантлива личност на панагюрца Нешо е жива за потомството в неговите малко на брой литературни опити и в неговата преписка с Марин Дринов и с майка и сестра в Панагюрище. Роден на 2 януари 1839 г. в това село, в бедно семейство, проявил като ученик, после и като млад учител, жив ум и воля за наука, започнал да събира (подбуден от Васил Чолаков) още към 1857 г. народни песни, част от които после влизат в сборниците на Миладинови и Каравелов, той бива изпратен от общинарите, които оценили правилно способностите му, да получи висше образование в Русия. Заедно с него тръгва и връстникът му, неизменният му другар докрай, Марин Дринов, също родом от Панагюрище (1838). Първоначално Бончев и Дринов постъпват в Духовната семинария на Киев, в която остават две години и половина (октомври 1858 — април 1861); после те се записват, подкрепени материално от Славянския комитет, в Историко-филологическия факултет на Московския университет, който завършват в 1865 и 1866 г. с бляскав успех. Ако Дринов пътува след това из Европа като домашен учител в едно благородно, богато, знатно семейство и прави дълги проучвания из архивите, готвейки първите си научни трудове, които му отварят път към професура в Харковския университет, Бончев става преподавател в една от гимназиите на Москва, посещава два пъти отечеството си (1869 и 1873 г.), без да може да си намери там подходящо учителско място, и се предава в Русия на трескава книжовна работа, прекратена само от тежката му гръдна болест и смъртта му през февруари 1878 г. „Младостта ми мина като мълния“, говори той меланхолично на сестра си в предчувствие за близкия си край.¹⁸ И все пак тази мълния озарява българския небосвод с искри на духа, които не загасват бързо. Скромното литературно наследство на Бончев, колкото и ценно като важен момент от развоя на книжнината ни, на критиката ни особено, далеч не дава представа за богатството от идеи и за широтата на научните и поетическите му интереси. И тук, както и при други аналогични случаи, личността, с нравствените и интелектуалните си качества, надхвърля завещания актив, накърнен тъй силно от неблагоприятните обстоятелства в живота. Дринов, който е познавал най-добре ентусиазма на приятеля

си за всичко възвишено в изкуството и историята, който се е удивявал на широките му знания и който е очаквал толкова много от перото му, с тази тънкость на анализата, този полет на въображението и този усет за внушенията на езика, пише през 1870 г. след прочитане на две негови статии във в. Македония: „Господ те е надарил с нежни чувства, с тънко ухо, със сладка реч и с други добрини, защо ги зариваш в земята? Защо не се опиташ да съчиниш някоя българска повест или някакви сцени от българския живот, който ти е произвел такива дълбоки впечатления?“ Но Бончев е имал страст не толкова за оригинални неща, колкото за преводи. И той превежда част от Илиада, Гоголевия Тарас Булба, Херодотовата История, Разбойници от Шилер, гдето навсякъде личи вникване в духа на оригинала, стилно майсторство, еднакво в стиха и в прозата. Повече той чете, чете удивително много: и руските автори до Некрасов и Достоевски, и френските просветители на XVIII в., и Данте на италиански, и гръцките класици. Но с любов се потапя той и в историческата и социално-икономическата научна литература; имената на Монтескьо, Адам Смит, Цинкайзен, Фюстел де Куланж, Ренан, Спенсер, Джон Стюарт Мил и др. му са добре познати откъм фактическа и идейна страна на съчиненията им. При чисто литературните му вкусове странно впечатление ни прави днес превъзнасянето на Шилер и подценяването на Гьоте, но това се обяснява лесно с предвзетите идеи на младостта: нова Русия се е увличала от проповедта на Белински и Писарев. Само из предпоставките на руската обществена мисъл и на шестдесетте години и на българското народничество оттогава се разбират думите на Бончев в интимния му дневник: „Гьоте е велик като художник, но отвратителен като личност. Сега отново възникват пред мен в целия си блясък на лъчезарно величие образите на Фихте и Шилер, тия пророци на човечността, тия жреци на вечната любов и вечната правда... Шилер е писал в името на великите идеи на прогреса, той разрушава умствените бастилии, трудил се е над съграждането на тоя велик храм на свободата, който е длъжен да съедини всички нации като едно братство.“¹⁹ Илюзорната представа за морална и философска сила на немските диоскури е подсказала тук една тенденциозна преценка, която само исторически буди интерес. Хуманистът и патриотът Бончев не е правил изключение от модния вкус на другарите си от Москва. Повече обективност и правдивост откриваме в критическите му отзиви в Периодическо списание (1871) и в знаменитата на времето си негова статия за класическите европейски писатели на български (1873). Отрича ли в най-рязък полемичен тон някои явления в българската литература и частно превода на Илиада от Пърличев, от друга страна, той примирява двете образователни течения, класицизма и реализма, като еднакво правилни и еднакво полезни с оглед към умственото съзряване и практическата подготовка на младите български поколения.

Искрен в чувствата си, почтен в отношенията си, занимателен в беседите си, Бончев се е радвал на обич и признание всред другарите си студенти. Уравновесен характер, добро сърце, широк културен кръгозор са го издигали над обикновеното равнище и нищо чудно, ако той става център на малката колония, загубена всред хладината на чуждата среда. „На студентското ни време, пише Дринов по спомен,

той беше душата на нашата млада дружина, първенствуваше както във веселбите ни, така и в разискванията, препирните върху разни питания научни, литературни и обществени. По-после той стана и като стълб на московската българщина, благодарение на своите широки и дълбоки познания, на доброто име, което си беше спечелил между московското общество; на готовността си да утеши, настави и помогне; на умната си блага реч...²⁰ Всред другите университетски питомци той е могъл да утвърди здравия си поглед върху нещата, трезвата си мисъл, чужда на крайности и парадокси. Не нервният, категоричен в съжденията си, непримирим в отрицанието си Любен Каравелов, а Бончев е заставал като стожер. А историческият момент в началния период на реформите на Александър II е предизвиквал дружината българи към жива размяна на мнения, към страстна полемика, в която темперамент и убеждения са разделяли събеседниците често на противни лагери. В едно писмо от 1862 г. Дринов посочва общо предмета на споровете: „литературата, нихилистите, разните форми на управление“²¹. Обсъждани са били и руски, и български въпроси на деня и ако едни младежи са се проявявали като опортюнисти или като привърженици на мирната и систематична културна пропаганда (Дринов, Бончев), други са заемали по-радикално становище, споделяйки западните социални доктрини (Петко Каравелов). Всички обаче са били горещи патриоти и мисълта за България, за българските неволи и българската духовна и политическа еманципация, за българската просвета и българската книжнина ги е държала в повдигнато настроение. „То бяха и за Бончева, и за мене златните години на нашата младост“, пише по-късно Дринов, когато мислено се пренася в московската епоха на дружбата си с толкова сънародници, жадни за наука и въодушевени от мечти за лична добродетел и народна полза.

Велешанинът Райко Жинзифов (1832—1877), възпитаник на Димитър Миладинов, от когото възприема идеалния си порив за просветна дейност, също следва филология в Москва, където остава и докрай като гимназиален учител по гръцки. Мил и верен другар, макар и без сериозността на Бончев и научната компетенция на Дринов, той не стои по-долу от тях в ревността си да осветлява руското обществено мнение върху работите в отечеството си. За това отечество той е въздишал постоянно, при невъзможността да се завърне там след всичко писано от него върху турския варварски режим.²² А писал е той в руския печат колкото никой друг, за да излага особено разните фази на черковния въпрос и да оборва клеветите на Фенер (повтаряни и от мнозина гъркомани между русите) за мним български разкол. Статиите му в Ден на Ив. Аксаков и в Московские ведомости са правили силно впечатление, печелейки симпатии за българското дело. По повод на една от тях, в която Жинзифов е изтъквал мълчанието на руския печат по гръцкото духовно иго в България и по невероятния гръцки шовинизъм (намерил израз в изказа „δρατή καὶ χόρατος Ἑλλὰς“ — видима и невидима Гърция, т. е. целият Балкански п-ов; или в изказа: παρὰ τὴν Ἑλλην βαρβαρίαν — всеки непрък е варварин),²³ Аксаков е признавал през октомври 1861 г. във вестника си „Мало того что их (българите) жгут, режут и позорят турки, теснят и давят греки, мало того, они и в России плохо утешены нами, они встречают странный холодный прием, как чужие.“²⁴ А като благодари веднаж на

професор Срезневски от Петербург за съчувствието и вниманието му към московските българи, Жизнифов му съобщава през август 1862 г. за излезлите четири книжки от списанието Б р а т с к и т р у д, с мъка издавано, поради липса на средства, и за намерението си да допълни българския речник на Неофит Рилски (за който бил чул, че се намира в Петербургската академия на науките), като внесе там събраните си двадесет хиляди български думи и като го обясни на руски език.²⁵ Ако Дринов му напомня веднаж от чужбина (януари 1866): „Недейте дрема, а дайте да си стегнем опинците да връшим работа. Вие, Нешо, Райко и Петко, недейте забравя това, дето си бърбихме в так назоваемата филологическа беседа, но дайте да си прехоратяваме за него, та след време да излезе нещо, — от друго няма от кого да ся надяме!“; то Жизнифов, който е взимал пристърце обещанието си за някакво научно предприятие, е отговарял на 7 февруари с. г. от Москва: „... аз твърде добре помнам това, за което ти, я, Бончев и П. Каравелов говорихме... и ще ся старая да ся трудя и работя доколкото имам сили... Времето ще докаже, ще ли бъда аз полезен на отечеството си, или не.“²⁶ И той е бил наистина полезен, по свой начин.

Фанатичен привърженик на идеята за славянско единение под егидата на Русия, той е отстоявал енергично и ненакърнимата цялост на българското племе, пишейки напр. в своята Н о в о б ъ л г а р с к а с б и р к а от 1862 г.: „Мие за българский язык броиме той език, кои ся говорит по цяла Македония, Тракия и България... Нема македонци, нема тракийци, а има само славяно-българе, имената на кои, може би, имаят си право в землеописанието, а не в народността.“²⁷ Устройството на българския книжовен език той си е мислел като съгласуване и взаимно проникване на главните областни говори у нас и на такъв изкуствен език, с множество западнобългарски и руски елементи, тои пише поетическите си неща, пропити ст патриотическо настроение и носталгия. Но поет по милост на музите той не е. Искреност на чувствата и яснота на виденията от далечната родина, с идиличните и хубости или мрачните и страдания, не могат да скрият липсата на усет за тайните на художественото слово. Многоглаголив патос и банални умувания или клетви взимат тук връх над непосредственото съзерцание и простия внушителен израз. Съдържат ли елегите и разказите му интересни показалци за живота и копнежите на московските българи или за бита в Македония, чисто естетическата им стойност е съвсем нищожна. Любен Каравелов се гаври затова безмилостно в своята С в о б о д а от 1871 г. с нещастния автор, като го сравнява с жалкия стихоплетец Пишурка и нарича поетическите им упражнения „дрипели“²⁸. Най-често Жизнифов се е вдъхновявал в лириката си от Шевченко, когото и превежда. Несравнено по-ценна остава за нас като исторически документ публицистиката му; също тъй и биографията му на Константин Миладинов, която съдържа незаменими лични впечатления и важни свидетелства.²⁹

В общото увлечение от поезия и народнически идеализъм участва и Васил Попович (1832—1897).³⁰ Родом от Браила и брат на търговеца Константин Попович, по произход от Ямбол, чиито старания около закрепването на Книжовното дружество в Браила (1869) са добре известни, този способен момък започва да пише рано стихотворения, нелишени от известни качества — те са обещавали дори пове-

че от това, което излиза накрай, — като се подвизава и в публицистиката до Освобождението и след това. Но нито на литературно, нито на педагогическо и културно поле (като учител в Болград, Велес, Пловдив, София или като член на софийското Книжовно дружество, на Учебния съвет в княжеството и т. н.) той не съумява да си извоюва по-трайни заслуги. Ако ролята му в печалните борби около наченките на Книжовното дружество, в което той се е опитвал да се наложи като платен ръководител, не го препоръчва ни най-малко, участието му в обществения живот на свободна България не свидетелствува за открит характер и сериозно чувство на отговорност.³¹ Иречек в началото на осемдесетте години ни го представя, по хорски думи, като „зъл и високомерен“, вменявайки му в грях анонимните му сатири и еротическата му поезия.³² Изпаднал накрай в меланхолия и мизантропия, той се отдръпва от обществото, затваря се в себе си и бива забравен още приживе.³³

Забравен бива, без да има особени недостатъци и като притежава, напротив, ценни качества, и друг член на московската българска дружина, Константин Станишев. Този кукушанин, син на смелия сподвижник на Димитър Миладинов, Нако Станишев, като завършва университета, се установява окончателно в Русия. Директор на един лицей, добър математик, зет на лексикографа Даль и в близки връзки с влиятелния Катков, той служи само кратко време като чиновник за особени поръчки при княз Черкасски, когато този бива натоварен с гражданското устройство на България. Но разочарован, изглежда, от безрадостното положение в новоосвободената страна и възмутен от интригите на политикани и чиновници, той се завръща в Русия и никога после не се отзовава на многократните покани от София за участие в Държавния съвет или за назначаване на други, все тъй важни постове. Дринов и немалко българи, които са имали високо мнение за способностите му, напразно са го уговаряли да не се дърпа от отечеството си. Александър Батенберг, при съобщението за упорит отказ от страна на Станишев, е казал на Иречек: „Каква липса на патриотизъм и пожертвувателност; че нали е за родината!“³⁴ Несигурното и тревожно развитие на българските работи е правело непривлекателен живота у нас, затова и други доброволни емигранти са отказвали да се притекат в помощ на народа си. Дори Дринов, който сам е привлякъл благородния Иречек за работа в България, не се решава да последва примера му. Защото и той, след кратък престой в княжеството, благоразумно се оттегля на тихата си професорска катедра в Харков. Нито дори тържественото чествуване на тридесетгодишната му научна дейност в София през 1899 г., на което е бил настойчиво канен от българските си почитатели да присъствува, не го разполага за ново идване в България, изглежда, главно поради тъжни семейни причини.³⁵ Връзките си с отечеството и с неговите културни и научни усилия той продължава да поддържа твърде слабо чрез немногобройни статии в Периодическо списание от 1882 до 1894 г.

Завръща се в България за кратко време, и то бидейки повикан от правителството в 1884 г., и юристът Георги Теохаров, когото отначало някои ценели, подобно на Станишев, като човек със солидно образование и с понятие за държавен авторитет. Като министър на правосъдието и на просветата обаче той се проваля жалко, проявя-

вайки (според Петко Каравелов и Иречек) „пълна, образцова бездарност“, а също и леност, безгрижие и бързивост по служебни тайни. Неспособен да се задържи в България, той се връща пак в Русия, където по-рано е бил цели 25 години прокурор в Полтава, обрусявайки съвършено.³⁶ По-интересни са за нас, отколкото самата личност, някои впечатления на Теохаров от 1865 г., в писмо до Найдено Геров, върху московската българска колония и прелома в руския обществен живот след реформите от 1861 г. Отбелязвайки, като млад руски чиновник по съдебното ведомство, ефекта от тези реформи, той изтъква народния отпечатък, слаган върху всички заемки от Запад, и напредъка на руската гражданственост и на руската наука при упадък на славянофилското влияние. От славянофилската и западната партия се била образувала една нова, средна, „московска“, която за отличие от петербургската искала предпазливо усвояване на западните учреждения при съгласуване със свойствата на руската народност. Колкото за българските питомци в университета на Москва, той намира живота им за окаяване, еднакво поради немотията им и поради несговора им. „Ми сме самолюбиви на дребни работи, горделиви там, дето няма със што да ся гордим, завистливи, дето трябва да се радваме, педанти, дето не ни питат за нашите знания, и задорни, дето трябва да сме хладнокръвни. Всичко това е плод на нещастний наш робски живот, който се отражава дори и в сферата на по-образованите хора.“ Виждайки така само opakото на нравите (за разлика от по-снизходителни и възторжени патриоти като Бончев), Теохаров допълва картината си с една хумористична подробност. „Нъ от друга страна ми имаме и много добри черти, особено кога си направим български ястие-та, па си купим едно ведро вино, и като се наядем и напием, та па му дръпнем българското хоро, — няма от нас тогава по-добри и по-съгласни хора. Тук ся излива в нас чистата българска проста природа... ми ставаме прости българи и сме добри, а не окирливени от европейската гражданственост, която мъчно още ся превива в нас“.³⁷ Но Теохаров, скептикът, видимо преувеличава българската некултурност, забравяйки положителните качества и талантите на такива свои другари, каквито са Дринов, Бончев, Любен Каравелов и други край тях.

3

Петко Каравелов в Москва: вътрешна неустойчивост, нервна избухливост, смели идеи. — Свидетелства на Н. Бончев, М. Дринов и Г. Стаматов. Защо се налага той в политическия живот след Освобождението? — Впечатления у съвременниците от характера и навиците му. — Портретът му у Д. Ганчев, генерал Паренсов и К. Иречек. — Отрицателни и положителни качества на държавника. — Висока интелигентност и безкористие. — Пристрастно мнение на Ст. Стамболов, коригирано от Т. Василев, Ал. Константинов. — Методата на Сент-Бъсв за разгадаване родовата психическа основа на личността. — Наследствена духовна общност при братята Любен и Петко Каравелови. — Обективни фактори, подсилили тази общност. — Херцен за манталитета на руската интелигенция. — Отчаяние и крепка вяра у Любен Каравелов.

Не намира за необходимо да се завърне в България до 1877 г. и Петко Каравелов. Завършил университетското си образование, той се застоява в Москва и се предава на свободни научни занятия, препи-

тавайки се от частни уроци. Дринов и Бончев, близките му другари, са имали добро мнение за него, обичали са го и са възлагали дори надежди на перото му, очаквайки от него статии за Периодическо списание. В преписката си те го споменават често, при което предмет на общите им впечатления е странната смес от сериозни мисли или намерения и капризи или буйства на приятеля им. На 23 август 1866 г. например Бончев отбелязва прехода у Каравелов от весели към мрачни настроения: „Петко нас ничем не порадовал, уроки дае и прекло- нился уже к угрюмости, исчезла у него прежняя веселость.“ Месец по- късно Бончев, който държи Дринов в течение на Каравеловите записи, съобщава: „Петко е учител по география в един женски пансион и има плата 35 рубли.“ След година време (13 юни 1867 г.): „Интересен Петко. Он тепер такой франт, что уже я ему в подметки не гожусь; а с Теохаровым поспорит; откуда взялись булавки и шарфы самого тонкаго фасона. Но ты удивишься, если увидишь его; никто так не изменился, как он. По неволе вспомнишь стихи „где девалася сила гор- дая?“ Он теперь угрюм и молчалив, говорит тихо и только изредка буйнит. Учи момите на география за Москвой рекой в пансионе и по- лучает плату умеренную.“ А на 25 март 1868 г. Бончев обажда на Дринов в чужбина, че бил говорил с Петко за написването на една българска география, но Петко не се наемал, понеже не му оставало време за проучване надлежната литература: „времето му минава на работа за прехрана“.³⁸

Рисува ли се така Петко твърде безобидно в писмата на двамата свои интимни другари, които — нещо любопитно — почти не спомена- ват до 1867 г. за Любен в Москва, то в значително по-друга светли- на ни го представят други негови другари от този период. И у тях се повтаря онази негова изпъкнала черта, лесната му раздразнителност и избухливост, но като се настоява по-силно върху колебанията в само- чувствието му, върху скоковете в настроението му и като се стига до късогледо подценяване на всичко солидно в характера му. В спомена- тата вече анонимна брошура Из Москвской жизни П. Кара- велова (13 април 1881 г.), съставена от Георги Стаменов*, с явен умисъл да се компрометира видният общественик пред руските мер- давни кръгове, се търси конкретен отговор на въпроса: „Отгде и при какви обстоятелства се формират такива злополучни и вредоносни личности?“, като се има пред вид тъкмо Каравелов. Стоименов про- следява бързо биографията на Петко Каравелов до идването му в Москва, без да изнася нещо ново и съществено, и като отбелязва под- крепата, дадена му от страна на Славянския благотворителен комитет, и препитанието му чрез уроци в заможни семейства (Кисловски и ге- нерал Гастфер), изтъква, първо, мнението на панагюреца Пегър Тодо- ров за него. Каравелов бил прехласнат почитател на Наполеон, на ко-

* Георги Стаменов родом от Поленин (Дойран), е бил учител по гръцки в Мос- ква, а след Освобождението — директор на мъжката гимназия в София. Зле на- строен към П. Каравелов и склонен към интригантство, той е разказвал и на Иречек з 1879 г. нещо от това, което е излагал в памфлета си, клеветейки между друго Каравелов, че се бил показал неблагодарен към болния Нешо Бончев, който по-рано го подпомагал.³⁹ — В една анонимна статия на софийския вестник Средец, от юли и август 1884 г., озаглавена „Петко Каравелов“ и датирана от Москва, 15 април 1881 г., се повтаря дословно изнесеното в брошурата на Стаменов.

гото искал да прилича, и фанатичен последовател на Прудон и други теоретици на комунизма, в съгласие с които критикувал жлъчно съвременния държавен и обществен строй. Четял той много и безразборно, предимно книги по история и география, любими свои предмети, по които имал обширни знания, както и съчинения из областта на политическата икономия и статистиката и по работническия въпрос; възхищавал се от Френската революция, от героите ѝ Робеспьер, Дантон, Мара; на Бъкл, Маколей, Мил, Ренан, Фойербах, Бюхнер, в руския им превод, като си набавял някои от тях и в оригинал (английските автори). Досежно характера му свидетелят твърди, че Петко обичал своето лично аз до безумие и страдал от силна нервност. „Каравелов — это нервы, нервы и голова — правда голова взбалмошная... Это беспутный Алкивиад, но разумеется без дарований и ума последняго.“⁴⁰ Абстрахираме ли се тук от тенденциозното преувеличаване за грандомания и за преклонение пред крайните революционери, портретът с право изтъква нещо неизравнено и колебливо у последния шеф на либералите и демократите. Руският публицист А. Амфитеатров, който вижда Каравелов много по-късно, към 1901 г., и води дълъг разговор с него, не говори нищо за темперамента му, но затова остава с впечатлението, че пред него стои типичен представител на 60-те и 70-те години в Русия: такъв неизгладим отпечатък били оставили върху Каравелов руският университет и руското общество от онази епоха. „Праволинеен материалистически светоглед, утилитаризъм като основно прогресивно начало, националистически жар и строга вяра в правовия ред, обич към Писарев, Салтиков, Некрасов, живо са се запазили у Каравелов до края на неговия живот.“⁴² Че и у Любен Каравелов ние се натъкваме на същия идеен катехизис и на същия ригоризъм, няма нищо чудно, щом знаем московския духовен климат, който еднакво е влиял върху двамата братя.

На сборната снимка на московските български студенти от 1861 г. Петко Каравелов ни се представя като младеж в смирена поза, с дълга коса, по обичая на времето. Самоувереността си и радикалната си мисъл спечелва той малко по-късно. И тях той запазва и при завръщането си в България, напускайки обаче всичко утопично на първите си увлечения. Препоръчан на руската окупационна власт от Иван Аксаков, който е познавал подготовката му по история, правни науки и социални въпроси, и покровителствуван от княз Дондуков-Корсаков, който го е смятал голям руски приятел, Петко бива назначен отначало за „чиновник по делам казеннаго управления“ във Видин, а пос-

* В статия на в. Средец (орган на Драган Цанков, в който се напада либералната фракция на Петко Каравелов) се изтъква в 1884 г. как Петко бил изоставил в Москва всяка грижа за външността си, ходейки кирлив, живеейки в тясна вонеща стая и презирайки онези, които обръщали внимание на външните удобства: как той, в увлечението си от кръвожадните монтаняри (Робеспьер и др.), се наелектризирил в моменти дотам „да псува наред всички държавен плесенясал ред в Русия, който изисквал от корен промяна“, и как според един висш военен в Москва, на служба по-рано в София, Петко бил „нерви, нерви, и глава“, но в същност глава „въртоглава“. Като повторение на онази брошура, добавя се още: „Нищо свято за Каравелова няма, освен личното я, което той обича и ласкае до безумие, до полудяване. Той е безпътен Алкивиад, но разумява се без ума и таланта на последния. На такъв човек вие сте поверили съдбата на държавицата си. Какви сте вие българите говеда!“⁴¹

ле — за вицегубернатор в Търново. Как той, съвсем непознатият дотогава в отечеството си, изпъква изведнаж и става един от водачите на либералната партия, без да е бил близък било с революционерите, било с легалните борци по-рано, не е никак загадъчно. Обяснението е навярно там, че Петко е печелел име вече като брат на популярния писател и публицист, че той е спадал към малцината българи с юридическо образование, способни да играят политическа роля, че е умее да привързва младите партизани чрез демократичните си идеи, непринудените си обноси и пиперливия си сарказъм и че е импонирал на слабоволевите с дързостта си да заповеднич и се налага. Намирайки в домогванията си допирни точки с Драган Цанков и Петко Славейков, той запазва дълго време приятелството на втория, но попада от самото начало в конфликт и непримирима вражда с първия, който започва да вдига и да слага съперника си в партията като нетърпим и неуравновесен човек („лудетина“ и „луда крава“ са епитети, които Цанков винаги му е прикачал), с когото не желае да върши никаква работа в управлението.⁴³ Два остри характера и две необуздани честолюбия са се изключвали взимно, при което вината е била в по-голяма степен на страната на възпитания в турски дух държавник, чиято цинична откровеност и ориенталска хитрина са оставали чужди на идеалиста от руски тип. Върнем ли се малко назад, трябва да отбележим следното. Когато на път за България през 1876 г. Петко спира в Букурещ, сънародниците му тук са смаяни преди всичко от външната му небрежност. „Брада и коса запуснати; нито гребен, нито ножици. Дрехи нечеткани, нагърчени, спано с тях много ноши. Човек 30–35-годишен. Пълна небрежност към облекло и чистота. Глас дрезгав и неприятен.“ Така го вижда и описва публицистът стамболовист от по-късно Добри Ганчев. Когато все по това време Драган Цанков се запознава с Любен Каравелов, взема го за „италиански бандит“ — поради буйната му коса и общия му странен вид. Три-четири години по-късно същият Ганчев посещава Петко Каравелов в малката му схлупена къща в София и добива пак същото впечатление:

„Две-три плискания (заран), тоалетът му готов. Руските нихилисти от онуй време не смятаха, че чистотата е задължителна за сериозните хора. Нито спретнатостта и приличното облекло... Солидният мъж държи на духа, на ума. За тях трябва да се грижи. Студентите нихилисти от онези времена носят дълги, нестригани от месеци рошави коси, неподстригвана, несресана брада, непрана риза... Колкото по-мръсен, толкова по-моден. Добре облечен, стъкнат млад човек, не е от техния кръг. Аристократ е, болярски син. Избягват такива другари студентите. Каравелов живя дълги години в такава среда. По облекло, по външност цял живот си останал нихилист.“⁴⁴

Ако под „нихилисти“ разбираме новото поколение в Русия, т. е. младите хора от 60-те години, възприели материализма във философията и демократизма в обществения живот, при което революционната им смелост се е ограничавала повече в идеите и в непримиримата критика, несъмнено Петко е могъл по-рано да бъде причислен към тях.⁴⁵ За всеки случай, той едва ли се е смесвал с отчаяните врагове на царизма и на умереното реформено движение, способни за конспиративни действия. По-скоро той е съчетавал в някаква своеобразна комбинация възгледите на руските либерали с тези на западните демократи, без да е стигал до рискувани практически изводи, тъй

несъвместими с неговия нерешителен характер. Като се връщаме към впечатленията на мизантропа Добри Ганчев, склонен да гледа изобщо скептично на ръководните личности в България, нека изтъкнем тук и показанията му за Петко Каравелов от ранния период след Освобождението. Пристигнал в София и застанал в центъра на политическия свят, Каравелов е обръщал върху си внимание толкова с непримиримите си либерално-народнически възгледи, колкото и с анекдотичната си разсеяност, за която всички са знаели да разказват нещо, а също с необикновената си необузданост в спорове. Търсел той напр. по цели седмици важни книжа, които се оказват втъкнати в джоба му; или пиел вода от чашата, в която преди малко е угасил цигарата си.

„Поразява, пише Ганчев, познати и непознати с нервността си. В минути на раздразнение отива до крайности... Красота в речта му никаква. И темберът на гласа му неприятен. Хрипкав, дрезгав, счупена камбана. (Ганчев отбелязва по-късно същото и за Любен). Много рядко ще го видим седнал, застоял се на едно място. Движи се от място на място, от стена до стена. И все приказва. Всякога нервно, никога със спокойствие. Кани се, псува, диктува какво да пишат. Сам търпение няма да седне да напише нещо.“ И като се чуди как при толкова „отрицателни качества“ Каравелов могъл да води тълпите подире си, Ганчев заключава, отдавайки справедливост на морала му: „Едно е безспорно за него: чисто живя и чисто умря.“⁴⁶

Дринов в 1881 г., който не е одобрявал курса на либералната политика в България, се изказва пред Иречек: „Каравелов е човек с идеи, умен, обаче нищо не може да напише, и пише ли, излиза глупост; турнал си в главата, че ще играе ролята на Български Гамбета, възгордя се.“⁴⁷ Разбира се, това мнение пред интимен приятел не трябва да се взима съвсем точно. Дринов със своята политическа сгряхливост и въздържаност не е могъл да схване безпристрастно волята и честолубието на един радикален партиец.

С по-голямо признание за положителните качества на Каравелов се отзовава първият военен министър в нова България, генерал П. Паренсов. В своите мемоари „Из прошлото“ той характеризира така младия държавник, наблюдаван през 1879—1880 г. отблизо и без предубеждение:

„Петко Каравелов беше един от най-способните дейци на новото княжество, безмерно увеличащ се теоретик, горещ патриот със забележително идеално безкористие. По характера си той беше естествен водач на опозицията. Всякога облечен небрежно, със зле вързана вратовръзка на овехтяло огърле, с цяло руно къдрава черна коса на главата, гърчав, нервен, жестикулиращ — Каравелов на първо време правеше впечатление на отчаян демагог. Ако умеях да рисувам, аз бих избрал Каравелов за изображение на надарен трибун, който държи пламенна реч на тълпата или стои на барикадите гологлав със знаме... Хората, които знаеха Каравелов, в това число и аз, безусловно симпатизираха на неговата честност и патриотизъм. Бидейки руски възпитаник, той се възхищаваше от Англия... Той беше теоретик, несдържан, страстен, и поради това не всякога безпристрастно, но безусловно неподкупен.“⁴⁸

Свършено независимо от Ганчев, Константин Иречек, историкът на България, повикан в 1879 г. да организира просветното дело в страната, си съставя същото мнение за Каравелов като нравствена личност и темперамент. Отдава ли почит на чистите подбуди в обществената му дейност при едно безкористие, чуждо на мнозинството кариеристи в политиката и партизанството в младото княжество, Иречек се удивлява на небрежната външност и на разпокъсаната мисъл у водача на българските либерали. Когато го вижда за пръв път в На-

родното събрание, облечен в бозово шаячно палто и „невчесан“, той се усмихва съжалително за първия човек на една управляваща партия. А когато се запознава с него в княжеската канцелария, описва го като „мръсен, неумит, с бяла връзка от време оно, руски стар цилиндър, фрак“ и допълня портрета му така: „Постоянно тупаше с краката си и неспокойно кръстосваше стаята, като усукваше своята забъркана черна брада.“ В течение на пет години, при множество срещи и разговори с него, Иречек коригира значително скептичното си мнение и престава да мисли саркастично, както по-рано, когато е писал: „Никоя държава няма такъв нечист (schmutzig) финансов министър.“ Наистина той отбелязва в дневника си честата смяна в настроенията на „чудака“, буйната му и неравна реч, неспирното му „тичане“, когато говори, „нервното му немирство“ при обсъждане на парливи въпроси, забърканата му мисъл, като че има хаос в главата му („nella testa disordine“), капризите му при назначението на чиновници (което кара разсъдливия чех да пише не без пресилване: „Този човек изглежда съвършено побъркан — ganz verrückt... Съвършена липса на държавническа мисъл“), отрицателната му критика за повечето кандидати за министри, които намира за недостатъчно умни, та и бездействието му като длъжностно лице в моменти на вътрешен смут (четял тогава в кабинета си като министър само вестници и не слагал никакви резолюции)... Веднаж Иречек обобщава отрицателното си мнение, като отбелязва в дневника си, по повод на свалянето на кабинета Каравелов през 1881 г.: „Славейков се намирал под тиранията на Каравелова. А Каравелов доказва своята непрактичност; ловеше идеи, когато нещо му заседнеше в главата, цял ден във възбудено състояние, едва на другия ден беше възможно да го раздумаш от нещо. От политическо хладнокръвие нито следа.“⁴⁹ Но младият и често прекалено строг в преценката си историк не пропуска в ред други случаи да спре вниманието си и на положителните черти у Каравелов, напр. на здравите му мнения по културни, стопански и финансови въпроси, както и на препоръките или грижите му за висшето и занаятчийското образование в България, за библиотеките и учебниците, за възобновата на Книжовното дружество и т. н. С резерва приема Иречек устния разказ на директора Стаменов за емигрантските години, когато Каравелов взимал уж участие в nihilистически дружества, бил замесен или задържан в процеса на Нечаев, минавал лесно изпитите си по право, понеже професорите го знаели като „много записан човек“, и т. н. Склонен, като Добри Ганчев, да помни и записва някои безосновни злословия и неблагоприятни отзиви, чуждият учен не остава сляп за добрите страни у един умен и начетен събеседник, с когото е могъл да разговаря най-сериозно по римската история (Каравелов бил голям почитател на Niebuhr), по влиянието на античния свят и християнството върху съвременния живот, по нуждата от изучаване на класиците и на философията (Тукидид, Платон) в гимназията, по устройството на археологически, природонаучен и индустриален музей, по руското социално и украинското национално движение, по стопанския бит и аграрната политика в България, по наложителното откриване на български университет, по психология и т. н. При този енциклопедически характер на интересите у Каравелов и при склонността му да философства „перипатетически“ на разни теми, не ни из-

ненадва шегата на Иречек да сравнява неспокойния, вечно подвижния Петко със стагирита Аристотел и да проектира да даде на един откъс от своите бъдещи „Спомени за съвременна България“ наслова: „Стагира—Копривщица“.⁵⁰ Не е ли разбирал младият историограф демагогската, в негови очи, слабост на Каравелов да слиза до равнището на селяните и да усвоява техните привички (напр. да пие ракия в селската кръчма по време на агитация), в замяна той не е подценявал високата му интелигентност и образцовата му неподкупност като държавник.^{*51}

По-остро и пристрастно е преценен Каравелов от Стефан Стамболов, кумир на младите либерали. Както е познато, в даден момент Стамболов се отцепва от Петко Каравелов, за да клони към Драган Цанков или за да поеме свой собствен път в политиката. В дневника си по преврата от 1886 г. той бележи за Каравелов: „Като луд ходи из столицата... и всекиму разказва, че след три дни щяла да дойде руска окупация.“ И по-общо: „Езикът на Каравелова е негов най-голям враг. Не е останал човек, когото той да познава, за когото той да не е казал някои лоши и кръвни обиди. Еди кой си е овца, онзи е крадец. Други е глупав като вол. Трети нямал мозък колкото една гарга. Аз този мошеник ще го обеса, и пр. Каравелов обича само тези, които стоят със зяпнали уста и се чудят на гения му... Каравелов е извънредно голям егоист с безкрайна амбиция.“⁵³ Верният, но едностранчив поглед в случая е подправен с известен шарж, добре обясним из настроенията на историческия час. Като Стамболов схваща нрава на Каравелов, все по това време, и друг един негов политически противник, който пише: „Каравелов не търпеше хора със самостоятелен характер... губеше своите колеги министри. Министерският съвет се събираше само за форма, тъй като решенията се диктуваха от Каравелов. Колегите му бяха длъжни да казват: „Евет, Петко ефенди!“⁵⁴ Не изпраща ли и Тодор Икономов през 1880 г. писмо до Петко, в което протестира, че този го нарекъл в разговор с Васил Стоянов и други лица „интригант и идиот“?⁵⁵ Един историк на политически живот у нас след Освобождението, Симеон Радев, който спада към апологетите на Стамболов, съди тук по-спокойно и проникателно. И той вижда у бързо издигналия се Каравелов „студентска фамилиарност“ в държането, „живост на темперамента, волнодумство, нервозна и горе-

* През 1878—1879 г., та и по-късно до 1886 г., твърде близък с Каравелов е бил познатият училищен деец и етнограф Димитър Маринов, чиито показания вдъхват доверие със своята непредубеденост. Като Иречек той твърди, че Каравелов не владеел никакви чужди езици освен руския (затова при разговори с княз Александър за преводач е служил ту К. Стоилов, ту К. Иречек). И изтъква още, че „прямота и българска негъвкавост“ отличавали държанието му към хората; че обичал да „деребействува“ в съвета на министрите (което и други съвременници потвърждават, наричайки твърдостта му тук истинско „диктаторство“); че в решителни моменти (напр. при Съединението) губел самообладанието си; че се дърпал от необмислени предприятия като преврата срещу княз Александър от 1886 г. („революция и опасността не бяха за неговите способности“). Подчертавайки здравия смисъл на Каравелов, Маринов казва още: „Той имаше твърд и непреклонен характер, честен беше и държеше на думата си. Суров и недоद्याл в обноските си, но искрен и топъл в другарството. Русите мразеше от дъното на своята непоковарена душа, но мразеше ги не (току) тъй, а защото, като живял дълго време между дипломатите им, беше уверен, че те ни освободиха, за да ни заробят.“⁵²

ща реч“, които го правят любимец на младежта; вижда нерешителността му в трудни моменти и порока му да ласкае „демократическите инстинкти на масата“; но той не мисли, че Каравелов е бил нихилист, и ако някои го смятали за такъв, дължало се това на неугледното му облекло, дългата му коса, раздражителността му и презрението му към чужди мнения проявено например в Учредителното народно събрание при отхвърляне проекта за сенат.⁵⁶

В благоприятно осветление е представен Каравелов, при трезвен критичен поглед и снизхождение към всичко неизравнено в характера му, от дългогодишния администратор и правдив мемоарист Тома Васильов. Но това е Каравелов след лежането си в затвора и след падането на Стамболов в 1894 г. Разочарован в много отношения и смирил донякъде нрава си, шефът на новата демократическа партия е проявявал сега предимно „неоспоримите си достойнства“, гражданския и националния идеализъм, при умереност в идеите върху наложителните реформи.*

Спряхме се по-дълго на духовния портрет, на нравствени, интелектуални и емоционални черти в образа на Петко Каравелов, излизайки от съображението, че чрез тях ние бихме могли в известна степен да се доближим и до характера на по-възрастния му брат, големия публицист и писател, за когото далеч нямаме такава обилна документация. В духа на една теория, застъпена от критика Сент-Бьов, според която дадена представителна личност ни се разкрива не само чрез своите преки прояви, но и чрез всичко познато като вътрешен свят, като качества на ума и на волята, като добродетели и пороци, като тем-

* „Благодарение на силната си памет, казва Васильов, Каравелов помнеше всичко, що бе видял, слушал или чел — а той бе чел много и имаше голям запас от всевъзможни планове по управлението на страната и нейното културно повдигане. При все това той беше много острожен, кога ставаше дума да се въведе някоя реформа, и не бързаше да промени онова, с което населението беше свикнало. Либералните и демократичните идеи и принципи, що поддържаше и проповядваше, не му пречеха да бъде умерен и даже консерватор, когато поемаше браздите на управлението. Той беше горещ патриот и убеден националист, а честността и пестеливостта му в държавното стопанство бяха пословични. Без да бъде оратор, тей увеличаваше народните маси със своите речи и беседи. За жалост, при тия неоспорими достойнства, Каравелов имаше един крупен недостатък: това беше неговият темперамент или, да се изразя с други думи, неговата извънредна нервност, която му пречеше да се предаде на спокойна творческа дейност и да осъществи ценните идеи, що имаше.“⁵⁷

Алеко Константинов, авторът на Бай Ганьо, който става през 1896 г. открит привърженик на демократическата партия в лицето на Петко Каравелов, не е отдавал значение на тази често изтъквана слабост, а е държал на нещо по-съществено в характера и морала на човека. Виждайки с каква бодрост и младежко увлечение гоненият от консерваторите лидер на новата демокрация се е впускар в агитацията си, той е изпитвал вътрешно стеснение за своята нерешителност. „Нека всички се проникнем от духа на този истински борец за тържество на идеите. Каквито лични недостатъци и да има той, все пак не може да се отрече, че е най-свежата политическа личност у нас.“ Алеко е мислел честно и е виждал нещата правилно. Долавяйки толкова политически падения наоколо си, той се е радвал, че собствената му мечта за организиране на една партия, която би се вдъхновявала искрено от демократичните тежнения на народа ни, е била вече свършен факт; и той е бързал да изкаже възторга си пред видинския свой приятел Найчо Цанов, един от основателите на тази партия, така: Нейният шеф е човекът, който най-малко може да се оспори правото да се нарече демократ, истинският борец за идеите и за тържеството на конституционните принципи, мощния дух на когото ценят и чувствуват повече неговите врагове, отколкото приятелите му.“⁵⁸

перамент и талант у най-близките роднини, у родители и братя или сестри, ние бихме могли да схванем Любеновата духовна индивидуалност и с помощта на данни, почерпени от традицията за неговата семейна среда.⁵⁹ Без да приемаме нито за минута, че у родители и деца, както и у най-близки роднини, личните предразположения се повтарят стереотипно, и, наопаки, като допускаме тук безброй вариации в основната духовна структура, а също и значителни различия в някои съществени точки, все пак оправдано е да спрем внимание на някои очебийни общи черти, резултат на родовата психическа наследственост. Оставим ли настрана факторите от чисто исторически и социален разред, допринесли за някои сходства в наклонности, понятия или вкусове на двамата братя, Любен и Петко — и за тези фактори бе вече дума, когато засягахме първичната селска и вторичната градска среда, в която братята се оформят като характери, — духовните семейни предпоставки в случая ни отвеждат предимно към майката. За средния брат, Христо Стойчев Каравелов, влиятелен коптивщениски занаятчия, после кмет в родното си село и чиновник по други места, знаем, че е бил затворена натура, строг и справедлив при изпълнение на служебния си дълг, но и припрян и лесно избухлив: „За нищо-нящо се сърди и гълчи“,⁶⁰ говореха ми негови стари познати в Коптивщица, когато ги разпитвах за рода на Каравелов. Майката, Неделя, от рода на Доганови, е била позната като събудена, но и твърде нервна и със заповеднишки характер жена. По всичко съдено, тя е предала на синовете си много от своя неспокоен дух, от своята упоритост и непримиримост. Ако баща ѝ, Петко Доганов, е бил човек с непреклонен дух, при живо народностно съзнание; ако той е казвал на онези, които са го съветвали да се засели в Пловдив, подобно на другите влиятелни чорбаджии: „Аз не искам да ставам гръцко меке-ре!“,⁶¹ то тази черта на горда независимост и самостоятелност се е повтаряла и у други потомци на рода, та и у дъщеря му Неделя.⁶² Присъщо ли е на холеричните натури да се възпламеняват бързо и да стигат в афектацията си до непредвидени, често необмислени реакции, последвани все тъй бързо от успокоение и обрат в настроението — или да проявят безмерно самолюбие, придружено от груба нетърпимост към чуждите мнения, — то несъмнено Петко Каравелов попада почти изцяло, а Любен Каравелов в някакъв по-ограничен смисъл под тази най-обща дефиниция, която, естествено, не изчерпва цялата латентна нравствена насока и която допуска различно очертани психически профили.⁶³ И нека изтъкнем веднага още една типична черта на холерика изобщо — неговата незавидна орис да бъде той малко щастлив в живота си, с тази слабост да се вълнува или тревожи дори при незначителни поводи. За някакво трайно задоволство у него, при дадено положение и дадени обстоятелства, не може и дума да става. Клонейки постоянно към опозиция, той се дразни или чувства наранен при най-невинно противоречие.

Държим ли сметка за пълнотата на факторите, от които зависи един характер, трябвало би пак да подчертаем, че се налага да не забравяме — редом с всичко, дадено *ad initio* като вътрешен строй на духа — напластения жизнен опит, с решителните за нравственото оформяване изпитания и с образованието, получено в периода на възмъжаване. Връщайки се пътем на тези влияния, дошли като надстрой-

на към първичната психическа картина, бихме могли да наблегнем пак на внушенията и въздействията върху Любен и Петко Каравелови от страна на руската духовна и социална атмосфера. Уместно е, с оглед към този важен фактор, да припомним интересното наблюдение на Александър Херцен относно менталитета на руската младеж през време на тежкия политически режим на Николай I. Отбелязвайки със свойствената си проникателност неблагоприятното отражение на режима върху новото поколение, излязло на обществената сцена в 50-те години, Херцен изтъква затварянето на чувствителните души в самите себе си, при самовнушението им, че те са несправедливо уязвени, и при склонността им да прибегват поради това до безпощадна отмъстителност. „У тези нервни хора, пише той, твърде обидчиви, трепващи като мимоза при всяко неловко досягане, се наблюдаваше непостижимата грубост на думите. Щом се идваше до мъст, изразите не се премяряха, — страшен естетически недостатък, прикрил дълбокото презрение към лицето и оскърбителната снизходителност към себе си.“ И като отбелязва буйната несдържаност в спорове, последвана често от искрено разкаяние, Херцен добавя: „Някаква пружина, която намалява и насочва движението на колелата, бе у тях скъсана; колелата се въртяха с удесеторена бързина, без да произвеждат нещо, но чупейки машината; хармоничното съчетание е нарушено, естетическата мярка е загубена, — с тях не може да се живее, те сами не могат да живеят. Щастieto за тях не съществуваше; те не умееха да го пазят. При най-малък повод те даваха безчовечен отпор и се отнасяха грубо с всички близки. С иронията си те губеха и вредеха не по-малко в живота, отколкото немците със своята сладникава сантименталност.“⁶⁴ Тези наблюдения на Херцен ни карат да разбираме защо опитът на братя Каравелови в руската интелегентска среда, в Москва на 60-те години, е могъл само да засили черти у тях, наследени по семейна линия или усвоени в селската домашна среда. Ако би трябвало да посочим още отсега резките прояви на характер и възпитание, отбелязани от Херцен, бихме могли да припомним случая на избухливост у Любен Каравелов, изненадал тъй силно революционера Михаил Греков, при среща с него през 1874 г. Когато този спокоен млад човек излагал пред редактора на Независимост мнението си, че българският народ не е бил още подготвен за революцията, и когато той привел в подкрепа на това мнение някои изказвания на Добри Чинтулов и на Тодор Икономов, Каравелов не могъл да прикрие недоволството си, гнева си, и захванал да ругае несдържано. „Той се разсърди, свидетелствува Греков, и почна да псува, от което разбрах, че моят приятел има слаби, нежни, много чувствителни нерви и че съвсем не е флегматик, какъвто от пръв поглед се струваше да е. Сега аз повярвах, че дългогодишният труд, лишенията и несполуките са измъчили мощния дух на Любена, и той е станал нервозен. Изпърво той изля жлъчката си върху Ботева...“⁶⁵ Греков се досеща правилно, че не без значение за неочакваното избухване е бил мъчителният жизнен път на Каравелов, но все пак главната пружина би трябвало да търсим в нещо елементарно на характера. При тази сцена Каравелов укорил Ботев, че не бил достатъчно работлив, макар да обладал бляскави способности; обвинил и българската емиграция, задето се показала егоистична и безгрижна за народа. Накрай той признал, че изпаднал

понякога в пълно обезсърчаване (идват „тежки минути“, когато „просто се отчайвам, мисля да напусна бойното поле, да избягам, недостоеен е рабът за жертвата, що му я принасям!“), но все пак не могъл да изневери на себе си, да промени права си да напусне отговорния си пост: „Не, не! не мога аз това направи, такава ми е търсата (характерът), ще плача, ще се препирам, ще се карам, бия за правата на слабия роб, докато умра!“ Озлобението на Каравелов против равнодушната тълпа, чужда на благородната му ревност; презрението му към псевдопатриоти, останали глухи за увещания или изобличения; отчаянието му от липсата на вяра, на култ за подвига на самоотвержените апостоли; дълбокото му разочарование от среда и условия, при които трябва да работи — те не са убивали волята му да служи дори със сетни сили на отечеството. Гневът е тровел душата на запаления революционер и публицист, без да го отклонява от избрания му път, без да затъмнява идеалните му пориви. В тази точка на нарушена вътрешна хармония, която не засяга съкровения стремеж на личността, Любен напомня удивително брат си Петко, също тъй подхвърлян често на колебания между ентузиазъм и унилоост и изобщо на мъчителни раздвоения, завършвани с победа на доброто начало.

4

Общи черти в характера на Любен и Петко Каравелови. — Лабилна нервна система. — Безразличие към етикет и удобства. — Страст за отстояване личното мнение и за жигосване на противника. — Любов към народа и милост към онеправданите. — Менторство, но не и надменност. — Нерешителност в трудни моменти. — Висока интелигентност и утилитарна философия. — Опортюнизъм в мисли и дела. — Индивидуални отсенки у двамата братя. — При Любен: ентузиазъм и пессимизъм, огромна трудоспособност; жив и увлекателен стил; крайности в полемиката. — Скептична преценка у Вазов и реабилитация от Стамболов. — Величието на Любен Каравелов в сравнение с Раковски и Ботев.

Сумирайки всичко изтъкнато дотук като основни качества и тежнени на двамата братя, било че са налице потенциални родови разположения, било че биха се открили влияния от разни страни, с усвоени в школата на живота навици и убеждения, ние можем да подчертаем следните по-изпъкнали особености:

Първо, наследствената, органическата и засилената от всичко изпитано в борбата за съществуване лабилност на нервната система. На нея се дължат бързите и неочаквани промени в настроението, странните, комични понякога избухвания на гняв, буйните изобличения и закани, при които не се чувствува никаква вътрешна спирачка. Нервите, опънати и неиздръжливи, служат твърде зле на мненията и намеренията. Те, главно, носят отговорността за всичко прекалено в разпри или вражди, а не умът и сърцето. Те ни обясняват дръзките предизвикателства, не всякога обективно мотивирани; непонасянето на каквито и да било несъгласия или възражения; тежката атмосфера на недоволство и раздражителност, смутила дори най-близките приятели. За тактично самообладание, за мярка в афектацията и пререкаанията, за благоразумие в отстояването на право и достойнство тук е нямало място.

Второ, неотменното безразличие към въпроси на етикета, на условното приличие, на удобствата, като се почне от пълното нехайство

към облекло и обстановка и се стигне до безгрижие в държането между хора. Формално протоколното, изискано вежливото, превзето церемониалното не се търпи никак; по правило то се жертвува безогледно, като се предпочита непринудено естественото в отношенията, интимността в дружбата, спонтанността и простотата във всички прояви. Могат ли подобни обноски да дразнят някои по-дискретни натури или издигнати социално среди, в замяна те харесват на обикновения човек, петимен за внимание и доверие, за приравняване с интелектуалеца и водача.

Трето, неизкоренимата страст да се оспорва или отрича рязко чуждият начин на мислене, на постъпване, когато той противоречи на собственото схващане. Във връзка с това: високото и непримиримо съмнение, довело до упорито непризнаване на доводи и понятия на другата страна. Някаква изключителност в отстояването на личните възгледи, която създава непреодолима пречка за споразумение или за разумна отстъпчивост.

Четвърто, и като последица от вярата в собствената безпогрешност: немилостивото жигосване на опонента по идеи или на противника в обществената борба като негоден, непълноправен или долен субект; осмиването на лични и обществени врагове чрез безпощаден сарказъм или ирония; обсипването им с градушка от хулни епитети, крайно обидни особено когато се касае за изневяра — действителна или предполагаема — към общественото благо, народната чест или строги морал. Речникът на ругателствата и подигравките в публицистика, белетристика или жива беседа е твърде богат; той издава вътрешна буря и отмъстителен нрав. отстранили чувството на мярка.

Пето, по неизбежен отлив в настроението, а също и поради потребност от някаква положителна оценка, от адмирация, покрай толкова сурово порицание, на Каравелови е присъща искрена, дълбока любов към народа, към българския народ. Те изпитват неподправено състрадание към озлочествените жертви на насилието, на жестоките нрави и условия; милост към падналите, към слабите, у които е запазена чиста човештина. Грубата откровеност в някои памфлети и епиграми на Любен не изключва ни най-малко — и, наопаки, подсилва — сърдечната мекота, нежното участие в съдбата на отритнатите и потиснатите същества, щом те се мярнат пред възбращението им, щом за тях има повод да говори, да ги окайва публицистът или битописецът. Изобличението на тирани, егоисти, лицемери се уравновесява чрез умиление то пред картините на тегло, скръб и неволи, чрез преклонението пред образи на тихи мъченици или смели борци за правда. Нещо твърде характерно за етоса на братя Каравелови: колкото нервните им кризи, с всичко жлъчно и непримиримо в езика, са преходни и кратки, толкова добротата им, благосклонността им изглежда трайна, явявайки се коренен техен навик, първично тяхно влечение.

Шесто, из всякога съзнаваното лично превъзходство над средата или, най-малко, над съидейници и сътрудници, изтича необузданият стремеж към заповедничество, менторство и дори към диктатура, при което и нервната възбуда подклажда нетърпимостта за противоречия и съперничество. Ако за Петко Каравелов, като министър-председател, се говори (еднакво и от привърженици, и от противници), че „пред него всички министри се преобръщат в сенки“,⁶⁶ подобни обвинения се чу-

ват по-рано и за Любен, който постоянно иска да се налага на другари или колеги, подценявайки способностите им, не зачитайки мненията им. Оттам и конфликтите или разрывът с по-самостояните и честолюбиви съмишленици, отказали се да се подчиняват на натрапничеството, смятайки се равноправни членове в една демократично устроена организация.

Седмо, парадоксалният коректив, който намира тази ревност за властническо или авторитарно налагане в непринудената и безцеремонна дружба с широк кръг познати и непознати, при отсъствие на всякаква надменност. Тук влиза в действие изтъкнатата вече черта на простота и искреност в обноските, в която напразно някои са съглеждали хитра демагогия. Все тук спада и сърдечната привързаност към патриархален бит, към народно творчество и всякакъв вид традиции, от които лъха простодушието и поезията на родината. Несъмнено в тази привързаност се отразява и влиянието на романтичните възгледи за морална и естетическа стойност на културата в низините, както тези възгледи са се поддържали в научните и славянофилските среди през XIX в.

Осмо, слабост или парализа на волята в критически моменти; плахост и нерешителност, когато трябва да се поеме отговорност, липса на енергия и на ясна представа за необходимото действие, при нужда за преодоляване на спънките. Тук проличава неустойчивостта на нервите, довела понякога — при настъпила вътрешна обърканост — до обратната реакция, до паническо избързване в случаите, когато се изисква търпеливо изчакване или внимателна преценка на нещата, на възможните последици от заетото становище. Издържана линия в поведението и смелост за отбиване непредвидените удари не са добродетел на братя Каравелови, въпреки всичката им безукорна нравственост и готовността им за жертви в името на дълга.

Девето, вродената висока интелигентност, при жажда за всестранно и сериозно образование. Покрай един ум, годен за аналитично вникване в проблемите на знанието и на живота, Каравелови обладават много здрав смисъл, когато не са обхванати от афекти и вземат спокойно нещата, надарени са и с отлична памет за всичко в опита и в науката, което може да се окаже полезно за професията им, писателска или политическа. Духовните интереси се отличават с подчертана утилитарна насока, чужда на отвлечените теории и на мистическото съзерцание. Това е особеност, обусловена както от естествени разположения, така и от менталитет на родната среда, с нейния наложен от инстинкта за самосъхранение практицизъм. Все на тая среда и поспециално на примера в семейството братята дължат своя развит усет за неопетнена чест, за морална чистота, с безусловно безкористие в обществените дела и скрупулъзно пазене на народните или държавните средства, без всяко изкушение за лично използване.

И, десето, постоянно проявяваният и наложил печат на много почини опортюнизъм на Каравелови. Тъкмо това качество позволява противоречия и непоследователности, посрещани с учудване от другари или врагове. Из един светоглед, съобразил се с фактите, с дадените житейски и обществени условия, а не с утопии; из нуждата за приспособяване към променчивите обстоятелства, за да се догонва най-резултатно върховната цел — народното възпитание и спасение, введ-

риването на граждански добродетели и на устрем към свобода, нашите борци за просвета, демокрация и национална независимост не се придържат сляпо в никаква тесногърдна теория, не признават една единствена програма за действие, допускат, съобразно с повелите на часа, ту съжителство на несъвместими на глед схващания, ту поврат от една към друга тактика. За еволюцията и чистата просвета веднаж, като правилна метода на народното въздигане, и рязко против тях, под знамето на революцията и на икономическото преуспяване, друг път; за републиката и либералнодемократичните институции, изпърво, но и в полза на абсолютната монархия отпосле, когато царска Русия протегне ръка на роба и обяви война за освобождението му; за националното самоопределение на славянските народи, при доброволно тяхно обединение на федеративни начала, но и за сливането им в един блок под руска егида, за общ фронт против западния империализъм, когато ходът на историята би подсказал това: така двуполусно се движи мисълта на публициста агитатор в периода на Възраждането, без грижа за нарушената идейна линия, без трагично самочувствие в раздвоението или компромисите, наложени от нуждата да се работи полезно за България.

Толкова сходства в темперамент, навици и убеждения на двамата братя, расли и утвърдили се вътрешно при еднакви условия, не изключват, както вече споменахме, ни най-малко някои осезателни лични различия. Индивидуалните отсенки или отклонения изпъкват тук ясно. *Duo cum faciunt idem, non est idem*. Личната нота било при писателя по предимство, било при политика партизанин изцяло се чувствава при всеки внимателен поглед в дела и думи. Така прословутата нервност, сприхавият и капризен нрав, острата предизвикателност са по-силно подчертани у Петко Каравелов, докато у Любен те са доста смекчени. Подсъзнателната волево-емоционална стихия е намерила по-сигурно убежище у малкия брат; у по-големия тя се явява отчасти ограничена и канализирана под влиянието на една строга трудова дисциплина. Любопитно е обаче как вече в 1870 г. Христо Георгиев, водачът на т. нар. „стари“ в Букурещ, отчаян от недоразуменията си с Любен, вдига ръка от него, смятайки го за „луд човек“, когото никой не могъл „да вразуми.“⁶⁷ Че Драган Цанков нарича по-късно Петко Каравелов всякога „лудото“, разбирайки от опитите си за задружна работа опърничавостта и несговорчивостта на московския възпитаник, посочихме преди. После, въпреки язвителната си критика над българската интелигенция и показното си черногледство спрямо апатията на масите, Любен е в по-голяма степен, нежели Петко, способен за ентусиазъм, за признание на човешки възвишеното, на доблестта в разни форми, тъй като живее повече с книгите, с идеите, с творчеството си, когато Петко се натъква всекидневно на човешката низост и изневяра, като водач на една партия, която знае върли противници и домашни раздори. По-големият брат в ламтежа си за вътрешна хармония, за успокоение в тревогите, култивира съзнателно една широка оптимистична струя в настроенията и мечтите си, способна да го отвлече от припадъците на меланхолия, от хладната ирония, от пристъпите на безверие. Но затова той е по-често роб на песимистични депресии, особено в усамотението си като трибун без последователи, нежели по-малкият брат, всякога заобиколен от партизани, които от чиста пре-

даност или от егоистичен интерес образуват благодарна аудитория за речите му, за словесните му сражения и изстъпления. Наивният възторг от хубавото в природата, радостта от постигнат малък успех, веселото настроение в момент на самозабрава, безгрижното отпускане след голяма умствена умора: те са несъмнен знак за щастливи заложби в чувства на Любен, останали потиснати от непрекъснатите огорчения и разочарования. Петко, натура по-малко поетична и съсредоточена, не намира време във вихъра на партийните си залиси за такъв полет, за такива развлечения.

Значителна е разликата в таланти и постигнати резултати. Разсеяната мисъл и политическата борба не довеждат при Петко до нищо идейно и творчески по-ценно. Наопаки, огромната духовна сила на Любен оставя трайни следи и в революционната традиция, и в литературата. Видният писател публицист се предава на планомерен умствен труд, при строго схванати задачи и плодотворно влияние, което надхвърля епохата му. Личността тук възпламеня тенденции, възбужда идеи, които бележат един голям етап в развоя на българския културен и национален живот. Заслугите на Петко са в това отношение твърде скромни; те се губят в хаоса на агитацията, те се свеждат към мероприятия на държавника и към лозунги, които нямат нищо оригинално, които се повтарят у мнозина сродни по възгледи и партийна принадлежност политически дейци. Срещу атрофията за писане у Петко стои ненаситната жажда за кабинетни занимания, за творческа работа на Любен, смаяла съвременниците. Хване ли случайно перото за някоя вестникарска статия, което става твърде рядко, Петко върши сякаш тежка ангария, пише с мъка, пише забъркано както са измъчени и забъркани и речите му в парламента или в събрания, по правило твърде кратки и най-често импровизирани, ех abrupto. Любен обаче блести с яснота и ред в съждения, тълкувания, фактически доводи; мисълта му е ту равномерно будна и логична, ту подвижна и клокочеща, според предмета и повода; изложението му използва живи възприятия и приковава с нерва си вниманието ни. Личи как треската на вдъхновението, с набраната вътрешна енергия, се отреагирва тук с усет за формата и за ефекта. Но не трябва да се забравя, че изкуството на публициста, оставил ни незабравими страници, е изпитало благотворното влияние на западни и руски майстори на словото, като Хайне, Белински, Херцен, Добролюбов... И все пак стилната ловкост, бойното остроумие, щастливото съчетание на красноречие с ерудиция издават навсякъде личната впечатлителност и личната чувствителност на нашия писател, съумял да използва чуждите образи за намиране собствената оригинална нота.

Спираме се тук по необходимост само на най-общата картина на психически доминанти у Любен Каравелов, като оставяме за по-нататък документалното ѝ потвърждение и детайлното ѝ обяснение. В периода от Москва до Букурещ, в десетилетието между 1869 и 1878 г., когато живот и дейност на писателя са подвържнати на толкова превратности, ние наблюдаваме любопитен зигзаг в стремежите, чувствата и възгледите му, без обаче да се мени същината на вътрешната природа и — главното — без да настъпва отказ от съкровения идеал за служба на отечеството. Трябва отново да настоям за това, че разочарованията, несретите, излишните конфликти, които затрънват поп-

рището на Любен Каравелов и тровят душата му, се дължат в значителна степен на импулсивната му натура и на чрезмерното му честолюбие. Жлъчните нападки в колоните на Свобода и Независимост, с които се тъпче чест, право, суета на толкова влиятелни личности, както и несговорът с най-близки другари и сподвижници довеждат на времето до силно дискредитиране на Любен, до неоправдано подценяване на характера и на усилията му. Дори по-спокойни наблюдатели са се поддавали на тази отрицателна критика, на внушения от озлобението или клюките на многобройни противници, така че Иван Вазов например, който е познавал отблизо Каравелов и емигрантската среда в Румъния, се решава да отрече (и след Освобождението) на редактора на Свобода не само „великата инициативна мощ“ на Раковски и „цялостния характер“ на Ботев, но дори и техния „неугасим патриотически огън“.⁶⁸ Толкова силни се оказват опозицията и злата памет за Любен, особено когато той слиза от историческата сцена, без възможност да се защити и без да намира по-енергични почитатели — като изключим само Захарий Стоянов. Явно зависим от предубежденията на младите революционери около Ботев и Стамболов, народният поет, описал тъй правдиво-поетически живота на нашите немили-недраги в Румъния, изпада в несъмнена заблуда при даването кредит на непроверени или силно преувеличени подозрения спрямо изоставения тогава голям подвижник. Но нали тъкмо Стамболов, който, след като бе взел живо участие в хайката против „отстъпника“ от революцията, за да подкрепи словом и делом кръвно обидения от Каравелов Ботев, се възвърна по-късно към реабилитация на Каравелов, към защитата му срещу крайно несправедливите „млади“? Не питаше ли Стамболов в една сатирическа поема от 1879 г. сянката на страдалеца:

О брате Каравелов,⁶⁹
Що рано тъй умря
За скръб на твойта чудна
И хубава земя?
Кажи: кому остави
Ти твоите мечти
И твоите идеали,
Прекрасни и святи?...

Патриотът, починал с името на България в уста, писателят с една научна култура, каквато не е притежавал никой от младите в революционния лагер; политикът, обосновал тъй авторитетно националните ни права и новите прогресивно-демократични идеи; белетристът, изобразил в толкова картини и портрети неволите на роба; публицистът с изключителен талант, който не знае съперник в енергията на изобличенията си срещу тиранията и тъмните социални сили: той е бил напразно обвиняван в липса на добродетели, каквито се ценят само в лицето на Раковски или на Ботев. Но ако трагичният край на тези апостоли на националната вяра е поставял ореол около образа им, нима Каравелов не завършва също тъй мъченишки дните си на прага

на свободна България? И нима перото на този несравним труженик не е било тъй полезно за свещеното дело, както подвизите със сабя или слово на Раковски и Ботев? „Студеното и пресметливо“ в характера на Каравелов се оказва, в светлината на една неподкупна научна анкета, такава несъстоятелна фикция, каквато е и мнимото „своекористие“ на журналиста, живял често в мизерия или притеснения. Различията в темперамент, в избора на поприще, в житейския орис не оправдава ни най-малко да се слага по-долу от онези двама кумири на революцията техният среден другар, който в даден момент държи най-високо знамето на борбата и отстоява с невиджана твърдост и вещина народната чест, народните интереси. Без да бъде легендарен хайдутин, Каравелов оставя голям пророк и мъченик на идеята за свободата. Сравнението с Раковски и Ботев не отнема нищо от духовното му величие. Из спечелената днес перспектива и държейки сметка за всички силни и слаби страни в героичния лик на онази историческа тройка, ние можем спокойно да кажем: заслуги и достойнства тук допускат еднаква висока оценка, налагат еднаква признателност на потомството.

Глава VI

ПЪРВИ СТЪПКИ НА ПИСАТЕЛЯ

1

От 1859 г. Каравелов се насочва към самообразование и литературен труд. — Интерес към българския фолклор под влияние на руската народоучна литература. — Славянофилски и демократични тенденции; особен оглед към украинската поетическа страна. — Подтик от Ив. Аксаков и полемично „обяснение“ с него по въпроса за помощта на Славянското дружество. — Против мистическата доктрина на славяно-филиите. — Цел на Каравелов: да запознае руското общество със забравените българи. — План и задача на труда му върху българското народнопоетично богатство.

Загубил през есента на 1859 г. всяка надежда за редовно следване в университета и за завършването му, Каравелов насочва вниманието си изцяло към широко самообразование и към литературен труд с вяра, че само така би могъл да си пробие път в живота, при завръщане в отечеството си. Защото намерение да остане завинаги в Русия той е нямал отначало и всичките му планове за лично бъдеще са били свързани с желанието да приложи сили и знания между своите в България. Лекциите в университета, които той е слушал любителски, посещавайки курсовете по специалността си, не са изчерпвали ни най-малко голямата му жажда за по-широки знания. По примера на другарите си, българи и руси, той се е интересувал и за преподаванията по разни по-далечни предмети и един от приятелите му, Г. Теохаров, свидетелствува изрично как мнозина негови сънародници в Москва „ходели от факултет на факултет, вкусвали от всички науки“¹. Ако по-късно, из скептичното си гледище върху официалната наука в Русия, Каравелов е твърдял, че напразно бил търсил между ръжта „чиста загария“, в Москва на първо време той сигурно е следял с пълно доверие словото на високо ценени преподаватели, особено филолози, проучвайки и техните съчинения, както това личи от многобройните библиографски справки в ръкописите му и от правилните възгледи върху въпроси из областта на славистиката в съчиненията му. Постепенно, и след напускане на университета, той се ориентира попълно в този клон на знанието, за да съди с компетенция върху езици, история, книжнина и култура на славянските народи, за да изпита дори сам изкушението да поработи научно, като изнесе материали и осветления върху най-добре познатото нему и тъмно за руските и западните учени българско битово и народнопоетическо предание. При необходимостта да се грижи и за издръжката си, след прекъсване на стипендията от Славянския комитет (по право от Кокарев), и при осъзната способност да борави с перото той се е вслушвал навярно в съветите на някои професори, с които е поддържал личен досег, да се залови с нещо крайно полезно, да продължи именно захванатото

от Венелин, Априлов, Найдено Геров и Славейков изнасяне на градиво за българската културна и езикова старина.

Не е ли могъл да получи диплом като специалист, нищо не му е пречило да си спечели признание и заслуги чрез изследвания, които биха били сериозен влог в българознанието и биха свидетелствували за добросъвестно и методично отношение към предмета. Имаме всички основания да допускате, че още при обиколките си из България, като джелепин, Каравелов е проявявал интерес към поетически, верски и исторически предания, записвайки си някои от тях и помнейки добре чуто или наблюдаваното. В Москва отличната му памет за този род документи, ценени тъй високо от именити учени, му идва прекрасно на помощ, когато се опитва да състави ред сборници от тях, за да изпъкне като български етнограф и фолклорист.

Дружбата на Каравелов с български младежи в Москва, дошли от разни краища, се оказва твърде полезна за целта му. Някои от тях, като Константин Геров, Константин Миладинов, Нешо Бончев, Марин Дринов, са били вече опитни в събирането на народоучни материали или са готвели свои издания от този род. Сближен с тях и разменяйки мисли върху нуждата от систематични издирвания в тази посока, той е разпалвал ентусиазма си за работа, утвърждавал се е в решението си да излезе самостоятелно, особено когато тези другари са му отстъпвали драговолно част от своите записи или са му услужвали със запомненото от България. Но готвейки бавно сборника си от 1861 г., озаглавен Паметники на народното быта Болгар, той не е престава да чете писаното по относните тук въпроси, за да бъде в състояние да даде и коментар към суровото градиво. Руската етнография тогава е била в период на разцвет и Каравелов е имал какво да научи от нея и какво да вземе за образец на изложението си.² Казахме веднаж как славянофилското движение добива между другите си влияния и това, че подбужда мнозина любители на народността начало да отиват на село, да се смесват с простата неграмотна маса и да спасяват от забравя поетическото и творчество или спомените и от дълбока езическа старина. Независимо от това, в демократични среди, враждебни към реакционните схващания, също се е признавало значението на фолклора като извор за упознаването на живот, психика и творческа сила на простия народ, така че Добролюбов напр. е ценял високо поетическото предание на мнимо „грубата тълпа“, неспособна според предубежденията на образованата класа за „възвишени или благородни и нежни чувства“. Славянофилско-романтични и прогресивно-демократични увлечения еднакво са подтиквали към проучвания в тази посока. Украинецът Николай Костомаров, възторжен поклонник на всичко почвено-чисто у народа, възпитан в школата на романтиците, напечатва още в 1843 г. книгата си „Об историческом значении русской народной поэзии“, в която из убеждението, че тази поезия предава истинна действителност, една истина, е разглеждал отраженията на обществен живот, на религиозни чувства и представи и на поетически наглед в народното творчество. Павел Якушкин, в увлечението си от селската душа и селския бит, отива дотам, да се облича сам по селски и да подражава в език и обноски на мужика; той събира в течение на 20 години прекрасни „Народныя русския песни“, издадени в 1860—1865 г. П. Ринков, човек с широко образование по западните литератури и посветен

товател на Добролюбов, изпитва дълбоко преклонение пред народната поезия и изнася на свят една богата епическа традиция под наслов „Народные былины“ (1861—1862). Много по-значителен обхват бележи събирателската дейност на П. Шейн, издал в 1859 г. също такива билени, които после, в нова редакция, получават заглавието: „Великорус в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах и т. п.“ Професор Безсонов, под чиято редакция се явява в 1855 г. сборник от български песни, записани по-рано от Венелин и някои българи, придружава руските песни, събрани от московския славянофил Петър Киреевски в 40-те години, с обширен коментар. Много по-рано се явяват „Сказания рускаго народа о семейной жизни своих предков“ (1836) на П. Сахаров, където са използвани наред със старите писмени паметници и наблюдения над живите обреди и вярвания. Все тогава виждат свят и „Русские в своих пословицах“ (1831—1836) и „Русские простонародные праздники и суеверные обряды“ (1837—1839) на Ив. Снегирев. Романтикът Михаил Максимович, човек с тънък усет за поетически прекрасното в природата и поезията, близък на Пушкин и Жуковски, на Погодин и Бодянский, на Хомяков и Аксакови, издава „Украинския народныя песни“ (1834), в които се долавя опитът му от сръбските песни на Вук Караджич и култът му към подвига на братя Грим. Пантелеймон Кулиш, познат и с повестите си от украинския живот, напечатва в 1847 г. „Украинския народныя предания“. Любопитно е още при него, че той е замислял все тогава да състави, по примера на Хомер, из „битовия и поетическия си материал един епос с название „Украйна“. Битов писател, който събира и етнографски материал („Год на севере“, 1859), е също Сергей Максимов. Професор А. Метлински, естетик и романтик, изучава с любов украинските лирически „думи“ и напечатва в 1854 г. своите „Народныя южнорусския песни“. А. И. Худяков, който дири във фолклора следи от социален протест и от революционни тенденции, напечатва в 1861 г. своите „Русския народныя сказки“. Сатирически народни приказки записва и Прижов, който е проектирал да състави една „История крепостного права преимущественно по свидетельству народа“, обаче заточението му и тежките условия за работа на революционери като него не му позволяват да изпълни плана си. И за да съкратим тоя дълъг списък на любители или специалисти, които правят епоха с етнографските и фолклорните си трудове, внесли нов дух в знанието ни за народа, за народното творчество и народните духовни ценности, ще посочим още крайно симпатичния митолог от школата на братя Грим, Манхард и Кун, надъхания от хуманитарен народнически идеализъм А. Афанасиев, на когото дължим както отлични сборници от руски приказки и легенди (1855), така и три тома „Поэтический воззрения славян на природу“ (1865—1869), едно красноречиво свидетелство и за огромно трудолюбие, и за погрешно в основата си митологическо тълкуване на песни, вярвания и предания.

Каравелов познава повечето от тези трудове, със застъпените там идеалистически или критично-реалистични гледища, познава също и много други фолклорни сборници и научни изследвания от тази област, в което е лесно да се уверим, като проследим библиографските му бележки и примерите в статиите и книгите му.³ Коего прави обаче особено впечатление у него, то е честото му позоваване на украинската

народоучна книжнина. В П а м я т н и к и той привежда в изобилие украински успоредици към българските обичаи и вярвания и все там и другаде той цитира „Обичаи Малороски“ на Маркевич, „Малороссийский сборник“ на Мордовцев, „Description d'Ukraine“ на Beauplan, „Записки о Южной Руси“ на Кулиш, „Lud ukrainski“ на Новоселски, статиите на Костомаров по народната поезия и древния социален бит в Русия, „Старосветский бандурист“ на Закревски и т. н. Последната книга, в която влизат песни, пословици, поговорки и речник на украински думи, пряко е послужила с плана си за образец на Каравелов в П а м я т н и к и. Книгата пък на Маркевич му подсказва може би идеята да нареди обичаите според календарния ред на празниците. Както при първите си стъпки в белетристиката, той има пред вид Гогол и Марко Вовчок, с техните новели из живота в Украйна, и както в поезията си той подражава най-често на украинеца Шевченко, така и във фолклорните си издирвания той се вдъхновява до голяма степен от националните тежнения и научните трудове на украински автори. Причината за това се крие не само в близкото родство между бит и народно творчество на българите и на украинците, но и в еднакия стремеж на двата народа да утвърдят политическата си независимост и културната си самобитност, използвайки между друго живото предание в селската маса. Колкото и славянофилски настроен, когато се възхищава от възродителското движение всред потиснатите западни и южни славяни, толкова враждебен към патентованите славянофили отъясно се показва Каравелов, когато долови поддържаните от тях стремежи за хегемония на Русия, за подчинение на по-слабите славянски народи под нейната автократия. В тази точка той усвоява становището на Херцен и Чернишевски, които мразят тиранията в каквато и да е форма и искат пълна независимост на поляци, чехи и украинци. Изнапредничавите си и демократични идеи за славянско единение Каравелов осъжда решително панславизма, с опита му да прикрие егоистичните домогвания на източната империя. Той одобрява не само украинския сепаратизъм, но и правото на всички славянски народи да обработват езика и литературата си, радвайки се на пълна автономия. Свидетел в епохата на либералистичното раздвижване в Русия (1857—1862) на усилията на украинските писатели и учени да постигнат официално признание на народността си, той мисли и за българското просветно-национално съвземане, като бъде използвано за тази цел — не само за науката — богатото поетическо наследство у народа, с всичко свежо и силно в езика. В този дух върху него е действувал и примерът на Вук Караджич у сърбите. Ако този високо тачен от Каравелов събирач на народни песни и строител на сръбския книжовен език е принесъл неоценима полза на народа си, извиквайки със сбирката си епически и лирически песни възхищение дори у Гьоте, нима не би могло да се открие и у нас и направи достъпно за образованото общество на Запад и в Русия също такова поетическо съкровище, както се допускаше това още от Венелин? Каравелов, който има правилна представа за научната и практическата стойност на народното творчество и познава образците за подражание в руската и украинската фолклорна книжнина, се предава със страст на новата си задача.

Че, както вече казахме, тук е могъл да дойде решителен подтик

и от руските научни среди, едва ли е изключено при връзките, които българските студенти са поддържали със славистите и с други професори от Московския университет. Каравелов е бил например близък с проф. Погодин, от когото в 1862 г. заема някои книги, необходими му за П а м я т н и к и, и с проф. Бодянский, комуто по-късно представя третата част от същото съчинение за издаване. В предговора към печатаната първа част той благодари изрично на големия българофил, водач на славянофилите Ив. Аксаков, за което е „дал средства за издаване на книгата“. Това късо споменаване даваше основание на някои биографи на Каравелов да вярват, че всички разходи по отпечатването на книгата са били поети от Аксаков, и с това се подчертаваше още веднаж благосклонността на славянофилите към българското литературно възрождение. Но едно дълъго изложение, останало необнародвано в архива на Каравелов, идва да опровергае такова предположение. Оказва се, че Каравелов е направил голяма чест на Аксаков, като го е споменал с признателност, и че Аксаков е злоупотребил с услугата си, като е представил помощта, отпусната на Каравелов, за бог знае какъв актив на Славянското общество в Москва, на което е бил секретар. Именно в един брой от органа на Аксаков, в. Д е н, 1862 г., се появил отчет за дейността на това общество и между другото там се изтъквало, че на Каравелов били отпуснати заемообразно 170 рубли от обществото за издаване на сборника П а м я т н и к и, „не подвергая его впрочем строгой критике“. Каравелов се е почувствувал с право оскърбен от това съобщение: първо, понеже заемът бил сключен лично от Аксаков, а не от Славянското общество; второ, понеже получената сума съставлявала малка част от разходите по издаване на книгата, които възлизали на 475 рубли; и, трето, понеже Славянското общество си давало вид, като че е направило кой знае каква жертва, като се отказало от правото си да цензурира книгата, която излизала с негови средства. Каравелов кипи от негодувание за безтактната и несправедлива бележка и реагира тутакси съобразно с горещия си темперамент. Озаглавявайки възраженията си „Объяснение“, ⁴ той поставя за мото саркастичните стихове на Хайне в поемата му „Германия“ (в руски превод):

Альфред де Мюссе, это правда остёр,
Но его мы в покое оставим:
Он не трогает нас. А затронет — тогда
Прикусить язычешко заставим.

И той излага историята на книгата си, за да посочи твърде скромното участие на Аксаков в издаването ѝ. Мислел бил Каравелов отначало да отпечата П а м я т н и к и със свои средства, като почака да получи хонорар за една своя по-голяма статия; но Аксаков, узнавайки това, му предложил заем в размер на сумата, която не достигала. И Каравелов приел заема, без да влиза иначе в каквито и да било връзки със Славянското общество. Прочитайки после онова съобщение на обществото, той се почувствувал в правото си да заяви, че в книгата му нямало „никакви мистически учения“, нямало и черковнославянски шрифт, „тъй драг на славянофилите и необходим според тях за българския език“; че той, като не се смятал подчинен на контролата на

Славянското общество, оставал „независим, както е бил по-рано“ („мы даже может быть слышком ужь были независимы“, подчертава той с гордост); и че тази независимост могла да се долови напр. от статията му в журнала *Русская речь* от първия и последен № през 1862 г., където по повод на славянския отдел в Ден „той е счел за свят дълг да протестира против ученията на московските славянофили, които имали твърде малко общо с южното славянство“. Каквато и да била обаче книгата му, Аксаков нямал право да му отправя оскърбителната бележка за издаването ѝ „без критика“, а също и да я брои заслуга на Славянското общество. „Повтаряме, заключава Каравелов, че като издадохме книгата си, ние не сме разчитали никога на одобрение от Славянското общество, пък и при нашия начин на мислене би било смешно да очакваме това одобрение, напротив, ние очакваме, щото на нея да обърнат внимание хората на науката и знанието, и само техният съд може да реши добра или лоша е написаната книга, и полезно или не за науката ще бъде по-нататъшното издаване на Българските паметници в този вид.“

Смелостта на Каравелов да влиза в полемика с влиятелния Аксаков и да опровергава с такъв рязък тон твърденията му заслужава всяко внимание. Също така и заявлението му без заобикалки, че той не споделял мистичната доктрина на славянофилите и не държал ни най-малко на одобрение от тази страна, тъй като само сериозната научна критика имала значение за него. Ясно е: меродавни за Каравелов са били вече идеите на радикалната руска опозиция, на Добролюбов и Чернишевски, и тяхното напълно отрицателно становище към славянофилското дясно крило е станало и негово политико-социално верую. Че той е сътрудничел в либералския исторически и литературен журнал *Русская речь* (който излизал през 1861 г. два пъти месечно), а не в Денъ, не е без значение. Дали писмото до Аксаков, черновката на което ни е запазена, е било изпратено, не може да се види отникъде. И би могло да се допусне, че като дава израз на яда си и на протеста си, Каравелов се отказва да отиде по-далеч и да предизвиква против себе си отново — след статията си в спряната от цензурата *Русская речь* — една силна и влиятелна групировка. И без това турен може би вече на око от бдителната полиция заради връзките си с подозрителни елементи, той би шадил Аксаков по съображения, които нямат нищо общо с меката чувствителност на Херцен, до чийто „начин на мислене“ е бил иначе толкова близък. Когато именно Аксаков се обявява в 1863 г. против Херцен, по повод на становището му по полския въпрос, Херцен му отговаря въпреки възмущението си доста сдържано. „Ако тези редове бяха писани от някого друго, а не от Аксаков, аз бих отговорил твърдо, кораво. Но у мен има някаква неизкоренима памет на сърцето и по силата на нея аз храня уважение към миналото и към лицата, с които са свързани скъпи възпоминания.“⁵ Каравелов не знае такова щадене на близки хора и проявява свойствената си коравина. Важно за нас, в обяснението му от 1862 г., е и друго. Тук се чувства вече перото на големия полемист, какъвто ще бъде по предимство Каравелов в публицистиката си занапред. Сатиричното изобличение е добило вече ироничната си отсенка, както стилът, с ударната си сила и личния си тон, издава нерва

за бореца. Хайне и Херцен. Добролюбов и Писарев са намерили даровития си последовател в България.

Тъй или иначе поведението на Каравелов говори за спечелена духовна независимост и за окончателна идейна ориентация наляво, в разрез със славянофилите. Но докато е в Русия, той надали е проявил скрито своите крайни убеждения, способни да застрашат положението му.

Отчасти докато е бил още в Пловдив и Цариград, отчасти през 1857—1860 г. в Москва Каравелов е имал възможност да узнае какво е извършено от сънародниците му писатели за запознаване учения свят с българския фолклор. То не е било много, нито пък всякога от най-добро качество, при любителския характер на записания материал. В предговора към *Паметници* Каравелов се спира на кратката история на българознанието, с особен оглед към народното творчество. Той изтъква тук големите заслуги на Юрий Венелин, чиито способности, мисли той, би му определили значително място като възпитател на младите народоведи в Русия, ако беше получил професура в Московския университет. (И тук би могло да се припомни това, което Каравелов знае: че дори професор Погодин е изпитвал голямо уважение към Венелин, слушайки го да излага увлекателно своите оригинални възгледи върху българската история, и че тъкмо за това той го е подтикнал да издаде книгата си „Древние и нынешние Болгаре“ от 1829 г., извършила толкова много за ускоряване на Българското възраждане.)⁶ Каравелов отбелязва по-нататък българските пословици на Найденов и Петко Славейков, издадени под редакцията на професорите И. Срезневски и П. Безсонов в *Известията на Петербургската академия на науките* (1852), както и българските народни песни под редакцията на същия Безсонов във *Временник на московското историческо общество* (1855). От другите трудове по тази част, известни в Русия, той отбелязва *Показалец на Раковски* (1859), отпечатан в Одеса, и сборника на Ст. Веркович, *Народне песме македонски Бугара*, излязъл в Белград (1860). Сборникът на братя Миладинови,⁷ за който той сигурно е знаел, понеже над ръкописа му Константин Миладинов е работил три години в Москва, директен начин за издаването му, не е тук посочен, понеже той излиза едва през юни 1861 г., когато Каравелов е привършил книгата си (цензурното разрешение за нея е от 15 юли с. г.). „Вот почти все замечательное, что до сих пор могло сблизить или познакомить Русских с родными им братьями, забытыми за Дунаем, но от которых когда-то Русская земля получала и священныя книги и просвещение“, добавя той в духа на Венелиновия зов.* И веднага още забелязва скромно, за оправдание на

* Трябва да припомним тук, с оглед към задачата на сборника да запознае русите с „родните им братя, забравени отвъд Дунав“, писаното от Каравелов десет години по-късно в *Свобода* от февруари 1871 г. Това изтъква именно в уводна статия — за да покаже колко малко внимание са отделяли русите на южните славяни — думите на Константин Аксаков, че неговите сътрудници знаели много повече за Китай и Япония, отколкото за родствениите им славяни в Австрия и Турция, че те се интересували за Алжир или Абисиния, но не и за обичаите и нравите на тези славяни и че в Русия, където се изучавал латински, гръцки и италиански език, ни един учен не познавал основно чешки, сръбски или български език. Когато за панславизъм, продължава Каравелов, говорели в даден момент дори децата в Русия,

труда си: „Открывая ныне издание Памятников народного быта Болгар, мы готовы, по мере сил наших, служить славянскому делу.“ Какво е разбирал той под израза „славянско дело“, не се пояснява; за всеки случай той не е споделял ни най-малко славянофилските илюзии за някакво политическо обединение на славянските народи под егидата на Русия, както поетически е мечтаел за това Хомяков с видението си за далечното бъдеще.⁸

Орлы славянские взлетают
Широким дерзостным крылом,
Но мощную главу склоняют
Пред старшим Северным орлом.

Или както все тъй откровено, в навечерието на Кримската война. Тютчев, нежният лирик и горещият славянофил, е вещаел („Рассвет“, „На гр. Нессельроде“ и др., 1850) въдворяването на „строй вожделенный... в Славянской мировой грамаде“ чрез помирение на Русия и Полша, и то не в Петербург и в Москва, а в Киев и Цариград, виждайки мислено тържествената руска служба в цариградската „Св. София“ и провъзгласяването на руския император за „всеславянски цар“, при закана към враговете от Запад:

Не верь в Святую Русь кто хочет,
Лишь верь она себе самой...
Венца и скиптра Византии
Вам не удастся нас лишить!

Много по-трезвен в идеите си за национално и културно развитие на самостоянителните малки народи, Каравелов е мислел по-скоро за възможността да се опознаят русите с южните славяни, като разполагат с духовните им ценности, завещани от вековете. Тъкмо за това той се оправдава по-нататък в предговора, че не си послужил с черковнославянския шрифт (възприет от Безсонов), за възстановяването на който няма много никакво „рационално основание“ (забележете: рационално!), а с гражданските букви, общоприети във Великорусия, Украйна, Сърбия и България. „Известно е, пише Каравелов, че австрийците, имайки за цел да разделят народните сили на славяните, се домогват, щото русините (в Галиция) да печатат книгите си с черковно-славянски букви, а не с граждански.“

Като очертава плана и съдържанието на сборника си, Каравелов посочва, че в него щели да влязат „баснословни сказания (митове), предания, описания на разните обреди, легенди, песни, пословици, гатанки и въобще всичко, което може да служи като указание за древните народни вярвания“. Така схваща фолклорната си задача по-рано Раковски; така е чертаел програмата си за народоучни изследвания

един високопоставен чиновник от Министерството на просветата запитал Константин Миладинов и Константин Геров — и то в присъствието на професорите Бодянски и Погодин: какъв език говорят и каква вяра изповядват техните съотечественици? Мирният всякога Миладинов, оскърбен от странния въпрос, не можал да се стърпи да не отговори, че българите спадат към китайците и че изповядват китайска вяра...⁹

преди него и Венелин, в знаменитото си писмо до Априлов от 1837 г., което е служило за ръководство на някои български събирачи, но което не бива отпечатано, за да бъде използвано на времето от по-широк кръг любители на поетическата и културната старина.¹⁰ За всеки случай, без да обгръща всички следи от тази старина и като държи главно на поетическото и битовото предание, Каравелов се е поставял в услуга на онези възгледи, които толкова руски и европейски учени са внедрявали навред, следвайки между другото авторитетното мнение на Хердер в неговите Идеи за философията на историята: да се съберат колкото се може по-бързо „изчезващите останки от обичаи, песни и саги“ на славянските народи, за да се допълни чрез тях общата духовна картина на човечеството. Каравелов е чел много от материалите, пръснати в българските периодически издания, особено в Цариградски вестник (1848—1860) и Български книжици (1858—1860), но е намирал всичко това, както и издадените отделно малки сборки от песни и пословици (Ив. Богоров, Н. Геров, П. Р. Славейков, Ст. Веркович) за твърде недостатъчни; чувствувал е особено празнината в описанията на обичаи и вярвания, тъй важни за разбиране на нравствено-религиозната страна в живота на народа; затова се е наемал да даде в редица книги един по-значителен свод на този род материали. Както бележи и по-късно, в Свобода от ноември 1869 г.: за да бъде нашата история написана обстойно и безпристрастно, необходимо е да се заемат с нея самите българи, като изучат изворите ѝ, документите ѝ, старите надписи и ръкописи и т. н. И като изтъква, че освен сборниците на братя Миладинови, сборника на Веркович и двата исторически труда на Дринов ние нямаме нищо сериозно в книжнината си, Каравелов продължава:

„Това е чиста истина, но защо ние да се не заемем да разработим другата половина на нашата история, за която материала можем да намерим всеки ден. Ние имаме пред очите си жив материал, живи източници, живи хронографи, а тие са същият народ. Изучете вие народа, опишете неговите нрави и обичаи, неговата статистика и положение, съберете народните песни, приказници, пословици и поговорки, потрудете се да съставите български речник и пр., и вие ще направите същото добро на народа (ако не повече), което ще направят и историците.“¹¹

Давайки личен пример за такова усърдие, Каравелов пристъпва към издаване на своите Паметници. Първата от книгите обгръща около 3000 пословици и поговорки, народен дневник (с календарни обичаи, обреди, легенди и вярвания), български народни имена, три приказки и словарь на по-трудните за руския читател думи. Във II книга е трябвало да влязат песни и обичаи, свързани с живота на българската жена (женски песни, сватби, българо-сръбски митове за самодивите и други сродни същества), както и нова редица пословици, гатанки, празничен дневник, легенди и слова, с прибавка на изображения на народни носии. Тази книга не бива завършена и не вижда свят. Не излиза и готовата книга от същата редица, озаглавена Българския народен песни, запазена като ръкопис в архива на Каравелов. Едва в 1905 г. проф. Петър Лавров я издаде въз основа на един друг, чист препис от Каравелов, предаден в 1866 г. на редакцията на периодическото сп. „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских“ (Москва).

Участие на украинеца П. Прижов в съставянето на Памятники народнаго быта Болгар от 1861 г. — Лични записи на Каравелов и сътрудничество от приятелите му българи. — Отказ от псевдонаучни теории; скромност в сравнителната метода. — Отзив на А. Котляревски за книгата. — Какво са съдържали приготвените II и III част на сборника. — Поглед върху фолклорните проучвания за България до 1867 г. — Отражение на чистата народност в неписаното творчество и другите битови традиции. — Какво се иска от събирачите на народни песни. Проект за собствен сборник от фолклорни материали в 1875 г.

В ръкописа, който представя първа редакция на кн. III от Памятники и който сега се съхранява в Софийската народна библиотека, заглавието е с почерка на Прижов — на същия Прижов, когото Каравелов посочва като свой помощник при подготвянето на първата си печатана книга. В предговора именно към тази книга от 1861 г. е казано: „Первая книга составлена под редакцией нашей и И. Г. Прижова“ При третата книга това сътрудничество е изтъкнато в ръкописа още по-открито. Там четем заглавието: „Книга III, изданная Л. Каравеловым и И. Прижовым“. Очевидно Каравелов е имал сериозни основания да постави името на сътрудника си наред със своето, без да е намирал за нужно да изтъкне по-определено размера и естеството на чуждото съучастие. Но кой е бил собствено този помощник на нашия фолклорист и какво е дължал нему един труд, посветен на България? Знае се, че Иван Гаврилович Прижов (1827—1885) е бил волнослушател в Московския университет, минавал е за добър познавач на украинската история и етнография, макар да не е бил украинец, и е издал в 1862 г. книгата си „Нищия на святой Руси. Материалы для общественнаго и народнаго быта в России“, а в 1869 г. — „Малоросия в истории ея литературы с XI по XVIII в.“. От неговото перо са били доста статии по миналото и бита на Украйна в Голос, Московские ведомости, С. Петербургские ведомости и др., както и статията в Современное слово от 1863 г. „Народные балы (вечера и вечерницы)“, където е описана и българската седянка, навярно по сведения на Каравелов.¹² Разностранните интереси на този мъж, познат в широките кръгове повече като публицист и революционер демократ, са били насочени, както сам той посочва в писмо до М. Стасюлевич от 1867 г., към три главни теми: 1) „Поп и монах, как первые враги культуры человека“, 2) „История крепостного права“ и 3) „История свободы в России“. Повечето от статиите и материалите му са били или задържани от цензурата, или унищожени от самия него преди арестуването му.¹³ Зашото, компрометиран политически, Прижов е бил, както ще видим по-нататък, осъден по процеса на Сергей Нечаев от 1870—1871 г. За нас тук не е без значение, първо, че в статията му „Светлая сторона поэтических отношений природы и человека“ са взети под внимание много примери от славянските фолклорни паметници (с успореден превод на руски) и, второ, че той е поддържал тесни лични връзки с Любен Каравелов до 1869 г.¹⁴ Тези връзки, установени в Москва твърде рано, навярно в приятелски срещи между студентите от опозиционната среда, не ще са били само от научен характер, както иска да ни увери покъсно Каравелов, оправдавайки се, че нямал нищо общо с Нечаев и другарите му. Прижов, по-възрастен от Каравелов с шест-седем

години, е бил замесен в революционното движение и това не е могло да остане неизвестно за по-младия му приятел, усвоил също тъй радикални обществени идеи. За всеки случай дружбата се е градила предимно върху научните интереси, тъй като Прижов не само е посвещавал младия българин в методиката на фолклорните проучвания, но му е доставял и падлежната руска и украинска литература, като е посочвал успоредниците в нея към българския материал и като е превеждал на руски българските песни в книга III на Паметници.¹⁵

Колкото се отнася до българския материал в книга I, там Каравелов е използвал както личните си записи и спомени, така и тези на своите московски приятели, при което навред той е отбелязвал кому какво е задължен. Ту с инициали Н. Б-в, К. М-в, К. Г-в, К. К-в, К. В-в, М. Д-в, М. Ж-в, И. Х-ч, П. К-в, Р. Жин., В. Д-в, Г. К-в и др., ту по-рядко с цели имена той посочва българските си сътрудници за пословици и обичаи заедно с родните им места: Бончев и Дринов — Панагюрище, Кирков — Сопот, Миладинов — Струга, Геров и Петко Каравелов — Копривщица, Вязенков — Крушево, Диамандиев — Охрид, Караконов — Ловеч, Христович — Габрово, Желязков — Кърк-лисе (Лозенград), Павел Калянджи (Лясковец) и т. н. Своите собствени наблюдения, които образуват главния извор на документацията, Каравелов посочва само по изключение изрично. Така напр., като описва обичаите на Гергьовден, той бележи: „У Шопов, т. е. у Болгар в Пиротском округе, в село Славини, я был в 1856 году, и видел там на Св. Джурджо или на Джурджев-ден приношение жертвы следующим образом...“¹⁶ Че данните за Копривщица са преди всичко неговии спомени, не подлежи на съмнение. Говори ли пък за обреди, поверия, магии и други фолклорно-етнографски черти у шопите, сигурно се касае пак за личен опит от юношеските му обиколки с башата джелепин. Така на собствени впечатления се позовава той и в други случаи, когато излага обичаи и нрави с посочването „в някои места на България“, предимно в Тракийско и Западна България.¹⁷ Остър поглед за виденото и вярна памет обслужват Каравелов и при научния му труд тъкмо тъй добре, както и при белетристиката му, в която долавяме свеж и сигурен битов материал.

За разлика от Раковски, който е издал малко преди това своя *Показалец* (1859), Каравелов не се поддава на никакви псевдонаучни теории, не иска да знае нищо за мнима славянска митология или за следи от най-древни индо-арийски обичаи в днешния български фолклор. С това странене от рискувани хипотези и от безконтролно фантазиране при обясненията той издава не само добрата школа на Тихонравов, Пипин и други руски учени, но и личния си критически поглед върху реалните основи на поезията и нравите. Сякаш той косвено кори своя екзалтиран предходник Раковски, когато и по-късно, в списанието си *Знание* от 1875 г., пише за някои пресилени и наивни митологически тълкувания у нас: „Да обичаш народа не ще рече да правиш глупости. Науката иска истина и не може да търпи глупавия патриотизъм и кривите пътища.“ Отказвайки се да търси „останки от древните езически вярвания“ в днешните песни и приказки, за да се изгражда някакво българско „баснословие“, което би съперничело на гръцката или римската митология и би доказ-

вало националното ни величие в миналото, Каравелов мисли все там: сериозните хора записват народните умотворения не с такава цел, а за „да узнаят съвременните понятия, формите на езика, богатството на въображението и пр. и пр., които са за тях много по-интересни, нежели чехлите на богиня Мара или златните мустаци на Перуна“¹⁸. Ако той прилага сравнителната метода при обясненията си, прави го в твърде ограничен размер, в кръга на родствените славянски среди и с оглед към черти, които указват на общи предпоставки в нагледите или идеите. Но до по-широки изводи относно далечното потекло той не стига. Чисто фактическото е за него достатъчно. Дори по-късно, в *Знание*, той заявява скромно, че предоставя на „археолозите“, т. е. на по-вещите изследователи на поетическата и битова старина, да решават такъв труден за него въпрос. Придружавайки някои от пословиците с анекдотите, които ги разясняват, или привеждайки обилно руски, украински, белоруски и сръбски обичаи и вярвания за съпоставка с българските, той не върши друго освен да изнесе строго проверен материал за научното изследване.

Как бива посрещнат от критиката този сборник? Знаем само един отзив в руския печат, и то от перото на благосклонен млад специалист, филолога археолог Александър А. Котляревски (1837—1881), украинец, приятел на Каравелов. „Трудът на българина Каравелов, пише Котляревски в статията си „Старина и народност за 1861-й год“ от 1862 г., запълня един недостатък на славянската наука в Русия: недостатък в положителни етнографски сведения за поезията, нравите и обичаите на българите.“ Като изтъква колко малко се знае в Русия за този народ и като отбелязва малкото писано за него от Венелин и Григорович, както и двете фолклорни бележки на самия Каравелов в официалния орган на руското просветно министерство (*Журнал М-ва нар. просвещения*, част 52, отд. II, 204—212; *Литератур. прибавл. к ЖМНПр.* ч. 46, 65—84), посветени на „Българския поверья“ и на „Обычаи Болгар при свадьбе, рождении и крещении детей и погребении“, Котляревски разглежда съдържанието на новата книга, за да подчертае добрия коментар към българския материал и незадоволителния подбор на успоредните славянски обреди и поверия. „Прием верный и цель прекрасная, но исполнение неудовлетворительно...“ Според Котляревски необходимо е било „или да се ограничи авторът само с българския материал, или да се погрижи той за възможната пълнота и за някои общи изводи“ — нещо, което не било сторено. Снизходителен в отзива си, Котляревски намира основателно, че на Каравелов са останали неизвестни важни трудове по предмета (от Хануш, Максимович, Новосельски), поради което би му се налагало да изостави сравнителния си преглед на сродните славянски традиции. Все пак въз основа на излезлия първи том могло да се пожелае по-скорошното излизане и на продължението му, понеже трудът изобщо принася „толкова чест на патриотическото чувство на автора, колкото и полза на общеславянската наука“¹⁹.

Кога Котляревски и Каравелов се сближават в името на еднаквите си научни интереси, не може да се каже. Отношенията им обаче остават и докрай най-добри и дори интимни, като съдим по преписката им от по-късно, когато Каравелов е в Белград и България. За всеки случай, още преди да напусне Москва, Каравелов е доста-

вил някои сведения на Котляревски за труда му О погребальных обычаях языческих славян от 1868 г. Говори ли тук авторът за поверия и обичаи на българите във връзка със старите славянски обреди, оцелели и до днес у народа, той се позовава на доста места на сведенията, получени лично от Каравелов. Така е случаят при вярванията за задгробния живот на душата, при ред обичаи при погребение и при традицията за вдовци и вдовици да не влизат във втори брак, по силата на представата за съпружеството на онзи свят. Навред тук се забелязва под черта: „Сведение о болгарском обыкновении и сообщено Л. Каравеловым“, или просто: „Сообщено Л. Каравеловым“.²⁰

Ценен материал съдържат и останалите две ръкописни книги на Паметници, подготвени за печат в 1861 и 1862 г. Чувствайки, след появата на Миладиновия сборник, бедността на своята сбирка от народни песни и друго народоучно градиво, Каравелов е имал намерение да разпрати навред едно подробно упътване, по-систематично от това на Раковски в Показалец, за да му се притекат в помощ разни лица, взели присърце проучването на българския народ, не по-малко и на другите славяни. Още в предговора към печатаната I част той е предлагал на всички, които биха желали да му сътрудничат, да му доставят (по приета от него програма) български, сръбски, великоруски, украински и белоруски описания на празници, обреди и поверия; на поляци и литовци пък, запознати с бита на своя народ, той е обещал да им посочи или достави необходимите съчинения (сигурно Прижов е щял да има за това грижа), за да съставят народни дневници по образец на печатания. Всички доставени сведения, било на български, било на руски език, той щял да приеме по условията, установени за печатане на статии в списанията. И на писателя С. Максимов, който бил обявил в Отечественные записки, че разполага с един народен дневник, той предлага да му го отстъпи за печатане във втората книга на Паметници. В архива на Каравелов се пази обширното упътване, съставено от Ив. Кишелски и поправено от самия Каравелов, озаглавено „Програма или ръководител на българските учители, попове, ученици и общо на секи много-малко учен българин или българка, за да знаят как трябва да записват и на шо по-много да обръщат внимание, секи в своята страна, в своя град, село и на сяко друго много или мало достопамятно място“. И в него се дават подробни указания, засегнали всички области на материалната и духовната култура заедно с географията, демографията, стопанския живот, социалните отношения, просветното дело и т. н.

Книга II от Паметници, в ръкопис, с песни и бележки върху обичаи и вярвания (сватба, погребение, седенки; вещици, таласъми, каракончо, змейове, орисници)* бива използвана откъм песните си

* В посмъртните книжа на Каравелов редом с ръкописа на неиздадените части от Паметници, където коментарът към песните е отчасти от ръката на Прижов, се намират много библиографски и други бележки по етнографията, географията и фолклора на славянските народи и на Балканския полуостров, с подробен очерк за гатанките (при справки у Худяков, Закревски, Буслаев, Афанасьев, Сахаров). От Прижов тук има също подобна библиография, както „Материалы для истории и революционного движения в России“, с литература за Херцен и декабристите, на руски,

по-късно в Свобода, Независимост и Знание; а книга III, съставена само от песни, вижда свят, както казахме, четиридесет години по-късно, в 1905 г.^{21*} Тази трета книга, озаглавена Болгарския народния песни, носи посвещението от Каравелов: „Посвещаются покойникам Константину Миладинову и Вуку Караджичу“. Двете имена са не случайно свързани: те са скъпи за автора като символ на един жизнен подвиг под знака на южнославянското възраждане. В предговора, датиран от много по-късно, 11 януари 1867 г., Каравелов обяснява, първо, защо песните се издавали в Русия (а защо изданието не сполучва, не узнаваме после изобщо). Причината, извън случайните обстоятелства, зависещи от самия събирач, била тази, че ни един от славянските народи не е стоял напоследък в таква близки отношения към българите, както руският народ. Интересът в Русия за България бил „съвършено независим от политическите съображения“: той бил твърде „естествен, като израз на потребността да се узнае едноплеменният народ, на чиито прадеди русите дължат много духовни блага“. Веднага след това Каравелов дава библиография на издадените дотогава приноси от българското народно творчество. Той отбелязва първо Караджичевия Додатък от 1882 г. с 27 песни от Разлог, после приносите в Цариградски вестник. Дунавски лебед, Братски труд, Коло (Загреб), Москвитянин и Бусилиновия Буквар и най-сетне сборниците на Богоев, Х. Найден Йованович и Безсонов. Това, както знаем днес, не е всичко, което е било обнародвано до 1855 г.; но все пак Каравелов е взел бележка от най-важното и е преценил правилно стойността му.²² Критиката му над Безсоновия сборник е заслужено строга. Уводът на руския учен върху българския език се оказвал „пълнен с грешки“, песните в по-голямата си част — „зле записани“, а шрифтът — ненужна старина (издателят е „натикал живото народно слово в мъртвите форми на черковно-славянската азбука“). От 152 песни тук едва ли десет били записани и напечатани вярно, поради което „сборникът трябвало да се счита за несъществуващ“. „Пълно внимание“ заслужавали само сборниците на братя Миладинови и на Веркович, само че в първия от тях песните из Тракийско се оказват често покварени в езика, а във втория били внесени някои сърбизми в синтаксиса и

немски и френски език, „Материалы для истор. Бесар.“, „Монастырский вопрос в России вообще“, „Русская и славянск. этнография“. В една откъсната бележка Каравелов говори за д-р Богоров и народната медицина (при която уж „практиката побеждавала здравия разум“), както и за учени като Бъкл, Фохт, Хексли, Молешот, Бюхнер, които разрушавали старото здание на суеверието.

* От една бележка на проф. Бодянски към ръкописа на книга III узнаваме, че сборникът, готов навярно още в 1862 г., е бил представен за печатане на 10 август 1866 г. Навярно, като вижда в Чтения на Московското историческо общество от 1863 г. нат. издадени украинските обредни и други песни („думы и думки“) на Я. Головацки, Каравелов се е решил да представи за одобрение на Бодянски (познат със своята привързаност към родната си Украйна и с интереса си към старобългарски език и песните на южни и западни славяни) и своите български песни.²² Едно очеляло до нас писмо на Каравелов до проф. Михаил Погодин, датирано от 3 април 1862 г., показва, че над кн. III от Паметници Каравелов е работил още тогава („готвя за печат III том от Паметници“). В писмото си той моли професора да му отстъпи за известно време руския академически речник и речника на руските областни говори, нужни му за превеждане от български на руски (срещал големи трудности, а средства да си купи тези книги нямал), и добавя: „Работя аз ден и нощ“.

фонетиката. „Нашият сборник, забелязва Каравелов, е възникнал съвършено независимо от предходните.“ Чрез него, мисли той, българите се откриват с първоначалната си чиста народност, „неразделена на общество и народ“ и останала „цялостен организъм, който има едни и същи обичаи, закон, език, една и съща душа, една и съща одежда“. Тъкмо поради това „с изучаването на българското слово ще се разяснят много тъмни места в доисторическия бит на славяните“. И като изтъква как южнославянските племена, подобно на южноруските, били „във висша степен богати със свежи задушежни песни“, Каравелов подчертава „забележителната близост“ на българите с южноруската народност — „близост в преданията, обичаите, словото и начина на живот“. На тази близост се указвало в забележките към песните — песни главно от Тракия, 199 на брой, разделени на женски, мъжки, празнични, овчарски, хороводни, припеви, смешни и детски. „Като пушаме на свят нашия съставен с любов песенен сборник, ние имаме пред вид общославянската наука, на която в Русия предстои такава богата жътва, и в която има такива изкусни обработвачи; а нашите съотечественици, като преценяват тази отдавнашна старина, нека се решат за други предприятия от този род: на тях се пада главно дълга да разсеят мрака, покрил миналия живот на отечеството им, и да запишат в летописите на славянската история своята все още бяла страница.“ Както се вижда, Каравелов е тук твърде скромен в изискванията си, намирайки, че научната работа в тази област има да се върши от призваните представители на строгото изследване, преди всичко на руските учени, на които той прави един учтив поклон, продиктуван естествено от желанието да ги предразположи към изданието си. Как си мисли той българските събирачи на народнопоетическия материал и на какви условия би трябвало те да отговарят, показват думите му от по-късно в Знание, където се подлага на критика сборникът на Дозон. „Етнографът, мисли той под дата 15 август 1875 г., не трябва да бъде нито подражател, нито патриотин, нито поет, защото тие достойни за уважение качества почти всякога затъмняват самото дело и покриват истината с непроницаема пелена. Разбира се, че и от събирателите на народните песни се изисква същото, защото народната песен допълнява старите хронографи и обяснява понятията на старите национални ръкописи.“²⁵ Липсата на точна представа у Каравелов за значението на песента като художествен и културен паметник не отнима ни най-малко заслугата му да е погледнал критично на задачата на фолклориста събирач, от когото той изисква пълна непредубеденост спрямо съмнителните теории и отказ от странични намерения — напр. да подправя песните по свой вкус или да догонва чрез тях тесни дидактически или политически тенденции. Правдата на записаното и научната целесъобразност са първият дълг на всекиго, който се занимава с проучвания в тази област. От това становище той порицава остро както Безсонов и Дозон за неправилните им текстове, така и Веркович за подправените му песни, с които е трябвало да се спасяват фантазиите на Раковски за индо-български мити и прастари исторически спомени.²⁶ Справедливостта изисква да кажем, че записите на Каравелов, включително и тези, добити от най-близките му сътрудници Нешо Бончев, Константин Геров и П. Калянджи, се отличават винаги с текстова и фоне-

тична правилност и не допускат никога поправки в угода на естетиката или на патриотическата тенденция. Трябва да изтъкнем и старанието на Каравелов за разнообразие, щом той се е домогвал за материали от повече български места: чрез К. Вязенков от Крушово, чрез Х. В. Драгоев от Сливен, чрез К. Кирков от Сопот, чрез П. Петкович от Елена, чрез И. Драгоев от Ямбол, чрез С. Филаретов от София, чрез И. Панчов от Бесарабия, чрез Р. Блъсков от Дунавска България, чрез В. Берон от Търново, чрез П. Каравелов и П. Радомиров от Копривщица и т. н. Сам Любен е доставил най-много песни, и то не само от родното си село, но и от други места. Така по повод на песента: „Имаш очи, знам . . .“, той забелязва: „Тази песен съм чул от шопите, на софийско наречие, и съм я записал тъй, както тя се е запазила в паметта ми.“

Когато от 1869 до 1875 г. Каравелов напечатва в *Свобода*, *Независимост* и *Знание* над 60 народни песни, той пак е продължавал да събира чрез разни лица или да записва сам този род фолклорни материали с умисъл да ги издаде в отделна книга.²⁷ Той моли в *Знание* (1875) „всичките наши учени, писатели и учители“ да му изпращат „етнографически и географически сведения, народни песни и приказници, пословици, поговорки, гатанки“, а също и други народни предания; настоява да бъдат фолклорните материали точно записани откъм народен говор и обещава на сътрудниците си (в Стара Загора, Бесарабия и други места) да издаде материалите в „отделен сборник“, а не само в списанието си.²⁸ Но подвижният му живот и събитията от 1876—1877 г. не му позволяват да осъществи намерението си. В събраните му съчинения под редакцията на Захарий Стоянов влизат (т. X, 1886 г.) 67 от тези песни, без кратките забележки на Каравелов към тях във вестника и списанието му.

3

Починът на московските млади българи за сп. *Братски труд* от 1859—1860 г. — Съдържание и сътрудници на четирите му книжки. — Статийка на Л. Каравелов и три негови стихотворения, в духа на народните песни. — Случаен външен подтик без творческо настроение и усет за техниката. — Сериозни заложби на Любен за публицистика и наука. — Списък на статиите му от 1861 до 1863 г. в руския печат. — Живот и труд в Москва. — Духовно-националното раздвижване в България във връзка с черковния въпрос. — Становище на Любен по този въпрос и по българските книжовни и просветни почини. — Южните славяни и европейското равновесие; неспособност на турците за цивилизация. — Намерение на Любен да се завърне в България през 1863.

Преди още да е обработил за печат голямата си книга и докато бавно събира материала за нея, през 1860 и 1861 г., Каравелов е обнародвал вече някои свои по-малки работи, еднакво статии по положението в България и разкази из българския живот, все от 1860 г. Хронологически първо място държат тук три стихотворения, издадени в списанието на московските българи *Братски труд*, книжка III, разрешена от цензурата на 5 август 1860 г. (разрешението за книжка I е от 19 декември 1859 г.). Това списание, последната (IV) книжка от което излиза в началото на 1862 г. (то спира поради недостиг от средства), е трябвало да бъде литературно-научен орган на студентите, групирани около К. Миладинов, Р. Жинзифов и Н. Бон-

чев. То е искало да стане такъв център на младите писателски сили в Русия, какъвто е бил в Цариград за домашните автори, известни вече или нови, Български книжици, редактирано от Димитър Мутев и Гаврил Кръстевич през 1858—1860 г. Мотото му: „Бащино огнище не оставяй, стари обичаи не презирай“, заето от Показалец на Раковски, е давало израз на волята да се служи на българското духовно възраждане, при вяност към здравите традиции у народа. Московската българска колония се е въодушевявала от същите патриотически и литературни идеали, каквито по-рано, в 40-те години, са подтиквали към книжовен труд одеската студентска колония, към която са се числили поетически надарените питомци на Ришелвския лицей и семинарията Найдено Геров, Добри Чинтулов и Никола Касапски, а също и други проявили се отпосле педагози, общественици и публицисти, като Иван Богоров, Никола Михайловски, Драган Цанков, Ботьо Петков и т. н.²⁹ Раздвижването в България, във връзка с изострянето на черковния въпрос, с подема на учебното дело и с революционната пропаганда, е действувало стимулативно на младите умове в Москва, както и реформеното дело в Русия, при оживената пропаганда на славянофили и западници и разцвета на литература и критика, свързан с имената на гениални творци. И ние виждаме как Райко Жинзифов, Нешо Бончев, Васил Попович и доста техни връстници, едни наистина таланти, други обикновени любители, се залавят за поезия, наука и журналистика, за да изпълнят отечествения си дълг.

В книжка I на Братски труд намираме две стихотворения от В. Попович, едното от които е апотеоз на хайдушкия подвиг и зов за въстание (в духа на Раковски), а другото — израз на носталгия от българина в Русия. Константин Миладинов участва също с две стихотворения, пропити от меланхолия: „Сираче“ и „На слънцето“. Той изплаква мъката си от сирашка самотност в чуждата земя и от безрадостно минала младост, чезнейки за родината си, с нейните „кичести полета, долини... и миризливи южни градини“. Г. Теохаров, който до 1858 г. е следвал в Одеската семинария, а после в Московския университет, пише статията „Няколко думи за българската книжнина“, в която с болка заявява, че „българите още не само нямат нова книжнина, но още не са се сподобили нито с началото на такова направление“; той се надява обаче отстраняването на гръцкото духовно иго да открие простор за българската книжнина, щом от 1835 до 1859 г. народът ни е направил голям скок в своето самосъзнание. Засягайки въпроса за българския правопис, той застъпва примирението на двете начала, етимологично и фонетично, като се пази насоката, дадена от Иларион Макариополски и Найдено Геров. Той одобрява редактирането на Цариградски вестник („сиромашка работа, но можем ли да искаме от едно младо общество това, което видим у друго по-узряло общество?“); настоява да не се задоволяваме само с преводни съчинения, но да издаваме и оригинални; и отбелязва като надеждни обещания в тази посока, с нуждата да се изнесе „вътрешният живот на българския народ“: „Песнопойката“ на Славеиков (1852), „Нова мода календар“ от същия (1857 и 1858), „Българска гъсля“ от Ст. Зафиров (1857), „Показалец“ на Раковски (1859), списанието „Български книжици“ и други по-дребни

неща. В книжка II на списанието са поместени: стихотворение от Р. Жинзифов, превод от историческите писма на А. Хилфердинг за сърбите и продължението от статията на Теохаров, а в книжка III: народни песни и пословици (както и в книжка I), някои от тях записани от П. Теодоров, Нешо Бончев и К. Миладинов, едно ново стихотворение от последния, статия за Охридската архиепископия от същия. битов разказ (из живота на българите в Македония) от Р. Жинзифов, три стихотворения от Л. Каравелов и очеркът „Славяне в Немско (Австрия)“, пак от него. В този очерк е даден собствено превод на статия от Г. Н. Славенич. Каравелов е прибавил само уводните думи, които гласят: „Ми славяне трябва да похулим себе си, че твърде късно помишляваме за нашите братя, а мнозина едва ли знаят, че има в Немско славяне еднородци наши. Ми изучаваме чуждите езици, за да работим нашия, а не обръщаме внимание на славянските наречия, като на руския, чешкия, полския езици... В средните векове ни сближаваше вярата, в по-новите времена — политическата связь, а в сегашните — народността. Напреди правителствата бяха причина на нашата дрямка; но в сегашните времена ми начинаме да познаваме себе си и можем да се надееме за светло бъдеще.“*

По-интересна за нас, нежели тази кратка бележка, която изглежда навееяна от чужда статия и която навярно спада към 1859 г., е поезията на Каравелов тук, също тъй доста безлична. Това са гри стихотворения, озаглавени „Загорец“, „Желание“ и „Пастир“. Те развиват теми в духа на народната песен: първото хумористична, второто елегична, третото идилична. Различни по настроение и външна форма, те свидетелствуват за подражание и преработка на образци, които по чувства и картини представят нещо типично за наивното народно творчество. Каравелов не е прибавил нищо оригинално, нищо лично преживяно и може би само в третото стихотворение той е вложил блед спомен от виденото в родната планина, от дружбата си с овчарите. В „Желание“ ние четем:

Ах! не копайте ме
В черната земя,
Нъ закопайте ме
В гъстата трева...

Предсмъртната молба на рано загиналата мома е: когато дойде от чужбина обичният момък, да въздъхне на гроба ѝ и да пожали клетото ѝ сърце. В „Пастир“ имаме началото:

На гори Балкански, под ясното небо,
Сладък зефир вее, люлекът люлее,
И тишина владя, като във пустиня;
Нъ я слушай, пътник, негде овца блее,
То е вакло стадо и пастир самичък...

Пастирът скита цели месеци, с единствен другар кучето си и с

* В края на една страница от ръкописното наследство на Каравелов, която излага насилията на поляците и на католиците изобщо, над русините и която изглежда да е от това време, стои записано: „Аз пишец Либен Стойчов дядов Либенев Каравелов.“³⁰

единствена утеха — гласа на свирката си. Сети ли се той за годеницата си, тежка тъга ляга на сърцето му; но погледне ли как стадото му пасе кротко,

Тогаз той от радост всичко забурави,
И забрави своя мила годеница.

Всичко тук: и език с клиширани изрази, и банален мотив, и немощ в техниката, говори за работа на начинател, на когото е напълно непознато художественото възприемане и възсъздаване. Това са упражнения от разреда на онези плоски римувания, които пълнят вестниците и списанията на епохата. В тях не се долавя ни поетически лъх, ни лична нота в преживяването или школуване у големи майстори на стиха, както това е случай при Добри Чинтулов или Петко Славейков, които още в началото на 50-те години излизат с лирика в романтично-сентиментален или революционен дух, на която е съдено да живее, да действа на въображението и да увежда възраждането на поезията ни. При липсата на каквото и да е влияние у Каравелов от руските автори, които го вдъхновяват през 70-те години, би могло дори да се допусне, че това са стихотворения, писани току след пристигането на кандидата за студент в Москва, още през 1858 г., когато той не се е зачел у Шевченко и не се е проникнал от възгледите на Белински и последователите му за една реалистична литература, отразила съвременни копнения. Че Каравелов не пише — или поне не печата — между 1860 и 1869 г. никаква друга поезия, че той се залавя за нея после, едва в периода на С в о б о д а, и то само от практическа нужда за пропаганда на идеите си чрез стиха, говори най-недвусмислено за случайния подтик към този род литература, за отсъствието на всякакви по-дълбоки вътрешни подбуди към нея.*

Казаното за поезията на Каравелов не може да се повтори за статиите и разказите му от това време. Макар и тук да са налице съображения от временен характер, макар в белетристиката да се догонват не толкова художествени, колкото обществени цели, все пак в прозата с публицистичен, научно-критичен или поетически характер младият българин утвърждава в по-голяма степен личното си аз и изявява несъмнен талант. Оставим ли за момент белетристиката, в която той де-

* Към московския период на Каравелов спадат някои чужди стихотворения на руски език, с псевдонима Л. Пугало или без подпис, запазени в ръкописното му наследство. Един от тези доста слаби опити е озаглавен „Песня нового разбойника (подражание Кольцову)*“, а друг — „Прежде всего“. Характерни за вкуса и идейната насока на младия българин, преписал си тези стихове, са куплетите от анонимното „Прежде всего“:

Бедняк будь честен и трудись
Трудись прежде всего,
Холоп встретишь отвернись
С презрением от него.

Прежде всего, прежде всего
Пред знатность не робей,
Ведь знатность щемпель у чиней
И больше ничего.

бютира още през 1860 г., статиите, посветени на политически и литературни въпроси, печатани между 1860 и 1867 г., говорят за сериозност в мненията, за солидност в проучванията и за вешина в излагането, при един личен тон навред, свидетелство за несъмнени дарби. Дори да не беше се отдал с по-голяма ревност на белетристиката си и да останеше при публицистиката, научните изследвания, популярните изложения и критиката, Каравелов пак би заел едно значително място между българските писатели, като достоен съперник на Нешо Бончев, Васил Друмев и Марин Дринов, възпитаници — като него — на руската критическа мисъл и на европейската наука от това време. По всичко съдено, нищо не е пречило на Каравелов да стане един от видните предтечи на българската филология, ако държим сметка за езикословните и литературно-историческите му бележки, например в статиите му от 1864 до 1867 г. и в сборника *Сокол* (1875), или един от заслужилите родоначалници на фолклористиката у нас, учител на Ив. Шишманов и Д. Матов, ако беше продължил щастливо подхванатите си *Паметници* (1861—1862). Ни търпение, ни проникателност не са му липсвали, за да се наложи като истински човек на науката, при ерудицията и здравия смисъл, които го отличават в тази област. Но раздвоението на Каравелов между белетристика и научно познание, между писателско поприще и революционна дейност, и то при мъчителните условия на емигранта, лишен от възможност за спокоен труд, за съсредоточена мисъл върху един предмет, отнемат много от първичната сила на творчеството му, от оригиналността и издържаността на произведенията му, без да заличават проявите на един жив темперамент и енергията на езика, тъй очебийна във всичко писано от него. Като публицист, полемист и критик Каравелов утвърждава своята рязко очертана индивидуалност, с богатството на духа и култура на ума, които му отреждат по време първо място след Раковски и преди Ботев.

Макар статиите на Каравелов в руския печат да не са още напълно издирени, установеното със сигурност е все пак твърде значително, за да схванем правилно неговата публицистична дейност в течение на един период от осем години. От всичко, познато досега, извличаме впе-

---

Вот этот барин знатни лорд
Да что нам от того
Что он своим богатством горд
А глуп прежде всего...
Прежде всего, прежде всего
Да будут все честни,
Чест наша висшие чины,
А ум прежде сего...
Прежде всего, прежде всего
Чтоб от ныне и во век
Сталь человеку человек
Братом прежде всего...

Социалният протест, плебейската гордост на интелектуалеца и демократичните убеждения на неизвестния автор явно са допадали на нашия беден млад писател, преписал си тези сатирични стихове.³¹

чатлението, че главната му задача се е свеждала към това да представи на руското общество непоносимите условия за човешки живот и за културното развитие на българския народ, като изтъкне ония негови заложи за национално възраждане под знака на писмеността и на духовното освобождение, които са вдъхвали доверие у собствените му будни синове и са заслужавали подкрепа от по-напредналите или независими славянски народи, на първо място от русите. От заявлението на Каравелов до председателя на руското Общество за подпомагане на писателите, подадено на 17 октомври 1863 г., ние узнаваме какво е напечатал той дотогава като дописки в дневния печат. Обнародвал бил той статията „Болгарская литература и журналистика“ в Московские ведомости (153—154 от 1862 г.; „Болгарские церковные дела“, три статии в журнала Наше время от 1861 г.*, няколко статии, посветени на вести из славянския свят, в тези два органа, както и в С. Петербургские ведомости от 1861 до 1863 г.; дописката „По поводу Славянского отдела в газеты „Ден“, Русская речь № 1 от 1862 г.; и „Болгарская библиография“ в журнала Библиографические записки от 1861 г. Писаното обаче на руски до 1862 г. и после — от 1863 до 1867 г. — е в действителност много повече, отколкото се подозираше доскоро: то надвишава и по брой, и по качество изнесеното у Каравелов в писмото му. Следвайки с жив интерес политическата хроника, народното движение, и книжнината в отечеството си, Каравелов е тъкувал пред руското общество благоприятните и неблагоприятните събития, способни да създадат симпатии и да породят воля за намеса в полза на българите. Тази същата задача са догонвали и други български емигранти в Москва, Жинзифов например; но Каравелов, който е спечелил вече име и на белетрист, е имал възможност да влияе по-силно чрез перото си, за да настройва съчувствено към българските тегла и към българските усилия за просвета и свобода.

Сътрудничел е той в различни вестници и списания, съобразно с характера на приносите си и възможността да си пробие там път. Кой му е оказвал тук поддръжка и каква облага е имал той от труда си, за да може да живее изключително от него, не знаем добре. Не само Аксаков и Погодин, но и други познайници от славянофилския и от прогресивно-демократическия лагер му са оказали съдействие, създавайки му връзки с редакциите. В един свой късен спомен Петър Тодоров, по-възрастният другар на Любен, е разказвал как след 1860 г. Любен все повече престанал да се занимава с университетската си работа. На забележките и укорите за това Любен отговарял с мълчание. „Тъкмо по това време, пише Тодоров, у когото е живеел Любен, излезе Българи от старо време, и ние българите си блъскахме главата да узнаем, кой е авторът.“ (Но Тодоров бърка тук и дати, и неща. Повестта излиза с името на автора си, при това едва през 1867 г. Сви-

* Една от трите статии Каравелов е изпратил, в отпечатък, на свой познат в България, като е допълнил подписа с инициал К. с „Л. Каравелов“ и като е прибавил надписа: „Г-ну Харитиону поп Черневу, от автора.“ В нея той излага, въз основа на летописните бележки в Български книжици, хода на българската черкова борба, с изхвърлянето името на вселенския патриарх при българското богослужение на Великден 1860 г. и отпразнуването на 11 май, деня на Кирил и Методий.

детелят има очевидно пред вид първите разкази или статии на Каравелов, някои от последните — анонимни. Но споменът нататък може изобщо да отговаря на фактите.) „Един ден, продължава Тодоров, пред квартирата ми спря едно богато купе с лакей при кочиаша. Лакеят отвори вратата на купето и към нашата квартира се отправи хубаво облечен господин с цилиндър. Аз изтръпнах, защото мен отдавна ми миришеше нещо у Любен като на нихилизъм, а сега помислих, че иде чиновник от полицията да го арестува. Пратих слугинята да отвори вратата и още повече изтръпнах като чух, че господинът желае да види именно Любен. С голямо безпокойство дочаках да си излезе той из Любеновата стая и веднага влязох в нея. „Ето-на какво Любен работи в последно време!“, ми рече Любен и ми посочи една пачка банкноти. „Дохожда да ме помоли от името на редакцията да сътруднича във вестника им и занапред...“ Аз се разплаках, прегърнах го и му рекох: Върви по този път! По него ти по-добре ще служиш на България, отколкото ако свършиш университета.“³² Помним ли как в писмото си до Аксаков Любен е очаквал да получи хонорар за някаква своя по-значителна работа, предаденият тук анекдот добива своята правдоподобност, с оглед не към голямата онази повест, която Тодоров именува, а към други някои разкази или статии от 1861—1862 г., доставили първите хонорари на бедния волнослушател. Когато през 1878 г. Стефан Бобчев се учи в Москва, той чува от завърналия се от България Константин Станишев спомена му за живота на Каравелов в Москва, в края на 50-те и началото на 60-те години. Прекарвал Любен крайно оскъдно; макар и записан за волнослушател, не посещавал лекциите в университета, ходел по частните библиотеки, заемал оттам книги, „затварял се в квартирата си и по цели дни четял“. По едно време започнал да пише кореспонденции в Московские ведомости и битови очерки в Русский вестник и така си набавял най-необходимите средства за прехрана. Статии от него се явявали и в други периодически издания, особено в Петербургские ведомости. Според Станишев Любен тогава поддържал близки връзки с „кружки“ на някои крайни течения, където Херцен и Чернишевски били предмет на култова почит. „Тези именно увличания на Каравелов стават причина, гдето той е бил подозрян, та в края на краищата е станало необходимо да напусне Русия.“³³

Когато Каравелов излиза в руския печат да говори за България, вестите оттук са отбелязвали голямо раздвижване на духовете, дори борческо външение, по повод на т. нар. черковен въпрос.³⁴ На дневен ред е стояло тогава прилагането на Хатихумаюна от 1856 г. относно верските и гражданските правдини на немюсюлманските народности. Докато турските кръгове са проявявали присъщия си фанатичен консерватизъм спрямо християните, обявявайки цинично реформите за къс хартия без значение, гръцката патриаршия е отказвала упорито всяко задоволяване на българското искане за национално духовенство, намирайки опора особено в руската дипломация. Ако критиката на турската власт се е ограничавала по неволя в изтъкване на произволи и безгрижие от страна на местните административни и съдебни органи, ропотът против неотстъпчивостта на Фенер се е разраствал до всенародно негодувание, намерило израз и в решителни действия. На тая плоскост отстояването на законни духовни права, самозащитата е довеждала

най-безопасно до организиране на народните сили. Белег на нарасло национално съзнание е било демонстративното изхвърляне името на патриарха при великденската служба на 3 април 1860 г. в българската църква в Цариград, което бива последвано навред из България с подобен акт. При разпалената така вражда към гърците идва заточването на българските владци Иларион, Авксентий и Паисий на 29 април 1861 г., по решение на патриаршеския събор; идва и смъртта на братя Миладинови, като жертва на гръцката отмъстителност (януари 1862 г.). Ако Цариградски вестник, редактиран от русофила Александър Екзарх, е съветвал българите (по инструкции от руския посланик в Цариград княз Лобанов) да проявят примирителност и запазят верността си към „Великата черква“, Дунавски лебед на Раковски, в съгласие с цариградските български първенци Чомаков, Бурмов и други, е настройвал за борба докрай и за окончателно скъсване с патриаршията. В този низ събития и големи тревоги идва и прокламирането на католишката уния (декември 1860—март 1861 г.) от страна на Драган Цанков, редактор на в. България. Но този опит за черковна независимост бива порицан от мнозинството патриоти като разслабване на общия фронт против гръцкия натиск и като зловреден верски разкол. Любопитно е, че ако официалните представители на Русия край Босфора, и тогава, и по-късно вдъхновявани от реакционния руски синод, са държали неизменно за споразумение между българи и гърци, за да не се накърни единството на източната черква и престижът на патриарха, сам император Александър II, с по-здрав политически усет в случая, е разбирал необходимостта да бъдат на всяка цена задоволени българските справедливи искания, като отбелязва върху една записка на оберпрокурора при руския синод граф А. Толстой, който е държал страната на неотстъпчивата фенерска партия: „Ние желаем за славяните* само това, което ние самите имаме.** Ако българите сполучат да имат своя национална йерархия, каквато ние имаме, то къде е тук отцепването от вселенското единство?“³⁵ Клеветейки пред турската власт българите, че догонват със сепаратизма си опасни русофилски и панславистични цели, гърците са заблуждавали същевременно руското общество, представяйки българите като врагове на православието и лесно податливи на католишката или протестантската пропаганда. За най-авторитетните и образовани български водачи верският въпрос е бил, разбира се, само удобен предлог за отстояване на чисто национални позиции, благоприятни за политическото и културното обособяване на народа ни, тъй закъсняло в сравнение с това на съседите — гърци, сърби и румъни. Това е било интимното мнение и на Любен Каравелов, след школата му у руските напредничащи мислители. За радикалното му гледище по черковния въпрос в една по-късна фаза, когато той отстоява последователна революционна идеология, ще имаме случай да говорим във връзка с публицистиката му от 1869 г. нататък.

Каравелов дебютира в руския печат със статията си „Българската уния“, печатана в умерения в. Наше время, от януари 1861 г. В този вестник той е бил въведен навярно от приятеля си Иван Прижов,

* Александър II мисли в случая българите.

** Т. е. руската автономна черква.

който е сътрудничел там. Подписвайки се с инициала К.,³⁶ както после и другаде се подписва ту с Л. К., Л. Ст. (Стойчев)..., Л-чо (Личо), ту с цялото си име Л. Каравелов (когато статията е от чисто книжовен характер), авторът привежда писаното в една анонимна българска брошура от 1860 г. върху причините на гръцко-българската черковна разпра, като обяснява опита за уния с неотстъпчивостта на цариградската патриаршия по въпроса за национална българска йерархия. Касаело се е според Каравелов не за преминаване на българите под ведомството на папата, а за сплашване на патриарха за отстъпки. В друга статия от същото време и в същия вестник той очертава хода на „Българските черковни работи“ въз основа на писаното в цариградските Български книжници и Цариградски вестник, при подробно описание на великденската случка от 1860 г. с отказа от споменаване на патриарха. В статия от май 1861 г. Каравелов говори за заточването на българските владии Иларион и Авксентий. Редом с това, той преминава наскоро към една чисто научна, и то фолклорна тема, критикувайки благосклонно труда на професор Ив. Снегирев за руските популярни („лубочные“) приказно-исторически картинки, тъй характерни за светогледа и морала на народа.

Типично за възгледите, които е прокарвал Каравелов в руския печат от началото на 60-те години, е статията му по българската книжнина и журналистика от юли 1862 г. Тя представлява собствено повторение и преработка на статията „Библиография современной болгарской литературы“, от сп. Библиографические записки, 1861 г., в която са изброени и преценени кратко българските вестници и списания, както и книгите след 1848 г., особено от 1857 до 1860 г., достъпни на автора. В по-късната редакция на тази статия той тактически заема становището на неутрален в борбите наблюдател, който скъпи за обективно осветление на събитията и държи да изтъкне главно просветните стремежи на българите. Очертавайки наченките на новото образование в отечеството си, той излага, първо, състоянието на школното дело под гръцкото духовно влияние, когато в черковните или частните килии се е учила гръцка грамотност и всичко българско се е обявявало за варварско. Обрат тук бил настъпил с идването на учителите руски възпитаници, Геров, Чинтулов, Касапски, Михайловски и други, които на педагогическо и литературно поле въвели нов дух, прилагайки на дело идеалите на Венелин. „Царственикът“ на Христиаки Павлович станал настолна книга на учениците; ненавистта към гърците растяла толкова по-силно, колкото повече се раздухвала любовта към своето, народното. В разгорялата се борба против гърцизма, в полза на българската просвета, на страната на младите застанали селските старейшини и свещеници, а накрай дори и градските чорбаджии. Гърците тогава започнали да клеветят българите пред властта, че младите били агенти на Русия и че подготвяли провала на Турската империя. „При такива обстоятелства е започнал да се възражда българският народ и е започнала българската литература.“ От 1847 до 1857 г. единствен български вестник бил Цариградски вестник. В 1859 г. се основал в България, орган на католическата пропаганда. Цанков обаче се провалил със своята уния, вестникът му спрял временно и напразно папистите се обръщали към Ра-

ковски и Бурмов да влязат като редактори в ролята на Цанков. Каравелов порицава униатството много по-умерено, отколкото прави това Раковски чрез *Дунавски лебед* от 1860—1861 г. Той излага след това състоянието на българския печат, като дава бегла характеристика на главните периодически органи. Цариградски вестник бил без всяка тенденция; България, в подновения си вид, се списвала „в чисто народен дух и в духа на съвременната наука“, както било и до преди защитата на католицизма; с това Цанков намерил отново „всеобщо съчувствие между учените българи“; Български книжици не се отличавали ни с живот в съдържанието си, ни с жива реч, макар тъкмо с тях да било възможно да се раздвижи човек и „да бъде въведен в света на живите интереси“; *Дунавски лебед* намирал широко разпространение, понеже въставал против католицизма в България и поддържал православието; редакторът му, който прегръщал „интересите и правата на народа“, се отличавал „с горещ патриотизъм, който понякога достига до фанатизъм“. Откак изказва надежда, че при повика за просвета списанията у нас ще станат в скоро време „всеобща необходимост и ще получат от народа нов живот“, Каравелов смята за важно да изнесе, че българският народ не скъпял средства за училища и учители, въпреки бедността си и гоненията на гърците, и че „науката срещала все повече и повече съчувствие, и то предимно в селата и махалите“. Свидетелство за подема на образованието били и читалищата, откривани в доста градове; също и издателството на Хр. Данов в Пловдив, основано в 1857 г. Журналистиката в България получавала все по-голямо значение, при което примерът на Сърбия, Херцеговина, Босна и Черна гора увличал в това отношение и българите. И важно било в този исторически момент начело на журналистиката да застанел човек „не толкова истински просветен, колкото истински син на своя народ“, заключава Каравелов.

И така: народнически идеализъм, култ на науката, засилване на народното самосъзнание, отхвърляне на чуждата духовна опека — ето сигнатурата на българското движение, достойно да печели симпатии. Каравелов е тук далеч от всяка политическа мисъл, не иска да се ангажира открито с никакви обществено-политически лозунги, държи само на просветата и на вътрешната, нравствената свобода, иска развой на книжнината и на периодическия печат, проповядва ползата от училища и от грамотност. „Между народа, казва той, се носи невероятен разказ за Петър Велики. Разправят, че император Петър I бил забранил да се жени този, който не знае да чете и да пише.“ Ясно е: нашият публицист се вдъхновява от желанието да представи българина като жаден за грамотност, за знания, за умствен напредък, но същевременно и като спъван в този си хуманен стремеж от турското невежество и от гръцката духовна олигархия. В какви подробности е разкривал той светското и религиозното потисничество и какви изгледи е чертаел за народа си при създалото се ново положение, бихме могли да узнаем от другите му статии по „черковните дела“, с които засега не разполагаме.

Все от 1862 г. са две анонимни статии на Каравелов, озаглавени „Сърбия и европейското равновесие“ и „Турция и славяните“ и печатани в Московские ведомости от средата на юли.³⁷ Без да

споделя реакционната тенденция на този лист, редактиран от 1863 г. нататък от М. Катков, нашият автор е намирал там прием, удобен за пропаганда на българските национални и общославянските културни и политически интереси. В статиите, в които намира израз интимната мисъл на писателя, се поддържат възгледи, на които Каравелов остава верен и по-късно в публицистиката си. Първата от тях прокарва идеята, че равновесието, за което толкова много скъпят известни среди в Европа, не би се нарушило, ако младите народи на югоизток — сърби, гърци и българи — биха се опитали да отхвърлят турското иго. Само ако на тези народи бъде предоставена свободата да наредят живота си, както те намират за добре, европейската дипломация ще си откъдне от някои големи грижи. Във втората статия Каравелов изказва убеждението си, повтаряно и в други негови статии от букурещкия период, че турците са непоправими и неспособни за напредък, каквито старания и да полагат техните покровители англичани и австрийци за цивилизоването им. За българите няма друга надежда за спасение, освен да се обърнат към Русия: но всяка подобна стъпка, всеки досег дори само с Руското посолство в Цариград, би бил в състояние да им докара нови, още по-големи беди от турците. При това положение открит остава само един изход: „Ние, пише Каравелов, горещо се надяваме на помощта на своите съплеменници сърби, черногорци, бошнаци и херцеговинци, с които ни свързват кръвни интереси.“

Тази мисъл Каравелов поддържа и в една статия, печатана във в. *Русская речь* от 1862 г., озаглавена „По повод на славянския отдел в газетата *Ден*“. Преди да почне да сътрудничи в последния лист, редактиран от Ив. Аксаков, ревностния защитник на сближението между славянските народи и Русия, Каравелов критикува становището на вестника относно желателното споразумение на българите с гърците (в името на неделимата власт на патриарха, разбира се), в противовес на единението между българите, сърбите и черногорците. Колкото необходимо е, мисли Каравелов, едно периодическо руско издание, посветено на славянското взаимопознаване и сближение, толкова програмата на *Ден* по тази част е незадоволителна. Не може да бъдат одобрени частно статиите на Жинзифов, редовен сътрудник на вестника, в които се кори руското общество, че не знае нищо за българите, или се напада Раковски, във връзка с възгледите му по изселването на кримските татари и заместването им с българи. „Раковски е един от най-видните българи, може би единственият в сегашно време човек, който гласно и публично защитава българските интереси.“ Така прикрито изобличава Каравелов официалната руска политика за обезлюдяването на България, вземайки под защитата си големия патриот, ненавиждан от руската дипломация.

И все пак по необходимост Каравелов сътрудничи през 1863—1864 г. в *Ден*, преди да се прехвърли в 1865 г. в по-близкия му по либерализма си в. *Голос*. Оставим ли настрана несигурните анонимни статии, в които може само да се подозира авторството му, ■ се спрем на един несъмнено негов принос, трябва да отбележим статията с псевдоним „Българи“ за смъртта на българския монах от Хилендар Софроний, в която се говори за нуждата от духовно обра-

зование в България и за ползата от манастирите, спасили старите ръкописи и крепили българската просвета, както това доказвала и познатата история (на Паисий), преписвана в много екземпляри. Другите статии в *Ден*, посветени на българските въпроси, са обаче най-често от перото на Райко Жинзифов, който се подписва Велешанин, Велесов, Ж. и пр.³⁸

Изказал анонимно схващанията си за южнославянското споразумение и за неотложната нужда от отхвърляне на позорното турско иго, Каравелов очевидно не е искал да си затваря пътя за едно възможно връщане в България, както той го проектира през 1862 г. Защото, както видяхме вече, той не е изключвал тогава, в писмо до роднините си в Копривщица, да посети родното си село през пролетта 1863 г. И в заявлението си до руското дружество за подпомагане на писателите от октомври 1863 г. той е повтарял желанието си за връщане в отечеството си, където са го викали не само частни семейни работи, но и нуждите на българската народна просвета. И че покрай намерението да види след дълга раздяла родителите, братята и сестрите си той се е въодушевявал и от желанието да заеме място в редовете на борците за Българското възраждане чрез училището и печата, едва ли може да има съмнение. Ролята на Раковски, Цанков, Славейков, Бурмов и други книжовници или журналисти, създали си име на способни и заслужили патриоти, сигурно го е подбуждала да изпълни и той дълга си по същия начин. Бързите му успехи в Русия като издател на *Памятники*, като сътрудник в дневния печат и в списанията чрез статии върху българските въпроси и като автор на разкази, които спечелват известно признание, са му вдъхвали вяра за успех и в отечеството. Но било страх да не пострада в Турско, било липса на достатъчни средства, за да помогне на родителите си, било навик да действа по-свободно за доброто на отечеството си като емигрант, търпян и подкрепян в Русия, го накарват да се откаже в 1863 г. от плана си за посещение в България. Напускането на Москва се налага едва след три години, и то мимо намерението на Каравелов да продължи тук книжовната си дейност и занаят.

4

Разкази и повести на Каравелов от 1860 до 1863 г. — „Страници из книги страданий Болгарского племени“ от 1868 г. — Влияния от страна на Раковски и на Марко Вовчок в разказа „Войвода“. — Практическа цел и естетическа теория при подбор и осветление на картините от робския живот. — Романтично-народническа идеализация на бит и природа. — Сходна тематика и тенденция в разказите на Марко Вовчок. — Синтеза от битови черти и лични разсъждения в разказа „Неда“. — Мрачно настроение в „Сирото семейство“. — Отзив за разказите на Каравелов в руския печат.

Белетристиката, опитана за пръв път в 1860 г., заема все повече централно място в писателското дело на Каравелов до края на московския му период. След като той напечатва в 1860 г. разказа „Атаман“ (Войвода), в 1861 г. разказа „Неда“ и в 1862 г. разказа „Бедное семейство“, започват да се нижат и други разкази или повести, изпращани до разни периодически издания и събрани отчасти в един том от 1868 г., озаглавен „Страници из книги страданий

Болгарското племени. Повести и разкази Любена Каравелова“. Тук влизат поред следните произведения: „Турецкий паша (Записки болгарской монахини), Болгары старого времени, Бошко, Атаман болгарских разбойников, Слава, На чужой могиле без слез плачут, Бедное семейство, Дончо (Разказ болгарского атамана), Неда (разказ моей бабушки)“. След разказите идват пътните бележки на Каравелов: Из записок Болгара, статията „Святки у Болгар“ (народни обичаи по Коледа и Нова година) и биографическият очерк „Вук Стефанович Караджич“, печатан първо през 1867 г. в сп. Филологическия записки. Разказите и повестите не са възникнали по реда, даден по-горе. Например „Българи от старо време“, макар и на второ място, бива напечатан за пръв път в Отечественные записки от 1867 г., когато „Атаман“, поставен на четвърто място, излиза в Наше время от 1860 г., а „Неда“, на последно място, е от Русский вестник 1861 г. Всички тези произведения биват издадени по-късно в превод на български в Свобода, Независимость, Знание или отделно в Букурещ, при което Каравелов внася добавка или преправки в първоначалния текст. Дали той използва за целта оригиналните си български ръкописи, превеждани по-рано на руски, или пък е писал още отначало на руски, като превежда по-късно на български (думата е за по-старите неща), не може да се каже с точност. При голямото стилно еднообразие в белетристиката на Каравелов, където не се наблюдава никакво развитие в творческите похвати, в сюжети, техника или тенденция, уместно е да говорим по-систематично за тази белетристика, когато разглеждаме обилната литературна дейност по тази линия в Букурещ. Тук ще се спрем само на произведенията от 1860 до 1863 г.

Разказът Войвода („Атаман“), с който дебютира 25-годишният Каравелов, стои видимо под знака на две влияния: едно от Раковски, друго от украинската писателка Марко Вовчок. Писан навярно през 1859 г., този разказ издава преди всичко дълбокото впечатление, което е оставила у московския студент с писателски наклонности поемата Горски пътник, датирана от 1857 г., но отпечатана и разпространена едва към края на 1858 г. Апотеозата тук на хайдутството, с картината на волен горски живот и на подвизи, с които се мъсти за турските неправди, е пленявала толкова по-силно въображението на младежа, че той вече от Копривщица е помнел доста предания за такива хъшовски приключения. При това още от ученишки години той е знаел бунтовните песни на Чинтулов и се е поддавал на магията им, както това се вижда напр. от разказа му „Неда“, където се привеждат куплети от „Стани, стани юнак балкански“. Изповедта на хъшовете в поемата на Раковски за причините, които са ги накарали да оставят мирния живот и да тръгнат след войводата, става у Каравелов изповед на самия войвода, с покъртителния му разказ за претърпени семейни злочестини и за волята му да се бори за отхвърляне на вековното иго. Ако у Каравелов дружината на Стоян е спряла в гората край огън, на който се пече на шиш овен, и слуша с патриотически захлас думите на главатаря за народните тегла, това е сякаш вариация на подобна обстановка и на подобни признания у Раковски, у когото хайдутите играят своята хойса в гората, дишат въздух, напоен

с ароматни билки, ядат печени агънца и горят от жажда да избиват агаряните и да облекчават страданията на братята си.³⁹ Из такава идеализация на младите юнаци, дошли да възобновят легендата на храбрите си прадеди, възпети в народната песен, Каравелов пише в разказа си, където предава красотата на българската дива природа: „В тия непроходими гори се скита цялата дружина хайдуци... Там отива да живее всичко, щото е гонено, всичко, щото е родолюбиво, всичко, щото е честно, всичко, щото е работливо, и всичко, щото се мъчи, страдае, и живее там като човек, бие се с турците и оплаква отечеството си. Всичките тия юнаци очакват гласа на тръбата, която ще да ги повика от там и която заедно със свободата ще им даде мир и щастие.“ Разказът не само предава една страница от българските неволи, но проповядва и една надежда за избава от тях, посочва пътя за достигане желанния мир. Каравелов сигурно си спомня как в Предвестник Горскаго пътника от 1856 г. елегията „Отлъчие одного разпаленаго родолюбца българина“ се завършва с възгласа: „Но слушам! Марсова тръба наблизу ехти край Дунав...“⁴⁰ Узнал как братята му се бият там с турците, за да отхвърлят тиранията им, родолюбецът се впуска в юнашкото поприще с думите: „За вяра да умра и за свобода“, готов да понесе с радост „славна смърт“ за отечеството. Ако Ботев подхваща тъкмо този лозунг, пишейки своето „На прощаване“ от 1868 г., Каравелов се вдъхновява все тъй от ентузиазъм и безстрашие на хайдутите в Горски пътник, когато трябва да представи не лирически-прокувствено, а фактически-разказвателно един епизод от миналото на героя си. „Води нас, Стояне, води; ние и в ад сме готови да идеме за тебе!“, извиква дружината накрай. „Божа десница нас ще води, турци неверни да съкрушиме!“, говори войводата у Раковски, когато подава знак за тръгване към Стара планина. Разказ и поема, отделени с една година по време на възникване, са окъпани в една и съща емоционална струя, пропити са от еднакъв патриотически патос, прокарват една и съща революционна идея.⁴¹

Сюжетно и стилово обаче разказът на Каравелов издава несъмнена зависимост и от един чужд извор: разказите на Марко Вовчок. Както е известно, под този псевдоним се крие писателката Мария Ал. Маркович (1834–1907), авторка на сборника Нарѣдні оповіданнія, три тома украински разкази от 1857, 1862 и 1865 г., част от които биват преведени в 1858 г. в Русский вестник, а в 1859 г. и в отделна книга на руски език, с предговор от Ив. Тургенев. Не само украинците Костомаров и Кулиш, но и Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Писарев посрещат с одобрение или възторг тези нови за времето си картини от народния живот, в които се е долавял протест срещу крепостничеството и спътниците му в нравствено-обществения живот на село. Колкото хвалени са били разказите в епохата на реформите, когато интелигенцията е била обзета от народнически симпатии и когато смелото изобличение на произволите на помещиците се е смятало за голямо достойнство,* толкова наскоро след това изпъкват

* Бихме могли да посочим тук напр. отзива от 1859 г. на украинеца славист Александър Котляревски, приятеля на Каравелов от Москва, за да се види как се е съдило за таланта и значението на писателката в кръга на младите и напредничащи литератори. „От времето на живите художествени очерци на Гогол от малоруския

големите художествени слабости на тази белетристика, с липсата на вярно наблюдение върху нрави и характери, с прекаления сантиментално-лиричен тон и с грубата тенденциозност.⁴³ Каравелов е харесвал у Марко Вовчок тъкмо изображението на един живот, който го е подсещал за условията в България, както и широкото място, отделяно на легенди, песни и предания от народното творчество. Последните са били твърде близко до сърцето на етнографа, запознат тъй добре с поезията и бита на своя народ. Увлечен от украинската писателка, той не е съзирал всичко недостатъчно в психологическо и реалистично отношение у нея и е подражавал на разказите и повестите и толкова по-ревностно, че е могъл така да изнася сцени и типове от българския живот, без сам да блести с творческо въображение и поизискано възпроизвеждане на действителността. Една естетическа теория за полезното изкуство, повлияна от идеите на Чернишевски и на критиците, негови последователи, го утвърждават в намерението му да се опита сам в такъв род крайно навременно повестуване. Той е мислел именно още през 60-те години това, което пише в 1873 г. в Независимост, по повод на драмата Иванко от Васил Друмев. Като съжaliaва, че тази иначе сполучлива драма не била из съвременния живот, и като вярва, че ако тя би била със съвременен сюжет, целта ѝ щяла да бъде по-добре изпълнена, с което бихме имали „едно важно литературно дело“ у нас, Каравелов продължава така: „Нашият живот е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко и неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да осмислят сичките нечистотии, които ни окружават от всяка една страна, и да окуражат честното, чистото, бедното и убиенното. С една дума, ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да са бориме със съвременното зло.“⁴⁴ Марко Вовчок се оказва, от това гледище, писателка, разбрала правилно призванието си и отговорила отлично на дългата си като художник. В една забележка към превода си на разказа ѝ „Дъщеря синя“ (в Свобода от 11 януари 1871 г.) Каравелов пише: „Марко Вовчок е един от най-даровитите съвременни малоруски (украински) литератори; неговите съчинения са преведени на много европейски езици.“⁴⁵ Насърчен от успеха на тази писателка, той се наема да създаде нещо, което би изиграло същата роля в критиката над негодното и вредното и в ободрението на потиснатия народ, каквото е изиграло нейното дело. Хуманни чувства и патриотически дълг еднакво са под-

живот, пише Котляревски (и неговото мнение е било меродавно за Каравелов, както и това на Добролюбов напр.), в руската литература ние не срещаме нищо подобно на тези народни разкази. В тях вее нещо епическо, народно, което се издига над възгледа на отделния човек... Независимо от високото художествено впечатление, което тези разкази произвеждат на душата на читателя, вие се срещате тук с силен гръден глас, който неволно буди и възвръща човека към живота, колкото и да е тежък и неприветлив. В това (ако можем да се изразим така) гражданско значение на реалното направление в нашата литература се заключава всичката ѝ голяма жива съвременна страна: тук то идва в жива връзка с нашите кръвни нужди и се явява приятелски помощник по пътя на отричането от отживялата старост, повдигайки най-жизнени и неотразими въпроси, то пряко сочи настоящата необходимост от положително практическо решение в делото на обществената организация.“⁴²

сказвали на Каравелов избора на темите за разкази, заедно с идейното осветление на самия живот.

Разказът *Войвода* ни пренася в Средногорието, в село Мечка, където най-малкият от трима братя преживява семейна трагедия, заставила го да се вдигне против турските злодейства и турското коварно правосъдие. Стоян, бъдещият войвода, излага от свое име как най-големият му брат бил съсечен от пазача арнаутин в селото, понеже се оженил за мома, която искал сам арнаутинът, и как средният му брат бил осъден на обесване, поради наклеветяване в убийство на другаря на арнаутина. Идилния в българския дом и мрачна жестокост на турските управници се противопоставят в ярки багри, способни да възбудят юнаците на Стоян и да изтръгват от последния зова му: „Да мъстиме, момчета, да мъстиме!“ Авторът изпада в умиление, когато рисува кроткия нрав на най-големия брат Продан, същинска „младочка в градина“, или хубостта и гиздавината на изгората му Латинка („весела като ластовица, бърза като перпелица, хрисима като гергьовско агънце“), или сватбените обичаи в Тракийско, с прастарите веселби, които траят цяла седмица, или приказното плодородие на земята в този край („сичкото поле жълтее като лимон: пшеница, ръж, овес, ечемик, просо — сичко втасва и зрее така чудно, щото да го земеш от нивата и да го туриш в хамбарът“), или величествения изглед на „земния рай“, долината край р. Нишава в Пиротско, гледана от Висошката планина (лични спомени на Каравелов от джелепските години). Твърде изчерпателен в описанието на бит и природа, в което етнографски точното и схематично-живописното не достигат поетическа прегледност или внушителност, Каравелов вмъква и други реkvизити от романтично-народнически си „реализъм“: напр. суеверното тълкуване на сънища, местната багра на говора (дори у турчина), пословичните изрази, народните песни (пее ги и зловещият Хасан, и тъжната Латинка). Тенденцията на разказа е изказана направо през устата на войводата, и то още в самото начало, като идейна рамка на случките: „Не вярвайте, момчета, не вярвайте, мои братя! Аз през своя живот съм видял много такива хати-хумаюне, хати-шерифе и гюлханета, и сичките тие турски закони и правдини отидоха на вятърът.“ Но не само войводата, а и арнаутинът мохамеданин не вярва в правителствените наредби за равноправие и законност „Тензимат! повторил Хасан и плюйнал (когато братът на Стоян протестираше срещу произвола му и му припомнял султанската реформа) ... Не се надайте море Първане, на хати-хумаюнот! ... Тензиматът е праздна торба с орехи. Дипсис киле, бош хамбар, каже турчина ... Знайте, че тензиматот никому не ке да донесе хаир, а само на халваджиите — да си гуждат у него халвата.“ Произнесъл такава присъда над държавния акт, на който лукавата европейска дипломация е придавала голямо значение, Каравелов прибегва все до такива драстични изрази, когато отбелязва недоверието у народа и твърдата решителност на младите да търсят народното право чрез бунт и мъст. Първан възразява на Хасан, при убеждението си, че приближават нови дни и обрат в положението на раята: „Ще да направиме тъпане из дин-ислямските кожи и ще да тумкаме по тях Мохамедов марш.“

Четейки разказа, в който психологически изразителното е твърде

бедно, само в общи думи и външни прояви набелязано, в който техниката на изложението се свежда към спомен от първо лице, пресичан от диалози или описания на сцени и пейзажи, ние се сещаме за подобни разкази, за подобна тематика у Марко Вовчок, напр. за „Кармелюк“ (преведен от Каравелов в Свобода от 1872 г.). Тук, където се идеализира украинското село със своите спретнати хора и къщички, с цъфналата вишнева градина, с хубавата пролет и песента на славените — тук една вдовица има син на осемнадесет години, който страни от другари, от игри и тъгува за сиромасите, които работят и страдат. Кармелюк не може да търпи ленивите, жестоки и горделиви боляри, които угнетяват бедните селяни; пее си една песенчица, в която оплаква нещастията наоколо си; оженва се за една воденичарска дъщеря, ратайкиня, но въпреки домашното си щастие пак се измъчва от мисъл за нещастниците. „Аз не мога да гледам на хорските страдания, на човешките мъки и неволи и на бедността на сиромасите! Аз съм длъжен да им помогна! Аз искам да оправя тая тежка беда!“ И той отива при хайдутите в гората, става им войвода, отбягва дълго време всички преследвания от страна на съдии, богаташи и шпиони, а когато го хващат, хвърлят в тъмница и изпращат в Сибир, той пак забягва. Изчезват с него жена му и детето му, изгубват се така, както се изгубват много неща на тоя свят — доброто, злото, вредителното, полезното, любовта и ненавистта, силата и славата — само живителният спомен остава по някъде си.⁴⁶ В разказа си „Робина“ (преведен от Каравелов пак в Свобода от 1872 г.) Марко Вовчок излага историята на един войвода по времето, когато в Украйна върлувала „сякаква читащина, турци, татаре“ и когато тие палили, грабили, унищожавали градове и села, избивали много казаци, пленявали моми и невести. Остап вижда в гората един убит казак; някакъв вътрешен глас му нашепва да спаси отечеството от врага; той събира войска, потегля срещу турците начело на храбри войводи, нанася смели удари, но бива пленен и затворен в тъмница. Там той мисли само за бягство и накрай успява да се завърне в милата си Украйна.⁴⁷ В трети разказ, „Данило Гурч“ (преведен от Каравелов в Знание от 1875 г.), Марко Вовчок излага неволята на една насила омъжена за богатия Данило Гурч мома, която обвиняла друг момък, Михайло. В припадък на ревност Гурч убива невинната си жена.⁴⁸ В четвърти разказ, „Горпина“ (преведен от Каравелов пак в Знание), се изнася неволята на жена селянка, насилена от грубия пан да работи, като зарече детето си. Детето умира, тя загубва ума си от скръб. „Тая въпиюща варварщина, казва в забележка Каравелов за пановите боляри и помешчици, която се описва в повестта, е била унищожена от император Александър II.“⁴⁹ И за да спомене още един разказ на Марко Вовчок, направил силно впечатление на Каравелов (и преведен от него в Свобода от 1871 г.), в „Два сина“ се описва теглото на вдовица, която, за да изхрани двама синове, разпродаде всичко, що имала. „Тежко е нам, на голите сиромаси... Синовете били взети войници и тя останала сама, без помощ. Единият от тях бил убит на война, другият се върнал с разклатено здраве и умрял наскоро. Животът изгубва всеки смисъл за злочестата майка.“⁵⁰

Ето сюжети, които могат да трогнат наистина един българин, за-
сннат с толкова подобни злощастия в отечеството си и поразен от
сходството между положението на роба там, потискан от турци или
чорбаджии, и положението на крепостния селянин в Украйна, измъч-
ван доскоро от власт и помещици, а по-рано и от татари. Не Пуш-
киновите или Лермонтовите герои, с техния аристократически инди-
видуализъм и тяхната сложна, тънко очертана психика, не и Пушки-
новата или Лермонтовата проза, с нейния класически чист и стегнат
стил и нейната строго обмислена композиция, в която няма нищо из-
лишно, могат да бъдат образци за нашия белетрист, а произведения,
в които е личал по-непридирчив естетически вкус, в които на преден
план стоят характери елементарни, излени от една страст, от един
порок или една добродетел, и в които могат да се свържат някак
непринудено лични спомени и битови картини с проповед на един до-
стъпен за всички урок, все с оглед към неволите в низините на наро-
да. Каравелов иска да чувствава почва под нозе при своето фабули-
ране и той е посягал към добре изучен от него живот; но той не е
владее тайните на повествователното изкуство, затова се е задоволя-
вал с копиране на един изпитан другаде разказвателен маниер, лесен
за подражание. Ако у Марко Вовчок героите, най-често нещастни же-
ни, излагат от свое име произвола на господари и личните си патила,
и то с безхитростния език на средата си, Каравелов, заменяйки във
въображението си докрепостнически руски живот и руските социал-
ни отношения със съответните битови и политически условия у нас,
добавяйки и хайдушкия протест, е повтарял някои сродни типове и
теми, за да намери собствената си оригиналност.⁵¹

Разказът Не да ни дава типичен по-едър пример за синтезата на
разнородните елементи, от които се изграждат битовите новели на
Каравелов. Събитието тук е просто и нищо не би пречило за едно пра-
волинейно късо развитие. Бабата разказва на своето внуче как дели-
башии нахлули в селото, как цялото семейство се укрило в едно под-
земие, в което се натрупва и най-скъпата покъщнина, как съседното
дъбаво момиче Неда се скрило на тавана, но било открито и отвле-
чено от турците, които подложили на страшни мъки майка ѝ и одра-
ли кожата на баща ѝ, как юначният Драгой освободил сестра си
Неда и побягнал в гората при овчарите, как озлобените турци запа-
чили селото, а после хванали Драгоя и го набили на кол, хванали и
Неда, но тя убила с камата на агата и самия ага, и себе си. Авторът
не бърза да стигне края, той внася няколко ретардации, които тряб-
ва да засилят любопитството ни, но които отслабват само напреже-
нието. Той разсъждава напр., без всяка нужда за основната тема,
върху племенния характер на шопите и на балканците; отклонява се
с епизод за кръвожадността на кърджалиите, срещу които напразно
се борил храбрият Стойко; описва подробно облеклото на делибашии-
те; още по-подробно излага обичаите на двата Бъдни вечера, с тях-
ната мила за българските сърца „нравствена топлина“ и с народните
песни по случая; описва народното хоро на Коледа, при което всеки
може да се налюбува на миловидните момински „славянски лица“ и
на балканските едри, високи и хубави момци, вмъква романтичната
легенда за поляната „Змейова майка“ и т. н. Авторът не скъпи за

строго единство в разказа, дава ни, трябва — не трябва, мненията си по разни предмети и изказва тенденцията ту пряко, ту чрез куплети от „Стани, стани, юнак балкански“ и стихове от Некрасов („Ясные очи на веки закрылись, горькие мы сироты!“) или чрез български и сръбски пословици, поставени като мото на седемте глави. Мненията, уроците, проклятията се влагат понякога в устата на бабата разказвачка, макар те да не са държани в тон, който би прилягал към умственото и равнище. От нейно име авторът говори напр.: „Ние живееме в такова едно царство, в което ни мъртвите не намират мир и утешение... Ако би сяко едно камъче имало език, ако би сяко едно дърво можало да говори, ако би сяка една тревица можала да приказва и ако би сичките тие захванали да говорят заедно, то пак не би могли ни за сто годин да ни изприкажат, колко мъки и колко неволи е претърпял нашият народ; ако би човек захванал да копае, то би намерил мъченически кости до девет аршина на дълбоко.“ Хиперболата тук ни дава мярката за омразата на Каравелов към турчина и в други разкази. Турчина той рисува в разни образи като лишен от всичко човешки ценно, изпълнен от скотско равнодушие пред българските страдания и способен за всяко зло над беззащитните християни.

Намесвайки, по примера на Марко Вовчок и на други писатели от романтичната или реалистичната школа, своята личност в описанията, Каравелов ни откъсва от обективната правда с разсъждения, които не всякога се отнасят до възела на интригата или действието. За старовремските обичаи напр. той мисли: „Ако твоята натура не е развалена, то трябва да обичаш това, щото е твое и щото ти е оставено от родителите, за да го вардиш и му се радваш... Аз съм празнувал Бъдни вечер и между гърците, и между русите... но не намерих това, щото желаете сърцето ми. Сичко чуждо? Не е така в България, в прекрасна Малорусия и в Сърбия... Аз зная, че мнозина от наши реформатори, попове, калугери и високоучени глупци...“ Знае той, че те ще му се изсмеят на тази слабост към народните обичаи, и все пак остава на своето мнение, убеден твърдо, че тези традиции са полезни и че най-малкото те са ни запазили от погръчване. „Свещени са народните обичаи“, заключава той. Друг път, от името на войводата, Каравелов не само обявява хатихумаюните за мъртва буква или залъгалка за наивните (което той изказва в същия стил и в уводните статии на С в о б о д а), но и порицава страха на българите от турците. „Защо тия говеда са наши господари? Защо ние позволяваме на техните камшици да шарят нашите гърбове, когато сме хиляди пъти по-юнаци, по-умни и по-яки от тях?... Както щете, а аз мисля, че кравите са по-умни от нашите господари, които се наричат „динислям“ и които ни дават име „гяур“. Боже мой, не е ли срамота да се кланяме и да се боиме от ония, които не са способни за кучетари?“ Излял така презрението си, за да вдъхне смелост у плахия роб, Каравелов зове направо за отмъщение. „Ти ще бъдеш юнак. Да даде Господ да си отмъстиш барем ти!“ — говори бабата на внучето си. „Как да си отмъстя, бабо?“ — „Кръв за кръв, синко!“ И със същия израз тя завършва разказа си: „Ето какви мъки сме претърпели от турските султани и от тяхната войска... Кръв за кръв!“ — „Амин, казах аз“ — одобрява внучето, усвоявайки безмилостния лозунг. Така

се изправят един срещу друг два свята, непримирими, готови да отидат до крайност, готови на борба за живот и смърт. Светлото и тъмното начало, годното за напредък и обреченото на застой, поривът към свобода и злодейското потисничество влизат в колизия, която ще разпърже накрай скованите сили на роба, за да се отдаде той на спокоен труд и внесе своя дял в общите културни завоевания.

В най-мрачно настроение ни държи третият разказ, Сирото семейство. Тук събитие то се развива бързо, с трагични перипетии, без да се пресича от излишни отклонения. Това е „разказът на една пловдивчанка“, по потекло от Копривщица. Само защото майката на това момиче отказала в банята да стори място на една ханъмка, жена на Измаил бей, този разярен и жесток човек хвърлил в тъмница добрия Недельо и пратил убийци да изколят цялото му семейство. Момичето, случайно спасено от гибел, понеже се скрило в раклата, вижда всичкия ужас на убийството, разпознава и убийците. Но, въпреки разкритието му, виновните остават ненаказани, а съседите българи трябвало да платят откупа „кан-параса“, по решение на пашата и съдията. Бащата, пуснат после от затвора, но съсипан от всичко преживяно, говори: „Разбито е моето сърце, убита е моята душа, ала е останало здраво само едно място: любов към моето единиче и ненавист към всичките турци.“ А момичето, свидетел на толкова злочестини, заключава: „Ето какво сме ние претърпели от проклетите читащи, да ги Господ убие и порази! Ала нищо, ще ги попари и тях нашата кръв, която са тие пиле и изсмукале из нас.“ Интересен момент в разказа е намесата на чичо Стоян, първия чорбаджия в Пловдив, в полза на бедния Недельо. Този Стоян, уважаван от турци и българи и с влияние дори пред двама султани („султан Махмуд каза на сина си Меджида да ме почита и обича“), очевидно копира чорбаджи Вълко Чалъков, знаменития бегликчия. Все като спомен от пловдивската хроника Каравелов излага, разбира се, тенденциозно прекроено и засилено, някакво кърваво произшествие, което навремето е потресло българите. Ако и сега характерите са само условно дадени, без повече конкретни указания (по-любопитно е противопоставянето на кроткия и състрадателен баща срещу гордата, сърдита и неотстъпчива майка), и ако цялата тежест пада върху драматичното стечение на обстоятелствата, в замяна ускореното темпо на разказа и ефектното изтъкване на някои картини заслужава всяко признание. Хубава е напр. сцената, когато бившият богат бегликчия Вълко (западнал зле, откак откупва потурчения си син) посещава скромното семейство след задържането на Недельо, за да успокои децата; и за отбелязване е начинът, по който (чрез един живописен похват) се обяснява как в тъмнината момичето могло да различи убийците: „Вънка валеше дъжд, като из ръкав — порой беше, а вятър вееше дотолкова силно... Изведнаж светна светкавица и осветли стаята и аз видях няколко човеци с ножове и сурувици в ръце...“ Колкото досетливо е било тук въображението на автора, толкова мъдро е отбягнал той да опише грубо натуралистично последвалата жестока, кървава разправа.

Трудно е да съдим какво е било впечатлението на руските читатели от тези разкази, както и от останалите, тъй близки до тях сюжетно и качествено в това „Страници от книгата на българските страдания“. Може би поради сходството им с разказите на руските белетристи

народници и поради картините от един екзотичен бит те се харесвали в известни среди; но да са се налагали като по-значително събитие в литературния живот и да са разкривали някакъв особен талант пред меродавните критици не е вероятно. Това, което знаем положително, то е, че един анонимен рецензент в списанието *Вестник Европы* (1868) — навярно Александър Пипин, познатият литературен историк и етнограф — се озовава снизходително за книгата на младия българин, като подчертава не художествените, а битово-интересните качества в нея. „Разказите, пише той, са без съмнение основани на действителни случки, но те, изглежда, биха произвели по-силно впечатление, ако авторът би се държал по-близо до чистите факти, без да им дава литературна обработка, която закрива донякъде истинската им историческа ядка, а в тази ядка се заключава и същността на писаното.“⁵² Отзивът улучва правилно достойнства и недостатъци, прехвърляйки всичката тежест върху фолклорното и социалното, върху безизкуственото описание на бита, правдата на което не се подлага на съмнение. На българските читатели, доколкото те са имали достъп до книгата, Каравелов е правел навярно съвсем по-друго впечатление. Помним ли успеха на Друмевата повест от 1860 г. Не ща стна фамилия, в която се е рисувала една романтично обогрета картина на същата действителност, можем да допускате, че разказите на нашия автор са били посрещнати отначало със същото патриотическо въодушевление, както е това случай и покъсно, когато те се явяват и на български, през 70-те години. И че Каравелов прави истинска школа у нас, увеличайки Вазов, Влайков, Захарий Стоянов и по-млади от тях белетристи или публицисти за подражание, е факт, който заслужава внимание в очите на литературния историк, загрижен да схване влиянието на един от родоначалниците на българския разказ, да проследи потеклото на мотиви, стил и тенденции в новата ни книжнина.

5

Комедия из живота на гръко-българските чорбаджии, в *Гайда* от 1864 г. — Критика за стихотворната сбирка на Жинзифов, в *Българска пчела* от 1864 г. — Какъв трябва да бъде нашият книжовен език и правопис? — Очерк за Вук Караджич. — Статии в *Голос*: междуславянските отношения и панславизмът; гръко-българската разпра и становището на Русия. — Проект за написване *Българска история*. — Неочаквано решение да се напусне Москва и замине за Белград. — Причини за това: преследване от полицията, поради дружба с компрометирани политически дейци. — Връзки с И. Призов и С. Нечаев. — Свидетелства за това на Каравелов. — Отпътуването стои във връзка и с руската политика по сръбско-българското сближение. — Каравелов заминава на Юг като дописник на *Голос*.

През 1864 г. Каравелов неочаквано се явява и в българския печат: първо в *Славейковата Гайда*, издавана в Цариград, и втори път в браилската *Българска пчела*, редактирана от Хр. Ваклидов, последовател на Драган Цанков по черковния въпрос. В органа на Петко Славейков нашият писател участва с една едноактна комедийка, озаглавена „*Сцена из домашния живот на нашите чорбаджии*“⁵³ и подписана с псевдоним Л. С. Крътица; в органа на Ваклидов, издаван от заможната и активна по народните въпроси браилска българска община, той напечатва като подлистник и с цялото си име обстойна критика на „*Новобългарската сбирка* от Райко Жинзифов (Москва, 1863). На-

ред с публицистиката и белетристиката Каравелов опитва тук силите си в две нови за него области: драматическата скица и литературната критика, които области по-късно често се сливат в една нова форма, фейлетоните на С в о б о д а под сатиричния наслов: „Знаеш ли ти кои сме?“

Каравелов прибягва охотно до диалога и в разказите, и във фейлетоните си. С него си служи той всякога, когато иска да внесе движение или игрив тон в характеристиката си. Диалогът дава възможност да бъдат поставени пряко пред нравствения образ на замесените в една интрига лица, да доловим бързо пружините, страстите, чувствата, които ги тласкат едно срещу друго. В сцената из живота на гръко-българските чорбаджии, отпечатана в Г а й д а от юни и юли 1864 г., Каравелов като че има за образец поетическите и диалогични хуморески на Славейков, в които на подбив се излагат и българи, и гърци, и селяни, и чорбаджии, с наивността или просташината на едните и лицемерието или коварството на другите. Току преди обнародването на Каравеловата сценка Славейков е подиграл в комедията си М а л а к о в а⁵⁴ (в Г а й д а от 1 до 23 юни 1864 г.) полудата на жените в България по новите моди, не само маймунски смешна, но и опасна за кесията на патриархалния еснаф. Каравелов на свой ред примесва към хумора доста жлъчка и бичува по-остро пороците. Той ни пренася в средата на „благородниците“ с мнима гръцка кръв в Пловдив, изучени на самото място и описани по-пълно от него в З а п и с к и з а Б ъ л г а р и я от 1867 г. Общата характеристика тук пояснява много от бегло загатнатите черти на главния тип в комедийката.

Пред нас са чорбаджията Михалаки, жена му Ралука, слугата Иван, слугинята Мария и двама „селачени“, Петко и Стоян. Чорбаджията, по произход от Станимака, оплаква кризата в положението си, настъпила след пробуждането на българщината, когато вече с мъка могъл да води за носа и да ограбва простодушния българин. „Ходи по конациите цял ден, като копой; вряскай, кряскай със селаченете, а пари не излизат. Господи! Минаха старите времена, тугава и света Богородица помагаше, а сега секой селаченин вдигнал нусат си високо... Неща да та зная, казва, ай само ща ида при пашата“... Мъчен занаят това чорбажелъкът, ако да не бяха живяле на тоя свят слепите българе — селачене, отгледа щяхме да измрем...“ Слугинята Мария, чиста българка, след като е поднесла на Михалаки сладко, говори за него (и тя насаме): „Ако да не са клетите селачене, които като слепи ти са вовират в ръцете, ти щеше да въртиш мотиката по лозето; щеше да продаваш оцет на бели гащи и да подпяваш: — Пенде хронус перпатусо ста вуна, мя на евро пенде парадес. И Господ не знае що прави: направил та е за оцетар, па са попишманил и та направил за чорбаджия. Колцина българци проклинат своята орисница, дето та е изгътрала из станимашката помия, облякла та е во френски дрехи, турила ти фес и пратила е във Филибе да оправяш кривите краставици. Ех! Българете криви, прави, зли, добри; хондрокефали или като тебе шилопинаки, ама то без тях и за в лозето не щеше да чиниш пари. Ще дойде и твойто време, стара маймуно! И тебе ще да чукне зло на вратата.“ Обрисувал така портрета на чорбаджията, през устата на простата ратайкия със здрав смисъл, авторът извежда и двойника на Мария, слугата Иван, който все тъй сар-

кастично застъпва гледището на критика изобличител, като шушне за себе си (след обидата от Михалаки: „Ах ти, свиня Панагюрска!“): „А ти свиня станимашка, станимашките свине и филибелишките чорбаджии на един калъп са изляни; и тие и оние на готово са хранят...“

Идва Петко от село Дъбене, за да му види чорбаджията „маслахато“, т. е. разпрата с брат му Стоян по делба за бащино наследство, и му внася за ходатайството петстотин гроша. Ако бъде спечелено делото, Иван обещава на Михалаки да поделят двамата целия имот. Но ето, че влиза и самият Стоян. След като изглежда кръвнишки брат си, показва на Михалаки, незабелязано от Петко, хиляда гроша... Михалаки изпраща тогава Петко с думите: „Връви си, връви си, азе зная що да правя.“ Той взема хилядата гроша от Стоян, но прибира и предложеното от него жито и овес. „На харизано магаре зъбите са не гледат“, мисли си той и повиква писаря си Никола, за да запише в тефтера му приход от 1500 гроша... На жена си, кокона Ралука, пък той се хвали: „Видиш ли, Дуду, като са човек помъчи, как лесно ся искарват паричките. Заболя ма главата да викам с тие селачене, ама бях каил да ма боли ката ден и да излизат по 1500 гроша. Глупави хора това българете, хондрукефали, дават пари, карат жито и сирене, и не знаят, че няма да ги огрее.“ Ралука му забеляза, че българите могат да се оплачат на пашата, а другите чорбаджии — да се усетят за погодбата с братята. Но той я успокоява: „Гарга на гарга очите не вади, ние сички с това са храним: гръците не щат да обадят на пашата, че и тие са тричеви, а българете са глупави.“

Копривщенският говор на лицата, пловдивската гъркомано-чорбаджийска среда, обръщението на единия от братята към Михалаки: „Вие в копринена кръпа си купувате кюмюр на пазарат и домовина нямате, чорбаджи!“ (то се повтаря в *Записки за България*), забележката на самия автор, под черта: „В Пловдив на гръкните гладат краката, кога тие лягат и когато стоят“ (това също се повтаря в ония *Записки*), пълното сходство на ядливия хумор тук със стила на фейлетоните в *Свобода*, и други особености на диалога, заедно с инициалите в псевдонима „Л. С.“ (Любен Стойчев), показват недвусмислено, че тази фарсова сценка е от перото на Каравелов. Живо и бързо се изнася картината на нрави, без да се задълбочава характеристиката до индивидуализирани образи. Условното в положения, език, роли и психика отговаря на обикнатия във фарсовете от това време груб комизъм, с натуралистично-повърхностно изведени типове и конфликти. Игра на перото, без грижа за същинско действие и сериозен драматизъм, сценката на Каравелов не претендира за литературни достойнства. Тя е по-скоро документ за биографа и свидетелство за личното отношение на автора към една обществена класа, чорбаджиите, която ще бъде тъй често у него предмет на сатирично порицание в публицистиката и повестите.

Съвсем сериозно, с пълно чувство на отговорност и открито заемано становище Каравелов по българския литературен живот. В *Българска пчела* от 1864 г., в подлистник, който обхваща 4 броя (16 юни — 10 юли), под заглавие „Българска книжнина“ и при мото „Сваки по свом начину и магарац по старински (сръбска пословица)“, се подлага на критически разбор поетическата сбирка на Жинзифов от 1863 г.⁵⁵ В дълъг увод Каравелов разглежда общото състояние на българската

книжнина и на новобългарския книжовен език и правопис. Първо той прави една песимистична констатация, в която прозира неговата склонност да гледа на нещата през тъмни очила. „Не е завидно положението на българската книжнина: в Турция я гони бедността, а в Русия незнанието на българския език и съвършеното невнимание към славянските дела.“ Но само бедността ли е била пречка у нас? Каравелов като че ли забравя общото ниско равнище на образованието и апатията към усилията на умствения работник. Истината е улучена по-скоро за Русия, където въпреки славянофилската пропаганда интересът към славянския свят е бил удивително слаб и невежеството по славянските въпроси невяроятно дори всред интелигенцията: в това Каравелов е могъл да се убеди неведнаж. Но какъв ход бележи новата българска книжнина? След книгите или преводите на Неофит Рилски, Сапунов и други, писани на „по-прост и по-понятен“ български език, младите ни учени захванали да развалят постигнатото: „твърде горещият им патриотизъм (любов народна) мешаваше да гледат просто и истинно на предметите“. Тези учени придали на езика ни древнославянска конструкция и правопис с цел да го представят като приемник на стария език; внесли падежи, юсове, ери (ы) и други забравени букви и го направили съвсем варварски. Найден Геров, един от майсторите в това направление, „сковал“ за своите ученици граматика, която се оказала полуславянска, полубългарска, полутурска. От седем падежа той оставил само четири, поправил и прибавил някои глаголни форми и захванал да чете на учениците си „книжовни мъдрости“, без да се пита разбират ли го те. На първо място в тази граматика, както и в по-старата на Востоков, по която се водел Геров, стояло „ръждивото правило“, че „българската граматика учи да говорим и пишем право български“ (това Каравелов повтаря и в Записки за България). От това се вижда, че целта на автора е била не „да изложи законите (или правилата) на езика“, но „правилата, по които майките да учат децата си да говорят“, макар майките да знаят езика си по-добре от всичките геровци, груевци, кръстевичевци и др. . . . От това следва: „Геро̀в и сам не знае, що е граматика и защо хората учат граматика.“ А на неговите кола се возели почти всички наши учени — „сички са мъчат да размътат и развалят езика̀т ни повече и повече“. Оставим ли недоразумението, в което изпада Каравелов, като не прави разлика между научна и практическа граматика и като поставя на втората задачите на първата, важно в случая е противопоставянето му на консервативното течение по въпроса за книжовния ни език. Несъгласен с Геровата етимологично-правописна школа, той се доближава до възгледите на Петко Славейков, с неговата напълно естествена реч и крайно опростена азбука. В това отношение Каравелов се въодушевява от реформата на Караджич, за когото казва: „Трябва да се поучим, ако не у другите народи, то барем от честните трудове на сръбският учен мъж Вука Стефанович Караджич, и из неговите трудове да видим какви трябва да бъдат нашите сочинения, нашият език и граматика.“ Взимайки становище против ретроградите, които искат да обуздават чрез мъртвото езиково наследство живото несъгласие на народните говори, Каравелов се увлича от последователния фонетичен принцип, за да издига до норма родния си говор, но като внася в писмения си език и доста русизми . . . Критиката му срещу Геров, уместна до известна степен, недовиж-

да заслугите на Геров за установяване на новия ни книжовен език. Препоръчаният по-късно от Дринов и възприет у нас общ правопис следваше една компромисна линия, за която умереният във възгледите си гръцки филолог Коран, осъждайки рязкото различие на сънародниците си по тази точка, беше намерил принципа: „В езика нито тирания, нито демагогия.“ Защото, ако „отдалечаването от народния език до неразумност е тирания, вулгаризирането на писмената реч... е демагогия“. Между Раковски и Фотинсов, на една страна, с толкова черковнославянски елементи в езика и правописа им, и Богоров, Славейков и Жинзифов, на друга страна, които клонят към личен произвол или към едностранчиви диалектни особености, наложително бе да се намери правилното съгласуване на традицията с живата съвременност, в името на единство и практическа целесъобразност. И там заслугата на Каравелов и Славейков е толкова значителна, колкото и тази на Геров и неговите съмишленици.⁵⁶

Минавайки от въпроса за езика към въпроса за книжнината ни, Каравелов, верен на скептичното си гледище, отсича: макар да било напечатано на български твърде много, имали сме в същност само две книги, именно „безценните сборници от народни песни, които са събрани от Миладинов и Веркович“. Наистина в сп. Б ъ л г а р с к и к н и ж и ц и се били явили от 1858 до 1861 г. стотина статии, но ни една от тях не могла да се нарече „българско съчинение“. И като се присмива на побългарената повест „Сирота Цветана“ от Яким Груев, понеже „такива глупости правят само шарлатаните, а честен човек никога не ще да позволи на себе си да прави такива шарлатанства“ (за да не го нарекат с право литературен крадец), Каравелов обявява сбирката поетически преводи и оригинални стихотворения на Жинзифов за „лошо събрана, лошо преведена“. Вместо да превежда на свой език неща от Шевченковия „Кобзар“ и късове от руското „Слово о полку Игореве“ и от чешката „Краледворска ръкопис“, Жинзифов щял да направи по-добре да помести самите оригинални текстове, като прибави ако не превода на Петкович, поне този на Срезневски (и двата в Известия на руската академия). Жинзифов е трябвало освен това да даде някои сведения за епохата, езика и значението на тези произведения, вместо да пише предисловия към тях, пълни с „бръщолеvene, оханета и аханета“ за нашето горчиво минало. Съжалявал ли Жинзифов, че не могъл да напечата чешкия текст с кирилица вместо с латински шрифт, Каравелов се хваща за тази прищявка, за да я порицае енергично: „Ето, братя Българе, каква полза може да ни донесе глупавият патриотизъм и заръждавялото славянофилство... Науката е истинна и затова тя не може да търпи никакъв патриотизъм, никакви криви пътища... Само у гърците съществува патриотическа наука, но такава наука е лъжовна (калп), както се калпави и самите гърци“

Каравелов не щади Жинзифов, понеже вижда в негово лице един афектиран поклонник на славянофилската доктрина и един македонобългарски шовинист, влюбен в своето родно наречие, но покварил го с русизми и българизми от други области. Дали той мисли за поведението на Жинзифов спрямо Раковски (в Д е н на Аксаков се явява статия на Жинзифов против критиката на Раковски срещу руската преселнишка политика от 1861 г., с обвинения срещу Д у н а в с к и л е б е д и срещу

брошурата Преселение в Русия*, или просто не може да търпи стиховете му на някакъв изкуствен български език (и в Българска пчела от 1863 г. Жинзифов е печатал сатирата си против гърците „Питала е България синьо небе, синьо море“), не може да се каже. За всеки случай той не смята Жинзифов за поет, намира при това преводите му от украински и чешки за неверни. За да се разбере един Шевченко, мисли Каравелов, „трябва първо да преживееш, да претрадиш това, шото е преживял, претрадиш Шевченко... Трябва сякоя Шевченкова песен да бъде история на една част на твоят живот, трябва да порастеш колкото Шевченко, а това може да достигне не всеки, а най-много г. Жинзифов.“ Но ако всичко това е право, отговаря ли сам Каравелов на строгото изискване за вътрешно сродяване с чуждата поезия и за конгениално възпроизвеждане на оригинала? Укорът срещу Жинзифов, тъй основателен, се обръща и против самия критик, опитал се също да предаде „Кобзар“ на български. Като разглежда четирите собствени стихотворения на Жинзифов, от които редакторът на Ден, Аксаков, бил възхитен до крайна степен, наричайки ги „прекрасни“, Каравелов бележи със сарказъм: „Сякой поет си има свое общество, а сякое общество свой поет, защо и славянофилското московско общество да не направи г. Жинзифов свой поет. Хората държат магарето да го яздат, а кравите го направиле гайдурджия, казва българската пословица.“ Каравелов не е забравил яда си прогив Аксаков, във връзка с Памятники, и намира начин да го уязви, като хвърли, подобно на Чернишевски, камък против славянофилите. Самата поезия на Жинзифов той обявява за набор от „думи, думи, думи, без никаква мисъл, без никаква связь“. И ако Жинзифов хвърлял вината за лошите си стихове върху българския език, който нямал установена книжовна форма, в същност, мисли критикът, вината била на самия автор, понеже той пишел на разни наречения. Че Каравелов е тъкмял да се върне на въпроса за устройството на книжовния език, показва заключителната му бележка тук против онези, които се силели да дадат древнославянски облик на този език. „За това ще поговорим, казва той, в особена статия, като разгледаме граматиката на Груев и съдружие.“ Вместо да комбинира разни наречия, Жинзифов щял да стори по-добре да пише само на македоно-българския си говор: с това той могъл да бъде по-полезен, като ни запознае с богатството и разнообразието на българския език.

Все от 1864 г. е датиран очеркът на Каравелов „Вук Стефанович Караджич“, поместен като приложение в книгата Страници из книги страданий Болгарского племени (1868), но печатан преди това във Филологические записки (1867). Каравелов има високо мнение за големия сръбски фолклорист и филолог. Личността на Караджич, мисли той, макар да не спада към литературните знаменитости, били те историци или публицисти, все пак трябвало да остане „за винаги свята за южното славянство“. Каравелов защитава Караджич срещу обвиненията на някои славянофили, недооолни, че Караджич скъсал с традицията на черковнославянското предание на

* Статията в Денъ е озаглавена „Два слова о болгарской газете Дунайский Лебедъ“. В Русский архив от 1863 г. (вып. III) Жинзифов се озовава обаче благосклонно за Раковски, предавайки черти от биографията му и разглеждайки книгите му за Асен I и Показалец.

Кирил и Методий и с руската литературна граматика и захванал да пише на простонародна реч. Но Вук не е догонвал „никакви политически или славянофилски цели, той е работел за науката и е изпълнявал добросъвестно своята задача“. И Каравелов привежда в подкрепа на мнението си статията на проф. И. Срезневски в *Журнал Министерства народного просвещения*, в която Караджич бил представен заслужено като „поборник на чистия народен език, откъснат от всяко елияние на научния каприз“. В тази си оценка Каравелов се различава принципиално от Раковски, който в ръкописа на част II от своя *Показалец* се обявява рязко против Вуковата реформа, отхвърлила всеки езиков и правописен континуитет, скъп за консервативния патриот, и който отива в негодуването си дотам, да обявява съчиненията на Вук за най-опасна „зараза сръбского языка“. Ако Раковски намира, че Вук бил „ослепил сръбския език със своето мъдруване“, Каравелов, наопаки, захваля и по-късно езика и съчиненията на новатора, в съгласие с Венелин, който се е възхищавал от сбирката народни песни на Вук, и с Нешо Бончев, според когото Вук бил „извършил чудеса“ и оставил „дела, които имат вечна цена“.⁵⁷ Нека прибавим, че и Славейков все тогава, като описва в една статия на *Гайд*а (1866) живота на Доситей Обрадович, предтеча на Караджич, изтъква заслугите му за сръбската просвета, преди всичко с достъпния му за народа език. Каравелов цени еднакво високо и Доситей, и Вук, понеже са показали на света „лицето на сръбския народ“. Той ги намира много по-достойни за почит, отколкото „всичките Неманичи и Бранковчи“, провалили с глупостта си този народ (сравни *Кривали е съдбата?*).

Какво друго е печатал Каравелов в руските списания и вестници през периода от 1861 до 1867 г., не се знае точно и особено тъмна остава за нас публицистичната му дейност, ознаменувана с безброй статии в *Голос*, *Московские ведомости* и други издания.

Анонимни по правило, тези статии са били предимно информативни, запознавайки руското общество с руското тегло в България, с хода на българската черковна борба и с усилията на българските обществени и просветни водачи да насочат правилно всестраниното възраждане на народа си. Ако *Голос*, където Каравелов сътрудничи по-редовно, е печатал статии върху положението на славяните под робство и върху изхода от него, предлагайки едно разрешение на голямата славянска проблема, близо до становището на официозните среди, то тези разбирания не са задължавали ни най-малко и Каравелов, който е имал свое разбиране по въпросите, твърде различно от това на тези среди. Като образец на дописките му от московския период може да служи напр. тази от ноември 1865 г., в която се излага ходът на гръцко-българската разпра, останала още неясна за руското общество откъм същинския си характер и откъм голямата нравствена отговорност на цариградската патриаршия.

Авторът отправя читателите на *Голос*⁵⁸ към един брой на вестника, где то в статията си „Болгары под турецком владычеством“ е разкривал ужасната картина на българското състояние. От нея става ясно, че ни един славянски народ не бил изпадал тъй дълбоко политически, както българите. Турците са се превърнали в послушно и неразумно оръ-

дие на гърците фанариоти,* които са нещо отлично от гърците в Елада и които са презирани еднакво и от последните, и от другите съседни народи. Някога фанариотите са внушили на турските завоеватели да унищожат старата българска духовна независимост, а сега те клеветят и преследват българите като бунтовници, презирайки книжнината и езика им. Възраждането си българският народ дължи първо на Венелин, паметта на когото е свята за България. Ако Русия, „в лицето на неколцина ревнители на славянската идея и на православието“, се е отнесла с пълна симпатия към това възраждане, фанариотите, наопаки, му се противопоставят безразсъдно, както показва и жестът на Иларион Критски в Търново, с изгарянето на българската митрополитска библиотека. От 30 години борбата между българи и гърци се е разгоряла дотам, щото някои отчаяни българи, за да се освободят от игото на цариградската патриаршия, приемат унията с Рим, разчитайки така на поддръжка пред Високата порта от страна на католишките държави. Но погледите на българския народ са насочени към Русия, отгдето се очаква спасението на народността им от гръцкото иго. Една съвременна българска песен** казва, че България питала синьото небе, морето и буйните ветрове кой я е оковал във вериги, а ветровете отвърнали:

Тебе кладоха во вериги
Во вериги, в тежки муки
Гречка завист, гречка злоба
И домашна ти неслога.

Трудейки се да премахне старото предубеждение в руските среди в полза на гръцката патриаршия, както и да създаде настроение в широкото общество против турския варварски гнет над българите, Каравелов е служил на патриотическия си дълг с такт, с познания, с ентузиазъм, които са могли наистина да бъдат от значение за въвеждане на обрат в руската обществена мисъл спрямо малкия брат на Юг. Не стига тази публицистика, последователно следвана в течение на няколко години, не стига и белетристиката със средна тематика, в която всичко патриархално и всичко чисто славянско в традициите на българина е било идеализирано в духа на романтичната идея за народните добродетели, Каравелов е замислял и научни трудове със същата цел. По-край П а м я т н и к и, с тяхната фолклорно-етнографска програма, той е тъкмял да пише към 1865 г. и една българска история, както твърди това в писмо от 20 януари 1866 г. светогорският йеродякон Евтимий Русеков, копривщенец, тогава на учение в Москва и в Петербург. Предавайки на Найдено Геров някои свои впечатления от Русия, той не пропуска да съобщи, че Константин Кесяков бил вече офицер в Преображенския полк, че Дринов заминал по научна работа в Германия и Франция, че Нешо Бончев завършвал наскоро курсовете си, че някои българи, макар и завършили образованието си, нямали намерение да се връщат в България от страх да не бъдат преследвани. „Ли-

* Името на тия гърци идело от квартала „Фанер“, което значело собствено фанар, „нечисто място“.⁵⁹ Това обяснение Каравелов заема от брошурата на българина Х. Даскалов, *Возрождение Болгар* (Москва, 1858).

** Каравелов цитира тук стихотворението на Р. Жинзифов „Писала е България...“, напечатано в *Българска пчела*, Бранла, 1863 г.

бен С. Каравелов съставява Българска история и попълнява вашият Български лексикон“, добавя отчето накрай.⁶⁰

Посред такава оживена и разнообразна писателска дейност, погълнала всецяло вниманието на неуморимия Каравелов, при несъмненото признание, което той е печелел в политически и научни среди, където се е явявал най-талантлив и най-ревностен агент на българското дело, внезапно идва решението му да напусне Москва, да се изсели изобщо от Русия, като се установи занапред в Белград. Това решение е било продиктувано от изключителни причини, тъй като нищо дотогава не е указвало на намерението да се прекъсне започнатият при тъй благоприятно сложили се обстоятелства писателски труд и да се дири ново, малко познато за него средище за книжовни или други почини. Не дочакал излизането на голямата си книга Стр а н и ц и, сложена вече под печат, но явила се едва в 1868 г., Каравелов потегля на Юг, скъсвайки с приятелите си в Русия, за които е писал в краткото предисловие на тази книга следното: „Тези слаби очерци върху бита на моята нещастна родина са писани от мен в Русия — и сега аз ги посвещавам братски на онези руски люде, сърцето на които е близко до великото дело на славянската свобода.“ Без да чуе отзвука от разказите и описанията си, той се разделя от „руските люде“, за чието мнение е скъпал, и заминава за страна в съседство с родината си, за Сърбия. Кое е налагало това отдалечаване от големия славянски център, от Москва, където е имало такава стога за литературна работа и за широки връзки с видни лица, и кое му е подсказвало избора тъкмо на Белград, малката сръбска столица, където и материалното му положение, и влиянието му са могли да бъдат твърде съмнителни? Доброволно или принудително е напускал той руската земя, за да дири подслон в сръбското княжество, все още васално на Турция и изостанало много в политическо и културно отношение? На тези въпроси може да се отговори така.

Още при възвестяване на държавните реформи от 1861 г., с които се е разрешавал руският селски въпрос, в народните низини и по върховете на радикално настроеното общество настъпва голямо разочарование поради недостатъчните мерки за изкупуване на земята и за осигуряване икономическата независимост на крепостните. Това разочарование води, от една страна, към въстания долу, потушавани жестоко, от друга — към образуване на тайни организации, които целят премахване на злоупотребите във финансовото, в правосъдното и в полицейското ведомство и въвеждане на конституционен режим по западен пример.* Херцен, който никогата не е могъл да се примири с „дивата реак-

* Движението за основни реформи, дори за отстранение на царизма, е датирано още от епохата на Александър I, когато след сръзването на Наполеон чрез общия народен отпор се е почувствувало остро недоволство от всичко назадничаво в управлението. Първата революционна организация се заражда в недра на дворянството. Френският посланик в Петербург, La Ferranpays, добър наблюдател, е съобщавал в 1820 г. на правителството си: „Щялата младеж и главно офицерите се проникват от либералните доктрини. Най-смелите доктрини им харесват най-много... Нашите парламентарни спорове ги занимават тъй, като че ли се обсъждат техните собствени интереси. Най-будните речи извикват най-голямо възхищение у тази младеж; тя споделя и одобрява крайностите, дори престъпленията, извършени в името на любовта към свободата. И безчестният Louvel намира апологети дори между офицерите от императорската гвардия.“⁶¹ (Лувел, фанатичният враг на Бурбоните, убива в 1820 г. престолонаследника на Франция, duc de Berry.) Още в 1816 г. бива основан един

ция“ в отечеството си, напразно е порицавал в своя Колокол „превратите с кървави средства“. Запазил неизменно хуманитарната си идеология, той е твърдял: „От душа предпочитаме пътя на мирното човешко развитие, пред пътя на кървавото развитие.“ Неумерените критики на режима обаче не са споделяли това преклонение пред благородните средства за борба и още в 1860 г. са му писали, вдъхновени от статиите на Добролюбов и Чернишевски, да забие камбаната му не за молебен, а за тревога. „К топору зовите Рус! ... Сотни лет уже губит Рус вера в добрых намерения царей. Не вам её поддерживать.“ Херцен, непоколебим в убежденията си, е отговарял: „К топору, к этому ultima ratio притесненных, мы звать не будем до тех пор, пока останется хоть одна разумная надежда на развязку без топора.“⁶³ Избухването на полското въстание от 1863 г. внася небивало възбуждение във всички руски среди. И докато Херцен разбира дълга си в смисъл да зове за спирание на кръвопролитията, без да оспорва правата на Полша за независимост; докато той апелира към войската „да не прави тя руското име отново тъй ненавистно от единия до другия край на земята, както е било при Николай“, ето че староруската партия начело с М. Катков издига непримирими патриотически и националистически лозунги, осъждайки полското въстание като опасно за руското държавно единство и настоявайки за безотложно премахване на всяка революционна и социалистическа агитация.

Идва на 4 април 1866 г. изстрелът на Дмитрий Каракозов срещу Александър II и за всички става ясно, че недоволните елементи, които обявяват царските реформи за дим и искат провалянето на монархическия строй, не са загубили нищо от борческия си фанатизъм. Настъпва в правителствените кръгове засилен поврат към реакционни мерки, насочени срещу всички, които поддържат по-крайни демократични идеи. С императорски декрет от 23 май 1866 г. се обявява, че правовият ред, собствеността и религията са сериозно застрашени, а благите намерения на правителството зле претълкувани и изкористени за непозволенни цели. Властта пристъпва към претърсвания, арести, съдебни процеси и заточения, туря юзда на напредничавите печатни органи и превръща в дело мисълта на Катков: „вътрешните предатели са по-опасни от

таен „Съюз на спасението“, който през 1818 г. се реорганизира в „Съюз на благоденствието“, насочен против тираничния и гнил правителствен апарат на презрения царски фаворит генерал Аракчеев, и довел до бунта от 14 декември 1825 г. Един от заговорниците, „декабристът“ М. Фонвизин, свидетелствува: „Робството на огромното мнозинство руси, жестокото отношение на началниците към подчинените, всякакъв род злоупотреби на властта, царуващият навред произвол — всичко това възмущаваше и хвърляше в негодувание образованите руси и тяхното патриотическо чувство.“⁶² Друг участник в организацията на декабристите, Н. И. Тургенев, пише: „Произшествията от 1812 до 1815 ни сблизиха с Европа; ние, или поне мнозина от нас, видяха целта в живота на народите, целта в съществуването на държавите; и никаква човешка сила не може да ни върне назад.“ В средата на декабристите се оформяват няколко проекта за реформи. Докато едни са настоявали за установяване на парламентарна монархия, други са се изказвали в полза на републиката, а трети, най-крайните, и за унищожение на цялото императорско семейство. Потушеният по жесток начин бунт спира за известно време пропагандата на революционните идеи, без да ги затрива. Както забелязва Херцен, „14 декември откри нова ера в нашето политическо възпитание и упражни голямо влияние. Повече от пропагандата и теорията силно подействуваша самото въстание, с геройското поведение на заговорниците на площада, по време на съда, в окови (в присъствието на император Николай), в рудниците, в Сибир.“⁶⁴

външните врагове“. Така се стига в 1871 г. и до шумния процес срещу Сергей Нечаев, заведен по повод на един заговор и на едно убийство всред московските студенти през 1869 г. В този процес бива чуто и името на Любен Каравелов, макар той да е напуснал Русия още в началото на 1867 г. Прокурорът именно изнесе, че Нечаев се бил явил при одного от обвиняемите, Иван Прижов, с писмо от познайника му в Букурещ, Каравелов, в което писмо последният давал сведения за живота си и дейността си като журналист...⁶⁵

За връзки между Нечаев и Каравелов в периода до 1867 г. ние не знаем нищо и надали такива връзки са съществували. Сигурно е обаче запознаването между двамата по-късно, в Румъния, когато Ботев е станал близък сътрудник на смелия руски революционер. Но за това запознаване и другарство ще говорим по-нататък. Тук е важно да изтъкнем, че в Москва Каравелов е бил посветен в политическите идеи на сътрудника си от Паметници на народното быта Болгар, Прижов, пряко свързан с Нечаев, и че тъкмо поради подозрение за негово участие в тайните „нихилистически“ организации той е бил обезпечаван от полицията. По свидетелството на румънския социалист революционер Замфир Арборе-Рали, близък познайник на Каравелов и Ботев, Каравелов е бил един от онези българи, които са посещавали през 1864–1866 г. московския кръжец на каракозовците и са били силно повлияни от тях. Арборе се срещал с него, както и с други българи, до арестуването си в Москва и привличането си в процеса на Нечаев. „Моето запознаване с Каравелов, пише той в спомените си, стана при посредството на каракозовците Николаев и Страндин в дома на каракозовеца Гремяченски, когато Каравелов посещаваше. Като бях през 1870 г. в Петропавловската крепост заедно с Ткачев, известния основател на руското политическо якобинство, аз чух от него, че когато през есента 1869 г. Нечаев пристигнал в Москва, донесъл от Л. Каравелов за московските български студенти някаква прокламация, скрита след това в книжарницата на Черкезов, където тогава служил един от членовете на Нечаевия кръжец, Успенски.“⁶⁶ Арборе твърди също, че Каравелов и след напускането си на Москва бил във връзка с московските си руски приятели и че през 1868 г. организирал препращането на Херценовия Колокол от чужбина за тях. Но напълно сигурни, неопровержими данни за по-дейна намеса на Каравелов в живота на онези кръгове в Москва, които са конспирирали против съществуващия държавен и обществен ред, не са изнасяни досега, макар да е твърде вероятно, че Каравелов, по силата на своите социално-политически идеи, усвоени от Херцен и Чернишевски, е съчувствувал на Прижов и другарите му.* Един от тези другари, близък на Каравелов, е бил споменатият вече млад славист Александър Котляревски, арестуван през 1863 г.

* Не безинтересно е признанието, което Каравелов е правил много по-късно, през 1877 г. в Белград, пред княз А. Наришкин. Той не е скривал пред този свой почитател, който чувал сега от него най-възторжени отзиви за руската политика и за руския император, че някога мислел по-другояче за тях. „Живя в Москве, пише Наришкин (в отчета си пред Славянския комитет), среди нигилистических кружков, он может быть в былое время и воспринял какие-нибудь искаженные понятия о нашем государственном устройстве, но и след этого простил.“ Каравелов от 1877 г. се е отричал от увлеченията си до 1866 г., виждайки как Русия пристъпва към подпомагане на южните славяни в борбата им за независимост.

поради случайна среща с обвинения в тайна политическа агитация емигрант Келсиев.⁶⁷ С него Каравелов е стоял на приятелска нога, както това личи и от преписката им през есента 1867 г. Когато по-късно, в 1873 г., Каравеловата С в о б о д а бива забранена в Русия, понеже редакторът ѝ бил поддържал връзки с подривните елементи там и частно с Прижов, Каравелов се оправдава писмено пред руския генерален консул в Букурещ Зиновиев, че нямал нищо общо с Нечаев, а колкото до Прижов — познавал го „не като нихилист и не като революционер, а като учен, който се занимава със славянските древности“. И добавя: „Во время моего пребывания в России я был хорошо знаком с Прижовым, но наше знакомство не выходило из границ наших ученых исследований.“⁶⁸ Пълната истина тук не може да се открие лесно вече за това, че Каравелов е имал всички интерес да отрича отношения и симпатии, опасни за самия него. Отхвърляйки подозрението да се е срещал с Нечаев и да е знаел за участието на Прижов в неговите планове, Каравелов е разчитал на благоприятни показания от самия Прижов (той изрично е твърдял това) и на липсата на какви да е улики за свое приобщаване към някаква конспирация. Той не е могъл тогава да знае, че Прижов, задържан в процеса на Нечаев, е признавал връзките на Каравелов с Нечаев в Букурещ и е писал през януари 1870 г., със съгласието на следствената власт, на Каравелов, за да узнае от него канала, по който Нечаев е минал границата от Русия за чужбина.⁶⁹

Но има и нещо по-важно, като документално доказателство за това, че полицията в Москва е следяла от много по-рано връзките на Каравелов със заподозрени хора. Запазена е ведомостта, подписана от московския оберполициймистер генерал-майор Крипс, за „лицата, които стоят под надзора на полицията в град Москва през 1865 г.“, и в нея под № 111 е посочен „турський подданный из Болгар Любен Каравелов, лета от роду 32“.⁷⁰ Посочен е той като подложен от 31 март 1859 г. на надзор „без срока, секретному, строгому“, на надзор, упражняван в квартирата на Каравелов („Пятницкая част, 1 квар. в доме Мамонтова“). Казано е още във ведомостта, че по семейно положение този българин бил неженен, занимавал се със слушане лекции в университета (но това важи сигурно за положението много по-рано, в 1859 г.), не получавал никаква поддръжка от държавното съкровище и се отличавал с добро поведение („атестация: ведёт себя хорошо“). Относно причината за строгото и тайно полицейско наблюдение в документа е споменато, че тя била същата, както и при двете лица, вписани непосредствено преди него във ведомостта, № 109 и 110, а именно колежкия секретар Ал. Соколов, 53-годишен, и канцеларския служител със същото име, 27-годишен, и двамата под наблюдение от 31 март 1859 г. Тяхната вина била: първо, „съставяне и преписване на ръкописи с не позволено съдържание и сношения с политическия престъпник Херцен“ и, второ, „четене на означените ръкописи“.

В светлината на тези свидетелства става ясна обстановката, при която Каравелов е могъл да бъде заподозрян и следен за другарските си връзки, като не са били спестени и обиските, засегнали младите революционери и техните близки. Защото в мемоарите си от унгарския затвор, озаглавени *Из мъртвия дом* (1871), той изрично припомня

едно полицейско посещение в квартирата си в Москва, може би още преди опита на Каракозов за предизвикване обрат в политическото положение чрез индивидуален терор. Арестуването, осъждането на смърт и езекутирането на Каракозов (31 август 1866 г.) са били спрегнати с нови, по-щателни претърсвания и арести, които се простират и върху непровинени, но набедени младежи. Като описва как ключарят в будапещенския затвор го претършувал основно, ровейки се в джебовете и дори в обущата му, Каравелов забелязва: „Аз си спомням за Москва и за нейния потен пристав от ведомството на г. Врубеля, Язчки, който, като претърсваше квартирата ми, ме уверяваше, че уважавал доста Херцен и с голямо удоволствие четял неговия Колокол, обаче „проклетата служба“ го заставяла да издирва Херценовите прикрити женици.“⁷¹ Пътем казано, Колокол, макар и строго забранено задгранично издание, е проникнал във всички руски сфери, дори висшите, и най-много между студентите и чиновниците, които са го четели и разпространявали ревностно, въпреки официалните запрещения. Като говори за популярността на Херценовото издание, княз Мещерски, издател на в. Гражданин, пише в спомените си: „Яви се нов страх — Херцен, яви се нова служебна съвест — Херцен; яви се нов идол — Херцен.“ От началника на жандармерията до питомеца на духовната семинария, всичко будно е четяло вдъхновените статии на един публицист, който знае да обсъжда актуалните въпроси и да критикува корупцията в отечеството си. Несъмнено влиянието на Херцен запада силно, откак той взема страната на полските въстаници и порицава безумието на Каракозов. Отдясно добрите патриоти го обвиняват тогава (1863—1866), че е изменил на руските държавни интереси, а отляво непримиримите революционери — че хранил илюзията за мирен преврат.⁷²

Каравелов е продължавал да бъде поклонник на Херцен, като е съчетавал по свой начин любовта си към България, вярата си в нейното освобождение с подсказаните от руските прогресивни писатели обновителни идеи. Зачитайки се, както всички либерални и революционни среди, в изданията на Херцен, той е бил изложен на преследване от полицията: ненапразно тъкмо към поглъщаните жадно от него номера на Колокол е било насочено вниманието и на агента, който тършувал между книгата му. Дали е било открито нещо забранено, не ни се казва. Но щом Каравелов не е бил ни по-рано, ни по-късно задържан и, напротив, получил е възможност да напусне Москва и замине зад граница, очевидно той не е попадал под ударите на най-строгите мерки против неблагонадеждните писатели и читатели. Взел поука от съдбата на толкова пострадали любители на радикалния печат и почувствувал се застрашен занапред от нови неприятности, той е намирал за по-благоразумно да се отдалечи без отлагане от Русия, за да подири подслон и поле за работа в друга славянска земя, където свободата на словото и личната безопасност му са се стрували по-обезпечени.

При неуяснените достатъчно обстоятелства и подбуди за това преместване нищо не пречи да допускаме и друга една възможност извън подозренията, смутили писателя и спокойния му труд. Тъкмо по това време именно на Балканите се е забелязвало едно раздвижване, свър-

зано с активизиране на българския въпрос. Могъл ли е Каравелов да остане равнодушен към събитията на Юг и не е ли била за него нов тласък за напускане на Москва мисълта да се доближи до огнището на предстоящата борба, в която и той е трябвало да участва с перото си? Не е ли дошло времето да се чуе и неговата дума по съдбата на отечеството, като се тури той във връзка с личностите, с факторите, които са подхванали освободителното дело? Словото и ролята на Раковски са го подсеждали сигурно за собствения му неизпълнен дълг в това дело. Към края на 1866 и началото на 1867 г. руската дипломация е залягала да осъществи едно по-тясно сближение между българи и сърби, за да се гарантират чрез техните общи действия интересите на Русия при разрешението на Източния въпрос, в противовес на домогванията на западните сили. Агент на това сближение е бил граф Игнатиев. Той е внушавал на българската Добродетелна дружина в Букуреш, чрез посредството на руския генерален консул там, да влезе в споразумение с княз Михаил Обренович и сръбското правителство, за да се постигне един сръбско-български съюз, насочен против Турция. Преговори в този смисъл са се водили при благоприятни отначало изгледи и Каравелов дори, без да е знаел нещо за тях, но съдейки само по оживлението в руската външна политика на Балканите, е проявявал воля да упражни личното си влияние в полза на отдавна желаната от него южнославянска солидарност. Запален, както е бил, за тази своя мечта, той е вярвал, че не трябва да се забавя нейното осъществяване.⁷³ Ако официална Русия се е вдъхновявала от изгодите за осуетяване на балканските планове на Австрия и от поставяне южните славяни под своя протекция, мнозинството български патриоти са виждали в намесата и безкористни, хуманни и племенни симпатии. Какво конкретно е вярвал Каравелов, с какви определени надежди и намерения е потеглял той за Сърбия, можем да се досещаме по проповедта му наскоро сред сръбската интелигенция и по сношенията му с едни или други политически личности в Белград. Убедил се веднаж в необходимостта на своето заминаване за Сърбия, все едно поради страх от преследване или поради зов на родината да ѝ бъде в помощ, той е правел решителен поврат в своята дейност, който го поставя пред съвсем нови за него задачи.

В Г о л о с, с подпис Л-чо (септември 1866), Каравелов в мнимо писка от Белград, закъдето още не е заминал, разглежда събитията в Сърбия при намерението на Турция да запази там правата си и при надеждите, възлагани на княз Михаил Обренович, за пълното освобождение на княжеството и на съседните славянски народности. „Около него (княза), както около Виктор Емануил, се увиват християните от всички краища на Турската империя... Сега княжество Сърбия стана за нас крило; очите ни са устремени към княз Михаил Обренович. Неговият престол стана средоточие за българите, сърбите и другите славяни. В Сърбия трябва да търсим спасението си. Там ще намерим и наука, и съвет, и войска, и пари. Сърбия трябва да стане за южните славяни дървото, на което ще се опрат клонете. Надяваме се, братя сърби, че вие няма да ни оставите; надяваме се, че ще ни подадете братската си ръка. Дойде вече време-

то, и България захваща да възкръсва.“ И като съобщава, че в Херцеговина турците строели крепости, за да се предпазят от нападението на херцеговинците и черногорците, дописникът изказва накрай увереността си, увереност на целия сръбски народ, че щом Сърбия захване военните действия, руските войски ще преминат Прут. Затова често се слушат по улиците викове: „Да живее нашият княз Михаил, да живее белият цар Александър II.“⁷⁴

Би трябвало да припомним, че някои от идеите, развити тук, не са съвсем нови за Каравелов. Още през 1861 г. в един свой проект, озаглавен „Чем можно помочь болгарам?“ и останал в архива му, той пише: „Няколко лица от българския и от сръбския народ ще основат в Белград дружество и това дружество ще се грижи за благосъстоянието както на българите, така и на сръбския народ, ще бъде ръководител на южните славяни... Дружеството ще покровителствува българското народно духовенство и народа — ще издава свой вестник на български и руски език или пък ще поддържа Дунавски лебед.“⁷⁵ Имайки пред вид движението по черковния въпрос и необходимостта да се следва тактиката на умерените патриоти, Каравелов, който застъпва тук гледището на славянофилите, намира по-нататък за нужно да подчертае, че славянофилското общество в Русия би трябвало да изпрати свой агент в Белград, който да държи връзка между Москва и сръбско-българската организация в сръбската столица. Макар да посочва като образец на тази организация унгарското дружество в Турин и руското в Лондон, основано от Херцен, Каравелов, съобразно с историческия час (арестуването на братя Миладинови и печалното положение на българските училища и на българската книжнина), набляга главно на просветната задача. В 1866 г. обаче вниманието му е насочено вече към революционната пропаганда.

Дописката в Голос открито издава бодрата надежда на Каравелов да види българското възкръсване осъществено чрез помощта на Сърбия и на Русия. Тази надежда се засилва у него, когато малко по-късно, на път за Юг, при кратък престой в Будапеща, той става свидетел на патриотическото въодушевление всред сърбите в Унгария. На едно събрание, на което говорили д-р Светозар Милетич, редактор на либералния в. З а с т а в а, и Владимир Йованович, идеолог на южнославянската федерация, Каравелов чува заканата на един младеж: „По мое мнение, мастилото и хартията са днес почти безполезни, нас ще излекува само барутът. Аз говоря не за вас, сърбите в Австрия, а за нашите братя в сръбското княжество, Босна, Херцеговина и България. В Австрия ние ще работим с перо, а в Турция с топор.“ Гръмки ръкопляскания покрили тези думи и ясно било какво борческо настроение владее между сръбската интелигенция в навечерието на турско-сръбския конфликт — по впечатление на Каравелов, изложено в дописка от Пеща, 9 февруари 1867 г., до Московские ведомости.

Напушайки старата руска столица, Каравелов се отбива първо в новата, в Петербург, за да се срещне с редактора на Голос Андрей Краевски* и издействува от него назначаването си за дописник на вест-

* Андрей Александрович Краевски (1810—1889), завършил Историко-филологическия факултет на Московския университет, е бил помощник-редактор на Журнал Министерства Нар. просвещения, после сътрудник на Пушкин в издава-

ника в Сърбия. Той е сътрудничил и без това в този влиятелен политико-литературен лист, познат е бил с компетенцията си по южнославянските книжовни и исторически въпроси и е могъл да разчита на успех в новата си служба при големия интерес, който тогава са будели в Русия тези въпроси. Сътрудничеството на Каравелов в Голос се е улеснявало и от либералните политически схващания на Краевски. Искрен поддържник на реформеното дело в страната, Краевски е мислел, че това дело трябва непременно да върви напред, но като „не се правят скокове и не се отива до безполезно объркване“. Умерен в програмата си, Голос е застъпвал началото: „Ние не искаме да лъстим правителството, но не искаме да лъстим и народа.“ Каравелов, запазвайки връзките си с консервативните Московские ведомости, е предпочитал да работи повече в Голос, където е могъл да си позволява по-голяма свобода в съжденията. Дописничеството в случая е осигурявало най-необходимото за неговата издръжка при неизвестностите, в които е попадал след напускане на страната. Защото, съдейки отдалеч за нещата в Сърбия, той не е могъл да разчита на никакво определено свое положение там, благоприятно в материално отношение. Преговорите с Краевски са дали положителен резултат и това е правело раздялата с Русия по-лека. Тридесет и две годишен, минал сурова школа в живота и спечелил съзнание на силите си като книжовник, Каравелов се е втурвал в неизвестността с пълна готовност да служи по-пряко на родината си, в близост до нея. От Белград и от началото на 1867 г. се открива най-важната епоха в живота му, епохата на зрелост и на твърдо отстояване на идеала. И в течение на десет години той разгъва широка дейност като журналист, революционер и белетрист, за да смае всички с неизчерпаемата си плодовитост, с богатата си вътрешна природа и с борческия си темперамент, будейки възхищение на една страна, рязка опозиция на друга и оставайки докрай с непокътната енергия за труд при тъй променливите и трудни външни условия.

нето на Современник и редактор на Отечественные записки. През 1863 г. той осювава в Голос, който придобива грамаден успех към 1867 г.

БЕЛГРАД И НОВИ САД

1

Български дейци в Сърбия през XVIII и XIX в. — Стремеж към наука в сръбските училища; влияние на Доситей Обрадович. — Ръст на сръбското учебно и книжовно дело. — Нови Сад като средище на духовен и политически живот. — Национален подем след Кримската война; княз Михаил за обединението на сръбските земи и за дунавската конфедерация. — Раковски и неговата „легия“ от 1862 г.; становище по сръбските шовинистични домогвания. — Опити за сръбско-български и турско-български дуализъм през 1867 г. — Таен сръбско-румънски договор за подялба на българските земи.

Каравелов не е първият образован българин, който търси убежище и условия за работа в Сърбия. Преди него, още през XVIII и в първата половина на XIX в., тук са идвали за участие в политически движения, за наука в учебните заведения, за отпечатване на книги или с други културни и практически задачи доста българи, които робските условия и нуждата за лична безопасност са насочвали към свободното славянско княжество. Един от предтечите на Българското възраждане, македонецът Жефарович (от Дойран), е работил дълго време между австрийските сърби, като отпечатва във Виена (1741), сборника си от гербове и портрети на български и сръбски царе и светци под наслов *Стематография*. От този „ревнител отечества болгарского“, както го нарича сърбинът Павел Ненадович, има и други оригинални или преводни книжки с религиозно съдържание, от които личи патриотическият дух на монаха, взел под грижите си с еднаква любов българската и сръбската просвета.¹ Между сърбите е действувал известно време, като епископ в Карловци (Срем) от 1751 до 1760 г., Партений Павлович, роден в Силистра, учил се в Букурещ, Костур и други места, усвоил философия и латински език, скитал се из Италия, Чешко, Австрия, Унгария, Румъния, България и Сърбия и проявил навред своята ненавист към турското потисничество и своето красноречие в защита на православието.² Неговата автобиография ни запознава с една твърде оригинална личност, изложена на патила и приключения поради страстта си да дразни турския фанатизъм (напр. бие клепало в старата охридска черква, превърната в джамия) или да държи реч във Виенската катедрала, да изобличава папата в Неапол и т. н. В Сърбия са се подвизавали двама български дипломати, агенти на княз Милош Обренович в Букурещ и другаде, Михаил Герман и Марко Георгиевич, родом от с. Банско (Разлог), и братовчеди на Неофит Рилски. На 8 май 1836 г. Герман е предлагал на последния, от името на княза, да приеме архиерейско достойнство и стане епископ в Шабац,³ като получава за-

плата 1200 талера австрийски. Колкото обаче и да ценял благоволенieto на княза („Негова Светлост има о вама врло лепо мнение“, писал е Герман), Неофит, който току-що се е заел с уредбата на габровското училище, не пожелава да изневери на дълга си към отечеството и предпочита да остане обикновен учител с твърде скромно възнаграждение. Към същия княз се е обръщал с две писмени молби през 1835 и 1836 г. и Неофит Хилendarски Бозвели, подписвайки се „препростий списател бугарский“, за да измоли защита, когато му били ограбени скъпоценни вещи и голяма парична сума от Белград, където е отишъл за отпечатване на Детоводството си, и за да настоява за намеса пред дирекцията на Държавната печатница за по-бързо излизане на учебното пособие, средства за което били събрани от свещовски видни граждани и от други спомоществователи.⁴ Но ако Бозвели не успява да си възвърне нищо от загубеното, в замяна той е могъл да направи полезни наблюдения върху културния живот и просветния подем между сърбите извън княжеството, при пътуването си до Будапеща, които използва после в своята Мати Болгария. Един от най-добрите приятели на нещастния Неофит е бил сърбинът Константин Огнянович, учител в България през 20-те години на XIX в., автор на „славенобългарското“ Житие на св. Алекси от 1833 г. и на алманаха Забавник от 1845 и 1846 г., в който се е защищавало българското право за независима йерархия и са се корели българите за отказа от народната си чест. Добър българофил, Огнянович има заслуги за нас както с книжовния си труд, замислен в духа на Паисий, така и с доблестното си застъпничество пред турската власт за облекчаване съдбата на заточения Бозвели.⁵ Като не говорим и за други прояви на тази сръбско-българска взаимност през един дълъг период, до 60-те години на XIX в., когато не е изпъквал още никакъв национален антагонизъм, тук можем да отбележим пътем и това, че при честите български въстания в западните краища хайдушки чети и мирни жители са забягвали в голям брой в Сърбия, макар и да не им се е оказвало никакво съдействие оттам и макар сърбите да изкориствали планомерно тези въстания, за да увеличат населението и територията на княжеството си.⁶

Когато Сърбия извоюва през 1804—1813 г. своята независимост, към нея се насочват погледите на мнозина българи, които ламтят за просвета в нейните училища. Собствено гръцките училища оказват през цялата първа половина на XIX в. своя висок престиж, така че в тях главно постъпват българските синове, жадни да развият способностите си, усвоявайки и тъй необходимия в обществения живот и търговията на Турция гръцки език. Щом обаче се заражда неприязънта на гърците от Атина, Цариград и други центрове на елинизма към българското национално движение, българските младежи, които не успяват да заминат за следване в Русия или на Запад, престават постепенно да посещават гръцките учебни заведения, за да търсят сръбските. При родството в език, вяра и народни традиции и при еднакия идеал за независимост и обединение българите са разчитали на по-големи симпатии от страна на сърбите за обнова на своята книжнина и просвета. И какво благотворно влияние упражнява един Доситей Обрадович със своите книги от 1783 г. нататък, превеждани на български, с новите идеи в тях, отrekli мистицизма и аскетизма, в духа на английския рациона-

лизъм, френския хуманизъм и немския протестантизъм, вижда се напр. от дейността на Неофит Бозвели и Неофит Рилски, тези върли изобличители на калугерското невежество и неуморни пионери на светското образование. Ако Доситей е настоявал за религия и наука под знака на „здравия разум“ и е издигал лозунга: „Кнѣига, браћо моја, кнѣига! а не звона и прапораца!“, тези внушения са намирали широк отзвук и у нас, така че не само Петко Славейков и неговата школа, но и мнозина духовници са действували в тази насока.⁷ Вук Караджич, книжовникът и фолклористът на свободна Сърбия, дава също тъй силен подтик на българските просветители след Априлов, без обаче да проявява благородната търпимост на Доситей. Защото, както виждаме сега от преписката му, още през 1827—1828 г. той застъпва шовинистични възгледи спрямо България, причислявайки Ниш, Пирот, Видин и Чипровец към сръбските градове и бълнувайки дори за присъединяване на Западна България към сръбското княжество...⁸

Че в Сърбия школната просвета не е била отначало в по-добро състояние, отколкото у нас, не е за учудване при еднакия турски и патриаршески гнет. Не друг някой, а сам Караджич признава с болка през 1827 г.: на сто сръбски села надали се падало по едно училище и измежду хиляда сърби едва се намирал един грамотен. „Хората направо мислят, пише той, че книгите са само за калугерите и поповете. Не само сръбските кметове и търговци, но и мнозина граждани режат своите сметки на рабош.“ През 1836 г. в Сърбия имало едва 72 школи (от тях държавни само 26) с всичко 2514 ученици; и още в 1844 г. от 17 председатели на съдилища само десет души знаели да се подписват, а трима били съвсем неграмотни. Но положението се мени бързо към подобрене, така че в 1846 г. виждаме вече 213 школи с 6201 ученици. Извън това в 1835 г. се открива класическа гимназия, в 1836 г. богословско училище, в 1838 г. лицей, който от 1844 г. става „Велико училище“ за висши науки, в 1844 г. търговска школа, а в 1850 г. военна академия. Голям брой питомци на тези заведения отиват на специализация с държавни средства в чуждите университети и разни висши училища. Несравнено по-благоприятно се развиват в просветно отношение сърбите от австроунгарските земи благодарение на гражданските и релigioзните правдини, дадени им от правителствата във Виена и Будапеща. В Нови Сад те са имали гимназия още от 1816 г., а в столицата на Унгария те са основали в 1826 г. свое дружество за просвета и книжнина под името „Матица сръбска“, което послужва за образец на подобни дружества във всички славянски земи между 1832 и 1864 г. В самата Сърбия с такава цел бива основано в 1841 г. „Дружество сръбске словесности“, в устава на което се предвижда като най-важна задача „да се разпространява науката на сръбски и да усъвършенствува народния език“. Печатен орган на дружеството става от 1847 г. списанието *Г л а с н и к*, в което започват да излизат изследвания и други статии от най-добрите научни сили на страната.⁹

Значителен тласък в просветното издигане както на свободния, така и на поробения сръбски елемент дава основаният през 1866 г. в Нови Сад съюз „Ујединена Омладина Српска“, който групира широк кръг членове измежду интелигенцията и търговско-занаятчийското съсловие. Не случайно тази патриотическа културна организация е възниквала в

„отечеството на учените сърби“, в „сръбската Атина“. Нови Сад става средище на умствения и на книжовния живот, след като Будапеща загубва това значение за сръбщината; и в този град на австрийска територия, недалеч от Белград, започват да излизат през 50-те години на миналия век политически и литературни вестници като *Сръбски дневник*, *Южна пчела*, *Седмица* и други, четени навред, гдето се е говорел сръбски език. В 1864 г. тук се пренася „Матица сръпска“, открива се все тогава сръбски театър; явяват се наскоро нови периодически листове, след *Даница* от 1860 г., именно *Матица* и *Застава* от 1866 г.; и тук се уреждат най-рано народни сборове, културни тържества и разни празници, които се повтарят и другаде, като легална пропаганда на сръбските национални и духовни домогвания. Нови Сад е давал тон на младото движение във Войводина, Сърбия, Хърватско, Далмация и Черна гора, щом около една обща програма са се събирали среди и лица, които се различават по много въпроси. Поклонници на славянската идея, стигнали до панславизма; либерали и демократи, с по-умерени или по-радикални възгледи (напр. привържениците на една „Балканска република“, като член на обединена републиканска Европа; социалисти, за които политическото освобождение е било предпоставка на общото икономическо и социално освобождение; те са могли да си сътрудничат известно време, докато неизбежно надделят центробежните тежнения. „Това е било първото духовно движение, което обхваща целия сръбски народ, мисли историкът на сръбската литература Йован Скерлич; . . . тук за първи път са се изработвали идеите, които ще живеят дълго между сърбите . . . Ако не е било постигнато всичко, което е замисляла Обединената сръбска омладина, оставали са все пак несъмнени последици: цяла една национално-либерална идеология, либералните партии в Сърбия и Войводина, романтичният национализъм и една книжнина, романтичната книжнина, с нейния голям брой писатели, между които някои от първи ред.“¹⁰ Обрат тук, с насока към позитивизъм в светогледа и реализъм в литературата, настъпва към края на 60-те години, когато в средата на Омладината се явяват българинът Любен Каравелов и сърбинът Светозар Маркович: и двамата закърмени с идеалите на руската радикална интелегенция, и двамата проникнати от духа на Чернишевски, Добролюбов и Писарев, с искането да се поставят живот, морал и изкуства на нови, на хуманни и научни начала. Но преди да се спрем на настъпващия обрат с неговите най-важни прояви, налага се да хвърлим поглед върху политическата обстановка, при която Каравелов се вестява в Сърбия. Тази обстановка, с националните стремежи на сърбите и с отношението на сръбската власт към българското революционно движение, се оказва не без значение за дейността и личната съдба на идеалиста емигрант, пристигнал от Москва.

Народностният принцип, който добива такова надмощие в началото на XIX в., особено след усилията на испанци, немци и други народи на Запад да се освободят от потисничеството на Наполеон I, завладява рано и съзнанието на сърбо-хърватите под Австрия. Националното пробуждане на последните, довело до култ на езика, народното творчество и историческото минало, ги тласка неудържимо към идеала за политическа независимост и обединение. По време на маджарската ре-

волюция от 1848 г. сърбите във Войводина успяват да изтръгнат от Виена признание на самостоятелната си административна област, по-късно обаче тази привилегия им бива отнета и те отново попадат под строгата централизация, свързана с реакционни мерки и неприкрита германизация. Кримската война (1853—1856) довежда до признаване автономията на сръбското княжество, образувано от предишния белградски пашалък, без обаче да отстранява турските гарнизони в някои градове. Въстанията на черногорци и на херцеговинци в течение на няколко години (1858—1863) не се увенчават с никакви придобивки за сръбството под турците, но разпаленият от тях патриотически огън продължава да тлее, за да се разгори в удобен час. Войната между Франция и Австрия по повод на повика за обединение на Италия (1859—1860), в която доброволците на Гарибалди и дипломатическото изкуство на Кавур будят навред удивление, завършва с признаването на Виктор Емануил за владетел на обединеното кралство. Една нова държава се ражда в Европа, а заедно с това се потвърждава още веднаж силата на националната идея покрай необходимостта от либерално-демократическо вътрешно устройство, при парламентарен режим. Сръбското княжество, макар и изостанало доста в политическо отношение, желае да играе в този момент ролята на балкански Пиемонт. През 1860 г. на престола тук се качва младият княз Михаил, въодушевен от патриотическия идеал на интелигенцията и решен да работи твърдо за освобождението на всички сърби. Веднага той пристъпва към дипломатическа и военна подготовка, за да отхвърли преди всичко турската опека над княжеството си като първа стъпка към изпълнение на широко замисления план. Според този план, както той го развива в Лондон през 1859 г. пред унгарския емигрант Кошут (още преди провъзгласяването си за княз), Сърбия трябвало да се държи настрана от един съюз било с Австрия, било с Русия, за да не си навлече техния протекторат. Най-изгодното за нея било да събере в една държавна общност всички сръбски земи, като привлече и България и като се ослони на една Дунавска конфедерация, в която да влязат още Унгария, Влашко и Молдова. Само така могло при разпадането на Турция да се спаси независимостта на компактната славянска маса на югоизток, при което естествен неин център е трябвало да бъде Сърбия.¹¹ Съзнал нуждата да спечели благосклонността на някои велики сили за осъществяване на идеята си, Михаил се обръща с въпрос към Франция и Русия, би ли могъл той да разчита на тяхната морална поддръжка в случай на конфликт с Турция. „И когато, пише сръбският историк Станоевич, през март 1861 г. Михаил добил от Петербург и Париж уверение, че Русия и Франция ще заемат при заплитане на Балканите становище за ненамеса, той започва да работи енергично за еманципация от турското влияние.“¹² Запачвайки личната си власт, като пренебрегва политическите свободи на народа и стеснява правата на държавния съвет, князът, който е държал еднакво за абсолютизма и за чисто просветния напредък,* издава

* Когато са говорили на Михаил за политическа свобода в Сърбия, той се е усмихвал, сочейки културната изостаналост на народа. „Нека моите сърби станат богати и образовани, говорел той, те с това ще станат и политически свободни. Кой може да тиранизира един образован и заможен народ? А докато е той сиромашки и необразован, всички политически свободи, които бих му дал, би ги употребил само за своя

закон за устройството на народната войска и въпреки протеста на Турция и на Австрия увеличава редовната армия от 6 хиляди души чрез свикването на едно народно опълчение от 50 хиляди души.

В Белград по това време се е намирал нашият Раковски. Зает в течение на 1860 г. с отпечатване на научните си трудове и с редактиране на в. *Дунавски лебед*, той следи зорко българската борба в Цариград за духовна независимост и неотклонно търси начин за повдигане на едно въстание, което да доведе до освобождение на отечеството му. Склонен към всички компромиси за достигане на тази цел, той вярва, че сръбските военни приготовления биха могли да бъдат полезни и за българското национално дело. И на драго сърце той възприема внушението на княз Михаил да образува един български легион в помощ на сръбската войска, мислейки после да мине в България, за да възвести от Търново българската независимост.¹⁴ Знае се как печално завършва тази „легия“ по вина на сръбската неискрена политика. Написал прокламацията си от 1 август 1862 г. към българския народ, Раковски бива заставен от сръбското правителство да разпусне четниците си, щом през същия месец конференцията на Великите сили в Цариград задоволява частично сръбските искания и щом княз Михаил преустановява военните си приготовления. Измамен в надеждите си, българският революционер не скъсва все пак със сърбите, понеже не е изключвал и занапред възможността за обща работа с тях. Наистина той има достатъчно основания да вини в измяна големия си контрагент; знае и користните намерения на сърбите да си присвоят западни български краища, с Видин и София, за да увеличат малката си държава. Последното личи напр. от необнародваната му статия от 1863 г. върху сръбско-българските политически отношения, в която се взема решително становище против сръбската егоистична политика и в която сръбските управници се призовават да се опомнят и да не смятат, че българите ще се впрегнат в техните завоевателни планове спрямо Турция „без никакво предварително условие“¹⁵. Въпреки това политикът реалист не е склонен да пренебрегне напълно западния съсед, бидейки дълбоко убеден, че българите не трябва да си създават един враг повече и че рано или късно ще се наложи сътрудничество между българи и сърби на политическа и военна плоскост. Познавайки достатъчно дипломатическите ходове на мнимо „човеколюбива“ Европа, за която „всичко е особена корист и лична полза“ и в която по правило се налага „само правото на по-силния“, той знае и неблагоприятното за нас настроение на Балканите. „Ние българи, пише той на 28 февруари 1861 г. от Белград на цариградските си приятели, сме окръжени от сички страни от неприятели, никой не ще наше напредване, нъ всеки въобще ищи да се ползува от наша слабост. Тук спадат и сички славянски народи.“¹⁶ Мислейки така, Раковски потиска в гърдите си ропота против вероломствата на един или друг от съседите ни, като разчита, че в решителния час на турското поражение българският елемент ще наложи правото си чрез числеността си и чрез борческите си качества. Затова през 1863 г. той снова между Белград, Цетина и Атина, води преговори с отговорни военни

щета, и всеки, който поиска, би му ги отнел, когато пожелае.“¹³ Така е обосновавал Михаил своя непопулярен личен режим, уравновесяван външнополитически с общия сръбски азъм за обединение на сръбските земи.

лица и държавници, опитва се после да се споразумее и с Букурещ и неотклонно насърчава българските хайдушки главатари за четнишки втурвания, чрез които да се държи открит близкотоизточният въпрос и се напомня на Европа българската воля за независимост.¹⁷

Нов момент в сръбско-българските политически отношения настъпва през 1867 г., когато Любен Каравелов пристига вече в Белград, но без да се приобщава още към политическото движение тук и в отечеството си. Раковски тогава е зает с междусобиците сред българската емиграция в Румъния и боледува опасно. Между това критското въстание от 1866 г. и пораженията на Австрия от Прусия през същата година, което има за последица отслабване на австрийския натиск на югоизток и активизиране на руската външна политика в същата посока, карат княз Михаил да помисли за съживяване на своите държавно-национални домогвания. Несигурното положение на Балканите създава сериозни грижи за европейските сили и преговори между тях за въвеждане реформи в Турция се водят през 1866 и 1867 г., без да се получи някакъв резултат. Русия, за която е било важно, както видяхме, да възстанови престижа си между южното славянство и да запази интересите си при откриване на турското наследство, подтиква тогава княз Михаил да се разбере отново с българите. Забравил бързо „Дунавската конфедерация“ с участието на Унгария,¹⁸ понеже нямало защо да угажда на Кошут, чийто проект собствено е била тази формула за сътрудничество, Михаил се вслушва в съвета на Русия. Повод да се притеглят сега и българите в освободителното дело дава между друго и неочакваният опит за една румъно-българска „Свещена коалиция“ (1866), последван през февруари 1867 г. от мемоара на Тайния български комитет в Букурещ до султана в Цариград, с който се е искало образуване на едно българско царство като дял от Османската империя (султанът на османците е трябвало да носи и титлата „цар на българите“) при самостоятелна вътрешна уредба, свой парламент, своя войска и своя верска управа.¹⁹ Срещу този утопичен проект за турско-български дуализъм, поставен под закрилата на западните сили, Русия намира за нужно да излезе с идеята за един сръбско-български дуализъм, който е трябвало да се реализира чрез преговори между княз Михаил и Добродетелната дружина в Букурещ. Тази дружина именно, създадена в 1861 г. като нова организация на образувания по времето на Кримската война български комитет в Букурещ (1854), взема решение през 1867 г. по внушение от руския посланик в Цариград граф Игнатиев и при близкото участие на руския дипломатически агент в Букурещ барон Офенберг, както и на пловдивския руски консул Найдено Геров, да се постигне съгласие за създаването на едно „Югославянско царство“, глава на което да бъде княз Михаил Обренович и в което на равни права да влизат сръбските и българските земи (като последните обхващат България, Тракия и Македония) при пълна езикова и административна автономия на двете народности.²⁰ А за да се докаже готовността на българския народ да вдигне глава против игото и манифестира волята си за свободен живот, същата букурещка дружина, възглавявана от видния banker Христо Георгиев, прехвърля през пролетта 1867 г. отвъд Дунав четите на Панайот Хитов и Филип Тотю.²¹ Преписката от това време между граф Игнатиев и Найдено Геров и между Найдено Геров и Христо Георгиев изнася интересни подробности около тези преговори

и тези действия. Колкото до усилията на Русия да противопостави княз Михаил на австрийските планове относно югоизток, те стават явни и от дипломатическата преписка на Игнатиев с външното министерство в Петербург. Във връзка с нея Игнатиев пише по-късно: „Тъй като верността на княз Михаил сръбски към нас и отчуждеността му към Австрия не подлежах на съмнение, а българите представяха само суров материал, без достатъчно кадри за образуване на самостоятелно княжество, то предполагаше се всички сръбско-български земи, които ще се удаде да се освободят от турското иго, да минат в състава на сръбско-българското царство под властта на княз Михаил.“²²

Сърбия обаче не е бързала да подпише договора, изработен от Добродетелната дружина, дори след като тази, по сръбско настояване, е свикала в Букурещ съвещание на видни български представители от Турско (5 април 1867 г.), за да одобри то постигнатото съглашение, а после се е и погрижила да се образуват комитети из България, които да подготвят народа за въстание (юни 1867 г.). Княз Михаил, на когото Русия е разчитала тъй безрезервно, е имал свои скрити лични разбирания в разрез с комбинациите на руската дипломация. Той не е искал да се обвързва с един акт, който, от една страна, го е поставял под опеката на Русия, а, от друга, е постулирал българското обединение в най-широки етнически граници, неудобно за мечтаната сръбска хегемония на Балканите. Предпочитайки вместо равноправна и самостоятелна голяма България нейното чисто и просто подчиняване, решил същевременно да се изплъзне от руското влияние, което е могло да го злепостави пред другите европейски сили, той сключва към края на 1867 г. таен договор с Румъния, много по-благоприятен за нарасналото му национално честолюбие. В чл. 8 от този договор се е казвало: „Ако providението благослови техните (на Румъния и Сърбия) усилия и им позволи свободно да разполагат с териториите, избавени от отоманското владичество, двете договорни страни ще изпълнят помежду си следните спогодби: Ще бъдат анексирани и присъединени към Румъния²³ за винаги островите, образуващи делтата на Дунава, и източната област на България, включена между Русе и Варна, от една страна, и Черно море, от друга. Ще бъдат анексирани и присъединени за винаги към Сърбия: Стара Сърбия, Босна, Херцеговина и България, освен областта, която се дава на Румъния.“ И така: княз Михаил е махвал ръка на българското доброволно участие при отхвърляне на турската tirания, възприемал е тезата на шовинистите, които обявяват българска Македония за някаква Стара Сърбия, и е влизал в коалиция с Румъния (мимо знанието на Русия) за подялба на България, за присвояването на голям дял от Източния Балкански полуостров. Предупрежденията на Раковски от 1863 г. да не се посяга на българските народностни права са били съвсем напразни — тъкмо той, както и по-късните протести на българския печат срещу сръбската неискреност, напр. на в. *Народност*, който (чрез перото на Ив. Касабов) е заявявал през пролетта 1863 г.: „България в никой случай не може да постъпи със Сърбия в друг съюз, освен във федерация . . . , но федерация, която да бъде основата на народноправен съюз, по който да бъде всяка от тези държави независима и суверенна.“ Благоразумието, чувството на мярка и справедливост са оставали, както обикновено, чужди на балканските поли-

тици, обхванати от манията за величие на отечеството си за сметка на съседа.

2

Каравелов между сръбската „Омладина“: авторитет и влияние. — Идеи и дейност на Светозар Маркович: сурова доктрина и мечтателна натура. — Внушения и проекти за една общославянска или южнославянска федерация. — Мнение на А. Чарториски, Бланки и С. Робер. — Кирило-методиевско братство в Украйна. — Схващания на Херцен; „световна федерация“ на Бакунин. — Ив. Аксаков и славянофилите против славянското федериране. — Полит-Десанчич и Св. Милетич в Сърбия за конфедерация по швейцарски тип. — Ламански и Шур за славянско единение под руска егида.

Каравелов пристига в Белград — навярно през първата половина на февруари 1867 г.* — въодушевен от мисълта да заработи в тясно разбирателство със сръбския умствен елит за културната обнова и политическото обединение на двата народа, български и сръбски. Повярвал във възможността да се постигне тук една трайна славянска солидарност, спечелил си признание като напредничав български писател, основно запознат с работите в Русия, обществени и литературни, той е могъл да разчита на сърдечен прием от страна на сръбската младеж — обединена в 1866 г. в съюза „Омладина“, — какъвто и наистина намира. Неговият открит характер, неговата широка осведоменост в наука и литература, неговите трудове, печатани на руски, неговите категорични съждения, изненадващи с оригиналността си, го правят зачитан и търсен от образованата сръбска среда. Малцина в Белград тогава са достигали неговия духовен ръст и влиянието му започва да се чувства бързо всред публицистите, писателите и студентите.

Склонен да работи с всички, които му съчувствуват, той се сближава както с по-старите „омладинци“, като Любомир Калевич (редактор на „Србија“), Алимпий Василевич, Милован Янкович, Стоян Бошкович и др., които са правели опозиция на личния режим на княз Михаил, така и с по-младите питомци на Великата школа, които са обожавали Чернишевски, следили са Колокол на Херцен, възхищавали са се от критиците Добролюбов и Писарев, четели са Пушкин, Гогол, Тургенев. Бързо Каравелов става душа на този по-млад кръг, взема участие в срещите му, разяснява там научни и обществени въпроси, ръководи четивото на членовете, налага им се с авторитета си, служи им за образец с енергията си. „У Каравелова, пише Тодор Маркович, те обикват толкова „брата бугарина“, проповедник на политическо съгласие, искрения и весел другар, колкото и революционера, борец за свобода. Неговите ръкописни песни минават от ръка на ръка и се четат с удоволствието от всички забранени неща; по улиците се пеят от тях песни с алюзии за княза; ... в тяхното общество, весело и бедно, се критикуват разходите на княза, на властта и на цялата бюрокрация от това време ... и се гледа с презрение на високото им положение, големите им заплати и робските им души.“²⁵ Един от живите сподвижници на Каравелов в Белград рисува по-късно такъв негов портрет:

* В писмо от 8. II. 1867 г. Петко Каравелов съобщава на М. Дринов, че брат му Любен заминал „за Турско през Белград“. Други вести позволяват да се допуска, че в Белград Любен пристига най-късно на 15. II. 1867 г.

„Любен Каравелов беше твърде оригинален човек. Енергичен, пълен с темперамент, с поглед на някакъв Тамерлан, с чисто бяло лице, с гъста черна брада и къдрава коса, тъй възбуждаше общ интерес. А когато пламне, целият му образ до врата се покриваше с червенина, очите светват и тежко беше човеку да издържи неговия поглед. Беше плах във всичко, и кога работи и кога не работи. По цели дни работеше неуморно, а после по цели нощи прекарваше с другари и се веселеше. Екзалтираният му дух откриваше човек с необикновен талант и с големи способности.“²⁶

Впечатлението от Каравелов е било най-благоприятно в тази среда, като съдим не само по сръбски отзиви, но и по спомени на българи, напр. на познатия учител и въстаник Петър Берковски, тогава ученик в белградската семинария. „Помня добре, пише Берковски в своите В ъ з п о м и н а н и я, че Каравелов в началото критикуваше новата сръбска литература, която беше срещнала в него за пръв път своя добър, вещ и безпристрастен критик. Благодарение на това той в кратко време се запозна със сръбските учени мъже и високопоставени лица; даже той се запозна и с тогавашния княз Михаил Обренович, който се занимаваше с литература и я поддържаше морално и материално. Тая негова критика произведе в сръбската книжнина цял преврат...“²⁷ Литературният историк Йован Скерлич, като определя мястото на Каравелов в обновата на сръбската литература чрез идеите на Чернишевски и чрез повестта *Крива ли е съдбата?*, казва: „Прилагайки своите позитивистични и реалистични идеи към съвременния сръбски живот и съвременната сръбска литература, Каравелов, „брат бугарин“, както го наричат тогава в омладинските кръгове, е имал знаменито влияние на младите сръбски духове, петимни за новости и промяна.“ За промяната тук е съдействувал силно — наскоро след Каравелов — и друг голям реформатор, пристигнал от Русия в 1870 г., но намесил се в литературното движение още към края на 1868 г.: Светозар Маркович.

Маркович се е учил в Русия, в Петербург, от 1866 до 1868 г., дружил е тук с „новите хора“, попаднал е напълно под влиянието на Чернишевски и се е въодушевявал от същите социални идеи, от същата непримиримост към отживелите понятия, които е усвоил и Каравелов. И за него позитивизмът на Бъкл, утилитаризмът на Мил, материализмът на Бюхнер и ред нови лозунги в науката, философията и естетиката са били истината, която е трябвало да се насажда в сръбския живот, за да се излезе от пагубната рутина. Статията му „Певанье и мишленье“ от септември 1868 г. е била манифестът на новата сръбска критика, отрекла чистото изкуство и романтическата сантименталност. След като през пролетта 1869 г. той се бави в Швейцария, за да присуства на конгреса на лигата за мир и свобода, на който се поддържа създаването на Съединени европейски щати и на който Бакунин отстоява своите социалистически и революционни възгледи, през юни 1870 г. Маркович се завръща в Сърбия. Тук той, в борба с либералските десничари и умерените демократи, се мъчи да спечели Омладината, като проповядва поставянето на общество и държава на съвременни начала, в съгласие с науката, и като защитава едно разрешение на Източния въпрос в съгласие с правата на народностите и свободата на човека. Пишейки дописки или статии в *З а с т а в а*, *М л а д а С р б а д и ј а* и други периодически издания или издавайки после свои вестници, *Р а д н и к* (1871—1872) и *Ј а в н о с т* (1873), той не прене-

брегва и устната пропаганда, така че бързо влиянието му всред Омладината, студентите от Великата школа и широката публика в Сърбия и Войводина нараства силно.²⁸ Когато полицията започва да го преследва заради социализма му и острата му критика над правителството, той заработва чрез тайни дружества между младежта, а по едно време, през 1872 г., забягва в Нови Сад, където политици и писатели, работници и занаятчии го посрещат като желан апостол. Във вестниците си той е зовял за пробуждане на революционно-националната енергия и за отхвърляне на робството в Австрия и Турция, като сърби и хървати се обединят и образуват заедно с българите една държава на федеративни основи.²⁹ Към края на 1872 г. Маркович изживява тежка морална криза във връзка с трудностите да отстоява идеите си в Сърбия и уреди живота си като емигрант. Защото, както изтъква биографът му Йован Скерлич, у него са живеели непримирени две натури: една на страстния пуритан и якобинец и друга на чувствителния и нежен мечтател. Ако в полемиката си отначало той се е показвал дързък рушигел и суров защитник на здравия разум, по-късно у него вземат връх скрупулите на моралиста и благостта на характера му. За своята идейна непримиримост той признава: „Който по остротата на моята полемика би съдил за моя характер, той би се страшно излъгал.“ В писмо от 1873 г. той не скрива, че в същност бил всякога „поет идеалист“, макар да отричал рязко и поезията, и идеализма. Революционният патос на Чернишевски и хуманитарният сантиментализъм на Херцен са се съчетавали по своеобразен начин в душата на този пионер на социализма, у когото афектираната модна суровост се е смекчавала от голяма доброта, от неподправена сърдечност спрямо приятели и от едно съвсем нефанатично отношение към противници.³⁰

Каравелов има голямата заслуга да е подготвил умовете в Сърбия за влиянието на този свой сподвижник на литературно и обществено поле, с когото се е родял не само откъм възгледи, заети от руските радикални мислители, но и откъм вътрешно раздвоение, довело до мъчителни изживявания. Ако между другото Маркович се обявява против изключителния патриотизъм на сънародниците си, настоявайки за федериране на южните славяни, и то при пълно зачитане на тяхното племенно самолюбие, Каравелов е могъл само да се бори честит, че гъкмо в този дух е действувал и сам всред Омладината. Да научава едва в Белград какво е значила — като политическа програма — южнославянската федерация и да заема тъкмо от сърбите доводите си в нейна полза, той е нямал нужда. Защото федеративният принцип е висел отдавна във въздуха, в политическата атмосфера на Европа, проповядван е бил от видни политически дейци на Запад и в Русия и с оглед към междуславянските отношения, частно към възможността за обединение на сръбски и български земи под знака на свободата и равноправието, намирал е немалко авторитетни свои защитници. Не е необходимо в случая да се връщаме много назад, към началото на XIX в., когато княз Адам Чарториски (1770—1861), министър на външните дела при цар Александър I, е развивал в 1804 г. мисълта за федериране на подвластните на Турция славяни, за да минат те, при разпадането на тази държава, под покровителството на Русия. Познато е също как си представя същият дипломат, след неуспеха на полското национално повдигане, в което той застава начело на временната ре-

волюционна власт, бъдещето на тези славяни. Плановете му тогава за политическо устройство на Балканския Юг вземат по-друг характер, насочват се еднакво и против руската, и против австрийската експанзия там, като се е препоръчвало в 1843 г. сгрупирването на южнославянските народи около Сърбия, за да запазят те своята независимост спрямо всеки завоевател.³¹ Много преди това обаче, към 1823 г., в Южна Русия е било съставено от братя П. и А. Борисови и поляка Ю. Люблински „Общество соединеных славян“, едно тайно дружество, замислено с по-далечната цел да направи без сътресение държавен преврат и да даде свобода на всички славянски народи. „Цель Соединенных Славян, пише в показанията си главният основател Петър Борисов, состояла в том, дабы соединить славянские поколения федеративным союзом; в центре союза построить город, в который бы посылались депутаты от славянских народов и находилось главное управление федеративного союза.“³² В тази доброволна и демократична организация е трябвало да влязат Русия, Полша, Молдова, Сърбия, Влахия, Бохемия, Моравия, Трансилвания, Кроация, Далмация и Унгария (за България не става тогава дума). Всеки народ е трябвало да има своя конституция, при зачитане на националните му особености, и всяка държава е добивала право да определя сама своето вътрешно управление. Идеалът е бил: освобождение на всички славянски племена от чуждо самовластие; премахване на съществуващата между някои от тях национална ненавист; и съединение на всички обитавани от тях земи в един федеративен съюз. В устава на организацията се е отделяло голямо място на просветата, на противокрепостническия морал и на промишлеността, като са били осъждани невежеството, гордостта, разточителството, религиозната нетърпимост и т. н. През 1825 г. „Обществото на съединените славяни“ се слива с южния „Съюз на благоденствието“, ръководен от офицерите Пестел, Бестужев-Рюмин, Муравьев и др., при голям ентузиазъм за великата цел — преобразованието и освобождението на славянските земи — и при бърз печален край на смелите „декабристи“, неподготвили по-здравое своя революционен план.*

Двама влиятелни французи, Адолф Бланки и Сиприен Робер, се спират в книгите си от 1843 и 1844 г. (*Voyage en Bulgarie, Les Slaves en Turquie*) също на едно подобно разрешение на балканската проблема. „Всички тези народи, пише Бланки, Влахия, Молдова, Сърбия, Гърция, България, тъй дълго потиснати, ще си подадат ръка да образуват един голям народ или една голяма конфедерация.“ Робер дори посочва каква военна сила могла да противопостави федерацията от българи, сърби и турци срещу едно нашествие на Австрия или на Русия. Сърбия могла да даде 30 хиляди, Черна гора 20 хиляди, Босна 40 хиляди, а България 80 хиляди войници.³³

* По спомените на един от членовете на онова славянско общество, Иван Горбачевски, при срещата между тези членове и представителя на „Съюза на благоденствието“ Бестужев-Рюмин, последният с всички сили е доказвал, че „преобразованието на Русия необходимо ще открие път на всички славянски племена към свобода и благоденствие;... че Русия, освободена от тиранството, ще спомага открито целите на Славянския съюз — да се освободят Полша, Бохемия, Моравия и другите славянски земи, да се учредят в тях свободни управления и да се съединят всички във федеративен съюз“.

По-голямо значение за оформяването на южнославянския идеал у Каравелов са добивали руските препоръки от това и от по-късно време. Не без значение за младия българин в Москва е оставал преди всичко починал от 1846 г. за устройство на едно Кирило-Методиево братство, почин на историка Костомаров, подпомогнат отблизо от Кулиш и Шевченко. По замисъла на тези украински патриоти, върху които известно влияние са упражнили идеите на по-старото „Общество на съединените славяни“, всички славянски народи е трябвало да заработят във взаимно съгласие за обединението си в една федерация, като всеки от тях опази националната си свобода и автономията си. В състава на голямата политическа общност е трябвало да влязат русите, украинците, поляците, чехите, лужичаните, хърватите, сърбите и българите, така че всяка отделна република да има свой език, свой обществен строй, своя широка просвета и книжнина, при отстранени съсловни привилегии и крепостничество, при въвеждане на всеобщо избиращелно право и т. н. Величественият проект не достига обаче до своето реализиране. Още преди да се mine към пропагандирането му, членовете на братството биват арестувани и наказани строго, следвайки така съдбата на своите по-смели предходници от 1825 г.

Примамливата идея не пропада обаче. Тя бива подхваната отново и този път развита в съгласие с политическите и социалните лозунги, възвестени от най-прогресивните движения в Европа. Страстен неин защитник се явява и Херцен Говорейки в своя Колокол от началото на 1860 г. за пропадането на Кирило-Методиевото братство, той се озовава с голяма симпатия за неговата програма и частно за федерацията, откривайки в последната истинското спасително бъдеще на славянските народи.³⁴ Още рано той се интересува живо за съдбата на декабристите, оценил високо проекта им за извеждане на Русия и на славянството от тежкото им положение по същия път. В статията си „Руският народ и социализмът“, печатана в журнала L'Événement от 1851 г., той е писал: „Славянският свят се стреми към единство, този стремеж се прояви тутакси след наполеоновския период. Мисълта за славянска федерация се зараждаше вече в революционните планове на Пестел и Муравьев. Мнозина поляци участваха в тогавашния руски заговор...“³⁵

* В същата статия, където се посочва с признание подвигът на „декабристите“, Херцен развива идеята си за федериране на славяните така:

„Солидарността, която свързва Русия и Полша помежду им и с целия славянски свят, не може да бъде отхвърлена: тя е очевидна. Нещо повече: извън Русия няма бъдещност за славянския свят; без Русия той няма да се развие, той ще се разкъса и ще бъде погълнат от германския елемент; той ще стане австрийски и ще загуби самостоятелността си. Но не такава е, по нашето мнение, неговата съдба, неговото назначение...“ И като изтъква правото на всеки народ в Европа да играе ролята на неин необходим орган, Херцен защитава това право и за славяните наред с германско-романските народи. „На това основание, пише той, славянският свят може да предяви своите права за единство, толкова повече, че той се състои от единно племе. Централизацията е противна на славянския дух; федерализацията е много по-свойствена на цеговия характер. Само като се сгруппира в съюз от свободни и самобитни народи славянският свят ще встъпи най-сетне в наистина историческо съществуване. На миналото му може да се гледа само като на ръст, за приготвление, на очищение... Славянският свят в същност не е тъй разнороден, както изглежда. Под външния слой на рицарска, либерална и католическа Полша, на императорска, поробена, византийска Русия, под демократическото управление на сръбския воевода, под бюрократическия ярем, който Австрия потиска Илирия, Далмация и

В знаменитото си писмо „Русскому воинству в Польше“ от 21 март 1854 г. Херцен учи, че „поглъщането на Полша от царска Русия е не-лепост и насилие“, че „грубото, насилственото съединение не води към единство, а само увековечава ненавистта“ и че ако руските войници паднат жертва в името на народната съвест, тяхната мъченическа кръв ще запечата „неразрушимия, свободния съюз на Полша и Русия като начало на волното (непринуденото) съединение на всички славяни в единно и неразделно Земско Дело“.³⁷ Руско-полските отношения Херцен разглежда в 1859 г. тъкмо под този ъгъл, мислейки, че така биха се отстранили разприте около историческите граници и религиозните различия и би се признало на Украйна пълна самостоятелност въпреки руските и полските притезания над нея. „Ето защо аз ценя така високо федерализма. Федералните части са свързани с общото дело и никой никому не принадлежи.“³⁸ Отхвърляйки както русификацията, така и полонизацията на Украйна, той свързва този въпрос с по-общата проблема за автономия и демокрация на славянските народности, за правото на всеки език и на всеки народен бит за свободно развитие. В свето „Четвърто писмо до поляците“ той се изказва така: „Неопределената мисъл за славянска федерализация, родена у западните славяни, се закрепва и влиза по-дълбоко в славянското съзнание... Ние говорим за съюз на равни; ние не говорим никога за робско присъединяване към Русия, ние не говорим изобщо за никакво съединяване с Русия, докато в нея продължава петербургското управление... У тях (западните славяни) има всичко, което е нужно..., за да съставят своята д у н а в с к а... ф е д е р а л и з а ц и я.“³⁹ Покрай многото изказвания на Херцен в К о л о к о л от началото на 60-те години заслужават да се приведат и тези от 1864 г.: „Не се ли виждат зад него (т. е. полското въстание) цял ред други въпроси, които изтъкват на пръв план славянската федерализация, в която полският народ ще се запази, а руската империя ще се разпусне в равноправния славянски съвет? Казивните патриоти ще се развикат с ужас за с е п а р а т и з м а, те се боят за руската империя, те подуват в освобождението на частите от старата връзка и във федералното им съединение края на самодържавието.“⁴⁰

Решавайки така въпроса за междуславянските отношения в напълно демократичен дух, Херцен е могъл да разчита на поддръжката отляво и на порицание отдясно. Отляво в негова помощ идва Михаил Бакунин с редица статии и речи в полза на славянската федерация,

Банат, под патриархалната власт на османлиите и под благословението на черногорския владика живее народ физиологически и етнографически тъждествен... Въз основа на всичко казано дотук имаме ли право да считаме Русия зърно на кристализацията, оня център, към който тежнее устременият към единство славянски свят, и това голкова повече, че Русия е засега единствената част на великото племе, достигнала да бъде силна и независима държава?“

Като намира, че отговорът на последния въпрос би бил напълно ясен, „ако руското правителство би се досещало поне от малко за своето национално призвание и ако тъпият и убийствен деспотизъм би могъл да свикне с някаква човешка мисъл“, Херцен заключава: „Но при настоящето положение на нещата, кой добросъвестен човек би се решил да предложи на западните славяни съединение с една империя, която е в постоянно обсадно положение и в която скипърът се е превърнал в смъртоносна тояга? Императорският панславизъм, възхваляван от време на време от подкупени или от заблудени хора, разбира се, няма нищо общо със съюза, основащ върху началата на свободата.“⁴⁶

чийто общ смисъл се съдържа в писмото му до Херцен от 1861 г., след спасяването му от руско заточение и пристигането му в Америка. „Разрушението, твърди той, пълното разрушение на Австрийската империя ще бъде моя последна дума; не казвам — дело: това би било силно честолюбиво... Стига да ми се удаде да го тласна напред, аз ще бъда доволен. А след него ще се яви славната волна славянска федерация, единствен изход за Русия, Украйна, Полша и изобщо за славянските народи.“^{*41}

Още по време на Февруарската революция (1848) Бакунин, който е повярвал, че се касае за възтържествуване на идеите от 1789 г., пише в една статия: „Революционното движение няма да спре, докато Европа, цяла Европа, без да се изключва и Русия, не стане една демократична конфедерационна република.“⁴² Бакунин вижда мисията на Русия и на славянството изобщо тъкмо в това да разгромят те чрез революция стария свят, като отделните славянски народи, освободени от чуждо иго, се обединят в една федерация, управлявана от върховен съвет, със столица Цариград.⁴³ Крайната цел тук е била да се превърне селската революция у западни, източни и южни славяни в изходна точка на една европейска, после и на една световна революция, която би направила безпредметни всички чисто национални революции от типа на полската в 1863 г. Вдъхновявайки се все повече от анархистическите идеи на Прудон и доразвивайки ги самостоятелно, Бакунин иска чрез такава революция да се постигне премахването на всякакви власти и организации (политически, икономически, религиозни), за да бъде изградена върху развалините на досегашните държави една наднационална космополитична федерация. Социалната проблема с устройството и кулата на труда, с полагане основите на свобода и справедливост за цялото човечество е трябвало да погълне всички грижи на активните борци за щастливото бъдеще.

Херцен по целия строй на идеите си не е бил готов да отиде толкова далеч в мечтите си за нов световен ред, както приятелят му, пленник на фантоми, който сам е долавял нещо донкихотско в политическата си проповед. Дори много по-умерените възгледи на Херцен за потясна славянска федерация са срещали силна опозиция в Русия, особено в кръговете отядясно. Славянофилите именно са се обявявали с възмущение против всяка мисъл за разтваряне на Русия в някаква съмнителна общност, за разклащане на руското самодържавие и на руската хегемония чрез създаване на равноправни славянски единици, така че Ив. Аксаков напр. е писал в своя в. Денъ от 1862 г.: „Въпросът за федерацията е въпрос без съдържание, е мъртвороден плод на празна-

* За южнославянска федерация е мечтал и близкият приятел на Херцен и Бакунин, Джузепе Мацини. Варирайки резолюционно-демократичните идеи, които възникват в кипежа на политическите борби на Запад около 1848 г., той пуска в обращение проекта си за съюза Млада Европа, в който е трябвало да влиза (според неговите Славянски писма от 1857—1858 г.) наред с другите национални членове — Млада Италия, Млада Германия, Млада Полша, Млада Русия и т. н. — и една федеративна република на сърби, черногорци, хървати, далматинци, словенци и българи.⁴⁴ Гарибалди е клонял също към такава организация на южните славяни и неговият личен приятел Марко Антонио, който е познавал и ценял високо нашия Раковски, е агитирал около 1860 г. из балканските страни (и в Белград пред княз Михаил) за една дунавска конфедерация.⁴⁵

та отвлеченост на нашето откъснато от народа общество. Колкото повече народни начала лежат в основата на нашето управление, толкова по-крепно и силно ще бъде единението на великоруския народ с народите на Мала, Бяла и Червена Русия и с всички други народи... Аксаков е бил на теория „против централизацията и в полза на единството, с пълен простор на местното самоуправление, без, разбира се, с последното да се нарушава политическото единство и държавната цялост на руската земя и съвсем не в смисъл на някакви политически федерации“. На практика обаче той се е опълчвал против демократизма в западен смисъл, против народовластието, равноправието и федеративния принцип, за които са бълнували социалистите, разбирайки ги в един „материален и формален смисъл“, а не като „живо, свободно единство“, като „братство“ в духа на християнското учение, както ги схваща и руският народ, а заедно с него и останалите славянски народи...⁴⁶ Аксаков пряко вини Херцен, че в съюз с враговете на Русия, с деспотическа Франция, с аристократическа Англия, с въстаническа Полша, с политически изгнаници от всички страни, та и с Бакунин, вземал страна против руския народ; и той съжалява за неговото падение, за неговата измяна, за неговото вредно влияние върху руската младеж чрез Колокол, намирайки се лично „в рязка противоположност“ към основните му възрения...⁴⁷ Въставайки през 1865 г. против чешката теория за равноправието на всички австрийски народи, т. е. против „федерацията“, основана на вътрешни противоречия, щом самите славянски групи в нея би влезли в безкрайни спорове (словаците напр. не са искали да бъдат погълнати от чехите, а сърбите от Банат са отхвърляли присъединяването си към католиците хървати), Аксаков мисли: „Славянската федерация, за която мечтаят чехите, ще бъде само тогава възможна, когато се намери за нея най-високо политическо, но славянско — не отвлечено, а живо и действително съществуващо начало. Но главното и по-важно от всичко, повтаряме, за идеята на всеславянското братство е идеята на висшето духовно обединение във вярата. Нека западните славяни подирят преди всичко такова обединение и покажат ревност за чистотата на славянския идеал за вяра и църква — а останалото ще дойде от само себе си.“ И малко по-късно, през 1867 г., като говори за успеха на идеята за „всеславянско братство“ при Московския събор и за бързия ръст на „славянското самосъзнание“ в Русия, водачът на славянофилите пише във в. Москва: „Главната задача на славянския свят сега е там, да разбере Русия себе си като негово средоточие и да познае своето славянско призвание. В това единство е всичкото. В него е цялата бъдещност и на Русия, и на всички славянски племена... Всичката сила на славяните е в Русия, всичката сила на Русия е в нейното славянство“. И малко по-късно, през същата година: „Избирайте чехи, моравци, хървати, словаки, словинци!... Искате ли вие, ревниви за своята народна славянска самостоятелност, да имате своя народна църква, като членове на вселенската църква, или да признавате, както досега, за свой духовен център латинския Рим?“ Отхвърляйки притезанието на папата за непогрешимост, Аксаков зове всички западни славяни „да укрепят на веки веков своята духовна самостоятелност и своето национално развитие“, като прибавят своя камък в тѣгъла на въздигащото се сега здание на цялото славянство...⁴⁸

В унисон с Аксаков при някои оригинални признания в духа на панславизма се изказва и Ламански. През 1862–1864 г. младият този славист, у когото научните интереси се свързват отблизо с политиката и публицистиката, пътува из западните и южните славянски земи, след което предава впечатленията си и мислите си в статията „Из записок о славянских землях“, печатани в сп. Отечественные записки от 1864 г. В Сърбия той е имал възможност да изучи отблизо всички политически и обществени неуредици, грубото невежество и покварата на нравите, смешното подражание на конституционния режим в Европа, полицейския произвол и партийните ежби — тях вижда малко по-късно все тъй и Каравелов, — без да губи обаче из пред вид напредъка в школото дело и стремежа на младите сръбски либерали, възпитани на Запад или в Русия, да повдигнат образованието в страната си, като се освободят и от тежката цензура на печата. Засягайки въпроса за бъдещия „югославски съюз“, Ламански изтъква пречките за него, които идват от домашната сърбо-хърватска вражда, макар да се чуват и проповеди от добрите патриоти за съгласие и търпимост. Изобщо за своята идеална задача, за изработката на едно южнославянско народно съзнание тези племена не са още зрели. Те нямат — въпреки поетическите си рекламации в този смисъл — ясни и твърди убеждения и робуват на буйния си темперамент или на утопии. Така напр. сръбният Полит е издал неотдавна на немски език една брошура, в която при нереалност на възгледите е препоръчвал като изход от турското иго образуването на една Балканска федерация. В тази федерация трябвало да влязат двете румънски княжества, създамата се сръбско-българска държава със столица Призрен (в Стара Сърбия) и гръцкото кралство, засилено с Тесалия, части от Епир и Македония, при което Цариград щял да остане освободен град. Ламански намира този проект за удивително наивен, щом авторът му, от една страна, доказвал на Запад, че били съвсем безосновно опасенията му за руско влияние над тази федерация, а, от друга страна, заплашвал западните държави, че ако те не помагат да се създаде тя, балканските земи щели да се превърнат в руска провинция... Забелязвайки, че Русия съзнавала отлично невъзможността да завладее тези земи, Ламански иска да посочи — против Полит — защо за Европа било нежелано, а за Русия желано образуването на една сръбско-българска федерация.

„Разпространението на руския език, на руската литература между сърбите и българите, мисли той, ще тръгне много по-успешно, ако те видят, че желанията и възренията на Русия относно тях съвпада с техните съществени народни потребности. Запознат ли се с руския език, сърбите и българите ще разберат необходимостта да го приемат за език на науката и на високата образование, със запазване, разбира се, на своите наречия в администрацията, в съдилищата и в училищата, в поетическите произведения, особено с местно съдържание, в проповедите, календарите, учебниците и т. н.“⁴⁹

И така, ако Аксаков отрича федерацията като принцип, който би означавал откъсване на славянските племена от тяхната идеална духовна общност с Русия, Ламански допуска тази федерация във формата на отказ от националната и културната независимост у тях, невъзможна според него по силата на племенното раздробяване и на общата изостаналост. Вярно в самостоятелното политическо и културно

развитие на тези славяни той не храни и единствената перспектива за запазване на славянството от изчезване той съглежда в тяхното тясно единение под знака на руския език и на руското образование отначало, на руската държавна хегемония отпосле. Късоглед относно реалните изгледи в близко време — там той бива бляскаво опроверган от развоя на славянските политически и културни отношения, — Ламански знае само практическите домогвания на руския царизъм, за който славянските елементи нямат — точно, без сантименталност погледнато — по-друго значение, отколкото останалите народности, включени в голямото северно общежитие. Вземайки покровителствено-благосклонна поза спрямо малките славянски братя на Запад и на Юг, на които тон отрича възможностите, които виждаме да постигат германски и други народности край Германия и Русия (норвежци, шведи, датчани, ести, литовци, холандци), той роптае против проектите а la Полит, заявявайки, колкото се отнася до политическата съдба на славяните и до сръбско-българския съюз: „При отношенията на руския народ към Австрия за нас няма нищо по-желателно от образуването на тази федерация и нищо по-печално, отколкото тази неяснота, тази неизработеност на съзнанието на южнославянската интелигенция в Австрия, за която брошурата на г. Полит заедно с прозаическите стихове на Суботич и политическата фантазия на Утешенович служат за убедително доказателство.“ Намирайки, че „не всяка народност е и може да бъде нация“ (фини, литовци, келти, баски, татари) и че „равноправието на народностите е само празно, отвлечено понятие“, той обявява славяните в Австрия, тъй слаби числено и тъй разпокъсани, за народности без държавно бъдеще. Колкото до южните славяни, те биха могли да се обединят и после съединят с Русия, с руския 50-милионен народ, да образуват нация с всемирноисторическо значение, като усвоят руския език като висш орган на образованието и литературата си. Ако някои чехи, поляци или хървати бълнуват да стане техният език общославянски, тази илюзия отпада при наличността на руския език. На Балканския Юг е същото, в по-тесен кръг:

„Нито българите, нито словенците не могат да послушат съветите на сръбските хърватските патриоти да приемат сръбския, или, както казват хърватите, югославянския език — първо, защото по такъв начин те биха пренебрегнали литературната обработка на собствените си наречия, както са направили хърватите, като са приели с Л. Гай сръбския език, и, второ, затова, че така биха спечелили твърде малко за своите литературни отношения с немците и гърците и не биха се избавили ни най-малко от необходимостта да приемат руския език, който за словенците, и особено за българите, е дори по-близък в някои отношения, отколкото днешният литературен сръбско-хърватски език.“⁵⁹

Привеждайки мнението по въпроса за славянското единение на *Südslawische Zeitung* от 1851 г., издаван в Загреб, което препоръчва нуждата от един общ писмен и обществен орган за всички славянски народи, без да се казва кой е той и без да се настоява за някаква политическа комбинация, но като се държи само за „чисто духовно развитие“ на народите, Ламански отбелязва застъпените в друг брой на същия вестник две възможности за достигане общия литературен език, именно „една, в политическото съединение на всички славяни в едно федеративно държавно тяло, и друга, в бавното, но вярно развитие у всички славяни на убеждението в необходимост от общ език“.

И нашият панславист държи отново на руския език като обединителен орган на славянството, повтаряйки идеята си „за събиране на южно-славянските земи, за образуване на една п л ъ т н а ю ж н о с л а в я н с к а ф е д е р а ц и я, не само външно, но и вътрешно“, за реализирането на която „Русия може и трябва да помогне“.⁵¹

Преди Ламански словакът Щур е агитирал с ентузиазъм за подобно разрешение на трудната проблема, сочейки три начина за освобождение на славяните от непоносимото чуждо иго: 1) „образуване на съюзна (федеративна) държава; 2) образуване от Австрия на средоточие за всички западни и южни славянски племена, така че славянският елемент, като най-силен в нея, да бъде издигнат до държавно значение и промени тази държава и 3) присъединение към Русия“. Първото разрешение било трудно поради вътрешните народностни и религиозни противоречия на славянските племена, смесването им с немци, различната им степен на развитие и невъзможността за Русия да се присъедини към такъв съюз. Познато е как опитът на декабристите революционери (Пестел, Муравьев, Рилеев и др.) от 1825 г. за постигане на такава федерация пропада жалко като безпочвен. Второто разрешение, към което клонели в Чешко Палацки, Хавличек др., се оказва още по-нелепо от първото, понеже никога Австрия не би се отказала да бъде немска и да се стреми към завоевания на Изток (Drang nach Osten), а пък и австрийските народи се отвърщат от маджарското иго. Остава като възможно третото разрешение, „единствено вярното и с бъдеще — съединението на всички славяни с Русия“. И Щур добавя: „Стремежът на всички славянски племена към Русия е общ: на едни то е внушено от вътрешната необходимост на душата, на други — по силата на обстоятелствата, за запазване на живота им.“⁵²

Мистицизъм и рационализъм, поетическа фантазия и тънка политическа сметка се досягат върху плоскостта на една агитация за славянско единение — замислено ту федеративно, ту абсолютистично-монархически, — която дълго време не отслабва, докато реалностите на историческото развитие, на борбата за национално съвземане и обособяване, на мирни или принудителни спогодби със съседни не довеждат до положението, което се наблюдава към 1877 г., по време на Руско-турската война. Всички теоретици на славянската идея остават малко или много излъгани — при неизбежната слепота в отгадаването на едно бъдеще, което се смее на простите, отвлечените, схематичните предположения или желания. Тук би трябвало, като се възвръщаме към състоянието на въпроса около 60-те и 70-те години на миналия век, да изтъкнем още, че в подкрепа на Херцен и против славянофилската доктрина на Аксаков и Ламански се явява и Чернишевски. Разкривайки фалша на проповедта за обединение около руската държава на западните и южните славянски народи, като се откажат те от своята езикова, битова и културна самобитност, за да се влеят в руската национална стихия, той се обявява против възгледа на Ламански за „излишността“ на украинския език, като нещо областно-незначително, против твърдението на други, че чехи, словаци или хървати се лъчели от славянската същност, с нейното източно православие, и против мнимопокровителствената политика на панславистите и на руското правителство спрямо поробените в Турция славяни, зад която се крие желание-

то за проникване на юг, до Цариград, и за глътването от Русия на Румъния и България... „Със своите чувствителни разсъждения за призиването на руския орел да покрие славянските племена с могъществени си криле вие положително вредите за освобождението на турските славяни, като възбуждате тревога в западните държави“, мисли непредубедено Чернишевски.⁵³

Доколко идеята за федериране е завладяла напредничавите глави и на Балканския Юг, показват обсъжданията и у споменатия от Ламански сръбски историк и публицист Михайло Полит-Десанчич, който е получил образованието си в Париж и Виена и който в студията си *Народност и нъен държавноправни основ* (Нови Сад, 1862) е изтъквал конфедеративна и републиканска Швейцария като идеал на малките балкански народи. Систематично е развивал този възглед Полит и в студията си на немски *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung* (Виена, 1862). Тук той е препоръчвал образуването на една голяма конфедерация от всички по-важни християнски народи на Балканския полуостров, която би превърнала Турция в неутрална територия, способна да задоволи еднакво интересите на Великите сили, и националните стремежи на онези народи, способна и да подтикне европеизирането и цивилизирането на този край, бидейки той търговска връзка между Европа и Азия. Досежно облика на конфедерацията Полит, като държи сметка за умствено състояние, традиции и съвременни стремежи на народите, предлага: южните славяни, румъните и гърците да образуват съюз от държави, като южните славяни частно се организират в отделна съюзна единица. Към тази последната ще се присъединят един ден Босна, Херцеговина, Черна гора и Стара Сърбия — откак именно бъде отхвърлено турското иго и се създаде голямата и единна сръбска държава. Сърбия ще играе в освободителното дело ролята на Пиемонт на Балканите и в нея ще влязат като съюзна държава и българите, които ще имат покрай общия централен парламент и свой областен събор.⁵⁵ Тези схващания на Полит стават популярни навред в сръбските земи, споделят се от голям брой сръбски политици и общественици и намират най-активен последовател в лицето на Светозар Милетич, който ги излага по-късно и сам в брошурата си *Die Orientfrage* (Нови Сад, 1877). Но докато Полит е мислел, че Цариград и Солун трябва да останат неутрални градове, Милетич е държал за неутрализиране само на Цариград, като евентуално той стане съюзен град на балканската конфедерация, а Солун влезе в южнославянската държава... Светозар Маркович също се присъединява към общия проект в студията си *Србија на Исожу* (Нови Сад, 1872), дефинирайки сръбската (или балканската) федерация доста неопределено като „съюз на балканските народи във формата на федерация на свободни общини и свободни народни държави“. Влиянието на Полит се чувства и в студиите на омладинския идеолог Владимир Йованович. Пишейки на френски и на английски по Източния въпрос (1863, 1870),* много по-късно и на сръбски

* Като привежда на 15 юли 1870 г. в Свобода съобщението на в. Сърбия, че Вл. Йованович бил издал книгата си „*Les Slaves et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*“ (Paris, 1870), Каравелов забелязва: „Тяга книга е написана от знаменития либерал Владимир Йовановича.“ А в Свобода от 10 декември 1870 г. Каравелов обещава да направи някои извадки от нея.

(Проблем блиског Истока и пангерманска опасност, Београд, 1909), той се застъпва за един балкански съюз, в който всяка държава би запазила своя суверенитет и който би защитил общата независимост, като отстранява икономическото и политическото съревнование на членовете си. Този съюз би могъл да бъде неутрализиран по примера на Швейцария и на Белгия по-рано (1813, 1839), за да служи като опора на Европа против всякакви завоевателни стремежи на Изток.⁵⁶

3

Пансръбската пропаганда за денационализиране на Македония и Западна България. — Под какви влияния Каравелов усвоява идеята за южнославянска федерация. — Дописките му в Голос от 1867 г. — Високо мнение за апостола на „илиризма“ Людевит Гай. — Преписка с В. Ламански; намек за предстояща „кървава сватба“ на Юг. — Дописка за тежкото духовно и политическо положение в България. — П. Берковски за впечатлението от Каравелов между сърбите. — Каравелов и българската легия от 1867—1868 г. — Разочарование сред българите от сръбската егоистична политика.

Пристигането на Каравелов в Белград съвпада със засилената тук пропаганда на двете противоположни политико-национални концепции: южнославянска, в духа на солидарност между българи и сърби, при справедливо зачитане на техните етнически и културни права, и пансръбска, с тежненятия на известни среди към използване на сръбското влияние в съседните български краища, за да бъдат те присъединени към свободното княжество. Колкото се отнася до втората пропаганда, водена от шовинисти като Милош Милоевич и Панта Среткович и свила гнездо най-напред в духовната семинария, където българчета от Македония са били катехизирани от учителите си в полза на мнимата си сръбска народност, Каравелов не е бил склонен да й придава особено значение, понеже повечето омладински водачи и издигнати учени или писатели са оставали чужди на това изкуствено подхранвано движение. Той е дружал тук с Владан Джоржевич, Стоян Новакович, Алимпи Василевич, Адам Богосавлевич и други известни мъже от радикалския лагер, склонни да оправдават българските национални домогвания и да признават Мизия, Тракия, Македония и Нишкия санджак като дялове от обединена, голяма България, като за голяма Сърбия са оставали Далмация, Хърватско, Херцеговина, Банат, Войводина и Новопазарски санджак („Стара Сърбия“).⁵⁷ Меродавният сръбски печат от 1860 до 1870 г. все още е броял славянското население на Охрид, Битоля, Скопие, Лесковец и Пирот за българско и е подкрепял борбата му за духовна независимост спрямо гърците или за придобиване на политическа свобода. Српски дневник от 1868 г. напр. е препоръчвал на сърби, българи и гърци да прегърнат федеративната идея, при което „данашна Бугарска, стара Тракија и већи део Маћедоније сачиневао би особно Бугарску“; а Млада Србадцја от 1870 г. е теглела обективно границата между българския и сръбския етнически елемент именно по р. Тимок, р. Българска Морава и Шар планина, изчислявайки българската народност на 5 875 000 души. Правителствените кръгове в Белград обаче, следвайки планове на княз Михаил за разширяване на сръбското княжество и вслушвайки

се в приятната за тях проповед на великосръбските демагози, са гледали с недоволство на българофилството всред Омладината. Ако тези „ръгове“ са прикривали отначало старателно своята денационализаторска политика в югоизточна посока, причината е била, че българското „приятелство“ им се е струвало все още необходимо: лицемерното шадене на българското национално честолюбие се е налагало за уместна тактика, докато се постигне целта. Постепенно обаче маската е могла да бъде захвърлена и пропагандата на Милоевич и Среткович се е превръщала в открита реална политика на белградските държавници. Както признава това и руският историк П. Милюков в една своя студия върху развоя на сръбско-българските отношения в ново време: „Само лека-полека чрез проповеди от професорската катедра или чрез изучаване на патриотическите учебници тезисите на патриота историк и на патриота етнограф стават аксиома в съзнанието на следващите поколения.“⁵⁸

Каравелов, казахме, не е виждал причини да придава особено значение на тези противобългарски стремежи, понеже наоколо си той е срещал главно представители на едно по-широко славянско съзнание, толерантни към българските национално-политически стремежи. Той не е допускал при влиянието, което са имали посочените негови приятели и техните съмишленици, че разприте върху етническата принадлежност на известни покрайнини могат да попречат на голямата идея за южнославянска взаимност. По-скоро той е вярвал като искрен поклонник на тази взаимност, че всички недоразумения за границите на едната или другата народност ще загубят своята острота, дори своето оправдание, щом с общи усилия бъде извоювана пълната свобода на роба, за да може той сам да изповяда своите национални чувства. Федеративният принцип на бъдещото държавно устройство е давал широка възможност за изглаждане на противоречията от това естество и здравият смисъл на управниците е могъл да тури лесно преграда на смутове, изтекли от прекалени искания на едни или други прехласнати националистически среди. Но откъде е черпил Каравелов вярата си в този федеративен принцип? Може ли да се твърди, както правят това някои, че той е бил същинският „баща на федеративната идея на Балканите“, или пък трябва да се допуска, заедно с други, че той я е „почти грабвал“⁵⁹ от Добродетелната дружина (която е водела с Белград преговори за обща сръбско-българска държава), за да я постави в нова светлина и я насочи към „нов кръгзор“?⁶⁰ Нито едното, нито другото обаче има някакво оправдание. Знаем ли под какви идеологични влияния е стоял Каравелов в Русия и какво е било отношението му към Херцен и Чернишевски, от една страна, и към Ламански, от друга, най-естествено е да приемем, че той идва на Юг с установена вече представа за правилното разрешение на южнославянската проблема, това на федерацията в го-тесни или по-широки рамки, при старателно прикрито изпърво недоверие към реакционната славянофилска теория за обратимяване под егидата на Русия. Попадайки в сръбска среда, сблизил се особено с мъже като Полит и Милетич, той е вземал при сърце тяхната проповед за федериране — подсказана еднакво и от западни, и от руски демократични и революционни кръгове, — намирайки така почвата добре подготвена за семето, донесено от Москва. Към това идва проектът на Йв. Касабов и на другарите му от 1866—1867 г.

за „Свещена коалиция“ между румъни и българи, в устава на която се е говорило за балкански „автономни и независими държави, съединени чрез конфедерация“⁶¹ (Румъния, Сърбия, Херцеговина, България, Епир, Албания); идват по-късно и други мнения в българския печат, като това например в Дунавска зора от март 1868 г., където в статия за панславизма са се обсъждали двете възможности за обединение на славянските народи: едната за сливането им под един скип-тър (неприемлива като аристократическа и противна на славянщината), а другата — за „конфедеративно управление“, т. е. „за в полза на демокрацията и съобразно на естествения славянски характер“.⁶² Взел бележка от множеството гласове в славянския свят и в европейския печат върху най-целесъобразния изход от робство на балканските народи, Каравелов е бил напълно подготвен да възприеме като най-разумна и в съгласие с прогресивните обществени учения идеята за федерация — Дунавска или Балканска — така, както са я развивали особено Херцен и Чернишевски, в опозиция към десните славянофили. Оригиналноста му в случая е твърде ограничена, в смисъл, че той слива в една обща програма внушения от разни страни и че работва по-енергично всред сърби и българи за постигане на искрена дружба между двата народа, като се избягва ревността им за исторически права и едностранчивото налагане. Чужд напълно на егоистичните кроежи на княз Михаил и на пансърбите, Каравелов долавя с радост готовността на почтени и уважавани общественици в Белград да сътрудничат на онези издигнати българи, които са се въодушевявали като тях от новия спасителен лозунг за свободно битие. И той съобщава в Голос от пролетта 1876 г. за настъпилния обрат в живота на южните славяни, за назрялото за големи дела обществено мнение у тях, с почувствуваната навред нужда от взаимно сближение. В дописките му от това време ние четем: „В Белград в настояще време не говорят за друго, освен за Московската изложба и за Южнославянския съюз, т. е. за славянската федерация. Мнението за този съюз са различни, но у всички целта е една: мнозинството както между сърбите, така и между българите мислят да слоят в едно цяло сърбите и българите; всяко племе трябва да си има свои закони. език, литература, училища и т. н., но върховната власт трябва да бъде една — това ще бъде парламент. съставен от двата народа.“ И втори път, наскоро: „Мнението за Южнославянската федерация все повече и повече се развива и разпространява между южните славяни, дори хърватите изявиха пълно съчувствие към своите братя и се отзоваха в полза на федерацията.“⁶³ Трети път, като разсъждава върху неговора и кървавите борби между поробените славяни на запад и на юг и като порицава историческите предания, които пречат на взаимното им сътрудничество, Каравелов заключава (4 юли):

„По нашето мнение, южните и западните славяни трябва да забравят своята история, или да се възползват от нея и се постараят да разберат, че могъществото на душановци и симеоновци не е довело до нищо, а турците ни владеят пет столетия. Да, нашата история трябва да започне сега, и от нас зависи нейното начало да бъде светло и велико. Всеки южен и западен славянин, ако само той е човек честен, добросъвестен, умен и обича родината и свободата, трябва да се стреми към една цел, и тази цел е — славянското единство или славянската федерация.“

Интересно изказване по въпроса се съдържа и в дописката до Голос от 6 август 1867 г. Каравелов тук излиза от мъдростта на пословицата: „Хвърли добро семе, то ще поникне и рано или късно ще донесе своя плод.“ В Черна гора, Босна и Херцеговина е било хвърлено неотдавна семето на славянското единство и бързо бива забравена дългата вражда или поне пълното отчуждаване между тях. Главни виновници за разпространението на южнославянската идея се явяват Московската етнографска изложба, черногорското правителство и княз Михаил, чието име е станало популярно по целия Балкански полуостров. Сръбският княз, твърди Каравелов, повтаряйки писаното година по-рано в Голос, трябва да стане, по мнението на херцеговските и българските въстаници, „южнославянски крал, крал на Босна, херцог на Херцеговина, княз на Черна гора и цар на България“. И нищо по-отрадно от факта, че в името на това единение черногорците, бошнаците и херцеговинците проявяват силно съчувствие към борбата на българите, отивайки им в помощ, и че отделните племенни названия тук губят своето значение, бидейки заменявани с общо име „южни славяни“.

Продължава ли и след това в Нови Сад, а също и в Букурещ по-късно да застъпва настойчиво същата идея — и то, като се разширява тя до познатия славянофилски прокет за всеславянско единение на федеративни начала, за да се отстрани опасността от германска хегемония в Европа, — Каравелов прави на първо време политика главно като публицист, без пряко участие в почините на държавници, които са долавяли нещата откъм неотложните нужди на часа. Човек повече на перото, отколкото на действието, той е препоръчвал усърдно славянското единение, но без да пристъпва към някаква организация за оделотворяване на идеята.*

Собствено не липсват някои указания и за воля да се предприеме практическо нещо в този смисъл, без обаче да се стига до последователна и резултатна работа. На 9 май 1867 г. Каравелов пише на Лудевит Гай в Загреб, за да му препрати един позив, датиран от 1 май 1867 г. в Букурещ и подписан от „Милиони български славяни“. Кой е бил автор на този кратък позив и може ли да се допуска за такъв самият Каравелов, което ни изглежда невероятно — остава открит въпрос. За всеки случай изключено е да бъде позивът дело на букурещките оформени групи, на „старите“ или на „младите“, понеже те едва ли биха прибегнали до такъв начин на действие, и то в разрез със собствените си други планове. Най-приемливо е да се предполага, че се касае за частно несериозно действие при тази анонимност на автора. В позива „Братята хървати“ се поздравяват за великото дело, което са предприели, пожелава им се успех под знака на паметта на Кирил и Методий и им се протяга ръка от българска страна като „символ на междуособно братство“, на „братска любов“ и на „славянски съюз и единство“. Каравелов препраща изложението, писано от чужда, непознатата ръка, заедно с няколко свои редове, в които съобщава, че го били

* Статиите в Голос от 1867 г. нататък, в които славянските отношения се разглеждат от едно гледище, сходно с това на славянофилите и панславистите, са в пълно противоречие с мнението и препоръките на Каравелов и напразно някои ги приписват нему.⁶⁴ По-скоро там може да се допуска с голяма вероятност перото на професор Ламански. Срв. добавката „Славянофилството и панславизмът на Голос“.

получили от „българския комитет“ в Букурещ. Като не познавал никого в Загреб, той се решил да го предаде на Гай чрез някой си Влайкович.

И той приключва: „Предайте его, пожалуйста, по назначению. Я приехал недавно из России корреспондентом разных русских газет, а главно „Голоса“, и хочу еще издавать в Белграде болгарскую газету „Братский труд“.“ След това Каравелов добавя още: „Хорватский вопрос теперь занимает всех и каждого, но к несчастью для нас подробности покрыты мраком неизвестности. Если бы дела позволяли, то я бы потрудился лично узнать обо всем. — Впрочем увидим. Получаете ли Голоса и Московские ведомости? Прощайте, дай Вам Бог счастья и успех. Пуст правое дело восторжествует.“⁶⁵

Каравелов, както се вижда, прави опит да влезе в писмени връзки с Лудевит Гай (1809—1882), основателя и апостола на т. нар. „илиризъм“, на движението за сгрупирване първо на хърватите, сърбите и словенците в Австро-Унгарската империя, в пределите на провинцията „Илирия“, а после и на всички славяни в един културен и политически блок. Гай е полагал големи усилия да пробуди националното съзнание у народа си, да установи книжовния му език и да му вдъхне ентузиазъм за отпор срещу маджарското потисничество. С правилно разбиране на народните нужди той е съчетавал воля и живо слово, за да обедини умове и сърца около идеала си. Роден водач и отличен книжовник, той не е знаел отдих в пропагандата си чрез списания и вестници, в грижите си за откриване на училища, читалища, театър и дружества за насаждаване патриотически чувства, в смелостта си да изобличава маджарите, заявявайки им открито, че те са само малък остров в славянския океан и че вълните на този океан ще подкопаят неминуемо острова. Такава личност, такива старания не могат да не пленяват конгениалния Каравелов, от по-рано готов да мисли по същия начин, и естествено без да подозира, че Гай е лавирал между австрийските немци и русите, дирейки морална и материална опора ту във Виена, ту в Петербург.⁶⁶ Ако през 1838 г. Гай намира в Москва големи симпатии за своя илиризъм между славянофилите Погодин, Хомяков, Самарин и т. н., по-късно през май 1867 г. той е гледан с подозрение от същите среди и от правителството при идването си на Московската етнографска изложба, бидейки смятан за оръдие на австрийската политика. Каравелов, непосветен в официалната тайна, е продължавал да вижда в лицето на Гай само смелия организатор на хърватското освободително движение. Вземайки повод от случайно попадналия в ръцете му позив на мнимите „Милиони българи“, той, възхитеният от хърватската политика и културна борба срещу Будапеща, прави опит да влезе във връзка с пророка на хърватската независимост при пожелание да получи точни вести за цели и постижения на борбата. Дали Гай отговаря на Каравелов и дали се завързват някакви отношения между тях, не знаем. Но Каравелов не престава никога да следи духовните и политическите стремежи на хърватите, вземайки ги винаги като дял от общите усилия на южните славяни за отхвърляне на германското и турското робство и отбелязвайки ги редовно в своите вестници и своите статии.*

* Колко високо Каравелов е ценял Гай, показва следната кратка бележка в Свобода от 29 април 1872 г., писана при вестта за смъртта му. „В Загреб се по-

На първо време в Белград Каравелов желае да се запознае основно с условията, нравите, хората, политиката, с всичко, което вълнува и характеризира сръбското общество, сръбските управляващи кръгове и интелектуалците, за да пригоди дейността си към реалностите и за да информира Голос и приятелите си в Русия върху палещите въпроси на Юг. Няколко частни писма и дописките му в поменатия вестник ни дават известна, макар и непълна представа за наблюденията, мненията и връзките му в Белград. Така на 27 април 1867 г. той пише на своя връстник, видния отпосле славист Владимир Иванович Ламански (1833—1914), професор в Петербургския университет от 1865 г., който се е ползвал с голямо влияние в славянофилските и правителствените среди, за да му препоръча двама сърби, които заминавали за етнографската изложба в Москва. Препоръката си, която говори за интимност в отношенията с Ламански (с него Каравелов се е запознал по-рано в Москва или в Петербург, а може би от него е идвало някакво улеснение за заминаването на Каравелов на Юг като кореспондент на Голос), той завършва със забележката: „Белград и сега е такъв, какъвто го знаете,* само турците вече не са тук, и прасетата, тази принадлежност на славянския християнски свят, наченаха да се разхождат свободно по улиците.“^{67**} В друго писмо, датирано от Ниш, 24 юни с. г., Каравелов загатва на Ламански за някаква записка, която трябвало да се предаде „по назначение“, както и за предполагаемата военна акция на сръбското правителство срещу Турция. „У нас готовится кровавая свадьба. Дай Бог, чтобы она кончилась благополучно. Старайтесь дать ей нужное направление. Я здоров.“ Каравелов, който съобщава и адреса си в Белград („Код златнаго Анђела, № 10), добавя още, че не е нужно да се отбелязва името му при адресиране на писмото, както и това: „Известите как и кому писать.“ Всичко тук говори недвусмислено за някаква задача на Каравелов в Сърбия, при която той държи връзка с лица в Русия, на които е предавал сведения за събитията на Юг, с пожелание да се даде правилна насока на някои руски постъпки. Все тук

минал един от „най-първите“ южнославянски просветители и апостоли, който беше посветил всичкия свой живот за южнославянските интереси. Тоя знаменит мъж е Людовит Гай. Хърватският народ е длъжен да въздигне голям паметник на гроба на тоя народни мъченик и да напише на него: „Тоя е, който воскреси хърватският народ; тоя е, който научи народът си да уважава своето славянско име, тоя е, който познакоми хърватите с другите славянски племена; най-послед, тоя е, който посея мисъл за южнославянското единство.“

* Ламански е пътувал из славянските земи през 1862—1864 г., посещавайки и Белград. Турция е изтеглила войските си от Сърбия през март 1867 г.

** В едно руско писмо на Каравелов до Ал. Иванович (навярно някой близък до редакцията на Голос), датирано от Белград, 6 май 1867 г., се съобщава, че той получил от Букурещ една кореспонденция, която трябвало да бъде изпратена до Голос, понеже само този вестник не застъпвал „славянофилски пристрастен възглед“ и нямал „казионно направление“. Казвало се още в писмото, с което се препраща кореспонденцията: „Ако знаете редактора на Голос, поблагодарете му за някои уводни статии относно южните славяни. Една безпристрастна дума, казана в чуждите вестници за нас в това критическо време, може да направи повече добро, отколкото хиляда войника, които би ни дошли в помощ.“ И се настоява да се помоли редакторът да не забравя Славянския Юг. Каравелов привежда тези редове, понеже те са лучели и неговите собствени кореспонденции до вестника. В края на писмото той забелязва, че още не бил получил сп. Отеч. записки, кн. 1 до 4 (януари—април).

Каравелов известява на приятеля си, че поляците били отпечатали някаква прокламация, която готвели да отправят в Русия: с нея те призовавали младите поляци да заминават за Цариград с известни за тях цели. От какво естество са били връзките на Каравелов с Ламански, не се вижда добре от тази малка преписка; но че те не са се прекъсвали и по-късно, показва писмото му до петербургския учен от 11 години по-късно, изпратено от Търново, 1878 г., което ще приведем в последната глава.

Освен Ламански Каравелов пише и на Михаил Погодин. На 27 април 1867 г. той му съобщава, че още с пристигането си в Белград заболял и че до този момент не могъл да се поправи поради климата, тъй несходен с руския, към който се бил приспособил. Запитвайки за впечатления от московската етнографска изложба, той пожелава да бъде тя „сигнал на любовта, правдата и братския славянски съюз“, сигнал, очакван от хървати, сърби, българи и други техни братя. Но защо не са избрани за делегати от Сърбия, пита той загрижено, хора като Среткович, Бошкович и Драгашевич (историци и етнографи), и като Алимпи Василевич и Влайкович (учени с напредничави идеи), или Димитър Манич (любимец на всички сърби)? В друго писмо (от 30 април) Каравелов изпраща портрети и картички за етнографската изложба, изработени от българи на Карастоянов, и запитва Погодин за лекцията му върху южните славяни, която, като всичко писано за тях от Погодин, е „истинско съкровище.“⁶⁸

Повече подробности върху впечатления и мнения на Каравелов като публицист в Белград можем да извлечем от дописките му в Голос от 1867 и 1868 г., части от които приведохме по-горе. Разполагаме с доста богат материал от информации. Би трябвало обаче да бъдем предпазливи при използването им, за да не смесваме възгледите на дописника с преценките на самата редакция или на нейните сътрудници от Петербург, един от които — закоравял десен славянофил — изглежда да е бил Ламански. Писаното от Ламански противоречи в някои съществени точки на Каравеловата програма, както я знаем от сигурни извори, като антитезата се е прикривала с благоразумна въздържаност на Каравелов в руските му изказвания по принципи въпроси. Дописките на кореспондента от Юг са били поставени повече от фактическото положение в Сърбия и България и са имали за цел да създават настроение в Русия в полза на угнетените или борчески възбудени християни на Балканите.

Например в дописка от 22 февруари 1867 г. той изтъква напредъка в Сърбия с разцъфтяването на науката и на изкуствата и с проникването на свободолюбивите идеи и привежда от една реч на Любомир Калевич, водач от Омладината, мнението, че сърбите били готови да извоюват свободата си на всяка цена, дори с кръвта си.⁶⁹ В дописки от 24 март и 18, 24 и 30 април с. г. той привежда друга реч на Калевич, в която се изтъквала нуждата от междуславянска дружба, способна да обезпечи самостоятелността на славянските народи; говори за новите прояви на турския деспотизъм в България, чрез налаганите тежки данъци и изпращането в затвора на българите, които протестирали против тях; обръща вниманието на руските среди върху воинственото настроение в Сърбия и стремежа на южните славяни към създаване на една

„южнославянска държава, покровителствувана от Русия“; и върху вълненията в България, във Видинско, Търновско и Русенско, във връзка с данъчното облагане, които принудили Мидхат паша да поиска войски за усмиряване...⁷⁰ В дописката от 2 май Каравелов описва недоволството в Босна и Херцеговина, където народът искал присъединяване към Сърбия и арестуването на д-р Милетич от унгарските власти поради речта му в полза на славянските народи.⁷¹ От юни с. г. е датирана дописката, в която се привежда текстуално прокламацията към българския народ от „Балканите, 1 юни 1867 г.“. Тази прокламация изглежда да е работа на самия Каравелов, съдено по стила и изтъкнатите факти или съображения в защита на вярата към Русия и към Сърбия и на идеята за сръбско-българско единение в дух на федеративната идея и взаимната търпимост, каквито се наблюдавали в Швейцария и Американските съединени щати. В заключение идва зовът: „Подайте си един другиму братска ръка и се постарайте да изкупите греховете на нашите прадеди, които са ни продавали на турците и на немците! Постарайте се да забравите срамните за нас минали времена и нека се съживи нашата света славянска слава, слава българска, сръбска, хърватска и прочие! Прегърнете се, братя, прегърнете се здраво и кажете: Свобода или смърт!“⁷²

В същия дух и със същия горещ тон е написана и дописката „От Балканите, 1 (13) юни“, в която се настоява да бъдат оставени настрана празните въпроси и разсъждения и се мине към дела. „За да утвърдим и обезпечим своето съществуване, всички ние, раздробените славяни на юг, трябва да се слеem в едно цяло, и то под покровителството на Русия. Свободна Сърбия сега трябва да стане общо отечество и на сърбина, и на българина, и на хърватина, и на черногореца, а може би и на чеха, и от този център да се постарее да устрои бъдещата Югославия.“ Няма никакви трудности, мисли авторът, за това в различието по език и вяра. „Южните славяни трябва да си устроят свободна федеративна държава... Ето българите захванаха да проливат кръвта си за южнославянското единство, но на тях трябва да се окаже поддръжка, да им се подаде ръка за помощ... Разбира ли Сърбия какво трябва да бъде тя? Претеглила ли е тя своите сили и обмислила ли е своите планове? — Ние не знаем. Знаем само това, че тя не само не обръща никакво внимание на нас, но дори запрещава на българите, живущи в сръбското княжество, да отидат да помогнат на своите братя и да умират заедно с тях за родината.“ И Каравелов обсъжда поведението на сръбското правителство с оглед към обещанията на Високата порта, винаги забравяни, след като мине опасността, и към хитрините на Гарашанин и Ристич да търгуват с българите и ги делят заедно с Гърция. „От своя страна ние молим всички сърби, хървати и пр. да ни подадат ръка за помощ, а Русия и русите — да ни окажат това, което не могат да сторят за нас нито сърбите, нито хърватите. Нашите жени и деца са оставени на произвола на турците; нека Русия бъде техен защитник и ангел хранител. Елате ни, братя, на помощ, кой с каквото може и както иска, и не ни оставяйте да загинем напразно.“⁷³

Така разчувствуван силно и ту развивайки по-високи политически съображения, ту като бие на хуманните и славянските чувства на решаващите среди в Русия и Сърбия, Каравелов иска да подтикне осво-

бодителното българско дело, взимано като необходима предпоставка за постигане на по-важната историческа цел: единението и мощта на славянството в Европа. В дописки от Ниш, Свищов, Букурещ, „Балканите“ и други места на България или просто от Белград, където в същност е писано всичко, нашият публицист неуморно държи руската публика в течение на събитията на Юг, с насилията на Мидхат паша над беззащитното българско население, при съдействието на черкезите и башибозуците, с всевъзможните безчинства и неправди, описвани конкретно и трогателно, с хайдушките чети и вътрешните размирици и с нови апели към Русия и Сърбия за помощ чрез български полкове, изпращани в България...⁷⁴

От 28 юни (8 юли) 1867 г. е датирана една дописка в Голос, изпратена уж от Букурещ и с подписа на „Один из членов болгарского комитета“. Тя е посветена на нетърпимото положение в Турция и на българското революционно движение. Характеризирайки турския режим в България, с всички произволи на административните и други власти, дописникът изтъква коренната несъвместимост на нрави и понятия у владетелското племе и у българите. Последните, които са опитали разни средства за придобиване правата си, потъпкани грубо, се виждали принудени да прибегнат, подобно на сърбите и гърците, до въстание. Мидхат паша искал да изтръгне даниъците, непоносими за населението, с насилия и арести, и това заставило мнозина българи да забягнат в Балкана. Един от тях, Йорданов, преди да бъде обесен пред дома и пред очите на пашата, заявил: „Ако вие избие всички българи и няма да има кой да отмъсти за мене, то с божа помощ ще се явят други отмъстителни от изток и север. Всеки сърбин, всеки русин, всеки хърватин и черногорец ще отмъсти за моята кръв и ще поиска смятка за злото, което вие причинявате на нашия край.“ Дописникът съобщава още, че турците и техните шпиони, поляци и немци, търсели наред из България някакви руски агенти и разпитвали да узнаят в кои черкви българите са отслужили молебен за здравето на руския цар. В съединените княжества (т. е. Влашко и Молдова) почти във всички черкви, където живеят българи, е бил отслужен молебен за спасения живот на господаря император.* В Галац българските малки ученици са викали по улиците след молебена: „Боже, дай здраве на цар Александра и убий всичките му врагове.“ Дописникът моли накрай всеки русин да помогне на брата страдалец в тази критическа минута. „Всеки славянин е длъжен да ни помогне сега, защото помагайки нам, той помага на самия себе си.“⁷⁵

В дописка от София, 18 януари 1868 г., се разбулва срамната игра с реформи в Турция в един момент, когато властта дава неограничени права на черкезите преселници над българите и когато напр. в Западна България тези черкези отнемат насила къщи и друг имот на християните пред лицето на самия софийски паша. Изброявайки всички насилия, с побоя и затвора за непокорната рая, авторът говори и за подготовката към война, с докарването на оръжие за турското население в Софийско и с трупането на жито за войската, при обир на населението от необходимите му запаси за прехрана. „Разбира се, подобни злоупотреби ще бъдат отчасти и полезни за българите, които и без това са тъй наелектризирани, че са готови да въстанат всички напролет против своите притеснители и да поискат своите права, тъй безсъвестно потъпкани.“ И докато всички турски реформи остават голи обещания, българите обръщат вече поглед към Балкана, в очакване да се раззелене шумата...⁷⁶

Доколкото не е зает с лична пропаганда и с кореспонденциите си за Голос и доколкото у него заговаря желанието за собствен печатен орган, посветен на литературни и други въпроси, Каравелов мисли в Белград за един български вестник Б р а т с к и т р у д, който би бил нещо като продължение на списанието със същото име от Москва, но който може би е искал да се яви и като заместник на Д у н а в с к и л е б е д на Раковски, редактиран тъкмо в Белград и добил такова ог-

* Думата е за несполучливия атентат срещу Александър II в Париж.

ромно значение за времето си. До изпълнение на този план не се идва. Между това Каравелов не забравя и белетристиката си, имайки на ум особено повести и разкази, които би отразили преди всичко сръбската действителност, твърде сходна с българската, но и твърде своеобразна в някои отношения. У него се пробужда честолюбието да се прояви като наблюдател и критик на една непозната досега общественост, след като е изобразявал изключително — и то само по памет — българската среда. Той е искал да приложи най-последователно метода на Чернишевски и Херцен за отражение на реалното и за проповед на идеала, за да бъде полезен на младото поколение в Сърбия, загрижено за обнова на живота; и той се е ласкаел с вярата, че би станал чрез такива художествени картини жива връзка между две родствени народности среди, сръбската и българската, призван тълкувател на еднаквите им културни и социални домогвания, при отказ от ориенталската изостаналост. От 1868 г. нататък той сътрудничи във в. Сърбија и в списанията Вила и Србадија, пишейки произведенията си първо на руски, за да бъдат те превеждани от ръкопис на сръбски. Берковски, тогава ученик в семинарията, ни предава спомените си от Каравелов в Белград, силните си впечатления от срещите между българската емиграция тук и големия българин, пристигнал от Русия, за да работи за възраждането и свободата на народа си, при сътрудничество на родствените по кръв съседи. Мислите на Каравелов по този въпрос, твърди Берковски, не се различавали съществено от тези на Раковски по-рано.

„Това нещо, разказва той, както и новото му реноме в Белград като български учен мъж и писател, особено неговото добродушие и откровеност, пленяха всичко честно и българско, най-више нас, учениците, които предпочитаме идеалността нежелателно практичността. В него намирахме нравствена храна и се въодушевявахме от неговите либерални възгледи и социално-демократически начала, които ни разказваше по повод конституционните и републикански управления на някои образовани народи и държави. За тези му убеждения и възгледи, придружени с конфедеративна подкладка за освобождаването на балканските народи, сръбската интелигенция почна да му отдава публично и демонстративно почести и уважения, во главе на своите либерали професори. Естествено, това глорнозно (славно) обстоятелство из неговия белградски живот влияеше много върху нашата ученическа натура; и ние, учениците българи, наченахме да гледаме на тоя патриот българин с доволство, превеличени душевни представления: на малко остана да го прогласим за наш политически Месия.“⁷⁷

Такива силни впечатления — не от срещите си с Каравелов, а от тези с неговите почитатели и познайници — е извличал в 1870 г. и бъдещият етнограф Димитър Маринов, също ученик в семинарията, после и в Белградската гимназия.

„Аз бях тогава, пише той, момък 24-годишен и политическото положение на българския народ ме възбуждаше. Под влиянието на Любен Каравелов аз бях един от захласнатите проповедници на едно българо-сръбско сближение, дори и в дуалистическа форма на държавно устройство, под короната на сръбския крал. Любен беше за републиканско управление, а бай Панайот Хитов и дядо Ильо войвода — за монархия. Между тия две идеи аз се блъсках. Когато се запознах с програмата на радикалите, аз усвоих техните идеи без резерва. Станах републиканец-радикал с идея: България и Сърбия да образуват една двойна държава — република, но всяка с особено административно и законодателно управление.“⁷⁸

Дошъл като достоен приемник на Раковски, Каравелов си спечелва обаяние и сред българските хъшове, подирили убежище в Сърбия, и

особено между войводите Еремия Петров Българов, Иван Кулин, Цеко Петков и Ильо Марков, готови да минат с въоръжени чети в България по примера на Панайот Хитов и Филип Тотю, за подвизите или поражението на които са достигали вести в Белград. При патриотическото възбуждение, обзело българската колония в Белград, на 11 май 1867 г. бива почетена паметта на Кирил и Методий с тържествена служба в катедралата, с панихида за братя Миладинови, за всички пострадали за родината и за заслужилите за Българското възраждане (поменати били Венелин, Ив. Денкоглу и Константин Аксаков) и с народна веселба в хубавата околност на града Топчидере. На молебена в черква присъствували някои от видните сръбски учени, а на другарската трапеза в Топчидере се държали речи, при което като главен оратор се проявил „новият бунтовник“ Каравелов. Гостът от Русия, като съдял по дописката му в Голос от 13 май с. г., изтъкнал дълга на българите и сърбите да не въздишат за миналото и да не плачат за настоящето, а да помислят за бъдещето, в името на славянската взаимност. „Неразумен и негоден е този славянин, провиква се той, който слуша папските йезуити, турските богослови, безмозъчните поляци или сълудничащите унгарци... Нека светите Кирил и Методий вразумят всякого от нас, който има славянска кръв и славянско сърце; нека те бъдат наши покровители и пътеводители; нека името им се слави от Адриатика до Камчатка, от Нова земя до бреговете на Босфор, и това име да бъде символ на общеславянското братство, любов и съюз.“ Всички след това вдигнали наздравица за руския император и сръбския княз, а професор Среткович предложил наздравица за Южнославянската федерация.⁷⁹

Ученици и хъшове са посещавали най-учения си сънарсдник и в квартирата му, една ниска къща в „стария Варош“, където, насядали на килимче в двора, са слушали разпалената му беседа върху европейската политика и положението в България.⁸⁰ Сравнявайки Каравелов с любимия си учител Никола Първанов, който в 1866 г. бил завършил Висшето училище в Белград и заминал за учител в отечеството си,* Берковски е намирал, че първият бил „буен и военолюбив“, проповядвал лозунга „свобода или смърт“, а вторият — „кротък и миролюбив“ привърженик на началото: „Напред просвещение, а после освобождение.“ Че Берковски се мами, като противопоставя тъй рязко революционера на просветителя, съдейки по първи впечатления, и че в действителност Каравелов е бил най-често едновременно едното и другото, показва цялата му дейност. Колко малко Каравелов е бил посветен в политико-революционната подготовка, вършена от българска страна през 1867—1868 г., показва вече ненамесата му във Втората българска легия от есента 1867 до пролетта 1868 г. Тази легия, замислена и издържана от Русия в съгласие с опита на Добродетелната дружина в Букурещ за съставяне на комитети из България, е трябвало да създаде набързо един кадър от стотина-двеста души добре обучени български офицери, които, познавайки военното изкуство, да могат да ръководят въстанието в България. При вестта, че ще бъде открита подобна школа, в Белград се стекли мнозина български младежи, между тях Васил Левски (зна-

* Прочувствен некролог за Първанов е даден от Каравелов в Свобода от 23 септември 1872 г.

меносец от четата на Панайот Хитов), Ангел Кънчев, Михаил Греков (който в мемоарите си описва подробно живота на легията), Христо Иванов Големият, Киряк Цанков, Димитър Общи и други познати после дейци около Левски и новия революционен комитет.⁸¹ Мнението на някои биографи на Каравелов, че Каравелов бил също постъпил в тази школа и че един негов портрет от това време го показвал като легионер, не отговаря на истината. Голямо съмнение буди и непотвърденото от други свидетели съобщение на Никола Сукнаров, приятел на Каравелов в Белград от 1867 г., в писмо до П. Берковски от твърде късно, 1892 г., че Каравелов бил подготвил през лятото 1867 г. чета за нахлуване в България (в нея влизал Еремия Българов, Ильо Марков, сам Сукнаров и други патриоти), която била обаче разтурена от самия него („Каравелов похери работата“). Биографът на войводата Еремия, Ф. Симидов, който описва подробно образуването на четата, водена от Еремия, и говори в друг очерк за дейността на Каравелов в Белград, не споменава нищо за намеса на последния в това дело.⁸² Не отговаря на истината,⁸³ че още тук, в Белград, той се бил запознал с върналия се от похода си в България Левски. По сведения от Наталия Каравелова, жена на Любен, Левски се срещнал за пръв път и сближил с него едва в Букурещ.⁸⁴

Когато през декември 1867 г. западните сили правят постъпки в Белград за прекратяване на бунтарската пропаганда в Босна, Херцеговина и Черна гора и за спиране на военни приготовления в сръбското княжество и когато Русия през февруари 1868 г. дава съвет на княз Михаил да поотложи акцията си, легията бива разтурена през март-април, с. г. като неудобна или вече ненужна за сръбското правителство. Българските легионери били и без това твърде недоволни от поведението на своето сръбско началство; недоразуменията или недоволствата са взимали опасни размери. Дори хрисимият Христо Георгиев в Букурещ не е скривал огорчението си от измяната на сърбите, пишейки на 28 юни 1868 г. на интимния си съидейник Геров: „Нашите братя сърби се отнесоха много магарешки; тия, като се сближиха... с турците, се види се задължиха да изпъдят из училището и момчетата българчета... то няма какво по-добро да чака човек от тях, напразно че са едноплеменници.“⁸⁵ Говорейки в своите записки за обидите, нанасяни на легионерите от професорите им инструктори, Панайот Хитов привежда мнението на едного от последните в часа по география: „Догдето се говори „Помози Бог“, дотам е сръбска земя. Сслун е в Стара Сърбия... България се намира само от Търново до Варна.“⁸⁶ Левски, който правилно е долавял сръбските „лъжи и предателства“, изпитани на собствен гръб („аз на 1868 г. бях затворен в Зайчар в тъмницата, защото съм бил проповядвал на тамкашните българи да умрат за българщината си, че им е отечество“), не се съгласявал в 1871 г. на нова обща работа между българските революционери и сръбското правителство, докато не се оздрави комитетската работа в България и не се получат сигурни гаранции против изневеря отвън.⁸⁷ „Цели сме изгорели от парене, и пак не знаем да духаме“, пише той друг път на Филип Тотю по повод на изкушения от руска страна. Каравелов, който е искал да застане по-високо от сръбските шовинисти и българските им критици, скъпейки неизменно за отхвърляне на игото с общи усилия на сърби и българи, е

писал в С в о б о д а от 24 декември 1869 г.: „Най-близък народ и най-първи приятел на българите са сърбите, на които съдбата, интересите, надеждите, целта и пр. са везани с нашите. и ние сякога сме готови да умираме за тях, както и тия за нас: това сме доказвали няколко пъти, ще го докажем пак, когато дотрябва.“⁸⁸ Тези доказателства не са били обаче в състояние да спрат нито сръбските опити за проникване в западните и югозападните български краища, нито българското възмущение от тях. Любопитно е, че дори Светозар Маркович, който упорито е защищавал идеята за задружни сръбско-български действия против австрийската и турската потисническа власт, си е правил оглушки по отношение на сръбската пропаганда, намирайки я и несериозна, и безопасна; за бъдещото държавно единство. Във вестника си *Јавност* от 1874 г. той полемизира с цариградския в. *Право*, който обвинявал сърбите, че водят непозволена национална пропаганда в чисто български покрайнини, и пише „Ние не знаем да има някаква сръбска пропаганда в българските краища. Напротив, знаем достоверно, че между сръбския и българския народ има най-голяма любов, така че там, където се досягат, те не се смятат за два народа, а за един народ.“ И като излага как българи и сърби не знаели нищо за Симеон Велики, Асен. Неманичи и Душан, но мислели само за това, как да се освободят от турците чрез обща борба, радикал-социалистът твърди: народът, сръбски и български, не води нито сметка, нито спор, къде ще бъде границата на „сръбското“ или на „българското царство“, а заедно с всички образовани сърби в Сърбия признава само „народното единство“. И завършва „Нашата обща цел е освобождението на сръбския и на българския народ, и ние никога няма да водим спор, дали границата между сърби и българи ще бъде „Българска Морава“ или „Сръбска Морава“. Това ще реши най-после освободеният народ, ако му бъде потребна тази граница.“ В духа на това схващане Маркович уверява, в друга статия на *Јавност*, от същата година, че сръбското обществено мнение било напълно против „лудим дон-кихотским нападајима М. Милоевића и дружнице му“, чийто „рад“ (дейност) бил „гадан, ништаван и худ“.⁸⁹ Но събитията след 1874 г. доказаха, че „гнъсното и лошо дело“ на мнимите донкихотовци се е вземало присърце от мнозинството техни образовани сънародници или ръководни държавници и че всички честни желанија на Маркович, последовател в политическия си морал и в идеала си за конфедерация на сърби и българи на нашия Каравелов, са оставали печална самоизмама на политика идеалист.

Отношение на Каравелов към Раковски: кое дели и кое свързва двамата революционери? — Идејно сходство и различия помежду им. — Привързаност на сръбската младеж; женитба с Наталија Петровић. — Причини за екстернирането на Каравелов от Сърбия през октомври 1867 г. — Писмо до А. Котляревски. — Второ изгнание през февруари 1868 г. — Установяване в Нови Сад. — Арест през юни 1868 г. за мнимо участие в съзаклатието против княз Михаил. — Седем месеца предварително следствие; недоказаност на обвиненијата. — Освобождение и прием на Каравелов в сръбските среди. — Отзиви в българския печат.

Като проследяваме дейността и възгледите на Каравелов от това време, неволно възниква у нас въпросът: какво е било отношението на този запален защитник на сръбско-българското побратимяване към най-значителния му съвременник, към Раковски, също тъй работил доскоро

за съгласуване на сръбските и на българските политически интереси и отрекъл се накрай от него, за да насочи всичкото си внимание, всичката си енергия към самостоятелна българска акция, към подготовката на хайдушки чети в Румъния? И после друг въпрос, психологически не толкова важен: защо нито по-рано, докато е бил още в Москва, нито по-късно, след пристигането си в Белград, където още е бил преснен споменът от легията на Раковски, Каравелов не влиза в писмени връзки с него, макар да е знаел прекрасно и книжовното му дело, и революционната му одисея? Липсата на каквито и да било следи от такава връзка буди толкова повече учудване, че след смъртта на великия революционер Каравелов е засвидетелствувал не веднаж преклонението си пред борческия му гений, като е окайвал безвременната смърт на героя мъченик, като е бранил името му от низки клевети, като е съжалявал, че все още не му бил издигнат паметник и като му е посвещавал една елегия от 1871 г., озаглавена „Песен на Раковски“. Войводата от 1854 и 1862 г., възпламенил войнствения дух на българите и пленил въображението на младото поколение с подвизите си, е оставал за Каравелов най-светъл символ на беззаветна патриотическа решителност, на трагично величие в името на изпълнен докрай дълг към народа и свободата му.⁹⁰ В повестта си от 1870 г. Хаджи Ничо Каравелов излага обстойно конфликта между стара и млада партия в Букуреш през 1861 и 1867 г., когато Раковски се е опълчвал против преселването на българите в Русия, организирано от агенти на последната, между които бил и Христо Георгиев (прототип на Хаджи Ничо), и когато той е станал жертва на Добродетелната дружина, чиято русофилска политика е бичувал във вестниците си. „Раковски, със своето учение и със своя правилен патриотизъм, въоръжил против себе си всичко, щото било старо, преживяло и пнило.“⁹¹ твърди възмутеният от падението на старата партия Каравелов. И въпреки това: ни помен по-рано от опит да влезе той във връзка с по-стария си събрат по идея или да му окаже някаква морална подкрепа в борбата с коварни егоисти, провалили големите му планове, подкопали влиянието му. Причината? Причините? Те могат да бъдат отгатнати, ако държим сметка за някои особености в характера и в идеологията на двамата борци, чиято дейност протича успоредно, но независимо в течение на осем години (1860—1867).

Преди всичко: срещу стихийния, изключителния патриотизъм на Раковски, който е минал школата на гръцките хетеристи и е възприел завета и тактиката на непримиримия Неофит Бозвели, у Каравелов наблюдаваме по-обистрения, измерения, хуманитарно прояснения поглед върху националната проблема, слагана, както у руските общественици на 60-те години, на по-широка, най-малко общославянска основа. при търпимост към всички народности. Ако Раковски, след несполучливи усилия да заработи лоялно със сръбите, се е отвърщавал разочарован от тях, понеже е съзрял пълната им неискреност, при намерение — според думите му — „да присъединят (те) цяла България към себе си и да образуват с нея една велика Сърбия“⁹², то Каравелов, много по-доверчив към чуждите уверения за дружба и непосветен в практическите ходове на сръбската политика към българите, е подхранвал непоколебимо мечтата за сръбско-българско сътрудничество, при въз-

можност да се постигне лесно едно федериране на двата народа по пътя на свободното тяхно самоопределение. Скептицизмът на първия, остро му чувство за реалностите, за менталитета на някои сръбски водачи, който е бил в разрез с чувствата на народа, не е ставал политическа предпазливост на втория, на доктринера, пленен от една крайно примамлива и все пак мъчно осъществима идея. Каравелов по примера на толкова други мислители е подхранвал мечтата за бързо преодоляване на националния антагонизъм, стига не само масите, но и политиките да осъзнаят общата опасност от страна на великите сили, приготвили се за плячка в Югоизточна Европа. Из това свое разбиране, при слабата си предвидливост той се е залавял за нещо, което Раковски би порицал като неоправдано и суетно: именно да става сръбско-български писател, като жив символ на тъй силно желаното братско помирение, което в действителност е щяло да бъде изкориствано само от сърбите. Раковски, далеч от подобно изкушение да подпомага ръста на пансърбизма, е издавал в Белград и Нови Сад български вестници (*Българска дневница*, *Дунавски лебед*), организиран е чисто българско войнство (*легия*), мислел е само за революция в България, в името на чисто български интереси, насърчвал е сънародниците си в Цариград да искат българска черковна независимост, разработвал е лично само българската литература, само националната ни филология и история. Българин във всички пориви на сърцето си, във всички помисли и копнежи той не би се поддал никога на хитрите или наивни планове за разтваряне на българския елемент в една по-широка славянска общност, способна да го обезсили и унищожи.

Друга точка, в която се делят двамата апостоли на националното възкресяване: докато Раковски поддържа фанатичен култ на българското минало, с неговата държавна мощ, неговите славни имена, неговия прастар език, неговата богата митология, и всичко това окръжено с ореола на велико прадедно наследство, достойно да се мери с класическата традиция на Елада, Каравелов, също романтик във възхищението си от битовата и поетическата старина на българина, не е бил ни най-малко склонен да надценява кухата историческа слава, да иска съживяване на мъртвото езиково предание, да отрича културните уроци на Европа, дошли да отстранят мухъла на суеверието. Ако Раковски, от погрешната си представа за някакво арийско-българско наречие, по-старинно от гръцкото и латинското, е искал да създаде един изкуствен книжовен език, осланящ се на Кирило-Методиевите паметници, и е хвърлял гръмове срещу живия народен език и правописната реформа на Вук Караджич, Каравелов, отлично запознат с научните изводи за корен и развой на старобългарския и новобългарския език, е виждал ясно невъзможността за връщане към миналото и е одобрявал решително отказа на Караджич от чуждата за народа писменост, следвайки го и на българска почва.

Трета точка от различието в схващанията, с обратно противопоставяне на практичен и непрактичен поглед върху нещата: черковният въпрос. Раковски, без да е бил ни май-малко роб на религиозни предразсъдъци, е разбирал грамадното, макар и временно значение на движението за еманципация от гръцката духовна власт, за извоюване на

независима българска йерархия, и е обявявал тази борба за нещо съдбовно, от което зависи „смъртта или животът на българската народност“. Каравелов позитивистът, враг на всяка догма, дошла да ограничи разума; Каравелов, ученикът на Чернишевски и Добролюбов, е намирал двубоя с Фенер с всичката му застрастеност и всичките му крайности за съвсем безплодна шумотевица; намирал е не само от становище на философско-научното си свободомислие, но и от това на революционната си идеология учредяването на българската екзархия за закъсняло постижение. Равнодушен към този български институт, недооценяван в значението си като обединител и крепител на разпокъсаната народност, той не е виждал и опасността от униатското отцепничество, водено от Драган Цанков и порицавано тъй жлъчно от Раковски. Целият ход на българските работи след 1870 г. доказваше обаче колко прав е бил тук принципно редакторът на Дунавски леебед. Тъкмо екзархията, облечена и в светска юрисдикция, идваше да брани българщината от преследванията на враговете ѝ, от гръцката и от сръбската пропаганда, намерили в даден момент поддръжка дори от турското правителство,

Четвърта точка: различията в книжно-теоретическото и деловото революционерство. Въпреки общата и на двамата големи патриоти властническа жилка, с домогването да се налагат авторитарно на подклажданата от тях борба срещу потисническата турска управа, Каравелов не се е решавал никога да грабне сам оръжието и да се впусне в рисковете на бунта подобно на войводата Раковски. Той е бил и като нерви, и като воля за практическото дело, неспособен да понесе кръста на Ботев и Левски, да се втурне всред народа отсам Дунав, да изпита тревогите и опасностите на преследвания денонощно агитатор и организатор на съзаклятия. Явно е: революционният патос на публициста, който е вдъхновявал чрез Свобода младежта, зовейки я на подвиг за отечеството, е изтичал повече от разума, отколкото от инстинкта; дължал се е главно на идеите, а не на кръвта. Дори да му е хрумвало в час на ентузиазъм да последва примера на самонадеяните и безстрашни апостоли и да грабне оръжието, захвърляйки писалката, пак опомнянето е идвало бързо и безсилието за героично подвизиничество, с всичко болезнено на физическата природа, е отгонвало примамливия сън за горско скитничество. Тъкмо във връзка с това безсилие стои и очебийният факт, че политикът публицист не е застава по-дълго в центъра на една група, готова да изпълнява рабски заповедите му, не се е издигал до кумир на една община от съмишленици, способна да отиде докрай с него в самопожертвуването си. Заслугите му, талантът му, трудът му не са били сериозно оспорвани; но резервите му, колебанията му, натрапчивото му менторство са пораждали недоверие или вражда, които са го ранявали дълбоко. Трябва да сравним и преписката на Раковски с тази на Каравелов, за да почувствуваме различната атмосфера, при която се оформят връзките им с близки сътрудници. На магическата сила, на обаянието от личността при първия, който постоянно настройва и увлича за смели дела, не отговаря нищо подобно у втория, погълнат преди всичко от собственото си литературно творчество и от публицистичната си проповед.

Не е ли чувствувал необходимост да се сближи с Раковски — може би, за да не изпъкне различието в гледищата и натурите и настъпи взаимно разочарование, — толкова по-охотно е търсил Каравелов образованата младеж в Белград, българската и сръбската школка младеж, на която той е могъл да импонира, без да очаква възражения. Пред нея, както и пред писателите с по-радикални разбирания, той е развивал без стеснение своите социални, научни и литературни идеи, както ги прокарва наскоро и в статиите или разказите си на сръбски език. И че тези идеи, тъй още нови тук, ще прехвърлят мост между Русия на 60-те години и сръбската интелигенция, за да насърчат опозиционното ѝ настроение и открият простор за остра критика над политическия гнет и над буржоазните предразсъдъци, за да опреснят литературния живот с една утилитарна естетика, враг на безидейното фантазиране и сантименталното хленчене, и за да поставят, вместо отживелите романтични утопии, научния и художествения реализъм, това спада към големия актив на Каравелов в сръбското общество и културно движение от края на 60-те и началото на 70-те години. Но докога ще продължава плодотворното влияние на пришълеца емигрант? Ще може ли той да се радва по-дълго на спокойствие при новата обстановка? Вярно е, че младежта му е засвидетелствувала привързаност, която подхранва усърдието му и го прави продуктивен като критик и белетрист. Вярно е също, че той е имал силно нравствено удовлетворение чрез сърдечната връзка, която установява с една природно умна, млада жена, вдовицата Наталия Петрович. Той, бездомникът, е свил семейно гнездо и е заживял честито край съпруга, която му остава верен другар и в най-трудни изпитания.^{*93} Но ако омладинците са гледали на Каравелов като на свой оракул и са поглъщали жадно мненията му, одобрявали критиката му, следвали препоръките му за работа всред народа, правителствените среди не са били никак възхитени от политическите волности на този кръг, от дръзкото отрицание на един държавен и обществен ред, удобен за партизаните, близки до властта. Било дружбата на Каравелов с размирния младежки свят, който е критикувал и осмивал полицейския режим; било връзките му с българските войводи и ученици, тъй раздразнени от сръбските предизвикателства по националния въпрос; било дописките му в Голос, твърде неблагоприятни и компрометиращи за някои членове на правителството (Захарий Стоянов споменава по-специално статията „Сръбският министър Чукич“): тези и други подобни обстоятелства

* Любопитна и крайно характерна за Каравелов като човек от народа и като демократ е женитбата му с Наталия, родом от с. Макце, Пожаревачки окръг. Любен е бил в най-близки приятелски връзки с Настас Петрович, учител и автор на един френско-сръбски речник. Когато един ден станало дума между двамата за желателното им сродяване, Любен узнал, че Настас имал сестра на село, проста селянка, вдовица, без образование. Любен пожелал да я види. Заминали двамата за Макце и заварили Наталия тъкмо когато месела хляб, със запретнати ръкави. „Тъкмо за мене жена“, рекъл Любен, виждайки здравата и работна, симпатична, макар не хубава селянка. И сватбата станала наскоро. Един ден след женитбата Наталия заминала за Белград да уреди домашните си работи. В това време става убийството на княз Михаил и Любен бил арестуван заедно с кума си Милован Янкович и приятеля си Владимир Йованович, писател. Младата съпруга страдала много; тя полагала големи усилия за облекчаване положението на мъжа си в затвора. Така започват неволите за нея, които траят до края на живота ѝ при Любен.

стават причина да не бъде Каравелов повече търпян в Белград и да му бъде предписано да напусне незабавно страната.

През септември 1867 г. Каравелов е замислял да започне най-сетне издаването на в. Б р а т с к и т р у д (за който е говорил още в писмото си до Гай от май с. г.), и то под названието Б р а т с к и с ъ ю з. Но сръбското правителство не е било възхитено от проекта, имайки пред вид какво би било поведението на Каравелов по въпроса за сръбско-българското единство и по управлението в страната и отказва да даде разрешението си. „Из Белград ни пишат, съобщава в. З а с т а в а в Нови Сад (24 септември), че българският патриот Каравелов, който от дълго време се бави там, поискал позволение да издава в Белград политически лист на български език, но министърът на вътрешните работи не искал да му даде такова позволение.“ Добавя се още в дописката, че този министър имал намерение да изгони редактора на вестника от Белград. Няколко дни по-късно З а с т а в а изказва недоволството си от поведението на властите в Белград, пишейки: „А Каравелов, човек учен, честен и патриот, обича Сърбия, защото знае в каква връзка стои съдбата на Сърбия със съдбата на България. И белградското правителство гони такъв човек!“⁹⁴

За екстерниране през октомври 1867 г. Каравелов говори в две писма до младия учен Александър Александрович Котляревски, украинец по потекло, познат със своите изследвания в областта на старата славянска култура и с дейността си като основател и председател на Московското археологическо общество. От другарския тон на писмата може да се заключи за голямата близост между двамата връстници, която датира навярно още от време на тяхното студентчество.*

Съобщавайки на Котляревски за книжовните си занимания, Каравелов се шегува с неговата неакуратност в кореспонденцията, като му поръчва да поиска от общия им другар Призов услугата, за която е било по-рано дума. В *post scriptum* той забелязва кратко: „М о ж е б и а з щ е з а м и н а з а Б е л г р а д , н о а д р е с ъ т м и о с т а в а с ъ щ и я т .“** Като такъв адрес той посочва дома на приятеля си Стоян Бошкович — „най-честния от жителите на Белград“, както го нарича десет години по-късно русинът А. Нарискин, общ негов и Каравелов приятел.⁹⁵ Да-

* А. А. Котляревски (1837—1881) получава висшето си образование в Московския университет, където изпитва влиянието на професорите Буслаев и Бодянский и където се движи в кръгове, заети с обсъждане на актуалните обществени въпроси, при силен интерес към новите философски и социални идеи на Запад. Оставайки чужд на славянофилското течение, за което „не жалел острога словца“, според биографа си А. Пипин той изучава с жар руската етнография и народна словесност и завършва курса в 1857 г. с кандидатска дисертация „О времени принятия христианской веры Болгарами“, останала ненапечатана. Учител отначало, той бива отстранен през 1863 г., както видяхме, от служба поради връзки с революционери и възстановен едва в 1868 г. като професор по славистика в Дерпт. От 1864 г. той редактира *Древности*, издание на Московското археологич. общество, а от 1865 г. работи над магистерската си дисертация за погребалните обичаи у славяните. Командиран през 1873—1875 г. в Прага и Рим, той става професор през 1875 г. в университета в Киев. Тук заема председателско място в Местния славянски комитет и полага големи грижи за подпомагане доброволците в Сърбия.

** В писмото си без адрес и дата, с обръщение към Александър Александрович, който сигурно е Котляревски, Каравелов запитва другаря си защо не му се обаждал от дълго време, после го съветва да предаде своята „малоруска леност“ другиму, например на Погодин. „Напишете ми един ред, и аз за това ще Ви пратя ока тютюн или ока халва.“ Каравелов моли приятеля си, за чието здраве и семейство иска новини,

тата на писмото не е посочена; тъмна остава и причината за заминаването от Белград. Затова пък във второ писмо до Андрей Александрович Краевски, издател на Голос, изпратено, изглежда, наскоро след това, на 11 октомври 1867 г., се посочва най-определено на какво се е дължало заминаването, по-право изгонването от Белград. Каравелов пише: „Если Вы еще не посылали мне денег, то прошу вас выслать их на имя Дра Милетича в Новый-Сад (в Австрии). Я сего дня уезжаю из Белграда. Не прогнали бы и мадьяры! — Это очень может быть. Но чтобы тут не было мы будем продолжать начатое здесь и славянское единство должно, повсеместно признакам, осуществиться, несмотря на все невзгоды и гонения. Только, жалко, когда преследуют тебя люди, которые должны были бы благодарить. Уезжаю со двумя рублями в кармане... Что-то будет. Третьего дня отказали от места профессору лицея Коюнджичу и он уезжает сего дня со мною, а также и прежде выгнанный профессор г. Гершича. Меня обвиняют еще в том, что я принимал летом участие в болгарском возстании и писал прокламации к болгарам. Если меня выгонят из Австрии, то поеду в Влахию, и все таки буду продолжать начатое.“⁹⁶

Значи като повод за прогонването на Каравелов от Белград на 11 октомври 1867 г. се е посочвало, първо, агитацията му сред омладинците в полза на идеята за „славянско единство“, и, второ, връзките му с българските хъшове, както и споменатата вече прокламация към българския народ, еднакво осъдителни от становище на сръбската правителствена политика. Че омладинците са прегръщали открито лозунга за Южнославянска федерация, при насърчение от Каравелов, и че българските бунтовници са порицавали гневно мерките на правителството спрямо легионерите, канейки се да вършат всичко на своя глава, мимо сръбската антибългарска политика: това е излагало силно Каравелов, приятеля и сподвижника на радикалите и либералите от опозицията. Колкото и огорчен от поведението на властта, Каравелов не е губел вяра в успеха на делото си, на „славянското единство“, решавал се е да служи на това дело „въпреки всички несгоди и преследвания“ и е потеглял за Нови Сад с надежда да намери там опора за „наченатото“, готов да го продължи и в Румъния, ако условията в Австрия би се оказали неблагоприятни.*

да му изпрати брошурата „Вук Караджич“: ако ли пък това му се вижда тежко, да я предаде на Призов — „авось он сделает дело, ибо он не малороссийского происхождения“. Запитва го още да изпрати ли в неговото Археологическо общество благодарствено писмо за избора си като действителен член на обществото, или съвсем да не пише. Отговаряйки на някои запитвания от по-рано, Каравелов съобщава на Котляревски, че му изпраща 19 тома Гласник сръпске словесности, купени за 5 рубли, и че гатанките на Караджич трудно се намирили, та щял да му прати някой стар екземпляр. „Пратихте ли Стояновичу пари за монетите, аз се скарах с него така, че проклинам всичко на света.“ След това идва списък на новоизлезлите сръбски книги (те са същите, които Каравелов рецензира наскоро на руски в Журнал Министерства Нар. Просвещения) и въпрос към Александрович, ще напечата ли дисертацията си върху покръстването на българите. Каравелов съобщава адреса си: „В Белграде Стояну Бошковичу профессору, для передачи Л. Каравелову“. И накрай: „P. S. „Можетъ быть я уеду из Белграда, но адрес остается истый.“

* За прогонването на Каравелов от Белград във връзка с омладинските му симпатии и критики говори шест години по-късно редакторът на в. Восток, сърбинът

Изглежда, че това изгнание не е траело дълго и че приятелите на Каравелов в Белград са успели да го върнат скоро от Нови Сад. Но и този път той не е стоял мирен и, както сам излага в дописка до Голос от 26 февруари 1868 г., нова екстрадация го е принудила да напусне на 11 февруари с. г. окончателно сръбската столица. Вината му този път са били особено статиите в руския вестник, в които са се разкривали болните страни на живота в княжеството.

Каравелов, който по-рано е граждал въздушни кули за съдбата на южното славянство, разчитайки на патриотизма и славянските чувства на княз Михаил, е трябвало да се разочарова основно от политиката на княза и да се солидаризира с онези прогресивни дейци, които са критикували рязко деспотизма и австрофилството му. Както изтъква в дописката си, още преди четири години Владимир Йованович твърдял във вестника си Слобода, че княз Михаил няма да бъде полезен на южното славянство, тъй като Сърбия била управлявана като турски пашалък и правителството на Никола Ристич преследвало всяко „живо слово, всички честни хора и всякакви благородни стремени“, така че само жандармите и шпионите се радвали на свобода. Още преди три месеца правителството решило да не допуска в Сърбия не само Голос, но и всеки чужд вестник, който се отзовава неблагоприятно за княза и управлението му, също и в. Змай и в. Застава. Когато Ристич поискал да узнае кой изпраща сведения за положението в Сърбия, шпионите му посочили Каравелов. Като установили чрез разпечатване писмата на Каравелов какво се съдържа в тях, едни писма били унищожавани, а други доставяни по адреса. „И вот кончилось тем, что Варловац очень вежливо попросил меня оставить Белград немедленно и уж никогда не возвращаться туда; в противном случае, обещал поступить со мною очень строго. В понедельник я оставил свободную Сербию и приехал в Новый Сад... Бедные южные славяне, горька ваша участь!“ И с българите правителството се държало не по-добре и както отначало легионерите, повикани от Влашко, били гледани и хранени добре, понеже се очаквала война напролет, така сега, когато идвала пролетта, то променило поведението си, започнало да ги гледа с лошо око, забранило им да говорят за политика и ги принуждавало да си заминат. Недоволство царяло и между самите сърби: „деспотизмът достига висша степен, цензурата прави безобразия...“

Андрич, когато отговаря в бр. 4 от февруари 1874 г. на нападите на в. Независимост срещу вестниците Световид, Восток и др. Под заглавие „Ко самъ — ко си?“ Андрич обявява писаното в бр. 15 на Независимост за изпълнено с неистини, изврътания и клевети, „какви обично само циганке чергашице проносе, а не човек кои хоће да буде просветитель бугарског народа, кои е некадъ съ Андрићемъ у Београду хтео да издае Братски савезъ, ала га е г. Никола Христић дао преко полице изъ Београда протерати...“ „Кажте Вы слободно г. Каравелову, да се сумнямъ хоће ли онъ овде и остати“, рече г. Христић Андрићу, кадъ е тражно дозволене да на свое име кар сръбский подданикъ реченый листъ издае... Ние прошло ни два дана, а нашъ сръболобивый Каравелов оде у Н. Садъ, а постаде сребролюбивый. Умеша се у заверу против княза Михаила, те ношоше по гласу тадашньи новина кодъ негъ букварь одъ шпаркасе на 4000 форинтий! То карактерише довольно црнь карактеръ црногъ Каравелова.“ Андрич явно си отмъщава на Каравелов чрез измислици, които противниците му са пръскали по-рано. Това не изключва да има нещо достоверно в съобщението за проектирания вестник Братски савезъ, тъждествен с поменатия по-горе Братски труд.

и за най-невинна дума човека може да попадне под съд или да бъде пратен в арестантските роти.⁹⁷

Така, след почти цяла година престояване в Белград, Каравелов е напускал не без мъка сръбските си приятели, макар да е разчитал на другарски прием между сръбските обществени дейци в Нови Сад, на австрийска територия. Тук, където гражданските права и личната свобода са били несравнено повече гарантирани, по силата на новото държавно устройство, признало принципа на народностите, Каравелов е имал основания да допуска, че ще заживее съвсем необезпокояван. Той е бил пак в сръбска среда, и то културно по-напреднала от тази в княжеството, движил се е между високо интелегентни писатели, учители и публицисти, по традиция силно националистически надхрани, като Светозар Милетич, редактор на либерания в. *Застава*,* Антон Хаджич, редактор на сп. *Матица*, поетът на Омладината Йован Йованович, редактор на сатиричния лист *Змай*, чието име става и негов псевдоним, и др. Той си е спечелил вече от по-рано тяхното признание, а сега бива поканен и да им сътрудничи.** В един от подлистниците на вестника си *Свобода* от шест години по-късно Каравелов си спомня за беседите, които е водил с тях в новосадското читалище, и за авторите, които младите учители поставили като свои вдъхновители в науката. Покрай имената на Токвил и Давид Щраус са се чували и други имена, все тъй пълни с обаяние за съвременниците. „Който не е прочел Дрепера, Бокля и Шлосера, той не може да каже, че знае историята; който не е прочел Фогта, Дарвина, Хексли и Хумболта, той не може да каже, че знае естествените науки; а който не е прочел Токвиля, той не може да каже, че знае господарствените науки, говореш един от новосадските професори.“⁹⁸ Каравелов е бил отлично запознат с корифеите на новото положително и философско-социално знание на Запад, и своите събеседници той е смайвал още като вече познавач на руската популярно-научна, критическа и художествена литература. Враг на суеверието и на крепените от него деспотически режими и поклонник на „чистите истини“, които могат да освободят обществото от лъжливи понятия за света, морала и държавата, той се е застъпвал в Нови Сад за свободата на съвестта и за свободата на поробените народи, разчитайки на пълно съгласие от страна на сръбските образовани националисти в Австрия. Но едва минават три-четири месеца, посветени на книжовен труд, и Каравелов бива сполетян от нова беда. много по-опасна от предишната. Без всякакви доказателства за някакво провинение той бива задържан към средата на юни 1868 г. от австрийската полиция, за да бъде разследван като съучастник в конспи-

* Светозар Милетич (1826—1901), публицист и общественик, започва да издава в. *Застава* първо в Будапеща, 1866 г., като на следната година го пренася в Нови Сад. Вестникът, в който сътрудничат Лаза Костич, Полит-Десанчич, Милован Янкович, Владимир Йованович, Змай Йованович и пр. видни политици и писатели, е ратувал за автономия на сръбския народ при утвърдени национални права и свободи. Смел и напредничав, Милетич се е обявявал против потисническата вътрешна и погрешната външна политика на княз Михаил Обренович. Твърд в убежденията си и с независим дух водач, той е отстоявал идеите си с постоянство и при готовност за всякакви жертви.

** Навярно за да легализира положението си пред властта, като си осигури и някакъв доход покрай хонорара за дописките си в руския печат, Каравелов предлага

рацията против княз Михаил, довела до убийството му на 24 май (10 юни) 1868 г.

Работата е била там, че ако и изгонен от Белград, Каравелов е продължавал и в Нови Сад да бичува реакционния режим на княз Михаил. „Нам, пише той на 10 март 1868 г. в Г о л о с, често се случва да говорим с българи, бошнаци и херцеговинци за южнославянския съюз и от всекиго ние слушаме следните думи: Ние желаем свобода и сме готови да умрем за нея, но не желаем да променим едно иго с друго, един деспот с друг... Каква полза за нас, ако няма да ни бие и беси Мидхат паша или Осман паша, а родният ни брат Михаил Обренович или Никола Ристич и Барловац? — За нещастие, българите и бошнаците са прави, прави и тогава, когато казват, че в Турция им се живее по-добре, отколкото в Сърбия, където всеки жандарин има право да оскърби честния и почтен човек.“ И пак се добавя, че българите и херцеговинците, дошли да следват във военната школа в Белград, я напускат, и че българите от легията, повечето момци образовани и бивши учители, търговци или студенти, заставени да постъпят като прости войници и при войнишка дисциплина и да не говорят за политика или да четат политически вестници, също предпочитат да се разотидат.⁹⁹ Излагайки събитията в Турско, с преследването на будния български елемент от шпионите, с усилията на патриаршията да измами българите чрез нов проект за помирение, или с насилията от страна на войниците и башибозуците, Каравелов не забравя в дописката си и Сърбия, където между това в парка Кошутняк край Топчидере бива убит княз Михаил, при неразяснени напълно обстоятелства. Комисията за разследване на станалото установила отговорностите както на партизаните националисти, които осъждали политиката на примирение с Турция, водена от княза под австрийско влияние, така и на привържениците на династията на Карагеорги, които целели повикването в Сърбия на претендента за престола в изгнание. Спирайки се на времето на тези отговорности, дописката в Г о л о с отхвърля категорично участието на Омладината в заговора, тъй като тя, заедно с либералната партия, не искала нищо повече освен величието и щастието на Сърбия. Целта на Омладината била да повдигне народа нравствено, не и да сменява или убива княза; и ако З а с т а в а на Милетич и в С ъ р б и я нападали правителството, това било само за да се отстранят несправедливостите, съвсем не и за да се проповядва революция или да се насъскват безотговорни лица за убийство на княза и за възвръщане на престола на Карагеоргиевичите. „Че маджарските и немските вестници, пише Каравелов, ще се стараят с всички сили да повредят, където само е възможно, на доктор Милетич, е естествено. понеже Нови Сад и доктор Милетич са като трън в очите им... Колкото до Владимир Йованович, редактор на З а с т а в а, когото злите езици също нападат, само безсъвестни хора или сърби, които са сърби

га на 1 май 1868 г., в писмо до Матица сръбска в Нови Сад, да отвори тя книжарница в едно от помещенията ѝ, за да разпространява сам той нейните издания. „В днешно време, пише той, общото образование е необходимо условие за живота на всеки народ... Книги се писаха и издаваха и за сръбския народ..., обаче те малко се четат и използват, защото мъчно, твърде мъчно човек се добира до тях... Затова аз предлагам на Матица сръбска да ме вземе за книжар...“ До осъществяване на плана не се стига.

само по име, могат да обвиняват този човек; порядъчните хора твърде добре ценят неговите заслуги и го уважават.¹⁰⁰

Във втора дописка до Голос от 12 (24) юни отново се отхвърлят обвиненията на сръбското правителство против партията на Карагеоргиевич и Омладината като несъвместими със здравия разум. „По нашето крайно разбиране, мисли дописникът, главните виновници за печалното събитие са отчасти сам Михаил Обренович и повече от всичко неговите министри, които желаеха утвърждаването на абсолютизма в Сърбия. Своеволието, жестокостите и несправедливостите, вършени в последните пет години, сами навеждаха на мисълта, че в Сърбия ще се случи нещо страшно...“ Обвиненията против Застава и либералната партия, че уж те знаели за съществуването на заговора и че способствували за ускоряването на катастрофата, са несъстоятелни и вярно е само това, че тези среди са предупреждавали княза да управлява според законите, като държи сметка и за правата на Скупщината. Като минава към новото положение в княжеството, където се подготвяли с насилия новите избори на Скупщината, при преследване на либералната партия, дописникът критикува диктатурата, австрофилството и русофобията на регентството, хвърлили страната в опасен раздор.¹⁰¹

Защищавайки така приятелите и съмишлениците си в Сърбия и в Нови Сад, Каравелов не е могъл да знае цялата истина по заговора срещу княз Михаил, оневинявайки напр. агентите на Карагеоргиевич, но — за всеки случай — стараел се е да повлияе върху руското обществено мнение в полза на либералната опозиция, предвиждайки и възможността да пострадат нейните водачи. Дали той се е страхувал и за самия себе си, като твърде близък до последните, не знаем. Както забелязахме вече, австрийската полиция туря ръка на него току след датата на последната дописка, 12 юни 1868 г. „Изглежда, пише Скерлич в книгата си за Светозар Маркович, че една част от либералите са знаели за покушението. На всеки случай, след убийството реакционните листове, подкупеният печат не закъснява да се нахвърля върху „кървавата Омладина“ и особено върху Застава на Светозар Милетич, обвинявайки го в морално съучастничество при убийството на княза. Калевич, редактор на Србија, едва що не заплаща с главата си, а Владимир Йованович и Любен Каравелов, по искането на белградската власт, престояват 7 месеца в Будапещенския следствен затвор.“¹⁰² Публицистът М. Медакович, чиновник в Руското посолство в Белград, пряко посочва в едно писмо до В. Ламански от 30 декември 1869 г., Каравелов и приятелите му сърби като посветени в съзакланието срещу княза, наред с послешните двама регенти и някои министри. Той споменава между друго имената на М. Блазнавац, Стоян Бошкович, Калевич, Алипий Василевич, Вл. Йованович, Св. Милетич и други.¹⁰³ Но нищо не оправдава намесването в това дело на името на Каравелов. Княз Наришкин, приятел на тогава от Белград през 1877 г., е слушал от Стоян Бошкович и други съвременници най-категорично опровержение на клеветата против нашия писател, разпространявана от идейните му противници в Белград. „И по делото на Михаил, и по друго едно дело, което не искам да спомена,* той (Каравелов) би доказал несъмнено своето alibi пред всеки справедлив съд“,¹⁰⁴ — пи-

* Касае се сигурно за процеса на Нечаев, в който също бива поместено — без основание — името на Каравелов.

ше Нарикшин. И наистина, нито на времето, нито по-късно не се изнася нищо в тежест на Каравелов. По всичко съдено, Каравелов е могъл само да споделя възмущението и порицанията на опозицията против княза, но съвсем не и мисълта за насилственото му отстраняване. Както при терористичния акт на Нечаев, така и при заговора за лишаването от живот на Михаил той е бил съвсем настрана. И по характер, и по възгледи той не е могъл да одобрява този начин на действие, още по-малко да участва в прилагането му. Тъй или иначе той би ва изпратен в затвора на Варадин, а после преместен в затвора на Будапеща. От документите по съдебното дело срещу Каравелов, запазено в Будапещенския държавен архив, се вижда, че на 9 декември 1868 г. углавният съд разгледал молбата на обвиняемия, задържан от шест месеца, да бъде „следственото му дело завършено по възможност по-скоро“ (в протокола от същия ден, по новия календар, се е подписал сам Каравелов), и че на 16 януари 1869 г. н. ст. била прочетена обстойна резолюция на съда, с която задържаните Каравелов, Вл. Йованович и Миклош Томич се признавали за невинни в убийството на княз Михаил Обренович и се пускали на свобода веднага.¹⁰⁵

В емигрантския български печат случаят с Каравелов е бил изнесен твърде късно, едва на 2 февруари 1869 г., в едно съобщение на в. *Народност*, в което под наслов „Младий българин Любен Каравелов и другаря му Владимир Йованович сръбский литератор“ четем:

„С радост известяваме, какво нашият съотечественик г. Любен Каравелов ся освободил на 4 януария от Пещенската тъмница, в която лежа бедний 203 дне, без да е крив и длъжен някому. Най-подлите клеветници подказаха нашият Любен на унгарското „установно“ правителство, уж като че участвувал в убийството на княз Михаила. Решението на маджарский съд изчислява подробно нападенията, които ся хвърляха върху Каравелова, нь откакто ся доказало, че сичко това е безосновно, суда изрече, че се прикъсва съдбата за това, зашото сички тия съмнения са неосновани и не са доволни, за да може на тяхното основание да ся тури обвинение върху него. Това известява „установний“ маджарский съд, от като мъчи пълни седъм месеци двама невинни човека, Любен Каравелов и другаря му Владимир Йовановича в уставните маджарски тъмници“¹⁰⁶

От новосадския сръбски печат, особено от *Застава*, узнаваме, че докато още бил в затвора на Варадин, Каравелов заболял тежко и другарите му от Нови Сад се погрижили да бъде прегледан от лекар. Но лекарят не бил допуснат от тъмничния началник. Тогава Светозар Милетич, член на парламента в Будапеща, подал интерпелация до министъра на вътрешните работи с протест за жестокостта на тъмничната управа към двамата затворници.* Министърът обяснил, че лекарят не бил допуснат, за да не би да се окаже той свързка между обвиняемите и техните съучастници в престъплението и така да се попречи на следствието; но че друг лекар, който вдъхвал доверие на властта, бил пратен да види болния. По-мъчително Каравелов прекарва затвора си в Будапеща, все като подложен на предварително следствие, и то в течение на пет месеца, от 3 август 1868 до 4 януари 1869 г. Какво е трябвало той да изживее физически и морално, откъснат от света и без никаква представа за хода на следствието и за фиктивната си вина, раз-

* Когато две години по-късно сам Милетич бил арестуван от австро-унгарската полиция, Каравелов му изпраща чрез *Свобода* от 10 октомври 1870 г. едно отворено писмо от името на „Млада България“, в което му изказва живо съчувствие. „Ва-

казва ни сам той после в своите записки Из мъртвия дом. „Най-ужасните за мене минути бяха до първото разследване: не знаех защо съм арестуван, не знаех какво търсят от мене... Налегнат от „основанията на подозрението“ и от обвиненията, особено при тежките престъпления, на човек се струва, че е на края на пропастта.“ При крехката нервна система на нашия емигрант душевните му страдания са били твърде остри, особено като е оставал в пълна неизвестност относно причините за привличането си към съдебна отговорност. Когато влязъл в пешенския затвор и вратата се заключила зад него, той почувствувал с безкрайна болка откъсването си от всичко „мило за сърцето“, лишаването си от свобода и човешки връзки, ужаса на усамотението и на унижителните обноси, страшния гнет на едно положение, за избава от което е бил готов „да изтърпи всички мъки и ядове, дори и смъртта“. На тези изживявания, терзания, копнежи ще се спрем при разглеждане на посочените записки. След двеста и три дни предварително следствие, което траело тъй дълго, понеже имало уж „върло важни основи сумнье“, Каравелов бил освободен с решение на криминалния съд от 4 (16) януари 1869 г. Паднали като съвсем недоказани и трите обвинения против него и другарите му В. Йованович и Н. Томич, а именно: че „познавал убийците (на княз Михаил) и техните помагачи в убийството“; че се намерили у него „някакви книжа с тайнствено съдържание“, и че е „трябвало да напусне Белград още през март м. г.“. В изложението си до сръбското правителство, в което е изтъквал тази недоказаност за другарите си, Йованович е настоявал върху липсата на каквито и да било законни основания дори само за задържането, камо ли и за съденето на двамата нещастници, като е протестирал и срещу злоумишлените извъртания на унгарския в. Pester Lloyd по делото.

Най-сетне двамата мними престъпници могли да излязат от затвора и да се завърнат в Нови Сад. За радостното им посрещане от приятели и почитатели още в Пеща узнаваме от една дописка до Застава от 10 януари 1869 г. В нея, като се отбелязва как държаните в затвора, по донос от двама бездушни клеветници, могли да се явят отново на свобода, „чисти и светли като слънцето и ясният ден“, се съобщава още:

„Не съм в състояние да ви опиша въодушевлението и искрената радост, които овладяха тчкашната младеж, когато в нейната среда се оказа нашият толкова драг Владимир заедно със своя състрадалец Каравелов. Веднага в събота вечер беше устроен тържествен банкет в чест на нашите народни страдалци, гдето самото въодушевление и радостта намериха израз в хубави наздравници и весели песни... Пет дни се бавиха в нашата среда брат Владимир и Любен и тези пет дни бяха за нас истински празник. През това време се получиха радостни поздравии от разни места, например от Нови Сад, Бечкерек, Кикинда, Арад и т. н. Ето какъв възторжен поздрав

шето затваряне, пише той между другото, потресе и нас, защото знаем вашите заслуги за южните славяни. Вие сте посветили живота си за южнославянското единство и свобода и в продължение на 25 години сте сеяли своето семе, което е вече поникнало. Брате Милетич! Лъжат се нашите общи неприятели, че с подобни средства ще успеят да заглушат нашия напредък и убият нашите идеи. Южнославянският свят се е вече съединил и тежко на нашите врагове! Вие днеска сте станали жертва на тиранията, Вие търпите мъки и страдания, вашият живот е в опасност, но това Ваше затваряне ще донесе смърт и на Австрия, и на Турция.“¹⁰⁷

изпрати арадската младеж: „Да живеят народните мъченици Владимир и Каравелов. Вихърът на нечистите души не може да помрачи най-сияйните звезди на славянското небе. Да живее свободата, да живеят нейните борци!“ Днес изпратихме нашите двама мили братя на път за Кикинда...”

Във втора дописка в Застава (от една седмица по-късно), гдето се предава как по челата на освободените другари се четяла горещата им любов към народа и готовността им да пожертвуват живота си за него, се пожелава, щото и двата народа, сръбският и българският, „да заживеят като два брата в сговор и в любов на кървавото боище за вяра и свобода“. И се добавя: „Та българинът и не трябва да има по-близък брат от сърбина и сърбинът не трябва да има по-голям приятел от българина! Техният сговор — свободата на югославянството!“¹⁰⁸ Такива тържествени чествувания и такива лозунги са били повгорени в Бечкерек и в Нови Сад. Българският емигрантски в. *Народност* от 2 февруари 1869 г. не закъснява да се присъедини към честитките на *Застава* и да протестира както срещу произвола на маджарските власти спрямо двамата невинни публицисти, така и срещу безучастието на сръбското правителство към съдбата на тези жертви на клеветата и подозрението.^{*109}

В цариградския наш печат само Славейковата *Максдония* отбелязва арестуването на Каравелов, и то близо месец след освобождението му, без да знае още нищо за последното. Под наслов „Любен Каравелов“ и в броя си от 15 февруари 1869 г. този лист пише с нескривана симпатия следното: „Има вече довольно време, откак бяхме чули и разбрали за даровития наш писател Л. Каравелов, че го загрепи в Сърбия някъде, от тогаз ний нищо не чувахме и нищо не знаехме за него. Ето сега от един студен като лед отива, който му праща явно чрез вестник *Напредък* някой си Емил Чакра сръбин, научихме се, че злочестият тойзи наш съотечественик от седем месеца насам и до сега бил и е все запрян. Ний не знаем нито де, нито защо е запрян, затова и нищо не можем да кажем; но то ни не възпира мислим да изкажем съжалението си за лошата орисница на нашите учени мъже, които твърде често и за права Бога стават жертва на чужди клевети и интриги, и така гният и се скапват с месеци и години в мрачните и влажни тъмници, без да има никой да ги потърси, ни никой дума за тях да продума!“ Славейков разбира добре трагедията на събрата си по перо, бидейки сам лежал неведнаж в затвора „за права бога“. И отзивът му говори за живо участие в изпитанията на един талантлив белетрист и етнограф, който е могъл да бъде тъй полезен на книжнината ни и на пропагандата за българското национално дело в славянския свят и който е бил по-рано случаен сътрудник на Славейков с комедийката си в *Гайд* да от 1864 г., за която говорихме вече.

* *Народност* пише в приведеното отчасти по-горе съобщение:

„Застава описва с живи краски тази „конституционна“ Унгария и ся произнася, че „такова чудо не е нито в Турция сгазало“ (вж. *Застава*, бр. 10), а при всичко това сръбското правителство известява чрез един комуникат в *Световид*, че е уверено напълно за правдолюбивостта на маджарските „уставни“ съдове, и не рачи да направи никаква постъпка да избави ако не Каравелова, а то поне своя сръбски поданик Владимира Йовановича. — Нъ така изисква може искреното „маджарско братство със сръбското правителство“. — Каравелова и съдругът му Вл. Йованович посрещна на всъде „Сръбската младеж“, в Унгария с най-голяма симпатия и искрено въодушевление.“

ПОЛИТИЧЕСКА ПЛАТФОРМА И ЛИТЕРАТУРНА ПРОПАГАНДА

I

Политическа платформа в „Що е нам нужно?“ от март 1869 г. — Идеи за южно-славянското обединение при съюз с другите балкански народи. — Демократично-федералистични начала. — Позивът „Мои братя“ от същото време и в същия дух. — Идеалът: швейцарски или американски съединени щати. — Платонически пожелания и реални възможности. — Полемична защита на Каравелов с оглед към становището му за Турция и турците. — Мнения за позива от по-късно. — Критики и рецензии с литературен и научен характер, 1867—1868 г. — Против кухата поезия, в защита на „новата наука“. — Какво се иска от истинската поезия и белетристика? — Южнославянска библиография за 1867 г. — „Литературно единство на славянските племена.“

Установявайки се след освобождението си пак в Нови Сад, без да се плаши от ново посегателство на една власт, не особено благосклонна към емигранти с радикални политически идеи, Каравелов мисли да продължи прекъснатата си тъй непредвидено журналистическа и литературна работа. Отначало той е правил опит да се завърне в Белград, както показва едно негово писмо до Михаил Погодин от 16 март 1869 г., в което, като съобщава за постигналото го нещастие и завръщането си в Нови Сад, забелязва за себе си и за Владимир Йованович: „Сега ние сме оправдани и свободни, но ни е забранено да пращаме кореспонденции в Русия, а също и да пишем в *З а с т а в а*, следователно аз и Йованович сме лишени от къшей хляб. Но ние не падаме духом; след месец-два ще ни бъде позволено да се върнем в княжество Сърбия и там ще намерим занимание, ако е угодно богу.“ Затруднен материално, Каравелов моли Погодин да се погрижи, щото редакцията на *Русские ведомости* да му изпрати дължимия хонорар, за което бил писал до нея пряко и до приятеля си Ив. Прижов, без да получи някакъв отговор от тях. Не бил получил той и хонорара си от *Голос* и от *Журнал Министерства нар. посвящения*. „Намирам се в такава нужда, каквато само можете да си представите.“ Надеждата да се установи при по-благоприятни условия в Белград, за което съобщава и сръбският печат на времето,* не се осъществява обаче, навярно поради отказ от властта, която се е страхувала от влиянието му в прогресивното общество и от критиката му в руския печат.

* Македония (Цариград), бр. 20 от 12 април 1869 г. помества това съобщение: „Земунски гласник известява, че сръбското правителство дозволило на популарният наш нувелиста Любен Каравелов, да може да премине в Сърбия!“

Колкото и притеснен от австрийската полиция, с предписанието да се въздържа от сътрудничество в *Застава* и от дописки за чужбина, той е трябвало да се примири с необходимостта да остане в Нови Сад. Тук той е могъл поне да разчита на сигурна нравствена поддръжка от приятелския си кръг начело с Милетич; и оттук той е могъл все пак да се обръща с позиви към българи и сърби в духа на затвърденото у него убеждение, че е настъпил часът за енергична работа по тяхното политическо и културно единение.* В затвора той е обсъдил по-дълго своята платформа по това единение и, излязъл на свобода, той не закъснява да я възвести открито. Така се явява в *Застава* от 12 и 14 март 1869 г. статията му, подписана с инициала К.: „Шта нам је нужно?“² В нея се развива такива схващания:

Съвременното човечество се ръководи днес от две идеи: идеята за правото на човека и идеята за правото на народността, и двете изработени под влияние на свободните мислители на XVIII в. Колкото се отнася до втората идея, тя е дала тласък на сърби и гърци за въстанията им, а на народите в Австрия — за революцията им от 1848 г. Едни народи търсят свободата си, други — събирането си в политическа цялост. „Италия е достигнала до своето обединение, Германия се приближава до него, а у сърбите е съживена идеята за отхвърляне на всеки дребнаво областно-провинциален патриотизъм и на историческото право, което не е от полза за никого, а само пречи на народния прогрес.“ Хърватите са тъкмо такива сърби, каквито са и тези в Босна или в Черна гора, и дали те ще се наричат сърби и хървати или общо сърбохървати, е без значение за тяхното единство. „Моята мисъл е, че сърби и хървати трябва да усвоят една азбука, да съединят своята литература и да тръгнат заедно по пътя на цивилизацията и прогреса.“ Но Каравелов отива и по-нататък. Той поставя като главна задача на балканските славяни: да бранят „народното си единство, пламенната си солидарност и принципа на свободата“. „Едното без другото не може, ако сме безпристрастни и ако не желаем да се самоизлѣгваме.“ Солидарността на сърбите с българите може да се изгради само върху братството и свободата, така че да не се жертвува нищо от тяхната национална самобитност. „Българите трябва да имат свое народно развитие, свое вътрешно самоуправление, което отговаря на народните

* За чувствата, които Каравелов е будел и на които е разчитал в Нови Сад, можем да съдим и по изказванията на печата тук, когато е трябвало да напусне града, за да се пресели в Букурещ и да започне вестника си *Свобода*. Като отбелязва появата на българския вестник, сръбската *Застава* пише: „Този вестник е важен и за нас, понеже ще запознава българите със сърбите, ще разкрива на българите сръбските домогвания. Редакторът на вестника, познатият у нас либерал и демократ Л. Каравелов, има всичката възможност, всичките познания, за да може да цени и изяснява най-важните прояви на нашия живот и да запознава с тях българите.“ *Матица* също не пропуска да отбележи излизането на *Свобода* и откак оценява високо поведението на Каравелов *Крива ли е съдбата?*, пише: „Колкото жал ни беше, когато брат Каравелов се отдели от нас, гдето за късо време помогна толкова на нашата литература, толкова по-мило ни е сега, когато го виждаме да посветява силите си на своя собствен народ... че в неговия вестник *Свобода* достойно ще бъде застъпена литературата, че единствената цел на този вестник ще бъде свободата и щастieto на българския народ, това Каравелов твърде добре е доказал с досегашната си дейност.“¹ Каравелов е отвърщал другарски на тези отзиви и пожелания, като е продължил и после да сътрудничи в сръбския печат и като е привеждал редовно в *Свобода* възгледи и съобщения от онези две сръбски издания.

обичаи и нрави, понеже те имат своя история (не политическа, а народна). Мнозина държат да се постигнат между сърби и българи още потесни връзки, т. е. да приемат българите сръбския език и да станат един народ, но това е по мое мнение още невъзможно, понеже с това би се накърнила свободата на нацията и свободата на човека.“ Каравелов отхвърля така не само интимната мисъл на сръбските шовинисти за поглъщане на българския елемент, но и всяко насилствено обединение на сродните народи, както това се опитвали да постигнат в Русия — „чрез нож, секира и кръст“ — „петербургското правителство, попщината и присноблажените славянофили“, по отношение на руси, украинци (малоруси) и поляци.

Явно е: из усета си за лична и национална чест и в духа на Херценовата идеология Каравелов държи на самоопределението на народите, осветено вече от демократичната практика на Запад.

Нататък в статията Каравелов кори онези сърби и българи, които от патриотизъм или глупост искали отделяне на сърби от българи и на хървати от сърби в името на децентрализацията. Но нима швейцарците не живеят щастливо, като образуват въпреки различните си народностни традиции едно политическо цяло? Солидарността между българи и сърби съществува отдавна, но тя е била тъпкана от някакви асеновци или душановци, които поради родство с византийския двор са ставали убийци на еднокръвните си братя. Тези рицарски времена са минали и солидарността се развива вече по естествен път, по пътя на свободата и братството, а не чрез завоевания и поробване. „Такава солидарност се е захванала преди 50 години, когато Джордже и Веко вдигнаха знамето на свободата, братството и любовта. Тази солидарност, напук на нашите неприятели, се развива прекрасно; общо се работи за доброто на българския и на сръбския народ; черногорците подают братската чаша на българите, а българските юнаци се провикват: Да живее сръбската омладина.“ — На Балканския полуостров живеят обаче още три народа: гърци, румъни и арнаути, от които първите два имат своя култура, литература и политически живот, а последните се намират в детска възраст. С тези народи ние трябва да се свържем на свободни начала, като всеки от тях запази самобитността си, а всички наедно имат общо политическо отечество. „Ние, южните славяни, сме народ демократичен и можем за това да живеем с всеки народ, шом той има наклонности като нашите.“ Румъните искат сближение с нас, но гърците все още снуват за възкръсване на Византийската империя и дори либерално надхрани гърци в Елада и Цариград вярват в такава възможност. Миналата година една гръцка депутация идвала в Белград и предлагала на покойния княз Михаил такава програма: Гърция да придобие Тракия и Македония, Епир и Тесалия; Сърбия — Босна и Херцеговина; Черна гора — Бока Катарска, дял от Далмация и дял от Албания; България — българската земя; румъните — Трансилвания и Ердел; а маджарите — Срем, Банат, Бачка и Хърватско. Но князът ѝ заявил кратко: Аз не мога да разполагам с това, що не е мое, освен това уважавам всеки народ и не искам да обричам никого на чуждо робство. Същата програма била представена на княз Карол и на граф Андраши, но какво те са отговорили, не се знае. За всеки случай гръцкият вестник Клио нападал в една статия

страшно сърбите, румъните и българите и особено последните, които не били способни за национален живот и робски се подлагали на всеки завоевател... Какво да се каже за такъв език в едно време, когато над всички вратове виси секира? Ще кажем, мисли Каравелов, че такива хора не знаят какво правят, и ще извикаме: Да живее гръцкият народ и всички свестни хора!“ Византийската империя не може да възкръсне, тя е само празна мечта в пусти глави. За да живее една власт в дружба с друга, трябва да може да живее разумно със самата себе си, мислел е Лайбниц. Каравелов добавя: „За да бъде човек и народ свободен, трябва да уважава свободата и на другите народи; за да бъде човекът човек, трябва да уважава и правото на други човек... Южните славяни желаят свободата и протягат ръка на всеки свободен човек.“

Възгледите на Каравелов са могли да се съгласуват отлично с всички правилно разбрани национални интереси на Балканите. Той е искал рушене на старото, на отживялото, в името на здравите социални и политически принципи, възвестени или приложени на Запад. Той е държал на честно съглашение, при търпимост и независимост, отхвърляйки завоевателните планове и потисническите режими. И той е препоръчвал едно доброволно, братско групиране на слабите народи в най-широка федерация, която би гарантирала свободата както вътре, така и навън. Демократ от чиста проба, Каравелов е прегръщал като идеал постиженията на Швейцария или на Италия, гдето областните и племенните различия са били преодолявани от едно по-високо съзнание, чуждо на верски, съсловни и национални предразсъдъци. Не временно коалиране на балканците за една чисто отрицателна задача: повялянето на азиатския деспотизъм, както е проповядвал Раковски; не и хитри комбинации за сръбско-български или турско-български дуализъм, постигнат по дипломатически път отгоре и неискрен в основата си; а една трайна политическа система, способна да бъде прегърнатата завинаги от народите, една нова форма на държавно и народно съюзяване, най-напредничавата и справедливата, каквато е могла да се мисли във века на разума, науката и човечността, е мечтал идеалистът Каравелов в съгласие с цялата си политико-обществена философия.

Още преди да излезе с тази си статия, Каравелов е развивал същите мисли в един позив, озаглавен *Мои братя*, подписан от 1 януари 1869 г. в пещенския затвор и печатан едновременно на български (в букурещкия вестник *Народност* от 9 март с. г.) и на сръбски (в новосадската *Застава* от 21 март с. г. под наслов „Браћа моја“).³ По-бойко, но и с по-малко теоретически и исторически справки той е изтъквал пред широката общественост, вълнувана от събитията на деня и от разни проекти за разрешение на източната криза, следните начала:

Първо, най-важна предпоставка за въздигане на отделната личност и на цял народ до независим живот са: „образованието, твърдата воля и здравият ум“. Ако ние, българите, робуваме пет века на „най-варварския и най-дивия народ на света“, причината е, че доскоро сме били малко образовани, не сме развивали съгласие помежду си и не сме разбирали кой е наш приятел и кой наш враг. Обаче от 15 години насам (Каравелов има пред вид като начало Кримската война) прос-

ветата и книжнината се развиват бързо у нас и това обещава „светла бъдещност“, щом враждите ни полека-лека изчезват, а господарите ни изостават все повече умствено. В т о р а точка: Каравелов се отнася напълно отрицателно към предложението на Касабов, Кисимов и други техни сподвижници от емиграцията за един турско-български дуализъм, чрез коронясване на султана за български цар. „Но аз мисля, пише той, че само луд човек може да вярва, що това може да бъде. Секи от нас знае, че в Турция няма закони, няма правда, няма човечество... Турчин, него ни бог, ни дявол не може да го направи човек... Дорде са турците мохамедани, дотогава тия не могат да бъдат люде.“ Отрекъл всяка възможност за дружба с един народ, чиято религия го прави фанатичен потисник на християните и негоден за прогрес, Каравелов поставя като т р е т а точка, като творческо начало в програмата си: балканското единение, с искреното съгласие за извоюване на пълна независимост. „Българи, сърби, румъни и гърци трябва в сегашно време да подадат един другиму братска ръка и с общите си сили да откупят отечеството си...“ Но гърците със своите претенции за духовно господство или със своята „мегали идея“ за възстановяване на Византия не пречат ли на такова побратимяване? Каравелов, който иска да се отстраняват пречките и да се търси хармонията, настоява: нека забравим враждата си към гърците и държим пред очи общата цел. „Кога ние бъдем свободни, тогава ние можем да се препираме и да делиме това, щото имаме; кога бъдем свободни, тогава и църковният наш въпрос ще се свърши сам по себе си...“ Не гърците като народ сме мразили ние досега, а Цариградската патриаршия. Когато бъдем свободни, всеки народ ще живее по своя воля, без да покорява друго или да му робува, без да бълнува за Византийска империя, Симеоново царство, Душанова корона и други исторически миражи. Ч е т в ъ р т а точка: идеал на бъдещите свободни народи от Балканите трябва да бъде не монархията, не тронът или скиптерът на един наследствен държавен глава, не династиите, които би си съперничели, а „чистата човешка свобода“ на Швейцария и Америка. „А има ли пощастлив народ от американците и швейцарците? Аз отговарям: няма.“ А като посочва как в Швейцария живеят мирно един край друг три народа, а в Америка много повече народи, Каравелов издига лозунга: „Ние своето не даваме и чуждото не щем, кой желае да вземе чуждо, той не ще и свобода, той не е свободен човек, а деспот.“ И накрай отново лейтмотивът: „И така, мои братя българи и сърби, румъни и гърци, подайте ръка един другиму, забравете ситните вражди, полюбете всекиго, който търси свобода, за да полюби и той вас, ... и н а п р е д, б р а т я, н а п р е д.“

И тук, както и в предишната статия, възгледите на Каравелов са верую на един политик хуманист, който се вдъхновява както от прогресивната руска мисъл, така и от принципите на Френската революция и на националното движение, изтекло от нея. Той има пред вид не само идеологията на Херцен и Чернишевски, но и декларацията за правата на човека от 1789 г. и на конституцията от 1793 г., когато възвестява ерата на разума и справедливостта, на свободата и на братството между потиснатите народи на Югоизток. Изпълнен от омраза към невежеството и тиранията, той отхвърля еднакво и варварския деспотизъм в Турция.

и всяко реакционно или насилствено външно „освобождение“, което би въвело монархическо-клерикалното начало в държавното устройство и в културния живот, и с това явно се порицава тъй противната за него славянофилска доктрина.

Манифестът е отправен от един сравнително малко познат дотогава в политическия свят писател и това не е било от естество да му създаде в България по-голям кредит. Но нима мемоарите и проектите за разни балкански съюзи дотогава са били дело на по-авторитетни или по-известни личности у нас, като изключим само Раковски? В самотата на размислите си в тъмничната килия и под впечатлението на разговорите си по-рано с напредничави сърби, като Йованович, Милетич и др., Каравелов, който е разчитал на литературната си известност поне между по-образованите българи и сърби, е намирал смелост да влезе в ролята на политически доброжелател и съветник, на неопетнен агитатор за една идея, смятана единствено спасителна в критическия исторически час. Нищо, че той не е влязъл предварително в преговори с упълномощени от някакви обществени организации лица, представители на четирите народа. Нима за внедряване в духовете на великата задача не е било полезно дори едно такова вземане на становище от страна на писател, който е следял внимателно развоя на събитията, познавайки добре усилията на европейските народи да примирят своите национални домогвания с демократичните политически реформи? Каравелов не е изключвал никого от коалицията на балканските народи (той е забравял само албанците като малочислена група); той не е говорил нищо за хърватите и словенците, смятайки, че като работи в Австрия, не би било благоразумно за него да бута вътрешните нейни отношения; и той не е развивал по-конкретно въпроса за бъдещото държавно общежитие на Изток, като се е задоволявал да подчертае силно своето антимонархическо гледище и своето предпочитане на федеративно-републиканското управление. Изпълнен от вяра в човешкия разум и в здравия смисъл на народите, които образованието е насочило към по-съвършено устройство на политическите режими, той е подканвал „братята“ си, т. е. всички умни и далновидни патриоти в България, Сърбия, Румъния и Гърция (обръщението „Братя!“ е било на мода и в позива на Херцен), да презрат „ситните вражди“ (уви, тъй едри в същност и превърнати бързо в масови страсти), за да осъзнаят нуждата от съгласувани действия в името на общия си идеал — повалянето на турската тирания и заместването ѝ с национална независимост. И макар из перспективата на скептиците такива платонически пожелания да са се оказвали трудно осъществими поради раздуването на племенен фанатизъм у балканците с техните егоистични планове за изкористване на съюзника, не може да се откаже, че тези пожелания са били естествен израз на копнежа у идеалистите да се пресадят час по-скоро и в закъснелия свят на Балканите най-важните демократични реформи, възвестени или постигнати на Запад. Каравелов не е още засегнат от разочарованието на Раковски, този истински мъченик на идеята за балканско споразумение, което е догонвало поскромни задачи, не е още подвеждан от никакви контрахенти при практическото осъществяване на плановете си, понеже онези, които са му съчувствували в Сърбия, са били искрени като него (но и непризнати като него); и непоклатимо той държи на проекта си, на любимата си

мечта поне дотогава, когато и сам трябва да се убеди, че необходимата политическа зрелост у роба не е идвала тъй бързо, колкото е било желателно, и че не на мирната спогодба на малките народи, а на военната намеса на великите сили е оставало да реши трудната близкочерна проблема...

Какъв е бил отзвукът от този политически манифест в България, не знаем: по него не се изказва тогава никой и това значи все пак нещо. Но в сръбските прогресивни среди той е направил известно впечатление, ако съдим от бележките на някой си Р. в *Застава* от 4 април 1869 г., озаглавени „На Каравеловлев чланак у Застави“. Радвайки се на възгледите („лепе појме“), развити от Каравелов, критикът съжалява само за „грозния вик против турчина изобщо“, тъй както би трябвало да се прави разлика между турчина като човек и турския деспотизъм или турския религиозен фанатизъм. Нима на турчина като човек ние имаме право да казваме: докато са турците мохамедани, те не могат да бъдат хора? „Ние държиме, че не е така, че свободният човек не трябва и не може да съди тъй фанатично, понеже би се показал сам фанатик, тиран, а не свободен човек; ние държиме, че между турците има почтенни, годни хора, има и непочтенни, както е между нас и навред по света. Крива е за нас или трябва да ни е крива турската система, а не турците...“ И авторът подчертава после съгласието си с основната теза на Каравелов за „пълната свобода и равноправие на всеки народ, на всяко племе и на всеки индивид.“ Но като отхвърля обединението по примера на Италия и Пруссия, кдето царял деспотизъм, а не свобода¹ — Каравелов, предизвикан така, отговаря веднага със статия в *Застава* от началото на април същата година, озаглавена „Неколкок речу у своје оправданье брату Р.“ Отхвърляйки обвиненията в несправедливост спрямо турците, той пише: „Турчинът няма отечество, няма управление, както го разбират хората, няма човечност, а има само религия... Разгледайте по-добре Турция, управлението ѝ, законите ѝ, училищата ѝ, вестниците ѝ и т. н., и навред ще видите Мохамеда, корана и религията.“ Като се позовава на Бъкл, според когото образованието зависело главно от напредъка на разума, Каравелов намира, че хора, които са убедени в своята непогрешимост, не проверяват никога основите, на които почиват техните убеждения. Знанието не е неподвижно, пасивно, то е резултат на голям труд и на големи жертви, а такива няма да положи онзи, който отнапреж мисли, че познава всичко. „Докато не започне съмнението, няма да има и наука.“ Турците са главната причина за нашата изостаналост, това брат Р. е трябвало да разбере. „Едва ли турците биха подали ръка на брата космополита, пък и ако я подадат, едва ли тази ръка би донесла някаква полза... Добра е теорията, но на практика е съвсем другояче.“ Взаимността между нас и турците е невъзможна по силата на ред условия: различна кръвна и нравствена природа, различно образование и възпитание, различна религия. Докато образованието не извърши своето, приятелството тук е немислимо. И Каравелов привежда Маколей, английската му история, за да изтъкне необходимостта да се бори всеки народ за живот, за да не попадне в робство. „Турците мъчно могат да се изведат на пътя на истината, те не ни разбират и ако ние желаем свобода, длъжни сме да пожелаем да се изселят те в Азия и там да живеят, както им е воля; ние няма тогава

да им пречим, както и те нам... В края на бележките ми още тази дума: Дай Боже турците да се покажат макар и малко хора, и веднага аз ще бъда първият, който ще им протегне ръка и който ще изповяда това, което говори брат Р.“⁵

Ясно, съвсем ясно: Каравелов няма нищо против побратимяването с всеки народ, без разлика на раса, религия и национален дух, стига само да са налице зачитане на чуждото право и воля, за нелицемерно сближение, под знака на свободната съвест и образованието. Без предразсъдък спрямо когото и да било, той би приел дружба и с турците, ако те наистина биха могли да забравят деспотичния си нрав и фанатизма си: нещо, в което той, запознат добре с историята и битата на турското племе, не е бил склонен да вярва. По тази точка убежденията му не се менят и по-късно. Трезвен в преценката си на турците, Каравелов се е мамил само за сметка на онези, на които е държал най-много, сърбите. Но ако историкът на нашето революционно движение Е. Волков намира, че в общия си ход на мисли позивът напомнял по-скоро морална проповед и че в него не се долавяли „конкретните политически възгледи“ на Каравелов, а се чувствували „изрядна книжност и теоретичност“,⁶ почерпана от Чернишевски и Херцен, правилно би било да се възрази: такъв характер са носели по необходимост всички политически програми на епохата, щом те е трябвало да чертаят по-трайни форми на международните отношения, без да навлизат в подробности, които са зависели от много непредвидени условия. Обвинението с късна дата е толкова по-неуместно, колкото по-малко то долавя нуждата на революционерите в миналото от политически формули, способни да обнадеждат всички и да помиряват различни партийни лагери. И все тъй исторически несъстоятелно е ироничното подмятане на Пенчо Славейков, че от политическата програма на Каравелов лъхала „щастлива наивност, младост и книга“⁷. Но кога една полигикообществена идеология, която цели да скъса с рутината и да внесе обнова в духовете, е могла да мине без някои романтични илюзии, способни да пленяват умовете и сърцата? И не показва ли миналото, че не една наглед утопична теория се е превръщала с време в сериозно постижение или в практическа метода на действие? Каравелов не е бил ни на косъм по-наивен от другите предни дейци на Европейското възраждане и неговият план за разрешение на източната проблема се е подхващал и от политици реалисти, преценили много от старите понятия за възможно и невъзможно в отношенията между народите.

Преди да навлезе открито в политиката и преди да попадне в затвора, докато още работи спокойно в Белград и Нови Сад, Каравелов си дава труд да проучи новата сръбска книжнина, предимно белетристиката, поезията, историческите опити и фолклора. Плод на тези занимания, подготвени още в Москва, са няколко критически отзива,⁸ печатани отчасти на сръбски, в С р б и ј а от края на 1867 и началото на 1868 г. и в М а т и ц а от май и юни 1868 г., отчасти на руски, в Ж у р н а л М и н и с т е р с т в а н а р. п р о с в е щ е н и я от същата година. Във в. С р б и ј а, без да отрича цялата нова сръбска поезия и като намира, наопаки, че все пак имало нещо самостоятелно в лириката, той развива познатия си възглед върху задачата на литературата, пишейки: „Както искате, господа и братя, мен се чини, че би било по-добре да оставим стихотворството и да се заловим за дела; ние сме твърде много

пели на този бял свят, пели и плакали 500 години, и време е вече да престанем...“⁹ Изтъквайки необходимостта да се мине към един реализъм, свободен от романтичните превземки на някакви си „любимци на боговете и другари на музите“, Каравелов не признава в цялата „книжовна сиромашия“ на сърбите друго освен работите на Обрадович и Караджич. И като разглежда книгата на А. Василевич за народното образование, той се впуска в обстойна защита на позитивната и рационалистична „нова наука“, с култа на разума у западните мислители, особено у Бъкл, чиято книга от 1861 г. го е пленила силно.* В редицата рецензии в Матица, озаглавени „Критика о књигама“,¹⁰ той се спира на поетическата сбирка „Абердар“ от Милан Кујунджич, на разказите „Пастири“ от Йован Илич, на повестта „Српски цар Стјепане“ от М. Янкович и на разказите, извлечени от индийската поема Махабхарата, в превод на Сима Попович, всички излезли през 1868 г. Поклонник на разума и на полезното знание, Каравелов развива, първо, какъсо естетическата си теория. Той цитира мисълта на Бъкл, че напредъкът на Европа от дивашина към култура се дължал изключително на умствения труд, на увеличеното знание и на проникването му в широкото общество. У сърбите този напредък бил още слаб, понеже науката все още не била станала достояние на народната маса. Все по тази причина и изящната им литература продължавала да се занимава с непотребни и безсмислени неща, поетите биели празна слама, въобразявайки си, че имат гения на Гьоте, Шилер или Шекспир и че вършат важна работа, когато в същност са жалки и смешни денгубци, лишени от сериозна мисъл и от народен дух. Техните бълнувания и фантазии са съвсем излишни, дори вредни за читателя, шом го отвеждат в батак, от който мъчно се излиза. „Животът и науката — те са единственото прибежище, където може да се подслони човек при различните опасности, които го окръжават; те ще ни излекуват от всякакви предразсъдъци, за да погледнем с чисти очи на света и човека.“ Повторил така възгледа на Чернишевски за значението на действителността в изкуството и за ролята на художника като сътрудник на научното познание, Каравелов отрича сатирите и другите песни на Кујунджич като безидейни и безформени и като изпълнени с всякакви мечтания. Но може ли да има у някой народ напредък, ако мечтите и фантазиите потискат разума, и не се ли старае цялата европейска и американска цивилизация да открие простор тъкмо на разума? „Френската революция е подтикнала всички науки и им е дала нова насока, но още не е извършила всичко.“ Хората на мисълта се борят постоянно с фантазията, насърчавайки правилното разсъждение, и те са, които чертаят новото обществено и държавно устройство, откривайки недостатъците, спънали нормалното развитие. Англичаните все още се трудят да примират науката с Библията, френците поставят науката си в зависимост от политическите преврати, а „дълбокомислените, но тъпи немци“ са се отдали на филологически дребулии и сантименталност. „Русите пък са свързали науката и политиката с православието и със светите мощи и Катков е станал оберпрокурор на светейшия синод...“ Но каквито пречки и да се турят в пътя на науката, намират се у европей-

* Дори в предсмъртните си дни Каравелов е четял пак любимия си Бъкл, както свидетелствува Вазов в некролог от януари 1879 г.

ските народи хора, „които са обявили открито война на сантименталните естественици, лудите учени, поетите без мозък и миропомазаните политици“. Светилата на науката отхвърлят празните бълнувания, понеже те нямат нищо общо с истината, което обаче не значи, че не може да има поезия. „Има стихотворения, които подпомагат народния напредък; но те трябва преди всичко да са хуманитарни, правдиви и разумни, както са стихотворенията на английските поети Боренс (Бърнс), Томас Мур и Байрон, както са стихотворенията на Беранже и отчасти на Барбие, на руските поети М. Михайлов и Плещеев и на малоруския Тарас Шевченко... Всяка поезия трябва да бъде истината, да опи-сва вярно нравите и обичаите на народа, а драматургията, романите, свръх това и да научат кое е полезно. Питам, какво общо има с Шекспир г. Суботич или Матия Бан? Милорад Шапчалик с Гоголя? Гьоте с Лаза Костич и Шилер с Куюнджич? И отговарям: нямат нищо общо.“ Обещавайки да се спре на въпроса, „какви трябва да бъдат романите, разказите, поезията и драмата“ в следващите броеве на Матица (това той не успява да стори поради арестуването му наскоро). Каравелов се задоволява тук да изкаже мнението си, че песните от индийската Махабхарата стоели по-долу от нашите народни песни (понеже тези отразяват истински народни страдания и човешки радости) и че работите на Илич и Янкович не отговаряли на поставената задача, щом историческите им сюжети не будели съвременни интереси, не давали съвременен поглед върху нещата. Исторически поеми като Махабхарата с техните сантиментални въздишки и глупости могли да занимават днес само немските филолози, археолози и историци, „защото е естествено за немеца да се залавя с безделици, с които никой друг не би се заел“.

Възгледи и преценки на Каравелов тук са повлияни в значителна степен от руската критическа школа след Белински. Това смесване на изкуство с наука и публицистика, това вмъкване на политиката и морала в поезията, това отричане на фантазията, ако тя не отразява действителността, това скептично отношение към екзотичното творчество (Махабхарата), това пълно недоверие към славянофилските възгледи върху битовата и религиозна старина и към немските филолози и археолози: те са все резултат на позитивизма и реализма под знака на политико-социалния идеал, както го проповядват Чернишевски и последователите му. Каравелов е решителен защитник на изкуството като изразител на социално-революционните идеи, които подготвят преобразованието на обществото, и неговата естетика стои в пълно съгласие с учението за литературата като оръдие за разбиране и изменение на живота. По-нататък ще разгледаме по-обстойно литературните възгледи на Каравелов. Тук трябва да изтъкнем само, че критиката в Матица излиза още преди Св. Маркович да е напечатал програмната си статия върху поезията и представя следователно пръв опит в новата литературна критика на сръбски. Литературният критик Светослав Вулович признава по-късно, в 1889 г., заслугата на Каравелов като вещ познавач на истинската поезия,¹¹ а Тодор Маркович в студия от 1910 г. за участието на Каравелов в сръбското литературно движение изтъква влиянието му върху Светозар Маркович (он се јавла као претеча Св. Марковића), за да заключи: „Той е онзи, който започва, и един от онези, които допринасят за повдигането на оправданата и остра кри-

тика, тъй потребна и донесла здрави възгледи в нашия духовен живот и нашата литература.“¹² Как Каравелов ще прилагат тези свои разбирания към българската литература, бичувайки с хумор или с грубо осмиване всичко посредствено и объркано, ни показват фейлетоните му под наслов *Знаеш ли ти кои сме?* от 1871 г.

При чисто научната си критика от това време Каравелов е несравнено по-сдържан, не изпада в крайности и съди обективно под влияние на московската група езиковеди, литератори и етнографи, усвоили методи и общи идеи между друго в школата на немските романтици (Братя Грим). Това се чувства в статията му „Южнославянская библиография за 1867 г.“¹³, отлично свидетелство за старанието му да прецени добросъвестно новата сръбска историко-филологическа книжнина. Печатайки статия в официалния *Журнал на руското просветно министерство* (навярно за това му е помогнал Вл. Ламански), той е искал да бъде посредник между руските и сръбските научни кръгове по същия начин, както в Москва по-рано се е застъпвал за запознаването на русите с България. „Сближението между славянските племена на изток, юг и запад, пише Каравелов в увода на своя книгописен преглед, получава в последно време все по-голямо значение. Всеки от нас, по моето убеждение, е длъжен по сили да съдействува за това сближение, а заедно с това и за развитието на общославянското самопознание, тъй като само от това самопознание зависи нашата бъдещност, нашето съществуване и нашето щастие... Желаяйки да принесе моята малка лепта на олтаря на общославянското дело, аз се решавам да съобщавам от време на време на читателите на *ЖМН Пр.* библиографски преглед на новите трудове, които се явяват на Славянския Юг. Аз няма да разглеждам подробно специалните съчинения, но ще се старая по възможност да определя тяхното значение и техния характер.“ Първо той отбелязва сборника народни песни от Босна и Херцеговина, обнародван от Боголюб Петранович. Запознат с главните издания от този род дотогава, той изтъква предимствата на Караджичевите записи пред тези на Петранович, у когото метриката и стилът на песните били често покварени. После той се спира на етнографските приноси на Миличевич в *Гласник Српског ученог друштва*, намирайки ги сухи и разтегнати, макар и да съдържали ценен материал; на мемоарите на М. Ненадович в *Rad* на Загребската академия, интересни за събитията в Сърбия след 1804 г. (при този случай Каравелов припомня първите записки на Ламартин и Бланки за България); на „Правните обичаи“ от Богишич, в които личали „светлият ум и обширните знания на автора, но не и познаването му на руските юридически паметници и на тяхното изследване (Богишич не е видял сборниците с пословиците от Дал, Буслаев и Номис, забравил е дори — нещо удивително — пословиците на Караджич и съвсем малко е привлякъл за сравнение българските пословици само от сборника на Каравелов); на „История на народното образование у сърбите“ от А. Василевич, който имал за образци в методологично отношение известните съчинения на Бъкл и Дрепер и който бил решил задачата си сравнително сполучливо; на „История на сръбската книжнина“ от Ст. Новакович, труд добросъвестен и майсторски написан, и на други някои по-маловажни съчинения или студии. С Василевич нашият автор влиза в малка научна полемика. Именно, ако този историк твърдял, че древната славянска

митология не била упражнила влияние върху народа, Каравелов, наопаки, мисли, че „нито едно славянско племе не е запазило в такава свежест древните славянски вярвания и нито върху един народ християнството не е оказало толкова малко влияние, както у сърбите“. С Василевич е съгласен обаче в това, че началното сръбско демократично управление било заменено с деспотическо под влиянието на Византия (на нея се дължали също централизацията и феодализмът) и че тъкмо поради тази реформа са идвали отделни бунтове или общи въстания, които отслабили народа и го хвърлили под българско или гръцко владичество.¹⁴

Особено привлича вниманието ни краткият отзив за школската сръбска граматика на Йован Бошкович. Тук Каравелов идва да допълни идеята си за нуждата от взаимно опознаване на славяните, като настоява да бъде засилено „общославянското самопознание“. „Пътем ще забележим, пише той, че у сърбите (и у другите славянски племена) се чувствува в сегашно време потребност да имат една популярна сравнителна граматика на главните славянски наречия и нам се струва, че съставителят на такава граматика би принесъл и на другите, и на себе си голяма полза... Ние мислим, че не е далеко времето, когато по всички средни школи у всички славянски племена (а в Русия и в Сърбия това време е вече настъпило) ще започне преподаването на сравнителната граматика на всички славянски наречия. Без това изучаване не е възможно да се достигне целта, към която се стремим всеки славянин, т. е. не може да се дойде до литературно единство на славянските племена.“ Изказаната тъй случайно мисъл издава сигурна зависимост от възгледите на славянофили като Владимир Ламански, за когото, както видяхме, отделните славянски езици и литератури могат да имат в бъдеще само локално и практическо значение, тъй като единствено руският език, говорен от най-голямото славянско племе и орган на една богата литература, е в състояние да служи за оръдие на творчество и на международни връзки за всички славяни. От тази своя мисъл, немотивирана в рецензията от 1867 г., Каравелов ще се откаже бързо след това, за да я оборва решително до 1873 г., когато отново я възприема във всичката ѝ широта и всичките ѝ последици. Очевидно той, който в Москва е стоял на гледището по въпроса, поддържано в кръга на Херцен и Чернишевски, е смятал, като кореспондент на Голос и приятел на Ламански, за необходимо да се доближи някак до тяхната официална концепция на междуславянските отношения, без да изневерява вътрешно на антиславянските си убеждения. Като публицист от 1869 г. нататък той застъпва със страст тези убеждения и само обратът в революционното движение след смъртта на Левски му подсказва възвръщане към тезата на Ламански. Когато обаче още в 1873 г. той отхвърля „великите славянофилски идеи“ на Аксаков и Катковската „общославянска литература“, ¹⁵ той не е споменавал нито дума за Ламански, към когото е хранил най-добри чувства и с когото е поддържал писмени връзки до 1878 г.

Повести и разкази от Белград и Нови Сад. — Крива ли е съдбата? като сатира и проповед. — Сюжет и техника на повестта. — Урок по социална и лична етика, развиван тук. — Въпросът за женската еманципация в руската и в западната литература. — Любомир Калмич като спасител на Цая Йованович. — Бедна фабулика и обилие на разсъжденията. — Картина на противоречията и на отрицателното в сръбския живот. — Подражание в техника и тематика на повестите от Херцен и Чернишевски. — Недовършената втора част на повестта.

Но в Белград и Нови Сад Каравелов не се ограничава само с критика и полемика, само с хладен скептицизъм или сух сарказъм спрямо отживялото, а се опитва и в творческо възсъздаване на живота. Виждайки колко зле стои с белетристиката тук, как истински, талантливо написани повести и разкази почти не се знаят на сръбски и как дори най-доброто от този род се оказва бледо подражание на упадъчната белетристика на Запад, с нейния закъснял романтизъм, той се наема да даде образци на новото повествователно изкуство, при съвременна проблематика и при реализъм в духа на това, което в Русия са сторили Херцен и Чернишевски. Така се явява първо повестта му *Крива ли е съдбата?*, последвана от няколко разказа на сръбски език между 1868 и 1871 г.

Крива ли е съдбата? (на сръбски: „Је ли крива судбина?“) излиза отпечатана на страниците на списанието *Матица*, от март до юли 1868 г.; прекъсва се поради арестуването на Каравелов; и отново бива продължена в същото списание през февруари 1869 г., без да бъде завършена.¹⁶ Въпреки грамадният ѝ успех (за който свидетелствува Д. Маринов, ученик през 1870 г. в Белград), Каравелов не намира никога време за дописване на втората ѝ част, макар да обещава да стори това в края на първата част. Напуснал Нови Сад и попаднал след това в Букурещ при съвсем други условия, той губи интереса си към сюжета не толкова понеже материалът от живи нагледни се е оказвал крайно недостатъчен, колкото за това, че новата среда и новите задачи не му са давали вече необходимия импулс. Колкото и методата на писане да се е свеждала към идейно разводняване на едно незначително художествено ядро, колкото бедната интрига, подсказана от сръбската действителност, да е била удавена в умувания на различни теми, Каравелов не е показвал, откъснат веднаж от сръбската си обстановка, никаква воля да измъчва въображението си с измислици, макар да е имал опора в личния си опит. За всеки случай изглежда, че тук той е стоял по-малко, отколкото в предишните си повести и разкази на почвата на залегнали дълбоко впечатления и спомени, способни да улеснят извикването на картини, на епизоди, на перипетии в душевния живот на лицата. Повестта ни запознава не толкова с видено и преживяно в Белград, колкото с мислите, с идеалите, с обществените и нравствените светоглед на автора, както те са се оформили в Москва и както те са могли да се превърнат в проповед през устата на един сръбски омладинец.

Вече началото тук е опасен симптом за повествователния талант на автора. Наместо да ни въведе направо в събитията, в живота, в страстите и конфликтите на лицата, Каравелов излиза, първо, с мнения и обяснения от свое име, с полемика в защита на един антиестетичен възглед върху задачите на белетриста, с което грубо нарушава

фикцията за обективно изображение. Но той и преднамерено не търси никаква обективност. Той пише не епоса на съвременността, а сатирата ѝ; той не крие личните си разположения и неразположения, отношението си към злостата на деня, съкровения си убеждения по въпроси на политиката и морала. Той застава пред нас изведнаж като изобличител на социалните язви, като открит враг на насилието, каквито форми и да е обличало то, с какъвто авторитет и да е било прикрито. Преди всичко за Каравелов важи принципът: никакъв страх не трябва да ни спира да сваляме маската на лицемерните и жестоки егоисти, заели високо място в обществената и държавната йерархия. И после, все тъй задължителен се явява друг принцип: никакво снизхождение към покварения вкус на читатели, свикнали да търсят в литературата измислена, фалшива красота на характерите, нравите, природата, тъй като дългът на прогресивния писател е да разкрива отрицателните страни на живота, да насажда идеи, съобразни с истинските нужди на обществото, да внушава любов към правдата и омраза към лъжата. Взимайки под своя закрила бедните, нещастните, смазаните от съдбата същества и размахвайки бича си над самодоволните, богатите, силните, безразлично дали са те големци в политическия свят или невежи и сурови търговци експлоататори, Каравелов иронизира модните поети и белетристи, присторено разхвалили красивото и доброто, което изобщо не съществува около тях. Като Добролюбов той не може да понася „естетическите“ натура, отвърнали се от гадостите и подлостите в живота и потърсили в литературата само някакво „блажено безумие“¹⁷. И както Добролюбов насърчава Щедрин заради неговите „Губернски очерци“, извадили на показ и присмех отрицателното, пакостното, отвратителното, за да бъде пробудено от дрямка разумното и хуманното у човека, така Каравелов осмива блудкавите описания у сръбските „небесни поети“, решен да поднесе в повестта си вместо съмнителни поетически бисери — само „горчиви лекове“, полезни за спасението на обществото. В беседа с читателите, на които постоянно се натрапва като съветник, той заявява, че не пишел за превзетите, обърканите в литературните си понятия филистери, а за непокварените души, у които имало „здрава мисъл“ и воля да го разберат. И откак подиграва до насита и писатели, и читатели за остарялата им романтическа поетика, за просташката им склонност да търсят „райски птици, свилени коси, меки ръчици“ и трогателни сантиментални сцени, той минава към реалистическия си разказ, прилагайки в същност една крайно тенденциозна натуралистическа метода.

Ние сме в една кална улица, срещаме хора от низините, слушаме техните банални разговори, узнаваме техните прозаични нужди или „цинцарски“ сметки; после влизаме в дома на богаташа Сава Йованович, отгдето в момента изнасят едно погребение. „Заспали къщи и задебелели мозъци“ нарича авторът този квартал на Белград и неговите обитатели и веднага се обръща с предупреждение към читателя: „Бягай, брате сърбине, от тука, иди в твоето село, . . . работи, ти рождени брате, и ще бъдеш щастлив . . .“ Описал тъжната процесия, при която по контраст изпъкват лицемерна и искрена скръб — лицемерна у повечето участници и напълно искрена само у дъщерята на покойницата, — Каравелов се заема да анализира душевния свят на Йованович, с тревогите и успокоението на съвестта му, с причините, довели до смърт-

та на жена му. Йованович излага сам как в припадък на необуздан гняв нанесъл жесток бой над добрата си и невинна жена. „Като погледнах жена си и видях, че тя е сърдита, побеснях като някакъв вълк или нерез...“ Виновна била според него само тя, понеже се намесила в разпрата между баща и син и се опитала да предпази сина си. И авторът, който влиза в ролята на съдия и изповедник, разсъждава: „Не си само ти, Сава, който така леко се оправдаваш пред себе си: има още хиляди люде, които също така мислят... Нима на тоя бели свят има такъв разбойник, крадец, кокошкар, убиец, насилник, чапкьнин, подлец, тиранин, луд, който би признал, че е такъв, какъвто е в действителност?“ И все пак авторът, при желанието си да бъде справедлив, не може да обяви неволния убиец за „свършено развален“ човек. „Аз зная, казва той, че има от тебе много по-лоши люде, които спокойно правят зло на другите; аз виждам, че пороците ти произлизат от липса на образование и възпитание и от природна склонност към всичко, що е кално, гнусно и зверско. Аз зная, че ти още в младини си загубил човешки образ...“ Но обяснението не е още оправдание. Има обществено мнение, което не забравя греховете на престъпниците и което не се задоволява с казуистични тълкувания, когато трябва да се турят на мястото им опасните типове. И това обществено мнение не може да не си припомни, че Йованович е бил предател и шпионин спрямо собствения си брат, че е отнел честта на една чужда жена под предлог да спаси живота на мъжа ѝ, че е уморил жена си, сина си и слугата си и че богатството му е спечелено чрез „всякакви неправди и гнусотии“. Има ли право общественото мнение, когато то разкрива най-малките прегрешения на бедни клетници, а забравя едрите пороци на банкери, търговци, аристократи и важни чиновници? Авторът, школуван достатъчно у социолози и естественици, не скрива, че злото се корени в липсата на правилно възпитание. Познавайки учението на Дарвин, Каравелов вижда ясно какво е направила природата от човека и как за него остават отворени два пътя на развитие; морален и материален. „Моралният или умственият път е тесен, стръмен, каменлив“, но затова пък довежда до човешко достойнство и истинско щастие; а „материалният е гладък, хубав, приятен“, но обрича на престъпления и превръща човека в животно. Ако в една среда се намерят повече хора от първия тип, там „обществото може за няколко години да се издигне и да се насочи по пътя, който води към истинско щастие“.

Този урок по социалната и личната етика е вложен в устата на един млад човек, Любомир Калмич, който с жар посвещава събеседницата си Цая, дъщеря на Йованович, в новата наука, враждебна на съвещията и предразсъдъците. Той като същински двойник на Каравелов критикува или учи околните си, напътва ги как да станат „истински човечи, братя на всички братя“, настоява да усвоят те съвременното положително знание, т. е. математическата география, природните науки, геологията, статистиката, политическата икономия, които ни правят да забравим навиците, „вредни за развитието на разума“. Да размисляме за всичко — и „да изхвърлиме и изпъдим от главата си всяка лъжа, всяка нанесена тиня, която ни са вливали в главата майки, баби, теткы, моралистичните книги“: ето разковничето за откриване на истината и за духовно прераждане, чрез което бихме отговорили на предназначението си. При този дълг към самия себе си и към обществото жената

не се различава ни най-малко от мъжа: тя е разумно създание, а не вещ; самостоятелна личност, а не роб, който изпълнява послушно заповедите или прищевките на мъжа. „Главното зло се състои в това, дето жените са свикнали да гледат на мъжа като на нещо по-горно от себе си, като на господар, от когото зависи тяхното щастие“, когато „мъжете пък са свикнали да гледат на жените като на нещо подвластно тях...“ Вината тук, според автора, е и на двете страни, но повече у мъжете. „Трябва така да се образуваме, че да се появи равноправие между мъжа и жената... Когато нашите сънароднички се просветят, те самички ще поискат равноправие и свобода...“

Дотук все още не се вижда завръзката на повестта, макар да е разсъждавано доста върху порочност в обществото и неравенство между двата пола. По едната и другата тема Каравелов не проявява никаква оригиналност, освен ако сметнем за оригинално пренасянето на актуалните проблеми от руска в сръбска среда, както и проповедта на познати идеи от един млад сърбин, вместо от руски публицисти и романисти. Оставим ли настрана причините на престъпността и средствата за премахването ѝ, въпросът за женската еманципация е бил един от най-горещо обсъжданите в Русия на 50-те и 60-те години. Ако още Белински отбелязва в отзивите си за руски и западноевропейски съчинения ниското равнище на женското образование и незавидното положение на жената под опеката на мъжа, Чернишевски обосновава в „Что делать?“ с патос и силни доводи необходимостта от равноправие и свобода за жената дори в борбата ѝ за съществуване; Добролюбов се възхищава от Катерина в „Буря“ от Островски, от жената, която намира сила на характера, за да се противопостави на гнета и произвола в семейството и да последва естествения порив на сърцето си; а Писарев, по стъпките на Чернишевски, оправдава героинята си Вера Павловна за смелостта и да изгради живота си в съгласие с интимните си чувства, като спечели нравствена и икономическа независимост. Една дълга литературна традиция, създадена от белетристи, политици и мислители на Запад и намерила най-бляскав израз в романите на Жорж Санд, в революционно-утопичната програма на Фурие и в идеите на философа икономист Мил, развити в очерка му за женската еманципация от 1851 г., добива популярност и в Русия, където движението за освобождение на жената става неразделна част от по-общото движение за право на всички слоеве да се радват на умствено развитие, човешко достойнство и законна закрила. Каравелов възприема новия лозунг с горещата си вяра в прсроците на прогреса и свободата; и в Сърбия той се застъпва като един от първите за равноправието на жената. Не само в повестта си от 1868 г., но и малко по-късно в особена статия на в. С в о б о д а, в първия му брой от ноември 1869 г., той излага възгледи, които неизменно поддържа докрай. В последната статия именно той пише: „И така, на жените е най-потребно образование, както и на мъжете, и образование човеческо, положително, истинно, а не мода, която няма ни цел, ни вкус, ни осезание... Жените от времето на французката революция захванаха да придобиват своите права, да работят за общото добро на човека, но и досега тие не са знаели своето място. А защо? Защото тяхното възпитание, тяхното образование и тяхното направление не са още човечески. А от жената зависи всичко.“¹⁸ Как в разказите си Каравелов представя окаяното положение на българката, признавайки ѝ нравст-

вени качества, които я издигат в очите ни, и оправдавайки нуждата от нейното еманципиране, ще видим по-нататък.

Тук, в сръбската си повест, той ни запознава с историята на една любов, любов между умната, но необразована Цая, поставена под заповедите на жесток баща, Сава Йованович, и бедния, но даровит момък Любомир Калмиц, в чието тъжно детинство и юношество, с незавършено академично образование в Австрия, Германия и Франция, ни посвещава неговият дневник. Любомир е разбрал чистата и възторжена душа на Цая и иска да ѝ помогне да се избави от влиянието на „изкълченото градско общество“, като я запознава с новите научни идеи, като усвои тя правилен възглед за своите човешки права; но той среща решително противодействие от страна на баща ѝ, който гледа на жената като на залъгалка и робиня на мъжа и тъкми да я омъжи за богат светски човек, противен ней, но безусловно желан и уважаван от него. Ако Любомир учи Цая: „Бъди човек; старай се да бие у тебе сърце на свободна жена!“, баща ѝ повтаря ретроградния възглед: „Жената трябва да знае на този бели свят само едно: да угажда на мъжа си...“ И ако младият нейн поклонник я кара да чете добри книги и да привикне да разсъждава, бащата мрази книгите и обявява всички писатели за „бунтовници, републиканци“. Цая не се колебае много между двете препоръки. Изборът ѝ по сърце и ум е на страната на Любомир: „О, мой братко, мой друже Любомире! Ще послушам твоя съвет и ще се боря, ще се стремя към напредък, пък каквото бъде — да бъде!“ Взела това твърдо решение, тя отхвърля предложението на високопоставената личност; но „старият злодей, който е забравил и съвест и приличие“, заявява гневно: „По-добре мъртва ще я спусна в гроба, отколкото да ѝ позволя да постъпи против волята ми.“ Да се наложи той, при упоритостта на Цая, не е ни най-малко вероятно. Но ние не узнаваме края на тази застрашена любов. Първата част на повестта завършва с една насила изтръгната от белградския съд присъда над Любомир, в която той се обвинява, че разпространявал прокламация с противодържавни идеи, че настройвал младежта за отхвърляне на тираничната монархическа власт и заместването ѝ с републиканска. Той бива изпратен да излежава две години затвор.

Авторът, който излиза при фабулирането си от една доктрина за изкуството, превърнала романа, повестта, разказа в трибуна за пропаганда на определени идеи, не е съумял да ни даде нито истински трагически конфликт, нито правдиво обрисувани герои. Идеализация на една страна, когато иска да ни представи младежи с очарователни качества, Любомир и Цая; тъмно нанесени багри на друга страна, при несимпатичните образи на Сава и на високопоставения Никола; средни характеристики тук няма с изключение на Перо, брат на Цая, добър и приятен момък, „истински мечтател, поет и фантазьор“, лишен от способност да мисли здраво и да отстоява докрай убежденията си. Въпреки всичко то си старание да анализира чувства и воля на лицата, Каравелов остава при голи схеми, при олицетворения на идеи: мислещия и прогресивен омладинец, момата с благороден нрав и порив за свобода, бащата с нетърпими консервативни възгледи, политика, заплетен в интриги и безчестия, но пожънал почести и слава. От всичко се вижда, че той борави с абстракции, а не с живи лица, отчетливо виждани във въображението, след като са били наблюдавани в живота. Оттам липсата на

отсенки в портретите им и на епизоди, в които би проличала играта на страсти и настроения. Фабулата е крайно бедна, типове без релеф и непринуденост в движения и дела. Сигурен се чувства авторът само при разсъжденията си, обилно сеяни, доста разнообразни и не особено нужни за хода на действието. Явно е, те трябва да запълнят празнината, с която не може да се справи изобретателното въображение. Каравелов стои при тях на сигурна почва, макар, както казахме, да не блесне с никаква самостоятелност и дълбочина. Това са познатите „нови мисли“, които днес звучат като банална социална философия или афектирана апотеоза на науката. И че Каравелов не вижда нагледно лицата си, не се вживява в чувствата и в навиците, не долавя ясно индивидуалните черти на духа им, показва и отказът му да ни даде техните осезателни, външни особености. Законното желание на читателя да си представи конкретно тези лица е отхвърлено от автора с неубедителния предлог, че Любомир и Цая не били същества изключителни, не приличали „нито на Юпитера, нито на Венера“, не били „с нищо по-хубави от другите люде“; и той добавя — за да подчертае доктрината си и вкуса си за тривиалното, — че не могъл да говори повече за героите си, понеже „не бил помирисал“ Любомир, нито „бил в кухнята“ на Цая, пък и не знаел дали Любомир се поти ноще, а Цая — „дали трепери като жаба, кога очаква гости“ и „дали обича кучета и котки“... Липсата на психологическа проникателност и на живи видения се издига от автора до предимство на литературната школа, превърнала в карикатура реалистичната метода на съзерцание и изображение.

За да бъдем справедливи, трябва да кажем: Каравелов е обзет от натрапчивата мисъл да прави на всяка цена опозиция на поетите, прекалили с гонитбата на красиви илюзии, и неговата главна цел при повестта е да създаде кредит на новата наука и на новия социален светоглед всред едно още малокултурно, изостанало общество. Пионер на демократичните и либералните западни идеи, той се е чувствувал длъжен да учи и проповядва чрез литературата и в това отношение заслугата му за сърбите е несъмнена. Като „един-единствен“ от всички сръбски белетристи, той се е вглеждал по-дълбоко в противоречията на сръбския живот, по признанието на съвременните критици; и никой като него не е долавял по-рано, че „Белград има лоши страни, че обществото му страда от слабости и недостатъци“, макар някои да си въобразяват, че могат да бъдат „ментори на целия сръбски народ“.¹⁹ Каравелов е правил школа и с модния си реализъм, и с жлъчния си хумор, и със смелото си изобличение на злото. Идеите му, разсипани на всяка страница, са омайвали широката публика, съвсем незапозната с преврата в умовете, настъпил в Русия. И наистина: Каравелов е философствувал и критикувал с пророческо въодушевление; не е проявявал респект пред никакъв кумир на миналото и настоящето; разкривал е лъжата и подлостта и в живота на цивилизованите народи, и в сръбското варварско възпитание; включвал е в размишленията си имената на истинските благодетели на човечеството: Сократ, Хус, Коперник, Нютон, Волтер... : показвал е пътя към щастие на народа и на отделния човек; извиквал е сенките на Карагеорги и Хайдут Велко, за да се възмутят те от дързостта и покварата на сръбските управници и аристократи; славословел е демокрацията и свободата като залог за „общата сигурност на народния напредък“; идеализирал е селския бит и селския труд, с което не-

волно възкресява незаменните си първи спомени от Копривщица („за мене тези картини са топли, живи и когато човек ги гледа, забравя всички подлости на този свят“); и над всичко: величаел е нравственото достойнство и обществените заслуги на един непризнат герой — сръбската жена от типа на Цая Йованович. „А знаете ли вие, мои драги приятели, че добрата сръбкиня стои много по-високо от добрия сърбин? Вие може да не вярвате, но аз ще ви кажа, че това е факт, в който никой не трябва да се съмнява.“ Каравелов излага подвизите, труда, мъчливо понасяните страдания на жената и заключава: „Попитайте всички честни люде — нека ви кажат кому са задължени за всичко, що е добро у тях? От сто мъже деветдесет и девет ще кажат: на жената. Тя и в съня си работи за своя мъж, тя с гърдите си храни и брани децата си от пияния, разпуснат и нещастен мъж; тя спасява от крайна развала и разврат множество люде — жената, тоя небесен ангел — и за всичко това я ядосват, мъчат и по всякакъв начин потискат. И се чудят после, когато видят паднала жена.“ Каравелов влага истинска страст, когато защитава така и неуката жена от народа, и „прогресивната“ жена, и в това отношение той не само следва литературните и публицистичните апотеози на жената, но си спомня и за толкова добри майки и къщовници от родната Копривщица, за своята собствена майка на първо място. Искреността му по тази линия не подлежи на съмнение. Все така правдив е той и когато прави позив към младото поколение за избава от тиранията на реакционери и филистерии, и в която не трябва да се вижда нищо съдбовно, нищо непреодолимо, за която са криви само апатията и невежеството на мнозинството. В края на повестта Каравелов се провиква:

„Белграде, Белграде, от тебе няколко милиона люде чакат живот и светлина; ти трябва да бъдеш първият борец за всичко, що е хубаво и възвишено! А какъв си ти? Ти си пълен с цинцарски дух, пълен си с пакости, ти си затваряш очите, за да не видиш сълзите, сълзите на твоите еднокръвни и еднородни братя. Горко на народа, който очаква добро от тебе! Виж! младежта от всички сръбски покрайнини се навдига и ти си длъжен или да се предадеш, или да паднеш. Да живее младежта и всички честни люде!“

Този позив повтаря протеста срещу гнета на привилегированата буржоазия и на деспотичната власт, който звучи у Херцен и Чернишевски, в романите им, от които е тъй силно повлиян Каравелов.²⁰ Че момата Цая ни подсеща и за Любонка от *Кто виноват?*, и за Вера Павловна от *Что делать?* със своето прераждане след сближаване с обичания човек; че Сава Йованович застъпва на сръбска почва помешчика Негров, с когото си прилича по понятия за право над живота и честта на беззащитното момиче; че Любомир повтаря, с промени, наложени от сръбската среда, общите идеи на Белтов или Лопухов и Рахметов; че техниката на разказване — с философски монолози, дневници, саркастичен стил и втурване на автора между героите, за изказване одобрение или порицание към тях, или за полемика с читателя — копира техниката на тези два романа; и че защитата на женската еманципация и у Каравелов, и у руските му учители държи централно място наред с критиката над остарялото в нрави и в социален строй: това говори недвусмислено до каква степен Каравелов е зависим като белетрист публицист от руското литературно движение на 60-те години. Най-очевидно е влиянието, изтекло от *Что делать?* В множество точ-

ки на фабула, стил, идеи Каравелов се явява послушен ученик на Чернишевски и едно подробно сравнение между двете произведения би разкрило тук зависимост в българската повест, стигнала до рабско подражание и заемане.²¹ Ако авторът влиза в беседа и жив диалог с читателя, за да се посмее над наивността му; ако той рязнява често намеренията и възгледите си като художник; ако характерни черти на лицата и някои разказни похвати ни се налагат като епическо изображение, подсказано не от личното наблюдение и личния вкус на автора; и ако той умува постоянно по философски и други въпроси, видимо повтаряйки нещо заучено в Русия: навред тук изпъква внушителният пример на Чернишевски, с ярко индивидуалния печат на произведението си, какъвто не откриваме в *Крива ли е съдбата*?. Изобщо художествен апарат и светогледно осмисляне на действителността са у Каравелов по същество сходни с тези на образците му, така че дори наблюденията над един нов живот изглеждат пряко подчинени на предварително установената програма. Силата на *Крива ли е съдбата*? в очите на читателите от някога е лежала повече във внушенията от тази програма, отколкото в способността за правдиво, непресилено изображение на един жив свят, на една недокосната от белетристите в психологическите и културните си предпоставки обществена среда.*

Повестта на Каравелов остава незавършена. Какво е щяло да бъде продължението ѝ, не личи добре от откъсите в ръкописното ѝ наследство на писателя, които образуват началото на втората ѝ част. Редакцията на *Матица*, като съобщава на читателите какво са обещали за новата 1870 г. като материал сътрудниците ѝ, бележи в книжка 36 от 31 декември 1869 г.²⁴: „Тако ће пре свеча настовити Љубен Каравелов своју приповетку *Је ли крива судбина* од које је први део ве штампан у *Матици*. Други део збива се у Новоме Саду, а трећи у Пеште, што ће све публику нашу јако занимати, јер оно је било најважније доба; када се Каравелов овде код нас бавио, и када е свест ново-сађана онаку сјајну победу одржали над сплеткана и гњечењем противника јој.“ Каравелов е имал намерение (идеята си за продължението той е поверил навярно писмено или устно на Св. Милетић) да пренесе мястото на действие от Белград в Нови Сад и в Будапешта, за да представи живота на героя си в тези градове, в една нова среда, като се изобрази тя из оптиката на сатирика. От ръкописното продължение, невидяло досега свят, са запазени само първите две глави (9 големи листа) и едно тяхно продължение (17 листа), писани още

* Критиката на времето е била твърде щедра с похвали за повестта. Редакцията на *Матица* е писала: „На читателите на *Вила* и *Матица* е добре познато каква цена има всичко, което Каравелов е писал в тези листове... Достатъчно е да си спомнят те за Каравеловата повест *Крива ли е съдбата*?, за да оценят напълно колко талант и сръчност е проявил той при написването на повестта. *Крива ли е съдбата*?, смело можем да кажем, е съвсем ново явление в нашата повествователна литература. Авторът е живял само кратко време всред нашето отсамно общество, но веднага е схванал отношенията в него и вешо е изнесъл двете противоположни начала, които движат сръбското общество.“²² Нашият етнограф Д. Маринов, възпитаник на семинарията и на университета в Белград след 1870 г., пише в записка към българския си превод на повестта за изданието на Захарий Стоянов следното: „Е ли крива судбина? произведе фурор. Ретроградите дигнаха срещу него (Каравелов) голяма гюрюлтия, а омладината го защищаваше храбро. Всичките признаваха в него едно: езикът му и стилът му са неподражаеми, взеха езика и стила му за образец.“²³

в Нови Сад.²⁵ В първите глави ни е представен нравственият портрет на един образован млад безделник, пълна противоположност на Любомир, на самодоволния ленивец Мазич, който не мисли за нищо, макар и да минава за мислител, и който мечтае само за обществена слава и за успех като моден кавалер. Покрай това нахвърляна е бегло и картината на живота в Нови Сад, картина твърде безутешна с бедните духовни интереси на гражданството... Становището на автора остава това на един критик на рутината, на безволието и грубия практицизъм в сръбското общество, в което никакви нови мисли и стремежи, никакви високи идеали не вълнуват младежта и всичко в културата или в политиката е предоставено на немците и маджарите. Прави впечатление при портретната характеристика на Цая сарказмът с позоваването на Гоголевата маниера, както при описанията и преценките — постоянната ирония. Нови елементи в повествователната техника на Каравелов или в наблюденията му върху живота тук не се забелязват.

В продължението на втората част, писано на руски и запазено без връзка с предходните глави, действащите лица са означени само с инициали О., М., Н., Е. и др. Още повече, отколкото преди авторът се впуска в дълги размишления върху незавидното положение на жената в сръбското общество и върху мъртвилото в духовния живот на интелигенцията, като забравя и без това слабата нишка на фабулата. Отказвайки се да анализира перипетиите на любовната история, Каравелов се скрива зад такова разбиране на задачата си: „Читателят ще си спомни стотици томове, в които тази тема е разработена с необикновена пълнота, снабдена с обстоятелни наблюдения над любовта в сърцето на изящни млади хора и примесена с казионни описания на картини от природата, песни на птичките и други квазихудожествени подправки...“ Все пак той се спира по-дълго върху душевните изживявания на няколко жени, замесени в сърдечни увлечения, като обстойно и в духа на предишните схващания решава женския въпрос. Ако един мъж развива своите консервативни схващания върху положението на момата или съпругата в семейството и обществото, една образована жена му се противопоставя енергично с прогресивната идея за еманципация и равнопоставяне. Той твърди: „Мен не ми трябва учена жена, педант в рокля, която вместо мил, влюбен шепот ще ме подлудява с философски отвлечености и отегчава с психологически въпроси или с отправки към различни писатели, при цитати от тях...“ Жената с достойнство и чувство на независимост му възразява: „Вие и другите мъже защитавате вашето крепостно право над жените и се възхищавате от тяхното мило невежество, като ненавиждате мисълта за тяхното възбуждане...“ Но дългият спор на тази тема не изнася никакви нови черти за характеристиката на лица и среди и разказът се затяга в ущърб на необходимото движение. Как е щял да развие авторът фабулата си и стигне до разрешение на загатнатите конфликти, не проличава от този откъс на повестта.

Разказът „Наказал я бог“: портрет на „новата жена“; оптимистична тенденция. — Апотеоза на хайдушката доблест в повестта „Горчива съдба“. — Тъжната история на една жена в разказа „Сока“. — Автобиографски записки Измъртвия дом от 1869—1871 г. — Мемоари и романи на Херцен и Достоевски като образци. — Преживяното в пешенския затвор: нравствена деградация на човека. — Политически и хуманно-дидактически елемент в записките. — „Балканският съюз“ като идеал на „новите хора“. — Доводи, почерпени от европейските учени и писатели. — Сравнение със записките от затвора на Раковски.

По-издържан като композиция и с несъмнено по-убедителен реализъм е разказът „Наказао је бог“, печатан в Млада Србадија от 1870 г., но писан сигурно още в 1867 или 1868 г.²⁶ Основната идея тук съвпада с тенденцията на голямата повест: отговорността за тежкото положение на жената се прехвърля пак от слялата съдба върху обществото, потънало в предразсъдъци, завладяно от низките инстинкти на егоизъм и злоба и презряло всяка милост, всяка хуманна грижа за една беззащитна девойка. И тук авторът започва с общи разсъждения, говори първо за смисъла на живота и незавидната участ на жената в брака, за да мине към картини от градския живот, към неволите в бедния квартал на Белград, към страданията на едно „кротко, мирно и мило създание“, четиринадесетгодишната Милка. Авторът изтъква в увода си дълга на жената да презре всичко дребнаво и диво в средата си, за да се издигне чрез воля и борба до своето човешко право, макар сам той да признава, че за да се дойде до тая висота, била нужна „енергия, прераждане, голямо напъгане“. Такива качества проявяват вече някои омладинци, и то не само момчета, но и момичета. „За цялото човечество, мисли той, настаха други времена... А тези времена изискват най-напред всяка жена, майка, възпитателка и ръководителка да излезе от блатото, да стане човек и да се възпита; защото трябва да бъде предтеча на новите хора и на новите граждани.“²⁷ Ако Цая е жертва на един жесток баща, Милка тегли неизказано от майка си, по-право от мащеха си, една неукротима магера, която нанася побой — особено когато е пияна — с животинско озлобление, една свирепа „тигрица“, напразила света поради порочното си минало. Милка е самата невинност, с поглед, в който говори кротост, примирение, безнадеждност; а баща и — войник с добро сърце, безсилен да укроти стопанката си. Когато техният квартирант, състрадателен студент, от чието име се води разказът, иска да тури край на страшното варварство, на семейната драма и предлага да стане момичето, което няма образование, готвачка, продавачка или прислужничка, бащата и майката остават възмутени. „Бих предпочел да я видя мъртва, отколкото да позволя да стане готвачка... Наказал я е бог, не аз“, говори бащата фаталист. Напразно студентът увещава и Милка, че „никоя работа не унижава човека, че е по-благородно да продаваш на пазара плодове, отколкото да понасяш бой от когото и да е“: тази среда не разбира тъй нещата, тя е заразена от глупавия предразсъдък за обидното и подозрителното в такова препитание. Милка скланя да се отстрани от къщи и да си намери каква да е работа, но при условие да напусне Белград и да иде във Войводина, където никой нямало да ѝ се присмива, че иска да живее от честен труд, вместо да стои със скръстени ръце. В тази точка авторът прави героинята си носител на идеята, че новите хора, новите жени ценят труда, рабо-

тят с увлечение, гордеят се с постигнатата така самостоятелност, като се чувствуват и общественополезни. Той видимо стои под впечатлението на Вера Павловна от *Ч то д е л а т ъ ?*, която си устройва шивашко ателие, за да спечели равенство и свобода пред мъжа, без да се плаши от обичая на старината, забранил или осъдил такива занятия на жената. Студентът, който наблюдава и описва нравите в къщата на Милка, е трогнат от решителността на момичето. Сигурен, че никакви условия на труда няма да покварят прекрасното същество, изтъкано от нежност и благост, и влюбен — при това без суетното желание на младежите, „които търсят Калифорния в богатите фамилии или в канцелариите“, — той се венчава с Милка през „едно прекрасно утро, когато пчелите летят по цветята да събират мед“. И щастлив е той така вече трета година...

Развръзката в оптимистичен дух, тъй рядка в социалните разкази на Каравелов, неволно ни кара да мислим, че писателят тук мечтае под прямото впечатление на личното си семейно щастие. Оженен сам за сръбкиня от народа и оценил добрите и заложи, при които не липсва и радостното чувство за труда, той издига скромен поетически паметник на сръбската жена, на жената изобщо, в чието право на почит от мъжа и на равенство с него в любов и в работа той вярва твърдо. Начинът, по който се внася един светъл лъч в тъмното царство на грубостта и предразсъдъците, говори за способността на Каравелов да преодолява натуралистическия си принцип чрез дълбока симпатия към човешкото нещастие и чрез вътрешната необходимост да види понякога и победата на доброто начало. Разказът, в който по балзаковски се смесва реализъм и лиризм и в който движението не е спънато от странични развятия, спада към най-сполучливото, което е написал Каравелов. Тук личи нагледно как талантът му би могъл да се проявява от по-добра страна, с повече правда и простота, било в очертаване на условията, било в анализата на характерите, ако не се натрапваше тъй често дидактическата тенденция.

Към разказите от типа на „Войвода“, с тяхната тенденция да се възвеличат хайдушкият протест и хайдушката доблест, спада повестта „Горчива съдба“, обнародвана първо на сръбски, в *М а т и ц а* от 1869 г., и преведена наскоро на български от самия Каравелов, в *С в о б о д а* от края на същата година. Особеното тук, което е било чуждо на московския писателски период, се отнася до политическото сътрудничество между сърби и българи, тази основна точка в програмата на Каравелов, откак той заживява в Нови Сад. Ако мотото на Некрасов за сълзите на нещастна вдовица ни подготвя за тежката съдба на една жителка на гр. Ниш, разказана от самата нея, разсъжденията на тази българка за греха на „московците“, които изпратили своите черкези и татари в западните български краища (срв брошурата на Раковски от 1861 г.: *Р у с к а т а у б и й с т в е н а п о л и т и к а*), и за нуждата сръбин и българин „да си помогнат един другиму“, за да се тури край на турското зло, ни пренасят към историческия момент, когато идеята за южнославянска солидарност изпълва цялото съзнание на нашия писател. Хайдутинът Недялко, човек с гореща кръв, екзалтиран патриот, не може да понася как турци и черкези грабят народа, а „гърци и йезуити“ посягат на вярата ни; не може да стои мирен, макар да се радва на семейно щастие и на добри доходи като ханджия, и скланя другаря си Джуро (който е постъпил войник в Сърбия, след като е от-

мъстил на бащините си убийци) да хванат шумата и да заработят за освобождението на народа си. „Ние трябва да се повдигнем на крака, па или всички да изгинем, или да очистим своята земя от тия чужденци, от тия кръвопийци и всякакви поганци.“ Четнишкото воюване, в духа на Раковски се подхранва от омраза към всички народни врагове: „У нас няма ни закони, ни правда, ни човечество; нашата кръв пият всякакви зверове... Кой ще да отстрани нашата сиротина от тия вълци? ... Нашите владици, патрици, чорбаджии, нотабили, консули и попове? ... Я погледайте, кой само не яде нашия плод и не пие нашата кръв? Турци, цинцари, чорбаджии, калугери, владици, татари, па и цигани.“ Недялко не прави разлика между кръстени и некръстени угнетители, той се провиква: „Проклети да сте, стари лисици, кметове и чорбаджии! Проклети да сте и вие, наши свети деспоти! Вас и грижа не е за вашето стадо, вие го продавате ономува, който ви даде за него повече.“ Образ на идеалния хайдутин, който чувства силно народните неволи и прилага смело решението си, Недялко се споразумява с Джуро, сина на нишлийката; единият да събере млади юнаци от Нишко и Пиротско, за да ги заведе на Стара планина, а другият да доведе от Белград прибягналите там българи, за да започнат горското си воюване. Недялко избива със своите петдесет момци много народни врагове; но изладен от цинцарина Щерю, който бил влюбен в жена му и искал да я вземе, той бива хванат и обесен в Русе. Недялка, жена му, дъщеря на нишлийката, е българка с юнашко сърце: тя не може да понесе гибелта на мъжа си и подлостта на чорбаджията цинцарин и убива последния, като туря край и на собствения си живот.

Повестта не изнася никакъв нов елемент в изкуството на Каравелов като битописец. В нея се чувствава шаблонният му похват да клейми „народните душмани“, да прибягва до кървави случки и да набелязва в най-едри черти лицата си, без да улучва индивидуалния им профил. По-скоро схеми, отколкото живи лица, тези герои възплъщават някаква обща страст, носят порочна или благородна душа, говорят маниерно, без нищо отличително свое в темперамент и език. По-важна от грижата за релеф във физиономии е тенденцията. Каравелов проповядва хайдушкия идеал, създава настроение за прегръщането му от младите, държи на сръбско-българското политическо братство. Трагичната развързка на повестта цели не парализиране, а активизиране на волята за борба при условията на момента; и в помощ на фабулистиката идва една декламация, приспособена към умове и сърца на джуровци и недялковци.

В разказа „Сока“,²⁸ воден от името на една „новосадска зарзаватчийка“ (с което се подчертава достоверността на случката) и поставен — чрез мотото — във връзка с Шевченковата поема „Катерина“ (сроден сюжет), се излага тъжната история на една сръбкиня, омъжена за маджарин. Изневярата на мъжа и страданията на жената карат майката разказвачка, също нещастна в брака си с един „шваба“, да завърши историята с думите: „Да бъде проклета всяка сръбкиня, която залюби чужденец войник; да бъде проклета всяка, която се сприятели с маджарите и немците!“ Клетвата тук, извън прекия си повод и смисъл, отговаря и на един личен мотив: не напразно разказът е датиран в края от „Пещенския криминален затвор, 3 октомври 1868 г.“ Каравелов знае от опит коварството на немци и маджари към всичко сла-

вянско. Печатан за пръв път в Српски омладински календар за 1869 г., останал непреведен на български от автора, този разказ издава смъртното огорчение на затворника от поведението на властите, които са го задържали. Излагайки жестокия нрав на един баща и грабителския инстинкт на един съпруг, Каравелов е искал да характеризира национални типове, които публицистиката му от по-късно жигосва често. Нито социалният елемент, нито психологическите разкрития не свидетелствуват за художествено вникване и възпроизвеждане с присъщата на реалиста справедливост. Тенденцията е отстранила тук усета за мярка в нанасянето на тъмни багри; целта, която се догонва, е правела излишна грижата за смекчаване на порочния егоизъм. Изцяло взет, разказът е бледна картина на нрави, неоживени от темперамента и чувствителността на родения реалист.

От малко по-добра страна ни се представя Каравелов в своите автобиографически записки *Из мртвог дома*,²⁹ писани навярно току след излизането му от пещенския затвор, през първите четири месеца на 1869 г., и печатани две години по-късно в *Млада Србадија*, от 30 юли до 20 ноември 1871 г. Защо той пише на сръбски и защо записките не биват преведени на български, става ясно от самото им съдържание. Каравелов в Нови Сад е имал пред вид главно сръбските условия и целта му е била да въздействува върху сръбските читатели с идеите си за отхвърляне на австро-унгарското потисничество и за обединение на сърбо-хърватите в една независима държава или в един Балкански съюз. Ако в своите *Записки за България* и за българите, редом с някои автобиографически сведения, Каравелов дава широка картина на народен, обществен и стопански живот в отечеството си, тук, излизайки пак от лично преживяна и пряко изучена действителност, той е искал да бъде полезен на новата си среда, насочвайки умовете и волите към един политически идеал, към една борба за права и свободи, която е обещавала нов живот, по-честита съдба за южните славяни, включително и българите. Произведението не задоволява очакванията ни. То не е нито изчерпателен разказ за преживяното в затвора в течение на седем месеца (203 дни), нито по-широка фреска на обитателите на режима там, нито последователна дисертация върху определена политико-социална или морална проблема във връзка с даден опит. Авторът видимо има пред вид като образци втората част от Херценовите мемоари *Былое и думы* (1854), където се излагат спомените от затвор и заточение между 1834 и 1838 г., и знаменития роман на Достоевски *Записки из Мертваго дома* от 1861 г., с ненадминато изкуство да се изобрази трагедията на един свят от невинни и виновни жертви на правосъдието или на общественото презрение, както тя е преживяна в Сибир между 1850 и 1854 г. Но докато Херцен подобно на Хайне в емигрантските му дописки върху Франция от 1831 и 1832 г. е един неподражаемо духовит и умен наблюдател на пъстрия живот наоколо си и бляскав фейлетонист, който умее да разнообрази изложението си, да приковава неизменно вниманието ни; докато Достоевски разгъва със суверенна власт над обилния си материал картините на падения и добродетели, за да ни очарова с магията на виденията си, дълбочината на вникванията си, релефа на сцените и портретите си при майсторски издържана композиция; нашият автор, много по-скромен откъм талант, а също и непростимо

непридирчив към форма и стил, зачеква отделни моменти от своята мартирология, твърде откъслечно, твърде повърхностно, за да прави толкова по-охотно екскурзии в политиката, за да се предава на разни размисли, не всякога оправдани от гледище на основната задача, и за да не обхваща в що-годе завършена цялост начало, среда и край на хрониката си. Причините на затварянето, хода на оправданието той не засяга, сякаш те не са нещо съществено, нещо крайно необходимо в случая, когато очакваме достоверна повест, а не социален етюд или политически памфлет. Но нека не искаме повече от това, което писателят е могъл и желаел да ни даде. И нека, познавайки границите на дарбите му и заучената му теория на литературата, видим какво интересно се изнася в записките, заели наслова си от Достоевски, без да догонват епическата му мощ.

Първо, и като съдим по началото, в което предисторията на ареста е изоставена, в което направо се влиза в тъмничната обстановка, Каравелов иска да ни запознае с изпитаното, физически и морално, при своето затваряне в Пеща. Контрастът между шумната и весела тълпа из улиците и гробната тишина в „мъртвия дом“, в мрачния затвор, ни подготвя за силните впечатления оттук. Влязъл в сградата, нашият набежен съучастник в едно злодеяние има чувството на пълно откъсване от свободния свят, от всичко човешко — и килията, влажна и смрадна, в която остава сам-самин, и претърсването от бездушен ключар, и сподавеното стенание на някакъв съседен затворник, при злокобния звук на оковите му, го изпълват с ужас. Съзнание на безпомощно страдание и вълна на гневен протест си оспорват поред властта над духа му. „О, в тая минута аз, без да му мисля, дал бих живот, изтърпял бих всички мъки и ядове, дори и смъртта, само да бих могъл да се изтръгна из гроба и още един път да видя своите близки приятели и да стоя очи с очи пред враговете...“ В пълното си усамотение той се предава на печални размисли, на спомени, на гадания за това, което следствието би установило: „Главата пращи, мислите летят, и всеки час се менят, а хладен пот избива по челото.“ Въображението му го отнася далеч към родното място, с природата, семейство, радостни изживявания там; също и към близкото минало, „осияно с живата светлина на пролетта и надеждата“.

Трябва да помним, че арестуването на Каравелов става наскоро след венчавката му с Наталия, че заедно с него са били затворени като заподозрени в заговора срещу княз Михаил кумът му Милован Янкович и приятелят му Владимир Йованович и че Наталия е полагала големи грижи, за да облекчи положението на мъжа си в затвора и за да издействува признаване на невинността му.³⁰ Пролетта в живота на младото семейство е била затрита, сразена от една буря, дошла най-непредвидено. И споменът за нея изпълня с дълбоко огорчение затворника, когато чезне и копнее в здрача на килията си.

„Залезващото слънце като че нарочно в тоя миг беше пуснало през мътното стъкло своя лъч, който трептеше върху стената на моята мрачна гробница.“ Мяркът се пред затворника и други пейзажи, свързани с драги спомени, но внезапен ужас от истинското му положение го връща към реалните картини, към неизказаната мъка от унижението. Ту свит неподвижно, ту нервно скочил, за да тъпче из стаята като луд, ту унесен в кошмари, виждайки посетени места край Белград, той ста-

ва все по-болезнено раздразнителен, озлобението бушува често в гърдите му. Но какво са страданията денем в сравнение с тези на нощта! „Това са мъки адски... В тая доба почва пъклената игра на мечтите и бясната бъркотия на мислите. Тук се пораждат най-заплетените намерения и замисли...; кроят се безобразни картини, измислят се неосъществими желания, на които човек трябва сутринта да се смее, ... всичко, що разпалва мозъка и свива болезнено плахото сърце.“

Това нравствено деградиране плаши интелигентния затворник, „пил от тайната на самотата“. За разлика от простия човек, който — по забележката на Достоевски — попада, така да се рече, в свое общество в затвора, Каравелов трябва да се откаже от всичките си културни привички, да диша един невъзможен духовен въздух, да се чувствава „риба, извадена от водата на пясъка“. Като Херцен нашият набеден съзаклятник е ужасен от всичко безчовечно, зверско-свирепо, садистическо на полицейското следствие, което продължава месеци, и ужасен и възмутен до ярост, той признава без стеснение: „Той (арестантът) издава неми възклицания, той се кълне, че ще отмъсти и често у него се създава лош характер...“ Вместо подобряване у мнозинството затворници настъпва загрубяване и извращение, довело по-късно до престъпления или убийства. Свободен ли остава Каравелов от този пагубен ефект на условията, от тези поражения на духа, понеже у него „разумът е доста силен, за да съвладее страстите“, несъмнено нещо завинаги покрусено в доверието му към добрата човешка природа се чувствава занапред неведнаж, когато той сразява противници, у които допуска повече зла воля или поквара, отколкото в същност е могло да има.

За съжаление този род самонаблюдения не държат голямо място в записките. Току-що започнал да ни въвежда в тях, авторът ги напуска неочаквано, за да се отдаде на своите разсъждения върху затвора или за да изказва мнения върху други въпроси, забравяйки сякаш съвсем най-важното. Бедата при Каравелов е там, че той не страда от слабостта да говори по-дълго за себе си, не иска да изпада в лиризм и продължителна самоанализа, отбягва всичко лично, за да ни занимава толкова по-охотно било с преживяванията на затворника изобщо въз основа на разни показания, било със социални явления, свързани някак със затворнишкото дело. Бедата е още там, че Каравелов е бил поставен в единичен арест, лишен е бил от възможност да се среща по-често с другите затворници, да узнава техния минал живот, техния характер, тяхното провинение, и с това не само се е обричал на меланхолия, щом никой не е могъл да го откъсне от размислите за себе си и го наведе на по-спокойни настроения, но и не е могъл да прилага методата на Достоевски за разпит и проучване на другари по зла участ, за да нахвърля скици от натура на типове, житейски случаи, особени психически състояния. Всичко у затворници, които знаят присъдата си и се чувствуват в споделена мъка за неизбежното си положение и живеят с определена надежда за освобождение, всичко това е било отнето на Каравелов в течение на половин година жестока самотност, минала без приятелска утеха и без прояснение в надеждите му. Пишейки за „нравственото осакатяване на затворника“, той набляга — по горчив опит — на онези „минутни на безумия и на тъга, която мори, когато цялата сила прималнява, налегната от отчаяние и притеснение“; защото той не е знаел до разпита си дори за какво е бил

арестуван, в какво собствено е бил наклеветен, за да подготви оправданието си и намери морална опора в себе си.

Пренебрегвайки последователния разказ за преживяното във Ваградин и Пеща, което би ни интересувало най-много и което би осигурило по-траен живот на записките, Каравелов се впуска в екскурзии от политически и хуманно-дидактически характер, свършено незанимателни днес. Но тъкмо те са били същинската подбуда да се залови той за труда си, не намерението да пише мемоари или психология на затворника. Преживяното по неволя той използва за пропаганда на възгледи, необикновено важни за мисията, с която се е нагърбял: да бъде посредник между новата руска мисъл и Сръбското възраждане, да внедрява у сръбската интелигенция от княжеството и Австрия политически, научни и социални идеи, които обещава прелом в съдбата на южното славянство. Каравелов минава ех *abrupto* на разни теми, нарушава единството и хармонията на книгата си, превръща я в редица слабо свързани помежду си фейлетони. Но това не го смущава, тъй като главното е да достигне целта: разклащане на съвестите, поощряване на воите за борба — чрез смела критика над всичко назадничаво и деспотическо в дуалистичната монархия, в държавата, която тъй безжалостно се е подиграла с честта му, с живота му, с идеалите му. Хващайки перото, Каравелов върши своето отмъщение спрямо неуязвимите другояче от него. Австро-унгарския режим той мрази и отрича тъй решително, както и абсолютизма на султаните — бидейки те родствени в методите си да държат славянските народи в подчинение и мрак, да ги експлоатират икономически, да ги преследват в националните и културните им домогвания, да ги лишават от придобивките на западната демокрация. Сравнението се подновява често и по-късно, в статии на Свобода, в които непрестанно се настройват и убеждават потиснатите за въстание срещу заклетите си врагове.*

Прочел в ужасната си килия написаното там от незнаен предходник, по маджарски: „Да живее свободата!“, Каравелов изказва догадката, че може би този нещастник е пострадал от любов към свободата на народа си, при опит да помогне на злочестите, чиито сълзи не е могъл да понася хладнокръвно. И той ублажава съдбата на бореца, посветил силите си за постигане на високи замисли и нетрепнал пред спънките, които стряскат слабите и плахи сърца; и той се чуди защо маджарският патриотизъм, насочен към разслабване на Австрия, се превъзнася като добродетел, когато сръбските патриоти се преследват и затварят безмилостно; и той заключава, че „не само Унгария но и всяка друга държава, ако желае за себе си трайност и сила, трябва да даде на своите поданици свобода да се развиват и възможност сами да по-

* Още в първия брой на Свобода (7 ноември 1869 г.) в статията „Сърбо-хърватското движение в Австрия“ Каравелов оплаква историческото и религиозното разединение на един народ от пет милиона души, тъй изгодно за Австрия и Турция, които градят господството си върху антагонизма на народите в своите предели. „Ако тия раздробени племена дадеха един другиму братска ръка, ако тия микроскопически държавници забравеха своите местни истории и исторически права (думата е за Черна гора, Дубровник, словенците, хърватите) и да мислеха само за едно, че са сърби, то досега нито Австрия, нито Турция не щяха да бъдат каквито са днес и нито г. Байст, нито г. Андраши щеше да играе на орехи с човешки глави.“ На този род размисли и желания Каравелов държи особено в разказа си, пъстрейки го така с горещи апели или с исторически очерци.

правят своето собствено положение“. Като изтъква услугите на хърватите за спасяване на Австрия и протеста на сърбите орещу маджарските неправди, авторът влага в устата на сръбската младеж гордата закана. „Ние ще се оставим едва тогава от нашите врагове, когато те престанат да ни досаждат; ние ще турим едва тогава ножа в ножницата, когато всички сърбо-хървати се обединят и когато сърбо-хърватинът престане да робува на тевтонеца и монголо-татарина. Сърби, хървати, българи, румъни и гърци искат свобода и равноправие, а за да достигнат това и за да обезпечат своето бъдеще, трябва да сключат Балкански съюз и Балканско братство, казват новите хора.“ Увлечен в страстното си красноречие, забравил, че е започнал повест, Каравелов развива проповедта си за опомняне и солидарност: „На страна с нашите препирни, да се оставим от нашите вътрешни свадни, когато нас ни преследва врагът... Повдига се буря в Загреб, в Нови Сад, в Букурещ, в Белград, в Търново и т. н., чуват се гласове на недоволство против вас. Покайте се, да не бъде късно!“ И след ред исторически справки и остра критика над австро-унгарската потисническа система Каравелов сравнява положението на сърбите в Босна с това на негрите в Америка, за да намери, че негрите са в по-завидно положение, нежели това на тъжната и гладна рая под австрийски камшик. „След глада иде обикновено по своя път бунтът... Всичко нека да пламне в огън.“ Сетил се за България, той забелязва кратко: „За България може да се каже същото, което се каза за Босна и Херцеговина, но трябва да се добави още това, че българският народ стене още и под ярема на своите почтени „чорбаджии“, които продават и своите рождени деца, само да могат добре да се наядат и напият.“ Каравелов, видяхме, е усвоил спрямо чорбаджийската класа непримиримото гледище на Раковски. Него той застъпва неотменно и в повестите, и в публицистиката си, полагайки върху сатирата си по тази точка особено ударение.

За да подсили доводите си и покаже своята начетеност, Каравелов се позовава на множество авторитети в политическата идеология, положителната наука и литературата. За него са добре дошли съюзници в отстояването на хуманитарни чувства и граждански или национални права — и английският държавник Пит, когато се говори за начина да се лекуват недъзите в управление и учреждения, и френският моралист от XVII в. Лабрюйер, с възмущението си от зверските изтезания на затворниците, и ученият Дрепер, с картината си на испанската инквизиция, и Иполит Тен, с психологическите си наблюдения над затворника, и Белински, който изтъква подражанието като фактор в народния напредък, и Чернишевски, с мнението си за физиологическите предпоставки на човешките наклонности, и Байрон или Минаев, със стихове, от които ни облъхва вяра в напредъка и отвращение от обществената поквара... Някои от справките и цитатите се разтягат до малки трактати, в които Каравелов проявява своята вещина на социолог или своя полемически талант, както е например случаят с екскурса за идейната еволюция на Огюст Конт, основателя на философския позитивизъм. Че от време на време образната мисъл и хуморът (дори в мъчителни моменти) идват да разведрят духа ни, потиснат от толкова мрачни неща и сериозни мисли, не трябва да учудва при темперамента на автора, склонен да не изтрайва дълго при отрицателното и разсъдъчното отношение към света. Жалното е само, че изобщо Каравелов

не се решава да даде в записките си надмощие на прагматическото пред пропагандата и дисертацията. Какъв контраст към неговия начин да ни занимава със затворнишките си мъки образуват най-интересните до-тогава у нас подобни мемоари, тези на Раковски, останали неиздадени на времето! Когато именно бъдещият предводител на легията от 1861 г. се заема да опише в *Неповинен българин* от 1854 г. своите страдания в цариградската тъмница от 1845 до 1848 г., несравнено по-тежки от тези на Каравелов, той е цял чувство и спомен, той предава всички свои настроения, целия ход на процеса, с неволите в страшното подземие и усилията за освобождение; и този наивно-патетичен разказ ни затрогва и днес силно било чрез искреността на изповедта, било чрез описанията на грозните тъмнични условия и сцени. Каравелов, несравнено по-школуван като писател, отбягва подобна простота и изчерпателност на разказа, предава твърде малка част от фактическото, живописното, изстраданото, за да предпочита разсъжденията и наблюденията от по-общо естество. Полезното, важното за публициста и за момента е било за него по-съществен мотив за писане, отколкото вероятният интерес на поколенията. Така книгата му, запазвайки стойността си на исторически извор, престава да бъде и художествено дело, достойно да се мери например с *Българи от старо време*. По-скоро политико-морален трактат, отколкото автобиография, тя образува звено между две епохи в литературното творчество на Каравелов: Белград и Букурещ, като пренася силните впечатления и идеи от първата епоха — в публицистиката и революционната пропаганда през втората.

Глава IX

БУКУРЕЩ

1

Защо Каравелов напуска Нови Сад и се премества в Букурещ? — Българското население в Румъния през средните векове. — По-късни изселвания на север и поручване. — Икономическо и културно влияние на българската търговска класа. — Патриотическо раздвижване на българите в Румъния след 1854 г. — Раковски против „олигархическия дух“ на чорбаджиите. — Търпимост в Румъния спрямо българските национални стремежи. — „Свещенната коалиция“ от 1866 г. и бързото ѝ проваляне. — Каравелов и Захарий Стоянов за българо-румънските отношения.

На 2 май 1869 г. Каравелов пристига в Букурещ по покана на т. нар. Добродетелна дружина, която е тъкмяла да започне свой вестник и е търсела редактор за него.¹ Тази покана, в която той е съглеждал някакво зачитане от сънародниците на таланта си, бива посрещната толкова по-радостно, че той и без това е лелеял отдавна мечтата за свое периодическо издание, за един нов Б р а т с к и т р у д, в който би могъл да изнесе богатството си от политически идеи и литературния си запас, натрупан в последните години. Макар и сравнително доволен от условията в Нови Сад, той е съзнавал добре, че всред голямата българска емиграция в Румъния един негов периодически орган би намерил по-благодарни условия за издръжка и влияние, отколкото в Сърбия, особено откак постепенно центърът на българското движение се е измествал от Белград към Букурещ. При невъзможността или трудността да действа от Австрия в полза на българското национално дело и на южнославянския си идеал и при желанието си да влезе в пряк досег с многобройния български елемент в Румъния, всред който е царяло голямо оживление при последната политическа криза на Изток, той не ще се е колебал дълго да приеме ли поканата на Добродетелната дружина или пък да продължи своето усамотение в една страна, където полицейският режим се е показвал твърде неприязнен към агитации или конспирации в полза на националните възжеления на славяните. Когато пет години по-късно (1874) Каравелов обяснява на приятеля си Михаил Греков причините, поради които трябвало да напусне Нови Сад и да се премести в румънската столица, изповедта му гласи: „Аз реших да работя за роба, седнах изпърво в Сърбия, дето ме не търпяха, минах в Австрия — там ме срещнаха по-лошо: без причина, само защото съм бивал заобиколен с всякакви немирни елементи мене хванаха, хвърлиха в тъмница, гдето едва не оставих костите си. Сега съм се спрял в Букурещ, продължавам идеята си...“² Идеята му, програмата му, набелязана вече от две години, е трябвало да получи по-реален облик, като се съобрази с новите събития и нужди, и да се наложи като

чисъл и воля на по-голяма част от българската емиграция. Каравелов се е решавал да прехвърли дейността си в главния стан на тази емиграция, какъвто от Кримската война насам е станал Букурещ. Нигде другаде извън България и близо до турската империя е нямало такава числено значителна и материално издигната българска колония, както в столицата на влашкото княжество: при това и в останалите по-големи градове на това княжество, в Браила, Галац, Крайова, Плөөщ, Александрия и т. н., са живеели големи групи от заседнали отдавна или придошли отпосле български преселници, които са могли да бъдат лесно организирани от ръководната българска интелигенция. Виждайки как Румъния, при свободите, които тя е гарантирала на националните малцинства за тяхното икономическо и културно развитие, е могла да бъде най-сигурна база на българската политическа пропаганда и загубил надежда да спечели правителствените кръгове в Белград за своята федеративна идея, Каравелов се е озовал с готовност на поканата от едно влиятелно общество, което му е гарантирало разгъване на максимум сили в служба на отечеството. Ударил е часът да излезе той съвсем открито и на предна линия като политически деец, след като си е спечелил име на даровит белетрист и е оформил напълно възгледите си върху пътищата и средствата на българската борба за независимост. Наясно в себе си и гласкан от гласа на съвестта си, от чувството си на дълг, Каравелов е напускал сигурно без съжаление Нови Сад, като е запазвал добрите си приятелски и идейни връзки тук, като е продължавал да сътрудничи в сръбския печат с оригинални статии и преводи на разказите си³ и като не е губел надежда да привлече омладинските среди за един широк общ фронт срещу Австрия и Турция, в името на южнославянската солидарност, свободата на Балканите и належащите специални реформи в изостаналия културен край.

Но в каква среда, в какъв духовен климат и при какви възможности за публицистична дейност се е озовал Каравелов в Букурещ? С кои личности и организации се е свързвал той и как е реализирал мечтата си за един политически лист, който е трябвало да бъде приемник на Б ъ д ъ щ н о с т, издаван от Раковски (1864) и на Н а р о д н о с т (1867—1869), орган на една по-малка група, в която е изпъквал главно Касабов?

Хвърлим ли поглед върху историческата съдба на българското население в Румъния, ние стигаме назад до началото на славянската колонизация в тези предели и до онези български княжества (войводства), които са били подчинени на българската върховна власт в Преслав, Търново или Видин. В прездунавска България, в Дакния, се е била настанила отначало плътна българска маса, която от седми век насам се е прехвърляла в пределите на Византия, но като е оставяла все пак значителни части там, заживели по-късно в съседство или смесено с „власите“, спуснали се тук от Карпатите. Трябва да се предполага, че още при настъпването на византийското иго през 1018 г. немалка българска емиграция, начело с боляри и видни българи, е потърсила убежище на север от Дунав и че когато братята Петър и Асен организират въстанието от 1186 г., с което се основава Второто българско царство, те са разчитали на поддръжка и от българите във Влашко. Когато в XIII в. влахо-българските войводства се обединяват в една държава, ту подвластна на българските царе, ту признала монголския или унгар-

ския суверенитет, а към края на XIV в. и турското господство, българският етнически елемент все още не е бил погълнат от влашкия и навред в държавното устройство и в културния живот се е чувствувало българското влияние. Обществени институти, политическа организация, книжовен език, черковна йерархия — всичко е било заето от българското царство и е траело дълго време. Покоряването на България от турците е засилвало това положение на нещата чрез новия приток емиграция към север, занесла със себе си понятия, обичаи и книжнина, които изостаналите власи приемат драговошно. В княжеските влашки канцеларии се е писало на български език до XVII в. и цялата влахобългарска писменост дотогава свидетелствува, че тя е имала опора не само в едно авторитетно предание, но и в живия езиков усет на самото население, несъмнено бавно, но все по-неудържимо порумънчвано.⁴ Топонимията във Влашко и Молдова и народният влашки език и сега свидетелствуват с изобилно множество названия, думи и изрази за силния отпечатък, оставен върху румънското минало и румънския дух от българското етническо господство тук.⁵ Когато през XVII в. се въвежда румънският език в писмеността с профанен характер (държавните документи и черковните книги са продължавали да бъдат славянобългарски почти до края на XVIII в.), азбуката остава пак старобългарска, така че едва при княз Григори Гика, след 1828 г., всичко започва да се пише на влашки език и с влашки букви.⁶

Разлагането на Османската империя от XVII в. насам и честите руско-турски войни от XVIII и XIX в. са имали за последица трета редица емигрантски вълни отвъд Дунав. Българското население, потискано от еничари, паши и кадии и обременено с тежки данъци, а по-късно преследвано и ограбвано от кърджалиите и даалиите, е търсело спасение в бягство към влашките княжества, много по-слабо засегнати от турските размирици и произволи; и тук то, разпиляно по градове и села и предадено на търговия, занаяти или земеделски труд, е запазвало дълго своя народностен характер, за да се поддаде накрай в мнозинството си на неизбежната асимилация. Походите на Русия към Балканския Юг до средата на XIX в. също тъй са довеждали до голям отлив на българското население и това е означавало убийствено разреждане на българщината в Тракия и Мизия със запустяване на цели краища. Особено войната от 1828 г., в която българите с вяра в крайното си освобождение са подпомагали масово руското настъпване към Цариград, е означавало истинска катастрофа за тях, с изселването на веднаж на стотици хиляди бежанци, настанявани в Бесарабия и Румъния. Тези преселници, в мнозинството си от източните краища, са имали печалната съдба на събратята си в Румъния от по-рано: да бъдат заробвани или експлоатирани от влашките чокони и да забравят в големия си брой бързо своя език, обогатявайки влашкия елемент с една добра кръвна примес и с полезен трудов опит. С право П. Кисимов изтъква в Отечество от 1870 г., че българите в Румъния са допринесли за умножаването на румънския народ с „всичката позната българска плодовитост“ и за „величието на Румъния с живото си участие във всичката съдба на новото си отечество“. И все тъй основателно той припомня, че и по-рано, в многото войни на влашките войводи срещу турците, българите са проливали обилно кръвта си, като накрай са оставили следи от своето етническо преобладаване в названията на гори, реки,

градове и села, в собствените лични имена и в безброй думи на румънския език, особено из областта на домашния и селския бит.⁷ Не друг, а сам видният румънски политик Йон Братиану е признавал в една публична беседа, че българите в пределите на двете румънски княжества наброявали до 500 000 души. „Ние мислим, забелязва Каравелов в своето Знание от 1875 г., че тая цифра не е преувеличена.“⁸ И той привежда как градове като Букурещ, Болград, Галац, Браила имат грамадно българско население, как цели махали там се обитават от българи и как десетки села около Букурещ и по-късно запазват българския си облик. В Независимост от 1874 г. Каравелов се е спирал на този въпрос по повод на една статия в българското издание на Левант Таймс, в която се е правил позив към българите в Румъния, на брой около 900 000, да подкрепят материално и морално Българското възраждане. Каравелов не се е съгласявал с мнението на цариградския вестник за запазена народност на тези българи отвъд Дунав, пишейки:

„Ние сме в състояние да докажем фактически, че ни една народност не е успяла да претопи такова голямо количество българи, колкото ги е претопила Румъния. Ние видиме пред очите си цели села и цели градове, които преди едно столетие са били населени само с българи и в които сега за сега не съществуват нито десет лица, които да познават своя език и които да не се отказват от своето българско произхождение. Да вземем за пример Бъзю, Александрия, Плосеш, Гюргево, Крайова и пр. Който мисли да намери в тях няколко града българи, той лъже и себе си и другите... Единствените личности, които се признават за българи и които се радват на българското възраждане, са ония български преселници, които са дошли в Румъния в последните десет години по своята търговия или са побягнали из отечеството си по политически причини.“⁹

Песимистичната преценка тук е отговаряла на самата действителност. Спасилото нацисналното си съзнание, езика си, патриотическите си пориви българско население се е оказвало бързо все по-малобройно, и то предимно в градовете и среди по-издигнатите търговци и интелектуалци. Благодарение на природен ум, здрав морал и трудолюбие някои от тези търговци и културни лица успяват да достигнат до благосъстояние или влияние, което се оказва полезно и за наченките на Българското възраждане. В Букурещ, Крайова, Браила, Брашов и други места ние памираме към края на XVIII и началото на XIX в. заможни търговци; чието състояние би било и при сегашните понятия за силата на капитала твърде значително. Стати Пенкович напр. разполагал към края на 1802 г. с 520 000 леи, владееел френски и италиански език и през 1807 г. бил натоварен от австрийския агент в Букурещ, при отстъплението на русите и бягството на болярите и първенците, с покровителството над австрийските поданици. Като богаташи, които имали общо над десет милиона леи състояние, се споменават в дипломатическите документи българите Тодор Петкович от Видин, Тодоран Чинко от Арбанаши, Цани Иванович от Разград, Иван Атанасов от Свищов, Ангел Савович от Пловдив, Стати х. Николов от Търново, братя Мустакови от Габрово, Васил Павлович от Тетово и др.¹⁰ Димитър Мустаков е бил във Влашко дипломатически агент на Сърбия, и в това си качество той бил наследен от брат си Христо. И двамата се отличавали, подобно на Йоаница х. Ангелов от Свищов, с будно патриотическо чувство и благотворителност спрямо сънародниците си. Познат с родолюбието и шедростта си е бил и Антон Иванович от Сливен, заселен през 1800 г. в Брашов, от чиито средства получават висшето си образование лекарите

П. Берон и Ив. Селимински.¹¹ И доколко тези знайни и незнайни преселници в Румъния са проявявали готовност да подпомагат бедствените си сънародници или политическите и книжовните им почини още в тъмната епоха на кърджалийските вилнеения, личи от позива на епископ Софроний за издаването на неговия *Неделник*. С покана от 29 април 1805 г. той се обръща към няколко „благороднейши и честнейши търговци“ да поемат върху си разноските по отпечатването на труда му, който щял да пръсне светлина в българските души, „потъмнели“ от незнание. „Такава книга по български простий език на свето не е била“, пише той, добавяйки още: „веднъж да стане начало; после след час надея са много такива простии книги да изпишат“.¹² И доколко е бил нараснал кръгът на тези скромни ревнители на българската просвета само две-три десетилетия по-късно, личи напр. от дългия списък на спомагателите за превода на Венелиновата книга *Заради възрождение новой болгарской словенности* от 1842 г., издадена в Букурещ от М. Кифалов. В този списък са дадени десетки и десетки имена на българи от Букурещ, Браила, Галац, Крайова и други румънски градове, с посочване на първата им родина в България (Търново, Свищов, Русе, Шумен, Плевен, Габрово, Стара Загора, Сливен, Карлово, Ямбол, Котел, Айтос, Одрин и т. н.).¹³

Неволите и разочарованията от по-късно, особено след неуспеха на руското оръжие на Балканите в 1854 г., охладяват донякъде патриотическия жар на емиграцията в Румъния, без да го угасят напълно. В една статия на браилската *Дунавска зора* от април 1869 г. се изтъква, че българите във Влашко и Богданско, колкото и многобройни, губели националното си съзнание, срамували се да кажат народното си име и предпочитали да търгуват под името на власи, гърци или сърби. Обаче от 10—15 години насам, „озарени от зарите на просвещението“, те взели да се пробуждат народностно, започнали да си отварят училища и читалища — напр. в Браила училище от 1863 г., в Букурещ читалище „Братска любов“ от 1866 г.¹⁴ Така и Любен Каравелов пише в своята *Независимост* от август 1873 г.:

„Преди двайсет години в Букурещ не съществуваше никаква българщина. Нашите търговци, доктори и пр. говореха, че са гърци; а бозаджиите, хлебарите и градинарите нямаха оная сила, която се нарича „народна гордост“. Ако някой сиромас българин се появяваше на сцената като българин, то нашите свищовски евреи, нашите търновски елини, нашите габровски аристократи и нашите шуменски румъни му се присмиваха, наричаха го хондрокефалос, ксилопинака, *sarbule*, сара таге и пр. и пр. Първият българин търговец, който е захванал да говори, че е българин, и който се не е срамувал от народността си и от произхождението си, е бил покойният Христо Георгиев; а първият българин апостол, който е дал на българщината „някое име“ и който е посеял каква годе любов към България в главите на търновските елини и на сливенските джамбази, е бил Георги Раковски...“*

* В един от фейлетоните си *Знаеш ли ти кои сме?* (*Независимост* от 24 ноември 1874 г.) Каравелов говори пак за българското пробуждане в Румъния, обвинявайки П. Протич, М. Колони и други видни българи за тяхното порумънчване, за техния румънски патриотизъм в едно време, когато „българското име не е струвало дукато“, и за тяхното скъперничество спрямо българската просвета. „Преди двайсет години, пише Каравелов, от българското име са се гнусили и срамували почти всичките румънски българи... Първите българи (ние говорим за българите), които са захванали да се хвалят със своето име и които са признали пред света, че ги е родила българска майка, са били покойниците Христо Георгиев, Кифалов, д-р Селимински, П. Сапунов и няколко други. После тях се появил Раковски, който окръжил себе си с множество

Но Каравелов, целейки слабото национално чувство на мнозинството преселници, е забравял жертвите и усилията на български първенци и младежи отвсякъде в Румъния около организирането на една доброволческа команда от около две хиляди души, готова в 1854 г. да се бие в помощ на руската войска. Придобили „крила от златни надежди“ за освобождението на отечеството си, патриотите в Букуреш и други румънски градове, Хр. Георгиев, д-р П. Протич, д-р Г. Атанасович, Ив. Бакалоглу, Н. Ценов, К. Попович, Ив. Керемекчиев, д-р Ив. Селимински и т. н., се залавят със записване на доброволци и събиране на материални средства за тях. Николай Палаузов, съветник при руското главно управление по българските работи, съобщава на брат си в Одеса: „Като съдя по общия ентузиазъм, положително мога да кажа, че и жените ще да влязат в редовете, за да повалим врага.“ А д-р Селимински в един мемоар по събитията пише в 1856 г.: „Тогава видни търговци и чиновници, ентузиазирани за Русия, напуснаха всичките си блага, семействата си, имотите си и търговските си предприятия и жертвуваха най-скъпото нещо — своя живот — ... за триумфа на православието.“¹⁵ Как българските общини в Букуреш, Браила, Галац, Плоеш и други места се интересуват през 1857—1862 г. живо за черковния въпрос в Цариград, давайки всичката си подкрепа на борците за независима българска йерархия, и как букурешките първенци около Хр. Георгиев натоварват учения д-р Селимински да изложи в един обстоен мемоар гледището им по конфликта с патриаршията, за да запознаят руския и френския дипломатически агент в Букуреш с българските справедливи искания, знаем добре от записките и писмата на Селимински.¹⁶ Вярно е обаче и това: от момента, когато Раковски решава в 1855 г. да мине към непримирима борба срещу Турция „чрез пресата и сабята“, влиятелните букурешки българи не са проявили добра воля да го подкрепят и нещо повече: осуетяват издаването на проектирания от него вестник *Надежда*. „Тя (Надежда), брате мой, пише Раковски на един приятел през февруари 1857 г., изчезна ведно с ветровное обещание на неции в Букуреш българи, кои са бяха словом решили да я одържат, а делом ничто не изпълниха.“ Че все по вина на същата група българи, т. нар. „стари“, Раковски е трябвало да спре в 1864 г. вестника си *Бъдъщност*, узнаваме от самия него, когато той, говорейки за причините на свадата си с тях, посочва техния „олигархически дух“ и тяхната злоупотреба с народното дело, на което те са гледали под ъгъла на личния си интерес и на грубия егоизъм.¹⁷ Истината е, че Христо Георгиев и приятелите му не са могли да понасят ни резкия тон на Раковски против чорбаджийската каста, ни стремежа му да запази безусловно независимостта на убежденията си, дошли в разрез с патентованото им русофилство. Каравелов попада по-късно в същото непримиримо раздвоение с тези „стари“ все поради опита им да му се налагат със своите неприемливи за него разбирания и да го поставят в обидна зависимост при политическата му дейност.

Но ако в средата на заможните свои сънародници в Румъния бъл-

младежи и който явил пред света публично, че българското име и българската народност са честни, чисти и свещени. Пронзлязло едно малко движение.“ И Каравелов излага как Кифалов, добър и щедър патриот, основал една българска община в Букуреш, която трябвало да ръководи всички български обществени дела и на която той предал в 1859 г. значителна сума за благотворителни цели.

гарските политически водачи са се натъквали често на открито недоброжелателство или на скрито противодействие, когато са се отказвали да се подчинят на чорбаджийското им своеволие, у самото румънско правителство и в румънското обществено мнение те са намирали известно съчувствие или поне търпимост за своите национални домогвания, за своята журналистическа пропаганда или своите революционни замисли. Докато трае турската и руската окупация в двете княжества отвъд Дунав, във Влашко и Молдова, румънските политици се въодушевяват от идеала за независимост и обединение на отечеството си, мислейки същевременно и за освобождението на сънародниците си под маджарска власт. Българските идеали са били близки до тези на румънските патриоти и революционери; омразата към турската власт е била обща и еднакво силна. Когато при княз Александър Куза през 1862 г. се постига обединението на двете княжества и когато този княз предприема аграрни и социални реформи в полза на селячеството (отнимане земята от чокои и манастири), българите в Румъния са могли само да се радват на една демократична политика, отстранила болярските привилегии и открила пътя за икономическо освобождение на крепостните. Когато пък недоволните политически партии детронират княза през февруари 1866 г., обвинявайки го в диктаторски похвати, и Високата порта започва да трупa войски край Дунав, за да наложи своята воля в трибутарното княжество, либералските водачи Йон Братиану и другарите му се обръщат към Раковски, после към Ив. Касабов да образуват един български легион, който да отклони чрез диверсия на Балканите или чрез присъединяване към румънската войска възможната турска окупация.¹⁸ Създава се тогава един Централен таен български комитет, в който влизат Димитър Диамандиев, Хараламби Сяров, Ст. Ряпов, Ив. Адженов, Ат. Андреев и Ив. Касабов, който е трябвало в съгласие с тайния румънски комитет, представян от К. Чакърлан, Гр. Серурие и Е. Корада, „да приготви духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи“. В акта за тази „Свещена коалиция“ се е предвиждало съгласуване на въстанието с въстанията в Сърбия, Херцеговина, Черна гора, Епир и Албания, които е трябвало по свободно желание да образуват „автономни и независими държави, съединени чрез конфедерация“¹⁹. Опасността от турско нашествие се оказва обаче илюзорна и след избора на княз Карол за румънски владетел през април 1866 г. българският комитет се явява излишен, ако не дори и вреден за нормализирането на румъно-турските отношения. Новите румънски управници прекъсват тогава връзките си с българските патриоти, без обаче да им пречат по-нататък в самостоятелната революционна организация и четнишките опити. Братиану именно повиква Касабов и му заявява: Румъния има сега нужда от мир, поради което се налага да се спре организирането на българския помощен комитет. „За в България, добавя той, ние не ви се месим, ние ви желаем даже и добър успех, но работете тъй острожно и тайно, щото да не се хвърля никакво съмнение върху нас, какво че ние ви подстрекаваме.“

Това обещание бива наистина удържано; то става политическа линия на повечето румънски държавници. Еднакво и „червените“ радикали на Братиану, и мацинистите на Росети, и консерваторите на Гика или Катарджи, които си оспорват взаимно властта, не спъват ни мир-

ните, ни революционните български опити след 1866 г., а в 1876 г. Когълничану, историкът дипломат, вътрешен министър в кабината на Гика, не се побоява да протестира срещу турските свирепства в България. Ето защо Любен Каравелов е бил прав да пише през юни 1870 г. в Свобода, че българите са намирали в Румъния всякога „братски и човешки обятия“, че там те са спасявали главите си от турските гонители и че българите са били често полезни на румъните „в много отношения“, поради което румънските интереси ставали български, а българските — румънски. „Трябва човек да бъде сляп или безумен“, мисли той по-нататък, за да не разбере, че християните на Балканския полуостров могат да достигнат своето благополучие (любима дума на Каравелов, равностепенна на свобода, напредък. култура) само когато съединят своите сили и се заемат „да разрушат днешното здание“ (гнилата турска империя), като изградят на негово място ново, като съставят една Дунавска федерация по швейцарски образец. Духовният наследник на Каравелов Захарий Стоянов, като взема в 1886 г. повод от току-що преживяната Сръбско-българска война, при която изоставената от цяла Европа България е намирала само „в румънските гърди едно сърце, пълно със състрадание към нас“, говори в писмо до революционера Замфир Арборе, другар на Ботев: „Не съществува поне един българин, малко или повече културен и патриот, който да не е стъпил на свободна румънска земя и да не се е ползвал от братското гостоприемство на Румъния. В една епоха от половин век, в една ужасна тъмна епоха за нас, погледът на българския народ беше постоянно насочен към левия бряг на Дунава.“ И в подкрепа на правдивото си твърдение Стоянов припомня: „Вашата страна беше за нас сияйният фар на свободата, надеждата в новия живот. При все че васали на силните султани, румъните толерираха, а даже и покровителстваха образуването на революционни комитети, разрешиха на Раковски да изрече своите огнени слова, разрешиха на Любен Каравелов да печата своите вестници Свобода и Независимост, разрешиха на необуздания Христо Ботев да ни праща Дума на българските емигранти и после да издава Знаме...“ И като продължава патетичната си прослава на румънската дружба, благодарение на която са били възможни четите на Хаджи Димитър и на другите славни войводи, и като съжالياва с огорчение, че не сме се отплатили с нищо за толкова услуги, Стоянов приключва писмото си, напечатано в румънския в. *Telegraphul*, с пожеланието в духа на Каравелов: „Велик и тържествен ще бъде оня миг, когато два съседни народа ще си протегнат братски ръцете и ще сключат мощен съюз, образувайки една федерация, основана на зачитането на взаимните свободи.“ И този съюз, против който никой не бил могъл да възрази сериозно, се поставя от нашия политик либерал, враг на всяка тирания от някой силен народ, под благосклонната сянка на Йон Братиану, „чието име е тясно свързано с нашата политическа еманципация“²⁰.

2

Тревога всред българската емиграция през 1869 г. — Христо Георгиев търси редактор за вестника си. — Каравелов се има пред вид и за работа при Книжовното дружество. — Отрицателно мнение на Георгиев за учените българи. — Конфликт с партията на „младите“. — Обществени разслоения и идейни противоречия всред еми-

трацията. — Мемоар по турско-български дуализъм и молба до руския император за подкрепа. — Политиката на в. Народност: против абсолютизма и за демокрацията. — Платформа за спразумение с Турция. — Нов обрат: Касабов за революцията и четничеството. — Петиция на „старите“ до конференцията в Париж от 1869 г. — Народност и Тъпан против аристокрацията и деспотическите държави. — Кишелски за руската политика. — Опит на руската дипломация за прекратяване на българските ежби.

Повикването на Каравелов в Букурещ може да се разбере само във връзка с положението на работите там всред българската емиграция, създадено след изостреното раздвоение между групите „стари“ и „млади“. Преписката на Христо Георгиев с Найден Геров и ред други документи около събитията от това време ни помагат да схванем правилно поведението на Каравелов в един конфликт, в който, както обикновено, принципни разногласия и лични настроения или интереси са неразлъчно преплетени.

Защо собствено бива повикан Каравелов? Превратът в Румъния със свалянето на княз Куза и с избора на Карол, критското въстание от есента 1866 г. и решението на Австрия, все тогава, да настоява за реформи в Турция, които биха задоволили в някаква форма стремежа на християнските и народи към автономия, хвърлят в сериозна тревога българските дейци в Букурещ.²¹ Христо Георгиев, банкерът търговец, който проявява енергична активност като патриот, застъпвайки в постоянна връзка с руския дипломатически агент барон Офенберг русофилската насока на българското политическо движение, се обръща на 12 декември 1866 г. към Геров, руския консул в Пловдив, за да сподели предвижданията си върху събитията и поиска съвета му в трудните за българското дело обстоятелства. „Времената са твърде деликатни, пише му той, на пролет ми се струва, че ще имаме работа...“ И като пожелава да се срещне с Геров, за да чуе препоръките му — препоръки на лице, запознато отблизо с положението в България и орган на Руското посолство в Цариград, — той продължава: „Ние тука искаме да направим да издаваме един вестник на български и влашки, комуто целта да бъде да поддържа правдините български и да брани въобще всичко славянско нещо,* но такъв способен човек** тук нямаме и не знаем от где да го вземем.“²² Наплашен от опита си с Раковски, който не е искал да се подчини в Бъдащност и Бранител от 1864 г.²³ на директивите на Добродетелната дружина, макар тя да е субсидирала чрез своите хора тези вестници, Христо Георгиев е търсел перото на публицист, готов да следва послушно внушенията му. За него най-подходящ е могъл да бъде един Т. Бурмов или един Ив. Добровски, познати като хрисими русофили, и за тях тъкмо той е искал мнението на Геров. Когато последният препоръчва Петко Славейков, Георгиев отклонява този кандидат, понеже той, макар и изпитан в умереността на идеите си, не бил „дотам“ учен, не знаел френски и клонял към пропагандата на протестантите. Между това Тайният комитет на Касабов и другарите му, който бива оставен на сухо от румънските политици, започва да се оформява като патриотическа групировка, която отначало поддържа идеята за турско-български дуализъм, а отпосле, изпадайки в явно противоречие с мирната си програма, усвоява по-радикален курс, в революционен дух и в опозиция към русофилството на Добродетелната дру-

* Т. е. руските тежнения на Балканите.

** За редактор на вестника.

жина. Вестник *Н а р о д н о с т*, основан със средства от одеските българи Николай Тошков и Васил Рашеев,²⁴ става неин орган и център на „младите“, които завързват връзки с Васил Левски и насърчават комитетите в България. Христо Георгиев обаче по нареждане от Офенберг се обявява против въстанието в България и против четата на Хаджи Димитър като несвоевременни или неподготвени достатъчно. Разочарован от сръбско-българското споразумение, в което е вложил толкова надежда и честолюбие, той не държи вече на Белград след помирението на княз Михаил с Турция („нашите братя сърби се отнесоха много магарешки . . . , няма какво по-добро да чака човек от тях, напразно че са едноплеменици“, пише Георгиев на 28 юли 1868 г.), и продължава да търси редактор за проектирания свой вестник. Мислейки ту за К. Станишев от Москва, ту за М. Дринов, който пътувал из Европа, предаден на научните си издирвания или обсъждайки с Васил Стоянов в Прага откриването на Книжовното дружество — при което и двамата му отказват („искат да се назовават патриоти от постелката си, ничтожни хора“, негодува Георгиев на 26 февруари 1869 г.), — накрай вниманието му се спира на Любен Каравелов, комуто и пише в Нови Сад.²⁵ По уверение на Ив. Касабов все тогава, през пролетта 1869 г., писал и сам той на Каравелов, за да го вика да поеме вестника на „старите“, откакто с всички средства заработили против *Н а р о д н о с т*, който се вижда така в невъзможност да продължи съществуването си.²⁶ Запитан за качества на Каравелов като човек и писател, Найдено Геров съобщава на Георгиев, че едва ли този негов съселанин ще бъде удобен за ролята, която му определяли в Букурещ, и то поради „неумерените“ си политически идеи, които са станали причина за затварянето му в Пеша и които биха го тласнали да отиде може би по-далеч от хората около *Н а р о д н о с т*. Георгиев обаче е бързал с вестника, за да отстоява политическото си влияние и застрашените позиции на партията си. На 2 април 1869 г. той отговаря на Геров: „Видех колкото ми пишете за Каравелов, и може да бъдат всичките* точни, но като понастоящем по-добър нямаме, и *Н а р о д н о с т* стана вече чуждо оръдие, снощи решихме за да повикаме Каравелов да дойде да издава понастоящем той вестника, догде сполучим други по-добър.“ И за да успокои Геров относно насоката и духа на проектирания вестник с редактор Каравелов, Георгиев добавя: „Забележете обаче, че редакторът този не ще бъде независим, но подчинен на една комисия, която и ще го поддържа.“ И пак уверява Геров, че ще се продължат усилията за намиране по-сигурен човек за целта, на първо място в лицето на Тодор Бурмов.²⁷

Но докато Бурмов отказва, предпочитайки да служи в Цариград като драгоман на Руското посолство, Каравелов — без да подозира резервите на Георгиев — приема поканата. И Георгиев е толкова доволен от пристигането му, че тъкмо тогава, през май 1869 г., той е живо зает и с организирането на Книжовното дружество, за което според него били нужни още двама-трима вещи писатели. Наред с Васил Друмев, Нешо Бончев, Васил Стоянов и Марин Дринов той е имал пред вид и Каравелов като един от бъдещите действителни членове на дружеството и редактор на изданията му. Да свърже новия проект за едно чисто научно общество с идеята за новия политически лист и да тури и две-

* Всичките неблагоприятни сведения.

те предприятия под своя ръка, за да ги насочва по своя воля, е било горещото желание на човека, у когото национално чувство и неизмерно честолюбие са били в живо единство. Пресмятайки, че за Книжовното дружество могат да се съберат 30 до 40 хиляди жълтици, той е виждал в мислена перспектива как ще използва този голям капитал, внесен в касата на Добродетелната дружина, за да командува на българския задграничен печат и държи в покорност „умните и учените глави“, които би проявили противоречиви или фантастични идеи по народното дело. Но ако през юни 1869 г. той остава силно огорчен от предложенията на Дринов и Васил Стоянов около устройството на Книжовното дружество, които целят автономията на действителните му членове, в съгласие с мнението на младите патриоти в Букурещ, през юли с. г. той трябва да вдигне доверието си от Любен Каравелов, който неочаквано се оказва не по-малко ревнив от основателите на Книжовното дружество за независимостта на убежденията си. „Отистина че нашите учени са все вятърничави и все големи работи гонят“, оплаква се Георгиев пред Геров, като критикува Дринов, Стоянов и Нешо Бончев; а за Каравелов той съобщава с резигнация, че макар да бил сключен контракт помежду им и да било написано обявление за вестника, това обявление останало обаче нераздадено и работата се „разтурила“ окончателно. Без да изтъква конкретните причини за скъсване на преговорите, Георгиев пише на Геров (под дата 8 юли) за Каравелов: „И по-добре че стана тъй, защото той бил по-лош и отколкото ми представихте Вие, язък за 25-те жълтици, дето ни изяде.“* И като обещава да разкаже на Геров в друго писмо всичко около прекратяването на спогодбата с Каравелов. Георгиев се задоволява да каже само това, за да облекчи сърцето си: „Нашите половина учени, като си взели в главата, че са големи хора станали, а пък нямат пари да живеят, достигат за пари и най-мръсните работи да правят... Горко на българите, ако чакат от такива учени да се прокопчат.“²⁸

Банкеринът самсук, който е минал слаба граматическа школа у Райчо Попович в Карлово, който гледа с недоверие или презрение на образованите свои сънародници, принудени да търсят препитание като учители или писари и да се унижават често пред старейшините чорбаджии, и който знае от опит всеилието на парите, не е могъл да си представи, че поканените от него лица ще проявят толкова чувствителност за личното си достойнство и толкова неуважение към „нотабилите“ с широки материални възможности. Всяко старание у книжовниците с име да завардят своята свобода на действие и да имат свое мнение върху нещата той е схващал като проява на плебейска гордост, а получените от тях за труда им суми — като милост, на която се е отплащало с неблагодарност. Да правят за пари и „най-мръсните работи“ не са били естествено спосбни ни Каравелов, ни другарите му и цялото комично обвинение от страна на Георгиев говори само за класовата надменност на един паричен аристократ, подценил напълно нравствените качества, силата на духа и самолюбието у пишещите учени братя. Ако Васил Друмев предпочита през ноември 1869 г. да остане член на Книжовното дружество в Браила, вместо да бъде учител в Букурещ, заплащан от Хр. Георгиев, и редактор на издържания пак от него вестник

* Едномесечната заплата на Каравелов или разходите около пътуването му.

Отечество, това негово поведение се таксува, както и поведението на Дринов или на Васил Стоянов, като продиктувано от користни, а не от благородни патриотични подбуди. Друмев, Дринов, Стоянов са приели според Георгиев да служат в Браила само защото търсели с това „своето собствено поддържане“ и защото изобщо били хора „без характер и добра отхрана...“ Говори ли наскоро след това за опозицията на „младите“ в Букурещ, на Каравелов, Касабов, Димитър Ценович, Иван Мънзов, Кирик Цанков, той пренебрежително представя тяхната обществена дейност като подсказана само от груба сметка, от нужда за лесно препитание. „Напъвали“ се тези господа да минават като някаква млада партия, „партида на младите“, но в същност всичко ставало според Георгиев „не за друго, (а) за пари: дай му пари, че и против баща си пише“. Каравелов, който се е отрекъл от новия вестник на Добродетелната дружина и е започнал свой вестник, С в о б о д а, не прави тук изключение: „Каравелов сега глади сърбите, за да му дават кокал“²⁹; и сръбският агент в Букурещ, който не познава българските работи, подкрепя Каравелов, наивно вярвайки, че така ще може да върти българите, т. е. „да си играе коня“. Умният и практичен банкер е заслепен до толкова от омразата си към всички, които му се противопоставят или го критикуват, че не се поколебава да ги очерни като най-долни карьеристи и наемни чужди оръдия... Мнимата добра отхрана и безкористното, на които той изглежда поклонник, означават само толкова, че младите обществени сили трябва да проявяват благочинно послушание към по-старите плутократи, като се подчиняват на техния „олигархически дух“, по израза на Раковски.

Но как собствено се заражда и оформява тази опозиция на „младите“, към която сега бива причислен и Каравелов?

Пристигнал в Букурещ, Каравелов разбира тепърва на самото място с какви елементи и с какви настроения между българите има да се справя. Ако, от една страна, той е имал впечатление, подобно на други емигранти, минали от Сърбия в Румъния, че тук се диша напълно свободно, без страх от полицейско преследване и без обиди от чужд шовинизъм,³⁰ от друга страна, той е попаднал изведнаж между враждуващи български групировки, където е трябвало да избира мястото си и ролята си. Колкото и да е искал отдалеч да си състави правилно мнение за българската емиграция в румънската столица, той не е познавал ни социалния ѝ състав, ни създадените в нея противоположни идейни течения, ни отношенията ѝ към актуалните политически събития. Срещу малката, но влиятелна група забогатели търговци, предприемачи и земевладелци, към която са се прилепали някои интелектуалци с осигурено обществено и материално положение, е стояла по-значителната маса образовани или полуобразовани „разночинци“, излезли от всички среди, заедно с бездомните или гладни хъшове, забягнали от България и внесли дух на недоволство от всичко. Тези хъшове са критикували безогледно сития и консервативен български кръг, проявявайки едновременно с това голяма активност в името на „народната идея“.³¹ Който

* За менталитета на хъшовския елемент представя интерес мнението, което изказва Григор Начевич, приятел на „старите“, в писмо до Панайот Хитов от 29 август 1868 г. Начевич говори някак от високо за екзалтираните „млади“, склонни да обвиняват войводите, че не са вдигнали въстание: „С една дума, всичките хора им са криви, всичките продадени, подкупени, и само те са добрите патриоти; освен това, те са-

иска да си представи ясно образа на тази пъстра смес от всякакъв род *desperados*, да разбере настроенията, мненията, надеждите, които движат буйната и решителна българска младеж, той трябва да чете по-вестта на Вазов *Немили-недраги*, в която художествено-реалистично е възсъздадена средата, откърмила и въодушевила един Левски, един Ботев, един Бенковски. Когато обстоятелствата извикват двете главни разслоения емигранти за изпълнение на дълга към отечеството, неминуемо ще изпъкне и антагонизмът в домогванията или тактиката им. Докато по-старото поколение, извоювало си чест в обществото и признание на официално място, мисли, че може да командува на младите и да ги държи в покорност с парите си, тези млади проявяват зоя за независимост и за самостоятелно действие, особено откак са дозели русофилския курс на самонадеяните първенци, усвоен в съгласие с руския дипломатически агент в Букурещ. Антагонизмът тук изпква още преди смъртта на Раковски, когато някои „млади“ се опитват да правят голяма политика мимо изпитания вожд на бунтовниците, като влизат в „Свещена коалиция“ с румъните и подават познатия си мемоар до султана за една дуалистична турско-българска държава по примера на току-що постигнатото австро-унгарско съглашение (двуетинна монархия), а „старите“ работят все тъй пъргаво за един сръбско-български дуализъм, бидейки насърчени от Русия.

Че „младите“ не са били още от самото начало враждебно настроени към Русия, че, наопаки, те са смятали предложението си за провъзгласяване на султана за български цар само дипломатическа диверсия, с която е трябвало да се замажат очите на Европа, тъй като накрай те не са вярвали в турската готовност за побратимяване с българите, личи най-добре от молбата, която Централният таен български комитет отправя на 3 март 1867 г. до руския император. Както показват разкритията на в. *Народност* от 16 декември 1867 г.,³³ мемоарът до султана е бил замислен от неколцина „чувствителни и решителни родолюбци“, загрижени за народното достолепие и болезнено засегнати от унизителния адрес до султана,³⁴ подаден през декември 1866 г. от българските първенци в Цариград начело с д-р Ст. Чомаков и народните владци.³⁵ Ако последните по повод на критското въстание са намерили за полезно да порицаят гръцкото движение и да уверят султана във верноподаническите чувства на българския народ — но без да предявяват каквито и да било искания за национални и политически права. — букурещките патриоти, наопъки, са държали на тези права и са настоявали за автономно българско царство (макар и зависимо от Отоманската империя), за самостоятелна българска администрация и войска, за български официален език и български патриарх като духовен началник на отделна черковна йерархия. Непосредствено след подаването на мемоара обаче — на „знаменития мемоар (както пише после Ботев),³⁶ който като галванически ток мина през сърцето на народа и възбуди нервите му“, — тези ревниви за националната си чест млади патриоти се обръщат с писмо до княз Горчаков, външния министър в Петербург, молейки го да предаде на руския император молбата на

ми помежду си нямат доверие един на други и се клеветят и интригуват. С една дума, тука няма вече хора с разум; затова и никак не трябва да обръщаме внимание на лаянието им, но да си следваме предприятието.“³²

Тайния комитет. И в тази молба, подписана от председателя на комитета Г. Б. Диамандов (sic), членовете Ив. Грудов, К. Цанков, Ат. Андреев и Райчо Попович и секретаря Д. Бранков (Касабов не фигурира тук, също и Кисимов), се казва, че комитетът е решил да действа за освобождението на България със същите явни и скрити средства, до които прибегнала Франция на Наполеон III, когато поддържала западното влияние и католицизма на Балканите; че той смята „Белия цар“ за традиционен покровител на българския народ; че комитетът е устроил свои клонове в страната, за „да се подготви народният дух“; че инициаторите молят руския император да подкрепи мемоара им до султана, макар да са убедени, какво „султанът по собствена своя воля и без посредството на Европа“ не ще отстъпи и няма да задоволи исканията на народа; и че като смятат за излишно да доказват, „каквото и да бъде съдържанието на адреса до султана“, вечната връзка на българския народ с „великия, свободния и силния руски народ“, тъй като „кръвта не е вода“, те молят императора да им отпусне „парични средства“, за да могат българите да се борят успешно „с влиянието на католицизма и латинизма“ и „да поддържат и потвърдят със силата на оръжието своята просба пред султана и своето право“.³⁷

И така: ако „старите“ са търсели с притезанието си да ръководят българското дело, опора в руската поддръжка, „младите“ са били отначало също готови да прибегнат до същата поддръжка, молейки за необходимите материални средства, с каквито не са разполагали. Руското правителство обаче не се показва склонно да влезе във връзка с един революционен комитет, съставен от малко известни, при това и несигурни лица, особено след като то е имало вече определено и благоприятно мнение за организацията на „старите“, оказала се тъй податлива за съветите му. Тогава Тайният комитет, давайки доказателства за своята неустановеност, обръща тактиката си и — скривайки грижливо от света постъпката си пред руския император — отново заработва за турско-българския дуализъм. Той започва да храни неразположение към официална Русия, отказала се да го зачете и отрекла му всяка субсидия. Намерил по други пътища средства за издаване на свой вестник — първият брой на *Народност* излиза на 21 октомври 1867 г., — комитетът не се стеснява вече да изповяда русофобското си настроение и демократичните си идеи, дошли в разрез със системата на абсолютизма. В статията на *Народност* именно, която разяснява историята на мемоара до султана, се изтъква, първо, мирната цел на организацията, от която той е изхождал: „Тайният комитет няма нищо общо с прашането на четите и нито впадале това нещо в неговото предназначение, когато трябваше първо нужната стъпка да извърши чрез морална една революция...“ Комитетът бил само компрометиран чрез тези чети, които не принесли никаква полза и които несправедливо се приписвали нему. Налагало се обаче тъкмо за това българският народ да се застъпи за исканията в мемоара, като бъдат изпратени от всеки град по двама души пред Високата порта. И за да бъде ясно разбрано гледището на комитета, изтъква се следното съображение: султанът не могъл да откаже приемането на народните представители, понеже и Европа щяла да му внуши, че „е минало вече безвъзвратно времето на теокрацията и на абсолютизма“, че е настъпил момент „да се отвори път на идеите на века, които са

идеите на конституционализма...“ Авторите на мемоара застават, както се вижда, на почвата на либералната демокрация, изградена върху принципите на Френската революция; те искат възстановяване на гражданските права и осигуряване на националната свобода, погазени от деспотическите държави. Отказът им от Русия е бил отказ от всяка форма на теокрагичния абсолютизъм и недоверието им към сръбско-българския пакт е вървяло редом с недоверието към черковната борба, водена от цариградската колония в името на един твърде скромнен идеал. Далеч от всяко тесногърдие, хората на Тайния комитет като привърженици на парламентаризма и народовластието в най-широки граници препоръчват на българския народ чрез статия в *Народност* от 11 ноември 1867 г. да избере и изпрати в Цариград свои представители, „за да иска политически правдини, като напусне веке черковний въпрос, от който до нине не е придобил ничто, нито ще добие...“ Противопоставяйки се в последната точка на Раковски, който до последен час е виждал в борбата за самостоятелна черковна йерархия залог за националното сплотяване, комитетът изнася в платформата си следните искания: „1. Унищожение на беделя (военния данък на немюсюлманите). 2. Законно равенство. 3. Военни и политически правдини без разлика на вяра и народност. 4. Българският народ да си се управлява от войводи. 5. У войводниците да бъде българският език главний. 6. Народно събрание в Цариград.“³⁸ В броя си от 1 декември 1867 г. *Народност* допълва списъка на тези искания с нови: 1. Основаване в Цариград на едно училище с професори чужденци за всички поданици, „в което да се учат как се управлява и как се съди“. 2. Отпечатване на „всеобщ законник на турски и френски за цяла империя отоманска“. 3. Християни да се съдят за своите „фамилни дела“ в черковните си общини. Препоръчвало се е при това „да не се лъжем с надежда за добиване на едно духовно управление“, както и „да не се осланяме на Сърбия“, понеже на първо място западният ни съсед щял да настоява „да приемем сръбския език и неговата литература, и тъй българското име да изчезне от картата на света“. Историята не познавала случай да е водил някой народ война с друг за освобождението на трети (така се хвърля подозрение еднакво и върху Сърбия, и върху Русия), затова българите трябвало да действуват сами в споразумение с Турция, като постоянноствуват на изтъкнатите точки.³⁹

При неуспеха на тази програма, зад която не е стояла никаква здрава организация, способна да увлече масите и да стресне Високата порта, Тайният комитет се разпада бързо и членовете му потеглят в различни посоки. Някои от тях се сгрупирват около букурещкото читалище *Братска любов*, събудено за нов живот през 1867 г., и тук в срещи и в беседи на разни теми те гледат да сгреят ентусиазма си за народополезно дело в опозиция към „старите“ и тяхното читалище *Благодетелна дружина*.⁴⁰ Същински център на политическите разговори и планове става обаче т. нар. *Българско общество*, което, основано през май 1868 г., събира „младите“ в името на революционната идея.⁴¹ Между това Касабов, който се бил оттеглил временно като учител в Ловеч, се завръща отново в Букурещ, за да заработи отново с Д. Ценкович, К. Цанков и други приятели, като поема и редакторството на *Народност*. Вестникът, без да следва никаква последователна политическа линия, понеже в него сътрудничат лица с раз-

лични възгледи, застава дотолкова на по-определена позиция, доколкото одобрява четнишкото движение, събирайки и суми за него. Касабов приготвя тогава и прокламациите, които е трябвало да се пръснат от името на „Привременното българско правителство в Балкана“. Забравяйки бързо турско-българския дуализъм, той величае сега четите с техния чисто български характер и зове въстаналия народ да поеме „в своите собствени ръце вътрешното управление на общото си отечество, България, и да се сдобие с независимо народно правителство, подобно на съседните държави Румъния и Сърбия“. В адреса до посланиците на великите сили, който Хаджи Димитър и Стефан Караджа е трябвало да изпратят на френски език през юли 1868 г., се е казвало още, че българският народ бил престанал да вярва в реформите на султана и че изчерпал всички легални средства, за да добие облекчение на съдбата си, той прибегнал до оръжието, без да има споразумение с коя да е външна сила.⁴²

Докато продължава в българския и в чуждия печат шумът около четите, при което Народност изпъква все по-открито като революционен орган, „старите“ в Букурещ, за да не заглъхне напълно името им, се решават също да проявят живот. Разочаровани от дуализма със Сърбия, те не искат да останат по-назад от „младите“ с обръщението им към Европа и изграждат до свиканата на 4 януари 1869 г. в Париж конференция на великите сили (починът за нея е бил на Русия, по повод на критското въстание) една телеграфическа петиция. В нея те са изтъквали, че „задоволяването на законните народни желания е днес единствената възможна основа на едно правителство, следователно подбуждането на народните въстания или революции по-малко може да се отдаде на емисарите и съзаклятниците, отколкото на едно състояние на работите, което завършва с умората на най-якото търпение. Признали така правото на въоръжения български и гръцки протест срещу турското владичество, те са подчертавали неспособността на Цариград да задоволи християнските си поданици чрез хатихумаюни, които остават мъртва буква. Какво трябва да бъде правилното разрешение на въпроса? Отговорът е могъл да бъде един. „Онова, що искаме не е: Турция да ни признае тая или тая реформа, но да може да ни тури нас самите направо и силно върху нашата съдба. Българските желания са: 1. Автономия с една народна администрация. 2. Едно всеобщо събрание, избрано чрез общо гласуване на два степеня. 3. Един управител (каймакам), избран чрез всеобщо събрание и потвърден от Н. В. султана.“ Говорейки от името на емиграцията в Румъния, но ставайки тълкуватели на седем милиона свои сънародници южно от Дунав, подписалите петицията 54 души, които се наричат накрая „най-благородни помежду българите, родом от разни места на България“ (но в тяхна подкрепа идели също „свещеници и миряни, търговци и занаятчии, проприятори или със свободно занимание“), считат за нужно да заявят в самата петиция: „Нашето положение като благородни (нотабили) помежду българите ни запазва от всяко едно възможно обвинение в бунтовнически възбуждения; умереността на нашите мнения е позната тук на всички. Далеч от да възбуждаме нашите съотечественици българите, ние се стараем да им проповядваме през Дунава търпение, но докога ще трае това?“⁴³

Телеграфическото обръщение на „старите“, което в съществените си точки е стояло тъй близо до исканията на „младите“ и което би могло

да се сметне като опит за доближаване на гледищата, за да се стигне до общи действия на българската емиграция, не допринася практически нищо за решението на народния въпрос, бидейки то глас на една малка група, неупълномощена от никаква по-широка организация и лишена от каквато и да е тежест пред международния ареопаг. Но затова пък то извиква страшно негодувание в средата на „младите.“ Причина за недоволството са били не предложенията по същество — там като че ли е имало тацитно съгласие между двете течения, — а притезанието на „старите“ да изразяват само те волята на народа и да се представят на света като някакво благородно съсловие. Н а р о д н о с т излиза със статия от 26 януари 1869 г., за да протестира срещу обидата към народа: обидата да си присвояват неколцина богаташи, изолирани от мнозинството на емиграцията, титлата „благородници“, макар такава класа да не съществувала изобщо у българите. Отхвърляйки мисълта за някаква а р и с т о к р а ц и я у нас по примера на руската, Касабов е писал: „Българската млада още интелигенция, която е следвала науките си в разни европейски държави, се развива днес силно от средата и масата на българския народ; тя, като израз на народния дух, е вдъхновена с чисто народни и патриотически чувства, тя питае в себе си и чисто демократически дух... По тая причина и някои деспотически държави гледат днес ширенето на българската интелигенция като едно най-голямо зло и се трудят да турят всякакъв вид пречки в нейните благородни стремления.“ Кон са били тези „деспотически държави“, подкрепили мнимата българска аристокрация и недоволни от демократичната интелигенция, не е трудно да се разбере. Младата емиграция се е обявила против руския монархизъм, ревнив да тури под своя ръка българското освободително дело. И тези млади дават драстичен израз на своя протест в една „парижка“ дописка до Т ъ п а н (1 февруари 1869 г.), в която нотабилите са подиграни, че искали от Европа две камари за България, „сир. една чорбаджийска и друга мекереджийска“. В драматичната сценка все там (20 март до 10 април с. г.) „Един нотабил“, в която Европа се замолва да ни даде един губернатор и две камари: „българоядна тайфа“ и за „простите мужици“, се подхвърля още, че прошениято до конференцията било „изпроводено по московски кабинет“ до българските нотабили само за подпис. На друго място същият Т ъ п а н (10 април) помества заповед от Русия до нотабилите в Букурещ: да се борят те с „младите завераджи“, в опита им за парализиране на панславизма, да унищожат читалището „Братска любов“, да опровергаят мемоара на Тайния комитет относно дуализма с Турция и да опропастят не само в. Н а р о д н о с т, но и цариградския в. П р а в о, който бил орган на поляците.⁴⁴ Т ъ п а н не престава и по-нататък да ссмива „старите“ за техните политически прегрешения, като напада руската противобългарска политика. В броя си от 13 януари 1870 г. напр. той помества карикатурата „Великата идея на славянофилите“, която изобразява Русия, „старата сестра“, като едра с голям корем жена, която тъпче с крака повалената Полша и държи с една ръка Малорусия за косата, а с другата ръка посяга към България, Сърбия и Бохемия, докато пък Великорусия е паднала на колене и простира ръце към нея. Под карикатурата стои обяснителният ироничен текст, стиховете от А. Хомяков:

И ждугь окованные братья,
Когда-то зов услышат твой,
Когда ты крылья, как обятя,
Прострешь над слабой их главой.

Че и Народност, и Тъпан с нападките си против „старите“ и тяхната вярност към царска Русия са се поставяли неволно в услуга на една турска политика, ръководена от Али паша чрез шпионската му мрежа в Румъния, днес знаем положително. Както ще видим, Теофан Райнов, приятел на Раковски и поклонник на Мацини, е действувал пред „Млада България“ в Букурещ планомерно против руското влияние всред емиграцията, в защита на турско-българското споразумение и на самостоятелната революционна борба. Затова пък анонимната брошура на полковник Ив. Кишелски (българин от Котел, в руската армия): „Протест на един българин противу някой си български работи в Букурещ, 1869, 1 ноември“, си е поставяла за задача да защити русофилите около Добродетелната дружина, стоваряйки вината за разцеплението всред емиграцията върху партията на „младите“, представени като роби на опасен космополитизъм и като оръдие на поляците.⁴⁵ Според Кишелски вестникът на непримиримите „млади“ Тъпан ратувал за охлаждането и скъсването между българския и руския народ: „Мъчи се да ни направи да отстинем от единствената силна славянска държава, от която всички Европа се бои.“ Кишелски е повтарял това, което е чул от „старите“; защото и в. Отечествен. техният орган, като отбелязва през март 1870 г. брошурата му, намира, че тя разкривала правилно заблудите на групата „млади“, запретнали се да сеят раздори между българите и Русия чрез „вонещия Тъпан“, който се бил поддал на „полски внушения“.⁴⁶ Увещанията на самия Кишелски към „младите“, в смисъл да обуздаят те своята русофобия и да заживеят братски с по-старите в името на общонародния идеал, остават благопожелание, което не намира отзвук ни в една от двете тъй ожесточени една към друга страни. Кишелски в случая е действувал по поръчка на граф Игнатиев, руския посланик в Цариград, който е искал да се тури край на раздорите всред българската емиграция, тъй пакостни за руската блискоизточна политика. Игнатиев е писал на Кишелски по-късно, към края на 1870 г.: „Мен ми е твърде жал, че желаемото от мен необходимо съгласие бе нарушено в последно време поради враждата и завистта между така наречената стара българска партия и някои „млади“, желаещи да достигнат преобладаващо влияние... Младата партия страни от нашето Генерално консулство в Букурещ, като си въобразява, че съществува някаква солидарност между нас и една от българските партии. Руските агенти не принадлежат и не могат да принадлежат на никаква партия. Те стоят по-високо от частните препирни и трябва да се стремят към висшата цел, т. е. към благо на българския народ, като не обръщат внимание на личностите“. Предавайки в писмо до Любен Каравелов (10 декември 1870 г.) тези препоръки на Игнатиев, Кишелски добавя от своя страна, че било трудно да се постигне това, което искал Каравелов в молбата си до Игнатиев (не знаем за какво се отнасяла тя), и отново настоява да се опита всичко възможно за помирението между румънските българи. „На теб като публицист и благонамерен българин прилича все пак да се придържаш в нашата обща славянска политика, отколкото в

изключително българската, каквато още няма и която може да бъде само във връзка с общите славянски интереси и с общата политика на Русия... Затова черпи и се съобразявай, бай Любене, не с французката и не с швейцарската и американската републики, но с политиката на Русия... Ти можеш да кажеш на Офенберга това, българските работи всякога ще купат, ако дейността на частните лица за общото благо бъдат безнравствени и егоистични...“ В преписка към това писмо (все на руски език) Кишелски се обръща отделно и към Димитър Ценович — да вземе и той участие в усилията за съгласуване действията на българите, за тъй желаните от Игнатиев мир и съгласие между тях, в името на общото народно дело.⁴⁷

Понеже „младите“ в лицето на Каравелов, Ценович и Киряк Цанков се оплакали чрез Кишелски на Игнатиев от поведението на барон Офенберг, с нескриваното му пристрастие в българските разпри, то Игнатиев, готов да стори каквото може, за да спаси сговора на емиграцията в Букурещ, нарежда да бъде отзован Офенберг и заместен със Зиновиев (после посланик в Цариград). Според късните спомени на Ценович Каравелов, отчаян в началото на 1872 г. от преследванията на Добродетелната дружина, изпратил оплакване до княз Горчаков, външния министър в Петербург, в смисъл, че ако руското правителство държи и занапред на Балканите консули „в рода Офенберга, излезли от немската кухня“, то щяло да загуби съвсем симпатиите на южните славяни. Горчаков вдигнал тогава Офенберг и го изпратил консул нейде в Африка. Щом пристигнал, Зиновиев повикал Ценович и го разпитал за причините на партийните ежби между българите, намерили отзвук в пресата им (Свобода и Отечество). Ценович обяснил работите, сочейки между другото отказа на „старите“ да дадат сметка за народните пари, държани у тях, и да вложат тези пари в държавна банка, както се искало и в едно прошение на „младите“ до министър Братиану, което било препратено до руското агентство в Букурещ (понеже Хр. Георгиев бил станал руски поданик). Зиновиев накарал тогава Георгиев да състави баланс за всички български дарения, поверени нему, и да вложи сумите в банката. „Нещеш ли, че след тази покана Христо Георгиев, ударен от апоплексия, умря на третия ден.“ Зиновиев запечатал тогава касата му и заповядал на брат му Евлогий да уреди сметките (което въобще не станало и по-късно)... Тъй или иначе Зиновиев докладвал за всичко на Игнатиев и оттогава руското правителство взело да гледа, според Ценович, с по-друго око на българските партийни борби и на политическите действия.⁴⁸

Че въпреки натиска от новия руски агент тези борби не се прекратили, е факт безспорен. Злата воля на групите с идейни различия и с чувства или интереси от различно естество се е оказвала непреодолима пречка за догонването от руското политическо ръководство и от широката българска общественост обединение на силите.

3

Статия на Каравелов „Що искат българите?“ от май 1869 г. в русофобски дух. — Кому служи новият вестник на „старите“? — „Обявление“ на Каравелов с отказ от в Отечество. — Проектпрограмата на този вестник от Каравелов. — Първо просвета и после политическа свобода. — Каравелов в Одеса: полицейско наблюдение на връзките му. — Полемика с Отечество за отказа от редакторството и за клеветите

на „старите“. — Космополитична свобода и социална революция. — Дописка до З а-
става по конфликта с Хр. Георгиев, и до Г о л о с по черковния въпрос в България.

Началната намеса на Каравелов в живота на българската емиграция в Румъния не е била от естество да отслаби създаденото от по-рано и непрестанно засилваното там напрежение. Ако отдалеч той се е решавал да редактира вестник, мислейки, че се касае за орган на сплотената българска емиграция, то, пристигнал в Букурещ, за него става ясно, че в действителност поканата е идвала от тесен кръг сънародници, при това съвсем не от родствена нему по идейни тежнения и обществени симпатии група. Измамен в очакването си да застъпва духовното единство на румънските българи, той се е колебал известно време да остане ли тук или както сам излага в писмо от 31 август 1869 г., което ще приведем по-долу, да се завърне отново в Нови Сад. Но увещанията на някои млади българи го накарали да приеме предложението за редактор с надежда, че може би ще се постигне чрез новия вестник сближение между двете враждебни партии, за което проявявали желание, на вид поне, и „старите“. Преди още да се обвърже формално с последните, Каравелов намира за нужно да се представи на всички с възгледите си, развивани вече в Сърбия. Именно в Народност от 11 май 1869 г. той излиза с една статия, „Що искат българите?“, подписана с инициал Л., която едва ли е могла да хареса на Добродетелната дружина с острието си, насочено против руското влияние, макар да е развивала идеята за една широка балканска коалиция, опряна на сръбско-българското разбирателство. В съгласие по-скоро с русофобията на „младите“ Каравелов се обявява тук против доклада на английския консул в Белград, туркофила Логворт, който твърдял, че българите били далеч от всяко революционно възбуждение, за което се говорело само по руски и сръбски интриги. Опровергавайки дипломата интригант, той е писал: „Не, нека говори той каквото иска; нека турските органи бълнуват що им е драго, българите вече възкръснаха, премериха сили те си и разбраха по кой път трябва да вървят . . .“ Българите, мисли Каравелов, са загубили всяка вяра в турските закони и преобразования. Разбрали са що им е потребно за собствената свобода и благополучие. „Идеята за Южнославянската федерация, или по-правилно, за Дунавската федерация, бистро се развива между българите и твърде скоро ще може да приноси своите плодове. Българинът подава братски ръка всекиму, у когото в гърдите тупка човеческо сърце, у когото реч свобода стои по-горе от всичко, у когото консерватизъм няма никакво значение.“ Ако Лонгворт е съзирал в българското недоволство руски интриги, истината била, че такива интриги имало, но че те били от съвсем друг характер. „Русия всякога е гледала да удуши българските движения, било против турците, било против гърците, — а никога не е подстрекала тях движения, защото то е противно на нейните интереси.“ И към сърбите руската политика е била същата. И това налага на сърби и българи да постигнат споразумение за обща борба. „Защото нашите интереси са едни исти, защото свободата на едната нация е свобода и на другата, защото българинът без сърбина и сърбинът без българина не може; най-после, защото тях две нации са братя еднокръвни, едновърни и имат еднакви нрави и обичаи. За българина всеки сърбин е българин и брат; а за сърбина всеки българин е сърбин и

брат.“ И още: „Българите желаят братство, живот и свобода как лична, така и национална, а дека има тия три велики сили, там не може и да се помисли за деспотизъм.“ И с власите се налага да живеем в най-тясна дружба, понеже имаме общи врагове и интереси. „Трансилвания, Срем, Тракия и Хърватско са везани с един синджир и ако скъсаме тоя синджир, то развезваме ръцете на четири народа. Колкото за гърците, ние им оставяме празно място в нашата бъдеща история и ако желаят, нека напишат: аз есм с вами и никтоже на ни.“⁴⁹

Програмата тук се схожда по същество с писаното от Каравелов четири месеца по-рано пак в *Народност* (2 февруари с. г.) с тази само разлика, че ако тогава той е противопоставял федерацията по швейцарски или американски тип на монархията изобщо, сега той изтъква като врагове на свободата и на балканското единение руския деспотизъм и консервативното начало, откъдето и да иде то. „Старите“, ако са знаели, че под Л. се крие Каравелов, трудно би могли да виждат у него съюзник за своите политически планове. И че Каравелов е отбягвал отначало да застъпва пред тях така открито своите крайно демократически убеждения, личи от много по-умерената проектопрограма за в. *Отечество*, съставена към края на май 1869 г. За тази програма, отпечатана още тогава, но останала нераздадена, говори една анонимна дописка в *Дунавска зора*, изпратена от Букурещ на 25 юни 1869 г. Като съобщава, че българските първенци в този град щели да започнат вестник под редакцията на Л. Каравелов, който бил дошъл от Нови Сад преди 5—6 недели, за „да се спогоди с речените първенци за тая работа“, дописникът не скрива неприязненото си настроение към тях. Програмата обещавала, че вестникът ще служи на общите народни, а не на частните интереси; но ще бъде ли тя наистина приложена? Основания за такова съмнение имало доста. „Господарите на *Отечество*“ още преди една година и половина търсят си човек (а не редактор), който да им пише по вкусът, като за тая цел бяха приканили г-н Р. Жинзифов, подире г-н Станишова, Стоянова, Т. Икономов и други (струва ми се и многонадеждния наш млад историк г-на Дринова бяха викали), от които ни един не можа да се съгласи с тях според тия причини...“ Главна пречка тук била, че букурещките български първенци се били превърнали в оръдие на руската правителствена политика, а „човек почтен и честен“, който би искал да бъде и верен български син, по никакъв начин не би се наел да им служи. „Колкото за господина Л. Каравелов, ние сме уверени, че той не ги е познал, и щом ги упознае, ще умее и той да направи което се следва за истинното наше общенародно добро.“ Онези първенци се стремели да опропастят всички други „самостоятелни“ български вестници в Румъния и в Турско, които проповядвали независимо българско развитие, мимо всяко чуждо влияние и в разрез с руската политика, която искала да вървят българите безусловно след нея...⁵⁰ Тъкмо дописката в *Дунавска зора* се има пред вид месец по-късно от сатирично-хумористичния *Тъпан*, когато в броя му от 27 юли 1869 г. се съобщава как били изтекли почти три цели години, откак букурещките „москофили“ намислили да издават вестник в защита на „русо-нотабилските интереси“, и как все още те не могли да намерят човек, годен да урежда вестника „по диктатурата на гукашното руско консулство и по вкусът на г. г. Христо Георгиев и С-е“. Отказвали се били до един всички поканени по-рано лица, включително

и Л. Каравелов, понеже никой не се наема да редактира *Отечество* мимо убежденията си. И накрай бил намерен за редактор „някой си П. Х. Кисимов, историк неумолимий и философ дървений“. В следващия брой (10 август) *Тъпан*, за да подиграе излезлия първи брой от *Отечество*, препоръчва на „нашите маслинджии и лакерджии“, както и на „арнаутските халваджии“, да се абонират по-скоро за този вестник.⁵¹

Каравелов, който след подписването на договора с Добродетелната дружина бил заминал за Нови Сад, за да доведе жена си и донесе библиотеката и ръкописите си, се е почувствувал крайно обиден, когато прочита дописката в *Дунавска зора*. Отворени ли са били очите му и от други лица върху истинския образ на Христо Георгиев и върху невъзможността да работи с този реакционер, заклет враг на „младите“, той сигурно се е чувствувал и унижен от разкритието, че до него се е прибъгвало едва откак са отказвали да служат на „старите“ толкова хора на перото, далеч по-незначителни като личности и таланти.

Съществено значение тук добива, както става ясно от две писма на Хр. Георгиев, изнесени от М. Димитров, влиянието, спечелено от някои „млади“ върху Каравелов.⁵² След първите срещи на тогава с Христо Георгиев последният съобщава на 7 май 1869 г. на Георги Шопов, че извлякъл впечатление за готовност на Каравелов да изпълни желанието на „старите“ за издаване вестник, като състави „днес-утре“ и програмата му, но че останал недоволен от дружбата на Каравелов с някои „млади“, които правели усилия да го откъснат от това съучастие. „Нашият Райнов баш-шпионина, съобщава той, го съдружил Каравелова от Гюргево до тук, че и тука с другаря си Касабова все подире му тичат, да го изпробват да не приемни вестникарството.“ Сключил вече договора от 1 май за издаване на новия вестник, Каравелов скъсва връзките си с Хр. Георгиев веднага след завръщането си към средата на юни от Белград и Хр. Георгиев пише на брат си Евлоги на 5 юли: „... с нашия Каравелов няма да стане нищо за вестника и, както се вижда, той е човек лукав и непостоянен и по-добре, че не започнахме. Защото щеше да ни остави в калга. Той с нашите подписи т. г., с контракта, що му бехме дали, се рекомандува пред сръбското началство...“ Каравелов именно бил се споразумял със сръбския политик Протич и сръбския консул в Букурещ Магазинович да започне в Букурещ или в Белград вестник „с подкрепата на сърбите и целта му, се види, ще бъде да подкрепи сърбите и бие русите“. По-интересно от това предположение на Хр. Георгиев е съобщението му: „Кисимов ми каза, че видял у Каравелова две прокламации типарени, от които едната била към народът руски, дето го вика, да възбуди против началството и да направат република...“ По мнението на Кисимов тези прокламации били съставени от Каравелов и отпечатани (типарени) или от сърбите, или от посочения Теофан Райнов, който заминал преди заедно с Каравелов от Гюргево с параход за Сърбия. Оставим ли въпроса за авторството и съдържанието на тези прокламации, правилно изглежда досещането на Хр. Георгиев, че за откъсването на Каравелов от „старите“ голяма роля са играли противниците им Касабов и Райнов, за чиито връзки с руската революционна емиграция ще говорим по-нататък.

И така, осведомен вече добре върху политическите позиции и намерения на Христо Георгиев и посрамен пред себе си от зависимото по-

ложение, в което е попаднал, той е бил силно оскърбен и от некоректността на контрахентите си, когато те внасят в програмата си за Отечество при отпечатването и някои поправки без неговото знание и съгласие. Из уязвеното си авторско честолюбие той излиза тогава в Народност от 6 юли 1869 г. — в един разположен към него вестник, където се започва и обнародването в подлистник на повестта му „Горчива съдба“, — със следното кратко и категорично опровержение. Озаглавено „Обявление“:

„Преди няколко време се издаде едно обявление за нов в. Отечество, в което е подписано и моето име. Аз, истина, условиях се с едно букурещко дружество, което носи име „Старите“, да бъда редактор на този вестник и написах за него програма според моят поглед върху българските работи и български интереси въобще. Но мене трябваше да отпътувам в Австрия по свои частни работи и затова оставих обявлението или програмата си на горереченото общество, за да го напечати и раздаде дорде се аз върна. Преди една неделя се върнах в Букурещ и какво намерих? — Моята програма изменена и прелесана по калъпът на г. „Христия и компания“. Аз никога не съм бил чуждо оръдие, никога не съм продавал своят народ и затова се отказвам от това обявление и известявам всеки българин да не приписва горереченото обявление мене.“⁵⁴

Тежестта на опровержението е падала, както се вижда, върху подертаните от нас думи. Предателство към народните интереси, готовност на някои българи да бъдат чуждо политическо оръдие: това се е еменявало в непростим грях на старата „компания“. И че Христо Георгиев и другарите му са били „смаяни от това поведение на Каравелов“, както свидетелствува Пантелей Кисимов в спомените си, не е никак чудно. „Споделях, разказва Кисимов, тяхното негодувание срещу очевидната цел на отменника от ангажмента си условен редактор, цел далеч неблагоприятна и непатриотична, и в един разговор върху поправлението на това зло положение ме задължиха с грижата да намеря някой измежду учените наши българи за редактор на вестника, на същите условия по контракта на Л. Каравелова, подписан от него. Тогава ми показа и контракта му, на който стоеше собственоръчна негова бележка, че е получил тримесечната си заплата — 75 австр. жълтици предварително.“ В контракта било предвидено Каравелов приема да редактира Отечество за неопределено време при условие, че всички политически уводни статии ще бъдат преглеждани и одобрявани предварително от настоятелството на вестника. А колкото до останалия материал, той се предоставя на усмотрението на редактора. Заплатата била 25 ж. месечно, изплащана от касиера М. Колони, член на Добродетелната дружина. Понеже никой от поканените дотогава за редактор не се озовал, Кисимов се предложил сам за такъв и дружината го приела от немай къде. „А че можеш ли? Наемаш ли се? Пригответен ли си?“ — запитали Георгиев и другарите му. Без да вижда нещо докачливо в тези въпроси, Кисимов, който служил дотогава в една търговска къща, но който бил познат вече като автор на брошурата от 1866 г. България пред Европа и на мемоара на Тайния комитет до султана от 1867 г., отговорил положително на въпросите, бидейки в единомислие със „старите“ по русофилската им линия и по антипатията им към някои „млади“, групирани около Тъпан.⁵⁴ Основан през февруари 1869 г. и редактиран от Ив. Мънзов, последният лист си е поставял за задача да осмива всяка компромисна и русофилска политика на противниците си, като застъпва чисто революционна идеология.⁵⁵

Кисимов започва да урежда вестник *Отечество* и още в първия му брой от 25 юли 1869 г. намира за нужно да се обясни с Каравелов по повод на отказа му и на приведените за това мотиви. Първо, той напечатва нераздаденото още обявление на Каравелов, за да се види какво се е поддържало там, а после коментира внесените поправки с цел да оневини „старите“. В проектопрограмата на Каравелов за новия „вестник политически и книжевни“ се е изтъквало, че българският народ се намирал до 1830 г. в двояко робство: „турците го държаха във физически ярем, а фанариотското духовенство в нравствена неволя“. Сега народът се е пробудил и влиза отново в европейската история. Издават се книги и вестници на български, българската просвета се шири. „А всекиму е познато, че нравствената независимост води след себе си и политическа независимост... Ние не щем да погрешим, ако кажем, че просвещението води след себе си политическа свобода, а не политическата свобода просвещение.“ Турците тъкмо за това ще загубят независимостта си, макар и да са свободни, понеже не искат и не могат да се просветят... За нас са „по-потребни просвещение, книги, вестници, училища, от (колкото) барут и куршум“. Защото „само образование и идея ръководят съвременните свободни господарства“. И позовавайки се на един свой любим авторитет, Каравелов добавя: „Един из руските публицисти Чернишевски говори за южно-славянските племена: за славяните на юг е по-полезна в сегашно време една добре написана книга, нежели сто щикове (байонети); тие нравствено по-скоро ще победят своите врагове, нежели физически.“ После той пита: как могат 2 милиона немци в Австрия да владеят над 16 милиона славяни, 4 милиона маджари и 4 милиона власи?, за да каже: „А здравият разум нам отговаря: просвещение и култура.“ Да бяхме и ние, българите, получили образование, щяхме да бъдем у нас първи, а турците последни. „Да, Австрия и Турция са за нас две школи, из които трябва да узнаем що е за нас полезно и необходимо.“ Вестник *Отечество*, който е истинска необходимост, ще брани българските и общославянските интереси, като запознава народа ни с неговите братя и приятели и като печата покрай политическите статии още исторически прегледи, повести, разкази, статистически сведения и пр.

Както се вижда, Каравелов е държал тук твърде умерен език, чужд на всяка революционна агитация, с подчертаване на чисто идейната борба и на нуждата от широко образование като предпоставка на политическата независимост. Дори Чернишевски е цитиран като апостол на знанието, а не като политически бунтар. Ясно е: Каравелов е търсел платформа, при която е могъл да бъде в съгласие със „старите“, без да дразни когото и да било. Но какво е могло да подтикне контрахентите му русофили да разбутват тази програма? Кисимов посочва внесените мимо знанието на Каравелов поправки, причинили досадата му. Първо, в обявлението било писано, че турците държали българския народ във физически ярем, а гърците — в нравствено робство. Думата „гърците“ била заличена и заместена с „фанариотското духовенство“, за да не се насажда фанатична омраза към целия гръцки народ. Второ, вместо „2 милиона власи в Трансилвания“ било поправено в съгласие с истината 4 милиона; по такъв начин не се обиждал

румънският народ в угода на маджарите. Трето, като се изброявали накрая дописниците на вестника от България, съседните страни и „южнославянския свят“, добавено било после „Боемия и Русия“, понеже нямало основание да се изключват тези две страни от списъка. „Ето големите грешки“, възкликвава Қисимов в Отечество, оправдавайки патроните си; и заключава полемичните бележки против Каравелов така: „Съжеляваме този пример на непостоянство, неразбранство и фалшивост в лицето на един момък млад и интелигентен, на когото поведението далеч не беше съгласно в тоя случай с доброто негово име.“⁵⁶

Каравелов е бил в Одеса, когато се появява този обвинителен акт против него. Заминал е той там на 9 юли, за да се срещне с одеските българи, които са били в конфликт с първенците в Букурещ и у които той се е надявал да намери съдействие за самостоятелния си вестник. Недоверието между Одеса и Букурещ се е било изострило не само поради насърчението от страна на Н. Тошков и В. Рашеев на четнишкото движение, но и поради стремежа на двата града да привлекат Книжовното дружество и капиталите му към себе си.⁵⁷ Че това пътуване на Каравелов не е убягнало от око̀то на букурещкия руски консул Офенберг, усвоил вече за мнимия съюзник на „старите“ тяхното неблагоприятно мнение, личи от донесението на Офенберг до градоначалника в Одеса. В него се препоръчвало да бъде Каравелов наблюдаван, понеже в Букурещ той проповядвал „опасни мнения“ и дружал с „най-враждебен към Русия обществен елемент“. Пред вид на това, че у някои другари на Каравелов били забелязани „възмутителните съчинения, печатани в Берн (Швейцария) на руски език“, трябвало да се предполага — мисли консултът, — че неизвестната цел на пътуването е могла да бъде пропагандата на забранената революционна преса. По силата на донесението одеското генералгубернаторство нарежда до градоначалството да вземе то надлежните мерки за проследяване на тайнствения пришълец; а на подполковник Ив. Кишелски то възлага да узнае какво върши Каравелов, та да бъде екстерниран, ако се долови нещо непозволено. Бележката върху рапорта на полицейския началник от 9 август, че трябвало да се обърне внимание и на Н. Тошков за гостоприемството му на втора подозрителна личност (след Павел Грамадов, който също живял у него), показва ясно колко зорко е бдяло руското правителство да се пресече възможността да бъде Каравелов в услуга на революционната руска пропаганда.⁵⁸ Тъй или иначе Каравелов, който е гонел съвсем друга цел, прочита в Одеса изложението в Отечество и решава тутакси да отхвърли обидите, нанесени му чрез неочакваните разкрития. Из полемичната жлъч, която знаем още от обясненията му с Ив. Аксаков в 1862 г., изтича този път едно дълго писмо, характерно за цялото му последващо отношение към Добродетелната дружина и частно към главатаря ѝ Христо Георгиев, когото той нарича тук язвително „Георгиу“, с румънски патронимикум.

Писмото, печатано в Дунавска зора от 31 август 1869 г., е озаглавено: „Аз ли съм фалшив или издателите на Отечество“. То започва с изобличението, че Отечество било „незаконорожден вестник“, понеже се криели имената на редактора и на издателя, и с обвинението в противоречие, понеже вестникът заявявал, че ще служи на мира и любовта у народа, а се бил заел „да псува и да безчести частни

лица“. И Каравелов излага така участието си в проекта на Добродетелната дружина:

„Преди четири месеца г. Христо Георгиу et Compagnie ма пригласиха в Букурещ да бъда редактор на Отечество и аз дойдох в Букурещ. Аз мислях, че тая газета ще се издава от сички букурещки българи, сир. с общо съгласие, нъ скоро са научих, че тя трябвало да бъде орган на частни люде, които съставляват в Букурещ своя партия. Целта на тая партия била да обори младите българи, да убие „Народност“ и да царува навсякъде самостоятелно. Това предубеждение дотолкова ме охлади, щото аз вече мислех да се върна назад отдека съм дошъл, но намериха се, между младата партия такива люде, които ме посъветваха да остана и да взема редакцията върху себе си. Целта на тия млади българи беше да се употребят всичките средства, за да се съединят двете партии заедно и да бъде общо братско примирение. От своята страна и старата партия прояви пред мене същото желание и аз се съгласих. Аз написах програмата за вестникът, прочетох я на издателите; тия я одобриха и дадохме я да се печата. Аз отидох в Нови Сад (Австрия) по работата си и когато се върнах в Букурещ, намерих програмата прекроена или поправена по думите на „Отечество“.

Недоволството на Каравелов идело, първо, от това, че условието му с издателите било да не се подписва името му като редактор, а да се постави името на друго лице („а по каква причина, то е моя работа“). Обаче в отпечатаната програма стояло цялото име на истинския редактор. По-важни били обаче другите промени. И с какво право Хр. Георгиу си е позволил да ги направи? Могъл ли е той да каже, че като си дава париците, позволено му е да върши каквото иска?

„Но ако г. Христо, продължава Каравелов, си дава париците, то не всеки човек е способен да си продава идеите и съвестта за пари; не всеки желае да играе, както му свири г. Христо и С-ие; не всеки може да обича това, щото обича г. Христо, и да ненавижда това, щото ненавижда г. Христо. Нека знае от сега г. Христо, че има на света такива хора, на които идеите са милиони пъти по-скъпи и от пари, и от чиновове, и от медали, и от щастие, и даже и от живота. Много люде за своите идеи са изгнани в тъмниците, изгубили са живота под топора на джелатите, били са изгорени живи, нъ техните ученици вървежа по техния път и народите достигнаха в сегашно време това, за кое ония мъченици изгниха. Не пари възкресяват падналите народи, а светла идея, мъжество и спасителна истина. Но за г. Христия et С-ие всичко това е „тъмна вода в облацех“ и нему се чини, че за пари човек и Бога може да купи.“

Намерил случай да изкаже вярата си в обновата на света чрез пророците на знанието и напредъка, готови да изтърпят всичко — като се вдъхновява еднакво и от героите на Чернишевски, и от историческите справки у Дрепер и други учени, — Каравелов сменя високопатетичния урок към Добродетелната дружина с една по-прозаична полемика и сатира. Програмата, заявява той, напечатана в Отечество, не била нито тази, която бил дал в печатницата, нито онази, която излязла в обявлението, а „друга, трета редакция“. Може да е било поправено, според Христо Георгиев, твърде малко; но нима „всяка дума, всяка точка и запетая“ не са в състояние да изменят често самите мисли? „Кажете ми сега, аз ли съм фалшив, или Христо и Compagnie?“

Отечество по-нататък, твърди Каравелов, се впускало в „шпионлъци и клевети“, като казвало: „Ето, видите ли, тоя човек е против панславянските идеи, той в програмата си не упоменава за Русия и затова вие трябва да се чувате от него; а на властите: тоя човек е маджарин и нарочно казва, че в Австрия има 2 милиона власи...“ Каравелов признава, че бил виновен пред русите, бил ги забравил и моли те да му простят. „Аз мисля, че за такава вина в Русия не бесят,

и г. Христо няма за какво да прави шпионлъци.“ И за да удари здраво Георгиев, Каравелов прави такъв тактичен ход: „Да кажем право, нам ни е твърде драго, че г. Христо толкова обича Русия, и мислим, че тая любов ще го накара да се съгласи да бъде капиталът на Българското книжовно дружество в Русия, а не в неговите ръце.“ Нали тъкмо „младите“ са настоявали, в съгласие с одеските българи, да бъдат събраните дарения за дружеството внесени в някоя руска държавна банка и нали Добродетелната дружина се е опъвала най-силно да не става това, а да се предадат сумите ней, поради което накрай се отказва изобщо от дружеството и не внася нищо за него?⁵⁹ Колкото за грешката с числената мощ на власите в Унгария, Каравелов изтъква, че в ръкописа му били посочени не 2, не 4, а 5 милиони власи; но и затова „не бесяли“ никого. „Срамота е, бае Христо, да преобръщате наопаки чуждите думи.“ Като оставя настрана личността на Хр. Георгиев („един солиден стар човек“) и се обръща към редакторите на Отечество, Каравелов иска от тях да се научат да пишат, преди да учат другите: читателите биха могли да се засрамят за езика и правописа им или да полудеят от някои техни афоризми. „Аз се чудя, защо нашите букурещки чорбаджии затрудняват себе си да издават тая газета, защо те си губят времето и оставят своите важни занятия, да пишат такъв боклук... Кога щат най-после тия български добродетели да престанат да лъжат сиромасите българи? Нима на българите са малко ония благодения, които досега те имаха от букурещките чорбаджии?“ И Каравелов припомня съмнителните благодения на старческата дружина, онази спекула с дарения или постройки на болница в Търново, на гимназия в Букурещ и т. н., която той ще подмята многократно в подлистниците на Свобода и Независимост, повтаряйки до пресищане, че „старите“ имали за главно занятие „да печелят и от живите, и от мъртвите, да се големят на вересия и да осъждат младежите“, „учените нехранимайковци...“⁶⁰

Поправките в програмата, внесени от Добродетелната дружина, са били в същност твърде незначителни и ако Каравелов се е позовавал на тях, за да сметне контракта си нарушен, очевидно той е търсел само по-убедителен предлог за отказ. От „старите“ той се е чувствувал докачен още отначало, преди сключването на контракта, когато те отхвърлят названието на проектирания вестник, предложено от него, именно Свобода, намирайки го за „гръмливо и сензационно“. Много по-приемливо е било за тях названието, дадено от Кисимов, Отечество (Patria по румънски, понеже вестникът е щял да излиза и с румънски статии): то е идвало като подходяща успоредача към Народност, органа на „младите“, макар новият вестник да е служил на по-други разбирания. „Без да се делях от младите, пише Кисимов в обясненията си от много по-късно, аз не одобрявах техния порив, не одобрявах тия техни крайности, плод повечето на егоизъм, материализъм и неразбранщина и които страсти идеше Каравелов да култивира и да експлоатира с вестника си...“⁶¹ Че Кисимов, злопоматен и до старини, тълкува крайно пристрастно държането на Каравелов и на други млади като продиктувано само от недостойни страсти, без да държи сметка за решаващия момент — идейните различия, — днес е ясно. Но че и езикът на Каравелов, е будел недоумение в по-умерените среди, показва дописката в Дунавска зора от 8 септември

1869 г., в която се изказва учудване защо редакцията на този лист не направила никакви забележки към писмото на Каравелов. Без да имал за цел да защити въобще „старите“, анонимният дописник е твърдял, че Каравелов „в разпалеността си“ нападал всички „стари“, макар между тях да имало и добри българи.⁶²

Отечество също намира за нужно да отговори на Каравелов за писмото му, прави обаче това съвсем кратко и някак неохотно, отбягвайки очевидно неприятната полемика. Като обвинява Каравелов в типа на логика и в клеветничество, Кисимов се задоволява да зададе въпроса: „Желае ли г. Каравелов да обнародваме писмото му към гукашната община и контракта му с нея за редакторуването на Отечеството? Негова милост се е забравил, та затова сега казува, че го призовал г. Хр. Георгиев и че не било условието, за да се турн неговото име във вестника и обявлението, което никък не е истина.“⁶³ Когато пък започва да излиза Свобода (7 ноември с. г.), Кисимов полемизира в Отечество от 21 ноември с Каравелов, като изказва надежда, че той навярно ще съумее да внуши правилно идея за „умната и полезна свобода“, т. е. за свободата на отечеството, тъй като „свобода и независимост без отечество нито бодка чинят на този свят за истинний патриот“. „Космополитическата свобода“, която би задоволрила „някои егоисти“, би била не само безполезна, но и гибелна за българския народ. „Недай Боже да се разпространява в народа ни фалшивата идея за такава заразителна и убийствена за отечеството ни свобода.“⁶⁴ Патроните на Отечество са загрижени да хвърлят подозрение върху органа на Каравелов, че става проводник на крайни идеи, подсказани от международни агенти на социалната революция, като Бакунин например. Няколко месеца по-късно Отечество поставя Каравелов на една дъска с вдъхновителите на сатиричния в. Тъпан, когато отхвърля обвиненията му срещу Хр. Георгиев и другарите му. „Днес, пише Кисимов на 30 март 1870 г., мястото на Тъпан залявя Свобода и отправя отгоре ни същите безобразни и мръсни клевети...“ Касае се за клеветите, че Добродетелната дружина била подкупила печатницата, за да не печата тя отначало Тъпан, после Свобода, или че имало нещо нередно в сметките на дружината по завещанията на народните дарители. Като отговаря на хвалбите на Свобода, че имала триста жълтици, за да продължи издаването си, Кисимов пише: „Ние желали бихме редакторът на Свобода да имаше по-малко пари в касата си, а по-много ум и разум в главата си, за да не подражава низостите на Тъпан... (а също и) чиста съвест, за да прегледа обнародваните сметки във вестника ни на ефорията и благоделната дружина...“⁶⁵

Как Каравелов се разправи с органа на „старите“, и то неведнаж, правейки и него, и тях прицелна точка на критиката си и на необуздания си сарказъм, ще имаме случай да покажем и по-нататък. Тук в хронологически ред ще отбележим само анонимната му дописка от Одеса от 28 август 1869 г., печатана в новосадската Застава, която свидетелствува и за непрекъснати духовни връзки със сръбската Омладина, и за желание да очерни ненавистния Христо Георгиев пред нея. Говорейки за Отечество като орган на „аристократско-остарялата българска партия“, Каравелов дава първо една крайно пристрастна характеристика на „Ристо и компаније“, представяйки първия

като някогашен продавач на боза и малък бакалин, който внесъл два гроша в българския благотелен комитет и така успял, когато се за-могнал, да стане най-влиятелен член на този комитет и редактор на вестника му. В първия брой на вестника имало статия, посветена на Каравелов, която излагала причините на отказа му от редакторството. И като забелязва: „Нам су познати узроци због која се г. Каравелов није могао примити редакције“, авторът на дописката излага тези причини, повтаряйки точно това, което се е излагало открито в Дунавска зора от 31 август с. г. Представяйки кликата около Отечество като копие от белградско-новосадската, той ѝ приписва еднаква цел: „да пања народ, да га сва е међуособно и да пази само како ће њој масли комад у дио доћи“. Накрай дописникът говори за Мацини и за източната конфедерация с иронична забележка, че Мацини не издавал листа си на румънски и не застъпвал началата на Отечество... Добавя се и това, че на 25 октомври обединената от две години „омладина бугарска“ щяла да има първото си събиране в Браила, „као знак побједе и нове радне“.⁶⁶

Думата тук е за учредителното събрание на Българското книжовно дружество, за което се дават после подробни сведения в Застава от 2 ноември 1869 г. (дописка от Гюргево, 19 октомври с. г.), с укори срещу „старите“, които напразно се трудили да осуетят успеха на младата партия на събранията в Галац и Браила. Месец по-рано Каравелов с прашал и дописка в Голос, датирана „Из Болгари“ 3 (15) август, гдето говори, първо, за бързия напредък на българското просветно дело в Турция и за проектираното Книжовно дружество („Кирил и Методий“ или „България“), за което били събрани 300 000 франка и за което най-много залягат Н. М. Тошков и Васил Стоянов, възпитаник на университета в Прага. После дописникът съобщава за предстоящото откриване в Букурещ на народна печатница и библиотека, управлявани от обществото Братска любов, т. е. „от либералната българска партия“. И накрай подробно се излага най-новата фаза на българския черковен въпрос, при което Каравелов защитава българите срещу укора на руския синод, че те били „отцепници“. Привеждайки отзива на в. Народноост за добрата воля на благоразумните хора всред българския народ за „сближение между славянските племена“, той добавя и мнението на цариградското Право за мъката у българите от неразбирането в Русия на гръцко-българската разпра, която нямала догматически, а национален характер. Колко по-справедливо, мисли той, съди по въпроса сръбският митрополит Михаил, когато отказал да иде на гръцкия събор за осъждане на българите и когато посъветвал цариградския патриарх да задоволи основателните български искания. Каравелов не пропуска в дописката си да предаде и слуховете за български въстанически чети в Балкана, които водели сражения с големи отреди низами и башибозуци.⁶⁷

Връзки на Каравелов с руската революционна емиграция. — Теофан Райнов и срещата му с Бакунин и Мацини. — Писмо от Бакунин до Каравелов. — Препоръките на Мацини към българите. — Мнение на Каравелов за Мацини и Гарибалди. — Идеята на Мацини за „Млада Европа“, която включва и „Млада България“. — Космополитизмът на Бакунин е бил неприемлив за българите. — Каравелов и Нечаев:

запознаването им в Букурещ през 1869 г. — Ходатайство на Каравелов пред Зиновиев от 1873 г. във връзка със забраната на Свобода в Русия. — Какви са били отношенията на Каравелов към Прижов. — Вярно и невярно в обясненията му за услуги към Нечаев. — Граф Игнатиев в помощ на Каравелов.

Когато Кисимов в полемиката си с Каравелов подхвърля, че редакторът на Свобода би трябвало да се пазн от увлечения по космополитическата свобода, тъй несъвместима с единствено нужната за нас национална свобода, той има пред вид някои представители на младата партия, подирили идейна връзка със социално-революционното движение на Запад, възглавявано от Мацини, Бакунин и други демократи утописти. Че Каравелов е бил добре запознат с това движение, не подлежи на съмнение. Но че той въпреки скритите си симпатии към руските революционери не е плувал в неговите води и е държал на политически лозунги, близки до тези на по-умерените елементи у нас, показва както програмата му за Отечество, тъй и всичко, което знаем за неговата дейност до пристигането му в Букурещ. Повикан неочаквано тук, той открива едно разединение сред българите, което го е смущавало сериозно и му е пречило да вземе изведнаж становище. Да гръгне със „старите“, след като е разбрал тяхното казионно русофилство и тяхната чорбаджийска надменност, е било за него, демократа и русофоба, изключено. Но все така той не е могъл да се съгласи и с дуалистите туркофили, които сами не са вземали сериозно идеята си и са я изнасяли само в противовес на проруската пропаганда, вярвайки да спечелят с нея разположението на западните сили. Повече допирни точки е намирал той с последователите на Раковски (ненапразно по-късно в кабинета му е стоял на видно място портретът на този горещ националист, привърженик на самостоятелната българска революция), като не е преставал да държи и на старата си мисъл за Дунавска федерация при едно сърбофилско настроение, което все по-малко е било споделяно от българите след разочарованieto им от втората българска легия. И докато бушуват разприте около пътя за действие, способен да обедини пръснатите сили, Каравелов се доближава постепенно до схващанията и тактиката на Левски, които турят и външно край на неговата дотогавашна неустановеност. На първо време обаче той не престава да се интересува от опита да се съгласуват някак българските домогвания с европейското революционно движение, дори да услужва на известни негови агенти чрез връзките, които е имал още от Русия с руските емигранти.

Именно по настояване на Иван Касабов в началото на юни 1869 г. заминават от страна на Млада България за среща с Херцен, Бакунин и Мацини двама българи — Теофан Райнов и Райчо поп Гръблев, които са носели препоръка до Херцен от Каравелов. Райнов е бил син на познатия педагог и книжовник Райно Попович от Карлово. В пълна противоположност на баща си, с неговата чисто просветна и консервативна обществена дейност, той се хвърля в смели патриотически предприятия, като не само участва в легията на Раковски от 1862 г. и в похода на Гарибалди към Рим през същата година, но и като напуска в 1864 г. търговската си работа във Виена, за да постъпи на турска служба в отделението за шпионаж под ръководството на еврейна Шнайдер с единственото намерение да бъде в услуга на българското революционно дело.⁶⁸ Шпионажът на турската полиция е бил

организиран от великия везир Али паша по предложение на Мидхат паша, председател на Държавния съвет, с цел да се следи четнишко-комитетската дейност в Румъния и да се пречи на русофилската пропаганда всред българската емиграция там. Шнайдер успял да притегли като свои преки помощници търговеца Христо Арнаудов (претърпял фалимент, подобно на Райнов), адвоката Манол Иванов и униата д-р Георги Миркович. На Райнов била възложена задачата да мине в Румъния и с предоставените му средства да парализира действията на „руските оръдия“ от лагера на „старите“, като спечели и някои „млади“, които подготвяли размирици в Турция. Между „младите“ най-удобни за целта са се оказвали онези, които мразели руския деспотизъм и съчувствували на поляците, турски приятели. В края на август 1868 г. Райнов пристига в Букурещ, влиза във връзка с приятеля си от Белград и от легията на Касабов, с Димитър Ценович, председател на читалището „Братска любов“, и с други техни близки, събрани около това читалище, и успява с донесените пари да настрои Касабов и Войников да поместят във вестниците си *Народност* и *Дунавска зора* статии против руската политика на Изток. В *Народност* се явява писмото на Мацини с позив към поляците, в което се е искало унищожението на царизма и събиране на славянските братя под знамето „Бог и свобода“; все там се повдига отново въпросът за преустройство на Турция на дуалистически начала, каго се даде автономия на българите; и не случайно Касабов отказва да печата статия на доскорошния си другар Кисимов, в която се е защищавала русофилската българска насока, в опозиция към западната. Запазвайки привидно революционната си програма, вестникът е догонвал разстройство на руското влияние и споразумение с една реформирана Турция. Атаката против „нотабилите“ в Букурещ, по повод на меморандума им до конференцията в Париж, е била резултат тъкмо на този тактически ход, подсказан от шпионската централа в Цариград. Също тъй и материалната подкрепа, оказана на *Тъпан*, където и статии, и карикатури явно са идвали да подкопаят престижа на Добродетелната дружина и да осмеят руската политика.⁶⁹ Само усилията да се спечели за този противоруски фронт и Каравелов пропадат дотолкова, доколкото Каравелов се оказва недостъпен за паричния аргумент на Шнайдеровия представител, макар идейно да е заставал наред с Ценович, деловодител на *Тъпан*, и с Касабов, новия върл противник на „старите“. Райнов намира обаче съчувствие у Каравелов за своя проект да замине на Запад и се срещне с демократите революционери. Откак в Швейцария вижда Херцен и Бакунин, на 16 юни 1869 г. Райнов пише на Касабов от Женева, за да му изложи впечатленията си. „Бакунин, съобщава той, има особено благодарение дето сме дошли и ни се обеща да ни настави на всичко и да ни пристои... Нашите начала много му се харесват... Много здраве до Каравелов не само от мене, нъ особено от Бакунин, той искал да му пише Каравелов... Приключвам ти и едно писмо до Каравелов, да му го предадеш кога дойде. Утре отивам за Цюрих при Мацини.“⁷⁰

Писмото до Каравелов не е запазено. Знаем обаче от спомените на Райнов, че Бакунин, който се намирал по това време под влиянието на Нечаев, не можал да наложи на българските гости своите крайни идеи. Райнов му заявил, че българите не били склонни да прегърнат

социализма, понеже икономическите условия в страната им били добри, и че те искали само свобода и премахването на турските безчинства. И Бакунин, зачитайки българското гледище, минал към обсъждане на практическите мерки за една революция, като препоръчвал да се подготви въстание чрез събиране на парични средства и набавяне на оръжие.⁷¹ Че не ще е бил възхитен от тесногърдния патриотизъм на българите и само от състрадание към наивната им вяра в революцията е влизал в приятелска беседа с тях, можем с право да предполагаме. Тъкмо тогава, към края на 60-те години, Бакунин е стигнал до последните изводи на своя анархизъм, отхвърляйки всички национални лозунги и обявявайки се за една целокупна, чисто социална революция. Без да се колебае в избора на средства за тази революция, той е препоръчвал да се прибегва до всякакви авантюри, дори до разбойнишки нападения, за голям ужас на Маркс и Енгелс, които са се боели от компрометиране по този начин на революционното движение.⁷² Херцен застава решително против идеологията и тактиката на Бакунин, развити в брошурата му от 1869 г. „Постановка революционного вопроса“ и Каравелов, отдалечавайки се от всичко утопично, е бил съгласен с него, докато Ботев, наопаки, е прегръщал с младежкото си увлечение от зова за отчаяна борба срещу тиранията всички бакунинско-нечаевски дръзки внушения.

От Женева Райнов отива в Цюрих; но като не заварва там Мацини, заминава през Париж за Лондон, където тогава се намирал италианският революционер. От Париж той взема със себе си Марко Балабанов, за да му помогне като преводач на френски, понеже Райнов не знаел ни френски, ни италиански. Балабанов, който следвал право и който е дружил по-рано в Атина с Раковски, ни запознава в своите спомени с разговора, воден между Райнов и оракула на европейските революционери. Като съвременник той ни предава, първо, обаянието, на което се е радвал тогава Мацини в света. Споменавайки за Гарибалди, чиято слава на неустрашим пълководец била на върха си, той продължава: „Но Мацини, негов приятел и в много случаи негов сътрудник, бе почитан до обожаване като мистериозен наставник, като свише вдъхновен инициатор на революционни планове и движения, като решителен и изкусен ръководител, от близо и далеч, при изпълнението им... В името на Мацини се кълнеше, готова да се хвърли и в огъня, една ламтяща за свобода и с разпален патриотизъм младеж от цели две поколения... Мацини не беше само идолът на революционна Италия, той беше и един вид апостол на революцията изобщо, беше един вид папа на всички революционери в цяла Европа, беше техен велик жрец... Всички недоволни от съществуващия държавен строй към него обръщаха погледите си, често даже се отправяха към него на лично поклонение.“ На такова поклонение идват в Лондон и българските „мацинисти“ които, по всичко съдено, са се интересували не толкова от социалните възгледи на пророка, от някаква синтеза на сенсимонистки мечти за икономически реформи и от пророчества в духа на Ламне за религиозно осветление на народната воля, колкото от революционната тактика за достигане на националното обединение и установяване на демократична република. При беседа с Мацини Райнов чува от устата му похвала за усилията на българите да отхвърлят турската тирания, препоръка за съгласуване на българските

усилия за въоръжено въстание с тези на съседните народи и ценни уроци върху насаждането на революционния дух, чрез образуване на дружества, поддържане на печат, който пръска свободолюбивите идеи, и апостолска работа сред народа.⁷³

Когато се завръща в Букурещ, делегацията запознава кръга около Касабов с изнесените впечатления и съвети.* След като събранието изслушало доклада, решено било по общо съгласие да се благодари писмено на Мацини, и то от името на читалището „Братска любов“, като организация, която обединявала на по-натурална почва мнозинството млади революционери. С писмо от 16 (28) юли 1869 г. на френски език се е изтъквало, първо, двойното усилие на младите — да работят отвъд Дунав, в Турско, в съгласие с мемоара от 1867 г., като по-безопасна тактика, а оттам Дунав, в Румъния, в по-радикален дух. „Не се съмнявайте ни най-малко в демократизма на българите, „уверявали след това Касабов и другарите му, посочвайки, че аристокрацията и висшето духовенство у нас са отдавна премахнати от турците (с изключение на фенерските владци и патриаршията, на които е обявена от 15 години непримирима война). Излезли от тази констатация за социалното единство на поробените българи, младите от „Братска любов“ посочвали като единствени свои врагове онези сънародници от Букурещ, „които сами се наричат нотабили“ по внушение от барон Офенберг. Но тази опозиция била безвредна, понеже „пропагандата, нравственото влияние и интелигенцията“ се намирали в ръцете на младежта. Но с какви дела е могла да се похвали тази ревнива за свободата и демокрацията младеж, враждебно настроена към деспотическа Русия? Първо, с малките народни чети, които държали в непрестанен смут турците, и, второ, с току-що създаденото Книжовно дружество, позивът за което намерил широк отзвук, въпреки противодействието на нотабилите, подбуждани пак от Русия. Събрани били за дружеството, което искало да работи за всестранный развой на българската литература и за подпомагане на българските писатели, 300 000 франка капитал при особено усърдие от страна на Васил Стоянов, който за целта обиколил много градове на Румъния, Бесарабия и други места.⁷⁵

Че Каравелов, дори ако не е присъствувал на отчета на Райнов в „Братска любов“, е узнал всичко чуто и преживяно от пратеника в чужбина, личи от статията му в С в о б о д а, 7 септември 1870 г., която започва с думите: „Преди една година Мацини казал на един наш българин за турците следующето...“ И в статията се привежда мнението на италианския демократ, че турците, макар да са дошли в Европа преди 480 г., оставали все още врагове на просветата и напредъка и че ако те не съумеят да се приспособят към законното и разум-

* Както си спомня много по-късно Димитър Ценович, Мацини препоръчал на българските си почитатели: да продължат революционната си дейност, като изпращат всяка година чети в Балкана, макар и малочислени, за да омаломощават Турция морално и материално (понеже тя трябвало да издържа голяма армия, а била и без това пред банкрут), и да подклаждат революционния дух с всички възможни средства с оглед да настроят Европа благоприятно към българското дело и да бъдат българите подготвени за момента, когато трябва да добият свободата си.⁷⁴ Делегатите получили от Мацини и саморъчно писмо от Гарибалди, запазено у Ценович (?), в смисъл, че големият бунтовник бил готов да се яви със свои борци на Балкана, щом българските революционери повдигнат народа срещу поробителя си.

ното управление, което биха въвели новите християнски държави, наследници на загиващия турски деспотизъм, щели да сторят добре да си отидат там, отгдето са дошли. „Ние, казва Каравелов, се решихме да приведем тук Мациневите думи, за да докажем на българите, че даже великите космополити не могат да търпят османлиите, както либералните хора не можеха да търпят Наполеона. Както Наполеон беше бич на народното право и на свободата, така също и турците са били, са и днес чума за общеевропейския напредък и за човеческото сближение.“⁷⁶ Каравелов, без да се солидаризира с всичко утопично в социално-политическата доктрина на Мацини, взима последния за съюзник единствено по въпроса за правото на поробените народи да търсят било чрез мирна културна работа, било чрез революция своето освобождение и своето национално обединение. В това отношение той остава последовател на Раковски, който и в Българска дневница от 1857 г., и в Дунавски лебед от 1860—1861 г. е следял с интерес и видим възторг делото на Гарибалди и на Мацини, намерило съчувствие навред в поробените страни на Европа.⁷⁷

Като защитава в програмната си статия на Свобода от 7 ноември 1869 г. нуждата от образование и свобода за българския народ, Каравелов обвинява за нещастното ни положение турското невежествено управление, но държи отговорни и нашите „главатари“, които нямали „това свето чувство към своето отечество, каквото имат Мацини и Гарибалди към Италия“. Все там, в броя от 8 януари 1870 г., той привежда мнението на Мацини в полза на онези страни, които чрез „самостоятелна сила“ искат да извоюват своето „национално единство“ (но Мацини е бил тогава вече против революционния кипеж във Франция). Друг път във вестника си, на 17 декември 1869 г., по повод на една дописка „от Стара планина“ против турския режим Каравелов бележи, че българският народ не трябвало да се надява на никого, а само на своите сили. „Не помогни си сам, та другите щат ти помогнат! Дорде Италия се надяваше на Франция, Англия и др., тя робуваше ту на едного, ту на другото, но появи се Гарибалди и Мацини, които бяха истински дейци на италианския народ, поведоха го по тоя път, който водеше Италия към добро и счастье, и работата бъде свършена.“ В Свобода от 29 януари 1870 г., като обвинява Наполеон III, че искал да унищожи френската република и френската свобода, Каравелов търси съчувствие за българските идеали не в монархиите на Запад, а в демократичните организации там: „Млада Италия, Млада Франция, Млада Русия и пр. ни подават братската си ръка и ние им благодарим и молиме ги да ни имат на сърцата си като техни братя и съюзници, а ние скоро ще им докажем, че сме такива, каквито милят, че сме.“ Най-сетне в брошурата си от октомври 1870 г. Български глас, която доразвива програмата на революционния комитет от същото време, Каравелов препоръчва да се създаде вътрешна организация „по примера на извършеното в Италия от Мацини и Гарибалди“ и продължава: „Млада Италия, Млада Франция, Млада Испания, а най-после млада и братска Русия с почет ще ни честитят и с радост ще ни припознаят като народ достоен за граждански живот и за пълна свобода.“ Левски в дописка до Свобода от лятото или есента 1870 г., като призовава всички балкански народи да се наредят под знамето на „светата и чиста република“, говори в същия дух: „Време е с един

труд да спечелим онова, което търсили са и търсят братя французи, т. е. Млада Франция, Млада Русия и пр.“⁷⁸

Познато е, че основаното от Мацини движение Млада Италия с девиз „Бог и Народ“ (Dio e Popolo), което догонва националното обединение на отечеството му, е признавало всяка нация за свещена единица, републиката за най-добра форма на народовластие и побратимяването на народите, освободени от тиранични и полицейски режими, за най-сигурен път към един техен „Свещен съюз“ (La santa alleanza dei Popoli). По примера на Млада Италия възникват организации с такъв характер и в други страни, угнетявани от чужд завоевател или тежък абсолютистически режим, и те подирят сплотяването си в един общ съюз Млада Европа с членове Млада Полша, Млада Германия, Млада Испания и т. н. Млада Русия издава напр. в 1862 г. позив в Москва за извоюване на демократична федеративна република по революционен път.⁷⁹ На 22 април 1870 г. Каравелов помества в Свобода съобщение от Италия, че мацинистите мислели „да направят революция и да провъзгласят република“. А на 14 май 1870 г., пак в Свобода, дружеството „Братска любов“ поздравява българите в Крайова за съчувствието им към „оная жива сила, която се нарича Млада България“ и която има за „свой орган“ тъкмо този вестник. Изразът тук „Млада България“ е употребен не като име на определена организация, а като означение на дейния елемент в емиграцията, на „младите“ с революционни идеи в противоположност към групата на „старите“, привърженици на отживяла политическа тактика.* Колкото и популярен изразът, заедно с името на Мацини, нито Каравелов, нито други край него не се е поставял в дейността си изключително под знамето на знаменития революционер, макар мнозина да са се позовавали на едни или други негови идеи и препоръки.

* В дописката на Васил Левски „от балканските села“ (Свобода, 28 януари 1871 г.), преработена от Каравелов, последният си служи тъкмо в този смисъл с изрази, пишейки: „Всичка млада, т. е. не чорбаджийска, България разделява вашите убеждения... Млада България се е решила да се бори и девиза ѝ е син баша, баша сина си и унукът дядо си трябва да убие, ако тие не поискат да уважават народната воля и ако работят против своето отечество и свобода.“⁸⁰ Ако още в. Народност се нарича сам на 30 март 1869 г. „орган на благонадеждната Млада България“, а в. Дунавска зора излиза на 3 май с. г. с „протест против самозваното наричане на в. Народност за орган на Млада България“, това иде само да покаже, че терминът се е вземал в най-общото си значение — тъкмо тъй, както го е употребявала някаква случайна група „Млада България“ от Турско в писмото си до румънските българи, с което се заклеймяват туркофилите Михайловски, Генович и пр. „Ние младите българи, казвало се е там (Свобода, 22 януари 1870 г.), сме горделиви и не възприемаме свобода без жертви. Да добием своята свобода сами и да не търсим милостта от султана; и, най-после, да търсим свършена свобода, а не сянка от свобода.“⁸¹

Все тъй в приведеното веднаж отворено писмо от 6 декември 1870 г. до Светозар Милетич, съставено от Каравелов, но отправено от името на „Много членове от Млада България“ в Букурещ, се изказва симпатия към доблестния борец за южнославянското единство и свобода, затворен от аустро-унгарското правителство, като се дава уверението: „Вие днеска сте станали жертва на тиранията... Не бойте се! За вас ще да отмъстят около 30 000 000 юнаци! Сърби, българи, румъни, хървати и други ще да закопаят короната на св. Стефан, ако само един косъм падне от вашата глава!“⁸²

Във всички тези случаи не може нито за момент да се подозира, че се касае за формално установена организация в духа на Мацини.⁸³

Същото трябва да се каже и за връзките между букурещката Млада България и Бакунин. В своите спомени Касабов твърди, че в интерес на българската революционна пропаганда групата му завързала през 1868—1869 г. връзки с „повече революционни общества и ръководители в Европа“, между тях и с Бакунин в Женева, и че било уговорено с последния да не се месят българите в руските революционни действия в Русия, но да запазят тайната им, като бакунистите могат, ако пожелаят, да вземат участие в българското въстание. „По нашата кореспонденция с Бакунин и Мацини (тя била водена с шифър) изтеглявахме понякогаж много полезни работи за България, когато ние сами не можехме да ги узнаем. За много работи се допитвахме до тях, а те ни даваха много добри упътвания в политическо отношение. Мацини с едно свое писмо ни съветваше да се вардим да не отиваме никога резко с нашите братя русите, защото само руското правителство може в известен случай да се притече в наша помощ.“⁸⁴ Какви препоръки и сведения са идвали от Бакунин, Касабов не съобщава; но едва ли непреклонният руски революционер е могъл да поддържа становището на италианския си другар в изгнание при познатата си кръвна ненавист към руския царизъм и при идеала си за премахване на всеки държавен строй, основан на насилие и експлоатация. Ако Бакунин е проповядвал заменяване на сегашната политико-икономическа система с някаква свободна федерация на независими общини, завършена с обединение на нациите и на цялото човечество; ако той е искал отстраняване на религията и на частната собственост, за да се утвърдят атеизмът и колективизацията, и ако той се е надявал да се осъществи революцията не чрез централистични заговори, а чрез отделни групи, които се грижат за раздухване у народа на презрение към правителствата и засилване на бунтарската му воля, за да се стигне до повсеместни въстания, тези революционно-космополитически лозунги не са били никак по вкуса на българите с техния ограничен патриотически и идеен кръгозор и тяхната практическа програма.⁸⁵ За Любен Каравелов частно утопичните блянове на Бакунин са били чисто и просто неприложими към условията в България. По-близък в социалната и политическата си програма до Херцен, който до края на живота си (януари 1870 г.) е предпочитал „пътя на мирното човешко развитие пред този на кървавото развитие“, без да престава да отрича „дивата реакция“⁸⁶, той се е придържал в доктрината за демократична и свободна България, осъществима чрез едно национално повдигане. С руските революционери той е споделял главно омразата им към царско-полицейския режим и теокрацията и само доколкото тяхната дейност е могла да бъде в помощ на българското дело, той не е пренебрегвал да им услужва. Иначе здравият му смисъл го е държал далеч от един политически и социален максимализъм, тъй несъвместим с трезвия позитивизъм на мислителите и учениците, които са въздействували най-силно върху светогледа му. Тъкмо за това той се лъчи после и от Ботев, за да прояви повече близост с реалиста Левски, без обаче да напуска вкоренения си опортюнизм, който го обрича, както ще видим, и на неустойчивост в мненията по някои въпроси.*

* В своите писма К старому говарищу от юли 1869 г., насочени по-малко срещу Бакунин и издадени посмъртно в 1870 г., Херцен защитава науката

Като се основава на едно писмо с дата Локорно 17 юли 1870 г. от Бакунин до Н. И. Жуковски, в което се е обсъждал въпросът за руската и другите славянски секции на Интернационала, основан от Карл Маркс, един от биографите на Ботев, Евгений Волков, допускаше, че много преди онази дата Любен Каравелов бил посетил Бакунин и разговарял с него по своите политически и публицистически планове. „При мене, казва Бакунин в писмото си, беше един добър българин К. и аз говорих с него по тоя въпрос,* но той си замина и досега нищо не зная за него; говорих за същото и с „малкия“**, когото ти напразно кориш...“ Позовавайки се на свидетелството на Замфир Арборе, последовател на Бакунин, близък и на българските революционери в Румъния, Волков вижда в загадъчния К. тъкмо Каравелов. И ако в програмата на Българския революционен комитет от август 1870 г., изработена от Каравелов и обнародвана за пръв път в органа на руската секция от интернационала *Народное дело*, имало положения, в които „звучал явно бунтарският глас на Бакунин“, това било тъкмо отзвук от влиянието, упражнено от този революционер върху Каравелов при срещата им в Швейцария (Женева).⁹¹ Оставим ли настрана онези положения, в които едва ли може да се съзира — както ще видим — нещо специфично бакунинско, документи или доказателства за състояло се пътуване на Каравелов на Запад и за среща с руските емигранти там не са изнасяни досега, така че българинът К. няма защо да бъде непременно Каравелов. Но че редакторът на *Свобода* е получавал писма от Бакунин и че, по негово искане, е оказвал съдействие на съмишленика му Сергей Нечаев

против онези, които я отричат и които искат направо да рушат държава, черква, всичко установено като здрава социална спойка. „Дикие призывы, пише той, к тому, чтоб закрыть книгу, оставить науку — и идти на какойто бессмысленный бой разрушения, принадлежат к самой неистовой демагогии и к самой вредной... Я не верю в серьезность людей, предпочитающих ломку и грубую силу развитию и сделкам. Проповедь нужна людям, проповедь неустанная, ежеминутная... Апостолы нам нужны прежде саперов разрушения...“⁸⁷ Херцен има тук пред вид съставените от Бакунин и Нечаев *Правила*, от които трябва да се вдъхновява революционерът, в които е обоснован систематичният революционен терор, с рушението на всичко, което спъва революцията, и отхвърлянето на всякакви нравствени скрупули при отстранението на вредни личности или изземването на средства за осъществяване на целта. Ако дори Бакунин, въпреки солидното си образование и европейската си култура се поддавал на влиянието на мрачния и последователен в „нихилизма“ си Нечаев (с когото се е запознал през март 1869 г. и който умира в затвора през 1882 г.), колко по-лесно е могъл да се повлияе от програмните начала и от личния чар на мистериозния пропагандатор нашият Ботев, млад по години и склонен към всяка авантюра, която би довела по-бързо до осъществяването на идеала.⁸⁸ „А за нашето дело, писал е Нечаев във в. *Община* от септември 1870 г., нас са нужни грамадни средства. Как да ги съберем, когато те всички са обсебени от господстващото малцинство, което се къпи в маслото на цивилизацията, от държавническият съсловен свят, от върха до низините, от явните буржоа... Да се надеем на помощта на литераторите и учениците би било смешно... За нас остава само един път — гайният.“⁸⁹ По този таен и рискуван път се решава да върви известно време и Ботев, през браилския си период, когато дружи с руските революционери, чете „Катехизис на революционера“, т. е. поменатите по-горе *Правила*, съставени от Бакунин и Нечаев (на това се е дължало и арестуването на Ботев според брата на поета Кирил),⁹⁰ и поддържа в *Дума* в статията си „Смешен плач“, че социалният преврат могъл да се постигне не с училището, както учили просветителите отядна, а чрез проповедта на Фурие и на Прудон...

* Т. е. по въпроса за славянските секции, включително и една българска.

** Думата е за Сергей Нечаев.

при опита да се прехвърли по нелегален път през руската граница, стои над всякакво съмнение. Към края на август 1869 г. Нечаев, чиято решителност и бляскава реч са подчинявали магически младите руски революционери, правейки силно впечатление и на по-старите, заминава през Румъния (Бесарабия — Измаил) за Москва и тук той, създавайки си бързо широки връзки, организира заговор в името на своите безкомпромисни начала. Забягнал след убийството на студента Иванов отново в Швейцария, Нечаев бива — както изтъкнахме вече веднаж — предаден на руските власти и осъден на 20 години каторжна работа. Докато се бави в Румъния, той се свързва с Каравелов и Ђотев — с последния той съжителствува известно време в Браила — и тъкмо те го улесняват с паспорт, за да мине границата, давайки му препоръчително писмо и до Прижов, стария приятел и научен сътрудник на Каравелов. На московските българи той бил занесъл някакви позиви от Каравелов, чието съдържание остава за нас непознато. В писмо до Бакунин от Букурещ, при едно второ посещение там през 1871 г., Нечаев е съобщавал как живее и работи Каравелов като публицист, с какво философско примирение понасял той лишенията си, как при набора на вестника в печатницата помагала и жена му и дори каква песен пее той — песента за чистата съвест на бореца за свобода... Това писмо, за което смътно си спомня Арборе, не е открито.

За връзките на Каравелов с Бакунин и Нечаев е знаел и руският дипломатически агент в Букурещ Офенберг, който съобщавал за тях през април 1870 и ноември 1871 г. на Азиатския департамент. Във второто си донесение той е изтъквал идейната общност между Каравелов и „западните демагози“, добавяйки, че някои българи смятали редактора на Свобода за „таен агент на интернационалното общество“⁹². Две години по-късно Каравелов, който е прекратил всякакви писмени връзки с Нечаев още откак е узнал истинския характер на революционната му дейност в Русия, се обръща на 21 октомври 1873 г. с молба към новия руски агент в Букурещ Зиновиев, която бива препратена на руския посланик в Цариград граф Игнатиев. Каравелов тук се оплаква от забраната да влиза Свобода (после и Независимост) в Русия и изтъква как през миналата зима, когато бил в Белград, узнал от покойния Блазнавац и от последния министър-председател Ристич, че имало три причини за това отрицателно отношение към вестника му, а именно: Каравелов бил в лични връзки с Нечаев, приемал го в Букурещ; водел преписка с „държавния престъпник Прижов“, на когото препоръчвал агенти между южните славяни; и в един брой на Свобода, изпратен в Русия, бил поставил някаква прокламация от Бакунин. Всичко това било твърде неприятно за Каравелов, смятайки се за съвсем невинен. И оправданията му са: 1. Когато Нечаев се намирал през 1868 г. в Букурещ, сам Каравелов бил арестуван в Будапеща, гдето на него гледали като на руски шпионин и панславистки агитатор, понеже бил кореспондент на Голос и на Московские ведомости; и 2. Преписката му с Прижов не съдържала „нищо престъпно, нищо политическо“ и се ограничавала само с „научни предмети“. Наистина, докато бил в Белград (1867 и началото на 1869 г.), получил от Прижов няколко писма, в които приятелят му го молел за фолклорен материал (предания, песни, послови-

ци и пр.) относно употребата на виното у славяните, смятайки да пише научен труд по предмета, и Каравелов му изпратил такъв български материал. Когато пък се преместил в Букурещ, той получил през ноември или декември 1869 г. пак писмо от Прижов, с което го запитвал би ли могъл да дойде в България или в Румъния, като се прехранва от своите трудове. И Каравелов му отговорил, че може да дойде като кореспондент и че материал за изследване щял да се намери доста. На шега Каравелов добавил, че ако Прижов добие рицарско желание да се бие с турците, нека си вземел оръжие и хайдушки калпак...⁹³

Изложението нататък изнася как все през 1869 г. Каравелов получил последно писмо от Прижов, в което се съобщавало, че в Букурещ щял да пристигне някой си, който щял да се нарече И в а н о в. „Етот и большой негодяй, лгунъ и пр., скажете ему, что честные люди не поступают так“, писал Прижов. Но Каравелов не бил виждал никога този Иванов. „Нужно заметить, что я не имел никакого понятия ни с нечаевских преступлений, ни об участии Прижова в етом деле.“ Дружбата му с Прижов в Русия се ограничавала само в пределите на научните занимания. Колкото за обвинението, че изпращал чрез С в о б о д а прокламацията на Бакунин, Каравелов заявява, че никоой не могъл да бъде свой неприятел и че с подобна постъпка той не би рискувал изгодите си от позволенията да влиза вестникът му в Русия. Но в Букурещ имало две български партии, готови на всичко, и ако било нужно, той могъл да посочи лицата, които са извършили „ето весьма грязное дело“. Руските емигранти имали обичай да изпращат своите брошури до почти всички редакции, затова той се виждал принуден да заяви във вестника си през 1870 г., че ще връща назад такива статии. „Все это очень хорошо показывает вам, что я никогда не сочувствовал руским эмигрантам. Я посвятил свою жизнь Болгарии и общеславянским стремлениям и интересам. Все это вы можете видеть из программы моей газеты.“ И в заключение Каравелов моли агента да очисти името му и да го оправдае пред законите. „Повторяю, в Турции и в Австрии смотрят на меня как на панслависта или русского агента; в России же запрещают мою газету!“ И в post scriptum Каравелов моли да му се съобщи где се намирал сега Прижов, за да изиска от него сандъка с оставените у него свои книги.

Оправданието в случая не цели да разкрие, а да забули истината около връзките на Каравелов с подозрителните и съдените от руското правителство заговорници. Той изнася нещо вярно, колкото се отнася до оттеглянето си накрай от връзки с тези заговорници, откак Нечаев бива заловен, и до невинността си по „мръсното дело“ с разпространение на Бакуниновата прокламация чрез С в о б о д а, но и нещо невярно, когато отрича всяко запознаване с Нечаев. Защото, както се установява от правдоподобните показания на Арборе,⁹⁴ Каравелов се е срещал с Нечаев в Букурещ през август 1869 г. и го е подпомагал в нелегалното му заминаване за Русия, при което Ботев, най-тясно свързан с Нечаев, е играл тук по-важна роля, без още да се е познавал с Каравелов и бидейки учител в Измаил, където е бил в услуга на руските емигранти и е улеснявал препращането на Колокол и други задгранични издания за Русия. Иванов, за когото се говори в писмото на Прижов и който е щял да се представи на Каравелов,

е бил несъмнено Нечаев. Каравелов се е показвал в изложението си като защитник чрез Свобода на общославянските интереси и като пострадал в Австрия, понеже го смятали там руски агент и панславист, за да изтъкне колко несправедливо от руска страна пък са го подозирали да бъде сподвижник на руските врагове. Хитрата диверсия в случая е била необходима самозащита, толкова по-уместна, че Каравелов действително се е оттеглял вече от предишните си позиции на неприязън към царската външна политика. Така или иначе граф Игнатиев, вземайки повод от молбата на Каравелов, изпраща на 15 ноември 1873 г. секретен доклад до външното министерство в Петербург, в който е съобщавал: „Каравелов счита нужным оправдываться в глазах правительства нашего касательно возводимых будто бы на него обвинений в сочувствии социалистическим теориям и знакомства с государственными преступниками Нечаевым и Прыжовым.“ На искането на Игнатиев да му се дадат сведения по въпроса, понеже сам не знаел нищо и не могъл да вземе решение по „ходатайството“ на Каравелов, министерството (граф П. А. Шувалов) отговаря в смисъл, „что об этом Каравелове есть в ввереном мне управлении неблагоприятныя сведения, которыя излишно было бы ему сообщать“. И се прибавя още с отделна забележка от друга ръка: „Если не ошибаюсь, то на нескольких конвертах с возваниями, которыя были получены в 1869 и 1870 годах, адреса были писаны почерком Каравелова.“⁹⁵ Думата е тук естествено за революционните позиви, пръскани в Русия от западните емигранти чрез посредничеството на Каравелов и Ботев.

Може да се допуска, че ходатайството на Каравелов стои във връзка и с постъпките на турското правителство пред румънското да им предаде Каравелов като косвено заподозрян в престъплението на Димитър Общи от 20 септември 1872 г. (обира на пощата в прохода Арабаконак), по което бил заведен процес в София. Когато букурещките българи се обърнали по този повод към руския агент Зиновиев с молба да вземе Каравелов под своя защита, последният им заявил, че Каравелов бил записан в черния списък на агентството заради връзките си с Нечаев и че затова той не могъл да се застъпи за него.⁹⁶ А когато и сам Каравелов е молел за покровителство, Зиновиев намираща за уместно да отнесе въпроса до граф Игнатиев. Руското правителство отказва да се намеси в защита на публициста, който неведнаж е давал доказателства за неразположението си към него и който е бил уличен сериозно в съучастие при революционната агитация на руските емигранти. Каравелов е несъмнено искрен в декларацията си, че не поддържа никакви връзки със социалистическия интернационал, защото наистина е престанал след 1871 г. да има връзки с Бакунин и да се интересува за Нечаев, когато узнава за терористическата му дейност и за авантюрите му. По свидетелството на Арборе Нечаев, който живял известно време при него в Швейцария, му се оплаквал от мълчанието на Каравелов.⁹⁷ Въпреки всичкото желание на Нечаев (през 1872 г.) да завърже отново връзки с Каравелов последният не отговори нито на едно от писмата му, което много огорчаваше нещастния руски революционер.⁹⁸ Все повече отдаден на българското революционно движение, влязло във фазата на сериозни предприятия, и все повече откъсвайки се от химеричните международни планове, Каравелов е стеснявал кръга си на действия в един реалистичен дух, съобразно с възможностите за успех на истинското народно дело в отечеството си.

Глава X

ПРОСВЕТА ИЛИ РЕВОЛЮЦИЯ?

I

Каравелов за Касабов и Кисимов: непостоянство и недобростъвестност в обществената им служба. — Сближаване с Д. Ценович, К. Цанков и кръга около в. Търпани, издаван от Ив. Мънзоз. — Разединение и вражди сред емиграцията. — Разочарование на Каравелов; подкрепа от Ценович и Н. Попов. — Воля за примирителност у Каравелов. — Програма на в. Свобода: нравствено съвършенство и политическа независимост на българския народ. — Нужда от „пълна свобода“, като се изостави черковният въпрос. — Примат на политическо-държавното начало.

Когато Каравелов пристига в Букурещ, за да поеме редактирането на вестника, замислен от „старите“, комитетското движение се е намирало в пълен застой и по-първите му хора са се теглили на разни страни, попадайки помежду си в противоречия и интриги, тъй добре дошли за Високата порта, петимна да се освободи от кошмара на комитетските мемоари и съзаклятия. Касабов, случаен революционер, у когото е нямало нищо от характера на родения и последователен борец, от романтичния бунтовнически патос на Раковски, при когото е школувал и когото е отрекъл, напуска най-неочаквано Народност, щом пресекват средствата ѝ за издръжка на вестника, и се отдава на частните си занятия. „Исках, казва той в спомените си от 1905 г., да прекарам живота си с честен труд... Като юрист, не ми оставаше друго, освен да започна адвокатска професия.“¹ Дискредитиран поради връзките си с Райнов, той е предпочитал да остане безучастен зрител на събитията в очакване може би да стане отново необходима намесата му в народното дело, пък без да рискува каквото и да било. Каравелов, който е бил посветен в мисията на Райнов и в двойната зависимост на Касабов, идейна и материална, от него, бележи три години по-късно в един от фейлетоните на Свобода (18 ноември 1872 г.): „Когато българите се известиха, че в редакцията на „достоуважаемия вестник“ са се появили и турски лица, то захванаха да не дават и онава, щото даваха дотогава, и Народност се помина скоростижно... Барон фон Грошон Давичон (т. е. Касабов) падна в страшно отчаяние... Дълго време той мислеше, че българският народ ще да му изпроводи червена бъклица и ще да го помоли да остави своето уединение и да се върне в неговите обятия; но времето преминуваше, годините се търкаляха, слънцето изгряваше и захождаше, а „неблагодарният“ български народ и до днес още мълчи и нехае. Подобно равнодушие е в състояние да притисне и по-големи патриоти.“ И Каравелов из собственото си съзнание на incorruptible, се провиква в тази съкрушителна сатира: „Погледайте сега, какви хора са защищавали бъл-

гарските интереси и какви умове са правили партии!“ Все тъй неумолим се показва той в същия фейлетон и спрямо Кисимов, когото представя като човек, седнал на два стола и способен да служи по интерес на разни идеологии, според което и карикатурата за него в *Тъпан* — тя го е рисувала като куче, което гризе кокала, подхвърлен от русите или „старите“ — е била напълно оправдана. Друг път Каравелов пише (*Независимост*, 10 март 1873 г.) за редактора на *Отечествен*: „Дорде г. Кисимов живее в Букуреш, то литаше по различни ахчийници, гризеше всевъзможни кокали и въртеше опашка пред различни господари; но когато отиде в България, то стана верен и привезен стражар на своите стари ловджии. Истина казва българската пословица, че „колкото и да храниш вълка, то окоето му е в шумата“. Самата природа влече г. Кисимов към неговата стара бачия... Когато той ни обяснява, че служи верно и искрено на турското правителство, то ние от всичкото си сърце го благославяхме със своята десница. Гюбрето трябва да се изнесе, за да не се осмърди къщата ни.“ Обобщавайки отрицателните си преценки за този род дейци, Каравелов пита: „Кажете ни сега: кой из нашите писатели, вестникари и народни предводители е изпълнил досега добросъвестно своята обязаност? Кой из тия мъже е останал верен на своите начала, на своите цели и на своите принципи? Най-после, кой из тия светили е бил на своето място и кой е показал характер и постоянство? — Никой.“²

Все пак Каравелов може да отдели от съборището безпринципни или безскрупулни политици и журналисти някои по-млади сънародници, изпълнени от чист патриотически ентусиазъм, готови да служат безкористно на делото и проявили другарска преданост към самия него. Един от тях е Димитър Ценович, търговец банкер и комисионер от Свищов, който се е установил в Букуреш по време на Кримската война и който е бил в услуга на революционерите Раковски, П. Хитов, Хаджи Димитър, Левски и Ботев, взимайки участие в почти всички поважни културни и политически дела на емиграцията. Втори такъв неопетнен другар е бил свищовецът Киряк Цанков, получил образование в Париж и Виена, станал в Букуреш член на Тайния комитет и опитал перото си в дописки на френски, немски и румънски в защита на българските национални домогвания.³ Сближавайки се с Каравелов, у когото са виждали необикновена литературна сила, надрасла средата си и способна да вдигне изоставеното знаме на „младите“, те са съчувствували не по-малко и на тенденциите на *Тъпан*, редактиран от Ив. Мънзов при сътрудничеството на Д. Великсин и други някои млади (февруари 1869 — юни 1870 г.). Гези тенденции са били мълчаливо одобрявани и от Каравелов като съгласни в общи линии с неговите собствени убеждения, и не случайно той споменава по-късно в *Свобода* — в същия фейлетон, в който осмива така жлъчно Касабов и Кисимов — в *Тъпан* и Ботевата Дума като единствени български органи в Румъния, запазили „свое направление, своя определена програма и свои преднамерени цели“. Че въпреки идейната солидарност на Каравелов с революционния кръг около *Тъпан*, където са били жигосвани „старите“ и нападача руската политическа линия, емигрантската маса в Румъния е била в мнозинството си в безпътица относно насоката на борбата, става ясно от признанията на самите предни дейци. Раздروبението и противоречията са изглеждали толкова по-безу-

тешни, че и личните отношения между последните са били съвсем нетърпими. Както изтъква по-късно, през 1876 г., Ценович в писмо до Киряк Цанков, спомняйки си душната атмосфера на неприязън и вражда всред букурешките българи към 1869—1870 г., отвратила патриотите идеалисти, той се натъквал на толкова „интриги, клевети, раздори и исувни един против други“, откривал толкова „егоизъм, слава и гордост, безпределни във всяко отношение“, при което „пекуниатният интерес“ играел най-голяма роля, щото мъчно могло да се очаква да се дойде тук до някакъв сговор. „Един гради, и стотина други развалят“, въздиша Ценович, като привежда и възражението на не едного: „Че защо да бъде той, а не да бъда аз?“ Тежък подобен укор чуваме и от устата на Васил Левски в Букурещ, след като през 1868 и 1869 г. е полагал напразно усилия да сгруппира стари и млади, външни и вътрешни дейци около една обща политическа програма. Огорчен от неуспеха си да спечели емиграцията за своя план на действие, за систематична революционна подготовка в България, той припомня през юни 1871 г. на Райчо Гръблев и другарите си в Пловдив:

„Приятелю! Питаш ме, познавам ли те? Как не — и Вази, и г-н Панайота (Хитов), (Теофан) Райнов, (Георги) Живков, (Иван) Кършовски, Д. Ценов, Каравелова и пр. и пр. Нали дойдох нарочно из България да ви представя народното мнение на простия и (на) учения ни народ в Българско, върху което цяла година мнения давахме. Нали сте вие горните? Помните ли всичките си думи, които аз ги имам и забелязани? ... Еди кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи; други руска, трети турска. Ето ти и обнародване във вестниците, ту тоя оногози, онзи тогова (критикува или отрича). Нашите българи го казват говна и помия. Аз при тия комедии ... казах ви няколко пъти: Нямаме хора във Влашко, и станах та си дойдох в България.“⁴

Тези признания на Левски с незатихналата му още мъка дават ясна представа за разноезичието всред емиграцията и обясняват най-добре отчаянието на Каравелов в първия момент. Ако Левски се завръща в България при един искрен и простодушен народ, способен да го разбере и последва, Каравелов мисли за бягство в Нови Сад, гдето, макар и застрашен от немци или унгарци, е могъл да се предаде на книжовния си труд далеч от българските крамоли, но пак с образа на отечеството в душата си, незагрозен от никакви недоразумения. Спират го обаче неколцина от младите му приятели, оценили правилно морала, таланта и самопожертвуването му и обещавали да го подкрепят в затрудненията. Не напразно на заглавния лист на С в о б о д а, „вестник политически и книжевни“, който е трябвало да излиза всяка седмица, бива поставено съобщението: „Писма, дописки и цената на вестника ще се проваждат до г-на Д. Ценович, при когото ще става и подписката за вестника. За предплатата на вестника отговаря г-н Н. Г. Попович.“ Ценович е правил всичко възможно, за да осигури материално излизането на С в о б о д а: това знаем добре от доста свидетелства. Колкото до Ноя (Никола) Попович, гарант за внесения збонамент, трябва да кажем, че той е бил почтен букурешки търговец, за когото веднаж, доказвайки чистотата на изворите си срещу обвиненията в подкуп от сръбска страна, Каравелов заявява (С в о б о д а, 25 декември 1871 г.): „Ние всякога сме готови да дадем смятка пред нашия народ в своите действия, следователно никому няма да позволим да ни кази и да ни безчести. Нашата администрация е добила помощ само от г. Ноя Поповича (100 наполеондора).“ Че Каравелов е

имал доста неприятности с лицата, които Левски споменава в писмото си, с критици, които не са одобрявали ту едно, ту друго в С в о б о д а, показва ни и отговорът на този вестник от 13 март 1871 г. в отдела „От редакцията“, гдето четем:

„Г-ну Т. Р., г. И. К., г. Г. Ж. и г. А. К. в Гюргево. Ако вие ненавиждате редактора на „Свобода“, то не би трябвало да се въоръжавате против самия вестник, защото със своите действия вие правите вреда не на Каравелов, а на отечеството си, за което той работи. Честните хора би постъпили в това отношение съвсем другояче. Слушайте, намерете си достоен човек, и Каравелов е готов да му предаде редакторството. Но да не помислите, че той ще да ви даде мир дорде живее? — Не, той ще всякога да сваля маската от образа на ония лъжепатриоти, които продават съвестта си.“⁵

Ясно е от краткото обяснение: след като си е осигурил поддръжката на Левски и на Централния революционен комитет, Каравелов, самоуверен вече, няма да обръща сериозно внимание на разприте всред емигрантите, на критици, излезли своенравно или силно амбицирани дейци като Райнов, Кършовски и Живков, към които случайно се е присъединил за момент и Ангел Кънчев.

Макар и с развързани ръце при редактирането на С в о б о д а, Каравелов не е разполагал напълно с вестника, за да прокарва там изключително своите лични разбирания. Очевидно той е започвал органи на „младите“ със средства, събрани повече от тях, и според това чувствувал се е длъжен да се съобразява с политическите директиви, общи за Ценович, К. Цанков и останалите техни съмишленици, все представители на революционното течение. Затова и Ценович пише в 1873 г. в очерка си, насочен против кръга на Христо Георгиев:

„Нашите нотабили мислеха, че ако положат на чело (на вестника си Отечество) Каравелова, когото познаваха, види се, че знае да псува като брадат циганин (но Ценович пише това по едно време, когато е развалил временно отношенията си с Каравелов и е склонен да го черни), ще успеят да унищожат младата партия и ще останат сами да се гаят с българския народ, но това излезе противното. Редакторът Каравелов, като човек без начало и убеждение, а само за интерес (Ценович в яда си за Каравелов прибегва до недостойни клевети), който му даде повече, нему служи (и Христо Георгиев твърди тъй в озлобението си), па вместо да се глави на старите, ако и да им беше взел 30 ж. напред, завзе се да бъде редактор на С в о б о д а, но управлението беше в ръцете на младите българи, тъй шото Каравелов не можеше нищо без споразумение на младите. Както говорят самите факти, С в о б о д а, догдето беше под надзорството на младите, следваше своята програма и бранеше българските интереси и достолепие прилично, и никак не излезе от началото си. Ако и да бяха пратени шпиони да подкупват, и някой си Сапунов (Миларов), проведен от Али паша, носеше 300 лири, да престане С в о б о д а или да измени името си, този подъл българин беше предаден на полицията и пратен отъново при Али паша...“⁶

Каравелов не е преставал да бъде верен на себе си, когато е вървял в крак с „младите“, особено колкото се отнася до опозицията към русофилството на „старите“ и привързаността си към прогресивно-демократичната идеология. Отблягвайки отначало да развива една крайна революционна програма, той е догонвал да спечели за вестника си всички побудни елементи отсам и отвъд Дунав, надъхвани борчески, без да подчертава настойчиво лозунгите, способни да раздухат антагонизма всред емиграцията. От това становище лесно се разбира тактиката му на примирителност, старанието му да омаловажи разногласието, когато реагира на една дописка от Цариград (С в о б о д а, 18 януари 1870 г.), в която се съобщава слухът за някакъв конфликт

между Каравелов и Касабов или „старите“, който бил накарал Али паша да изпрати шпионина си Светослав Миларов в Букурещ с цел да узнае политическите тайни и подсили българските вражди. Каравелов именно бележи:

„Нито аз, Каравелов, имам с г. Касабов какви и да е несъгласия и раздори, нито пък между тази партия, в която аз принадлежа, и между така наречените „Стари“ съществуват такива раздори, от които може да се възползува турско-християнският комитет или Али паша. Но ако и да съществуват между нас някои несъгласия, то тие несъгласия са дотолкова малки и нищожни, щото тях може да приметим само тоя човек, който търси, за да намери подобни несъгласия между кое и да е общество, с една дума, нашите несъгласия са домашни, братски и човечески: такива несъгласия всякога и навсякъде съществуват... Целта наша, т. е. на всичките българи, е една, надеждите са ни едни, желанията ни едни, стремленията ни така също, а ако се понякогаж и препираме между себе си, то се препираме само за това, по кой път да вървим, за да достигнем по-лесно до своите желания, и нищо повече... Ние всички сме българи и нашето сърце ни тегли само към едно, т. е. да бъдем полезни на своето отечество — кой както може и с каквото може.“⁷

Каравелов не е в същност толкова хрисим и толкова великодушен към някои противници, колкото иска да се покаже тук. Нито препирните wśród емиграцията са били тъй невинни, както ги представя той, нито нетърпимостта между лагерите е оставала в границите на чисто идейните различия. Ценович и Левски, които са нямали причини да се докарват пред никого, сочат непокрито острия характер на раздорите, а и сам Каравелов по-късно, когато се е отказал от позата на безстрастен наблюдател, се е съгласявал с тях. Обвинен веднаж, че сам бил отговорен най-много за появата на „две враждебни български партии“ в Румъния, той отговаря категорично през април 1872 в *Свобода*: „Това е лъжа, и лъжа най-безсъвестна. Когато аз дойдох в Букурещ, то Старите и Младите бяха готови да се изколят.“⁸ Но желанието му да стои като редактор на новия емигрантски лист по възможност над борби и свади го е карало да не излиза с ни едно програмно начало, способно да ги съживи в ущърб на препоръчаното от неутрална страна патриотическо единение. В това отношение твърде показателна е уводната статия в първия брой на *Свобода* (7 ноември 1869 г.), в която се чертаят основните идеи на вестника. Измерено, внимателно редакторът прави наистина известна крачка напред в сравнение с програмата, писана четири месеца по-рано за *Отечество*, но все пак отбягва да бъде тъй категоричен и позива си за отхвърляне на игото, както ще бъде шест месеца по-късно, когато е прегърнал открито революционната тактика на Левски. Тази измереност се долавя и в съобщението „Към читателите“, което предхожда самата статия. Тук той обяснява съвсем накъсо защо вестникът носи името *Свобода*, каква е най-общата му цел и какви отдели ще има в него. Наречен бил вестникът тъй, понеже щял да излиза в Румъния, където всеки човек бил свободен и всеки българин могъл да изказва свободно своите възгледи и желания. А целта му била: „да защитава българските интереси и да показва на българския народ път, по който трябва той да върви, за да може по-лесно да достигне до своето *нравствено съвършенство* и до своята *политическа независимост*“. Покрай тази главна цел на вестника посочва се и една второстепенна: „да употреби всичките си сили да опознае българският народ с неговите съседи и обратно“. Вестникът щял да съдържа освен

политическите статии още: кореспонденции из България, Бесарабия, Сърбия, Австрия, Босна, Далмация и пр., повести и разкази из българския си живот, статистически сведения, критика и библиография; исторически статии и пр.

Самата уводна статия доразвива тази кратко загатната цел, но като остава умишлено пак при общи указания. Преди всичко Каравелов установява естествената необходимост от свободата — нравствената и политическата свобода: „Само онзи може да каже, че е човек, който говори и мисли по своята воля; само онзи може да каже, че живее на света, който не търпи да види над себе си никакъв деспотизъм, никакъв бич. От свободата зависи почти всичко: без свобода няма ни живот, ни щастие — това е вярно като два и два — четири.“ Щастиято зависи и от просветата, но тази просвета на свой ред е обусловена от материалното богатство, което предполага също тъй свобода. Последната бива лична и национална. С оглед към националната свобода, Каравелов мисли: „Само онзи народ може да живее и да напредва, който има свой исторически живот и своя вънкашна и вътрешна свобода, сир. който има своя господарствена независимост и своя умствена независимост.“ Лишен ли е от държавна независимост, народът се подхвърля на влияние от владетелската народност и от нейната централизация; лишен ли е от умствена независимост, от „свое домашно развитие, свои народни идеи“ (сега бихме казали: своя самобитна култура), той губи вътрешната си сила и се подчинява на по-развитата владетелска народност. „Ето за какво всеки народ трябва да има свое народно развитие, своя книжевност, свой живот, с една дума, своя свобода.“ И Каравелов продължава да развива така програмните си начала:

Пътят на българския народ към просвета и благоденствие е преграден от владетелското племе. „Могат ли турците да желаят българското възраждане, българското щастие и българското добро, когато българското възраждане е гроб за турската империя? Могат ли турците да се радват на нашето българско просвещение и напредък, когато тие твърде добре познават, че само слепите необразовани народи се дават да се водят за носа? Ако българите да бяха образовани, то не щяха да търпят да ги газят такива цигани, каквито са турците: а да бъдат тие образовани, то по-напред трябва да бъдат свободни... Свобода трябва на българския народ и свобода пълна, свобода българска, а нищо повече!“ От 15 години насам българският народ напредва някак, но бавно и тихо, понеже „нашите ръце саvezани, нашите идеи незрели, нашите главатари нямат още това свето чувство към своето отечество, каквото Мацини и Гарибалди към Италия. А кой е тука крив? Пак нашето положение, пак турският ярем.“ За пример може да се вземе нашият черковен въпрос. От 20 години българите искат своя черковна йерархия и свой самостоятелен духовен живот, но и досега те остават с празни надежди — едно, защото турското правителство ги залъгва с проекти а la Михайловски, и, друго, защото главатарите ни се карат за първенство, а духовниците ни за кой да бъде патриарх. „Не знаем как други, но ние мислим, че за нашето българско добро черковният наш въпрос трябва да се остави на страна за някое време, и да обърнем внимание на нашето полити-

ческо положение, да се постареем да изкореним главното зло, което ни стои на пътя, и тогава да се завземем да лечим по-малките раници, които имаме на нашето тяло твърде много..." И в заключение: „Ние, българите, вече се възродихме нравствено: нашата книжовност, нашите училища, нашата журналистика стоят на по-висока степен от турските; нашият народ е способен за култура, за търговия и за цивилизация; ние сме пълни с млади сили, а нашите господари падат все повече и повече и скоро щат престанат и да живеят... И така: свобода е българското желание, свобода е наша българска надежда, свобода е българската девиза, затова и ние на българската свобода посвещаваме и нашия вестник.“

Изводът, който може да се направи от тази статия, е: всички усилия на съзнателните българи трябва да бъдат насочени към извоюване на свободата, като се изостави временно черковният въпрос, загубил своята актуалност (така е поддържал вече в. Народност),⁹ и като се отхвърли коварният проект на Али паша и на сътрудниците му а ла Никола Михайловски за обединение на българи и турци (срещу сръбско-българското споразумение) в името на едно ново държавно-политическо съзнание, което би затвърдило отоманското владичество. Как трябва да се извоюва тази свобода, гражданска и национална, Каравелов не посочва по-определено. Косвено обаче той подсеща, че методата тук не може да бъде различна от тази на Гарибалди и Мацини, пионерите за отхвърляне чрез оръжие австрийското иго в Италия и за национално обединение на италианците. Сравним ли тази програма от ноември 1869 г. с програмата на Каравелов за Отечество от по-рано, ние откриваме по-енергично подчертаната този път необходимост от политическа свобода. Ако преди се е поддържал приматът на „нравствената независимост“, за да се постави „политическата независимост“ като нейна естествена последица; ако от името на „старите“ се е изтъквала насъщната нужда от просвета за народа, а не от въстание, от революция чрез „барут и куршуми“; сега двата последователни момента в борбата се превръщат в нещо симултанно, в две успоредни тенденции — тази на „нравственото съвършенство“ и онази на „политическата независимост“, — като неусетно втората тенденция взема преднина дотолкова, щото и пряко се заявява: без свобода няма възможност за истинско образование, за всестранно развитие на народа, според което и новият девиз на българите би трябвало да бъде: „Свобода пълна, и нищо повече!“ Вярно ли е, че нашият народ е направил голям културен напредък, макар истинските постижения да се очакват занапред, все тъй правилно е да се приеме, че ни училища и книжнина, ни цивилизация и материално благосъстояние не могат да дойдат до пълния си разцвет, ако не се задоволи желанието за „господарствена независимост“, т. е. за национална автономия извън всеки гнет от турското племе, което е показало достатъчно, че не може да търпи „българското възраждане и българското щастие...“

2

Съгласуване на просвета и на политически протест при народното възраждане. — Смисъл на антиномията при отсъствие на революционен център. — Умствен и материален напредък; еднакво оправдание за книгата и за барута. — Становището на просветителите като Славейков. — Революционната теза взема постепенно връх: при-

мерът с въстанието в Далмация. — „Свободата се не харизва, а се взима.“ — Нужда от създаване на Дунавска федерация. — Каравелов като човек на словото, не на делото. — Зов за бунт, за кървава борба и настойчиви подкани за образование и нравствена обнова. — Против отоманизирането на българските училища.

Задачата на Каравелов като публицист се е състояла в това да развие в листа си все по-убедително и в подробности така начертаната схема, като вътпява настойчиво идеята за освобождение и като чрез критика, полемика, анализа на събитията в Турция и чрез информация за положението в Европа разкрива ту невъзможността да преуспява българският народ под турския тираничен режим, ту благоприятните изгледи за отхвърляне на този режим. Дилемата: просвета или революция?, не се е слагала отначало в своята рязка, наложителна неизбежност. Просвета и революция са могли да бъдат съгласувани в борбата за национално самоопределение, те не са се изключвали взаимно като противоположни методи на действие и въпрос на обективни възможности и ча първи нужди е било коя от тях трябва да се предпочита. Нацията като колективна единица е могла да опитва и двете средства за самосъхранението си и щастливата си бъднина. И тя, доколкото не се е радвала ни на духовна, ни на гражданска и политическа свобода, е имала дълга да ги догонва по какъвто начин намери за добре.

Когато се той (народът) освободи, мисли Каравелов в първи брой на Свобода, от гръцкото духовенство и от турското иго, то ще бъде свободен политически; а когато се освободи от своята простота и незнание, от своите стари суеверия и допотопни нрави, то ще бъде свободен и духовно. Че българският народ е захванал да работи за своята духовна свобода, свидетелствуват нашите училища, читалища, книжевност и Българското книжевно дружество; а че той търси и политическа свобода, свидетелствува българският черковен въпрос и българските чети... И така, напред и напред, а сполуката ще бъде наша. Кой се бои, той трябва да се оттегли на страна, а който е юнак и има чисто българско сърце, той трябва да излезе на полето, и напред!¹⁰

Решителната дума, съкровенията мисъл е изказана тук предпазливо. Похвално е, полезно е да се работи за умственото развитие и възпитанието на народа, но за пълната ополука на народното начало и за достойното битие на българите е необходим и политически протест, необходими са юнаци, чети... Това трябва да се разбере веднаж завинаги. Но връщайки се наскоро на въпроса, Каравелов смекчава изразите си и говори пак за уравновесени усилия към просвета и свобода, без да съзира тук някакво трагично раздвоение. Той видимо се колебае да се обяви съвсем открито в полза на революционния лозунг от страх да не дразни привържениците на еволюционното течение всред емиграцията и в България. В статия на вестника си от 8 януари 1870 г., в която засяга хаотичното състояние на българските културни усилия, причинено от тежките условия в Турция, той пише:

„Народното образование или народната цивилизация е свързана с политическата свобода на народа, и затова едната без другата нито може да съществува, нито да принася полза. Мнозина учени мъже до сега са изказвали мнение, че образованието води след себе си свободата, а не свободата образованието, но такава една истина може да бъде истина за един народ, който има вече свое народно правителство, а ние, българите, сме една поробена народност, на която са везани и ръцете и очите, следователно за нас без свобода няма образование, а без образование — свобода.“¹¹

Каравелов има тук пред вид принципиалното възражение, повдигано и в България, и в Румъния от страна на просветителите против самонадеяността на буйните глави. Съгласен изобщо с първите, колкото се отнася до народите, изостанали културно, но добили вече своята политическа независимост, той дава право и на вторите, с оглед към поробените и зле потиснати от чужда власт народи, като българския. Клонил ли по-интимна мисъл към лагерите на революционерите, той не иска да бъде подценявана и заслугата на умствените елементи, които при тежки условия работят за образованието в Турция. Оттам и формулата му в подчертаните от самия автор думи, с една антиномия, която, обективно погледнато, изказва отсъствието у нас на революционен център, на систематична борба за политическа свобода. Докато не е осъществена този вид свобода, нищо не пречи — и, наопаки, всичко налага — да се догонва подготовката за нея чрез духовно освобождение, по пътя на образованието.

На тази идейна позиция стои Каравелов и в статията на С в о б о д а от 29 януари 1870 г., в която се порицава апатията към всяко чисто народно дело, липсата на воля за материални жертви било при просветно-културните, било при общественно-политическите почини.

Спирайки се на съдбата на новооснованото Книжовно дружество в Браила, което било изоставено от своите спомагателни членове и лишено поради невнесени средства от възможност да прояви дейност, Каравелов разсъждава: „Човеческата свобода била двуяка: умствена и вещественна. Умствената свобода отваря на човека очите, показва му път, по който той трябва да върви, за да може по-лесно да добие и веществената си свобода.“ Под втория вид свобода Каравелов очевидно разбира политическата независимост, защото той продължава така: „Ние често слушаме да говорят: едни, че българите трябва сега засега да се вземат за оръжие и да се освободят по-напред от турския бич, па после да гледат за своето умствено богатство, т. е. за своето развитие и образование; че барутът е сега по-потребен от мастилото, а пушката — от книгата. Други говорят, че българите трябва да се грижат само за своето умствено развитие и образование, защото тие всякога ще победят своите противници (турците и гърците) нравствено. Но и двете тия мнения са прави, а в същото време не прави. За да изгради един човек една къща, нему трябва не само кирпичи и камъни, а трябва му още място . . . , глина, шинди, талпи, а най-повече добри работници и изкусен архитект. Едно без друго не може.“ Влязъл в ролята на арбитър, Каравелов признава относителното оправдание на всяко от двете гледища, смятайки, че сукцесията не пречи на симултанното действие, че двата последователни етапа (в очите на някои): просвета и прибягване до оръжие, могат да вървят и редом, щом нуждите и условията позволяват това. В момента, когато е важно не да се решава теоретическият въпрос и да се спори ялово, а да се действа в едната или в другата посока, да се постига какъв да е практически резултат. Каравелов настоява върху конкретната необходимост от материална пожертвователност. Той казва: „Ние, българите, трябва да захванем от началото, защото още нямаме почти нищо, и да изградиме тая къща, която се нарича отечество; а за да я изградиме, нам трябва барут и книга, пушки и читалища, ножове и училища, попове и книжовни дружества, с една дума, нам трябва и

шинди, и глина, и камъни, и хора.“ Печалното е, че трудно се намират тия неща у нас, защото когато от някого поискат пари за училища, той отговаря, че сега били по-потребни пушки; а когато му поискат пари за пушки — той отвръща, че по-важно било сега да се отворят училища... И с досада от това лукаво отбягване да се изпълни дългът пред народа, под предлог, че се касае за различни разбирания на този дълг, Каравелов пита: кога най-сетне ще станем добри граждани, за да подпомагаме всичко полезно за народа, за народното щастие, без да крием скъперничеството си зад фалшиви предлози?¹²

Каравелов на тези разсъждения не е в противоречие с разбиранията на един такъв идеолог на просветното начало, какъвто е тогава Петко Славейков. Домораслият учител и публицист, верен всякога на своите демократически убеждения, е схващал правилно, че гражданско-политическите постижения предполагат просветен народ и организирано „обществено мнение“, затова е държал за развоя на учебното дело и на книжнината ни. Трябвало е, първо, да се преодолее невежеството и равнодушието към общото народно дело и тогава да се мисли за по-далечния и трудно достижим национален идеал, свободното отечество. „Ние живеем в Европа, но не сме европейци, или облякохме европейски дрехи, но не сме съблекли забукчето на невежеството“,¹³ пише духовитият писател, ратувал чрез Г а й д а и М а к е д о н и я от 1863 до 1872 г. за пробуждане на народното съзнание и отстояване на национално-културните интереси на българщината. Познавайки истинското положение, реалните възможности за повдигане на народа си, той е намирал, че главно чрез „оръжието на ума“¹⁴ българите могат да си извоюват достойно място в света. „Просвещението е тествимоний жюри“,¹⁵ съдебно свидетелство за самобитност в душевния живот“, пише той в М а к е д о н и я от 1868 г., като вижда как без него ние „нищо сега сме нещо, нито утре можем да бъдем по-друго...“ Това „по-друго“ и особено политическата свобода, или националната „самобитност“, може да се постигне само когато се спечели вътрешното народно сцепление и настъпят условия за сигурно отхвърляне на робския ярем. Съществената разлика между просветители и революционери се състои в това, че докато за първите важно е било да се изчака културното и социалното узряване на народа, за вторите този процес се е виждал дълг и всичките им усилия са били насочени към решаване на политическата задача, чрез оръжието на бунтовника.¹⁶ Славейков, който е наблюдавал отблизо трудната борба за духовно освобождение, не е могъл да се увлече от проповедта на Раковски, колкото и да се е възхищавал от неговата „пламенна душа“ и неговото „неистово родолюбие, което не е всекиму дадено“¹⁷ (1858). Умерен в програмата си и със здрав смисъл, изработен в непрестанен допир с народа, Славейков не е ставал и последовател на Каравелов, когато този, без да стига до екстремизма на Бакунин и Нечаев, развява знамето на революцията, вярвайки в способността на народа да изведе борбата със свои собствени сили.

Каравелов именно, след като е препоръчвал успоредната работа по мирната просветна и по размирната политическа линия, започва да застъпва все по-настойчиво своята революционна теза, и то отначало при обсъждане на положението на Запад и у съседни страни — като че ли не се касае за насърчаване на раздвижването в България.

По повод на въстанието в Далмация, причината на което се търси в потисническата политика на Австрия, Каравелов се чуди в Свобода от 3 декември 1869 г. не че далматинците са дръзнали да се противопоставят на правителствената войска, но че и другите сръбско-хърватски области в Австрия не са прибегнали също до оръжие. Сръбският народ се е надявал Виена и Пеща да оценят рано или късно неговите заслуги от 1848 г., но е останал жестоко излъган. „После такива несправедливости не е чудно, че една шепа народ се е решила да въстане против цяла империя. а е за чудо, как всичкият сръбски народ до днес не е намислил да въстане и с пушка и сабя да защитава своите права, които така безчовечно се газят.“ И като дава сведения за хода на въстанието, което успявало, Каравелов изтъква как славянският елемент в правителствената войска не искал да се сражава и как дори маджарите признавали, че „би било грешно да се бият с един такъв народ, който търси свобода и човечески и народни права“¹⁸. В политическия си преглед от 11 декември с. г. той се занимава отново с положението в Далмация, отбелязва, че Австрия била на умиране, поради което се обръщала за помощ към Цариград, Петербург, Египет и Флоренция, кори виенското правителство, загдето не се опитвало да реши сръбско-хърватския въпрос задоволително, и недоумява защо сърбите не се опълчвали задружно против своя враг. „Тежко на тоя народ, който се не съедини между себе си и да се надее на своите сили, но търси във Виена или в Пеща своите права. Както народната, така и човеческата свобода се не добива, а се взима на сила, в противен случай свободата не е свобода и правата — права.“¹⁹

Урокът за българския народ е ясен. Примерът на родствените нам далматинци показва към какво и по кой начин трябва да се стремим, за да се спасим от едно иго, несравнено по-нетърпимо от австрийското. И в статия на Свобода от 5 февруари 1870 г. Каравелов тегли вече без прикрити загатвания заключенията си. Порицавайки опитите на някои български среди да умилюват европейските кабинети, той сочи Сирия, Кандия, Италия и Далмация като явни доказателства за суетността на такава надежда. „Всеки един народ трябва да работи сам за себе си, т. е. да приеме на себе си главните старания, и тогава уж (вече) да търси от другите съчувствие или частна помощ... Свободата се не харизва а се взима, защото всичко, щото е харизано, твърде скоро губи своето значение... И така, нашите българи наместо да съединят своите сили и да се решат с кръв и пот да защитават своите интереси и своето отечество тие захванаха да викат против Русия и отидоха в Париж, в Лондон и Виена да търсят помощ от Наполеона III, от Франца Йосифа и от Виктория... Ако българите търсят свобода и самостоятелност, то трябва да се надеят само на своите сили и да се не облягат на никого.“ Развивайки нататък мисълта, че българите са способни за свободен политически живот, макар и да не са излизали да се борят с пушка и сабя, Каравелов препоръчва да не протягаме ръка към Великите сили, а да потърсим дружбата на някои съседи. „Единствени те народности, които могат сега засега да ни подадат материална и нравствена помощ, са сърбите и румъните..., които търсят същото то-

ва, щото търсиме и ние; които ненавиждат и обичат това, щото обичаме и ненавиждаме и ние; които страдаят, мъчат се и влачат същите яреми...“ Българите искат като сърбите и румъните „свобода лична и свобода народна“. И като отправя читателите към една дописка от Цариград в същия брой на вестника си, в която се обосновава нуждата от създаване на Дунавска федерация, обединила българите, сърбите, румъните, хърватите, черногорците и бошняците, за да се борят за своите права и свободи, Каравелов заключава: „И така, ние трябва да подадем един другиму братски ръка и да залегнем да се освободим от азиатското и немското робство, и когато достигнем своите общи желания, то нека народите, т. е. българите, сърбите и румъните, сами решават своята съдба и нека живеят както им се види за по-добре.“²⁰

Нашият политик значи се връща към позива си от 1 януари 1869 г., писан година по-рано в пещенския затвор, с препоръката за една федерация на Балканите по образец на швейцарската и американската, като засилва с този позив мисълта за необходимост от кръвни жертви при отхвърляне на робството, и то без да се разчита на външна помощ. Революционната пропаганда е добивала тук по-определен облик, макар да е оставала все още в сферата на отвлечените пожелания и да не се е предприемало нищо за практическото ѝ прилагане. Сам Каравелов не се е чувствувал призван нито по-рано, в Сърбия, нито сега, в Букурещ, да превърне програмата си, смелите си политически кроежи в сериозно дело, в апарат за действие, държан в собствени ръце. Нему не е достигала непреклонната воля, мощта на духа, дарбата за организиране на годните за работа сили, които качества са били винаги по-важни при замисли от този род, нежели културата на ума и вещината на перото. Едва когато в кръга му влиза личността, изтъкана от борческа енергия и вяра в идеала, годна за всички изпитания в живота и способна да върви търпеливо към целта, той се активизира за революционната метода. От този момент той става желаният и необходим спътник на Левски. Дотогава, задоволявайки се само с проповедта на публициста, той е продължавал да развива идеите си и да коментира събитията, без да мисли за някаква организация, без да групира около себе си волеви мъже, за да ги вдъхновява не само чрез живо слово, но и чрез личен пример и лично ръководство.

Като певец на хайдушкия подвиг, Каравелов се явява приемник на Чинтулов и на Раковски, по-близък, по съзерцателен темперамент до първия, който е странял цял живот от суровата борба, отколкото до втория, човек на делото, който само случайно прави опити в поезията. Като тях той пише през 1869 г. стиховете:

Хайде, брате, пробуди се,
Па повдигни глава,
Вземи в ръка остра сабя
А пушка на рамо...
Хайде, стани, с божие име,
Удряй душманина.²¹

Все тъй, в духа на четнишката традиция, той и по-късно (1870) насърчава невидимите си последователи:

На оръжие синца, ако сме хора!
Нараме пушка — па хайде в гора!²²

Не в такива слаби — и анонимни — стихове, които едва ли биха пленили слуха и въображението на „младите“, а в енергична и убедителна проза Каравелов отхвърля възможността да се подобри положението у нас чрез илюзорните реформи на правителството, чрез „комедията“ на Али паша за мнимо равноправие на християнските народи. Държейки на въоръжения протест, той пише в Свобода от 26 февруари 1870 г.: „Ние съветваме (той само съветва, само учи отдалеч) нашите братя българи, да се не лъжат с турските реформи, а да гледат да изработят нещо за своята независимост и за своята свобода, — всичко друго е будалщина. Свободата е нам потребна... Наближава вече тоя ден, когато българският народ, който днес търпеливо тегли всичките злини и всичките варварства на турците, ще се събуди, ще въстане и ще бъде конец на мъченията. И да умре човек е сладко, когато мисли, че той разбива адските окови, които са спънали неговото отечество, и че той дава живот на няколко милиона хора!“²³

Но тази проповед за бунт, за кървава борба като радикално средство за извоюване на свободата не пречи ни най-малко да се поддържа упорито и съветът за повече образование, за внедряване навред просвета като единствена предпоставка за нравствена обнова и важно условие за независимо политическо битие. Изтъквайки още в началото на Свобода дълга на румънските българи, които се радват на конституционна гаранция за своето школко дело, да подкрепят и българите през Дунава в техния стремеж към просвета, той пише на 19 ноември 1869 г.:

„XIX век е век на просвещение и възрождение, век за свобода и напредък, следователно часът и на българската свобода вече чука на вратата ни, и ние трябва да покажем на цяла Европа, че сме будни и готови да вървим заедно с другите просвещени народности... Ако не с друго, то можем с реч, чрез вестниците, с книжки и брошури да подадем добър съвет на нашите братя и писмено да ги опътим към тяхното щастие. Трябва да бъдем готови да ги поведем на живот и смърт.“²⁴

Корейки друг път румънските българи за тяхното нехайство към училищата и читалищата им, за занемаряването на българската просвета в градове като Александрия, Крайова, Бъзъу и т. н., той изтъква, че е срамен отказът от образование и възпитание на децата в народен дух. „Така също, пише той на 11 декември с. г., умните и здравомислящите хора се гнусят от тогава, който се отказва от своя народ, от своята рождена земя, от своя език, обичаи, нрави и най-после от гробовете на неговите деди и прадеди. Човек е само тогава човек, когато е и гражданин, и патриот. Само конете и кравите се грижат за своята собствена храна и не искат да знаят за своите роднини и приятели... Човек живее за себе си, но в същото време той живее и за своето отечество, за своите родители и своите деца.“²⁵ Посещавайки в началото на 1870 г. гр. Гюргево, Каравелов държи сказка в читалището „Съединение“ на тема: „Днешното положение на българите в Румъния“. И в нея, както узнаваме от дописката в Свобода от 18 януари с. г., той развива същите мисли, заявявайки между другото: „Взехме ли ние пример от другите народности и захванахме ли с всичкото си сърце и душа да развиваме своята народност и да увеличаваме своя книжовен капитал? Отваряме ли ние училища, читалища и дружества, които да съответствуват на духа и на потребностите на днешния век, т. е.

правиме ли всичко, што е потребно за ползата на българския народ? — Аз казвам дързостно: „не“, защото ако и да се е появила в българските сърца една малка искрица, то тая искрица е като казашкото слънце, което „свети, а не грее!“... Навлизайки по-дълбоко в предмета си, Каравелов изтъква, първо, нуждата да се основе една българска гимназия в Румъния, за да не губят младите народностните си чувства и традиции и „се заразяват с болезнени идеи“ в чуждите училища, и, второ, да се притекат всички и подкрепят морално и материално току-що основаното в Браила Книжовно дружество, „това светло за народа ни дело“, на което пречат врагове, израсли в самата българска среда... И като порицава тези врагове, движени от глупаво самолюбие и егоизъм, той зове: „Оставете, братя, тия интриганти и тия печисти ръце, които влекат въглена само към своето яйце, и вървете честно и почтено към доброто и светлото. Нема не видите как се тъпче всяко едно наше народно дело и угнетява се от турските варвари, от фенерските кръволоци, от йезуитските подледи и протестантските лицемери?“²⁶

От становище на тази грижа за подобрене на българското учебно дело и за всестранен умствен напредък в отечеството ни Каравелов се обявява решително против опитите на турското правителство за отоманизиране на българските училища. Ако хитрият Мидхат паша в качеството си на русенски валия е гледал още през 1866 г. със завист на разцвета на българската просвета и е мислел да го спре или унищожи чрез въвеждането на турски език в началните и средните български учебни заведения, то българските общини и българският печат в Цариград не са закъснявали да отхвърлят подобна мярка, насочена против жизнените народни интереси.²⁷ По-късно Али паша възобновява този проект под формата на сливане българските училища с турските. И тогава Каравелов печата в първия брой на Свобода дописката „Политиката на Млада Турция“ и „Известия из България“, в които се нападат Никола Михайловски, съветник в турското министерство на просветата, и Теодор Шишков, главен учител в Търново, задето като „продажни агенти“ съдействували на турското правителство за осъществяване на заговора му.²⁸ В брой втори (12 ноември 1869 г.) в уводна статия той се занимава обстойно с въпроса, за да завърши доводите си против гибелната мярка с въпросите: „Но питане е, щат ли българите да изпълнят желанието на турските реформатори? Щат ли тия да предадат своите училищни фондове в ръцете на правителството, а децата си в мюсюлманските медресета? Щат ли българските бащи и майки да потурчат децата си, за да угодят на правителството?... Българите знаят, че турците по своето положение не могат да бъдат доброжелатели на българския народ и всякога ще гледат да го погубят и затрият. Или турци или българи, или смърт или живот, или свобода или робство — тука средина няма.“²⁹

В „писмо до редакцията“, подписано от „много българи“ в Цариград (но обработено за печат от Каравелов) се твърди в един близък брой на Свобода, със същия енергичен знак: „Доста сме хранили азиатските варвари, доста сме страдали, доста сме се кланяли и подлизвали на турците: време е да живеем и сами за себе си. 460 години сме живели заедно с турците и знаем ги от главата до ноктите, и затова тие не могат ни вече излъга ни с проектите на г. Михайловски, ни с

лъстиви обещания!... Ние сме отворили нашите училища за своето образование, а не за отъпление, а най-долното българско училище повече отговаря на своята цел, нежели турските лицеи и султанитета. Българите са отворили училища за своето българско развитие, а не да убиват своята народност и да турчат своите умове и своите духове.“³⁰

3

Пълен поврат към политиката на смело действие: „Революция е нашето спасение, и повече нищо!... Да въстанем, друго спасение за нас няма.“ — Отказ от миролюбието на просветителите. — Становище по националната победа с учредяването на екзархията. — Премахването на духовното иго ще доведе ли до премахване на политическото иго? — Против благодарствените адреси до султана и Али паша. — „Свобода, или смърт!“ трябва да бъде девизът ни. — Химни могат да се пеят само на свободното отечество. — Против синхронизма на просветния и на политическия напредък. — „Всичко или нищо!“

Държейки неизменно на образованието, и то на образованието в съвременен научен дух и в съгласие с националните домогвания, Каравелов все повече полага тежест на общия стремеж към политическата борба, към крайното средство за освобождение — революцията, в която трябва да бъдат впрегнати най-здравите и свежи народни сили. Равновесието бива нарушено в полза на тенденцията към радикален отказ от примирението с едно положение, при което и образованието не е могло да отбележи по-чувствителен напредък. Идва момент при търсене на правилния и бързия път към спасение от унизителното робство, когато за Каравелов, поучен достатъчно от събитията на Изток, почва да става ясно, че е излишно да хаби той енергия в мъдруване около просветната пропаганда и че му се налага да излезе открито с проповед за революционни действия. На 22 април 1870 г. в статия на Свобода: „Нашите народни работи“, подписана от „един българин“, той твърди най-определено: „Колкото българите и да са угнетени, но тия вече разбират, че против зло трябва да се употребява зло, против нож — нож, и против топор — топор... И така, ние, българите, трябва да бъдем бодри и да се готвим за онай минута, която твърде скоро ще настигне, па да се не боим ни от турските шпиони, ни от нашите чорбаджии, а братски да подадем един другиму своята ръка и да напишем в умовете си „свобода или смърт“.“³¹ Свидетел на непрекъснатите усилия на съседните народи за държавно обединение, Каравелов скърби за българската мудност, за българската нерешителност и горейки от нетърпение да бъде това състояние преодоляно, той се пита (Свобода, 27 юни 1870 г.): „Всеки иска да съедини своите братя в едно цяло и да стане господар сам над себе си; а ние?“ Той бичува разединението и продължава: „Ние се намираме в някакво си неопределено положение; ние не познаваме още своите интереси, бягаме от своето счастье и от своето добро; ние ставаме славянофили, туркофили, грекофили и пр., само не българофили; ние гониме някакви си мрачни идеи, занимаваме се с дълбоки политики, видиме „иглата при копата, а копата не видиме“, с една дума, ние съставяваме големи философски теории, а когато дойде до дело, то ни не търси...“ Сърбия се готви да присвои Босна и Херцеговина и ако стане това, всичката турска тежест ще падне върху

нас. „А кога е така, то питаме още веднаж: какво трябва да правим? — Трябва да се ползуваме от обстоятелствата и да търсим своето. Революция, революция и революция е нашето спасение, и повече нищо.“ Увеличайки се в красноречивата си защита на смелото действие, Каравелов пише още:

„В това фъщо време, когато Сърбия е заета с Босна и Херцеговина; в това време, когато на гръцките острови и в Тесалия се събира огнен облак; в това време, когато турските войски искат да се разпореждат с румънските дела; в това също време, когато черногорците са готови да изпразнат пишовите си, ние, българите, трябва да се възползуваме от обстоятелствата и да въстанем, — друго спасение за нас няма, па не може и да бъде... Българите ще имат всичко, ако само имат воля, любов към отечеството и към свободата си, силна десница и бистър ум. Нека секи българин си припомни пословицата, която казва: „който рано подрани, рано ще се и наяде“, или „дорде се умните наканили, лудите се наиграли“. По нашето мнение ние днес трябва да оставиме настрана и черковните въпроси, и враждата с гърците, и припирните със сърбите и прочие и пр. и да се завземем за нашата политическа свобода дорде не е късно. От нашата политическа свобода зависи почти всичко: когато ние достигнем своята политическа свобода, то и черковният въпрос, и сичките други ситни и едри въпроси ще да се решат сами по себе си.“ В заключение: „Ако ние още чакаме и не земеме се за пушката и сабята, то нашите градове ще бъдат изгорени, както изгориха Свищов; нашето имане ще бъде отнето из ръцете ни, нашите млади сили ще бъдат подкосени, и от нас няма да бъде нищо. Хората са въоръжават и за това трябва да се въоръжиме и ние, и напред...“³²

Все тъй в течение на 1870 г. Каравелов се връща на тази проповед за бунт, пишейки: „Без оръжие няма спасение“ (7 септември).³³ „Ние искаме да произведем народна революция“ (16 септември).³⁴ „Хаджи Димитър ни показва пътя, по който трябва да вървим, за да достигнем до своите цели; а ние трябва да довършим това, щото е той захванал... Ние трябва да се убедим, че свободата се не дава, а се взема... Ние трябва да въстанем с пушката в ръка и да търсим своите прадедовски и човечески права. Ножът е свещено нещо, — само той е в състояние да извърши това, щото е нам потребно...“³⁵ (11 ноември 1870 г.). И все тъй решително през 1871 г., порицавайки вече чисто просветната политика: „За да убием турците нравствено, ние по-напред трябва да бъдем свободни, за да наредим своите училища както трябва; а за да бъдем свободни, нам трябва пушки и барут, а не мастило и преводът на Хомеровата Илиада“³⁶ (21 октомври). Революцията е станала за нашия публицист панацея срещу всички народни злини.

Имало е приятели на Каравелов, които не са одобрявали опасната му агитация и са държали — заедно с враговете му — на по-умерената тактика: засиленото просветно движение и чисто културната борба. Че Отечество на Кисимов например е било в ужас от това безусловно напускане на мирната еволюция, не е никак чудно. За този лист е било естествено да се нападат (в броя от 17 април 1870 г.) „прехласнатите патриоти“, „извеяните глави“ от Свобода, които със своите „безсмислени възвания“ към народа идели да покажат, че не познават истинските нужди и тежнения на българите. „Бунтове, кръвопролития, топори и други таквиз само онези хора могат да препоръч-

ват в днешно време на българския народ, които със завистливо око гледат на подлежащото наше църковно устройство...³⁷ Но и други среди, които са нямали като „старите“ зъб на Каравелов, не са били склонни да споделят пълния му отказ от легалната борба, способна да донесе ценни придобивки, и са осъждали нескривано революционната му проповед. Това кара нашия публицист да се изказва (Свобода, 6 февруари 1871 г.) така:

„Съветваме нашите братя българи за нищо повече да не мислят и за нищо повече да се не надеят, освен на своите мишци и за общо въстание. Ние се не съглашаваме с ония наши патриоти, които ни казват, че „на българския народ е най-потребно днес образование и развитие, а когато българинът бъде развит, когато той добие своя литература, то тогава ще да помисли и сам за своята свобода“. Нека ония хора, които имат много време, да утешават себе си и да лъжат другите; нека те проповядват теологически философии; нека празноглаголюват за литературата и историята, нека пишат за просвещението и образованието; нека бърбят за цивилизацията и напредъкът; а ние ще кажем, че в нашето нещастно отечество няма литература, а само празнословие, лест и шпионски клевети („Турция“ и „Право“); у нас няма наука, а само високи, никому непонятни философии, от които народът извлича такава полза, каквато е равна само с нулата; у нас няма просвещение и възпитание, а само учители без мозък и шпиони за лири (Шишков и съд.); у нас няма напредък и цивилизация, а само чорбаджилък и агалък, които смучат кръвта на народа и които са готови да продадат отечеството си за една лула тютюн. Наука не може да се развие там, дека дъха Алипашовото гърло, а просвещението и образованието не могат да порастят в турската империя... По нашето мнение всеки миролюбив път и всяка друга надежда освен ножът и топорът, са смешни, детински и отвратителни. Дорде нивата се не натори и не изчисти, то ни едно зърно не може да даде плод.“

И като забелязва нататък, че не бил ни най-малко неприятел на образованието и книжнината, Каравелов вижда „най-голямата обязаност“ на нашите просветители и книжовници в това, не да приспиват народа, а да възбудят вярата му в „неговата собствена сила“; на нашите учени — да научат българина „да брани своите български и човешки интереси“; а на народните представители — „да поведат народа на бойното поле и да турят край на неговите мъки и неволи“.³⁸

С това недоверие към дългия и несигурен път на просветата, следван у нас досега, е достигната кулминационната точка на отказа от еволюцията и на поврата към революцията. Но това разбиране Каравелов усвоява само след като в България е била основана вече комитетска мрежа и след като той е повярвал в щастливите изгледи на всенародното въстание, подготвяно от Левски. В периода от ноември 1869 до април 1870 г. и преди да бъде още турена в действие новата революционна тактика, той се е ограничавал да обосновава в Свобода само най-общо необходимостта от извоюване на свободата чрез собствени усилия, при неизменни съвети да не се отдава никакво значение на турските залъгвания за реформи. Едно от тези залъгвания е било според него обещанието на правителството да разреши т. нар. черковен въпрос. В дописка от Цариград, ноември 1869 г., в която трябва да четем собственото мнение на Каравелов, се застъпва едно напълно скептично становище по гръцко-българската разпра за независимо българско духовенство. Иронизирайки наивната доверчивост на българите, дописникът казва:

„Аз не се чудя на правителството, дето се подиграва с българите и ги лъже от толкоз години насам с тоя въпрос, но се чудя на нашите представители, дето вярват на лъжите на правителството... Стига толкоз чакане и надежди! Ние, българите, днес не трябва да чакаме нито от патрика, нито от султана да ни реши въпроса,

защото нито единият, нито другият искат да имаме независима йерархия; ние трябва да се надяваме на себе си и на нашите собствени сили за всяка работа. Аз се чудя още и на нашите тукашни зестници Македония и Право, де го са обърнали толкоз внимание на този въпрос и не престават да пишат за него. Въпросът днес само по себе си е решен, а българите се лутат нагоре и надолу да молят султана да им го реши. Какво повече искаме ние, когато нашите епархии не зависят вече от фенерската патриаршия?³⁹

Скептицизмът на Каравелов се оказва този път дотолкова неоправдан, доколкото ферманът за екзархията наистина излиза на 28 февруари 1870 г. И тогава, видимо завладян от общата радост за голямата национална победа, той, който държи сметка за свършените факти, излиза с една статия от 22 март с. г., от която лъха и гордо удовлетворение за добитата духовна автономия и непоколебима вяра в скорошните по-значителни придобивки на чисто политическо поле. Революционният държи да не се заспи на спечелените лаври, а да се насочи борбата срещу по-голямото зло, турската tirания. Той пише в статията си „Напред!“, която носи подписа „Един българин“:

Умственият и нравственият български напредък, който до днес беше задушен от гръцкото фанариотско духовенство, тръгва по своя път и българинът вече може да каже, че живее и признава са от светът за народ. Ферманът, който са издаде от турско правителство за българската независима йерархия, развяза ръцете на българския народ и позволи му да работи за себе си и да бъде счастлив; Тоя ферман скъса вече булото, което спираше нашия народ да върви напред и да се развива; той освободи наш народ от нравственото робство, в което бяха го заковали наследниците на апостол Павла... Днес българите със своята енергия и постоянство направиха твърде много... И така, българите въскръснаха и ни една сила не може вече да им стане на пътя и да ги върне назад... Двайсетгодишната борба между двата неприятеля беше доволна, за да съкруши адските хитрости на нашите нравствени завоеватели, които бяха по-опасни за нас от турския ятаган, защото турският ятаган ни грозеше явно; а фанариотската злоба се криеше под архирейската корона... От днес българинът престава да се кланя на фанариотите, т. е. на своите душмани, и да са юм от техните проклетия и техните шпионства; от днес българинът добива едно право, с което трябва да се гордее и да иска да са уважава неговото име, — българин; освен това той позна, че трябва да се надея само на себе си и да не очаква от никого никаква помощ. И така, сега трябва да се работи и да се върви напред и напред, защото сякаш минута е за нас скъпа; сега трябва да са крачи с големи крачки, защото от нас зависи да решиме народната свобода, както решихме черковният въпрос.“ Уверявайки по-нататък, че народът ще съумее да се справи с „Алипашовите шпиони и своите изедници чорбаджии“ и с „новите башибозуци“ като Христо Арнаудоз, Никола Михайловски и Тодор Шишков Каравелов заключава: „Но ние са надеем, че тия наши българе ще се покаят во време и ще очакват заедно с народът тържествения ден на българската свобода, защото другояче тия са погинале: „шилото не може да са укрие в човалът“, а 30-те таланта и техните меджедии и азитие нишани ще бъдат свидетели за проляната кръв! Тешко и горко на народните душмани! И така нека българският народ постоянствова и да върви напред, та както днес победи фанариотите, така също ще победи и турските tirание. Напред само, напред.“⁴⁰

Натура, податлива на ентузиазъм, който отстранява за момента разяждливото съмнение, нашият публицист е оптимистично възбуден при това неочаквано поражение на нравственото зло в България. Но не минава нито месец време и той, който непрестанно е зовял за непрестанна борба, не може да понася самодоволното успокоение на патриотите, прекалили с раболепната си признателност към лукавите властици. Вземайки повод от благодарствените адреси до султана и великия везир Али паша, в които се възхвалявало голямата им щедрост към българския народ, той пише в Свобода от 10 април:

„Ако българите да бъдеха зрели, то не щяха да подават мазни адреси и да пращат сладки и медени телеграми на Али паша, и да го благодарят за това, щото е било тяхно и което са самите българи придобили толкова скъпо. Българите само тогава трябваше да благодарят на Али паша, когато той им харижеше нещо, или когато им далеше такова едно право, което българите до сега не са имали, а то вчера турското правителство отнело на сила българската йерархия и я дало на гърците, а днеска я върнало назад — нищо повече! Един хайдутин откраднал дрехата ти и я дал на своя брат, па след някой ден вземал пак тая дреха от брата си и ти я върнал назад. Трябва ли да благодарим на хайдутина?“⁴¹

Сравнението тук, което омаловажава с леко сърце и някак нагледно за простия читател султанската милост, съвсем не е в съгласие с историческата истина; и гръцката тревога, и сръбската ревност при вестта за фермана, с който се е чертаела широка етническа България, с призната духовна и светска юрисдикция на Екзархата, са свидетелствували по най-несъмнен начин, извън всички други съображения, за крупната реална стойност на турската отстъпка. Но Каравелов съзнателно отрича всяка заслуга на Портата, за да държи нащрек борците за политически правдини, и отзвукът от статията му показва, че младата партия в България е разбрала правилно внушението му. В дописката до Цариград тогава се изтъква, че било наложително да се изпращат не благодарствени телеграми, а протести до Али паша — протести за новите турски насилия и за заточените в Диарбекир наши сънародници. „Колкото българите и да са угнетени, но тие вече разбират, че против злото трябва да се употреби зло, против нож — нож и против топор — топор.“ Трябвало да „напишем в умовете си свобода или смърт“ и да се готвим за часа на отмъщението, който скоро щял да дойде.⁴²

За да даде по-голяма тежест на укора си срещу българите от Бразил, които са поздравили телеграфически турското правителство за фермана, Каравелов излиза и с позив от името на току-що основания „Български революционен комитет в България“, датиран — с понятен умисъл — от Цариград, 17 април 1870 г. В тия „Няколко думи до румънските българи“ (С в о б о д а, 30 април) се казва:

„... Вие подавате адреси на султанът и на Али паша и благодарите ги за големите добрини, които са тие направили на българския народ. Тоя ваш постъпък е не български, не християнски и не човечески! Ние мислиме, че щеше да бъде поуместно, ако тукашните българи са решеха да подават подобни адреси на турското правителство; а ние видиме, че такива адреси са изпратиха твърде малко, и изпратиха са само турските мекерета... Вие гледате българските распри отдалеч, през увеличително стъкло, и вам се чини, че по блатата растат лалета, а по камъните бял крем... Не, братя, вие сте постъпили твърде неосторожно, когато сте изпращали своите адреси (които ние не признаваме за български) до Али паша. Историческите съдби са отдалечили вас от отечеството ви и вие нямате понятие какво става по България... Това турско правителство, на което днес кадите таман, убива сяко народно напредническо движение... Нашата девиза е „свобода или смърт!“, а тая девиза трябва да бъде и ваша. Прощавайте!“⁴³

В нова статия от 7 май 1870 г. Каравелов поставя като мерило за българския напредък думите народност и свобода, които до преди двадесет години не съществували дори в езика, а днес се признавали и от най-малките деца. Напразно мними патриоти, всякакви арнаудовци и шишковци, пели химни на султана и подавали адреси, за да го хвалят, че той бил баща на българите и че под неговата сянка се живеело най-спокойно. „Но не, народът не е давал никому право да пише в подкупените органи статии, в които патриархоподлизурките

на Алипашовите мекерета да говорят от името на българския народ... Ние 450 години сме писали благодарствени адреси и кадили тамян на мохамедовите наследници и на фанариотските изедници; но и до днес не сме дошли до нищо добро и свято: ние и днес сме най-последни робове в Европа. Не с химни и адреси добиха италианците своята свобода; не с адреси и тъмян изгониха сърбите турските султани из Сърбия; не с адреси и песни се избави Испания от Изабела; не с песни и адреси добиха гърците своята независимост; а с барут, с пушка и сабя. Лозе не ще молитва, ами иска молитва, казва българската пословица. Така и ние, българите, наместо да пееме химни и да подаваме адреси, трябва да развиеме народното наше знаме и да добиеме това, щото е било наше; да добиеме своята воля и свобода, и тогава да запеем химни на нашето свободно отечество. И така, нека живее наша свободна България и да изчезнат нейните неприятели.“⁴⁴

Няколко месеца по-късно, когато са се затегнали преговорите между българските пълномощници и Али паша по изпълнението на фермана за екзархията, Каравелов, недоволен от мудния ход на въпроса, с който се е отвлечало без нужда вниманието от политическия момент в борбата, пише (С в о б о д а, 20 март 1871 г.): „Ние сме твърдо убедени, че дорде не падне османската порта, дорде не попее петелът за нашата свобода, дорде не забиеме байрака си на Балкана и дорде не наредим извътре земята си, то дотогава нашата черква, нашата вяра, нашата народност, нашите личности, нашите деца и всичко, щото е скъпо за човека, ще да се газии, ще да се безчести и ще да се унищожава...“ Италия (продължава Каравелов) най-напред се освободила от немските князе и от чуждите тирани, а после затворила във Ватикана папата, когото преди няколко години цяла католическа Европа заедно с Наполеон била признала за непогрешим. Сърбия, Румъния, Черна гора, Гърция и Русия най-напред са обезпечили своето политическо съществуване, а после се отказали от фанариотското владичество. „Ние сме съгласни, че фанариотите бяха тежък камък на гърба ни, но и нашите собствени архиери не щат да бъдат лалета. (Каравелов е писал малко преди това: „Нима у г. Дорча или у Макариополски има повече човеколюбие, християнски чувства, патриотизъм и архипастирски наклонности, отколкото ги имаше у фенерци?“, като е добавял само: „у фанариотите патриотизъм има, но не за наша полза“.) На купището се ражда само гръцка коприва и лай-лай кучица. Без свобода политическа всяко постановление е чиста нула. И така, напред!“⁴⁵

Привеждаме тези и по-горните смели редове, за да се види зигзагът на мисълта и на чувствата у публициста, у когото все повече се окриля вярата в евангелието на свободата, наложено чрез сила. Окуражен от успеха на българското движение за духовна еманципация, от бляскавия резултат на културната борба, Каравелов, който е минал вече на открита революционна позиция, става нетърпелив в исканията си. Синхронизмът на просветно-нравствения напредък и на политическата пропаганда е отстранен окончателно в полза на последната, на революционната тактика с лозунг: „Всичко, или нищо!“ Касае се само да се разясни и на невярващите колко слаба е в същност съпротивителната сила на врага и колко лесно е той да бъде повален, ако се откажем от всеки компромис, към който ни тласкат малодушните опортюнисти или заинтересуваните покровители на немощна Турция.

Родство и различие в революционните идеи на Каравелов и Раковски. — Нуждата от свободен съюз на балканските народи. — Недоверие към турската добра воля и Турското възраждане. — Зов за сплотяване на българските сили против тиранията. — Способна ли е Турция за конституционни реформи? — Може ли да се очаква помощ от Европа? — Да си помогнем сами: „Нашето щастие и свобода стоят в ръцете ни!“ — Турция е обречена на смърт; никакво приятелство с нея. — „Вратата на нашата свобода е отворена и ние трябва да влезем вътре... Гората се раззелениява!“

В констатациите си и критиката си по отношение на Турция, с нейните усилия да закрепи на всяка цена властта си и нейната коварна политика спрямо българския елемент, Каравелов е стоял здраво върху почвата на фактите и е препоръчвал един изход от положението, който го доближава неведнъж до Раковски. Като главатаря на легията от 1862 г., той, школуваният добре в историята и запознатият от лични наблюдения с турското управление, не е вярвал, че османската държава има сили да се преобрази, да усвои съвременен правов строй и да позволи на християнските си поданици да се радват на основните граждански и национални свободи, за да се развиват нормално в културно, икономическо и политическо отношение. И все като дипломата хъш, опитал се да съгласува Сърбия и Гърция за обща борба против Цариград, той е вдигнал всяко доверие от цивилизована Европа, за да не чака от нея никаква помощ в полза на българската независимост и за да внушава на сънародниците си, че те би трябвало да разчитат само на своята собствена сила. Сродството във възгледите по тази линия и приемствеността на революционния идеал идват да придадат тежест на думите, които Каравелов е отправял чрез вестника си Свобода, този истински наследник на Дунавски лебед от осем години по-рано. Несъмнено налице са били и доста различия в убежденията или препоръките, както изтъкнахме вече, и значение тук са добивали не само бързо променените обстоятелства, но и нееднаквата школа, мината от двамата конгениални патриоти, както и някои индивидуални черти в характера им. Ако Раковски е държал сметка за условията току след Кримската война и е вървял по линията на крайната национална изключителност, по пример на гърците, Каравелов е стоял пред засиленото раздвижване на сръбския елемент в княжеството и в Австрия, преживял е подема на духовете в България след героичните походи на Панайот Хитов и Хаджи Димитър и е бил повлиян в своите политически и социални възгледи от демократичните идеи на руските или западноевропейските мислители и революционери. Извън всичко, което дори при по-голямо духовно родство би делило двамата апостоли на революцията у нас, тук ние стоим, исторически погледнато, и пред две последователни фази в българското освободително движение, пред смяната на две поколения дейци, извикани да приложат различни методи за осъществяване на идеала.

За да пробуди борческия дух на българина, за да избави сънародниците си от един вкоренен страх и от една опасна илюзия, Каравелов се е наемал да разкрие слабостта на турската империя и да отстрани наивната надежда за помощ отвън, особено от Русия. По тактически съображения тази помощ отвън той е бил склонен да допуска понякога, когато е искал да представи делото на революционна България за

приемливо или благословено от западния свят и от еднокръвна Русия; но в интерес на вътрешната готовност и на народното упование в себе си той не е допускал да се отдава прекомерно значение на чуждата намеса и най-много, на което е могло да се разчита според него, е било тъждеството на българските стремежи с тези на съседните народи, също потиснати или разчленени от чужда власт. Оборвайки с жар туркофилите и русофилите, които са възлагали всичките си надежди на добрата воля на цариградското правителство или на верските и племенни симпатии на северния славянски народ, Каравелов е сочил негодността на Турция за каквито и да било сериозни отстъпки към немохамеданските си поданици, както и егоистичните планове на всяка велика сила, намерила интерес в закрепването на загиващата тирания на Югоизток или обсебването на териториите там, населени от християнски народности. Против предлагания един или друг вид дуализъм, който би засилил автократичното начало (турско-българския на Кисимов или на Али паша и сръбско-българския на Добродетелната дружина), той е препоръчвал свободния съюз на равноправните балкански държави, всяка от тях етнически обединена и политически самостоятелна, но общо решени да утвърдят своята независимост срещу империализма на завоевателите.

Така в уводна статия на С в о б о д а от 12 февруари 1870 г. Каравелов въстава против проекта на Цариград за турско-български дуализъм, понеже сме имали работа с „едно диво правителство и с един груб и недоелян народ“. Осмивайки замисленото от Али паша при съдействието на Шнайдер, Арнаудов, Михайловски и компания „Славянско благотворително дружество“, той не очаква и от него никаква полза, тъй като то щяло да остане мъртъв почин, подобно на разните хатихумаюни и хатишерифи. „Оставете турците да маймунствуват и да правят глупости, пише той, а вие се заемете сериозно за работа, и като люде и християни търсете своите човешки и християнски права, а не комедии.“⁴⁶ Това обръщение към българите е отправено още преди да излезе ферманът за екзархията и преди учредяването на революционния комитет. На 22 март с. г., обсъждайки турската политика, Каравелов изказва принципиалното си отрицателно гледище така: „Ни една реформа, ни едно човешко начало, никакъв напредък и никаква цивилизация не са възможни до тогава, дорде турчинът остане турчин, или дорде той има дервишко образование и харемо-робско възпитание... И така, в Турция е невъзможна никаква човешка реформа, и тие комедии, които се извършват днес в Цариград, са нищо друго, освен празни фантазии или азиатски хитрости.“ Из непоколебимото си недоверие към турския манталитет и турските дипломатически фокуси Каравелов иронизира похвалите на някои европейски журналисти за „либералните“ реформи и „прогресивните“ стремежи на турското правителство и заключава: „Повтаряме, за да се възроди Турция, то трябва да се възроди и самият турчин, и да се възроди като човек, а не като турчин.“⁴⁷

Такова възраждане, което би освободило турчина от фанатизма му и презрението му към християните, е било за Каравелов напълно изключено. Все тъй е бил той убеден и в негодността на турските управници да предпазят държавата от разлагане, при една покварена ад-

министрация и едно непоправимо разстроено стопанство. Ако българинът е проявявал жизнени сили, промишлен възход, напредък в образованието и воля за свобода, турчинът е губел охотата си за труд, тънел е в невежество и робувал е на предразсъдъци, които са го правели неспособен да прегърне западните морални, социални и политически начала, при отказ от потисничество над покорените народи. В статия „До нашите цариградски братя“, подписана от „няколко млади българи в Букурещ“ (Свобода, 24 май 1870 г.), се казва с оглед към реформите на Абдул Азис и опитите на съветниците му да сближат турския народ с християнските поданици:

„И така, днес стана ясно като ден, че само тие люде, които имат твърде ограничени умствени способности, могат да очакват от турското правителство, от турския сулан, от шехюл-исляма и от Али паша не само дуализъм, но даже и най-умерени либерални и човечески реформи. Мохамеданското правителство е способно не да върви напред и да даде на народа какво и да е право; а да върви назад, да гние все повече и да унищожава всичко щото е живо, свято и човеческо. Който иска обществено благосъстояние, просвещение, напредък и свобода, той е длъжен не да поправа и да кърпи, а да разпушава старото и да гради ново. Ние знаем, че турците са най-малко способни да извършват каквото и да е благородно и човеколюбиво преобразование, нежели всичките други народности. Тие са въплотение на тиранствата и варварствата. Турското правителство се е повдигнало из кръв и фанатизъм, из груба солдашка сила и страшни варваризъм, из гашите на мохамедовата жена Хайше и из чалмата на Мохамеда, и затова правителство е живяло, живее и ще живее, до своята последна минута, с насилне. Други живот то не разбира, към друг порядък то е неспособно...“

След този поглед върху психика и съдба на владетелското племе Каравелов, скрит зад група млади патриоти, за да може да излее по-свободно сарказма си в цветиста реч, зове българите така: „Братя! Време е да се завземем за истинското дело и да добием своята българска свобода! Стига сме се препирали, стига сме разсъждавали, стига сме плели теории, стига сме решавали заплетените въпроси!... И затова ние трябва да съединиме своите сили, своите усилия и своите средства в едно тяло, което да бъде в състояние да обори полуизгнилия тигър, който до сега е давил и душил всекиго от нас, и да се не караме за неговата кожа до онова време, дорде го не убием и не одерем.“⁴⁸

Зовът за сговор и за сплотяване в една организация се е правел при учреден вече революционен комитет. Затова и аргументацията за негодност и нежелание на Турция да дойде насрещу българските възделения е добивала своя патетичен акцент. Засягайки в друга статия от това време (Свобода, 19 юни 1870 г.) уверението на някои, че турската империя се възобновявала по пътя на конституционализма и на турско-християнското побратимяване, Каравелов не иска да сподели тази надежда, докато не бъдат решени следните три въпроса:

„1. Може ли турското деспотическо правителство, което даже и до днес гони всяко проявление, което колко-годе мерише на човеческа свобода, да промени своята програма и да захване да управлява народа по-умерено, по-човечески, с една дума, може ли то да промени своя деспотически бич, който му е завещан от Мохамеда и от халифите, на конституционна тояга?“

„2. Ще ли турският народа да прегърне своето ново конституционно правителство, което не отговаря на мохамеданските предания?“

„3. Могат ли християните и турците да заклучат между себе си какви и да са обществени отношения, когато едните сеят пшеница, а другите къклица; когато едните вървят напред, а другите назад?“⁴⁹

Отговорът на въпросите е един-единствен и категоричен: „Н и к о г а.“ Нито правителството е в състояние да се откаже от досегашната си деспотическа система на управление, нито турският народ би разбрал смисъла на една конституционна реформа, дошла в разрез с вероизповедно-националните му традиции, нито българи и турци могат да съгласуват стремежите си, тъй противоречиви в самата си основа, щом — по фигуративния език на публициста — едните сеят пшеница, а другите къклица. Каравелов тегли, след своя изведен от зрял опит и от множество обективни наблюдения вердикт, такъв урок за българите, в който логика на фактите и образно-емоционален стил се допълват за едно цялостно силно впечатление: „Нека говори кой щото иска, а ние сме уверени, че турците са неизлечими и само една смърт ще бъде в състояние да унищожи турската чума, която заражава почти всички свят. Гърбавият ще бъде излекуван само в гробът, говори народната пословица. Щото се касае до българите, то тие днес виждат твърде ясно, че не могат да имат с турците нищо общо, и ще съумеят да се възползват от турските слабости и да обезпечат своя живот... Нека Бог да им дава ум и разум; а на турците — повече тъпоумие, щото техните собствени глупости да им строшат главите! Нека палят, нека бият, нека безчестят дори могат, — часът вече приближава...“

Злъчен хумор, сентенциозна мисъл, увереност в близката мъзда характеризират типичната за Каравелов полемика по турско-българските отношения. Бихме могли да добавим още няколко примера за нея, взети от началния период на комитетската пропаганда, без да изчерпваме всичкото богатство от доводи, хвърлено в една яростна атака срещу врага. Така, обсъждайки поведението на Европа към Турция, Каравелов установява на 2 януари 1871 г., че Турция се намира в предсмъртна агония. Англия се отказва да поддържа умрелия човек; Франция, след поражението си от Прусия, е заета със собствените си нещастия; Австрия стои безпомощна, а Италия — без желание да крепи турската тирания; Прусия е далеч от нас, но по-скоро би била в наша полза; а Русия, „ако ни не направи добро, то и зло няма да ни направи...“, барим ще да има към нас съчувствие, а и това е твърде много да добие човек в сегашните комерчески времена, в които всеки се старее само за себе си“. Между читателите на вестника се намерили мнозина „оскърбени“ от мнението на редактора, изказвано по-рано, че „ние не трябва да се надееме нито на Русия, нито на коя и да е европейска държава, а само на себе си и на своите мишци; но (продължава Каравелов) ние и днес идеме да потвърдим същото... Времето е критическо... Ако ние си не помогнем сами, то нашето възраждане ще да заглъхне в бурена.“⁵⁰ Връщайки се наскоро на същата тема, за да посочи главната задача на християнските народи в Турция, Каравелов пише: „Турция и Австрия умират пред очите ни; ние сме отдавна вече уверени, че както едната, така и другата държава твърде скоро ще да се сгромолясат; но и до днес още не сме определили кои са нашите цели и обязанности и що трябва ние да работим до и после това падение.“ Имайки пред вид неустановените умове и чуждите на революционната агитация среди, той мис-

ли: „По нашето мнение на християнските народности не грози никакъв външен неприятел и нашето щастие и свобода стоят в ръцете ни. Ние имаме само един враг, един притеснител, една чума, а тоя наш неприятел е турското правителство и турският народ.“ И като излага доводите си в полза на споразумението между наследниците на Турция, той изтъква как турците били затънали в суеверия и предразсъдъци, които не им позволявали да се развиват; как те били плевел, който трябвало да се изкорени; и как християнските народи на Балканите трябвало да отстранят от пътя си „турските фанатици, дервишите, моллите, алипашовците, дебелите сенки и пр.“. Каравелов мисли със свойствените си фигуративни аналогии, че „по самите природни закони... на едно и също място не може да расте и кедър, и бук, и елха... Краставата коза трябва да бъде отделена от стадото, защото тя твърде лесно може да окрастави всичкото стадо!“ Дългът ни при това положение? „Турското правителство никога няма да ни даде нито капка вода и затова ние със сила трябва да отнемем онова, щото е за нас.“⁵¹

Разните лагери „дуалисти“, български, сръбски, гръцки, турски, особено последният, са повдигнали кръстоносен поход против Свобода, но тя не се е бояла да излезе, по собственото ѝ заявление, на двубой с тях. „Нашата девиза, пише Каравелов през януари 1871 г., е „правда“, а тая правда е нашата сила и нашият подпор. Тая правда и нашата увереност са дотолкова яки, щото ако само един от нашите братя да останеше около нас, то и тогава пак ще да вървиме напред... Никакъв кърпеж, никакви замазки не влизат в наша програма, и ние не желаем и да чуем за тях. Който проповядва братство с турците... и да проси за народа ни свобода като милостиня, той не е наш брат и ние се отказваме от него. Наши братя са само ония наши родолюбци, които са готови да жертвуват и себе си за право дело и които желаят безбоязнено да вървят на смърт и равнодушно да стоят под бесилките, когато техният мозък се убеди, че такива жертви са необходими и полезни за нашето отечество.“ И черпейки сила за красноречието си от вътрешната организация, Каравелов подлавя лийтмотива: „Ние сме уверени, че Турция е обречена на смърт; ние я видим вече с очите си, че тя е изгнила, обезобразена и развращена дотолкова, щото не намираме в нея ни едно здраво справедливо начало, а навсякъде лъжа и всеобща гнилоост; затова самоуверено отблъскваме всяко приятелско сношение с последователите на пророка...“⁵² Непоклатим в това си убеждение за непоправимост на Турция и за безсмислие на сътрудничеството с нея, Каравелов обосновава отново (февруари 1871 г.) необходимостта от прибягване до въстание. Как можем да се споразумеем с един народ, чиято психика и държавни понятия изключват всеки културен напредък, чиито традиции са несъвместими с българските домогвания и права?

„Султанът, пише Каравелов, е син на месечината и брат на слънцето, нашите са звезди в небесното царство, коранът е закон, а кадията е всичко. Бялото и черното никога не могат да бъдат заедно, защото трябва да изгубят своя отличителен характер... Нима опитът не ни е научил в продължение на 500 години, че коранът не може да живее заедно с евангелието? Пожелаят ли християните да съставят търговско дружество, да отворят училище, да наредят печатница, да учредят читалище, то трябва да искат позволение от Али паша; поискат ли тие да направят храм божи или да се молят в своите черкви на славянски език, то трябва да се борят с патриарха, кой-

то е първият поданик на Портата. Турското правителство прилича на общество, което е съставено из вълци и което иска да пасе овците само и само за това, защото тие му са необходими, за да продължи живота си. А може ли да цъфти правдата в един такъв хайдушки лагер? Както щете, а от турското правителство ние не трябва да очакваме нищо, защото там дека царствува невежество, разврат, насилие и зверство. няма място за честни хора.“⁵³

Такива цитати бихме могли да приведем още, ако трябва да характеризираме мнението на Каравелов за турската управя и неукротимата му ненавист към държава и народ, обрекли на толкова злочестини българина. Че доброжелатели на Турция, които имат интерес от нея, гледат всякак да я спасят от разпадане, не изненадва познавача на европейската користна политика. Но че има наивници в българската среда, които преувеличават мощта на султана и не допускат възможността да бъде тя сломена от нас самите, това дразни нашия революционер, доловил вече предвестниците на решителния обрат в съдбата ни. В статия от март 1871 г., в която с остър сарказъм се разбива илюзията за възможно прилагане на турските реформи, той изказва възмущението си, че все още някои българи могли да вярват в една държава, в която владее „неограничена глупост, страшно тъпоумие и повсеместно празноглавие“. „Но (мисли той) най-чудно е тука това, че един милион безмозъчни идиоти владеят над 15 милиона християни, които са десет пъти и по-развити и по-силни, и по-способни за всяка работа.“ Настъпила е обаче сгодна минута, за да се избавим „от всичките лъжи, от самоуправството и от нагнъсното тиранство... Вратата на нашата свобода е вече отворена и ние трябва да влезем вътре. Нашият черковен въпрос доказва още веднаж на Европа, че Турция е ефимерно явление... Ние трябва да въстанем, дорде турската гнилост не е заразила и нас и нашето младо поколение... Стига сме се надеяле и стига сме кърпили своето щастие с парцали, — трябва да хвърлим днешната си дреха на дяволите и да захванем нов живот, т. е. да добием своята свобода и да заживеем български. Историята си върви и не ще да чака никого... Гората се раззеленява!“⁵⁴

С неотслабваща диалектика и с енергичен фигуративен език Каравелов отстоява този единствен изход от нетърпимата робска неволя, вижда и сочи на всички „отворената врата“ към свободата, припомня призивната горска шума, в която гордите хайдути са прибягвали всякога при възмущението си от безправие и насилие. И сега, когато събитията в Турция и около нея са подготвяли крайната провала на тиранията и когато разраслата се с неочаквана бързина комитетска организация е вдъхвала най-хубави надежди, той, авторитетният и страстен глашатай на революцията, смята за върховен свой дълг да ободри сърцата и спечели умовете за едно общо въстание. Публицистът политик идва така в помощ на човека, който е въплъщавал най-бляскаво революционния идеал, в услуга на практическия революционер Левски, чиято смела воля и ненадминат талант за организиране на масите са обещавали сигурна сполука в борбата.

Глава XI

ЛЕВСКИ

1

Как се запознават Каравелов и Левски? — Пътят на Левски от легията на Раковски до втората легия. — Идеята за „тайни общества“ в България. — Примерът на Неофит Бозвели и починът му за един народен център. — Дописка на Левски от юни 1868 г. против четнишките втурвания. — Нужда от вътрешна революционна организация. — Първа обиколка из България. — Втора обиколка от името на Тайния комитет. — Прокламация за въстание. — Незадоволителна подготовка в страната.

В кръгозора на Каравелов се вестява Левски едва през септември 1869 г., когато редакторът в оставка на *Отечество* се е завърнал от пътуването си до Одеса, а малко познатият още апостол на „Привременното българско правителство“ се е прибрал в Румъния от обиколката си из България, през август същата година. В Букурещ, където хаосът в мненията по освободителното дело все още е пречил за установяване на една обща линия на действие, двамата най-изтъкнати представители на революционното течение се срещат и сприятеляват, след като преди това, през есента на 1868 г., Левски е другарувал и страдал с Ботев. Няма никакви данни в полза на предположението, че първото запознаване на Каравелов с Левски било станало още в Белград, когато Левски се е числял във втората българска легия.¹ Всички сигурни вести ни карат да приемем, че едва в Букурещ, където и Каравелов, и Левски са виждали най-благоприятни условия за създаване на един национален център, настъпва сближението между двамата, довело до голям завой в патриотическите замисли на българската емиграция. В борбата за излизане от неопределеното идеологично положение и за сгрупирване на най-дейните елементи двете изпъкнали личности, създавайки родството в убежденията си и чувствавайки силно необходимостта от едно здраво ядро на революционната пропаганда, си подават ръка за обща работа. След толкова планове за действие и опити за организиране, оказали се до един ялови, Каравелов и Левски прегръщат идеята за една вътрешна организация, поставена на демократични начала и неповлияна от никаква външна намеса, установяват тактиката на всенародното въстание чрез множество частни комитети, обединени в една върховна управа. Не чрез отделни местни хайдушки четици откън, без да е подготвен за сътрудничество самият народ, а чрез систематична работа всред народа, чрез привличане около здравия център живите революционни елементи, е могло да се дойде до желаното от всички отхвърляне на робството, което мнозина дотогава са очаквали като дар или милост от великите сили. Турен е така край на колебанията и на апатията не само всред емиграцията, но и вътре в страната, възприета

бива правилната метода за действие, подсказана от новите условия и открила най-добра възможност за достигане на целта. Исторически погледнато, ние стоим пред един нов етап в народните усилия и надежди, оказал се най-важен момент в политическите движения у нас до Априлското въстание.

Познат е пътят на Левски, изминат между първото му школуване у Раковски и Панайот Хитов и последния му опиг да заработи в съгласие с Тайния комитет на Касабов. Като legioner в Белград през 1862 г. той вижда пред себе си един човек на делото, един роден водач, проникнат дълбоко от идеала си и способен да вдъхва преклонение и възхищение у младите; слуша неговите „жестоки речи“ по дълга на всички да се борят за свободата (и за тези речи ни припомня другарят на Левски от това време Христо Иванов Големият)²; проявява удивителна неустрашимост в сраженията с турския гарнизон, за което получава похвала от войводата; и разочарован от сърбите, когато те разпускат легията, щом постигнат целта си, забравяйки обещанията си пред българите, той потегля за Букурещ и оттам за България, където напразно се мъчи да задоволи копнежа си за полезен труд като народен учител в Карловско и Добруджа. Подочул, че Раковски в Букурещ подготвя трескаво нови чети за през Дунава, той пристига там и по негова препоръка заема мястото на знаменосец в четата на Панайот Хитов; и това свидетелствува най-добре за благоприятното впечатление у Раковски от времето, когато пъргавият дякон е правил своя „левски скок“, по който е получил и прозвището си.³ Защото за знаменосец се е избирал винаги само момък с изпитани качества, морални и физически, способен да замести войводата в случай на злополука. След похода в България, при който и за войводата, и за младия му пръв помощник става ясно, че не е сторено почти нищо за подготовката на народа да се бори за свободата си, Левски се установява в Белград, където наскоро постъпва във втората легия, устроена с руски средства и при съдействието на Добродетелната дружина от Букурещ. Както видяхме, и тази легия завършва нещастно, все по вина на сръбската егоистична политика. Но сега Левски, който е вече тридесетгодишен, който е изживял, наблюдавал и премислил много, който е доловил отблизо и настроението у народа, и поведението на чуждите среди и власти, не желае да хаби сили в случайни предприятия. Добре запознат с идейните течения и партийните или личните недоразумения, които цепят и обезсилват емиграцията, той има вече свой поглед върху развоя на събитията, своя програма за действие, която му обещава най-задоволителни резултати. За всеки случай съветът на някои другари да изостави Левски опасния път на борбата с оръжие поради мнимата негодност на народа за нея и да се предаде на по-спокойната просветна дейност не отговаря ни най-малко на природата и на копнежите му. Когато приятелят му от легията Михаил Греков развива пред него, който току-що се е възстановил от тежко боледуване и операция на стомаха, възглежда си, че са по-необходими на първо време грижите за народното образование, че се налага преди всичко да се отворят очите на българина върху положението му, нуждите му, задачите му и тепърва след това да се mine към политическото му възпитание и повдигането му с оръжие, Левски възразява: „Аз мисля другояче. Не би било зле, ако заедно с просвещението събуждаме народа, като образуваме един

вид тайни общества, които да имат друго назначение, друга мисия..." И той изтъква собственото си недостатъчно образование, което не му позволявало да се отдаде на учителска дейност, а после обосновава необходимостта за себе си и за други като него, които не били нито за учители, нито за ученици, да се посветят на нещо не по-малко нужно. отколкото школната просвета на младите: „Ще се заловим с образуване тайни общества, които ще подкопаят повече основите на турската империя, отколкото четите, що минават през Дунава..."⁴ Ангел Кънчев, който влиза в тази минута при болния, се намесва в разговора и не само одобрява проекта на Левски, но и пожелава да напусне сам веднага Военната академия, в която следвал, за да потегли с него за България. Левски обаче не позволява на горещия си поклонник да стори това; препоръчва и на Греков да се подготви за приемния изпит в академията и я завърши, та тогава да се залови за трудната задача, която се чертаела, да се предаде на практическа работа за организиране и повдигане на народа.

Свидетелството на Греков заслужава всяко доверие. Ако думите не са точно предадени, възгледите и намеренията са правилно схванати. Левски се е отказал от просветата, този „най-дълъг път, по който може се постигна свободата“ — път, непригоден за неговия характер и за неговото слабо образование; той осъжда егоистичните четнишки втурвания, които не са дали предполагаемия резултат; той не очаква нищо и от сръбската помощ, тъй безплодна досега за българското дело. В Белград и в Букурещ той е имал случай да научи и от пресата, и от беседи с разни лица за опитите в Италия и други страни да се действва за постигането на политически или социални преврати чрез конспиративни действия, чрез мрежа от решителни групи, пуснали корен в народната маса, и тъкмо този начин за борба му се е струвал най-подходящ и при условията в България. Но от уроците на Раковски и от неговия Дунавски лебед той е могъл да узнае и нещо друго, което също го е насочвало към къртовска работа в народните низини. Той, бившият дякон, е взел бележка от тактиката на великия борец за духовно освобождение Неофит Бозвели, приложена с твърда воля и довела до едно съзнание, което за пръв път раздвижва и свързва българския елемент в турската империя. Именно Раковски е излагал в статии от 1860 и 1861 г. как заспалият от векове българин бива пробуден чрез проповедта на един „разпален родолюбец, имееш дарба природна слова, дързосърд и решен да принесе и живот си отечества ради“; как този скромнен, но самоотвержен духовник се явил между българите в Цариград „като от Бога проведен посланик... да посее първото семе възродовшагося днес народного духа“; как той, познавайки душата и нуждите на народа си, успял чрез речите си да го сгрупира около една програма за действие, около едно „Българско общество“, което е трябвало „да съсредоточи не само живеещи в Цариград българи, нъ още и в България да има влияние над всички българи“, та при даден позив „всички единодушно и съгласно да действуват за общо благо“.⁵ Разказвайки с любов почина на Бозвели и перипетииите на страданията му за голямата идея, Раковски е изтъквал особено всичко плодноосно в новата метода за нанасяне удар на всесилната фенерска олигархия. всичко оригинално и целесъобразно в създаването на един център, кой-

то, обединявайки усилията на българските общини в цялата страна, дава тон на неспирните протести. Ако към 1840 г., когато Бозвели повдига тъй решително черковния въпрос, е било още рано да се мисли и за едно чисто политическо движение, сега, към 1868 г., когато видимо са назрели условията за него, Левски — натура, дълбоко родствена на Бозвели по борчески дух и твърдост на характера — е могъл да принесе тактиката му от легална на нелегална плоскост, като използва същите изпитани средства за увещаване и групиране и като действа от името на едно ръководно тяло, добило авторитет пред народа. Гениалната диверсия на младия апостол се е състояла тъкмо в това да откъсне революционната пропаганда от чужди интереси и от некадърни ръце, да я съсредоточи вътре в България, като я направи почвено вкоренена, всенародна, и я подчини на едно вещо ръководство, при строго установена дисциплина и ясен план на действие. Имайки сам силите на духа и опитността, необходими за изпълнението на такъв замисъл, бидейки човек на делото, който с упорита последователност върви към целта си, той ще подири сътрудници и в Румъния, където е познавал вече някои дейци със сродни стремежи.

На път от Белград за Букурещ Левски бива арестуван в Зайчар, понеже — по негови думи — „проповядвал на тамкашните българи да умират за българщината си, че им е отечество“ и им „показвал по кой начин да се земат на оръжие и как да преминат границата, щото да не би се компрометира Сърбия“.⁶ Спомняйки си това досадно приключение, което го настройва още по-враждебно към сърбите (срв. писмото му до Данаил Попов от 11 април 1871 г.), той е имал навярно пред вид подканата си към някои млади хора да се прехвърлят от Сърбия в България, за да заработят там на своя глава, мимо знанието и мнението на западния съсед. Че в случая се е касало повече за предпочитане в духа на новата ориентация, отколкото за ефимерен четнишки опит, показва ни дописката на Левски до в. Народност, съставена в Гюргево на 1 юни 1868 г., но останала ненапечатана.⁷ Тук, като полемизира с една статия на Дунавска зора, в която се осъжда дейността на Тайния комитет в Букурещ и се искала пълна явност в делата, за да могат да се привлекат за сътрудничество и състоятелните българи в Румъния, той възразява с хумор така: „Да дойдем на точката, гдето речената дописка говори, че тъй като нашите прадеди изгубили свободата си в бял ден, то и българският народ сега не трябва да се бои, но явно, без да го е от никого грижа, да работи в бял ден за достигане свободата си.“ И продължава: но как е възможно да докараме по бял ден, с австрийските параходи, „оръжие и друго, щото е потребно за един бой“; как бихме извадили това оръжие на турските скели, заплащайки на властта и необходимото мито; как българите ще си поделят това оръжие, за да излизат после на русенското поле „да направят едно добро военно упражнение с иглените пушки и с витите топове“; и как накрай все тъй лесно ще изгоним турците и България ще стане държава, свободна и независима? Левски от тази дописка мисли очевидно не за отделни въоръжени втурвания в България, а за революционна подготовка на по-широка основа, невъзможна при явността, за която се застъпвал приятелят на влашките богаташи, тези любители на спокойните и безопасни дипломатически постъпки. Ако речените богаташи били готови според дописника да вземат своя дял

в народните страдания и да подпомогнат освобождението ни, като отпуснат огромни суми, като съберат дори сто милиона гроша, то всеки българин, мисли Левски, би им бил признателен и би им отдал достойната чест. Но нужда от големи средства в действителност няма, стигали би и десет милиона, ако поменатите господинови би искали наистина да покажат на дело „живо участие и искрено работение“ (каквото съвсем не съществувало), тъй като сам народът е готов за парични жертви — „само покажи му, че истинно работиш за неговото добро, а не за своя джоб и за чуждото добро“.

Становището тук не оставя съмнение върху новите разбирания на Левски и върху мнението му за нотабилите от Добродетелната дружина. В Букурещ, гдето се спира през август 1868 г., след като 3—4 месеца е шътал из България, той заварва раздробението, за което вече говорихме, при обезсърчена от четите и от техните главатари емиграция и при един Таен комитет, който е престанал да бъде дееспособен и да дава „направление на живата народна сила“, по израз на Ботев в Дума от 1871 г.⁸ Той е огорчен от картината на това безглавие и безволие, той не вижда честната мисъл, смелата воля, ясната програма, способна да събере толкова иначе умни хора под знамето на свободата. „Братя мои, пише той по-късно от България на Ив. Кършовски в Пловдив, тамкашните ви работи като ме смутиха, и за мен вече нямаше какво, защото аз там между всички ви бях най-простият и с думи не можахме да се разберем. Тогава моят път беше да се върна в Българско и да си работим, както ни стига умът, че от вас комуто се хареса да върви с нас, той ще ни се обади и ний ще го приемем.“⁹ Навъртайки се около читалището „Братска любов“, слушайки разговорите на членовете му по злободневните въпроси, намесвайки се сам в препирните около спасителния път, той е застъпвал новото си революционно верую, като се напусне старата метода на четничеството и се приложи тази на вътрешна организация. Но без авторитет пред толкова по-образовани или влиятелни по-стари сънародници и млади емигранти той не е могъл да ги убеди в навременността или ефикасността на препоръчвания от него път. Добрият Ценович се показва дотолкова внимателен към самонадеяния легионер и знаменосец, доколкото, виждайки искреното му и горещо желание за връщане в България, за да тури в действие плана си, го улеснява парично, като му отпуска от личните си или дружествените средства 30 лири.¹⁰ Левски напуска тогава неблагоприятната и разпокъсана емигрантска среда, за да обходи България и проучи на място условията за проектираната организация.

След като през Цариград прониква в Тракия и Северна България, където в Пловдив и други градове и села влиза във връзка с побудни хора, за да провери състоянието на духовете и условията за общо въстание, Левски се завръща през февруари 1869 г. в Румъния, силно обнадяден за успеха на предприятието си. Той е повярвал във възможността за едно революционно раздвижване, поради което поисква от Ив. Касабов „лозинка“ за пред познатите вътрешни дейци и дори една прокламация от името на „Привременното българско правителство“ за повдигане на народа. Както разказва Касабов в спомените си, през март 1869 г. в Букурещ били надошли младежи от България, които го уверявали, че напролет непременно щяло да избухне голямо въстание, защото „целият народ бил съвсем развълнуван от бесилниците на Мид-

хат паша“¹¹. Чакало се само да бъде подаден от Румъния знак за това. Левски е бил един от тези младежи. Но от чие име и с какви пълномощия той е могъл да агитира в страната, организирайки народа и насърчавайки въоръжаването? В своите Записки Захарий Стоянов бележи, че дори по-късно, след като Левски е осветил вече с тайнствен ореол апостолите на Априлското въстание, последните са имали нужда от доказателства пред простия народ, че те не са тръгнали по свой почин да бунтуват населението, че те имат мисия за това от „някоя царщина“. Сам Левски още повече е чувствувал необходимост да се легитимира на първо време като пратеник на някаква по-висока организация, затова се обръща към загасналия фактически Таен комитет за съдействие, макар да е знаел добре, че от тази страна той не може да разчита на никаква сериозна поддръжка. Снабден с нужните документи и споразумял се с някои другари за обща работа, той предприема на 1 май втората си обиколка из България. Заминава за Никопол и Плевен, но без да се е видял с Каравелов, който е пристигнал в Букурещ на другия ден, 2 май. В онази прокламация, съставена от Касабов при участието на Левски — и сигурно на Левски принадлежи тук основната идея за характера на въстанието, — се казва: „Станете, братя българи! Хванете коси, ножове, сопи и отмъстете си и избавете се от срамното робство! Облегнете се само в себе си и във вашата сила, седем милиона народ сте, Портата е разтрепрана, слаба, умаломощена; вашите братя, които с вас страдаят толкоз векове, ще ви помогнат да смажете на клетата зъмя клетата глава...“¹² Прокламацията е датирана от „Стара планина, априлия 1869“ и това показва, че Левски е допускал изпърво да може да се подготви въстанието по-бързо, за първата пролет.

Втората обиколка из България, която трае до края на август 1869 г., донася известни резерви в надеждите, известно изтрезняване в ентусиазма за предстоящо действие. Левски се убеждава, пипайки пулса на патриотическото възбуждение в страната, че несъмнено идеята за революция е направила голям напредък, но че подготовката за самото въстание е крайно незадоволителна, тъй като нито кадрите са били навред натъкмени, нито въоръжението е отбелязвало нужните минимални запаси. С „коси, ножове и сопи“ не е могло да се излезе срещу една редовна турска армия; без стегната организация и опитно военно ръководство не е било мислимо да се удържат масите при изпитание. През тази обиколка Левски полага основите на първите местни комитети, подбира енергични помощници, изгражда съобщителни канали и съсредоточава в свои ръце пропагандата, чувствувайки достатъчно сили за отговорната си роля. Но той разбира, че голямото и трудно дело предполага съгласувани усилия на вътрешните комитети и на емиграцията; разбира, че ако главната тежест по необходимост е трябвало да падне върху тези комитети, като израз на организирания народ, съдействието на интелигенцията, печата, войводите и другите здрави елементи в свободната чужбина е било също тъй необходимо за общия успех, особено когато е трябвало да се набавя оръжие и поддържа авторитетно и с литература движението на юг от Дунава. Да се преодолее антагонизмът между разните течения всред емиграцията и да се въдвори солидарност между външни и вътрешни дейци в името на върховните интереси на отечеството, за да не се изключва никоя

група от участие в общата работа, е било съкровено желание на Левски, когато той посещава отново Румъния.

2

Преписката на Левски от 1871—1872 г. като извор на разбиране на човека и на идеите му. — Основни черти на характера: вътрешно равновесие, скромност и решителност, откровеност и весел нрав. — Новата революционна тактика. — Дългът на истинския патриот; подчинение на общата воля. — Становище по външната помощ, руска или сръбска. — Наложително е да се следва „народното вишегласие“, препоръчва Левски на П. Хитов. — Против раздори и своеволия в организацията. — Чорбаджиите могат да бъдат полезни на общото дело; препоръки и закани към тях. — Недоразумения с Димитър Общи и други непокорни членове на комитета. — Разсъдливост, безстрашие и великодушие като главни качества за комитетския работник. — Какво се изисква от ръководителя на вътрешната организация? — Влияе ли се Левски от Каравелов и от други приятели, за да действа пристрасно? — Умение да бъдат откривани истинските „народни“ хора.

Между новата революционна концепция на Левски и възгледите на по-видните емигранти зее голяма пропаст. Той, изпълненият от непоклатима вяра в правилността на избора на него път, е виждал с болка какви пакостни заблуди са завладели главите в Румъния и колко излишна страст се влага в отстояването на една или друга погрешна тактика за действие. Цели девет месеца се измъчва той в тази среда, силейки се напразно да прокара схващанията си, добити от личен опит, и ако накрай трябва да признае, че не е успял в желанието си да се постигне единомислие, в замяна има удовлетворението да е спечелил за своята „нова вяра“ някои от най-добрите представители на емиграцията, на първо място Любен Каравелов и Данаил Хр. Попов. Какво мисли той тогава, какви схващания застъпва, какви доводи противопоставя на възраженията, какви разочарования изживява при толкова остри противоречия и непроходима зла воля, не ни съобщава никой от онези, които са могли да го чуят и опознаят отблизо. За щастие на историка сам Левски се е погрижил достатъчно да ни завещае и своята идеология, и своята вътрешна драма, да ни даде преценката си на събития и личности, да ни разкрие множеството трудности по трънливия си път, и тази негова откровена, тази негова внушителна изповед се съдържа в преписката му от 1871 и 1872 г. В нея, в няколкото незабравими документа на ранната революционна пропаганда в България, истински импровизации от ръката на Апостола, ние четем нещо сходно с това, което ни поразява и в преписката на Раковски от по-преди, и на Ботев от малко по-късно: историята на един огнен дух, мариологичната на един често зле разбран революционер, който живее с ясно съзнание за мисията си и който, намирайки отзвук за бляновете си в някои чисти сърца, трябва неведнаж да търпи „укори и присмех глупешки“, без да се разколебава в твърдото си решение. Левски притежава в щастлива комбинация добродетели, на които се натъкваме само у пророците на една национална обнова. Той, неукният, умее да гледа със собствени очи, да вниква в заплетените нишки на житейските отношения, в скритите пружинки на характерите. С рядката проникателност за нравствена годност и негодност на сътрудниците си той свързва вътрешно равновесие, което му позволява да владее нервите си и да насочва думите и делата си съобразно с догонваната цел. Здрав смисъл и волева дисциплина се допълват така, че първият го държи

всякога далеч от прибързани постъпки, без да отнеме нещо от решителността му в часа за действие. Чужд на всяка суетна гордост и на всяка слабост към заповедничество, той се подчинява на общите решения и зачита себелюбието на сътрудниците си. Скъмността му, отсъствието на всякакви лични притезания, не изключва твърдостта му, когато трябва да постави някого там, гдето го определят дарби или немощ. И откровеността му към малки и големи, при защита на истината или на интересите на делото, се равни на дискретността му за революционните тайни. Сурово изпълнение на дълга, въздържаност от развлечения, които биха накърнили достойнството му, задоволяване с най-необходимото за личните му нужди имат за свой естествен и целебен противовес един весел нрав, една непресушила чиста радост, която пленява околните му, особено когато тя се разтвори в хубави народни песни. Ботев е доловил правилно този първичен белег на вътрешна чистота и величие, когато описва живота си през една тежка зима в обществото на Левски, когато вижда как този човек с „нечут характер“ запазва хубавото си настроение въпреки глада и студа и може непрестанно да пее. „Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности.“ Биографията на Левски отбелязва немалко подобни епизоди и тъкмо те ни разкриват къде лежи разковничето на успеха му като роден апостол.

В Букурещ Левски е дошъл с намерение да представи на поучените от себе си, на „горните“, както се изразява той, истинското „народно мнение“ в България и да ги подкани за споразумение помежду си, за да тръгнат всички по един общ път („да вървим всички наедно“). В неговите думи говори гласът на народната съвест; той застъпва тежнението и опит, добити в дълъг допир с онези, които трябва да изнесат сами на плещите си тежкото бремене, да дават скъпи кръвни жертви за свободата. „Трябва отсреща да се работи, а не тука, казаха едни и, и захвана се вторият период на нашите революционни стремления“, пише Ботев в *Знаме* от юли 1875 г., за да характеризира големия поврат, свързан с дейността на Левски. Отрекъл хайдушките чети и утопичните проекти на първия революционен комитет, възглавяван от „пигмеи-наследници“ на Раковски, „народът показва, че без вътрешна организация е невъзможно всеобщо въстание“, пише все там Ботев, указвайки на новата тактика в борбата. Левски иска да пречупи надменността и самоувереността на старите войводи, които все още не са разбрали, че времето на четничеството е отминало безвъзвратно и че не тям, като отделни лица, се пада да правят голяма политика, влизайки в преговори със сръбското правителство или с руските агенти. На Филип Тотю в Одеса, който тъкмял да мине през лятото с чета в България, той пише на първи март 1871 г.: време за сериозни действия с не лятото, а зимата, която ще отегчи пътя на турските войски, много на артилерията и кавалерията, и ще ги затрудни при набавянето на храна и фураж; но работата е не само в Балкана, по горите, а и в населените места, из градовете и селата, където въстаниците могат да се укриват, в съгласие с изискванията на фортификацията, и да се запасят с всичко необходимо. Важно е обаче и нещо друго: да не предприема никой нищо рискувано, без да е взел мнението и на останалите дейци. „Приятелю и брате Филипе! ний, дейците, сме си посветили жи-

вота за отечеството, да работим за толкова милиона народ. Трябва да се мисли зряло, да не изгубим и сега. Правило се е, захващало се е, трябва да взимаме опити, па и да се съветваме един друг и да се слушаме, да избягваме даже и най-малка гордост, да не присвояваме на себе си нищо, но да го отдаваме на народното ни тогавашно решение. Всеки каквото заслужи, то не му се изгубва, било добро или зло. Особено ний, които до смърт сме се решили и после освобождението ни да служим на отечеството, не трябва ни таквиз глупости. Ние сме жадни да видим отечество свободно, па ако щат ме нареди да пася и патките... По мое мнение е така най-право и човешко.“ И като излага какви оскъдици и страдания търпи, преследван непрестанно и от полицията, и от „български изродици“, Левски нито за миг не си поставя въпроса: „Защо да не съм на еди-кое си място, ами еди-(кой) си (да дойде) наготово.“ „Напротив, мисли той, ако (на друг някой) му сече главата повече, трябва сами да го покания на мястото си, пък аз да гледам друго. Историята ни няма да прикачи заслугите му другиму.“ Налага се да бъдем внимателни навред и да използваме всякого според способностите му. „Има много по-умни, но страшливи. С такива се постъпва другояче: такива трябва да бъдат около нас, да се съветваме от тях, пък ний да извършваме. Тогава заслугата ни е равна; защото и тий без нас не могат, па и ний без тях.“ Постъпваме ли така, „никой не ще смее да възгордее себе си, за да се раждат вражди между ни, от каквито е пропаднало отечеството ни — имаме хиляди примери. Щял да доди някой си по някакво вишегласие, право или криво, да ми земи онова, което съм заслужил. Да му е просто! Аз съм се обещал на отечеството си жертва за освобождението му, а не да бъда кой знай какъв. Таме нека съди народът, а не да давам глас за себе си: това е презряно от човешината за глупаво и най-просто нещо... На драго сърце трябва да обичаме оногova, който ни покаже погрешката, и нека той ни е наш приятел.“¹³

Обръщайки се така към прославения хъш, с когото би желал да бъде „докрай в единомислие“, Левски дава ценен урок върху дълга на патриота, който урок е трябвало да бъде добре разбран и възприет като единствена норма за посветените в революционното дело. Как искрено и убедително този малообразован, но природно умен агитатор умее да напътва по-стария си събрат, щадейки честолюбието и предубежденията му! Не грубо, не с пряко обвинение, а с почителност, с морала на смирението и себеотрицанието иска той да трогне суровата душа на хъша, надупчен от безброй неприятелски куршуми, за да го привлече за сътрудничество в името на вишегласието и дисциплината. Сам, без каквито и да било притезания, Левски се зарича да не повдига никога въпроса за първенство, за зачитане на жертвите си, готов да заеме и последно място в йерархията на борците и да признае безропотно грешките си, ако те му бъдат посочени обективно и другарски. Но така биха били длъжни да погледнат на делото и на собствения си принос за него всички честни патриоти, тъй като в края на краищата те работят за идеала да се прочуе България „като едничка държава в цяла Европа“ чрез борческата си воля и демократично-републиканската си управа, без да се гордее някой поотделно за това и

да очаква награда. Историята, висшата справедливост на потомството, не ще откаже никому реалната заслуга и възмездие си.

Образец на такт, на умереност и благоразумие в критиката над изпитани съмишленици, това писмо намира успоредиците си в доста други подобни послания и бележки, напр. в писмо до втория тогава прочут войвода Панайот Хитов, когото Левски е уважавал неизменно за добрините и храбростта му. Ако Филип в наивността си очаква съдействие от руска страна, Панайот разчита все тъй лекомислено на сръбските обещания. На Филип Левски пише и втори път (18 април 1871 г.), за да го предпази от сляпа доверчивост към Николай Тошкович, който е действувал по руски внушения и който е говорел за възможна помощ от „Негово императорско величество“. „Дай Боже, забелязва Левски за величеството, да помогне и да подпише дар за нашата република, ако техните републиканци гони и наказва до смърт в окната.“ Той не отхвърля рязко мнението на Филип, но настоява за предпазливост спрямо съмнителни предложения, иска от него да разбере добре кои са и какви са одеските патриоти, „които дават глас за тоя най-деликатен и важен предмет, който е като център на всичките други наредби“. На никаква цена българските интереси не могат да бъдат подчинени на чужди. „Ние не отказваме помощта и от дявола, но имаме си предначертание...“ Въпросът за външното материално, политическо и всяко друго съдействие е от компетенцията само на Централния комитет. „Право ли е да решавате сами, като знаете, че и в Българско се работи? Мисля, не.“ Левски отхвърля погрешното мнение на одесчани относно отказа на българите да подкрепят четите от 1867 и 1868 г. и оправдавайки тази резервираност като разумна, застъпва гледището: „Българите много хубаво направиха, че се не измавиха подир четите. Обязаността (на четите) беше не да бунат народа и да им показват как трябва да се приготвят, че като им се даде знак за революция, да бъдат всички готови.“ Извън обстоятелството, че войводите не са изпълнили тогава задълженията си съгласно с четнишкия закон от 1867 г. на Раковски, важно е да се припомни и това: „Българите, ако бяха се повлекли след четите, щяха да принесат полза на руския цар, пък за тях си щяха да изгубят най-добрите си юнаци, на кои в ръцете стои българската свобода, пък тогава нека отсвирюва България чак до един век още.“ Сам Левски е имал в 1869 г. също среща с руски агенти, препоръчвани от одеските българи и опитали се да подведат народните водачи, и това го кара да забелязва с възмущение: „Цели сме изгорели от парене, и пак не знаем да духаме.“¹⁴

Съветът се отнася толкова до Филип, колкото и до Панайот, свързал се със сърбите. На 10 май 1871 г. Левски отговаря на бившия си началник, който го е съветвал да отбягва погрешки, понеже времето не било вече за тях. Той го пита за кое време е дума — дали за това в Сърбия и Влашко или за в България? „Ако е за Българско, то времето е в нас и ний сме във времето: то нас обръща и ние него обръщаме; а колкото за извън Българско, днес не даваме ухото си на никакви техни обещания.“ Скептик за всички примамки от Белград, той предпазва и по-стария си другар: „Войводо и брате Панайоте! Не сме ли се лъгали, и колко пъти, от тия хора, на които се надяват още някой и друг от нашите българи? Не сме ли били чак досега тяхна машина, да си правят работи, каквито и още

някой и други има да им мекеруват, за жалост! Изгониха ни, тий пак посяха между нас всякакви интриги, и пак не се съзнаваме. Затова ни и думат хората отвън, че не сме били достойни още за такава нам свобода. С тая тяхна и голяма дума на нас ни е урок, че трябва понапред да си наредим работите из вътре, че подир да им се молим за по-голямото; и така е.“ Панайот е говорел за пътуването си до Букурещ и Белград и за намерението си да мине с чета в България. „Защо ще отидеш в Сърбия и защо искаш да дойдеш сами в Стара планина? От тия ти планове, ходене и дохождане, разбира се, че ни не вярваш и затова ни ги и не разясняваш. Следователно криеш се от нас, — тогава и ний от тебе (ще се крием). А ако се не криеш от нас, тогава с просто сърце да заповядаш при нас и ще видиш, где и как ще се изпълнят твоите и нашите планове.“ Желает ли Панайот да разбере мнението на Левски и на вътрешната организация, нека си даде малко труд и прескочи до Данаил Попов, верния им човек в Турну Мъгуреле. „Там ще ти прочетат всичките писма, че ако ти се харесва, върви с нас, ако ли не, то разкажете вие пък как по-добро мислите, че да разгледаме и ний вашите мисли, та ако одобрим, нека вървим на едно. Инак ти сами да избираш планове, та да не представиш на народното ни вишегласие тук в Българско, дето вече от ден на ден зима корен Привременното ни правителство, че вий не искате да чуete на неговия глас, тогава то ще стои против вас.“ Поставяйки тази алтернатива, Левски подканя войводата да обсъди отново добре какво е най-умно: да се следват решенията на „народното вишегласие“ или да се вярва, че „милиони хора“ са длъжни да тръгнат „след една глава“. Не губейки надежда да се опомни опитният и разсъдлив войвода, Левски го заклева: „Дай Боже съгласие и любов, първо между народните ни главатари, пък име Българско нека е войвода! Докрай нека бъда твой брат и байрактар, ако си и ти с нас до смърт! От писмата ни при г-н Данаил ще разбереш каква искаме да бъде нашата свобода, та и вие с второто си писмо дано потвърдите и да чуем из вашите уста, че речеш: „Чиста свобода българину и всеки му своето. Ако тъй държите с нас, да живеете и вие!“¹⁵

Преписката на Левски, колкото и непълно спасена, отразява все пак в много примери и нагледно организаторския му талант, верния му поглед за характерите, широтата и съобразителността на грижите му за делото, далновидността на схващанията му, чистотата на домогванията му. Измежду многото наблюдения, препоръки, мнения, признания, в които изпъква високият дух, благородството и правилната преценка на нещата и безукорният такт, бихме отбелязали тук бегло още следните. Преди всичко: отвръщане от несговора, препирните, омразите и зачитане принципа на вишегласието, волята на мнозинството. „Стига вече на такъв неспоразуменията, зависти, укори, че срамота е вече и от циганите!“ — провиква се той в писмо до някои раздорници в Плоещ. Вие неколцината, мисли той, които държите на вашето си, какво представлявате в сравнение с мнозинството в Българско, което е избрало вече пътя си? „Тежко ни и горко от вашата помощ досега!“¹⁶ Сам той, каквото и да е мислил, преди да се приеме по реда някое друго мнение, му се е подчинявал безрезервно: „Не развалям като е по више-

гласие; длъжност ми е да работя и аз с него; но като се одобри моето предложение от вишегласието, тогава съм в отговорност на злото, и нека чернея аз пред народа.“¹⁷ Той е вдигал ръка от своенравни дейци, които само бъркат на делото със своето непостоянство. Сподейайки мнението на Данаил Попов за Ив. Кършовски и други като него, че „от тяхната кожа цървул не става“, той не иска да бъде търпано тяхното упорство, техният сепаратизъм, от който може да се породи една „противоположна партия“: „срещу такава отрова днес го върши, но утре да мълчи“.¹⁸ На самия Ив. Кършовски той без заобикалки заявява, че трябва да заработи в съгласие с приетия закон и да отиде при мнозинството, за да изнесе открито в какво и защо не е съгласен. „Приписват ми, какво в очите си гредата не (виждам), пък косъма във вашите очи виждам по-лесно! Ти ако искрено ми казваш отгоре на писмото си: Любезний ми брате!, то тогава не трябва таквоз бутане и заобикалки, но като това и това ти е грешката, та да се поправя, ако съм чист човек... За отечеството работим, байо! Кажете ми, и аз твоите кривици, па да се поправиме и все да вървим едно, ако ще бъдем хора!“¹⁹ И както е с различията по отделни въпроси, така трябва да бъде и при обсъждането на общия правилник за революционната организация: по него трябва да се изкажат свободно всички частни комитети и всички заинтересувани лица, за да може въз основа на писмено направените бележки и поправки да се приеме правилникът от Централния комитет и разпрати отпечатан навред, като ръководство „за всеки работник на народното дело“²⁰.

Общото мнение, установено чрез вишегласие и по разум: на него се позовава Левски винаги, на него държи като на най-здрава опорна точка в действията си и проповедите си. Ако други са гледали да узнаят какво мислят великите сили, или са излизали от своите предвзети разбирания, за да се налагат капризно, той, реалистът в мисли и планове, е искал да гради върху нещо сигурно, върху решение, което е могло да се постигне без висока наука и без дипломатически фокуси, върху истини, непосредствено доловими и свободни както от чуждо благоразположение, така и от частен егоизъм. Разсъждавайки така и при убеждението си, че народното дело трябва да бъде наистина народно, т. е. общонародно, и че за него трябва да се привлекат всички добри патриоти без оглед на съсловие и на професия, Левски не одобрява принципиалното отстраняване на чорбаджиите от сътрудничество, макар и да е знаел отлично пороците или недостатъците на мнозинството от тях. Изобличавайки някои от тези българи заради техните прегрешения, корейки тяхното хладнокръвие към народните страдания или тяхното скъперничество, той допуска възможността те да се разкаят и поправят и с това да изкупят отчасти вината си. Обръщайки се от името на Централния комитет към един карловски първенец, за да иска паричен внос, той посочва моралната отговорност на първенеца пред народа и пред бога, привежда му текста от евангелието: „Човече, трябва да работиш за народа си до смърт и всичко да жертвуваш за него“, припомня му неволята и сълзите на роба, както и позорното съучастничество на чорбаджиите в турската жестокост („вий му пиете кръвта и предавате ги на мръсния мъчител“), забелязва още, че освобождението на България „стои в ръцете на младите и в парите на чорбаджиите“, и завършва с решителната закана: „Или с нас и всичкия народ, или

против нас... С една дума: свобода, или да ви пратим при черните души! Там, гдето предателите и изядниците... и при Чернаго бога.“ Но заплашвайки с този чер бог, взет от митологията на Раковски в Горски пътник, Левски успокоява чорбаджията, че дарението му не ще пропадне безвъзмездно: то ще бъде честно издължено един ден от правителството на свободна България. И после: колкото и голяма да е жертвата, с която един чорбаджия си спечелва правото на гражданство в очакваната нова, честита България, тя не представя нищо в сравнение с кръвната жертва на младите борци. „Един чисто народен юнак сто чорбаджии не могат да го откупят.“²¹ Не само към богатите в България, но и към тези в Румъния биват отправени такива покани и предупреждения, за да се изпита макар най-слабата надежда за патристически жестове от тази класа поклонници на златния телец. Разбира се, Левски прави разлика между чорбаджия и чорбаджия, държи сметка за личните им качества, за общественото им значение и за отношението им към народното дело, според което и езикът му знае съответните доводи, съответния груб или мек тон. На Христо Георгиев напр. той пише на 6 октомври 1871 г., за да го трогне не само с робските въздишки, които пълнят българските долини, но и с борбата на всички народи във „века на свободата и равноправието“, като му припомня и едно важно начало на вътрешната организация: „От никого страннаго нищо се не надяваме и никому за нищо се не молиме; всичко се състои, според нас, в нашите задружни сили; против тях не може противостоя и най-силната стихия.“ И признавайки, че Георгиев стои „начело измежду другите родолюбци“ в Румъния, Левски, от свое име вече, го кани да подпомогне материално и морално народното освобождение — да го подпомогне сега именно, защото, след като започне въстанието, не ще има нужда от ничия помощ... „Длъжност ни беше, изпълнихме я. Учително молиме за честното ви слово“²², завършва писмото си дяконът до своя съгражданин, пред когото развива възгледи в духа на Каравеловата Свобода и предявява искания в тона на най-коректна почителност.

Скъпейки за възможното най-голямо народно сепление в момента на изпитанията, които предстоят, Левски, колкото и да презира известна група индиферентни българи, не иска да бъдат те безцелно дразнени, за да не се внася рязък дисонанс и се дава повод за злорадство в чужбина. Той следи с тревога бясната атака на Каравелов срещу „старите“ в Букурещ, споделя навярно чувствата, които бушуват в гърдите на публициста при толкова грешки или клевети от тяхна страна, но все пак намира, че не е благоразумно да се повдигат безполезни спорове и се отчуждават някои приятелски настроени и към „старите“, и към партията на революцията лица от емиграцията. Затова той настоява през юли 1872 г. пред редактора на Свобода да престане с полемиката си, която оскърбява известни среди, „да не пише ни за стари, ни за млади“, тъй като „който е крив и пречи на народа ни ще се явява в Ц. К.“, откъдето ще се наложат нужните санкции. Онези неутрални лица именно били готови да помагат на делото, стига да знаят, че работите се управляват от вътрешността на България, а не от Каравелов, когото те мразят.²³ Че сам Левски страда също от козни, глупости и интриги на известни свои помощници, знае се добре. Но той ги понася търпеливо. Само и само общите работи да вървят в пътя си. В даден момент свое-

волята, капризите и лъжите на Димитър Общи, заедно с неподчинението му към уставните наредби, турят на голямо изпитание нервите на Левски и той му отказва пълномощия, които биха изложили организацията на съмнения от българите в Македония и на преследване от турската полиция другаде. Измъчва го силно и дивата ревност на Атанас Хинов в Ловеч, комуто не е разрешил да отваря комитетските писма и узнава тайните съобщения, имайки за това сериозни и обективни основания. Опитал се напразно да отклони самия Хинов от неуместни подозрения, Левски се тъжи пред Данаил Попов от „неразбрани мозъци“, от недисциплинирани комитетски членове, от нападки, че действувал като „привилегист“, и заявява, че е готов да върне пълномощието си от Ц. К. и отстъпи мястото си на Хинов, но като помни заместникът му, че би трябвало пак да следва нарежданията на Ц. К. „От едно място трябва да се свири, а всичките други да играят.“²⁴ Без такава желязна дисциплина работа е невъзможна. На Каравелов той поверява все тогава (16 септември 1872 г.), че някои отвред го съветвали да не се излага на опасности, а той не могъл да търпи такива страхливци. Не могъл и да мръдне от България за във Влашко, понеже нямало кой да поеме работата му. „Ако е в едно, в другото го няма. Ако е решителен, то той ще бъде неразсъдлив; ако ли е разсъдителен, то страхът му го не пуца да прекрачи по-нататък.“ Страхливците разваляли и готовите работи, а честните и смелите не винаги познавали хората с техните слабости, способности и т. н. „На такива хора дай работа, които са разсъдителни, постоянни, безстрашливи и великодушни — без (от) тия едно да липсува на водача на тая света работа . . . Длъжност ми е да кажа (всичко това), защото може да умра.“²⁵

Рисувайки така косвено себе си, своето самообладание, своето постоянство, своето познаване на работите и на лицата, Левски държи над всичко за предаността към делото. На стария си другар Христо Иванов той поръчва и втъпява на 4 август 1872 г.: „Гледай народната работа повече от всичко друго, повече и от тебе си да я уважаваш!“ А на Централния комитет в Букурещ, като представя всички факти и документи около недоразуменията си с Димитър Общи, който е провалял безсъвестно вършеното от вътрешната организация, той предлага на 25 август с. г. да бъде сам освободен от длъжността си, за да може да се предаде изключително на най-трудната задача: събирането на средства за въоръжаването. Кръга на действията си, тъй сложни и отговорни, той очертава така: „А кажете и на Атанаса (Хинов): да доди да му дам мястото си: да разполага работите на всички частни комитети, да управлява всекидневните им криви постъпки, да посреща тайните пощи, да взема и дава писмените им отговори, да дава упълномощия на работниците според способността на човека, да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и да се споразумява с нея и пр. и пр., с една дума, да му поверя канцеларията си, да държи дневник на тая работа. Защото като гледам, че всичката ни работа опира до пари, пък няма, та не бих стоял на едно място ни минута, и денят и нощта да ми са ден, и в късо време мога да намеря парите без печат (т. е. без специално пълномощно) за тая работа.“ Нека му гарантират от горе за такъв човек, и той е готов да му предаде делата. Но за теб кой е бил гарант, биха възразили от Ц. К.? „Ето работата, която съм довел сами до тук — би отговорил той — и сами искам

да дам сметка за доходите и разходите, и сами показвам как трябва да се върши . . . Това е мой кефил (гарант). А думите на горните са интриги и с човали глупости.“²⁶

Нито комплексът от лични качества, нито инвентарът на службите, изброени тук, не е пълен, но все пак и казаното дава ясна идея за този силен дух и за неговата огромна енергия, каквито мъчно би се намерили у друг заместник на главния организатор. Разбира се, Левски не мисли да дезертира от поста си, няма намерение да предаде делата на некадърници с ограничен поглед и дребнава душа; но той иска да получи оправданието си срещу подозрения и обвинения, за да бъдат разчистени ежбите и отстранени пречките за задружна работа, при възстановено доверие между политическите представители. На най-близкия си човек, Данаил Попов, комуто обширно разяснява огорченията и досадите си, той пише: „Ако Вий мен не сте познали, който се търкалям десета година в тая работа, то за другите сте съвсем излъгани.“ И на Каравелов, все по този повод: „Да се предвари всяка поразия, не трябва да давате подпора на глупци, а да ме поддържате, като казвате всекиму: с Левски ако вие се не разберете, за вас няма работа! Така трябва да направите, ако сте убедени в мен!“²⁷

Нека добавим още една черта, за да изпъкне по-релефно този образ: независимостта на Левски спрямо всички приятелски влияния. Бранейки се срещу подозрението на Гръблев, Кършовски и компания, че ставал оръдие на някои дейци от Букурещ, главно на Каравелов, и проявявал пристрастие в избора на сътрудниците си, той бележи: „Пишете ми още, че С в о б о д а умряла (тя е спряла временно, на 17 април 1871 г.) и Каравелов отишел незнам где си, и по причина на неговите работи луди оттеглил се (Ноя) Попович и Д. Ценович. Пишете ни пак за неговите луди работи кои са и имаме ли ги в действие тук в Българско. Като ни приписвате, че уж от него (Каравелов) чакаме програма, закони, печати и незнам какво си, с една дума, от него се водят, . . . и по одобрението само на Каравелова, Ценовича, Райнова, Живкова, Кършовски и Д. Хр. Попов ли? или на одобрението на тукашното ни вишегласие? . . . Тъй къораво недейте стъпва и да дрънкате, че тук в Българско ви бележим до сега вашите работи убийство за народа ни.“²⁸ Нищо не оскърбява толкова Левски, колкото обвинението, че имал случайни пердпочитания, че се водел по чужд ум, че привличал или отблъсквал дейците според котерийната им принадлежност. В действителност той е избирал сътрудниците си по зряла, безпристрастна преценка и е работел винаги в съгласие с решенията на Ц. К. или с „вишегласието“ на местна почва. Естествено най-близо до сърцето му са стоели „решителните и постоянни юнаци“, заклети членове на комитетата, готови да изложат и живота си за делото. Ако Захарий Стоянов дели в своите *Записки* българските патриоти от онова време на пет категории, а именно: 1) *отчаяни*, т. е. „буйните и честни натури, които си играят с живота“, виждайки спасението на България в огъня и мечата (тук влизали учители, еснафи, хъшове и някои от бялото духовенство); 2) *симпатизиращи*, т. е. мирни глави, които помагали с пари, но никога не питали кога ще замирише на барут; 3) *граматични*, т. е. убедените, че за народа били нужни наука и просвета (тук били най-вече „някои чески и роберт-колежки възпитаници, изобщо всич-

ки малодушни хорица“); 4) патриоти по мода, т. е. лекомисленни младежи, които пеят бунтовни песни, фотографират се с меч в ръката и завършват с Диарбекир; и 5) една безименна група щастливи посетители на мезлиша, угодници на властта и привърженици на началото „трайте и търпете“;²⁹ то Левски се е облягал главно на първите две категории, без да пропуска да използва, гдето приляга, и хора от останалите. „С нас и с народа, или против нас и народа“³⁰ — ето в кое са се делили истинските от мнимите патриоти. Последните са били изобщо отбягвани, тяхното членуване в комитети е било изключено. С какво умение Левски е знаел да открива истинските „народни“ хора, личи не само от липсата на изневяра измежду притеглените от него дейци, но и от обстоятелството, че когато по-късно след смъртта му, в 1875 г. започва усилената подготовка на Априлското въстание, новите работници са намирали навред почвата отлично подготвена. По личен опит Захарий Стоянов твърди: „Апостолите след Левски не срещаха големи затруднения в пропагандата, с твърде малки изключения, защото тоя знаменит агитатор беше отворил навсякъде път, в по-големите градове и села. Ние вървахме из неговите пътеки.“³¹ Паметта за него е оставала дълго време жива и щом се изговаряло в беседа името му, започвали разкази за неговото безстрашие, за неговия весел нрав, за неговата проповед върху бунта и просветата, за неговото мнение за бедни и богати, за неговата идея върху свободното отечество... Някои от тези спомени възпроизвежда и Вазов в своите повести и разкази, напр. в *Немили-недраги*, *Чистият път*, *Апостолът* в *премемждие* и др., гдето е изказано и преклонението на поета пред най-величавия символ на българската революция, пред трагично завършилия живота си млад герой, отреден от съдбата „да разклати масите, да предизвика събитията, да създаде бъдещето“.

3

На каква почва се сближават Каравелов и Левски? — Сходство и различия между двете натури. — Кога се полагат основите на новата революционна организация? — Март 1870 г. като вероятна дата. — Идеята за организацията принадлежи на Левски. — Влогът на Каравелов в голямото дело. Първи членове и програма на Българския революционен комитет от 1 август 1870 г. — За Дунавската федерация и против деспотичните правителства. — Програмните начала отговарят на Каравеловите схващания. — В тях няма нищо бакуниновско-утопично. Манифест на революционната организация в брошурата *Български глас* (октомври 1870 г.). — Главни точки в него: против турско-българския дуализъм и абсолютната монархия, за конституционно-демократичен строй по американски, белгийски и швейцарски образец; нужда от вътрешна революционна организация: федеративно устройство на автономните балкански щати; независима духовна управа (откъсване от гръцката патриаршия); вяра в собствените народни сили и във въстанието.

Не знаем добре при каква обстановка и в какъв дух протичат първите разговори или спорове между Левски и Каравелов в Букурещ към края на 1869 и началото на 1870 г., но със сигурност можем да приемем, че двамата идват бързо до споразумение и до формален съюз за обща работа. Позволено е да се мисли, че две коренно различни натури, при това минали съвсем нееднакви школи в живота, не са могли да преодолеят всички противоречия в идеи и наклонности. И все пак в една точка, и то най-съществената, те са се съгласявали напълно: в убеж-

дението, че край на турската тирания е обещавало само масовото привличане на народа за едно систематически подготвено въстание, а не четническото, практикувано дотогава. четничество на дребно и поставено волно или неволно в зависимост от користи планове на чуждите сили. Еднакво недоверчиви към големите деспотически държави, за които малките народи са били винаги желана плячка, Левски и Каравелов са се обявявали привърженици на самостоятелната българска борба, на независимата от външно участие българска революция. Но докато Левски е виждал идеала на националната свобода в една републикански управлявана България, Каравелов е продължавал да мечтае за федериране на балканските народи, при особена близост, при най-тесна взаимност между българи и сърби. По-значително разномислие е произтичало от темперамент и волева сила на двамата другари. Докато Левски е оставал винаги последователен в стремежите и разбиранията си, поставяйки енергията си изцяло в служба на голямата идея, в която ни за миг не се разколебавал, Каравелов, раздвоена душа, е могъл и да се увлича страстно, и да става роб на съмнения, на скрупули, на униние, които са парализирали понякога дейността му. Слабо образований, но вътрешно изравненият Левски не се е чувствувал потиснат или спънат от никакви исторически и философски доктрини; вървял е право към целта си, с непоколебима вяра в себе си и в предназначенията си програма. Каравелов, подобно на Херцен, ту се е вдавал в смели проекти, ту се е теглел назад, изпадайки в страх пред рисковете. „От една страна — говори Херцен за себе си, като се сравнява с Бакунин, смелия бунтар, практически революционер, който ту се сражава на барикадите, ту конспирира денонощно, — от една страна, достоверност, че трябва да се постъпи именно тъй, а, от друга — готовност да постъпи съвсем иначе. Тази колебливост, тази незрелост, тази нерешителност ми причиниха много пакости и не оставяха дори слаба утеха в съзнанието за неволна грешка; аз правех несполучливи ходове à confessions, всичката отрицателна страна у мен беше пред очите ми.“³² Каравелов страда от същата неизравнена психика, от същата неустановеност в решенията си, от същата неиздръжливост на нервите си. Ако революционната му идеология го е накарала да вижда у Левски тъкмо човека на верния подход към делото, скрупулите му, знанията му, политическите му съображения, повлияни от разни места, са го спирани да не отива до логическия край на предприятието или са го връщали към изходната точка, при възможност да се тръгне в друга посока. Да, революцията само може да разреши радикално въпросите; но когато тя се натъкне на несполука, претърпи временен крах, окаже се свръх силите на дадена организация, оттеглянето от нея е ставало неизбежно, за да влезе в своите права метода на мирната, съвсем безопасна просвета. На първо време обаче за революцията са били открити бляскави перспективи, моментът е обещавал лесно събъждане на нейния идеал и Каравелов ѝ се е отдавал с всичката жар на любовта си към родината, с всичката си омраза към тиранията, особено като е виждал у Левски призвания организатор на въстанието, сигурния спътник посред толкова несигурни революционери на думи. Публицистът теоретик е бил увлечен от ясната и проста проповед на легионера от школата на Раковски, у когото химерата е била изместена от един положителен план за действие, приложен вече отчасти и довел до някои

результати. От друга страна, и сам Левски е разбирал, че измежду всички дейци в сред емиграцията Каравелов е давал най-добри гаранции за широка политическа осведоменост, за морална благонадеждност и за голямо влияние като даровит писател и публицист и с него той е бил наклонен да заработи най-тясно, за да основе задграничното революционно правителство, тъй наложително при дадените условия. В случая ние имаме сътрудничеството между майстора в практическото дело и дилетанта, заел се с това дело по преходно убеждение и по симпатия към водача. Докато Левски е притежавал цялостния дух и продуктивната сила, необходими за създаване и закрепване на организацията, в която влизат грамадно число съмишленици, Каравелов се е впрягал за работа без абсолютната самоувереност на другаря си и повече от доверие към него, който по свой път е стигнал до революционната си мисия. Собствената сила, собственият гений на Каравелов се проявяват и по-късно, както по-рано, само в областта на литературата и на публицистиката.

Кога се полагат основите на новата революционна организация? Следим ли С в о б о д а от първите месеци на излизането ѝ, ние виждаме, че отначало Каравелов говори само най-общо за отхвърляне на игото и за юнашки чети; развива тезата, че „без свобода няма образование, а без образование — свобода“, намирайки и двете твърдения за еднакво обосновани; заявява, че „свободата не се харизва, а се взима“, и то чрез пот и кръв; и убеждава всички, че „трябва да се облягаме само на своите сили“ и на никого друго. Така до февруари 1870 г., както посочихме вече. Към края на този месец обаче Каравелов изведнаж прокламира лозунга за въстанието, като единствено средство за туряне край на народните страдания („всичко друго е будалщина“); през март той заявява по повод на фермана за екзархията: черковният въпрос е решен не от Али паша, а от „Хаджи Димитровата пушка и неговите хъшове“;³³ „Али паша мисли, че като реши черковния въпрос, то българите ще заспят и българският революционен комитет ще да се парализира.“ В началото на април той привежда мнението на Маколей: „Когато един човек или един народ определят своите стремления и своите желания, то половината победа е на тяхна страна“³⁴; а през май пише: „Ние, българите, нямаме правителство, и затова нашите водачи трябва да завземат мястото му.“ Все тогава той порицава българското неспоразумение и българския егоизъм като пречка да се състави „общо мнение в каквато и да е обществена цел“; и призовава всички да довършат захванатото от Раковски, Хаджи Димитър и други войводи, именно изграждането на българската политическа свобода.³⁵ През юни той заявява вече най-определено: „Трябва да се ползуваме от обстоятелствата, и да търсим своето. Революция и революция е нашето спасение. и повече нищо... Да въстанем — друго спасение за нас няма, па не може и да има.“ Забравяйки позива си отпреди за образование и просвета, Каравелов мисли няколко месеца по-късно, при закрепнала вътрешна организация: „Всеки миролюбив път и всяка друга надежда, освен ножът и топорът са смешни...“ И зовът за „общо въстание“ му замества всяка друга проповед, всяка друга тактика, обявена за несвоевременна и лъжлива.³⁶

Имаме ли, от друга страна, пред вид, че първата публична изява на „Българския революционен комитет в България“, именно порицанието му към браилските българи за благодарствената им телеграма до султана и Али паша във връзка с фермана за екзархията, е напечатана в Свобода от 30 април 1870 г., носейки дата 17 април, ние можем да приемем с голяма вероятност, че основите на комитета са положени формално не по-късно от месец март 1870 г., тъй като на 28 февруари с. г. е бил издаден ферманът, а на 22 март Свобода е повдигала крайчеца на завесата, която затуля тайната организация на Левски и Каравелов, със загатването за невъзможността да бъде вече парализиран „Българският революционен комитет“.³⁷ След като няколко месеца (август 1869 — май 1870 г.) Левски е имал срещи и е правил съвещания с емигрантите в Букурещ, накрай той се свързва за своята жизнена задача с Каравелов и другарите му, за да се излезе от безпътицата и се създаде ръководно тяло на образуваната вече и широко разклонена в България организация.

Кому принадлежи тук първият тласък, който е същинският инициатор на революционния комитет? В светлината на фактите и на изказванията от най-дейните основатели на комитета не подлежи на съмнение: починът принадлежи на Левски. Каравелов е бил твърде силно ангажиран отначало с идеята си за равновесие между просвета и политическа свобода и с другата си любима идея за сътрудничество с балканските съседи във формата на Дунавска федерация, за да не се застъпва решително и открито за изключителната революционна тактика, както и за пренасяне на борбата във вътрешността на страната. Той прегръща накрай предложението на Левски, понеже му е станало ясно, че то отговаря най-добре на възможностите да се стигне бързо и сигурно до свободата и че никоя друга личност освен Левски не е била способна да изгради необходимата за целта масова организация. До пълен отказ от предишната си идеология той несъмнено не отива — той и по-късно се връща частично или изцяло към нея; но в решителния час на увенчаната с голяма победа духовна борба в Цариград той започва да вярва, че тактиката, избрана от Левски, обещава все такъв успех и на политическата борба. Ферманът за екзархията, колкото и омаловажаван от свободомислещия патриот, привърженик на чистата наука и враг на теокрацията, все пак го омайва с радостния подем сред народа; и надеждата за нов подем в името вече на една чисто политическа платформа изпълва публициста мечтател с вяра в подетата революционна агитация. Щом има на кого да се опре за практическата работа, той би могъл да се заеме с теоретическата част, с журналистическата проповед и с формалното възглавяване на организацията. Прави са онези, които, не отдавайки особено значение на стария революционен комитет на Касабов, търсят предназначителя на истинската революционна тактика тъкмо в лицето на Левски. Колкото Левски, като ученик на Раковски, и да е повлиян от хайдушките традиции у нас и от конспиративните политически организации другаде, той има несъмнено крупната заслуга да е схванал задачата си по свой начин и да я е осъществил сам, преди да потърси съчувственици и помощници в емиграцията. „Тия, мисли М. Димитров, които твърдят, че Левски е заел идеята за образуване комитети вътре в страната от Каравелов или от Касабов, че той бил агент на единия или другия, не

държат сметка за характера на неговото дело. Човек може да заимства и копира чужда мисъл в кръга на ограничена дейност. Делото на Левски бе от такъв размер, щото заимствването тук нищо не би помогнало. За такова дело трябва да израстне човек... Творецът на такова дело не може да бъде прост изпълнител на чужди планове и идеи... За делото на Левски е необходима оригиналност и дълбочина на цялата натура на този, който го върши. Защото то предполага осъзнаването му в неговата цялост и далечни сетнини, предполага това, което означават с думата историческа интуиция...³⁸ С това схващане можем да се съгласим и ние напълно, приподписвайки също и мнението: „Не Каравелов тикна Левски на революционен път, а, обратно — създаденото от Левски революционно движение спечели, макар и временно, Каравелов, без да направи от него последователен и чистокръвен революционер.“ Но, разбира се, не би трябвало да се подценява в задружната дейност на двамата предни борци ни най-малко влогът на Каравелов. Ако Левски е несломимата енергия и смелият водач на вътрешните дейци, Каравелов остава пред цял свят авторитетният трибун на революцията, който пише с кръвта на сърцето си и който като председател на Централния комитет застъпва с достойнство честта на борческа България. Единият владее волюта, организира масите, служи като жив пример за беззаветно отдаване на идеята; другият развива тази идея във всичките ѝ живителни и плодотворни разклонения, държи здраво в ръце органа на писмената пропаганда, вдъхновява, убеждава, оборва, съкрушава с огромния си арсенал от доводи и съображения, с неумолимата си логика или с искрите на хумора и сарказма си, отстоява великото дело с безкористие и пламък, които извикват навред удивление. Ако исторически е тъй важно подвижничеството на Левски, внесло нова ера в политическото раздвижване на народа, не по-малко значение за успеха на това раздвижване придобива и словото на даровития писател, неговото огнено перо, каквото никой друг публицист тогава не е притежавал. При това нека не се забравя още, че и извън участието си в революцията Каравелов държи голямо място като един от най-видните представители на българското културно и литературно възраждане.

Но кои са били първите членове на комитета, основан в Букурещ, и какви са програмните му начала, формулирани от Каравелов и Левски?

Относно първите членове ясни и документални свидетелства не са ни запазени. С голяма вероятност може да се приеме, че приобщени отначало към организацията, извън Левски и Каравелов, са били Димитър Ценович и Кирик Цанков, също и Данаил Хр. Попов от Турну Мъгуреле, с когото Левски е стоял в тесни връзки още от 1869 г. Кръгът е бил изпърво твърде ограничен, с оглед на необходимата тайна.³⁹ При взаимното недоверие между румънските емигранти патриоти и разногласието им по важни въпроси едва ли трябва да допускаме, че в комитета са били приети в първия момент на образуването му личности, познати като непоправими сепаратисти. Протоколи за заседания и решения на комитета не са се държали. Всичко е било импровизация, с надеждата бъдещето да подскаже формата и уставните положения на новото революционно тяло. Наскоро обаче бива приготвена една къса Програма на българския революционен ко-

митет, и то, по всичко съдено, от Каравелов, чиито познати вече възгledi са тук ясно прокарани. Тази програма излиза в печата доста време по-късно, едва през август-септември 1870 г., първо на руски език, в органа на руската секция на социалистическия интернационал, Народное дело, издаван в Женева от Н. Утин. Оттук тя бива препечатана в Свобода, бр. 46 от 14 октомври 1870 г. Че тя се забавя толкова дълго за българите и че на български се явява като заемка от задграничния руски лист, говори само за спазването на необходимата в очите на комитета тайна или тайнственост. Какви са основните положения тук, обмислени общо от Каравелов и Левски и редактирани, съдени по стила, само от първия?

Грябва да кажем, те са изобщо твърде умерени. За въстание тук не се говори направо, нито за вътрешна организация. Очевидно програмата е трябвало да замаскира едното и другото, за да изпъкне само политическата страна на народното движение. И така, българският народ има да се бори с двама неприятели — турското правителство и гръцкото духовенство. Тяхната вина е, че те еднакво убиват „всяко прогресивно движение“, всеки стремеж към „по-добър свободен живот“. Но гръцкото духовенство е вече прогонено, единият неприятел е погинал; „настанал е ред и за другия“. Какъв е тук свещеният ни дълг? — „Да очистиме своята земя от правителствената, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.“ По-определено: понеже българският народ е демократичен, не знае никакви „аристократически величия, тоя за нищо ненужен обществен елемент“, желанието му е да се сдобие с „избирателно правителство, което да изпълнява волята на самия народ“. Освен това българите желаят да живеят в дружба със съседите си, особено със сърбите и румъните, като образуват с тях Южнославянска или Дунавска федерация от свободни земи, по примера на Швейцарския съюз. Всяка земя ще се управлява съобразно с националния си характер и народните си битови традиции — български, сръбски, румънски или гръцки. „Ние не желаем чуждото, т. е. това, щото не е наше; но не желаем да дадем и другиму своето.“ При тезания за „историческо, каноническо, короновано и религиозно право“ не може да има никой народ: всеки член на федерацията ще може според това сам „да реши своята съдба и да се яви в кой отдел на съюза желае той да се присъедини“. И понеже българите желаят за себе си „свобода народна, свобода лична и свобода религиозна“, те признават същото и за съседите си, без никой от тях да владее над другия. По-нататък: „Ние ще употребим против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-краен случай ние ще употребим против тях оръжие, огън и нож.“ И накрай: „Ние не щем да работим ни с едно деспотическо правителство...; наши съюзници трябва да бъдат само поробените и измъчените от тежки трудове и от сиромашия народи, каквито сме и ние сами. Ние причисляваме нашите чорбаджии в числото на нашите врагове и ще ги преследваме навсякъде и всякога! — 1870, Август 1.“⁴⁰

Всички мисли и положения в тази първа програма на комитета са дело на Каравелов. За Левски, който ще е бил доволен, че се туря

най-сетне основният камък на върховното представителство, не е било толкова важно как се формулират задачи и цели на организацията, понеже програмата е оставала отначало секрет за малцина и само най-обща директива за тях. Виждайки всичката трогателна искреност на другаря си, всичката му неопитност в теорията на революцията и всичката му добра воля да не прави опозиция срещу някои политически постулати, нестеснителни за практическата работа, Каравелов се налага сега на Левски, както ще се опитва да се налага и по-късно, при окончателните уставни наредби на комитета. Той застъпва демократическия принцип в бъдещото управление на свободна България, отхвърляйки всяко влияние на аристократите (удар срещу „старите“ от Букурещ); той държи на любимата си фантазия за Дунавска федерация, мислейки си тази като сходна с Швейцарската, въпреки коренно различните исторически и културни предпоставки; той говори за „мирни средства“ в борбата за отстраняване на турската власт, без да определя какви могат да бъдат те, и допуска прибегване до оръжие, до въстание, само в „най-краен случай“, т. е. когато въстанието бъде добре подготвено, тъй като надежда за нормално уреждане на турско-българския политически спор (подобно на гръцко-българския черковен спор) не е могло да има; той не иска да се туря революцията в никаква зависимост от деспотически правителства (мисли се руското и австрийското), угнетители на поробени народи; и той като Раковски причислява към враговете на народа не само турското правителство и гръцкото духовенство, но и българските чорбаджии, които е познал добре от наблюденията си на младини в Турция и от зрелия си опит в Букурещ.

Да се вижда в така развитата програма някакво влияние от страна на руската задгранична революционна идеология, нещо от началата на бакунизма, както бе склонен да вярва Евгений Волков, няма никакви основания.⁴¹ Ако Бакунин иска в програмата си от 1848 г. унищожение на държавата и заместването ѝ със „свободна асоциация на работниците“, иска отказ от всичко, което се нарича „слава, могъщество, величие на отечеството“ и което образува „егоистичните и тщеславни интереси на патриотизма“, иска да бъде заменена религията с атеизъм и наука, иска премахване на класите и на правото за наследство, за да се заместят те със социално равнопоставяне, иска вместо деспотизъм и капитализъм установяване на републиката като единствена политическа форма и на всемирната федерация на земеделските и промишлените сдружения, за да бъде отстранено съперничеството между нациите — всичко това е чуждо на нашия националист, който отбягва грижливо утопичните планове за бъдещото устройство на света или на отечеството си и който предвижда само една форма на сътрудничество със съседните народи: федерирането на свободните и демократично управлявани страни, възникнали от развалините на турската империя. Реалистът Каравелов, който не губи здравия си смисъл за сериозните неща, не желае да се обвързва в никакви утопични политически и социални възгледи, за които са липсвали условия на Югоизток, и единствено националните права и свободи, гарантирани срещу покушение от големите монархии чрез доброволно учредената Дунавска федерация, занимават ума му. Частно по въпросите на вътрешното управление той предоставя като добър демократ правото за решение на самите освободени народи. Притезанието на едно малцинство извън народа да предопределя съд-

бовни отношения, зависими от общата воля, той не признава ни най-малко и в тази точка разбиранията му се сходят напълно с възгледите на Левски.

Намирайки за нужно да разтълкува и обоснове по-подробно изнесената в С в о б о д а програма, Каравелов излиза през октомври 1870 г. с една анонимна брошура от 24 стр., озаглавена: „Б ъ л г а р с к и г л а с. От Б. Р. Ц. К.“⁴² Макар на заглавния лист да е посочен като място на издаването град Женева, в действителност брошурата е отпечатана в Букурещ в печатницата на С в о б о д а. И тук, както при програмата, се е смятало, че трябва на първо време да се укрива седалището на Централния комитет. Идеите, развити в брошурата, са идеи предимно на Каравелов; но че и възгледите на Левски са зачетени достатъчно, личи както от тежестта, която се полага върху вътрешната организация, така и от указанието, че Млада Италия, Млада Франция, Млада Русия щели да се отзоват със съчувствие на опита ни за отхвърляне на робските вериги: това указание срещаме вече в дописката на Левски до С в о б о д а от пролетта 1870 г., за която ще говорим после. Изложението представя откъм съдържанието си някакъв компендиум на схващанията, застъпвани вече във вестника на Каравелов; а по стил и тон то се явява същински манифест на новата революционна група. Бойко, горещо, настойчиво се зове българският народ да се вдигне в името на свещените си права, за да извоюва свободата, която е заслужил. Каравелов не е пропуснал нито едно от съображенията, които налагат повдигането; нито един факт, който мотивира решителния завой; нито едно обстоятелство, което ни оправдава пред световната съвест. Опитаме ли се да резюмираме в малко точки най-същественото от този важен документ, можем да изтъкнем следното.

Наближило е времето да заживее и българинът „като човек, като свободен гражданин и като господар сам над себе си“. Има всички причини да гледаме с упование на бъдещето. Българинът, който е бил досега жертва „на користолюбивите камилавки, на турските владетели и на нашите единородни чорбаджии“, ще срази най-сетне тази престъпна тронца. Но погрешно би било да очаква той помощ от когото и да било вън, от която и да било европейска държава, менейки така един господар, един тиран с друг. „Само тоя народ може да каже, че желае да достигне своята лична и народна свобода, който се надее само на своите сили, на своите умствени способности и на своите братя, които търпят такива също мъки...“ Победата трябва да бъде пълна; никакъв палиатив не може да задоволи тук: „нам е потребно окончателно освобождение, а не фантастически дуализъм“. Проповядваният от някои патриоти турско-български дуализъм не обещава истинско отхвърляне на робството. „Ние сме уверени, че един народ, който е съставен от седем милиона, не може да се кърпи като съдрана дреха.“ Правейки възхвала на свободата, тази „най-голяма и най-първа богиня“, от която зависят всички добродетели, Каравелов заявява: „Само ония народи могат да кажат, че са люде, които имат гражданска, черковна, научна, социална, народна и лична свобода.“

След този общ увод, който дава в бързо темпо главните теми, идва

детайлното им развитие. Кои са причините за неспособното робско положение на народите? И у нас, и другаде историята знае два фактора на застой и нищета: царете и поповете. Последовател на Волтер и поклонник на Френската революция, Каравелов опростява проблемата за социалното, държавното и културното зло, като го възвежда към два първоизвода: абсолютната монархия и централизираната черковна власт. Умствената слепота и безкритичната вяра са единствени крепители на това двойно потисничество. И те могат да бъдат преодолені чрез едно ново съзнание, предпоставките за което се долавят вече. Обстойно мотивира нашият демократ омразата си към „монархическото господство“, основано на подлости и престъпления, довело до опростяване на народното благосъстояние и до потъпкване на народната свобода. Колкото до султаните, тези „сурови тирани и кръвопийци“, от тях и от турското правителство не могат да се очакват никакви правдини. Срещу тях българите трябва „да турат юнашка ръка на оръжието и да вземат сами своето добро“. Но биха ни обвинили някои, че сме кръвопийци, че искаме с топор и нож освобождението си. „По нашето мнение деветдесет пъти е по-добре да бъде човек кръвожаден, нежели добиче, което е натоварено с чужди дърва...“ И така: трябва да направят и християните в Турция това, което правят просветените народи „със своите непотребни деспоти“; нека вземат от тях пример „за своето просвещение и образование, за своето развитие и възпитание и за всичко, щото е добро и свято“. Само детският и робски страх не ни позволява да видим слабостта на Турция, „незначителния брой на турците — „пет пъти по-малко от нас, а духовно десет пъти по-слаби“. Как два милиона люде могат да угнетяват четиринадесет милиона? „Ниматия два милиона имат повече физически сили или повече природен ум и образование, нежели останалите 14 милиона?“ Истината е, че християните имат десет пъти повече ум и пет пъти повече образование; а колкото до физическата сила, за нея не трябва и да се говори. Трябва да се отърсим от невежеството и разединението си и вместо да изпращаме благодарствени адреси, нека „да изритаме детинските пелени, да се уловим за оръжието и да го не сложим, дорде не придобием това, щото трябва на един жив и свободен народ“. „Когато скъсаме турските синджир, то трябва да наредим своята държава сами, според най-добрите наредби у просветените народи, т. е. у американците, белгийците, швейцарците.“

Възвръщайки се на темата за негодността и нежеланието на турското правителство да изпълни обещаваните чрез разни хатихумаюни и хатишерифи реформи, Каравелов издига зова: „Който иска народна свобода, свободна държава и човечески правдини, той трябва... да прежалее живота си, па да се вземе за пушка, за сабя, за пишово, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и кой каквото има, и да откупим свободата си и отечеството си.“ Четите на П. Хитов и Хаджи Димитър не са постигнали целта си (макар и да са хвърлили добро семе в народната нива), понеже не са захванали делото отвътре, както бе сторено това от Мацини и Гарибалди в Италия, които подготвиха първо народа, после вдигнаха верните си юнаци и победиха австрийците, след

което обединиха в едно държавно цяло италианците. Ние трябва да въстанем едва когато бъдат готови „нашите братя“ сърби, черногорци, херцеговци и бошнаци, та с общи усилия да слошим неприятеля. Онези наши чети не са успели не защото народът не е пожелал да тръгне с тях, а защото те не са го подготвили да ги последва. „Хаджи Димитър се не появи извътре, а дойде извън.“ (А Левски е вътре и работи за организиране на народните сили — остава да се подразбере, според Каравелов.) „Следователно въпросът тук не е, че българският народ не е способен за революция, а в неговата неспособност да създаде организация, която да може да донесе на неговия бунт победа, и не случайна само, а продължителна и окончателна.“ За революционната годност на българите говори вече тяхното участие в сръбските и гръцките въстания; а за организационната им негодност — обстоятелството, че турците все още владеят Балканите. „А от българите само зависи окончателното падение на Високата порта.“ Но, допълва се веднага: спасението зависи още от един фактор: от „нашите храбри синове и от нашата дружба с новорождените племена сърби и румъни“.

Каравелов представя българското освободително движение като желано и добре гледано от Европа, която иска да види на Близкия Изток отворен пътя на цивилизацията. Европа знае безсилието на Турция да се обнови, знае и мощния стремеж на българите към материална и духовна култура, към икономическо повдигане на страната между Дунава, Черно море и Бяло море. Търговските ни връзки със Запад ще донесат и нам, и на западните народи полза; от последните ние ще получим нов тласък в умственото си развитие. „Знанието е сила, а невежеството е причина на общественото безсилие“, повтаря Каравелов заедно с „един от великите публицисти“, за да увери българите, че чрез своето материално подобрене, чрез своето богатство, те ще могат да играят „и най-голямата човеческа роля на Балканския полуостров“.

Из това проникнато от силен оптимизъм видение за България нашият политик минава на мисълта за съдбата на „общото наше отечество“, Балканския полуостров, и на положението, което ще се създаде там на освободените народи. Каравелов вижда изникнали върху развалините на Турция „три щата или три държавици, българска, сръбска и румънска“, всяка от тях със „свои закони, свое съдопроизводство, с една дума своя автономия“, но всички свързани в едно цяло и при общ върховен парламент. Но, предупреждава врагът на деспотизма и поклонникът на народовластието: „истинският суверен и истинският самодържавец не може да бъде никой друг, освен самият народ, който трябва да даде всичко на своята държава според волята си“. Стреснат обаче от опасението да не се ангажира революционният комитет отсега още, докато всичко се чертае само на книга — и то, без да е уговорено нищо с контрагентите на въображаема България, — с каквито и да било точно установени постановления на политическата платформа, Каравелов спира по-нататъшните си размишления върху федеративното устройство на Балканите със забележката: „Но за тая идея ще поговорим друг път, а сега да продължим разговора си за българите и за черковните им работи.“

Ограничавайки се на свой и по-сигурен терен, той говори по-надълго за недъзите на фенерската черковна олигархия, за злоупотребите на гръцките владици в България и за нуждата да се отдели българският народ напълно от Вселенската патриаршия. Повтаряйки познатите обвинения за религиозен фанатизъм и за омраза към всичко българско у гръцкото духовенство, за тайно съглашение между патриарха и султана да се тъпче и ограбва българският народ, Каравелов не крие, че този народ на свой ред храни дълбока и непримирима ненавист не само към гръцкото духовенство, но и към самия гръцки народ. Последното е факт, печален факт, но вината за това се пада изключително върху гърците, с всичките им дела против нас в миналото и настоящето, които се изброяват с историческа изчерпателност. (Списъкът на гръцките прегрешения трябва да оправдае изключването на гръцкия народ от бъдещата федерация). В заключение програмата се връща към началните констатации и пожелания, за да се подчертае нуждата от лична и народна свобода, от премахване на „турските синджири“ и на чорбаджийските пригеснения, от изгонване на гръцката йерархия, с всичката ѝ „византийщина и калугерщина“, като се „преобрази съвсем“ и българската екзархия, понеже нам са нужни не хармония в черни дрехи и с черни сърца, а истински народни пастири, учители на „доброто, полезното и богоугодното“. Най-важното: „Нека младите, умните и честните глави въстанат, за да обновим българския живот... Братя българи! Вярвайте в своите сили и надейте се на своите мишци!... Часът на народното освобождение е близък... Хайдете мили братя, напред за нашето право и свято дело; хайдете да изтребим злото и да очистиме нашата земя с огън и нож от страшното варварство и от фанариотския разврат. Напред!“

Това обръщение, с лайтмотива от толкова статии на Свобода: „Напред“, приключва цялото изложение в духа на онзи страстен зов, който звучи и от стиховете, послужили за мото на брошурата:

Течи, течи, кръв сиротинска;
Падай, падай, роса кървава!
Расти, зрей жажда за отмъщение!

Когато Каравелов отправя тези патетични пожелания, целещи да стреснат и вдъхновят всички патриоти, Левски не е бил вече при него, той е напуснал от пет месеца (май 1970 г.) Румъния, за да кръстосва из България и устройва комитетската мрежа. С централата в Букурещ той е бил във връзка само писмено, бидейки изцяло погълнат от пропагандата си между народа и спирайки най-често в гр. Ловеч, гдето вътрешната организация е имала своето тайно средище и отгдето тя е действувала под името „Привременно правителство в Балкана“, обявено още в прокламацията от април 1869 г. На 5 февруари 1871 г. Левски е поръчвал на Данаил Попов в Турну Мъгуреле да му приготви печат на организацията, описвайки печата така: „в средата лъвче с корона, из устата му смърт или република“, от наоколо Привременно българско правителство в България“. Повярвал, че развоят на работите предвещава скорошно из-

бухване на въстанието и лесно смазване на турската военна сила („Турция ще я сгромоляса за веднаж“), той се е безпокоял само за набавянето на пушки и за подбора на вещи ръководители на въстанието в градовете: тези ръководители трябвало да бъдат „по-ученички, що-годе да познават военната тактика и дисциплина“, а колкото за селата и за гората — там щели да се намерят доста войводи и юнаци. „Ония, които искат да умрат за отечеството си, предизвестете ги да бъдат готови, че като бъде време да ги повикаме.“⁴³

Бързо обаче Левски е трябвало да се убеди, че подготовката се оказва в действителност твърде незадоволителна и че се е налагало да се отсрочи обявяването на бунта за неопределено време.

4

Отношенията на Левски към Каравелов. — Предупреждения на приятелите му срещу безтактността на последния. — Дописка на Левски в Свобода, тенденциозно преработена от Каравелов. — Позив на Българския централен революционен комитет от 23 юли 1871 г. — Недоверие у Левски към сръбското съдействие. — Събрание на комитетите от април 1872 г. — Образ на Каравелов от това време. — Изборът му за председател на БЦРК. — Новата програма на комитета. — Основни положения в устава му. — Права на председателя и на първия апостол. — Повдигнатото самочувствие на Каравелов: български Мацини. — Доволството на Левски от постигнатото въпреки малки недоразумения с Каравелов.

Държейки Каравелова било направо, било чрез Данаил Попов в течение на работите си, обръщайки се към него за разни услуги по отпечатване на едни или други комитетски книжа, обещавайки му да го подкрепи материално за подновяване на спряната веднаж Свобода („Ако съм жив, съобщава той на Д. Попов на 27 юли 1871 г., скоро ще го викнем да се провикне със Свобода с нас по нашето мнение в Българско“), Левски не е искал да остане у някои емигранти впечатлението, че действа несамостоятелно и че е попаднал под изключителното влияние на приятеля си публицист. Взел бележка от раздорите в Букурещ, Левски е отхвърлял категорично подозрението за едностранчива ориентация към личността, на която разни врагове са приписвали „луди работи“ и несдържаност в полемиката. Той е възразявал на оскърбления от мнимо пренебрежение Райчо Гръблев през юни 1871 г.: „Като ни приписвате, че уж от него (Каравелов) чакаме програма, закони, печати и не знам какво си, с една дума от него се водят, отворете си очите хубаво в писмата ни...“⁴⁴ А на самия Каравелов Левски е съобщавал откровено на 27 юни 1872 г. за създалото се среди емиграцията убеждение, че Каравелов проявявал диктаторски привички: „Срещнах мнозина хора да Ви окривяват в някои работи и казват: „Тая работа не е (за) Каравелов... защото Каравелов е човек, който казва: „Аз съм!“⁴⁵ Наистина Каравелов не е скривал стремежа си да се налага — особено след като общото събрание на комитетските представители го е избрало през април 1872 г. за главно лице в новия централен революционен комитет — и това е будело ропот у някои членове, без да дразни самия Левски, който е понасял търпеливо слабостите на другарите си, доколкото не са пречели на делото. Веднъж обаче Левски е имал причина да се сърди силно на Каравелов, и то поради една безтактност, направена без лош умисъл. В брой 20 на Свобода от 31 октомври 1871 г. в отдела „От редакцията“ е би-

ло поместено следното кратко съобщение: „Г-ну В. Л-ий в България. Гледайте да се видите с назе по-скоро.“ Съобщението произвело погресно впечатление у комитетските членове в България и „тайна буна“ посред шпионите турци и българи. Първите веднага предупредили Левски за неволното издайничество на приятеля му редактор, а вторите припнали да търсят и запираат по хановете всички пътници, които приличали по ръст и физиономия на неустрашимия Апостол. Сам Левски, без да допуска, че в случая е могло да има нещо повече от неволна грешка у Каравелов, пише на Данаил Попов да съобщи на тогава, че го моли „за последен път братски“ да не го вика чрез вестника си, защото така щяло да се даде вяра на онези, които му говорели: „Брате Левски, без да се усетиш, Каравелов ще те предаде!“⁴⁶ Все тогава той пише по това и на самия Каравелов, но какво точно — не се знае, тъй като писмото не е запазено. Левски е могъл само да съжaliaва за недостатъчната съобразителност на приятеля си, както е съжaliaвал и за грубите недомислия и некоректните отношения на някои комитетски членове, та е трябвало да твърди пред Д. Попов (31 декември с. г.) с характерната си самоуверност: „Аз ще докажа, че до днес каквото съм работил, нямам погрешка в нищо.“

Колкото Каравелов и да е ценял Левски като истински революционер, колкото и да се е съгласявал с похватите му при вътрешната пропаганда, колкото дори и да е обичал този смел българин с природен ум и добро сърце, той е гледал отначало все пак малко отвисоко на него — доколкото именно е виждал политическата му неопитност и несръчното му перо. Когато след напускане на Букурещ, при постигнато споразумение с Каравелов, Левски изпраща една дописка за Свобода (оригиналът ѝ е за щастие запазен), в която е излагал „народното мнение пред света“, Каравелов въпреки всичкото си доверие към „честния, родолюбив и деятелен“ свой приятел намира за нужно да подложи изложението му на основна преработка, като посегне не само на стила, но и на някои от идеите, доколкото те са се оказвали по-радикални или по-скептични от тези на редактора. Левски се е обявявал тук, през втората половина на 1870 г., за лозунга „света и чиста република“, пожелавайки такава форма на управление и на сърби, черногорци и румъни, ако издигнат глас едновременно с нас. Той е искал „пълна свобода“ за целокупна България (с Тракия и Македония) при равноправие на всички народности в нея и е запитвал чрез вестника: „братята ни сърби — ще ли ни подадат ръка против общия ни враг в едно време, или не“. „Нека, добавя Левски, ни кажат искрено, та да знаем какво да работим и ний и тий, щото да не проливаме много кръв.“ И като е припомнял напразните български оплаквания и сълзи пред европейските консули в Турско, той е настоявал за отказ и от наши тъжби, и от техни лъжи, настоявал е за вдигане доверие от тяхното образование и тяхната милост, за да се осланяме само на оръжието и на собствените си мишци.⁴⁷ Каравелов е чел този документ с известно снизхождение. Чувствувайки се задължен да го печата (макар и с голямо закъснение, на 13 февруари 1871 г.), той го преработва коренно, за да го постави в хармония със собствените си възгледи.⁴⁸ Говорел ли е Левски в увода си, че българите били честити да се сдобият с „вестник напълно свободен“, рекаторът на вестника преправя общо казаните думи в нещо по-определено и тенденциозно: „Всичка

млада, т. е. нечорбаджийска България разделя вашите убеждения, но... думи и разсъждения са вече напразни, защото за глухите е все едно Гамбета ли говори или крава мука. Нож трябва да играе, нож, масилото вече не помага.“ Левски обаче нито е порицавал тъй безогледно чорбаджиите, нито е отричал значението на пресата, на масилото! Като усвоява тона на публицист от голям мащаб и прави едра европейска политика — нещо, което не подхожда никак към неукния „д. Л.“ (дякон Левски, от чието име е дописката), Каравелов превръща по-нататък условната готовност на българите да заработят дружно със сърбите (ако те биха се показали способни за искреност), в нещо безусловно търсено: „Ние желаеме да възстанем... Но ние желаем още шото нашите братя сърби, черногорци, босанци и ромъни да не остават назад, а заедно с нас да повдигнат гласа си, защото нашето отечество е общо, а нашите цели са еднакви. Военната тръба... трябва да затръби от Пеща и до Цариград.“ Левски, толкова недоверчив към сърбите от личен опит, е отстъпвал тук пред Каравелов, отърсения от всяко съмнение по тази линия и разширил съюза до своята незаменима Дунавска федерация! За републиката — нито дума! Какво ще правят федерираните народи като държавно единство, Каравелов не посочва: той не е искал да предрешава въпроса, имайки важни съображения, особено неудобството да се засяга ликвидацията на сръбската и на румънската династия.

По-обстойно и по-определено върху Дунавската федерация Каравелов се изказва в един печатан позив, издаден от БЦРК на 23 юли 1871 г. Идеите, развити там, се схождат не само с тези в брошурата Български глас от година по-рано, също публикувана като изявление на комитета, но и с възгледите на Каравелов в позива му от пещенския затвор (1 януари 1869 г.) и в статиите му в Свобода от пролетта 1871 г. Понеже на този въпрос ще се върнем по-нататък, достатъчно е да отбележим тук, че Каравелов се застъпва горещо за подготвяне на въстанието, като препоръчва задружно действие с балканските народи в името на общия идеал. „Когато ние достигнем своята свобода, то нека самият народ решава своята съдба, както му се иска... И така, всекиму свое, а за всинца ни едно общо.“⁴⁹ В същия дух, често и в същите изрази, е държана и една дописка в Свобода от 27 март 1871 г., изпратена уж от черногорската граница, а съставена в действителност от самия Каравелов.⁵⁰ Че Левски не е бил готов да следва в тази точка напълно редактора на Свобода, че изобщо той е бил привърженик на идеята да работим преди всичко за вътрешното си обединение и за изнасяне голямото дело на собствени плещи, та после да разчитаме на едни или други комбинации със съседите, видяхме вече. Колкото Каравелов е държал по-малко сметка за някои факти от 1862 г. насам, накарал мнозинството революционери да загубят всяко доверие в добрата воля и честната мисъл на сръбските и румънските държавници по отношение на българите, толкова Левски, който е схванал непосредствено скритите кроежи на сръбските политици и на сръбската интелигенция, не е могъл да допуска безкористно съдействие от тази страна и не е искал да се обвързва българското движение в чуждите проекти за борба срещу Турция.⁵¹ Но понеже Каравелов непрестанно е повтарял урока си, непоклатим в убеждението, че народите ще проявят здравия си смисъл и няма да се поведат по ума на фан-

тасти шовинисти, Левски скланя за преговори със сърбите, но при един ограничен случай. Ето ние имаме нужда от „водители народни за бойното поле“; ако сърбите искат да покажат, че наистина ни съчувствуват братски, биха ли дали място във военното си училище за обучение на 150—200 души млади българи? На 25 юли 1872 г. той моли Каравелов да се отнесе тайно от името на БЦРК до сръбското правителство и разбере има ли готовност у него за такава помощ.⁵² Откажат ли ни я „братята“, ще я подирим другаде, а накрай ще вършим пак сами ние делото си: ще гледаме „самички да си източим платното“, както е казано в последното писмо на Апостола от 12 декември 1872 г.⁵³ Това предложение за една трета легия не намира обаче никакъв отзвук, ако изобщо Каравелов се е опитвал да го направи достойно на сърбите.

След като революционната дейност се е прехвърляла в България и Левски е поемал в свои ръце ръководството на комитетите, влиянието на букурещкия комитет видимо е отслабвало. Но Левски е схващал правилно необходимостта от тази задгранична централа и когато по-късно става нужда от едно общо събрание, което да одобри новия устав на организацията и начертае по-нататъшната подготовка на въстанието, той след известно колебание вижда трудностите за свикване на това събрание в България и се решава да стане срещата на делегатите в Букурещ. Отначало, за да отбие честолюбивите притезания на някои членове от бившия Таен комитет, той е заявявал: „БЦРК е в България... И така Вий там събрани 20 или 50 души да дойдем ний всички при Вас из Българско? То и да искаме, не можем; и да можем, не е право така.“⁵⁴ Отпосле обаче, разбирайки, че и във Влашко ще тежи накрай мнението на вътрешните представители, на готовите да проливат кръвта си, той пише на Хитов в Белград, поръчвайки му да се пази от частни препоръки до комитетите отдалеч: „Скоро ще стане събрание във Влашко, гдето ще се съберат мнозина от работниците, та каквото мислите ще представите на събранието.“⁵⁵ През февруари и март 1872 г. и Левски, и Каравелов нареждат поотделно за явяване на комитетските представители на 20 април в Букурещ, за да „разгледат и турят в ред някои от голяма важност работи“⁵⁶. Сам Левски пристига на 13 април в Турну Мъгуреле при Дананл Попов, отдето след два-три дни се явява и при Каравелов. Киро Тулешков, помощник в печатницата на последния и приятел после на Ботев, ни е оставил любопитно описание на срещата между двамата първи двигатели на революцията и на откриването на съвещанието, станало на 29 април в дома на Каравелов. Присъствували от България представители с 33 гласа, а от Румъния — представители със 17 гласа. Между тях били Тодор Пеев от Етрополе, Марин поп Луканов от Ловеч, Д. Горев от Гюргево, Райчо Гръблев от Плоещ, Д. Ценович и К. Цанков от Букурещ, Илия Драгостинов и Никола Обретенов от Русе, Олимпий Панов от Болград и други, всичко 25 души.⁵⁷ Обретенов ни е запазил спомен от образа на Каравелов по това време, пишейки: „Той беше човек със среден ръст, с черна къдрава коса и брада, млад и пъргав, с бодро и ясно лице, което изразяваше благост и доброта. Винаги засмян, той говореше с жар и натъртено. Обноските му бяха кротки и без преструвки. Внушаваше уважение всекиму, който го види. Този гигант на перото, тоя олицетворител на идеалите на тогавашната българска младеж,

председател на БЦРК в Букуреш живееше повече от мизерно в две прихлупени стаички на улица Вергулуй № 32, от които едната беше кабинет и спалня, а другата — кухня и трапезария. Печатницата се помещаваше в един сайвант, нещо като бивш яхър. Цели дни и цели нощи Любен Каравелов прекарваше наведен над писмената си маса, като намярваше единственото развлечение в цигарата, която никога не липсваше от устата му.⁵⁸ В това впечатление от първото запознаване (станало по-рано, юни 1871 г.) се вмъква неволно някаква идеализация, подсказана от очарованието на много по-младия почитател, който после вижда често кумира си, служейки като куриер между Централния комитет и комитетите в България. Защото само две години по-късно Михаил Греков вижда един повяхнал външно и отпаднал духом Каравелов, който напразно се сили да запази спокойствие и самообладание. Обстоятелствата са се променили твърде бързо в неблагоприятен за шефа на революционната организация смисъл.

В пет заседания от 29 април до 4 май 1872 г. биват разгледани и одобрени Програмата и Уставът на Българския революционен централен комитет, като за основа на устава се взема проектът, съставен лично от Васил Левски. Комисия от Л. Каравелов, К. Цанков, В. Левски и Т. Пеев предложила двата приготвени от нея документа, а останалите членове на събранието ги одобрили, при направени някои бележки и поправки. В последното заседание била приета оставката на дотогавашния централен комитет и с единогласие бил избран съгласно с новия устав Любен Каравелов за първо лице (председател) на комитета, бидейки той и упълномощен да избере останалите членове. Каравелов като първо или „главно“ лице определил за подпредседател К. Цанков, за секретар О. Панов, за касиер Д. Ценович, а за членове П. Хитов и В. Левски. Последният получил пълномощно да представя Централния комитет навсякъде из България в границите на правата си, определени от устава. Сам той положил веднага предвидената клетва за вярно изпълнение на длъжността си.

Програмата на БЦРК от 1872 г. се отклонява в някои точки от онази, изработена две години по-рано. Тя се доближава повече до последователна революционна идеология на Левски, но като запазва някои от тенденциите на Каравелов. Така, ако в стария текст се е предвиждало „избираемо правителство“ като израз на народната воля, в новия се казва: „Формата на бъдещето българско управление ще бъде неопределена до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено.“ Това е каравеловски замислено. В духа на Левски обаче се приема целта: освобождение на България „чрез революция, морална и с оръжие“. „Оръжието и огънят“, които преди е трябвало да се приложат само в най-краен случай, сега изпълкват на пръв план при забравени „мирни средства“. По-нататък Каравелов се налага отново със своята федеративна идея, само че вместо Дунавска или Южнославянска федерация бива предвидена „Федерация из свободни земи“, в която влизат сърби, черногорци и румъни. Между враговете на народа се прибавят в съгласие с по-широкия поглед на Левски не чорбаджиите изобщо, а само онези от тях, които пречат на „народната цел“. И все в съгласие с толерантността на Левски се постановява: „Ние не въставаме против турския народ, а против турско-

то правителство... , като за приятели се считат всички народи и вероизповедни групи, които съчувствуват на „свещеното и честно дело“. По-решителна в утвърждаване на революционната тактика, по-умерена в националната и социалната си изключителност и по-издържана в общите си схващания и в стилизацията си, гдето се долавя сбита и категорична формулировка, новата програма се допълва и разяснява от устава, в който проличава също тъй опитната ръка на Каравелов, внесла „яснота, стегнатост и прегледност“ в изложението, по правилното наблюдение на Ив. Унджиев.⁵⁹ Тук БРЦ комитет се е обличал във функциите на „Привременно правителство“, чиято задача е „да приготви и да довърши революцията“. Той е имал право да влиза в „споразумение с другите народи, съседни и отдалечени, които имат същите цели“: така се е смекчавало конкретното предвиждане в проекта на Левски „да се направи коренно преобразование на сегашната деспотско-тиранска система и да се замени с демократическа република“ при равенство между всички народности. Относно местопребиванието на Централния комитет бива прието, че то остава „неизвестно“, че то е „навсякъде и никъде“, с което се отменява ограничението у Левски за България. Тук, както и в нареждането за избор на „първо лице“ или председател, се чувства стремежът на Каравелов за представителство, свободно да действа и вън от България. За да се избегне разномислие или парализа на бързите решения в Централния комитет, приема се въз основа на горчив опит от по-раншните подобни организации: първото лице, избрано от пълномощниците на частните комитети, да има правото да назначава само своите помощници, членове на Централния комитет. Но за да не се отнеме нищо от свободата на действие на Левски, който е трябвало да има във вътрешността на България развързани ръце, дава му се писмено пълномощие „да представлява БЦРК във всичко“ и да бъдат действията му „неограничени“ (в рамките на устава естествено). Така се намира начин да се уравният двете главни функции — тази на председателя и онази на първия апостол в страната, като в устава не се е говорело нищо за последния, а отделно Централният комитет му е прехвърлял изключителни права да действа от негово име. Разрешението на проблема за единовластие е било твърде щастливо при запазен уставно авторитет на „главното лице“ в Румъния и при уважена компетенция на фактическия ръководител на организацията в отечеството. Новата „конституция“ на първото българско правителство — без формално припозната държава — е давала отлично доказателство за политическа предвидливост, лично достойнство, чувство на отговорност и взаимно доверие на членовете му и цялата атмосфера на искрена приятелска преданост, в която протичат разискванията през паметните дни. е изпълвала с най-хубави надежди основателите на революционната организация.

Двама непосредствени свидетели на историческите заседания, Д. Ценович и К. Тулешков, не пропускат да изтъкнат в спомените си, че единството и хармонията между пратениците правели толкова по-силно впечатление, колкото по-необикновени били те преди това в сред емиграцията. Толкова души с различни характери и склонности съумяват да надраснат всичко лично, за да се почувствуват като братска дружина, въодушевена от общ идеал. В края на срещите си предста-

вители се събрали на банкет в градината Оплер, на който били поканени и някои румънски чиновници. Там били окачени наред с българското знаме румънското и сръбското. Ценович държал тост, в който изтъкнал волята на България, Румъния и Сърбия да воюват заедно против общия враг. За тази си дързост той бил повикан заедно с Каравелов при министър-председателя Когълничано, който първо ги заплашил с предаване на турците, а после ги приканил да внушат на българската емиграция да не прави тя глупости и компрометира държавата, която ѝ е оказала гостоприемство.⁶⁰ Може би нещо в тези спомени не предава точно фактите (объркана е най-малко хронологията), но настроението сред пратениците е сигурно добре улучено. Частно Каравелов е преживял навярно високата радост на задоволено честолюбие било поради успеха на съвещанията, които той е ръководел, било поради избора си за председател с най-широки права. Положени здрави основи на революционната организация, той се е убеждавал отново в правотата на една тактика, прегърната първо тъй предпазливо и поддържана отпосле тъй упорито в колоните на Свобода. За първи път той се е виждал заобиколен от двадесетина изпитани патриоти, вслушани в умното и духовитото му слово, очаровани от знанията му и признателни за услугите му на движението, което е навлизало в правилния си път. Пред него, откъснатия отдавна от отечеството, това отечество е възкръсвало в най-светлите си надежди и упования, добивало е конкретен образ и жизнена сила в лицето на достойни представители от вътрешността, които са изнасяли въодушевно своя революционен опит; и илюзията, че не са далеч дните на свободата, му се е налагала неотразимо, вдъхвайки му нов кураж за понасяне на тежък труд и на множество лишения. Достигнат е бил след толкова огорчения и преследвания един висок момент в самочувствието му, узаконено е било по тържествен начин правото му да говори от името на народа си, на прогресивния и буден слой в него; и откривали са се най-благоприятни изгледи за влияние чрез печатния орган, спечелил вече уважението и на свои, и на чужди, вниманието и на приятели, и на врагове на българското национално дело. Каравелов е заживявал още по-интензивно със съзнанието на изгнаник, който в двойното си качество на възпитател на младото поколение и апостол на революцията е заемал в историята мястото на един български Маццини.

Левски е бил навярно не по-малко доволен, макар и по свой начин, от успеха на проекта си. Колкото организацията и да се е отклонявала в някои точки от личните му схващания, той не се е смятал за сегнат от решенията по вишегласие, поправили някои негови предложения, понеже по същество на тактиката си е получавал пълно удовлетворение. Централният комитет му е давал всички доказателства, че го признава за най-необходим, за незаменим двигател на революцията; никой не е дръзвал да му оспорва първенството като властелин на духовете в България и от него само се е очаквало да доведе голямото дело до крайната победа. Приключени съвещанията, той остава до края на юни 1872 г., цял месец в Букурещ, за да изчака отпечатването на устава; и като гост на Каравелов той не само е въртял колелото в печатницата, докато бъдат тайно приготвени всички екземпляри на малката важна брошура, но е и помагал на Наталия Ка-

равелова в нейните домакински грижи, ходейки за покупки на пазар или вършейки едно-друго в кухнята с присъщата си веселост и безкрайна скромност.⁶¹ След като се отбива после при приятеля си Данаил Попов в Турну Мъгуреле, който по важни частни причини не е могъл да присъствува на събранието, и след като дава оттам някои нареждания до Каравелов и Киряк Цанков, на 1 юли той прехвърля Дунава при Оряхово.⁶² Не дълго след това той се опитва да изглади някои малки недоразумения с Каравелов, като се оправдава за съобщението си от 27 юни, че срещнал в Румъния българи, които изказвали недоволство от Каравелов, смятайки го пречка за участието си в организацията (Каравелов ги бил отблъсвал със закана си, „Аз съм!“). По всяка вероятност обиденият Каравелов е възразявал писмено на Апостола, та този се вижда принуден да го успокоява с думите от 25 август 1872 г.: „Дето ти пиша от Олтеница и от Гюргево, че говорят някои с недобро за тебе, аз мисля, че добро правя, щото да ги убедим в истината; но като е така (че се сърдиш или че не смяташ за нужно да се придава значение на нелепата критика), не ща вече (да ти споменавам такива мнения). Аз го имах за длъжност“ (да ти обадя чутото).⁶³ Коректността на Левски, добре мислената му доверчивост, се е сблъсквала тук с прекалената чувствителност на другаря му, изнервен от работа и неприятности, преситен на злословия и станал нетърпелив при всяка укорна бележка.

5

Залавянето на Димитър Общи и тревогата в организацията. — Каравелов подканва Левски да вдигне въстание. — Действувал ли е той в съгласие с другарите си от комитета? — Мотивите му за въстанието. — Антагонизмът Каравелов—Левски в преценката на положението. — Левски се противопоставя на внушението от Букурещ, облягайки се на волята и условията в България. — Мнение на комитетите в Стара Загора и Сливен. — Нота на турското правителство за предаване на Каравелов. — Бягство на Каравелов в Белград и съдба на архива му. — Завръщането му в Букурещ през февруари 1873 г. — Данаил Попов за Левски и за положението. — Каравелов и сръбското правителство против въстанието сега. — П. Хитов и търновският комитет за общо събрание в Букурещ.

От хубавия си сън за щастливо започнатото народно дело Каравелов се пробужда най-неочаквано пет месеца след събранието в Букурещ, при вестта за залавяне на Димитър Общи и за издайничеството в комитетската организация. Димитър Общи е бил приет в организацията по препоръка на самия Каравелов, който слабо го е познавал, и въпреки отрицателното мнение на Левски. Той не е вдъхвал никакво доверие на Левски с всичко авантюристично на участието си в революционни опити извън България, с неспособността си да се справи с възложените му нови задачи и с неведнаж порицаваните му интриги, клевети и неподчинение на уставните наредби. Левски, който е долавял некадърността, простацината и коварството на натрапения си помощник, се е готвел да го освободи от длъжност; той се е обявявал решително против плана му за обир на турската поща, с които се е целело набавяне на средства за покупка на оръжие. Димитър Общи обаче е стоял твърдоглаво на своето и се впуска самоуверено в новото си приключение при Арабаконак (22 септември 1872 г.). Заловен от властта, той прави при съдебното следствие разкрития по революцион-

ната пропаганда, които хвърлят в страшен смут незаловените още сподвижници на Левски. Когато Каравелов узнава за залавянето на Общи, изпраща писмо до Левски, в което иска подробности около случката; приканва го също — ако мисли, че трябва да се видят — да дойде в Букурещ: „Ако не сега скоро, то до пролет трябва да дойдеш, за да се реши нещо за започването.“⁶⁴ Писмото е без дата и навярно от средата на октомври 1872 г. Каравелов не е подозирал още нищо опасно; той е мислел само за възможността да се наложи обявяване на въстанието за през пролетта 1873 г. Левски му се обажда от Пловдив на 30 октомври, за да повдигне отново въпроса за допускане на български младежи в сръбското военно училище и за да осъди постъпката на Общи, за която е нямало още тревожни съобщения. Той иска разяснения от Каравелов за причината, поради която го е викал на среща, но добавя, че и сам имал намерение да отиде в Букурещ. Той добавя накрая и това: „Много Ви здраве от Вашите от Копривщица, ходих.“⁶⁵ В личната среща е оставало да се предадат впечатления и поръчения от домашните на Каравелов, които Левски е посетил наскоро, спирайки в родното място на писателя.

Между това задържането и разпитът на Димитър Общи довеждат до арести на комитетски хора, до уплаха в организацията и до основателна тревога в Централния комитет. На 30 октомври Каравелов пише на Левски въз основа на съобщението му от Дананл Попов в Турну Мъгуреле по голямото нещастие: „Турското правителство е затворило и постоянно затваря света; употребете всичките си сили, за да вземете от турските ръце затворниците, защото иначе ще бъде всичко предадено.“ Два дни по-късно Каравелов отправя ново писмо до Апостола, още по-обезпокоително, за хода на работите след разкриването на голяма част от комитетските тайни. В страха си от проваляне на постигнатото дотогава и в грижата си за спасяване на това, което е могло още да се спаси, той не вижда вече друг изход освен обявяване на въстанието. „Брате Василе!“ — пише той на 1 ноември 1872 г. „По-преди Ви писахме и подканяхме на подвиг, но някак си опипом. Сега Ви обаждаме, че обстоятелствата извикват без друго кураж от нашата страна и повдигане на революцията. Причините, които и ти можеш да познаваш, не щем да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трябва да вървиш на бой, без да губиш ни минута. На всичките тъдяваши юнаци се писа и щат да заминат отсреща. Надеиме се за помощ и от С. и Ч.“⁶⁶

Лаконичното писмо — свидетелство за силната тревога на Каравелов — не посочва кой е взел решението за прилагане на крайното средство в борбата, всенародното въстание, кой е предписал на хъшовете емигранти да заминат веднага за България, кой е обещавал помощ от Сърбия и Черна гора. Трябва да предполагаме, Каравелов не е действувал еднолично, а е взел мнението на Централния комитет в съгласие с онзи член от устава, който е предвиждал: „Само ЦБРК има длъжност да даде знак за общонародно въстание; а други никой няма никакво право да издава революционарни прокламации и да бунти народа...“ Че Каравелов се е съвещавал предварително с другарите си от комитета в Букурещ, К. Цанков, Д. Ценович и О. Панов, е твърде вероятно; но че Хитов, който е бил в Белград, не е могъл да

дава никакво категорично уверение за подпомагане на въстанието от сръбска страна, е също тъй правдоподобно. Остава да допуснем: щом Каравелов е изказвал тъй определено надеждата за готовност на Сърбия и Черна гора да не изоставят българите в борбата им, обещание за това, макар и без формално потвърждение, е могло да се получи само от приятели в Сърбия, с които Каравелов е поддържал писмени връзки, ако не и от сръбския дипломатически агент в Букурещ. Изглежда, че дори и без това обещание Централният комитет е склонял да не се отлага повече въстанието, понеже е имало опасност да бъдат изловени, мъчени и избити първите двигатели на делото и народът да остане без водачи, губейки и вяра в успеха на революцията. Мотивите, които довеждат Каравелов и другарите му до нареждането до Левски от 1 ноември 1872 г., могат да се отгатнат по едно писмо до Георги Живков в Гюргево от 2 ноември. „Всичко, пише тук смутеният от изненадващия развой на работите Каравелов, което осигуряваше една пълна бъдеща революция, се е уловило: писма, устава, окръжните и пр., всичко е в турски ръце. Едно нещо само ни остава: то са няколко хиляди юнаци, които имаме в България.“ Разчитайки на такъв значителен брой въстаници, готови да грабнат оръжието при първи зов, Каравелов е канел Живков да събере и той колкото се може по-голяма дружина, за да се притече в помощ на борците отвъд Дунава. Доводите, с които той е искал да подтикне войводата за това, са били следните: 1. Не изпълняват ли хъшове в Румъния дълга си пред народа, „който е отчасти готов, но без заповед не смее нищо да направи“, турската съдебна власт ще съди заловените „не като политически престъпници, а като прости хайдутини“. 2. Не вдигнем ли сега въстание, „ние навсякога загубваме доверието на народа“ и той вече трудно би се решил да прави после революция. 3. Не по-малко нещастие ще бъде, че Европа няма да прояви никакъв интерес към процеса на заговорниците, ще си състави мнение, че не сме дорасли за граждански права, „и тогава ето ти българската работа изкарана пак проста, а българите мъчени до неизвестен степен“. И за да склони Живков към действие, Каравелов е добавял едно съображение, което едва ли би изнесъл и пред Левски: „В 1867 и 1868 българското оръжие се прослави чрез малцина юнаци и без народното съчувствие. Но сега, когато почти в цяла България съществуват комитети, работата ще е много по-силна, по-велика.“⁶⁷ Левски не би бил толкова наивен да вярва, че работата е още отсега тъй осигурена, за да се мисли дори за величие в рискуваното дело.

Доводите в писмото до Живков биха могли да бъдат допълнени с важните политически съображения, които Каравелов не е изповядвал всекиму тогава, но които той е разкривал година време по-късно в разговор с Михаил Греков от януари 1874 г.⁶⁸ Каравелов, както ще изтъкнем това по-нататък, е бил убеден, че щом избухне въстание в България и турците се предадат на жестокости, Русия няма да остане спокоен зрител на катастрофата, а ще се намеси с все сила, и не само дипломатически, в помощ на малкия славянски брат. Комитетите в България са имали своето оправдание не толкова като единствено средство за отхвърляне на игото, колкото като предисловие за обявяване на бунта и за намеса с оръжие на северната империя.

Според Каравелов въстанието у нас не е щяло да остане и без

подкрепата на сръбската революционна организация. „Надеем се за помощ и от Сърбия, и от Черна гора“, писал е той на Левски, за да го склони към обявяване на въстанието в България. Колкото малко Левски е доверявал на лоялността на сръбските правителствени среди, толкова по-упорито Каравелов е държал на своята южнославянска платформа, пишейки и в Свобода от 4 ноември 1870 г.: „Ние мислим, че тогава само ще да имаме успех за нашите предприятия, когато войвода Вукалович се съедини с Черна гора, княз Николай — с Милетич, Милетич с България, а България със Сърбия.“ Между това на 7 юни 1871 г. Светозар Милетич е турял верния си сподвижник Каравелов в течение на някои събития, които би ускорили мечтаната обща акция срещу тиранията. В писмо, изпратено до черногореца Матанович, известен патриот, проявил се храбро в борбата на черногорци и херцеговинци против Турция, Милетич е излагал успехите на комитетата от сръбски и черногорски дейци, решен да действа дори мимо сръбското правителство за освобождение на заробените сръбски краища, като е канел и Каравелов да влезе също във връзка с този комитет, за да се повдигне въстание едновременно в България и в онези краища. Милетич бил говорил по въпроса с Димитър Ценович, като го е уверявал, че революционерите не трябвало да се плашат да бъдат заподозрени като руски оръдия. „Русия не ще смее да държи страната на турците против нашия народ“, твърдял е Милетич.⁶⁹ Важното било сега да приемат българите една десетина черногорци в своята войска, като и от българска страна десетина българи отидат при черногорците и херцеговинците, за да се подчертае така по-чувствително солидарността. „Не позволявайте сръбското правителство да ви води за носа“, настоявал е Милетич, посветен добре във връзките на Каравелов с членове на сръбското правителство.

Познавайки готовността на сръбските си съмишленици да съгласуват своите действия с тези на българския комитет в Букурещ и сигурен за руската интервенция, Каравелов не се поколебава да настои пред Левски за обявяване на революцията, намирайки я по-малко опасна, отколкото пълното разгромяване на комитетските организации. Левски обаче е схващал нещата в разрез с разбиранията на другаря си.

Тук е за нас критическата точка, в която се отклоняват два характера и две преценки на положението. Докато разпаленият председател на комитетата в Букурещ е хвърчал високо в представата си за силата на революционното движение, бидейки чужд на действителността, с моралната и с материалната подготовка за борба в страната, Левски, който гледа с непредубедено око на хората и на условията, е разбирал всичката безразсъдност на предложението за въстание. Далеч от екзалтацията на отчаянието у събрата си отвъд Дунав, той е мислел само как да ограничи уплахата, обзела и върхове, и низини, и как по-бързо да се заздравят тежките рани, нанесени на организацията. Преодоляна кризата и стегнати отново комитетските редове, въстанието е трябвало да бъде отложено до момента, когато би се разполагало с най-необходимото въоръжение и когато жертвите, страданията, опустошенията биха били оправдани чрез някакъв положителен резултат. В случая ние се натъкваме на същото недоразумение между Букурещ и Ловеч, на същия идеен антагонизъм при Караве-

лов и Левски, какъвто се забелязва и на чужда почва по-рано, при несъгласието между Мацини и Гарибалди, по въпроса за революционното повдигане на Италия. Гарибалди подобно на Левски познава отблизо народа си, понеже е живял дълго между него и е изучил основно силата и слабостите му; той действа съобразно с психиката на масите и с реалните условия; когато Мацини по наблюденията на Херцен⁷⁰, който е поддържал връзки с него, вижда нещата едностранчиво, живее повече с мислите и със страстите си, увлича се от идеала си и не се съобразява с обстоятелствата на часа или с настроението долу. При това Мацини като Каравелов има привычката да се налага, да диктаторствува, действайки с жлъчна нетърпимост и с неотстъпчивост, макар да се отличава от нашия председател на Централния задграничен комитет с лично непреклонно постоянство в устройването на тайни общества, с воля за рискове и с мистическо обаяние на словото си върху младите борци.

Левски се противопоставя енергично на позива от Букурещ. Вземайки под внимание всичко, което знае на самото място и което моментът е изисквал, той решава да действа търпеливо, тактично, за да отклони Каравелов и приятелите му от прибързани постъпки, като представя същевременно собственото си отрицателно мнение за израз на общонародната воля. Той е държал винаги на „вишегласието“, той и този път няма да му изневери, когато трябва да склони Букурещ за въздържаност, обединявайки всички частни комитети около правилното становище за отлагане на въстанието. Насърчавали сътрудниците си навред да не губят кураж, да събират пари за барут и оръжие, „защото сватбата е близо“, той ги и успокоява чрез съобщението, че ще замине за Букурещ, за да определи Централният комитет времето за вдигане на въстанието, което щяло да закъснее само „за някой месец и друг“.⁷¹ На орханийци той пише, че имал писмо от Каравелов, с което бил канен „да даде глас за революция“, но, продължава той, „аз това писмо взех за неразбрано и не дадох глас, защото гледам по някои страни още нямат известие, пък откъм чисто оръжие нямаме никъде нищо“.⁷² За да облече отказа си в законна форма, убедителна за Централния комитет, и за да отхвърли възможното подозрение в субективна преценка или в липса на кураж за действие, той свиква на 21 ноември 1872 г. комитета в Стара Загора на заседание. Тук под негово председателство бива усвоено след „дълго и сериозно размишление“ върху писмото на Каравелов от 1 ноември, мнение, „противно“ на поддържаното там. Основанията са изтъкнати в писмо на старозагорския комитет до сливения от 22 ноември, съставено, по всичко съдено, под диктовката на самия Левски. Старозагорчани не знаят „причините, които извикват толкова скоро избухването на революцията“, но мислят — отхвърляйки едно предполагаемо възражение, — че едва ли неприятелят би се усилил много, докато дойде часът за действие от българска страна. После те не могат да се осланят на никаква чужда помощ, докато тя е само голо обещание. „Помощта на Сърбия и Черна гора ние разбираме само тогаз, когато са вплетени в бой с неприятеля.“ В този дух и за да се изпревари „пламването на революцията поне до една година“, бива писано до Централния комитет. Другите комитети е трябвало също да пишат там в такъв смисъл; тъй заповядвал Левски, който ис-

кал и от сливенци да съобщят в Букурещ мнението си, като отбележат колко юнаци имат на крак, кои села са събудени и кои не и кога последните биха могли да влязат в работа. „И според наставленията на Аслан Д-олу (Левски) и най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука такъв бързо движение, когато ний в нищо още не сме пригответи.“⁷³

Сливенци не се забавят да пишат на Каравелов на 24 ноември, Вие ни каните да развием пряпореча, но „знаете ли в кое положение се намира нашата свята работа?“ — питат те. Ако не знаете, ще Ви съобщим: „Ние нямаме, може да се каже, нито една нова пушка...; второ, пари нямаме; и, трето, свестни началници ни липсват.“ „Но трябвало да се надяваме на сръбска помощ. Ще Ви кажем: „Ние не трябва от никого да се надяваме и само на десницата си, тя ще ни избави. Догдето не видим, че Сърбия и Черна гора се залови с неприятеля, дотогава нито (стъпка) не правиме, тъй непригответи както сме сега. Нека се заловят напред те, а сетне, като ги видим, че се сбиха веднаж, дважд, ще се вдигнем и ние, макар със сопи, с коси и с брадви... Не е право напразно да се лее кръвта ни.“ И сливенци изпълняват точно инструкциите на Левски, като заявяват накрай, че е нужно „още една цяла година“, докато бъде всичко натъкмено за борбата. Сам Левски пише все тогава на изпитания си другар Христо Иванов Големия в Търново: „Вече разбрали сте външното положение, че сме луди без друго да вървим на бой, което мисля да сте съобщили досега, гдето вече знайте! Ако ли не сте, то ще съобщите навсякъде, ... какво сега революцията я отблъснахме за някой месец и друг.“⁷⁴

Левски облива със студен душ пламналите глави във Влашко, но все пак иска да замине за Букурещ, за да разсее окончателно страха от издайничеството на Димитър Общи, след което да се завърне бързо и организира не само предстоящото въстание, но и освобождението на арестуваните си другари („с революцията заедно да си ги вземем неповредени“). В писмото си до комитета в Ловеч от 12 декември 1872 г. — последното писмо на дякона изобщо — той пояснява: „Според устава работата е докато се не видим, че можем да си източим платното, няма да се дава глас за въстание.“⁷⁵ Но на 28 декември Левски бива ненадейно заловен, през януари 1873 г. е съден в София, а на 6 февруари не е вече между живите. Въпросът, който е делял Централния комитет от вътрешната организация, тъй и остава открит, без да намери в онзи момент никакво практическо разрешение.

Как Каравелов изживява този втори страшен удар над революционното дело — след първия с хващането и разкритията на Димитър Общи, — не ни съобщава никой свидетел на събитията. Знаем обаче едно: че още преди залавянето на Левски и веднага след започване на процеса срещу Общи (Общи бива осъден на смърт на 14 декември 1872 г.) председателят на Централния комитет на Букурещ е трябвало принудително да бяга оттук, за да не бъде предаден на турските власти по искане на Високата порта. Когато именно от показанията на Общи и на други комитетски членове става ясно, че нарежданията до революционните комитети са идвали от Каравелов, турското правител-

ство подава остра нота до румънското правителство, с която е настоявало да му бъде предаден главният подстрекател за нападението при Арабаконак и за други престъпления на комитетите в България, за да бъде съден той наред със заловените вече „престъпници“. Консервативният румънски кабинет на Ласкар Катарджиу се показва готов да удовлетвори искането на великия везир Мехмуд Недим паша, предявено чрез специален пратеник, но Киряк Цанков узнава навреме за опасността и взема бързи мерки за отстраняването ѝ.⁷⁶ Както е разказвал сам той на Стоян Заимов, който в своето *Минало* описва подробно случката, използвайки и показанията на Наталия Каравелова и на Киро Тулешков, Любен бива скрит на Никулден в дома на патриота Никола Крецу (Кръстев), голям почитател на Раковски, за да се избегне арестуването му; после се нагласява бързото пренасяне на архива му с комитетски книжа в жилището на Васа Живанович, секретар в сръбското агентство, българофил и приятел на Каравелов; после се правят постъпки пред руския консул Зиновиев и сръбския консул Петрониевич, за да бъде спасен животът на Каравелов, но безрезултатно, понеже единият го винял в дружба с нигилистите и полските емигранти и във враждуване с русофилите, български първенци, а другият го подозирал в съучастничество при убийството на княз Михаил и приятелство с антидинастиците Карагеоргиевци; после се осуетява ловко обискът от страна на префекта в дома на Каравелов; и накрай Каравелов бива тайно отведен с файтон до Крайова, а оттам до Турно Северин. Оттук през Кладово той пристига в Белград, където бива радостно посрещнат от приятелите си омладинци. Но ако сам Каравелов отбяга голямата беда, архивът му има печалната участ да бъде открит от турските и румънските шпиони и подло продаден от един покварен момък, роднина на Живанович (мимо знанието му), на турците, за да бъде препратен на съдебната комисия по делото на Общи и Левски... Подозренията от по-късно, поддържани в средата на непримирими Каравелови врагове, като Пантелей Кисимов, Иван Пенчович, Никола Михайловски и др., че уж сам „най-патриотът от патриотите“ (Любен) бил продал на турската полиция кореспонденцията на Левски (кореспонденцията с Централния комитет) за 800 турски лири, се оказва съвсем несъстоятелна клевета.⁷⁷ Дори някои близки на Каравелов, като К. Тулешков, са допусkali на времето, че може би грехът е бил негов, както съобщава Христо Иванов в спомените си.⁷⁸ Каравелов — с чиста съвест, че е сторено необходимото за спасяване на ценния комитетски и личен архив — е писал от Белград на Киряк и на Наталия за щастливото си избавление и доволен от приема и положението си в Белград, е следял по румънския печат горещата препирня между „червените“ либерали и „белите“ консерватори в Румъния по повод на опита на турците да получат от румънското правителство опасния емигрант. Докато именно правителствените вестници настоявали да се намери и предаде на турския съд човекът, който злоупотребявал с румънското гостоприемство и насърчавал престъпниците в България, опозиционните либералски органи нападали консервативната партия като реакционна и правителството от нейната среда — като прекалено угодливо към турските шпиони. Но когато на 10 януари правителството на Катарджиу подало по ред други причини оставка, Когълничану, новият министър-председател, разрешил на Каравелов да се завърне в Румъния.

Пристига Каравелов в Букурещ през първите дни на февруари с няколко сръбски жълтици в джеба си и няколко каси нови букви за печатницата си. По-рано, на 18 януари, той е писал на Данаил Попов, за да узнае нещо сигурно по хода на работите в България, и добрият, верният Данаил му е отговорил на 26 януари: „Всичко е свършено! Никакви веч надежди!“ Излагайки тежката съдба на заловените, които от глупост правили признания, Данаил е съжалявал не тях („нека те глят вечно веригите, когато са били хора с кучи глави“), а само Левски, скъпата жертва на предателство от другарите си, „редкия българин“, за спасението на когото той „от дън сърце“ е призовавал божията помощ. За положението Данаил е съобщавал кратко: „Засега още стоим в недоумение — писаща Ви пак.“⁷⁹ Към Централния комитет в Букурещ той се е обръщал на следния ден, за да изложи, каквото знае, по процеса на Левски в София, за да изкаже възмущението си от показанията на „празните глави“, включително и на брата си Атанас („не ги съжалявам за нищо, ами отиде и най-добрият ни българин В. Левски...“, „стократно повече съжалявам Левскаго“), и за да иска сведение какво е станало с „Карамустафа“,⁸⁰ т. е. с Каравелов. Иван Драсов е съобщавал наскоро, 30 януари, от Белград на Данаил, че сам водил дълги разговори с Каравелов, който се канел да тръгне на 31 януари за Букурещ, откъдето телеграфически го викали, и че на 1 март щяло да стане там общо събрание на комитетите, за да се обсъди какво трябва да се предприеме.⁸¹ Дали Каравелов е споделял мнението на Драсов за това събрание („Трудете се дано стане попълно и дано се решеше за въстание“), не знаем. Каравелов е могъл да държи на мисълта си от три месеца по-рано; но е могъл да бъде и разколебан след всичко станало, понеже Левски е бил вече безвъзвратно загубен, макар още и неекзекутиран. На 2 февруари Драсов, който се е завърнал от Белград в Чешко (Писек), гдето следва, поддържа писмено мнението си, вече пред Панайот Хитов в Белград: да се иска по някакъв начин от Високата порта „освобождението на тогава за обожаване мъж“, Левски, заедно с 60-те му другари; ако ли обаче не може да се постигне това, да се обяви въстанието. А на 1 март той пише на Данаил Попов, за да пита какво е станало с Каравелов след завръщането му в Букурещ и защо Каравелов не му е отговорил на две писма.⁸³

Изказвано е предположение, че по време на отсъствието си от Букурещ Каравелов се е бавил не само в Белград, но и в Париж, и то въз основа на един документ от архива на руското външно министерство, с дата 27 ноември 1873 г., в който се казва: „В Декабре 1872 г. сообщено из Парижа, что проживающий там Каравелов под именем Арабилова (d'Arabiloff) и Максимовский находятся в близких сношениях с Георгием Филиповичом. О деятельности-же Каравелова ничего не упоминается.“ Но никакви други вести не идват да потвърдят това съобщение, така че едва ли може да се приеме за верен слухът, дошъл до руската полицейска информация, за пътуване на нашия бежанец до френската столица и за криенето му там под псевдоним Арабилов.⁸⁴

* На 5 февруари 1873 г. австро-унгарският консул в Русе, Montolony, пише на граф Андраши във Виена: „От няколко дни по улиците на Белград се вижда изгоненият от Букурещ по искане на Турция Каравелов, редактор на спрения комитетски лист С в о б о д а.“⁸²

Докато е още в Белград, Каравелов бива посетен от един пратеник на търновския комитет, пристигнал със специална поръчка да узнае готова ли е Сърбия да окаже помощ на едно българско въстание. Търновци, които по изрична заповед на Левски⁸⁵ са замествали главния комитет в Ловеч, понеже този е престанал да действа след арестуването на Марин поп Луканов и Димитър Пъшков, са мислели, че идеята за въстание не бива да се напуска и че тя може да се осъществи, ако Панайот Хитов застане начело и ако сърбите обявят също война на Турция. На Хитов в Белград, чийто авторитет като войвода и като член на букурещкия комитет е бил голям, те пишат на 16 януари 1873 г. не без голяма доза самоизмама и самонадеяност: „Но недейте мисли, че всичко е заспало (след залавянето на Левски), наопаки, сега по-деятелно се работи и по-добре...“ И като искат съгласието му за в случай, че Сърбия би била готова да воюва, те запазват правото си да поотложат въстанието за известно време: „Инак ще се приготвяме добре и сигурно, че тогава (ще действаме). Защо един народ да го приготвиш е тежко и мъчно малко.“⁸⁶ Търновският пратеник се срещнал и с Хитов, и с Илю войвода, и с Каравелов, но последният, загубил вяра в сътрудниците си след всичко станало, се изказва рязко против акцията на търновци, заявявайки: „Не познавам тия писма и подписи, не са истински и няма България централен комитет. Где е той? Кой Ви е упълномощил?“ Той не се съгласява и да бъде подавано изложението до сръбското правителство и Черна гора, както и изложението до великите сили. Но пратеникът въпреки това се явил при министъра на външните работи, Ристич, и Ристич, като го изслушал, му отговорил в смисъл: българското въстание ще бъде несвоевременно, понеже Русия засега има други планове, а Сърбия не може сама да воюва; освен това по-добре е българите след добитата си черковна автономия да се заемат с школското си дело и икономическия си подем, та тепърва по-късно да мислят и за друго, за политическа независимост... Хитов посрещнал делегата по-благосклонно, заявявайки му: „Аз благодаря на пимото и съм готов на всичко, що ми каже народът; вече слушам народа, а не Централния комитет (в Букурещ), който го няма нигде...“ На търновци той се озовава и с писмо, в което казвал: „Оттука, братя, нищо не очаквайте. Аз от моя страна ви съветвам, като нямаме пригответо, да се съберем в Букурещ и да се определят хора за всяка работа и случай... Ако ли пък кажете, че трябва отчаяна борба непременно, то аз и на това съм готов, само вий да се съгласите три или четири града помежду си тъй, щото в 10 дни да станат на оръжие 10 хиляди души. А колкото за откън как стоят работите, ще ви ги известя точно, ако се съберем в Букурещ. Сега остава вий да ми отговорите на кое приставате: да се съберем ли, или да вдигне байраците на пролет? Аз приставам и на двете предложения.“⁸⁷

От този проект на търновци и от готовността на Хитов да се върне в България, ако бъде готова армия от десет хиляди юнаци, не излиза нищо. Търновският комитет, виждайки трудностите за една бърза акция, свиква през март 1873 г. едно събрание от представители на вътрешната организация, но то не могло да се състои. Както пише русенският пратеник до Панайот Хитов, на 19 април 1873 г. на това събрание, на което трябвало да се наредят „работите, които пропаднаха“, се

явили само лица от три-четири града; и те, като не оставало друго, държали едно заседание (на 18 март), на което решили да се свика „главното събрание в Букурещ“, а не в България, гдето имало опасност от много шпиони; решили също тъй да се заменят и условните имена на комитетите с нови. Събранието в Букурещ било насрочено в съгласие с Любен Каравелов (при когото и Хитов се отбил на път за Русия) между 30 април и 10 май, докогато е трябвало да се разпратят писма до комитетите.⁸⁸

Разстройството във вътрешната организация не е могло да се поправи бързо, макар още през април 1873 г. комитетите от Южна България да са избрали за заместник на Левски сливения учител Атанас Ц. Узунов, родом от Одрин. Между това и букурещкият Централен комитет, още преди завръщането на Каравелов от Белград, е бил в лицето на К. Цанков и Д. Ценович на мнение, че планът за въстание не трябва да се изоставя, и съобразно с това е почнал да полага грижи за набавяне на материални средства и за намиране ръководни дейци на мястото на заловените и затворените.⁸⁹ По-определен път вземат работите на комитетите едва от май 1873 г., след общото събрание в Букурещ, на което Каравелов бива избран отново за председател на Централния комитет.

Глава XII

„СВОБОДА“ И „НЕЗАВИСИМОСТ“

1

Самочувствие на Каравелов и съдба на революционния комитет след смъртта на Левски. — Възобнова на вестник Свобода под името Независимост. — Програма на новото издание. — Отзиви на съвременници за достойнствата на вестника. — Впечатление на читателите в България. — Наладки от противници в чорбаджийския и туркофилския лагер. — Шпионската мисия на Светослав Миларов. — Клевети на П. Кисимов и Из. Мънзов срещу Каравелов. — Отговор на Каравелов, с обяснения за печатницата и революционната дейност. — Памфлет против „старите“ и Кисимов, вдъхновители на дописките в Турция и Право. — Панайот Хитов и интригите против Каравелов. — Посмъртни обвинения от Кисимов и други в Отечество, 1885 г. — „Пс-напред сме българи, а после славяни“, писал е Каравелов в 1873 г. — Захари Стоянов за, а д-р Стамболски против Каравелов.

Първата мисъл на Каравелов след завръщането му в Букурещ, в началото на февруари 1873 г., е била да поеме отново ръководството на Централния революционен комитет, останал в отсъствието му без авторитет и без решаващ глас в работите на вътрешната организация, и да продължи издаването на вестника си, преустановен в края на ноември 1872 г.

Какво е било самочувствието на председателя на комитета при стеклите се печални обстоятелства, можем да отгатнем лесно, макар да не разполагаме с преки свидетелства. Несъмнено то е било твърде потиснато, особено когато става известен трагичният край на Апостола, с проявеното от него самообладание, с измяната на слабодушните му помощници и с присъдата в един процес, който е турял сякаш погребален камък върху издигнатата с толкова усилия и при такива светли надежди комитетска сграда. Докато е бил в Белград и докато не е подозирал пълните разкрития около народното дело, Каравелов все още е могъл да допуска, че въпреки залавянето на Левски планът за въстание не е напълно пропаднал и че комитетските връзки ще могат да се заздравят, стига да се намери подходящ заместник на главния организатор. Когато обаче Левски слиза от сцената и когато стават известни големите опустошения и изневери в организацията, Каравелов изпада в сериозни грижи за бъдещето на революцията. Познавайки неговата чувствителна натура, податливия му на смущения темперамент, можем да си представим как мъчително се отеква в душата му голямата разруха, колко дълбоко се разклаща цялото му нравствено същество при размислите за толкова изненади и поражения в комитетския живот. Последните от това сътресение се проявяват малко по-късно когато към драматически протеклите лични и общи изпитания се прибавят и други разочарования от условия или събития. За всеки слу-

чай отначало Каравелов има воля да се справи тъй или иначе с въпросите, които изискват неотложно решение. Такъв въпрос е първо: в състояние ли е букурещкият комитет да действа със същата увереност при изпълнение на плана си, когато връзката с вътрешната организация е застрашително разслабена и когато той няма пълномощник там, властен да поставя всякога и всичко на мястото му. И втори важен въпрос: обладава ли сам Каравелов достатъчно енергия за трудната роля на върховен ръководител, при толкова заплетени отношения в организацията и при многото си лични задължения към вестника, който е поглъщал дотогава в значителна мяра вниманието му? С присъщото си остро чувство за отговорност той няма да се откаже от поста си в комитета, зает по доверие от клоновете в Румъния и в България; и връщайки се на почетното място, ще мисли неизменно върху това, как по-скоро да се тласне делото в нормалния му път и се догонва предназначенията му цел. Тъкмо затова Централният комитет, свикан от него, взема решение да се насрочи за април—май едно общо събрание в Букурещ, което да се занимае със създаденото ново положение и обсъди и установи било ускоряването, било отлагането на тъкменото въстание. Когато на 1 март, на път за Русия, Панайот Хитов пристига в Букурещ, комитетът го натоварва със специално пълномощно писмо да обиколи емигрантските комитети, за да провери какво е извършено от тях, като им предаде и наставленията, изработени от Централния комитет.¹ Поуспокоен между това от големите си тревоги, от силните си вълнения при всичко лично изживяно и толкова общи злополуки, особено след загубата на незаменимия Апостол, Каравелов може вече да мисли и за възстановяване на вестника си, това най-любимо негово дело, тъй необходимо и като агитационно средство на комитета.

С в о б о д а започва да излиза отново на 25 февруари 1873 г., но вече под променено име: *Независимост*. Промяната се е налагала от тактически съображения. Трябвало е да се покаже, макар и само външно, че не се касае за подновяване на инкриминирания от турското правителство революционен лист, който е създавал дипломатически неприятности и за румънското правителство, а за заменяването му с нещо друго, с вестник, който напомня *Свобода*, но не задължава редактора ѝ. Въпреки това, за да се отстрани всяко съмнение у читателите върху тъждеството на новия орган със стария, номерацията на спряната *Свобода* бива запазена, а предплатилите абонати са имали право да получават новия лист до изпълване на започнатата годишнина. Иначе всичко е оставало, както по-преди, и в програмата, и в политическа насока, само че вместо „редактор-издател Л. Каравелов“ сега се е поставяло по-хрисимото „отговорник К. Петрович“, т. е. Тулешков. Относно програмата *Независимост* е запазвала рубриките, застъпени по-рано и в същия ред, а именно: уводна статия, посветена на актуален политически, културен или социален въпрос в България; „политически преглед“, в който въз основа на чуждия печат са се хроникирали по-главните събития в света с оглед към работите в България и Турция; стихотворение, разказ или повест, по правило от ръката на Каравелов (по-рядко преводни); „български известия“, т. е. кратки новини, взети от печата у нас или в чужбина; по-дълги дописки от Цариград и градове или села в България и Румъ-

ния, най-често преработвани стилово от редакцията или снабдени с бележки под черта от нея; „книжевни известия“ с указания за появили се нови съчинения или статии в периодическия печат; сатирически подлистници (от ноември 1871 г. нататък), озаглавени „Знаеш ли ти кои сме?“, писани от Каравелов, а към края на Независимост и от Ботев; статии по разни въпроси от случайни сътрудници; „най-нови известия“ въз основа на чужди вестници; и съобщения „от редакцията“, в отговор на писма или запитвания до нея. Вестникът е имал и в новия си вид формат *in folio*, с осем страници текст, набиран в три колони. В течение на четири годишнини Свобода и Независимост (19 ноември 1869 до 12 октомври 1874 г., с прекъсване от 17 април 1871 до 4 октомври с. г., както и от 25 ноември 1872 до 23 февруари 1873 г.) излизат всичко 208 броя, по 52 за всяка годишнина. Освен това от 7 януари 1871 г. нататък се вестява една притурка към вестника на румънски език, *Libertatea*, материалът на която не се покрива обикновено с този на българското издание.²

Вестникът е бил несъмнено най-доброто, най-издържаното, най-сериозното, което е давала българската журналистика до Освобождението. Не само разнообразното съдържание и строгият ред на отделите, но и силният индивидуален отпечатък, наложен на всичко от редактора, е придавал някаква вътрешна цялост, някаква идейно единство на органа. Видимо тук се е догонвал един издържан основен план, начертан от воля и мисъл, които не губят никога ръководната нишка. Вземайки за образец подобни издания в Русия, Сърбия и на Запад, Каравелов съумява да създаде един лист, наполовин вестник, наполовин списание, способен да задоволи нуждите на историческия момент, с оглед към по-издигнатите културно читатели. Солидното образование и публицистичният талант на редактора се допълнят тук успешно, за да се постигне едно издание, на което не е могло да съперничат ни Отечество в Букурещ, ни Право или Читалище в Цариград. Ако отделни български писатели тогава биха могли да се сравняват с Каравелов по редакторска издръжливост или сила на перото — и тук трябва да посочим преди всичко Петко Славейков на Македония, — никой не е обладал неговата широка осведоменост и неговия полемичен дар, към които са идвали и качествата на белетрист и популяризатор. И после: ако на повечето наши периодически издания от епохата до 1878 г. можем да гледаме като на колективен труд, гдето личният влог на редактора е бил твърде ограничен, тук по-големият, най-значителният дял от пестрия материал се е дължал на самия Каравелов, при което и останалото е изпитвало влиянието на възгледите му или поправките и преработките на перото му. Почти нищо от поместеното в Свобода и Независимост не остава незасегнато от идеите или стила на редактора и трябва напр. да сравним само разгледаната вече дописка на Левски от 1870 г. с новата ѝ редакция у Каравелов, за да видим колко съществено се отдалечават двата опита било във фактическо, било в друго отношение. Така е постъпвал нашият публицист в повечето случаи, за да доближи чуждите приноси до своите собствени разбирания или вкусове; и не без основания някои критици на Свобода са изтъквали, че дописките или другите уж чужди анонимни статии там представят в същност негови собствени съчинения. Каравелов се оглежда по правило навсякъде в колони-

те на органа си и само в отделни, редки случаи тук четем неща, с които той не е бил съгласен, като изрично се отбелязва това. Толкова ревност за издържан идеен облик на изданието не е проявявал никой български редактор (освен Ботев, в малкото броеве на *Знаме*) и това свидетелствува не само за последователност, но и за упорит труд на Каравелов. Усърдието на този мъченик на перото, приведен над масата си в печатницата, за да задоволи с материал ненаситния свой метранпаж, е нещо нечувано между българските публицисти (ако изключим само Славейков), особено като помним, че редакторът е трябвало да върши едно край друго всевъзможни работи: да пише уводна статия на политическа тема, да съчинява стихотворение, да подлавя и продължи започната повест, да компилира прегледа си на чуждия печат, да осмива в памфлет разни литературни и обществени недомисли, да критикува нови научни или литературни появи, да преписва и преработва дописки, да коригира набора на свои и чужди страници и т. н. Не, такава изтощителна и непрекъсната редакторска служба не е била по силите на всекиго и подвигът на Каравелов в това отношение извиква с право удивлението ни.

Съвременните, поне най-добрите от тях обективни ценители на дневния печат са знаели да зачитат по заслуга този подвиг, това разточителство на скъпа духовна енергия. Появата на *Свобода* е означавала нахлуването на свеж зятър в спарената атмосфера, гърмът на едно живо слово, дошло да раздвижи умовете с нова и авторитетна проповед за просвета, за бунт, след тази на Раковски от *Дунавски лебед*. Срещу плахата критика, примирението или принудената съдържаност на цариградския печат, срещу опортюнизма или малокръвието на задграничните български вестници, лишени от определена програма или прекъсвани без време, идва неочаквано една мощна идейна струя, една убедителна сила на зова за национално опомняне, една смела присъда над всички „житейски вехтории“, спънали напредъка, сломили борческия дух, и този ясен, решителен език, зад който се е долавяла оригиналната личност на редактора, не закъснява да завладее младите сърца, да раздвижи будните патриоти. Ако *Свобода* в броя си от началото на втората годишнина (2 януари 1871 г.) заявява в съобщение до читателите, че вестникът бил прегърнат от тях от самото си начало „с голямо въодушевление и съчувствие“, според което ставал и „ръководител на отсрещните наши братя“, това не е ни най-малко неоправдано притезание. „Наша длъжност е, пише Каравелов тук, да предпазим народа си от примките, които му са размятали многочислени наши неприятели... И така, слава и чест на нашите родолюбиви българи, които ни дават средства да продължаваме нашите трудове; а ние се надееме да се не засраим пред тях.“³ Още при появата си *Свобода* бива посрещната най-благоклонно от Славейков в Цариград, от каления борец за национални правдини, сам вещ журналист, който е чувствувал големите превъзходства на събрата си емигрант, споделяйки и демократичната му програма, без да смее да я застъпни пълно и съвсем открито в своя в. *Македония*. Като помества за „мостра от духа на съчинението и на правлението“ на новия задграничен лист откъс от статията на Каравелов за женското образование, той забелязва на 18 ноември 1869 г.: „Това извлечение може да говори много по-красноречиво от всички препо-

ръки, които ние сме в състояние да кажем за този български вестник“¹ Малко по-късно, в дописка до С в о б о д а от един румънски град, се казва (5 март 1870 г.): „На българите се твърде харесват вашите идеи, които разпространяват във вестник Свобода, а именно, че българите не трябва да се надяват на никого, а само на своите сили и способности...“² Не друг кой и да е, а Левски, винаги откровеният, пише към средата на 1870 г. до редактора: „Бай Каравелов, Вий като чисти, свободен вестникар българин, такъв показва и листът, когото издавате... Ний, българите, бяхме честити чак от сега да се сдобием с вестник пълносвободен, през когото... да представим народното ни мнение пред света“³ Образованият лясковчанин Павел Калянджи, учител в Русия, който през 1874 г. пътува из България и вижда навред народ, „силно въодушевен и готов да прегърне революцията“, пише на Тодор Пеев: „Да Ви кажа, че услугата, която принесъл Каравелов в пробуждането на Българията, е голяма. Той получава значителна поддръжка от България. Но жал само, че не е по-умерен...“⁴ А познатият публицист Стефан Бобчев, предавайки спомените си като студент в цариградската медицинска школа, пише:

„Нашите другари бяхме дотолкова наелектризирани от идеите и учението на Каравелова, што ние не можехме да умерим своето любопитство. Жаждата да четем С в о б о д а ни обземаше невероятно силно. Ние чакахме с нетърпение кога ще дойде немската поща, и тогаш...! тогаш у нас беше празник... Там, под покрива на турската школа, ние смело четяхме С в о б о д а и Н е з а в и с и м о с т; ние забравяхме опасността, която ни очакваше в случай, че се хванехме en flagrant délit...“

Стоян Заимов разказва в своето М и н а л о с каква хитра предпазливост се е пренасял в С в о б о д а от Румъния в България, по паракходчето между Гюргево и Русе, чрез криене на връзките от няколко броя в дрехите и другите принадлежности на курьерите, как в дома на прочутата баба Тонка в Русе се е организирано препращането на вестника по верни хора и с брички из вътрешността на страната, по много кътища на Северна и Южна България, и с какъв радостен триумф е бил четен нетърпеливо очакваният лист в градовете и селата, където е имало комитети, основани от Левски. По личен опит Заимов твърди:

„Появяването на всеки брой от казания вестник между книжовните и безкнижни членове на революционните местни, частни комитети бе равносилно с появяването на някакво си апостолско послание: книжовните събираха „тайно“ безкнижните и им предаваха със свои думи онова, що е писано в „Букурешкото листо“ — така се наричаше С в о б о д а от членовете на м. ч. р. комитети. Новините, които се съобщаваха в казания вестник, и разсъжденията, които живо, гладко и ясно се развиваха в първите му стълпове, ненаситно се гълтаха от читателите и слушателите; поглъщаха се от хората, които умствено и нравствено гладуваха и жадуваха да чуят свободна мисъл, облечена в свободно слово. Читателите и слушателите на „Букурешкото листо“ не можеха да търпят цариградските вестници: за тях казаното от речените вестници бе нещо лъжовно, казано или за „хатъра“ на турското правителство, или за „хатъра“ на някой владика, или пък за „хатъра“ на някое конашко ефенди. Най-не можеха да търпят вестник В е к. Причината, гдето читателите на „Букурешкото листо“ мразеха и ненавиждаха листото В е к, беше, че „Букурешкото листо“ във всеки брой мъмреше лично Балабанов и неговия В е к по всичките политико-вестникарски посоки... Любен Каравелов изливаше всичката си жлъчка върху „парижкото догорче“ — Балабанова, — защото то хокаше, мъмреше бунтовниците и в листото си ги наричаше нехранимайковци.“⁵

Но, както винаги, ентусиазмът, от една страна, е извиквал по реакция все тъй силна ненавист и злоба, от друга, щом изпъкнат непреодолими противоречия в идеите и интересите. Виждат ли волните еми-

гранти и горещите млади патриоти в България в лицето на Каравелов желаниа учител, вдъхновения тълкувател на мечтите им, то за- сегнати в честолубието си и възгледите си личности, консервативни умове или приспособени към турската власт карьеристи са се отвър- щали от него, безогледния изобличител и дързък смутител на спокой- ното им преживяване, за да минат към опозиция, към самозащита или подкопаване на едно чуждо тям влияние. По повод на интригите и вся- какви низости, които му са идели от страна на Добродетелната дру- жина в Букурещ, частно по повод на слуха, пръснат от д-р Г. Атана- сович, че С в о б о д а щяла да спре излизането си поради липса на средства, Каравелов е писал през март 1870 г.: „Наистина, нашата редакция не е богата, защото тя няма нито български народни жъл- тици (които са оставени, за да се отварят български училища), нито пък румънското правителство ни е давало пари да отваряме в Търно- во болница. Нашата редакция, ако и да е бедна, но ние имаме 300 жълтици в касата си, които обезпечават вестника ни до свършването на годината, ако само г. Атанасович се остави от своите намерения да престане да подкупва типографите.“¹⁰ Отвърнал така безцеремонно на противника си, Каравелов е знаел, че онези „стари“ няма да се отка- жат да му правят всякакви пакости, бидейки зле изложени от разкри- тията на С в о б о д а за техните непрости прегрешения към народ- ните интереси. В едно обяснение от март 1870 г. той е обвинявал за за- прещението да се внася вестникът му в Русия не толкова руския кон- сул в Букурещ, колкото послушните му оръдия от лагера на „стари- те“.* „Ние, писал е той по повод на съобщението в Б и р ж е в ъ е в е- д о м о с т и, че идеята за запрещението идела от консула, ние от своя страна уверяваме нашите руски братя, че руският консул в Букурещ не е дотолкова крив, колкото са криви някои наши рождени братя, които употребяват всичките си сили, за да унищожат нашия вестник, защото този вестник отваря очите на народа, а това е противно на чор- баджиите, които се хранят от народния пот, и на турските мекерета, които гризят кокала в Али пашовата кухня.“ Когато едно от тези „ме- керета“ е заплашвало Каравелов в писмо от Цариград, че ще го брои за подкупен от русите и сърбите в случай, че не напечата дописката му, Каравелов му е отговорял иронично (31 октомври 1871 г.):

* В писмо до Каравелов от Одеса, 12 декември 1870 г., Ив. Кишелски му съоб- щава, че още преди два месеца било писано от одеския губернатор до началството му в Петербург да бъде разрешено изпращането в Одеса на един екземпляр от С в о б о д а, но и до този час нямало отговор. От това могло да се заключи, че или Любе- новите недоброжелатели са силни, или че те се опират на „силни доводи и аргумен- ти“. От своя страна Кишелски действувал за допускането на С в о б о д а в Русия, но той не споделял някои схващания на Каравелов. „Работай, друг мой! но только не с точки зрения ни Италии, ни Швейцарии, ни даже Америки, но чисто с нашей славянской точки зрения во главе которой Россия... Мы в виду своих врагов не дол- жны ничего славянского ломать... Работай, бай Любен! но только не в видах космополитизма, который — нам славянским недораслям — еще не по плечам на- шим и не по нашим моральным силам...“¹¹ И Кишелски продължава приятелските си възражения, като препоръчва: не за република трябва да се мисли сега, когато славянството има да се бори с толкова врагове; не и в името на дребнав полити- чески егоизъм, като този на сръбското правителство, а за утвърждаване на славян- ския свят, за неговото единство начело с Русия. Към тези разбирания Каравелов се доближава едва в края на 1873 и в началото на 1874 г.

„Ние, за да потвърдим вашето съмнение, се отказваме да изпълним волята ви, и то ето защо: първо, ние се признаваме, че сме български шпиони, а всеки народ, който съчувствува на българите, е наш брат и приятел; второ, ако вие мислите, че ние сме руски и сръбски шпиони, то не можете да мислите, че сме турски, а това е за нас голямо утешение; трето, по вашето мнение, всяка една редакция, па и отделна личност трябва да е подкупена от някого (както сте вие от турците): а за нас е милион пъти по-добре и по-честно да се продадем на руси и сърби, нежели на Махмуд паша. Напечатайте своята статия в „Турция“, която по всичко разделява вашите убеждения, и ще бъдете наградени от великия везир; но помнете само едно, че само кучетата лаят на одного и другото без причина.“¹²

Малко време след тази полемика Каравелов е печатал дописка от Цариград (10 декември 1871 г.) относно мисията, с която бил натоварен Светослав Сапунов (Миларов) в Букурещ — мисия от Али паша, по препоръка на туркофила Христо Арнаудов, фалирал балкапански търговец, родом от Габрово. Миларов трябвало да узнае нещо по комитетските работи, но като не успял, заминал да следва в Загреб.* Под черта Каравелов бележи, че Сапунов му донесъл две писма — едно от С., друго от Д., — с които бил препоръчван като добър българин. „Сапунов ни предложи следующето: 1. Свобода да престане и да се издава Револуционер. 2. В Револуционер да се псува Сърбия и Русия. 3. Да се говори всичко против турското правителство, само Али паша да се не закача. 4. Новият вестник да се издава тогава, когато окончателно се споразумеем с Хр. Арнаудов. За всичко това Сапунов, от името на Арнаудов, Шнайдер и С., ни предложи триста турски лири годишно. Нашите читатели вече знаят продължението на тая комедия.“¹⁴ Продължението, както го знаем и от признанията на самия Миларов много по-късно, е това. С писмата от Петко Славейков и от цариградския търговец Димитър Добрович Миларов се явил при Каравелов и гостувал дори два дни у него благодарение на препоръката от Славейков. На третия ден той разкрил на Каравелов тайната си задача, но Каравелов го изхикал и го помолил да напусне ту-такси квартирата му. Светослав тогава наел стая в хотел Дачия Романия. Но „голите и боси, зли като оси хъшове“ узнали от Ценович какво представя младият българин, шпионин на Али паша и предател на Гълъб войвода, и една нощ, когато Светослав излизал от турското консулство, те го нападнали и му обрили парите (кесия с двеста лири), като го и понатупали здраво. Пред Стоян Заимов в 1884 г. Миларов се каял развълнувано за падението си, говорейки: „Арнаудов ме въведе в ада; нека той ми носи греховете!... Каравелов любезно ме покани да напусна писалищния му кабинет, като ми внуши втори път да се не явявам пред него!“¹⁵

Но тази „комедия“ с Миларов не е била единствената, която про-

* В дописката на Свобода от 18 януари 1870 г. се съобщава, че „обершпионите“ Михайловски и Арнаудов изпратили в Букурещ Светослав Сапунов, за „да се сближи с по-първите букурещки българи, да разузнае техните мнения, а ако е възможно и комитетските тайни“, макар в Цариград да се пръскало за Сапунов, че правителството уж го гонело, „та побягнал уж в Загреб да свърши науките“. Сапунов писал на Арнаудов да му изпратят пари, понеже го обрили хъшовете в Гюргево, и Али паша наредил да му се изпратят 50 лири. „С. Сапунов заедно с Арнаудов предадох на турското правителство Христа Димитрова, който се нарича още Гълъб войвода, и когото турското правителство изпроводи в Диар Бекир, дека се намира и днес“.¹³

** Срв. добавката в края: „Светослав Миларов и българските комитети.“

тивниците от един или друг лагер са скроявали на Каравелов, за да счупят перото му или опозорят честта му. По родство на антипатията и на жаждата за отмъщение туркофилите от България са вървели в пълно съгласие с някои емигранти, чиято дребнава душа или користо-отношение към народното дело редакторът на С в о б о д а е раз-обличавал безстрашно. Особено непримирим се е оказвал тук Пантелей Кисимов, бивш сподвижник на Ив. Касабов от „Тайния комитет“ и после редактор на О т е ч е с т в о, който се е прехвърлил вече да живее в турската столица. Спечелвайки на своя страна някогашния издател на Т ъ п а н и временен сътрудник, като преводач на Каравелов, Иван Мънзов, който рано е скъсал с революционното течение и е станал румънски чиновник, Кисимов се туря в пълна услуга на „старите“, а да преследва Каравелов и преди, и след Освобождението, клеветейки го неуморно чрез статии и мемоари. Между другото Мънзов изпраща през пролетта 1873 г. две дописки до цариградските вестници Турция и Право, тъй често нападани от Каравелов за низкопоклонно туркофилство (на първия, с редактор Н. Генович) и консервативно-реакционна омраза към революционерите (на втория, с редактор Ив. Найденов); две дописки, в които Каравелов е бил най-злобно дискредитиран чрез измислени грехове, плоски интриги и преувеличени недостатъци. Каравелов е наречен тук „изрод българин“, изоставен от покровителите си Н. Попович и Д. Ценович заради проповедта си на „развратна свобода“ и на „някакво си югославянство“, под което се криела „познатата мнима идея на белградските фантасии глави“. Обвинен е той, че бил най-големият гонител на читалището „Братска любов“, чиито книги и мебели бил присвоил в по-голямата им част; че бил получил от Белград една печатница „като подарък за неговите бъдещи големи заслуги към великото дело на белградските дон-кишотовци“; и че не само насаждал „безправствена свобода“, която щяла да озлочести българския народ, като го компрометира и пред султанското правителство, но си позволявал и „безобразно да хули и презира всичко българско“, новите ни книги (наричани от него „гюбре“), книжовните ни дружества („неполезни“), учителите, училищата и народните ни вестници („незнам какви и слепи“), учените ни („предатели“), екзархията ни (от която „никакво добро нямало да излезе“) и т. н. Между другите „безбройни подлости“ на Каравелов трябвало да се отбележат: първо, че е станал „подлизник на онези, които преди няколко години бяха го изпъдили“ (сърбите), според което „изгубил е и ума си, и честността си, и народността си“, и, второ, че проявявал нечувана „шарлатания“, като съчинявал във вестника си писма, дописки и позиви от Цариград и Русе, съставени все в духа на С в о б о д а. „Вярвате ли, пита Мънзов, че (тези неща) са изпроводени от България, че са оригинални? Боже упаси! Не! Те са собствени изобретения и чисти уйдурми на самия Каравелов, те са фалшиви, както е фалшива и самата политика на изобретателя им!“ Но най-тежкият грях на Каравелов бил другаде: „Ала какво да кажем за софийското приключение и за дякона, Каравеловия агентин, който се скиташе от няколко години насам в България и събираше пари от простодушните хора под име за някакви си комитети, и който, най-последно, подгори толкова свят? Тук не ни остава друго, освен да кажем на Каравелов, че той или е свършено полудял и не знае шо прави, или са го засле-

пили дотолкова нашите неприятели, щото да не е вече в състояние да чувства като човек, като християнин.“¹⁶

Каравелов чете не без досада тези безчестни обвинения, изтекли от неукротима злоба; и понеже лековерни хора са могли да помислят, че мълчанието от негова страна би означавало признание за истинност на мнимите факти, той се решава да отговори на клеветника тутакси. Отговаря с познатия си сарказъм, с цветистия речник на силното си негодувание. „Ние отдавна вече се събираме да отговорим на някои наши маски, които са захванали да лъжат света и да разпространяват между народа такива подли слухове, които би били гнуснави даже в устата на достопамятните фанариоти. Слушайте!“ И той излага в Независимост от 21 април с. г. каква „безсъвестна лъжа“ са всички приказки за обир на чигалишните вещи и за отказ на Н. Попович и Д. Ценович от редактора на вестника. „Г-н Николай Попович е доказал фактически, че съчувствува на нашите идеи. Нашата печатница, която стои като трън в очите на г-на Мънзова, е захванала своето съществуване от 100-тых наполеондора, които г. Попович жертвува на редакцията... Ние сме купили печатницата си не от сръбското правителство, а от г. Райчевич, с когото и до днес още имаме сметка, т. е. с когото и до днес още не сме се разплатили. Когато тия сметки бъдат свършени, то ние се надееме да докажем и г-ну Геновичу и г-ну Мънзову, че Каравелов не е имал нищо общо ни с Бедескиня, ни с г. Арона, ни с Райнова...“ Но ако е било лесно да се отхвърлят връзките с тези шпиони, колко по-болезнено е било за Каравелов да отхвърля клеветата за отношението си към Левски. Как сскърбен се е чувствувал той при низкото подозрение за коварство спрямо мъченика на българската свобода! И той пише: „Който е честен българин, той трябва не да осъжда дякона и неговите действия, а да се кланя пред него, като светец... Дай, Боже, на отечеството ни повече българи „дякони“ и по-малко полицейски агенти! Народа ни компрометират не такива хора, какъвто беше дяконът, а ония безсъвестни мозъци, които стават ортаци с евреите и които продават народа си за една лула тютюн. Дякона оплакват по цяла България; а от дописника на в. Турция се гнусят даже и неговите господари.“ И Каравелов цели тук „старите“, един от които, Хр. Георгиев, е могъл да подозира в 1869 г., че Левски „лъже хората, само да вземе пари“, и че като другар на Райнов подвеждал неразумно българите да се бунтуват. „Какъвто Райнов, такъв е и дяконът, и двамата за пари и баща си продават“,¹⁷ писал е Георгиев тогава на Найдено Геров (без Каравелов да знае това). Че Каравелов е редактирал вестника си и следвал програмата си по „свой мозък и свои убеждения“, за да няма нужда от съветите на Генович, и че той не е гонел българския напредък и българската просвета, личало от всичко писано от него; но не е ли длъжна всяка редакция да чисти „гюбрето“ и да изказва мнение за характера на една или друга книга? Все пак той се радва, че го е нападал не друг някой, а един турски официоз и един безсрамен „патриот“ от Букурещ, когото всички румънски българи познавали като „червено яйце“. И за оправдание на този си смел „Отговор“ Каравелов пише в същия брой на вестника си уводна статия, в която защитава дълга на критиката да бъде „строга, многотребователна, сериозна и безпристрастна“, като при това тя „говори всекиму право в очи-

те“ истината, в съгласие с мнението на Чернишевски, че не трябва да се търпи зловредното влияние на бездарните литературни произведения¹⁸

Не стига дописката в Турция, коварният Мънзов изпраща дописка и до П р а в о, за да има на своя страна и другата половина от читателите на цариградския български печат. Скрит под инициала М., той повтаря в броя на вестника от 27 април 1873 г. предишните интриги и клевети, служейки си с още по-неприличен, крайно оскърбителен език. Той се е наемал именно да изобличи „подлите дела на Каравелов“, „калпавия патриотизъм“ на писателя, който чрез Н е з а в и с и м о с т „заразявал духа на българите“, бидейки самият вестник лишен от „хубавите свойства на журналистиката, които са моралът и разсъздението“. Каравелов издавал от три години вестника си, пишейки „в името на народа всякакви глупости“ и зъбейки се на всякого, „който не следва по неговия заблужден път, като да е поел вече и диктаторството“. Пълнейки вестника си с „празни думи и мечтания, прекалени мисли и противоречия“, Каравелов проповядвал „някаква си свобода“, „някаква си Дунавска федерация“, „бунтовни подбуждения“ срещу турското правителство и опълчване срещу турския народ „с гопори, търнокопи, сопи и пр.“. Чрез хулите си прстив българските просветни дейци, книги, вестници, училища и достойни лица той поддържал „силна опозиция върху всичко, щото е българско, хубаво и полезно“. „Самите дела на Каравелов говорят с най-голяма откровеност, че той е най-нищожен човек и засвидетелствуват най-живо, че той е подкупен и работи по вкуса на нашите неприятели.“ Защото само „подкупен и подъл човек“ могъл да нарича честните хора предатели и шпиони, да очерня учените ни, като им прикачва собствените си „омразни качества“, и да осквернява „най-святите неща на народа“. Каравелов бил „много по-голям противник и много по-враждебен за нас българите, и от самите наши неприятели“, щом потвърждавал обвиненията на гръцките вестници Н е о л о г о с и Б о с ф о р с к и ф а р за съществуването на мними комитети и на панславизъм у българите и за „бунтовни тенденции“ на българската екзархия. „Че Каравелов е низко създание и подкупен от нашите неприятели, за да черни и компрометира народа ни, то всеки вече знае...“ И доказателство била печатницата, подарена му от Белград. „Затова нека мълчи по-добре и да не хули народа и честните хора, защото днес самите негови дела свалиха му булото и го изобличават за най-голям изрод и шарлатанин.“¹⁹

Приведохме тези пасквилни бисери като пример за доводите и езика, до които са прибегвали докачените от Каравелов лица, когато те са си отмъщавали за неговите критики или обиди — познато е, не особено нежни и не винаги поръсени с атическа сол. Ако е трябвало да се грижи само за собствената си чест, за собственото си достойнство, Каравелов едва ли би обърнал внимание на тях: той би ги отминал с презрението на гордия, на уверения в себе си, в идеите и в морала си публицист. Но, както казахме, той е имал пред вид и една публика, която е вземала злословията за чиста монета или която е поглъщала с наслада всяко разкриване на мними падения у видната личност, наела се да бъде съдия или учител на съвременниците. И сега, за да не повтаря сериозния тон на предишния си „Отговор“, Кара-

велов прибегва до памфлет, който влита факти и доводи в една хумористична фабулистика. Той пише в Независимост от 5 май 1873 г. един от най-сполучливите подлистници на серията си „Знаеш ли ти кои сме?“, насочен не толкова против жалкия опонент от Право и неговия покровител Ив. Найденов, редактор на същия лист, колкото против вдъхновителите на Мънзов — „старците“ от Добродетелната дружина и послушното им оръдие Кисимов. „Да направи човек някоя глупост, някоя подлост или някое шарлатанство е билион пъти по-лесно, отколкото да помогне на ближния, на народа си и на отечеството“, мисли Каравелов за „опитните хора“, които се радвали на „чувствата“ си (корема си) и под лозунга „Работи и се надявай (Кисимов в Отечество) разбирали да се върши само това, което те, „старите“, са предписвали или одобрявали. Да се месиш в народните работи само ако можеш да спечелиш пари от това; да изругаеш своите неприятели, щом чорбаджииите ти обещаят доходно местенце; да станеш клеветник, шпионин, „безсъвестно животно“, ако неприятелят ти е нравствено по-силен от тебе; да измислиш всякакви небивалици, за да унищожиш този неприятел, когато ти пречи да бъдеш безчестен и сваля булото ти; или ако и това средство не помага, да напишеш две статии в Турция и Право, за „да избълваш всичката си жлъчка на страниците им“: ето ти начини за лесен успех и за похвала от позорните търговци на патриотизъм. Но ако се окажеш твърдоглав човек и не сваляш шапка пред „великите комерчески светилища“? „Ако твоя милост има свой собствен мозък и свои собствени убеждения, то всичкото чорбаджийско блато ще да повдигне против тебе кръстов поход и ще да употреби и най-непозволителните средства за твоето опропаствяване. Ни едно твое мнение, ни едно твое дело, ни една твоя крачка няма да преминат без псувни, без обвинения, без осъждения и без жабешки концерт...“ Изобличиш ли турското управление и низките страсти у народа ни, кажеш ли, че освен Русия, Сърбия и Румъния българите нямат други доброжелатели, веднага ще бъдеш обявен от онези мекерета за враг на народа си и подкупен от чужденците. И повтаряйки в по-обща и сбита форма конкретните онези хули в цариградските вестници, Каравелов пише: „Но най-чудното е това, че чорбаджиите накарват да изговори тия няколко реда такава едно лице, което преди няколко години е издавало и само вестник (Мънзов) и което е било до безобразие и пристрастно и мъстително.“ Съветван ли е бил от мним приятел, в среща с него, да отговори на нападките, Каравелов е възразявал: „Аз не желая да отговарям на Турция само затова, защото тоя вестник е турски орган и защото букурешкият дописник е готов да продаде за зелена вратовръзка съвестта си даже и на циганите. Когато той издаваше Тъпан, то хвърляше кал даже и на най-свещените неща; а когато стана ортак с Арон, то захвана да хвали турското правителство и да лиже саханите на неговите агенти.“ Мнимият приятел се разсърдил от тия думи. „Аз, добавя Каравелов, добре зная, че дописките във в. Турция и във в. Право са писани не от г. М., а от ваша милост, защото само вие обичате да ровите огъня с чуждите ръце, — си помислих аз и заминах си. Но както и да е, а кучето лежи на сеното и варди кокала... Работи и се надявай.“²⁰ Така приключва фейлетона си Каравелов, правейки и с последния израз, и с алегорията си за кучето аллю

зия за Кисимов, когото една карикатура в *Тъпан* от 1869 г. е представяла тъкмо като гризач на кокали, подхвърлени от партията на „старите“.*²¹

11 във фейлетон от 10 март с. г. Каравелов е поставял Кисимов между жалките герои, „които обичат да се хранят по чуждите ахчийници (гл. в. *Тъпан*)“, пишейки още: „Дорде г. Кисимов живееше в Букурещ, то литаше по различни ахчийници, гризеше всевъзможни кокали и въртеше опашка пред различни господари; но когато отиде в България, то стана верен и привезен стражар на своите стари ловджии.“²² Истината е, че откак през 1871 г. напуска *Отечество*, Кисимов се завръща в Цариград, като амнистиран от турците, представя се на Мидхат паша и остава в турската столица до 1876 г., където дружи с патриоти от типа на Иванчо Пенчович, за когото е нямал „лошото мнение“, поддържано от революционерите.²³ „Истина каза, продължава Каравелов, българската пословица, че колкото ти и да храниш вълка, то окоето му е в шумата. Самата природа влече г. Кисимов към неговата стара бачия... Когато той обяви, че служи вярно и искрено на турското правителство, то ние от всичкото си сърце го благословихме със своята десница. Гюбрето трябва да се изнесе, за да не осмърди къщата ни.“

Когато през април 1873 г. излизат записките на Панайот Хитов върху хайдушките му походи (*Моето пътуване по Стара планина*), и то под редакцията на Каравелов, „старите“ намират нов повод да се нахвърлят върху омразния тям човек, правейки опит да скарат Хитов с него и разпространявайки слуха, че Каравелов бил извършил предателство, като изнесъл в книгата имената на живи патриоти, които могли да пострадат от турското правителство. „Старите“ се помъчили да спечелят Панайот на своя страна, като го подтикват да

---

* В. Независимост, бр. 33 от 12 май 1873 г. са напечатани следните отговори „От редакцията“:

„Г-ну Найденову в Цариград. Ние сме се отнесли към вашия букурещки дописник, т. е. към г. М., деспотически не защото има противоположни с нас убеждения (гл. „Тъпан“ и неговата програма): а защото тоя господин обича да краде. Можете ли вие, кажете ни, да пущате в къщата си такъв един човек, който е готов да открадне и йоргана ви? Кажете ни така също, можете ли вие да похвалите действията на подобен шарлатанин?“

„Г-ну М. в Букурещ. Вие казвате, че ние сме употребили в последно време най-подлите и най-шарлатанските средства, за да извлечем пари от простодушните хора в България. Молиме ви да бъдете малко по-ясни. Разкажете всичко подробно и не жалейте ни, защото ние отдавна вече сме привикнали да слушаме всевъзможни лаяния. Не ли ви е срам барем от боят ви? Помните ли плоещката работа? Вие сте забравили нашите благодеяния. Помните ли Арона? Ако са продаде човек на сърбите за една богата печатница, то това е само чудно; а ако той стане мекере на един чифутин за 1½ наполеондор, то е и чудно и смешно. Така ли е, господине М.? Калпазанину!“

Ако Каравелов припомня на М., т. е. Мънзов, за „плоещката работа“, то е във връзка с обвиненията в Свобода от април 1870 г., че Мънзов бил злоупотребил с абонамента на вестника от три лица в гр. Пловдив. Още в приложението на „Тъпан“, *Тукмакът на Тъпан* от 23 април 1870 г., Мънзов е протестира за това, като е твърдял, че бил съобщил на Каравелов какво ще му внесе сам сумата от 2 и половина наполеона. И като е запитвал Каравелов защо въпреки това го обвинява, Мънзов е отговарял: „За това ли, защото не рачих вече да ви работя както ви работих и помагах от основание на вестника до 10-й брой? За това ли, защото Мънзов не иде вече да ви извлеча новини от странните вестници и да ви помага по един цял ден на експедицията?... Хубаво възнаграждение! Благодарим ви!“

се откаже гой от записките си, преправени уж от Каравелов; на Мънзов пък броили някаква сума, за да напише брошура против Каравелов, в която да го нападне за три неща: за поздравителна телеграма до сръбския княз по случай пълнолетието му, за подкуп от сърбите и за прекрояване на Панайотовата книга. Каравелов излиза тогава с подлистник в *Независимост* от 19 май 1873 г., за да разкрие подлата маневра на шестимата (преди седмината) от Добродетелната дружина, почувствували се изобличени в книгата на Хитов. И той излага в жлъчен тон как дружината, конституирана в „свещено съдилище“, предложила на Панайот да се отрече от книгата си чрез писмена декларация, той обаче заявил, че „честта е за него скъпа“ и че в книгата се излагали истински неща, като при това се споменавали само революционери покойници или румънски емигранти в безопасност; и как същата дружина броила пет лири на Мънзов, за да довърши чрез „дисертацията“ си унищожението на противника ѝ, срещу когото напразно се е интригувало пред румънското правителство. Вземайки Панайот и книгата му под свое покровителство, Каравелов кани шестимата „сенатори“ да се занимаят не с чуждите мними прегрешения, а със собственото си оправдание за позорни дела, за присвояването на народни дарения от Кифалов, Тричков, Силвестрий, Селимински и други, за което Каравелов е повдигал тъй често въпрос, и то от името на „няколко милиона българи“...²⁴ Все по това време Каравелов води преписка и с Хитов, допускайки за миг, че може би войводата се е поддал на интригите на „старите“, за да излезе с обяснение, в което би отрекъл отговорността си за отправените в записките му обвинения срещу букурещките чорбаджии и частно срещу Хр. Георгиев по повод на отпущението им към Раковски, към сръбското правителство, към хайдушките чети и т. н. „Аз съм готов, пише Каравелов на другаря си в Белград на 29 май 1873 г., да взема книгата отгоре си; но за вас ще бъде срамата. Мънзов печата вече брошурата си... Вардете се да не попаднете в по-голяма отговорност. Аз съм длъжен да защитавам честта си.“²⁵ Но изглежда, че Панайот е успокоил напълно Каравелов, та не става нужда от по-нататъшни обяснения, особено щом и Мънзов се е отказал, незнайно защо, да публикува брошурата си, очаквана дори през юли 1873 г., както узнаваме от друго писмо на Каравелов до войводата.²⁶

Колко дълбока е била ненавистта у противниците с докачено самолюбие, показва фактът, че дори след Освобождението те не прощават на своя изобличител и продължават да повтарят старите си несъстоятелни обвинения. Когато през 1885 г. почитатели на Каравелов решават да му се издигне паметник, Кисимов не се стърпява да не се изкаже в подновения си вестник *Отечество*, че било „много още рано да се ценят услугите“ на покойника, понеже „важна една страна от политическата му деятелност“ оставала „твърде мистериозна за многотумния му патриотизъм“. И Кисимов отново припомня познатите безосновни обвинения за печатницата, за предаване кореспонденцията на Левски, за угодничество към сърбите и т. н.²⁷ Но все по същия начин и от подобна непреодолима омраза Кисимов не е могъл да прости и на друг свой голям съвременник, влязъл някога в остър конфликт с него — Раковски. Когато в 1885 г. бива осъществена идеята за пренасяне в България костите на легендарния революционер, погребан в

Букурещ, той не се забавя да излезе с едно рязко отрицателно мнение. Тържественото пренасяне на мъченишките кости при участието на цялата общественост начело с княз Александър, който е вървял гологлав след колесницата, както и апотеозата на Раковски в печата „както един вид народен митически герой“, са се стрували за смаяния му и възмутен противник само „ирония“ към един профанен прах.²⁸ Кисимов не е могъл да прости на вдъхновителя на хайдушките чети нападките му срещу „Тайния комитет“ от 1867 г. и без чувство за несъизмеримост в заслугите го е принизявал до своето невисоко равнище. Незабравил нищо от старата си неприязън, Кисимов влиза в полемика и със Захарий Стоянов, който е отхвърлял една по една всички нелепи измислици против Каравелов, в брошурата си Любен Каравелов и неговите клеветници (1885), измислици, пръскани от А. Андреев и други лица, зад които е стоял „главният клеветник“ на Каравелов, самият Кисимов. Какво ли не е било разгласявано, за да се убие всеки култ към Любен и отмъсти за отровните му стрели срещу разни дребнави, объркани или фалшиви патриоти? Този „лудетина и пакостник“ бил причинил безкрайни досади на „старите“, като искал да пипне сумите на Добродетелната дружина, за да ги употреби уж за освободителното дело. Все тъй изтеглил от тях предплата за четири месеца по 25 жълтици, като бъдещ редактор на Отечество, но започнал да редактира Свобода, за „да оглажда пътя“ на сръбския Пиомонт. А как е станал той притежател на печатница, която струвала 2000 лири? Това било „историческа загадка“.²⁹

Според един анонимен дописник на Кисимовото Отечество (1885), Любен си позволявал да заплашва някои свои кореспонденти, повярвали в патриотизма му, като им съобщавал: „Ще ми проводиш толкова лири, или иначе ще предам писмата ти на турската полиция“. Той бил агент, и то един от „най-долните“ агенти, на сръбското правителство, понеже работел под диктовката на министър Ристич за изкористване българското революционно движение в полза на сръбската хегемония. „Неговите прокламации, неговите хубави статии са се пишели за пари и за поробване на България под сръбското иго.“³⁰ Друг дописник, все там, хвърля срещу Любен обвинението, че бил присвоил за лични цели стотици лири, прашани от комитетите в България за нуждите им; че получавал от сърбите по десет дуката месечно, като техен „покорен слуга“; че Ботев бил оставил в ръкопис бележки за користолюбието му и литературните му кражби.³¹ А сам Кисимов, като се съгласява открито или мълчаливо с тези посмъртни клевети, излиза да ги допълни с нови, пак в Отечество и с подписа си вече, за да отхвърли писаното в защита на Любен от Търновска конституция и за да повтори, че Любен не бил оставил ни един честен патриот неокалян и че всички свои противници той обявявал за чорбаджии и изедници, за шпиони и предатели... Макар да се знаело пословичното трудолюбие на Любен, неговият „монахообразен живот“ при 24 часа работа и при излизане само на шест месеца веднаж от писалището, това не било още гаранция за патриотизъм, понеже оставал открит въпросът, в чия полза е ставало това „волно наказане“?³² Пътем казано, на този мнимо открит въпрос отговор е бил да-

* Срв. прибавката „Печатницата на Л. Каравелов“.

ден още на времето от самия Любен, и то отговор, който изключва всяко недоразумение относно чистотата на родолюбието му и независимостта му спрямо чуждите посегателства върху българските земи. Отхвърляйки решително сръбски, гръцки и други притезания, дошли в противоречие с желаната Балканска федерация, възможна само при строго зачитане на всяко етническо право, Каравелов е писал в Независимост от 12 май 1873 г., възразявайки на някакво съмнение от страна на непознат дописник: „Г-ну И. К. в Цариград. Ние обичаме и сърбите, и русите, и другите славянски племена само за това, защото обичаме себе си, т. е. защото обичаме своята народност и своето славянско произхождение; но това ви не дава право да заключавате, че ние ще да допуснем когото и да е да забие своето знаме на Трапезица в Търново, над солунското кале или на дебърските планини. Над българските ХРАМОВЕ (храмове е подчертано с големи букви от самия Каравелов) трябва да се развява българският лев. Нека бъде проклет всеки, който желае да бъде другояче. Ние сме ви говорили и други път, че по-напред сме българи, а после славяни.“³³ Къде остава тогава някакво „оглаждане на пътя“ за чуждия Пиемонт или за услуги на сръбските или гръцките домогвания в Македония и Тракия? Каравелов не е оставял никакво съмнение върху характера на федеративното споразумение, а също и върху уговорките си по препоръчаното сътрудничество със сърбите или русите.

Захарий Стоянов, поклонник на Каравелов и политически привърженик на брат му Петко, не се е забавял да посрещне удара на кисимовци и да разгледа обстойно абсурдните им доноси, недостойните им подмятания или силно преувеличените им по-сериозни обвинения. С познатата енергия на езика си, с лекия си хумор и из страстната си привързаност към заветите, които му са били скъпи, той е разкривал самата истина, защищавайки Любен срещу гадни подозрения за предателство, любостежание или изневяра към националното дело...³⁴ Но Кисимов и този път не е искал да се признае за победен и с нова брошура от 1887 г. (Политически писма) е заявявал на буйния си опонент: „Смятката помежду ни по въпроса за Любен не е още ликвидирана... Вие не допускате възможни слабости и страсти у човека, когото по едни или по други причини обожавате... Хора, които познаваха и двамата братя, казваха, че Петко е човек умен и разумен, а не лудетина и пакостник като Любен.“ И Кисимов е привеждал Ботев като най-надежден свидетел против Любен: Ботев, който е жигосвал бившия си кумир в някаква сатирична песен.³⁵ Смесвайки „слабости и страсти“ у човека с положителното в характера му, с моралната му чистота и с величието на духа му, Кисимов е развенчал с еднаква настървеност и Каравелов, и Раковски, доколкото тяхното име, тяхната слава са правели да бледнее собственият му скромнен актив като революционер и публицист. Оценката на поколенията относно велики и малки строители на историята е смущавала и други мемоаристи, когато са засягали образа на Любен Каравелов. Доктор Хр. Стамболски напр., един от групата миролюбиви цариградски патриоти през 70-те години на XIX в., тъй голям за себе си в своята Автобиография, се съгласява напълно с Кисимов, когато докосва отношението на Кара-

велов към дейците в Турско, поставили добрата си воля в хармония с практичните си интереси или с благоволенieto на правителството. Той вини — дори през 1927 г. — редактора на С в о б о д а в това, че разклащал привързаността у българите, у младото поколение, към народните традиции и че застъпвал „социално-анархистически“ тежнения в съчиненията си.³⁶ Но с това Стамболски само доказва, че бидейки приятел на съгражданина си Иван Найденов, редактор на П р а в о, тъй често осмиван в С в о б о д а, не е познавал в същност ни идеите, ни съчиненията, ни етоса на водача на революционната емиграция. Оскърбените жертви на Каравелов, преживели го щастливо и намерили за разумно да ни оставят крайно тенденциозните си или пристрастни мемоари (Касабов, Кисимов, Стамболски...), се оказват непростително паметозлобни в някои случаи, използвайки обстоятелствата, които им гарантират безнаказаност от опровержения. Дохаки им е идвал известно време само Захарий Стоянов, макар и сам той да не е свободен от порока им на безскрупулни обвинения по разни адреси, в часове на разгорещена партийна полемика.

2

Завръщане на Каравелов в Букурещ през февруари 1873 г. — Събрание на Централния комитет от май с. г. — Панайот Хитов става необходим. — Отчаяние на Каравелов: мисъл за връщане в Белград или в Русия. — Ободрение за продължаване вестника в Букурещ. — Признание на Каравелов за безпомощност; зов към Хитов за поддръжка. — Критическо положение на в. Независимост; настойчиби покани за изплащане абонамента. — Отмъстителната критика в П р а в о на Найденов. — Панайот Хитов за спирането на вестника и за положението на Каравелов. — Поетическа прослава на Левски. — Мрачно настроение до възобновата на комитетите. — Михаил Греков и Панайот Хитов за новата четнишка тактика. — Каравелов в началото на 1874 г. — Среща и разговор между Греков и него. — Готова ли е България за революция? — Мнение за Ботев и за българската интелигенция. — Минутни тежки разочарования у Каравелов. — Предложение на Греков да се postponира революцията и помисли за просветата на народа. — Душевна угнетеност на Каравелов. — Идея за списание З н а н и е.

На втория ден от завръщането си в Букурещ — в началото на февруари 1873 г. — Каравелов е трябвало по дълг да направи официално посещение на лицата, които са улеснили спасяването му от турските агенти и от румънската полиция или са му разрешавали да заработи отново като свободен публицист. Придружен от Кирик Цанков, той се представя изискано облечен и с модно причесана брада на министър-председателя Когълничану, на когото благодари за покровителството му на всички български емигранти и на когото пожелава „честито управление“; прави опит да види и Зиновиев, руския консул, но не бива приет от него, който само чрез секретаря си му съобщава, че не може да се срещне с човека, който — както разказва Заимов по спомени на Кирик Цанков — чрез вестника си С в о б о д а ругаел българските „нотабили“, най-верните приятели на Русия и поддръжници на политиката ѝ спрямо България.³⁷

Без да се обезкуражава от грубостта на руския дипломат, Каравелов се залавя да тури в ред печатницата си и вестника си и да подготви общото събрание на комитетите, насрочено за пролетта на 1873 г. Обаче не само материалното положение на вестника е било твърде обезсърчително, но и работите около Централния революционен комитет и

вътрешната организация са се намирали в объркано състояние, способно да отчая довчерашия оптимист. На поканата на общото събрание са се отзовали от България само два комитета — сливенският и котленският; всички останали се въздържали от изпращане на делегати, което не е могло да се тълкува иначе освен като недоверие към централното ръководство или като апатия към делото на революцията. За станалите разисквания, в присъствието на Каравелов и Хитов, не са били държани протоколи от предпазливост срещу разкрития и само в оригиналния екземпляр на устава, приет година по-рано, бива записано от ръката на Каравелов: „На заседанието, което стана на 11 и на 12 май (1875 год.) тоя ред се изменя и нашите дела отиват за напред тайни. Букурещ 1873 г. май 16.“³⁸ Какви решения са били взети, не се знае. Но фактът, че само малко дни след заседанията, на 20 май, бива екипирана със средства на Централния комитет четницата на С. В. Софийски и И. С. Горски, която минава Дунава, показва достатъчно: Централният комитет е искал да манифестира волята си за раздвижване на недоволния елемент в България и да провери доколко би могло да има успех едно бъдещо въстание. Но била ли е тази мярка в съгласие с началата на стария устав и с тактиката на Левски? Влизайки в противоречие с тях, Централният комитет е изневерявал на досегашния курс, нарушавал е принципа на вишегласието и се е връщал към експерименти, осъдени решително по-рано. Прав е един историк на комитетското дело, като твърди, че всичко това се е явявало „несъмнен белег на упадък в идейно и организационно отношение, упадък, който все повече и повече завладява революционната организация след смъртта на Левски“³⁹. И все тъй право е да се изтъкне, че от този момент вътрешните комитети престават постепенно да се отнасят по организационни въпроси до председателя в Букурещ, а искат мнението и съветите на Хитов, на войводата, който тъй трудно е превивал врат под строгия режим на Левски, но който все пак не се е отказвал да работи в съгласие с него, макар и да е запазвал старата си слабост към хайдушко воюване. Любопитното е, че и сам Каравелов, губейки опора във вътрешната организация, се обръща сега за подкрепа и съвет към войводата в Белград, с когото е могъл по-лесно да се разбере и по сръбско-българските отношения. На 29 май, оплаквайки се от досадите си с Мънзов във връзка с обвиненията, които знаем, той съобщава меланхолично на приятеля си: „Из България няма ни бяло, ни черно.“ И го запитва: „Какво да правим със законите? Можем ли да съберем някоя помощ?“⁴⁰

Този вик за помощ, за материална подкрепа (между друго за отпечатване закона за четите) Каравелов повтаря и месец по-късно, на 16 юли: „Има ли някоя помощ?“ И веднага добавя, разкривайки с една дума дълбокото си отчаяние, той съобщава: „Наесен аз ще да напусна всичко и ще да се преселя в Белград.“⁴¹ Изоставен от абонатите си в Румъния, без субсидия и от вътрешните комитети, той се е виждал в невъзможност да посреща разходите за вестника си. Агитацията на „старите“ против мнимия виновник за предателството на толкова патриоти чрез книгата на Хитов; недоволството на мнозина млади от нерешителността на Централния комитет в Букурещ; нападките на касабовци и мънзовци за поставяне на българското народно дело в услуга на сръбската политика; подозренията за про-

дажба на кореспонденцията на Левски на турските шпиони: всичко това е сломявало волята на бореца. Против Каравелов се е създавал съюз от разни, иначе несъгласни помежду си кръгове и личности, за да бъде унищожен престижът му като революционен водач и неподкупен журналист. При тази тежка атмосфера на презрение и незачитане Каравелов е страдал мълчаливо, чувствувайки жестоката неправда към българоградните си подбуди, към чистата си преданост на делото. „На есен аз трябва да си търся някое място“, повтаря той пред Панайот и малко дни след онова писмо, все през юли 1873 г. Да си търси друго място, да напусне комитета, да изоставя вестника си? Това престрояване би изглеждало тъй невероятно, ако не е било признавано от самия него, очевидно силно покрусен от настъпилата около му студенина и от отдръпването на вътрешните дейци, станали вече „ни бели ни черни“ към него. На 5 юли Иван Драсов е писал от Писек (Чехия) на Хитов, като не е губел надежда за въстанието: „Да гледаме да не потъпчем заченатата света работа, защото и сега ако отчаем разпаления народ, Бог знае ще ли да можем вече нареди нещо...“. И като пита какво са наредили букурешките дейци, следват ли или са напуснали делото, съобщава: „Г-н Каравелов гледам да се оплаква много, че свършил парите... Няколко писъмца ми е писал за помощ. Аз му проводих от мене си около 2¼ наполеона... Аз мислех, че той нужен за нас челяк трябва да се подпомага, защото ако и той спре вестникът и ако се откаже от работата, пак зло. Дали вий там не можете му събра и помогна нещо?“⁴² Не получавайки отникъде по-сериозна подкрепа и разбрал трагизма на положението си, Каравелов е замислял да се върне към изходната база на своята дейност, към Сърбия, станала изведнаж и негово по-сигурно убежище. Опротивял му Букурещ, той е разчитал само на Белград, вярвайки, че в другарската среда на омладинските водачи тук би намерил и подтик, и признателност за труда си. Когато приятел от Русе му предлага издаването на някаква книга, Каравелов му отговаря чрез вестника си на 11 август: „Г-ну? в Русчук. Нямаме средства. Българите не дават пари за такива неща. За драмата „Хаджи Димитър“ още не сме събрали ни половината от стойността ѝ; а за Панайотовото „Пътуване по Стара планина“ не ни са заплатили повече от сто души. Ако ви понася, издавайте книги и вестници!“⁴³ Обезсърчен така, към края на август с. г. Каравелов заявява най-категорично на стария си приятел Панайот: „Решително съм длъжен да напусна, защото не мога да седя гладен. Типографията ще продам, за да заплатя дълга си на белградската печатница, който се състои от 102 жълтици.“⁴⁴ След като на 6 август 1873 г. Каравелов благодари на Драсов за получената сума, оплаквайки му се от пакостите на „старите“, които канели Д. Войников да им издава „верноподанейши“ вестник, и от „магарешката“ наша публика, която правела излизането на Независимост невъзможно, на 26 август той отново моли приятеля си да му достави някои чужди книги, нужни за редактирането на Детска библиотека, като пак се тъжи за мъчнотиите около вестника си. „Преномерантите не плащат, а работниците искат пари... Из България няма никакво съчувствие. Секи иска книги и вестници, но ни един не желае да плати. Ти ме питаш, какво ще да правя, ако напусна вестникът? — Какво да ти отговоря! Ще гледам да си на-

меря някоя прехрана. Русите ме викаг да бъда чиновник; в Сърбия ме викат да отворим печатница... Ще видиме.“ За каква чиновническа служба е бил викан Каравелов в Русия, не се знае нищо определено. Във всеки случай не е могло да става дума за никаква държавна служба. По-вероятно изглежда назначението в някоя редакция като сътрудник по балканските въпроси. Но че не на леко сърце Каравелов се е решавал да скъса с българската среда и с независимата журналистика, личи от думите по-нататък в същото писмо, истински вик на една изтерзана съвест: „Крив ли съм аз? Три години се мъчих като дявол. Не мога повече.“⁴⁵ Че покрай мисълта за установяване в Белград се е мяркал и проектът за връщане в Русия, свидетелствува на 8 септември с. г. Данаил Попов, неизменен другар на Каравелов, в писмо до Тодор Пеев в Браила: „В същия ден, когато получих Вашето писмо (това е било 25 август), приех и от бае Любена, и той ми казва... че ще спре вестника и ще продаде печатницата си — и ще отиде в Русия.“⁴⁶

Но този път Каравелов, изглежда, е получил някакво по-реално обещание за помощ от верния войвода, готов да избави бедния писател от неволята му, от покрусата му, след като патриотите в Букурещ са го изоставяли безжалостно на съдбата му. На 9 септември 1873 г. Каравелов пише: „Бай Панайоте! Получих писмата Ви. Аз се решавам да остана до напролет, но и вие трябва да помогнете колкото се може, защото другояче се не може. Помощ са ми изпроводици само из Слатина.“ Помощта е била собствено за издаването на закона за четите, намерен за тъй необходим по-рано, за който са били потребни няколкостотин франка. Но че Каравелов се е поуспокоил и ободрил, отвърщайки се от намерението да прекрати всяка журналистична дейност, показва писмото му от 13 октомври с. г.: „Аз се реших вече да продължавам вестникът. До неделя ще да излезе първият брой... Ти казваш, че ми-слиш да дойдеш в Букурещ. Това е твърде добро. Аз не мога тук с а м и.“⁴⁷

След като се е лишил от Левски, на когото е възлагал всичките си надежди за щастлив изход от политическото предприятие, Каравелов е чувствувал нужда от друга здрава десница, от друг опитен организатор, на когото би могъл да се ослони със сигурност, докато сам води печатната кампания за подклаждане на революционния дух и за политическа ориентация. Единствено Хитов му е вдъхвал пълно доверие и като твърд характер, и като изпитан главатар, тъй като дори Атанас Узунов, наследник на Левски, е трябвало бързо да отстъпи на по-млади комитетски членове, неуспели още да си извоюват признание като вещи агитатори. Тепърва загубата на Левски е откривала пред Каравелов съвсем недвусмислено доколко сам той е бил безсилен да

* В писмото си Данаил Попов е изгъквал по този повод българското „безкрайно хладнокръвие към книжнината ни — към журналистиката“. „И други по-големи доказателства не трябва. А когато тия липсват, то е естествено, верно, че липсва и чувството за Народна Свобода. Ето че по тия само причини спира и единичния ни за пред хората политически вестник, „Независимост“. Това за нас е голям срам пред съплеменниците ни славяне, но няма що да се прави, когато невежеството над-вива.“

владее организационния апарат и да се справя с трудностите на практическата работа в България. Затова той се радва за готовността на Хитов, член на Централния комитет, да се премести в Букурещ, отдето е било и по-лесно да се поддържат връзки с България, отколкото от отдалечения Белград. „Аз не мога тук сами“, въздиша Каравелов в своята безпомощност, долавяйки толкова вражда и толкова слаба поддръжка наоколо си. Той се намира досущ в самочувствието на по-младия си побратим в Писек, Ив. Драсов, бивш член на ловешкия комитет, когато този открива пред Хитов (17 юли) кризата си, изживяна напоследък, с думите: „В името на правдата Ви говоря, че вашето писмо, пълно с насърчения, а още повече Вашето непоколебимо желязно постоянство ми дадоха нов живот!... Аз се бях съвсем отчаял вследствие на плачевното състояние на народа ни и сбъркването на великото ни свето дело! Нъ сега съм в пълна надежда, че щат пак да се поправят работите и че щем пак да победим, което зависи от Вашето прилежание и постоянство! Дързост, братко! Народът ни рано или късно ще оцени заслугата Ви и Вие вечно ще се споменувате от потомството.“⁴⁸

Но ако Каравелов се е окуражавал за момент при мисълта, че ще има край себе си лоялния, коравия и равния в патриотическото си усърдие войвода, положението на вестника е продължавало да остава критическо. „Г-н Каравелов, пише Драсов Хитову на 17 август, ни явява, че вестникът му ще престане, че няма достатъчно капитал.“⁴⁹ Тази песен не е нова. Тя започва още в съобщенията от администрацията на Независимост през пролетта 1873 г., за да продължи и до есента същата година в умолителен или заплашителен тон, като се превръща все по-често и в ядовит укор. Ето няколко примера. На 31 март Каравелов съобщава кратко до настоятелите и спомоществателите си да му отговорят „трябва ли им вестник, или не“, та според това да знае има ли смисъл да влиза в дългове. „Нас е вече срам да им напомняме; а тях не е срам да си струват оглухци!“ Две седмици по-късно, настоявайки за същото, той се провиква: „Чудни хора! Пари пращайте, пари!“ В края на април идва заканата, че той ще се види принуден да изнесе имената на длъжниците си. „Не накарвайте ни да бъдем варвари.“ На 26 май, като съобщава, че имал да получава от 180 души в Румъния, 18 души в Турско, 11 души в Сърбия и 9 души в Австрия 5304 франка, което правело 740 жълтици, той забелязва кратко и саркастично: „Разбира се, че ако нашата българска публика би била честна и добросъвестна, то вестникът би се удържал и ние не би търпели глад, нужди и срам от хората.“ На белградската печатница той дължал 102 австрийски талера, сметката за които му била представена чрез сръбското консулство в Букурещ за бързо изплащане.

На 7 юли 1873 г., като помества известието, писано навярно от Ботев, че Будилник бил престанал да излиза, „защото редакторът му не може да седи гладен и защото печатницата иска пари“, редакцията на Независимост добавя с горчив хумор: „Будилник е престанал по тая съща причина, по която са престанали досега всичките български весници, по която ще да престане после малко и Независимост... Редакцията на тоя вестник не е получила от никого ни пребиена пара. На нашата българска публика не трябва вестници. Дайте ни парички. Ние съветваме бъдещите български редактори да

отворят ахчийници и да варят шкембе-чорбаса.“ На 14 юли е поместено ироничното съобщение от Цариград, че благодарение на „горещия“ български патриотизъм в. П р а в о могъл да излиза вече само чрез дългове на редакцията си, на вересия. „Ние сме си ние“, добавя Каравелов лаконично. Но той не закъснява да изпълни заричането си и започва наскоро да обнародва имената на неизправните си „пренумеранти“. Това обаче не помага много, защото на 25 август той подновява ироничната си закана: „Твърде горещият патриотизъм на българите и техните богати пожертвования ни накарват да прекратим издаването на в. Независимост и да помислим за своето съществуване.“ И като настоява абонатите да внесат дълга си: „Това е най-последната наша молба.“ Писали му били някои, че обнародването на имената на абонатите от Турция могло да се вземе за предателство. „А нима, възразява Каравелов, не е предателство да излъжете човека и да го накарате да влезе в големи дългове?“ Заканата не бива изпълнена по отношение на тези абонати и, трябва да се предполага, поне някои от тях, както и други от Румъния, са си внесли абонамента, защото на 15 септември 1873 г. в навечерието на новата, четвъртата годишнина на вестника, Каравелов пише: „Нашият вестник ще продължава своето съществуване само тогава, когато срещне съчувствие от всяка страна.“ Не се ли явят предплатили абонати, редакторът щял „да остави това занятие на друго“^{*50}.

* Ако е имало някой да злорадствува най-много за трудното положение на Каравелов и за заканата му да спре издаването на вестника си, това е бил — покрай кръга на „Добродетелната“ — несъмнено Ив. Найденов. Още в броя на Независимост от 15 септември 1873 г., във фейлетона „Напредваме ли ние?“, в който са се изброявали печални факти за упадък на просветното, книжовното и културното дело в България, Каравелов е подигравал редактора на „присноблаженото Право“ за отчаяната му статия, изтъкнала мъчнотите за съществуване на вестника при намаления брой абонати. Като е изтъквал, че българските обществени работи вървят „тричаво“, Каравелов е винял за това и ръководителите на народа ни, посветили се на задачата си, „без да имат нужните способности и без да се ползват от каквото и да е знание“. И за пример той е вземал в. П р а в о. „Безграмотност, невежество, безцелни фрази и противоположни убеждения се срещат на всяка една страница и във всяка една статия. Подобен вестник не принася чест ни на онзи, който го издава, ни на онзи, който го чете.“

Взел повод от признанието на Каравелов, че бил принуден да прекрати вестника си и да помисли за друго занятие, Найденов не закъснява да си отмъсти за тази злъчна и унищожителна присъда. В П р а в о от 21 септември 1873 г. се явява една уродна статия, посветена на отрицателната и пагубна дейност на писателя, който според него възглавявал долната и тъмна емигрантска сбирщина. Съобщил първо: че в. Независимост „през тези дене бере душа и има да издъхне“, Найденов продължава за редактора му: „Никога не е бил той по-смешен в смущението си и в забъркването на политиката си, никога той не е бил по-грозен и по-отвратителен в попришните си и в издадническите си замисли... Той оставя попришето си, на което постигна пълнейши неуспех, оставя го гонен и презиран от ония, които мистяха да поддържат него и вестника му; що думаме? — напушат го и отвръщат се с негодуване от него и ония негови достойни другари и деятели, на които примерен корифей беше самият той, напушат го разбойниците на Влашко и Сърбия, развратниците и последните хора на княжествата край Дунав и Сава.“ Нататък Найденов изтъква, че досега П р а в о рядко е споменувало за „гюррултаджийската дейност на г. Каравелов“, но сега, при гроба на Независимост, се налагало да каже истината за него. А тая истина била:

Докато българският народ бил зает с черковната си борба, „авантюристи някои и люде, подадени на разни революционни ветрове в Европа“, подготвяли бунт в България „за възстановяване на вехтото българско царство“. „Самозванните и своекористните деятели на революцията намериха приятели единствено в разбойниците

След пауза около един месец обаче, на 20 октомври, Независимост започва своето редовно излизане. Не че този път читателите са станали по-съвестни с изплащането на абонамента си, за да няма повод редакцията да се връща към предишните напомняния и натяквания, протести и закани за спиране на изданието. Напротив! Каравелов, изглежда, се е каял за отмятането си от взетото по-рано решение, защото на 1 юни 1874 г. той порицава равнодушието на абонаентите, забелязвайки: „в редакцията не ядат камъне“. Три месеца по-рано, на 1 март 1874 г., той е писал на Драсов, за да оправдае спирането на вестника с непосилните свои жертви: „Ако у нас да би се появил Александър Хумболд, то българите би го разпеле на кръст. Аз работя своето, не ща да зная никого. Комуто се харесва вестникът ми, нека го чете, а комуто се не харесва, нека го хвърли... Нека говори кой що ще. Още шест месеца остават, а после нека работят честните и умните патриоти.“⁵¹ Жлъчната ирония свидетелствува ясно за настрояването, от което са писани и следните редове до Драсов от 29 март с. г.: „Положението ми е тричаво. Панайот е тука. И от него няма нищо.“ На 2 юни той съобщава на същия приятел, че продавал пе-

и вагабонти — в заразените и отровените стихии, които изхвърляше българският народ из себе си и които намериха прибежище отвъд Дунава.“ Каравелов започнал да издава вестника си „под паричното покровителство на Сърбия: за зла чест генерал Блазнавац бил вече покойник, та не могъл да разкаже, „с какви обещания е изкупил кожата на г. Каравелов“, за да отбегне този от съда в Белград. „Сам си той (Каравелов) изневери на едно гнусно съзаклятие, сам си с лисически черти, а с подли и низки маниери сам си мълкохап и страхлив, а луд и свиреп, сам си безсъвестен и властолюбив, а фодул и с език подобен на волска опашка — той захвана своето развратно пропагандиране, своите глупешки проповядвания, своите умрихоски възвания и своите безкрайни лъжи и нападения, клевети и потворства. Крадците и разбойниците, интригантите и всички други калпави личности, с които толкова изобилствуват придунавските княжества, осетиха на часът, че са се сподобили с нов апостол и деловодител, и мъж, достоен да краси смрадната тяхна стихия, и не закъсняха да се прилепят до г. Каравелов...“ Той, „приемникът на Раковски!“, захванал да праща агентите си и да рови в България. „От Белград искаха плод на разноските си, искаха революционни приготовления. Това беше условието на изкуплението му. Събитията около София и ония напоследък... показаха кой род са агентите на Каравелов и до коя степен на низост могат те да слязат. Азия цяла до Багдат се ороси с кървави сълзи на невинни хора, оклеветени от вагабонти и разбойници! Тъмница не е останала може би из нашето отечество, която да не е чула въздишките и отчаянието на злочести люде, пострадали вследствие на интригите или на потворствата на Каравелов и Съдружие! Потрепери, о княже на подземните механи! ораторе на развратните домове! дипломате на лагъмите и на гиризите!... След петгодишното си действование, което роди само черни дела, ето ти оставяш арсената, на която се подвизаваше, в пълно съзнание на безсилието си и на нищожеството си...“

И Найденов приключва словесните си изстъпления, без мяра ругателни, тъй не-сериозни в подозренията си и тъй безпомощни стилово, като заявява, че редакцията на *Право* се спряла на предмета, за „да сваля завесата от мрачния тъгъл и да открие карагозите“, като вдигне и глас на протест срещу „систематическото развращение на нашето юношество, против разпространението на злите начала из нашето отечество“, „за да възпре народа от пътя към бездънната пропаст, към която го блъскат“.

Каравелов и този път не остава длъжен на Найденов. Но той ще бъде по-кратък в отговора си и няма да влиза в полемика по същество на доносите: това би било вече под достойнството му. С презрение и пътем той нарича клеветника си — поставил се в пълна услуга на турската реакция и на консервативната клика около Ив. Пенчович — „едно от най-низките, от най-калпавите и от най-подлите животни“ (Независимост, бр. 1 от 20 октомври 1873 г.). И втори път, но едва два ме-

чатницата си и че се канел да замине за Белград, а малко по-късно — че българските обществени работи отивали зле („Няма хора, няма с кого да работиш... Аз съм останал сами, но моята сила е още цяла“), че емигрантите мислели единствено: „Парички ни дайте само“, и че при намерение да изкара годишнината на вестника си не намирал по цяло Влашко гарант за него...⁵²

На 23 юли той заплашва нередовните си „преномеранти“ от Браила, Галац, Болград, Гюргево и други румънски градове, че ще напечата имената им „за смях и за презиране на честните хора“. На 13 юни той направо съобщава на агента си от Цариград (Г-ну?) да побърза с вноските на абонатите на вестника: „защото ние имаме намерение да прекратим издаването му. Това трябва да стане по много причини, които ще да бъдат явени в 52. брой.“ На същия адрес той отговаря на 20 юли, все в рубриката „От редакцията“: „Причината е съвсем друга. След време всичко ще да бъде обяснено. С голи обещания нищо се не върши. Изпроводете ни онова, колкото се може по-скоро.“ В поетическа форма и използвайки едно стихотворение на Хайне от сбирката *Die Heimkehr* („Gaben mir Rat und gute Lehren“), преведено доста свободно в Независимост от 6 юли 1874 г., Каравелов определя по-точно „причината“ на своето решение и настроението си при размисъл за толкова „голи обещания“ за помощ:

Много съм слушал аз добри съвети,
Наставления, доброжелания и обещания свети.
Хората ми говореха: „Не роптайте,
Ние ще да ви поддържаме, на pewno знайте!“
Аз повярвах, оставих в техните ръце своята съдбина
И насмалко щях да загина...

В продължението на стихотворението е казано, че се намерил добър човек да подкрепи неволника, за да не загине, като му носел всеки ден хляб, без да иска каквато и да било награда, и неволникът бил готов да му дари и честта си в отплата, ала не могъл да стори това. Защо? „Тоя човек съм аз сами.“

Сега след статията в *Право* и овладял напълно раздражението си, той отправя във вестника си, бр. 8 от 8 декември с. г., следното писмо „Г-ну И. Найденову в Цариград“:

„Ако вие да не би били патка, то ние би са разсърдили и отговорили би сериозно на вашите крякания... И така ние ви даваме воля да крякате до последните истерики, а ако ви се скъса някоя жила, то ви съветваме да прочетете молитвата на г-на Шутоша. Колкото за хъшовете, които вие безчестите така несправедливо и на които давате такива гнуснави епитети, ние ви съветваме да паднете пред „тяхна милост“ на колене и да им помолите като на светини. Секи един хъш, даже и най-последният, е по-достоеен от няколко хиляди турски подлизурки и от няколко милиона глупави патки. Сиромас Найденов! Тоя човек е заслужил почетно място в лудницата, а българите го накарали да им издава вестник! Сиромаси българии!“

Редом с язвителния си хумор Каравелов не забравя да се подбие и по-шеговито, отправяйки все в същия брой на *Независимост* и второ писмо, „пак г-ну Найденову“: „Хъшовете ни помолеха да ви дадем следующия съвет. Прибързайте и обесете се на сухата върба при Кюл-боклук, защото казанлъчане са помислили да я отсекаат.“

Минавайки от алегорична поезия към ясна и суха проза, Каравелов е писал на приятел от Загреб, все през юли, за да оправдае прекъсването в недалечно време на вестника си: „И ние знаем, че е добре (навярно: да се продължи вестникът), но проклетите пари развалят всичката работа. Който е принуден да жертвува, той трябва по-напред да има от где да жертвува...“ На 27 юли той съобщава на Д. Д. в Крайова все по същия повод: „Ние сме принудени да прекратим своето вземане-даване с всичките наши преномеранти до 1 октомври, защото имаме намерение да напуснем и самото занятие, с което се занимаваме днес. Из 10 града по 10 жълтици са 100, а за нас 100 жълтици са цял капитал.“ Повтаряйки неуморно подканите си за изплащане на абонамента, Каравелов не е скривал решението си да прекрати неблагоприятния си труд, тъй малко зачетен навсякъде. На 21 септември той предупреждава някого си З. във Фокшани: „Молиме Ви да свършите с нази сметките си колкото се може по-скоро, защото обстоятелствата ни принуждават да променим своите занятия.“⁵³

Тези думи е трябвало да бъдат навсякъде чути, за да не кори никой публициста, след като той е поддържал тъй дълго несгодите на бремето си, че се е решил да го снесе от плещите си. И когато въпреки всички предупреждения желаното съдействие не идва, Каравелов спира вестника си на 12 октомври 1874 г., след като издава и последния му 52 брой. Този път не идва вече никакво възкресение. Панайот Хитов е преценявал правилно както обективните причини, така и всичко субективно в разочарованието на другаря си, когато, отговаряйки на Драсов, му е писал на 8 септември 1873 г. върху положението: че правдата в света била останала „на ножа на остроото и на пушката на устата“; че нашият народ за жалост бил „лишен от тая практика“ (да търси свободата си чрез оръжие); че Ат. Узунов и М. Греков, извадени от затвора, би трябвало да напуснат Турция като компрометирани; че „нашите богати са турско оръдие“; и че Каравелов щял да направи най-добре да заработи там, гдето би имал най-големи удобства. „А гдето ти пише Каравелов, че не му съчувствуват от България, брате, нали виждаш, че няма ни една година — случиха се толкова бели и се опропастиха и хора и пари... Ние не трябва да им се сърдим, а колко за г. Каравелова и аз мисля, че ще е по-добре, ако го викат да доди у Сърбия; но най-сетне аз мисля, че гдето и да иде, той все ще бъде за полза на отечеството си. Брате, аз да имам средство, аз го би подпомогнал от мене си, дано издържеше една година още...“⁵⁴ Тревогата, нададена от Каравелов през втората половина на 1873 г., не е останала без никакъв слаб отзвук у неговите почитатели; и подкрепен от тях повече морално, отколкото финансово, той се е отказвал да изпълни намерението си за отдръпване от журналистическото поле и за прибиране в Сърбия. „Ако нашите патриоти, пише той през май 1874 г., не би ни насърчили есенеска, то ние не бихме предприели издаването на четвъртото годишно течение.“⁵⁵ По-късно на 14 септември с. г., разкаян, че се е поддал доверчиво на голи думи, той се тъжи: „Ние сме сити с обещания. Не може се. Преди една година нашите патриоти ни дадоха цяла кола обещания и за две пари помощ. Ако един човек е принуден да търпи различни гонения, то трябва да е помогнат барем материално.“⁵⁶ На приятел в Бранла

той пише все тогава: „Употребете всичките си сили и подкрепете ни в това критическо за нас време, защото в противен случай падението ни е неизбежно.“⁵⁷ Неизбежният край настъпва, предвиден и очакван стоически. Да се понася толкова апатия и търпимостта е надвишавало мярката на възможното за него.

Дотогава въпреки силно накърнения си престиж мълчаливата или гласна обструкция от толкова страни и крайно затрудненото си материално положение, Каравелов отстоява храбро позициите си, верен на идеите, които са го въодушевявали в дружбата с Левски. Продължавайки да обсъжда външни и вътрешни въпроси, свързани с революционната агитация, той работи усърдно за закрепване на комитетите и взема присърце новия план за едно общо събрание. Но преди това той се е връщал постоянно в мислите си към образа на нещастния Левски, като припомня на читателите жестокия му край и наглася поетическа прослава за него. Отправя ли той през май 1873 г. към враговете си една Песен на „чувствителните“ герои, в която последните заявяват:

Ако някой е по-честен
От моята фигура,
То залягам под своята
Чизма да го тура. —

Клевета го, попържам,
Черна му лицето;
А от това мене става
Леко на сърцето;

или минава от сатиричен към елегичен тон в размислите си за тъжен контраст между безсилна старост и весела младост, за майка, която в притома очаква напразно чедото си отвъд Дунав, за тегло, от което изход не се вижда („Преминуват годинките“); той не забравя покрай личната си безрадостна участ страшната съдба на Апостола, загинал за свободата на роба, и на 2 юни 1873 г. печата песента си „На В. Левски“, в която зове слънце и месец:

Освежете българската
Бесилница света,
Която е възвдигната
От ръка проклета!
Тука виси добър юнак
Или млада сила,
Която е възкръсила
Своята майка мила,
Която е пробудила
Своят мило племе,
Която е посеяла
Ново здраво семе.

Като съобщава на 9 юни с. г. в Независимост за „кадрото“, издадено от Недялко Пандурски с ликовите на народните герои (Раковски, Хаджи Димитър, Ангел Кънчев, Караджата...), Каравелов

пита защо няма там образа на Васил Левски, както и този на братя Миладинови, „първите български мъченици“⁵⁸. Едва през юли и август с. г. той е в положение да изнесе по-определено сведения за мъченическата смърт на Апостола по сведения, дошли от Ловеч и Плевен. Той говори за изтезания на Апостола в казармите, предприети с цел да се изтръгнат признания; за завеждане на полумъртвия затворник до бесилката; за предателството на поп Кръстьо, от когото всичко честно страняло и когото открито народът проклинал...⁵⁹ Вестите настройват мрачно поета публицист, останал да следва завета на избитите или затворени мъченици, за които той наскоро през есента пише⁶⁰:

Я не плачи, я не жaley,
Планино зелена
Не грижи се, но посрещни
Сланата есена!
И мойто е клето сърце
Тежко наранено,
Но слъд снегът ще да бъде
Пак всичко зелено

Заедно със смяната в природата идва и укрепналата вяра в народното пробуждане:

По тебе ще пак да цъвнат
Божур и лалета;
А азе ще да намера
По-храбри момчета.
Хайде кажи: Бог да прости
Спиро, Караджата...
Помоли се така също
И за Васил Левски...
Тия мъже посеяха
За свобода семе;
А ние ще да жъниме
Кога дойде време...

Оптимизмът тук е повече показан, агитационен, отколкото искрен и съкровен. Настроението на Каравелов по това време не е могло да бъде по-друго от самочувствието на Ботев, който все тогава, в Независимост от 15 септември печата „В механата“, с презрителния отказ от мнимите революционери между емиграцията:

Ще да пия на пук врагу,
На пук и вам, патриоти!
В светът няма мило, драго —
Вредом пълно с идиоти!

Но поезията е чувство на момента, глас на сърцето, полет на въображението, а разумът, а дългът, а мъжката воля като по-трайни стимули са налагали да се потърси изход от кризата, в която е попаднало комитетското дело. И в Румъния, и в България се е съз-

навала след дългия застой през цялата 1873 г. нужда от възобнова на организацията, имало е угризение за напуснатото след Левски събиране на силите и някои по-млади от посветените в делото са проявявали ревност за подвижничество в духа на Апостола. Така именно Михаил Греков, роден в 1847 г., възпитаник на гимназията в Николаев, учител в Сливен и освободен от затвора по процеса на Атанас Узунов, понеже бил руски поданик, се сближава в Русе, където живее под закрилата на Руското консулство, с Никола Обретенов, връзката между комитета в Букурещ и „кубратовци“ (русенския комитет), другар на Ангел Кънчев, за да потърсят начин за излизане от срамното бездействие.⁶¹ Споразумявайки се с „асеновци“ (търновския комитет), т. е. с ядрото около Иван Х. Димитров, което се е запазвало здраво и към което се присъединява наскоро Стефан Стамболов, Греков се обръща на 28 октомври 1873 г. към Хитов, за да настоя за свикване на общо събрание в пределите на България. „Доста сме се губили в тъмното! Вие, вънкашните наши братя, се надявате, че ние сме извършили нещо, а ние хабер нямаме.“⁶² Държейки за постигане на съгласие, понеже имало изгледи за сполука, народът бил готов да тръгне, ако се явял някой да го поведе. Греков във второ писмо от януари 1874 г. пита: „Какво правят нашите войводи, нашите първенци, нашите свободни братя във Влашко, Русия и Сърбия? Братята ни се бесят, проваждат в заточение, гният в хапсаните... Ако ти не поведеш народа, то на кого той да се надява и от кого помощ да очаква? И като кори войводата, че в такова време тъкмял да се жени в Белград, и като изтъква, че хладнокръвното мируване било недостойно, младият революционер съобщава от името на „Главния централен комитет в България“: „Ние сме млади, кръвта ни ври и не можеме вече да очакваме догдето се накани дядо Патаран да ни освобождава. Право ти казваме — решението беше таквози, че напролет, не по-късно, освободението ще се начене, че било вече и една пушка да нямаме!“ Хитов трябва да помисли за събирането на юнаци, „защото това велико дело пак с чети ще се почне... Ние сами ще образуваме чети, но народът по-малко доверие има към нас, отколкото към Вас, които вече толкози сте прочути... Тръгни, прочее, с това писмо по Влашко, кажи на тамкашните ни патриоти желанието ни... Ние дотолкова сме уверени в работите си, щото никаква сила не е в състояние да ни разубеди...“⁶³

Панайот Хитов се отзовава с готовност на този пламенен зов. Възвръщането към неговата четнишка тактика и признаването му за пръв човек на революционното дело е ласкаело неговото войводско самослюбие. Препоръчвайки свикване на общото събрание не в България, а във Влашко или Сърбия, и то до 10 март с. г., той не е споделял напълно безкритичния оптимизъм на Греков, като се е вслушвал и в гласа на Драсов, по-трезвен и скептичен. От Писек Драсов е писал на 11 януари 1874 г. на Панайот да се не залавя за четничеството, докато не се увери, че има надежда за сполука, чрез достатъчно юнаци отвън и отвътре. Не се излагайте, увещава той, на опасност при липса на здрава организация, „защото, не дай Боже, и след Вацето загубване да има кой да продължава борбата“. И Драсов е добавял: „Вчера получих писмо от Каравелов. Той ми не дава

никаква надежда, оплаква се доста. Нямамо хора почтени, с които да работи, даже и добър гарант за листа си не може да намери. В критическо положение бил. Имало и строга цензура и преследвания от румънското правителство... Щом получа пари, ще му пратя Вашите 5 минца...⁶⁴

Становището на Каравелов е било в съгласие с преценката на положението от Драсов и в разрез с наивната самонадеяност на Греков. Редакторът на Независимост е знаел по-добре от мнозина други какво може да се очаква от емиграцията и комитетите вътре. Повдигане на народа, чети отвън, изолирано българско движение: това му се е струвало за момента немислена идея, младежка самоизмама, срещу която е трябвало да се реагира бързо, докато не се е дошло до рискувани предприятия, гибелни за делото. И той, поучен достатъчно от опита, пише във вестника си от 9 февруари 1874 г. уводна статия, насочена главно против гръцките интриги, но положила тежест върху необходимостта от благоразумно изчакване на събитията, при засилена скрита работа за балканско и славянско споразумение:

„Както сърбите, така и българите са длъжни да премерят собствени сили, да се споразумеят помежду си и да дадат край на ония гръко-турски злодейства, които се ползват почти ежедневно. Славянските племена трябва да работят по-скоро... Всяка една прокламация, която би се появила в сегашно време и която би съветвала българския народ да въстане и да търси своите права, е произлязла из под перото на нашите неприятели. Не лъжете се, братия! Приготовлявайте се и мълчете. Скривайте своите действия от гърците, които твърде лесно могат да ги опропасти. Когато настане време и когато удари часът, то народът ни ще въстане без прокламация. Частните въстания и хайдушките чети са вече безполезни. Ние сме длъжни или да въстанем всички, или да чакаме по-добри и по-щастливи минути... Българската революция трябва да бъде революция на всички Балкански полуостров. Без споразумение със Сърбия, с Румъния, с Черна гора (даже и с Русия) ние твърде тежко ще да достигнем до своите цели. Вардете се от гърците.“⁶⁵

Предупреждението е било насочено към разгорещените глави, увлекли се безразсъдно в рискувани планове, благоприятни само за враговете ни, които са плашели постоянно турците със славянската агресия на Балканите. Каравелов не е разчитал вече на случайни и неорганизирані въстания, изгубил е вяра в неподготвената вътрешно и неосигурената с реална помощ от съседите революция, не е виждал правилното разрешение на българския въпрос без съгласуването му с руските военни и дипломатически планове; и това резервирано или критическо гледище е озадачавало приятелите му от крайното течение, които са схващали работите по-просто и с по-голяма самонадеяност.

Взел бележка от скептицизма на Каравелов и от апатията на „самозваните патриоти“ в Румъния, Драсов, който все пак е разчитал за българското освобождение преди всичко на храбрите „балкански чета“, а не на чуждата помощ, на Русия или Сърбия, се съгласява през юни 1874 г. да се завърне от Чешко и да проагитира в Румъния идеята за общо събрание.⁶⁶ Той извършва наистина това, посещава през юли и август някои градове, открива „живи българи“ там и се съвещава в Букурещ с Никола Обретенов, също и с Каравелов

(трябва да предполагаме), след което по общо решение бива разпратена в началото на август покана навсякъде за събрание на комитетите на 15 август с. г.

Ако от самия Каравелов имаме запазени само малко преки свидетелства за мислите и намеренията му от това време (бидейки архивата му в по-голямата си част унищожена), а в замяна не липсват други документи — и особено спомените на Греков за срещата му с Каравелов в началото на 1874 г., — от които узнаваме нещо повече по тази точка. В мемоарите си, писани след Освобождението, Греков предава подробно разговорите си през няколкото дни, прекарани в Букурещ на гости у Каравелов, в къщата му на Калеа Мошилор № 122, гдето била и печатницата му.⁶⁷ Влизайки тук, той вижда всред широк салон печатна машина, колелото на която е въртял един мъж, подпомаган от енергична жена, неколцина словослагатели и погълнатия от работата си на голяма маса до стената представителен чернобрад човек. Вдълбочен в писане, този човек, самият Каравелов, когото Греков не бил виждал по-рано, не повдигнал глава, за да погледне госта, когото и не забелязал дори при доближаването му.

„Спрях се, разказва Греков (и това е едно от малкото живи описания, оставени ни за Каравелов), пред тая брадата, космата фигура, що пишеше със сила и нареждаше едно след друго къси редчета на тясно, ала дълго парче хартия. Ръцете на юнака бяха запретнати до лактите, а облечен бе той в нощния си костюм, прикрит отгоре с плетена фланела, краката му бяха обути в чехли; всичко свидетелствуваше какво юнака, както бе станал от леглото, така и седнал на стола и се заловил за работа. Косата и брадата на юнака не бяха срезени, последната дълга и широка почти допираше до хартията, над която той редеше своите криволички, а бялото му висско чело от движението на очите и веждите се мръщеше: кожата се събираше и правеше сгънки или пък се разпъваше... Наред с него, малко по-отстрани, наведен над една по-малка маса, пишеше един млад черноок човек, когото аз не познавах, койго така също не повдигаше глава да ме погледне.“

След като напразно чакал да му обърнат внимание, дори и след като поздравил юнака, без той да му отговори, Греков се решил да го барне по рамото и да му се отрекомандува. „Любен скокна от мястото си, доближи ме, прегърна.“ Изваденият от съсредоточение писател завел госта си в друга стая, в библиотеката си, запознал го с жена си и го отрупал с безброй въпроси. Интересувал се най-много от положението на народа и на комитетите, разпитвал го и за арестуването му във връзка с приключението на Узунов и останал много доволен, че нищо друго не било разкрито от организацията в Сливен. Греков изложил на Любен, който от дълги години не се бил връщал в отечеството си, как стоят в същност работите там, колко малко народът бил подготвен да изнесе на свои плещи освобождението си и какъв голям труд предстоял за организиране на революцията, след което поради събитията от 1872 и 1873 г. всичко било разнебитено. Сърдел ли се е Любен за това положение, винейки народа, Греков е стоварвал отговорността върху интелигенцията, която малко се била погрижила за подготвянето на този народ. Греков споменал и за мнението на секретаря на Руското консулство в Русе, Крилов, който критикувал революционната проповед на Каравелов, изтъквал опасностите за българите при една военна несполука на Русия, в борбата ѝ с цяла Европа, и поддържал преди всичко лозунга: „Без просвещение няма свобода.“ Той съобщил и за възгледите на поета Добри Чинтулов,

на Тодор Икономов и на други лица, също тъй разочаровани от идеята за преждевременно въстание. Чувайки това, Каравелов не се стърпява, избухва ав гняв и започва да негодува срещу „младите“, на които не могло да се разчита в нищо. „Нямаме подготвени младежи, и тия, които ги имаме, нищо не струват!“

Каравелов е признавал талантите на Ботев, ценял е поетическата му дарба и енергичното му перо на публицист, но не е разбирал, че младият му приятел, заживял с идеала за хайдушки подвиг, не търпи каквото и да било опекунство и понасяйки с мъка наложената му по принуда дисциплина, дошла в разрез с мечтателната му природа. Ако обаче към този свой сътрудник, от когото все пак е имал нужда в редакцията, Каравелов е проявявал известно снизхождение, за другата букурещка интелигенция той е намирал думи за жесток укор — било поради бездарността ѝ, било поради отдаването ѝ на разврат и пианство:

„Способни ръце да пишат няма; главни да мислят свободно, самостоятелно няма; като изключим Ботев и още един-двайца, останалото е боклук, боклук никому не-потребен... Тодор Пеев и Васил Стоянов само се мъчат да пишат, но и писаното от тях толкова струва... Сред тях имаше един свесен — говоря за Васил Друмев, — но и той отиде та се почерни... Пък що се отнася до комитетите, за тях и дума не трябва да става... На чорбаджията комитет, такъв комитет, комуто пари трябва да се дават, е непотребен... Сиромасите няма какво да дават, те работят само за гърлото си и казват: Комитет не ни трябва, свобода също, ние сме и така свободни.“

Доколко Греков предава точно мненията на разгневения си приятел, трудно е да се каже. Пишейки дълго време след събитията и разговорите, той по неволя е могъл да преиначава чутото, внасяйки там нещо субективно свое, върху което са се отразявали и чувствата или схващанията от по-късно. В светлината на познатите други изказвания на Каравелов обаче свидетелствата на Греков добиват вид на добросъвестна и вярна в най-общия си смисъл информация. Сигурната памет на мемоариста е запазила добре ако не текстовата страна на беседата, поне нейната идейна и фактическа същина, както и нейното основно настроение. Трябва да забележим за отношенията между Каравелов и Ботев в този момент, че те са били най-приятелски и че след като Каравелов към средата на 1872 г. е прибрал като свой помощник освободения от затвора Ботев, съвместната им работа в Свобода и в Независимост е продължавала непрекъснато до спирането на вестника.

Все в този пръв разговор Каравелов се е оплаквал от ниския тираж на Независимост, взет като мерило за интереса на емиграцията към революционното и просветното дело. Трябвало би според него, ако се помни, че във Влашко и Молдова живеят стотина хиляди българи, вестникът като единствен български орган да се получава най-малко от пет-шест хиляди абонати; а в действителност той излизал едва в хиляда и няколко екземпляра. При това абонати били не богатите, а средната ръка хора и в България отивали по-преди стотина-двеста броя, после много по-малко, като напоследък изпращането спряло напълно. „Тежко ми е, милий мой, знаеш ли, че понякога няма с кого две думи да прикажа, мислите си да разменя...“ И за да изкаже всичкото си отчаяние, Каравелов издекламира пред госта двата куплета на стихотворението си „Ох не цъвти в руски Сибир...“

Не пее се веч и мене
В тая земя чужда, —
Тукашните патриоти
От мен нямат нужда!
Хайде и аз да си легна,
Сладко да задрема,
И да смеси чувствата си
С червата в корема.

Развълнуван от признанията си, Каравелов добавя:

„Ето какви мисли дохаждат в главата ми понякога, брате мой! Дохождат такива тежки минути, много тежки минути, когато просто се отчайвам, мисля да напусна бойното поле, да избягам, недостоеен е рабът за жертвата, що му я принасям! Напрегнал съм всички сили да се карам с чорбаджините, да ги хуля, изобличавам, да защитавам правата на роба, не ще ли е по-добре за мене, вместо да водя борба с чорбаджините да се съединя с тях, да ги възпявам, пък да минавам благ живот, както бубрек в лой? Но, не! не мога аз това направи, такова ми е търсатата, ще плача, ще се препирам, ще се карам, бия за правата на слабия роб, докато умра, при всичко, че той това не заслужава.“

Каравелов е щял да продължи в този тон изблика си на разочарование, но Наталия, жена му, влязла и поканила двамата на обяд, на който ги чакал отдавна Ботев и на който не липсвало и прекрасното драгошанско вино. Тук на трапезата при съвсем друго настроение Каравелов вдигнал чашата с пожелание към госта: „Дай Боже здраве, да се видим весели, свободни; на връх Стара планина шаро агне на шиш да печем и с руйно вино да го заливаме!“ На Ботев, когато скокнал да иде за трети път с гърнето за вино, Каравелов казал: „Харесвам те, ала искам и на работата да бъдеш тъй пъргав; хайде, сега попей ми някоя старовремена песен!“ Греков между това се обърнал към домакина: „Слушай, бай Любене, какво би ти отговорил на моето предложение да последваме, макар временно, съвета на трезвия глас, да зарежем революцията и да се заловим с просвещението на народа, да го подготвим малко нещо, понеже сега никак го не бива.“ И без много маяне гостът развил идеята си: вместо Независимост, който могъл да бъде спрян временно, или пък успоредно с него да се издава „някакъв литературен журнал... с малко смекчен тон, не толкова резко направление“; такъв журнал би намерил достъп отвъд Дунав и би принесъл голяма полза, понеже би се чел навред...

Каравелов отклонил разговора по този предмет, за да не се развали хубавото настроение при песента на Ботев, и едва на другия ден в библиотеката си той се върнал на идеята на младия си приятел, при по-спокойно разположение на духа. След като издекламирал този път „Хубава си, моя горо...“, той направил отново признание, че страдал дълбоко от трудното си положение и от толкова неприятно: „Тежко ми е не от работа — от труд Любен се не бои, — но мене е тежко за това, че работиш и се излагаш за безчувствени роби, които не само те не разбират, не искат да те разберат, а още те и преследват.“ Той посочил лицето си: „то е весело, засмяно, ала сърцето ми е тъжно, наранено“; признал: „слабея, даже, ако искаш, ста-

рея, изнемоощавам“; и започнал да негодува против чорбаджиите във Влашко, които за интерес ставали изменници на народното дело, предатели, турски шпиони, които му връщали с лихва за дързостта му да ги клейми и позори; негодувал Любен и против простата емигрантска маса, тъй непостоянна в чувствата си, в патриотизма си: „Тая минута тя плаче за тебе, жертвува се и прави всичко, що ѝ заповядаш, след минута зарязва, разтърква знамето ти и те разкъсва на парчета.“

Греков, слушайки тези поплаки в стила на стихотворението „Предатели, изедници...“, повдигнал отново въпроса за нуждата от едно списание, което би имало свободен достъп в Турция; списание, което, при чисто научно съдържание, но и със статии от исторически характер, в които се засягат революции и опити за освобождение на народите, би принесло несъмнена полза за пробуждане на народния дух. Независимост, колкото и добре списван, колкото и ценен от вещите хора като „прекрасен революционен орган“, почти не достигал до народа: за Сливен напр. се изпращали тридесет броя, но надали три от тях попадали в ръцете на простия читател.* Любен изслушал търпеливо докрай госта си. И като забелязал, че и той мисли така, изказал мнение да се потърпи до наесен, докогато щял да уреди някои свои работи, та тогава да се започнело списанието. За това списание Греков предложил названието *Знание*, каквото име носел един подобен руски журнал. По-важен за часа се оказвал обаче за Любен въпросът за състоянието на комитетите в България, особено когато се е изтъквала нуждата от ново общо събрание, което трябвало да изясни и отношението на Централния комитет в Букурещ към внушенията от вътрешността.

3

Поврат у Каравелов към просветно-литературен труд. — Какво означава отказът от публицистиката? — Революцията като подготовка за едно освобождение чрез руска намеса. — Опортюнизм на практическия политик. — Възвръщане към славянофилската теза за мисията на Русия. — Аксаков и Данилевски получават нов кредит в очите на Каравелов. — Лозунгът: „Свободата не ще екзарх, иска Караджата.“ — „Привременен централен комитет“ от август 1874 г. и решенията му. — Изострени отношения между Каравелов и Ботев. — Спиране на *Независимост*. „Прощавайте! Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.“ — Ропот срещу Каравелов за исканите от него диктаторски пълномощия. — Аферата с револверите и Ботев. — Каравелов против общото събрание на комитета през март 1875 г. — Недоразумения между Каравелов и Ботев. Сръбският консул в Букурещ за неограничените права на Каравелов. — Недоволство в Белград от редактора на *Независимост*.

* Като говори за ролята на цариградския български печат в пробуждането на народното съзнание и в поддържането на легалната политическа борба, предпоставка на освободителното движение, Ст. Бобчев изтъква в спомените си сравнително много слабо влияние на емигрантския печат у нас поради трудния му достъп до народа в низините. „... Никак не искам да подценя, пише той, заслугите на българския революционен вестник, който се издаваше зад границата, т. е. вън от Турция... Но не може да не се признае, че неговото въздействие не беше така широко, не беше тъй непосредствено и не можеше да засяга дълбоко народните маси. Един революционен вестник можеше да се пренася в нашенско с голям страх, с голяма предпазливост и даже опасност. Не всеки се наемаше да носи тоя риск, поради това рядко беше явяването на революционните издания в страната. Малцина, съвсем малцина бяха щастливците, до които можеше да достигне революционен лист. Така че влиянието беше крайно ограничено.“⁶⁸

За оногава, който, съдейки по направлението на Независимост, би намерил странно твърдението на Греков, че Каравелов е могъл да мисли в началото на 1874 г. за напускане на вестникарството и за започване на един чисто книжовен лист, би трябвало да припомним, първо, собствените недвусмислени декларации на Каравелов пред Хитов и Драсов от средата на 1873 г. Както вече видяхме, ред обстоятелства и съображения влияят така върху революционера, че той, поддавайки се на разочарования, клони все повече към решението за оттегляне от букурещката среда или за основаване на един научно-просветен орган, при който би имал по-малко досади и по-голямо нравствено удовлетворение. Но за скъсване с революционната организация, особено ако би продължил вестникът, не е могло да става и дума. Всичкото е било там, че губейки вярата си в единствено спасителната комитетска акция и без да оспорва необходимостта от нейното продължение и от революцията изобщо като най-къс път към целта, освободението, Каравелов не е изключвал ползата и от други методи на действия за достигане на тази цел, именно образователната пропаганда и отричаното по-рано съдействие на великите сили, по-право на славянска Русия. При един ум, способен да съгласува различни ходове на мисълта, когато те означават догонване на общия идеал, и при все по-живо чувствуваната необходимост от спокоен литературен труд, който е лежал всякога по-близо до сърцето му, той е могъл да мине към по-интензивно отдаване на този труд, без да скъсва с опитите за смели действия, стига те да се движат в желаната от него посока. Не е ли бил в същност Любен просветител и революционер едновременно, щом Свобода и Независимост са се пълнели с белетристика и други литературно-научни статии и бележки? И не е ли означавал проектът за едно списание една по-радикална промяна в програмата на вестника, като се изостави политическият му отдел, пречка за достъпа в България? Еволюцията тук се е извършвала най-естествено, без умисъл за изневяра към революционната тактика, макар и при огорчение от другари или от общество, които не са му оказвали желаната подкрепа. Оставайки някак на кръстопът между това, за което е бил призван по наклонности и талант, именно публицистиката и литературата, и онова, което той е станал по неизбежен ход на идеите си, по сила на обстоятелствата и главно поради дружбата си с Левски, при което и честолюбие то му да играе ръководна роля в новото революционно движение не е било тук без значение, Каравелов се е предавал на последното без фанатизма на родените борци, без готовността да отиде до край в самопожертвованията си и без да изключва поврат към една легална културна пропаганда, за която му са били на разположение значителни вътрешни сили. В същност, по-дълбоко погледнато, той не е могъл да бъде никога особено сигурен революционер, понеже характерът и компромисният му светоглед са го разполагали към колебания, към противоречия, към скокове в мненията, до степен приятелите му да не разбират винаги где собствено стои той. Имал ли е сам Каравелов съзнание за тази своя вътрешна неустановеност, за готовността си да мени позициите си по основни въпроси в зависимост от съображения и настроения при всяка нова обстановка? Несъмнено — да, ако съдим и по изповедите му пред Греков, когато,

при набрано отдавна недоволство от неуспеха си в публицистиката той не е имал нито за миг намерение да се отказва от участие в комитетската работа, макар да е виждал вече в съвсем друга перспектива развоя ѝ. Опортюнизмът му го е спасявал тук от мъчителни кризи; моралната му здравина е позволявала да се изживяват бързо съмненията, тревогите, завоите.

Обръщайки се към проекта за едно чисто книжовно предприятие, което е било открай време за него скъпо, Каравелов не е мислил, че то означава отричане от революционно-политическата линия в практическата дейност, следвана дотогава. Симптоматична за настроението му в този момент, февруари—март 1874 г., когато са се водели разговорите с Греков, е една статия в Независимост, която не издава още намерението за започване на просветно-литературния орган и която все още е държана в стила на последователната и непримирима революционна тактика. Във връзка с въпроса за възможността да се развие в Турция някаква по-резултатна културна дейност, при макар и относителна свобода на печата, той, който обсъжда наскоро с Греков изгледите да прониква проектираното Знание в пределите на Турция, е отричал енергично и най-малката добра воля на турската власт да търпи българската просвета и българската религиозна свобода. Нападайки през януари 1874 г. във вестника си тази власт, загдето насърчавала гръцката патриаршия в борбата ѝ против утвърждаването на българската екзархия. Каравелов изтъква нетърпимостта на цариградската цензура дори по отношение на единствения български вестник Право, спрял да излиза, за да се угоди на гърците в протеста им срещу допитването в смесените македонски и тракийски епархии. Каравелов пише тогава във възбуден тон:

„Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега, че в Турция е вечен само гробът и глупостта... Кажете ни сега какъв напредък, каква цивилизация и какви човечески преобразования могат да се извършат в онова господарство, в което глупостта, кефът и своеволието играят най-първите роли?... Най-после, кажете ни сега трябва ли народът ни да слуша нашите дебелни апостоли, които му разказват, че неговото спасение се заключава само в образованието и в просвещението, в школите и в читалищата, в дружествата и в търговията, в книгите и в журналистиката? Какво образование, какъв напредък, каква журналистика! Всичко е лъжа, всичко е лигавщина, всичко е празна фантазия. В Турция не може да просъществува ни „правоиската“ философия; а ние мечтаем за науки, за изкуства и за човеческо образование! Кажете ни, че и това не е така.“⁶⁹

Патосът тук, с порицанието на „дебелите апостоли“ на мирния напредък, е бил тъй искрен, както и по-рано, в периода на дружбата с Левски; лично за себе си обаче Каравелов е запазвал правото да просвещава от Букурещ в напредничав дух, понеже е щял да нагажда предпазливо науката и белетристиката си към лозунгите на революцията. Но тези лозунги той е тълкувал по-иначе, отколкото младите патриоти в България. Не на тяснонационална, не дори и на по-широка междубалканска основа е слагал той бунта срещу врага, а върху плоскостта на широкото славянско единение, под егидата на монархическа Русия! Когато Греков е излагал безсилието на комитетската организация в България и нуждата да се поотложи революцията —

попадайки сам в противоречие с това, което е писал на Хитов в края на 1873 и началото на 1874 г. от Русе за наложителното бързо въстание, и то с чсти — Каравелов се е съгласявал с него и е развивал така мисълта си, — за голяма изненада на Греков, който не е допускар такава откровеност и такъв нов идеен ход у председателя на Централния революционен комитет, познат дотогава като върл противник на руската монархия и като вестител на близката агония на Турция:

„Мислих много по тая работа и дойдох до печалното заключение, именно, че предоставен на своите сили, нашият народ едва ли ще се освободи чрез революция или чрез прогрес и просвещение, че него ще освободи само „Матушката“, както тя освободи Сърбия, Румъния, Гърция. Турция е силна държава, та ако ние, българите, бихме въстали без чужда поддръжка, тя би ни смачкала само в три дни, особено при сегашното усъвършенствувано огнестрелно оръжие, защото и по брой, и по развитие, и по култура ние сме цяла нула, ала като народ от славянско племе Русия не ще ни остави под турско иго, па то е, ако щете, и в нейните интереси да ни освободи, защото чрез това тя ще пристъпи крачка по-близо до Цариград... Само русите ще освободят българския народ, това е тяхна задача, тяхна мисия, пък, ако искаш по-ясно да ти кажа, то, освобождението на българите, сърбите, хърватите, далматинците, чехите, моравците, всички славяни, едни от турско, други от австрийско робство, е насъщият хляб за Русия. Всички ние сме едно племе, една майка ни е родила, отхранила, на ръце носила, люляла и една песен ни е пяла: „Вие сте мои чада — братя по кръв, та един ден трябва да се прегърнете, да се поклоните на по-големия си брат и да му кажете: „Достоен си, почитаме те, покланяме ти се, прегърни ни, води ни да добием слава, величие! В тебе се заключава нашият живот, нашето благоденствие, вѣн от тебе — нашата смърт, страдания! Отивам още по-далеч. Всички ние ще намерим спасението си в кирилицата и във вярата, що са я равноапостолите братя проповядвали. Чех, поляк, хърватин, сърбин, всички братя католици трябва в един глас да извикат: Долу предразсъдъците, долу католицизмът, съединението прави силата!“

Греков слуша смаян новата проповед на революционера, изложил в силна възбуда вярата си в мисията на Русия („по красивото голямо чело на Любен течеше пот, очите му светеха като светулка“). Той не е разбирал този славянофилски обрат у публициста, който доскоро, през юли 1873 г., се е обявявал в Независимост тъй дръзко против планове на московските панслависти⁷⁰; не е очаквал такъв отказ от самостоятелна българска революция у бунтовник, който от 1870 г. насам непрестанно е тръбял, че би трябвало да разчитаме единствено на своите сили, без да се облягаме на когото и да било вън. Не е ли писал Любен през ноември 1870 г., че не трябва да разчитаме на помощ ни от Запад, ни от Русия, че „нашето спасение зависи от нас самите“ и че „нашите надежди из Русия ще бъдат причина да страдаме още цяло столетие“?⁷¹ Не е ли повтарял това и през декември с. г.: българите досега не са видели от Русия „нищо повече, освен зло“, за да твърди в разрез с наивниците, които нито за миг не са допускали избавление чрез собствени усилия, чрез самостоятелно повдигане: „Щастието на българите няма да дойде от Север.“⁷² Отричайки „симпатиите в политическите събития“, ролята на „родствените связи, на религиозното родство, на човеческите прогресивни идеи“ при сметките на „кабинетната дипломация“, Любен е порицавал открито егоистичните домогвания на Русия в Полша,⁷³ издигайки лозунга: „Революцията е нашето спасение.“ Към всичко, дошло в противоречие с тези схващания, той е уверявал сега събеседника си, че Турция съвсем не била тъй гнила, за да рухне при първо

бутване (както е писал винаги); че, наопаки, тя била силна държава, годна да се брани упорито...

Греков, без да споменава в разговора нещо за учудването си, за да не оскърби по-стария си учител, могъл да възрази само: „Защо тогази пишеш против русите, политиката им, против духовенството?“ Каравелов е отговарял невъзмутимо: „Брате мой, това са вестникарски работи, разправии, дертове; зер съм машина да продължавам едно и също!“ Откровено той е оправдавал противоречията си, намирайки, че целта оправдава средствата, че смяната на тактика и на мнения е нещо най-позволено за практическия политик: „Някъде ще се изправя, другаде ще се наведе, ще се възвия, ала ще продължавам пътя си докато постигна гонимата цел.“ Всичко това е било израз на един протеевски дух, неспособен да робува на догми в политиката (макар да ги е имал доста в науката и литературата). Всичко това е издавало един впечатлителен, страстен, податлив на разнородни внушения политик, който не е замръзвал при една формула и се е развивал непрестанно, без страх от изобличение в непоследователност, винаги верен на крайната си цел. Задоволил с краткото си обяснение младия събеседник, Каравелов продължил пред него дисертацията си за необходимост от ориентация към Русия. Той е мислил, общо казано, така (и ние скъсяваме отчасти речта му):

Разединени, славяните ще бъдат терзани от „вечния си враг“ — тевтонеца, — който „ще ги мачка и ще ги претопи най-накрая...“ Малките славянски народи не биха могли поотделно да дадат отпор на петдесетмилионния си противник, обаче, съединени, те биха станали опасни за него. Каква самостоятелна роля би могла да играе България със своите три-четири милиона население? Рано или късно Русия и Германия ще си дадат едно решително сражение, извикано от несовместимите им национални, икономически и културни интереси, и тогава поставените между тях народности трябва да избират едната или другата страна. При победа на тевтонците малките славянски народи рискуват да бъдат подчинени и претопени, както е станало със събратята им в Бранний бор (Бранденбург), Померания и другаде. Ако ли пък победи Русия, при съпротива на наша страна би станало същото, а при доброволно споразумение работата ще бъде друга: ние ще пеем над тевтонския гроб „Господи помилуй“ и като членове на великото славянско семейство при запазен свой език, своя писменост, своя религия ще останем господари на себе си. Налага се да избързаме и се освободим от турците, преди да се стигне до тази голяма историческа среща на славянство и тевтонство, за да бъдем културно напреднали и отстоим народностната си самобитност, спасени досега благодарение на турската слепота и религията ни. Русия ще ни освободи, това е сигурно. Ако през 1828 и 1853 г. не се е постигнало това, вината е била в нашата неподготвеност да искаме свободата си и в европейската коалиция против руските стремежи. Сега частъ да се избавим от робството, очакван от петстотин години, е наблюдажил и наша длъжност е да се приготвим, за да не бъдем сварени безпомощни. „Тая е причината на моето бързане.“ Следователно комитетите трябва да бъдат по какъвто и да е начин съживени: „не затова, че тяхната мисия е да освободят народа от тежкия му ярем, но да го подготвят за революция, която ще предизвика руска-

та намеса... И полани, когато писах до Левски писмото, за което преди малко ме пита, имах същата цел... Разбираш ли ти, какъв огън ще пламне в Европа, която едва знае името „българин“, когато се чуе, че в турската империя на Балкански полуостров са изгорели толкоз и толкози села-градища и са избити толкози хиляди души... И така, ако можем да предизвикаме чрез комитетите някъде в отечеството смутове, бунт, кланета — нещо, което несъмнено ще предизвика намясата на Русия, — аз ще кажа: „Комитетите изиграха своята роля!“ и ще бъда крайно доволен.“ И Каравелов препоръчва на Греков да се завърне веднага в България, в Русе, и употреби всичките си усилия за съживяване на комитетите.

Спрем ли се тук за малко на тази нова, никога неписана проповед на Каравелов, ние имаме всички основания да я смятаме за достоверно предадена от Греков, понеже тя намира своето потвърждение недълго време след това в разговорите на Каравелов с княз Наришкин, в навечерието на Руско-турската война. „Он мечтае о том, что Болгария и в государственном, и в бытовом отношении станет к России в те же отношения, в каких находится Малороссия“, ⁷⁴ е писал до Славянския комитет в Москва Наришкин през април 1877 г. от Белград, където е имал чести срещи с Каравелов, оставайки крайно доволен от неговите идеи и чувства в славянофилски дух. Колкото по-рано нашият ярък противник на славянофилите и на монархическия строй е бил мнителен по отношение на руската външна политика, като последовател на демократическите възгледи на западниците и на революционерите, толкова той след разочарованието си от дотогавашната безплодна борба и под впечатлението на новите събития в Европа е бил склонен да ревизира становището си, застъпвано в Свобода и в Независимост, за да се мири както с очакваната намеса на Русия в българското освободително дело, така и с необходимостта да бъде българската политика ориентирана към тази на официална и на славянофилска Русия. Връщайки се към отритнатите идоли, Каравелов е проявявал своя основен реализъм, своя практически поглед върху нещата, изместван често от предвзети идеи, и без страх да бъде обвинен в противоречие е прегръщал завета на Аксаков и Данилевски. Ако Аксаков е проповядвал в 60-те години, че славяните под Австрия и Турция трябва да избират между Запад и Изток, между романо-германския и гръко-славянския свят, между робството на денационализацията и свободата на културната си самобитност; ако той е твърдял, че „славянският свят е немислим без Русия“ и че „на Русия е съдено от природата и от историята да бъде център на притеглянето за целия славянски свят“; и ако той е зовял българите да останат верни на Венелин, който ги е възкресил за ново битие, и да се уповават на Русия, която нямало да ги забрави, както нямало да ги остави и да бъдат погълнати от сърбите, понеже били народ, „богато надарен духовно“, и искали да живеят независимо. то Каравелов се е прониквал сега от тези обещания и надежди, напускайки опасенията си от по-рано, подсказвани от Херцен и Чернишевски. ⁷⁵ И ако Данилевски е идвал в помощ на Аксаков с философско-историческата си доктрина за влизането на славянския свят в неизбежен конфликт с остарелия англо-тевтонски свят, при което на всички славянски народи се налагало да се поставят под върховенството на Русия, за да се спасят от загиване, това е идвало пак по вкуса на Ка-

равелов, прегърнал новата си просветно-революционна тактика, след жалкия неуспех на стария комитет. Данилевски е твърдял, че частно за България „общият съюз на славяните, во главе Россия, има особена, съществена важност“ и че като „самобитна в административно отношение област, а после и като самобитно политическо тяло“ тя ще може да се развива свободно и независимо, „без да става жертва на честолюбие то на съседна Сърбия“.⁷⁶ Този възглед е получавал нов кредит в очите на Каравелов, говорил е вече по-убедително на публициста, минал на консервативни политически позиции по отношение на руско-българските отношения. Намирал ли е в 1870 г., че Русия догонвала на Балканите свои частни, а не южнославянски интереси, носейки само злини, а не добрини на поробените народи; припомнял ли е, все в Свобода, че тези народи не трябвало да се надяват на официална Русия ни най-малко, макар „чистите и истинските руси“ да им симпатизират; въставал ли е дори в 1871 г. във вестника си и в позива си на революционния комитет от ноември против руските домогвания в Югоизточна Европа, като е изобличавал панславистическата пропаганда и примамливите обещания на Аксаков: две-три години по-късно Каравелов е отдръпвал обвиненията си, за да възвие към славянофилските разбирания и да ги изповядва и следва със свойствената си разпаленост. Но за този прелом ще говорим по-нататък.⁷⁷

Възвърнем ли се тук към беседата между Каравелов и Греков от началото на 1874 г., трябва да добавим това. Каравелов е критикувал и осмивал Тодор Икономов, за когото Греков твърдял, че мнението му било: народът трябва да изкупи свободата си, като не се обляга на ничия чужда помощ и като поработи по-дълго, за да се осигурят напълно придобитите права. Не, мислел е Каравелов: Икономов, по възпитание чорбаджия и егоист, не може да разбере, че „руската слава и величие са и българска слава и величие, че, напротив, руското нищожество е и българско, че без Русия на врата ни ще седне тевтонецът, който ще да е по-лош и от турчина, защото, ако при последния в течение на пет века опазихме народност, вяра, при първия ще го изгубим само в половин век“. А духовенството? „Хей приятелю, продължил Каравелов, духовенството отживя своя век, изигра своята роля, а ние трябва да разберем, че „Свободата не ще екзарх, иска Караджата“, който с пушка и сабя да я отвоюва, защото сълзите, молитвите и наивността пари не чинат! Не отказвам, че духовенството е принесло големи услуги народу, но, като е изиграло своята роля, нека си остане само прост зрител на това, що ще изиграят комитетите, ... и да им подпомогне, доколкото може.“ Порицавайки Икономов, Чинтулов и „други таквизи екземпляри“, които с мир искали да крепят турската държава, понеже имали облаги от нея, Каравелов по контраст е извиквал образите на Ангел Кънчев и Левски, по които не е престанал да тъгува. И той запитал Греков не може ли да се намери между комитетските дейци лице, „което да влезе в ролята на Левски, защото с намирането на таквози лице мисията на комитетите значително ще се облекчи и подобри“. Дори и когато е изпращал до гарата госта си след някой ден, той не е преставал да го убеждава да действа в духа на тези препоръки.

Запален така за подновяване и засилване на комитетската пропаганда, Каравелов не е забравял идеята на Греков за издаване „попу-

лярен журнал за народа“, която идея той е имал навярно сам по-рано, при съзнатата невъзможност да бъде продължена. Независимост. „Това, забелязал той Грекову, ние ще го наредим, като поема аз върху си това дело, а политиката я предам Ботеву, който е по-млад, а и не по-малко способен от мене.“ Отношенията между Каравелов и Ботев са били все още приятелски, интимни, при което Ботев, настанен да живее у Каравелов, е помагал в редакцията на вестника, търпейки храбро честите натяквания на по-стария си покровител. Тези връзки, влошавайки се по-късно, особено след общото събрание от август 1874 г. и след преставането на Независимост два месеца след това, трябва да ни занимаят тук по необходимост, поради влиянието си върху хода на комитетските работи и върху положението на Каравелов. Но преди това налага се да проследим развоя на революционното дело между двете събрания в Букурещ от август и от декември 1874 г., ръководени лично от Каравелов.

Първото събрание било свикано на 19 август в печатницата на Каравелов късно вечерта, когато работниците са се разотишли. Любен не искал отначало да заседават делегатите в дома му, понеже полицията могла лесно да узнае това и да се попречи на излизането на вестника му, но накрай се съгласил и събранието се пренесло в библиотеката му. Като най-стар, той открил заседанието с няколко думи относно причините на срещата. Повдигнат бил въпрос за неявяването на Хитов и изказано било мнение да се премести той непременно в Букурещ, за да се освободи от влиянието на сръбското правителство и действа самостоятелно; изтъквало се е като мотив за това и нуждата да влезе Хитов във връзка с букурешките българи, понеже само на него те могли да се доверят, за да подпомогнат парично комитета.⁷⁸ Второто заседание на 20 август бива свикано в дома на Киряк Цанков, понеже Любен не могъл да остави печатницата без работа и понеже било опасно да се събират все на едно място. Тук Христо Ботев, Олимпий Панов, Панайот Волов, Стефан Стамболов и Михаил Греков (без Каравелов, който трябвало да води надзора в печатницата си) изработили окснчателно протокола. Третото, последното заседание било държано в печатницата на Каравелов. Протоколът бил окончателно одобрен след някои поправки. Подписан и подпечатан от членовете, между които били още Ив. Драсов, Т. Пеев и други три лица (няколкото закъснили делегати, пристигнали на 22 август, не успели да се подпишат), той е трябвало да бъде лично съобщен на Хитов и с тази задача били натоварени Драсов и Греков. В него са се съдържали следните решения:

1. Съставя се привременен централен български революционен комитет“ с членове: Л. Каравелов и Хр. Ботев в Букурещ, К. Цанков и О. Панов в Болград и Т. Пеев в Браила.

2. Длъжността на този комитет е да прави възвания към частните революционни комитети в Румъния за събиране помощи, да поддържа сношения с частните комитети в България и да организира свикването на главно събрание на двата вида комитети.

3. „За съживяване угасналите частни революционни комитети в разни градове и села на България подир катастрофата в Софийско избри се и се упълномощи Русчушкият частен комитет в лицето на неговите представители да прави всичките възможни усилия, да приготви за главното събрание представители от всичките частни в Българско комитети и да даде отчет за своите деяния на Централния комитет.“ За целта Централният комитет се задължава да внесе 20 турски лири на русенци най-късно до 20 септември.

4. До свикване на главното събрание постъпилите от частните комитети суми остават у председателя на всеки комитет. (Отклонено било предложението на Пеез да се внасят те в букурещкия комитет, за да не бъдели те турени в опасност или злоупотребени от касиерите на частните комитети.)

5. Задължава се Централният комитет да съобщи решенията си на Хитов в Белград, като го покани, щом се съберат достатъчно суми за издръжката му в Букурещ, да се пренесе да живее тук и „оттук да взима участие в управлението на комитетските работи до главното събрание“⁷⁹.

За изпълнение на последното решение Драсов и Греков заминали за Белград и съобщили на Хитов пожеланието на всички комитети. Хитов дал съгласието си, но не захъсвал да признае, че се намирал в твърде стеснено морално и материално положение: получавал от сърбите 10 минца месечно, без които би трябвало, за да изкара прехраната си, да стане надничар на дунавската скеля... Канел се да иде през есента втори път при Ив. Иванов, за да издействува средства за чета напролет в Сливенския Балкан. Изповядал пред Греков и греха си: чувствувал се задължен да се ожени за домакинята, у която живеел и на която бил дал дума; но това не щяло да му попречи да работи за народа си, премествайки се в Букурещ...

Това преместване не става, понеже средствата, които е трябвало да се съберат, се оказват нищожни. Греков на връщане отива в Търново, за да проагитира решенията от Букурещ, но търновци намерили, че по-сериозна парична помощ могла да дойде само от чорбаджии-те в Румъния и Русия.⁸⁰ На 16 септември той получава писмо от Ботев, с което този му е съобщавал, че Каравелов бил писал на Греков относно работата, която щял да върши с него (проекта за *Знание*), но отговор не получил; а между това през октомври 1874 г. Независимост щяла да завърши годишнината си и да спре и Любен трябвало да си търси „хал на главата“. Греков намира тогава за добре да отиде отново в Букурещ. Каравелов остава изненадан от появяването му, или по-право от припомнянето му, че Букурещ трябвало да внесе и не внесъл в определения срок 20 лири на русенския комитет, за да се подготви главното събрание. Ако на първия въпрос към госта: „Уреди ли се издаването на *Знание*?“, Греков отговорил утвърдително, то запитването от самия Греков за обещаните суми поставило Любен в голямо затруднение. „Едва сега, разказва Греков в мемоарите си, Любен се сети, защо съм дошел, изпрати една нецензурна фраза по адрес на комитетите във Влашко, най-сърдечно се призна, че в Букурещ нищо не е направено, че отникъде ни пара не е изпратена, и заключи с това, че най-добре би било, ако аз се потрудах за тая работа, понеже иначе нищо не ще станело.“ Схванал колко несериозно се е отнесъл Централният комитет към задълженията си, собствено как Каравелов и Ботев, в отсъствието на другите членове в провинцията, не са нито помислили да сторят нещо за изпълнение на протокола относно онази сума, Греков изпитва немалко разочарование. Причината за неуспеха на букурещкия комитет се е криела в голяма степен, ако не единствено, в изострените отношения между Каравелов и Ботев, всеки от които е теглел на друга страна и е имал свои частни планове. „От срещата с Каравелов аз разбрах, че връзките между тия двама български революционери са скъсани, че те едва ли не ще работят отсега един срещу други, та като си отбих от тях грижите и надеждите, потеглих за Галац, Браила, за да видя и там що е направено...“

От тези градове, както и от Болград, Греков излязъл с малко по-добри впечатления, събрал и някаква сума за организиране на комитетската пропаганда в България, но когато трябвало да се завърне в Русе, узнал, че бил сам осъден от турските съдилища на заточение до живот, и затова останал в Румъния. Тук обаче той не е бил в състояние да извърши нищо особено, при един разнебитен център на организацията и при нетърпимата неприязън между Каравелов и Ботев. Каравелов е спрял *Независимост*, като в последния ѝ брой от 12 октомври 1874 г. е отговарял на една дописка от Цариград (дописка, преработена, както ще видим, от Ботев), в която е бил молен да не се отчайва и да не свива партийното знаме, скъпо за всички българи, по следния начин:

„И нам ни е мъчно, но обстоятелствата ни накарват да напуснем захванатото дело. Вие говорите, че ние сме длъжни да се борим до последна крайност. По нашето мнение, ако ние би послушали вашите съвети, то всеки от вас би имал пълно право да ни нарече Дон Кихот, който се бори с вятърничеви воденици. Прощавайте.“

Колко потаена мъка се чете в това кратко признание! Изповед в същност на една вътрешна капитулация, съобщението свидетелствува явно как неуморимият в полемика и агитация публицист е изнемогвал в борбата, изчерпвайки всички сили при една дълга самоотбрана, останала без съдействие отвън. Пазейки достойнството си, спасявайки гордостта си, Каравелов не е искал да се покаже разчувствуван при тежката раздяла, раздяла с делото, на което е посветил зрелите си години и което е заслужавало повече грижи, повече любов от приятели, от общество, от комитетите особено, на които е служило за бойна тръба и пътеводител. Усещанията да продължи непосилния си труд са идвали като обида за него след многократните подкани и молби за помощ, проекти без отзвук, след излишните предупреждения от началото на 1874 г. за „критическо положение“ на вестника и от май същата година за предстоящо „неизбежно падение“. Разбрал колко малко струва „горещият патриотизъм“ на българите, той се е оттеглил от полесражението, за да не го смятат нов фантазър-рицар. Но за да не бъде раздялата привършена с бързо хвърленото „прощавайте“, Каравелов е намирал за нужно да излезе и с една по-сериозна декларация в същия последен брой на вестника. Тя е пак кратка и заслужава да се приведе изцяло:

„Братя българи! — в продължението на последните пет години аз се борих за българските интереси енергически и оставям публицистическото поле с чиста съвест и със спокойно сърце. С една дума, аз заплатих вече своя дълг на отечеството си. Работил ли съм добросъвестно, прави ли са били моите идеи и полезна ли е била моята програма, — това ще реши времето и безпристрастната критика. И така, прощайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се и на ония мои съотечественици, на които съм нападнал право или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.“⁸¹

Каравелов е чувствувал нужда не вече да напомня чужди задължения, да кори и напада, да търси виновници за неуспеха си — това е било сторено достатъчно по-рано, — а да се оправдава. Защото, въпреки тържествената заява за честно извършена служба, той се е откъсвал от амвона си не без угризението, че бяга от изпълнение на един строг дълг. Но кога в същност е свършвал дългът му да се бори и страда за общото благо? Могъл ли е той да се откаже от попрището

си, като е знаел, че нуждите, които са го наложили, още са траели и дори са ставали по-нетърпими? Сили за борба докрай притежават обаче малцина и нравственият героизъм — рядка добродетел, както и физическият — има своя предел. Неустрашимостта на Каравелов е била сломена от обективни причини и той ги е посочвал неведнаж, за да отбие укора за малодушие и изневяра. Сега, когато той с чиста съвест се е прощавал с читателите си, у него е бликвало умиление за нещо откъснато от сърцето му, от надеждите му, от идеалите му; и давайки си сметка за критиките и изобличенията във вестника си, които често са целели по-далеч, отколкото е било оправдано и необходимо, той е бил готов да иска с трогателна искреност извинение от незаслужено обидените. Неговата лична вина, неговите прегрешения тук са били обаче неизбежен спътник на самата професия. Журналистиката е стояла винаги под знака на страстта за отстояване на убежденията, на волята за оборване противника, и мярката на справедливост се е надхвърляла често от онези, чието перо се е движило не само от идеи, но и от буен темперамент. Неблагодарна служба се оказва журналистиката, но служба необходима и социално извънредно важна, поради което и съвременници, и история би трябвало да проявят великодушие към всички, натоварени с нея.

Пишейки прощалните си редове, Каравелов е изживявал тежък момент, вътрешен и външен. Новото, към което се е канел да мине, е било още в стадий на смътен проект; старото, от което се е отделял, го е държало все още в обятията си, особено със задълженията към комитетското дело, които е нямал намерение да изоставя, вярвайки неотклонно, както по-рано, в необходимостта от революцията, макар вече не в смисъла, който Левски е влагал в нея. При отговорното си положение в Централния комитет той е трябвало да действа за подготвяне на главното събрание след три месеца, от което се е очаквало да тури окончателно ред в организацията. Между това мястото на Независимост бива заето от Знаме на Ботев, започнало да излиза на 8 декември 1874 г. Че Каравелов не е проявил ревност в работата си около подготовката на общото събрание, личи от укора, който нетърпеливият Драсов прави в писмо до Хитов от 24 септември с. г. за немарливостта на българските дейци. „Аз ще пиша днес пак Каравелову, казва той, и ще го понасоля малко... Ами трябва ли му да се залавя пак в полемика с Пеев в Браила? Сега му не е времето, с това си поведение той не прави друго, освен отстудява работниците ни.“⁸² И на 26 ноември: „Днес писах Каравелову, Ботеву и Т. Пееву. Не знам ще хване ли място писмото ми. Ами Вам някой от тях писал ли е и що се научавате за Каравелов да върши и где е?“⁸³

За това, което върши Каравелов по това време след ликвидацията на Независимост, не се знае нищо по-определено. Относно главното събрание обаче някакви вести съдържа писмото на Ботев до Драсов от 20 януари 1875 г. От него се вижда, че в заседанието на 26 декември, в Букурещ, Каравелов е поддържал — при обсъжданията около новото устройство на комитетите — идеята „да се избере едно пълновластно лице из България“, което да има изключителни права за основаване на комитети (както ги е имал донякъде Левски), за ръководене финансовите и административните работи на Централния комитет и за влизане „в споразу-

мнение с държави и правителства“. Това мнение, с което очевидно се е целело отстраняване на опасните разногласия и създаването на една дейна върховна управа, за да се насочват целесъобразно и авторитетно работите в духа на Каравеловата мисъл за помощ отвън, не бива възприето от мнозинството представители, ревниви да запазят демократичния характер на организацията. Предложението възбудило според Ботев „ропот и недоверие“ както у румънските, така и у българските представители. Накрай, без да се разрешат въпросите, за които било свикано събранието, избрана била една комисия, която до 1 март 1875 г. трябвало да приведе в ред „отсамните работи“ (в Румъния). В нея влезли Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Т. Панталеев от Свищов и още едно лице от България. Понеже Панталеев не могъл да се бави по-дълго в Букурещ, оставил на свое място Ботев. По такъв начин последният, колкото и нежелан от Каравелов (ще видим защо), успял да влезе в комисията.⁸⁴

По време на това коледно събрание се случва един инцидент, който засилва недоверието на Ботев към Каравелов, и без това вече доста затвърдено. Именно, както разказва пак Ботев в писмо от 16 март 1875 г. до Драсов, Панайот Волов оставил на Каравелов пари за закупуване на револвери и Каравелов поръчал на Ботев да адресира сандъчето с тези револвери до Горов в Гюргево. Ботев сторил това, без да знае нито кой е купил револверите, нито какъде се изпращат те по железницата. „Това беше за мене мистицизъм...“ В Гюргево обаче тежкото сандъче, уж със свещи според Каравелов, възбудило подозрение у полицията и тя го конфискувала. След няколко дни първият прокурор в Букурещ се явил при Каравелов да иска обяснения. „Каравелов показва голямо малодушие и аз бях принуден да взема всичко отгоре си“ — пише Ботев. Захарий Стоянов, като коментира това писмо, бележи: когато прокурорът се явил с комисари и стражари в печатницата на Каравелов, заварил го да пише, „несчесан и неомит, както винаги“. Каравелов, който не владее добре румънски, не бил влизал никога в разпращии с полицията, скочил с перо в ръка и завикал: „Ботев, моля ти се, вземи работата отгоре си! Вземи я, да ме отървеш, мен ме не бива никак за тия работи!“⁸⁵ Ботев успял да се справи някак с прокурора, а после — както разказва вече сам в писмото си — потърсил чова среща с прокурора. Канел се той да види и самия министър на вътрешните работи, за да бъде уредена работата безшумно, но нямало кой да го препоръча до него. Каравелов се извинявал, че не знаел влашки, Киряк Цанков не желаел да се компрометира пред властите с участие в запретена търговия, а Адженов („това златно теле“, вкарано от Каравелов в комитета, „за да покаже, че и зайците ходят на война“) не давал и да му се помене за аферата... Три месеца по-късно от едно съобщение на Ботевия в. Знаме от 22 юни ние узнаваме за развързката на шумната история, станала предмет на коментарии в турския печат, който намесвал там и революционните комитети, и руското консулство, и панславизма. Ботев успял да спечели процеса в румънския съд и да получи задържаните 12 револвера и три хиляди и двеста фишека, за които установил, че били предназначени за самозащита на българските градинари срещу разбойници в Турция, а не за бунтове.⁸⁶ Продължавайки това писмо, Ботев открива на Драсов — и това е важно за хода на комитетското дело: „ На първи март събра-

нието не стана. Аз попитах Каравелов да разпрят ли писма за свикване, но той ми не позволи... И какво събрание щеше да стане, когато актовете и протоколите от първото събрание не съществуват вече!“ Документите били унищожени от страхливия Адженов още когато полицията турила ръка на пратката с револверите.

В същото писмо Ботев говори и за някакъв проект на Панайот Хитов по съставянето на комитети в България, намира обаче, че за такъв проект били нужни „други обстоятелства и други хора“. Намекът тук е за централната комисия с нейното бездействие и за Каравелов, който правел — навярно в качеството си на председател, понеже Ботев е искал разрешение от него — обструкция на почина за свикване на главното събрание. Ботев пише направо за Каравелов, който е започнал от 15 януари 1875 г. редактирането на *Знание*: „От ония, на които девизата е азбуката, т. е., по-верно, парата, нека той (Хитов) не очаква нищо.“ И Ботев излага някои впечатления и мнения за Каравелов, които са довели до пълен отказ от задружна работа с довчерашия му ментор. Тях ще изтъкнем по-нататък. По повод на инцидента със заловените револвери Хитов е писал тогава на Драсов (30 март 1875 г.): „Ето какви неприятни знакове се показват от същите хора, които работят за щастието на народа. Първо да пита човек Каравелов, каква нужда (е имало) да предава сандъка на железницата, когато е могъл да го изпрати и със някоя кола, които всеки ден идват за Гюргево.“ И той е добавял с оглед към слуховете, зачестили вече, за конфликт между председателя и секретаря на комисията по свикване на общото събрание: „Аз не зная що е и какво е между Каравелов и Ботев, но само (това, че) от тяхната разпря ще произлезе още по-голяма спънка на работата. Ако можеш, пиши им, нека се помирят или барем нека мълчат, да не изнискат пред света боклуците си и да калят името на емиграцията.“⁸⁷ И Панайот е продължавал да разкрива на Драсов какво собствено е мислел с проекта си относно комитетите, за които и Ботев загатва на Драсов. Той е чул за заминаването на Стефан Стамболов от Букурещ за Тракия като организатор, за опасността да бъде заловен новият апостол; настоявал е да се изберат за агитатори „добри и достойни хора“; и е повтарял мнението си от година по-рано да се състави дружество поне от стотина избрани лица, което да се погрижи за финансиране на комитетското движение.

Дали Хитов е посветил и Каравелов в проекта си, не знаем. Знаем обаче нещо друго, което хвърля известна светлина както върху недо-разуменията между Каравелов и Ботев, стигнали до опасна точка, така и върху поведението на Каравелов в събранието от 26 декември 1874 г. Защо собствено Каравелов е държал тъй упорито на предложението си за избор на лице с абсолютни права в управата на Централния комитет и защо Ботев и други са се обявявали тъй решително против пълно-мощия, излезли извън рамките на колективните решения? Отговор на въпросите ни дава сега архивът на сръбското вътрешно министерство с един документ, изпратен от сръбския консул в Букурещ на 31 декември 1874 г. „Миналата неделя, докладвал е консулт на министъра си, при мен идва г. Каравелов да моли за съвет какво да прави.“ Посещението е станало значи преди поменатото по-горе събрание. Като из-лъга как след преустановяването на *Независимост* Каравелов

щял да започне издаването на едно списание, консултът е съобщавал за предстоящото събрание по Коледа, на което щели да се явят пратеници от местните комитети в България. И той е продължавал:

„Г-н Каравелов се надява, че на това събрание него ще го изберат за диктатор, който по-нататък ще ръководи подготовката на въстанието не вече колегиално, но самичък, като има известна власт. Пита ме после дали да приеме това. По право аз не можах да му дам никакъв съвет, толкова повече, че неговото питане накратко цели следното: иска ли сръбското правителство да му отпусне 400 дуката годишно помощ, па ако иска, той и по-нататък ще остане на службата, на която и досега няколко години е бил, а ако не иска, той ще търси каквото и да е друго занятие.“⁸⁸

Ето значи каква е била интимната мисъл на Каравелов, когато е настоявал за избирането на лице с неограничени пълномощия, и ето как обяснява донякъде заканите му от юли и август 1873 г. пред Панайот Хитов: „Наесен аз трябва да си търся някое място“, „решително съм длъжен да напусна (вестника и комитета), защото не мога да стоя гладен“. Но получавал ли е той и по-рано субсидия от сърбите? Последните недвусмислени признания и общото му плачевно материално положение говорят по-скоро против такова предположение. Наистина министър Ристич в книгата си *Сполжашии отношения Србие* говори за „подпомагане“ от сръбска страна на в. *Свобода* и за „отпускане средства“ за основаване на Каравеловата печатница, но това е казано твърде общо и не позволява да се мисли, че сръбското правителство е правило някакви особени жертви в тази посока, извън намалената цена и отсрочените полици при изплащане на печатницата.⁸⁹

Има обаче други, съвсем сигурни данни за субсидиране на Каравелов и на вестника му в течение на редица години. Михаил Димитров привежда документи от белградския държавен архив, от които узнаваме, че още в началото на своята публицистична дейност (1869 г.) Каравелов е получил от сръбското правителство 50 австрийски жълтици, а после, и то до 1876 г., той се е ползвал редовно от материалната подкрепа на отговорни политически места в Белград. В касовия дневник на външното министерство е отбелязано, че през февруари 1870 г. на редактора на *Свобода* са били отпуснати 1400 гроша, през август с. г. — 100 австр. жълтици и през 1871 г. — други 100 жълтици (2800 гроша). На 28 април 1871 г. Каравелов подписва разписка за получени от Стоян Бошкович 100 дуката цесарски. Липсват сведения за субсидиите през 1872—1874 г., но за 1875 и 1876 г. е записано, че по решение на вътрешното министерство на Каравелов били отпуснати 600 дуката цесарски.⁹⁰ Че не дейността на публициста политик се е насочвала единствено от тази помощ, а че помощта се е отпускала въз основа на отдавна и независима установена програма, е отнапред ясно. Държейки на личната си политическа програма и на моралната си чистота, Каравелов само по жестока необходимост е трябвало да търси материално съдействие от сръбска страна, без да смята за момент, че изневерява на българското дело и жертвува вътрешната си свобода.

По въпроса за исканите неограничени пълномощия може да се каже това. Преситен на нищета и унижения, Каравелов е бил готов да не напуска мястото си в революционната организация при две условия: първо, ако бъде поне от малко обезпечен материално, за да не бъде в тежест на комитетите в България или Румъния; и, второ, ако

има развързани ръце в качеството си на председател на централната комитетска управа, за да отбегне разприте с непослушни членове на тази управа и преди всичко с упорития Ботев. Поставяйки своето решение да приеме избора си за пълновластен представител на Централния комитет — за представител, облечен в правото да преговаря на своя глава с подобни организации в чужбина и дори с правителства, — в някакво отношение към готовността на сръбските държавници да му отпуснат субсидия, Каравелов едва ли е мислел, че поема задължението да следва покорно указанията и предписанията отвън, доколкото те биха били в разрез с българските интереси. При неговия развит обществено-морален усет такъв отказ от националната и личната чест е бил невероятен, недопустим. За него въпросът в случая се е свеждал навярно към това: за да може да остане в Букурещ и продължи усилията си за закрепване на сръбско-българската революционна общност, наложително е било да получи той материално съдействие оттам, отгдето това е могло да стане най-лесно, без да се прибегва до скромните средства на българските комитети, средства, необходими за по-важна цел, за въоръжаването в България. Сърбите, като съдим по писмото на консула им, не са били съвсем доволни от политическата линия на Каравелов — и това говори пак в полза на тогава, като изпитан страж на българщината. Консултът именно е казвал: „Главната задача на Независимост не е била да се затвърди съюзът със сърбите, но да се насърчават българите за въстание против Турция.“ „Дипломатът от Белград е искал решително много от апостола на Дунавската федерация, като е мислел, че всички български стремежи за освобождение и обединение трябва да се принесат в жертва на великосръбската национална идея. Но Каравелов не би склонил никога да иде тъй далеч, за да бъде приятен на Белград, и очевидно сръбските официални среди са разбирали твърде зле славянските симпатии на големия български патриот. Каравелов е бил следователно съвсем искрен, когато е заявявал през май 1873 г., че не би търпял да бъде снето българското знаме от някои крепости, „храмове“ на дедите ни, и че се е чувствувал „по-напред българин, а после славянин“. Всяко споразумение с Белград е предполагало зачитане оттук на етническите ни права и националната ни самостоятелност и Каравелов е отстоявал възгледите си по начин, който не е позволявал в никой случай да се гледа на него като на отстъпчив контрагент.

Глава XIII

БОТЕВ

1

Първи книжовни връзки между Ботев и Каравелов от лятото 1870 г. — Стихотворения и дописки на Ботев в „Свобода“. — Лично сътрудничество в редактирането на вестника от лятото 1872 до края на 1874 г. — „Игото“ на Каравелов като полезна школа за Ботев. — Жизнен път и образование на Ботев до основаването на в. „Дума“ (1871). — Програма и възгледи тук. — Ботев като помощник на Каравелов; разлика в редакторските им задължения и в методата им на работа. — Изповед на Ботев за жестоко отнасяне на Каравелов. — Възмущение на Ботев от стремежа на Каравелов към диктатура в революционния комитет. — Сцена на конфликта между двамата, описана от М. Греков.

Кога Каравелов се запознава и сближава с Ботев, не е точно установено. Знаем, че за пръв път Ботев посещава Букурещ през есента 1867 г. току след смъртта на Раковски, канейки се да замине за Русия, за да продължи там образованието си; и че втори път той идва в румънската столица година по-късно, прекарвайки зимата от края на 1868 и началото на 1869 г. в дружба с Васил Левски и в най-голяма оскъдица. Когато в началото на май 1869 г. Каравелов пристига в Букурещ, за да започне редактирането на в. Отечество, Ботев е заминал вече да заеме учителското си място в румънския град Александрия, през март с. г., така че двамата бъдещи сътрудници при редактирането на в. Свобода са нямали възможност да се срещнат. Но от Александрия и преди още да се прехвърли в началото на август 1869 г. в гр. Исмаил, пак като учител Ботев изпраща на Каравелов няколко от стихотворенията си, които биват напечатани в Свобода през юли и август 1870 г. Това са стихотворенията „Майце си“, „Към брата си“, „Елегия“ и „Делба“, последното с посвещение „Л. Каравелову“. Някаква среща дотогава между двамата писатели не може да се допуска: няма ни документи, ни достатъчно други основания за подобно предположение. Ако в „Делба“ четем стиховете:

Спътници ни са биле в животът
Страдания, бедност в чужбина;
Но тях сме ние братски делили
И пак ще ги делим двамина;

и ако в друг куплет все там Ботев зове събрата си по поетическо вдъхновение и по готовност за патриотическо самопожертвуване:

Хайде напред! с чувства и мисли
Последната дялба да делим . . . —,

това не означава ни най-малко, че е имало по-рано лична размяна на „чувства и мисли“. Подканата свидетелствува само за възхищението на младия революционер от твърдостта, с която Каравелов е понасял несретите си в името на свят дълг към родината, и от смелия език на Свобода, дошъл в съгласие със собствените му убеждения. Ботев несъмнено е знаел доста за миналото на Каравелов, въз основа на писаното в печата и на разговорите с някои емигранти, за да може с увереност да му приписва своето решение — да не скланя глава пред никакви „страсти и земни кумири“. Ето защо, когато към средата на 1870 г. в някои русофилски среди на емиграцията се пръскаат клевети и интриги против Каравелов, част от които са излизали от кръга на Книжовното дружество и особено от Васил Стоянов (за причините и повода им ще говорим по-нататък), Ботев не се въздържа да не изобличи тази недостойна кампания, идвайки така в помощ на застрашената от бойкот на читателите Свобода. Възмутен от злокачествените слухове, разпространявани безнаказано и в пакост на доброто дело, Ботев пита в дописка до органа на Каравелов от август 1870 г.: „Кой е тук крив, г. редакторе? Вие ли, който пазите българския народ и защитавате неговите интереси, или този господин (думата е за В. Стоянов), който става орудие ту на руси, ту на турци за своите лични цели? Но ние се утешаваме с това, че българският народ умее вече да цени своите приятели и своите неприятели. Вашите начала намират отзив във всяко честно българско сърце; вашите дела и вашата девиза са явни и чисти, следователно и честни, и затова твърде скоро ще да дойде онова време, в което ще ви се въздаде и чест, а интригантите ще да убият сами себе си със своите камъни. Бъдете постоянни и вървете по своя път...“¹ Може ли да има съмнение? Такова неочаквано съчувствие от даровития младеж, който е изпратил до Свобода прекрасна поезия, каквато никой не е чел по-рано на български, ще трогне дълбоко Каравелов. И когато през първата половина на 1872 г. Ботев попада във фокшанския затвор, след като в Браила и Галац е дружил с руски революционери и издавал в Дума, не друг, а Каравелов се застъпва — по настояване и на Левски — за освобождаването му от полицейско преследване.² Не стига това, но Каравелов приема бедния и изоставен от всички поет да живее в печатницата му и да се храни на трапезата му — срещу задължението да помага при редактирането на Свобода. От този момент, юли 1872 г., и до края на 1874 г. Ботев сътрудничи неотлъчно на именития публицист, занимавайки се не само с коригиране на вестника и стилизиране на част от дописките, но и с писане на статии, при което особен интерес извикват днес фейлетоните му в редицата Знаеш ли ти кои сме? Под бдителното око на старич и строг редактор Ботев е трябвало да се откаже от бохемски навици и разпиляно боравене с едно или друго, за да се впрегне в щогоде редовен труд; трябвало е да погледне по-сериозно и на собственото си творчество в стихове и проза. Колкото това менторство и да е извиквало понякога отпор у младия човек, то се оказва само полезно за една натура, която рискува да погуби в увлеченията си на разни страни толкова богати заложиби. Могъл ли е Ботев по силата на рядката си интелигентност да усвои бързо, въпреки безсистемното си четиво, голям запас научни и литературни знания, при една устано-

вена вече обществено-политическа идеология, той се е нуждаел все пак от известна нравствена дисциплина, за да уравни своята импулсивност и съсредоточи вниманието си на определени конкретни задачи. Игото на Каравелов, тъй тежко за честолюбивия младеж, съзнал вече дарбите си, призиването си (в 1872—1873 г. той е 25—26-годишен) и мъчно податлив на обидни ограничения, оставя несъмнено положителна следа в самовъзпитанието на талантливия певец на революцията. Работата край Каравелов под напора на нуждата от редовно доставян материал за вестника е била за него истинска школа, много по-важна за укрепване на волята и за уясняване на житейския му път, отколкото пропуснатите университетски курсове. Когато се решава да отхвърли най-сетне това досадно, с мъка понасяно иго, Ботев е вече зрял за своята независимост, способен е да се справи отлично с новата си задача като редактор на меродавен вестник и водач на младите си другари и не е в изкушение да се възвърне към анархията на първото си емигрантство. Каравелов е изиграл в развоя на Ботев една благотворна роля, въпреки всичко натрапническо на покровителството си и неизбежните за характера си деспотични обноси към зависимите от него сътрудници.

Познато е какъв път на вътрешно оформяване е изминал Ботев между детинството си в родния Калофер и окончателното си застояване в Букурещ. Като ученик в Одеса от 1863 до 1866 г. той проявява жив интерес към руската литература, чете не само Пушкин, Лермонтов, Гогол и големите реалисти начело с Тургенев, но и поезията на Некрасов, наситена с граждански мотиви, критиките и другите работи на Чернишевски, на първо място романа *Что делать?*, публицистиката на Добролюбов и Писарев, която е подхранвала мечтите му за бъдеща литературна дейност, руската преса с всичко в нея, осветило големите политически и социални движения в Европа, а също и цариградските български вестници, по свидетелството на другаря му Георги Смилов.³ Душа, открита за всякакъв род силни впечатления и чувства, Ботев е всмуквал внушенията от руската мисъл за културен и национален напредък, освежавал е възторга си за освободителната борба у нас, подзета от Раковски, идеализирал е хайдутството и революцията, ненавиждал е тираническите режими в Русия и в целия свят. Той се е опитвал и сам в поезията, пишейки през 1864 г. първото си познато стихотворение „Майце си“, намерило одобрението на професора славист в Одеса Виктор Григорович, който насърчил даровития младеж и който обърнал вниманието му и на българските народни песни.⁴ Като учител през 1867 г. в родния си град Ботев извиква учудване у другари и съграждани с дръзкото си порицание на учебната рутина, с проповедта си за отхвърляне на робството чрез бунт и с протеста си срещу ораторите на 11 май (празника на св. Кирил и Методий), които според него приспивали и заблуждавали народа с някакви султански обещания за черковни правдини и политически реформи. „Нам трябва свобода и истински правдини, които никога не се дават с молитви и благословии“, заявявал е Ботев в пламенната си реч, внасяйки бодрост сред младите слушатели и смут между някои по-стари, особено между чорбаджиите.⁵ Стреснатият от буйното слово на сина си учител Ботьо Петков побързва да го махне от града, като го изпрати да продължи гимназиалното си образова-

ние в Русия. Но вместо да стигне там, Ботев се спира в Букурещ, после в Браила, където работи в печатницата на Д. Паничков като слово-слагател при набиране на вестник *Дунавска зора*. Все тук той дружи с хъшовете около Хаджи Димитър, където се кани да издаде сбирка от първите си стихове (вж. съобщението в онзи вестник от 1868 г.) и където влиза като писар в четата на Желю войвода, която се готвела да мине Дунав, но не успяла да стори това. След безуспешни опити да иде да следва в Прага и да намери някакво занятие в Букурещ, той става учител в Александрия. Но и тук той не се застоява дълго поради изобличенията си срещу българските чорбаджии и защитата си на социализма.⁶ В Исмаил, пак учител по български език, той може в течение на 1869 и 1870 г. да поработи по-дълго над своето самообразование и да завърже тесни връзки с някои руски и полски емигранти революционери, които никога вече не напуска. По свидетелството на Д. Паничков той четял там изданията на Херцен и Огарев (*Полярная звезда*, *Колокол*) и улеснявал прехвърлянето в Русия на забранена задгранична литература.⁷ Този период от живота на Ботев се оказва особено важен поради възможността да се запознае по-основно с възгледи и тактика на руските революционери и да прегърне онези политико-социални идеи, които ще застъпва занапред в *Дума* на българските емигранти⁸ и в другата си публицистика.

В началото на 1871 г. Ботев се премества в Галац, после в Болград и Браила. Покрай тъмни хъшовски приключения, дошли в съгласие с конспиративно-терористическата метода за действие, усвоена под влиянието на Нечаев, с когото се е срещал и дружил. Ботев замисля издаването на свой вестник, и то поради временното спиране на *Каравеловата Свобода*. В първия брой на *Дума* от 10 юни 1871 г. той чертае програмата си, с проповедта за политическа и социална обнова, отрекла еднакво турското, чорбаджийското и духовното потисничество, и с убеждението за безцелност на мнимите турски реформи и на турско-българския дуализъм, които са „думи без никакъв смисъл, призраци и утопии“, и вместо които би трябвало да се прибегне до „народната революция, радикалния преврат“, годни да тласнат българина в пътя на истинския напредък, на здравето развитие, в съгласие с особения му „характер“ и с внедрените у него битови „начала“. Привеждайки мнението на един авторитетен писател: „Не разум, не логика води народите, а магнетизмът на вярването и одушевлението“, Ботев е величаел в следващите броеве на вестника си героизма на войводите от 1867 и 1868 г. и е зовял емиграцията да последва примера им, тъй като всички надежди, възлагани на екзархията и на мирната просвета чрез училището, са се оказали илюзорни. И за да разкрие всичката си мисъл, за да изповяда съкровения си идеал, той приветствува Парижката комуна, бранейки комунистите срещу несъстоятелните нападки от органите на реакцията. „Християнството, революцията и социализмът — монархията, конституцията и републиката — те са фактове и епохи исторически, които ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в човечеството.“⁹

Възгледите на Ботев тук, като оставим само утопичния социализъм и апотеозата на Парижката комуна, са изработени под същите руски влияния, които е изпитал и Любен Каравелов. И съвсем като

него Ботев защитава идеята за една „югославяска конфедерация“, отърсена от панславизма на руските консерватори и основана на свободното споразумение между поробените народности. Осъждайки германското обединение около полицейско-монархическа Прусия, както и мегаломанията на Сърбия, със стремежа ѝ да стане балкански Пиемонт, той настоява бъдещият народен съюз на Югоизток да не напомня в нищо „химическото сливане“, довело Полша до плачевното ѝ положение. Националното съзнание не бива да бъде потъпквано и понеже всеки знае, че „нито българинът е сърбин, нито сърбинът — русец“, Ботев заявява съвсем определено: „Югославянската конфедерация трябва да се проповядва и основе на други, свободни начала. тъй щото ни една от народностите да не бъде онеправдана.“¹⁰ Каравелов е могъл само да се радва, че Ботев е заставал на неговите позиции по въпросите за отживяло турско владичество на Балканите, за предимства на революцията пред образованието като път към свободата, за скромна роля на черквата в националното възраждане и за напълно демократичен характер на междуславянските отношения. Радикализмът на тези схващания е сближавал бунтовника на Браила с председателя на революционния комитет в Букурещ. Посвещението на „Делба“, запазено и във втората редакция на стихотворението, в първия брой на Дума е идвало да утвърди поетически-клетвено тази солидарност в разбиранията на двамата най-талантливи представители на емигрантския печат. Любопитно е, че и третият даровит български писател тогава, Иван Вазов, е бил поклонник на Каравелов и последовател на Ботев. Ако от Олтеница Вазов е изпращал на Каравелов стихотворението си „Днес“, печатано в Свобода от 17 април 1871 г., в което е звучал бодър зов за въстание, в други поетически неща той е вървял по стъпките на Ботев, с когото е другарувал в Галац и Браила през 1871—1872 г. Пленен от огненото красноречие на по-стария с две години поет и под влиянието на новите му социални идеи, Вазов написва „куп стихотворения в социалистически дух“, както сам признава в един автобиографически очерк, които стихотворения биват загубени при арестуването на Ботев, комуто били предадени за преглеждане.¹¹ Но ако Вазов бързо се освобождава от „минутното си увлечение“ по комунизма и заминавайки за Цариград, попада в една българска среда с твърде умерени схващания по политическите и културните проблеми, Ботев не се отрича от изработеното си веднаж верую, застъпвано последователно и в поезията, и в публицистиката, и в живота. Тъкмо поради несрети и приключения, свързани с практическото прилагане на усвоената доктрина, той е трябвало тогава да лежи в затвора, а после и да напусне горещата почва в Галац, за да потърси убежище в румънската столица при Каравелов.

Каравелов, колкото и да е ценял перото на младия бунтовник, се е плашел донякъде от буйния му нрав. Той е знаел за една постъпка на Ботев, респ. на приятелите му нихилисти, нанесла неволно голяма беда на вестника му, именно как Ботев, поставяйки в един брой на Свобода от 1870 г., предназначен за Русия, възвание до селяните и войниците, изпратено от руската задгранична революционна организация, става причина да бъде забранено разпространението на Свобода между българите в Бесарабия и Южна Русия. С това Каравелов не само се е компрометирал отново пред руското правителство,

но е губел и материалната поддръжка на руските си абонати.¹² И все пак той не е отказвал гостоприемство на прокудения поет, престъпник пред властта, когото Киро Тулешков повиква и укрива в печатницата на С в о б о д а. По-късно, през 1875 г., наранен от нападите на младия си сътрудник, Каравелов е казал в яда си: „Аз този вагабонтин от милост го прибрах от букурешките улици, скрих го на тавана на печатницата си от преследванията на полицията“; а жена му Наталия е добавяла: „Гол, бос, гладен, обръснат (с обръсната глава) пристигна от фокшанския затвор и се скри на тавана на печатницата; полицията не е забравила още неговите вагабонтлъци...“¹³ Но три години по-рано редакторът на С в о б о д а е гледал по-иначе на безразсъдния авантюрист, предан свой почитател, при това и другар на Левски, и го е канел за помощник при подреждането и попълването на материала във вестника си, от какъвто помощник е имал голяма нужда.

Несъмнено въпреки съдействието, оказано от Ботев, Каравелов не е бил напълно доволен от него. Имало е между двамата съредактори големи различия в схващанията им върху общите задължения към вестника, както ги е имало и в целия им характер, та и в методата им на литературна работа. Докато Каравелов е носел всичката тежка отговорност по изданието, морална и материална, принуден да се грижи и за набавяне на средства за издръжката на персонала в печатницата, Ботев е бил нехаен към задълженията си, пропускал е термина за своя дял седмичен принос и е поставял така в крайно затруднено положение другаря си, който е държал — и с право — да достига вестникът точно навреме до абонатите. И докато Каравелов не е знаел никакъв отдых при огромната си работа, в постоянно бедение над писмената маса, за да се движи машината безспир, Ботев си е позволявал да отсъствува от печатницата и да не доставя или да забавя необходимия материал, макар да не е пропускал да се явява редовно на трапезата на Любен като негов домашен пансионер. Предавайки се понякога крайно неохотно на наложения му от обстоятелствата отегчителен труд, поетически разхвърлян и свикнал да пише само при щастливо настроение, той е предпочитал да се забавлява в приятелска дружина, вместо да се подлага на каторжна работа в редакцията. Колко убийствено скучна и еднообразна е била тази работа за него, човека на мечтите и на хумора, можем лесно да си представим. Устоявал ли е дисциплинираният Каравелов героически, самоотвержено на срочните си задължения, Ботев не е страдал от скрупули в това отношение. Той е предоставял на редактора отговорник всичката грижа за запълване празнините в разните рубрики на вестника, за да бъде технически всичко там навреме готово. При такива противоположни разбирания и наклонности не е никак странно, че по-старият мъченик на перото е имал често повод да негодува против по-младия си сътрудник, толкова неакуратен при всекидневното си отчитане в ръкописни шпалти. Наложената отвън и принудителна журналистична работа не е била по вкуса на Ботев през първото време на дружбата с Каравелов. Само писането при спонтанен вътрешен глас е било приятно и търсено от поета хъш.

Видяхме с какви думи излива Каравелов пред Греков недоволството си от Ботев в началото на 1874 г.; ще припомним и забележ-

ката на Наталия, когато Греков с радост е гледал как след весело прекараната вечер на другия ден Каравелов и Ботев, прегърбени над масата, се подвизавали в редакторски труд: „Оставете ги да поработят! Ботев за цяла седмица едвам вчера и днес е седнал да работи, пък е взимал сума пари от Любен; нека поработи, да се поизплати.“ Пишейки така, Каравелов е подавал от време на време ситно изписаните си дълги листове на някой словослагател за голямо учудване на Греков, който не разбирал как е могла да се поддържа връзка в написаното, когато Каравелов минавал при постоянно прекъсване от статия на статия, предавайки недовършените си ръкописи на различни работници. Но как прави справките си авторът, как паметта му не се обърква при това разпокъсване? — питал е Греков. — „Няма защо да правя справки, отвърщал е Каравелов, понеже помня кому що съм дал да нарежда и где съм се спрял.“ Но могат ли да се правят поправки при това кръстосване на идеи и тази бърза смяна на коректурните листове? — „Само в стихотворенията правя поправки, отговарял е Каравелов, в прозата никога: както напиша изложението, така се то и печата. Ала трябва да ти кажа това, че преди да изуча и си напълно поясня предмета, аз не сядам да пиша по него; т. е. след всестранно изучаване на предмета аз се съсредоточавам в себе си и почвам да пиша, пък при това съм надарен с добра памет.“ Че тази метода на импровизиране, колкото добросъвестна да е подготовката, е имала и своите опасни страни при незабавното отпечатване на записаното, личало е не толкова в публицистиката, колкото в белетристиката на Каравелов. Но на този въпрос ще се спрем при разглеждане на повестите на Каравелов. Тук ще изтъкнем още, че според Каравелов Ботев следвал друга писателска „маниера“. Пред Греков Каравелов казва: „Талантлив е Ботев, и силите му са равни с моите, ала... някога напише нещо отведнаж, друг път пише и зачертава, докато излезе това, що той желае.“ Признавайки всичко ценно у приятеля си, главно големите му способности, той добавя: „От друга страна, Ботев има талант да говори, много хубаво да говори, той обладава и голяма доза нахалство, което му много помага. Ботев не можеш го смути с нищо, когато иска, окото му не мърда от нищо.“¹⁴

Като описва обстановката, при която живее Ботев — в някаква таванска стаичка на печатницата, с мръсна постеля и развален въздух, — Греков отбелязва презрението, с което се отнасял този момък към неудобствата. Но как е могъл един интелигентен и талантлив човек, макар и с желязно телосложение, да търпи тази „ужасна дупка“? На въпроса Ботев е отговарял лаконично: „Нищо, уча се, приготвявам се за онова, що може ме срещна на Стара планина в България.“ Но какво е щял да търси на Стара планина един Ботев, с редкия си дар божи? Не е ли трябвало той да мисли за перото си, за литературния си труд, щом за хайдутуване в Балкана имало доста юнаци, родени тъкмо за това? Ботев си дава вид, като че зачита съветите, мнението на новия си познат; той забелязва: „Така и аз мисля, но не съм се още установил, не съм решил какво да правя, пък от друга страна, Любен се обхожда с мене жестоко, той ме стиска с таралежови ръкавици, не дава ми бял ден да видя... Дал ми е в заем пари и иска душата ми да изкара!... Като рекъл: Работи, работи, печатницата губи! Нима аз съм крив, че има печатница? Нека си работи!“¹⁵

Тази изповед на Ботев хармонира с всичко, което знаем за него по това време. Киро Тулешков, печатар при Каравелов и другар на Ботев, е разказвал на Захарий Стоянов за дружбата на Ботев с хъшовете в Букурещ, за седенките му с тях в таванската стаичка, за протестите на Каравелов при нощния шум, за натякванията му да погледне Ботев по-сериозно на литературния си труд, като следи внимателно новите появи в науката и в публицистиката и се заеме да преведе някои полезни книги...¹⁶ Навярно Тулешков не е схващал съвсем правилно отношенията между двамата писатели, като подценява сериозността на Ботев и полага тежест върху външния му живот, игнорирайки по-дълбоката вътрешна работа и скрития етос на революционера. Но че Ботев понася с мъка тежкия режим в печатницата и че желае да се освободи от една зависимост, която му носи само укори и обиди, става ясно от всичко. Постепенно той изстива дотолкова към ментора си, че дори се и озлобява против него, особено когато Каравелов започва да проявява страст за лично налагане в революционния комитет и прави опит да отстрани там неудобните лица, противници на диктатурата му. На тази почва главно и при една неприязън, създадена от всекидневни търкания и недоразумения около работата в Независимост, се заражда и конфликтът, който има толкова тъжни последици за развоя на комитетското дело.

Когато е предстояло свикването на Централния комитет през август 1874 г., Каравелов, загрижен да отслаби опозицията срещу себе си, помолва Греков, който бил пристигнал по случая отново в Букурещ: да му помогне „да се изолира“ Ботев и „направи невъзможно присъствието му в заседанията“, понеже не вдъхвал доверие за запазване на тайната и могъл неволно да издаде всичко... Греков изказва удивлението си, че най-близкият помощник на редактора на Независимост е заподозрян във възможност за измяна. Каравелов тогава побързва да поясни: „Не казвам, че той ще направи предателство пред турското правителство, а (нещо друго, именно, че) като цапак Ботев тайна не държи и всичко, що ще се реши в тайните заседания на комитета, ще го разправи по механите пред градинарите още на втория ден...“ Греков обаче остава при своето мнение, че желанието на Каравелов „произтича от егоистични подбуждения“, от страх именно да не би „първенстващата роля“ в събранието да мине върху Ботев, а сам Каравелов „да остане второ лице“, както и наистина става...

След приключване на заседанията на 22 август Ботев поискал да иде заедно с Греков на гарата, за да изпрати Олимпи Панов, но Каравелов се възпротивил на това, казвайки: „Ботев, къде ще отидеш? Три дни нищо не си барнал, работа има, вестникът трябва да излезе, работниците чакат!“ Ботев не обърнал обаче никакво внимание на укора, заминал с Греков и Панов, скитал се през нощта по градините и се завърнал едва на другия ден в печатницата с натежала от безсъница глава. „Каравелов, бележи Греков в спомените си, сега се яви в образа на строг, неумолим баща, що иска да накаже непокорния, непослушния, неизправния син. Щом Ботев се мярна (към десет часа заранта) пред очите му, те пламнаха... Гръм и мълния напълниха големия салон; устата на неумолимия баща не млъкваше... Ботевото самолюбие силно беше докачено, толкози повече, че нему четяха

нотации пред работниците..." И докато Ботев, силно развълнуван, се просълзил, Каравелов крещял: „Надзел си триста франка, кога ще ги изплатиш, повърнеш, или мислиш, че парите у мене извират?“ Ботев се оправдавал: „Ще ти ги отработя, потърпи..." Но неумолимият редактор продължавал: „Кога ще стане това... Вместо да ми помогнеш, ти ме глобиш. Ето, вчера работниците останаха без работа, вестникът не излезе..." Намесил се Греков, отвел Каравелов в библиотеката му, за да му говори по проекта за списание *Знание*, и всичко утихнало бързо. Когато по-късно Греков минал през салона, за да се сбогува с Ботев, намерил го вече успокоен и с перо в ръка на масата. „Довиждане, Ботев! Желая ти успех и скоро освобождение от опеката, в която си паднал.“ — „Ще се постарая“, отвърнал поетът и отново навел глава над ръкописа си.¹⁷

Сцената на силно раздразнение и на укори, тъй унизителна за Ботев, заслужава да се запомни. Тя обяснява много неща в отношенията между нервния, жестокия в откровеността си, субективно правия пред съвестта си Каравелов, и потъналия в срам от изобличенията пред толкова свидетели, болезнено засегнатия в гордостта си Ботев, който не е могъл да разбере тревогата на патрона си. За момент пламналата тъй неочаквано буря минава като че ли безследно за доброто сътрудничество, понеже и двамата са имали нужда един от друг; но тя не е могла да не остави дълбока дия в душата на младия човек, заживял с по-високи копнения и планове. Временно връзките остават все още „приятелски“, при някакво разкаяние за буйна самозабрава или мъчно простима грешка у двамата, и Ботев продължава да помага на Каравелов във вестника. Но нещо в непринудената интимност и във взаимното зачитане е вече счупено и решението на Ботев да спечели непременно независимостта си е взето. Ред нови недоразумения след това дават повод за по-сериозно недоволство и охлаждение от страна на Ботев, така че обтегнатите лични отношения идват само да засилят чисто идейната, обективно оправданата критика срещу Каравелов. Когато към края на 1874 г. Греков се вестява отново в Букурещ и търси пак Ботев, който бил заел учителско място, той чува от него „най-лоши отзиви“ за бившия му ментор. От Каравелов пък Греков разбира, че задружната работа с Ботев била вече изключена и че по-скоро могло да се очаква занапред да застанат те враждебно един срещу друг. „Антагонизмът между тия две лица толкози беше се усилил, разказва Греков, че не беше възможно нещо да се направи — всички усилия употребих, за да ги сближа, ала безуспешно и напразно, — в техните личности седеше и диктуваше амбицията.“¹⁸ Амбицията обаче в случая не е най-важното, единствено интересното за нас като мотив в страстната неприязън, при наличността на факти от по-сериозно, идеологично естество и при отражението, което свадата дава в живота на революционната емиграция.

2

Позив на Ботев към Каравелов да не изоставя „Независимост“ — Ботевото „Знаме“ като продължение на спрелия вестник. — Каравелов започва сч. *Знание*, поставяйки си чисто просветни задачи. — Смут от новата програма в лагера на революционерите. — Ботев против отстъпничеството и измената на Каравелов

Критика на мирната културна пропаганда и на федеративната идея в защита на революционната тактика. — Отзвук от разногласието между двамата водачи на емиграцията. — Влошаване на отношенията им през март 1875 г. — Ботев за обидите, нанесени му от Каравелов. — Смисъл и обяснение на разрива между двамата.

Че Ботев, въпреки всички огорчения и мъчителни обяснения, не напуска веднага Каравелов, а остава в добри отношения с него, прощавайки му сякаш гневните обръщения и показвайки се дори готов да му окаже другарско съдействие за продължаването на *Независимост*, застрашена за излизането си, но почувствуванa като незаменима трибуна на революционната пропаганда, личи най-добре от една цариградска дописка, печатана в последния брой на вестника (12 октомври 1874 г.) и преработена или допълнена от самия Ботев. Изразявайки съчувствието на всички будни патриоти в България към словото на публициста емигрант, станало им в течение на четири години насъщна храна, дописникът е заявявал:

„И така, вие сте се решили да прекратите издаването на вашия вестник и да лишите народа ни и от единствената жива и свободна дума, която ни е така необходима и която в последните години е засеяла твърде големи пространства. Ако питате мене, то аз би ви посъветвал да се не отчайвате, да продължите захванатото дело и да потърпите още малко. Аз съм твърдо уверен, че работите ще да се изменят и че историческите съдби на българския народ ще да бъдат турени доволно скоро на политическите капъни.“

Из правилното си предчувствие за близката зора на свободата дописникът е искал да вдъхне бодрост у посърналия си по-стар другар. И той е продължавал искрената си тирада:

„И така, нам именно днес са нужни апостоли и проповедници. Хвала и чест на ония честити мъже, които именно в тия критически минути се борят с обстоятелствата, работят за благосъстоянието на народа, приготвяват бъдещите събития... Аз смело мога да кажа, че в днешните времена е много по-уместна една жива дума, нежели след време цели тонове дипломатически и философски разсъждения... Но както и да е, а вие сте длъжни (редакцията поставя след тая дума въпросителен знак) да продължите издаването на *Независимост* и да не оставяте народа ни именно в тия минути без явен защитителен орган.“

И скритият под маската на доброжелател от Цариград Ботев е добавял: „Всяка ваша дума се приема за факт; на всяко ваше разсъждение се дава велико значение, а всяко ваше желание става желание и на самия народ“ (нов въпросителен знак от страна на скептичния редактор).

Могъл ли е Каравелов да се трогне от тези правдиви констатации на човек, който е твърдял, че познава като никой друг отчаяното му положение? „Аз и сам зная, писал е Ботев, че вае е тежко да се борите с моралните и материалните нужди, далече от отечеството си, без средства и без искрени приятели, без явно съчувствие и без братска помощ...“ И в духа на стихотворението си „Делба“ от четири години по-рано той се е заричал патетично:

„Ако продължите изданието на *Независимост*, то аз се обзвавам да бъда, както и до сега, един от най-големите помощници във вашето свещено дело. И така, моля ви се от страна на всичките честни българи да ни дадете и занапред средства да изказваме своите нужди без страх и без цензурна юзда, защото публицистиката в сегашните времена има голяма сила. Чакам отговора ви или първия брой от *Независимост*.“¹⁹

Но първият брой от пета годишнина на вестника не излиза никога, а отговорът бива даден още в същия последен брой, в който се е пе-

чатала и дописката. Каравелов, видяхме, заявява на почитателя си кратко и ясно, че не желае да повтаря примера на Дон Кихота... „Голите обещания“ за материална помощ от цариградчани не са могли да го стоплят, а моралното съдействие от Ботев не му е било достатъчно основание да понася дълговете и лишенията си или да търпи хулите на враговете си, апатията на последователите си. Спряла Независимост, Ботев подкачва два месеца по-късно редактирането на заместника ѝ Знаме, първият брой от който излиза на 8 декември 1874 г. „Публицистиката в сегашните времена има голяма сила“, мисли той тук. От това си убеждение той няма да се откаже и след спирането на Знаме, когато, подлавяйки на 5 май 1876 г. в Нова България, заявява в първия брой: „Нашата емиграционна журналистика онемя. Това е престъпление на днешните обстоятелства, когато народът ни събира всичките свои сили, за да излезе на отчаяни борби...“ Мисълта за „престъпление“ не ще е била съвсем чужда на Ботев и при скъсването на Каравелов с публицистиката в 1874 г. Но тогава той е щадял още името на приятеля си, зачитал е заслугите му и е искал да остане верен на обещанието си в приведената дописка. Това се вижда от изявлението му в програмната статия на Знаме, с мнението в нея, че неговата задача като журналист се явява повторение на тази, преследвана от предходника му. „Независимост, пише той, после дълга и упорита борба против настоящата горчива съдба на нашия народ, каза своята последна дума и с достойнство слезе от трибуната...“ И като хвали смелостта на Независимост срещу силите на реакцията и в защита на революцията, с „похвалния пример за честност и постоянство“, на който пример Ботев „ръкопляска“, Знаме добавя: „Ние ще да служим на оная идея, на която е служила и Независимост, но с тая само разлика, че с ония съществуващи вече у нас партии, с които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще да употребим тона на помирение и ще да бъдем колкото е възможно по-деликатни.“²⁰ Уговорката и поклонът тук трябва само да улеснят Ботев при първите му самостоятелни стъпки, без да означават в същност по-добро мнение за противниците, провалили делото на Каравелов.

При такива признания относно Независимост и такъв топъл тон за жертвите на редактора ѝ не е странно, че Каравелов на свой ред не ще откаже сътрудничеството си в Знаме. Забравяйки лесно свадите си от по-рано, станали вече безпредметни, той предлага на Ботев за печатане в новия орган на революционната партия своите Записки за България, прекъснати в Независимост, и този голям пътеписен труд наистина започва да излиза на страниците на Знаме в първите му седем броя. Скоро обаче Каравелов се вижда в положение да осъществи проекта си за един чисто литературно-научен лист — Знание, който се явява на 15 януари 1875 г., значи един месец след започването на Ботевия вестник. Каравелов тук е правел рязък завои, като е изоставял всяка политическа тенденция, макар и да е продължавал участието си в революционната борба, и като е застъпвал старата си, никога ненапускана собствено идея за пръскане на съвременното положително знание, съкровено то си убеждение за нуждата от просветна пропаганда. Възприемайки внушението на Греков за ползата от едно списание, което би могло да има свободен достъп в

България, за да покрива така разходите си, и сит на публицистиката, в която е оставял да се прояви и изпита несгодите ѝ Ботев, той е искал да последва примера на Писарев като популяризатор на естествените и историко-социалните науки, от които обществото е могло да очаква значително подобрене в нравствено и икономическо отношение. Дитирамба си на разума и науката в първия брой на двуседмичния нов вестник той е приключвал със забележката в края, че вестникът щял да отхвърля всякакви статии, „които би имали политически характер и които би нападали както на частни лица, така и на което и да е правителство“ и че той щял да се занимава „изключително с научни предмети“, с „въпроси, които въобще имат чисто научен характер“.

Самият отказ от политическа пропаганда и хрисимото заявление на намерението да не се напада никое правителство не са могли да бъдат приети без огорчение, дори без възмущение от всички довчерашни поклонници на революционера Каравелов. Докато Ботев чрез *Знаме* е гърмял, че „после преставането на Независимост на хоризонта на нашата журналистика не остана почти никаква възможност, за да могат да се изкажат болките и страданията на нашия народ; не остана почти никакво средство, за да се поддържа онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива“; докато ученикът от школата на Независимост е възвещавал, че „мълчанието би било престъпление за всеки един човек, който обича себе си, народа си и отечеството си“, ето че учителят, уморен от похода си срещу тирани и потисници на народа, се е обръщал към евангелието на просветата, към тактиката на мирните културни строители, отричана преди, за да се нареди така, мимо желанието си, в лагера, който *Знаме* е трябвало по дълг да бичува. Това парадоксално положение на Каравелов, тъй естествено за самия него, доколкото характерът му е търпял подобна двойственост, хвърля в смут, в силно недоволство младия революционер, несвикнал с никакво отклонение от предначертания път и останал при вярата, че всеки, който не му е съюзник в безкомпромисния бунт, трябва да се бори за враг, за сподвижник на течението, проповядвано от кисимовци, балабановци, найденовци. Просветителските лозунги на Каравелов са идвали като косвено оправдание на реакционерите туркофили и за всеки случай могли са да породят пораженски дух в средата на революционерите, загубили и без това в момента якото си сцепление и смелото си упование в борбата.

Ботев по дълг и по тактически съображения е трябвало да реагира на отстъпничеството на Каравелов. Ненапразно той го е предупреждавал още в дописката от Цариград, печатана в Независимост на 12 октомври 1874 г.:

„Ако нашите по-първи хора се отказват (редакторът е поставял тук въпросителен знак) да работят за народните интереси (и под интереси Ботев е разбирал само политическите интереси, в духа на революцията), то какво добро трябва да очаква човек от малодушните и от безхарактерните наши предводители, чорбаджии, или от нашето полудеморализирано, полуфанариотско и полуидиотическо духовенство?... Аз съм твърдо уверен, че нито вие ще да напуснете захванатото дело, нито българският народ ще да ви позволи да направите това! И така, напред! Ако ви не оценят днешните българи, то ще да ви оцени бъдещото поколение.“

Но Каравелов, който на времето поставя след тези думи саркастичната бележка: „Трай, кончо, за зелена трева!“, е давал сега най-осезателно доказателство, че не се трогва ни от заклинания, ни от миража

на задгробна слава и застава смирено в лагера на тъй жестоко подиграваните учени от Книжовното дружество и труженици около цариградското Читалище.

Ботев е извън себе си от измяната в лицето на мнимия си съмишленик, той се чувства длъжен да порицае погрешната в негови очи стъпка, за да предвари разкола в стана на революционерите и осуети радостта на противника, бил той близо, в Букурещ, или далеч, в Цариград и навред из България. Още в броя на Знаме от 5 януари 1875 г., вземайки повод от обявлението на Знание, издадено от „Дружеството за разпространение на полезни знания“, той пише — десет дни преди излизането на първия брой от новия научно-литературен лист — статия, която е първата враждебна проява на Ботев спрямо Каравелов, проява на принципино несъгласие от най-сериозен характер. Именно замервайки Каравелов със собствените му камъни, използувайки сякаш доводите в Свобода от 1870—1871 г.²¹ („Революция, революция и революция е нашето спасение, и повече нищо“; или: „Ние се не съгласяваме с ония наши патриоти, които казват, че на българския народ е най-потребно днес образование и развитие, а когато българинът бъде развит, когато той добие своя литература, то тогава ще да помисли и сам за своята свобода“; или: „Наука не може да се развие там, дека дъха Алипашовото гърло, а просвещението и образованието не могат да порастят в турската империя... По нашето мнение всеки миролюбив път и всяка друга надежда освен ножът и топорът са смешни, детински и отвратителни“), Ботев се противопоставя енергично на мирната културна пропаганда, свързана със скритата надежда, че избавлението от турския ярем може да дойде някак отвън, мимо нас, като последица от политическите и военните заплитания в Европа. Той оплаква низката степен на гражданско съзнание у българина, позволила на мнозина „може би искрени патриоти“ да поддържат „несвоевременното вече убеждение“, че на нашия народ е нужно днес повече образование, повече здрава и истинска наука, като за политическото освобождение се помисли по-късно; и той изказва опасението си, че това мнение би могло „да попречи пътя на революционните идеи и да им обяви жестока и решителна война“. За да изпревари удара и разкрие слабите страни на еднаерес, Ботев влиза в полемика с Каравелов, когото не именува изрично. Той пита: как може да се мисли за разпространение на наука при грозните условия у нас; как „при тоя варварски деспотизъм, при тия страшни преследвания, гонения и притеснения“ народът би добил облекчение на съдбата си чрез образованието? И каго анализира състоянието на просвета и книжнина у нас, както и политическото безправие, и проследява пътя на Българското възраждане, Ботев идва до заключението: наука, литература, журналистика, цялата духовна дейност в България трябва да вземе „характер на политическа пропаганда“; разработката на знание, изкуство, поезия у нас в европейски дух е възможна само при напълно спечелена политическа свобода, според което „единственото спасение на нашия народ се състои в революцията“.²²

Въпросът е бил за Ботев от първостепенно значение, затова и след излизането на първия брой на Знание той се връща на него в Знаме от 26 януари 1875 г., за да критикува Каравелов и дружеството му, без да ги споменава открито. Намирайки, че българската общественост

и българската младеж нямат определени цели и разумни съвременни стремежи, Ботев напада нашите „предводители, пастири и учители“, „че са се обесили на негова (на българския народ) шия в името на науката, на образованието и на неговите даже свещени исторически и човечески права, ласкаят го с някакъв си напредък в просвещението и в цивилизацията (в робството и в теглилата) и мислят, че с това решават задачата на неговото бъдеще политическо съществуване...“²³ Изобличението тук цели пряко програмата на Каравелов. То се долавя и в други статии на З н а м е, напр. в броя от 16 февруари, където се окайва тежкото нравствено, политическо и икономическо положение на роба, достигнал „умствено до оная степен на историческа глупост. против която духът на новото време, пророците и апостолите на социалния преврат в Европа и здравият човешки разум се борят още от началото на първата французка революция“. Тук Ботев се опълчва най-несдържано и против просветителството, пишейки: „Разбира се, че това негово положение може и да се харесва на ония негови паразити, които се не срамуват да се наричат патриоти и на които е твърде широко около шията, за да доказват, че преди всичко друго нему е потребна наука, образование, знание, просвещение и азбука на свободата, но в катехизиса на страждущите и на недоволните тия земи назаем думи нямат никакъв смисъл, никаква правда и, ако щете, заключават в себе си даже отрова за неговото бъдеще съществуване на Балканския п-ов.“²⁴ На 2 март Ботев пита в З н а м е, полемизирайки косвено с мнението на Каравелов за прехваления материален напредък на европейците, дължим на науката и цивилизацията им: „Каква полза са принесли и могат да принесат на народа ни голите думи: наука, знание, образование и просвещение при онова диво угнетение и при онзи безчовечно варварски деспотизъм, който е обградил нашето отечество от влиянието на всяка една здрава и нова човеческа идея...?“²⁵ На 16 март той иронизира препоръките на Каравелов за отваряне училища, за превеждане книги и за издаване вестници, за да сме се изравнели бързо с европейците, като намира, че „със сляпото подражание на Европа ние ще да достигнем да бъдем робове сами на себе си“ и дори да загинем бързо, ако първо „не влеземе в самуиловска борба с новата Византия“.²⁶ И както той отхвърля като крайно пакостна новата проповед на Каравелов за едностранчиво прегръщане на чисто умствения напредък, така бива подложена на остра критика и друга основна точка в идеологията на учителя му: безусловният политически съюз със Сърбия. Разкривайки неискреността, лицемерието, егоистичното използване на българските въстания от страна на западната ни съседка, Ботев иска честни обяснения върху политическите спогодби, иска отстраняване на грешките от миналото и на себичните домогвания, изкореняване на шовинизма, насаждан от прехласнати патриоти като Милош Милоевич, и спиране на сръбската пропаганда в западните български земи...²⁷ Това е звучало вече като много по-радикален отказ от препоръките на Каравелов, нежели по-общото отрицателно становище по идеята за Дунавската федерация или конфедерация, тъй скъпа за редактора на С в о б о д а. Разглеждайки още през декември 1874 г. поведението на балканските държави с оглед към тази идея, Ботев е изтъквал, че самите народи на Изток не са усвоили „като-речи нищо“ от нея, че тя не е намерила „никакъв отзив в сърцата им“, не е добила

„пълно гражданство“ дори в политическите и литературните им кръгове, при което частно Сърбия е играла „съвсем недостойна роля в отношенията си към своите еднокръвни братя“, а „шарлатанската Милош-Милоевичева компания“ е убивала у българската интелигенция всеки помисъл за „сближение и споразумение със Сърбия...“²⁸

Както се вижда, отпорът срещу разбирания и лозунги на Каравелов е засягал някои твърде съществени точки.

Критиката на Ботев в *Знаме* е отеквала твърде мъчително в душата на младите революционери. Как те, по разни места в Румъния, са чувствували отдръпването на Каравелов от комитетската агитация и обтегнатостта между двамата довчерашни другари ни показва ясно един отзив на Атанас П. Хитов, сестрин син на Панайот Хитов и ученик тогава в Болград. Той, който е бил добре приеман по-рано от Каравелов в Букурещ и който в Белград е следвал (преди преместването си в Болград) при вуйчо си, пише на тогава на 18 април 1875 г., за да му предаде впечатленията си от новите събития в Букурещ. Като кори Милош Милоевич за някаква брошура, насочена против българите („коя причина е подбудила пак страстта на тогава велеучената мъжа, та изново излива отровата си на българщината?“), той бележи с тъга: „Хората, като чужди, бранят си своето барем, ами ние шо правим? — за пари и душата си продаваме.“ И продължава:

„Г-н Каравелов, най-големият ревнител на българската свобода, който проповядваше преди няколко дена топор и нож и който нападаше нашите учени с най-осквернителни речи, дето искали просвещение, а не революция, шо го виждаме днес да прави? сам проповядва това, шо отхвърляше вчера. Чуден е светът, уйчо, а още по-чудни са нашите българи! Когато видим, че едно предприятие напредва и в същото време можем да се ползуваме от него, следваме го с най-голяма ревност и постоянство; побърка ли се това предприятие, вместо да го поправим, дърпваме се от него и се залавяме за по-мазно.“

Че младият човек тълкува зле новия ход на Каравелов, като търси там само подбудите за материални изгоди, не ще съмнение. Но той видимо е повлиян в своята мнителност от Ботев, когато продължава:

„Напразно не казва пловдивският дописник на *Знаме*, че по-голямата част от нашата емиграция досега е работяла и работи само и само да си напълни кесийката... С това не искам да укоря Каравелов, дето е станал редактор на *Знание* и дето проповядва просвещение между българите, не. Но речта ми е, защо напусна отведнаж народните работи?... Заклучавам от самите дела на господство му и от речите, които в *Знаме* отправя алегорически срещу му, и вярвам, че след не дълго време ще почне да го изобличава лично за всичко шо е вършил и върши. — Тежко и горко на бедния ни народ, който чака спасението си от подобни водители!“²⁹

Младият, силно огорчен патриот е прав, когато очаква разширяване на пропастта между Каравелов и Ботев. Засилената идейна противоположност при двамата водачи на емиграцията е могла да влоши бързо и личните им отношения, стига да изпъкне някой нов повод за недоразумения. Ако към края на януари 1875 г. Ботев е намирал някакво извинение за оттеглянето на Каравелов от революционната позиция, пишейки на Драсов: „Редакторът на *Знание* е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление“³⁰, ако още на 2 февруари Ботев е говорел с уважение за довчерашния си другар, съобщавайки във

вестника си, че сам бил съгласен да преподава безплатно по няколко часа в букурещкото българско училище, за да тръгне то в правилен път, и че Каравелов бил също съгласен да стори това³¹ — то месец по-късно, в началото на март, той е вече болезнено докоснат от една постъпка на Каравелов, която е излагала и човешкото му достойнство, и честта му като публицист и която е туряла завинаги край на търпимостта и уважението помежду им. Каравелов именно конфискувал 11-ия брой от Знаме, печатан в печатницата му, за неизплатени 200 франка и записал на сметката на Ботев 30 жълтици за набиране превода му на историята от Иловайски. Какво още друго става тогава помежду им, за да се развалят непоправимо отношенията им, не знаем, но едно дълго писмо на Ботев до Ив. Драсов от 16 март 1875 г. излага някои подробности около по-стари недоразумения (относно историята с револверите и осуетеното за 1 март комитетско събрание), за да мине и към последните прискръбни случки.

Ботев пише, първо:

„На лятото събрание, на което беше и ти, помниш ли, че аз предложих да се викат някои и други от тукашните младежи, но Каравелов въстана против това и нарече тия момци кюлханета затова, защото тия му били потребни, за да състави с тях своето „Дружество за разпространение полезни знания“ и да ги убеди, че на българския народ не трябва вече свобода, защото неговият предводител е вече богат човек! Тъй си е играл г. Каравелов всякога с доверието, с любовта и с надеждите на милиони хора!... Стамболов позна Каравелов, а аз съм отделен от него. Аз ще да взема типографията на старите, т. е. на в. Отечество, и ще издавам клетото Знаме, ако ще би и гладен да ходя.“

Нека забележим, че Стамболов се е чувствувал обиден от Каравелов, понеже този не се съгласил да предостави нему разпространението на Знаеие за България, а това Каравелов не е сторил, може би, за да не свързва вестника си с един нелегален агитатор, който би повредил на изданието пред властта. После Ботев продължава изповедта си пред Драсов, за да изтъкне всичко непоправимо в отношенията си към Каравелов и твърдото си решение, изтекло от силна обида и дълбоко разочарование, да демаскира в печата образа на един фалшив кумир: „Струната между мене и Каравелов се скъса вече окончателно. Затова, защото аз го имах като брат по дела и по помишления, той и хората му щяха да ме изпроводят тия дни във влашките рудници за сол, но не успяха.“ В какво се е състояла клеветата, не може да се установи точно. Може би се касае, както предполага и Захарий Стоянов, за аферата с револверите, която повдига много шум в румънския и в турския печат и която дава повод да се заведе процес срещу Ботев, при което някои „подлизурки“ в Гюргево приготвили адрес до русенския валия, твърдейки, че „чапкъни и престъпници“ искали да смутят спокойствието в Турция. Във връзка с това е имало нота от турското правителство до румънското, така че не било изключено Ботев да бъде осъден на каторжна работа в рудниците за сол като опасен за реда и за добрите външнополитически отношения.³² Но да продължим писмото:

„Сега той се грижи за убие Знамето и да ме дискредитира пред ония, които го още не познават, но не зная дали ще успее. Аз няма никакму да правя милиони и няма да му възприпятствувам в това. Аз желая да се обдържа барем до-тогава, когато дойдеш и ти, па тогава да отворя с него полемика за

начала, за характер и за политическа дейност. Дотогава аз ще да следвам тъй, както съм захванал. Драсов! Аз съм обиден зле от Каравелов и аз няма да му прося нито една от неговите политически подлости. Аз събирам сила и материал, и вярвам, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще да направи епоха в живота на емиграцията ни. Това не е лична омраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава също добродетел, както и благодарността, но аз ще да постъпя съвсем другояче, защото между мене и него има въпроси, които не са вече частни, а общи.⁴³³

Признанията в това писмо, в което се чувства непрекипятото още негодувание от свадата с Каравелов по повод на конфискувания 11-и брой на Знаме, който брой Ботев е трябвало после да препечатва в друга печатница (това ставало, както съобщава сам Ботев във вестника си, „по причина на някакви си частни неспоразумения с притежателя на печатница Свобода“), тези признания не разясняват по-определено причините на острия разрыв и на решението на Ботев да излезе със специална брошура или със статии във вестника си против Каравелов. Наистина той говори за съмнителни идейни „начала“, за „политически подлости“, за непоследователен „характер“ в обществената дейност, които го освобождавали от подозрението, че открива кампанията си по повод на дребнава лична обида и на жажда за отмъщение; но въпросът е: защо при толкова много прегрешения на Каравелов от по-общо естество той е мълчал по-рано, дори е продължавал приятелските си връзки и задружните книжовни предприятия с него (разни преводи и популярни издания), без да мисли, че се е налагало разкриване на толкова непочтени дела; и още: защо едва след накърнените си частни интереси и силно засегнатото си честолюбие Ботев е намирал за необходимо да смаже другаря си, почувствуван вече като нетърпим противник? Как е могъл той, дори ако Каравелов е прекрачвал границата на допустимото между близки хора — нещо, в което не можем да се съмняваме, познавайки темперамента му, — да забрави признателността си към избавителя от преследвания и нищета, да стъпче скъпи чувства спрямо един дългогодишен „брат по дела и помишления“, за да го позори публично, без да изпитва и най-малко състрадание към заслужилия патриот, чиято чест, тъй скъпа някога и за него, е оставала неопетнеца пред широка българска интелигенция. Очевидно като сангвиник, податлив на буйна екзалтация, Ботев не е могъл да се сдържа да не извърши онова, което съвестта му е налагала като личен и обществен дълг, да не даде простор на нови, оправдани в очите му възгледи и настроения, както е правил това тъй често досега по отношение на личности, застанали малко по-далеч и смятани общественно и нравствено по-малочислени. Прощавал ли е той на Каравелов по-рано въпреки незатихналото си възмущение от „жестокото“ му обхождане („не дава ми бял ден да видя“, „иска душата ми да изкара“), опитът да бъде осуетено издаването на Знаме, орган на революционата емиграция и най-голям личен актив на Ботев, се е явявал в очите му като най-брутално, непростимо посегателство върху престижа му. Болезнено докоснат в най-скъпи чувства и интереси, той вижда след неочаквания удар в свършено нова светлина образа на Каравелов. И теглейки черта под всичко познато за слабости и грешки на тогава, преувеличавайки във въображението си злата воля на противника си, той ре-

шава да го смаже, за да разчисти и по-старите си сметки с него, като освободи и комитетското движение от един тиранин, от един егоист. Изневерил на миналото си, злоупотребил непросто с авторитета си. „Зле обиден“, той ще потърси разплата в името на общата избава от опасното влияние на ренегата. Каравелов ще бъде поставен така непосредствено редом с разни други негодници, критикувани, осмивани, хулени като безполезни или пряко пакостни за народното дело. Увлечението на Ботев в случая е отивало далеч с тази сурова несправедливост към довчерашия сподвижник на Левски, към публициста, дал най-пълнен и внушителен израз на революционната българска мисъл. Нали Ботев се е заричал само три-четири месеца по-рано да служи в *Знаме* „на оная съща идея, на която е служила и Независимост“, при една единствена разлика: да бъде „по-деликатен“ от събрата си спрямо представителите на други партийни лозунги? Как тъй скоро се е стигнало до една крайност, изключила всяко опомняне? Нима Каравелов не е заслужавал поне толкова пощада, колкото е била обещавана на общите им партийни врагове от по-рано? Разбира се, и сам Каравелов не би трябвало да бъде освободен ни най-малко от всяка отговорност в случая. Грешката на по-младия другар се е изкупувала в голяма мяра от гнева и хулите на по-стария, който за нещастие не е разбирал опасността от злополучните си обяснения по печатането на *Знаме*, не е зачитал достатъчно и честолубието на даровития човек, способен да го замести тъй достойно като тълкувател на революционния подем, вдъхновител на младежта и майстор на българското поетическо слово. Раздразнението, самозабравата у единия и у другия, изнервени от тежките условия и повлияни от средата, която безразсъдно разпалва враждата им, не са могли да бъдат отреагирани в по-омекотена и обществено по-търпима форма.

3

Ботев за клеветнишкия поход и диктаторските претенции на Каравелов. — Той е готов да встъпи в непримирима борба с него. — Драсов за недоразуменията между Каравелов и Ботев. — Ботев има намерение да опише Каравелов, както го е наблюдавал дълго. — Стамболов и Бенковски враждебни към Каравелов. — Какви са в очите на последния Ботев и Мънзов? — Сатирата на Стамболов против Каравелов. — Poleмика между Балкан и *Знаме*: кой има „монопол на народните работи“? — Мънзов за Каравелов в подновения *Тъпан*: хумореска и памфлет. — Ботев насърчава не само Мънзов, но и Заимов (с неговия *Михал*). — Раздвоение въсред емиграцията по шумната овада. — Опити да ѝ се турн край. — Ботев и другарите му престават да пишат против Каравелов.

Извън всичко лично и случайно в тази разпра, тъй интересна за биографа на двамата публицисти, тук изпъкват, както посочихме, и сериозни идейни различия, необикновено важни с оглед към историята на революционното движение у нас. Преди обаче да приключим с тях, трябва да отбележим факти и мнения, които допринасят за изостряне на конфликта, правейки го предмет на оживени обсъждания в емигрантската среда. Първо, изказванията и обясненията на самия Ботев. На 21 март 1875 г. той пише на приятеля си Г. Стойчев, учител в Александрия, за да му съобщи, че бил се вече „отделил“ от Каравелов и че имал намерение да наеме своя печатница³⁴, на 28 март той моли чрез *Знаме* настоятелите и кореспондентите си да не му пра-

щат нищо за вестника на стария адрес или на името на Каравелов, понеже така още повече се заплитали отношенията му с „това достойно лице“, с което редакцията нямала нищо общо; на 12 април той пише отново на Стойчев, за да обясни, че причините за отделянето му от Каравелов били „отсрещните българи“, които щели да помогнат да се сдобие със своя печатница, за да бъде „във всяко отношение техен“; все нему той съобщава, че *Знаме* нямало да престане да излиза, макар това да се желало от мнозина, а особено от Каравелов³⁵; и на Драсов той излага подробно под същата дата какви интриги употребявал последният, за да го злепостави пред емиграцията³⁶. От Одеса се бил завърнал семинаристът Ив. Семерджиев, под псевдоним Петков, с намерение да изглади недоразуменията между Ботев и Каравелов. Като опознал обаче Каравелов, младият патриот намерил, че революционерите не могли да имат с него нищо общо, понеже той бил загубил доверието на народа. „Всеки счита Каравелов, твърдял Семерджиев, за спекулант и за човек, който при смъртта си трябва да повтаря думите на Августа: Добре ли си играх ролята? — Ние трябва да го оставим настрана и на мира, а ако той пожелае да ни препятства, то да го унищожим и нравствено, и материално.“ Предавайки това мнение на афектирания младеж, Ботев излага плаховите си за издаване на революционна литература, за съживяване на комитетите в България, за закупуването на оръжие, за подготвянето на чети и т. н. Той говори още, че се бил сдобил със средства за купуване печатницата на „старите“, която се продавала на търг, но че Каравелов се канел да му конкурира, и извън това бил писал навсякъде да не се изпращат абонаменти на *Знаме*: „Вестникът бил негов, твърдял той, и той щял скоро да го вземе от мене и да го даде в ръцете на другия!“³⁷ В брой 19 на *Знаме* от 22 юни 1875 г. Ботев, като заявява, че имал вече своя печатница и че влиза с открити гърди в редовете на революционната партия, намира за нужно да вземе отново становище по опозицията на Каравелов. Съобщавайки, че вестникът щял да бъде подкрепен от мнозина — така го уверили на едно събрание от емигранти, — той пише: „Векът на отделните личности отдавна вече е минал и човеческата борба за свобода изисква множество ръце и мозъци.“ Кого той мисли тук, порицавайки всякакви диктаторски домогвания в революционната организация, не оставя никакво съмнение. И за да бъде още по-ясен в обвиненията си, той продължава: „Не се мина много време и един от членовете на това събрание (ние не споменуваме името му, защото той е твърде добре познат на нашите емигранти), който искаше да осредоточи всичко в ръцете си и с това да убие политическия въпрос за ползата на своята нова деятелност, употреби най-гнуснави и най-подли средства за съсипването на листа ни.“ Късо казано, Каравелов вършел пропаганда чрез „клеветите“ си из Румъния, за да се намали броят на абонатите на *Знаме* (за да не прави то конкуренция на *Знание*), и компрометирал Ботев, за да отнеме изданието на вестника му. Той наричал „деца, шарлатани и безумци“ онези, с които бил работил до вчера „и на които е целувал даже и петите“, а „честни, искрени и патриоти тези, които до вчера е псувал кичил с най-гнуснави епитети, но които сега му помагат да извършва своите спекулативни литературни операции“. Наистина Каравелов не постиг-

нал целта си и неговите „подлости и интриги“ само спомогнали на Ботев; но постъпките от този род давали право на последния да се брани вече открито срещу противника си. „За интереса на нашата народна революция, за интереса на нашата човеческа свобода и за интереса на това, което е и нам така също мило, както и на всеки честен патриотин, ние сме принудени да стъпваме в борба с всичко, което е против нас и което ни се изпречи на пътя волно или неволно.“ Ако вестникът застъпва стремежите на онези, които не са в състояние „да изменят всеки час своите убеждения“, той естествено трябва да се противопоставя на всичко, „което спира стрелата и маятника на нашето народно въстание“.³⁸

Плувайки във водите на непримиримата революционна агитация, Ботев не е могъл да понася нито просветителската програма на Каравелов, способна да отслаби революционната ревност всред комитетите, нито опитите му да спъне собственото му журналистическо предприятие, за което са се правели толкова лични жертви, за което Ботев е бил готов дори да свие семейно гнездо, единствено с умисъл да подобри материалното положение на вестника си. Загатвайки за последното си намерение в писмо до Драсов от 26 юни, Ботев прави уговорката, че женитбата му не означавала ни най-малко опасен компромис, отказ от пълна свобода на действие. „Само един хомот съм можал да нося, пише той, и то е хомотът на Каравелов, с убеждение, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже!“ И предавайки тревогата, копнежите, отчаянието и надеждите си в момента, той забелязва за четнишките си планове: „Де го сега Раковски, за да станем другари и да преобърнем всичкото хорско злато на олово и желязо!... Аз съм готов за целта да употребя всичките страшни средства освен подлостта и лъжата, защото преди всичко трябва да сме човеци, после вече българи и патриоти.“ Който мисли така, мечтае и действа така, той не може да бъде обвинен, че не обладава висок духовен строй, че е способен за низост по отношение на близките си. И ако въпреки това Ботев не прощава на Каравелов за стремежа му към еднолична власт, за непостоянство в убежденията му и за всичките му ходове по спирането на *Знаме* и подбиването на моралния кредит на редактора му, то е преди всичко в името на голямата революционна идея, прегърната с безгранична преданост

Търсейки опора у най-близките си съчувственици, Ботев е щастлив да спечели на своя страна един такъв предан човек на революционното дело, какъвто е бил Драсов. Нему той поверява горчивото си разочарование от Каравелов, от него той очаква всяка помощ в борбата срещу опортюнистичното крило в комитетската организация. Как Драсов се отзовава на оплаквания и планове на Ботев от пролетта 1875 г., знаем от писмата му до Панайот Хитов по това време. Едно неизвестно доскоро писмо на Драсов до Теодор Пеев в Браила, датирано от Прага, 5 май с. г., ни въвежда в отношенията между Ботев и Каравелов, както ги е излагал Ботев пред Драсов. В недоумение относно искреността на „бившия разпален патриот“ Драсов осъжда Каравелов за преследването на Ботев, за отказа му от идеи, които „велегласно е проповядвал“ дотогава, за замяната на революционната тактика с просветната, и пита съчувственика си в Браила: „Кой му е

дал право (на Каравелов), или на кои челешки или природни закони основан, иска сега да пречи в действията на емиграцията ни или, с други думи, иска да унищожи плода и олиже плюнката си...?" И Драсов изтъква как Каравелов конфискувал един брой на *Знаме*, старасл се да спре изобщо вестника и преследвал редактора му. „Не мислете, добавя Драсов, че аз искам да компрометирам пред Вас и другиго това до днес уважаемо от мене, па може и от другиго лице: целта ми е да издира истината, защото подобни недоразумения и недоверия между самите дейци, избрани да водят и управляват твърде деликатните ни работи, често принасят горчиви плодове...“ И в името на светите народни интереси Драсов моли Пеев да му разясни всичко тъмно в тези работи, за да се направи възможното за отстраняване на пакостните им последици; и да съдействува на Ботев, на този „достоеен момък“, при издаването на вестника му и откупуването на печатница за целта.³⁹

В същия ден, 5 май 1875 г., Драсов се обръща за сведения върху свадата между двамата до вчера горещи приятели към Киряк Цанков, близкия до Каравелов и изобщо умерен и тактичен в отношенията си емигрант. Той го пита какво ново има „по недоразуменията и недоверията между действителните избрани членове, като напр. между Каравелов и Ботев“, и продължава: „Ако се не лъжа, Каравелов освен че се е отказал да има какво-годе участие в революционното дело, но и преследва Ботев, като му се даже искало да унищожи изданието на *Знаме*.“ Без да взема като напълно доказани обвиненията на Ботев и като щади другарските чувства на Цанков за противника му, Драсов продължава: ако Каравелов се е отдал на литературна работа и мисли първо за просвета на народа, за да може после да работи за неговото освобождение, то „кой му е дал право да пречи в действията на емиграцията ни?... Така напр. (според Ботев) той конфискувал едно неделно течение от *Знаме* и искал да унищожи съвършено съществуването му, преследвал строго Ботев и се погрижил да го компрометира пред емиграцията ни за не добър. Такива и подобни неприлични дела вършил, щото ми дават право да се съмнявам за искреността на досегашните му действия.“ Драсов подчертава натаък, че имал досега голямо доверие към Каравелов и не искал ни най-малко да го дискредитира пред Цанков; той желаел само да узнае истината по онези недоразумения, бидейки убеден, че *Знаме* е необходим като български орган. „Ботев ми пише в последно време, че ако сполучи, мисли да наеме или купи печатницата на старите, в която да издава *Знаме* и други книжки... Той се надява, че из Българско, гдето работите отиват добре, и из влашките час. комитети ще му се помогне.“ И Драсов моли Цанков да подкрепи Ботев, за да не загасне и „последната искрица на народните към Вас обърнати надежди“⁴⁰.

На 28 юни Ботев пише на Данаил Попов, който е минавал за привърженик на Каравелов; пише, като порицава писаното от Стоян Заимов в „пачаврата“ му, хумористичния лист *Михал* — трябва да се предполага, против Каравелов! — и като му предава слуха, че уж Каравелов бил поискал, мимо знанието на Ботев, 150 жълтици от сръбското правителство, уж субсидия за *Знаме*. „Той, твърди Ботев за Каравелов, предвиждал, че аз ще зачеша неговите патрони, и искал да налее злато в устата ми, като глътне и той, разбира се, половината

за миситлик. Това ми пише Панайот.“ (Сам Хитов обаче отрича по-късно пред Захарий Стоянов истинността на факта.) „Какво искате от подобен човек? Но той е потребен, защото служи за добър оригинал на моите повести. Характерът на Нено чорбаджи има много общо с неговия характер.“ И като излага още, че щял да почака, догде се срещне с някои лица, за да премери после „и името, и характера, и честността си с неговата“ (на Каравелов), той добавя иронично: „За великите хора трябва и материал за биографията им, а в продължението на две години аз съм го изучил твърде добре. Не е останало кюше в душата му, за да не проникне моята двегодишна изпитливост. Студизмът е верен, а материалът грамаден.“⁴¹

Данаил Попов е бил наистина по-близък на Каравелов, без обаче да се е намесвал в разпратата на приятелите си и да е вземал открито страна. Искайки да го предразположи към своята кауза, Ботев е корял Заимов като редактор на лист, в който е бил глупаво осмиван Каравелов („Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще си налегне дрипите“), но не е скривал, че сам лично си е поставил задачата да обрисова портрета на новия си гонител във всичката му неподправена грозота, въз основа на обилен автентичен материал, трупан при грижливо наблюдение в течение на времето, когато е живял у Каравелов. Какво е могъл да изнесе Ботев от дългото си вникване в най-интимните кътове на една душа и доколко към верните черти е щял да прибави една пристрастна оценка, под влиянието на младежка мнителност и на наранено самолюбие, остава само да гадаем. По-нататък ще изтъкнем някои случайни съобщения около това по спомени на дейци от кръга на Каравелов и Ботев, а сега можем само да отбележим как наред с непостоянството на Каравелов (способен да „мени всеки час своите убеждения“) Ботев е могъл в припадъка си на озлобение да сравнява редактора на Независимост с един Нено чорбаджи от повестта Маминото детенце, с този „ограничен и слабохарактерен“ тип, натрупал с безчестие голямо богатство. Но не е ли писал Ботев само няколко месеца по-рано (22 септември 1874 г.) на Драсов, като се е оплаквал от „самоволна сиромашия“ и от робски труд под чужда заповед (при работа във вестник, гдето не е вършил „нищо човешко, нищо самостоятелно“): „Каравелову не пиши нищо, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене.“ Друг тон държи обаче Ботев пред Драсов на 7 юли 1875 г. При вестта за ново въстание в Херцеговина, което разпалва и кръвта на българските революционери, Ботев и Стамболов пишат общо:

„Каравелов не само се е отказал да работи, но още и тези, които желаят да продължават да работят, гледа да ги изстуди и да ги направи като себе си, просветители. Ти знаеш добре, че у него има документи, които могат да повредят много на народа ни, ако той някой път, движим от своя гняв или подъл интерес, се реши да ги изпрати отсреща. Много обвинения и подозрения, които падат отгоре му, неговите глупави и лъжливи слова и действия, на които сме ние първите свидетели, и шарлатанското му оттегляне от работите народни — всичко това ни кара да му не вярваме нито за бодка счупена. Документите трябва да се вземат от ръцете му, трябва да се отрежат ноктите на дивия звяр, иначе... Но да го оставим настрана; нека умрелите ровят умрелите, а ние да видим какво да правим със живите.“⁴²

Заимов разказва в 1889 г. как Стамболов се бил явил при Каравелов, за да му иска в качеството си на представител на вътрешните комитети и заместник на Левски архива на Централния комитет и как, когато Каравелов отказал да предаде книжата (и печата), наричайки членовете на новия комитет „вагабонти от фокшанския затвор“, Стамболов посегнал към револвера в кабинета на Каравелов (останал му като подарък от Раковски и окачен винаги под портрета му на стената), за да го застреля. Револверът бил празен и не хванал, и тогава, силно възбуден, Стамболов напуснал кабинета на Любен, тръшвайки силно вратата зад себе си. Подобен опит за убийство на ненавистния за младите „шарлатанин“ и „просветител“ е бил проектиран — твърди се, по насъскване уж от Ботев — и от Бенковски, тогава още Георги Хлътов; но по-умерени противници на Каравелов отклонили буйния хъш от намерението му.⁴³ Сигурното във всички тези спомени е само това, че враждата между групата на Каравелов и тази на Ботев е била силно раздухвана от много места и че в устни и печатни изказвания не са се пестели никакви жлъчни нападки, при най-безосновни подозрения. Как лично Каравелов е посрещал потока ругателства, оскърбления и клевети, можем да си представим, като знаем и изострената му чувствителност, и хапливия му сарказъм. Едно негово писмо до Данаил Попов от времето, когато и Ботев се е оплаквал пред него, ни разкрива отчасти мъката и гнева му при подетата отвред кампания за провалянето му в очите на емиграцията. Той пише на приятеля си, някогашна негова връзка с Левски, на 30 юни, 1875 г. това:

„Чух, че си дал Мънзову пари за неговия Тъпан, който ще захване да се издава на второ пришествие. Не познаваш ли, кой е Мънзов? Но да оставим това. В Букурещ се е събрала една тайфа (между която се намира и един от Диарбекир, т. е. Стоян), която, както се види, ще да компрометира много лица. Тия събират вече револвери, което направи много дандани, и повредила много неща. Шеф на тия чапкъни е Ботев, а Мънзов е... (нечетлива дума); ето какви хора са се заловили да просвещават народа (един е бил до вчера шпионин на влашката полиция, а другият е излязъл завчера из пушкарнята за кражба). Ако обичате да поддържате вагабонти, то е ваша работа. Не сърди ми се, че ни ти пиша често; ти знаеш твърде добре, че имам работа...“⁴⁴

Поставяйки Ботев, когото по-рано е обичал и ценял искрено за поезията му, наравно с един нищожен човек, Мънзов, и наричайки го презрително „чапкънин“ и „вагабонтин“, Каравелов е изпадал в печално озлобение, което разкрива дълбочината на огорчението му. Тъкмо когато е потънал в работа — той винаги има работа“, — зает с редактирането на списанието си *Знание*, с издаването на литературно-историческия си сборник *Сокол* и със съставянето на ред научно-популярни книжки, той се вижда принуден да се откъсва от тихия си кабинетен труд, за да отбива неспирните злословия на „младите“, един от които, „шпионинът“ Мънзов, пише дописки против него в цариградските вестници, а друг, Стефан Стамболов, печата първо в *Тъпан*, брой 1 от II годишнина, 20 юни 1875 г., после в сбирката *Песни и стихотворения*, издадена заедно с Ботев през същата година, стихотворението си „Знаете ли кой съм аз?“, пародия на Каравеловите фейлетони под това заглавие. Началото тук гласи:

Народен бях, дорде бях гол
 И нямах хляб да ям;
 За народът си бях готов
 И животът си да дам.
 Народен бях, дорде имах
 Аз нужда от народа;
 Цели пет години крещях
 За чест и за свобода.

След това се излага как този „народен“, като видял, че с проповедта за свобода не се печели нищо и че на почит били само богатите с жълтици, станал „с дявола ортак, мекере на Сърбия“ и захванал да продава народа си „за пустите парички“. Така той (разбирай Каравелов) скътал две хиляди жълтици, станал човек на почит и добил признание от големците. Накрай в изповедта на мнимия „народен“ човек се казва при ясен намек за Каравелов и жена му:

И аз, честит, ще си купа
 Файтон с два бели хага,
 Ще се разхожда по Букурещ
 В него мойта Ната!⁴⁵

Вземайки слабия стихотворец под свое покровителство и печатайки сатирата му наред със собствените си елегии и сатири, Ботев е поемал и нравствената отговорност за жестоките и смешни обвинения. Сам лично и пряко вече той хвърля още няколко стрели срещу Каравелов, пишейки напр. в *Знаме* от 29 юни 1875 г. за книжката на Каравелов върху братята Кирил и Методий, че ако тя би се раздавала даром, могла да принесе някаква полза на народа, а ако се „продава с чисти грошове“, ще има важността на псалтира и часослова, т. е. ще се купува само от хора, които разполагат с „артък пари и доста празно време“.⁴⁶ Оплаква ли така Дружеството за полезни знания, че дебютира с подобен род книжки, Ботев не спира при тези закачки, а съобщава във вестника си от 6 юли с. г., че К. Цанков замислял да издава своя в. *Balsapul* и на български, със субсидия от т. нар. „стари“, като това българско издание ще се намира в ръцете на Л. Каравелов. И като изказва иронично удоволствието си от този опит, Ботев продължава: „И как да се не радва човек? Г-н Каравелов дълго време се е подвизавал на публицистическото поприще, познава българския народ, знае неговите нужди и стремления, но при всичко това неговият орган *Независимост* е оставил множество въпроси в живота на българския народ висящи и неразяснени.“ И Ботев се надява, все тъй с насмешлив израз, че сега тези въпроси щели да се разяснят с помощта на Цанков, „за да съживят от една страна заспалата наша емиграционна журналистика“⁴⁷.

Цанков опровергава в *Balsapul* от 12 юли цялото съобщение — за някакви преговори със „старите“, за субвенция от тях и за участие на Каравелов в проектираното българско издание — като съвсем не-сериозно „измишление“.⁴⁸ Седмица по-късно той изказва във вестника си учудване от новите нападки на в. *Знаме*, който, види се, се е безпокоял от появата на втори български лист в Румъния:

„Това издание още не се е появило, и ето че искат вече да го удушат. Но, както и да е, ние мислим, че в народните работи не трябва да съществува монопол... Трябва да бъдем, господа, малко по-благородни, да се не занимаваме толкова с лични интереси, а да се борим за нашите велики народни дела. Страстите настрана! Те заслепяват човека и го накарват да стане смешен.“

И като се зарича да не влиза вече в подобен род полемика, редакцията на *Balsapil* заявява накрай, че не признава редактора на *Знаме* за „авторитет, който може да съди за нашите знание или незнание на бълг. език“⁴⁹.

Ботев, който долавя тук мнението и езика за Каравелов, смятайки го вдъхновител на Цанков, не закъснява да отговори, току преди заминаването си за Одеса, по работи на четнишкото дело. Той помества в *Знаме* от 27 юли едно писмо до редакцията на *Balsapil*, в което обявява за „донкихотски смешни“ подозренията и за опасения у редактора на *Знаме* и за съвсем несъобразно с истината намерението му да удуши българското издание на румънския лист. „Но можете ли ни приведе, пита той, барем един факт на нашия частен или обществен живот, който да потвърди думите ви, че ние сме монополист в народните работи...?“ Визирайки така Каравелов, Ботев заявява язвително:

„Недейте ни говори за благородство и за лични интереси, за страсти и за велики народни, защото с това ни теглите с кука за езика и ни принуждавате да повдигаме въпрос, в който ще се види, кому трябва да се рекомандува повече благородство в отношенията и като журналисти, като обществени деятели и просто като честни хора, и то не твърде отдавна, а откогато редакцията на *Знаме* се отдели от монополиста Каравелов.“

Като намира, че сега не било време да влиза в полемика и да „подвежда линия под нашите поведения“, Ботев добавя: с „острите си думи“ имал пред вид толкова Цанков, колкото и Каравелов, които представяли („да ни простите изражението“) „нищо като двуипостат в монопола на народните работи“. Обещавайки, ако стане нужда, да се върне на тези обяснения в следния брой на вестника си, Ботев не прави това вече никога.⁵⁰ Но и казаното тук тъй общо, при това и тъй „остро“, е било достатъчно, за да нарани Каравелов. Щом въпросът е бил за догонване на народните цели и за благородство в отношенията, Ботев не се стеснява да посочи коя страна е могла да има притезанието за чистота по тая точка и да се заканва, че бил готов да влезе в полемика с оръженосеца на Каравелов, който безосновно обвинявал редактора на *Знаме* в стремеж да монополизира народните работи и да служи само на лични интереси.

Отдръпвайки се от Каравелов, Ботев се сближава с кръга на противниците му, между които един от по-младите, Иван Мънзов, не е забравял старата си злоба срещу Каравелов и е продължавал да интригува против него. Неуспял да издаде брошурата си от 1873 г., но изпратил тогава дописка до цариградското *Право*, в която е ругал най-несдържано Каравелов, той подновява в 1875 г. сатиричния си в. *Тъпан*, за да шиба особено жлъчно омразния враг на Ботев, не без злорадството му, макар и без негово участие в органа. В първия брой на вестника от 20 юни 1875 г. сам Мънзов, подпомаган от своя близък сподвижник в сатирата и хумора Стамболов, изсипва груби и безсолни хули срещу бившия комитетски председател, приписвайки му най-тежки грехове спрямо народа и най-долни пороци. В бележките тук „Арег мезат!“ четем:

„От 5 лири до 5 наполеона, най-долня паха, продава се в Букурещ един сръбски патриот за година. Който обича да си купи ефтин пашпорт, то нека се отнесе до г. Караверов мекерето, а той чрез г. Живанович, бившият секретарин на тукашната сръбска агенция, ще му продаде, като му вземе в същото време и горнята цена в брой.“⁵¹

Кой е бил този Караверов или Каравяров (с е двойно и р вместо л), т. е. човекът с черна вяра, читателите е трябвало да се досетят лесно. В особена хумореска пък Каравелов е представен като „брадат и гол циганин“, който отначало свирел на „своята зурла Свобода“ български песни, но отпосле обърнал „да свири баш сръбски и да попържа българите цигански“. Повтаряйки обвинението си от 1873 г. в П р а в о, Мънзов говори за Каравелов как се „драл и викал две цели години против нашите читалища, книжовни дружества, училища и против всичко, щото е българско“, и как накрай с хитрост развалил читалището „Братска любов“, присвоявайки част от вещите и книгите му. Освен това този редактор на С в о б о д а, който променил името на зурлата си Н е з а в и с и м о с т, получил от Белград „сръбски талираши“ и една печатница и захванал да прави още по-големи злини на българите. Не стига това, като се пукнала и втората му зурла, той развил хайдушки байрак, на който бил написан лозунгът „пари или смърт“, и изпратил момци из Българско, да събират уж от името на революционния комитет пари за пушки и барут. В действителност събраните турски жълтици отишли в „дълбоката паралия на омразния калпазанин“, който си купил с тях влашки бонове и заживял щастливо със „своята гарга Ната“. От парите той не дал нищо за пушки и барут, а момчетата, които му помогнали „да се гон с българска кръв“, като някой шопар“, предал на турците, които ги избесили...⁵²

За същия този „Мангу“ и за „любезната и прекрасна“ негова „Манговица“, по повод на изпъден от тях словослагател в печатницата им, говори Т ъ п а н и в брой 2 от 30 юни 1875 г.⁵³ Но този безсолен хумор бледнее пред злокачествения памфлет, поместен в същия брой и озаглавен „Такрир, или злодеецът пред съдията: общето мнение“. Във формата на диалог тук се изнасят подробности от биографията на Каравелов, които трябва да хвърлят най-тъмна сянка върху характера му и да опорочат цялата му дейност като публицист. Съдията задава въпроси при дознанието си, а подсъдимият, някакъв „лют обесник“, дава отговори, в които цинично се самоизобличава. Той говори, че бил родом от Копривщица, че имал вяра черна, циганска, че по народност бил ту българин, ту сърбин, ту русец, според както му потрябва, че бил се занимавал по-рано с бегликчийство и като такъв грабел насилствено имотите на бедните селяни, а после забягнал в Русия, където в механиките и бордеите добил „най-висока наука“ и станал „най-моралният човек на света“, че дружал там само с руските нихилисти, с които пиел „крепка водка“, и накрай бил прогонен от полицията извън границите, понеже псувал често руското правителство. Забягнал той в Сърбия и тук се предал на „завераджилък“, събирайки се в някаква кръчма със съзаклятниците, които тъкмели да убият княз Михаил. В самото покушение не участвувал, тъй като полицията го прогонила по-рано „като непотребно гюбре“, и той се намерил в Нови Сад. Обаче австрийската полиция го арестувала като заподозрян в престъплението и като стоял известно време във Вараждинското кале, отведен бил в Пещенската тъмница...⁵⁴

Биографическите разкрития спират на тази точка. Тъпан не продължава гадната драматическа сценка в следващия си брой, макар да е стояло накрая „следва“. Начинът да се карикатури и петни един деятел от ранга и със заслугите на Каравелов е възмутителен между това толкова силно всички почтени емигранти, дори онези, които са подкрепяли иначе крилото на Ботев, че редакцията на сатиричния лист се вижда принудена да прекъсне безобразните си хули. Изследвачът на Ботевото дело М. Димитров беше склонен да приписва авторството на този и на други сатирични диалози в Тъпан, в които се осмиват и лица от кръга на Добродетелната дружина, на Ботев.⁵⁵ За такова отъждествяване на два тъй различни стила, като този на Мънзов, сух и вулгарен, и онзи на Ботев, по правило жив и духовит дори когато задминава предела на търпимото, няма никакви основния и цялата отговорност в случая пада върху посредствения сатирик, отритнат от Каравелов и жигосван две години по-рано от самия Ботев в Будилник. Но тогава Ботев е държал страната на Каравелов, възмущавал се е от просташките нападки на мънзовци (срв. напр. епитафията му за „тъпанарчето-говедо“ в Будилник от 10 май 1873 г.), а сега е заставал в цял ръст против Каравелов, одобрявал е усилията за дискредитирането му, безразлично с какво оръжие се напада, и си е позволявал недостойната шега да тълкува инициалите на противника си Л. К., като „Леке“ (по свидетелство на дъщерята на Д. Ценович). Поздравявайки в Знаме от 22 юни 1875 г. Мънзов за намерението му да поднови Тъпан („ние желаем пълен успех на Г. Мънзова“), Ботев си дава вид, че не е още видял първия брой на листа и не знаел новата тенденция на редактора му (а Тъпан се е печатал в печатницата на Знаме). Той не пропуска обаче да забележи, че се чувствувала нужда от хумористичен вестник, който да бичува „недостатъците на всичкото почти наше общество“ и който да не превръща, както по-рано е било, смяха в псувния и сатирата в проклятие. И като вярва, че Мънзов „ще успее в предприятието си“ (но нима той не е познавал достатъчно перото и качествата на „тъпанарчето“?), Ботев забелязва многозначително, не без намек за главната прицелна точка на Тъпан, групата на Каравелов: „У нашата емиграция са се набрали твърде много трески за дялане, и сцената на нейната политическа деятелност е окаляна в последно време от множество низки и спекулативни личности.“⁵⁶ Може ли да става въпрос, кого Ботев поставя на първо място между падналите личности, достойни за порицание?

Но Ботев насърчава не само Мънзов в печалния поход против Каравелов. Същото той върши и при Стоян Заимов, бежанец от Диарбекир, установил се в Букурещ, после в Браила, и взел страната на Ботев. Без да придаваме решително значение на свидетелството на Кирил Ботев,⁵⁷ който твърди, че собствено брат му бил дал идеята за хумористичния лист на Заимов Михаил, издаван през 1875 г. едновременно с Тъпан (от Михаил не е запазено и открито нищо досега), че той подсторвал Заимов да пише против Каравелов и че дори сам печатал в него работи в същия дух, по-голямо доверие буди показанието на самия Заимов, когато в критиката си на Ботевата биография от Захарий Стоянов твърди през 1889 г. най-определено: в Михаил Ботев бил изпратил няколко антрефилета, насочени против Каравелов, а Стамболов — две сатири в стихове, в една от които нападал Любен

като изменник на „идеята“ и злоупотребител на две хиляди комитетски жълтици, а в друга хулел Наталия, „сръбкинята“, жена на Любен.⁵⁸ Дали една от двете сатири не е била „Знаете ли кой съм аз?“, влязла после и в общата поетическа сбирка на Ботев и Стамболов, но неповторена в самостоятелната сбирка на Стамболов от 1877 г., не може да се каже.

При тази историческа свада емиграцията е била раздвоена така, че на страната на Каравелов са стояли по-умерените елементи, а на страната на Ботев — привържениците на лявото революционно крило. Имало е и такива, които не са се определяли решително в симпатиите или тактиката си, съжалявали са за избухналия съвсем не навреме раздор и са се опитвали да помирят двамата довчераши другари, еднакво ценени за способностите или заслугите си. На банкета за празника на Кирил и Методий, на 11 май 1875 г., двама по-млади българи, д-р Хр. Чобанов и Хр. Сяров, използвали хубавото общо настроение и предложили на скараните да забравят разменените оскърбления и си подадат отново ръка; но ако Ботев приел да стори това, Каравелов останал непреклонен, мотивирайки се, че му била нанесена кръвна обида.⁵⁹ Партията на бившето Отечество и на Добродетелната дружина е била предоволна от скарването и от разменените обвинения и се е мъчила да спечели на своя страна Ботев, виждайки в лицето му отмъстител за всички понесени от нея оскърбления в колоните на Свобода и Независимост. По-безпристрастните наблюдатели не са могли обаче да гледат спокойно на тази шумна, гибелна за наредното дело вражда и решават да ѝ турят край в печата, особено когато Знаме започва открито да напада „монополиста“ Каравелов, а Тъпан да сипе най-недостойни хули срещу него. Било че са виждали тук страсти и капризи от личен характер, било че не са одобрявали крайностите на самата идейна борба, те се обръщат към Ботев и Каравелов с молба да прекратят спора си. От Болград Михаил Паничерски, секретар там на революционния комитет и последовател на Каравелов, пише на Киряк Цанков (26 юни 1875 г.), за да му съобщи, че от Болград не дали съдействие на Стамболов, понеже нямали доверие в Ботев и не желали да помагат на онези, които „сеят интриги и клевети“. Все оттам други известни дейци са писали на Ботев, че ако не се помири с Каравелов, ще се откажат от вестника му; а на Цанков — че искат и от Каравелов спогаждане с Ботев.

„Двадесет абоната на в. Знаме — казва се в писмо на Д. Радинов до М. Паничерски — подписахме едно писмо, отправено към Ботев; да гледа да се помири с господата Цанков и Каравелов и да престане във вестика си да води полемика за поменатите лица с цел за компрометиране; защото ний познаваме тези лица твърде хубаво и ако не престане, ще му върнем всички гестници Знаме от първия брой; но и ти се постарай и помоли Цанков и Каравелов да гледат да се помирят, защото много обезкуражават дейците.“⁶⁰

Олимпий Панов, който е заминал да следва в Париж, но който е бил държан в течение на народното движение от приятеля си Пани-

* Малко по-рано, на 27 май с. г., Паничерски е поръчвал на Киряк Цанков да пита Каравелов получил ли е суми от В. Радев и да опровергае някакви слухове, пръскани от Ботев: „Кажете на Каравелов, че Фитов не е писал на Ботев подобно писмо, за което Ботев говори тогава в кавенето.“ А на 7 юни Паничерски съобщава на Цанков, че събрал пари за Каравелов, но че било го срам да ги изпрати, понеже били малко.⁶¹

черски, е писал на 5 септември 1875 г. до Киряк Цанков по повод на свадата: „Това е едно твърде прискърбно явление между нашите умни водачи. Такива лични работи ще зализат още много време общите.“⁶² Той е бил под впечатление на събитията в България, с някакво „страшно вълнение“ там, което обещава-ло „всеобща революция“. Все тогава, на 23 август, П. Мишайков е пи-сал от Турну Мъгуреле до Цанков и Каравелов: „Моля ви се в името на народната ни свобода да оставите настрана личните омрази и да ра-ботите изедно, за да можем да дадем по-сериозен потик на народното ни движение.“ Той е узнал, че Филип Тотю бил готов да мине в Бъл-гария с пет хиляди въоръжени юнаци. Във второ писмо от същата да-та приятелите на Мишайков, обезпокоени от раздорите по върховете на Централния комитет, са давали израз на радостта си, радост на всички: членове на дружеството в Турну Мъгуреле за постигнатото уж поми-рение между Ботев и Каравелов; и те са молили Цанков и Каравелов да изоставят всякакви „лични докачки“ и се заловят единодушно за работа, като „не се дава ухо на външните слухове“, „защото, казват те, ние познаваме кой е и какъв е Каравелов“.⁶³

Толкова настойчиви закани и подкани от членове на комитета или привърженици на една от двете страни, съзрели опасността от раз-двояването, не остават без влияние върху разгорещените глави. Опом-нянето в опасните увлечения и необходимостта да не се загуби всеки обществен кредит връща най-сетне скараните водачи към въздържане от по-нататъшни словесни изстъпления. Ботев престава да печата в *Знаме* каквото и да било против Каравелов; навярно престава и да разпространява обвиненията, които се канел да излага в брошурата си, по литературните „кражби“ на Каравелов, по получаване пари от разни патриоти и т. н., както твърдят някои клеветници от по-късно.⁶⁴ Тъпаян тъй също получава енергични протести и заплахи за писаното в първите му броеве и особено в „Такрир“, поради което се вижда при-нуден да заяви в броя си от 10 юли 1875 г., брой трети и последен, следното: „Умолявани от мнозина приятели съотечестве-ници от града ни да не продължаваме вече във вестника си члена под заглавие: „Такрир или злодеецът пред съдията: общето мнение“. ний засега преставаме от развиване повече тоя член, и то с условие, ако онова лице, за което посветихме горепоменатия член, се поправи и влезе в пределите на приличния път.“⁶⁵ Мънзов спира не само позор-ния си диалог, но и вестника си дори, очевидно поради създаденото силно настроение против тона и съдържанието на сатирите. Всяко тър-пение към развързания език на анонимния памфлетист е било изчер-пано всред една емиграция, свикнала иначе с най-необуздана критика. Здравият смисъл и чувството на отговорност в съдбоносен час са на-лагали тук мярката, чието надхвърляне е застрашавало не толкова личната чест, колкото честта на самата народност и интересите на голямото общо дело, попаднало и без това — но в значителна степен и вследствие на това — в окаяно положение. Самият Ботев и Стамбо-лов са виждали ясно, че избухналото тогава херцеговинско въстание е създавало благоприятни условия за действие и от българска страна и че раздорите всред революционната емиграция са могли не само да забавят, но дори и съвсем да разстроят това действие. „Трябва ли да се говори, че вече не е време да стоим със скръстени ръце и да чакаме

да ни падне свободата от небето със зюмбюл? Не е ли нужно, изключително необходимо, да се сберем, колкото е възможно по-скоро, да се посъветваме що да работим и как да работим и да прилагаме на дело нашите решения? Това е, мислим ние, света длъжност на всяка чиста българска душа... " Но тъкмо този език, този позив в приведеното вече веднаж писмо от 7 юли 1875 г. са налагали повелително напускането на всяко разногласие по върховете на организацията и търсене на способ за обединение на всички сили за успеха на българското въстание.

4

Драсов посредничи между Ботев—Стамболов и Каравелов—Цанков за обща работа. — Събрание на комитетите от 12 август 1875 г. — Отказ на Каравелов да участва в новите проекти. — Здравият разум немее пред страстите. — Показания на Ботев и на Стамболов за причините на скъсването им с Каравелов. — Захарий Стоянов по същия въпрос. — Стефан Ботев търси виезата изключително у Каравелов. — Клеветнически статии на Кисимов и „Отечество“ от 1885 г. — Какви изводи се налагат от всички сигурни факти и показания? — Отговорност на двете страни в разгаряне на полемиката, с волята за морално унищожение. — Борба между две различни политически концепции. — Трагизмът в съдбата на личности, еднакво достойни за адмирацията на потомството.

Повикан от Ботев и Стамболов, Иван Драсов напуска Писек и пристига първо в Белград, за среща с Панайот Хитов, после в Букурещ, за да обсъди с другарите си плана за свикване събрание на комитетите от Румъния и България. След като в началото на юли 1875 г. се споразумява с Хитов по въпроса, той му пише от Букурещ за срещите си с представители на двата лагера и за изпращането на човек в България, който да разбере докъде са стигнали там работите и да настоя за изпращане на представители за събранието. Каравелов и Цанков му заявили, съобщава той на 21 юли, че „за да има делото ни важност и успех“, необходимо било да се изучи ходът на въстанието в Херцеговина и да се постигне „споразумение и съюз“ с херцеговинците за по-скорошното повдигане на бунт и в България. За тази цел било нужно да се изпрати човек в Белград, Загреб и Херцеговина, който да сключи съюза. Необходимите за този емисар и за пратеника в България пари трябвало да се съберат от българите в Белград, Браила и другаде, като се привлекат за помощ и букурещките „стари“, които били склонни да сътрудничат за такъв проект. Цанков и Каравелов настоявали обаче пред Драсов да не знае никой друг извън тях и Хитов за този кроеж до свикването на събранието. „Ботев, Стамболов и аз, продължава Драсов, сме съгласни с тяхното мнение и добре ще бъде, мислим, да се отложи събранието за тогава, когато се завърнат емисарите ни... Колко добро нещо ще бъде, ако успеем да вкараме и Старите в работа!“ При нова среща обаче с Каравелов и Цанков, на другия ден, Драсов излязъл разочарован.

„Нямаме хора за работа — въздиша той в продължение на същото писмо, — нямаме хора постоянни, нямаме хора родолюбиви... Днес се реши нещо, утре става нищо; Цанков и Каравелов ме приеха най-напред с голям ентузиазъм, също и Ботев и Стамболов!... Но това беше първия ден. Оня ден, вчера, може би и днес бил съм принуден да тичам подир първите като палаш. Един спи, другия се разхожда, един пише Знание и върши търговия, другият Балкан и се оплаква, че няма пари. За Ботев и Стамболов не казвам нищо, защото няма що да кажа; те са момци млади, юначни, но сиромаси и невлиятелни! Може ли, кажете ми, с такива хора да се върши работа?“⁶⁶

Изглежда именно, че след като разбират по-тесните връзки на Драсов с Ботев и Стамболов, Каравелов и Цанков престават да му се доверяват и губят желание за обща работа с него и съмишлениците му. „Комитетският печат и пр. работи са у Цанков, продължава Драсов. Не знам ще можем ли да ги вземем... Ние с Ботев и С-ие мислим, че догде не стане събрание, не ще можем да решим нищо.“ Драсов скъсва връзките си с Каравелов и заработка с Ботев и Стамболов, с които прави разпоредби за свикване на събранието. Те разпращат и писмо до комитетите за целта на 5 август 1875 г., в което казват: „Каравелов се отказва вече да работи, затова трябва да се вземат нещата от него.“ А във възвание от 30 юли с. г. „до всички наши приятели в България“, като изтъкват сгодния момент за въстание, при успехите на херцеговинците, подпомагани от съседните земи, дори и от Гърция, те съобщават, че са наредили до българските войводи и офицери в Русия, Сърбия и Румъния да бъдат готови „да прецапат Дунава“, щом им се даде знак, че вътре в България апостолите са извършили необходимото между народа.⁶⁷ Събранието в Букурещ става на 12 август 1875 г., в дома на Д. Ценович отначало в „Хану Габровени“ отпосле, при участие на представители от повечето румънски комитети и в присъствието само на един представител от вътрешността — Н. Обретенов. Каравелов и Цанков отказват да се явят на събранието. Както излага Рафаил Атанасов, представител на комитета в Галац (с писмо до Хитов от 15 август), опитите му за привличането им пропаднали:

„Цанков и Каравелов едвам успях та ги умирих малко, и то като ги одялах добре, както трябва... И те са на мнение, че трябва да пуснат чети... Каравелов дето казва, че с деца не ще да работи, за това има право... А с деца да работим, на това и аз отговарям, че все детинска ще бъде работата ни, и не само аз, но и другите трима същото отговарят. Казах отговорът им и ви питам, дали е в състояние Ботев и Стамболов и Чобанов и Ценов даже и Шопов, за да отговарят на целта, или Драсов.“

Касае се за доверяване събраните суми на личности като Ботев и Стамболов: „С такива луди хора нищо не става, нищо тайно не може се върши.“⁶⁸ Атанасов видимо е тук глас на самия Каравелов, порицал избора на комисията за действие в състав: Ботев, д-р Хр. Чобанов, Ив. Драсов, Драгой Шопов и Д. Ценович, на която се възлагало, като на централен орган, да ръководи работите около въстанието с чети, водени от Хитов и Филип Тотю.⁶⁹

Каравелов се отказва от задружно действие с хора, които са му причинили най-големи нравствени страдания, като за предлог му служат мотиви от по-обективно естество: недоверие за спазване на тайни и несериозност в някои решения или действия. Макар да е било налице пълно съгласие върху нуждата от въстание, при предполагаган съюз с херцеговинците — и по такъв начин е преодоляна една трудност, разделяла дълго партийните лагери сред емигрантите, — личните недоумения остават все тъй мощен двигател, както и преди. Разумът, повелите на дълга във великия час, общото желание на комитетите за събиране на всички сили не са могли да надвият дълбоко нараненото самолюбие на водачите. Ние стоим тук пред капитулация на идеите от по-висок разред, пред тържеството на страсти, тласнали към упорство докрай в предубежденията. Да се пожертвуват последните, станали най-жива част от вътрешното аз, в името на отвлечени норми за

поведение или на жизнени обществени интереси, се е оказвало нещо непостижимо. Не случайно Хайне, оскърбен страшно от Бюрне и отмъстил му, както си знае, за обвиненията в суета, страхливост, непочтеност и други тежки грехове, пише в знаменития си памфлет, посветен на този бивш другар:

„Разумът ни помага да победим само малките капризи, които и без неговата намеса бихме преодолели бързо. Щом обаче някаква силна страст покори сърцето ни и трябва да бъде потисната поради положителната вреда, която ни заплашва, разумът оказва нам твърде малка помощ; той, мерзавецът, става дори съюзник на врага и, вместо да застъпва моралните и материалните ни интереси, предава на врага, на страстта, своята логика, своите силогизми, своите софизми, и на мълчаливата лудост — оръдието на словото. Умен, както е, той минава винаги на страната на по-силния, зачислява се в партията на страстта, за да я напусне само когато силата ѝ е сломена, с течение на времето или чрез закона за реакцията.“⁷⁰

Тези думи, вложени в устата на Бюрне, важат като общ коментар и за свадата между Каравелов и Ботев, тъй като и двамата първенци на революционната идеология се оказват еднакво подвластни на своята емоционална логика, потъпкала законите на разума. Времето, с бързата смяна на събитията, и обстоятелствата на личния живот не позволяват ни на единия, ни на другия да стигнат до успокоение, при което би се погледнало с усмивка на един толкова бесен кипеж на страстите със силно преувеличените от фантазията взаимни обиди и подозрения.

Когато през 1975 г. Ив. Андонов, другар на Левски в подготовката на въстанието, среща в Букурещ Ботев и му поисква обяснения върху влошеното отношение към Каравелов — след като е останал с тъжно впечатление от прочита на сатирата „Знаете ли кой съм аз?“ в поетическата сбирка на Ботев и Стамболов, — Ботев захваща да обвинява с нервен тон Каравелов в корист и бездействие, в пречупване на характера (поради това, че получава от сърбите печатницата си), в измяна към революционната борба и преминаване към просветна агитация, в отказ от народните идеали и в забрана да се печата *Знаем* в печатницата му. И той прибавя към списъка на тези прегрешения и други недостатъци на Каравелов: неподвижност, чуждене от хората, при вечно стоене в къщи; нахалство към бедните емигранти, когато се е почувствувал материално добре; отказ да предаде на Стамболов политическите книжа и революционния печат; отказ да даде сметка за поверените му от Левски суми и т. н.⁷¹ Доколко Андонов може да помни до старост разговора си с Ботев, пишейки спомените си дълго след Освобождението, към 1920 г., остава твърде несигурно; но че той предава изобщо вярно някои доводи на Ботев, не е съвсем изключено. Все тъй Андонов ни съобщава, че когато през 1877 г. поискал заедно с Кирил Ботев позволение от Стамболов да бъде препечатана поетическата сбирка на Ботев и Стамболов от 1875 г., последният дал съгласието си, но само при условие да не бъде препечатвана сатирата „Знаеш ли ти кой съм аз?“.

Стамболов на свой ред, разпитван през 1877 г. от учителя Ив. Церов за недоразуменията между Каравелов и Ботев и за вината на двамата по тях, заявява кратко:

„Ботев пада по-крив, дето враждата взе такъв остър характер. Ботев бе силна натура, много нетърпелива, буйна, несдържана. Напротив, Любез бе човек сравнително по-умерен, разсъдлив, тактичен, широк в помисли. Ботев обичаше да наложи

своето и да вземе преднина. Като знаеха добре тази черта на характера му, външни, че и близки нему хора, се постаряха, от пуста завист и лични сметки да я насилят и насочат срещу Любен — главно кръгът около в. Отечество и онзи край Добродетелната дружина.“

Вземайки под защитата си Любен, Стамболов го намира за „безукоризнен“, способен да запуши устата на Ботев, когато по-рано е облагодетелствувал, но и без воля да стори това, понеже съзирал у Ботев „нещо идейно и мъжествено, мощно и по полет поетически“. Тъкмо защото бил „сдържан като мъдрец“, Каравелов предпочел да се оттегли от политическото поле и да се предаде на чисто литературен труд. „Не само Ботев, ами и аз, и мнозина други емигранти във Влашко, сме виновни дето не ценяхме на времето Любен както трябва. Всички тогаз бяхме твърде млади, новаци и с мечтания буйни. Аз дори си позволих да заплаша Любен Каравелов с револвер.“ И изкупвайки с тези признания личния си грях, Стамболов изпада, по реакция, в слабостта да чисти Каравелов от всяка вина, отричайки — основателно — користни подбуди у него (присвояване на комитетски пари), но приписвайки — неоснователно вече — „дребнавост“ на Ботев, със стремежа му да заеме мястото на Любен като председател на Централния комитет.⁷²

Захарий Стоянов, който е имал възможност да черпи от богатия извор на спомени у съвременниците, доста свидетелствува върху разпратата между Каравелов и Ботев, не изнася нещо по-друго върху причините ѝ от това, което вече знаем. Той придава значение на следните обстоятелства: недопускането да се печата *Знаме* безплатно в печатницата, която по право принадлежала на революционния комитет; непредаването от Каравелов на преписката, сумите, печата и другите документи на комитета; оттеглянето на Каравелов от активно участие в революционната пропаганда и ограничаването му в чисто книжовна работа; интригите на мнозина приятели на Ботев и особено на брат му Стефан, който твърдял, че Каравелов експлоатирал младия си помощник, оставяйки го да бедствува; и най-сетне „жестокият емигрантски живот“, който правел и двете страни „раздражителни и неумолими“ в ежбите.“⁷³

Органът на Кисимов след Освобождението, *Отечество*, открива през 1885 г. колона за развенчаване на омразния Каравелов, печа-

* Стефан Ботев, когато Захарий привежда като свидетел и подбудител в историческата разпра, е имал възможност да се изкаже по нея в едно писмо до Пантелей Кисимов, запазено в архива му, недатирано, но навярно от 1885 г., когато хората около *Отечество* откриват поход против Любен Каравелов. Според Стефан главната причина за отделянето на Христо Ботев от Каравелов се криела в поведението на последния спрямо народното движение и народната политика. „И едното, и другото Любен искаше да предаде в ръцете на Сърбия, когато брат ми силеше да задържи самостоятелността им... Любен беше гурил всичките сили, за да поведе политическото ни движение и народната ни политика под сръбския пряпорец и в ръцете на белградските политици. Адресът към съвършенолетния княз Милан от страна на цял български народ, а писан от Л. Каравелов без знанието на никого и печатан в печатницата му, трябваше да отвори очите не само на Хр. Ботев, но и на цялата наша емиграция, което и стана...“ Освен това през време на Сръбско-турската война Любен бил „държал поведение на човек от твърде спекулативен характер — за пари, което никак не е съвместимо с качеството на чистия патриотизъм и което накарало младия тогава Стамболов наедно с брата ми да съчинява характеристичното за Любен стихотворение, което сега се препечатва във в. „Отечество“. Най-сетне Стефан повтаря и едно друго обвинение. Когато именно Ботев водел полемика в *Знаме* против в. *Исток* по македонския въпрос, П. Хитов изпрати писмо до него с предложение да престане да върши това, тъй като сръбските политици били решили, по съвета на Любен Каравелов, да му дадат субсидия от 300 дуката. Ботев се разгневил силно на Любен и напуснал своята „чиста народна политика“⁷⁴.

тайки дописки от разни места, в които се изтъкват едни или други неговии прегрешения, между друго и във връзка с обстоятелствата, при които настъпва конфликтът с Ботев. В една от дописките се твърди: „Знайме добре, че покойният Ботев беше написал цял куп записки, в които, като говореше за литературната кражба на Любен и вземане пари от разни български патриоти, наводждаше доказателства и даваше положителни сведения, че в това дело Любен е действувал предателски. При всичко, че Ботев умря, но вярвам, че тези записки се пазят у жена му или у някой от неговите роднини. Може би, че рано или късно те ще излязат наяве...“ И като се повтарят обвиненията, че Любен бил „донеи де съучастник в убийството на княз Махаила и че после станал „верен агент и покорен слуга на сърбите“, за което бил възнаграждаван с по 10 лири месечно и с подаряването на една печатница, пуска се пак в ход клюката за присвояване на Любен на „сто-тини лири“ комитетски пари, изпратени от България и останали у него след смъртта на Ангел Кънчев и на Левски, както и за „планирано предателство с писмата на Левски“, попаднали в турски ръце.⁷⁵ В друга дописка се твърди все тъй недоказано — при коментар на писмото от Левски до Данаил Попов относно повикването на Левски от Каравелов чрез Свобода, — че Каравелов правел това само за да покаже на Ристич, че работел в България и храл пари и че Сърбия трябвало да му плаща за това. „Левски тичаше по България да събужда народа, като носеше постоянно въжето на врата си, а Каравелов с бутилките пиво на масата политикуваше със сърбите и го излагаше на турските ръце, като пишеше в органа си за пътуването му и скитането му по България“⁷⁶ В трета дописка, подписана от другаря на Кисимов А. Андреев, в която се полемизира срещу Захарий Стоянов, омаловажавайки се защитата му на Любен Каравелов, бива поставен въпросът: „Коя е била причината, че героят Ботев се беше свършено оттеглил от Любена, който не отиде поне до Гюргево да го изпроводи, когато първият напусна вече Румъния и отиде да предвожда модерните онези български аргонавти?“⁷⁷

Но доста по тази посмъртна история, в която се повтарят стари обвинения и коват нови стрели срещу Любен Каравелов, насочени да уязвят и живия му брат Петко, мразен и гонен от консерваторите след Освобождението. Важното за нас беше да се изчерпят всички възможни разкрития около контраверсията Каравелов—Ботев, за да ни стане

* Продължавайки така грозната си кампания срещу противника от някога, Кисимов привежда текстуално адреса до княз Милан от 5 август 1872 г. от страна на българите — уж писан от Каравелов, — в който се твърди, че князът трябвало да освободи и обедини всички южнославянски народности от Кикинда до Цариград и от Черно море до Словенско; и като повтаря старите си обвинения, запитва пак: „От где това неприязнество на Любена против Ботева, който е без съмнение най-отличният наш герой?“ Щом сам Захарий Стоянов признавал, че Каравелов и Ботев често се карали като заклетии врагове и примирявали като добри българи, не било зле да се помнят фактите относно тази свада. А те указвали на притезание от Любена, че той имал в ръцете си българския народ чрез комитетите, които Левски основал, и че този народ слушал него, а чрез него и сърбите... „Ботевият подвиг побърка Любеновите сметки, понеже той доказваше, че хората по нас си вършат работата без Каравелов... Тая е причината, дето Любен е бил противен на смелия план на Ботев и дето беше се заловил да проповядва на българите да не помагат на Ботев, а всички да тичат в Сърбия и там да помагат, за което ходи и нарочно по Румъния, в Исмаил, Болград и пр., но от дето българите посрамен го изпроводи-
ха“⁷⁸

ясна нейната психологическа подкладка и за да определим отражението ѝ върху революционното движение около 1875—1876 г. Теглейки сумата на известното досега като поводи и причини, като спътници и последици на един конфликт, надхвърлил с много личните скромни или нескромни домогвания, ние идваме до следните изводи.

Сблъскването между Каравелов и Ботев е било неизбежно на почвата на два характера, еднакво волеви и властнически, и при условията на тяхното приобщаване към комитетската организация. Това сблъскване е било избягвано и отлагано дотогава, докато Каравелов се е нуждаел от помощта на Ботев при редактирането на *Независимост* и докато той не е имал причини да се бои от някакво негово противодействие в комитета, а Ботев се е смятал длъжен да търпи едно унижително настояничество, при невъзможността да започне свое собствено журналистическо предприятие. Способен за дълга издръжливост в подчиненото си положение, Ботев е понасял мълчаливо укори и обиди, наранили самолюбието му: понасял ги е не само защото не е намирал за момент друг изход, но и защото е уважавал все пак достатъчно ментора си (виждайки неговите жертви в името на общия за двамата идеал), за да не прекрати без време и без обективно оправдани мотиви сътрудничеството си в комитетския печатен орган. Между това интимното съжителство е разкривало в очите на младия и впечатлителен поет недостатъци и грешки у Каравелов, които, отминавани изпърво без по-строга критика, са се представяли по-късно, след скъсване на връзките и пробуденото злопамятство, като неоправими лични пороци или като истинско престъпление спрямо голямото народно дело.

Тук, в реда на слабости или прегрешения у Каравелов, е идвало, първо, решението на Каравелов да прекрати *Независимост*, единствената революционна трибуна, и да се отдаде на чисто литературен труд и научна пропаганда чрез списанието си *Знание*. Това решение, продиктувано в голяма степен от разочарованията на Каравелов, бива схванато от непримиримите привърженици на революцията като непростим отказ от тяхната тактика, като малодушна изневяра към довчераши другари. Човекът, който упорито е проповядвал прибягването до „топор и нож“ в борбата за политическа свобода и е нападал с най-осквернителни речи дейците от еволюционния лагер, сега изведнаж, за учудване на всички, се е отдръпвал от младите идеалисти, поради предпочитане, както те са мислили (срв. Атанас Хитов)⁷⁹ на нещо „по-мазно“ и по-безопасно. Тук, на второ място, е идвал опитът на Каравелов да присвои ръководството на Централния революционен комитет, за да насочва дейността му, както сам е намирал за необходимо, в съгласие със своите политически схващания, неодобрявани от останалите членове на комитета. Последните са могли основателно да се страхуват от абсолютните пълномощия на председателя и от потъпкването на демократичния принцип във върховната революционна управа. Домогванията на „монополиста“ са застрашавали да внесат разединение и да парализират общите усилия. Че Каравелов е действувал в случая като автократ, презрял чуждите мнения — досущ като брата си Петко по-късно при подобни обстоятелства, не подлежи на съмнение.* На трето място, трябва да се изтъкне заговорът на Ка-

* Аналогията между случая от 1874 г. и случаите от 1881 и от 1901 г., когато Петко Каравелов възглавява като министър-председател един чисто либерален или

равелов за отстраняване от комитета на някои „млади“, неподатливи на самовластието му, и особено на Ботев, на чиято дискретност, или по право на чиято неспособност да се подчинява не е могъл да се обляга. В един момент на напрежение, когато цялата напредничава емиграция е обхваната от революционен дух и търси обединение около изпитан сигурен водач, Каравелов, съвсем неочаквано за страничните наблюдатели, непосветени в емоционалните му реакции и трудностите на попрището му, напуска комитета, чужд сякаш за общото въодушевление, и с това престава да вдъхва доверие, да бъде кумир за мнозина, които са се вслушвали по-рано в зова му.

При настъпилото недоумение или възмущение от един такъв завой обтегнатостта между Каравелов и Ботев се влошава от един непредвиден случай: обясненията между двамата около неизплатената сума по печата на *Знаме*, последвани от произволен затвор на едно неделно течение от вестника. Каравелов има неблагоразумието, заслепението, родено от яд, да приложи към новия трибун на революцията, сгруппирал край себе си най-добрите млади сили, една мярка, уместна за съвсем друг род клиенти. И с това той предизвиква отпор, довел до печални последици за двамата. Ботев не е могъл да прости този удар, крайно оскърбителен за него, издигналия се бързо и окриления за подвизи. Всичко дотогава таено, задържано с мъка, като ропот против дълго понасяното иго на Каравелов, против новата му просветителска програма и против разнебитването на комитета от „монополиста“, избухва стихийно, за да повлече и удави скрупулите му на приятел и съидейник. Погледнал на жеста на Каравелов като на брутална отплата за толкова услуги и за една искрена преди адмирация, Ботев подлага на коренна преценка поведението си към нещастно вдъхновения си събрат по перо, решавайки да скъса завинаги с него, като го и демаскира безпощадно пред света. Самоналожената дотогава въздържаност от лична критика, при твърде предпазлива дискусия по принципиалната политическа линия, бива напусната без всяко съжаление. Връх взема горещото желание да се разчистят всички сметки, идейни и морални, с учителя и покровителя от преди, превърнал се във върл гонител. У Ботев, който изживява „трагични минути“ на нахвърнена чест и на спъната обществено-политическа кариера, заговаря неизбежно при буйната му хъшовска кръв жаждата за проваляне на един смъртен враг — под благовидния предлог, че тук се касае не за частни и маловажни, а за общи и значителни въпроси. Че такива въпроси е имало, не може да се оспорва; но че те далеч не са оправдавали озлобението на двете страни, е също ясно. Ботев, по-експанзивен в случая, и нека не се забравя смутът му през пролетта на 1875 г., когато той признава пред Драсов (на 26 юни): „Всичко се беше струпало на моята глава: и процеси, и семейни нещастия, и кавга с до-

един коалиционен кабинет, е поразителна. Петко е правил съвсем невъзможно колегиалното сътрудничество, опитвайки се да се налага на другарите си.

В дневника си от 29 април 1881 г. Иречек съобщава за новия кабинет на Еренрот, че бил „съвършено друго нещо от досегашната практика, когато всички седали като *masculi picti* (красиви фигуранти) и само Каравелов вдига врява“; и на 6 май с. г. мнението на един наблюдател за Каравелов, че бил въвел „тирания и деспотизъм между министрите“.⁸⁰ Двадесет години по-късно професор Ив. Шишманов пише за Каравелов „Със своето надменно поведение той разцепи собствената си партия. В камарата той се държи съвсем не като демократ, а като човек на най-нагло „вътрешно убеждение“.“⁸¹

брожелатели, и хайдутлук, и борба за печатницата, и ходене на сам-нататък за пари, и много, много още други" — Ботев в това отчаяно състояние заговаря високо и пише на приятели за „подлости и шарлатанства“ на Каравелов, заканвайки се в настървението си да публикува дори брошура по тях, с която е вярвал, че ще направи „епоха“ в живота на емиграцията. Не стига това, той настройва жалкия, презириания по-рано редактор на Тъпан да излезе със сатири, в които Каравелов бива хулен по най-низък и плосък начин. Но могъл ли е Каравелов да мълчи, да понася стоически хайката, която го е представяла наляво и надясно като тиранин към своите, послушно оръдие на чуждите и користен използвач на народни средства? Той, ловкият в жигосване на „глупците“ и „предателите“, реагира също бурно, опитвайки се да постави непризнателния, в неговите очи, авантюрист между най-неблагонадеждните и опасни ветрогонци. Пасивен зрител на съзаклятието против себе си той няма да остане; иначе той би рискувал да се повярва, че клеветниците му имат право. И той, засегнатият дълбоко в гордостта си, се отбранява против злокачествената мълва, петнейки и дразнейки Ботев, като пречи и на плановете му за спасение на Знаме. Каравелов и Ботев се нахвърлят един против друг тъй безогледно с подигравки и ругатни, отричайки си всичко честно и благородно, както са вършили това в общо сътрудничество при памфлетите си, спрямо противници от разряда на Найденов, Балабанов, Михайловски и Пенчович.

Един от двамата е трябвало да бъде сразен смъртно. Един от двамата е трябвало да слезе опозорен от обществената арена. И слиза пръв Каравелов, против когото е имало по-силен фронт, главно от „младите“. Но неговите приятели не изтрайват в бездействие при съзнанието за неправдите, сипани върху един заслужил и честен борец. Всред възбуждението, обзело мнозина, заговаря и живата съвест на онези, които са негодували против интригите и разприте, тъй опасни за националното сплотяване в съдбовния момент. Ако Ботев, повече, и Каравелов, по-малко, са си внушавали, че защитават при взаимното си компрометиране една права кауза, умерените и безпристрастни техни последователи са съзирали само безцелността на обвиненията, само напразната загуба на толкова полезна енергия. И те, искрените рагници за обединение на силите в името на непосредствените задачи на емиграцията, влизат в действие, за да спрат опасния двубой чрез своите увещания, молби и заплахи. Надвива най-сетне като арбитър здравият смисъл и разпратата бива прекратена за общо успокоение. Загрижеността около предстоящата работа — при въстание в Хърватско, чети в България и политическо раздвижване в Европа — помага да заглъхне опасният раздор, без да се потушат обаче изведнаж омразите или стигне до разкаяние у една от двете спорещи страни. Бързото развитие на събитията прави да изкънти незабелязано ехото от яростни обвинения и нападки, загубили вече актуалността си. И все пак тези обвинения ще бъдат подновени по-късно, след Освобождението от 1878 г., когато борбата между леви и десни, либерали и консерватори, извиква в паметта на предишните емигранти подозренията и злобите на миналото. „Прегрешенията“ на Каравелов, ту тенденциозно измислени, ту лукаво изопачавани и преувеличавани от врагове, които не могат да забравят острия му зъб, се превръщат тогава в оръжие против жи-

вия му брат Петко, шеф на демократите радикали, навлякъл си ненавистта на консервативните среди, особено на партизаните от някогашния чорбаджийски лагер.

Поставен толкова на лична, колкото и на идейна плоскост, конфликтът от 1875 г. ни занимава днес главно като израз на две различни концепции в ерата на комитетската агитация. Каравелов е държал на една българска революция, съгласувана дипломатически и военно с планове на Сърбия и Русия; същевременно той е странял от обща дейност с кръга на независимите революционери, за да проповядва едно закъсняло в техни очи просветителство, способно само да отклони борците от правилната задача. Ето достатъчно основания за взаимно недоверие, за обвинения и подозрения между противници, доскоро солидарни по главните точки на революционната програма. Когато към тази обтегнатост се прибавят и недоразумения от личен характер, когато честолюбия и практически интереси на двете страни си оспорват влиянието върху общата организация, тогава неминуемо се стига и до създаване на враждебни фронтове. Воля за еднолична власт в комитета и противоположен стремеж за спасяване на демократическото начало там, в духа на традицията, завещана от Левски, се сблъскват така, че победата остава на страната на течението, застъпено от Ботев. Опортюнистът Каравелов, приспособявайки се бързо към реалностите, към новите обстоятелства, и верен на една своя стара любов, се връща към чисто литературно-научната си програма и дейност. Ботев и по духовен строй, и по сурова школа в живота прибягва до доктринерско опростяване на проблемите, не признавайки друга метода на действие освен тази на крайните социални и политически революционери. Еднакво експанзивни и с искрено убеждение в правотата на избрания си път, двамата бивши другари попадат в пълно разединение, изключило — особено поради разменените обиди — всеки компромис. Това са две натури и два свята, между които е грудно да се посредничат: наклонностите, честолюбията, умовете, въпреки общността на изпитаните идейни влияния, различно асимилирани, пречат за каквато и да било отстъпчивост и за някакъв сговор.

Дали по-късно, ако съдбата би отредила друг край на живота им, двамата първенци на революционната агитация биха могли — при основно променени политически условия в свободното отечество — да се доближат отново, забравяйки враждата си, както става това между Любен Каравелов и Стефан Стамболов в 1877 и 1878 г., е излишно да се гадае. Трагизмът на цялата борба преди, причинила толкова болезнени изживявания у две крайно чувствителни натури, е там, че са страдали личности с необикновени дарования и с общ велик идеал, у които антагонизмът е бил неизбежно заложен в характера и идейните тежнения. Трагизмът е още там, че и тук, както и навсякъде при подобни исторически противоречия, някои сподвижници на едната и на другата страна са подсилвали, било наивно, било коварно, всичко неумерено и разрушително в съревнованието, затуляйки за съвременниците ценното, значителното у двамата водачи. Няма никакво съмнение обаче: в иконографията на Българското възраждане от епохата на комитетската дейност образите на Каравелов и Ботев ще изпъкват винаги неделимо един до друг, еднакво достойни за адмирацията ни, въпреки всичко, което може да се мисли за техните взаимни отношения, влошени от неизбежни страсти и съкровени убеждения.

Глава XIV

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ

1

Възгледите на Каравелов по политико-социални въпроси са установени в Русия. — Заветите на Френската революция от 1789 г. и борбата в Европа между реакцията и либерално-демократично движение. — Каравелов в защита на революционните начала и против абсолютизма и деспотизма. — Как трябва да бъде решен Източният въпрос? — Народите сами ще извоюват правата и свободата си! — Уроците от Френско-пруската война в 1870 г. — Политиката на великите сили спрямо Турция, диктувана от користи и егоистични подбуди. — Интересите на Англия, Австрия и Франция на Изток. — Европейската намеса в Турция и турските реформи. — Спасението е в общото народно повдигане; „на смелия и бог помага“.

Своето политическо верую, своите възгледи по социални, национални и държавни въпроси, както и частно по изхода от непоносимото положение в отечеството си, Каравелов установява за пръв път в Москва, през своите учебни години и покрай своите литературно-публицистични опити от това време. В школата на най-влиятелните руски мислители и общественици, пленили ума на младото поколение, и под впечатлението на събития в Европа, които дават нов тласък на движението за демократични реформи, той си изработва една система от идеи върху историята и живота, които застъпва пълно, открито, смело едва откак се преселва в Сърбия, после и в Румъния, гдето е нямало страх от полицейско преследване и от цензурни ограничения. Възприемайки от своите учители в литературата, философията и публицистиката основните си схващания, той внася в тях нови отсенки, които било личният му въглед, било нуждите на българския народ и условията за работа всред него са налагали като необходими. Когато след продължителни занятия и при толкова разнообразни наблюдения в разни среди той се чувства зрял за ролята си на идеен водач, ние го виждаме да търси начин да се наложи на българското обществено мнение и да подтикне освободителното дело в отечеството си в желаната от него насока. Колкото и сигурен в убежденията си, колкото и твърд в отстояването им, той все пак проявява известни колебания в програмата си в зависимост ту от съображения на часа, ту от непредвидени исторически обстоятелства. В това отношение той напомня вътрешното развитие и на други публицисти у нас, принудени по силата на темперамента си или на стеклите се политически условия да прибегват до различни тактики в своята пропаганда.

Още от самото начало на своята публицистична дейност Каравелов се радва на авторитет, какъвто по-рано е имал у нас само Раковски. Спечелено име на талантлив белетрист, рязка определеност на мненията и препоръките, ударна сила на перото, широка осведоменост

по злободневните въпроси, смела критика над всичко остаряло в понятия и похвати: те му създават доверие, ако не навред, най-малко в напредничавите среди, и така той заема, по преценка на меродавни съвременници (например на Стамболов), мястото на „най-голяма политическа личност у нас“¹. Самоуверен и решителен, безстрашен изобличител на лъжата и насилието, с внушителна умствена култура и с ясни начала в програмата си, Каравелов става високо тачен трибун на революцията. Като апостол на лозунги, които обещава скъсване с мрачното минало и навлизане в една ера на напредък и свобода, той се налага още при първите си стъпки в публицистиката. Човек на дълга, и с убеждението, че „вестниците са предтеча на народните стремления и на общественото мнение“², той започва редактирането на своя орган, за да отстоява в течение на пет бурни години идеалите за просвета и бунт, при зов за събаряне на тиранията чрез организиране на активните и здрави народни сили. Следван и подкрепян от едни, зле разбран или отричан от други, преследван и клеветен от трети, той е вървял по стръмния си и трънлив път, докато се види принуден от противодействията да изостави временно публицистичното поприще, за да си отдъхне при една по-спокойна, чисто културна задача, изданието на списание *Знаме*, след което пак може да почне журналистическата си дейност.

Взирайки се в политико-обществените отношения и борби на Западна и Източна Европа, както и в усилията на балканските народи да отхвърлят турския потиснически режим, Каравелов е бил свидетел на домогвания, на конфликти, на сътресения, които са огорчавали или обнадеждавали проповедниците на един по-добър ред на нещата, хуманистите мислители или практическите дейци, поставили си за цел да преобразят света в името на общото благополучие и на справедливостта. Ако големите западни държави, Англия, Франция, Прусия, Австрия, са развивали, от една страна, своята икономическа мощ, своята индустрия, своите образователни учреждения, своите благотворителни и социални институти, от друга страна, те са проявявали една външно-политическа експанзивност или са запазвали остарели съсловни привилегии, които са обричали на безправие, на експлоатация и на мизерия голям дял от населението дома или в чуждите страни. Заветите на революцията от 1789 г., с пробудения навсякъде стремеж към пълни граждански права, национално самоопределение и напредничаво законодателство, са били потъпквани от монархично-деспотически режими, в угода на привилегировани класи или партии, и това е създавало недоволство у масите, извор на кървави метежи, на въстания или на сериозни военни заплитания. Новите либерални и демократични постижения са били застрашени от реакционни правителства, загрижени да запазят интересите на короната или да ограничат домогванията на гражданството и пролетариата за участие във властта, чрез представителство в парламента и в държавния апарат. Династическото начало се е оказвало неведнаж в конфликт с конституционното начало и с повика за републикански строй, така че съвсем неочаквано формата на управление се е подлагала на промени в различни посоки, при всевъзможни регресивни или прогресивни течения в политическия живот. Ако пруско-германският съюз е нанасял смъртен удар на френския монархизъм през войната от 1870 г., в замяна монархията в Англия,

Австро-Унгария или Испания е съумявала да се закрепят чрез навреме задоволените искания за всеобщо изборително право и за конституционни реформи, или пък чрез задушаване на опозицията и на националните малцинства. От 1848 до 1870 г. политическата карта на Европа се е прекокривала непрестанно, за да се стигне до обединението и конфедерацията на Германия, до превръщането на Австро-Унгария в дуалистична империя, до откъсването на Венеция от Австро-Унгария и присъединяването ѝ към обединена Италия, до окончателното разпадане на Полша, до смяната на републиката във Франция с империя (при Наполеон III), до отнемането на Бесарабия от Русия (след Кримската война) и т. н. Всички тези крупни събития са намирали отзвук и в Югоизточна Европа, гдето създаването на самостоятелни или полузависими държавици върху развалините на Турция не е означавало ни най-малко завършек на домогванията за окончателно премахване на османското владичество и гдето западните империалистически сили са си съперничели все по-ревниво за опека над „болния човек“ и за сфери на влияние върху териториите му.

Картината на тези политически състезания и реформи на Запад, заедно с раздорите около разрешаването на т. нар. Източен въпрос, т. е. на въпроса за съдбата на Османската империя и на подвластните ѝ християнски народи, е занимавала живо и постоянно Каравелов. При крупните успехи на националната идея и на демократичните начала и при несъмнения неспирен упадък на Турция, изкуствено задържан от покровителите ѝ, бъдещето на българския народ се е очертавало за нашия публицист в най-благоприятна светлина. Следвайки редовно в уводните статии и в политическите прегледи на Свобода и Независимост всички по-значителни събития в политическия живот, той се е изпълвал от оптимистични предчувствия за отечеството си; и вземайки становище по тези събития и по изказванията на видни държавници и на печатни органи, той не е пропускал случай да изтъква поуката за нас от развоя на нещата, дълга на народ и на интелигенция да се възползват от толкова сгодни обстоятелства, за да бъдат извоювани права и свобода и за българския народ. Пъстрата хроника на войни и преврати, на партийни домогвания и парламентарни обсъждания, на дипломатически преговори и съглашения, на социални преобразования и професионални постижения, излагани с правилно вникване, с ясен език, и неведнаж с драматично напрежение, в колоните на собствения седмичен вестник, е загубила естествено днес много от своето значение като достоверна документация по международните проблеми. Обаче мненията и осветленията на самия Каравелов, с всичко, което характеризира неговия личен поглед и положението в България, запазват завинаги своята стойност като първостепенен извор за историка на Българското възраждане през епохата на голямото революционно и културно напрежение.

В оценката си на европейските отношения Каравелов стои предимно на почвата на руската прогресивна мисъл, с нейното отричане на политическия абсолютизъм, нейното признаване на републиканския строй, нейното преклонение пред народния суверенитет и демокрацията и нейното настояване за независимо държавно битие на всеки онеправдан народ. Получил първите си политико-социални уроци от „пробудена Русия“ (Херцен) и изпитал мощното въздействие на Черни-

шевски с неговата страстна омраза към мракобесието и тиранията, Каравелов излиза в разсъжденията си от принципите на Първата френска революция, както те е трябвало да бъдат периодически извоювани, поради честото им погазване в много страни, дори от уж републикански управници. Изтъкнахме вече веднаж как Каравелов, като човек от средата на XIX в., е бил непоклонимо убеден, заедно с корифеите на умственото и социалното движение тогава, че този век е същинска, невиджана никога по-рано ера на прогреса и на знанието, че той носи благоденствията на политическата свобода и на социалното изравняване, че в него ще се постигне братският съюз на народите, при отказ от насилие и заблуди, наследени от тъмните времена на деспотизма и религиозната нетърпимост. С ревността на Неофит, който не търпи възражения, той не се е усъмнявал нито за момент в правотата на тези революционни начала, не е допускал и възможността за някаква реставрация, която би възкресила, макар и временно, традициите на монархическата власт и на консервативните начала. Вярата си в прогреса на свободната мисъл и на демократическите принципи той е изповядвал често, твърдейки по разни поводи, че колкото повече те биват потъпквани, толкова по-сигурно те ще се разпространяват и налагат на държавници и на народни маси.

Обсъждайки веднаж препоръките на един турски официоз от 1874 г. за слагане юзда на печата, Каравелов припомня някогашната победа на християнството и на евангелието, гонени от деспотическите правителства, и продължава: „Западноевропейската инквизиция, германските императори, французките крале, непогрешимите папи и пр. и пр. преследваха естествените науки и здравия разум още с по-голямо ожесточение, а умственото развитие на човечеството из ден на ден добива по-голяма сила, с по-определен характер и по-яко основание; най-после духовенството, правителствените контроли, дивият деспотизъм, артилерийските оръдия, многочислените армии, митралезите и белоглавите генерали и до днес още употребяват всичките си усилия да увардят своята власт, да продължат своя дембеллък, да подрежат крилата на съвременните идеи и да запрат движението на човешкия напредък, но усилията им ще останат напразни, защото човешките мозъци са захванали вече да се очистят от дългогодишната плесен, от грубите суеверия и от убийствената ръжда.“³ Мислейки така, вярвайки в непрестанния успех на разума и на свободолюбивите политически идеи, Каравелов не прави разлика между монархията на Лудвиг XVI и републиката на Тиер в 1871 г., намира, че новото френско правителство не се е приближило до народа, като скъса с пакостното наследство на стара Франция, и той повтаря мисълта на Прево Парадол от 1868 г., че „френската революция още не е свършена“⁴, въпреки превратите от 1830 и 1848 г. Когато избухва Френско-пруската война, Каравелов изобличава не само „каприците“ на Наполеон III и неизличимата „военна болест“ на френските шовинисти, с жаждата им за „фалшиво-безумно величие и слава“, но въстава и против увлеченията на Бисмарк, отишъл твърде далеч в догонване мечтата на германския народ за обединение. Оплаквайки хилядите жертви на войната и предвиждайки, че едни народи ще бъдат поразени, а други възродени от нея, Каравелов е загрижен преди всичко за своето поробено отечество, за възможността да се възползва то от критическите обстоятелства в

света, в „подлудялия“ Запад. „Всеки здравомислящ човек, пише той, трябва да се почуди на нашето търпение, а особено ако обърне внимание на днешното наше положение, което е дотолкова грусно, щото не може и да се опише.“ И като изтъква в статия от 15 юли 1870 г. как всички образовани народи са решили да бранят с оръжие в ръка собствените си интереси, как Белгия, Холандия, Швейцария и други страни се трудили да завардят своята независимост, готови за борба с големите си съседи, ако тя би се наложила, той заявява настойчиво: „Това също трябва да извършим и ние, българите. Твърде скоро Турция и Австрия ще да се изгубят от света и затова трябва да употребим всичката си сила и да спасим себе си от робството и тежките страдания. Или сега, или никога.“ Призовавайки народите на Балканския полуостров да си подадат братски ръка и образуват съюз за отбрана на общите си интереси, той ги заклева: „Българи, сърби, румъни (и гърци?)! Вашето освобождение настъпва и вашите лаврови венци са сплетени. Помогнете си, и Бог ще ви помогне. Помислете си, че само Дунавската федерация ще да ви спаси, и вървете напред! Тежко ви и горко ви, ако пожелаете да чакате още...“ И в друга статия по големия двубой на Запад (22 юли 1870 г.) той повтаря горещия си зов, като заключава: „А ние? — Ние трябва да се възползуваме от тоя случай, да изгоним нашите тирани и да свалим от шията си европейското турство. Време е вече!“⁵

Връщайки се често на новата война, хвърлила в тревога всички европейски държави и народи, Каравелов сочи като цел на българските усилия не само освобождението от турската тирания, но и измъкването от опеката, която великите сили упражняват над несъгласните помежду си балкански народи, изкориствайки ги за своите егоистични планове. Но часът е решителен и място за много разсъждения и за бавене не остава. Его сърбите и черногорците се готвят за бой, гърците в кралството и на о-в Кипър са се разшавали, в Хърватско, Далмация и Войводина народът се бунтува; нима само ние ще проспим критическите минути, забравяйки своето право на свободно съществуване? Но, казват някои: по-добре е да почакаме, Турция има голяма войска, не бива да рискуваме. Каравелов негодува против подобно малодушие, оспорва силата на Турция, намира, че единствено Англия крепяла султана, и то само външно, подчертава волята на Сърбия и на Гърция да освободят поробените си части, и пак настоява да тръгнем и ние в крак със съседите си. „Днес е настало най-сгодно време, каквото отдавна не е било и което дълго време не ще да бъде, и ако не днес, не тая година, не до година ние не захванем бой с нашите деспоти, то тия деспоти още цяло столетие ще да седят на гърбовете ни.“ Казват някои: Но ние нямаме средства! Каравелов възразява: „Италия и Гарибалди така също нямаха средства. Откажете се всички да плащате данък на турците и вие ще да имате, а турците ще да изгубят средствата си.“⁶

Тази лесна рецепта с отказване данъци, хрумнала кой знае как на Каравелов, не е убеждавала никого и най-малко българската просто-народна маса, лишена от организация и боен материал, лишена и от водачи, каквито свободните балкански държави и Италия са си подготвили отдавна. Каравелов обаче не се е отчайвал. Той е продължавал да напомня, да заклева, да бичува, докато бъде чул и последван.

Събитията в Европа, след поражението на Франция при Седан, са занимавали живо ума му, извиквали са критиката му, внушавали са му разни съображения по Източния въпрос, по един въпрос, който неминуемо е щял да бъде повдигнат при опита да се омиротвори Европа и загасят пламналите тук и там революционни огнища. На 16 септември 1870 г. той, който се е възмущавал по-рано от дързостта на Наполеон III и е давал правото на прусците да отбърнат с чест и храброст на нападението, разсъждава, под впечатлението на обрата във военните успехи, така: Германците почнали похода си против Франция в името на свободата на човечеството и на братството, искали да съкрушат агресивния монархизъм и тиранията; но бързо ролите се разменили и сега светът виждал как свободата и братството трябвало да паднат под ударите на Вилхелм I. Тези произшествия оправдали напълно мнението на Чернишевски, който казвал: „Монархическите и ненародните правителства нямат благородство, нямат човеколюбие, нямат честност, нямат идеи, те имат само политика; а политиката е нещо повече, освен — ако си по-слаб от мене, то подложи си гърба да ти се кача, да ме носиш.“ И Каравелов продължава от свое име:

„Всичка Европа чувствуваше тежестта на французкия император, угнетените народи бяха дошли до отчаяние, свободомислещите люде не знаеха що да правят и дека да се даят, и всеки беше убеден, че Наполеон III трябва да се махне и да му се вземе властта от ръцете и това предприятие взеха на себе си немците. Бисмарк преди да захване боят казваше на германския народ: цивилизация, свобода и единение. И немците послушаха неговия глас и хиляди хора се повдигнаха с пушката в ръка, за да избавят човека и да спасят европейската цивилизация от тюлерийския шарлатанин. Но тоя тюлерийски шарлатанин падна и предаде се в ръцете на своите неприятели; Франция провъзгласи в къщата си република и обяви на всички свят, че тя няма вече да стои на пътя на другите националности...; но ние видим, че прусианците не обръщат внимание на Жюл Фавровите думи и вървят към Париж. И така, пригелите на цивилизацията и напредъка излязоха калпави и показаха, че тяхната цивилизация и напредък не са нищо друго, освен пак същият деспотизъм, само под друга форма...“⁷

Негодувал ли е по-рано против Наполеон III, покровителя на „полугнила Турция“, един от главните създатели на парижкия трактат от 1856 г., с който се е отнемало правото на Русия за покровителство над православното население в Отоманската империя, сега Каравелов въстава още по-силно против цялата европейска дипломация, доколкото тя се е отказвала да приложи предвидените в Хатихумаюна от същата година реформи, под предлог, че това би означавало накърняване на суверенните права на султана и че протестите на раята били по-скоро плод на руски внушения, отколкото на реални нужди. „Но ходът на историята има свои закони, които никой не е в състояние да измени, а Източният въпрос твърде скоро ще бъде разрешен“,⁸ пише в началото на 1870 г. Каравелов. Не добрата воля на великите сили, а ропотът на самите онеправдани народности в Турция и борбата им за свобода ще заставят канцелариите да помислят за туряне край на едно неудържимо положение. Като Раковски по-рано Каравелов не вярва в благите помисли на просветените католишки и протестантски държави, в способността им да се въодушевят от чувства на състрадание и на справедливост, за да заставят Турция да прави отстъпки на немюсюлманското си население.⁹ С ирония говори той за „големите ръководители, покровители и благодетели“ на човешкия род (кавички-

те са негови), които само користо засягат съдбата на покорените народи: също и за интереса към тези народи от страна на „микроскопически“ или „дрипави“ държавици като Унгария, изникнали случайно, на чиито управници е поверено многомилionenно славянско население. Четейки статиите в германския, австрийския и руския печат по Източния въпрос (и той привежда мнения на *Augsburger Allg. Zeitung*, на *Neue Freie Presse*, на Московските ведомости и др.), той заявява в 1874 г., че „за всичките тия разсъждения, предположения, доброжелания, съвети и дипломатически съображения“ не давал лула тютюн. Скептик към съобщенията, че от приятелските отношения между тримата императори (германски, руски и австрийски) зависело щастието на християнския Балкански полуостров, той намира, че това били „риторически фрази и двусмислени мъдрости“, и пише: „Ние сме слушали в продължение на цели столетия тия човеколюбиви песни и нямаме вече желание да играем под техния тон... Тежко на оная народност, която очаква помощ и поддръжка от ония люде, които принасят на жертвеника даже и своите собствени братя, и който се не надее на своите собствени сили! Всеки знае, че Галиция е населена с руси и с малоруси, които имат доста причини да се оплакват от „благоразумните“ действия на австрийското правителство; а Московските ведомости възхваляват маджарската политика на петербургското правителство, което не желае нищо друго освен да съхрани своите добри отношения с Австрия. Кажете ни сега, каква полза можем ние да очакваме от Австрия, която е така несправедлива към своите собствени поданици и която се не гнуши от никакви средства за тяхното опропастване?“ Така и за „светлата алианция“ на тримата монарси Каравелов мисли, че тя е „съставена не за нас, а против нас“; следователно, „ако ние не трепнем сами и ако не захванем да мислим и работим за своето собствено щастие, то нам няма да ни помогнат не само трите европейски императора, но самата богиня на щастието.“ Отхвърлил всяка надежда за външно благоволение, Каравелов сякаш повтаря разбирания на Ракowski от Предвестник и от преписката му през 1861—1862 г. с цариградчани, когато сам, без всякаква идеалистична илюзия, заявява: „Ние твърде добре знаем, че бог помага само на храбрите... Трябва да знаете и това, че в днешните времена не съществува вече оная сантиментална любов и ония поетически вдъхновения, които едно време накараха Русия да пролива кръвта си в Турция, Англия — в Гърция, а Франция — по всички свят. Днешната политика прилича на комедия.“¹⁰ Но ако Каравелов напразно допуска, че поне в миналото външнополитическите и военни действия от голям мащаб са могли да бъдат подсказани от романтични подбуди (като че ли авантюрата на Байрон в Гърция е отговаряла на английската държавна политика), по отношение на онова, което би се налагало като линия на поведение за покорените народи, той също не е свободен от известна самоизмама, като очаква всичко от един съюз на българи, сърби, румъни и гърци. „Ако ние изпълним своите obligations както трябва, то сърбите на Балканския п-ов ще да се решат без особени кръвопролития и без големи усилия.“ Събитията след 1912 г. доказаха колко малко е било оправдано недоверието към съпротивителната сила на „болния човек“ край Босфора и доверието към сговора между балканските народи.

В частност твърденията и догажданията на Каравелов относно становищата на отделните велики сили спрямо източната криза не стоят далеч от изводите, които правят по-късно учените историци, въз основа на документи и на свършени факти. От една страна, безспорно се оказва, че всички тържествено прокламирани реформи в Турция са оставали късове хартия, незачитани от самата власт и неприлагани никога що-годе сериозно; че в упадъчната империя законите не са имали еднаква стойност за господстващата раса и за инородните елементи; че последните са били подлагани на експлоатация и потисничество чрез данъци, ангарии и други произволи на покварената и жестока администрация; и че при общото недоволство от подобно безправие бунтарското настроение се е ширило навред, правейки суетна надежда за избавление от робството по мирен път и чрез застъпничество на великите сили. От друга страна, тези сили никога не са действували достатъчно енергично и в искрено съгласие, за да се тури край на деспотизма и бъдат извикани на свободен живот културно-способни племена, които само политическият гнет е спъвал в тяхното развитие и преуспяване. Англия, която дома си е била тъй прогресивна, с всички гаранции за индивидуална свобода, социална правда и политическо равноправие, се е показвала в своята външна и колониална политика изобщо крайно консервативна, водейки се във всичките си действия от собствените си егосистични интереси. По традиция закрилница на Турция, тя не е допускала ни отслабването ѝ, ни накарнението на териториалната ѝ цялост от страх да не се засили руското влияние на Балканите. Всеки натиск от северната империя върху султана и всяко нейно застъпничество за подобряване участието на християните в Турция е срещало недоверие или отпор от Англия, която се е задоволявала по отношение на тези християни само с платонически симпатии или с недействителни дипломатически ходатайства. Австрия, враждебна към руското проникване на Юг, се е обявявала против ограничението на турския суверенитет и против националните движения в Отоманската империя, за да не би да се пресече собствената ѝ експанзия на Изток и насърчат автономистичните тежнения на славянските ѝ народности. Германия, всякога безразлична към съдбата на потиснатите народности в Турция, или е поддържала домогванията на хабсбургската монархия там, или се е старала да неутрализира руския натиск над Високата порта, явявайки се помощница на Англия в поддържане на статуквото. Франция пък, отслабена след войната от 1870 г., не се е интересувала особено ни от прилагането на реформите в Турция, ни от разлагането ѝ и е лавирала в близоизточната си политика между Англия и Русия, съобразно с променчивите си приятелски отношения към тях. Подозирайки се взаимно, великите сили рядко постигат единомислие върху постъпките си в полза на поробените народности, като ту лукаво допускат възможността да се поучи и модернизира Турция, ту оспорват добрата ѝ воля или способността ѝ да възприеме европейски понятия за държавен ред. Различията и съревнованието за влияние над султанското правителство и над християнските народности на Балканите, с техните усилия за обединение и независимост, поличават рязко както при въстанието на о-в Крит от 1866 г., така и при революционните движения в Херцеговина и България през 1875—1876 г., довели до нова война на Изток и до Берлин-

ския конгрес от 1878 г., който отстранява за известен период голямата напрегнатост в този сектор на Европа.¹¹

Каравелов, всестранно ориентиран по Източния въпрос, на който посвещава множество статии в *Свобода и Независимост*, вижда нещата в тяхната истинска светлина. Той не допуска, че Западът ще промени доброволно своето невъзмутимо поведение спрямо трагедията на поробените народи; и той прави пропаганда за революцията с намерение да стресне външния свят, като окрили и надеждите дома си. Какво е към 1873–1874 г. становището на европейските сили по блискоизточната проблема? Отговорът на публициста емигрант от Букурещ е следният:

„Прехвалената европейска цивилизация е поставила за свое правило следните две начала: 1. Да се храним от потта на невежеството и да господарим над невинността. 2. Да извличаме материална полза от човеческите глупости и да жертвуваме цели милиони човечески тела за своя егоизъм.“ Щом е така, може ли да се очаква от тая „въображаема цивилизация“ нещо добро за угнетените народи? Англия знае отлично, че турците са кръвожадни фанатици, главорези и развратни варвари, но тя им отпуска държавни заеми с 60% лихва. Франция не върши нещо друго, все по същите користни подбуди. Русия чрез генерал Игнатиев се труди да отстрани английското и френското влияние при Високата порта, като си дава вид, че очаква облекчаване на положението на християнските и поданици по пътя на реформите; а Австро-Унгария говори за възраждане на Отоманската империя, понеже желае и за себе си същото. Но нека не се лъжем. „Турция, твърди Каравелов през септември 1873 г., никога няма да се реформира и да заприлича колко-годе на господарство. Мършата се не възрождава, а гнилото се не раззеленява. Развратът, многоженството, религиозният фанатизъм, природното тъпоумие и азиатските наклонности се не изкореняват с микстури, със студена вода и с маджаро-австрийска молитва.“ И какво следва от всичко това? Само едно: „че който очаква помощ и поддръжка от другите, който се не надее на своите собствени сили и който оставя овцете си да ги пасят вълците, той трябва да се откаже от своята лична и народна свобода и да пригответи вратът си за всевъзможни теглила.“ Няма съмнение обаче: Турция стои пред смъртна агония, а Австро-Унгария се е заразила от същата болест. „За южнославянските племена на Балканския полуостров е ударил вече желаният час.“¹²

И така: място за наивна вяра в благите помисли на културния свят и за пасивно изчакване на свободата няма. Жестокият урок на историята е, че само народното псвдигане може да доведе обрат в непоносимото положение на роба. Друг път нашият политик реалист разсъждава така:

Унгария може да скъпи за спокойствието и целостта на Турция, но нейните славянски народи нямат никаква причина да крепят робството на своите братя в прогнилата османска държава, щом сами се стремят с всички сили към национална независимост. Прусия не вижда смисъл и не показва склонност да брани династията на Орхана. Франция, раздрусана вътрешно, не мисли да плаче над чужди гробища. Англия? „Тая комерческа държава няма нито наполеоновско

самолюбие, нито германското рицарство, нито италианската поезия. Ингелизинът не вади сабята си без интерес, а Турция е вече издояна до последния градус. Русия? Изявленията на славянофила Катков за добри руско-турски отношения са лицемерни. Руският народ няма никога да пожертвува общославянските интереси в полза на хабсбургската династия и на кървавия султан. „Нека говори кой що ще, пише Каравелов, а ние сме твърдо уверени, че Русия не може да ни бъде неприятел и че руско-турското приятелство не може да просъществува дълго време. Но ако Русия е наистина покровителка на южните славяни, защо тя не ни помогне да се избавим от робство и насилия?, питат някои. Отговорът е: „Ни една майка не дава на детето си да бозае, дорде то не заплаче, казва народната пословица. Не докторът търси болния, а болният търси доктора. Трябва да кажем и това, че ние смелия и бог помага. Ако ние (турските и австрийските славяни) бъдем достойни, способни, благоразумни и самонадеяни, то ще да добием множество приятели и съюзници, защото османското купинище и австро-маджарската сбирщина отдавна вече са изгубили своя кредит.“¹²

Този отговор, духовито-фигурален и кратко аргументиран, разчита на едно наше общество, податливо за патриотически внушения и жадно за формули, които разрешават ясно и просто заплетените проблеми. Каравелов задоволява вкуса на читателите си, без да жертвува нещо сериозно от възгледите си и без да се отклонява от главната си цел: да подготвя умовете и сърцата за предстоящата революция.

2

Руската политика спрямо славяните в Австрия и Турция. — Никакво славянско съединение, преди да бъдат славянските народи свободни и независими. — Русия се е грижила досега само за своите интереси; от нея не сме видели нищо добро. — „Щастието няма да дойде от Север!“ — Идеи върху руската политика, в позива на революционния комитет от 1871 г. — Единомислие между Каравелов и Славейков по въпроса за панславизма. — Против славянофилската неискреност и тезите на Макушев. — Независими славянски народности, със самобитна култура, а не сливането им на всяка цена. — Откровена и строга критика на панславизма. — При какви условия е възможно славянското братство и каква трябва да бъде руската политика на Балканите? — Има ли опасност за българите от Сърбия? — Поврат към славянофилската концепция за славянска взаимност. — Будилович и Аксаков за целите на руската славянска и балканска политика.

Че и Русия не е правила според Каравелов изключение от общото държане на европейските сили по Източния въпрос, че и тя не се е движила по същество от по-други мотиви за намесата си в Турция, нежели грубо-практичните, егоистичните на католишко-протестантския Запад, това изглежда за него безспорно. Ученик на Херцен и Чернишевски, той е споделял убеждението им за неспособността на авторитарна Русия да обнови Европа чрез своите консервативни и славянофилски начала, или да мисли искрено за освобождение на славяните под австрийско иго. Тези славяни, подобно на балканските, е трябвало да разчитат за своята независимост преди всичко на собствените си усилия; панславизмът и империализмът от Север са били по-скоро опасни, отколкото благоприятни за самоопределението и свободния политически и културен живот на малките славянски народи.¹⁴ От времето, когато правителството на Николай I е предлагало на Англия ампутирането на Турция, като Англия вземе Крит и Египет, а Русия — румън-

ските княжества, Сърбия и България, до установяването на „приятелски и родствени“ отношения между хабсбургската монархия и Русия, когато Катков е писал в 1874 г., че интересите на Австрия и на Русия „могат да дойдат в съгласие и дори да си помагат взаимно“ на Изток, северната славянска държава не е преставала да мисли и да преговаря на разни страни по въпроса за турското наследство, но като изтъква страданията на южните славяни само като предлог за изнудване на Високата порта.¹⁵ „Русия, писал е Каравелов в Свобода от 2 декември 1870 г., има свои цели да проповядва пред всичкият свят, че тя съчувствува на славянските народи; с тия проповеди тя само парализира нашите дела, въоръжава против нас всички Европа и не дава ни да отворим очите си.“¹⁶ Давайки си сметка за тази пакостна роля на мнимото руско покровителство, той заявява все по това време, на 4 ноември с. г.: „Южните славяни ще да съдействуват на Русия тогава, когато тя работи за славянството въобще, а не само за Русия... Длъжността на Русия е само да брани южните славяни от иностранными неприятели и да ги остави да си решат сами своя вътрешен въпрос. Дорде всичките славянски племена не бъдат свободни, до тогава не може да бъде никакво славянско съединение.“¹⁷ Значи, без да бъде против последното по принцип, Каравелов намира за необходима неговата предпоставка гарантираната национална независимост на отделните славянски народности.

Обсъждайки в Свобода от 18 ноември 1870 г. нотата на княз Горчаков до европейските кабинети и до Турция, в която се твърдяло, че руският император не само нямал намерение да повдига Източния въпрос, но, наопаки, да се утвърди мирът в Европа при запазена цялост на турската империя в Европа, Каравелов изказва мнението си: Западна Европа поддържа Турция само за това, защото се бои от завоевателските планове на Русия; следователно, „ако ние без руска помощ въстанем и поискаме своите права, то европейските господарства, както и Русия, ще одобрят нашите требования и ние ще бъдем спасени.“ Като разсъждава по-нататък, че европейските кабинети нямали „племенно родство“, че те малко се грижели за „родствени братства и за славянофилски тенденции“ и че никой не желаел „да пролива кръв за свободата и самостоятелността на който и да е народ“, Каравелов тегли заключението: „И така, ние трябва да се уверим, че нито Русия, нито Западна Европа ще да ни помогнат да победим своите неприятели, но уверени сме, че не щат и да стоят на пътя ни.“ И после, повтаряйки старото си убеждение: „нашето спасение зависи от нас самите“, т. е. от всички подвластни на Турция балкански народи, стига те да се разберат помежду си, той изказва смелата надежда: „Ако ние всички сме хора, то нам не трябва ничия помощ. Ние искаме да бъдем свободни и за това ни не трябва ничие туторство. Нашите надежди из Русия ще бъдат причина да страдаме още цяло столетие. Нашето спасение е в „Дунавска федерация“, а не в Русия.“¹⁸

Пишейки в Свобода от 10 ноември 1870 г. нова статия по руската политика на Близкия Изток, Каравелов си поставя въпроса: „Каква полза сме имали ние от Русия и доколко тя има право да иска от нас благодарност?“ Той разсъждава така:

Първо, той е уверен, че ако Русия не се била месила в нашите черковни дела, въпросът за екзархията е щял да бъде разрешен още в 1858 г. (И Каравелов има тук сигурно пред вид старанието на руската дипломация край Босфора да запази на всяка цена престижа на цариградския патриарх и единството на православните народи в Турция.) Второ, той се пита: искала ли е Русия да помогне на християнските народи с войните си срещу Турция, или е гледала само „да добие свои собствени интереси“. И отговорът му е: „Че Русия малко се е грижила за тия народи, свидетелствуват нейните постъпки с българите и с татарите и черкезите. . . Да пресели толкова хиляди българи и да насели България с толкова хиляди татари и черкези; да не проговори на Парижкия конгрес нито две думи за българския народ; да поддържа фанариотския патриарх и да одобрява неговия разврат и неговата жадност; а най-последно днес княз Горчаков да гарантира за съществуването на турската империя — са такива факти, които говорят не твърде полезно за Русия. . . Русия е можала да ни направи добро, но до сега ние не сме видели от нея нищо повече, освен зло, — това е факт.“ Единствената твърде скромна полза се крие може би в няколко възпитани с руски средства български юноши, но и от това българският народ не е разбрал нищо, понеже тези възпитаници са останали в мнозинството си на работа в Русия или са постъпили като полицейски агенти в Москва. Да, освен това българите са получили и „няколко стари черковни одежди, няколко кръстета и икончета, няколко черковни книги и три-четири камбани.“ Но за да бъде точен и за да не се задоволи само с отрицателни констатации, Каравелов добавя, имайки пред вид възгледите на Херцен и Чернишевски: „Руският народ и чистите и истински руси не мислят и не правят това щото прави правителството или ония господарствени люде, които са възпитани в немската кухня. Прокарвайки разлика между суровата държавна политика и мнението на напредничавата интелигенция, способна за искрени симпатии към заробените славяни, той все пак намира за необходимо да подчертае решаващата роля на „господарствените люде“ и да препоръча на българите да се не надеят на Русия, а да се постараят сами за своето щастие и свобода.“ Поробените славяни на Юг трябва да помнят евангелската максима: „Не надейте се на князи и на сини човеческия, в них же нест спасения“, и урокът към тях на трезвия публицист се свежда към категоричното заключение: „Щастието на българите няма да дойде от Север.“¹⁹

Още по-категоричен е по същия въпрос Каравелов в едно писмо от 15 декември 1870 г. до приятеля си Ив. Кишелски, българин от Котел, участвувал в българския легион по времето на Кримската война, на служба в руската армия и защитник на руското влияние у нас. Каравелов заявява: „Аз съм най-напред българин, а после славянин и човек, следователно щастието на моя собствени народ трябва да бъде турено на първо място.“ После: „Аз обичам моите братия руси, но не желая да пускам техните лисици в кочекът при кокошките ми.“ Една от тези лисици е бил руският консул в Букурещ барон Офенберг, който под влиянието на Христо Георгиев издействувал да не се допуска Свобода в Русия. Припомняйки баснята на Крилов за лъва и комара, Каравелов изтъква, че Русия губела от

ден на ден обаянието си всред българите и че в редакцията на вестника му постъпвали десетки статии с нападки против Русия, които той не помествал. „Сега аз съм поставен между два огъня: или да оставя Румъния и да прекратя вестника си, или да вървя по този път, по който вървят днес сичките ромънски българи, т. е. да говоря против Русия. Горчаковата нота дотолкова е раздразнила тукашните умове, щото ни един българин не ще и да чуе за Русия. Колкото за отсрещните българи, то противоруската пропаганда се разпространява все повече и повече.“ И в раздразнението си, отразило общото българско настроение при туркофилския курс на Русия, Каравелов не очаква да бъде вдигнато запрещението за вестника си, съжалява, че българите досега са се „молели на чужд бог“, и възкличава: „Тежко и горко на оногози, който се ненадея на себе си! „Няма брата на светът, освен своята собствена персона“, казва италинецът.“ — Колко огорчен се е чувствувал публицистът било поради неприятностите с вестника, било поради егоистичната руска политика, показват последните му думи: „Не мога да ти пиша повече, защото жлъчката ми се разлива.“²⁰

Че председателят на Централния революционен комитет в Букурещ, който се е споразумял с Левски за независима българска акция, не е искал да насърчава русофилската партия в България, склонна да очаква всичко наготово отвън, е най-естествено. И че той, правейки пропаганда за въоръжен протест, е трябвало да се бори с еднаква енергия и против туркофилите, врагове на сръбко-българското споразумение, и против привържениците на постепенното културно развитие, за които политическото освобождение се е виждало още ненавременно, е твърде понятно от становище на новата непримирима тактика. Прочее, излизайки на 23 юли 1871 г. с един позив от името на Революционния комитет, Каравелов е държал да изложи по-обстойно новата си политика, насочена към създаване на борческа опозиция в България, чрез критика над дуалистическата ерес всред емиграцията и чрез защита на южнославянската или балканската солидарност, в противовес на разните чужди пропаганди. Съветвал ли е той, както и преди, да се откажат българите от плащане данъци на турците („наместо пари и данъци, дайте им куршум и брадва по главата“); проклинал ли е „предателите-юди“ като Пенчович и Генович; ратувал ли е за славянско братство в Австрия и Турция; изобличавал ли е лъжливата хуманност на Франц Йосиф, Вилхелм, Виктория и папата („тия тиран до толкова се грижат за нас, колкото и персидският шах“), той не е допускал същевременно, че можем да очакваме каквото и да било съдействие от Русия. По право той е искал да внуши на наивните русопоклонници, че северната империя няма никаква нужда от нас и не ще се застъпи за нас. „Русия е дотолкова голяма и силна държава, щото за нея няколко милиона сърби или българи са капка в морето. Какво са мислили и работили до днес русите (т. е. руското правителство), ние това трябва да оставим настрана. т. е. загатвал е Каравелов, не е уместно да се разобличават руските домогвания за владичество на Юг, заведени още от императрица Екатерина; а сега ние свободно можем каза, че Русия се е убедила, щото ако ни покори, то ние ще и принесем вреда, а не полза, зло, а не добро. Поляците бяха за русите добра школа, из която тя вече се е поучила памет, и от сега ще гледа да добие приятели, а не неприятели.“²¹

Мисълта на Каравелов е, че Русия би направила истинска услуга на южнославянското сближение, като не го компрометира със своята нежелана опека и като не пречи по един или друг начин на българското революционно движение. Грешките ѝ в миналото не бива да се повтарят, за да не се отблъскват западните и южните славяни още повече от нея, — от нея, която им е причинила само досади и нещастия чрез своите дипломатически спогодби с великите сили или чрез своите войни срещу Турция. По тази точка Каравелов е бил в пълно единомислие с някои вътрешни дейци от просветния лагер, напр. с демократа Славейков, който в своята *Македония* от декември 1871 г. открито се обявява против панславизма. Полемизирайки с генерал Фадеев, който в една политическа брошура защищал славянофилското гледище върху южните славяни, Славейков възразява: „Ние вярваме, че тези племена толкоз и ще се помят подир руския панславизъм, колкото и подир немския пангерманизъм. Някакви си осветления достигнаха и до тези населения и заедно с малките им опити помогнаха им да разберат, че между техните интереси и стремленията на Русия, които тя крие под булото на панславизма, има голяма разлика. Така те не чакат своето прерождение, освен от самите себе си.“ Отблъсквайки опасната чужда помощ, Славейков държи на самостоятелната борба, макар че под такава борба той разбира не въоръженото въстание, а легалното търсене на народните права. Колкото и недоволни да са християните на Юг от всякакви неправди и да мечтаят за по-добро положение, те, мисли Славейков, няма да се отрекат от себе си и да се съединят с Русия, „за изпълнение на нейните ненаситни желания“. Не е ли, пита той, напр. руската дипломация и досега в защита на гръцката патриаршия срещу една българска независима йерархия? Кражбите на черкезите, злоупотребите на чиновниците, липсата на гаранции за живота и имота на християните и занемареното по някои места правосъдие, каквото и раздражение да внасят те, не възбуждат „полъгване по помощ от вън“ и не създават течение „в полза на панславизма“. Защо? „Балканските немусулмански народи „не щат руското човеколюбие, ако ще би и в облеклото на панславизма... Да припознаем първенството на Русия ще каже да наведем глава под нейната желязна власт.“ Събарянето на Австрия и надеждата за руска намеса на Балканите, както ги препоръчва Фадеев, не могат да отстранят недоверието на южните славяни към Русия, което тя самата си е спечелила чрез своята „от една страна кекава, а от друга твърде своекористна политика“²².

Възгледите на Славейков са били в унисон с изказванията и на други политически дейци от цариградската колония, напр. с тези на кръга около *Право*, който не се е ползвал със симпатиите на Каравелов. В статията си „Българската екзархия и панславизмът“ от септември 1872 г. листът на Ив. Найденов е въставал еднакво и против панславизма, това „мечтаемо племенно сближение“ на всички славяни в Европа, поставено под върховенството на Русия, и против обвинението от гръцка страна, че българската екзархия била рожба на панславизма. „Българският народ, заявил е *Право*, няма нужда да изучава мечтателните панславистически теории“; а колкото до създаването на екзархията, всички посветени хора знаят, че тя е дело на самия български народ.²³

Но ако тези възгледи в Цариград могат да се поставят под известно съмнение откъм откровеността си като тактично спечелване на турската благосклонност, при необходимостта да се отбиват гръцките противобългарски интриги, то становището на Каравелов е изказвало най-чисти убеждения, бидейки далеч от всяко угодничество спрямо турската власт и повлияно най-много от републиканско-революционната омраза към руската деспотическа и империалистическа политика. В един политически преглед на С в о б о д а от ноември 1871 г., в който се обсъжда ролята на Русия в европейските работи с приписваната на руското правителство воля да стои на добра нога с Турция, като съвременен ѝ наложи плана си за равноправие на християнските народи, Каравелов пише:

„Ние мислим, че ако славянска Русия желае да помогне на южните славяни, то тя трябва да остави всичко на страна и да употреби всичките си сили за благосътоянието на тези племена; а ако тя желае да подкрепи турската империя, то нека остави славяните на мира и тия сами ще да търсят за себе си съюзници и приятели. Турският деспотизъм е голям, турските насилия са страшни, и южните славяни ще се хвърлят в обятията на тогава, който им покаже какво годе съчувствие. Г. Катков казваше, че политиката няма родство, а ние ще да кажем, че голият и гладният човек твърде малко мисли за своето произхождение; нему е все едно славянин ли е или татарин... Родството и приятелството се ценят в тежките времена, а не тогава, когато е и мене и тебе добре... И така, Русия трябва да избере из двете едно: или със славяните, или с турците и маджаро-немците; или да се сдружи със славянските племена и да търси тяхното съчувствие, или да подаде ръката си на Махмуд паша, а на славяните да даде воля да търсят гдето и да е помощ и поддръжка. Не могат и овцете да бъдат цели и вълците сити. Както щете, но ние смело можем каза, че ако Русия продължи още няколко години своята днешна политика, то тя ще изгуби за всякога и южните и западните славяни. И така, или с нас, или против нас, — средина тук няма.“²⁴

Каравелов хвърля тук смело ръкавица на славянофилите, към които той открай време не храни добри чувства, виждайки всичката им неискреност по българо-гръцката черковна разпра и всичката им слабост към царската политика, насочена към подчинение на славянския свят. Вече недоразуменията му с Аксаков от 1862 г. ни го представят като ярък противник на мистическата доктрина за славянско единение под скиптъра на руския император, а новите усилия на Русия, по време на Лондонската конференция от началото на 1871 г. и непосредствено след това, да спечели разположението на Германия, Австрия и Англия, за да си възвърне суверенното право над Черно море, отнето ѝ през 1856 г., и заздравни разклатените си позиции на Близкия Изток, го убеждават за лишен път, че южните славяни мъчно могат да залагат на руската карта, щом дори Катков, панславистът, е заявявал цинично, че „политиката няма родство“, че тя знае само сурови интереси и хладни сметки. Но тогава не е ли по-добре да не се лъжем в името на славянството и всеки да търси правото си там, гдето то може да бъде най-изгодно добито? Вемайки повод от едно мнение на славянофила Викентий Макушев, Каравелов подлага тезата на панславистите на унищожителна критика, за да защити независимостта на всеки славянски народ, проявил воля за самостоятелна политическа живот и за своя национална култура. Той разсъждава в статия от 21 юли 1873 г.:

В Русия изпъкват две противоположни тези по Източния въпрос: една за отделно федериране на австрийските и на турските славяни, при тесен съюз с Русия, но при независимо тяхно държавно съществу-

ване, и друго за сливане на всички славяни в една държава, като те „преклонят колената си пред своята по-стара сестра, Русия“. Втората теза идва да защити сега Манушев, като твърди в противовес на чешкия историк Палацки, че нямало чешка народност, както нямало напр. баварска или неаполитанска народност, а имало само по-големи национални общности, от които те били малки дялове. „Както немците или италианците съставляват един немски или италиански народ, така също и славянските племена съставляват един славянски народ или нация“, твърди Макушев. Такова мнение е крайно обидно, особено когато иде не от някой немец или грък, а от един руски учен. Да бе го изказал някой прост човек, би го сметнали за луд; но то се поддържа от един професор в Киевския университет, който би трябвало да знае по-добре истината и да не затрива с два реда толкова славянски народности, от векове самостоятелни. А истината в случая е тази, че всяка славянска народност иска да се устрои първо вътрешно, а после да мисли за своето родство с едно или друго славянско племе. „Българинът, твърди Каравелов, трябва да бъде по-напред от всичко българин, сърбинът — сърбин, чехът — чех, русинът — русин; а после вече да явят на света, че те са и славяни.“ В противовес на панслависта Макушев трябва да се изтъкне, че ни френецът, ни шведът напр. няма да пожертвуват своята националност само от любов към родствените испанци или германци, но че френци или шведи биха могли да образуват съюзи с италианци, испанци и т. н., за да се бранят било от пангерманизма, било от англосаксонците, било от славяните. „И така, мисли Каравелов, славянските племена могат да бъдат съюзни само тогава, когато всяко из тях бъде независимо, или когато всекиму се позволи да управлява своята къщица по своята собствена воля; с една дума, славянските племена само тогава ще да бъдат славяни, когато русинът си остане русин, чехът — чех, а българинът — българин.“ Вярно е, че между някои славянски племена, както например сърбите, хърватите, черногорците и босненците, съществува „глупаво, ситно и ненужно религиозно, политическо или историческо разделение“, каквото не би трябвало да има; но това се отнася до дялове от една и съща народност, какъвто е случаят отчасти при чехи, моравци и словаци, друга подобна народност, или при руси, малоруси и белоруси — трета народност, макар между руси и малоруси да има по-голямо разстояние, отколкото между сърби и словенци. „Ние мислим, че панславизмът е възможен — барем приблизително, — само тогава, когато австрийските славяни, т. е. чехите, моравците, словаците, лужичаните и поляците, съставят едно независимо цяло; сърбите и българите — друго цяло; а Русия — трето цяло. Разбира се, че тия три цели трябва да имат между себе си споразумение и да се съветват за някои общи дела. Освен това, всяка една народност, която влиза в състава на това или онова цяло, трябва да уварди своите племенни особености и да остане независима във всяко едно отношение.“²⁵

Мнението си в случая Каравелов изнася само като една „теория“, но практическят извод, който той прави в момента, е този, че „единственото добро, което са в състояние да ни направят днес нашите руски братя, се състои в тяхното съчувствие към нашата политическа свобода и към нашата племенна особеност“. И той добавя още за пълна яснота по важния въпрос: „Помогнете ни да свалим от шиите си тур-

ското и нсмското иго; развържете ни ръцете и дайте ни възможност да добиеме своя собствена воля; докажете на Европа, че нямате задни мисли и че се ръководите от чисти подбуждения; най-после, докажете ни своето съчувствие и своето братство практически, — и вие ще да намерите нелицемерни братя и яростни съюзници.“ Привеждайки руската пословица „Соловья баснями не кормят“, той заявява: един ограбен и погазен народ не е в състояние да мисли за никакви „велики славянофилски идеи“, за „аксаковски братства“ или катковска „общославянска литература“, от които нищо полезно не може да излезе за роба. Освен това: „Ние, българите, обичаме русите, но още повече обичаме сами себе си...; ние сме готови да защитаваме общославянските интереси, но желали би по-напред да защитим сами себе си.“ На нещастните народи са нужни не теории, не платонически съчувствия, а реална помощ. „Политиците говорят, че днешните времена са практически, икономически и егонистически. Ние им вярваме.“ Българският народ влачи тежко иго и се мъчи да се освободи, а славянофилът Макушев „му предлага младоженска десница и калесва го на сватба“. Българинът се бори с все сили, за да спаси своята народност, а руските му братя го убеждават, че „българска народност не съществува и че думата България е само географско понятие! Разбира се, че ако славянофилите не би били така чудни, то те би били твърде смешни“, заключава Каравелов.²⁶

Стегнато, логично, откровено и дори с патос защитава патриотът хуманист своята идея за единствено възможното взаимоотношение между славянските народи, заставайки — като прогресивните руски мислители — на здрава научна почва и вдъхновявайки се от един морал в политиката, който зачита всяка исконна национална индивидуалност, с правото ѝ за духовна свобода и политическа самостоятелност. Кухата панславистическа пропаганда, с нейната прикрита панруска и денационализаторска тенденция, се подлага тук на една критика, която не оставя да се желае нищо повече, като защита на застрашените народности. Искрени славянски симпатии и остро чувство на племенна чест се мирят тук по начин, който сигурно би довел до крайно и достойно сближение между родствениите народи, начело с Русия. И ако авторитетният славист Макушев е ставал апологет на една фалшива расова-политическа доктрина, осъдителна от гледище на либерално-демократичните насоки на европейската общественост, Каравелов, верен на тези насоки в най-чистата им форма, се е опълчвал с висок дух и с пламенно патриотическо възмущение против реакционната проповед, способна по-скоро да отслаби връзките с Русия, вместо да ги засили.*

Обръщайки поглед от теорията на панславизма към нейните отражения върху руската външна политика, Каравелов се спира година по-късно, в Независимост от юни 1874 г., на съобщенията в английския печат за никакви дипломатически преговори, назначени да съгласуват действията на Русия и на Австрия на Балканите. Той пише: „Ние не можем да кажем утвърдително, че петербургският кабинет няма завоевателни цели и че днешните руски държавни мъже не мислят да забият своите знамена над стария храм Св. София; но питаме, в състояние ли е днешна Русия да изпълни своите цели и разделят ли

* Срв. добавката „Славянофилството и панславизмът на в. Голос“.

руските прогресивни мъже идеите на правителството?“ Скептик по отношение на официалната политика, Каравелов не вижда, при съревнованието на великите сили на Изток, възможност да осъществи Русия бляна си за владичество над Протоците и не допуска, щото истинските тълкуватели на руското обществено мнение да споделят този фантастичен проект. Успее ли Русия да покори Балканския полуостров и вземе Цариград, нейното монархическо могъщество ще рухне. „Ако панславизмът се осъществи някога, то той ще да се осъществи съвсем на други начала. Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега, че славянските племена въобще е в състояние да обедини само оная всемогъща сила, която се нарича национална, обществена и лична свобода. Ако Русия намисли да подчини населението на Балканския полуостров и на Западна Австрия под ония същи условия, под които са подчинени Полша, Малорусия, Грузия и кавказките племена, то с това тя ще да умножи своите неприятели, които рано или късно ще да произведат една от ония революции, които обикновено биват най-много убийствени за владеещото племе.“ Всичко това според Каравелов, който пророчески вижда неминуемото възкръсване на потъпканите националности, е добре познато на младото поколение руски държавници, които не мислят като „петербургските старци сенатори“ и като редактора на Московские ведомости. Русия не може, не трябва да бъде неприятел на славянските народи в Турция и в Австрия; славянското обединение не трябва да добие характера на немското единство под Прусия; славянските народи все още не са подготвени за истинско, „хуманно братство“. Но от това не следва, че трябва да скръстим ръце и да очакваме хладнокръвно да настъпи от само себе си последното. Напротив, трябва да се работи в тази посока.

„Братските съюзи, моралните сближения и нелицемерните споразумения, мисли Каравелов, са възможни само у ония народи и народности, които са свободни и морално, и материално. Освен това свободните съюзи не припознават никакви племенни преимущества и никакви персонални насилия. Ако Русия дойде на Балканския пов като освободителница и като спасителница, то славянското братство е свършен факт; а ако дойде като завладетелница и като грубо деспотическа сила, пред която трябва всичко да падне на колене, то нейните успехи ще да се разнижат при първия случай. Ако славянските племена в Австрия и в Турция се стараят с такава енергия да свалят от вратовете си чуждото иго, то тие никога няма да подложат доброволно гърбовете си под братските самари на руските славяни. С една дума, славянското братство ще да се осъществи само тогава, когато всяко едно славянско племе бъде свободно и независимо, когато всеки един славянин утвърди своите племенни отличия, нрави и обичаи и когато едно лице бъде свещено за по-силния и по-заслужения. Но ние казахме вече, че това няма да бъде скоро, следователно южните и западните славяни са длъжни да помислят за своето настояще и да увардят своето бъдеще от многочислените славянски неприятели...“⁴²⁷

Каравелов съди правилно, вижда всички трудности и опасности за славянството по пътя му на откъсване от насилнически чужди владчества, но нито за миг не допуска, че славянските народи, географски тъй разделени, културно тъй обособени и икономически често с различни интереси, биха могли да влизат в политически комбинации и с неславянски групировки, щом така биха осигурили по-добре своето бъдеще. Той неизменно продължава да робува на миража за общославянско единение, искайки да види отделните народности тук избавени

„и от турските кърджалии, и от австрийските евреи, и от пещенските донкишоти“. Изтъквали са някои като довод против онова единение, че сърбите подобно на русите имали завоевателни цели спрямо българите. Каравелов, който е живял в Сърбия, не споделя такъв страх. Той се позовава на личния си опит, когато пише: „Ние познаваме твърде добре и „сръбската омладина“ и нейните цели и стремления, следователно „сръбските завоеватели“ или „сръбските плашила“, от които се така боят нашите цариградски журналисти, са за нас доволно смешни“. Но Каравелов сигурно се е лъгал по тая точка на доверчивост към омладинците, както става ясно по-късно. Той се показва твърде снизходителен и към сръбските правителства, когато е склонен да ги обвинява не за това, че са работили за разширение на сръбските граници, а за това, че не са вършили нищо за опропастяването на Турция. Но и в България не е било сторено „почти нищо“ за сближение със славяните. „Ако между нази, пише той, да би съществували повече здравомислещи личности и ако да би определили веднаж за всякога своите цели и стремления, то не би се намирали в днешното катунарско положение и Пестер Лойд не би дръзнал да ни се смее така безобразно.“

Сам убеден в правотата на идеята за сближение, Каравелов не е имал смелост да изкаже тутакси и печатно цялата си мисъл по него, може би от благоразумна предпазливост, за да не бъде обвинен от враговете си в непоследователност. Защото, ако той най-искрено е предупреждавал по-преди Русия за пакостните последици от панславизма, на който лично не е съчувствувал ни най-малко и който е бил „осъден от самите добросъвестни руси, както от Чернишевски, Пипин и др.“²⁸ (С в о б о д а, януари 1881 г.), това не му е пречило с течение на времето да разбере, че все пак българите ще бъдат принудени от обстоятелствата да приемат освобождението си от Русия така, както тя го иска и постига. В разговор с Михаил Греков от началото на 1874 г., както вече изтъкнахме, Каравелов се е примирявал вътрешно с неизбежното руско спускане към Цариград и почти не се е отличавал вече от правоверните славянофили в надеждата си, че само Русия би била в състояние да ни даде независимост, както тя би я дала и на западните славяни.²⁹ Защото историческата мисия на руския народ била: да отхвърли той тевтонското господство, еднакво застрашително и за самите руси, и за всички славяни, като подпомогне славянството в неговите streмежи към свободно национално развитие и непринудено единение. В съдбовното сблъскване между двата големи етнически блока, славянски и германски, ние българите безусловно би трябвало да се определим на страната на Русия, за да се спасим от изчезване в тевтонската стихия и утвърдим религията си, езика си, народното си име и най-добрите си традиции. И Каравелов отива толкова далеч в повратата към сънищата си за една общославянска политическа и културна взаимност, че допуска възприемане от страна на западните славяни католици на кирилицата в писмеността, та дори и на самото православие... Свободен от верски предразсъдъци, той не се е съмнявал, че и народите биха могли да направят скок в най-интимните си чувства, ако един нов политически идеал би ги заставил да обърнат гръб на Рим и да признаят хегемонията на „Матушката“. От този прелом в мненията и очакванията през 1874 г. до химна за император Александър II от май 1878 г., „освободителя на поробените, възкресителя на славянския

род“,³⁰ има само една стъпка и нея Каравелов не се поколебава да направи без съжаление за миналите си възгледи, с пълна искреност и при ентусиазъм, който този път се споделя от целия български народ. Славейков в поезията си изминава същия път, забравяйки критиката си над панславизма и отдавайки се с чист възторг на славословие за Русия, съкрушителка на оковите ни. Странната наглед еволюция, която учудва толкова много онези, които са помнели острият нападък на публициста републиканец от Букурещ против закоравялото русофилство у нас, не изненадва никак историка и психолога, посветен във възможностите за духовни превращения на писателя патриот. Обстоятелствата на политическата му кариера, при необходимостта да избира между непримиримата, доктринерна русофобия на крайните революционери и пригаждането към реалната обстановка на българското освобождение; както и еластичната му идеология по въпроса за славянското сближение, смятано открай време като желано, при известни предпоставки (срв. напр. изказването му от 1868 г. в *Журнала на руското просветно министерство*) карат Каравелов да мени без мъка фронта си, да забравя подозренията си, щом свършените факти го поставят пред нова фаза на българското национално дело. Това той е могъл да стори толкова по-спокойно, че и в характера му, както изтъкнахме, е лежала тенденцията към лабиране между противоположни становища, към лесен изход от трагична за другото дилема, с предпочитание на практически осъществимото и целесъобразното в момента. Противоречието в случая не го е плашило, стига да е било налице оправдание в жизнените нужди на онези, чиито нравствени и национални идеали му са били всякога най-скъпи.

Тъй или иначе, при перспективата да се дойде бързо до свобода и независимост на отечеството чрез намесата на Русия, Каравелов напуска някои от резервите си по-рано, жертвува теориите си пред очаквания благоприятен резултат от една руско-турска война и почти се изравнява в 1874 г. със славянофила проф. А. Будилович, който в реч тогава пред Петербургския славянски комитет е заявявал: „Единственное их спасение (на южни и западни славяни, потискани от турци, гърци, немци или маджари) заключается в сосредоточении и организации их соединенных сил. Но для этого соединения им нужен какой-нибудь нравственный и материальный центр. Природа и история создали такой центр в России. Если эти истины во время будут поняты и осуществлены как славянами, так и Россией, то много гибнущее еще может быть спасено и даже мертвое воскрешено: если же нет, то большую часть Славян, не только западных, но и южных, ожидает судьба их погибших соплеменников прибалтийских, дунайских, морейских и т. д.“³¹ Каравелов не е мислел вече по-другояче по въпроса. Възможност за България да оцелее в гигантската международна борба, без да бъде погълната от враждебното тевтонство или от друг западен завоевател, той не е допускал. За него е било изключено да запази тя независимостта и племенните си особености по примера на Швейцария, Белгия или Холандия, които съумяват да обезпечат държавната и националната си самостоятелност покрай Германия, Франция и Англия. Виждайки готовността на Русия да даде реални доказателства за любовта си към българите, като вдигне оръжие против Турция и пролее кръвта на синовете си за свободата им, той се отмята без всякакви скрупули от

придирчивата си проповед, за да се доближи до фразеологията и илюзиите на Иван Аксаков и Владимир Ламански. Аксаков е казвал в заседанието на Московския славянски комитет от 6 август 1877 г.: „Восточный вопрос в существе своем прост и ясен, это вопрос собственного нашего бытия... Россия и все славяне Балканского полуострова — это целый особый мир православно славянский. Наше святое призвание... в том и состоит, чтобы оградить сему славянскому миру не только условия внешнего материального беспрепятственного роста и существования, т. е. независимость земель, морей и проливов, но и самостоятельность и свободу развития самой сущности славянского духа.“³² И все там, на 26 септември 1877 г., Аксаков е формулирал целите на войната по-определено така: Без освобождения православного Востока от турецкого ига... Россия осуждена была бы навсегда остаться увечной, калекой, недоноском. Война явилась для нее такой же необходимостью, как самооборона, или иначе: как естественное продолжение ее развития, ее роста.“³³ Но този език е бил вече по-трезвен и без всеки мистичен лъх и Каравелов едва ли е могъл да се възхити от него, при откровената тяснонационална мотивировка на похода към Юг. За момент той е примирявал обаче славянофилската проповед със собствената си идеалистично-опортюнистичен поглед върху нещата, вярвайки, че Русия е идвала на Балканите „като освободителница и спасителница“, при отказ от намерението да се прояви като „груба деспотическа сила“ и да налага някакви свои „племенни преимущества“.

3

Лайтмотивът от 1869 до 1873 г. за самостойна българска революция. — „Свободата се не добива, а се взема насила.“ — „Всичко трябва да извършим ние сами.“ — Великите сили не ще окажат никаква помощ на роба в Турция. — „Честност и постоянство“ в борбата: „свободата е у нас самите“. — Доверие към демокрацията и общественото мнение на Запад. — Налага се обаче да въстанем сами с оръжие в ръка. — Източният въпрос ще се реши не от европейската дипломация, а от съюзните поробени народи — „Непостижимият панславизъм“. — Примат на политиката и свободата, не на образованието. — Спасението е в собствените ни сили.

Споделяйки някои от най-големите надежди на времето си, попадайки неизбежно и в заблудите му, Каравелов изпъква в началото на своята публицистична дейност като привърженик на идеята за една чисто българска, самостойна революция, убеден, че тя е по силите на народа ни и че тя би се осъществила лесно при разложението, в което е попаднала турската държава. От 1869 до 1873 г. той не престава да повтаря лайтмотива на политическата си програма за способността на българите да отхвърлят сами робството, без да разчитат на подкрепа от великите сили, без да се плашат и от пълчищата на вековния тиранин. Още в първите статии на Свобода той отстоява с жар мисълта, че нито западните, нито южните славяни не трябва да се доверяват на правителствата на Австрия или Турция, които периодически ги заляхват с обещания за реформи, а са длъжни сами да извоюват независимостта си. „Тежко на тоя народ, пише той на 11 декември 1869 г., който се не съедини между себе си и да се надея на своите сили, но търси във Виена или в Пеща своите права. Както народната, така и човеческата свобода се не добива, а се

взема на сила, в противен случай свободата не е свобода и правата — права.“³⁴ Това е казано по повод отказа на Австрия да даде някои права на чехите и поляците и във връзка с нежеланието на маджарския парламент да се занимае с исканията на сърбохърватите; но то е важало и за българите в Турция. В статията „Кратки съвети на българите“ от 26 февруари 1870 г. Каравелов се занимава с политиката на великите сили по отношение на малките народи, за да обоснове мнението си, че са минали безвъзвратно времената, когато дипломатията е признавала някакви рицарски начала, и че само егоистичните цели обуславят отношенията между държавите. Политиката е приела днес образа на „проста търговия“; „интересите и собственото съхранение — ето главните двигатели на днешните дипломатически действия“. Затова не трябва да се чудим, че Франция се е обявила против италианското обединение, че Австрия не е търпяла народните движения в славянските си земи и че Русия е потъпквала брутално полските въстания. „И така, ни родствените свези, ни религиозното родство, ни човеческите прогресивни идеи нямат нищо общо с кабинетната дипломация.“ Но щом здравият ум е разкривал навред тази истина, какъв смисъл е имала подканата на някои наши журналисти да се тропа на чужди врати или да се опитва сближение с турците, с народ и правителство, оказали се неспособни за никакви отстъпки и за никаква цивилизация? Напразно нашата преса е представлявала българския народ като „политически просяк, който просеше ту от едного, ту от другото по едно парченце свобода и независимост“, забравяйки урока на историята, че „свободата се не дава, а се взима“. Писали са се мемоари, отправяли са се хатихумаюни: нищо положително от това не е излизало. И така биха вървели работите у нас, докато политическите ни люде не променят тактиката си и не възложат своите надежди „само на нашата вътрешна сила, т. е. на самия български народ“. Стига сме обръщали поглед към Русия, към Наполеон III или към кралица Виктория, които имат свои разбирания за работите, съвсем чужди на нашите понятия за дълг и право на народите, и „нека съсредоточим всичките си сили и всичките си средства, които имаме днес в своите собствени ръце, за да пробудим народа от дълбокия сън, в който го е хвърлило четиривековното робство, и нека му кажем: не надай се на никого, а само на себе си. Само с тия средства българският народ ще добие своето добро, или своята свобода. Всичко трябва да извършим ние сами и да не чакаме никаква помощ ни от една европейска държава.“³⁵

В духа на този оптимизъм за възможността да бъде сломена турската мощ чрез усилията на роба Каравелов пише неведнаж статии и дописки, в които се вдъхва доверие на българина в собствената му самозащита. Той настоява през април 1870 г.:

„Разправата, която са имали нашите съседи и братя сърби, румъни и гърци със своите неприятели, тая съща разправа трябва да употребим и ние, българите, ако искаме да откупим нашето отечество и да достигнем своето счастье и свобода. Ние сме доста силни само да искаме. Силата е на нашата страна и от нас зависи почти всичко. Лъжат се ония хора, които мислят, че турците ще бъдат в състояние да се борят с българската воля... Никаква военна сила и никакви нови топове не са в състояние да се борят с народа, у когото съвестта се е вече развила.“³⁶

Постоянно това оптимистическо внушение за некадърност на Турция да се удържи като държава и за годност на българите, отърсени от вековната си дрямка, да турят сами край на срамното си подчинение, говори от колоните на Свобода, така че през януари 1871 г. Каравелов твърди самоуверено:

„По нашето мнение българският народ твърде лесно може да изпълни своето предназначение, защото старото турско господство е дошло вече до ямата на гроба и само очаква каква-годе силна и юнашка ръка, която с един удар да го погребее за всякога... Турция твърде скоро ще да падне и от своята собствена смърт... Турция трябва да падне, да очисти атмосферата и да натори земята, на която южните славяни ще да захванат да сеят своето семе.“³⁷

Развивайки все около това време (ноември 1870 г.) идеята си за необходимостта да бъдат българите готови при настъпващите събития, Каравелов е отхвърлял като съвсем неоправдани илюзиите на онези, които са допускали помощ от великите сили. Франция на Наполеон III е била най-голям враг на християните в Турция, чрез поддръжката си на тази с трактата от 1856 г., осигурил целостта ѝ; Англия пък е пречила на разпадането на турската държава чрез отпускане на заеми. Днес само Австрия и Англия съчувствуват на султана, но Австрия стои сама пред тежка вътрешна криза, а Англия е заета да защитава колонните си срещу Съединените щати в Америка. Ако Русия би дошла на Юг като освободителка, тя „ще срещне голямо съчувствие“; но ако дойде да завладява, „ще наживее повече неприятели“, дори и между християните в Турция. Но какво да правят българите в този критически момент? Ще дремят ли „като волове, назначени за касапницата“? Ще подават ли адреси до султана и „целуват папучите на Али паша като верноподаници и миролюбиви гъски“? Ще търпят ли да робуват, станали „за смях и на циганите“? Гневно той зове:

„Стреснете се, събудете се от скотския си сън и покажете на света че и вие сте хора... Хаджи Димитър ни показва пътя, по който трябва да вървим, за да достигнем до своите цели... Светата Хаджи Димитрова кръв трябва да бъде нашият честен кръст, когото ние трябва да понесем срещу нашите неприятели... Свободата се не дава, а се взима, и затова ние не трябва да обръщаме внимание на ония съвети, които ни дават някои наши проповедници, знайте, че тия проповедници са нищо повече, освен глупави волове или шарлатани.“³⁸

Каравелов не е казвал нещо съвсем ново, той се е връщал към напomniaния и заклевания на Раковски от Горски пътник, гдето всеки е могъл да прочете в 1857 г. суровия урок:

Народ, кой своя правда желае,
Мила свобода и прелюбезна
Трябва с оръжие да я добие,
С жертва голяма и скъпоценна!

Но ако Раковски все пак не е напускал всяка надежда за благосклонност към българското дело от страна на Русия, както показват все там стиховете му:

Север же помощ ще нами даде,
Братска любов ще нами покаже,
Дълг свещен го на то зове... ,

и ако чрез това уверение е трябвало да се вдъхне повече самонадеяност на роба, при познатия му вкоренен страх от турската сила, Каравелов от 1869—1870 г. не е виждал нужда от подобна надежда след четнишките подвизи на българските войводи и при създадената вече вътрешна революционна организация. Дори да е допускал съдействие отвън, той в съгласие с Левски не е искал да се осланяме само на чужди обещания, мислил е, че трябва „самички да си изтъчем платното“ по думите на Апостола от 1872 г. Европа е могла да погледне със симпатия на нашия опит за отхвърляне на робството само ако този опит би бил сериозен и без външна подкрепа, само ако българите биха доказали, че обладават „енергия и безстрашие“, че се въодушевяват от „честност и постоянство“, които единствено водят към свобода и напредък. „Честността и постоянството са най-големите сили, които заставляват сяко едно бясно правителство, всеки един тиранин и всеки един кръвожаден деспот да отстъпят назад и да вложат ножа в ножницата си“, пише Каравелов в една статия от 5 март 1870 г. Порицавайки кметове и чорбаджии в България, които мислят само за частните си интереси, както и туркофили, като Н. Михайловски, Н. Генович, Т. Шишков и пр., които вредят със своите „шантави идеи и глупаво самолюбие“ повече на народа си, отколкото са сторили това кърджалии, башибозуци и фанариоти, Каравелов препоръчва отказ от недостойно пълзене пред тираните и посягане към крайните средства в борбата срещу тях:

„Нека ние бъдем хора честни и постоянни; нека всички се заловим за работа; нека и младо и старо, мъжко и женско се решат, с каквото и да е, да бъдат полезни на отечеството си и да търсят своите права и своята свобода; а най-после нека седем милиона гърла извикат свобода или смърт, — и всичко ще бъде свършено. Ни една адска сила не е в състояние да се противи на народната воля, — това е неопровергаема истина. Нашата свобода е в нас самите и от нас зависи да носим или да свалим от гърба си и турския самар, както свалихме вече фанариотския. Българският народ желае да живее за себе си; желае лична и народна свобода, и твърде лесно ще я достигне: 1) защото българите имат работа с груба говежда сила; 2) защото Турция е и без нашето съпротивление гнила и готова да падне; 3) защото българите се вече свестиха и разбраха що им трябва.“³⁹

Този безграничен оптимизъм, надценил българското национално самочувствие и отрекъл съпротивителната сила на турската държава, е вървял тук под ръка с доверието към европейската демокрация, която се е налагала от ден на ден повече, в разрез с реакционната или деспотична политика. Виждайки как в това време се събарят династии, установяват конституции и освобождават потиснати народи, как правителствата са принудени да въвеждат по-свободолюбиви и хуманни режими, Каравелов се е поддавал на надеждата, че и българите са зрели за правдиците, на които се е радвала Гърция или Румъния, и че общественото мнение на Запад не е могло да не съчувствува на тяхната свещена борба. Захванем ли да действуваме, мислел е той, „всичките образовани народи ще да ни ръкопляска и от всичкото си сърце ще да ни помогнат, защото интересите на образована Европа са свезани с интересите на човека, а интересите на човечеството — с нашите“. Но кога подобна солидарност в името на абстрактни идеали се е налагала във външната политика? Сам Каравелов е знаел възражението на някои политици реалисти, в смисъл, че ев-

ропейските държави имат повече нужда от турците, нежели от нас, според което те ще продължават да поддържат Високата порта въпреки възмутителните турски зверства. Той обаче е обезсилвал това възражение, като е заявявал: Наполеон III не е Франция, Пий IX не е Италия, Остен-Сакен не е Русия... И макар това да се е оказвало вярно, все пак в действителност държавнополитическият егоизъм е вземал връх над краткотрайните сантиментални настроения в обществото...

Каравелов не е бил собствено далеч от това разбиране. Година по-късно той е склонен да приеме жестоката истина, че правата кауза не може да разчита на никакъв успех при слабите сили в нейната защита, че кабинетите в Европа не се трогват от никакви хуманни позиви. Но той не е напускат станoviщето си за дълга на българите да прибягнат до въстание, да се опитат да отхвърлят сами игото си. „Ние сме съгласни, пише той през февруари 1871 г., че без съюзници е невъзможно да достигнем своите цели и че без чия да е помощ ние не ще да бъдем в състояние да се борим с османлиите; но да скръстосаме ръце и да се надееме само от другото е и безполезно, и безчестно.“ Обаче трябва да се помни според него: външната помощ отстранява донякъде собствените усилия и прав е Джон Стюарт Мил, като казва, че свободата на всеки народ зависи не толкова от политическото му положение, колкото от нравствения характер и енергията на частните лица. Според това Каравелов изказва убеждението си: „80 части трябва да извършим ние сами, а нашите братя и сънародници само 20.“ Турция може да бъде повалена; но кой ще нанесе главния удар? „Българите и никой повече“, отговаря той. Обяви ли Румъния своята независимост и сръбският народ се обедини, а Гърция завземе Тесалия, Епир и островите в Бяло море, Османската империя ще се умали, но няма да пропадне съвсем. „Ако въстанат българите, то ние не остава друго, освен да бъде исторически паметник.“ Според това смело може да се твърди: „Ако нашите съседи и братя пролеят за своята независимост 50 оки кръви, то ние трябва да пролеем 100.“ Помощта отвън би имала смисъл само в случай на готовност от наша страна да извършим всичко, на което сме способни. Захванем ли делото си „енергически, мъжествено и с искрено сърце“, тази помощ ще дойде от само себе си. В заключение:

„И така, за нас остават два пътя, а тия пътилове са: да продължим своето съществуване така, както сме го продължили до сега, т. е. да се изтурчиме и оциганим (по програмата на Михайловски), следователно да се откажем от своята народност и вяра, или да въстанем с оръжието си в ръка, да турим основание на своята свобода, и тогава да помолим нашите братя сърби, румъни, руси и черногорци да ни поддържат и да ни помогнат да довършим това, щото сме захванали. Ние избираме последния път и уверени сме, че ще тръгнат след нас всички честни българи и не чорбаджии.“⁴⁰

Вземайки на страната си всички „честни българи“ и оставяйки като привърженици на мирната културна работа само предателите и чорбаджиите, Каравелов прави едно твърде произволно делене на народните сили, което извиква рязка критика и всред емиграцията, и в отечеството. Но и надеждата му, че при първа наша молба съседите ни ще се отзоват с готовност за обща борба, не буди силно доверие дори в революционния лагер, както се вижда това от скептичното гледище на Левски. Тъй или иначе, ентузиазизиран от идеята за самостоятелна българска

акция, Каравелов неуморно агитира за нея, намирайки все по-нови факти и съображения, способни да я направят приемлива. Така, взел повод от констатациите на Московские ведомости, че Турция отивала към своето проваляне, и от тези на Таймс, че турското правителство стояло пред банкрут, той подканва през октомври 1872 г. християните на Балканския полуостров да бъдат будни за момента, когато „жених грядет в полунощи“, и да се споразумеят за обща работа при отваряне наследството на султановата държава. „Ако ние не бъдем достойни да извършим своите дела сами, то ще бъдем принудени да изпитаме и друго ново робство, т. е. ако ние не работим умно и дружно, то програмата на Бисмарк трябва да се изпълни.“ А Бисмарк е искал: при разрешението на турската криза Австрия да бъде възнаградена най-щедро, като Виена и Прага влязат в Германската империя, а Цариград се отстъпи на Хабсбургите... Разглеждайки друг път отново политиката на великите сили спрямо християните в Турция, Каравелов изтъква, както е правил това неведнаж, противоречивите интереси на тези сили, за да отговори и на въпроса на *Kölnische Zeitung*. Но способни ли са християнските поданици на султана за самостоятелен исторически живот? Посочвайки примера на Сърбия, гдето в три десетилетия един необразован и груб народ е постигнал успехи във всяко отношение, той твърди, че Източният въпрос ще бъде разрешен не от големите западни дипломати, а от самите роби, изпили чашата на търпението до дъно. „Ние трябва, пише той, да добием своята независимост сами, без ничия помощ и поддръжка; а ако срещнем в някое господарство съчувствие, то ще му бъдем твърде признателни — и нищо повече. Сърбия, Румъния, Черна гора, България и Гърция могат сами да улучшат своето положение, т. е. и без европейското тугорство.“⁴¹ Трети път, в статия от август 1873 г., като изтъква нежеланието на балканските народи да пожертвуват своята независимост за „непостижимия панславизъм“, който толкова плашел Европа и я карал да пази интегритета на Турция, Каравелов намира, че тези народи би трябвало по всеки начин да убедят Европа в стремежа си да добият тази независимост не от любов към Русия, а за своето собствено добро. „Разбира се, че за да бъде доказано всичко това, ние сме длъжни да работим за своето щастие сами и да не очакваме спасение ни от една европейска държава. Който желае да го уважават и да му съчувствуват, той е длъжен най-напред да заслужи това уважение или това съчувствие.“ И в полза на мисълта, че българите не са склонни да бъдат сподвижници на панславизма, Каравелов пише още: „Само крайна свобода (както напр. в Америка и в Швейцария) е в състояние да унищожи историческите, националните и племенните отличия; а славянските племена не са дорасли до подобно самопожертвуване.“⁴²

И до края на 1873 г. редакторът на *Независимост* защитава упорито тезата си за необходимостта българският народ да разчита само на „своите мишци“. Ако мнението на старите, на чорбаджиите е, мисли той през октомври 1873 г., да се отдадат българите изключително само на образованието си и на устройство на своята духовна йерархия, мнението на младите, на по-голямата част от българския народ („без заблудените, изгубените, продадените и подлизурките“) е, че само по-

литическата свобода може да открие път на правилната народна просвета. „Нашето образование и напредък са тясно свързани с нашата политическа независимост, говорят младите и здравомислещите българи.“ Из този примат на политиката, на революционното раздвижване, се обяснява за Каравелов и бързото разрешение на църковния въпрос. Докато българите са дремели и не са предприемали нищо с оръжие в ръка, никой не се е помръдвал за независимо българско духовенство. Щом обаче Хаджи Димитър, Филип Тотю и Панайот Хитов извадили ножа из ножницата, султанското правителство се принудило да издаде фермана за екзархията. „Който посее, той ще и да пожъне“, твърди сентенциозно Каравелов. „Нашето спасение се заключава само в нашите собствени сили. Единствените наши приятели са сърбите, черногорците, русите и румъните; но ни едно от тия племена (Каравелов има пред вид, както се вижда, не правителството, а само народните маси) няма да извади своя нож за нашата полза, ако ние сами не извадим своите ножове за своята защита. Само на смелите и юнаците помага и бог и хората... Когато вземем своето право, когато победим своите неприятели и когато се покажем достойни за самостоятелен живот и за държавно управление, то европейските държави ще да похвалят нашите действия и ще да признаят нашето съществуване.“⁴³

4

Турция е негодна за преобразования, тя върви неудържимо към разлагане. — Невъзможност за сътрудничество между българи и турци. — „Без кръв ние нищо не можем да извършим.“ — „Ние искаме пълна свобода... ние искаме всичко или нищо.“ — Против хрисимата проповед за просвета и материален напредък. — Спасението е само в народната революция. — Рязка критика над Н. Бончев и П. Славейков с тяхната примирителна демократична програма. — Никаква подкрепа на турската власт! — Само доверието в собствените сили обещава успех на българското право. — Кои фактори подкопават турската империя? — Без жертви не се постига свободата. — Турчинът, чорбаджията и владиката стоят на пътя ѝ. — Жлъчна ненавист към турските власти и тяхната система на управление. — Европейските сили и турският упадък. — Срещу песимизма за бъдещето на Турция стои оптимизмът за високите нравствени и граждански добродетели на българския народ. — Печален размисъл за южнославянското разединение.

Този ход на мисли, при който сигурен исторически опит и патристически химери се кръстосват най-естествено, както у повечето апостоли на революцията у нас от Раковски до Ботев, има за предпоставка силната вяра, че Турция се намира в пълно държавно разложение, че тя изживява последните си дни, поне в европейските си владения, и че турският народ изобщо не обладава качества, които му обещава превъзпитание. По повод на слуха в 1872 г., че Мидхат паша се е канел да основе смесени турско-български училища, за да подтикне образованието на изостаналия си народ и спъне българското национално пробуждане, Каравелов се произнася скептично-саркастично: „На турските делии не е в състояние да помогне ни самият пророк... Ние отдавна вече сме си съставили твърдо убеждение, че турското население ще да се образува после смъртта си: а християнските народности щат да напреднат само тогава, когато бъдат спасени от турското туторство и от правителствените доброжелания.“⁴⁴

Няколко месеца по-късно (май 1873 г.) той изтъква със задоволст-

во: „Множество немски, французки, даже и ингелезки вестници се признават вече, че турската империя не е за живот и че турското племе е длъжно или да се прероди, или да иде в Азия.“⁴⁵ Напълно отрицателното мнение за годността на турците за какъвто и да е умствен и нравствен прогрес, при техните варварски нрави и техния верски или племенен фанатизъм, се е споделяло от всички сериозни наблюдатели в политическия свят. Философи на историята като Буркхард са долавяли с погрес страшните изстъпления на последователите на исляма, наследили разкапана Византия, при всеки опит на покорените народи да вдигнат глава и излязат от затъпението и мизерията си.⁴⁶ Дори когато турското управление е попадало по изключение в ръцете на реформатори като Мидхат паша, пак целта е била да се използват мнимите законни гаранции за равноправие като средство за премахване на националното съзнание у покорените народности, за обезличаването и сливането им в общата османска маса. При невъзможността да се постигне това, жестоките преобразователи са прибегвали до разсейване на недоволните или въстанали малцинства, често до избиването им, както е бил случай с арабите в Йемен, със сирийците в Ливан, с арменците в Цариград и в Мала Азия или с българите в Македония и Одринско.⁴⁷ Права е била редакцията на пловдивския в. *М а р и ц а* от 1878 г., когато по повод на спомен за Мидхат паша и за възлаганите на него надежди за обнова на турския живот е писал: „Един гениален мъж може да поведе един способен народ и да ускори до една степен напредъка му, но и най-големият гений не е в състояние да даде на един човек или на един народ качества, които той няма, и да го направи способен за напредване и образование... Ако да бяха турците способни за възраждане, за поевропейчване, те щяха да започнат възраждането си още от часа, когато стъпиха в Европа... Те, като господстващо племе на Изток, щяха да стоят несравнено по-високо от техните роби българи, гърци и арменци във всяко отношение: откъм образование и богатство.“⁴⁸ Това е съвсем правилно изтъкнато, както е правилно да се мисли, че Мидхат, за да успее в мисията си, би трябвало да победи предразсъдъци, да изкорени дълбоко залегнали пороци, особено омразата към иноверците, да привикне народа си към съвременни понятия за гражданственост и човешко достойнство, която задача е била непосилна ни за него, ни за кой да е друг турски държавник. Малцината, които са имали волята да прибегнат до подобен опит, са ставали жертва на непроходимо мракобесие или са се отдръпвали с резигнация.

Още в първите броеве на *С в о б о д а* Каравелов разглежда въпроса за отношенията между турци и българи и за съдбата на турската държава тъкмо под този ъгъл. Още преди да основе свой печатан орган, в позива си от пешенския затвор с дата 1 януари 1869 г. той е отхвърлял всяка възможност за сътрудничество между българи и турци поради късата памет на реформаторите в държавата и непоправимия характер на владетелското племе. „Турчинът е турчин, него ни бог, ни дявол не може да го направи човек. Кръвожадност, фанатизъм, ненавист към гявурите — ето турските достойнства.“ В *С в о б о д а* от април 1870 г. Каравелов е писал с игрив сарказъм: „Турция прилича на вавилонското стълпотворение, дека се не знае ни кой пие, ни кой плаща. В такъв един хаос не може да живее ни една жива душа и ни едно младо и зелено тяло, както не могат на Димитровден да цъфтят ла-

летата, а на Коледа да зреят нивята . . . Ние не живеем ни във Великобритания, ни в Германия, дека владее човеческият ум и човеческото превъзходство; но живеем в една такава държава, в която грубата физическа сила, тъмниците и бесилниците играят най-голяма роля. А кой не знае, че ядовитите рани се лечат с ядовити лекове и че една зла стихия се побеждава с такава също зла стихия?“⁴⁹

Ту с хумор, ту с доводи, почерпани от историята и от съвременните събития на Изток, Каравелов се старае да втълпи убеждението, че Турция върви неудържимо към разпадането си и че българите, далеч от мисълта да търсят разбирателство с нея, би трябвало да се погрижат да я провалят по-скоро, за да заживеят като свободен и честит народ. Веднаж той пише (15 юли 1870 г.) по повод на някакъв позив от чужбина за споразумение между турци и българи: „Ние нямаме работа с хора, а с варвари, които нямат в себе си нищо човешко, и затова само един нож и топор ще решат нашия турско-християнски въпрос. Както за общочовешкото дело са потребни енергически умове и кабинетна работа, така също за нас са потребни енергически и умни хора и яка десница. Без кръв ние нищо не можем да извършим.“ Втори път, по повод на дописка от Русе, гдето се излага как Акиф паша искал чрез пожари да съсипе българите, та да не могат те да повдигнат глави, Каравелов отсича рязко: „Лъже се турското правителство, ако мисли с такива мери да убие българското движение. Само нещастieto е способно да пролива кръв и никак да не жалее своите душмани. Първата французка революция е произведение на пролетариата (на сиромасите и просяците). Ситият не иска никога да пролива кръвта си.“ Из това бунтарско настроение той предрича скорошната, неизбежната гибел на Турция: лишена от животворни възродителни сили, тя ще иде там, гдето са погребани древна Гърция, Рим, Византия, папската държава, Полша, Венецианската република, монархическа Франция и Испания . . . Годните за живот народи в Турция, врагове на деспотизма, могат, стига да желаят, да подпомогнат изчезването ѝ от Европа; и към тях нашият революционер отправя зова: „Хайде, вземете пушките си или не . . ., не пушките, а лопатите си и изринете това смрадливо гюбре . . .“⁵⁰ Подвигът се е струвал колкото лесен, толкова и оправдан от становище на политическия морал.

Все през 1870 г. Каравелов припомня думите на Мацини пред един млад българин, които приведохме вече по друг повод, в смисъл, че Европа не може да очаква нищо добро от турците, щом те, макар и дошли в Европа преди пет века, не са вършили друго, освен да гонят просветата и да тъпчат всичко напредничаво и свято за народите.⁵¹ Турция е непоправима. „Турското правителствено здание е основано на халифските начала, т. е. на религиозно-абсолютическа форма, и затова за него не съществуват никакви други права освен неговото безгранично право да се разполага с хората и народите като добитък; да ги дави и да ги мъчи; да ги обира и да ги убива по своя произвол . . . Ние сме уверени, че турците са неизлечими и само една смърт ще бъде в състояние да унищожи турската чума, която заражава почти всичкия свят . . .“⁵² Така се изказва Каравелов през юни 1870 г., а през август с. г. той повтаря: „Турция трябва да погине, а християните в османската държава — да възкръснат . . . Всеобщо е безправие, повсеместно беззаконие, свое-

волни безпорядък, неограничен деспотизъм с всичките негови кървави и безчовечни принадлежности — ето какво съставлява същността на сегашното турско правителство...⁵³ През ноември с. г., отхвърляйки турските опити за реформи като „празни комедии“, Каравелов заявява категорично: „Никакви преобразования и никакви промени не са в състояние да помирят християнските народи на Балканския полуостров с турското правителство и един из двата противника трябва да падне... Нашите български писатели и предводители, които проповядват на народа солидарност с турците, са за нас много по-опасни от самите турци... Всичко, което ни се даде драговошно от турското правителство, няма за нас никаква цена, защото турското правителство всякога ще да ни даде това, щото ще да ни принесе вреда, а не полза. Който приеме щото и да е от чума̀ви ръ̀це, то ще да се зачу̀ма̀ви и сам... Ние искаме пълна свобода, ние искаме да живеем самостоятелно и независимо, ние искаме в с и ч к о или н и щ о. Тая е нашата програма, която, както ни се чини, одобрява всеки честен българин.“⁵⁴

Отъждествявайки своята радикална непримиримост с мисълта и волята на най-добрата част на българския народ, Каравелов държи неизменно на алтернативата: „всичко или нищо“, за да характеризира отново Турция като „хайдушка чета, която знае да граби, да убива, да разрушава — другояче тя не би могла да съществува“. Отрекъл способността на Турция да въведе равноправие, той не вижда и смисъл на рецепти, като „дуализъм, солидарност с турците, панславизъм и туркофилство“, както не споделя и надеждата на „такива гении, които искат да свършат всичките български въпроси с перо и да възкресят българският народ с мастило“. Не, Каравелов не придава сериозно значение на мирните средства, на просветното движение, на книжнината. „Ние, пише той, никак не отблъсваме ползата, която могат да принесат образованието, перото и мастилото, но всяко нещо има своите граници. Стигат вече нам фантазии и празни теории, стигат нам сладки надежди и мъдрувания, каквото твърде често срещаме в П р а в о, О т е ч е с т в о и пр. Ако ние още десет или двадесет години вървим по тоя проклет път, по който ни водят и приятели и неприятели, то ние ще бъдем изгубени за всякога.“

В пристъп на революционния си порив Каравелов не може да понася хрисимата проповед на патриоти, осъдили въстанието и признали като спасителен път само умствения и материалния напредък. Полемизирайки през септември 1870 г. с един цариградски вестник, той заявява: „Тая газета казва, че българите ще да възкръснат само тогава, когато се развие между тях науката, индустрията и търговията. По нашето последно убеждение, и науката, и индустрията, и търговията могат да се развият само тогава, когато българите бъдат свободни политически. Ние видим, че стотина, хиляди млади хора не знаят къде да се даянат и дека да употребят своите знания; тие не видят от своето знание никаква полза, нямат никаква бъдещност, ни кариера, ни средства, за да се прехранят. А ако е така, то защо е човеку и образованието? Всичко това ни принуждава да повторим своите думи: б е з о р ъ ж и е н я м а с п а с е н и е, и колкото по-скоро се земе нашият народ за него, толкова по-прекрасно ще да бъде неговото бъдеще.“ Никога Турция не се е намирала, както напоследък, в такава „физическа и нравствена

слабост“. Тя няма ни войска, ни пари, ни ум, ни каква да е сила. „Време е да се освободим и да бъдем хора. Или сега, или никога!“⁶⁵ Обсъждал се е от турското правителство проект за допускане на християните във войската, и то не под формата на отделни национални корпуси, а размесено с турците. Имало се е пред вид от хитрите управници да се преустрои държавата по австро-унгарски пример, като се дадат някои незначителни права на християните, като се вземат напр. няколко чиновници измежду тях, като се приемат българи в турските училища и т. н. Но може ли да се очаква някакво сериозно подобрене за християните от такива съмнителни или нищожни мерки? Първо, мисли Каравелов (все през септември 1870 г.), българите имат работа с народ и управници, затънали в най-дълбоко невежество, „заплетени в предразсъдъци и в религиозни бленуванета, ... възпитани като животни“ и неспособни за нищо друго, освен за „леност и агалък“. И, второ, макар между Австрия и Турция да има голямо сходство, немците в хабсбургската държава искат да влияят над другите народности чрез образование, докато турците само спъват напредъка на немохамеданите. Австрия открива училища, позволява основаването на дружества, грижи се за възпитанието на младежта, а Турция? Тя не върши и не търпи нищо подобно. „Българските учени и честни хора със стиснати зъби и кървави очи се борят с турския деспотизъм и с големи мъки и страдания се трудят да пуснат в народа лъчи на истината и на знанието. Хиляди българи са погивнали на своя път; тях са прехапали остри зъби на турския фанатизъм. Само най-твърдите характери са оцелели и чрез хлад и глад, чрез унижения и оскърбления, чрез мъки и страдания са успели да пуснат семе на младата българска нива.“ При това безрадостно положение, когато от турското правителство не може да се очаква нищо добро, за нас, българите, не остава друго, освен „да се ръководим по следующата програма: ние искаме да произведем народна революция и да изринеме турското правителство заедно с неговото гюбре. Ние я искаме, и ще да я произведем: ние я желаем, и ще да я видим. Ние желаем да въдворим мир, свобода и равенство на Балканския п-ов чрез Дунавска федерация, и твърде скоро ще да достигнем целите си. Тежко и горко на ония лица, които пожелават да ни станат на пътя!“⁶⁶

Но на пътя като пречка са се явявали — най-неочаквано — не само непоправими туркофили, оръдия на правителствената политика, а и добри иначе патриоти, високо просветени миролюбци или умерени демократи, загрижени да не мине Турция под едно чуждо владичество, което би застрашило още по-силно българската национална самобитност. Никой не е могъл да обвини напр. Нешо Бончев, даровития критик и хуманист със солидна класическа култура, че е искал да кади тамян на турския деспотизъм, когато е допускар, че цариградското правителство, в решението си да се прояви като „либерално и прогресивно“, ще позволи на българите да си отворят училища, издържани с обществени средства. Но могъл ли е Каравелов да чете, без негодувание от непростителната наивност на някогашния свой московски другар, това, което този е писал в Периодическо списание от 1871 г., в статията си за организацията на българските средни училища: „Нас ни уверяват, че нашето правителство (турското) еднакво се грижи за доброто на поданиците си, без да гледа на различието на народности и вери. И ние,

без да слушаме клеветниците на султанското правителство, вярваме, че хатишерифите и хатихумаюните, които съкрушиха преградата, що отделяваше правоверните от неверните, мусулманите от раята, не са само изписани хартии за ослепяване на Европата, а са факт, който характеризира прогреса на правителството от времето на просвещения султан Селим III и Махмуда — до нине.⁵⁷ Какво собствено се крие в тия редове: безкритично доверие към султански обещания и турска веротърпимост или хитра даскалска политика за предразполагане на властта към българското учебно дело? Вероятно второто. Но кои са могли да бъдат „клеветниците“, смутили добрата рая в готовността ѝ да последва зова на правителството за побратимяване на християни и мюсюлмани в името на свободното гражданско и просветно развитие? Каравелов ще е бил на първо място между тях, поне според верноподаническият цариградски печат: и той, който е виждал нещата в съвсем друго осветление, нежели литератора критик в далечна Москва, е хващал перото, за да пише из силната си ненавист към безстрастните или страхливите културтрегери: „За да се възроди Турция и да просъществува, по нашето убеждение, е така също невъзможно, както е невъзможно да расте дървото с корена нагоре, а с листето надолу. Системата на турското управление никак не може да се измени, ако цариградското правителство и г. Нешо Бончев (глед. Пер. спис., кн. IV, стр. 32) и да лъжат света с мохамеданските реформи. Турците са наследовали тая система още от Византия, наследовали са я заедно с разкошеството на двора, заедно с безначалието, с деспотизма, с разврата и с горделивостта...“ И Каравелов изтъква как в Турция, както е било във Византия, законите се изпълняват от духовните лица, как длъжностите на съдиите се продават, как турските нрави и наклонности издават само пороци и тъпоумие, и как е невъзможно „да накараш турчина да стане човек“, догде коранът е негов закон. Да променим турците ние не можем, а опитаме ли се да го сторим, ще бъдем смазани от тяхното разгъление. „Ако ние днес се не заемем за оръжие и ако не накараме турците да върнат нашите права, то християнските поданици на султана ще да погинат окончателно... и нашето бедно отечество ще бъде разделено между великите европейски сили. Ето защо ни на една европейска държава се не иска да излезем из нещастното свое положение; ето защо Русия се дружи с Турция, Австрия обвинява южните славяни, Франция помага на султана, а Англия сее между нас несъгласия и раздори.“⁵⁸

Но не само Бончев от Русия, но и Славейков от Цариград се е показвал в даден момент склонен да защити Турция срещу нейните вътрешни и външни врагове, от страх да не би след разпадането ѝ българите да се окажат в още по-тежко положение, при толкова междуплеменни раздори на Балканите. Излизайки в статията си „Съединението на източните народи“ (Македония, 30 ноември 1870 г.) от мнението на един английски политик за необходимостта да бъде припознавана Високата порта от народностите в Турско, ако те искат да преодолеят противоречията си, Славейков е утвърждавал на свой ред мисълта, че „съединението на народите в Турско под върховното владичество на Турция е една нужда, една необходимост... Недозрели, непригответени за самостоятелен живот, тези народи имат нужда от дългогодишно приготвление за такъв живот.“ В разрез с Каравелов Славейков е проявил тук пълен скептицизъм към проповедта на революционерите, показ-

вал се е твърде недоверчив към борбата за политическа автономия на робските народи, при тяхното слабо гражданско съзнание и тяхната бедна духовна култура. Познавайки отблизо разпалената вражда между българи и гърци, между българи и сърби по въпроса за черковната самостоятелност или по този за народностната принадлежност на цели области в Западна България, Македония и Тракия, Славейков се е боял да не би тази вражда да се поведе още по-разюздано, в случай, че се дойде до подялба на тези земи. Нима трябва да искаме падението на Турция заради някаква самостоятелност, която ще ни върне назад към „дивотата и сиромашията“? — питал е той. И заключението му е било, че се налага да запазим властта на Високата порта „за доброто на всички, ... за мирното развитие на народностите“. Той пряко е заявявал: „Съединението на народите в Турско около престола на султаните трябва да бъде закон за всяка народност от държавата.“ Но за да стане това, необходимо е било да бъдат изпълнени някои условия. Кои са те според Славейков? Първо, да не се предлага, както искат някои чужденци, да приемат всички народи турския език и турската гражданственост; второ, да не става и това, което сънуват гърците: да се признае превъзходството на тяхната народност и се възприеме техният език за общо обучение в Турско; трето, да се изоставят досегашните отношения на турците към християните, които са били „д и п господарски“. Съединението би трябвало да стане при пълно изравняване на народите и при обобщаване на интересите им. Това би могло да се постигне чрез политически правдини на християните, чрез прилагане на закон за равноправието им, чрез допускането им в управлението и чрез отстраняване на експлоатацията им от държавата. Турският език би могъл да остане официален, но като се позволяват молби и на останалите езици, употребявани масово във вилаетите; всяка народност би трябвало да има право да се учи на своя език, за да се чувства задоволена в националното си честолюбие, и само в училищата за общите държавни служби могло да се преподава на турски, като в тях се допуска да следва свободно всеки поданик.⁵⁹

Доколко Славейков е бил искрен с тезата си за спасяване на Турция, трудно е да се каже. Оправдано е предположението, че той е прибегнал до препоръката си само като стратегема, назначена да прикрие смелото формулиране на началата за национално самоопределение. Последното е трябвало да стане първо под закрилата на Високата порта, за да бъде по-късно продължено при съвсем друго, по-благоприятно политическо положение на Балканите. Редакторът на *Македония* е бил достатъчно умен и проникателен, за да не допуска зараждане в турските глави на реформени планове, чрез които би се изместил центърът на влияние от османската народност към другите народности в империята; и единичното, което той е могъл да желае, е било да не се напакостят на българската легална борба, като се предпочете гръцката или сръбската пропаганда, по-удобна за турската правителствена тактика на „разделяй и владей“. Каравелов е давал неведнъж доказателства за приятелско разположение към най-значителния писател и журналист между българите в Турско, но същевременно той си е позволявал, покрай защитата си на преследвания от свои и от чужди представител на демократичното течение, да го кори или да го осмива леко за изказвания, дошли в разрез с програмата на революционната еми-

грация. Така и сега той забелязва пътем в подлистника си *Знаеш ли ти кои сме?* от 10 декември, 1871 г., че колкото и да обичал Славейков, не се смятал задължен „да почита и уважава глупостите му“, не могъл да похвали и статията му. „Не можем из любов към г. Славейкова да се потурчим или да се поциганим, защото и любовта има свои граници.“⁶⁰

Не шеговито, а вече сериозно той полемизира с уважавания си дотогава сподвижник, като заявява в уводна статия на *Свобода* от същата дата, че не могъл вече да прояви в случая великодушието или снизхождението, проявявано друг път (защото той е знаел и морала, и трудното положение на редактора на *Македония*), и че трябвало да се противопостави решително на едно опасно мнение. Смаян, като е виждал как Славейков се побратимява с Генович, и убеден, че „това що се прощава на глупавия, не може да се прости на подлия“, той отпраща към изневерилия, попадналия сякаш в неприятелския лагер другар, изпълнените с горчива болка думи на Цезар: „И ти ли, Бруте!“ И продължава:

„Ние мислим, че ако българският народ не може да съществува без Османската империя, то в такъв случай не би било жално, ако тоя народ се огърчи и осърби; не би било жално, ако той даже и съвсем се изгуби от света.“ Като възразява на оплакванията за сръбска и гръцка пропаганда в Македония с въпроса: а защо и българите не правят такава пропаганда, вместо да дремят или да харчат пари за глупави сказки, той оспорва доводите на Славейков, намирайки ги подозрително сходни с някои чужди внушения от същия характер. „Нека ни бъде простено да кажем, че гореказаната статия (на Славейков) не е излязла из габровските похлупки; а е преведена из някой чески или маджарски вестник, защото *Македония* повтаря от дума до дума речите на ческите и на маджарските дуалисти, без да помисли, че турците не са немци, че Махмуд паша не е Байст...“ И Каравелов припомня накратко програмата си, според която, първо, „с турците не можем да имаме нищо общо“; второ, с всички християнски народи на Балканския п-ов „ние сме братя и приятели“; трето, „който ненавижда турското тиранство, той е наш брат“; и, четвърто, като славяни, ние ще се споразумеем със сърбите и хърватите „сто пъти по-скоро, нежели вие с Хасана и с Дели Суля“. Това е убеждението и на цял български народ, който мисли само за освобождението си „и няма никакво понятие за вашите а ля Деак* дуализми“.⁶¹

И друг път Каравелов се изказва най-енергично в този смисъл, за да порицава маловерните патриоти, хванали се на въдицата на врага и одобрили събирането на народа около трона на султана в името на мними облаги. В броя на *Свобода* от 2 юли 1872 г. (началото на третата годишнина на вестника), гдето очертава в големи линии политиката си, Каравелов възразява на миролюбците, които се надявали да добием свободата си без кръвопролитие и без големи усилия, ако турското правителство направило с българите това, което е направила вече Австрия с маджарите — дуалистично спогаждане, така: „Турция не е Австрия, а турците не са немци. Турското правителство не е способно

* Ф. Деак е влиятелният унгарски политик, защитил унгарските исторически права и допринесъл много за австро-унгарското споразумение от 1867 г.

да ошастливи и само себе си, а вие очаквате от него големи работи.“ Не стига, че финансите на държавата са в окаяно състояние и че правителството се оказва некадърно да внесе правов ред, да насърчи търговията и индустрията, да се погрижи за образованието на турци и българи и да повдигне благосъстоянието на поданиците си, все повече обеднели, поради новите данъци, има и по-дълбока причина за тежката държавна криза, както и за отказа на правителството да допусне равнопоставяне на народностите: „Коранът и човеческият напредък са съвсем противоположни между себе си и никога няма да се съединят наедно... Турчинът може да ни обича само тогава, когато се бои от нас.“ Изтъкват ли някои в полза на сътрудничеството с турците успеха на българите по черковния въпрос, Каравелов отново посочва тук заслугата на революционната пропаганда. „Ако Х. Димитровата четица да не преминеше през Дунава и ако българският народ да не покажеше твърд и решителен характер, то нашите представители още много години би клюфтили в Цариград и очаквали би щастие... Българският народ ще да добие своята политическа свобода само тогава, когато престане да се кланя и да се моли и когато захване да иска и да търси своето право.“⁶²

Продължавайки да набива в съзнанието на сънародниците си доверие към собствените си сили и да доказва неминуемото прибягване до крайното средство за отхвърляне на робството. до революция, Каравелов разкрива неуморно слабостите и грешките на турската власт, злоупотребите на чиновническия апарат, злата воля на цариградското правителство при мероприятията, които биха дали възможност на българския народ да се развива свободно и спокойно.

„Турското правителство е уверено, че то е родено само да яде и да пие, а раята е назначена от аллаха да работи и да донася“: „турското правителство е неоправимо“,⁶³ пише Каравелов през юли 1872 г. Ако Московските ведомости са твърдели преди години, че Турската империя се подкопава от тъпоумието и от неспособността за развитие на турското население, Каравелов може само да подкрепи това мнение, тази безспорна истина, прибавяйки как от 25 години насам, при вечното тънене на турците в невежество, християните — и славяните частно — са направили грамаден напредък. Втора причина за провала на Турция е сменяването на европейските влияния в нея. По-рано турските управници са искали да подражават на Наполеон III; откак обаче Франция била бита, те възмечтали да следват Бисмарк, като по примера на германското обединение свържат всички турски провинции в една могъща империя. Партията „Млада Турция“, в стремеха си да въведе европейски преобразования и германско величие, се е заела да деморализира славянските народности, като убие у тях всяко прогресивно движение. В действителност новият разврат, насажден като европеизъм, се оказва пагубен повече за самите турци. Трета причина за отслабването на Турция е голямото разточителство на държавни средства, разкошът със строежа на дворци, казарми и т. н., което докарва обир и глобяване на поданиците. И като четвърта причина идва самият „дух на времето“, с неудържимия устрем към свобода, при новопробуденото национално съзнание. Само ако Турция би могла да отстрани тези основни причини за разклащането и регреса си, тя би закрепила съществуването си.

Но възможен ли е такъв радикален поврат? Каравелов го отрича с пълна сигурност, заключавайки отсечено: „Турчинът е турчин.“⁶⁴ Какво влага той в този израз, мислейки за всичко антихуманно и антипрогресивно у турчина, личи още по-ясно от полемиката му с вестник *Басърет* (септември 1872 г.), който се одързостявал да величае мюсюлманската цивилизация като необходимост — за самата Европа! Отхвърляй-

ки с излишна строгост изцяло тази цивилизация, заедно с исляма, на който тя почива, като варварски в основата си, Каравелов твърди за турците: „Ние можем всякога да ви докажем, че във вашата история няма нищо човеческо, че вие сте се родили само за зло на света и че от вас е произлязъл най-скотският разврат... Когато вие бяхте силни, съединени и яки физически, то вашите зверства нямаха край... Вашите времена вече минаха. Вашите разкоши, вашият скотски разврат и вашата дива самонадеяност не възкресяват, а убиват. Вашата азиатска ленивост и вашата неспособност са предали господарствата ви в ръцете на чуждестранците. Всяка минута бездънна пропаст се разширява все повече и повече и отделява ви от християните и от човеческия напредък.“⁶⁵ Всеки нов ден, всеки нов факт в политическия и социалния живот на Турция, с терора над беззащитния народ, идва да повиши гнева на публициста и да извиква изобличения срещу една разклатена държава и една полицейска власт, от които произтичат само нещастия за роба. Пишейки по повод на дописка от София (август 1873 г.), в която са се излагали грозните произволи на един каймакамин и на чорбаджии-те туркофили спрямо селското население, Каравелов издава в раздразнение, което му диктува такава революционна проповед: „Ако желаем да бъдем свободни хора, то трябва да жертвуваме своето спокойствие. Без жертви не може. Унищожавайте всичко, щото ви стои на път. Не жалейте ни бащите си, ни майките си, ни децата си. Безчестният брат трябва да бъде за нас по-ненавистен, отколкото честният неприятел. Който желае да бъде свободен, той трябва да премине през кръв, през смърт и през пожари, защото цената на свободата е твърде висока. Турците са пролели кръвави реки, преди да станат наши господари. България ще бъде спасена само тогава, когато турчинът, чорбаджията и владиката се окачат на една върба. Друго спасение няма.“⁶⁶

Острото чувство за неправдите и разгорещената фантазия са отвеждали тук мисълта на агитатора към смели видения. Тая забележка към тревожната дописка говори за възбуда у редактора на Независимост, която трудно намира успокоение. Все тъй възбуден е той и когато във връзка с едно предложение на в. Тюрки от май 1874 г. да се обуздае чрез строг закон слободията на печата, се е виждал предизвикан да заяви: „Правителството представлява не народа, и няколко души дембели, които се гоят от народната кръв и които убиват щастието на цели милиони нещастни същества.“

След това начало, включило в една сентенция всичката жлъчка ненавист на автора, идват и доводите. Висшите сановници и второстепенните чиновници в Турция, подбрани измежду високородените лица, имат неограничена власт, в грижата си да доставят доходи за „егоистическите капризи на самодържавеците“. Много велики везири, министри и градоначалници са падали само защото са се отказвали да задоволят паричните искания на падишаховите хареми. По-голямата част от третостепенните чиновници са безцветни и неграмотни същества. „Може ли, кажете ни сега, един жив, енергичен и разумен народ да бъде сяло оръдие на подобна сбирщина и да остави своето благосъстояние, своя напредък и своето щастие под нейната контрола?“ И като се връща на мнението за ограничаване на печата, понеже той разкривал явите на управлението, Каравелов забелязва: „Подобна мисъл може да се появи в главите само на ония безчестни моралисти, които са излезли от йезуитските школи... защото умните и развитите хора се гнусят от монархическите канкани.“⁶⁷

През август 1874 г. вниманието на Каравелов е погълнато отново от критическото положение на Турската империя. Мнението му е, че ако английските или руските официози са одобрявали понякога действията на турското правителство, това е ставало или от егоистични побуди, или от дипломатическо фанфаронство. Турция е била нужна за Англия, докато е давала големи проценти на английските банкери; днес обаче „кравата е пресъхнала вече и нейната кожа трябва да се изнесе на пазаря“. Руско-турското приятелство се свежда към „здорово живеш“, т. е. не съществува в действителност. Защото, докато граф Игнатиев уверявал, че Русия била благоразположена към Турция и загрижена да запази равновесието в Европа, казаците пъплели из Азия и твърде скоро могли да нахлуят дори в азиатските турски области... Останала Европа нямала никакви причини да поддържа „полуизгнилия леш“, щом Франция била заета със собствените си главоболия, Италия все още не се успокоявала, Германия имала свои грижи, а Австро-Унгария била немошна и безсилна. Турция е стигнала до просияшка тояга. Войската ѝ гладувала и по цели години не получавала заплата, чиновниците ѝ са се пропили, полицията ѝ е заприличала на див звяр и е станала по-опасна от самите разбойници, държавните мъже са се отдали на мързел, „заприличали са на угоени волове“, а министрите и законодателите са се предали на „най-отчаян разврат, на най-отвратително пиянство и най-скотски рахатлък“. Някои европейски държави съветвали Високата порта да даде някаква автономия на българския народ, но и това не би помогнало, понеже при автономията чиновниците трябвало да събират повече данъци. „Турската религия, турските нрави и обичаи, деспотическите страсти на султана, разкошеството на държавните мъже, глупостите на високопоставените чиновници и характерът на самия турски народ никога няма да позволят на християните да повдигнат глава и да бъдат независими хора.“⁶⁸

Представя ли така положението на Османската империя в най-тъмни багри, отхвърля ли всяка възможност да се поправи то изобщо, щом владетелският народ е лишен от каквито и да било нравствени и социални добродетели и щом системата на управление отрича елементарната законност, Каравелов е склонен, от друга страна, да вижда у българския народ редица положителни качества, достатъчни да му осигурят бързо прогрес и благоденствие, стига да се отърси той от робските си вериги. Песимизмът в една посока, несмекчен от никакви изгледи за промяна в психиката на турчина и в държавната рутина, прави да изпъква толкова по-ярко оптимизмът в друга посока, при висока сценка на морална сила и на воля за свобода у едно младо, неизхабено племе, което и числено има надмощие в империята. „Унищожете турските букаи, провиква се на 31 август 1874 г. Каравелов в Независимост, и вие ще видите, че на Балканския полуостров ще да се появят няколко милиона умни и енергични същества, които, да кажем право, ще да преварят почти всичките европейски народи във всяко едно отношение, и за доволно кратко време. Това е положителна истина.“⁶⁹ Но истината в случая е безспорна догма само за патриота, влюбен безпаметно в своя народ, и тя не се покривала напълно с реалните възможности, щом дори и най-културно способни народи са влачили дълго наследените си вътрешни недостатъци и не са могли да прескокнат един преходен период на гражданско и

политическо превъзпитание, през който те са проявявали — едновременно с ценните си заложи — и някои тъмни, порочни страни на характера си. Миналото не се преодолява с един замах и „изпреварването“ от българска страна на западните народи, при тяхната вековна подготовка за социални, културни и научни постижения, се явява твърде проблематично. Каравелов, колкото и трезвен в наблюденията си над постигнатото в чужбина, не може да се освободи от славянофилската илюзия за големи духовни предимства на славянските народи и вижда бъдещето на българина в едно сияние, което за миг замъглява критическата му мисъл. И ако в случая не се касае преди всичко за тенденциозна идеализация от становище на революционната пропаганда, ние бихме могли само да се усмихваме скептично, когато четем възхвалата му. Именно, докато всички европейски народи били длъжни да се борят вътрешно със съсловията (класите), земевладелците (лордовете и помешчиците) и духовенството, с разни обществени болести, династии, аристокрация и т. н., то „християнските поданици на султана, които са съвършено чисти от към тия страни, ще се учат, ще мислят за своето икономическо благосъстояние и ще вървят по определения от хуманното човечество съвременен път!“

Но нима Западът е щял да заспи, докато ние на Изток напредваме безспорно? И нима тези жизнеспособни източни народности, изтръгнати от турския гнет, не са страдали също от обществени язви, чието лечение е изисквало дълги усилия, в ущърб на спокойното догонване на западните културни и социални придобивки? Излишно е тук да се спори. Важното, интересното за нас е да видим докъде е стигал мечтателят в увлечението си от бляскавите перспективи на свободата, и после — как той е защищавал любимата си идея за дълга на балканските народи да извоюват изключително със свои сили, в общо съгласие, политическата си независимост. За жалост, мисли Каравелов, досега не е било предприемано нищо сериозно за постигане на това съгласие. Ентусиазмът за бъдещето е така чувствително охладен от безрадостната картина на настоящето. Все в горната статия се изтъква как Сърбия била заета с вътрешните си партийни ежби, Черна гора оставала чужда на общославянските интереси, австрийските сърби само менели господарите си, сърдейки се постоянно на маджарите, хърватите влизали в компромис с този свой исторически неприятел, а българите се стараели да увеличат благосъстоянието на калугерите, увеличавайки своите нещастия... „А времето се приближава“, тъгува апостолът на южнославянското единение. „Тежко и горко на южните славяни, ако пропуснат и днешните доволно сгодни минути! Днеска е настанало вече онова време, което изисква умни и енергични действия, обмислени планове, и извънредна честност и нелицемерно сближение... Сама Европа се съзнава вече, че Турция не е за живот и че на Източния въпрос трябва да се даде край, следователно ние сме длъжни да потърсим колкото се може по-скоро своята свобода, ако не желаем да променим самарите си.“

Глава XV

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ

(ПРОДЪЛЖЕНИЕ)

1

Федерацията на южните славяни, съответно на балканските християнски народи — Как Каравелов разбира и развива тази идея. — Южнославянска, Дунавска или Източна федерация по типа на Швейцария. — Твърдост и постоянство в отстояване на програмата. — Против историческото право, за естественото и съвременно национално самоопределение. — Девизът: свобода и всекиму своето. — Против турско-българския дуализъм, в защита на потиснатата сръбско-българска взаимност. — Дунавската федерация и политико-революционното движение на Запад. — Не чуждата (руската) помощ, а сплотяването на балканските народи ще доведе до федерацията. — Спасението е в сговор и революция от Прага до Цариград.

Но как си е представял Каравелов единението на южните славяни, съответно на християнските народи в Югоизточна Европа, било в подготвителния стадий на борбата им срещу общия враг, било след тяхното освобождение? Какъв е бил неговият положителен, градивен идеал на политическо съжителство, след като се е посочвала негодността на Турция да осмисли подвластните си народи? Задавайки си твърде рано, още преди да основе свой вестник, въпроса за бъдещото положение на българския народ, за държавнополитическата форма на свободния му живот, Каравелов се е спирал в Москва и, за всеки случай, съвсем определено в Белград, на идеята за едно федеративно устройство на избавените от робство народи на Балканите, бидейки убеден, че така те биха оздравели най-добре независимостта си, националната си самобитност и всестранното си икономическо и културно развитие. Създал слабостта на всеки от тези народи да се утвърди сам външно, изолирано някак спрямо Великите сили, заинтересувани за турското наследство; виждайки опасността от смяната на един завоевател с друг, и то по-мощен, ако съседните малки народи не създадат един свой солиден блок, способен да ги закриля; и допускайки излишно съревнование за взаимно изкористване, когато те, освободени частично, възмечтаят да се ширят, главно за сметка на заробените си братя, Каравелов намира изход от всички трудности в проекта, реализиран вече другаде, утвърдил се там в течение на дълъг исторически процес и оказал се най-благоприятен за едно свободно и трайно държавно-национално съществуване. Този проект е бил федерацията. Пред Каравелов стоят като живи примери Съединените щати на Америка и Швейцария и тях той сочи като най-сполучливо разрешение на проблемата за организиране на народите при един демократичен строй, който запазва едновременно и националния принцип, и свободите или правата на гражданина, позавани тъй често от старите монархии.

Идеята за федериране на южните славяни или, по-общо, на балканските християнски народи не е била нова към края на 60-те години, когато започва своята публицистична дейност Каравелов. Тя не е била и негово оригинално постижение. Видяхме вече как той я намира възвестена у редица писатели и политици, които са се отвърнали от деспотическите режими и които са искали да поставят било цяла Европа, било отделни групи родствени или близки териториално народи под едно съюзно управление и в една междудържавна връзка.¹ Видяхме също как още в дописки до руския в. Г о л о с от началото на 1867 г. Каравелов е говорил за Южнославянската федерация като за горещо обсъждан въпрос в разговорите на сръбската интелигенция; и как две години по-късно в новосадския в. З а с т а в а от март 1869 г. той е печатал статията си „Какво ни е нужно?“ и позива си „Мои братя“, в които по-подробно и мотивирано е излагал възгледите си върху Балканската федерация по американски или швейцарски образец.² От този момент и през цялата си публицистична дейност до 1874 г. Каравелов не е преставал да се връща на тази любима тема, да я развива и осветлява от разни страни, да я пропагандира с жар, да предлага федеративния принцип като панацея срещу всички сегашни и всички бъдещи националополитически недъзи. Федерацията на републикански начала, при конституционно-парламентарен строй, областна автономия, равни права на народностите, свобода на съвестта, религиозна търпимост и премахнати привилегирани съсловия, той е схващал като държавноправно съединение, постигнато по добра воля, без всеки външен натиск. Имено федерация, т. е. върховен суверенитет на цялата общност, при самостоятелна законодателна, изпълнителна и съдебна власт на отделните държави членове, си е мислил Каравелов, а не конфедерация, при която тези държави биха оставали вътрешно свободни и външно независими, имайки за общ орган само едно събрание от делегати или един държавен съвет. Позната е тенденцията на новото историческо развитие да се превръщат конфедерациите във федерации, както е случай при Съединените американски щати, Швейцария, Германия, Бразилия, Мексико и т. н.³ Федерацията, за която е мечтаел Каравелов, се нарича у него ту Ю ж н о с л а в я н с к а, доколкото в състава ѝ биха влизали само два сродни народа, сърбо-хърватите и българите, ту Д у н а в с к а, доколкото и Румъния би се присъединила към тази междудържавна общност, ту Б а л к а н с к а или И з т о ч н а, в случай, че и Гърция, и Албания биха били приети в нея. Мислейки отначало предимно за първия вид обединение, сръбско-българското, при което племенната връзка е улеснявала значително сближението, Каравелов, след като се прехвърля да живее в Букурещ, подхваща по-енергично агитацията си за втория вид съюз, Дунавската федерация, като все по-малко храни надежда да бъде привлечена в нея и Гърция, чрез което би се стигнало до най-широка югоизточна общност. Ако по други точки на политическата си програма Каравелов е допускал някои отстъпки, тук, по въпроса за федерацията, като единствено спасителна форма на народностното общежитие, той е проявявал твърдост и постоянство, които свидетелствуват за дълбочина на убеждението му. Обмислил дълго идеята си, намерил опора за нея не само в теорията на политици и общественици, които е ценял високо, но и в практиката на държавно устройство при някои напреднали народи, той се залавя за пропагандирането ѝ, колкото мал-

ко и да е била подготвена почвата за нея в отечеството му. Защото тук, където политическият поглед на предните дейци не е отивал по-далеч от волята за спечелване правдини на тясно национална плоскост, малко се е мислило и трудно е било да се действа за някаква по-широка солидарност между поробените народи. Каравелов в чужбина, свободен да се изказва без стеснение, е могъл да развива новата си идеология толкова по-открито, че в същата посока са търсили разрешение на мъчния въпрос и други публицисти. Наложително е било да се намери една трайна политико-теоретическа основа не само за революционната пропаганда, при която българите не биха останали без всяка връзка навън, но и за държавно-народната независимост, след като бъде извоювана свободата. „Трябва само нашата идея да бъде правилна, и тогава тя, въпреки всички пречки по пътя на нейното изпълнение, съвсем не е невъзможна.“⁴ Каравелов е бил проникнат от правдата на тази позната философска максима и готов да върви не по пътя на утопистите, а по този на новаторите реалисти, не се е страхувал от едни или други възражения, колкото те и да са били обосновани в условията, в нравите на изостаналите среди или в понятията на един преходен исторически момент.

Когато през есента 1869 г. той започва издаването на Свобода, една от първите му грижи е била да запознае читателите си с федеративната система, като изтъкне нейната същност, нейните предимства и нейната необходимост. В уводна статия на бр. 4 от 26 ноември той повдига въпроса за стремежите на балканските народи, за да постави като върховно начало: „Живеем в XIX столетие, в което народната свобода трябва да стои най-горе от всичко.“ Но тази свобода някои балканци, гърците напр., са разбирали така, че по силата на стари завоевания те могли да простират ръка и към чужди земи. Отхвърляйки всяко историческо право, дошло в разрез с новите етнографски отношения, Каравелов заявява: „Днес нямат значение ни историческо, ни каноническо, ни монархическо право, а народното и човеческото. Всекому своето — това е българската девиза.“ Значи нито Византийска империя, в която биха влизали най-различни народности, при гръцка хегемония, нито цариградска патриаршия, която не признава народностното начало в черквата, нямат днес никакво оправдание. Наместо да мислим за връщане на старото господство, с изкуствено разширени граници на една или друга народност, разумно би било да остане всяка от тях при естествения си и съвременен национален право, за да няма никакви противоречия и омрази. „По нашето мнение, пише Каравелов, всичките християни, които населяват Балканския п-ов, трябва да подадат един друтиму братска ръка и да се съединят против общия душманин, защото историята не чака; а когато всинца бъдем свободни, то тогава да назначаваме граници, да говорим кому що принадлежи и да делим своето богатство.“ Турция е гнила рана, която трябва да се изреже; турските реформи са комедия, назначена да заслепява Европа; и за цивилизация в Турско ще може да се говори само когато християнските народи добият свободата си. За тези народи сега е най-нужно „съединение, съединение и съединение“, а когато настъпи свободата „всеки ще получи това, щото му принадлежи“.⁵

Ясно е, Каравелов не иска да се помрачава идеалът за освобождение с никакви разпри за минала слава и териториални права, с ни-

какви притезания на отделни народи за по-голяма древна култура или за придобито някога държавно надмощие, което днес е загубило смисъла си. Познавайки националното високомерие на гърците и апетита на сърбите за български земи, слабости, които още Раковски е бичувал с оправдано патриотическо негодувание, Каравелов не е желал да се раздухва огънят на взаимното недоверие, чрез което би се отлагало най-необходимото за момента: провалянето на турското господство. Вярвайки, че постигането на свободата и на националното обединение ще направи безпредметни взаимните подозрения, щом народите поемат съдбата си в свои ръце, той е съветвал да се отбягва всичко, което противоречи на общия интерес, на споразумението за туряне край на тиранията. Че той е могъл да се мами по тази точка, че завистта и коварството не са се губели дори след уговорени съглашения за лоялно сътрудничество, става ясно много по-късно, когато Турция е ставала отново прицелна точка на общобалкански военни предприятия... Но в 60-те и 70-те години на XIX в. Каравелов е бил като хипнотизиран от вярата си в здравия разум и хуманните пориви на народите и е допускал да възприемат техните предвидливи водачи лозунга на федерацията, осъществен другаде по най-справедлив начин. Полемизирайки с гръцкия в. Неологос, който отричал правото на българите за самостоятелна йерархия и за причисляване на Македония и Тракия към българските области, той защитава енергично това право въз основа на признати и от науката, и от демокрацията начала. Византийската империя трябва да си остане в историята; условия за нейното възкресяване няма; и ако пословицата казва: „Без юнак и невеста сватба не бива“, все тъй основателно е да се каже, че и без гръцки народ гръцка империя не става... „Ние съветваме, пише на 17 декември 1869 г. Каравелов, нашите братя гърци да оставят мъртвите да закопават мъртвите и да гледат не да възкресяват Византия, а да възродят своя народ и да захванат нов исторически живот, основан на истина, правда, човечество и свобода; да не дават своето, но да не търсят и чуждото, в противен случай и тие и ние ще бъдем чужди робове и ще делим това, което нямаме. Нашата девиза е „свобода и всекиму свое“, а ако се харесва на гърците тая девиза, то ние не щем да ги отблъснем от себе си.“ В същия брой на Свобода в дописка от Цариград по гръцките притезания се предлага да изоставят българите термините Тракия и Македония, като способни да подвеждат. „Каква Тракия, каква Македония? Българският народ не знае ни Тракия, ни Македония, а българска земя и нищо повече. Там дека живеят българи е България, а дека гърци — Гърция.“⁶

Каравелов не иска и да чуе за внушението от неблагоприятна българска страна (Михайловски—Генович) да се опита един турско-български дуализъм. „За съединението на българите с турския народ могат да мислят само тия люде, които нямат в главите си ни една капка мозък, или тие, които желаят да взимат турски лири и да бъдат турски шпиони.“ Турците са и остават вечен наш противник. „Дайте да освободим от тоя неприятел своето отечество, а после самият народ ще да реши своята съдба. Когато народът бъде свободен, то той ще да реши със сърби или с гърци ще да живее, или сам за себе си: няма сила, която може да се противи на народната воля.“ Все пак и отсега е ясно, че тази воля клони най-определено и най-естествено към западните ни

съседи. „Най-близки и най-първи приятели на българите са сърбите, на които съдбата, интересите, надеждите, целта и пр. са везани с нашите, и ние всякога сме готови да умират за тях, както и тие за нас: това сме доказвали няколко пъти, и ще го докажем пак, когато дотрябва.“⁷

Каравелов удържа думата си от края на 1869 г. и позиви, разяснения, полемика, доказателства върху необходимостта от сръбско-българската по-тясна политическа взаимност пълнят много страници на вестника му, при чести повторения на мнения и формули. Пишейки през януари 1870 г. статия по Източния въпрос, той изказва твърдата си вяра, че този въпрос ще бъде най-скоро разрешен — още „преди да запее французкият пролетарий марсилезата и преди да падне короната на св. Стефан“. Предвиждайки революции на Запад, които ще ограничат абсолютния монархизъм и ще осигурят конституционните свободи и правата на подчинените народности, Каравелов не иска да търсят балканските народи нищо монархическо благоволение, щом тям съчувствуват „всичките образовани и самостоятелни люде“ на Запад и в Америка, както това проличало на международния конгрес в Лозана и както това ставало ясно от декларациите на организации, като Млада Италия, Млада Франция, Млада Русия...“ „В ръцете на българите, сърбите и румъните стои възелът на Възточния въпрос, а Дунавската федерация скоро ще го разреже и ще избави 14 милиона народ от най-тежкото робство. Да, времето е вече настанало, и ако този въпрос се реши, то ще се реши и Наполеоновата монархия, и Байстовата система, и папското владичество. Нека европейските народи бъдат уверени, че тяхната свобода е свързана с нашата, че и ние търсим за себе си лична и национална свобода, и затова нека тие се не боят от Русия, нито от панславизма.“⁸

Каравелов прави тези разсъждения, с оглед към разклатеното положение на Наполеон III и към националните разпри в Австрия, и, както се вижда, не дели каузата на народите в Турция от тази на западните политически движения, на демократично-революционните организации, които се въздушевяват от идеала за „лична и национална свобода“. Чисто социалният момент в борбата на прогресивните партии е оставен тук настрана, за да се изтъкват началата на национална и индивидуална еманципация, които са били първа необходимост, най-живо чувствувана нужда на Изток, където не е била още разчистена почвата за премахване на друг род вътрешнонародни конфликти. За забелязване е още, че Каравелов намира за необходимо да успокои приятелите ни на Запад да не смятат българското или южнославянското движение за плод на външно влияние, на руско внушение. Не, българи, сърби, румъни могат да търпят толкова малко руското проникване на Балканите, колкото и австрийското, и тяхната задружна борба срещу османското владичество изтича от волята им да се запазят от всяка чужда опека, от всякакво външно надмощие, което би застрашило самостоятелността им. През август 1870 г. Каравелов пояснява мисълта си така, че балканските народи не биха желали ни френско, ни австрийско, ни руско покровителство, бидейки решени да живеят помежду си „като братя от една майка и с еднакви идеи“, да си сътрудничат в името на „истинно човеческите и природни закони“.⁹ И през октомври с. г., като възразява на една дописка от „албанските граници“, в която се казвало, че Черна

гора разчитала в борбата си на руска помощ (понеже „само една Русия и е всякога била приятел и помагала и е в най-крайните нужди и най-критичните минути“), Каравелов заявява съдържано-тактично, но и категорично: „Ние сме съгласни с нашия дописник, че Русия е наш общ приятел, че ние трябва да очакваме от нея твърде много, но нашата главна сила е съвсем на друго място. Италия имаше помощ из Франция, но главната италианска сила беше в Италия. Най-голямата сила, най-голямата помощ и най-голямото съчувствие ние трябва да търсим помежду си и да не ходим да тропаме по чуждите врати, когато още не сме изпитали своите собствени сили. По-напред ние трябва да се съединим между себе си, да изпитаме своите мишници, па после да искаме помощ от Русия.“¹⁰ Без да се обявява по начало против тази помощ от Север — за да не дразни ни руската дипломация, ни българските русофили, — Каравелов е турял ударение върху собствената самопомощ и върху необходимостта от укрепване на Балканския съюз, който е трябвало да стои свободен пред Европа от подозрението, че играе ролята на руско оръдие. И в друга статия, от ноември 1870 г., върху нуждата българите да бъдат готови за работа, при настъпващите събития („Стреснете се, събудете си от скотския си сън и покажете на света, че и вие сте хора!“) той забелязва: „Нашите природни братя, съюзници и приятели са само сърбите, черногорците, хърватите, бошняците, херцеговинците и румъните (а гърците? — кой знае). Когато ние всички се съединим между себе си, то не трябва да се боим ни от един вънкашен неприятел; не трябва ни така също и чужда помощ. Ние говорихме сто пъти, ще кажем и днес, че нашето спасение е в Дунавската федерация.“¹¹

В течение на цялата 1870 г. Каравелов повтаря често лозунга за южнославянско или балканско единение, за да пророкува, че тази година ще бъде годината, в която ще възкръснат „нашите паднали народни права и нашата човешка свобода“; за да настоява, че сме длъжни ние, балканците, да държим един за друг, щом граничим помежду си и сме еднакво наследници на погиваща Австрия или на погиваща Турция; за да изтъква, че ще постигнем желаното, дори ако биха се въоръжили против нас „всички адски демони“; за да се сърди на сърби и хървати за техния пакостен антагонизъм, като им препоръчва да изоставят областните имена хърватин, далматинец, сремец и т. н. и прегърнат общото име „сърби, южнославяни или граждани на Дунавска федерация“; като се провиква, пак за тях, за борбата им против немско-маджарския и католишкия натиск: „Слога, слога и слога, честност, честност и почтение, и ние сме спасени“; и като настоява драстично: „Ние искаме да бъдем хора и затова трябва да се отделим от говедата. Свобода е нашата девиза, и свободата ще бъде достигната, ако само всички се съединим в едно цяло и завземем се енергически за работа.“¹²

До арестувания от австро-унгарската власт Светозар Милетич Каравелов отправя в Свобода от 10 декември 1870 г. писмо, с подписа „Много членове от „Млада България“, в което приветствува бореца с големи заслуги за южните славяни: „Вие сте посветили животът си за южнославянското единство и свобода и в продължение на 25 години сте сеяли своето семе, което е вече поникнало. Брате Милетиче!... Южнославянският свят се е вече съединил и тежко

на нашите врагове!... Не бойте се! За вас ще да отмъстят около 30 000 000 юнаци! Сърби, българи, румъни, хървати и други ще закопаят короната на св. Стефан, ако само един косъм падне от вашата глава!" Приема ли тук, като представител на Млада България, че обединението на душите е вече свършен факт, в статия от април 1871 г. Каравелов развива отново идеята си за Дунавска федерация, като подканва нетърпеливо: „Да се съединим между себе си и да произведем революция от Прага и до Цариград, — друго спасение няма... И така, революция, революция и революция, и колкото се може по-скоро!"¹³

2

Раздори, които биха могли да осуетят свободната и равнопавна федерация. — Опасност от западния капитализъм като мотив за българо-сръбско-румънското единение. — Федеративната идея в позива на революционния комитет от 1871 г. — Политически и националистически фантазии у съседите ни. — „Ситните препирни“ и „нищожните разногласия“ настрана! — Здравият разум в конфликт с предразсъдъците или интересите на държавни глави и управници. — Разлика в положението и историята на Швейцария и на балканските страни. — Обективен поглед и скептицизъм у Каравелов през 1874 г. — Решително предупреждение към Сърбия. — Пълна независимост на Каравелов спрямо Белград. — Проект за състава и устройство на Източната федерация. — Гърците изключени от нея. — Външнополитически отношения. — Проект на Горчаков за децентрализация на Турция.

През 1871 г. Каравелов се труди в С в о б о д а да отстрани или омаловажи недоразуменията, подозренията, интригите от една или друга страна, способни да компрометират тъй скъпата за него Дунавска федерация. Имало е и българи, и сърби, чужди наемници, които са си поставили за цел да осуетят братското споразумение, като са разгласявали слухове за изиграване на българите от сърбите или обратно. Каравелов печата дописка от „черногорските граници“ (27 март 1871 г.), в която се бичуват междухристиянските несъгласия на Югоизток и в която (явно с негов език и в негов дух) се излага: „Сърбинът знае що е негово, а българинът що е българско, следователно ние нямаме причини да се препираме и караме. Българо-сръбския въпрос трябва да реши самият народ, когато той бъде свободен; а не Петър и Павел. Между нас има и до днес много предатели, себелюбци, раздорници (Никола Ристич, Христо Георгиев, Гьока Попович, Генович и пр. и пр.), които служат на чужди Господ, молят се в чужда черква за злато и сребро и продават Христа за тридесет сребърника...“ Ако неприятели от този род казвали на българите: „Сърбите искат да ви осърбят“, а на сърбите: „българите искат да ви обългарят“, истината била, че такова нещо няма да стане, както гърците не са успели да огърчат българите, нито пък маджарите и немците да омаджарят или онемчат сърбите. Привеждайки стихове от Чинтулов за сръбска и черногорска помощ на българите, дописникът, т. е. сам Каравелов, отхвърля възможността за възстановяване на някакво Душаново, Симеоново или Звонимирово царство и банство, за да заключи с позива: „Братя българи, сърби, хървати и словенци, време е вече да се оставят старите лудости и да се захванем за работа братски и юнашки.“¹⁴ В дописка от Белград (10 април 1871 г.) се изтъква, че напук на някои „ръждиви глави“, които се кланяли на Андраши и на Али паша, спасението на българи и сърби стояло вече „под байрак на връх Балкана“ и че нищо не могло да раздели двата народа, въодушевени от патриотическия идеал за

„братство и единство, съгласие и свобода“. И като прави позив към българи, сърби, хървати, румъни, гърци, словенци, чехи и словаци да не се лъжат от управниците си, а да вървят „напред към общото си щастие“, добавя се, че когато бъде достигнато това, „домашните въпроси“ ще бъдат решени по братски. „Нам не са потребни империи и два й сет крал чета, а една свободна и равноправна федерация.“¹⁵

На българо-румънските отношения, смутени през 1871 г. от нападите на консервативната партия против либералната на Братиану, за което тази покровителствувала българите, и от някои полицейски произволи над последните в Гюргево, Каравелов посвещава статии в *Свобода* и в нейното румънско издание *Libertate*, в които се отстоява нуждата от закрепване на старото братство — основано още при Асен I, — и се препоръчва превръщането му в истинска федерация, по образец на швейцарската.¹⁶ Посочвайки как борбата между „белите“ и „червените“ в Румъния (с изключение на Братиану, Росети и техните приятели) се е вдъхновявала не от идейно-обществени, а от котерийно-финансови интереси, Каравелов защитава Братиану, твърдейки, че ако понякога той бил против българските желания, правил го е не като „султански низкопоклонник“ или „Байсто-Андрашево мекере“, а като добър румънин, предан привърженик на християните в Турско.¹⁷ Любопитно е, че при изтъкване на нуждата от федеративно обединение Каравелов не пропуска през март 1871 г. да отбележи един икономически мотив от голямо значение: опасността за долнодунавските държави и народи от западния капитализъм. Само чрез федерацията, мисли той, „ние ще запазим независимостта си“, само чрез нея „ще уцелеем срещу грубата сила, срещу индустриалното и търговското влияние, с което културните народи ни застрашават...“¹⁸ Политическият момент е, разбира се, не по-малко важен тук. Взел повод от препоръката на в. *Басърет* турското правителство да засели черкезите, които Русия гонела от пределите си, на сръбско-българската граница и по бреговете на Дунава, за да се прекъснели така всякакви връзки между българите и сърбите или румъните, Каравелов изтъква през 1873 г. в *Независимост* общия интерес на тези народи да се бранят срещу Австрия и Турция, обречени на разлагане. „Румъния е длъжна да помага на България, България на Сърбия, а Сърбия на румъните в Австро-Унгария, защото в противен случай нашето бъдеще е страшно и неутешително. Само Дунавската федерация ще бъде в състояние да ошастливи и българите, и румъните, и сърбите. Който е неприятел на тая федерация, той е неприятел и на своя собствен народ.“¹⁹

Обстойно и някак програмно-систематично Каравелов излага идеите си за Балканската федерация в позива на Българския централен революционен комитет от 23 юли 1871 г. От името на авторитетното това тяло той се обръща към сънародниците, за да им разясни какви би трябвало да бъдат отношенията им към съседите от запад, север и юг, еднакво страдали под вековното робство. И той порицава, първо, презрениите слуги на Андраши и Али паша, които се силели да всеят вражда и несъгласие между балканските народи, после — някои мними приятели на свободата, които препоръчвали да чакаме помощ от западните монарси, от тираните, които най-малко мислят за нас. Отхвърляйки клеветата, че Сърбия искала да превземе България и да ни бъде господар,

Каравелов изтъква най-тесните връзки между сърби и българи и сходството в много техни народностни черти и традиции. „Сърбия няма аристократия, и ние я нещеме, в Сърбия е търговията свободна, и ние това искаме, в Сърбия съдът е един за всеки човек, и ние това търсим, и най-после в Сърбия данъкът е по-малък от данъка в Австрия, в Русия, в Румъния, и кат-речи от всичка Европа, а това търси всеки човек.“ При такава привлекателна перспектива за един живот без насилнически класи и с толкова държавни правдини или икономически облаги какво пречи на задружната ни работа? Еднакви политически интереси ни свързват и с румъните, и с гърците. Така „братският съюз“ с тях и със сърбите се явява най-правилен път към общото спасение, към построяването на едно държавно общежитие, подобно на това в Швейцария, където немци, френци и италианци живеят при пълна народностна автономия. „Братство и дружба, правда и любов, искреност и топлосърдечие, споразумение и свободолюбие“ — те трябва да обединят българи и сърби, словенци и хървати, бошнаци и херцеговинци, черногорци и словаци, поляци и чехи, румъни и гърци, като се забравят „ония детински и нещастни вражди, които ни са гризали до сега сърцата“.²⁰

В същия този дух, но ограничавайки съюзните отношения само до балканците, често и по-ясно, до българите и сърбите, се изказва Каравелов в С в о б о д а и по-късно, напр. през октомври 1871 г., когато съветва последните два народа да забравят тъмните страници на историята си и заработят за премахване на разединението си.²¹ Това разединение ядосва толкова по-много апостола на федерацията, колкото по-мрачна е ставала картината на турската тирания, с това „беснило, див фанатизъм, невинни жертви и кръвопролития“ навсякъде, и колкото по-ясно се очертавало критическото положение на Османската империя. Препоръчвайки отказ от националните или политическите фантазии на някои наши съседи, па и на някои български среди, отказ от Душановото и Симеоновото царство, от Милоевичевата Стара Сърбия, от Геновичевите турско-български братства или от турско-фанариотските среди, Каравелов припомня и през пролетта 1873 г., най-строго дълга на съвременниците си. Той пише в Н е з а в и с и м о с т: „Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега, че обязаността на днешното поколение е да освободи народа си; а бъдещите поколения, т. е. децата ни и унуците ни, ще да се погрижат за благоустройството на своята освободена земя и за своите наредби. Обязаността на бъдещето младо поколение е така също да определи границите на Стара Сърбия или на гръцкото царство по своята собствена воля. Другояче нашето бъдеще е твърде съмнително. Гдето няма искреност и братска любов, там няма и щастие.“²²

Трезвият позитивист е скърбял за късогледството или маниачеството на шовинисти от разни лагери, които са затруднявали сговора или съюза на близките народи чрез своите несвоевременни искания. Свеждайки националния антагонизъм, обхванал известни среди, към мало-важни, несериозни и неуместни въпроси, Каравелов е бичувал виновниците за отлагане на братското разбирателство, пишейки напр. в Н е з а в и с и м о с т от лятото 1874 г.:

„Нека говори кой що ще, а ние ще да кажем, че южнославянските племена са длъжни да оставят своите ситни препирни, своите нищожни разногласия, своите детински идеи и своите не-

применими на практика фантазии и да залягнат колкото се може по-скоро да добият своята политическа независимост. Само политическата независимост и само физическата свобода са в състояние да решат нашето бъдеще положение и да обезпечат и нашите народности, и нашето име, и нашите личности, и нашите племенни отличия. Ако нашата южнославянска федерация бъде основана на свобода и равенство, то ни едно славянско племе не трябва да се бои за своето племенно отличие и за своята индивидуална особеност. Ние ще повторим хиляда и първи път, че в Швейцария живеят три съвършено противоположни една на друга народности и че между тия народности не произхождат никакви племенни насилия. Здравият разум не смее да каже, че нашето заключение е пристрастно.“²³

Заключението наистина не е пристрастно, то е в пълно съгласие със здравия разум, но то не държи сметка за исторически факти и за реалности, които се оказват по-силни от всяка добра воля на политика, застанал на високохуманно становище. Ако в Швейцария са живеели в мирно споразумение три различни народности, спечелили си едно държавно съзнание, което овладява националните чувства и сепаративните тежнения, вярно е не по-малко, че това демократично-републиканско съжителство е било създадено в течение на петвековни външни и вътрешни борби, че само постепенно отделните кантони са се освобождавали от игото на графове, херцози и крале, от германско или австрийско потисничество, от изолирано местно самоуправление, за да достигнат едва към средата на XIX в. до днешното си единство, превърнало кантоналния суверенитет (конфедерацията, Staatenbund) в съюзно-конституционен (федерация, Bundesstaat) по пример на северноамериканския. На Балканския полуостров тежки борби са се водели през средните векове между народи с установени държавни форми, между съперници, които са искали да се унищожат взаимно, и тези борби са се разгаряли отново и по-силно през XIX в., когато едни народи са си извоювали вече някаква политическа независимост, без да постигнат държавно-етническото си обединение, а други, като българите, са оставали все още под пълно чуждо господство. Било слаба духовна култура при ориенталска изостаналост в обществените понятия, било разпалвани отвътре и отвън национални антипатии, било династически амбиции са се явявали непреодолима пречка за постигане на каквото и да било честно споразумение между държавници или между народни организации в името на една обща цел, толкова повече, че идеята за федериране е туряла на тежко изпитание и волята на държавни глави, и волята на правителства, които са нямали никакъв интерес от един съюз, основан на национално-демократически и републикански начала. Проповедта за солидарност, за обединение, за сътрудничество между народите на Югоизток, на които е лягала задачата да съкрушат турското владичество, не е намирала по-дълбок отзвук. Издигнатите патриоти, свободни от предразсъдъци, като Каравелов, са били обречени на подозрение в наивна мечтателност или в несъзнателно поддържане на користни чужди домогвания. Сам Каравелов не е искал да бъде смесван с фантасти като социалиста Васа Пелагич, който е протестирал с писмо до него, за което името му било поставено наред с това на шовинисти като Милош Милоевич, и който уверявал, че бил се отказал вече от славянофилските си илюзии, че желаел туряне край на братската омраза между балканците и че смятал сега народността и религията като фактори, които „разделят и скарват народите въобще“. Според Каравелов обаче (юни

1874 г.) Пелагич отивал така от една крайност в друга: защото най-малко с „нигилистически идеи“ той би могъл да възкреси своя паднал и полуубит народ в Босна...²¹

Каравелов, обективно погледнато, не е бил в случая лишен от усет за действителността, не е игнорирал съвсем фактите, мненията, страстите, неблагоприятни за неговите идеални планове. Доказателство за това той ни дава, когато в Независимост от средата на 1874 г. обсъжда отново Източния въпрос и когато смята, че трябва да изкаже с пълна откровеност, без всякакви дипломатически задръжки мисълта си за междубалканските политически отношения. С прозорливост, с искрепост, които правят чест на ума му и на духовното му благородство, той посочва причините за неуспеха на своя позив за опомняне и задружна работа. Като одобрява мнението на Глас Црногорца, че южните славяни нямали нужда от чужда помощ за освобождението си, понеже така те биха заменили един господар с друг от Запад, той се съмнява, че ще се намери кой да чуе и последва това мнение. „Между хърватите и сърбите, пише Каравелов, съществувала някаква си идиотическа ненавист и презрение; между Черна гора и Сърбия съществуват някакви си мними племенни отличия и някакви си исторически или династически права; между самите българи, сърби, хървати, босанци и херцеговинци не съществува ни единомислие, ни определени цели, ни черногсрска енергия, и т. н. Но работи ли се нещо за това необходимо споразумение, което е така желателно от всеки един искрен патриотин? Ние не вярваме. Ние се кръстим само тогава, когато загърми.“²⁵

Основателно скептик, изпълнен при това от мъка за бездействието навред и от негодувание против изневярата към светото дело на единение и на смела борба срещу вековното зло, Каравелов развива наскоро (20 юли 1874 г.), във връзка с изказвания на Видов дан и на Застава по отговорността на балканските държави за тежкото положение на поробените от Турция народи, следните мисли: Сърбия няма да спечели любовта и симпатиите на Западна Европа, ако не спечели преди това такива чувства между своите естествени съюзници, т. е. австрийските сърби, българите, херцеговинците, босненците и албанците. Румъния няма какво да дири на десния бряг на Дунав: тя може да ни съчувствува и да одобрява нашата борба, но тя никога не ще ни помогне с материални средства, с въоръжена сила. Гърция ще бъде всякога противна на нашите стремежи и ще иска да ни държи в днешното горчиво положение. Влезе ли пък Сърбия в по-тесни сношения с гърците, тя ще отблъсне своите естествени съюзници и братя, българите. „Всичко това ни доказва доволно ясно, че южнославянските племена са длъжни да търсят помощ и съчувствие само в своите собствени сили и само между себе си. Всяко чуждо вмешателство, всяка една чужда помощ, всяко едно чуждо съчувствие ще им пренесе не полза, а положителна вреда... Но ние сме говорили и друг път, ще да кажем и сега, че южните славяни не познават още нито своите интереси, нито своите естествени съюзници, нито своите свещени обязанности...“

Разочарованият публицист, който по вина на обстоятелствата е трябвало да прекрати скоро издаването на вестника си, е намирал, изглежда, наложително за момента да направи своето решително предупреждение. И той пише:

„Тука сме длъжни да изречем вече последната дума, която дълго време лежи на сърцето ни и която отдавна би трябвало да се изнесе на видело. Ако Сърбия не прибърза да изпълни своите обязанности, ако сръбското правителство се не постарее да привлече на своята страна австрийските сърбохървати и българите, ако княз Милан се не споразумее колко се може по-скоро с черногорските юнаци, ако в Сърбия не престанат династическите несъгласия и „талерашните“ борби, ако белградският кабинет остане и за напред руско, пруско, австро-унгарско, французко, турско или ангелешко послушно оръдие, ако сръбските държавни мъже пожелаат и за напред да оставят на своя страна своите природни съюзници и да тръгнат по чужди капии, най-после ако сръбските войски не нарамят пушките и ако не кажат колкото се може по-скоро: „Време е вече“, то както освобождаемите народности, така и европейските сили ще имат пълно право да рекат: „Късно е вече.“²⁶

Обвиненията тук целят главно Сърбия, нейните политически ръководители, които пренебрегват истинските интереси на отечеството си и не мислят за привличане на „природните“ свои съюзници, за да се тури край на турското иго. Ограничавайки сътрудничеството само до сърбохърватите и българите, Каравелов не разчита вече на румъните при една борба с Турция и не брои в никакъв случай гърците за приятели на южнославянското съглашение. Но ако той има пред вид само сърби и българи при най-близките политически комбинации, тази едностранчива ориентация на българското революционно движение съвсем не означава никаква капитулация пред сръбската хегемония на Балканите. Нищо не е доказвало тъй ясно, тъй неопровержимо пълната свобода на Каравелов спрямо големия контрахент, както смелата и откровена негова критика над сръбските водачи, отказали се да влязат в споразумение с еднокръвните племена, станали податливи на внушения от великите сили и обрекли народа си и армията си на пасивна роля в събитията на Изток. Каравелов на тази „последна дума“ в Независимост не е могъл да бъде човек, който действувал като оръдие на белградските държавнически среди, който жертвува българските народни интереси в угода на западния съсед: един зависим отвън, издържан отвън публицист не би си позволил толкова дръзки изобличения, толкова строги съвети към своя покровител. Честната натура, неподкупната мисъл и чистата преданост към отечеството у Каравелов са изключвали каквото и да било унижително положение спрямо „братята“, у които той е търсел подкрепа за българското освободително дело. Всяко подозрение в случая се е разбивало накрай в свидетелствата за една неопетнена чест и за една спокойна съвест.

Оставал е още един въпрос, по който нашият политик е трябвало да се изкаже, щом се е налагало да разясни на читателите си как си представя той бъдещето на съюзените по-тясно или по-широко югоизточни народи. Това е бил въпросът за обсега на Балканската федерация. По него Каравелов е отлагал да се произнесе по-определено до момента, когато един чужд проект не идва да предложи тук нещо съвсем неприемливо. Именно във връзка с предложението на унгареца Юлий Шварц, който си мислел уредбата на Балканския полуостров след освобождението му от турския ярем под формата на една „Източноевропейска империя“, в която би участвувала и Гърция, като Цариград, Мала Азия и Палестина образуват пък отделна „Византийска империя“. Каравелов излиза в Независимост от 7 юли 1873 г. с такъв свой проект:

„По нашето мнение восточната федерация трябва да бъде съставена така: 1. Сърбия, Босна, Херцеговина и Черна гора трябва да съставят едно цяло. 2. България, Тракия и Македония да съставят друго цяло. 3. Албания да добие независимо самоуправление, което да се намира под покровителството на Сърбия и България. 4. Румъния трябва да остане при днешното свое положение. 5. Цариград да бъде свободен град. 6. Тесалия и Епир да се дадат на Гърция. 7. Султанът да се пресели в Азия заедно със своите турци. Освен това България, Сърбия и Румъния трябва да съставят една тясна федерация, която ще да има три независими самоуправления и един общ парламент, т. е. едно върховно правителство. Трябва да кажем и това, че когато падне Австро-Унгария, то Далмация, Кроация, Срем, Банат и Босна трябва да се съединят със Сърбия; а Северни Банат, Ердел и Трансилвания — с Румъния. Подобна федерация ще да бъде и многобройна, и справедлива, и полезна, защото ще да удовлетвори всяко едно племе, което иска да бъде щастливо, силно и свободно.“^{*27}

Каравелов се обявява още против Византийската империя на Шварц, понеже гърците били слаб елемент в турската империя; и против участието на Гърция в новата федерация, понеже „между българите и гърците съществува такава отчаяна вражда, каквато не съществува между сърбите и маджарите“. Федерацията е възможна според него само когато народите могат да се споразумеят по основната си държавна идея и еднаквите си стремежи, а между това гърци и маджари са показвали досега, че търсят само своите права и искат да владеят над другите. „Восточната федерация може да бъде съставена и без гърците и без тяхната Византийска империя.“ И така: за Каравелов важи при групирането на отделните федеративни членове принципът на племенната общност, който определя и територията им. За малцинства тук не се говори изобщо, макар тъкмо те да са създавали в голяма степен поводите за търкания и за национални претенции. Върховната власт се е предоставяла на общия парламент, който е трябвало да излъчи или избере правителството, без да се посочва по-точно формата на управление, но като се разбира, че тя ще бъде републиканска, при гарантирано независимо самоуправление на всеки федеративен член. От федерацията на България, Сърбия и Румъния, които могат да съгласуват националните си тежнения и идеали, се изключва съвсем Гърция поради своята нетърпимост към славяните и своите византийски планове. Външно-политически Каравелов си мисли „Източната федерация“ в лоялни отношения спрямо всички велики сили. Ако наскоро един френски публицист е препоръчвал²⁸ образуването на тази федерация от 15 милиона християни, за да се противопостави тя на панславизма или на пангерманизма, Каравелов, както видяхме вече, е желаел Балканската федера-

* Когато през 1870 г., в брой 30 и 31 на Свобода от 10 и 17 юни, разглежда брошурата на С. С. „Источно питанье и Србија“ (препечатана от в. Србја, Белград), Каравелов се изказва накратко по федерирането на балканските народи. Авторът на брошурата от 1870 г. е препоръчвал: славянският елемент в Турция, като най-многочислен и най-способен за цивилизация да състави една държава — федерация на либерални начала, която да въздвори мир на полуострова. „Ние не мислим, забелязва Каравелов в рецензията си, че всичките южни славяни (българи и сърби) трябва да съставят една държава; но между тях трябва да бъде тясно съединение.“ С. С. смятал, че българи и сърби трябвало да извоюват свободата си с оръжие в ръка, но не казал нищо относно ролята на австрийските сърби и на хърватите при разрешението на Източния въпрос, правел си оглушка и по това, кои земи ще влязат във федерацията. „Ним е твърде желателно, забелязва Каравелов, да прочетем още една брошура от г. С., която да бъде посвещена на „австрийския въпрос“ или на „общия въпрос на българо-сърбо-хърватските братя“ или на „Дунавската федерация“. Не трябва да се боим от никого.“ — В проекта си от три години по-късно Каравелов наистина не се бои сам да развива открито смелия си план.

ция да влезе в най-добри връзки и с Русия, стига последната да не подхранва задни, завоевателни намерения, да не догонва „славянофилски идеи“, опасни за самоопределението на западни или източни славяни.²⁹ За всеки случай заслужава да се изтъкне тук, че разграничението на федеративната цялост на Балканите, както го чертае Каравелов в 1873 г., въз основа на етническо-нравствена основа, е много по-справедливо и научно издържано, отколкото проектът на княз Горчаков от април 1876 г.³⁶, останал само архивен дипломатически документ. Именно според този проект за реформи в Турция (който е трябвало да замени един поскромен френски проект за подобрене на положението на християнските народи там, подаден на Високата порта по време на критското въстание) се е предлагало децентрализация на империята на автономни области, които постепенно биха достигнали до пълна независимост, и то така, че смесеното население на Румелия и част от Македония да образуват една провинция; България — втора; Босна, Херцеговина, Северна Албания, Тесалия и друга част от Македония — четвърта; а Спорадските острови — пета. Но такова разделяне и събиране на области, освен че е изключвало свободните княжества, е имало и този органически недостатък, че произволно е разкъсвало етническото единство и съвсем изкуствено създавало териториални групировки, в разрез с географските условия.

3

Недоверие в българските среди към българо-сръбската федерация. — Раковски, Левски и Славейков за сръбските домогвания към български земи. — Революционната партия против мечтите за „Стара Сърбия“. — Интригите на Ив. Найденов против Каравелов като „сръбски човек“. — Самозащитата на Каравелов. — Полемика с Македонската дружина по въпроса за сръбската пропаганда в Македония. — Отбиване на укорите за лична изневяра към националното дело. — Становище на Хр. Ботев по федерацията на българи и сърби. — Нужда от чиста атмосфера за разбирателство. — Могат ли гърците да бъдат член на бъдещата федеративна държава? — Отрицателно становище на Каравелов. — Каква сила би представлявал съюзът на българи, сърби, хървати и гърци? — Но гърците предпочитат сближението с Турция. — Съдба на федеративната идея през XIX в.; потъпкване и възкръсване на международните съюзни връзки. — Каравелов като пророк на балканското побратимяване.

Какво е било становището на българската общественост, на вътрешната и на емигрантската публицистика по въпроса за федерацията и частно по този за сръбско-българските политически отношения? Как се е посрещал от авторитетните народни водачи и от хората на перото проектът на Каравелов, поддържан с неотслабваща енергия и с все по-нови доводи въпреки факти и обстоятелства, които са изглеждали непреодолима спънка за него?

Трябва да кажем, че още Раковски в статия от 1863 г., останала не-напечатана, е виждал от страна на Сърбия действия и домогвания, които са го настройвали твърде скептично върху възможността за едно лоялно сръбско-българско сътрудничество. Поучен от съдбата на легията си в 1862 г., той е долавял с огорчение как неприязненото отношение на сръбските държавници и политици към българските национални стремежи, вместо да отслабне, се е засилвало и как, вместо да полага грижи за обединение с братята си в Босна и Херцеговина, което е било правилното, естественото, Сърбия е обръщала лаком поглед към

Видин и София, „сърцето на България“... Заразена от „великата идея“ за ново Душаново царство, сръбската интелигенция започвала да пропагандира тази идея и между простия народ, като хулела всичко българско и като възмечтала да претопи българския елемент в сръбския въпреки скромната териториална и етническа мощ на последния.³¹ Как Раковски не е стоял усамотено с този протест и това възмущение и как Левски напр. не е искал да се доверява българското революционно движение без договорно осигурени гаранции на сърбите, чиито „лъжи и предателство“ е познавал от опит, посочихме вече. И в други български среди, еднакво културно-борчески и революционни, скептицизмът спрямо сръбската готовност за съдействие е бил дълбоко внедрен след всичко изпитано във взаимните отношения от 1861 г. насам.

В Народност от 1868 г. редакторът Ив. Касабов, противник на Раковски по други въпроси, се оказва солидарен с него по недоверие-то му към западните ни съседи, а в статията си „Братството на сърбите с българите“ заклеиява сръбския шовинизъм, дошъл в разрез с правата и интересите на българщината.³² Симптоматични са тук изказванията на Славейков в Македония от 1869 г. Ако две години по-рано, в статията си „Идеята на Народност“ (2 декември 1867 г.) той е защищавал убеждението, че „мимо това начало и вън от него не е възможно да се наредят постоянно държавите в Европа“; ако виждайки как австрийските славяни, италианци, немци, гърци се стремят към освобождение или обединение по силата на тази идея, той е твърдял, че само припознаването на националното начало ще отстрани „всичкия антагонизъм между народите“ и че тъкмо това начало трябва и ние българите „да пазим в душата си“, за да излезем от състоянието на порабощение и разпокъсаност, то сега, когато е станало съвсем явно, че правителството в Белград, подкрепено и от сръбския печат, се стреми „да съсипе нашата целокупност и тъй да си състави изключително надмощие над всичките други народности на Балканския полуостров, той не е могъл да не въстане срещу подобно домогване, което би довело до обезбългаряване на Македония, „тази първа люлка и яка подпорка на българщината“. Какво търсят, пита се той, сръбските агенти и миссионери тук? Защо те примамват с пари и с книги наивното население? На какво основание заменят уварденото от векове име Македония с една „хи-мерична Стара Сърбия“? „Кога е била тя млада и колко време е младувала, и сега вече е одъртяла, та е станала Стара Сърбия? Било е някога време, когато младата днешна Сърбия е била Стара България, но кой би се въздържал от смях, ако би разбрал за такъв извезан претенции у българите връз таз земя?“ И Славейков, който тъй страстно и с хумор отблъсква всякакви домогвания върху чужди земи въз основа на някакво историческо право, съветва сърбите да поумнеят и се ограничат само в своя народностен кръг, като насочат вниманието си към хърватите и сърбите под Австрия...³³

* Повод да се занимае с въпроса за сръбските домогвания върху Македония е давала, между другото, и дописката на някой си К. от Белград, 20 март 1869 г., напечатана във в. Македония от 23 март с. г. Като прочел друга една дописка тук, в бр. 14 от 1 март, „Какво ги блазни сърбите?“ (с оплаквания от сръбските пропагандисти в Македония, които твърдели, че в Македония нямало българи, а сърби, и че българите били по произход татари), К. се почувствувал подбуден да заяви: новата мания в Белград била загнездена не толкова в главите на младите, колкото у някои „сръбски делни“, същите онези, които преди няколко години затворили българското училище в

В единомислие с Цариград се оказва и младата партия в Букурещ. Чрез Тъпан от 2 май 1869 г. революционерите осмиват вестниците Србја и Видов дан, задето били недоволни от българските вестници в Румъния и Цариград, когато протестирали срещу сръбските твърдения за „виртуално и историческо право“ върху български области и срещу безчестните усилия за преобръщане на българите там в сърби. „Извинете ни, братя, дето ще ви кажем, че сте се заблудили съвършено от илюзорните мечти, мечти, които ви обайват за мнимата Стара Сърбия, че се простира чак до София, или по-добре, както се бе изразил г. Драгашевич в едно етнографско описание, което беше писал върху Балканския полуостров, че дето се казвало „помози Бог, брате“, там били чисти сърби и чиста сръбска земя, и той с това си смешно заключение изкарал беше и градовете Плевен, Ловеч и проч. до Черно море за чисто сръбски градове.“³⁵ В броя си от 12 юни с. г. Тъпан дава една карикатура, озаглавена „Сърбия напредва в Турско“, която представя сръбското регентство от трима души яхнало едно магаре, което носи на главата си „глобуса на Драгашевич“ и тъпче земята „Македония“. Регентите освен това посягат с клещи да хванат три гъби във въздуха, означени като Стара Сърбия, Босна и Херцеговина. Негодуванието, бурята, омразата всред мислеща България са били очевидно твърде силни, щом се е идвало до изрази и картини от такъв характер.

Години по-късно Тъпан, който все още съчувствува на Каравелов, не може да одобри ревността на Свобода за постигане някаква сръбско-българска взаимност при явната вече неприязън на сръбските политически среди към българските законни домогвания. В един критически отзив за брошурата „Протест от един българин противу някои си български работи в Букурещ“, насочена срещу „младата партия“, редакторът кори предпазливо и с хумор Каравелов, че не се е изказал върху брошурата, дошла в разрез с разбиранията му. „Ние направихме това, което нашата посестрима не рачи или, по-добре, нямаше време да направи, защото тя тогава имаше друга по-важна работа, сир. правеше критика за някои хърватско-сръбски книги...“ („Тумакът на Тъпана“, 23 април 1870 г.). Тъпанарите са недоумявали относно слабостта на Свобода да не вижда опасността от сръбската пропаганда и да си прави илюзии върху възможността за искрено споразумение със сръбската власт и сръбската интелигенция.

Органът на Добродетелната дружина Отечество е имал достатъчни основания да се отнесе по-строго към Каравелов във връзка с препоръките му за политическо съглашение със Сърбия при наличността на нейните завоевателни стремежи. В броя си от 8 май 1870 г. вест-

Ниш и поставили този град в „Стара Сърбия“ на географите си вместо в България, както било по-рано. И той продължава: „По какво историческо право, питаме ние, ударихте око на Ниш... и потъпкахте българщината там?... Какви злини ви направи досега българският народ, та гледате към него с презрение и държите го за девета дупка на свирката?“ И като припомня мнението на един сръбски политик, че който държал трите града, Ниш, Солун и Белград, негов бил Балканския полуостров, той възразява: тази цел няма да достигне със съсипването на българския елемент, а, наопаки, с това само ще се поднови старата вражда между българи и сърби. Намирал ли е Видов дан, че българите напразно се стряскали толкова от мнимите сръбски домогвания, авторът на дописката заявява: „Че не му било времето сега за такива разговори, ние това не разбираме; ние знаем, че който не говори, погребват го, и знаем, че защото досега вардахме хатър и мълчахме, вие ни будали направихте.“³⁴

никът, като съобщава за излизането на едно земеописание на сърбина Г. Зечевич, в което градовете Видин, Ниш, Берковица, София, както и половината Македония, са били включени в границите на сръбската ма-
 родност, забелязва: „Препоръчваме това издание на нашите българи и особено на редакцията на С в о б о д а, да се сдобият по един екзем-
 пляр.“ Иронията тук е замествала всяка полемика върху различието в становищата на двете партийни български групировки. Малко по-късно, критикувайки сръбските опити за политическо споразумение с Турция, което би ошетило българските интереси, вестникът запитва: „Мечтаеши-
 те наши политици за Дунавска федерация, които заклето гонят всяка-
 къв дуализъм с Портата, какво ли ще кажат за този сръбско-турски дуализъм? Възможно е да го посрещнат с ръкопляскания: под него те вече и предвиждат бъдещето освобождение на нашия народ с помош-
 та на Сърбия. Ние, обаче, в поведението на сръбското правителство по този въпрос виждаме още един път истинската политика: в с е к и з а с е б е с и.“^{*36}

П р а в о на Ив. Найденов няма да остане по-назад от събратята си ствѣд Дунав. В дописка от Белград, началото на септември 1872 г., се с изобличавала великосръбската пропаганда на Милош Милоевич и Панта Среткович, започната от 12 години насам и насочена към „въз-
 раждане една Стара Сърбия, на която химеричните предели се прости-
 рат по цяла Македония до самия Солун и по цяла Западна България почти близо до Плевен“. Белградското правителство правело големи фи-
 нансови жертви за нея, отпускаяки годишно не по-малко от 20 хиляди жълтици. Повече от 40 сръбски учители и учителки били издържани в южните и западните български краища, в градове като Ниш, Охрид, Во-
 ден, Лясковец, Тегово и т. н., за да преподават на българските деца сръбска граматика и сръбска история при безплатни учебници. Допис-
 никът не спира обаче тук, а отива по-нататък, за да стовари част от отговорността и върху Каравелов. „Тук у Белград, пише той, се говори да е Каравелов сръбски човек.“ Това личало от факта, че белградското правителство му билс отпуснало „цяла печатница, която държи 800 австр. жълтици“, и то само срещу 400 жълтици, от които половината би-
 ли броени, а другата половина оставала на почек. Условието било: „С в о б о д а да разпространява идеята за една югославянска конфеде-
 рация, на която Пиемонтът днес за днес е княжество Сърбия.“ Друго доказателство за зависимостта на Каравелов се съдържало в една не-
 отдавна издадена сръбска брошура („Явно писмо сръбским регентама и

* Не може да се приеме, както вярват някои, че дописката в Г о л о с от 1870 г., изпратена „из Галац“ и посветена на сръбско-българските недоразумения по сръбска-
 та пропаганда в Македония, е от перото на Каравелов, макар и да носи подписа. К.³⁷
 Тя се доближава по схващания и тон до възгледа, отстояван от други емигрантски дейци. В нея, като се порицава шовинизмът на сърби и на гърци, използвали бълга-
 рите за свои цели (напр. подвизите на Марко Бочар и Хайдут Велко), както и поли-
 тиката на сръбското правителство във връзка с българската легия и с просръбската пропаганда в Македония, се настоява: „Въобще же насчет Македония я не совету-
 вам заговоривать даже с самым либеральным сербом: он сейчас же выйдет из себя и, чтоб доказать, что это собственность сербовъ, станет приводить вам исторические, этно-
 графические и даже стратегические доводы и ссылаться, пожалуй, на божественное право.“ От гръцка страна се мислело все тъй за гръцките права. Това не може да бъ-
 де впечатление и език на Каравелов в 1870 г., макар иначе анонимният автор да пре-
 поръчва търпелива работа в съгласуването на източните християни за обща борба срещу турците.

ниховим министрите“), която открито изобличавала вестниците *Единство* и *Свобода*, че били издържани с правителствени суми... „Кога самите сърби подозряват в *Свобода*, то що остава за българите? Трябва ли още нашите съотечественици във Влашко да вярват на *Свобода* като на български орган? Както се види, Централният революционен български комитет на г-на Каравелова не е нити в Букурещ, нити в България, а баш в Белград, от гдето му свирят да играе. По тая причина Каравелов е изгубил всяко уважение от страна на австрийските сърби като човек, който се продава. Не зная във Влашко българите какво уважение отдават на тоя донкишотски Мацини.“³⁸

Извън оправданото недоверие към сръбската пропаганда в дописката се е съдържала и една долна интрига, скована от враговете на Каравелов, между които Найденов по известни причини се е нареждал винаги. Каравелов, който е бил свикнал вече на подозрения и клевети във връзка с възгледите си за сръбско-български отношения, не пропуска да отговори на Найденов по най-подходящия начин — чрез саркастично осмиване. В съобщение до редактора на *Право* и до дописника му от Белград той заявява кратко на 16 септември: „Ние можем фактически да ви докажем, че вие служите на Мохамеда; а вие никога не сте в състояние да ни докажете, че сме се продали на сръбското правителство. Това доказват нашите вестници. Намерили ли сте вие до сега такова нещо в *Свобода*, което би ви давало право да ни наричате сръбски агенти?“³⁹ Все тъй пренебрежително, но отчасти и с един основателен довод се брани Каравелов и срещу дописка от Крайова, печатана в собствения му вестник през ноември 1872 г. Този дописник изказвал недоволството си от действията на Белград, способни „да наскърбят сърцето на всеки един южен славянин, който проповядва южнославянска федерация“. Той изтъквал как директорът на белградската семинария изпъдил пет българчета под предлог, че правели пропаганда между старосърбиянците. След това добавял лукаво: „Попитайте сега г. Каравелова, дали той припознава, че Македония или Западна България принадлежи на сърбите?“ Каравелов възразява от страна на редакцията: „Ако Каравелов проповядва братство и съгласие между южните славянски племена, то неговите убеждения разделят барем честните и народолюбивите сърби и българи; а ако между сърбите или между българите се намират полуумни или късогледни патриоти, то за това Каравелов не ще нито да знае...“ Колкото до въпроса за националното съзнание на населението, той отговаря: „Това ще да реши не Каравелов и не Милош Миленович, а самият народ, който живее в Македония или в Западна България.“ Но дописникът е твърдял въз основа на съобщения във в. *Право*, че сръбски учители са отишли в Македония да правят българите сърби. Каравелов пита: „А защо не идете и вие да правите пропаганда. Или ние сме майстори само да се оплакваме? Олеле, мамко, сърбите шат да ни осърбят! Олеле, татко, гърците шат да ни сгърчат! Олеле, байко, власите шат да ни овласят! Олеле, лелю, турците шат да ни отурчат! Ако не си достоен да си помогнеш сам, то всичко е напразно.“ И в заключение: „Както *Правото* не представлява България, така и Милош Милоевич не представлява Сърбия. Лекета има навсякъде.“⁴⁰

Този път Каравелов скрива зад духовитото си осмиване едно отбягване от по-сериозно обяснение, за да не застане на позицията на

П р а в о и започне сам обвинения срещу непочтената сръбска пропаганда. Честните сърби са могли да порицават крайностите на Милоевич, възможно е; но колцина са били те и какво влияние са могли да добият, когато правителство и интелигенция са поддържали нашироко своята противобългарска политика? И после: как е могло да се иска българите в Турско да се борят ефикасно с една пропаганда, водена с големи средства от страна на свободната гранична държава? Възможностите тук са били твърде несъизмерими, за да не бъде в състояние културно изостаналият и беден български елемент да отстоява правата си. И присмехът на Каравелов срещу българските оплаквания е бил тъй не на място, както и укорът му за липса на достойна самоотбрана. При условията, в които българщината е била поставена да се бори, намирайки се атакувана едновременно на два силни фронта, сръбския и гръцкия, зад които е стоял държавен авторитет, да се иронизират водачите ѝ в Цариград е било наистина — най-малкото — несправедливо. Но тази привидна жестокост у нашия публицист е била предизвикана от всичко долно на противниците му, които — критикувайки федералистичната му идея — са прибегвали до лични нападки, до подозрения върху политическия му морал, способни да нервират или да нараняват дълбоко. На Найденов, който друг път в П р а в о е нападал Каравелов, че бил жалко сръбско сръдие, „копой на Блазнавац“, той е отговарял в С в о б о д а от ноември 1872 г. с презрение: „Подобни гнусотии измишляват само най-низките шарлатани.“⁴¹

Отново е трябвало да се брани Каравелов на тази почва, когато в края на 1873 г. българската „Македонска дружина“ в Цариград, организирана, за да защитава националните права на югозападните краища, отправя в съгласие с българското благотворително братство „Просвещение“ там едно отворено писмо до сръбския министър-председател Ив. Маринович, в което се е изказвало съжаление за пропагандата от Белград, намерила съюзник в лицето на гръцката пропаганда, и се е искало отменяване на мерките на бившето сръбско правителство по отношение на българския народ в Македония. „Един вид хора с див фанатизъм и с непонятна против нас вражда дойдоха от Княжеството, снабдени със сандъци книги, влязоха в нашите места и захванаха да интригуват против местните наши учители...“⁴² Какви са били противобългарските действия в Македония, това се е излагало подробно в дописки до П р а в о от 14 декември 1873 г.

Каравелов взема в Н е з а в и с и м о с т от 2 февруари 1874 г. становище по писмото във връзка и с отзивите в европейските вестници по него, в които се е осъжда сръбската политика на Изток като революционна и в които се е долавяло задоволство (в унгарския печат), че сръбско-българският съюз се оказвал фантазия на белградските дипломати. Първо, Каравелов се възмущава от последното заключение, като твърди, че този съюз бил „и естествен, и желателен, и искрен, и необходим“ и че сръбските държавници, далеч от това да заслужават укор, могли по-скоро да бъдат обвинени за слабата или никаква работа по сближението между сърби и българи. После той привежда мнението на в. З а с т а в а за невъзможността да бъде една числено и географски тъй голяма България погълната от Сърбия, а също и мнението на същия вестник, че само отделни писатели от рода на Милоевич, „възпитаници на известната московска школа“ (на които впрочем никой не

обръщане внимание), могли да мислят за посърбяване на цял свят: „образованите и честните сърби са противни на всяка една безцелна пропаганда“. И след това Каравелов продължава: „Ние позитивно знаем, че ни едно сръбско министерство не е приемало участие в действията на Милоша Милоевича. Главните апостоли на тоя „спасител“ са двама македонски българи, няколко души цинцари и двама-трима сиромаси учители, които търсят своята прехрана. Това е положителната истина, която ние сме чули от едно съвсем безпристрастно лице. А какво се върши в Македония и какъв характер имат по тия места сръбските пропаганди, ние не знаем, знаем само това, че нашите цариградски дипломати имат обичай да се оплакват от всекиго и при всекиго освен от върховното турско правителство, което те обикновено наричат „справедливо, честно, благоразумно“ и пр. и от което очакват златни гори. Ако Сърбия има свои Милош Милоевичи, то и България има свои Балабановци, но ни един здравомислящ човек не може да каже, че Балабанов представлява българския народ или че Милош Милоевич е изпълнител на сръбската воля...“⁴³ Но тук Каравелов се обосновава твърде несполучливо, като се позовава на някакъв непознат свидетел относно ненамесата на белградското правителство в пропагандата на Юг, като омаловажава тази пропаганда, свеждайки я до планове или действия на незначителни лица или на хора „с болен ум и болно въображение“, и като сравнява Милоевич с Балабанов, макар разликата между тях да е била грамадна. Диверсията с цариградските български дейци, които знаели само да хленчат или да хвалят турско правителство, съвсем не намалява тежкото впечатление от пораженията на българщината по вина на сръбските шовинисти дори ако тези шовинисти са действували съвсем независимо от политиката на официална Сърбия, тъй чиста в очите на Каравелов в този момент.

Въпреки всичко обаче Каравелов не е могъл да остане спокоен при толкова несъмнени факти на сръбската противобългарска агресия. Извън въпроса за личното му достойнство тук е бил в игра и скъп национален интерес, който е лежал близо до сърцето му. И в статията на Независимост от 23 февруари 1874 г. той въстава с остър език против гръцки пропагандисти, били те цинцари — хаджии или чорбаджии и арнаути разбойници, които късат тялото и убиват душата на нещастна Македония, тая истинска „Западна България“. Но какво търсят тук и агентите на Милош Милоевич, които би трябвало да бъдат апостоли на южнославянското единство и ангели хранители на „беззащитните и полюбените“, а вместо това „проповядват някакви си ретроградни идеи, сеят раздори“? Защо произведенията на Милоевич и архимандрит Пелагич, „тия два иднота“, се пръскат безплатно по всички български краища?

Във втора статия на вестника си от 9 март с. г. Каравелов продължава филипиката си против „проповедите на Милош Милоевич и лудо-риите на арх. Пелагич“, чиито донкихотски мнения били порицавани от честния сръбски печат (Явноост); намира, че не е сега време да се шуми много около проклетата разпра и да се прави „от мухата слон“, „когато над главите ни висят остри топори и когато Македония е пълна с всякакви чужди зверове“; и все пак смята „свещена обязаност“ на българите „да изкоренят злото“ и „отслабят влиянието“ на Милоевич и на други продажни личности.⁴⁴ „Ако нашите учени и ученици не залег-

нат за образованието на народа, ако тие и за напред останат равнодушни към неговото благосъстояние и за напред ходят по Русия, по Сърбия и по Румъния да просвещават и да проповядват на чуждите народности, то българските общини даже и в Добруджа ще бъдат принудени да приемат Милоевичите ученици с отворени обятия. Кой ни е крив? Ако едно село е без кучета, то хората ходят без тояга. Тая е нашата последна дума за Милоевичите пропаганди в Македония.“

Че Каравелов не е спял за опасността от тази страна, колкото и да омаловажава крясъците на пропагандистите, не подлежи на съмнение. Но за да спаси голямата си идея за федерацията, той е трябвало да се чисти от подозрения за слабост към сърбите, към тяхното проникване на Юг и към тяхната държавна политика и това той е правил с твърдост и откровено. Това личи особено в статията му от юли 1874 г. на *Независимост*, в която, както показахме, той не се е стеснявал да чете строг обвинителен акт по адрес на сръбските управници за недостатъчното им южнославянско съзнание и за зле насочените им външновоенни съглашения. За зловредната и съвсем небратска пропаганда в Македония, която е рушила споразумението с българите, той обаче отново е спирал да говори, навярно защото се е боял да не би раздухването ѝ да попречи на големите политически планове на революционните организации или на бъдещите правителства отсам и оттатък. Врявата на кисимовци, найденовци и други патриоти, ту правдива и искрена, ту лукава и отмъстителна с обвиненията против него, че работел под диктовката на министър Ристич, че съдействувал за поробването на България от сърбите, че бил подкупен от последните, за да хвали в *Свобода* и *Независимост* Сърбия като южнославянски Пиемонт, той е отминавал с презрение, без да се отклонява от избрания си път. За него е било достатъчно да не губи доверието на по-далновидните българи, като същевременно при случай е заявявал открито, че не би допуснал да забие който и да било от съседите ни знамето си над търновските старини, дебърските планини или солунската крепост, над които е трябвало да се развява само българският лев (*Независимост*, май 1873 г.). „По-напред сме българи, а после славяни“, говорел е той за себе си при недостойното подмятане за изневеря към българското национално дело, в услуга на една или друга славянска агресия.⁴⁵

Христо Ботев е споделял отначало напълно идеите на Каравелов по въпроса за Южнославянската федерация. В *Дума* от 1871 г., като отрича възможността Турция да влезе в пътя на нравствения и политически напредък („догдетурчинът е с този характер, с този фанатизъм, с тази варварска кръв“), той защитава възможността за една „югославянска конфедерация“, стига тя да не бъде по руско-панславийистичен или пруско-германски тип, а по този на истинските народни споразумения.⁴⁶ Вдъхновявайки се от Херцен, той отхвърля „химическото сливане“ на сродните народности, за да препоръчва държавното им обединение върху началата на самоопределение и на свободно развитие. Както сърбите обаче разбират южнославянската общност — именно неискрено и в ущърб на българския елемент, — не е ни най-малко по-вкуса му. Ако той е и против германското обединение около десълтическа Прусия и дори против италианското около Пиемонт, макар тук и там да се касае за съдбата на един цялостен народ, немски, съответно италиански, колко повече той ще въстава против насилието между славянските на-

роди, щом „нито българинът е сърбин, нито сърбинът — русин“⁴⁷.“ Застанал така върху принципа на пълната национална независимост при федеративното единение, Ботев скъпи да бъде то поставено и на „свободни демократически начала“. Най-определено по целия въпрос се изказва той в Знаме от март 1875 г. Източният въпрос според него би бил неправилно разрешен, ако сърбите пожелаят да осъществят бляна си за Душановото царство, гърците — да присвоят Македония и Тракия, а румъните — да търсят Траянови потомци дори в габровските колиби. „Сърбите със своята идистическа пропаганда в северозападните страни на нашето отечество — която пропаганда за срам и за укор на сръбския народ се продължава и до днес — в продължение на десет години ни е уверила, че под булото на южнославянско единство тя иска да оплете своята собствена кошница и не иска да знае за съществуването на българския народ.“ И заключението е, че докато „се не обяснят и изравнят тези отношения, то никакво споразумение и никакво съединение е невъзможно между двата братски, съседни и едноплеменни народа.“⁴⁸

Ботев значи е заемал едно по-критическо гледище по сръбско-българския федеративен план, настоявайки да не се пристъпи към реализирането му, докато не се отстранят всички недоразумения по него, произлезли от невъздържания сръбски шовинизъм. Ако Каравелов е настоявал да се постигне, първо, освобождението на роба, като се пренебрегват „ситните“ вражди на териториална или денационализаторска основа, Ботев — по-наляво в социалните си идеали и по-надясно в националното си самолюбие — е намирал за необходимо създаването още отнапред на чиста атмосфера, за да не се строи на пясък бъдещата грандиозна фасада. Той е реагирал най-сериозно в същия дух, в който и приятелите му от Тъпан все тогава са се отвърждали на сръбските покани за взаимност. Отбелязвайки именно опитите на съседнага „цинцаро-славянска“ държава да спечели разположението на македонските българи чрез безплатно изпращани сръбски книги и осмивайки интригите на Милош Милоевичевци против всичко българско в Ниш, Скопие, Призрен, Велес и другаде, хумористичният лист е писал иронично на 30 юли 1875 г.: „Тъй, тъй, г-да белградски цинцари, работете вие все тъй славянски и искрено и скоро българският народ според вашите дела, ще да обикне и сръбския с такава горещност, както обича днес вас и вашите пропаганди!“⁴⁹

Колкото по-отстъпчив спрямо сърбите се е показал Каравелов, толкова по-непримирим е бил той спрямо гърците. За тях, съседите ни от юг, които са виждали в Македония и Тракия свои безспорни бивши и бъдещи владения, той е имал твърде неблагоприятно мнение. Първо, имайки на своя страна и Херцен, с изказванията му от 1867 г. в Полярная звезда, той ги смята неспособни да се стабилизират държавно, да водят самостоятелен политически живот; и, второ, той ги ненавижда поради манията им да тиранизират българите, за което той ги сравнява с маджарите, които угнетяват славянските племена, и с поляците, когато тъпчат най-безчовечно правата на украинците. „Гърците в много отношения приличат на маджарите, които, както и тие, искат да съставляват големи и силни господарства без народ.“ Уподобя-

* Сrv. добавката „Хр. Ботев и южнославянската федерация“.

чайки ги и на пръснатите по разни страни евреи, Каравелов оспорва правото на гърците да бъдат член на Балканската федерация било поради тяхната спорадичност в Турция, било поради чрезмерните им исторически притезания. Когато един грък от Цариград праща дописка до С в о б о д а (април 1871 г.), в която уверява, че всеки „честен елин“ бил съгласен с идеята на Каравелов за Балканска федерация и че гърците от княжеството мразели фанариотите, които били в същност не гърци, а „ромео-цинцаро-славяни“, Каравелов поставя под голямо съмнение искреността му, щом същият този дописник защищал гръцкото образование като необходимо за българите, понеже гръцкият печат наброявал — за едно население от 2 и половина милиона души — 127 вестника, а българският, при седем милиона българи,⁵⁰ само 7. За Каравелов е безспорно, че с гърците ние ще се споразумеем най-трудно тъкмо поради числената тяхна несъизмеримост с нас и поради готовността им да вземат всякога страната на нашите врагове.⁵¹ Как биха могли да бъдат те допуснати в едно балканско обществено, основано на „истина, правда, човечество и свобода“, където всеки член не търси чуждото, но не дава и своето? Как биха могли българите да правят „братство и съединение“ с гърците, когато тези, упоени от национален фанатизъм, изкарват дори Търново за елински град и клеветят българите в черковната ни разпра като бунтовници срещу Османската империя? „Ако гърците, мисли Каравелов (януари 1870 г.), чувствуват потребност за нашето споразумение, то тие най-лесно могат да турят край на тия раздори... но гърците искат от чуждите народности с лукавство и шпионство пред Портата да съставят велика елинска държава; тие искат чрез дуализъм с Турция да унищожат всичките славянски племена... И така, дорде не бъдем искрени и безпристрастни... до тогава не само че не ще да бъдем югославянство, без което, както говори г. п. (дописник от Белград), няма спасение; но не ще можем и като люде да живеем.“⁵²

Полемизирайки често по този въпрос, особено във връзка с Дунавската федерация, Каравелов разкрива през 1872—1874 г. некоректността или враждата на гърците спрямо славянския елемент в Турция, осмива басните им за „гръцки народ“ в Македония и Тракия или фантазиите им за величие, основани на мними права, и негодува против интригите им срещу българското революционно движение. Историческите и каноническите права бледнеят пред готовността на народите да бранят с оръжие своите национални права; и само когато гърците съзнаят, че съществуването им без южните славяни е невъзможно, те ще тръгнат в правилния си път. „В Европа се съставяват такива империи, които всякога щат да си играят с микроскопическите господарства и щат да им предписват закони. Восток трябва да състави едно цяло, което да има в ръцете си оная необходима сила, която се нарича могъщество и която ражда самостоятелност. 11 милиона южни славяни, 6 милиона румъни и 2 милиона гърци би били в състояние да съставят тая сила и да обезпечат своето бъдеще. Тая нравствена сила се нарича Дунавска федерация... Ако гърците не послушат нашия съвет, то тие ще да открият още веднаж своята гробовна дъска, за да прочетат последния път своето „нине отпущащи раба твоего владико!“⁵³ Друг път, отчаян от гърците, Каравелов завършва статията си против тях (март 1873 г.) с думите: „Самите природни закони изискват, щото Балканският полуостров да бъде славянски, без да има позволение от гърците и от австро-

маджарите. Против природните явления са безсилни всички подлости.⁵⁴ Трети път той бичува гърците за кръстоносния им поход против мнимото славянско варварство и против панславизма, пишейки, все през 1873 г.: „Ако гърците да бъдат относително нас по-безпристрастни и по-правдолюбиви, то нашите несъгласия ще да изчезнат тутакси... Всеки трябва да добие своето... Историческите права са мъртва буква, която днес няма никакво значение. Ако да гледаме историческото право, то българите би трябвало да добият маджарското кралевство, Румъния и Южна Русия. Глупост! Освен това ние даваме на самите народности пълна свобода да се разпореждат със своята съдба и да решават своето щастие сами.“ Поляците са искали Малорусия — и биват поделени, гърците искат съюз с турците — и не виждат, че той е и смешен, и подъл, и безполезен. „Още не е късно, заключава Каравелов. Или чест, щастие и братолюбие, или безчестие, нещастна и кървава вражда! Ние сме готови да приемем и едното, и другото.“⁵⁵ И възмутен през есента на 1873 г. отново от гръцко-турското побратимяване и от проповедта на гръцкия печат за изкореняване панславизма на Югоизток, Каравелов тегли крайния си извод: „Ако панславизмът се не бои от пангерманизма и от французките рицари, то той няма да се уплаши и от турско-гръцкото братство... Ръкавицата е вече хвърлена... Ние сме вече на чисто с нашите православнейши гръцки братя. После днешните техни шпионлъци и после днешното тяхно приятелство с турците между нами не може да бъде вече никакво споразумение.“⁵⁶ Урокът от всичко това е, че се налага сега повече, отколкото преди, тясното сближение между сърби и българи. Би ли тръгнали сърбите с гърците, за да охладят българите, или, наопаки, напускатки неутралитета си, те биха тръгнали с българите? На този въпрос Каравелов посвещава статия от 18 август 1873 г., за да дойде до старата си препоръка за тясно сътрудничество между двата югославянски народа. „Тяхното споразумение трябва да се извърши, колкото се може по-скоро, защото и неприятелите не спят.“⁵⁷ Още веднаж, през септември с. г., той се спира на гръцко-турското сближение, назначено да се излъже турското правителство, и подчертава пак отказа си от гръцкия принос към федерацията на Югоизток. „Славянските народности могат без гърците; а гърците не могат без славянските народности.“⁵⁸

Иронията на историята, скритата логика на събитията от междуна-

* И през 1874 г. Каравелов гродължава в Независимост да застъпва своето скептично становище към гръцкия принос за Балканската федерация. В статията си по гръцко-българските несъгласия от 4 май той полемизира с Видов дан, който препоръчвал споразумение между българи и гърци. „Гърците не могат, пише Каравелов, да бъдат наши приятели, както не могат да ни бъдат приятели и маджарите. Това е историческа истина... Ако турците са доведени в Европа от византийците по политически причини, то тия турци ще да се поддържат и за напред от днешните ромео-гърци по същите причини. Славянското възрождение е за Видовдановите елини много по-ненавистно, нежели турският ярем. За доказателства ние не трябва да ходим далече.“⁵⁹ На същия въпрос Каравелов се връща и в статия от 29 юни, в която пак се привеждат препоръките на онзи сръбски лист да не се увличат българите от пакостна страст против гърците и препоръките на някои руски вестници за въдворяване съгласие между всички християнски народи на Балканския полуостров, в името на общите им интереси. Нашият публицист намира, че гръцко-българското споразумение ставало от ден на ден по-невъзможно поради „гръцките злодейства, интриги, пакости и тайни наущничества пред турското правителство и че българското търпение е стигнало до своя край.“⁶⁰

роден мащаб е искала, щото идеята на Каравелов да остане и една утопия на близкия час, и едно голямо обещание на бъдещето. На първо време се е получавало това, което Балзак нарича антитеза между целта и резултата. Именно ние сме свидетели в началото на XX в. на бързо сключени и бързо изоставени съюзи между българи и сърби, между тях и гърците, между гърци, сърби и турци, между българи и турци, насочени против един или друг от тези балкански народи, при което ту мнимата славянска солидарност, ту жаждата за плячка без оглед на расова или културна близост е довеждала до краткотрайни политически комбинации, потъпкали безогледно принципите на народното право или договорните споразумения. При този пандемониум на политическите хитрини благоразумието, за което се застъпва тъй красноречиво Каравелов, е бивало напълно забравено, взаимната омраза, наместо да бъде притъпена, се е разгаряла още по-силно, и Дунавската или Балканската федерация се е разбивала, като по-висока идея, в егоистичните държавно-национални домогвания, довели до най-неочаквани прекройвания на картата. Сърбия, Румъния и Гърция се виждат благодарение на европейски кризи от 1918 г. и по-късно значително увеличени, и то несъразмерно с етническите им права, а България, която е заемала централно място в проектите за обща съюзна държава и числено се е равнявала на сърбо-хърватите и румъните, бива сведена до най-скромна териториално балканска сила. Какво е оставало от някогашния грандиозен федеративен план като фермент в съзнанието на балканските народи? Твърде малко, почти нищо, ако се вземат под внимание спонтанните изказвания на отделни личности и платоническите пожелания на партийни групи без особено влияние.

И все пак идеята, родена в началото на XIX в. и развивана в различни насоки от някои значителни умове в Европа, не се е губела напълно въпреки всички видими неуспехи, въпреки политическите катастрофи, разбили надеждите за братско съгласие между големи или между малки народи. Тази идея е криела нещо жизнеспособно, нещо динамично в себе си, била е способна да възкръсне с нова сила тъкмо след трагичните злополуки в един свят, обзет от бясно съревнование за надмощие и покоряване. Не е никак случайно, ако при настъпилата нетърпима международна обтегнатост отново се издигат авторитетни гласове за преизграждане на Европа върху федеративни начала като единствена възможност да се спре политическата дислокация, застрашила нормалното социално и икономическо развитие на културните народи. Мечтата от някога става неочаквано най-сигурен път към умиротворяване на отчаяното човечество; предложението за конституиране на Съединени европейски щати се подзема и от отговорни дипломатически места... Балканите естествено не биха останали незасегнати от водените в този дух преговори, така че препоръките на Каравелов са могли да изпъкнат като реална вече възможност за разрешение на заплетения блискоизточен въпрос. Нашият фанатичен апостол на Дунавската федерация би се оказал по този начин един от ранните и далновидни предтечи на новата държавна доктрина, способна да усмири вражди и създаде ера на търпимост и сговор между балканските народи. Пророкът на побратимяване в името на прогреса и на отстранената тирания би станал достоен за по-добра памет у потомците на онези, които не са оценили правилно една спасителна идея и една голяма лична жертва.

КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИ ВЪПРОСИ

1

Становище на Каравелов по черковната борба: против увлечението от нея; недоверие към новата йерархия. — Критика на отживелите традиции. — Ръст на движението против Фенер: униатство и руска политика; ферманът за екзархията. — Пожизнен или сменяем екзарх? — Отношение към патриаршията. — Каравелов иска временно изоставяне на черковния въпрос. — В защита на православието, против чуждите верски пропаганди. — Въпросът за политическата свобода по-важен от този за черковната. — Мисли и пожелания след издаването на фермана от 1870 г. — Не турско правителство, а българските чети са решили черковния въпрос.

Появата на в. С в о б о д а към края на 1869 г. съвпада с големия кипеж в България около разрешението на т. нар. черковен въпрос. Каравелов, който издига лозунга за политическо освобождение по пътя на революцията и който държи покрай това най-много на умственото развитие като главен лост за нравствена обнова и материално благополучие на народа, не е могъл да се възхищава прекомерно от движението за независима българска черква и за национална йерархия, не е бил склонен да му приписва онова грамадно значение, каквото са влагали в него привържениците на еволюционното начало в Българското възрождане. Разбира се, и той, подобно на толкова предни дейци в черковната борба, е ненавиждал алчното и покварено фенерско духовенство; и той се е възмущавал от политиката на гърците в Елада или в Турция да държат българския елемент под опеката на вселенската патриаршия, за да го елинизират или изкористват за целите на своето въображаемо византийско царство. Но все пак той не е могъл да се застрасти в тази посока до степен да мисли, че това религиозно-национално движение трябва да погълне цялата енергия на съзнателното българско общество, че с извоюването на отделна черковна администрация и на няколко народни владци се постига възможната за момента най-крупна политико-социална придобивка. Тъкмо наопаки, и без да отрича оправданието на протеста срещу Фенер или ползата от едно легално народно единение под знамето на черквата, той е смятал гръко-българската черковна разпра нежелано отслабване на чисто революционната агитация, отвличане на общественото внимание от по-сериозните задачи на момента: организиране на въстанието, споразумение за общи усилия със сърби или румъни за извоюване на държавната ни независимост. Черковният въпрос, дори разрешен най-благоприятно, е могъл да доведе до отдръпване на активните сили от тези задачи, до затихване на вълнението и до ново примирение с централната светска власт. Подобно възвръщане към спокойно понасяне на поли-

тическото иго, и то в часа, когато са назрявали условията за ликвидация на Османската империя, е могло да бъде добре дошло само за свободните ни съседи, получили вече дял от турското наследство и готови да грабнат нещо и от останалия дял, в ущърб на българското право.

Но проблемата за черковна автономия е имала и друга страна, която е правела редактора на в. С в о б о д а доста резервиран спрямо възбуждението в България по повод на патриаршеската съпротива. Ако Раковски в 1864 г. из перспективата на опасност за българите да бъдат повалени в борбата с Фенер, си е представял тази борба като „най-голямото дело, което трябва да занимава всеки българин“, като „въпрос, от който зависи смъртта или животът на българската народност“, то Каравелов, много по-сигурен, пет години по-късно, за националното ни съществуване и сцепление, не е виждал причини да се безпокои дали общото дело ще бъде изведено сполучливо до своя край, не се е тревожил за съдбата на българската народност във връзка с възбуждението около независимата йерархия. За него смяната на една йерархия с друга, без да се премахнат същевременно и дълбоко внедрените предразсъдъци или съсловни привилегии, спънали образованието на масите, не е означавала още пълно духовно освобождение, за което е трябвало да се мисли и работи. Последовател на Чернишевски и Добролюбов като критик на остарелите форми на живота, поклонник на позитивизма в науката и враг на догматизма в религията, той е гледал с недоверие и на новата черковна управа под български знак, при която са могли да продължат недъзи и отживели традиции, наследени от гръцката духовна каста. В един дълъг културно-исторически очерк от 1875 г. той пише: „Историята ни доказва, че колкото е било по-силно, по-влиятелно и по-развито духовенството, толкова е бил по-прост, по-невежествен и по-убиен народът...“ И като излага дивите понятия и практики в някои първобитни религии, у племена, които вярват, че определени свещени лица, жреците, могат да поддържат връзки с божествата, той заключава: „този род лица, извоювали си хитро едно привилегировано положение, си приличат навред по света. Всеки от тях се старае да увеличи народните суеверия и да създаде нови предразсъдъци; всеки от тях се мъчи да затъпи незрелия мозък и да го подчини на своята личност; най-после всеки от тях се старае да живее наготово, да яде чуждия пот и да увеличава своята власт с разни лукавства.“² Тази критика на Каравелов е насочена обаче не само против наивните или мрачни религиозни системи на отдавнашни епохи, но и против по-нови институции и социални неправди, против „испанската инквизиция, йезуитското християнство, католишкото благонравие и пр.“, които са коствали на човечеството повече жертви, отколкото всички епидемически болести, или които са довели народите чрез своята фалшива риторика до „крайна грубост“.³ Как жлъчно бичува Каравелов в статиите, фейлетоните и повестите си калугери и манастири било в чужбина, било у нас, дали толкова много доказателства за отказ от християнско смирение, от любов към просветата и от най-елементарна човештина (добрите страни и заслугите тук се забравят тъй лесно!), знае се добре. Рационалист от школата на Фойербах, Дрепер, Хайне и други писатели или учени, порицали енергично злоупотребите с религията в миналото и насилието над съвестта в по-ново време, Кара-

велов държи за едно чисто научно светоразбиране и за възпитание на народа, чрез които би се увела окончателно ерата на разума, на високата нравственост, на хуманността и на свободната личност. Но води ли замяната на гръцката йерархия чрез българска към внедряването на тези придобивки у нас? Дори ако се е постигнал така някакъв малък напредък, пак крайната цел на духовната еманципация у нас е оставала за дълго непостигната.

Когато Каравелов решава да издава свой политически лист в Букурещ, българският народ се е намирал в навечерието на победата си над Фенер, запечатана с фермана за учредяване на екзархията от 28 февруари 1870 г. Движението за откъсване от гръцката черковна власт, започнато по-решително към 1839 г. с позивите на пламенния Неофит Бозвели, е продължавало да крепне и да се шири в течение на две десетилетия, докато се стигне до първия му значителен етап: отхвърляне на зависимостта на българското духовенство от патриаршията чрез неспоменаване името на гръцкия патриарх в литургията на Великден, 3 април 1860 г. Примерът, даден така от цариградската българска колония, начело с Иларион Макариополски, Гаврил Кръстевич, Петко Славейков, Тодор Бурмов и други интелектуалци, еснафи и търговци, е подействувал тъй заразително върху възбудените духове, че навсякъде из българските области се идва до отказ от гръцкото черковно ведомство и припознаване на самостоятелната българска черква, възглавявана от Иларион Макариополски. Революционният този акт, извършен при пълна лоялност към светската власт, е имал за своя държавно-юридическа предпоставка реформите, възвестени през 1856 г. с Хатихумаюна; и колко силна е била омразата към гръцкото православно духовенство, непоправимия враг на българското народно самоопределение, показвал е опитът на Драган Цанков да се потърси сближение на българската черква с римската курия. Наистина този опит за въвеждане на католицизма в България не постига никакъв значителен резултат, понеже мнозинството народни водачи разбират бързо, че съществуват изгледи да бъдат задоволени по-правилно, и то от самата турска власт, справедливите български искания и че трябва на всяка цена да се запази верско-националното ни единство. Но униатската пропаганда е била ясен симптом и за отвърщането от Русия, на която по-рано са се възлагали големи надежди за признаване на българското право, отричано тъй упорито от патриаршията. Положението на руската дипломация край Босфора е било дотолкова деликатно, доколкото тя, в стремеха си да запази целостта на вселенската черква, се е трудила безуспешно да посредничи между българи и гърци, настоявайки за отстъпки и от двете страни. Граф Игнатиев, руският посланик в Цариград, е знаел добре, че религиозната страна на въпроса не е била всичкото или най-важното в него и че знамето на черковната независимост е прикривало по-широкото народно възраждане, насочено към извоюване на политическо равноправие.⁴ Признае ли Русия автокефалната българска черква, тя е проваляла напълно престижа на цариградския патриарх и е губела влиянието си на Близкия Изток като естествена и сигурна закрилница на ненакърненото от вражди православие.

Високата порта, долавяйки охлаждането на българите към Русия и следвайки макиавелистичната си тактика да раздухва антагонизма между гърци и българи, за да ги отслаби поотделно, е поемала черков-

ния въпрос в свои ръце, при несъмненото желание да задоволи донякъде туркофилската българска партия, водена от д-р Стоян Чомаков. Смутите на Балканите през 1866—1868 г., с незаглъхналото дълго време критско въстание, с опита на Сърбия да отхвърли турския суверенитет, като отстрани от Белград чуждия гарнизон, с непрестанните закани на Черна гора да не търпи турския натиск и с българските комитетски позиви или чети, които са правели впечатление и в Европа, накарват турското правителство да успокои българите по начин, който би задоволил националните им домогвания, без да се разпалва бунтарското настроение. В лицето на великия везир Али паша то издава най-сетне фермана за екзархията, но като си запазва в него една отворена врата, която му е позволявала да бъде всякога арбитър в националните спорове. Новата харта на българските черковно-културни правдини е била именно така редактирана, че доста български градове и епархии, според чл. 10 в нея, са оставали висящи между българската и гръцката черковна управа в очакване да се произведе един народен плебисцит, при който неминуемо е щяла да се разгори отново взаимната неприязнь. Тъй или иначе, временно в българския стан радостта е била голяма и Високата порта се е виждала засипана с адреси и телеграми от всички краища, в които се е изказвала признателност за царската милост. За да се турят постановленията на фермана в действие, избран бива наскоро управителният „смесен съвет“ при екзархията в състав: Г. Кръстевич, Ив. Пенчович, Георгаки Чалоглу, Николи Минчоглу, д-р Ст. Чомаков, д-р Хр. Стамболски, Хр. Тъпчилещов, Д. Гешоглу, Ст. Камбуров и В. Милошев. Този съвет, отменявайки дотогавашния привременен съвет, който е ръководел от 1860 г. черковно-училищните български общини, откъснати от ведомството на патриарха, се допълня с първия синод при екзархията, съставен от петимата български владици. Новото тяло, утвърдено със султанско ираде от 30 март 1870 г., се заема с изработването на устава за управлението на екзархията, който е трябвало да бъде утвърден после от един народен събор.⁵

В заседанията на привременния смесен съвет, които траят през цялата 1870 г., биват разгледани всички по-важни въпроси относно устройството на новата черковна управа, при което най-силно оживление и най-много разногласия възникват около въпроса за пожизнен или периодичен мандат на екзарха. Оформяват се две партии по него: една около Кръстевич, автор на проектоустава, в който се е предвиждал пожизнен началник на черквата, и друга около д-р Чомаков, която е искала периодически избиран, меням екзарх. Кръстевич се е позовавал за предложението си на черковните традиции и на практиката в другите религиозни общини на Турция; Чомаков — на грешките в деспотически управляваните духовни ведомства и на предимствата на една републикански устроена народна черква, където властта се намира в ръцете на синод, председателствуван от екзарх, избиран всеки пет години. Докато владиците, и особено Иларион, са намирали, че един сменяван често екзарх не би имал ни каноническо значение, ни авторитет и само би намалил влиянието на черквата, противната светска страна е изгъквала неминуемите падения на една монархическа власт, щом тя тръгне по пътя на фенерската самозабравила се патриаршия. Двете партии са отстоявали гледищата си със страст, която е надхвърляла

принципните различия и е отивала до лични подозрения. И докато консерваторите, „чорбаджиите“ или „белите“ около Кръстевич и Иларион са държали на вярност към православните наредби на старото автократично начало, либералите или „червените“ около Чомаков, поддържани и от Славейков в листа му *Македония*, са изказвали опасенията си от един нов духовен тиранин, неограничен в личната си власт и капризите си. Надвива при гласуването накрай, с 28 гласа против 15, гледището на радикалното течение за меняемост на черковния началник, поддържано главно от мирските членове, така че в чл. 5 на устава бива внесено решението: „Екзархът ще се определя всякога само за 4 години.“ Разпрата, вдъхновявана ту от страх да не пострадат черковно-съборните традиции, ту от воля да се наложат в черквата републиканско-демократичните начала, възприети в съвременните конституции, се вдълбочава по-късно с ново разногласие по друг въпрос, именно: да се търси ли припознаване на българската черква от останалите православни черкви, за да бъде тя и канонически заздравена — според което би трябвало да се постигне спогодба и с патриаршията (както настоявали и русите), — или пък да се отхвърли всяко сдобряване и всяка взаимност с тази патриаршия, възможни само при унижителни за народа ни условия, и се държи на извоюваната вече независимост, която е гарантирала свободното културно-национално развитие на българите (както искала партията на Чомаков). Назначената от Али паша нова смесена комисия от двама българи (Кръстевич и Ив. Пенчович) и двама гърци, със задача да намери начин за признаване на екзархията от страна на патриаршията, бива посрещната с негодувание от свикания през февруари 1871 г. български народен събор и накрай не се постига нищо. А това пък забавя за доста време избора на първия екзарх, при което и заточването на трима български владци, Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански, поради отслужената от тях литургия в Цариград без позволение от патриарха (6 януари 1872 г.) е допринасяло много за влошаване на отношенията между българи и гърци, крайно неприятно за руската черковна политика и тайно желано от Високата порта. Но българското общество е посрещало с пълно съчувствие смелото действие на водачите си в Цариград и след силното раздражение от напразно протаканите преговори с патриаршията, докрай съвсем неотстъпчива, идва се най-сетне до избора на 12 февруари 1872 г. на Антим Видински за български екзарх.⁶

За пръв път по черковния въпрос, и то съвсем кратко, се изказва Каравелов в позива си от 1 януари 1869 г., писан в пешенския затвор. Тук той, издигайки лозунга за побратимяване на балканските народи, изрично препоръчва да изоставим ние, българите, „за сега“ недоразуменията си с гърците и да се погрижим, заедно със съседите си, за постигане общата цел, освобождението. Враждата помежду ни ползва само врага ни. „Кога бъдем свободни, тогава и църковният наш въпрос ще се свърши сам по себе си; кога бъдем свободни, тогава и вражда не може да бъде между нас. Ние имаме дело с гръцкото цариградско духовенство, а не с гръцкия народ...“ Но работите тръгват не както ги желае емигрантът, нетърпелив да види създаден по-скоро един як балкански съюз против турското владичество, а както ги тъкмят борците в Цариград, подкрепяни от мнозинството на народа, в смисъл.

че трябва да се извоюва, първо, една независима българска йерархия, а после да се мисли и за нещо друго, за нещо много по-важно несъмнено, но и нещо по-трудно осъществимо. Каравелов скърби за това разместване на задачите, за отлагането на революционните действия в политическата област и опитването им по-рано в духовната. Как можем да предпочитаме „владишкия“ въпрос пред въпроса за голямата коалиция на християнските народи, поставила си за цел да повали с един замах гнилата империя и възстанови загубената от векове свобода? Теоретик на въоръжения бунт и на Дунавската федерация, той не съзира трудностите за тяхното бързо организиране при незрялата политическа мисъл на масите и при толкова противодействия от правителствата в близките княжества. И той, човекът на праволинейната логика и на афективното изживяване на нещата, се възмущава от мудността на просветителите и черковниците в България, недоумява за тяхната търпелива тактика, съобразена с психиката на народа и с мъчните условия в страната. При съобщението от ноември 1869 г. за искане от много градове в България да им се изпратят от привременния синод в Цариград по-скоро владици той (скрит зад дописник от този град) пита в Свобода някак сърдито: „А защо им са тия владици? На народът са потребни попове, а не владици, а за да бъдат опопени тия попове, за българския народ са потребни не повече от три епископа, един архиепископ и един митрополит, които и трябва да съставят българската черковна йерархия. Повече владици за един народ от 6 и половина милиона не са потребни. Не е ли смешно да се плачем, че сме сиромаси, а да храним цял табор калугери и епископи... Може ли народът да почита и уважава нашето високо духовенство, когато това духовенство, за да се наяде и напие, го глобява и насила му взема и последния грош?“ Каравелов, както се вижда, е твърде радикален по въпроса за състава на нашата йерархия, мисли, че тя би трябвало да се ограничи с един минимум служители, щом големият брой калугери и епископи би бил само непоносимо бreme за народа. Намеквайки предпазливо, че и българската аристокрация от духовници няма да се различава съществено по нрав и манталитет от гръцката, прогонена вече, той се изказва скептично по възможността да се дойде скоро до българска независима черква. И той препоръчва да не хабим сили за една химера, щом и без нея положението може да се смята за напълно задоволително. „Аз мисля, пише той по-нататък, че нашият църковен въпрос няма да се реши и след десет години (а той се решава само три месеца по-късно), и затова е по-добре нито да молим турското правителство, нито да се кланяме на патриарха, а да си вършим сами работата, без да питаме другите харесват ли им се, или не, нашите действия... В сегашно време ние имаме своя йерархия, която, ако и да не е призната ни от руси, ни от гърци, ни от турци, то нея признава българският народ и ние ще я наречем български синод и работата — свършена. А когато 6½ милиона народ желае да бъде така, а не другояче, то ни гърци и ни един дявол не могат да накарат българите да играят, както им свирят чужденците. Ние се не месим в чуждите работи, затова няма право и никой да се меси в нашите.“⁷

Въпросът не е бил тъй прост, както го схваща отдалеч революционерът, и нито народът е искал да се остане на половин път в разрешението му, нито пък този народ е бил властен да реди работите си из-

ключително по своя воля, като че ли е стоял вън от всяка вътрешнополитическа зависимост и от всяко чуждо влияние. Последното обстоятелство не е могъл да игнорира и сам Каравелов и не случайно през януари 1870 г. той посвещава на един от външните фактори по въпроса, именно на чуждата религиозна и национална пропаганда у нас, особена статия. Отбелязвайки как маджарите се силят да ни настроят против сърбите, поляците — против русите, а протестантските държави (чрез американското библийско общество) — против православието, той се пита, с оглед към последното влияние, време ли е днес да се проповядват „схоластически догматики“, за които се знае, че убиват човешката енергия и човешкия напредък. За да се издигне човек до съвършенство, необходимо е да изтрие той от ума си „ония ръждиви понятия и ония тъмни суеверия“, които са го обрекли на нравствено родство, и да се отдаде от цялата си душа на „животворящата наука“, която единствено го отделя от животните. Не само това обаче извиква гнева на Каравелов. Онова библийско общество посягало чрез своята схизма и върху единството на народа ни, създавало несъгласие, откъсвало части от народното тяло, които се обричат на денационализация. „Нашето православие е свезано с нашата свобода и с нашата българска народност (помакът не е българин, а павликянинът е полубългарин), и затова всеки честен българин трябва да остане верен на своята вяра и да гледа не да промени едни обреди с други, а да бъде човек без никакви суеверия и без никакви заблуди.“⁸ Значи: нито протестантски, нито католишки мисионери не са според Каравелов желани у нас, и в отстояването на православието като единна народна вяра той вижда залога за успеха ни не само на политическо, но и на културно поле.

В навечерието да се реши черковният въпрос Каравелов е вдигнал ръка от него, нему е „омръзнало“ да се пише и действа по него, той не вярва, че е близко осъществяването на българското искане, ако проектът по големия гръцко-български спор трябва да се състави от Али паша и одобри от патриаршията, или обратно. Като не допуска, че този проект може да задоволи еднакво и двете страни, Каравелов се пита какво би спечелил българският народ, ако промени фанариотската патриаршеска корона с „архиепископска раса“ и бъде принуден да храни два началника, два синода и два клира; какво друго освен вреда може да очаква той, ако и занапред патриархът остане посредник между българския синод и правителството и започне пак да клевети всяко българско прогресивно движение като бунтарско. Но до такова половинчато решение не трябва да се стигне; то няма да бъде допуснато. „Няма на света такава една сила, която ще застави българския народ да се подчини, в какъвто и да е вид, на константинополския патриарх, който толкова пъти е забивал копието си в ребрата му.“ Вместо да съдействува народът ни за тържеството на елинизма и възстановяването на Византийската империя, не е ли по-добре българи и гърци да помислят за освобождение на отечеството си с общи усилия, пък после, като обезпечат независимостта си, да заживеят „като свободни люде и свободни граждани, без Византия и без исторически предания“? Българската йерархия може да облекчи отчасти положението в страната ни, но тя не ще избави народа ни от големите насилия и страдания под турското владичество. „Българите ще решат сами своя черковен

въпрос и ще го решат тогава, когато се реши восточният, т. е. тогава, когато християните на Балканския полуостров бъдат свободни...⁹ Без политическа свобода народът ни ще бъде така „полумъртъв“, какъвто е бил до днес. Защото и българските епископи ще се чувствуват така потиснати от „дебелата сянка“, както и гръцките до вчера; и всяко народно движение, всеки стремеж към напредък ще бъдат преследвани от Али паша.¹⁰

Че Каравелов не е бил сам с тези разбирания, че мнозина побудни българи, еднакво от емиграцията и в отечеството, всред цариградската интелигенция или между образованото гражданство из провинцията, са мислели като него, отдавайки вече малко значение на черковния въпрос и очаквайки спасение единствено от политическото повдигане, показва между другото един интересен спомен на младия Вазов, обработен като епизод в повестта му Чичовци. Касае се за оживената разпра между „волтерианци и елинисти“ около 1868 г., когато четата на Филип Тотю е минала България. Описвайки ни състоянието на умовете в подбалканските български градчета по повод на уморителната борба срещу Фенер, писателят характеризира настроението на по-напредничавото общество чрез гневния протест на даскал Мирончо: „Поврага ти черковния въпрос!... Попски и калугерски комедии. Ти гледай восточния въпрос, него гледай ти!“ Така се обръща повлияният от революционната пропаганда учител към един защитник на верността към патриарха, хаджи Атанасий, добавяйки с увереност: „На филибийските чорбаджии трябва владци... Свобода, свобода, това ми дай ти, пак руският калъч ще свърши всичкото... Чети Горски пътища!“ Разпалената разпра довежда до опасния политически въпрос, в който съюзници на дръзкия учител са и поклонниците на четнишкото движение, и доверилите се единствено на руското оръжие патриоти.

Но идва актът от 28 февруари 1870 г. Преди още да е узнал подробностите на фермана, дочул обаче за общия му дух, Каравелов се изпълва със задоволство от постигнатата победа. Той забравя бързо и досадата си от дългото протакане на въпроса, и отрицателното си гледище по него, доколкото е настоявал по-рано да се мисли преди всичко за политическата свобода; и развълнуван от непредвиденото събитие, из настроението си на часа, разсъждава така: „Българите от решението на черковния въпрос придобиват твърде много; придобиват своя живот, свое народно право и своя нравствена самостоятелност.“ Освободени от „нравственото тиранство“ на Фенер, те могат сега да се предадат на своето образование, без да се плашат от чуждото духовно опекунство; могат да тръгнат по пътя на своето „чисто народно развитие и напредък“. Основата е положена и сега трябва да се гради. Градежът се състои преди всичко в откриване на училища, в които да се подготвят духовни пастири и учители. Защото на българите са потребни „не само владци българи, но и люде, достойни за уважение и истинни патриоти“, които биха бранили народните интереси против всякакви посегателства. Налага се народният синод да основе две или три семинарии, в които да се подготвят бъдещите владци, архимандрити и попове, тъй като „в противен случай всеки български напредък в нравствено отношение е невъзможен“.¹¹

Тези мисли и пожелания от 12 март 1870 г. се допълват със съо-

бражения от 22 март с. г., когато Каравелов се спира на главните точки на фермана, за да критикува пристрастните му постановления в полза на Фенер, правото на великия везир да бъде един вид „обер-прокурор“ на българската черква и невписването в обсега на екзархията на множество области (Охридска, Битолска, Серска, Солунска, Одринска, Димотишка и др.) и селища (около Цариград и др.). Изказал така официалното си разбиране, и то в унисон с общото мнение в България, Каравелов не пропуска да изтъкне и по-интимната си мисъл, дошла в разрез с него. В дописка от Цариград той се обръща, под маската на анонимен патриот, към сънародниците си, за да ги избави от илюзията, че милостта на султана и на Али паша е излязла от чисто сърце, от честно убеждение. Нищо подобно! „Нашия черковен въпрос решиха не тие, а Хаджи Димитровата пушка и неговите хъшове. Да не беше достигнало ехото на българските пушки до ушите на дяда Али, то черковният наш въпрос щеше да дреме, както дремеше толкова години. Али паша мисли, че като реши черковния въпрос, то българите ще заспят и българския революционен комитет ще да се парализира; но българският народ засега малко се интересува с черковния въпрос и малко го е грижа кои ще бъдат неговите владци.“¹² Очевидно Каравелов не иска да се отива до опиянение и прекален оптимизъм в часа на големия успех и веднага бърза да припомни: че не случайното високо благоволение, което може всякога да се загуби, е породило фермана, а българското упорство и българските чети; и че колкото и благодарен да е народът за духовното си освобождение, което е било спечелено още в 1860 г., той би трябвало да го сметне само като етап за нещо по-възвишено и свято, догонвано не от владци, а от революционния комитет... Израз на същите идеи и настроения е даден и в крайно оптимистичната статия на Свобода от 22 март с. г. под наслов „Напред!“, подписана от „един българин“, но излязла от перото на Каравелов. Нея ние приведохме вече веднаж, във връзка с революционната проповед на Каравелов от това време.¹³ И няколко дни по-късно, на 27 март 1870 г., редакторът на Свобода втълпява отново онзи полезен урок, пак от името на цариградския си дописник. Именно турското правителство е държало досега черковния въпрос открит, за да може да залъгва българите, и само появата на народни чети в последните три години го е принудила да действа по-отстъпчиво. „Ако да не беше играла сабята и пушката в юнашката българска мишница и ако да не беше български куршум попадал в османските тела, то и черковният въпрос щеше да си остане въпрос за винаги.“ Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Филип Тотю са тук героите, виновници за обрата в турската политика спрямо българите; „те щат да решат и да развържат и онзи гордиев възел, който се нарича Източен въпрос. Сабя и топор са решили досега много мъчни въпроси, сабя и топор щат реши и Източния въпрос и българската свобода.“¹⁴ Все тъй и на 3 април 1870 г. Каравелов не иска да бъде делен черковният въпрос от по-общата задача за пълна национална еманципация, задача, нерешена още, и пише: „Фанариотите казват, че „българският черковен въпрос е чисто черковна работа, която се касае само до вярата и до съвестта на православието“; а чие казваме, че тоя въпрос е народен, български и човечески... Днес за днес българският въпрос се вече реши, ако и не напълно, защо-

то българите ще да бъдат само тогава задоволени, когато се съвсем откъснат от Фенер и когато престанат и да мислят за гърците. Доста е за нас толкова! Стига сме търпели и страдали! Трябва да поработим и за себе си!¹⁵ За себе си тук значи: не само за освобождение по линията на черковната независимост, но и по тази на националния и държавния суверенитет, и то не чрез безплодни мирни усилия, а чрез „сабята и топора“...

За Каравелов остава неопровержима истина идеята за въоръжения бунт, за народната революция като единствено сигурно средство за пълно изтръгване от робската неволя, според което всяко примирение с турчина е загубен труд, малодушно отлагане на крайната разправа. Заел тази позиция, той не престава да следи развоя на черковния въпрос и след издаването на фермана, като дава често съвети по устройството на българската черква, като критикува разните мнения и постъпки на отговорните български среди по него и като поощрява партията на неотстъпчивите при всеки нов опит за подобрене на отношенията с гръцката патриаршия. Множество статии, дописки и полемични бележки за Свобода, после в Независимост, говорят най-убедително за нарасналата заинтересованост на редакцията към въпроса при неизменно застъпване на отбелязаните вече гледища. Колкото малко значение е бил склонен да придава изпърво на ту тихо, ту по-булно подзетата борба за самостоятелната йерархия, толкова повече Каравелов свиква отпосле да вижда в нея една школа за народния дух, една исторически необходима подготовка, органически свързана с по-широкото политическо раздвижване в страната. Съобразно с това и вниманието, което той отделя на събитията около утвърждаването на народната черква, расте, а не намалява. И до края на журналистическата си дейност той не престава да отбелязва и коментира всичко по-важно, което характеризира волята за духовна независимост, като все по-здраво държи за новата придобивка, за екзархията, с границите ѝ за националните права на българщината.

2

Отрицателно мнение за черното духовенство. — Споровете около устройството на екзархията. — Позив за прилагане на фермана и за прибегване до крайното средство за извоюване народната свобода. — Препоръки към новата черковна управа; приветствие към първия български екзарх. — „Свободата не ще екзарх, иска Караджата.“ — Нови опасности за българската духовна независимост. — Каравелов изобличава гръцките интриги и клевети. — Разочарован от неуспеха на революционната пропаганда, той насърчава културната борба срещу Фенер. — Гръкофобията на Каравелов. — Йерархията ни почива на народна воля и на свещени права. — В защита на православията и на народната черква. — Схизмата е полезна за българите.

В течение на 1870 г. от перото на Каравелов излизат няколко уводни статии по борбата в новата ѝ фаза с рязко подчертана антигръцка, античорбаджийска и антиклерикална тенденция. Патриаршията е повдигала въпрос за свикване на един вселенски събор, който да реши спора с българите. Но нима, когато руската, сръбската и гръцката черква (в Атина) са се изтръгвали от властта на цариградския патриарх, са били свикани такива събори? „Никакви събори, никакви хитрости и никакви спънки не са в състояние да се противят на народната воля“, мисли Каравелов. С особено задоволство изтъква той в хро-

никата на Свобода факта, че някои градове в Австрия, като Грац напр., били решили да се откъснат от римокатоличката черква, ако на свикания тогава Ватикански събор бъде призната непогрешимостта на папата.¹⁶ „Да са живи грачане“, поздравява Каравелов свободолубивите католици, като с това косвено порицава онези българи, които не могат да си представят православието без първенство на цариградския патриарх. Ако гръцки пропагандисти и техни „мекерета“ между българските чорбаджии заплашват народа, че признаването на фермана за екзархията и отделянето от фенерската йерархия щяло да повлече проклетие за българите и обявяването им за еретици, Каравелов възразява, че такива клетви и заплашвания няма да стреснат никого, че българите не би се отказали никога от вековните си стремежи. „Ако патриархът реши да направи такава една не архипастирска глупост, то не ще ли неговата клетва да падне на неговата собствена глава?“ И Каравелов сумира причините, тежки и убедителни, които са накарали народа ни да се отдели от патриаршията. Безчестният живот на гръцките владици преди и след завладичването им, безгрижието им за българското образование и народното възпитание, затварянето на българските училища и преследването на българската книжнина от тяхна страна, също и стремежът им за затриване на българската народност чрез елинизация, нима това е малко, за да се запитаме кой собствено кого трябва да прокълне: патриархът българите, или те него?¹⁷ Всеки опит да се посредничи за подобрене между екзархията и патриаршията се схваща от Каравелов, в съгласие с напредничавата група между българите, като неоправдан и пакостен компромис, като тактическа слабост. Умерената група около българските владици той вини в изневяра към народното дело, в угодничество и унижение пред противника, виждайки дори лично безчестие, ако не пряко предателство и липса на национално самолюбие у консервативните дейци по черковния въпрос. Разум, чест и истински патриотизъм той отрича решително у „дипломатите“ около екзархията.

Повдигайки през май 1870 г. един принципиален въпрос, Каравелов се спира на дълга на новата българска черква за някои ограничения и реформи в клира. Като излиза от задачата на всяко духовенство да ръководи то народа към неговото морално съвършенство, той се пита постигнато ли е нещо в тази посока и какво трябва да се направи, за да се превърне предписанието в сериозно дело. Познато било, че духовенството отбягвало да има нещо общо с народа, освен когато му са потребни пари; че то не искало доброто на пасомите, а само тяхната вълна и тяхното масло; че то се стремяло да яде и пие готово и да заповядва, без да върши само нищо; и че висшето начальство тук било съставено от лица, които приемали званието си само за да се прехранват лесно. Черното духовенство отговаряло най-малко на предназначението си. За него пословицата казвала: Калугер става само този, който е чапкьнин или нехранимайковец. „Исторически доказано е, че колкото повече черно духовенство се намира в една държава, толкова повече там се появява скотски разврат и отъпление в народа. В оная държава, дека черното духовенство има какво да е влияние в народния живот, там всякога народът е оставал назад в своето развитие и всякога е бил нещастен. Вземете за пример Испания във времето на инквизицията, Италия във времето на Гилдебранд, евреите

във времената на пророците и съвременна Русия. Всичкото това ни на- кара да поговорим тука за бъдещето ни управление на българската йерархия и за нашето черно и бяло духовенство.“ За бялото духовен- ство Каравелов има изобщо добро мнение, понеже то било част от на- рода и живеело с неговите нужди; то щяло дори да бъде още по-по- лезно, ако получи образование и не зависи толкова от епископите. Но черното духовенство? То заслужава само укор и отрицание. Български- ят синод би трябвало да ограничи числото на калугерите, а ако може — и съвсем да ги премахне. Стори ли това, синодът ще възстанови чест- та и уважението към духовенството и на него ще почне да се гледа, както през първите векове на християнството. „А колкото за еписко- пите, то българският синод трябва да унищожи това разкошество и тия а !а турка нрави на епископите, каквито съществуваша у гръцкото ду- ховенство. На епископите е нужен само един дякон и никой повече. Освен това числото на нашите владици трябва да се смали и да се смали твърде значително.“¹⁸

Когато изниква въпросът за пожизнен или за периодически изби- ран екзарх, Каравелов застава на страната на Славейков, който в М а- к е д о н и я намира, че един определен за цял живот черковен начал- ник ще се увлече от властолюбие, ще забрави народните интереси и ще мисли само за своята „калугерска полза“. Но не са ли това голи стра- хове, преувеличени подозрения? Не, мисли Славейков, това се потвър- ждава явно от делата на онези, които се готвят за екзархийската коро- на и които вече отсега пренебрегват народната воля...¹⁹ П р а в о на Ив. Найденов е държало за пожизнен екзарх и Каравелов се обявява против тезата му, за да напада всички привърженици на единоначалие- то. Като привежда съобщението на Д у н а в с к а з о р а за стремеха на последните да прокарат в привременния събор разбирането си, както и мнението на вестника: „Само един деспот, само един тиранин може да произнесе такива думи: Аз съм силен, аз мога! (т. е. да ощетя- ва всяко противно решение — закана на Иларийон), редакторът на С в о б о д а отсича драстично: „Пуси вратове за сатъри.“²⁰ Дописникът му от Цариград е излагал през януари 1871 г. подробно хода на бор- бата между двете партии, стара и млада, чорбаджийска и родолюбива, за да отбележи, че цяла България се е разделила на два лагера по въ- проса, при което спорът като че ли е престанал да бъде за надмощие на идеи, а се е превърнал в котеиен — „кой да бъде ага и кой да язди магарето“.²¹ Свикан народният събор, за да се занимае с устава на екзархията, като разреши и този въпрос, Каравелов предлага на 30 януари 1871 г. представителите на българските епархии да предявят следните искания: 1. Избираем за три години екзарх, за да може в края на този период да се обсъди и поправи дейността му. 2. Владици, из- бирани от събора по списък, изготвен от синода, с право на събора да контролира дейността и сметките на синода. 3. Прекъсване на всякак- ви връзки между българите и патриарха, като не се обръща внимание на проклятията и интригите му. 4. Да се отвори час по-скоро българ- ската семинария, в която да се възпитава бъдещото духовенство, като дотогава свещениците ни получават образованието си в Русия, Сърбия, Австрия или Румъния.²²

Но безкрайните разпри около устройството на екзархията и около гръцко-българските черковни отношения стават нетърпими за публици-

ста емигрант, който би желал да се ликвидират те по-бързо, за да се открие по-важният в негови очи въпрос за политическото самоопределение. поставен и движен от комитетската организация. Още на 2 декеври 1870 г. той пише: „Нищо българите няма да добият дорде турците владеят в Европа и дорде не изметат боклука из къщата си.“ И той подканва и българи, и гърци да извършат „най-умното“, като се спогодят по конфликта си, за да не могат турците да прилагат коварното си начало: „Разделяй, па владей.“ Един народ от 7 милиона, като българите, трябва най-сетне да разбере, че само злото се дава, а доброто се взима насила...²³ Наред с този повик за отказ от дребнави верско-догматични разногласия и опасни народностни ежби, Каравелов не престава да настоява за прилагането на фермана, така че в един позив „До българските родолюбци“ от името на Централния революционен комитет в Букурещ, с дата 10 март 1871 г., той приканва сънародниците си да не се поддават на внушенията от Али паша или от руска страна за покоряване отново на патриаршията или на решенията на нов вселенски събор. „Дръжте се за фермана и обявете на правителството, че вие не познавате никакви събори.“²⁴ От свое име вече, в уводна статия на вестника си (17 април 1871 г.), той пише: „Гората се е раззеленила; а ние се караме за черковните устройства и за щастието на калугерите и поповете! Всичкият свят се е възвълнувал и търси щастие и добро; а ние се препираме в Търново или в Цариград трябва да живее нашият екзарх и неговият синод! Най-после всичките хора на света са готови да се вземат за оръжие и да защитават своите човечески и народни права от деспотическите владетели и от чуждите елементи; а ние сме седнали и мислим кой самар е по-сгоден за нашите гърбове, самарът на патриарха ли, самарът на Макариополски, или самарът на Панерата Пловдивски!“ Осмивайки така препоръките около седалището на екзархията и мандата на екзарха, Каравелов е изпаднал в силно революционно настроение. Той не понася словоборството в цариградския събор на черковници и миряни и се връща на по-старата си песен: „Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега, че без кръв и без политическа свобода ние не ще да можем нищо да добием и че нашата бъдеща йерархия ще бъде нищо повече, освен ново нещастие за българския народ.“ Отчаян от българската черковна управа, доколкото тя не е в състояние да преодолее тесногърдието на формалистите, той е готов да подпише мнението на един свой дописник грък: „В днешните времена е лудост да се занимава човек с черковни работи“, както и мнението на дописника си българин: „Нашата йерархия ще бъде наредена не от Макариополски, не от Михайловски и не от Али паша, а от нашите юнаци.“ И понеже според известия от Петербург българите не могли да очакват нищо и от Русия, налага се да се търсят други приятели и съюзници (т. е. съседните народи), с които би могло да се постигне желаното в часа. „И така? — За нож и за топор — дорде не е късно, дорде е зелена гората, дорде турците не са заключили нов заем, дорде е мъгливо времето... Помислете, че друго спасение за нас няма, и напред!“²⁵

Раздвижването в Европа по време на Френско-пруската война, когато западните славяни предявяват искане за по-големи политически

права, окриля духа на революционерите у нас и Иван Вазов пише, изогорчението си за българското бездействие, стихотворението „Днес“, печатано в Свобода от 17 април 1871 г., в което четем:

Днес ненадейна е епоха,
Благоприятна зарад нас...
Тоз лее кръв за народна слава,
Друг мре във бой, в огън и дим, —
За волност всеки днес възстава,
А ние все стоим, стоим!

Каравелов също негодува за българската неоправдана с нищо инертност, готов да повтори — в статията си от същата дата — възгласа на младия поет:

До коле турци нас ще владат,
До коле ний ще да стоим?²⁶

Поуспокоен между това и минавайки от треската на бунта към по-хладен политически размисъл върху новите събития, той остава изненадан в началото на 1872 г. от неочакваното утвърждаване от страна на турското правителство на екзарх Антим, което е означавало значителен напредък по стария въпрос, решителен завой в изграждането на независимата българска черква. Подхващайки най-практически задачата на момента, но без да забравя и по-раншните си позиви за нож и топор, понеже журналистическата му тактика е позволявала такава двойственост, Каравелов отправя на 26 февруари следните препоръки към върховната черковна управа: 1. Синодът да се състави от честни и народолюбиви архиереи и от учени правдолюбиви светски лица. 2. Епископите да бъдат с „чиста душа и неразвалено сърце“ и да знаят езика на народа, който ще поучават. 3. За свещеници да се посвещаваг от епископите не лица, „на които е везана кесия с жълтици не опашката“, а кротки, умни и благонрави народни хора. 4. Епископите да се занимаят с действията на калугерите, тъй като от тях е „пропищяло старо и младо“. 5. Синодът да побърза с отварянето на семинария, тъй като, ако духовенството ни остане такова, каквото е било досега, народът ще го възневиди, като гръцкото. „И така, ние днес добиваме вече йерархия, но добиваме я за това, за да продължиме своята борба със своите дълговечни неприятели... Нашата обязаност е тежка, нашите деятели ще да срещнат на пътя си твърде много тръне и остри камъни, но и победата ще да бъде голяма, славна и радостна. Напред само, напред, и ние ще да дочакаме до онова, щото желаят сърцата ни!“²⁷

Подемът не спира тук и в статия от седмица по-късно (4 март 1872 г.) Каравелов дава нов израз на доволството си от постигнатото, помнейки политическия идеал, който неизменно го вдъхновява. Отхвърлил клеветите на чуждия печат, че зад българската духовна борба стоят чужди внушения и интереси, особено руските, той пак повтаря, че българите догонват отдавна по свой път премахването на нравствената и физическата тирания, която ги гнети. „Дай кесията си, или ще да бъдеш убиен, казват турците. Плати на черквата, или ще да бъдеш проклет, казват фанариотите... Великата черква и полумесецът са има-

ли една цел и еднакви желания: турчинът е бил светски митар, а фанариотът духовни, турчинът е бил Пилат, а фанариотинът — Каиафа.“ И кой може да ни обвини, че въставаме против тях, че искаме по мирен път, без кръвопролитие и „без варварски или фанатически демонстрации“ да добием поне верските си правдини? Но ние имаме вече тези правдини, за които от векове са правени големи жертви. „Днес ние можем вече да помолиме бога за блажените и светлите души на отца Авксенти и о. Паисия, на братя Миладинови и на Георгия Раковски; днес ние можем вече да поблагодарим от името на всички български народ о. Илариона Макариополски, о. Панарета, Драгана Цанкова, Стоянча Чомакова, Георгия Стояновича Чалъкова, Петка Славейкова, а най-после и генерала Игнатиева, и др. Всичките тие личности ще да се запишат със златни слова на страниците на българската черковна история.“ Далеч от центъра на борбата, Каравелов изживява с радостен трепет събитията и ентусиазма в Цариград, дава простор на вълнението си и приветствува първия екзарх с пожелание да стане изпълнител на народните възжеления. Но той не пропуска да спомене с чувство на пълна справедливост заслугите на духовни и на мирски лица, еднакво и на Цанков, и на Славейков, и на Иларион и на граф Игнатиев, като благодари и на целия народ, особено на „младото българско поколение“, доказали пред света чрез своето постоянство, „че сме и ние хора“.²⁸

Но за да не остави впечатление, че с тези си признания на лоялното народно движение подценява някак комитетската дейност, че с тамяна си за духовници и мирни политици замъглява образите на знайни и незнайни революционни агитатори, достойни също за адмирация, Каравелов намира за необходимо да напечата в същия брой на С в о б о д а, в който е теглена тази равностетка на черковната борба, и стихотворението си „Пролет дойде и пиленце по балкана пее“ с изказаната в него тъга за толкова народни неволи под турчина и с често цитиране и не съвсем правилно разбирани куплети:

Аз не искам и за напред
Мирно да робувам, —
За свобода, за щастие
Само да бълувам...

Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята, —
Свободата не ще екзарх, —
Иска Караджата.

От омразата си към калугерите тунейдци, чужди на народните болки и не взели никакво участие в епическата духовна борба, Каравелов не се отказва никога; но това не намалява ни най-малко възхищението му от борци мъченици като Неофит Бозвели или Паисий Пловдивски (на последния, албанец по народност, защитил българското право, той посвещава отделно прочувствен некролог в този брой на С в о б о д а). Мисълта му в случая е, че черквата има своя област на дейност между народа, дейност просветна и нравствена, която не е за пренебрегване, щом бъде ревностно подзета от своите висши и низши служители, но че редом с нея върви, през още повече „тръне и остри камъни“, дей-

ността на апостолите за политическа свобода, която изисква и живо национално чувство, и смела воля за кръвни жертви — дейност от съдбовно значение след успеха ни на гражданско-църковното поле, достойна за подкрепа от всички среди. Неин символ може да бъде не вече екзархът, а Караджата, а Хаджи Димитър, а Левски между живите, ненадминатият приемник на безсмъртния Раковски. Продължавайки да устройваме църковната си автономия, ние трябва да обърнем сърцата и надеждите си за пълно освобождение към организацията, която си е поставила тъкмо тази задача. Революцията, без да измества еволюцията от правилно разграничената ѝ сфера, представя един повисок етап на националните усилия, за който са нужни други средства и други водачи.²⁹

Между това църковният въпрос, все още недоведен до логическия си край, докато не са назначени йерарси на вакантните катедри и не е отбита опасността от нови покушения върху фермана, опитвани от вселенската църква, е продължавал да занимава общественото мнение в България и навън. От една страна, Русия не е преставала да работи за подновяване на връзките между екзархията и патриаршията въпреки неотстъпчивостта на последната; от друга, Австрия е ставала по-активна в намесата си по въпроса, настройвайки българите за отиване докрай в неприязънта им към патриаршията, за да ги откъсне съвсем от руското влияние; от трета, Турция е продължавала да следва двуличната си политика, като подкрепя ту екзархията, ту патриаршията, разпалвайки недоверието между българи и гърци; от четвърта, Сърбия, завиждайки на българските успехи, се е домогвала за свои епархии и владици на Македония, като влиза в споразумение с патриаршията. При настъпилата в Гърция русофобия и при фанатизма на фенерския кръг в непреклонното непризнаване на екзархия, стига се до събора при патриаршията от 13 май 1872 г., който осъжда екзарх Антим на низвержение, владиците Панарет и Иларион Ловчански на афоресване, а Иларион Макариополски е вече по-рано низвергнат и афоресан — на вечна анатема. Но синодът и смесеният съвет при екзархията не вземат този акт ни най-малко трагично и веднага отговарят с назначаването на български владици (при съгласие на Високата порта) в Търново, Пловдив, Самоков и Кюстендил, после в Русе, Варна, София, Ниш, Велес, Враца, Ловеч и Сливен. Оформена така властта на екзархията, българофобската ярост на патриаршията се излива в едно „Определение“ на свикания от нея велик местен синод, с което на 16 септември с. г. биват обявени низвергнатите и афоресани български владици за „схизматици и чужди на православната христова църква“. Вината на тези владици била, че поддържали филетизма, т. е. племенните различия и разпри, недопустими от евангелското учение и свещените правила. Но от българска страна този акт бива разкритикуван и отхвърлен чрез окръжно писмо на екзархията, в което скритите под расо ревнителите на елинизма се заклеймяват като заблудени тълкуватели на правата вяра. Адреси до екзархията от всички български епархии също тъй порицават безразсъдното и противоканоническо решение на патриаршията и изказват предаността си към българската църква и нейните несправедливо осъдени висши служители. Година по-късно и турското правителство се вижда принудено да одобри устава на екзархията, да издаде берати за някои български владици и да отрече валидността на схизмата.³⁰

Каравелов от Букурещ следи всички тези перипетии на големия конфликт, схващайки отлично и подбудите му, и необходимостта българският народ да отстоява непоколебимо извоюваните си веднаж права. Една статия от 23 септември 1872 г. във връзка с отлъчването на българското духовенство той завършва с думите: „Разбира се, че и българите от своя страна щат да прокълнат патриарха и щат да си гледат работата. Проклятието ще да падне на главите на ония кърджалии, които отдавна вече са продали и бога, и съвестта си.“³¹ Друга негова статия наскоро, от 30 септември, се занимава с гръцкия печат, който в целостта си е клеветял българите като оръдие на панславизма и е представял българския успех като плод на руското съдействие.³² Трета статия (ноември 1872 г.), отхвърляйки отново гръцката интрига за екзархията като създадено уж от русите учреждение по програмата на граф Игнатиев и привеждайки пословицата „лгут как солённые греки“, поставя с познатия си сарказъм въпроса: „Кой народ би разпространил по света Юпитеровото учение, бахусовия разврат и византийските схоластики, ако да не би били гърците? Най-после кой би продавал на света косми от брадата на господата Саваота, мляко от „пресветая дева Мария“, пера от крилата на архангела Михаила, осем крака от йерусалимското муле, клечици от стълбата, която Яков видял на съне, тресчица от Ноевия ковчег и пр. и пр., ако да не би били гърците?“ Изобличението тук против калугерските мошеничества напомня някои остри тиради на д-р Селимински, изучил на самото място нравите и похватите на разни гръцки таксидиоти от светогорските манастири, когато е трябвало да оскубят наивните български поклонници там. По-краен в изводите си, Каравелов разширява непримиримостта спрямо гърците, като пише: „Българо-гръцката вражда се е появила още тогава, когато българският народ е захванал да се нарича народ и ще да продължава дотогава, дорде се не изгуби или той от лицето на земята, или гърците. Балканският полуостров е тесен и за двете народности. Разнородни народности могат да живеят заедно само тогава, когато тие разберат своето човеческо достойнство и когато захванат да ценят свободата повече от всичко.“ Каравелов прибавя и гърците към турския елемент на Балканите, за да не очаква в националната си антипатия и в историческата си преценка никаква общност с две народности, проявили се като смъртни врагове на българщината. „С подобен народ не може да се живее“ — отсича той кратко и решително. И като се възмущава от маниаческото русофобство, обзело гръцката интелигенция, той поставя въпроса: „Как не ви е срам да псувате русите, които са били ваши благодетели и които са ви хранили като просяци? Колкото за българите, то тие рано или късно щат да ви накарат да им върнете земеното. Око за око и зъб за зъб.“³³

Този език на Каравелов, на индиферентния някога към черковната разпра революционер, може да учудва само тогава, който не познава неговата духовна подвижност и неговата склонност да се горещи всякога, когато са застрашени народните интереси. Особено след като се разочарова от възможността за предстоящо вдигане на въстание в България след смъртта на Левски в началото на 1873 г., Каравелов печели все по-голяма вяра към издръжливостта на българите в чисто културната им съпротива и започва да цени по-високо патриотическите старания във връзка с осигуряването на екзархията. Национално-

то единение в името на черквата, движението за верско-нравствена самостоятелност на народа ни, породено не от чуждо влияние, а никнало из самите недра на здравия народен дух, му се налага неотразимо като реална и ценна предпоставка на политическата еманципация. И поизоставил комитетската организация, разстроена издъно след арестуването и осъждането на видните ѝ дейци, той обръща все по-често поглед към Цариград, където се калява с рядко постоянство българската воля за отпор срещу гърците и други посегателства.

В Независимост от 23 февруари 1873 г. Каравелов критикува гръцката теза в големия спор с обявяването на българите за схизматици и с искането на патриаршията да заповяда Високата порта на българското духовенство да промени то облеклото си, за да се различава от гръцко-православното. Но има ли турското правителство право да се меси в черковната ни разпра и да разрешава християнско-догматически въпроси, като налага на българите волята на патриарха? Ще дръзне ли то и да оттегли фермана за екзархията, както се допускало от някои страни? „Тежко ономува, пише Каравелов, който се решава да си играе с народните вервания и с човеческите убеждения... А гдето се борят християните, там мохамеданинът не трябва да въвира своя нос. Знаете ли какво говори народната пословица? Когато се борят двамина, то третият яде бой. Тая пословица е твърде верна.“³⁴

Ту с аргументи от сериозно естество, ту с игрив хумор органът на революционната партия, променил името си от Свобода на Независимост, продължава да занимава читателите си с верско-народностната борба, смятана вече за не тъй маловажна. Във връзка с прилагането на чл. 10 от фермана относно спорните епархии, в които е трябвало да стане допитване до народа, Каравелов изтъква българския характер на населението в Дебърско („Ние знаем доволно добре, че Дебър е населен с бугаре, които носят арнаутски дрехи“) и недостойните похвати на гръцката пропаганда в Тракия и Македония, насочена да запази правата на Фенер. Напразно тази пропаганда се сили да погърчва славяните на Юг: ако тя не е успяла да стори това преди 50 години, не ще успее да го постигне и сега, когато „народният ангел е облетял вече всичкия Балкански полуостров“. Няма нито един българин, който би допуснал, че е възможно след всичко станало някакво българо-гръцко споразумение. „Българо-гръцката ненавист е историческа, вечна, непомирима и безнадеждна... Гръкът е бил пристрастен от самото си рождение, от самото си съществуване; той е бил пристрастен, фалшив и лъжлив още при Омера, при Сократа, при Константина, при Палеолога, при патриарха Софрония; то ще бъде такъв и во веки веков. Ако гръкът да би бил правдолюбив и честен, то би трябвало да умре от глади, защото не е научен ни да оре, ни да копае. Половината от гръцкия народ върти черковна търговия, т. е. храни се от Божи гроб, от св. Синая и от бог да прости; а другата половина се поминува само с хайдутлък. Кой не познава гръцките търговци и тяхната честност!“³⁵

Чувствува се в тези редове раздражението на гъркофоба, хвърлил в един кош и духовенство, и политици, и народ и заявил от името на всички българи („освен ония, които имат жени гъркини и деца гърчета“), че никога потомците на Крум и на Петрикъл няма да се срещнат като братя, за да се разберат християнски върху правата си на Балка-

ните и да изградят една федерация, която би ги препоръчала като добри европейци. Напоен още от Пловдив с презрение към мнимите елински благородници, за които българинът остана недосялан роб, Каравелов запазва предубеждението си докрай дори когато в угода на един скъп блян за политически съюз против Турция се показва готов да забрави много и много факти от опита си. По-нататък, като привежда мнението на Голос, Московские ведомости, Православное обозрение, Видов дан, Единствс, той противопоставя на техните съвети стремежа на българите да добият своето народно право, да търсят само своето, и заявява: разбирателство с патриаршията, която иска от българите да пожертвуват Тракия и Македония, е напълно изключено. „Ако ние да би изградили своята йерархия на историческо, на каноническо и на друго някое допотопно право, то тук би могло да се допусне пристрастие; но ние я градим на народната воля и на най-свещените основания.“ Либералът и демократът Каравелов, заел основанията си от движението на Запад за народностно самоопределение, не иска да знае нищо за доводите на историци и каноници като Гавриил Кръстевич или Иларион Макариополски; за него стига естественото право и самочувствието на нацията. Шом самото фенерско духовенство ни е нарекло „схизматици“ и ни е отлъчило от „Великата черква“, от само себе си следва, че „българските епархии в Тракия, в Македония и в Албания трябва да се отделят от патриарха и да се съединят с екзархията“. Ако руският черковен вестник ни съветва за умереност, това е само риторическа фраза, зад която се крие препоръката да пожертвуват българите някои свои епархии на Фенер. „Всичко или нищо, отговаряме ние“,³⁶ приключва Каравелов полемиката си.

И през 1874 г. Независимост остава при това разбиране, продължавайки да оправдава българското непризнаване на схизмата, чисто народния характер на движението против патриаршията и верността към православието, въпреки католишката пропаганда. Какво трябва да правим? — пита се Каравелов, като разглежда пречките, създавани от някои европейски сили за заздравяване на екзархията. И отговорът от февруари с. г. е: тези сили не се въодушевяват в политиката си на Изток ни от братство, ни от приятелство, ни от човеколюбие, а само от своите държавни интереси и търговски сметки. Ние пък трябва да мислим само за своето право, като го отстояваме непоколебимо. „Българите трябва да защищават своето православие и да не излизат от своята досегашна програма“³⁷ — съветва той веднаж. И втори път, все тогава: „Българският народ е длъжен да се държи за схизмата и да не излиза от нейните граници. Гръцкото духовенство няма власт над схизматиците. Колкото за правителството, то това правителство ще бъде победено само от нашето постоянство и от нашето разумно съединение.“³⁸ Трети път, през юни 1874 г., Каравелов се чуди на наивните, които смятат, че между българи и гърци щяло да се дойде рано или късно до братско съгласие. Като оставим настрана „историческите факти, т. е. историческите злодейства на гръцкото духовенство“, мисли той, и се спрем на съвременните събития, трябва да признаем, че българският народ, тъй религиозен, се е показал много търпелив, щом е бил „доведен до днешното критическо положение не чрез турските зверства, а чрез гръцките шарлатанства“. Каравелов твърди още: „Ако то-

зи религиозен народ се е решил да свали от шията си фанариотското иго и ако преследва своите духовни притеснители с такова ожесточение, то неговите неволи трябва да са били страшно жестоки.“ И заключението е: не българите, а патриаршията би трябвало да се нарече еретическа и схизматическа.³⁹ Но Катков от Московските ведомости, който в 1860 г. бил един от най-горещите защитници на българите по черковния въпрос, се е обърнал от 1872 г. насам против тях, за да поддържа вече не само турската империя... Това обаче не може да се взема за меродавно руско мнение: печатни органи, като Голос, Русский мир, Биржевы е ведомости, стоят на другия полюс и не споделят славянофилските утопии.⁴⁰ Ако гръкофилският Phare du Bos phore разпространява версията, че българският народ се вълнувал не поради фанариотското иго, а поради руското влияние, насочено към установяване на българско царство всред турската империя, Каравелов смята това за клевета: тъкмо такава плитка клевета, каквато е и слухът, че Русия искала да се унищожи схизмата, за да може да послаянчи Изток и разшири владичеството си. „Схизмата е толкова полезно за българския народ събитие, което не би му направили и най-искрените негови приятели.“ Последиците от нея са, че българите ще се избавят окончателно от фенерската опека, ще тръгнат по своя естествен път на развитие и ще спасят завинаги народността си. „С една дума, схизмата е дотолкова драгоценна за българския народ, доколкото е тя убийствена за гръцките харамоеди и за панелинистическите цели.“⁴¹ Свободният от верски фанатизъм политик не е могъл ни най-малко да се съгласи с консервативните патриоти, загрижени за единството на православната черква, и заедно с мнозинството светски и духовни водачи на народа е оставал при твърдото убеждение за правилно избрания от екзархията път.

3

Интерес към създаването на „Българско книжовно дружество“⁴² — Планове и препоръки на Берон, Априлов, Кръстевич, Раковски. — Проект на К. Петкович, Натанаил и др. — Цанков от 1852 г. за „Българска матица“. — Събитията от 1867 г. и подновената идея за книжовно общество в Румъния. — Проектоуставът на Васил Стоянов. — Домогвания на букурещките и одеските български първенци. — Събранието в Галац през 1869 г. и становището на Л. Каравелов и на революционната група. — Поведението на Хр. Георгиев, водач на „седемте старци“. — Събранието в Браила и откриване на Книжовното дружество на 1 октомври 1869 г. — Каравелов в опозиция към ръководителите на дружеството. — Причини за нея: телеграма до Али паша и дописки против редактора на „Свобода“. — Изобличителни статии на Каравелов против В. Стоянов и В. Друмев.

Покрай големия въпрос за нравствено-верското освобождение, решаван на широка основа и от цял народ вътре в България, имало е и друг един важен културно-национален въпрос, който е занимавал също тъй живо умовете, макар и в много по-ограничен кръг, и то предимно вън от отечеството. Това е бил въпросът за създаване на едно общество, което би имало за цел правилната насока на българското по-високо образование, на българската книжнина и на българския литературен език.

Каравелов взема още от самото начало присърце тази идея, тъй

близка до неговите собствени планове и тъй пълна с обещания за по-вдигане умственото равнище на народа ни. Знаем ли как той е скъпал за насаждане на съвременна положителна наука у нас и как старанията му в тази посока не са пресеквали дори по време на трескавата му революционна пропаганда, не остава нищо чудно в усилията му да подкрепи проекта за едно тъй необходимо академично учреждение. Основано към края на 1869 г. в Браила под формата на Българско книжовно дружество, проектът за това учреждение е бил много по-отрано предмет на обсъждания между просветните дейци, във връзка главно с нуждите на учебното дело. Както излагам обстойно в отделен труд върху историята на Книжовното дружество — и тъкмо тога ми налага да бъда тук по-кратък по предмета, — по-старото поколение български възрожденци, от Берон и Априлов до Славейков, Кръстевич и Раковски, са отделяли голямо внимание на въпроса за разработката на българския книжовен език и на българската книжнина, съзнавайки добре, че от неговото правилно разрешение е зависел в значителна степен ръстът на образованието и науката у нас, с всичко там, което е определяло достойно място на българския народ между възкръсналите за ново историческо битие народи. Берон е мечтаел в 1824 г. (когато отпечатва своя пръв български буквар) за едно „филологическо дружество“, което би се заело да издаде най-необходимите училищни пособия и да състави една българска граматика при участието на най-просветените ни сънародници: Кръстевич е препоръчвал в 1844 г. основаването на една същинска българска „академия“ по примера на сродните научни организации в Европа пак със същата задача (граматика и речник на езика ни, превод на най-потребните учебни ръководства от елементарните до тези за висшите науки); Априлов, който толкова заляга за установяване на книжовния ни език, е предвиждал в плана си от 1844 г. за Габровското училище превръщането на това учебно заведение в университет, гдето би се дал подтик на научната мисъл и на книжнината у нас, като професорите имат на разположение богата библиотека и дори печатница; а Раковски е агитирал през 1857 г. в Одеса за едно „Българско учредничество“, в което учени българи биха издавали политически вестник, литературно списание и разни учебни книги, при което постепенно тази организация е трябвало да се превърне в „Дружество словесности“, по образец на такива дружества у славянските народи на Австрия.

Към 1852 г. двама малко известни дотогава родолюбци, Константин Петкович от с. Башино село при Велес и Натанаил (Нешо Стоянович, после охридски и пловдивски митрополит) от с. Кучевица при Скопие, замислят основаването на една Българска матица в Цариград, с програмата и задачите на славянските „матици“ в Будапеща, Прага и други градове на Австрия. Тези матици, създадени за разпространение на книжнината и просветата между изостаналите в културния си живот и лишени от държавна независимост народности, са играели голяма роля за пробуждането на борческо национално самосъзнание. Запознавайки се във Виена с Драган Цанков, свищовеца, тъй известен отпосле, който печатал тук една българска граматика на немски език (1852), Петкович и Натанаил го привличат за сътрудник в патриотическия си план — да издават вестник и годишен календар на български и да открият българска печатница в турската столица.

Натанаил съставил и проект относно събирането на средства за целта и относно начина на употребата им и с него той запознал по-видните и заможни българи в Браила и Одеса. Но събитията в навечерието на Кримската война заставят тримата приятели да се откажат временно от предприятието си до настъпване на по-благоприятни обстоятелства. И понеже последните закъсняват доста, пъргавият Цанков се решава да постигне сам начертания по-рано план. Към края на 1856 г. той основава в Цариград с помощта на двама родолюбиви търговци, Коста Маринов и Коста Славчев, една Община за българската книжнина, която трябвало да има свои действителни и спомагателни членове, с начална вноска от 1000 и от 100 гроша, която замисля да издава един годишен „Месецослов“ и едно „Периодическо списание“ и която е трябвало да се грижи постепенно за отпечатването на достъпни по цена училищни и черковни книги, за събиране материал за български речник и за установяване на книжовния български език чрез размяна на мнения между учените ни сънародници. От така начертаната програма постигнати биват само две неща: първо, издаването на Месецослов за 1875 г. и, второ, започването от януари 1858 г. на списанието Български книжици под редакцията на калоферца Димитър Мутев, доктор по философия от Берлинския университет. Цанков и Натанаил се оттеглят напълно от тези почини, щом ги виждат в ръцете на по-подготвени за целта българи, каквито покрай Мутев са били още Г. Кръстевич и Т. Бурмов, по-късни редактори на списанието. Но списанието не отива по-далеч от края на 1860 г., ставайки жертва на слабата поддръжка от абонатите си и на липсата от добри сътрудници между писателите. Нито съдържанието на органа е отговаряло що-годе било на вкуса на слабо грамотните читатели, било на сериозните интереси у по-високо образованите — Книжиците не са знаели точно кому е трябвало да угаждат, нито съзнанието между състоятелните и интелигентните българи за ползата от такъв орган е било тъй вкоренено, че да се намерят средства за редовното им издаване и за възнаграждение на редакторите и сътрудниците. Както почти всички списания и вестници у нас до Освобождението, така и Книжиците не могат да продължат съществуването си за по-дълго при убийствената апатия на едно общество, което не е чувствувало потребността от тях и не е било склонно да закрепим материално периодическите ни издания дори когато на отговорно редакторско място са заставали личности като Фотинов, Славейков, Раковски или Каравелов, изпълнени от благородна ревност да служат с перо на високия си национален дълг.

Между това раздвижването всред българите към 1867 г. дава нов тласък на старата идея. Събитията в Турция и в Европа, с четите на Хаджи Димитър и други воеводи, с мемоара на Тайния комитет за един турско-български дуализъм, с борбата на чехи и други народности в Австрия за областна автономия или федерация и конституционни свободи, с обединението на Италия около Пиемонт и при Виктор Емануил и т. н. създават напрежение и очаквания у нас, които подтикваат някои млади патриоти да се замислят как най-правилно народът ни би могъл да се подготви за бъдещата си независимост. Покрай засилената революционна пропаганда и черковния въпрос имало е място и оправдание за една чисто културна дейност, насочена

към насаждане на науката и поощрение на литературата, към национално-историческо осъзнаване и към възпитание на народа с оглед към нуждите и дълга му в едно освободено отечество. Мислейки тъкмо така, студентът в Прага Васил Стоянов, родом от Жеравна (1839), се решава да заработи за възобнова на угасналата „Община за българската книжнина“ в Цариград, но като се пренесе нейното средище другаде, именно в Румъния. Подтикнат е бил той за това си решение от съветите на видни политици, публицисти и учени в Чешко, като Палацки, Ригер, братя Грегър, Ханка и др., които са работели енергично за възраждането на народа си във всяко отношение и в книжовните органи, на които той е печатал статии върху напредъка на българите на политическото и културно поле. Привърженик по-скоро на мирната просветна пропаганда, отколкото на революционните предприятия, Стоянов споделя в среща с младия български учен Марин Дринов, родом от Панагюрище (1838), който се е намирал на научна обиколка в Европа, своите разбирания и намерения. При неочаквано съвпадение на мненията и на ентусиазма за народополезна работа по легален път двамата приятели се заемат да основат едно Книжовно дружество извън България, което да догонва целите на славянските „матици“, като издава и едно сериозно списание. Обзет от нетърпение да изпълни по-скоро плана си, Стоянов напуска Юридическия факултет, преди още да го е завършил, и потегля от Прага за Букурещ. Пътувал той със средства, отпуснати от Добродетелната дружина, тъй като тя в лицето на Хр. Георгиев го е тъкмяла за редактор на проектирания си вестник. Но, без склонност да се предаде на публицистика и политика, Стоянов отхвърля предложението на дружината и предприема през пролетта и лятото 1868 г. голяма обиколка из Румъния, за да сондира почвата за своя замисъл сред българската колония в по-големите градове. Уверявайки се в родолюбивите чувства на пръснатите навред сънародници емигранти, той се озовава и в Одеса, гдето е трябвало да изпита намеренията и на местната българска среда. Получил тук пълно насърчение от видните патриоти Николай Миронович Тошков, Стефан Тошкович, Васил Рашеев, Николай С. Палаузов, Константин Н. Палаузов и други при обещана значителна помощ за проектираното дружество (20—30 хиляди рубли), Стоянов се завръща в Румъния и се спира в Браила.

Тук условията му се струват най-благоприятни за един български културно-просветен център. В този пристанищен град именно са живели търговци, като Никола Ценов, Стефан Берон, Коста Попович, Маринчо Бенли и др., както и интелектуалци, като Добри Войников, Васил Попович и Драгой Великсин, които приемат с въодушевление идеята за новото народно дело. Те одобряват проектоустава за Книжовното дружество, изработен от Стоянов през 1867 г., така че Стоянов е могъл вече с нова надежда за крайния успех да се завърне в Букурещ, за да спечели и Добродетелната дружина за идеята си. Но този банкерско-чорбаджийски кръг не е бил ни най-малко съгласен да се установи дружеството извън Букурещ и да попадне в чужди, а не негови ръце. Главното му съображение е било: да не остане предполагаемият голям капитал на дружеството в разположение на одесчани или на браилчани, в случай че при тях се осъществи хубавият проект, способен да спечели симпатиите на пожертвуватели отвсякъде. За да

не би да се изплъзне от влиянието им дружеството, което е обещава-
ло да бъде важно национално предприятие, „старите“ около Христо
Георгиев побързват да съставят своя проект за него редактиран така,
че цялата дейност на действителните членове на дружеството да бъде
поставена под тяхната опека и всички събрани суми да се управля-
ват по волята на Добродетелната дружина. Стоянов туря през октом-
ври 1868 г. одесчани в течение на този план, тъй малко способен да
вдъхне доверие извън Букурещ, и в резултат настъпва голяма обтег-
натост между Букурещ и Одеса, между българските първенци тук и
там, еднакво ревниви да ръководят неограничено и своекористно бъл-
гарските политически и културни дела. Разменени биват редица писма
относно седалището и управата на дружеството, при което букурещ-
ките първенци обещавали хиляда австрийски жълтици като първа по-
мощ за него, ако то бъде устроено по техния проект. Завръщайки се
в Букурещ, Стоянов се натъква на решително упорство от страна на
Христо Георгиев и компания, все по-малко склонни да сътрудничат на
едно общополезно дело, щом то не се намира под прекия им надзор.
Този път и „младата партия“ в Букурещ проявява своите права, ту-
райки се в рязка опозиция към претенциите на мнимите „нотабили“,
които странели и в политическите си, и в общественно-благотворителни-
те си действия от участието на революционната емиграция, групирана
около в. Н а р о д н о с т. На събранието, свикано от „младите“ в чита-
лище Братска любов на 11 юни 1869 г. и председателствувано от На-
танайл, бива порицано становището на „старите“ и одобрен одеско-
браилският проект за дружеството, при което тутаткси се открива и
подписка за него, като събраните суми се изпращат на Н. Ценов в
Браила. Каравелов е присъствувал навярно на това събрание и е под-
държал изложението на Стоянов, ако съдим по писмо на Стоянов до
Д. Ценович, в което Каравелов е наречен „побратим“.⁴³ Тъкмо тогава
е настъпил и разривът му със „старите“ по въпроса за издаването на
в. О т е ч е с т в о, при което в Н а р о д н о с т се явява и обвинението
му срещу тях със заявлението, че не бил ставал никога чуждо оръдие

„Старите“, далеч от мисълта да се откажат от стремежа си за
овладяване на дружеството, и вдигайки и слагайки „младите“ като
„луди глави и вагабонти“, свикват през август 1869 г. събрание в Га-
лац, на което присъствуват делегати от Букурещ и други градове; но
до някакво решение не се стига. Между това от Одеса Каравелов из-
праща до Д у н а в с к а з о р а анонимна статия, озаглавена „Старата
опозиция срещу напредъка на народното ни развитие“ (10 август), в
която се подлага на остра критика консервативният и ретрограден дух
на букурещките първенци, възпитаници на фанариотската школа. От-
давайки възхвала на първите български будители, на Неофит Хилен-
дарски, Неофит Рилски, Драган Цанков, Георги Раковски (особено на
последния), на тези, изпълнени от нов дух, ратници за съживяване на
българщината, той изобличава чорбаджиите, получили отхрана при
гръцките епископи и попове, като врагове на напредъка и като поклон-
ници на личния си груб интерес. „Не ги вярвайте, пише Каравелов,
ако ви казват за лице на днешното време, че са българи, че желаят
доброто на народа си: те ви лъжат, вникнете в работите им, и ще се
убедите, че в тях българско народно чувство не съществува.“ И като
изтъква бързия развой на училищата и книжнината у нас през послед-

ните пет години — един развой, надминал всичко направено по-рано за петдесет години, — авторът продължава: „Надеждно е наскоро да се открие и Българско книжовно дружество, на което главна цел е да разпространи между българите правилно образование и истинска наука. Уверени сме, че всякий родолюбив българин ще го посрещне на радо сърце и ще вземе ревностно участие; само неприятелите на българското развитие ще бъдат незадоволени от това дружество и ще употребят враждебните си средства за дано го съборят.“⁴⁴

Че Каравелов излиза не само от личната си субективна преценка за неща и лица, че той вижда в истинския им образ враговете на новия благороден почин, подет от Васил Стоянов и подкрепен горещо от „младите“, става ясно от всичко, което узнаваме за по-нататъшната съдба на Книжовното дружество. Доколко „старите“ проявяват сляпа неприязън към противната страна, опълчила се срещу егоистичните и коте-рийните им домогвания, показва мнението на Христо Георгиев в писмо до съчувственика му Найдено Геров от 14 януари 1870 г.: „Коги чувате за младите от тука трябва да знаете, че тие не са други освен Касабов, Каравелов, някой си Мънзов, Цанков на Драгана брат и Димитър Ценовича... Тия са, дето са напъват да се представят кату партията на младите, и то не за друго (а) за пари, дай му пари, че и против баща си пиши. Каравелов сега глади сърбите, за да му дават кокал.“⁴⁵ Отрекла така всеки морал и всеки идеализъм у „младите“. Добродетелната дружина (т. е. „седемте старци“, по обикнатия израз на Каравелов) прибегва до всякакъв род клевети, за да ги очерни пред общественото мнение в България, и до безскрупулни интриги, за да ги представи пред руското правителство като неблагонадежден русофобски елемент, възприел конспиративно-революционната тактика в освободителното движение. Хумористичният Тъпан, редактиран от Мънзов, карикатури през август 1869 г. „старите“ като оръдие на руския дипломатически агент в Букурещ и спирачи на делото, подето от Книжовното дружество в лицето на Васил Стоянов и Каравелов; а последният в своята Свобода излага обстойно конфликта между двете страни, във връзка със злоупотребата на народни дарения и с учредяването на Книжовното дружество. Той пише между другото (юли 1870 г.): „Младата партия твърде често се е карала със Старата и молила е г. Христо Георгиев да даде смятка за оставените в ръцете му суми; но Христо всякога е казвал: „Аз не съм длъжен да давам смятка на вагабонти... Вие искате да дам тие пари в ръцете ви, за да ги хапнете!“ Но ние явяваме пред всичкия свят, че младата партия не желае да се дават ней завещаните суми, а да се дадат в някой европейски банк, защото капиталът ще бъде осигурен... Опитът е нас научил да бъдем по-осторожни, защото колкото народни работи и да са се захващали у нас, то всичките са имали жалостен конец, защото капиталите са били в частни ръце.“ И след тези пророчески думи — с оглед към самото Книжовно дружество, доколкото други чорбаджии-покровители, тези от Одеса, наистина го провалят по-късно чрез пазените от дружествени суми, — Каравелов забелязва: „Ние сме уверени, че г. Хр. Георгиев се нарича русофил само и само затова, за да го защитава руският консул от Младите, за да не отнемат Младите от него народните пари... Че букурещките седем се грижат твърде малко за народа и за неговото добро, а най-големите грижи им са

техните кесии, това свидетелствува Българското книжовно дружество, в което тие не приеха никакво участие, и не приеха само и само затова, че членовете на дружеството се не съгласиха да дадат капитала на дружеството в техните ръце.⁴⁶

На събранието, свикано в Галац на 25 септември 1869 г., за което като делегати на читалището „Братска любов“ в Букурещ били определени Л. Каравелов и Д. Ценович, „старите“ претърпяват пълно поражение. „Младите“ се налагат с директивите: да не се занимава събранието изобщо с проекта на букурещките нотабили, водени от Хр. Георгиев, и да се отхвърлят всякакви промени в проектоустава, приет вече от одесчани, браилчани и други български общини, ако с това би се ограничила свободата на действие на Книжовното дружество. Недоволни от хода на обсъжданията, представителите на „старите“ се оттеглят от участие в заседанието, при което Христо Георгиев се зарича да стори всичко, за да не бъде нито сега, нито по-после утвърден от румънското правителство уставът на дружеството — нещо, което и наистина бива изпълнено. Тогава останалите представители пренасят заседанията си в Браила, където от 26 до 30 септември бива приет член по член уставът, като за местопребивание на дружествената дейност бива определена Браила — въпреки протеста на одеския делегат М. Пашев, който държал за Одеса, понеже тук щели да се пазят капиталите на дружеството. Все тогава биват избрани за първи действителни членове на дружеството Марин Дринов (председател), Васил Друмев и Васил Стоянов (деловодител), на които се определила и заплата в размер на 20 жълтици месечно. В настоятелството, което имало да се грижи за материалната част на дружеството, влизат браилчаните Н. Ценов, Ст. Берон, В. Михайлиди, П. Симов и К. Попович. Така Книжовното дружество бива открито на 1 октомври 1869 г.

Несъмнено за победата на „младите“ в борбата срещу „старите“ от Букурещ много допринася и присъствието на Каравелов в заседанията от 27 септември нататък. Подписът на Каравелов стои в оригинала на устава, одобрен тук, и отсега нататък видният водач на „младите“ брани в колоните на С в о б о д а интересите на дружеството срещу посегателствата и интригите на всички, които са поставяли собственото си честолюбие или користните си подбуди над скъпото народно дело. Ще ги брани той и тогава, когато действителните членове се отклонят от насоките, начертани в революционния лагер, за да минат чрез някои действия в лагера на консерваторите туркофили. Ако отначало той порицава егоизма на букурещките първенци, намерили подражатели и в Одеса. където щедрите на думи само дарители не закъсняват да се отдръпнат също от дружеството, понеже то не е поставяло всичките си капитали под тяхно управление, няколко месеца по-късно той има повод да негодува и срещу управата на дружеството, за нейната безтактна намеса в политически въпроси или за мудността ѝ при издаване на П е р и о д и ч е с к о с п и с а н и е. Идва момент, когато по силата на друг род мотиви Каравелов се солидаризира неволно със „старите“ от Букурещ и от Одеса в отрицателната им критика над действителните членове. Именно, ако той е бил възмутен от високомерието на хората от Добродетелната дружина спрямо „младите“, от манията на Хр. Георгиев и компания за менторство, както е бил възмутен и от нехайството им към уставните задължения, които са ги обвързали

да внесат записаната помощ в дружеството — защото тъкмо това невнасяне е парализирало всяка редовна работа в Браила, — все тъй силно е бил той недоволен и от самите действителни членове, когато те изневеряват на началата, скъпи за революционната партия, или когато те проявяват по негова преценка кариеристични склонности и слаба загриженост за преуспяване на дружеството. Имали ли са „старите“ интерес да zlepоставят дружествената управа, за да оправдаят публично отдръпването си и скъперничеството си, Каравелов се е водил от чисто идейни подбуди в своите обвинения и само когато Стоянов и Друмев започват да реагират по-чувствително на напомнянията или укорите му, той стъпва и на лична почва, за да ги отрича и жигосва. От техен поддръжник той се прервърща тогава в техен противник, неуморен в протестите или подигравките си. Първото му приятелство с браилските книжовници, попаднали в опозиция към „старите“, това приятелство на съратници, въодушевени от обща идеална цел и от омраза към коварството на чорбаджиите плутократи, отстъпва бързо на взаимна ненавист, разписвана все по-смело по вина главно на Стоянов, който не само заема становище против революционната борба, но се нахвърля най-несдържано върху Каравелов, търсейки за това одобрение от страна на просветители и реакционери в Букурещ или Цариград, които са имали причини да гонят редактора на С в о б о д а.

Първият повод за остра свада с дружеството и частно с деловодителя му Стоянов идва от поздравителната телеграма, която дружеството изпраша до великия везир Али паша по случай издаването на фермана за екзархията. В тази телеграма от 24 март 1870 г., подписана от настоятелството и от двамата действителни членове, Стоянов и Друмев, се е изказвала признателност към султана и Али паша за възстановяването на българската независима йерархия и се е въздавала похвала към последния за „добротворните и спасителните“ му дела, които привличали от 20 години „особеното“ внимание на всичките просветени българи⁴⁷. Подобна телеграма е била подадена по-рано навярно по внушение от Стоянов и от българската община в Браила чрез първенеца Г. Желязкович.⁴⁸ В две анонимни дописки до в. Турция, орган на благосклонно гледания и материално подкрепения от турското правителство Н. Генович, тъй силно мразен от Каравелов, Васил Друмев е намирал, че дружеството било „оценило мъдро великите милости“ на султана към българския народ и че то, като съставено тъкмо за нуждите на този народ, имало основания да се радва на „пълното съчувствие“ на турското правителство... И понеже С в о б о д а е изказала още на 12 март възмущението си от химните, нагласяни отвсякъде към това правителство за задоволителното разрешение на черковния въпрос — химни незаслужени,⁴⁹ понеже въпросът е бил в действителност само спъван от турците в течение на 20 години, — Друмев си е позволявал да хвърли скритом една стрела против скептичния революционер, изказвайки надменно пренебрежението си към мненията му и характеризирайки вестник С в о б о д а и политиката му с пословицата: „Кон духа, вятър вей.“ Изобщо, мисли Друмев, редакторите на българските вестници в Румъния (и той е имал пред вид толкова С в о б о д а, колкото и органът на „старите“ Отечество) „не са за нищо друго способни, освен да бърбят, без да знаят що бърбят и защо бърбят“.⁵⁰ Но толкова любоугодничество към една тиранична

власт и толкова късогледо подценяване на революционната тактика и на нейните идеолози в Румъния не са могли да не смятат, да не възмутят Каравелов, особено когато той узнава, както се вярвало тогава, че дописките в предателската Турция са излизали от перото на Васил Стоянов, и без това познат като упорит ревнител на една политика за споразумение с турците. И тогава той, който е заявявал в мнимо писка от Цариград, изпратена на 17 март: „Тоя ваш постъпък (думата е за адреса до Али паша) е не български, не християнски, не човечески“, излиза в друга псевдоцариградска дописка на 14 май да демаскира туркофилите от Румъния и от Цариград, твърдейки: Да очакваме от турците да ни дадат каквито и да е правдини е и смешно, и грозно... Българите не искат никакви дуализми, никакво единение и никакво съединение а la Михайловски; но искат свободен живот и либерално човеческо управление. Който мисли другояче, той е враг на народът си и ние го не почитаме като българин и като човек. Или с нас, т. е. с народът, или против нас, т. е. против народът.“⁵¹ Из живото си съзнание за единствено спасителната революция и под пряното впечатление на подхванатото от Левски комитетско дело, Каравелов не е могъл да бъде безразличен към примирението на дейци отсам и отвъд Дунав. През юли 1870 г. в дълга статия за Книжовното дружество, в която иска да разпреди справедливо отговорностите по застоя му, във връзка с охлаждането на публиката към него и с грешките му отскоро, той изтъква три главни причини за недоволство в случая: първо, личното неразположение в известни среди към действителните членове на дружеството; второ, хитрата тактика на някои крупни дарители да оправдаят чрез разни мними предлози отказа си от помощ, така че и „париците им да останат и съвестта им чиста“; и трето, разочарованието на онези, които са мислили да извлекат някаква материална полза от това обществено дело, но са останали излъгани в надеждите си. Сам Каравелов не е спадал ни към една от тези три категории критици на дружеството. Той е намирал, от една страна, че дружеството било тъй необходимо за българите, „както е необходимо слънцето, което ни свети и грее, и както е необходим хлябът, който ние ядем“, защото то трябвало да насажда истинска наука и да сгрупира и води всички по-млади дружества и читалища у нас с подобни задачи; но той е недоумявал, от друга страна, защо дружеството, наместо да захване с „малките неща“, с буквари, аритметики, географии, физики, ботаники и т. н., се е залавяло с големи неща, с Периодическо списание и Сборник от студии, от които впрочем още не било се появило нищо, и защо се подавали адреси до Али паша и писали статии в близките до правителството в Цариград вестници, когато това съвсем не е влизало в задачите на действителните членове. „Не това ние очаквахме от дружеството!“⁵² — завършва статията си Каравелов.

Гневът му срещу Стоянов и Друмев заради интригите им в печата и заради забавянето на списанието избухва по-силно, когато той узнава от една браилска дописка за нова неприязън от страна на Стоянов, преляла чашата на търпението. В дописката до С в о б о д а от 18 август, писана може би от Христо Ботев, се е твърдяло, че Стоянов се бил дотолкова забравил в самомнението си, че злословел против всички умни хора и честни граждани, които си позволявали да на-

мират някакъв недостатък в делата му, и частно С в о б о д а окачествявал като „вагабонтски журнал“, издаван „само за да компрометира българския народ пред дебелия сянък“. „Кой е тука крив, г. редакторе? Вие ли, които пазите българския народ и защитавате неговите интереси, или тоя господин, който става оръдие ту на руси, ту на турци за своите лични цели? ... Не е зле, ако попитате действителните членове на Бълг. кн. дружество, що са те изработили досега. Периодическо списание се мъти цяла година, а още третият лист не е напечатан.“⁵³ Месец по-късно Каравелов отбелязва появата на първата книжка от списанието, без да се спре обаче на съдържанието ѝ и каже добра или лоша дума, а към края на октомври 1870 г. той излиза с дълга полемична статия, в която Стоянов е обсипан с презрение заради хулите и туркофилството си, както и за идеята си (идея и на другите двама действителни членове — Марин Дринов и Друмев) да бъде пренесено Книжовното дружество в Цариград, понеже Румъния се е оказвала неблагоприятна към него. Против Стоянов са се чували отвсякъде оплаквания за несдържания му език спрямо Каравелов, но последният не е печатал дълго дописките по този случай, за да не се пръска „ужасната воня“⁵⁴ от смазването на една литературна дървеница. „Нека ни избави господ от толкова врагове, ако благоуханието на тяхното мъщение и да срещаме на всяка крачка.“ Когато обаче Стоянов започнал да подвежда с интригите си дори в М а к е д о н и я, Каравелов не се стърпява и решава да се разправи основно с него, не-поправимия клеветник. И той повдига укор, задето Стсянов и Друмев не са се съобразили с предписанията на дружествения устав относно редовността на изданията, задето те са влизали в тайни преговори с турската власт за пренасяне дружеството в Цариград мимо знанието на членовете основатели, задето са поддържали връзки с паднали морално публицисти като Генович, задето са агитирали най-безсрамно между българите в Румъния да се бойкотира в. С в о б о д а. задето техните възгледи по много въпроси са оставали далеч от духа на времето, и т. н. „Да говорим повече за действителните членове на дружеството ние не желаем, ще кажем само, че ни един леш не може да се укрие, защото неговата собствена воня ще да го издаде.“ Наскоро Каравелов е имал удовлетворението да бъде аргументирано защитен срещу своите клеветници и от Ботев, с дописка до С в о б о д а от Браила, печатана на 11 ноември 1870 г.⁵⁵

4

Обвиненията на Хр. Ботев и самозащитата на В. Стоянов. — Непрекъснато удари върху Книжовното дружество от страна на Каравелов. — Причини за упадък на дружеството и оправдания за критиката по дейността му. — Неизменни грижи на Каравелов за умствения напредък и учебното дело в отечеството. — Утилитарно-хуманитарен и революционно-демократичен идеал. — Уредба и програма на българските училища. — Възможно ли е умствено развитие без политическа независимост? — Възхвала на положителната наука, по немски и англо-американски образец. — Българските училища в Румъния. — Насоки на новото образование в Европа, в духа на рационализма и реализма. — Каква трябва да бъде учебната програма в гимназиите.

Настроението против Книжовното дружество било поради злополучната му телеграма до Али паша, било поради анемичната му дейност и все по-нервната и безразсъдна полемика на деловодителя му

Васил Стоянов, който проявява рядка способност да печели врагове, стига дотам, че на 24 септември 1871 г. Стоянов се оплаква горчиво пред приятеля си Григор Начевич във Виена от нападките на Добри Войников, Христо Ботев, Великсин и „други такива хайти“, от ръкописните или печатните техни памфлети и от грубите закани на някои хъшове да го довършат като враг на народа си. Оставим ли настрана писаното в дописки и в загубени хумористични листове, като Хитър Петър и Кърлеж, интерес представлява за характеристика на общия повик против Дружеството един отделен печатан лист на Ботев, датиран от Браила, 29 септември 1871 г.⁵⁶ В него младият публицист, току-що преустановил своята Дума, подлага Стоянов и сътрудниците му на съдържана в изразите, но безпощадна по същество критика, от която иначе лъха искрена преданост към задачите на самото дружество. Ботев, излизайки от установените положения на това дружество, намира, че те били нарушени в много съществени точки. Така напр., ако от всеки действителен член се изисквало да е свършил университет, да се е отличил на книжовно поприще и да бъде известен с „добрите си направления и характер“, Васил Стоянов грешал и по трите неща. Той не само нямал никакво висше образование и никакви научни трудове, но и не бил издал обещаната си отдавна книга върху българската етнография и статистика, за която обаче събрал значителна сума от абонатите, оставяйки ги жестоко изиграни. После, макар Дружеството да било длъжно да издава списанието си всеки месец, а Сборника си два или три пъти годишно, досега не бил отпечатан ни един том от Сборника, а от Периодическо списание се били явили вместо 20 едва 3 книжки... Тези книжки, при това заедно с възнаграждението на действителните членове, стрували на Дружеството хиляди жълтици... И най-сетне въпреки изрично предвидените от устава беседи и лекции на членовете по разни отрасли на науката, изкуствата и занаятите, нищо подобно не било извършено между друго и поради негодността на Стоянов...

Че Ботев не е бил прекалено пристрастен в случая, личи и от отзива на Иван Славейков, който бил дошъл в Браила на годишното събрание на Дружеството през юли 1871 г. и който в Македония е обявявал обвиненията против Стоянов за близки до истината. Дали Ботев като делегат от Галац на годишното събрание на Дружеството през октомври 1871 г. е държал езика, за който говори в спомениите си от много по-късно Стоянов, не може да се каже с пълна достоверност. За всеки случай не е безинтересно да четем в признанията на Стоянов от 1889 г. пълните със злопаметна досада думи: „О, и днес се възмуштавам от неговата нахална постъпка в заседанията...; и днес още звучат в ушите неговите грозни думи: Българският народ няма нужда от журнали и вестници, а от бунтовници; по-напред дайте политическа свобода на този народ, че тогава му разправяйте где трябва да пише *ъ, ъ и ъ-то*. Той и Любен Каравелов, онзи разрушител на всичко благовъзпитано, бяха причините, гдето българският народ и до днес тъне в невежество. Тези хора заслужават проклетия, а не добра памет, дето не оставиха благовъзпитаните патриоти да вкарат народа в истинския път на просветата. Със своите авантюри те докараха България да се освободи преждевременно...“⁵⁷

Стоянов се е бранил и на времето, и по-късно с принципалното

си недоверие към революционната метода на действие, макар в критиките на Ботев и Каравелов да се е изтъквало не толкова това различие, колкото всичко недостатъчно в дейността на дружеството и некадърността на Стоянов да се справи със задачите си като деловодител. За Каравелов и за неговия талантлив помощник в Независимост не е било трудно да разкрият основните недъзи на противника си и да подкопаят почвата под нозете му така сигурно, щото бързо той се вижда принуден да напусне службата си, като остави за свой заместник хрисимия Васил Друмев. Но критиката в случая постига и този неочакван резултат, че отслабва и без това разклатения престиж на Дружеството, парализирайки и енергията на ръководителите му, така, че то, лишено от материални средства, е трябвало да влачи едно жалко съществуване при твърде рядко появяване на списанието му (12 книжки в цели 8 години). Каравелов, който не оставя да се изплъзне тъй лесно от полемичния му лов един благодарен дивеч, продължава между това непрекъснато да дразни и подиграва Дружеството в лицето на действителните му членове. Като отбелязва например появата на втората книжка от Периодическо списание, той се провиква: „За две години две яйца, но и тие са твърде скъпи, а още повече неудовлетворителни.“ (Първата книжка струвала на дружеството 1200, а втората — 800 жълтици.) А като посочва в статията си за възпитанието от април 1871 г. достойните за всяко внимание на българските читатели трудове по история на Бъкл, Дренер и други авторитети, той намира, че ако дружеството би се заело с тяхното превеждане, щяло да принесе 99 процента по-голяма полза, отколкото с 99 тома „Дриновски открития, Друмевски отхрани и Балабановски риторики.“⁵⁸ Отричайки из предпочитанието си на естествените науки и на сериозната историография всяка стойност на статиите, писани от Дринов, Друмев, Каролев и други автори, в които е долавял някаква мъртва архивистика, Каравелов напада и по-късно, особено във фейлетоните си Знаеш ли ти кои сме?, Дружеството и частно Стоянов, запитвайки веднаж:

„Кажете ми за кой дявол е днешното дружество, когато то не отговаря на своето назначение? Ако това дружество е направено само за прехраната на неговите членове, то по моето мнение би трябвало да се нарече не книжовно, а просияшко дружество... Защо ми са редактори (и още двамина), когато аз от тях нищо не видя, освен интриги, калпазанлъци и всякакви двосмислени истории? Не сте вие за работа, не сте вие за пред хора... Седнали са двама здрави и читави мъже, та ядат наготово... Нямаме пари да издадем букварче което чини не повече от десетина жълтици, а имаме ги да храним двама дембелина“⁵⁹

За научните съобщения и проучвания на Дринов Каравелов има твърде неласкаво мнение. „Наместо да ходим по Неапол и да откриваме мъртвите паметници — пише той, ние трябваше да седнем да съставим или да преведем школските учебници, които трябва да живят хора.“ И друг път: „Дриновите истории са написани не да принесат полза на народа, а да се покажеме пред света, че и ние знаем много и че и ние сме прочели сякакви латински, гръцки, немски, френски и руски книги.“ В цяла България — твърди Каравелов, надали щели да се намерят двамина, които би били в състояние да разберат всичко в черковната и в политическата история на Дринов от 1869 г. „И така за кого са писани тия истории?“ — пита той, който би трябва-

ло да оцени по-обективно тези първи сериозни трудове у нас. „Не знаем“, е отговорът му.⁶⁰ И следва: за българския народ би било по-потребно да се напише една проста и ясна българска история, за да се изоставя вече Царственикът на Паисий Хилендарски...

Порицавайки сурово Стоянов и Друмев, отричайки или осмивайки техните другари Дринов и Бончев, вдигайки и слагайки едните или другите ту като търтеи на общественото благо, ту като реакционери, които развъртават образованите българи със своето унижение пред Виската порта, Каравелов не е и подозирал окаяното положение на двамата действителни членове, принудени да разчитат само на милост от настоятелството за скромната си издръжка и да полагат безкрайни усилия, за да изтръгнат от бездушните одески меценати капиталите на дружеството. И понеже Стоянов не се е отказвал да си отмъщава на Каравелов с дописки в цариградското П р а в о и с разюздана устна агитация в Румъния или България, наричайки го любимец на „тълпата“ и водач на разни „комунисти, нихилисти, пролетариати и други подобни“,⁶¹ Каравелов не му е оставал дължен, посягайки и на личната му чест, и на заслугите на дружеството, като не е намирал почти нищо задоволително в Периодическо списание, въпреки стиховете на Вазов, монографиите на Дринов и Друмев и критиците на Бончев. Дори в 1875 г., когато деловодството на Дружеството и редакцията на списанието са минали върху Тодор Пеев (Стоянов е станал учител в Болград, а Друмев е приел духовно звание при митрополит Григорий в Русе), Каравелов пак не престава в З н а н и е да дискредитира списанието и главните му сътрудници, отхвърляйки не само лошите стихове на Ив. Данев, но и ценната статия на Дринов за азбуката, обявявайки Дружеството за изпаднало в неизлечима летаргия, наричайки Стоянов „бездарен и вятърничав господин“, намирайки повечето статии в списанието равни на нула и правейки общия укор, че дружеството било поставило работите си още от самото начало на фалшиви основи, понеже отказвало да задоволи елементарните нужди на българската просвета, а се заело да става академия, за да подкрепя „мозъчните драгоценности“ на мними учени.⁶² Макар на този укор да е държал и по-рано, Каравелов, без да се стеснява от изобличенията си частно против Друмев, му предлага писмено през 1872 г. да се слее Книжовното дружество с букурещкото „Дружество за разпространение на полезни знания“, основано по това време от самия Каравелов. Друмев, дълбоко оскърбен, отхвърля на 5 септември с. г. предложението за спогодба, като настоява само, и то в сдържано-студен тон, да не иска Каравелов от Книжовното дружество невъзможни неща и да изнася във вестника си само проверени истини вместо безосновни подозрения и лекомислени закачки.⁶³

Събитията от 1875 и 1876 г., с подготвяното бунтовнишко движение и с ясно очертаната военна конюнктура в Европейския Изток оставят на заден план интереса към Дружеството, към неговите неактуални книжовни приноси или неговото печално материално състояние, така че то наистина изпада в някаква скованост, заглъхвайки накрай неусетно при неопределената надежда да бъде пренесена дейността му в една свободна вече България. Какво от причините за упадъка и грешките му трябва да се приписва на злополучния му пръв организатор, с неговата недостатъчна научна подготовка, него-

вата мудна дейност и неговия капризен характер; какво е било там отговорност на настоятелите от Браила и на спомагателните членове от Одеса, присвоили капиталите на дружеството и проявили чорбаджийска всля за диктаторство или бездушно скъперничество по отношение на един институт, в който не са виждали вече никаква лична изгода; и какво най-сетне тук може да бъде вина на сътрудниците в списанието от кръга на умерените просветители и на опозицията към тях всред революционната емиграция, това е в положение да установи и разграничи по-точно само подробната история на този пръв у нас сериозен опит за едно научно общество, предназначено да играе ролята на академия. Частно на Каравелов не може да се отрече искрено желанието да види Книжовното дружество в подходящи ръце и тръгнало в правия път, с оглед към чисто просветените си задачи; но все тъй правилно би било да се признае, че неговата критика, подплатена с много неприязън към действителните членове и вдъхновена от прекалено строги изисквания, е целела далеч отвъд това, което е било наистина полезно и постижимо. В страстта си да оборва идейни противници или да не щади обществено-вредни в негови очи кариеристи той нанася неволно смъртоносни удари на едно дело, което и без това е водело жалко съществуване, поради безразличието на търговци мещанати и липсата на достатъчно писателски сили, способни да изпълнят програмата, начертана от смелите инициатори.

Че интимната мисъл, която движи тези инициатори, е била всякога мечта и на самия Каравелов, показват най-добре многото му статии, посветени в периода от 1869 до 1875 г. на въпроси из областта на образованието и възпитанието, на учебната книжнина и учебното дело у нас. Възприел и в тази точка на програмата и на убежденията си мнението на руските идеолози, загрижени еднакво и за социални преобразования, и за повдигане нравственото и умственото развитие на изостаналите маси, той, който е помнел добре невежеството в отечеството си и наблюдавал слабите проглясъци на научен дух между сънародниците си, е смятал за свой дълг да сътрудничи на общия напредък. Дори когато се е увличал най-силно от чисто политическата пропаганда и е отричал по принцип едностранчивите грижи за просветата, способни да приспят революционните пориви, той пак не е забравял да посочва нуждата от нови насоки на образованието, да насърчава реформите в училището, да обсъжда въпросите на школната и на по-сериозната книжнина с най-голяма любов и с остро критическо зъриране. В една статия на Свобода от август 1872 г. той кори нашите чорбаджии, учители, владии и вестникари, че говорели само за пакостите от въстанията, виждайки в образованието истинското спасение на народа ни, понеже този народ не бил още узрял за независимост. Той се провиква: „Народ се не освобождава с хаджи иванчовци, с балабановци, с бели ръкавици, с продадени съвести, с калугерски бради и с турски чиновници. Нам днес са потребни честни и трудолюбиви апостоли, — а ние ги нямаме.“⁶⁴ Все в този дух той говори в Независимост от 21 април 1873 г.: „Учението е свезано с материалното богатство, материалното богатство, е свезано с правителствените учреждения, а правителствените учреждения са тясно свезани със свободата. В деспотическите държави не може да се развие ни търго-

вия, ни образование, ни литература, ни богатство, ни култура. Азия е пред очите ни. Ние говорим всичко това на ония наши патриоти, които постоянно викат: „Оставете всичко настрана и гледайте само на образованието, на училищата и на читалищата.“⁶⁵ Но само два месеца по-късно, през юни 1873 г., той пише без едностранчиво увлечение: „Почти всичките българи се съзнават, че за нашето нещастно отечество е необходимо по-напред от всичко просвещение или правилно образование; но малцина са се завзели да съставят план и да изчислят средства, които са необходими за осъществяването на народното желание.“⁶⁶ Каравелов е просветител и революционер едновременно, и само обстоятелствата заедно с всичко лично преживяно го подбуждат да изтъква понякога като съществено за целта ту едното, ту другото начало: преди всичко образование, преди всичко политическа свобода. Ако Ботев е напълно чужд на тази антиномия, като отстоява последователно само второто начало, Каравелов със своята гъвкава идеология и своята податлива на разни внушения мисъл може да се движи с леснина по линията на полярната си проповед, за да брани с жар това, което чувства и убеждения на момента му подсказват като най-целесъобразно.

Още в началото на своята публицистика в Букурещ, в статия на Свобода от януари 1870 г. върху образованието и учебните помагала в българските училища, той се изказва решително за необходимостта от рязък завой в тази област. Отхвърляйки практиката на гръцки и турски възпитаници, с преподаването на излишни или случайни предмети (като напр. четенето на „Хиляда и една нощ“ или на някаква „археология“, както и усилията на педанти от руската школа да посвещават учениците (в Пловдив) в тайните на риториката, поетиката, психологията и т. н., той се изказва също и против повърхностното изучаване на френски език (уж за търговски нужди, когато немски език бил десет пъти по-необходим в това отношение, „немската литература е три пъти по-богата от французката“, твърди Каравелов пътем), за да настоява върху такъв подбор на чуждите езици, който би имал приложение в живота и би позволявал основното им усвояване. „На българите е потребно знание, потребна е наука и наука положителна, нефалшива, а не играчки.“ От турците, тъй назадначили, и от гърците, тъй фантасани в старанието си да възвърнат древността, няма какво да учим, мисли той, спомняйки си навярно ученишките си години от Пловдив. „Назначението на българския народ е съвсем друго, неговите стремления и потребности са портивоположни и с турските, и с гръцките и затова на българите е потребна цивилизация здрава, истинната и човеческа, а не маймунство... Само положителната наука и здравата храна (т. е. отхрана) могат да възвисят един народ и да го направят счастлив и велик, а подобно образование ние можем да потърсим у немците, ингилизите и у американците, а никак не в Париж.“⁶⁷ И все тъй, в статия на Знание от 1875 г., въз основа на Дрепер, се твърди: „Ние можем да укажем на нашите читатели само на ингилизите и особено на американските школи, които са достойни за подражание и на които наредбите, системите и програмите могат да ни пренесат съществена полза.“⁶⁸

Поражението на Франция в последната война и успехът на Германия, приписван често на нейните учители и на нейния обществен морал, дават основания на нашия просветител да полага тежест не върху отвлечено-естетическото, а върху положително-критическото и утилитарно образование, за което и последователите на Чернишевски са се застъпвали в Русия.

По-систематично и пълно развива Каравелов идеите си по въпроса в един очерк, озаглавен „Възпитание и образование“, който се печата в Свобода от 13 февруари до 17 април 1871 г., за да намери заключението си едва на 4 октомври 1872 г. (в подновения след дълго прекъсване вестник).⁶⁹ Доколко той скъпи не само за учебното дело в отечеството си, но и за образованието на българските колонисти в Румъния, показва дописката (поправена от него) в Свобода от 27 март 1870 г., в която се критикува надзорът на румънската просветна власт върху българските училища. Докато в много румънски градове, където живеят гърци, арменци или евреи, имало училища за тях, в които се преподавало на езика им, без да ги насилва някой да учат румънски, само за българите, най-многобройно малцинство и приятели с румъните още от старо време, се правело изключение — и то въпреки общите им стремежи във века на просветата и на националното самообразование. И Каравелов иска да се премахне правителственият контрол и възстановят в централното българско училище в Болград правата на българския училищен комитет.⁷⁰ Но като оставим множеството дописки и бележки в Свобода и Независимост по състоянието на просветата и училищата в България, с разкриване на спънките от страна на чорбаджиите ретрогради, на турската администрация или на българската неразбранщина, онази обща и обстойна студия привлича най-много вниманието ни. Позовавайки се между другото на познатия английски моралист Смайлс, чиито трактати за характера, дълга, самопомощта и т. н. са добили голяма популярност в цяла Европа, Каравелов очертава в едри линии новите насоки на образованието и възпитанието в духа на строгия рационализъм и реализъм. Като най-важна задача на учителя тук се определя създаването на „твърд характер и на деятелни граждани“. Централна способност у човека е силната воля, тоя живец на всяко наше развитие и на всеки наш стремеж, както показва напр. делото на великия Линколн, чиято личност е тук биографски обрисувана. Макар да не споделя някои възгледи на Русо и на Спенсер, Каравелов все пак приема тяхната възпитателна система като най-правилна, понеже тя изисква да се даде на детето пълна свобода и да се насочи то към самостоятелност, стига само родителите да му разясняват причините на едно или друго поведение, на едно или друго явление в природата и да го приучват към правдолюбие. В съгласие с позитивиста Дрепер той се обявява против прекомерното развиване на въображението у детето, в ущърб на разсъдъка: „образованият народ и истинно развитият човек“ подчиняват по правило въображението на разума и търсят в природата скритата закономерност.

Относно програмата в гимназиите нашият реалист взема решително становище против догматическите предмети — свещена история, черковна история, катехизис и богословие. За християнина е достатъчно, ако той изучи само Христовото учение въз основа на еванге-

лието, без да се грижи за Стария завет и за историята на еврейския народ. Той е и против граматическото обучение, както го излагат Н. Геров, Й. Груев или С. Радулов, в разрез с духа на живия език и на народните говори, останали все още недостатъчно проучени. Колкото до географията и историята, те трябва да се схванат откъм своя научен и критичен характер, а не откъм сухите си факти или непотребната си мъгла, издухана в последните десет години от историци като Бъкл, Дрепер, Вернеке и Струве, чиито съчинения заслужават гореща препоръка. Трябва да се съжалява за слабата застъпеност в нашите програми на математиката и на естествените науки, към които е наложително да се добави и съвсем забравената физиология. Вместо риторика, пиитика и теория на словесността, отдавна вече изхвърлени от европейските школи, трябва да се въведе „история на книжествеността“ или „история на умственото развитие на човека“, като се използва Всеобщата история на литературата от Шер и История на славянските литератури от Пипин. И понеже училището има за задача не само да дава знания, а и да развива самостоятелен дух, с любов към истината и труда, полезно е да се вземе бележка от препоръките на педагозите Хербарт, Бенеке, Дистервег и др., тласнали в нова посока възпитанието, с надмощие на разума и на волята, с изработване на нравствен характер и с пробуждане на енергията и на уменията за практическо прилагане на всичко научно. И тук се привежда максимата на великия Гьоте: „Всяко нещо, което само обогатява нашия ум, без да е приложимо на дело, не само не принася полза, но може да причини и вреда.“ В послесловието на статията си Каравелов изтъква неотложната нужда от реформиране на нашите учебни заведения и на тяхната програма, като с това се заемат Книжовното дружество в Браила и цариградското Читалище. Той съветва да се прочете и статията на Н. Бончев „За училищата“ в трета книжка на Периодическо списание, с пожелание: тя (която в началото си щастливо е допълняла неговите собствени мнения) да се препечата във в. Македония или да се издаде в отделна брошура, за да стане навсякъде достъпна.

Връщайки се две години по-късно в Независимост от юни 1873 г. на въпроса за устройството на нашите училища. Каравелов изтъква като техен главен недостатък, спънал и образование, и възпитанието, честото сменяване на преподавателите, в угода на чорбаджиите или на общинските управи, които нямат никаква представа за нуждата от тази или онази програма. „У нас съществува страшен хаос. Всеки учител има своя система, всеки настоятел има свой кеф, а всяко село има свои обичаи.“⁷¹ Необходимо е да се установи еднаква програма за всички български училища, чрез съвещания на учителите на един общ събор, както е необходимо и подготвянето на учителския кадър в една новооснована висша педагогическа школа. В друга статия от година по-рано Каравелов е препоръчвал между другото: да не се отделят духовните училища от светските, понеже „на българския народ са потребни не фанатици и не аскетици, а честни и трудолюбиви граждани“ (архипастирите са из народа и образованието им трябва да бъде „българско и човеческо“); да бъдат първоначалните училища общи за всички класи, понеже те имат за задача „не да образоват, а да възпитават“; и да

станат гимназиите общообразователни, понеже от тях трябва да излизат преди всичко хора и граждани, като само в последния клас се изучават специални предмети, нужни за практическия живот. За учители, техници и духовни пастири могат да се откриват и специални школи извън гимназиите.⁷² Каравелов се обявява решително против мнението, което се поддържало в българския отдел на цариградския *Левант таймс* от 1874 г., а и менно: да бъдела програмата на училищата нагодена различно за петте главни съсловия в Турция, като простият народ остане без сериозно образование или се задоволи само със земеделски познания. По тази рецепта щастливо щели да живеят само политическите среди и административните власти от най-горната категория, в ущърб на производителните съсловия и на покорните народности.⁷³

5

Новата възпитателна система: потребни са волеви личности, твърди характери, а не морално и умствено недъгави поколения. — „Да са живи естествените науки! Да е жива аритметиката“. — Песимистично гледище върху българската литература и журналистика в Турско. — Първо политическа свобода, а после свободно образование. — Възгледите на Ескирос върху английската учебна система. — Любов към истината и към положителното знание. — Наблюдения на Иполит Тен. — Каравелов като поклонник на англо-американското образование. — В кои точки той споделя възгледите на Нешо Бончев.

В Независимост от 23 февруари 1874 г. Каравелов се занимава с преводната литература у нас. Той изобличава книжовници като Никола Михайловски, които поднасят Фенелония „Телемах“ като последна дума на педагогията, с морала ѝ за насаждане послушание у младите хора. Отричайки във фейлетонен стил този род поетическа поука, способна да действа само на въображението, нашият критик развива познатата си мисъл за вредата от нравоучение, което привиква ученика да бъде търпелив като вол или овца. „Здравият разум почита днес само ония личности, които не слушат всекиго, тоест, които размишляват над всяко едно жизнено явление, което изисква разяснения...“ Истинската философия се старее да възпитава не „покорни, полуубиени, нещастни и послушни идиоти“, готови да вярват всекому и да бъдат водени от всекиго, а „живи, енергически, твърдо-характерни и самолюбиви граждани“. И ако моралистите от Сократ до отец Аверкий Ловешки осъждат самолюбие то като един от главните пороци, Каравелов, който няма „нито султански берат, нито професорска катедра в Исляхането“, мисли съвсем наопаки: че „самолюбието е едно от онези велики добродетели, без които човеческият род би захванал да блее... Човеческият напредък и цивилизация са обзавани изключително на самолюбието.“ Все тъй Каравелов въстава против „изтърканата истина, че смиреннието и покорността били големи добродетели и че само онез деца бивали щастливи, които слушали старците, поповете и родителите си...“ Ние, възразява сатирически настроеният памфлетист, познаваме голямо множество стари глупци, голямо множество пияни и „свинеподобни“ попове и голямо множество безнравствени, тъпоумни и сумасшедши родители, които не би били в състояние да възпитават не само твърдохарактерни и честни

граждани, но и безсловесни волове“. Но довеждайки до абсурд една условно-правдива традиционна максима, Каравелов има пред вид рутината, която влиза в противоречие с новата рационална насока на възпитанието.

„Човеческото възпитание, твърди той, трябва да бъде основано на положителните истини и на здравата наука, която не припознава никакви шарлатанства... Фенелон описва твърде поетически християнския рай и Елисейските полета; но за французкия пролетария — който е обязан да вози пясък и да поправя пътеките, по които се разхождат щастливите „възпитаници на Фенелона“ и дебелият техни възпитатели йезуити и капуцинери, — тоя рай няма никакво значение. . Помогни на бедното и потъпкано човечество да избистри главата си, избави го от разнообразните негови предразсъдъци и суеверия, дай му средства да живее и да яде хляб, научи го да работи по-малко и да изкарва повече, и бъди уверен, че той ще да бъде достоен за уважение и че ще да стане много по-благонравствен и от Фенелона!“

Утилитарно-хуманитарният и революционно-демократичният идеал на Каравелов е намерил в тази темпераментна полемика с консервативните педагози най-рязък израз. Врх на буйната му проповед образува завършъкът на фейлетона с лозунгите: „Доле калугерската нравственост!... Доле безцелните риторически фрази и изтърканата философия! Доле епископските шарлатанства и поповските наставления! Доле ръждивото възпитание със своите безсъвестни учители и възпитатели! Да са живи естествените науки! Да е жива аритметиката!“⁷⁴

Все през 1874 г. Каравелов на няколко пъти се спира на въпроса за уредбата и програмата на българските училища във връзка с някои инициативи на екзархията, за да заяви първо на 30 март най-категорично. „Ако се не преобразят самите български общини, т. н. ако българският народ не добие своята политическа независимост, то всичките екзархийски съвети и всички честни училищни контроли ще останат напразни.“ Наистина, мисли той, в екзархийския съвет се намират две личности (Стоян Чомаков и Драган Цанков), които разбират що е наука и що е учение, но какво гарантира, че те ще останат вечно на службата си и че тяхната учебна програма ще бъде одобрена от екзархията и от правителството? И Каравелов отново препоръчва свикването на училищни събори в някой централен град, за да се разгледат нуждите и недостатъците на училищата ни и намерят средства за подобрене. Решенията на тези събори би трябвало да се изнесат в печата за обсъждане от образованите българи. За да се даде правилна насока на учебното ни дело, необходимо е още: да се отстранят от училищата негодните учители и настоятели („невежествени, твърдоглави и тъпоуми личности“); да се увеличат женските училища; и да се открие „висше (сретско) учебно заведение, което ще подготви способни и знаещи учители.“⁷⁵

В друга уводна статия на вестника си (април 1874 г.) Каравелов обсъжда възможностите за напредъка на просветата и на книжнината ни, застъпвайки познатото си песимистично гледище:

„Нека говори кой що ще, а ние ще да кажем, че под тежките полярни снегове не расте нищо друго освен безполезен и настръхнал мъх. Който се занимава с българска литература и с българска журналистика, която цъфти под таралежката ръкавица на цариградското писалище на печата, той трябва да се съгласи с нази, че нашата умствена храна е убивающа и че нашето учение ходи на кокиле и бои се да стъпи на ядовитата земя, която унищожава всеки умствен труд. Напразно вие ще да тър-

сите в тая литература и в тая журналистика жива дума, напразно ще да търсите знания, напразно ще да търсите здрава храна, — вие няма да намерите в тях друго, освен празни разсъждения за преобразованията на училищата (по метода на Дистервега), за устройството на българската екзархия (по вѣгода на отца Августина) и за бъдещата организация на държавата (по методъ на Настрадаин ходжа).“

Продължавайки в този саркастичен дух да отрича постигнатото досега, Каравелов уподобява нашата литература на „незаконородено дете, което не знае ни кой го е родил, ни защо го е родил, ни где го е родил, ни за кого го е родил“. Печатат се вестници, книги, хаят се топове хартия и бутилчета с мастило, продават се множество съвести — „но из всичкия тоя боклук не произлазя нищо друго, освен голи печални последствия, т. е. отвращение към учението, равнодушие към книжнината и справедливо негодувание към писателите“. Литературата ни не може да напредне, докато се намира „под контролата на един оланин, който няма никакво образование“, а журналистиката ни — докато стои „под покровителството на няколко пияни ефендиета“. Същото отчаяно положение се наблюдава и при турските училища, прилични на школите у полудивите азиатски народи. Българският народ има дарби, има влечение към образование, но напразно някои вярват, че с утвърждаването на екзархията, училищата му ще се подобрят чувствително. Екзархията няма силата, нужна за отстраняване спънките по пътя на българския напредък. „И така, българският народ е обясан по-напред от всичко да потърси своята политическа независимост; а за да достигне по-лесно до своите цели, той е обясан (без да слуша продадените журналисти, потурчени-те умове и калпавите турски чиновници) да се съедини със своите братя сърби, черногорци, румъни (гърци) и др. и да спаси главата си. Който е осъден на смърт и който стои вече под бесилницата, той не може да мисли за своето умствено развитие и за образованието на своите деца.“⁷⁶

При вярност към идеала на революцията Каравелов не е могъл да съди във вестника си иначе. Поддавайки се на онова жлъчно настроение, което го владее тъй неограничено в памфлетите му, той намира за целесъобразно да подсили мрачните багри в картината на българската просвета, за да обоснове толкова по-убедително нуждата от радикални промени във всички области на живота. Напусне ли обаче общите си разсъждения върху истинския, пълния културен напредък, той разглежда въпросите на просветата със спокойствие и с практически усет, имайки пред вид постигнатото у най-демократичните и образовани народи. За последен път той сумира възгледите си в дълга статия на Знание от 1875 г.,⁷⁷ озаглавена „За възпитанието въобще“. Верен на предишните си схващания, той чертае в големи линии хода на „првоначалното образование у нас и у другите по-образовани от нас народи“, като се позовава най-често на книгата на френския демократ от левицата Alphonse Esquiros — *L'Emile du XIX siècle* (1870), която намира в много отношения допълнение в книгата на същия автор *L'Angleterre et la vie anglaise* (5 тома, 1859—1869). Ескирос е прекарал като политически изгнаник дълго време в Англия и тази страна той представя като пример за реформи във възпитанието и в отечеството си. В съгласие с него, но без да забравя и уроците, почерпени от руските си любими писатели, Каравелов поддържа, че новото

време е обявило безмилостна война на наследените от векове заблуди, суеверия и тъмни предания, попречили на разума да се наложи на въображението и да отстрани старата педагогия, заприличала на някогашната алхимия. Задачата на новото възпитание се състои в това да се внедри у децата свещена любов към истината, интерес към полжителното знание, стремеж към самостоятелност, твърд индивидуален характер. Как може да се получи този резултат, каква роля при възпитанието се пада на майката, как трябва да се отгледа новороденото дете, като се отхвърлят съветите на глупави баби и на лекари с допотопни понятия (Каравелов си припомня от Копривщица за Христо магьосника и за Янаки Янелията), как постъпват в случая английските родители и педагози, какво е устройството на училищата в Англия и как учителите там изкореняват отрицателните прояви на характера, като жестокостта и лъжата, за да насаждат добродетели и да пробуждат влечение към полезните учебни предмети, как нравствеността и склонността към доброто трябва да се изгражда не толкова върху религията („ако религията и да има голямо значение в живота на народите“), колкото върху честта и съвестта, кои предмети трябва да се изучават преди всичко, и то нагледно, а не теоретически-абстрактно, защо класическите езици са станали излишни за хиляди ученици, които би трябвало по-напред и с по-голяма полза да изучат физиологията, физиката, химията, земеделските науки и пр., защо досегашната история, претърпана с неважни имена, случки и дати, трябва да отстъпи на едно каузално обяснение на събитията („после великите трудове на Бокля, на Дрепера, на Люиса и на много други историци нашите учебници стават твърде смешни“), защо имената и откритията на Декарт, Галилей, Хершел, Александър Хумболд са по-интересни от подвизите на Тезей или на Леонид, защо трябва да насаждаме у учениците чувство на справедливост, на милост към нещастните или немощите и уважение към правата на човека („ако между учените и професорите и да се намират такива личности, които и до тази минута наричат Брута кръвопиец и Августа спасител на човеческия род, и то без никакви доказателства“), какво трябва да бъде образованието на жената, като отстранят грубите понятия за нея, кои университети в Европа какви предимства имат, защо републиката е по-благоприятна за напредъка на знанието и за общественото възпитание, нежели монархията, защо Америка може да служи за пример на правилно поставенс училищно-възпитателно дело, с грижата за развитие на характерите и на действително полезната наука: това и много подобни въпроси са обстойно и с примери разгледани в голямата студия, в която са използвани и други автори освен Ескирос, а също и някои наблюдения в Русия или в България на самия Каравелов.

Малко други учители и писатели у нас са обхващали в онзи исторически период тъй широко, тъй научно-сериозно и прогресивно, в съгласие с последния стадий на педагогическата наука, проблемите на българското възпитателно и училищно дело, както редакторът на Свобода и на Знание. Загрижен да даде по-пълна представа за предмета, той превежда в няколко книжки на списанието си и главите от книгата на Иполит Тен, *Notes sur l'Angleterre* от 1872 г., посветени на възпитанието в Англия, но като изрично бележи, че не споделя всички мнения на автора и на английските педагози. „Школата

е obligана да създаде не машини и не слепи подражатели, а честни, трудолюбиви и здравомислещи граждани“, мисли той, като има навярно пред вид констатацията у Тен, че колежите в Англия искали да направят от питомците си едновременно самодейни волеви личности и патриоти, отлични джентлемени и спортисти, а също и християни, които ходят редовно в черква.⁷⁸ А в последната книжка от първата годишнина на Знание (15 декември 1875 г.) той обнародва статията си „За школските програми“⁷⁹, предизвикана навярно от статията на Нешо Бончев за целите и организацията на българските училища, в кн. III и IV на Периодическо списание (1871). В съгласие с Бончев, който държи на английската и на американската образователно-възпитателна система, водейки се по Спенсер, Джон Стюарт Мил, Дистервег и други някои немски педагози, Каравелов държи на положителната и полезната наука, обявявайки се против гръцката традиция, с нейното предпочитане на риториката и философията, станали неприложими в живота. А по стъпките на френците Дюлон и Хиппо, които са изучили английските, немските и американските основни и средни училища, той тегли и ред заключения относно духа на образованието и училищните програми у нас. За разлика от Бончев, който поставя за крайъгълен камък на обучението вярата и държи да се изучава в училище закон божи, Каравелов оставя този предмет — както това е в Америка — за семейството или за грижата на поповете; но съвсем като Бончев той отдава голямо значение на положителното знание и на хигиената. И ако Бончев настоява да се изучават в класическите гимназии големите писатели на древността, нашият утилитарист препоръчва новите езици, с тяхното практическо приложение и богатата им книжнина, давайки предимство не на френския, а на немския и на английския език. За всеки случай той подчертава, че въпросът за уредбата на нашите училища заслужава най-големи грижи от страна на обществото, останало досега хладнокръвно към него. До желаното единство на възгледите по въпроса трябва да се дойде чрез учителски събори, каквито отчасти са били устроени по инициатива на екзархията през 1870 г. Защото без единна училищна програма и без сериозни усилия от страна на българските учени за внедряване на новите схващания в обучението, училищата ни няма да постигнат целта, която им се възлага, няма да отговарят на повика за подготовка към действителния живот и няма да допринесе за повдигане на народното благосъстояние.

Глава XVII

КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ

1

Може ли Каравелов да се нарече български Лесинг или Белински? — Влияние на Чернишевски и на школата му върху него. — Утилитарен възглед за изкуството. — Изостаналост на литературата и на критиката у нас. — Недоволство от бедността и посредствеността на книжнината ни изобщо. — Какво оригинално има в нея извън народните песни? — Дълг и задачи на критиката. — Всяка книга трябва да догонва поучителна цел. — Нужда от „чисто български книги“ с научен дух. — Науката е „свещена и необходима“ за живота. — Защо се издирват паметниците на народното творчество?

Говорим ли за Каравелов като критик, ние едва ли бихме могли да приемем за правилно мнението от 1884 г. на неговия голям поклонник Захарий Стоянов, според което той заемал у нас мястото на Лесинг в немската и на Белински в руската литература.¹ Пречи ни, за да смятаме това сравнение що-годе оправдано, отсъствието у Каравелов на основните качества, характерни за двамата велики европейски критици.² И наистина, ако Лесинг проявява дълбоко вникване в проблемите на изкуството и на поезията, с чието разрешение прави епоха в естетиката, необикновено умение да използва теоретическите си знания и анализите си на чуждото творчество при създаване на собствените си драми, в които личи безспорен гений, у Каравелов не забелязваме нищо от подобни изключителни прозрения и дарби, никаква оригиналност на идеите върху литературата изобщо и нищо първично в поетическите му опити, било стихове, било драми. Единственото, което позволява да съпоставяме нашия писател с реформатора от XVIII в., открил „извора на добрия вкус“, е нравствената чистота на домогванията, смелата защита на социалната правда и на истинската просвета, заедно с критиката на всичко посредствено и безплодно в литературата или науката у нас, заприщило пътя на полезното творчество и знание. Като гражданин с неподкупна жива съвест и като остроумен, макар и прекалено жлъчен изобличител на бездарното в младата българска книжнина, Каравелов показва несъмнено известно далечно сходство с майстора на немската продуктивна критика, и Захарий е прав донякъде да взема Каравелов за пръв представител у нас, представител с твърде скромнен талант и с национално ограничено значение, на същата твърдост в отстояване на убежденията, на същото безпощадно осмиване на долните портивници, което издига тъй високо пред света автора на Хамбургската драматургия (1767) и на Антикварните писма (1768). Личността, възплътила предаността към народното възпитание и безстра-

шието пред тъмните сили в общественния живот, е тук и там несъмнено достойна за добра памет. Само че Каравелов не би могъл да повтори за себе си самокритиката на Лесинг в полемиката му със суетния, лукавия и заядливи професор Клоц, чистосърдечната изповед на търпеливия и хладнокръвен полемист, който заявява: „Не гневна необузданост, не прибързаност нагласят тона ми спрямо г. Клоц. Аз пиша всяка дума против него из най-спокоен предумисъл, из бавно обсъждане. Където срещнете подигравателен, горчив, твърд израз, недейте мисли, че съм го изтървал случайно. Всякога намирах най-доброто съвестно, че му се пада този израз и че не мога да му го спестя, без да стана предател на каузата, която защитавам срещу него.“³ Каравелов е много по-безскрупулен в нападите като роб на темперамента си и на понятията на средата си, така че между многото мними „литературни звезди“, които той безогледно премахва, попадат неведнаж и имена, заслужили по-голямо снизхождение или пощада. „Два реда строга критика могат да принесат по-голяма полза, отколкото хиляда тона хвалби, говореше покойният и шибаше немилостиво всичките литературни базиргяни.“ Така твърди Захарий и в духа на Любен се провиква: „Да живее острата критика, долу фалшивите хвалби и авторски гъделичкания, от които имат нужда само кърпачите книжовници и жалките бездарници.“⁴ Но да се избягват такива хвалби и любезности към жалките или нахални писачи не значи още, че е оправдана безогледно жестоката критика, че трябва да се изостави всяка мярка в отричането на чуждата чест.

Колкото се отнася до сравнението на Каравелов с Белински, от когото той несъмнено е повлиян до известна степен и пред когото той благоговее, ние можем все тъй само твърде условно да дадем право на Захарий. Останал твърде далеч от благородния ентузиазъм на руския критик за възвишените чувства и полета на въображението у Шекспир, Шилер и Пушкин от лирическия патос в идейните му развития и от тънката му анализа на поетическите портрети или картини, нашият суров критик споделя само общото убеждение на Белински за действителността като достоен предмет на художественото съзерцание и изображение и за служебната роля на литературата по отношение на големите социални и образователни идеали на дадено поколение. Отрицателно настроен към фантастично-романтичното и егоистично-самодоволното в творческите усилия и поклонник на разумното и полезното там, Белински става оракул за нашия публицист и белетрист, за да го насочва и в критиката му към зачигане само на актуалното, на практически-целесъобразното в най-ограничен смисъл.

Но в тази посока много по-отчетливо се долавя при Каравелов друго едно влияние, това на критиците реалисти от школата на Чернишевски, което отбелязахме вече, когато изтъквахме подбудите му към писателски труд и критическите му отзиви от 1868 г. От тримата вдъхновители на руската интелигенция през 60-те години на XIX в. — Чернишевски, Добролюбов, Писарев — Каравелов заема наготово своето позитивистично-утилитарно гледище върху изкуството в съгласие със социално-политическата идеология на тази интелигенция, но в разрез с това, което критиката на Запад тогава в лицето на Сент-Бьов или на Тен е изтъквала като заслуга и оправдание на литературата. Мисълта за автономия на творчеството, съкровеният личен свят,

чувствата от по-интимно естество, грижите за формално съвършенство: те отстъпват съвсем на заден план в поетиката на Каравелов, за да сторят място на повика за правда и свобода, на социалната проповед или на научната пропаганда, които трябва да отстранят остарелите понятия за света, заменяйки ги с новите разумни схващания, с новия морал и новото съзнание за обществен дълг. Целта на изкуството и на литературата не се отличава по същество от целта на положителното знание, тъй като тук и там трябва да се въздействува не на въображението, а на разума. Нима може да има съмнение върху това, че мисията на изкуството е да се оформяват дейни характери, да се подтиква разгъването на духовна енергия в служба на обществото, на новото демократично общество, устроено върху началата на личната и националната свобода? Пред този императив за художника хубавата сама по себе си форма, примамливите измислени образи и картини, благородното или нежно-сентименталното в изображението на характерите, всичко „прекрасно“, установено произволно от естетичните идеалисти, пада като преодоляна догма, като по-низша степен на художествения вкус, като осъдителна заблуда и вредно внушение. Естетиката трябва да се замени с етика и публицистика, мечтателността с тенденция в строг реалистичен дух, олимпийското съзерцание с воля за обществена полза, словесната игра с труда на мислещия писател-гражданин. И тъкмо от това становище трябва да бъде преценявана всяка книжовна дейност, която иска да привлече вниманието на читателя.

Преди Каравелов у нас няма никакви ясни, избистрени идеи върху задачите на критиката, както няма и истинска литература, достойна за името си. Отделни книжовни прояви с историческо значение или с белези на даровитост несъмнено съществуват; но някакво по-широко очертано движение на тази плоскост с определени домогвания и по-крупни творчески постижения не се наблюдава. Щастливите наченки на Чинтулов и Славейков не са още приети като завой в поезията, не са се наложили като правилен път към художественото отражение на личен и обществен живот и колебанията у самите основатели на новата ни лирика, както и безнаказано развихрилото се покрай тях и след тях любителско стихоплетство, свидетелствуват както за мътилката в понятията на мнозинството писатели, така и за първобитните вкусове на публиката. В прозата, в българската оригинална проза освен слабия опит на Друмев с „Нешастна фамилия“ не се е дошло до нищо значително (извън първите опити на Каравелов), способно да обнадее малцината, които разбират на какви изисквания би трябвало да отговаря един роман или една повест из съвременния живот. Пък и преводите от чуждите литератури, с подбора на остаряло-романтична, грубо-сензационна или скучно-дидактична белетристика, при крайно незадоволителен български език, не говорят за проникване на по-тънък художествено-реалистичен усет сред българското грамотно общество. Критическите отзиви за наши и чужди произведения от този род издават по правило или пренаивна благосклонност, или грижа на патриота-педагог за назидателно четиво. Същинска критика собствено няма, а има само рецензии и библиографски бележки, в които, когато те са по-сериозни, личи неизменно тесногърдо практическо разбиране. От всяка книга се иска да увеличи тя знанията, да

просвети ума, да засили националното съзнание или да ни поучи върху живота. Какво представя тя като стил и техника, като творческо отражение на действителността, като лично отношение към живота, като израз на един оригинален дух, това не буди никакъв интерес. „Ползата, ето кое трябва да води нашите книжовници в избора на техните трудове. Ние сме сега в тази епоха на нашето просвещение, господа спасители и преводачи..., трябва да гледаме първо, дали е подобно за нами и ще ли може да бъде понятно и полезно...“ Така се произнася във в. България от 1860 г. същият рецензент — навярно редакторът Драган Цанков, — който две години по-късно, пак там, из своята униатска русофобия се опълчва против руското влияние у нас, за да насочва сънародниците си към културните и книжовните огнища на Запад, откъдето могли да дойдат образование и свобода заедно с изкуството в съвременен дух. В Русия, мисли той, младежта ни ще усвои „лоши доктрини“, ще се напои „с материализъм, с атеизъм“ и ще стане неспособна да бъде полезна на българските обществени и национални нужди.⁵ И все пак въпреки тази закъсняла реакция руското влияние в литературата и критиката се налага дотолкова, че меродавни за нашите по-значителни книжовници през 60-те и 70-те години стават примерите или идеологията на Пушкин, Гогол, Белински, Добролюбов и т. н. На техния поетически реализъм, на техния граждански патос, на тяхната вяра в науката, на тяхната омраза към метафизиката и отвлечената естетика, на тяхното сближение между литературата и публицистиката се възпитават най-изпъкналите водачи на общественото мнение у нас по въпроси на книжнината и на просветата начело с Нешо Бончев и Любен Каравелов.⁶

Ако Каравелов като литературен критик не проявява острия и широк поглед, който ни поразява в неговата политико-социална критика, причината се крие толкова в догматичния характер на идеите му, колкото и в бедността на българската литература от 60-те и 70-те години на XIX в. Той чувства мъчително тази бедност откъм произведения, достойни да извикат живия интерес или възхищението на един призван ценител, това отсъствие на картини от нашия живот, които би разкрили смисъла и пъстротата на явленията му, повдигат проблеми, извикват участието ни към характери и нрави, вярно представени от оптиката на поета. Вместо оригинално и правдиво изображение на преживяно, на наблюдавано, на добре проучено читателят има пред себе си бледи разкази и наивни истории, които по правило напомнят все тъй посредствени образци в чужбина, ако не са дори и тяхна преправка, притъкмена любителски към българските вкусове и условия. Още в началото на публицистиката си в Букурещ, пишейки на 12 ноември 1869 г. за книгата на Липранди по Източния въпрос, Каравелов заявява с видима болка, че чужденците познавали по-добре нашето положение и че нищо от българи не е из-
'оглеи' като трудовете на Венелин, Григорович, Хилфердинг, Срезневски, Каниц и т. н. „Създали ли сме досега нещо ние сами? — пита той. — Можем ли да кажем днес, че имаме книжовност? Колко книги имаме, за които може да се каже, че са изработени от български ум, и които могат да се нарекат българска книжовност? Ние мислим, че освен сборника на братя Миладиновци, сборника на Веркович, политическата и черковната история на Марин Дринов — ние нямаме,

като речи, повече нищо...⁷ Малко по-късно, осъждайки вестник *Македония* за безразборното печатане на преводни романи и повести, които не заслужават тази чест, той препоръчва на редактора ѝ да се интересува за нещо като *Тереза* или *Ватерло* от Шатриан, *Диви Егови* или *Записки на един пролетарий* от Еркман, *Княз куче* или *Париж в Америка* от Лабуле, в които — ясно е за нас — ценна в очите му е била преди всичко сатирата или социалната тенденция. И с въздишка той забелязва, че ние нямаме още своя книжнина, „нямаме пет книги, които да могат да издържат критика“, нямаме дори три оригинални съчинения, които бихме нарекли с право български. Започнала едва преди 15 или 20 години своето съществуване, нашата книжнина все още не е добила „никаква вътрешна сила, тя не е още пустила корен в нашия живот, не е обща ръководяща идея...“⁸ Година време по-късно в прегледа си на литературното производство през 1870 г., Каравелов повтаря същото песимистично наблюдение, като подчертава, че това, което искало да бъде българска книжнина, нямало никакво право да носи това име. „Нашите книги или са съставени и преведени безграмотно, или са напечатани без да се спомене името на автора.“ И с горчив хумор той добавя: „Ако Нова година да изтребеше всички български литературен боклук, то аз съм съгласен не само да я уважавам и да ѝ се радвам, но съглашавам се още, с помощта на редактора на *Дунав*, да ѝ напиша химна и да я посветя на г. Н. М. Тошков.“⁹ През 1872 г. той бележи в статията си „Нашата воспитателна книжевност“: „Повечето наши писатели пишат по две причини: първо, да вземат някоя пара и да се попрехранят (Блъсков, Данов и др.); второ, да се рекомандуват пред публиката със своето образование и със своя ум (Пишурката, Оджаков и др.)...“¹⁰ И наскоро, все в *Свобода*, той твърди с досада: „Ако разгледаме с внимание нашата книжевност, то трябва да се уверим, че нашите писатели и журналисти са без глава...“¹¹ Без уважение към някои установени имена и заслуги, той съди категорично, язвително, правейки с това впечатление на сигурност и самоувереност във възгледите си. През 1873 г. в *Независимост* той повтаря същото мнение за жалкото състояние на литературата ни, като отхвърля преводните книги, в които се рисува френският, немският или руският живот и като приема за действително български и оригинални произведения само народните ни песни, записани от Миладинови, Веркович и Чолаков. Готово обаче от чувство на справедливост за една малка отстъпка от строгото си гледище, той добавя: „Ако искате да говорим безпристрастно, то из това правило могат да се изключат само г. Славейков и г. Друмев.“¹²

Принуден въпреки всичко да хроникира българската книжнина, колкото малка и да е цената ѝ, да обръща вниманието на читателите си на търпими и на нетърпими неща, за да препоръчва годното донякъде или отхвърля негодното, той намира за необходимо да се изкаже върху задачите на критиката и върху дълга на критиците или рецензентите. Принципиално той е за най-строгата, но обективна и добросъвестна преценка. „По нашето мнение, пише той в *Независимост* от април 1873 г., всяка една критика трябва да бъде строга, многотребователна, сериозна и безпристрастна, ако тая критика желае да носи име критика. С една дума, критиката трябва да

стои по-високо и от писателя, и от публиката, и да говори всекиму право в очите... „Ако даровито написаната книга принася на читателите съществена полза, то бездарните литературни произведения им принасят положителна вреда“, говори Чернишевски. Ето защо се сърдим на нашите писатели и на нашите преводачи и ето защо ги подканяме постоянно да бъдат по-внимателни, по-осторожни, по-дейтелни и по-честни.“¹³

Извадайки в жлъчно настроение, Каравелов стига често до радикално отрицание, както напр. в отзива си от 6 април 1874 г.: „Ние нямаме нито един вестник, който да отговаря на своето назначение и който да не лъже своите читатели; ние нямаме нито една книга, която да е написана граматически и логически; най-после ние нямаме нито едно учебно заведение, което да има какво-годе подобие на школа и което да стои на своето място. Всичко върви баши-бозук, всичко крачи без цел и без съзнание, всичко ходи на кокиле и люшка се насам-нататък.“¹⁴ Че основания за сарказъм и укор е имало достатъчно, не подлежи на съмнение. Но в такава абсолютна форма изобличението е било решително пресилено. Възражения срещу крайностите в случая не са липсвали и между поклонниците на Каравелов. Обръщайки се веднаж към един свой дописник в Браила (някой си П.), той бележи от името на редакцията: „Трябва да Ви кажа и това, че публицистиката и критиката нямат ни родство, ни приятелство.“ Това напомняне от 7 септември 1874 г. бива допълнено седмица по-късно, пак в Независимост, с максимата: „Безпристрастният публицист е длъжен да хвали доброто, да кори лошавото, да се смее над смешното и да лекува с наркотически средства шугавото.“ Професията на истинския критик Каравелов сравнява така със задачите и дълга на лекаря, който иска не да ласкае и залъгва болния, а да го оздрави, като отстранява заразата.

Без да се впуска в дълги разсъждения, нашият критик изнася мислите си пътем по повод на някой превод, на някоя стихотворна сбирка, на някоя драма, на някой исторически труд, на някоя чисто научна книга. Общо той се произнася отначало върху литературата така: „Всякоя книга трябва да е знание и поучение... Лъжат се тия, които мислят, че някои книги, като напр. романите и повестите, трябва да бъдат забавни и че тяхната цел е да веселят обществото, или да преспиват ленивите. Всеки роман, всяка повест, всяка драма, всяко стихотворение трябва да имат цел поучителна, трябва да покажат човеку неговата добра или лоша страна, неговия живот, неговата душа, желания, страсти и пр. Но главната цел на такова едно съчинение е да предпази човека, за да не подпада той в погрешки и да му покаже средство как да се избави от тях.“ С това гледище, което признава само един род литература, само произведения, способни да въздействуват не върху въображението и чувствителността, а върху разума, съвестта и волята, Каравелов се издава като безкомпромисен ученик на Писарев. И като оплаква все през 1869 г. в Свобода българския невинен читател, комуто се поднасят разни „Гадателни книжки“ и други подобни глупости, от които могло да се получи само „помрачение на човешкия ум“, той настоява да се гонят и унищожават те. „Когато един народ захваща да живее, то нему трябва здрава и чиста храна, а не трепетничета и съновници. На народните

водачи и писатели е обязаността не да увеличават суеверията и заблужденията, а да чистят тая ръжда, която е покривала до днес българския живот. Нам е потребна днес наука, наука положителна, наука жива, наука човеческа.¹⁵ И Каравелов отправя към История на цивилизацията от Бъкл, в която се доказвало, че културният напредък зависел от сумата на знанията и от начина на тяхното приложение. Не какви да е преводи, при това съмнителни по качество, а „чисто български книги, с български народен дух, ... книги самобитни“ са нужни днес, ако искаме народът ни да се пробуди от невежеството си и заживее с копнежите и интересите на напредналия свят. Като не прави разлика между художествена и научна (популярно-научна) литература с оглед към главното им предназначение, той оправдава и собствената си драма Хаджи Димитър от 1872 г. с нуждата да се изнесат в по-лека форма „съвременните понятия“, да се уясни „духът на времето“ у нас. И той пише в поканата си за абонати на този труд следното: „Колкото един народ има повече знания, толкова повече се той и отдалечава от варваризма; ... колкото по-образован и по-развиен е един народ, толкова повече той има данни за успех във всичките свои предприятия ... Само онова знание и само онзи напредък са яки и свещени, от които се ползват всичките люде без различие. Ето защо всяка една книга трябва да е написана просто и съобразно понятията на всичкият народ. Науката е живот, а животът е наука. Това същото може да се каже и за изящната словесност.“¹⁶

Чернишевски и школата му учат тъкмо тъй, поставяйки равенството наука—живот—литература, и Каравелов не върши друго, освен да повтаря заклеванията им за подтикване на просветата и укрепване на разума всред простия народ, да прилага рецептата им за пробуждане на интерес към науката чрез полезната книга, като сам пише белетристика, стихове и популярни очерци, пригодени към разбиранята и нуждите на българина в навечерието на откъсването му от тиранично робство. В Знание от 1875 г. той се връща на общия въпрос за задачата на образованието и на критиката и се възмущава от мнението на онези, които не гледали на науката като на нещо „свещено и необходимо за живота“, а като на играчка, на развлечение (в цариградските вестници, твърди той, често се среща библиографската бележка: „Тая книга забавлява ума и ублажава сърцето“). Той настоява, че всяка книга трябвало да дава „обяснени истини или материал за обяснение на тия истини“. Уверен, че „сърцето се управлява от мозъка“, че всички хубави чувства трябва да имат разумно оправдание, той вижда и в литературата тъкмо материал, тъкмо нагледни примери за изработката на правилен светоглед, за справяне с тревогите и задълженията на живота. „Да кажем накратко, ние желаем да извлечем из всяко природно явление и из всяко умствено произведение съществена полза, която да улучи нашето настояще и да приготви за бъдещото поколение нова движаваща сила.“ Дори народното творчество, народната песен, народната приказка, разните предания и вярвания, наследени от дълбоката старина, той смята, че трябва да се събират и проучват не за друго (напр. за сравнителната история на културата, на поезията, на митологията и т. н., както мислим днес), а от „любов към истината, която ще да ни научи с какви средства

трябва да унищожиме грубите суеверия, които са играли такива важни роли в живота на нашите прадеди и които и до днес още имат свои последователи“¹⁷. И като норма за изследователя в тази област той издига „строгата критика и здравите съждения“, приложени естествено не толкова към чисто теоретически, колкото към практически задачи.

2

Какво се изисква от истинската художествена литература? — Драмите на Войников и Друмев. — Романите и повестите по-интересни от учебните книги. — Снизходително-приятелски отзив за „Велислава“ и „Криворазбрана цивилизация“. — Против историческата драма, в полза на съвременната. — Похвала за Друмевия „Иванко“. — Политико-сатиричните повести на Лабуле. — Желани и нежелани преводи. — Необходимост от строга критика, която чисти непотребното и пакостното. — Песимистични впечатления от печата и обществото у нас. — Обрат към „извиняюща и умерена“ критика. — Груб сарказъм за писатели без дарба и без чувство на отговорност. — Преход от сериозна критика към фейлетонен стил.

Към апологията си на науката и към предназначението на литературата, разбрана като нейна помощница, Каравелов се връща често в своите статии и рецензии, поместени в рубриката „Книжевност“ на вестника или на списанието си. Така, разяснявайки веднаж, че знанието или образованието било главният двигател на човешкия напредък във всяко отношение, той не вижда у нас мнозина люде, които имат ясна представа за истинската наука, както тя избистря човешкия ум, за „здравата критика“, която посочва полезната за човешкото развитие духовна храна. Обявявайки се против книжнината, поддържана с нечисти търговски сметки, той кори християнската проповед, превърната в златна река за папи, кардинали, патриарси и калугери, както и историята, политическата икономика, философията и психологията, преподавани в училищата, за да се крепят тронове на Наполеон III и Франц Йосиф. Но къде трябва да търсим науката, полезна за човешкото щастие? Тя е само там, гдето всичко се гради на правилото 2 по 2 прави 4 и гдето не се служи на предразсъдъци и суеверия и не се угажда на насилнишка политика. Засягайки задачите на литературата, на „изящната словесност“ (*Belles lettres, schöne Literatur*), Каравелов заявява: „Както от историята ние искаме да ни открие истината и да ни покаже човешкия живот с всичките му величия и слабости, с всичките му заблуждения и добродетели, така и от изящната словесност ние трябва да искаме щото тя да ни открие или да ни опише човека какъвто е, без да увеличава или уменшава неговите пороци и добродетели.“ Осмива ли в тази връзка глупавите „морални книжки като побългарената повест „Сирота Цветана“ на Груев и драмите „Изгубена Станка“ на Войников и „Изпаднал търговец“ на Пишурка, по които „нашите синигери“ захванали да скърпват всякакви сантиментални „дрипелчета“ за човешките нещастия, той отхвърля цялата подобна книжнина, лишена от оригиналност и поетически достойнства и останала за българите, когато е преводна или зле побългарена, „темна вода в облацех“; и той признава за български само драмите или романите, които описват сцени от нашия живот. „Колкото по-естествено и по-вярно е изобразен българският живот, толкова повече е по-съвършено и по-драгоценно и самото литературно произведение.“ Представи ли се животът, какъвто е той, ползата от това

за народа е несъмнена и голяма. „Даровитите писатели описват само какви нещастия постигат човек в живота му; как живите и пъргавите хора се борят с горчивите обстоятелства и как други, които са така също живи и пъргави, падат и страдаят. Който иска да каже, че добрите и смирените хора блаженствуват, а сърдитите и непослушните страдаят, той не е нищо друго освен прост лъжец или гнуснав лъстец. Открийте на човека истината; и после го остави да търси сам своето щастие.“¹⁸

Стеснил така тематиката и изкуството на писателя, Каравелов се придържа във формулата на утилитаристите, за които истинско познание и добра литература са тъждествени по цел. Трябва ли да отличи понятието си за литературата, допускайки и нещо по-друго от правдата и ползата, той казва по повод на драмите от Войников и Друмев: „Критиката иска от всяко едно литературно произведение идея, мисли, вдъхновение, направление към известна цел и най-после глътък език и съвременна форма.“ Значи, не без значение за съвършенството тук са и „вдъхновението“, и „съвременната форма“, макар да не се отбелязва към какво се свеждат те, щом се предполага, че за вещите писатели те са нещо добре познато.¹⁹ По-интересно е обаче да видим как се произнася Каравелов за самите тези драми. Тук у него личи воля за обективна и справедлива преценка, но личи и пристрастие, изтекло от настроението на момента. Именно докато Войников е негов съратник от лагера на революционната емиграция, той е склонен да го щади, макар и да съглежда недостатъците на „позорищниге“ му игри. Вземайки под внимание бедността на литературата ни, гдето от 20 книжки поне 15 били преводни, той намира в 1870 г. по повод на Велислава, че би трябвало да посрещнем с радост нашата самобитна драма и да ѝ пожелаем успех. „Намеренията, които въодушевяват българския драматург г. Войников, за да работи на българското литературно поле, са достатъчни да му въздадем слава и чест.“ И все тъй великодушен към автора на „Райна княгиня“ и на „Покръщение на преславския двор“, излезли по-рано, Каравелов добавя: „Знающите люде оцениха още в 1868 г. първите произведения на г. Войникова и постоянно очакваха да видят неговия талант по-развит и неговите бъдещи произведения по-зрели и по-живи.“ И преди да асе земе с оценка на новото произведение, той иска да отговори на въпроса: „Що е роман, драма, повест, разказ и пр. и какви трябва тие да бъдат?“

Отговорът му е такъв, какъвто може да го очакваме въз основа на предишните изказвания. Оказва се, че ако романът и повестта ни интересуват повече от учебните книги, то било не толкова заради богатството на „образите и поетическите виражения“ (този род русизми са нещо обикновено у Каравелов), колкото заради „по-искрения и по-безпристрастния“ отговор на същите въпроси, които се разглеждали и в научните пособия. Ако в последните се изтъква, че животът около нас не е разумно устроен и че се налагат едни или други подобрения, романът или драмата изобразяват същата действителност и същите стремежи някак „естествено“ и „от всяка една страна“. И ако учебниците по история извличат материала си от хронографите и мъртвите хрисовули, романът и драмата го черпят от непосредствено даденото около нас; освен това, намирайки опора в действителността, те влизат

„по-дълбоко в сърцето на човека, в сърцето на семействата и на обществата, за да изобразят вярно радости и страдания във всичките им прояви. Изобразява ли един роман само добродетели или само добрите страни на живота, той заслужава поради тази непълнота или това изопачение на истината да се нарече „нищо и никакво“. Потребна е цялата действителност, неподправена, за да бъде произведението оправдано в наши очи като картина, способна да ни бъде полезна. Защото „ролята на романа, както и ролята на науката трябва да бъдат поучителни и да имат своите цели“. Мерило за стойността на всяка изящна словесност е тъкмо дълбокото и вярно изображение на живота; и само на второ място идват тук „поетическите выражения, сладостта на езика и богатството на изображенията“. „И ние толкова повече се интересуваме от писателя, колкото повече и по-важно за нашето човеческо благополучие е това дело, което ни той учи, и колкото по-честно ни той учи... Такава изящна словесност, която не изобразява живота, какъвто е, а крие се под маска или се възноси до мъгливата фантазия, то тя остава проста нула, която никому не е потребна и твърде скоро умира.“

От това доста повърхностно и филистерско определение на литературата, което иска да бъде „програма“ за всеки писател — и което би изключило от обсега на поезията един значителен дял, напр. баладите на Пушкин или Гьоте, комедиите на Шекспир „Сън в лятна нощ“ и „Буря“, разказите на Едгар По или Хофман, — Каравелов пристъпва към оценката си на първия наш драматик, при когото открива, че не си позволявал нито да преувеличи, нито да намали добрите или лошите прояви на характерите, не си позволявал да прикрива действителността и злото, воден от патриотически или други подбуди. „Драмата на г. Войников изпълнява твърде добросъвестно своята цел в това отношение; тя твърде вярно изобразява развалеността на българския двор; интригите, които отровиха българското управление и погубиха народа; развратността на българо-гръцките царйове, които се бяха съвсем отделили от народа...“ И ако все пак драмата издавала някои „слабости“ в характеристиката на лицата, тези слабости не засенчвали изображението в целостта му и могли да бъдат избягвани в бъдеще, когато авторът поработел още над произведенията си за сцената. С една дума: „Нека живее г. Войников, първият драматург български! Желаем му добър успех!“²⁰

Все тъй снизходително-приятелски рецензира Каравелов и „смешната позорищна игра“ на Войников от съвременния български живот *Криворазбраната цивилизация* (1871). Той посочва как в българския живот са се появили нови въпроси, нови търсения, с изоставяне на старото и заемане на чуждото при стремеж към възраждане и напредък и недоволство от съвременното положение. „За да бъде очистена къклицата от житото, трябва да бъде употребено решето, или критика, която да покаже що е право и що е неправо.“ Тази критика може да приеме всякакви литературни форми — да бъде в стихове, да бъде комедия или роман, — и тя върви в унисон с науката, която общо показва чрез каква метода можем да достигнем желаните резултати. Войников в случая рисува „благородното“ уж българско общество, съставено от богати чорбаджии; и той проявява тук „по-изкусно“ дарбата си, отколкото в историческите си драми. Изоб-

що нашите писатели би намерили в съвременния живот повече живи драматически сцени, отколкото в историята ни с нейните „мъртви души и хронологическа мъгла“ и частно Войников би сторил по-добре, ако оставеше на мира и цар Борис, и Кирил и Методий и се обърнеше към действителността, която познава от личен опит. „Ние се отнасяме към таланта на г. Войникова със съчувствие и мислим, че тоя негов талант е искрен и правдолюбив.“ В комедията си той проявявал простота в изложението и отбягвал фантастическите бръщолевения, но в замяна характеристиките му не стоели всякога на здрави нозе и ходели често на „ждракеле“, а и езикът му не показвал онази гладкост, която се изисква от всяко поетическо дело.²¹

Не минават и две години и Каравелов усвоява един много по-строг мащаб при оценката си на Войниковите исторически драми, понеже може да ги съпостави вече с едно такова сполучливо произведение от същия род, каквото е Друмевият Иванко (1872) и понеже Войников се е оттеглил от революционното движение, за да се прехвърли в лагера на просветителите. Сега онези драми със сюжет от българското минало се оказват „безцветни, безжизнени и безграмотни“, а Криворазбраната цивилизация губи от цената си, като напомня една сръбска комедия от Щерю Попович, от която била в зависимост. Друмев обаче стои високо над Войников, превъзхожда го толкова, колкото този пък превъзхожда нещастния Пишурка. „Драмата на г. Друмев може да се нарече първо дело, т. е. първо появяване в българската литература. Из всичко се види, че г. Друмев е знаел що пише, за кого пише и какво трябва да пише.“ Намирайки доблест да признае таланта на една личност, към която е бил иначе до толкова неприязнен, доколкото тя се е обявявала солидарна с Васил Стоянов по работите на Книжовното дружество и в полемиката със Свобода, Каравелов е виждал при драмата един добросъвестно изпълнен план при само две съществени грешки: една в езика на писателя (хубаво вм. добро, нам'как вм. не зная, натъртено вм. енергично) и друга в характера на главния герой (който плачел по цяла нощ, макар да се канел да убива и да става цар). Но защо Друмев се е заел да пише не съвременна, а историческа драма? Той би сторил много по-добре, ако се посветеше на първата, несравнено по-благодарна. „Нашият живот е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко и неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да осмеем всички нечистотии, които ни окръжават от всяка една страна, и да охрабрят честното, чистото, бедното и убиеното.“ И подлавяйки темата си за полезното и актуалното в литературата, Каравелов продължава: „С една дума, ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да се борим със съвременното зло. Въобще г. Друмев не принадлежи в числото на мислителите, които откриват на хората нови пътища към прогресивните движения; но той е положил барем началото на бъдещата литературна деятелност. С една дума, г. Друмев е буква а, след която вървят и другите.“ Драмата му, мисли още той, виждайки и силното, и слабото в нея, ще се загуби след 50 години, но днес за днес тя ще намери мнозина читатели.²²

Прогнозата за Иванко се сбъдва, както е било естествено да се очаква въпреки историческото значение на драмата. Свидетелство за

правилен поглед в достойнствата на други подобни неща у нас е отзивът на Каравелов за слабичкия драматичен опит на младия К. Величков Невянка и Светослав, за който в Независимост от 18 май 1874 г. се казва твърде снизходително: „Езикът на тая книжка е доволно гладък. Освен гова г. В. се е старал да бъде точен в своето ново, но естествено правописание.“ И само толкова! С благодушна ирония се отзовава нашият критик за един пренаивен поетически пътепис на познатия даскал Киро Петров от 1874 г. и за едно негово описание в стихове на с. Горни Турчета от 1871 г. „Строгите критици, пише развеселеният редактор (в броя на вестника си от 11 май с. г.), ни уверяват, че българският език не е за поезия и че българите не могат да имат поети. Това не е истина. Горните Турчета и техният учител „бачо ви Киро“ ни доказват като 2 и 2 равно 4, че от българската лирическа литература ще да се засрамят даже и индийците. Защо? Защото пишейки — по примера на Хомер! — за своите странствувания, бачо Киро дава на българската книжнина „сладка поезия до такава степен замечателна“, че за нейния „чудотворец“ би заслужавало да се говори по-дълго.“ До този род шеговити преценки за нищожни, но и безвредни глупости Каравелов прибегва по-често само в подлистниците си.

Какъв е напълно положителният тип полезна литература, нашият критик изтъква при един-два чужди примера, именно при хумористично-сатиричните повести „Париж в Америка“ (1863) и „Принц куче“ (1868). Авторът им Едуард Лабуле, прочут на времето повече като публицист и учен юрист, извиква похвалата на Каравелов поради това, че е използвал своята творческа фантазия само дотолкова, доколкото тя му е нужна да изобрази „една лека, жива, светла, шарена и разнообразна“ обществена група, да я представи в нейната „голота и крайно безобразие“. Цялото в тези „политически приказници“ се явявало духовитото и ясно разбираемо осмиване на някои големи пороци в съвременна Франция, у „великата нация“ — именно на административния произвол, болезнената склонност към разточителство, шум и празници, лекомисленото пристрастие към военна слава, фалшивата национална гордост, дошла в помощ на тираничната власт, и т. н. Успехът на тези сатири се дължал на това, че те били в съгласие с понятията и нравите на самия народ и давали възможност на всеки французин да се познае в огледалото и да се посмее на себе си и над близките си. Но причините, които пораждаат плачевното положение в страната на Волтер и на великата революция, се повтарят като социална зараза и в други страни, така че не само там, но и у нас новостите на Лабуле могат да извикат интерес и донесат полза било като „разумен, весел и блестящ разказ, т. е. като пример и за нашата българска дейтелност“, било „като жива история на съвременна Франция“, било като лекарство, с което могат „да се излечат и българите от тая болест, от която днес страда почти всичкият цивилизован свят“.²³ Тъкмо затова Каравелов се радва, че вестник Македония е започнал да печата в превод първата повест на писателя учен. С това се давал добър пример и на нашите книжовници, на онези от тях, които обладават „истинско образование и положително знание“ и желаят да бъдат будители на новото гражданско и културно съзнание. И можем да си представим с какво задоволство би посрещнал Кара-

велов „Бай Ганьо“ на Алеко Константинов, с това тъжно-весело изоб-
ражение на политическата поквара; умствената босота и нравственото
разложение у нас в преходния период след Освобождението! В Русия
образец на такава остроумна сатира е давал Салтиков-Щедрин със
своите „Губернски очерци“ (1857) и другите си повести или разкази,
в които печалната картина на руското безправие и невежество се е
прояснявала от много милост към народа страдалец и от ободрите-
лен смях.

Враг на празното и забавно само за безделници или глупци фан-
тазиране в литературата, както и на разкошните „риторически фрази“,
дори когато те носят например името на Шатобриан,²⁴ но прикриват
спиритуалистични и мистични възрения, Каравелов приветствува поя-
вата на преводи като „Животът на Франклина“ от Мине (1873), где-
то въпреки някои остарели научни възгледи ние се натъкваме на здра-
ви мисли у една благородна душа, у един велик гражданин, посветил
енергията си на народното добро²⁵; като „Тъмниците ми“ от Силвио
Пелико (1874), една „в много отношения полезна книга“, макар по-
корството към свободата и вярата в провидението у автора да не са
морал и философия на нашия позитивист, макар и преводачът (Дра-
ган Цанков) да си служи със сух и безцветен български език²⁶; като
„Пикильо Алиага или Маврите...“ от Евгений Скриб, който роман ни
запознава по-нагледно, по-живо и по-безпристрастно с испанската
история, отколкото тенденциозно написаните учебници и т. н.²⁷ Но
много по-рано Каравелов полемизира ядовито с Р. Блъсков по повод
на въпроса му, защо „Тайните на инквизицията“ не били полезни за
българите. Критикът пита на свой ред за коя книга, собствено е дума,
понеже имало три съчинения с това заглавие било исторически, било
белетристика (роман) от Пол Февал, и трите обаче безинтересни и
безполезни за българския читател. „Нека г. Блъсков прочете съчине-
нията на Юлиан Шмит и на Гетнера (Хермаг Хетнер), и тие ще му
обадят какъв е Пол Февал и какви са неговите романи. Когато евро-
пейците са оценили „Тайните на инквизицията“ от Пол Февал лошо,
то нам не остана що да правим.“²⁸ Позоваването в случая на немски ав-
торитети в литературната история като Шмит и Хетнер е твърде по-
казателно за знанията на Каравелов.*

Общо казано, Каравелов цени най-много писателите които тлас-
кат напред мисълта и самопознанието и добиват общочовешко значе-
ние, а те са Шекспир, Байрон, Шилер, Гогол, Сервантес и др. като
тях. Отричайки тесногърдия национализъм, частно слабостта у запад-
ните народи (френци, немци, англичани, италианци) да величаят пре-
комерно техните си гении и да признават извън тях само „гръкорим-
ските рогозки, които се наричат древности“, той се отнася с ирония и
към днешните гърци, които искат да спасят своето нищожество с ве-

* С оглед към преводната литература характерни са и следните два отзива в
Независимост от 1873 г. Повестта на М. Чайковски „България“, печатана в
Русский вестник, заслужавала да се преведе на български, „защото Чайков-
ски е живял дълго време в България и познава българските нрави и обичаи. Освен
това той е твърде талантлив писател.“²⁹ Обратното важи за „Варвара Убрих“, пре-
ведена от П. Кисимов и печатана в Цариград 1873 г. „Тая Варвара Убрих е омръз-
нала на читателите така също, както им е омръзнал и г. Кисимов със своите лите-
ратурни достойнства.“³⁰

личieto на прадедите си, смятайки културата за свой наследствен монопол. Ако в Германия една нова патриотическа книжнина застрашавала да убие умствения живот, създаден от бележити мислители, то в Елада това безплодно самопоколение не е преставало никога и усилията на един Кумануди, в книгата му на сръбски³¹ от 1874 г., да представи положението на гръцката просвета в благоприятна светлина пропадали жалко пред езика на суровите факти (безброй черкви, попове, калугери, клефти, просяци и т. н., при малко училища и слабо земеделие).

Критиката си Каравелов упражнява с толкова по-голяма ревност, колкото повече той е убеден в нейната полза, в нейната абсолютна необходимост за изостанали в умственото, социалното и политическото си развитие народи и колкото повече ретрогради или наивни оптимисти от разни среди са се обявявали против нея. Кажe ли някой, мисли той в една статия от 1873 г., че българската литература не била за пред света, че България имала нужда от достойни учители, че това или онова дружество не отговаряло на своето предназначение, веднага против него се навдига буря от протести, от обвинения, че той не бил патриот, че е продал съвестта си на народните неприятели, че враждувал против училища и читалища, движен от зложелателство или лична неприязнь. Но въпреки тази опозиция, тъй естествена при нашите първобитни условия, добросъвестните писатели и публицисти имат дълга да пресейват внимателно семето, което се хвърля в народната нива, за да не бъде къклицата повече от чистото жито. „По нашето мнение, всяка една критика трябва да бъде строга, много-требователна, сериозна и безпристрастна, ако само тая критика желае да носи името критика. С една дума, критиката трябва да стои по-високо от писателя и от публиката и да говори всекиму право в очите.“ Пзовавайки се по тази точка на Чернишевски, когото и цитира, той намира пълно оправдание и за своята крайна строгост, за своето темпераментно полемизиране или порицание. И наистина, мисли той, как би могъл да остане човек равнодушен, да не излезе из търпение, когато четe историческите разсъждения на Н. Михайловски за татарския произход на българите, глупавите „Куткудячки“ на Пишурка, безграмотната поезия на паплач даскали и „дълбоко-празните риторически фрази“ на в. П р а в о? Как би могъл да понася хладнокръвно езика и мненията на една журналистика в Турско, на която цензор е Генович ефенди, а върховен блюстител едно деспотическо правителство, едни „варвари, които стоят като тежък камък върху Христовия гроб и препятствуват на неговото възкресение?“³²

И съображения от обективен характер, и естествена склонност към гневна реакция срещу отрицателното в живота и литеартурата тласкат Каравелов да не премълчава възгледите си, да не крие настроението си и да говори с онази смела прямота, която може да му създава гонители, но която задоволява и успокоява неговата съвест. В споменатата статия за нашата „възпитателна книжовност“ от 1872 г. той изтъква задачите на низшите и висшите школи у нас, както и на литературата, която ги подпомага, после задава въпроса: „Но имаме ли ние висши школи? Имамe ли ние литература?“ И като отговаря: „Ние нямаме ни едното, ни другото“, той се позовава на лошото устройство на средните ни училища в Пловдив, Габрово, Русе, Стара

Загора и други градове и на посредствената учебна книжнина, дело на И. Груев, Ил. Блъсков, Хр. Данов и други като тях Намирайки, че повечето от учебникарите пишат само за прехраната си или за да се препоръчат с образованието си, Каравелов съжaliaва за липсата на критика, която би чистила непотребното и пакостното: списанията и другите подобни издания не й отделяли прилично внимание, предпочитали да се занимават с работите в Америка или с поезията на Пискулиев... „Ние нямаме книжевност, нямаме добросъвестни учени, нямаме наука“³³, отсича той с меланхолия и сарказъм. Надмощието на тъпо-самодоволното, на бездарно-нахалното е дразнило дотолкова публициста критик, проникнат от напредничавите идеи на века, че добросъвестното и годното, с тяхната стеснителност или тяхното слабо влияние, не са му правели впечатление. „У нас, пише той все през 1872 г., доскоро съществуваше убеждение, че всяка книга е полезна, че всеки един писател заслужава лавров венец, че всяка една каша е история и че всеки един синигер е райска птица...“ И като припомня правата на „критическия ум“, който поставя всекиго на мястото му, той се провиква (за логиката на В. Берон, педагогическия вестник на Г. Живков, учебника по история на Смарагдов и драмите на И. Владикин...): „Грехота е и срамота е да си играеме с образованието и възпитанието!... Грехота е и срамота е да унижаваме книжевноста и да се подиграваме с науката!“³⁴ Огорчен и възмутен се показва Каравелов и когато повторно обсъжда, в статия от 1874 г., устройството на училищата ни. Чорбаджините фарисеи, изтъква той, налагат капризите си в училищата, учителите мълчат и търпят унижения от всяка страна, „нашата книжевност се скита по мрачина и гризе старите французки правоучения, а нашата журналистика е пияна от самото си рождение и търкаля се по пътищата и из гноищата; най-после, нашият обществен живот е болен от тежката à la турка памилегия, а нашето младо и живо поколение се трови доволно бързо от нашия училищен яд, който се нарича „народно образование“.³⁵

Каравелов страда искрено при гледката на едно поколение, което му се струва окаяно и което той си мисли от становище на абсолютиния идеал много по-безнадеждно, отколкото наистина е могло да се вярва. Че отрицанието му е било достатъчно оправдано от недъзите, за които е дума, не ще съмнение; но че покрай толкова тъмни страни в живота, толкова падения и заблуди, дошли в разрез с високите нравствени или национални ценности, не са липсвали и прояви на будно обществено съзнание, на енергия за борба със злото, показват и някои сигурни факти в миналото. Нашият критик затваря обаче очи пред тези насърчителни прояви, за да вижда само хаоса на обърканиите понятия и нрави, способни да убият в зародиш щастливите заложби. Докъде може да стигне той в отчаянието си от мудността на Българското възраждане, от привидното всеилие на покварата и на посредствеността, личи най-добре от новогодишния му преглед върху работите в отечеството, озаглавен „Нашият дружествен живот“ и печатан в С в о б о д а от 2 януари 1872 г. Сатирически вдъхновен, Каравелов извиква мрачната картина на действителността у нас и съди с огорчение така:

„Правдата се е дотолкова сдружила с кривдата, щото ни един моралист не е в състояние да определи границите между тия две сестри. Геневич ефенди меря

правдата с калъпите на турската цензура; българското книжевно дружество я търси в Али пашовия селямлък; г. Оджаков я търси в мъглата и лови я с ригорически примки; вестник Читалище мисли, че тя не му е необходима, вестник Право не иска и да чуе за нея, вестник Отечество употребява всичките си сили да я изгони от редакцията, защото тя не може да се сдружи с иконокрадците и пр. Кажете ми, има ли правдата право да каже, че тя изпълнява добросъвестно своите длъжности, когато в нашето нещастно отечество се почитат такива хора, каквито са хаджи Иванчо ефенди, Арнаудов, чорбаджи Ницо и всичките хайдуци, конокрадци, шпиони и чорбаджии? Колкото повече откраднеш, колкото повече сиромаси изгориш, колкото повече жени, деца и майки разплачеш, колкото повече къщи запустеш, толкова повече си щастлив и по-уважаем от нашата полутурска публика и от нашето честито правителство. И така, новата година има значение само за ония народи, които из ден на ден крачат напред, които изритват старото, изгоряват гнилото и погребват умрялото... Ние българите имаме и стари, и млади хора, както ги имат и всичките други народи, следователно трябвало би да имаме и нова година, и стара година; но нашето младо поколение не е отишло твърде далече от старото, както и старата година с нищо не се отличава от новата: нашето старо поколение за нищо повече се не грижи, освен да шие кесии, да печели пари, да гледа рахатлъка си и да ходи в Ерусалим на поклонение; а нашето младо поколение се е предавало на пиянство, на разврат и на турски увеселения... Из всичкото това мнози си са съставили понятие, че младежът куца с левия крак, а старежът — с десния. Иди после това и разбери кой е крив, а кой е прав!

Тонът и възгледите тук са характерни за Каравелов, когато той попадне в силно песимистично настроение. Тогава той — както изглежда да бъде естествена потребност на духа му — съди сурово отрицателно, отхвърля всичко светло и чисто в нрави, в стремежи, в характери, изобличава по начин, способен да породии по-скоро апатия, отколкото воля за преодоляване на злото. Нищо не може да задоволи наблюдателя, поставил си черни очила и склонен да търси навсякъде само отклонения от повелите на обществения дълг, на неподкупната правда, на здравия разум. Вземайки този дълг, тази правда, този разум за единствени критерии при разглеждане на обществените явления, Каравелов е все тъй неумолим и при обсъждането на въпроси от обсега на литературата и на науката. Разбира се, идват часове, когато той запазва повече спокойствие и проявява известно великодушие към слабости и недостатъци, обясними с българската обща изостаналост. Той взема напр. в ръка Блъсковото списание Градинка от 1875 г. и като кори редактора за някои неуместни статии, харесва други, които намира достойни за внимание, напр. етнографическото описание на т. нар. „гребенци“ в Силистренско, повестта „Пиян баща“, добре записаните народни песни. И по този повод той — за чудо — прави признания, които свидетелствуват за смекчаване на предишната строгост, може би като последица от всички изпитани разочарования на публициста след скъсването с Ботев. Невъзможно е, пише той от ново-то си по-трезво и обективно разбиране, да изискваме от нашите „недозрели мислители“ важни размишления, както и от нашите писатели съвършени произведения, щом помним, че образованието у нас е едва в наченките си и ходи още на кокили. „Следователно и нашата критика към всичките наши писатели въобще трябва да бъде извиняваща и умерена, защото ние говорим не за произведенията на учени академици, а на прости даскалчета, които са се учили на пинакида.“ И все пак, въпреки тази относителност на преценките: налага се да проявяваме „сериозно отношение към онова дело, което сме се завзели да извършим“, налага се да гледаме на литературното произведение не като на забава, а „како на свещена потребност, на чисто и божестве-

но занятие и на художествена красота“. Който се наема да се посвети на такава задача, той е длъжен „да употреби всичките си старания и всичките си средства и да я изпълни както трябва“³⁶. Затова и от Блъсков Каравелов изисква да бъде верен на това начало — и внимателен при продължаване на изданието си.

В случаите, когато не са налице достатъчно извинителни причини за пренебрегване на тези истини и когато се натъква на неща, които издават бездънна глупост или жалко маниачество на писачи, пожела-ли да минат за поети, за белетристи, за учени, без да имат и най-слабо чувство на отговорност и какво да е призвание, Каравелов напуска резервата си и сразява с груб сарказъм мнимите просветители. Стиховете на Жинзифов („лошав стихотворец именно загова, защото е бездарен и защото не знае български“), драмите на Т. Х. Станчев („безсмъртни паметници, които остават в царството на глупостта во веки веков“), „Селският лекар“ на Богоров (книга, която дава основание да се оспорва, че „неговата мозъчна система се намира в нормално състояние“), филологическите фокуси на същия доктор в „Книговнище“ (които доказват, че може да се оправя езикът ни и „без мозък“); пренаивните разсъждения в Ден за българската поезия, както и ред поетически недомислици все там („Боже мой, до каква глупост може да доживее човек“, който иска „да приемем неговата миша попаря за мнение“): тези и безброй такива примери в българската литература доставят благодарен материал на Каравелов да осмива или жули най-безцеремонно сеячите на заблуди между народа, затруднили усилията на малцината даровити и сериозни писатели.“³⁷

* За „Куткудачка, или разни морални стихове и приказки“ на Пишурка (1871) Каравелов се произнася: „Разбира се, че тая книжка — както се види и по заглавието, и по съдържанието — е написана само за петлите и за кокошките, защото българите не разбират от птичий език.“³⁸ Ако веднаж той дава право на Богоров, „дето се подсмива на нашите писатели, които съвсем са орусиле българският език“³⁹ (макар сам Каравелов да си служи с много русизми), друг път той осмива „Книго-нището“ на същия автор, който „имал работа с Михал Тахтаджията“, т. е. заел се с абсурдни съвети, как да пишем и говорим: световна бивалица вместо история; четеница вм. читанка; кунописни вм. живописни, жартва вм. жертва и т. н. И като привежда един пасаж от статията на Богоров, смисълът на който е напълно затъмен, критикът запитва: „Разбирате ли нещо? Из всичко се види, че врач Богоров са е решил да стане български оракул... Алис „луд свири, луд играе, кой го гледа, ум няма“.⁴⁰ Съобщавайки за предстоящото излизане на драмата „Кардам страшил от Т. Станчев, Каравелов соли автора така: „Между литературните шарлатани г. Станчев трябва да стане председател, защото другите шарлатани не са дотолкова смели и твърде често се стараят да замажат очите на публиката; а г. Станчев краде, лъже и шарлатанствува, без да почервене... Съветваме публиката да не купува гореказаната драма и смело да плюйне в очите на председателя на шарлатаните.“⁴¹ Станчев не се е стряскал от подобно предупреждение и е продължавал да торн литературната нива. Каравелов тогава, хроникайки с малко думи най-новата му драма („Невярна жена“), иронизира: „Из всичко се види, че г. Станчев работи с машина. За две години седем деца! Подобно плодородие се не среща ни у византийските богослови.“⁴² За драмите „Дранлавела“ и „Нова мода“ на същия графоман моралист се казва, че не би трябвало читателите да купуват „подобно гюбре“. И се заключава с яд: „Стига сте лъгали светът!“⁴³ Тодор Шишков напр. е подигран за драмата си „Велизарий“ така: „И Шекспир е вземал сюжети за своите драми из гръцката и римската история; а г. Шишков принадлежи в числото на най-великите писатели...“⁴⁴ За преводната повест на Д. М. Душанов „Вапсаните яйца“ редакторът на Свобода намира остро изобличение: „Тая книжка не е ни за пред кум, ни за пред сват. Подобни писатели заслужават не насърчавания, а тояга. Ако насърчаваме глупците, то тие щат да направят още по-големи глупости. Чуете ли, г. Найденов?“⁴⁵

Наред с този публицист без по-висока култура, редактор на *Наред* к, Каравелов поставя и по-сериозни, дори високо тачени у нас автори. Той има зъб на двама учени българи с чийто исторически възглед не е съгласен, и ги задява така: „А ако намерението на г. Дринов или на г. Кръстевич е да покаже пред светът, че знае много и че сваля звездите от небето, то нека издаде своите „велики произведения“ със свое иждивение и нека гърми името му от восток до запад... А колко българи могат да разберат Дриновите истории и високоучените произведения на нашето Книжовно дружество? — Твърде малци на. А Кръстевичевите учени произведения, които всеки хвали, но които още никой не е прочел?“⁴⁶ — Но този път Каравелов е злоупотребил доста със зловните си подигравки, засягайки неуместно покрай съмнителни теории и личните качества на писателите. И по-късно той не щади Дринов наред с Друмев, и двамата опротивели му с крайно умерения си просветителски патриотизъм, и се произнася хиперболично: „Школските учебници ще да принесат на народа ни милиони пъти по-голяма полза, нежели Дриновите открития и Климентовите размишления за величието на душата.“⁴⁷

Преситен на студена и сериозна критика и дидактически разсъждения, Каравелов прибягва в отдела „Книжевност“ на вестника си често до този род осмивания, усвоявайки и един фейлетонен стил, отразил темперамента му. Когато иска да се пошегува от сърце и до насита, да фантазира свободно по някакъв повод, да разказва спомени или анекдоти, хрумнали му във връзка с разглежданите произведения, той пише критики, в които непринудено смесва резоньорство с фабулистика, при свободата да се кажат много неща, и сериозни, и весели, по най-непринуден начин. Този вид фейлетонна критика допада и за това на Каравелов, че му идва като отмора от напрегнат умствен труд, отвеждайки го към разказ или диалог без строго издържана тематика, давайки му възможност да изнесе своя духовит коментар към разни недомислия в живота и в литературата. Така в списанието си *Знание* от 15 октомври 1875 г. той взема на подбив една дописка на Ангелаки Савич и един превод на Молиеровия „Тартюф“ от Марко Балабанов, като предварително припомня анекдота за хитрия майстор Бачко, който смайвал бабичките със своето разностранно умение. Общото между Бачко и Савич било, че първият спадал към гениите художници, а вторият — към гениите мислители; разликата пък между Савич и Балабанов била, че Савич създавал свои неща, когато Балабанов развалял чуждите. „Коскоджа ми ти мъж“, провиква се Каравелов за преводача, обезобразил онази безсмъртна комедия чрез побългаряване имената на лицата, „учил се в Европа, чел и слушал лекции, разсъждава за науката и за литературата, издава вестник и пр., а още не знае какво и що е литература и какво се изисква от един писател или от един преводач!“⁴⁸. И Каравелов се подбива с редактора на в. *Век*, загдето, макар и парижки възпитаник, не се е досетил да вникне как френците превеждат на езика си Шекспир, Байрон, Гьоте, Шилер, т. е. като спазват напълно духа и формата на оригинала...

Този начин на критикуване, тъй съобразен със сатирично-хумористичната жилка на Каравелов и тъй способен да увлича читателите с всичко пикантно на закачките или на разказа, намира своето пълно

приложение особено в големия брой фейлетони, печатани в Свобода от ноември 1871 до ноември 1872 г. и в Независимост от февруари 1873 до октомври 1874 г.

3

Памфлетната редица Знаеш ли ти кои сме? — Кого, кои има Каравелов пред вид. — Сатира и хумор като основни насоки на съзерцанието и изобличението. — Методата на демаскиране, препоръчвана от Шанфор. — Примерът на Волтер и на Хайне като критици на отживялото и като памфлетисти. — Обаянието на Добролюбов като редактор на „Свисток“. — Обществено-исторически предпоставки на фейлетонната критика. — Лична склонност да се виждат повече недостатъците, нежели добродетелите. — Каква проза разкрива Салтиков в Русия. — Оригиналноста на Каравелов във фейлетона.

Под общия наслов Знаеш ли ти кои сме? Каравелов написва няколко десетки фейлетона, повечето от които имат подчертан сатиричен или памфлетен характер. Няколко такива опита, все в Свобода или в Независимост и под същото заглавие, са от перото на Ботев — кои тъкмо, ще посочим после, — а малка част от общата група носят и други заглавия, но при еднаква техника и еднаква тенденция. Името на автора не е отбелязано никъде, поради което порано можеше да става въпрос, дали тези фейлетони са в по-големия си дял произведения на Каравелов и кои от тях би трябвало да се смятат работа на по-младия му съредатор. Обикновено без авторски подпис, тези малки очерци носят в редки случаи някакъв инициал — О, П, М, КК — или някакъв хумористичен псевдоним: Барон Лулчо, Михо, Янко, Карачун, Гарван. Какъв смисъл се влага в наслова на фейлетоните, личи ясно от съдържанието им. Но Каравелов посочва и пряко кого има пред вид с изобличението или присмеха си, от какъв разред са героите му, били те отделни лица, по-широко или по-малко познати, или типове от съвременното българско общество. „Знаеш ли ти кои сме?“, запитва той веднаж от името на осмеяните обскуранти и врагове на народния напредък и отговорът му е: „Ние сме си ние, ние сме за оплакване, ние сме за презиране, ние сме за тояга, ние сме за смях.“⁴⁹ Други път той влага в устата на същите лица циничното признание: „Ние сме си ние. Не трябва нам паметници (на Раковски, на Хаджи Димитра), не трябва ни школи, не трябва ни дружества, не трябва ни черкви, не трябва ни читалища, не трябва ни вестници, не трябва ни книги, — вино ни дайте, фустани ни дайте! Ние сме си ние.“⁵⁰ Това са значи ретроградите и егоистите, презрели отечеството, просвета, обществен дълг в угода на личното си щастие, разбрано в най-тесен смисъл, изключило всяка чиста или по-възвишена цел. Или пък, като разкрива низости, слабости, престъпления, глупости на героите си, той ги кара да заявяват надменно, без срам и без страх от общественото мнение: „Видиш ли ти кои сме? А знаеш ли кои сме? Аз съм аз!“ Фейлетонистът не пропуска от своя стража да забележи иронично за тези лица общо, в края на една характеристика: „Знаем ви вече какви сте лалета!“⁵¹ Тъй са разбирали смисъла на памфлетно-сатирическата рубрика и мнозина от читателите, както се вижда напр. от една дописка от Браила, в която се казва: „В секи брой на Независимост вие ни разказвате „кои сме ние“, — е. кои са българите въобще; но аз и до днес не зная дали „ваша милост“ знаете кои

сме ние, т. е. браилчените... Ако не знаете, то аз се завземам да ви разкажа за всичко подробно. Слушайте и чудете се.“⁵² И дописникът излага подвизите на някои „велики патриоти“, които се интересували за съдбата на цяла Европа, но нехаели за народните ни работи, за българската просвета и за всяка благотворителност между сънародниците. Към букурещките чорбаджии Каравелов се обръща веднаж с въпроса: кое им дава право да изискват те почит и поклонение от младите, ругани от тях постоянно като „вагабонти, чапкъни и хайдутни“, макар сами да били явни злосторници. Той ги запитва направо: „Кои сте вие? Кой ви е избрал за съветници, за покровители и за наставници?“ И когато те самоуверено отговарят: „Нашата старост и нашите пари ни дават пълно право да ви заповядваме и да ви бъдем чорбаджии“, той възразява със сарказъм: „Старите хасъри се хвъргат на купещето. Който е достоен за почитание, ние ще го почитаме; а който е достоен за презиране, ние ще да го презираме. Ако младият вагабонгин е достоен за ненавист и презиране, то старият вагабонтин заслужава отвращение.“⁵³ Рязко, безапелационно поставя Каравелов всекиго на мястото му, без да щади ничие честолюбие, без да се стряска от заплахи за преследване и отмъщение. Защото той изпълнява един висок обществен дълг и само истината, само нравственият закон, само повелите на правото го ръководят в тази смела кампания против отрицателните прояви в живота. Публицистът открива в този род критика, в този особен вид литература, смесила вестникарската полемика с белетристиката, едно ефикасно оръжие за борба срещу личности, среди, идейни течения, социални недъзи, всякакви прѣдразсъдъци, които му се струват пакостна спирачка или опасно противодействие срещу достойните за препоръка и признание усилия на истинските патриоти.

Ако Каравелов прибегва тъй често до фейлетона памфлет, за да развива възгледите си по злободневни въпроси, това се дължи преди всичко на самия му темперамент, на острата му чувствителност за всичко опако или порочно наоколо му. Склонен към бързи реакции спрямо това, което го огорчава, възмущава, обижда, той изживява мъчително обществените аномалии и дава изход на недоволството, на гнева, на присмеха си не само в сериозна публицистика, но и в сатирично-хумористична полемика или фабулистика. Радикален в мисълта си върху това, което трябва да се върши, за да се излезе от застой и безпътница, Каравелов допълва критиката си над безутешната действителност с едно темпераментно жигосване на пороци и недостатъци, на слабости и заблуди, използвайки богатия си запас от наблюдения и вродената си духовитост. Където спират доводите на сериозното изобличение, с логичното обосноваване на тезата от политически или културен характер, там започва осмиването от становище на моралиста, съчетал впечатленията и настроенията си с едно досетливо въображение. Типичен холерик, Каравелов не може да понася спокойно нищо от това, което противоречи на разбиранията му, на съвестта му. Волята за противодействие е у него силно развита; той се подчинява на неукротимата си страст за изобличение или нападение; и той открива като най-подходна за себе си, като най-съобразна с етоса и таланта си литературна форма — памфлета. Доколкото тук се проявяват първични подсъзнателни влечения, надмощие взема сатирата, иронично оцветена: а доколкото към тях се прибавя и нещо от разположенията на сангвиника, от веселото

съзерцание на световните неуредици и на човешките слабости, ние виждаме да трепва у писателя и хумористичната жилка. Из непримиримостта към отрицателното или отвратителното в живота, застрашило големите социални и културни ценности, изтичат гневните тиради на памфлетиста с едно поривисто красноречие, намерило бързо фигуративни изрази, които съкрушават противника, или, най-малкото, правят го невъзможен като сериозен идеен враг, като достойна за зачитане личност. Когато обаче писателят има насреща си жертви на изобличението, способни да вдъхнат, редом с възмущението, с презрението, и някакво съжаление — съжаление за отказа от човешко достойнство или за всичко безпомощно в старанията, — хуморът влиза в своите права. Този хумор свидетелствува ту за дяволска радост, когато е налице контраст към достойното за удивление, за признание, за похвала, ту за мек укор, за опрощаваща усмивка, ако изпъкват по-невинни прегрешения. В единия и в другия случай писателят се освобождава от нервното си възбуждение, успокоява тревожното си сърце, възстановява нарушената хармония на духа си. Това облекчително въздействие на памфлета се предава по-често на читателя, отколкото всичко сатирическо-жестоко там, и то в значителна степен поради по-издържания художествен стил. Изпадане ли критикът в гневна криза, при която мярката на позволеното от здравия разум и от естетическия усет се забравя, памфлетът стои пред опасността да се превърне в пасквил, загубил литературна стойност и останал, в най-благоприятен случай, само исторически или биографски документ.

Каравелов достига по-рядко тази граница, опасна за престижа му. Хуморът му, с всичко в настроението и в картините, въобразени или реални, което го издига над нещата, правейки го по-малко злобен и повече снизходителен, довежда по правило до характеристики или описания, които запазват по-трайно поетическо значение. Ако чрез сатиричните си тиради, карикатурните си портрети и гротесково-комичните си сцени той се отърсва от афектите на гняв и мъка или отбива предизвикателства и клеветнишки обвинения, то чрез по-незлобивите си хуморески, чрез духовитите си подбивания, чрез шеговитите си хрумвания той ни примирява с всичко недостатъчно и несвършено в живота, представяйки ни го като нещо преходно или незначително, от което обществото лесно може да се освободи. Тук той като че ли е взел присърце съвета на моралиста от XVIII в. Шанфор, автор на незабравими максими и анекдоти, в които се осмиват жестоко-духовито разните човешки чудатости. „Мъдрият и проникателен човек“, пише тънкият наблюдател, снел безцеремонно всички маски, „който би познал обществото такова, каквото е, не изпитва навред нищо друго освен огорчение. Абсолютно необходимо е да обърнем погледа си към веселата страна и да свикнем да вземаме хората като кукли, а обществото като сцена, на която те играят. Тогава изведнаж всичко се променя: характерът на разните съсловия, особената съета на всяко от тях, отличителните отсечки на лицата, начините за измамване и т. н. — всичко става забавно и човек запазва здравето си.“⁵⁴ Каравелов прибегва често до тази метода на демаскиране и с това той лекува отвращението и злобата си, освежавайки се и привиквайки читателите на фейлетоните към презрение на всичко противно в обществото.

Но подтикът към фейлетони, памфлетно замислени, идва не само

от скровените вътрешни тежнения, от живия темперамент и прямолинейния характер на Каравелов. Той се дължи в известна степен и на епохата, на околната духовна атмосфера с пробуденото критическо отношение към остарелите ценности и назрелите нови копнения.

С оглед към по-далечните внушения, засилили сатирическия нерв на Каравелов, би трябвало да се припомни особено влиянието на Волтер и на Хайне, като вдъхновители на протеста и критиката в революционен дух у мнозина писатели и публицисти на нова Европа. Видяхме вече как в славословието си на гениите в науката и литературата, обявили се против суеверието и тиранията, Каравелов се позовава неведнаж на мислителя материалист от XVIII в. и на поета хуморист от началото на XIX в., поставяйки ги наред с благодетели на човечеството, като Коперник, Нютон, Дидро, Бъкл, Чернишевски и други велики умове. Волтер, който разкрива злоупотребите и насилията на привилегированите съсловия и осмива с хаплива ирония глупостта, невежеството и религиозната нетърпимост, дава нравствена опора и на нашия публицист белетрист, когато трябва да се защитят правата на разума и на свободната личност. Опреснителният сарказъм на духовния французин, опълчил се против обскурантизма, егоизма и социалното потисничество, намира жив отзвук в една българска душа, отхвърлила страха пред мощния враг и намерила в памфлета изпитано оръжие за будене и окуражаване на угнетените сънародници. Хайне в Германия подлавя в своите пътеписи, политико-социални прегледи и тенденциозни стихове лозунгите на френските енциклопедисти и на революцията от 1789 г., за да ги развива с въодушевление, като ги допълня с идеите на сенсимонизма и позитивизма от по-късно. Поклонник на радикалните философски и демократични доктрини, той успява да ги популяризира благодарение на красноречието си, преляло често в несдържани нападки срещу монархисти, клерикали и националисти реакционери. Омразата на засегнатите в интересите и честолубието си среди той взема, подобно на Каравелов у нас, за мерило на влиянието си и тъкмо от нея той черпи нова смелост за развихряне на сарказма си по разни адреси.

Идеите от Запад, като не се забравя и приносът на англо-американските рационалисти и утилитаристи, достигат до Каравелов било пряко, чрез преводната научна и художествена литература на руски език, било чрез отраженията си в руската напредничава мисъл. Но и оригиналната сатира на руските писатели е била тук от грамадно значение. В Русия от края на 50-те и началото на 60-те години силно впечатление са правили сатирическите стихотворения и памфлети на Добролюбов печатани в отдела „Свисток“ на списанието *Современник*.⁵⁵ При отказа на цензурата да бъде издаван един самостоятелен хумористичен лист, влиятелният критик е трябвало да печата поетическите и прозаическите си изобличения от 1859 до 1861 г. под псевдонима Конрад Лилиеншвагер, Яков Хам и др., в меродавното списание, редактирано от него заедно с Некрасов и Чернишевски. „Свисток“ се е отзовавал на политически, научни и литературни събития, осмивал е с остър език — остър, доколкото полицейският надзор е позволявал — и лицемерието на кротките либерални публицисти, и научното реакционерство на историци като Погодин, и славянофилските бълнувания и теорията за „чистото изкуство“ в Русия, и сбърканите парламентарни

или социални нрави в Западна Европа. И тази весело-язвителна критика е вълнувала силно читателите, създавайки опозиционно настроение и зовейки за отпор срещу реакцията. Каравелов не е могъл да остане чужд на обаянието от любимия млад сатирик и нещо от патоса и стила на Добролюбов се чувствава и в собствените му стихотворения и статии по-късно.

Условията в България и сред българската емиграция са били също благоприятни за подобни сатирически прояви. Шестдесетте и седемдесетте години на XIX в. означават тук невиджано по-рано раздвижване в политико-обществения и умствения живот, отбелязват революционен кипеж, наченки на по-сериозна наука и книжнина, повишено национално самочувствие, при диференцирани вече граждански интереси, при сблъскване между идейни течения, отразени в емигрантския и домашния периодически печат. Новият дух на критика, на пропаганда, на борба с отречените понятия и традиции, поражда потребността от сатирично-хумористичните листове, между които най-значителни като израз на прогресивното движение се явяват *Г а й д а* на Славейков, *Т ъ п а н* на Мънзов и *Б у д и л н и к* на Ботев. Каравелов, който и по природа, и по възпитание клони към радикална опозиция, долавя отдалеч, из опита си в руската среда, рязкото несъответствие между идеал и действителност в отечеството си, бунтуващите съвестта несъобразности и безобразия в обществените отношения там. И той не закъснява, веднаж минал към публицистика, да се отзове на нуждата от една авторитетна преценка на добре или зле проявените енергии, на постиженията или опущенията в разните области на националните усилия. Ако като политик той се наема да дава тон в обсъждането на актуалните въпроси, като писател белетрист той предприема ревизия на установените ценности в морал, култура и литература, с волята да наложи новите възгледи, новите творчески търсения под знака на положителното знание, правилния вкус и хуманно-демократическите реформи, добили признание в образования свят. Фейлетоните му, подложени на сатирическо бичуване и на хумористично осмиване негодното и пакостното в българския живот, е трябвало да подпомогнат честните, благородните стремежи на просветителите и революционерите за обнова, да напътят интелигенцията и народа към един по-висок етап на националното и общественото битие, да разчистят почвата за новото слово, за новата мисъл, чрез поразяване на ретроградното, апатичното, бездарното, загнило навред и спечелило покровителството на фактори, които са имали интерес да крепят вековната инертност. В ролята на български Добролюбов или Салтиков Каравелов е мечтаел да озонира въздуха в отечеството си, отровен от толкова миазми, за да отговори на един вътрешен глас, заговорил още при първо докосване с руското обществено движение, изострило погледа му за варварския режим и за робския гнет в България. Ако Салтиков в толкова свои очерци, разкази и повести разкрива всичко диво-невежествено, потисническо и престъпно в докрепостническа Русия, всичко примитивно и тъпо в низините на селото и града и всичко тиранично, сурово и користоно по върховете на държавната власт, у чиновниците и помещиците, Каравелов спира внимание на същите недъзи и беззакония у нас, където турската тирания, българското чорбаджийство и гръцката духовна власт са представяли голяма аналогия към окаяното

положение в северната империя. Из дълбоката си симпатия към протия народ, из вярата си в новите демократични идеи и из живото си чувство за справедливост и тържество на разумното начало, Каравелов подобно на Салтиков въстава против предразсъдъци и отживели понятия, против всевъзможни нотабили и реакционери, зове за отхвърляне на срамния обществен ред, за извоюване на достоен живот за простата маса. Като Салтиков той посяга към изобличителния разказ и фейлетона, придавайки на описанието си, на сатирата си често памфлетна суровост, прибягвайки до хиперболи, които извикват неочаквано релефно тъжната или грозна действителност.

Фейлетоните на Каравелов с вдъхновението си, подсказано от злобата на деня, с ядливия си сарказъм или бичуващия си хумор, насочен срещу открити врагове и тайни пакостници на народа, срещу мнимо благодетели и възпитатели на този народ, срещу бездушни негови експлоататори и невежи или продажни негови ръководители, допринасят немалко за пробуждането на приспаната обществена съвест, за ободряването на младите борци, наели се да тласнат нещата към решителен завой. Апостолът на нова вяра, на нов морал, на нови културни и социални скрижали, възприел завета на руските си учители, обладава несъмнен талант за мисията си. С бързо улучения личен тон в полемиката си, с оригиналността на идеите си, с игровото си въображение и сочното си остроумие той изпква изведнаж като крупна писателска индивидуалност. Изкуството му да бъде занимателен в разсъждения и изобличения, без да изпада в суха дидактика, способността му да изненадва с духовити сближения и ударни характеристики при разкриване на порочни или смешни страни: те са нещо изключително в литературата и публицистиката ни на времето. Тъкмо тези качества избавят фейлетоните на Каравелов от забравата, на която са осъдени повечето памфлети, сатири и хуморески от онази епоха. Дарбата за комично виждане и изображение, присъща на нашия автор, проявява до ден днешен въпреки пълната отживялост на събитията, страсти и личности, някога предмет на жив интерес.

4

Главни теми и основни идеи на сатирично-хумористичните фейлетони. — Социални недъзи: отсъствие на лични и обществени добродетели. — Случаят с М. Балабанов. — Против чорбаджийското съсловие с гръцка отхрана. — Несъгласията между „стари“ и „млади“ сред емиграцията. — Робски души, отрекли се от своето национално честолюбие. — Дългът на историка и дългът на журналиста. — Българинът спрямо чуждото и своето. — Извратен дух на чорбаджиите. — Какви техни понятия и нрави отвърщат честния българин? — Каравелов ги знае от личен опит.

Какви са темите на фейлетоните и какви основните идеи, прокаравани там?

Каравелов не е човек на самотните размисли, поставил се вън от условията и тревогите на времето си. Той не би могъл да повтори признанието на философа Декарт, задоволил се сам с проблемите на чистото и безстрастно познание: „Отдавна знам, че има магарета на света, но придавам толкова малко значение на тяхното мнение, че бих съжалявал, ако отделя за него дори една минута от свободното си време и от спокойствието си.“ Далеч от намерението да застане на някаква висока философска кула, от която животът в низините би му се

струвал недостоеен за внимание, Каравелов, като крайно отзивчива и социална натура, надзърва с будно око в играта на силите, които обуславят застой или напредък на народите, и проявява воля да бъде полезен на съвременниците си, на отечеството си, в борбата за избава от тирания и невежество. По целия строй на духа си и при възпитанието, определило жизнените му задачи, той не може да остане безразличен към антагонизма между добро и зло, между истина и лъжа, между полезно и пакостно; и той се отдава на критика и сатира, виждайки предимно недостатъците, грешките или престъпленията, а не положителните качества, за които е готов да намери винаги високо признание. Крайно честолобив и с непоколебима вяра в призванието си да протестира, да бичува, да осмива, той не търпи възражения и изпада често в невъздържаност при отмъщенията си, която отнема нещо от чистотата и силата на сатирата му. Примирение с противната страна той не търси, не желае, и когато веднаж приятели се опитват да го склонят за сближение с тъй омразната нему Добродетелна дружина, той възразява кратко и решително: „Нашето споразумение е ветрясало... Ние не желаем на нашите „еничери“ нищо друго освен чума, холера и изстребителна ангина. С подобен боклук е невъзможно никакво споразумение.“⁵⁶ И в други случаи нашият памфлетист проявява същата ярост в гнева, намирайки ругателства и проклетия, които свидетелствуват за непобедимо отвращение. От флегма няма никаква следа у него, макар понякога — при груби удари на противника — жлъчната му ненавист да се сменява с преходна апатия или меланхолия.

Опитахме ли се да разпределим сатирично-хумористичните фейлетони въз основа на основните теми, откриваме, че може да става дума за шест главни групи. Засягат се именно тук:

1. Обществени неедъзи у нас, особено по-дълбоко вкоренените, по силата на неблагоприятното историческо развитие на народа ни.

2. Отрицателните прояви на чорбаджиите ретрогради, на класата, враждебно настроена към свободолюбивите стремежи и просветното въздигане.

3. Окаяното състояние на учебното дело, с недостатъчните грижи за него от страна на обществото и с некадърността на мнозинството педагози.

4. Ниското равнище на периодическия печат, по вина на редактори и сътрудници с ограничено образование и слаба съпротива срещу влиятелните първенци ретрогради.

5. Крайната бедност на българската книжнина, оригинална и преводна, поради бездарност или некултурност на писателите ни.

6. Упадъкът на морала и на християнското благочестие във връзка с покварата на черното духовенство.

Особено присърце взема Каравелов въпросите на българското умствено и социално развитие, свързани някак със собствената му дейност като публицист и белетрист, и след това въпросите за подобрене на литературата и на периодическия печат, решавани винаги с оглед към факторите, от които зависи това подобрене. Оставяйки политическите въпроси за разглеждане предимно в статиите на челно място в Свобода и Независимост, той ги зачеква във фейлетони-

те си само като предпоставка или спътник на обществените и културните явления, станали предмет на сатирично осветление.

Ако е дума за обществените недъзи, които Каравелов изтъква настойчиво, трябва да отбележим на първо място отсъствието на нравствено съзнание, на чувство за чест и на преданост към народ у мнозинството уж интелигентни хора, заели се със защита на националното ни дело. Ето Марко Балабанов например, завършилият богословие в Гърция, после право в Париж, редактор на списание *Читалище*, по-късно и на вестник *Век* и секретар на българската екзархия. Каравелов не може да понася този млад човек, с когото се запознава случайно през 1867 г.; той го отрича заради непростителната му суета, консервативните му възгледи, малодушното му бягство от отговорност в тежки за българската борба в Цариград моменти и солидаризирането му с турски оръдия (Иванчо Пенчович), раболепни пред патриаршията и винаги готови за споразумение с нея. Балабанов е очертан като надутото „конте“, изпълнено от самомнение, като светски човек, който не може да направи ни една стъпка без ръкавиците си, който отбягва простолудията и който „не се срамува да лъже, да подличи, да шпионствува“, прикривайки с ефективна вълнашност „своето умствено сиромашество и своята нравствена голота“. Портретът, така окарикатурен, не предава ни най-малко същността на нравствената личност, макар отделни черти и да се покриват с оригинала. Ясно е, Каравелов се дразни от вътрешната пустота на човека, на която отговаря и дребнавата външна придирчивост; той плаща данък било на омразата си към консервативния лагер в Цариград, било на вкуса си за преувеличаване на малките слабости у противника. Говорейки веднаж за спирането на в. *Македония* по заповед на дирекцията на печата под предлог, че Славейков не бил способен за редактор, понеже не е завършил никакво висше учебно заведение, Каравелов запитва: какво собствено са завършили Найденов, Генов и други необразовани редактори като тях, дори и самият директор на печата, и после продължава: „Ние знаем твърде добре, че даже и министърът на „ослепението“ принадлежи в числото на ония будали, които не знаят и четирите прости аритметически правила. Освен това, г. Балабанов е глупак и после своето парижко образование. Във висшите учебни заведения се учат и множество невинни теленца.“⁵⁷ Вземайки под закрилата си самоука Славейков, при недоверието, което храни сам, незавършилият формално университета, към висшите учебни заведения, Каравелов ухапва ненавистния парижки правоведец, когото е подбивал хумористично в пикантната сценка за срещата си с него в Белград. Сценката е сама по себе си занимателна въпреки всичката несправедливост към героя като общественик. Случаят с Балабанов е типичен за сатирическия поглед на Каравелов. Той е свидетелство за „нашето гнуснаво образование“, за гибелното отражение върху оългарската младеж на условията в Турско, които не позволяват да се проявят повисоки нравствени качества и правилно социално съзнание. Но не е ли тук в известна степен отговорно и семейното възпитание? „Нашите бащи са чорбаджии и домашни деспоти, пише Каравелов, нашите майки са убиени и нищожни създания, нашите учители и възпитатели са развалени същества, нашите пастири са невежи, и т. н.“ Българите имат неотложния дълг да помислят за своето превъзпитание (но не по

съвременен френски образец, подчертава Каравелов), като изоставят турските нрави и предразсъдъци, като се очистят от „византийското гюбре“, и като заживеят по човешки, за да могат накрай да се освободят и от „шарлатаните“, които са се заели да бранят народните ни интереси.⁵⁸ Излиза ли в презрението си към балабановци от принципиални съображения, от нуждата да се засили либералната опозиция (която ще продължи борбата си, разширявайки и изострайки я и след Освобождението), сатирата в случая докосва и частни недостатъци, именно аристократически слабости и огъване на характера у един противник, който като публицист не е и без сигурни заслуги.* Нападките, присмехът, острата полемика целят да сразят групата около ектархията, враждебна към политиката на революционерите по черковния въпрос, Чомаков и Славейков, гледани изобщо със симпатия от Каравелов. За Славейков напр. се пише веднаж: „Македония е захванала да излезе изново. Надеяме се, че нашите български патриоти щат да посрещнат тоя единствен български вестник.“⁶⁰ И друг път, осмивайки Найденов за подновяването на в. *Напредък*, който щял да бъде достоен „унука на своя манафски праотец“ (*И право*), и съжалявайки, че Славейков щял да му бъде пръв сътрудник, Каравелов пише:

„Българският народ е привикнал да уважава г-на Славейкова и да гледа на него съвсем с друго око, следователно неговото побратим-

* Вестник *Век*, редактиран в Цариград през 1874—1876 г. от Марко Балабанов, е изнасял без всеки страх от репресалии тежкото икономическо положение на българския народ, разоряван от данъци и глоби; критикувал е властта и безгрижието и към оправданите оплаквания; посочвал е неприлагането на реформите, гнетата над „клетата рая“, продължил въпреки тях; намирал е дори смелост да пита по време на Старозагорското въстание и на четнишките нахлувания: „Ако са осъдителни въстаническите движения, кой закон, молим, позволява злоупотребите с честта, с имота и с живота на раята?“, и все тъй рискувано, при турските цензурни условия и полицейска бдителност, е задавал въпроса, през октомври 1875 г.: „Ако с въстание се разумяват оплакванията против въпиющи някои злоупотребления, жалованията от някои си неволи и притесненията, охкания от някои си несгоди и несиосни положения, ламтението за едно по-добро и по-охолно състояние в държавата, теглилата от тиранското невежество, старанията за напредването във всяко отношение; ако всичко-това може да се нарече въстание или революция — попитали бихме тогава: кой не е въстаник и кой не е революционер?“ В статия на *Век* за „Теглилата и амнистията“ от 8 ноември 1875 г., в която се изнася ужасното положение на населението, се казва: „Тези пострададения, тези нечувани теглила, тези кървави болки, които раздират сърцата на толкова домохозя, тези безчестия и обезчестявания как да ги забрави клетият български народ? Как ще се излекуват те?“ — Такъв език показва ясно, че Балабанов не е калял систематично таман на насилниците и че в критиката си на правителствената политика той се е изравнявал понекога с революционерите емигранти.⁵⁹ Не само Стефан Бобчев в спомените си от цариградско време твърди, че Балабанов на *Век* бил „образцов в писането на статии, които будят дълбоко съзнание и размърдват общественото мнение“, но и Ал. Бурмов в статия от 1950 г. върху политическата линия на цариградския печат до 1878 г. изтъква: „Тонът на цариградските вестници *Напредък*, *Век* и *Източно време* и в статиите им, и в дописките им е боек, революционен въпреки старанието на редакторите им да прикриват понекога бойното си настроение със замъглени фрази с цел да се заблуди цензурата. Обикновено ударът е насочен срещу местните власти, като се подчертава, че уж централното правителство не знае какво става в областите, но и тук... накрай (редакторите) открито посочват главния виновник за страданията на българския народ — турското правителство... При новите обстоятелства двамата бивши врагове на революционното движение (Найденов и Балабанов) стават изразители на народните настроения и нужди, борят се смело срещу народните врагове и заслужават признателността на революционната партия.“

ство с г-на Найденова и неговото участие в отрочето на присноблаженото П р а в о ще да му принесе голяма вреда... Ако г. Славеиков да не би бил така наивен, то той би трябвало да се усеги, че г. Найденов го е въвлякъл в своята компания само за това, защото неговият собствен кредит отдавна вече е достигнал до най-крайните отрицателни частици.⁶¹

Обобщавайки пороците на личности като Балабанов, Кръстевич и Никола Михайловски, у които вижда гръцко-турско угодничество, опасно за правилното разрешение на черковния и на други народни въпроси, Каравелов бичува големия български недъг да се понася безропотно всяко насилие, всяка обida, всяка експлоатация, дошла от вековните врагове.

„Кой е търпял толкова, колкото търпиме ние? Турците ни яздат, безчестят, убиват и ограбват, а ние търпим и надеяме се. Какво търпение искат от нас повече? 50 години сме вече търпели! Гърците ни събличат, подиграват се с нашите свещени права, плюят ни в лицето, безчестят гробовете на нашите родители, оскверняват мощите на нашите светии и апостоли, а ние търпиме и надеяме се. Какво търпение искате от нас повече? Турците ни са направили на волове и впрягат ни в колата си, а ние възхваляваме правосъдието им и молим ги да ни не считат за хора. Гърците ни презират и смеят се на нашата глупост, а ние ги молим да ни дозволят да им бъдем мекерета, да ни подадат освещената си ръка и да получат нашето християнско ръкоцелуване (гл. г. Кръстевича). Какво търпение искате от нас повече? Дълготърпението наше е велико!“

Изобщо Каравелов не може да понася пасивността на българите при толкова гнет, толкова унижения от една некултурна и жестока власт, и в негодуванието си той хвърля тежки обвинения, саркастични подигравки срещу робите, подложили безропотно гърба си за тояги, понесли без протест покушенията срещу чест, човешко достойнство и имот. По повод на една дописка от Железник (Стара Загора), в която се съобщава как в с. Дълбоки турските редифи „изпопрели света“, когато минавали там, той бележи в С в о б о д а от 1870 г. сентенциозно:

„Кокошките са родени за тенджерата, воловете за ярема, а страхливите хора — за бой. Кажете ни, вие имате ли ръце? Защо се давате да ви бият? А още се оплаквате!“⁶²

Каравелов не е тук напълно справедлив. Забравяйки страшната българска действителност, той, свободният човек в Румъния, иска от простата селска маса нещо повече от това, което тя би могла да стори против една войскова част, иска отпор, възможен при организиран бунт, отпор немислен, който би довел до грозни репресалии.* И все тъй, като коментира дописка от Видин от 1871 г., в която се говори

* Когато след изборите в България за народни представители от 1894 г. в Народното събрание се изнасят позорни факти за полицейски произволи и партизански насилия при гласуването в Свищов, при което пострадала опозицията, министърът К. Величков взема думата от страна на правителството и заявява: „Ние всички трябва да скърбим не за това, че са се намерили 20 души полицейски стражари да спрат един народ от 5000 души, но заради това, че 5000 души избиратели са допуснали на 20 души стражари да ги спрат от да упражнят своето избирателно право... По-добре е било доблестно да се разправят със стражарите.“ Четейки тези хитри извъртания на министъра писател, хумористът Алеко Константинов пише фейлетона си от 22 октомври 1894 г. „Писмо от бай Ганьо до К. Величков“, за да осмее иронично недобросъвестното съжаление на политическия си противник: „Ама имаш право бе. Кочо! Хиц толкова хиляди избиратели да не вземат да разкъсат 20 души жандарми и 50 души пияна шайка. Голяма работа! Жандармите щяха да разстрелят най-много стотина избиратели. Е, та голяма работа ли е? Всичко на всичко щяха да се почернят около 200 къщи. Да речем, на другата неделя ще дойде войска и тя да разстреля, да избие най-много, най-много триста души. Колко къщи сирачета — петстотин къщи! Хепидже маслахат!“

за едно откраднато австрийско момиче и се разсъждава: „Европейските кабинети ще да видят какви са турските реформи и турските закони“, той възразява сърдито:

„Европейските кабинети знаят всичко това твърде отдавна; но какво щат да правят, когато ние сами се не вземем за работа. Стига сте се оплаквали! Ако турците грабят вашите деца, то грабайте и вие техните; ако ви бият, то бийте и вие; ако ви трепят, трепете ги и вие. Ще видим какво ще да прави Австрия.“⁶³

Рецептата за самозащита, препоръчвана тук, е имала и своите опасни страни, за които Каравелов не си е давал пълна сметка. Но ако укорите срещу примирение и срамно търпение у непросветената тълпа биха могли да бъдат оспорвани от гледище на обективните условия, критиката над просветните водачи за тяхната национална безчувственост дори при сравнително по-безопасния черковен въпрос, за тяхната лесна отстъпчивост, под натиска на властта и в интерес на личното им спокойствие, не е била лишена от известни основания. Осъждайки напр. Кръстевич, загдето въпреки скъсаните отношения между българите и патриаршията се явил при патриарха, за да иска позволение да бъде жена му (гъркиня) причестена, Каравелов изобличава цялото чорбаджийско съсловие заради неговата гръцка отхрана, заради неговата „нечувствителност към народното и общественото благо“ и неговата готовност да предателствува и шпионствува безсрамно само и само за да запази влиянието си заедно с материалните си интереси. Заявявайки сентенциозно: „Който иска да го уважават и да го почитат хората, той трябва да е човек, а не търпеливо говедо“, Каравелов посочва с болка какъв умствен и материален напредък си готвят гърците чрез щедростта на своите меценати, простряла се дори върху Тракия и Македония, и колко малко нашите първенци и търговци се грижат за преуспяването на народа ни, захвалян в чужбина... само за своето волско търпение и трудолюбие. Но печатът в чужбина е държал отговорни за изостаналостта на българите преди всичко техните „крезове, чорбаджии и предводители“, които се делели от народа си и не проявявали никакъв патриотизъм.

„Ти им казваш, гърми Каравелов, че българският народ е останал по-назад от всичките други народности във всяко отношение, а чорбаджиите те наричат вагабонтии; ти им казваш, че ни трябва школи, че ни трябва достойни учители, че ни трябва книги, че ни трябва вестници, а тие те обвиняват в недоброжелателство; ти им казваш, че са готребни жертви, пожертвования и усиlena борба, а те те наричат хайдутин, хъш и бунтовник!... Кажете ни сега: може ли светът да почита такива едни хора, които са родени само за благосъстоянието на своето собствено шкембе и за вечна покорност?“⁶⁴

Риторично-патетичният тон издава раздражението на патриота при някои нови доказателства за егоизъм и подлост на изпъкнали личности, присвонли си правото да говорят от името на народа. Из такава афектация той хваща перото не само когато мнимите народни защитници са се подвизавали в Цариград, но и когато те са се оказвали близо около него, в Букурещ, представяйки се за български нотабили пред руски или западни дипломати и злоупотребявайки винаги с народните идеали или народните средства. По повод на ред непочтени действия на тези първенци Каравелов излага обтегнатите отношения между „стари“ и „млади“, между старите от Добродетелната дружина, свикнали само да диктуват и да очакват послушание, и младите, които ги

критикували открито и настоявали за равноправие с тях, по силата на ума, честността и готовността си за жертви. От какво произтича раздорът, тъй пакостен за правилния вървеж на българските работи, пита Каравелов в *Знаеш ли ти кои сме?*, и отговорът му в иронична форма от името на „старите“ е:

„От това, че ние искаме да се хвалим пред света, а да не работим нищо и да не жертвуваме нищо; от това, че нашият патриотизъм е направен от немай-къде; от това, че ние сме твърдоглави и завистливи хора; от това, че ние нямаме добро сърце и светла душа; от това, че ние обичаме да показваме своята сила и своите дарби само пред слабите и беззащитните; от това, че ние обичаме да разваляме онова, щото са направили другите, без да помислиме полезно ли е то или безполезно за народа; от това, най-после, че ние нямаме свой ум, свои понятия, свой характер и своя воля.“

Жигосвайки така противната страна, при което фигуративният език на повторенията (анафора) издава еднакво и живостта на темперамента, и склонността към логични обоснования, сатирикът идва до общото заключение:

„Главната причина, която е стояла до сега като твърда стена между едните и другите, са ония еврейски понятия, които царуват по всички Балкански полуостров. Най-почтени, най-честни и най-правдолюбиви са ония българи, които са успели да спечелят някоя и друга пара, т. е. чорбаджиите; а най-безчестни, най-несправедливи и най-развалени са ония, които са сиромаси. Истина, че подобни убеждения са твърде отвратителни, твърде гнуснави и твърде ниски; но тие съществуват, тие са влезли в нашата кръв и станали ни са съвсем родствени.“⁶⁵

Отсъствие на чувство за чест и на национално честолюбие открива Каравелов и у друг по-широк кръг робски души, общо за които е срамното и пълно подчинение на чуждите интереси. Припомняйки баснята от „Рибния буквар“ на Берон за частите на тялото, които се отказали да хранят стомаха и които поради това трябвало да умрат заедно с него, Каравелов намира, че тя не прилягала за българите, понеже те, ако им се дадеше свобода, биха избрали като оръдие за своя исторически живот само ръце, с които да работят, и крака, с които да ходят. Жлъчно-духовито излага той как българинът, скромен в своите материални нужди, ставал доброволно крѝпка за чужди „чували“ и чрез бочаровци или богоридовци граждал сградата на сръбската или на гръцката независимост, подвизавал се в Румъния, Русия или другаде за чуждото благоденствие и величие и само в своето собствено отечество се отказвал да бъде полезен. Обърне ли поглед към нашите книжовници и вестникари, критикът с учудване долавя как те са загубили всеки здрав смисъл и как те имат за читатели хора, съставени само от ръце и крака, без глава и без сърце. „Българинът добива глава само тогава, когато стане ренегат, т. е. когато захване да работи за друго... Аз познавам цели стотини подобни ренегати, които играят по чуждите страни твърде завидни роли и които се отказват от своето народно име, за да могат да докачат по-мазен кокал.“ И както посочва пак Балабанов, Михайловски и Иванчо Пенчович, една лишена от мозък и съвест част от седемте милиона „живи същества, които се наричат българи“, за които в *Право на Ив. Найденов* би рекъл: „Ние сме си ние“, Каравелов заключава: „Ако вие дръзнете да кажете на някого от нашите писатели или на някого от нашите вестникари, че главата му е продупчена и че през нея преминава вятър, то той ще да ви отговори, че вие сте продадена душа, че вие сте подкупени от

монголите, че вие сте предатели, че вие сте безчестни и пр.“ Брани ли се така, Каравелов привежда и мнението на някои хрисими хора, които го подканвали да не напада тъй безогледно познати стари и заслужили дейци. Той възразява обаче, че не бил историк, а вестникар и че дългът му като вестникар бил да държи огледалото на настоящето, а не на миналото:

„Нашето почитание към старостта или към личните достойнства на Петра или на Павла не трябва да достига дотам, што за тяхната любов да лъжем всичкия свят! Аз мисля, че старите и неспособните хора би трябвало да съзнаят своето нищожество, т. е. да оценят своите достойнства, и да мълчат... Ако Петър или Павел убие някого, то го съдят съвременните съдии, а не бъдещите историографи. А бездарните писатели, неспособните вестникари, полуобразованите учители, невежествените проповедници и „безглавите“ публицисти са морални убийци.“⁶⁶

Как би могъл той да щади Блъсковото Училище, издадено за срам на българския народ и за поквара на българските деца, когато вижда, че в Англия или Америка например с педагогия се занимават най-честните и способни мъже? Но с това отклонение Каравелов минава на друга тема, при която софизмът му за разликата между история и журналистика намира по-правилното си приложение. Движейки се на предела между обективно установени падения и субективно претълкувани мнения и действия, той ни се дава с цялата искреност на нравствената си покруса, така че ако сатирата му е могла да наранява несправедливо в някои случаи, то в общия си протест, в мъжественото си възмущение от печални заблуди тя е действувала благотворно върху съвестта на поклонението.

Възвръщайки се на случаите с предателска робска психика, Каравелов осмива личностите, „които обичат да плачат на чуждите гробища, когато техните собствени родители лежат в земята неоплакани, непоменени“. От Диарбекир до Будапеща и от островите на Егея до Архангелска губерния, на широкото това пррстранство, където живеят разни народности, ще срещнете безброй българи, които от все сърце се грижат за чуждото преуспяване, кърпейки със завидно напрежение чуждата дреха. Вгледаме ли се в по-старата история, и там откриваме, че българинът е кърпил няколко пъти разкъсаната Византийска империя, плачейки над чужди нещастия, а сам управляван от царе и боляри, които са се водели по ума на византийски роби и фанариотски калугери. В по-ново време пък по-големият брой еничари и кърджалии са били от български произход, както са българи половината фанариоти, обявили се против българската народност, и мнозина турски шпиони и чужди агенти, опропастили народното ни дело. „Кой способствуваше да се преселят толкова хиляди българи в Русия? — Българите. Кой помага на турското правителство да деморализира народа ни...? — Българите. Кой е оголил сиромасите и кой съблякъл и ризата на селянина? — Българите, бегликчиите, чорбаджиите. Кой предава народните хора, кой открива очите на сляпото правителство и кой поддържа деспотическата империя? — Чорбаджиите.“ Така ние като „велики хора, т. е. космополити“, поддържаме и гръцките черкви навред и гръцките калугери в Йерусалим...⁶⁷ „Българите са парцали“,⁶⁸ заключава отривисто Каравелов, изпълнен от презрение към ренегатите.

Нищо не извиква тъй силно презрението на Каравелов, както чорбаджийската пасмина, поставяна от него на първо място между народните врагове, извън турците и гърците. Нея той счита за главен

виновник за моралното затъпяване, икономическото отслабване и гражданско-политическото погазване на българщината, и за нея той намира най-язвигелни епитети в сатирата си. Това е особена раса българи, с черти, които отблъскват чистия народен човек, патриота, вникнал правилно в механиката на социалните отношения. Тези черти, тази съсловна психика Каравелов е изучил по лични наблюдения още на млади години. По-късно той допълва спсмените си с виденото в Румъния и с описанията на дописниците си в отечеството. Не само някои копривщенски бегликини, но и пловдивските гъркомани, родени в балканските села, са му били противни с варварския си егоизъм, с безжалостното си ограбване на простия народ и с пълното си безразличие към културното движение, превръщайки се в някаква бездушна каста без национално съзнание, загрижена само за своето добруване и за раболепие пред властта. „По-голямата част от тие чорбаджии бяха до вчера гърци, турци, румъни, руси, даже и цигани, следователно тие се бяха отказали от народността си за своя личен интерес и продаваха народа си за два калпави бешлика.“ Доскоро тези горди мними патриции не са приемали в къщата си нито родния си брат, за да не ги засрами простият му вид и българският му говор; женели са се за гъркини (в Румъния за влахини), ставали са като турски чиновници най-отчаяни шпиони, гонели са всичко българско, особено училищата и книжнината, обсебвали са дружествените имоти.

„От подобни Михалчовци (и под името „Михалчо“ Каравелов извежда бедно еснафско момче, което чрез слугуване и кражба си е набавило капиталец, който му позволил да стане после едър търговец) вие не трябва да търсите ни народолюбие, ни човечески проявления; самуреният кожух убива съвестта им..., а коремът заменява чувството им... Вземете за пример нашите цариградски изроди, т. е. Х. Иванча, Х. Николи, Гешооглу и пр.; вземете за пример и нашите букурещки чорбаджии... Дорде в нашето отечество съществува подобно гюбре и дорде това гюбре стои на челото на българския напредък, то България няма да види никакво добро... Колониевците, Иванчовците, Камбуровците и Каблешковците не са помогнали ни на един народ, не ще да помогнат и нам.“⁶⁹

Ту несдържано грубо, ту с по-изискан сарказъм Каравелов разкрива извратената природа на чорбаджиите, разголва ги нравствено, и то не с умисъл да ги поправи — такава илюзия той изключва, — а за да отвърне от тях чистата част на обществото и да ги смаже като натрапени народни водачи. Посочвайки как в Букурещ слушал мними патриоти да петният паметта на Раковски и на Хаджи Димитър, той забелязва: „На тоя свят живеят и такива хора, които имат обичай да лаят против всяка една светиия, която ги заставлява да се сетят за своята тъмна слепота и да познаят своето нищожество.“ И като разкрива подозрителните занимания и доходи на тези „калпави и подли душици“, свикнали да менят отечеството си за лула тютюн, като бичува продажността на кисимовци, чорапчиевци и други „дъонмета“, Каравелов продължава:

„Но народът ги погледна през микроскопическо стъкло и рече им: Вие не сте чисти!...“ „Всяка подлост и всяка низост имат свой край. Ще дойде онзи ден, когато козата ще се отдели, без да ще, от овцата и... Не минава вече калпазанството. Честните българи отдавна вече познават от где произлизат заразителните болести; но ще да търпят за време. За сега им е достатъчно само едно презрение.“⁷⁰

В друг случай една дълга наставнишка реч на чорбаджия, взет като образец на поквара, на отказ от всяко родолюбие и обществен

дълг, изброява ония правила, спазването на които би довело младите му последователи до почести, богатство и влияние. (Стоян Михайловски в своята Книга за българския народ от 1897 г. разширява съветите от такъв характер до цяла „философия на мракобесието.“) Покрай другите максими на властолюбеца в кодекса му за самосъхранение в един напълно антисоциален дух там четем и следните две:

„шесто, когато видиш, че твоите неприятели са по-силни от тебе и физически, и нравствено, то стани шпионин, стани клеветник, стани безсъвестно животно и старай се да им подлееш юда, гдето можеш и както можеш...; а ако ти не помогне и това средство, то напиши две статии във в. Право и във в. Турция и избълвай всичката си злъчка на страниците им; осмо, в народните работи се мешай само тогава, когато се надееш да добиеш някоя паричка; а щом видиш, че и от тебе щат да поискат помощ, то си плюйни на петите и скрий се в най-тъмната пещера, даже и в преизподнята...“⁷¹

Каравелов тук скицира из едно мрачно-иронично съзерцание водачи и оръдия на чорбаджийската партия, които е изучил по делата им и чиято злоба е изпитал на собствената си кожа. Сатирата, насочена против Добродетелната дружина и против Мънзов, бивш редактор на Тъпан, станал неин сподвижник, намира доста варианти в останалите памфлети със сродна тенденция,* а също и в повестта Хаджи Ницо, в която за прицелна точка на отровните стрели е взет главатарят на онази дружина, Христо Георгиев, събрал в себе си, в еднолично цяло, сумата на всички чорбаджийски пороци. Публицистът памфлетист се втурва в борба с враговете си, проявявайки високомерно пренебрежение към тържествуващата котерия и осветеното от традицията фалшиво обществено приличие. Той не щади ни най-малко репутацията на банкери, чорбаджии, владици, писатели, журналисти, злоупотребили с влиянието си, чувствувайки всичкото си превъзходство над тях в морал, култура и патриотизъм и решен да не отстъпи пред заплахи и преследвания, каквито изпитания и да му готвят те. Ако Лесинг изповядва (в своите Писма с антикварно съдържание от 1768 г.), че търсел за себе си — при критиката и епиграмите, с които предизвиква мнозина противници — по-скоро „похвала за скромност, отколкото за учтивост“, нашият сатирик би могъл да каже, че не е търсел ни едното, ни другото, свикнал вече в школата на европейските и руските революционери да напада нищожното величие, бездарното нахалство и жестоката власт без страх от обвинение в надменност или грубост.

* „И наистина, пише Каравелов във фейлетона си за хаджи Иванчо ефенди и сродните нему герои, които умеели „Глупо-Петровски“ да извличат полза от всички човешки глупости (авторът си мисли, като аналогия, типове и нрави в града Глупов, описани от Салтиков в неговите Губернски очерци от 1857 г. и в История одного города от 1870 г.), и наистина чорбаджилъкът е такъв занаят, който не иска ни капитал, ни ум, ни знание, ни честно име. Който желае да стане чорбаджия, той трябва да изпълни следующите правила...“ Правилата са осем. Третото от тях е: „да изпъди честта си и да закопае човешината си“; петото: „да няма срам от никого и от нищо“; шестото: „да стане звяр пред слабите и беззащитните, а невинно теле и търпелив християнин пред силните и големците“; а осмото: „да намери няколко души Глупо-Петровци, които да възхвалят из града неговите „бъдещи“ патриотически действия...“ По повод на последните хвалители Каравелов пита накрай: „Кажете ни сега: можеме ли ние да гледаме на тия косери, които имат нещастие да мислят, че сламата, която се намира в главите им, е мозък?“ Той има пред вид Ангелаки Савич, според морала на когото „всеки българин е дължен да скрива своите кривливи ризи и да излиза пред света с чужда униформа“⁷².

Сатири против калугерското съсловие. — Пороци на фанариотското духовенство. — Какво се иска от честните черковни служители. — Великденски мисли и чувства. — Упадък на българското учителство. — Дългът на Млада България за спасението на народа. — Положителна наука, а не схоластика в училищата. — Обвинения против Книжовното дружество и деловодителя му Васил Стоянов. — Един исторически парадокс.

На близко разстояние от чорбаджийската група пакостници Каравелов поставя черното духовенство, калугерската олигархия. От Дрепер и от други историци на цивилизацията той е знаел как само номинално и съвсем повърхностно е било усвоено християнството в Южна Европа при големи отстъпки към обредност и поверия на езичеството; как възникналите на Изток, в Египет и Сирия, монашески общежития са намирали ревностно подражание на Запад, където манастирите са прибирали не само жадните за молитвено усамотение, но и множество покварени, престъпни натури, потърсили тук убежище от страх пред закона или след недостоен бурен живот; и как калугерското съсловие, израждайки се незабелязано, постепенно, става в значителна своя част носител не на християнски добродетели, а на демонични страсти, на отвратителен разврат, на диво себелюбие и на стръв за забогатяване. На Балканския Юг православното монашество усвоява всички нравствени язви, разплодили се във Византия, и още преди турското нашествие, при една твърде недостатъчна просвета и слаба обществена дисциплина, манастирите у нас се превръщат в гнезда на невежество, на показна суеверна набожност и на лениво съществуване, свързано с хитро прикриване на забранени удоволствия. Че през периода на Българското възраждане от манастирската килия излизат и тихи апостоли на искрена вяра, на християнско благочестие, и смели борци за съвременна просвета или за национални права, като Неофит Рилски и Неофит Бозвели, това Каравелов е признавал винаги. Тук той е бил в пълно съгласие със Славейков, който също не е търпял да бъдат смесвани почитаните от всеки българин „подвижници на народното дело“, като Софроний и последователите му, с „някакви си Пахомиевци, Пафнутиевци и Гарванценовци, които са станали монаси, за да станат мошеници... лъжесветци и тунеядци“, и за които цялата година се състои „все от почиватни и излежатни дни, недели и месеци“.⁷³ Но че все в тази среда на тъмното и безработно калугерство се е организирила и реакцията против умственото издигане и свободолюбивите копнежи на българина, в помощ на турско-чорбаджийската потисническа система, Каравелов и Славейков са долавяли с прискърбие и с възмущение, и това тъкмо, както и печалното отстъпление от повелите на религията и на всяка чиста човештина, ги е настроивало силно против калимявки и раса. Обявява ли им война в публицистиката, поезията и белетристиката си, Каравелов не ги оставя неосмени и във фейлетоните си.

Спомняйки си за посещения през детските си години, та и покъсно, в Рилския и в Бачковския манастир, той не пропуска да забележи с хумор, че баща му отивал там за спасение на душата си, т. е. в действителност за „да понахрани калугерите и да попести в къщата си.“ Или че някои йеромонаси застъпвали без всяко стеснение проповедта: „Бог не ще чисто сърце и правдолюбив характер, а дебели све-

аци, златни кандила, копринени антерии, червени гащи, богати манастири и дебели калугери.⁷⁴ Възмутен от подобен род калугери или владици, Каравелов изтъква как тъкмо те опропастявали най-сигурно духовната чистота на народа. И към това идва наблюдението му, че села и градове, край които се намирили манастири, били най-зле засегнати от поквара в нравите. Като се позовава на пословиците: „От калугерин полза и от козел мляко“ или „Из устата му мед капе, а на сърцето му катран кипи“, Каравелов обявява манастирските обитатели за безполезни същества, като бурените, които Христос е заповядал да се покосят и хвърлят в огъня. И впускайки се в характеристиката на безобразията, с които са се прочули калугери и калугерки, той ги оправдава презрително-иронично, като задава въпросите: кой би ял пъстървата и прасетата, кой би чел молитви на вдовиците и яловиците, кой би продавал божие име за няколко сребърника, кой би го щавал владишките дякони, бегликчиите и заптиетата, кой би просил по механите за божия храм и своята гуша..., ако не са тези харамоеди; и той иска накрай, вече в съвсем друг тон, туряне край на тази деморализация. Екзархията, мисли Каравелов, би трябвало да знае какво се върши от калугерите и калугерките, особено в девическите манастири на Калофер, Казанлък, Сопот и Самоков, за да не търпи тя едно зло, петно за черквата и религията.⁷⁵

Обърне ли се към епископите и митрополитите в България, пратеници на патриаршията и агенти на елинизма, Каравелов не вижда да се отличават те много от по-простото черно духовенство, „невежествено, тъпоумо, жестоко, без вяра, без съвест и без човечески добродетели“, както и от върховния си началник, цариградския патриарх, който е „дотолюкова християнин, доколкото е християнин и турският шехюлислам.“ Поддържайки тезата, че фанариотското духовенство е проляло повече кръв, отколкото еничарите, и че дори турската чалма се е показвала по-милостива от калугерската капа, той сочи примера на търновския митрополит Григорий, чиито пръсти и одежди били обогрени с човешка кръв, чиито уста били изrekli всякакви богохулства и скверности. Този и нему подобни владици са се събрали сега в Цариград, за да порицаят българската черква и българския народ като схизматически! „Чудни неща! Неверието ще да прокллина вярата, адът ще да обвинява рая, тлъстият и ленив калугер ще да осъжда честния и трудолюбив селаченин... Имате ли в сърцата си барем една капка християнска добродетел, отци светии? Не мислите ли вие, че вашите

* Характеризирайки в статията си на Знание „За доисторическите времена“ (1875) жреческите и манастирските безобразия в миналото, прикривани хитро с мнимо-религиозни и възпитателни цели, Каравелов пише за сходството между духовните съсловия у всички народи: „Калугерството има общ източник... Всеки от тях (духовните отци) се стареа да увеличи народните суеверия и да създаде нови предразсъдъци; всеки от тях се мъчи да затъпи незрелия мозък и да го подчини на своята личност; най-послед, всеки от тях се стареа да живее на готово, да яде чуждия пот и да увеличава своята власт с различни лукавства. Правят се различни фокуси, които носят название чудеса; проповядва се безнравственост, която почти всякога привлича грубото човечество; измишляват се всевъзможни приказници, които се почитат за неопровержими и свещени истини. И всичкото това се върши за щастието и за блаженството на духовенството, което се грижи не за щастието на народа и не за боговете, а за своят телесен рай. Но лъжата и измамата никога не са царствували дълго... Религиозните тиранства не могат да просъществуват дълго време, защото човеческият разум никога не може да се пороби безусловно.“⁷⁶

проклетия щат да паднат на вашите собствени глави? Погледайте на папата и вижте в какво положение се намира неговият могъществени престол.“ И ако някой би казал, че и българското духовенство не било по-добро от гръцкото, авторът на фейлетона може да възрази: „Всичко това е истина, но нашето духовенство може още и да се поправи, когато вие сте съвсем непоправими.“ И обръщайки лице към българските йерарси, строгият моралист ги заклева да не оковават народа си в нови синджири, когато свалят старите, да не му показват патерицата си, когато той им иска утеха, и да не следват примера на Доротей Врачански, към когото в. Независимост се е обръщал с неблагоевнейни титли, съобразно с истината: „Ваше Душепрсдавничество, Ваше Веропродавничество, Ваше Народоподавничество, Ваше Искариотничество кирие, кирие Дорчо ефенди!“⁷⁷

Възмущението и присмехът, намерили израз в патетично-фигуративен стил, изтичат тук от убеждението, че тъкмо черквата и нейните служители носят най-голяма вина за духовния упадък на папството, много повече, отколкото светските дейци, върху които лягат политически и по-обща културни отговорности, и че изневярата към тази мисия надвишава всяко друго престъпление към народа, всеки грях на останалите съсловия, понеже тя оскърбява чувства, убива надежди и разклаща социално-нравствени основи, без които е немислимо укрепването на народността. Колкото и поклонник на науката, на разумния светоглед, последна санкция на морала, Каравелов не изключва компромисите в историческото развитие и изисква от черквата, шом тя намира опора в съвестите, да остане в съгласие с онези копнежи и идеали, от които се е зародила, да върви по стъпките на Христа, който е възвестил „равенството, безкористието и любовта към ближния“ като завет за окаяното човечество. Вижда ли как днес мнозинството пастири и архипастири са се отдалечили от живота и истините на Христос, според което и не би могли да се наричат с право християни, Каравелов слуша и гласа на собственото си сърце, помни тръпките на умиление от празника Възкресение, извиква някогашното си очарование от народните календарни обичаи и пише срещу Великден 1872 г. фейлетон във вестника си, който започва с думите: „Утре ще да възкръсне Христос, утре ще да се събудят заспалият умове, утре щат да се стреснат черните души, утре щат да се сразят народните предатели, утре ще да потече кървавата сълза на сиромаша и с огнена сила ще да изгори съвестта на народните изедници, утре...“ Поетически раздвижен, когато нахлуят в душата му спомени от ранните години, от патриархалния бит в Копривщица, Каравелов дава простор на чистия си лиризм, като едновременно оставя да говори все тъй свободно и другата дълбока струя отвътре, омразата към народните угнетители. И той изповядва искрено тази двойственост на настроенията си: „Не зная от какво (но трудно ли е да се познае? нима не е ясно как първичното мистично чувство избива стихийно покрай скептицизма на мъжа в изгнание, изживял толкова разочарования?), не зная от какво, а аз обичам Христовото възкресение... Думата Христос възкресе всякога вълнува душата ми и у мене се появяват всевъзможни желания, които твърде често противоречат едно на друго в своето съдържание.“ За какво противоречие е дума? „Хайдете да се обясниме. Аз желая да възкръсне българският народ, но да „разточат ся

врази его“ турци, гърци и неговите собствени братя чорбаджии; аз желая да възкръсне Книжовното дружество, но да не възкръсва бегликът; аз желая да възкръсне всяка заспала българска душа, но да не възкръсват ония български синове, които са били досега огърчени, отурчени, овласени и оциганени. Българският народ е чист, както е чисто и Христовото възкресение, а чистотата не търпи никакво гюбре.“ И в този стил, и по повод на едно светло видение и на една радост, се разгъва сатирата, която трябва да шибе грубо, да стресне и заклеми грозното, тъмното, отвратителното в българския живот, в народната съдба — именно лицемерната и жестока чорбаджийска клика с нейната притъпена съвест, „кърлежите“, които се хранят от българска кръв, „различни Славидовци, Петресковци, Колоновци, Панаретовци, Искридовци и Калпазановци“, помогнали с всички средства на народа си за по-дълбокото му затъване в калта...⁷⁸

Такива теми, в такъв дух, Каравелов подлавя често във фейлетоните си, намирайки в преживяното някога, в наблюдаваното наблизено и в съобщенията от отечеството си богат материал за сатири. Често той има повод да се гневи или да се посмее при отказ от изпълнение на дълга и при замряла дейност на учителството и на училищата. „Знаеш ли ти кои сме?“, обръща се той към нашите учители. И като отделя малката група достойни за уважение педагози, които за нещастие „твърде скоро се развалят, изветряват се, обабват се и глупеят между чорбаджиите“, останалите, мнозинството, той окачествява като най-зле изпаднало съсловие. Привежда ли свидетелството на един учител, че в продължение на осем години не намерил време да прочете нито една книга, той посочва и порока, довел до този тъжен резултат: „И така, кръчмата е наша учена академия, кафенето е наша гимназия, а чашката е наша библиотека.“ Колцина учители са разбрали дълга си и заслужено получили заплатата си? Признание в обществото намират онези от тях, „които умеят да чешат опашката на чорбаджиите и които имат талант да се кланят по-низко“. И при това погазване на чест и тази изневяра към една най-благородна задача Каравелов възкликва гневно: „Иди сега и познай кои сме ние! У нас всичко е шупнало, а нищо не е втасало, всичко е набъбнало, а нищо не е цъфнало. Ако надникнеме в училищата си и читалищата си, то ще ни се доплаче...“⁷⁹ Той е узнал наистина най-прискърбни факти относно тези културни разсадници отсам и отвъд Дунав и като ги излага с присъщия си страстен тон и с драматична живост, надава тревога за спасение.

„Погледайте на нашите училища, на нашите читалища и пр. и уверете се, че тая болест е разпространила своята зараза от възток до запад. Потребно е радикално лечение. Ние се надееме, че младите сили на млада България са изпроводени от самото провидение да очистят гнилите трупове и да спасят отечеството ни и народа ни от заразителните болести. Напред, момчета! Пред вашата честност, пред вашата морална и материална сила и пред вашата мъжествена енергия ще да паднат всичките Михаилловци, всичките Парушовци, всичките Стояновци, всичките Коликравевци и всичките изроди мира сега!“

Пред тези псевдопатриоти, чорбаджии, кметове и педагози, провинени в тежки престъпления, Каравелов застава като безстрашен изобличител, за да зове отново будната младеж от Галац, Болград и Александрия: „Напред, момчета! Да е жива млада България!... Изгонете старото гюбре и вървете напред!“⁸⁰

Спре ли се на въпроса, какво образование е нужно на българина, Каравелов с удивление забелязва колко объркани са понятията по тази точка и как някои учители са се залавяли да преподават предмети, за които и насън не са мислили. Той познавал един такъв невежа, за когото ракът бил риба, кравата имала ума на Сократ, а човешкото знание било нещо като сирене. Други пък, уж по-учени, препоръчвали отварянето у нас на гимназии, университети и академии, а не се сещали, че нямаме ни правилно устроени основни училища, ни елементарни пособия за тях. Говорят се от „велеучени синигери“ големи думи, а нито помислят те, че ни са нужни букварчета и аритметики, че народът трябва, първо, да се научи как се оре по-лесно и как се шият обувки, вместо да му се обяснява кой е Волтер и кой Русо... Наложително е да започнем с малките работи и да вървим полека-лека към големите; „да залегнем за устройството на простите селски школи и за усъвършенстване на занаятите, а после вече да помислим за Бончовите класически гимназии“. Техниката, положителните науки, полезните знания трябва да бъдат предмет на грижите ни, а не схоластиката и поетиката, наследени от древността. „Истинното просвещение ти казва: Познай сам себе си (т. е. изучи физиологията и анатомията на човешкото тяло); познай трудните закони (т. е. изучи геологията, физиката и астрономията); познай природните истини (т. е. изучи химията, механиката и пр.); а католико-византийската нравственост ни заповядва: „Попитай Семирамидините черепи, благоговей пред Демостеновите мъдрословия... плачи пред изреченията на папа Хилдебранда, разсъждавай за безполезността на женското образование..., създай си идоли и кланяй им се без никакви размишления и без никаква критика.“ Позовавайки се по въпроса за нуждата от реалистично-практическо знание на един авторитет като Лабуле и привеждайки нещо от диалога му Княз-куче, Каравелов приключва полемиката си срещу ретроградите с думите:

„И така, правилното образование и истинното просвещение са до такава степен прости, ясни, вразумителни, полезни и необходими, доколкото са тъмни, противоречещи едно на друго, безполезни или вредителни ония благонраво-византийски школи и ония псевдофилософски науки, които затъпяват човешкия разум и които са в състояние да направят от човека мирно, послушно, глупаво, слабохарактерно и нищожно оръдие, т. е. да приготвят послушни робове за силните и за богатите разбойници. Тия робове се наричат „учени философи“ и „разумни теолози“... Трябва да ви кажа и това, че по-голямата част от робовладелците се считат за „учени хора“ и за прогресивни светили.“⁸¹

„Учените“ хора у нас, когато не са истински учени, а самопризнали се ментори и храненици на народните фондове, Каравелов не щади повече, отколкото простосмъртните учители. Обявявайки ги за пасмина със „свищовски наклонности“, със „свищовски характер“, т. е. горди спрямо всички и готови да обещават много, а да не вършат нищо, той подиграва Васил Стоянов като редактор, който само на кориците на Периодическо списание водел делата на Книжовното дружество, без да е написал нещо в самото списание, а Марин Дринов като историк, който търсел по улиците на Неапол български старини, гордее се с председателство на дружеството и получавал тлъсто възнаграждение за него, макар да бил винаги далеч от работите му. „Напред! Лъжете света и „долголетни“ бъдете на земи“. Каравелов задява Стоянов най-често заради безделието и клеветнишките му до-

лиски против С в о б о д а, намирайки, че „празната глава се кити най-много, а калпавото сърце и развалената душа се защитава с псувни и с хамалски изречения“. Някои от фейлетоните си Каравелов посвещава изцяло на Книжовното дружество, за да осъжда бездействието му или реакционните му прояви, а в много други той го споменава пътем, във връзка с яловите напъни на разни организации, назначени да пренасят обществена полза, и с безхарактерни типове, злоупотребили с положението си на народни водачи. Васил Стоянов привлича непрестанно мълните или подигравките му, бидейки поставян често в обществото на Иванчо Пенчович и Марко Балабанов и смятан като тях за плевел, за непотребен бурен, който трябва да се изкорени. „Когато един човек не е способен за нищо и никакво, той търси такива едни будали, които би му давали да яде и пие наготово...“ Подигравайки Книжовното дружество като безплатна гостилница, като манастир за учени бегълци от отечеството си, Каравелов дава воля на злоезичието си и обсипва нещастния деловодител в Браила с толкова ругателства и глуми, че памфлетът сякаш подканя за линчуване. „Хей, г. Стоянов, няма вече кокали! Разбра ли? ... Ще да кажем и Балабанову и Стоянову, и х. Иванчу, че народното отмъщение е страшно и че народът никога се не шегува. Тежко ви и горко ви!“⁸² Каравелов е бил дълбоко засегнат от долните нападки и доноси на Стоянов и в час на буйно възмущение, вземайки личната си чест за чест и на най-доброто общество, решава да довърши морално този недодялан просветител, скрил се зад голямата фирма на Браилската академия. Но какъв парадоксален обрат в развоя на събитията! Освобождението издига Балабанов, „клисурската Минерва“, както го прекоросва Каравелов, до министър на външните дела, Никола Михайловски — до важен и горд сановник, член на касационния съд, Иванчо Пенчович — до член на Държавния съвет, Васил Стоянов — до член на същия съвет и отново деловодител на възобновеното Книжовно дружество, Дринов — до председател на това дружество и министър на просветата, Кръстевич — до държавен мъж, генерал-губернатор на Източна Румелия, и други отречени от емиграцията или от напредничавата интелигенция консервативни дейци, като д-р Атанасович, Колони, Кисимов и т. н. — до най-издигнати постове в управата на България. Какво би казал, какво би сторил Любен Каравелов пред тази щастлива съдба на онези, които е клеймил като недостойни личности, спекуланти с народното благо или врагове на свободата? Навярно същото, което е мислел и по-рано, навярно и по същия начин, тъй като журналистиката е оставала и занапред най-желаното, истинско негово поприще. Другия начин на борба, оборването в парламента или в политически събрания и срещи, той би предоставил на брат си Петко, който, превърнал се бързо в активен партизанин и издигнал високо либерално-демократическото знаме, е знаел да напада и осмива противниците си не по-малко страстно от брат си книжовник.

КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ

(ПРОДЪЛЖЕНИЕ)

1

Обилното книжовно производство у нас не радва, а отчайва Каравелов. — Преводна литература, която не отговаря на реални нужди. — Трябват преди всичко буквари и аритметики. — Практичен и положителен характер на просветата. — Поети без талант и без идеи: Жинзифов и подобните нему. — Полза от строгата критика на Каравелов. — Важна и отговорна задача на журналистиката. — Съд на българския печат в Турско и Румъния. — Енергия на жигосването и отрицанието. — Нападци против Ив. Найденов и М. Балабанов. — Принципиална или лична критика? — Сравнение с памфлетите на Захарий Стоянов.

Фейлетоните, посветени на литературата и журналистиката, заемат твърде значително място между сатирико-хумористичните опити на Каравелов. Това не е случайно, това е най-естествено за него, при личните му предпочитания за този род занимания и при мнението му за огромното значение на книжнината, художествена, научна или публицистична, като главен двигател на народното самосъзнание. Критическата дейност в тази посока намира продължението си в памфлети, които дават изход на набраното недоволство от долното качество на писаното, печатаното, разпространяваното у нас като литературна храна, като полезно знание или като правилно осветление на големите обществени и културни въпроси. Вече първият фейлетон на Каравелов от ноември 1871 г. има за предмет оживеното уж, но за жалост съвсем посредствено книжовно производство, с обилието от поезия, научни статии, учебни пособия, и иронията там проличава още в първите редове, с които се установява каква „страшна работа“ на хората на перото кипи по цяла България, как писателите и учените мъже „никнат като коприва през март“ и как в дружества, читалища и списания са се наплодили множество „гении“, все „велики, знаменити, родолюбиви“. Усърдието в тази област е взело застрашителни размери: помислил би човек, че българите са се заели да отворят наново Александрийската библиотека... „Даже пловдивските бакали са захванали да печатат книги и да издават вестници, даже селските терзии и говедари са захванали да говорят сказки в читалищата и да просвещават невежествения народ.“ Но взрем ли се по-отблизо, откриваме, че „нищо у нас не е направено както Господ дал.“¹ И усмивката на устата ни замръзва, и вместо радост и одобрение започваме да изпитваме негодувание и отчаяние. Неволно ни идва на ум: нашите „книжници и фариесеи“, нашите „учени синигери“ не би ли сторили по-добре, ако сложат перото си и „се заловят за мотиката“?

Напускайки шегата и заговаряйки съвсем сериозно, памфлетистът пише по друг повод: „Изящната книжевност е огледало на народния живот, а науката е божествена истина, която трябва да бъде свещена за всеки един човек. А ние си играем с тях.“ Разгърнем ли списанията и вестниците си, Читалище, Училище, Право и т. н. (да не говорим за Периодическо списание, което работи бавно, тайно, появявайки се рядко на бял свят като къртиците на Еньовден), откриваме там и философия (Лазар Йовчев), и ораторство (М. Балабанов), и поезия (Кръстьо Пишурка, Стефан Дерибеев), и какви ли не. „Но не търсете ни мисли, ни знания, ни цел, забелязва Каравелов. Аз съм уверен, че вие ни в монголската литература не би намерили такъв един хаос, какъвто ще да срещнете в нашата прокопсана книжевност.“ И като подиграва умотворенията на някои поетически и педагогически „обачета“ и на други „хаби-книга“ драскачи, той заключава: „И така, ако на този свят има нещо глупаво и захласнато, то това нещо трябва да се търси между нашите писатели. Бог да прости! у нас всеки един „синигер“ иска да пее и да пише стихотворения; у нас всеки един бозаджия желае да пише астрономията; у нас всеки един празноглавец се старае да бъде дипломатин.“²

Подлавяйки в друг фейлетон същата тема, Каравелов, все тъй саркастично настроен, твърди: „На света няма по-бедна и по-нешастна книжевност от нашата.“ И като основания за този си песимизъм той посочва „множеството умствени или мозъчни плодове“ в преводната ни книжнина. Нескопосни преработки или поправки на чужди трудове, всичко без план и често на варварски език: това са главните прояви в книжнината ни. „Преводи, преводи и преводи, и то преводи бездарни, преводи шарлатански и книги никому ненуждни.“³ Това мнение важи и за някои сравнително по-сносно предадени на български език книги, като напр. „Приключенията на Телемаха“, под редакцията на Никола Михайловски. Но пак остава в сила принципиалният въпрос: отговарят ли тези преводи на насъщни нужди, полезни ли са те за образованието и за възпитанието в съвременен дух? Каравелов застава решително на гледището, че не само дидактическият роман на Фенелон, но и други подобни произведения, в които са прокарани остарели морални или художествени начала, не заслужават да бъдат поднасяни на българския читател. Из реализма и позитивизма на руските си учители той осъжда енергично „Изгубения рай“ на Милтон, „Освободения Йерусалим“ на Тасо или „Божествената комедия“ на Данте, макар тези произведения да са възхищавали или да възхищават още някои европейски среди и да са станали предмет на обширни научни коментари. Днешните понятия за хубавото и за истината изключват преклонението пред произведения, в които вее дух на средновековно суеверие, от които не може да дойде никакъв подтик за напредъка на обществото и развоя на разума. „По нашето крайно убеждение — твърди Каравелов из догмата си *ne varietur* за единствено оправданото полезно изкуство — всяко литературно произведение е обвързано да очищава човеческия мозък, да се бори с хорските суеверия, предразсъдки и лъжливи понятия и да изнася пред човечеството очистени истини; с една дума, всяко литературно дело е длъжно да обогатява ума и разсъждението и да убива въображението, от което произхождат почти всичките човечески нещастия.“⁴ И той отива дотам в опростената си психология

и социология на творчеството, че заявява: само „болните улове търсят болна храна“ в книги като тази на Фенелон, и всяка литература, която не цели умственото издигане и материалното подобрене на обществото, е напълно излишна, ако не и вредна. Ботев поддържа, все по същите съображения и под същото влияние от Чернишевски и Писарев, този краен възглед.

Полемизирайки с критици у нас, които са посочвали ползата от висшата наука и литература, Каравелов — по дух на противоречие и по искрено убеждение — препоръчва „букварчетата и календарчетата“, т. е. книгите, написани на достъпен език и дошли в помощ на първите народни нужди. Когато някакъв анонимен дописник го изругава за такова тесногърдие, той побързва да се обясни. Той не бил против никаква сериозна наука, а държал само на едно: „дорде децата ни не научат буквара и аритметиката, те няма да разберат ни алгебрата, ни Хегеловата философия“. Държал също българският език на оригиналните и на преводните книги да бъде „прост и понятен“, тъй като немалко трудни науки на света, а имало само трудни изложения. „Обязаността на всеки писател и на всеки педагог е да бъде прост и да говори със своя собствен език. Науката не търпи никакви ораторства и никакви схоластически мъдрословия... Науката, както и истината, която тя проповядва, трябва да бъде проста, ясна и очистена от всеки боклук. Ето какви са нашите идеи за българската литература.“⁵

Това са собствено идеи за школната книжнина, тъй като едва ли Каравелов би защищавал абсурда за възможността да бъде науката, както я разработват специалистите изследвачи, достъпна и за всеки школьник. Между популярната научна книжнина, за която се горещи нашият просветител, и трудовете на големите пионери в знанието, построени върху сложни наблюдения и умозаклучения, зее истинска пропаст. И ако е вярно, че първата трябва да има за необходима предпоставка втората, все тъй вярно е, че нямаме право да изискваме от втората, с нейния строго научен стил, някаква елементарна простота, по вкуса и разбиранията на най-широката публика. Каравелов е до толкова последователен обаче, доколкото настоява да бъде „правилното образование, истинното просвещение“ напълно „ясно, вразумително и полезно“ за народа, и доколкото се противопоставя енергично на „ония благоденствени-византийски школи и ония псевдофилософски науки, които затъпяват човеческия разум...“⁶ Тук той стои на почвата на една социална и рационална доктрина, възвестила като най-важното условие на просветата нейното практическо приложение, нейния положителен характер и нейното чуждене от всякакви схоластически фантоми. В съгласие с това разбиране стои и идеята му за детската книжнина. Собствено — и тук правото е съвсем на негова страна — той е на мнение, че е излишно да се съчиняват за децата „особени белетристически разкази“; но понеже в цяла Европа педагозите намирали тези разкази за нужни, и той скланя да ги признае от немай-къде. Но ако веднаж е твърдял, че „не всяка каша може да се нарече наука“, сега той намира, че „не всяко белетристическо произведение може да достигне своите цели“. И като отхвърля блудкавите поучителни разкази на Живкин (Георги Живков), той съжалява, че не се е залолил някой български писател да представи „просто и ясно, какви мъки и какви неволи съществуват на тоя свят, как яките характери и силните улове

побеждават тия мъки и тия препятствия и как вървят напред“. Давай-ки така програмата на собствената си белетристика, Каравелов отново се връща към възгледа, за който бе вече дума, върху правилната насока на поетическото творчество. Колкото за Живкин с неговите куклени герои в историята му за деца той се провиква: „Грехота е и срамът е да си играем с образованието и възпитанието!“ И заключава в същия презрителен тон: „Да ни опази Господ от подобни книги!“⁷

С особено ядлив присмех посреща Каравелов поезията и публицистиката, зад които не стои никакво оправдание в таланта, никаква сила в характера и убежденията. Говорейки веднаж за възхищението на приятелската критика от разни „глупави книжки и нищожни песници“, той прави ироничната скромна изповед, че бил написал вече пет тома разкази, а никой не го е признал за писател; че бил автор на стотина песни, а никой не го е провъзгласил за поет и гений; че е излязъл с множество статии, проекти и опровержения, а все още не го броели публицист; и че, въпреки пуснатите по разни случаи хиляди смешни изречения, никой не го е похвалил за бистрия му ум и за големите му способности. Коя е причината за неуспеха му („всичките мои книжовни трудове, да ви кажа правс изгинаха още при самото си рождение“) ? От Ч и т а л и щ е той научил най-сетне тайната. „Който иска да бъде знаменит и да го хвалят хората, той трябва най-напред да окръжи себе си с такива хора, които обичат всичко да хвалят, или с такива личности, които обичат всичко, щото е гиздаво, миризливо и чистичко“, като сам той бъде „благородно-възпитан“ ... по образ и подобие на Балабанов. Ето напр. всички се радват на двама „велики поети“, Жинзифов и Пишурка, на първия особено, понеже знаел основно политиката и я преподавал дори на гимназистите в Москва. Но Каравелов е на мнение: няма ли човек поетически дар, никакви правила на стихотворството не могат да му помогнат, дори ако би изучил и китайските закони; и той припомня как някои най-велики европейски писатели (Шекспир, Шилер, Бърнс, Шевченко, Колцов) не са знаели политиката (за което впрочем той едва ли би намерил потвърждение от литературната история). Тъй или иначе и Жинзифов с правилата си и Пишурка без правила пишат еднакво нетърпими стихове. И като привежда примери от тях, в които личи и грубо плагиатство, и жалка профанация на стиха, Каравелов, пародирайки обръщането на Пишурка към „правдата-царица“, „сладка господжица“, препоръчва на събрата си да напише такава ода:

Тояго, тояго мила господжице,
... ни една ръка до днес още няма,
Да ме поизмлати, дано ум да зема ...

Привеждайки друг път нови гласове от „птичето, от синигерското царство“, стихове от Ч и т а л и щ е, в които „нашите косове“ пеели все тъй прегракнало, както и Пишурка, Каравелов заявява: „Подобни глупости ние не сме срещали ни в турската литература.“ Той прави опит да чете едно от тези пиитически упражнения и в обратен ред, за да види няма ли поне така да открие някакъв смисъл в него, и пак идва до заключението, че то не губело и така нищо от глупостта си. А когато

Петър Оджаков излиза със своята „Науки за песнотворството“ (1871), в която за примери на форми и размери са взети „дрипелите“ на Жинзифов, Пишурка, Груев и други посредствени римоплетци, той изпада в хомерически смях, учудва се, че българите имат толкова много печатна хартия, с която бакалите ще просвещават своите маслини, и препоръчва да се напише житието на автора учебника, „велик над великите, достоен над достойните и гений над гениалните“.⁸

Когато през 1875 г. учителят Иван Данов напечатва в меродавното Периодическо списание едно любовно стихотворение, което завършвало с уверението към малка мома:

Ал' когато ти ми кажеш,
Че ще бъдеш вечно моя,
Никога веч няма плача,
Но все химни ще ти пея...

Каравелов не може да се сдържи да не отговори на съзливия поет с песен, която, макар да не била съвсем поетична, имала все пак някакъв смисъл — с песен от името на момата:

А бре момче тъпоумно,
А бре момче въртоглаво,
В твойта глава чекърчето, —
Чини ми се не е здраво...⁹

Захарий Стоянов разказва в една своя статия от 1884 г. върху критиката, гдето приписва на Каравелов заслугата, че успял чрез фейлетоните си да убие множество литературни звезди у нас, възпели „сиви гургулички“ и „летни яребички“, как бедният поет Данов, като прочел подигравката за себе си в *Знание*, изтървал първия му брой и цяла седмица не излязъл пред хората. „Ив. Данов остана нула за българската публика.“ И Захарий приписва на Любен мнението: „Два реда строга критика могат да принесат по-голяма полза, отколкото хиляда тона хвалби.“¹⁰ Вазов свидетелствува в спомените си за Каравелов, какъв „неодолим, неоспорван“ авторитет си бил спечелил фейлетонистът и как силно са действували злъчният му хумор и отровният му сарказъм върху писателите, минали под неговата „критическа стърга“. „Истина, бележи Вазов, той често се оставяше на личните си чувства и с еднаква лютина блъскаше онова, което беше бездарно и пошло, и онова, което трябва да се насърчи... Младите поети с туптящи от страх сърца очакваха отзива му за стихотворенията си и щом зърнеха името в рубриката: Знаеш ли ти кои сме?, изпитваха чувството на човек, чиято глава е овряна в гилотината...“ Сам Вазов е бил един от тези, които с тревога разтваряли *Свобода* или *Независимост*, но се успокоил, когато чул устния отзив на Каравелов за себе си пред приятели след напечатването на „Борът“: „Него трябва да го пазим.“¹¹ Каравелов е правел все пак разлика между загубени случайни любители и сериозни обещания в поезията и Вазов той е ценял, подобно на Ботев, отчасти и на Славейков, високо. Но дарования като тях той е нямал случай да открива по-често.

По-хаплив става памфлетистът, когато минава от поезията към

публицистиката, гдето злоупотребата със словото и опустошенията в умовете не са били тъй невинни. Той излиза от съзнанието за сериозното назначение на всеки вестник, поставил си задачата да осветлява правилно общественото мнение и да ръководи народа ни в усилията му за всестрани напредък, и той се пита: „Кой из нашите писатели, вестникари и народни предводители е изпълнил до сега добросъвестно своите obligations? Кой из тия мъже е останал верен на своите начала, на своите цели и на своите принципи? Най-после, кой из тия светили е бил на своето място и кой е показал характер и постоянство?“ И като отговаря, от радикалната си критика над действителността, напълно отрицателно на въпросите, той забелязва: „А свободната дума, свободната мисъл и свободното разсъждение е нужно за българския народ, който в продължение на половина столетие е бил свободен само да мълчи, да глупее и да работи за другото.“¹²

Каравелов не одобрява нравствения символ на древните, когато те са изобразявали богинята на правосъдието със завързани очи, под предлог, че тази богиня не трябвало да гледа хатър никому. Той мисли, наопаки: съдиите би трябвало „да отварят очите си на четири“, защото от тяхното невнимание или тяхното пристрастие зависи щастието на обществото, което им е дало правото да въздават всекому по делата. Но не е ли длъжността на журналистите още по-тежка от тази на съдиите? „Журналистиката е ръководителница на народа, следователно тя е длъжна да преследва общественото зло, да поощрява добрите начала, да открива истината, да изобличава безчестните и да защитава народа си.“ Но ако тъкмо представителите на журналистиката изневеряват на високата си мисия и вършат противното на това, което е тяхно задължение? Тогава противоядието ще дойде от журналистите, останали верни на идеала, — ще дойде, между друго, и от журналиста сатирик, който знае да говори не само на ума, но и на чувствата на читателите.

Подлагайки на съд печата в Турско и в Румъния, Каравелов намира малко вестници, които не са забравили истинското си предназначение, малцина журналисти, изпълнили с чест и вещина дълга си. Той се занимава с някои редактори, Касабов на Народност, Кисимов на Отечество, Генович на Турция, Найденов на Право, Славейков на Македония и т. н., за да спре вниманието ни на превратни идеи, на опасни проповеди, на безхарактерни постъпки, на лични пороци, на донкихотски пози; и той кипи от негодувание, бичува или осмива страстно. За да направи критиката си по-осезателна и резултатна, той напуска бързо доводите си *ad principia*, за да опита ударите си *ad personas*, при които всеки е могъл да разбере съвсем точно за кого и за какво се касае. Най-често той има повод да приковава на позорния стълб Иван Найденов, станал му противен както с поддръжката си, давана на Балабанов, на Пенчович, на консервативната група изобщо, така и с дописките си против Свобода и редактора ѝ, печатани в Право. Приветствайки по своему започването на в. Напредък, Каравелов започва фейлетона си, изпъстрен с всякакви подигравки, така:

„Г. Найденов е издал обявление, в което се говори, че неговия цанцугерска милост има намерение да издава нов политически вестник... Из всичко се види, че казанлъшкият гражданин има голямо сходство с покойните издатели и редактори на

в. Отечество, които препоръчваха своята пачавра — коаското изречение „работи и се надявай.“¹³

Но този мнимо спокоен тон бива заменен друг път с ругателен език, при който епитетите „гюбре“, „пачавра“ и т. н. се оказват слаби, за да изкажат жлъчната възбуда. В гнева си Каравелов отива дотам да нарича Найденов турски шпионин, шарлатанин, идиот и каквото още обидно дойде наум, и да го пита:

„А бе, брате, защо се не постараяш да определиш своите способности и съобразно с тях да куцаш по тоя грешен свят, ами си седнал та учиш света на ум и разум, когато и самата твоя глава не е способна да направи нито свинска кочина? А бе, брате, защо не идеш в Сливен да пасеш патките и да свириш на посадник, ами си седнал да хабиш хартията и подиграваш се с читателите си? А бе, брате, защо се не засрамиш барем сам от себе си, ами си седнал, та откриваш пред хората своите тиквешки способности?“¹⁴

В уводна статия на Независимост от януари 1874 г., в която се говори за запрещаването от правителството на в. Право, този „полуумен, невинен и безхарактерен вестник“, Каравелов предполага, че това е станало, понеже Право служел на пропагандата против патриаршията по въпроса за допитванията в смесените епархии в Македония и Тракия. И като напада и Найденов, и Михайловски за туркофилската им политика, Каравелов се провиква за първия:

„Сиромах г. Найденов! Тоя чуден господин кадеше изобилен темяк на своите господари и повелители; той възхваляваше до девето небе турските реформи и днешните нови закони; той избълва различни нечистотии над ония свешени гробове, пред които се кланя всеки честен българин; най-после, той осъди младото поколение и разказа на своите идоли, че това поколение е тръгнало из кризния път и че правителството е длъжно да отваря очите си! А сега! — Сега тоя сиромах прилича на ония афоресани личности, на които над гробовете няма ни кой да заплаче! Честните и твърдохарактерните патриоти даже и умират с чест и с достойнство; а безцветните, безхарактерните и празноглавците биват смешни и във венчанната си премена.“¹⁵

И в такъв стил, с такива памфлетни цветя, редакторът на Свобода кичи своя събрат от Цариград, забравяйки по-хрисимото си сатирично-хумористично вдъхновение в други случаи, когато очевидно честолюбието му не е било тъй раздразнено. Ако дори към Славейков той не се стеснява да се обърне веднаж с думите: „Доле маската, г. Славейков, доле маската! Доста сме лъгали народа; доста сме се шегували с това, щото би трябвало да е свето за всинца ни; доста сме си играли с науката и образованието“ (и вината на Славейков е била, че се опитал да защити Найденов като редактор на Читалище, и то за глупавата статия на Оджаков, печатана там); ако дори бедния Пърличев с намерението му да печата някакви „нравствени песни“ за пропаганда на възпитанието той подиграва най-жестоко така: „Бре хей, празна кратуно, когато не си знаел български език, то кой дявол те е накарал да станеш български литератор, български поет и български просветител?“; и ако прави предложение да се постави на Кръстевич заради „високоучената“ му история паметник с надпис: „Тук лежи оная учена патка, която посвети всичкия си живот на фустанелата и която презря и народа си за тая фустанела... Чуждестранче!... Иди и кажи на българите да дойдат и да плюйнат на него (на гроба) по един път!“¹⁶ — трябва ли да се учудваме на многото все тъй дръзки и хулни подигравки с личности, чиято морална стойност му се е стру-

вала под всяка критика и чиито действия, възгледи или злополучни писания са го отвращавали? Както навред, така и тук Каравелов влага една енергия в жигосванията си, която свидетелствува и за горещина на чувството при импровизация на фейлетоните, и за дълбока вяра в правотата на убежденията. И характерно за постоянството на неговите антипатии: той унищожава всяка седмица публицисти и общественици, които са действували в противна посока или не са го щадели в печата, и всяка седмица те, Михайловски, Генович, Балабанов, Найденов и т. н., оживяват във въображението му, за да бъдат, като неподвижни книжни фигури, стреляни в нова стръв, с нов по-заострен сарказъм.* Агресивността му, подсилвана от тяхното упорство, не спира и докрай, т. е. докогато той има на разположение свой орган за полемика и пропаганда. Че по правило Каравелов не се задоволява с отделни качества на жертвите си, а посяга на цялата им нравствена личност, горейки от страст да ги разсипе и направи невъзможни в средата им, в кариерата им, е най-слабата страна на неговите памфлети. В обвиненията си той не избира средствата, всичко е оправдано за постигане целта, така че безразборно той прибегва и до факти, положително установени, а често и съмнителни или силно преиначени, и до подозрения, лишени от какви да е доказателства. Петното, което той лепва на обруганите и осмееяни личности, компрометира неведнаж самия него било в очите на безпристрастните наблюдатели, било пред обективния съд на потомството. Най-наистина точката на неукротимата ненавист е достигната с фейлетона от юли 1874 г., насочен против Д. Ценович, верния някога приятел и съмишленик. Тук Каравелов надминава всяка мярка в приличието, забравяйки в яда си и собствено достойнство, и чужда семейна чест и предавайки на презрение, чрез една лесна за отгатване алегория, лица, чийто грях е може би не толкова промененото им поведение спрямо революционното дело, колкото някаква непозната нам

* Че личността и делото на Ив. Найденов, обективно погледнато, са заслужавали известно признание, изтъкват както съвременниците му, така и новите исторически оценки. Стефан Бобчев пише за него: „Десетки години и в най-тежко време той издава и редактира вестниците *Право* и *Напредък*... Той е викан често в Баба-заптийето (полицията) и в Бюрото на печата... да обяснява по нещо писано против „девлета“ (държавата). Арестуван е за „противодържавни писания“, заплашван с Диар-бекир... Сиромашията и неволята не го сломяват... Той издържа до край...“ И като очертава всички жертви на Найденов, за да поддържа духа на народа в часове на велики изпитания, особено по време на Сръбско-турската война и на руските приготовления против Турция, Бобчев заключава: „Услугата на Найденов в тези две години е безмерна. И не е оценена. От никого!“¹⁷ — Ал. Бурмов, в статия от 1950 г. върху ръста на революционния подем в България преди Освобождението от 1878 г., привежда думите на Найденов в *Напредък* от 1875 г. при полемика с турския официоз *Басърет* по повод на българските страдания по време на въстанията: „Кои са истинските бунтовници и комитаджии — пропщелите от нечувани злоупотребления и трудолюбиви селяни ли, или самият Куртчи Осман и неговите пазители на тишината?“ Припомняйки и други смели изказвания на *Напредък* в полза на българското недоволство и против турските мними реформи и полицейските мерки, Бурмов се спира и на статията в същия вестник от 1874 г. против чорбаджийските произволи: „А чорбаджиите? О, те като чуят, че си казал една само дума против техните подли средства, с които си служат, не само ще излеят най-отровните си ядове отгоре ти, но още знаят да те представят пред своите патрони и като опасен за държавата.“ Заключението на Бурмов за *Напредък* на Найденов и *Век* на Балабанов е: „Със своите открити позиции цариградските вестници са влияли съществено върху настроението на българския народ и са изиграли значителна роля в разгарянето на революционния подем през есента на 1875 и пролетта на 1876 г.“¹⁸

некоректност на семейството Ценович спрямо редактора на Независимост.¹⁹

Съветвайки един дописник на Свобода от Видин да се остави от лични нападки, за да бъде статията му печатана във вестника, Каравелов пише в рубриката „Отговори“, под 7 май 1870 г.: „Ние мислим, че само тая критика е важна, която напада на началата на едно лице; а не против неговата личност и домашния му живот. Но вие казвате, че „Отечество“ напада на нашите личности и затова и ние не трябва да го жалеем. Добре! Но ако вас ви псуваше един луд човек, то трябва ли и вие да го псувате? Безумните са достойни за съжаление, а не за презрение.“²⁰ Умният съвет в случая обаче бива забравен, щом не случаен сътрудник, а сам редакторът е засегнат в честолубието или морала си. И по-късно, в Независимост от 16 март 1874 г., по повод на клевети от Найденов против омразния редактор на този лист (че бил сръбски агент, че последователите му били шарлатани и пр.) Каравелов пише: „Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега, че истинската критика няма никаква работа с личността на тоя или оня писател и че нейната обязаност е да разгледа самото дело и да каже за него своето съждение с най-голямото безпристрастие и с най-крайното хладнокръвие.“²¹ Но това е теорията, повелята на разума и на справедливостта, а когато редакторът мине към рубриката си Знаеш ли..., кръвта му пулсира по-силно и чувствата изтикват спокойното решение за ненамеса на личността в принципния спор.

Каравелов не прощава никому, който си е позволил да го обвинява по-остро или без право, и особено спрямо недостойни в неговите очи критици, надскочили идейното разногласие и злоупотребили с истината, той се показва неукротим. „Хаджи Иванчо, пише той в Независимост от 1872 г., е подъл и низък съзнателно; а отец Балабанов е родена подлост. А кой може да оправи старото криво дърво? Бравата и огънят... Подобни личности, какъвто е Х. Иванчо-ефенди, са способни да направят всякакви пакости. Котката драще и чуждите и своите.“²² На 20 април 1874 г. в отдела „От редакцията“ е казано: „Г-ну? в Цариград. Не можете ли някак си да излечиме онзи идиотин, който носи име отец Марко Балабанов? Подобни калпазани отдавна вече са заслужили дървен господ.“ Фигуративният език тук, колкото и разпасан, се търпи донякъде поради всичката си брутална комична несериозност; но какво да мислим за баснята от две години по-късно против Ценович, в която едва прикрито, но ясно за всички съвременници се вади на показ една от многото „кални историйки, и с всякакви непохвални за нравственото преимущество на човека комедийки“? Как е могъл Каравелов да стигне в озлобението си дотам, да петни без всяко угризение на съвестта си близки нему лица, приписвайки им позорни нрави, да нарича една жена, към която е имал задължения, „публична развратница“, и да се обръща към нея, „жабата Крекетуша“, със закана: „Нашите сметки с твоята окаляна от всяка една страна нравственост се свърши вече. На тебе плюе днес, и твърде справедливо, всяка една личност, на която ти си плювала преди време без никакви причини.“ Биографските подробности тук не биха оправдали ни най-малко вулгарното злоезичие; и ние не можем да четем без съжаление за падението на памфлетиста разказа на един от членовете на семейство Ценович за извинението на Каравелов от по-късно, кога-

то руската освободителна армия е минала Дунав при Свищов²³ и общата радост е карала да се забравят недостойните предишни разпри.

Непримирим и отмъстителен при посегателство върху правото и честта си, Каравелов забравя неведнаж мярката на позволеното за хора като него и оскърбява историческата ни съвест или чувството ни за достойнство на писателя. Грехът му тук ни подсеща за грехове на други, далеч по-значителни личности в литературата, на Волтер и Хайне напр., които в презрението си към опоненти не щадят ни най-малко репутацията им и ги чернят или подиграват безмилостно. Наистина Каравелов се опомня при някои неправди, но само след като е платил данък на страстта си за сурова разплата или е почувствувал последиците от нанесените рани, от изтърваните в раздразнено състояние язвителни думи. Достатъчно е да посочим само прощалната му декларация в Независимост, с извинението пред обидените приятели и неприятели, пред засегнатите от отровните му стрели, за да се убедим, че той не е бил без угризения за крайностите в полемиката си. Но под напора на озлобението или на дълга си да преследва всичко порочно в обществения живот той не може да се удържи от повторни удари, изсипвайки нов куп духовити или цинични подигравки. Неволно ни хрумва тук случаят с един такъв майстор на памфлета у нас, какъвто е Захарий Стоянов, в някои отношения конгениален ученик на Каравелов. Несравним разказвач като мемоарист, авторът на Записки по българските възстания се прочува отначало повече със своето политическо остроумие и закачките и прякорите си за противници от русофилския лагер. Вазов изтъква сполучливо сарказма и хумора на Стоянов по време на борбата около Съединението от 1885 г., когато в Южна България, Борба и други вестници се появяват фейлетони, статии и бележки, в които проблясва образната и игрива реч на някогашния революционер, другар на Бенковски. „Този исторически овчар, пише поетът в романа си Нова земя (глава „Марково коляно“), имаше страшната мощ на популярния език, който пленява тълпата и се запечатва в паметта толкоз по-дълбоко, колкото е по-зъл и по-смаден. Жилото на Свифта не е било по-опасно.“ И като привежда някои примери от язвителните подигравки, пожънали успех, Вазов, който сам е пострадал от тях, завършва характеристиката си на редкия талант с думите: „Всичките тия фрази, които сега будят само усмивка със своите празнини и площадност, бяха бомби, хвърлени в живо месо.“ Така би могло да се твърди и за някои от памфлетните закачки на Каравелов, без с това да се отрича — както и при Захарий Стоянов — ценното в сарказма на фейлетоните му или на политическите му статии и критиките му.

2

Слаби страни в памфлетите на Каравелов. — Еволюция във вкуса за сатирата и хумора. — Кое е характерно в сатирите? — Ирония при обществени недъзи и лични пороци. — Стилни похвати при възмущение и присмех. — Хумористичната струя се чувства навред. — Обилие от духовитости и анекдоти. — Горд и смел протест срещу коварството. — Каравелов като шегобиец и добряк в другарска среда.

Вземем ли под внимание общия дух на фейлетоните, трябва да кажем, че те ни се представят като спонтанен израз на чувства, мнения,

идеи, завладели тиранично писателя, активизирали волята му за изпълнение на дълга, тласнали го към борба с онова, което той е намирал нередно или пакостно около себе си. Не теоретически доловени недъзи на човешката природа, а конкретни случаи, живи личности, възплатени пороци у нас има той пред вид, и тъкмо силните, непосредствените впечатления от тях раздвижват творческата му мисъл. С това се обясняват и ценни качества, и значителни недостатъци на Каравеловите памфлети. Най-ценното там са картините, сцените, портретите, рисувани с бързи черти и с релеф, който ги налага на въображението ни. Реализмът на този род снимки се засилва от комичната струя, разляна богато в малкия разказ или в сбития жив диалог. Най-слабото там са някои страстни избухвания, довели до прекалености в карикатурния рисунък или до груби ругатни и цинични намеци, при които несправедливостта, излишната откровеност, вулгарният израз изведнаж повтарят нравствената сила на укора, намалявайки и художествения ефект от цялото. Като Марциал нашият автор би могъл да каже за тези свои композиции: *Sunt bona, sunt quedam mediocria, sunt mala plura*, при което за щастие лошите не са най-много. Разбира се, трябва да правим разлика между това, което е било най-добро и сполучливо за времето, 70-те години на XIX в., и това, което днес или по-късно ще харесва. Вкусът за сатирично-хумористичното изображение се мени твърде бързо в зависимост от културни и социални отношения и ако напр. за мнозинството съвременници на Любен най-силно са могли да действуват острите подигравки и изобличения, речникът на ругателствата, почерпан от низините, за читателите от по-късно, с техния потънък морал и естетически усет, с техните по-строги понятия за позволеното в полемиката, които не се покриват вече с онези на една проста среда, най-търсени биха били чисто хумористичните характеристики, при които говори по-сдържан присмех за разни човешки слабости. Твърде неблагоприятно върху фейлетоните се отразява и обстоятелството, че герои, възгледи, постъпки, събития, които някога са били навред познати и са извиквали живо внимание, вече в следните едно-две поколения не са намирали отзвук, ставали са съвсем безинтересни. Затова много от сатирическите тиради и духовитите подигравки губят днес смисъл, особено когато в тях не се долавя нещо по-трайно в психологическите разкривания и историческите наблюдения, не се проявява по-съкровен личен патос или умение да се извикват образи с конкретна свежест. Каравелов, който е може би напълно самият той тъкмо при този литературен вид, обладава обаче за щастие доста от качества, които осигуряват живот на значителен брой скици от Знаеш ли ти кои сме?

Характерна за него остава широката аплитуда на възприятията при еднаква склонност и за строго изобличение, и за лека подигравка. Прилагайки свободно едната и другата сатирическа метода, сериозно-наставническата и весело-осмиващата, той застъпва при първата повече светогледното си аз, а при втората играта на настроеността си. При първата се чувства парливото възбуждение по повод на разни обществени злини, при втората — желанието да се подиграе без силно вътрешно възмущение. Изневяра към право и дълг, отсъствие на благородство и почтеност, всякакъв род падения, дошли в разрез с най-скъпи интереси на народа, и главно с разума и морала, извикват у Кара-

велов патетичната и жлъчна сатира. По повод на грозни турски неуредици, на чиновнишки произволи и злоупотреби, той пише един памфлет, в който поставя въпроса:

„Можете ли вие да искате от една болна глава, от един гнил мозък и от един пиян човек правосъдие и справедливост? Ние знаем, че за болните съществува болница, за лудите лудница, за пияните зимник, за пернатите тояга, а за престъпниците тъмница; но в Турция почти всичко бива наопаки... И така, лудостта, безумието, празноглавието и идиотизмът се ползват с различни привилегии, а знанието и образованието се преследват с голяма ненавист и с необикновена ярост... Идете после това и ставайте приятели с глупавите и с полудивите политици.“²⁴

Политиката на сближение с Турция, проповядвана от някои заблудени българи, е гибелна. По адрес на чорбаджиите, цариградски „изроди“ или букурешки „чувства“ (търбуси), той отправя — заради тяхната продажност и техния безкраен егоизъм — буйни филипики, примери от които дадохме вече.²⁵ За невежеството на учителите, бездарността на поетите, тъпоумието на публицистите и нравственото разтление и леността на калугерите той прибегва до сарказъм, който чрез градация на образите и сентенциозност на мисълта разкрива низостта на лицата. За балабановци и оджаковци, книжовници с големи претенции и надменни „философи“, той, след един въобразен диспут с тях, в който духовито ги осмива, казва:

„Аз зная, че вам е по-добре да ходите ноще, нежели дене по улиците, защо в тъмнината и кирпичът е елмаз; аз зная, че науката за вас е само средство, за да бъдете богати и да носите ръкавици, а истината е само празна дума, която е мила само за лудите; най-после, аз зная, че вие и сами сте убедени в своето празноглавие и глупост; но... И лъжата има своя край и маската се носи до време!“²⁶

Но смирявайки гнева си, Каравелов прибегва и до ирония, която действа не по-малко заразително. Ето, появила се е у нас мода да се говори за „дълбоки предмети“ и да се пишат учени изследвания по политическа икономия (Михайловски), по история (Кръстевич, Дринов), по логика, по поезика... На кое „новородено чедо“ да се радва човек по-напред?

„Ние българите сме за чудене! Цели петстотин години дрямахме и глупехме, но изведнаж отворихме очите си и направихме такава една херкулесова крачка, щото зачудихме и старо и младо. В продължение на десетина години ние направихме чудеса, защото от говедари изведнаж станахме големи философи. У нас за малките работи ни един писател не ще нито да чуе. Дай ти нам големи предмети!“²⁷

Иронията получава хумористична отсенка, когато сам авторът си даде вид, че е „съзнал“ своето нищожество, сравнявайки се с онези „сериозни и дълбокомислени“ учени. Като се спира на някои твърде непочтени обичаи в Болград, в града, който „даже и в самото си название има нещо голямо, ... нещо такова, което опиянява и най-трезвия човек и го преносва в най-фантастичните страни“, той се разнежва и иска да разбере как би могъл сам да заеме някое доходно правителствено място там:

„Ех, защо аз нямам онова щастие, с което се ползват другите смъртни? Защо майка ми не ме родила с късмет, па да ме хвърли и на купището? Защо да не бъда барем член на болградския комитет? — Господи, аз не съм нито келяв, нито еретик, нито твърдоглав, нито мечтател, а ти ме наказваш така жестоко... Аз не само съм мирен като овца, но позволявам всекому да се подиграва с моята личност, и пак нямам щастие. Аз ако и да не съм парижки възпитаник, но пак твърде добре зная коя кълка е по-мазна, и затова пред чорбаджиите благовея, пред старците подсмър-

чам, пред богатите казвам, че „съм нищо“, а пред жените съм всякога вежлив и деликатен, но...“²⁸

Иронията тук има за прицел обществени недъзи и лични пороци, които само външно-фигуративно са спасени от презрение. Цели фейлетони са държани в този тон на видима благосклонност и на възхищение от някои лица, дамгосвани иначе със знака на позора, и пример за тях ни дава напр. апотеозата на Найденов и на Генович, за опита им чрез „присноблаженото Право“ и „пренепорочната Турция“ да просветят българския народ. Право известявал веднаж нещо за бабата на бразилския император и за безутешната вдовица на Фуад паша. Каравелов, излизайки от съобщението, пише квази-разчувствано:

„Браво, г. Найденов! Из всичко се види, че вие сте се родили с естетическо чувство и че разбирате твърде ясно, що е нужно за един народ и какви предмети са в състояние да отворят очите му, да избистрят мозъка му и да го направят човек... Браво, г. Найденов! Вие сте велик човек, вие сте Синтип философ, вие сте Разумен Радоя,... вие сте голямото добро-утро! Нека е жива оная майка, която е родила подобно чедо!“

И като съветва Найденов да прочете тази благословия и на колелата си Генович, Каравелов продължава: „И да му кажете, че българският народ умее да цени своите деятели, следователно тоя народ рано или късно ще да му направи паметник от оглождени кости и от неомиени сахани...“²⁹ Но тази възхвала за заслугите, както и продължението ѝ с „Напред, момченца!“ не издава вече най-щастливо остроумие у памфлетиста, понеже той не успява да прикрие отвращението си от жалките оръдия на тираничната политика.

Неизтощим в иронията си, и то при голямо разнообразие на стилните похвати, на фигурите, тропите и другите особености на поетично-риторичната реч, Каравелов умее да ни наложи впечатленията и настроянията си с бърз размах, съвсем нетърсено, съвсем естествено. Така, ако моралистите обявяват търпението и кротостта за големи добродетели, несъмнено българският народ държи първенство в това отношение, спечелил си е истинско „величие“ — понеже е оставял турци, гърци, чорбаджии да го яхат, грабят, безчестят цели столетия. Но българите са и „велики космополити“, щом служат за закръпка на чужди държави, византийска и турска, прославят като еничари турската военна сила, помагат на всеки културен подем у съседите си, забравяйки само себе си, спасяват от глад гръцките калугери с ходенето си на хаджийско поклонение и т. ч. Частно чорбаджиите ни са „велики комерчески светили“, понеже умеят да вдъхват почит и послушание у роба и да унищожават безмилостно всекиго, който не иска да им сваля шапка или се обявява против тяхното туркофилство. И още по-частно един Найденов напр. се налага на обществото с „цели купове убеждения и цели стотини велики идеи“: „има човек где да се поразходи!“³⁰ — Понякога епитетите се засилват взаимно чрез своето редуване: „На която страна и да се обърне човек, то ще да види, че нашите българи работят: много работят, страшно работят, мило работят, — драго е човеку да ги погледа и да им се порадва!“ И следват примерите на престъпно бездействие или на отказ от народност и чест по много градове у нас.³¹ Излизайки от мъдрата дума на Соломон за вездесъщата суета, Каравелов се спира на българските политически и културни почини, за да направи апология на същите тези отрицателни

качества и да докаже, че „нищото“ играе най-голяма роля у нас.³² Искате ли доказателства? Погледнете само на „майсторите на българския език“, обезобразили граматиката ни; или на „чудесата“, които вършат поетите ни, „знаменитите синигери“, заели се да обогатяват словесността ни и да отворят „слепите очи на слепия български народ.“³³ Ту потуляйки мъката си от толкова недъзи и глупости, ту весело раздвижен от тях, Каравелов умее, привидно спокоен, да намира великолепен хумор. Той като че следва в такива случаи рецептата на френските партийни водачи: „Dans le combat, soyez toujours gai. C'est une force“; и съвета на един такъв отличен полемист, какъвто е Леон Доде, когато той препоръчва на памфлетиста да не пренебрегва никога „смеха“, „солта на журналистическата кухня, гдето пък гневът е пиперът.“³⁴ Каравелов страни от монотонията, тъй убийствена за всяка сатира, като прибегва до ирония, хумор и всякакви остроты, за да държи духа ни възбуден, за да ни внуши желаната вътрешна реакция.

Хумористичните цветя заемат голямо място в поетично-памфлетната му градина. Понякога те едва скриват змията, готова да клъцне отровно. Заговори ли Каравелов за домораслите дипломати, предсказали съдбата на Бисмарк и на Наполеон III; за членовете на Книжовното дружество, обърнали мозъците в главите на хората с хвалбите си за бъдеща дейност; за глупавите и бездарни поети, четени от него „с разтреперано сърце“, на които пожелава най-жесток край („Да ви кажа право, аз не съм милостив като Нерон и от все сърце би поблагодарил Марица, ако би тя удавила г. Разбойников, за да не пише повече стихотворения“);³⁵ за прославените благодетели на просветата ни, с техните „свищовски наклонности“, т. е. с хитрата им маневра да записват големи суми като дарения за дружества и училища, без да внасят накрай нищо, предпочитайки да остане всичко в кесийката им (Николай Миронович); за сходството на съвестта със самурения кожух и за възможността да минат големците и без нея („Ако би хаджи Иванчо ефенди облякъл шопска долама или вълнен, подплатен с овчи кожи контош, то съвестта му би останала чиста; но тоя български патриотин обича напредъка, обича развитието, обича славата, следователно съвестта е съвсем непотребно нещо“);³⁶ за житейската философия на Пенчо Мухата, който проклина всички дружества, читалища и училища, и то защо? защото „развалят кефа на мъжете“ и объркват ума на младежите, като ги учат, че нямало таласъми и самодиви, че магиите били празна работа и че земята се въртяла около слънцето („В старите времена ние не знаехме какво нещо е читалище, а проживяхме на света весело и щастливо и нараждахме един билюк деца... Когато живеехме без училища, то нашите търговски дела вървяха много по-добре“);³⁷ и за много други и странни, и обикновени неща в нравите, в понятията, в обществения живот. Заговори ли за всичко това, Каравелов, забравяйки трудностите си на часа и неправдите на враговете си, намира веселото си настроение, смеха си, спомените си от всичко чудато и опакко, което е срещал или за което е слушал, и почва да сипе духовитости, шеги, анекдоти, които добиват и по-общо, символично значение. Хумористичната жилка у него е тъй жива и продуктивна, както и сатиричната. И ако трябва да схванем тънката разлика между двете, би трябвало да четем едно след друго фейлетона за ретроградния мъдрец Пенчо Мухата, държан от край до край в спокоен хумористичен тон,

и фейлетона с лична сатира против чорбаджийското котило в Букурещ, опитало всички долни начини, за да унищожи немирния редактор на Независимост. Срещу картинното, веселото, игрилото на въобразената история за онзи допотопен мислител стои проникнатата от дълбоко негодувание реплика към подкупения вестникар, печален сподвижник на Добродетелната дружина.

„Ако твоя милост, пише Каравелов, като е прочел в Право и Турция дописките на Мънзов, подсказани му от прословутата дружина и пълни с недоказани обвинения, — ако твоя милост има свой собствени мозък и свои убеждения, то всичкото чорбаджийско блато ще да повдигне против тебе кръстов поход и ще да употреби и най-непозволените средства за твоето опропастяване. Ни едно твое мнение, ни едно твое дело, ни една твоя крачка няма да преминат без псувни, без обвинения, без осъждания и без жабешки концерт. Ако кажем, че турците са лоша-ви хора, че черкезите убиват и ограбват народа, че правителството не знае що прави и пр., то блатото ще да даде един наполеондор на някое мекере, ще го накара да напише дописка във в. „Право“ и ще да те изпсува жестоко; ако кажем, че между българския народ съществуват и лоша-ви страсти, то гореказаното мекере ще да се провикне, че ти си по-голям неприятел на народа си, нежел: „Чеслогос“ и „Phare du Bosphore; а ако кажеш, че освен Русия, Сърбия и Румъния българите нямат приятели и доброжелатели, то чорбаджиите ще да ти дадат име „вагабонтин“ и ще да разкажат на света, че ти си подкупен от сърбите или от русите и че ти работиш за чуждите интереси.“³⁸

Ясно е: тук няма ни следа от хрисима шега, от добродушен смях; тук не се касае за духовита подигравка с човешки глупости, а за горд и смел протест срещу коварни врагове, които в желанието си да унищожат един свой „твърдоглав“ критик, отказал се „да им сваля шапка“, не спират дори „пред най-гнусната интрига“, бидейки в състояние „да очернят и бога“, ако от това биха извели полза. Самоуверено, из съзнанието си за морална чистота и с волята си да брани свещени народни интереси, Каравелов отхвърля доносите, като завършва своята защита с поговорката, посочила недвусмислено кой е дописникът (Мънзов) и кои вдъхновителите му: „Кучето лежи на сеното и варди кокала — нито то само го яде, нито го на другото дава.“ Разправи ли се така сатирически с мощни противници и мине ли към по-незлюбиви теми, Каравелов намира обикновеното си весело настроение и разсмява читателите си с опреснителен хумор. И в живота си той е бил същият и негови приятели разказват как той, язвителният толкова пъти в Знаеш ли ти кои сме?, ставал неузнаваем „шегобиец и добряк“, когато се чувствувал разположен между другари. Вазов си спомня за един случай от 1877 г. в Букурещ, при който, приковавайки общото внимание с едно шеговито описание на мечтаната си нищожна служба в свободна България, Каравелов увлякъл слушателите в не-удържим смях. „Той изобразяваше тая си роля с такъв хумор, с такава духовитост и смирение, щото винаги извикваше гръмогласни смехове.“³⁹ Нещо от това изкуство на живия разказ е спасено и в писаните фейлетони.

3

Техника на фейлетона: вътрешно единство при композицията, групиране на елементите около идейното ядро. — Навлиза се направо в предмета. — Каринна или сентенциозна рамка на разказа, на полемиката. — Увод и заключение, в пословици или с въпрос. — Конкретни черти, диалог и драматично напрежение в разказа. — Сила на изображението, във връзка с образната и енергична народна реч. — Нещата са означени с истинските си имена.

Налага се да засегнем тук и въпроса за техниката на фейлетоните с тяхната композиция и тяхното изображение.

Колкото за някои изглежда да е твърде лесно да се пишат фейлетони, тъй като от тях не се изисква строгото единство на един разказ, планомерното развитие на един сюжет, толкова в същност тези свободни беседи, сатири или полемики предполагат някакво, макар и относително единство на темата, някаква обща връзка на идейните или фабулистичните елементи. Може ли фейлетонистът да си позволи волност в подбора на тези елементи, за да внесе разнообразие и движение, той трябва, от друга страна, да задоволи логическата или естетическата нужда от последователност в изложението, за да бъде краткото произведение органически завършено. И тема, и стил там, ако се излиза наистина от творческо настроение, контролирано от вкуса, трябва да издават необходимата вътрешна връзка, колкото въображението и да е свободно иначе в тясно теглените граници. Каравелов е достатъчно школуван писател, за да разбере закона на дадения литературен вид, и макар условията му на работа като журналист да са били твърде неблагоприятни за творческо съсредоточаване — това се чувства тъй често и в разказите или повестите му, — той видимо се домогва до постигната и задоволителна композиция. Такава грижа за композиция той проявява и при другите си опити, публицистични или критически, и тъкмо нахикът му от статиите, посветени на актуални обществени въпроси, го ръководи навярно и при старанието за единство във фейлетоните. Ако някои от тях, писани набързо, при спонтанност на вдъхновението, но при необсъдена достатъчно тема или неуталожено вълнение, свидетелствуват за хлабава композиция, в замяна повечето от тях издават сигурен усет за нея. Наблюдения, факти, спомени, хрумвания, мисли, анекдоти се групират най-непринудено около едно идейно ядро, около една тенденция, около една сцена и така се допълват взаимно с оглед на търсения ефект. Като разказа или разсъждението, фейлетонът иска да ни наложи някоя преживяна истина, някое съкровено убеждение, някоя преценка на нещата, скъпи за писателя.

Пишейки из настроението на часа, Каравелов навлиза всякога направо в предмета, без излишни предговори и без бавна подготовка. Той започва картинно и живо: „Ето че и есен дойде, слана захвана да пада, бръмбарите се скриха в корубите, жабите в тинята, комарите в дупките, а нашите синигери все пеят и пеят.“ Този контраст дава общия ъгъл на гледане за усилената „работа“ на българските поети, за които е дума във фейлетона. Или все тъй въвеждайки ни изведнаж в центъра на спора около българското образование, около нуждата от практическо знание или от висши науки за българите: „Когато Найден Геров дойде из Русия в Копривщица, то нашите добри копривщенци разказваха, че той е най-ученият човек на света, защото...“ Или за духа, в който е подзело своята дейност Книжовното дружество, дух, враждебен на революционната пропаганда: „Въобразете си, че живеете в Браила, че нямате работа, че търсите какво и да е, било физическо, било нравствено занятие. По улиците кал, сняг, студено, а дома няма дърва! Де да се дене човек? Какво да прави?“ И вне намирате в някое кафене Васил Стоянов и повеждате разговор с него... Или за да осмее реформения проект на патриаршията, според който българското духовенство, като схизматично, трябвало да

промени облеклото си: „Когато бях още мъничек, то направих такава една глупост, от която се срамувам и до днес.“ И следва споменът, който примерно доказва абсурдността на патриаршеското предложение. Или: „Кажете ни: кой из вас е видял, когато и да е дявол? Ако изпомежду Вази се намери подобен лунатик, то ние го молиме от всичкото си сърце да ни яви колкото се може по-скоро — на кого и на какво прилича този проклети дявол...“ Но фейлетонистът знае добре как изглеждат друг род дяволи и разказва за техните грешни дела, делата на Добродетелната дружина, присвоила чужди, назначени за обществена полза наследства.⁴⁰

Уводът дава картинно или сентенциозно рамката на разказа, основния смисъл на полемиката, постигайки онова *captatio benevolentiae*, което изведнаж извиква интереса ни за факти, доводи, убеждения, загадъчни положения, истински или измислени случаи и което често се повтаря и накрай, за да се обгърне с общ поглед важното за разума или чувството ни. Често и уводът, и заключението представят пословици, които характеризират два противоположни светогледа. „Аллахът е велик, а Мохамед е негов пророк. Реките ще да тръгнат назад, моретата ще пресъхнат, планините ще да паднат..., а волята на аллахът никога няма да се измени.“ Така учи Коранът, така мисли и един български книжовник туркофил, който иска да ни помири с азиатските дивотии, с тържеството на безумието в Османската империя. Но ако вие имате „неразвалено сърце, човеческа душа и честен темперамент“, вие ще въздъхнете, ще се възмутите и ще кажете накрай: „В Турция нищо не може да върви по естествения път... Луд свири, луд играе, кой го гледа, ума няма.“⁴¹ С една и съща пословица в началото и края се обгръща съдържанието, за да бъде засилено чрез рекапитулация впечатлението от неща, които противоречат на разума и справедливостта, във фейлетона за ниските доноси против Каравелов от страна на „Добродетелната“: „Кучето лежи на сеното и варди кокала...“⁴² Но, ако в друг случай началото е пословица („В слепите царува онзи, който има едно око“), изтълкувана и разширена за българските условия („а в нашето нещастно отечество царуват даже и слепорождените“), заключението представя сентенциозен укор за недъга, от който страда Книжовното дружество: „Срамота е от хората!“⁴³ Понякога пословицата в увода открива перспектива в дадени обществени отношения, в нрави и дела на обществениците: „Щото мисли мишката, котката го разваля“, а друга пословица накрай изказва съждението на автора (за Иван Пенчович, Балабанов и българската йерархия, на която тия господа постилат тръне): „Какъвто е попът, такава е и калимавката му.“⁴⁴ Когато Славейков забелязва в своята *Македония* за една статия на Каравелов: „Всичкото това е право, само че е остричко и безсолничко изказано“, Каравелов, вземайки тази снизходителна присъда за лайтмотив на фейлетона си, възразява с хумор, че не познавал „кинезките церемонии“ и византийските „риторическо-философски изражения“, тъй свойствени на балабановци и оджаковци, и описва една сцена на заседанието в Цариград, при която българските първенци позорно напускат правото дело на екзархията (доказвайки така своята безхарактерност), за да заключи: „Всичките гореизложени сведения аз извлякох из записките на дяда Трънча и не отговарям за тяхната острота и безсолние. Така ли е,

г. Славейков?⁴⁵ Откровеността, прямолинейната критика е оставала за сметка на Каравелов, а вежливото лицемерие — за сметка на фарисеите от гръцка школа. Осмивайки веднаж псевдопатриотите, които много говорят, много обещаваат, а малко вършат, Каравелов привежда доказателствата си, убедителните за всякого примери, и накрай се обръща към читателите: „Кажете ни сега: възможно ли е какво-годе споразумение с подобни умове?“ Отрицателният отговор е бил достатъчно мотивиран, за да бъде оправдан критикът. С кратки въпроси или с все тъй кратки утвърждения приключват доста фейлетони, напр. този за дълготърпението на българите, гдето в заключението четем: „Дали ще някога българският народ да добие такива патриоти и такива предводители, които би били в състояние да го избавят от пропастта, която му приготвяват и която му предсказват другите народности? — Аз се надея, зората се раззорява.“⁴⁶ Или във фейлетона за родоотстъпничеството на българските чорбаджии: „Българите са парцали.“⁴⁷ Светла надежда в първия случай, презрение във втория получават с две думи своя внушителен израз, с което се запечатва трайно изводът от целия памфлет. Така в друг случай той отсича рязко: „Нашите турско-български школи, нашата идиотическа литература, нашата пияна журналистика и нашата шантава наука не отговарят на своето назначение.“⁴⁸

Било че фейлетоните прибягват до формата на полемично обсъждане с ред доказателства за усвоената теза, било че те се превръщат в развитие — чрез примери — на една сентенция, на една по-обща идея, по правило те знаят пълнота на конкретните указания от действителността, покрай напрежение в разказа или във въображения спор с противника. За тази свежест на картините от живота и за ударната съобразителност допринася много драматичното движение, постигано най-често чрез диалога: диалог между автора и лица, които той оборва или иронизира, диалог между други лица от разни среди, за да се характеризира техният манталитет, техният морал, тяхното поведение, подложено на укор или присмех. Басни, анекдоти, спомени за всякакъв род житейски случаи, често от личния живот, са винаги под ръка на Каравелов, когато той иска да възбуди любопитството ни, за да тури в действие въображението и чувствителността ни, и към тази чисто предметна страна се прибавя умението да се дават в пластична яснота героите на деня, изведени в кратка беседа. Разговорът тук разкрива с няколко черти особеното в мисълта или волята и ние присъствуваме с радост на една измислена сценка, която би могла да бъде продължена, без да ни дотегне. Този драматически похват придава особена прелест на памфлетите или хумореските, напр. на тези за ролята на „нищото“, т. е. на нищожното, подлото и глупавото в живота (диалогът се води между „Аз“ и „Вие“);⁴⁹ за недоразуменията всред „младите надежди“, събрани в екзархията (участвуват неколцина души, А, Б, В, С, Д);⁵⁰ за „големите работи“, с които се занимават хората от Книжовното дружество (изнася се подслушаният разговор между Ангелчо и Иванчо);⁵¹ пак за това дружество с беседата между олицетвореното Дружество (разбирай Стоянов), „Опозицията“ към него, трима слушатели (първи, втори и трети) и един Галачанин; за покварата на калугерското съсловие (с разговора между наивна жена и хитър йеромонах);⁵² за пораженията всред българската интели-

генция от Мидхатпашовата школа (с недоразуменията между бай Цончо и кир Сотираки, в разговор за образованието на отец Балабанов);⁵³ и т. н. Понякога борбата на мнения, на интереси се изнася монологично, т. е. монодраматично, и тогава, макар да слушаме само едно лице, ние узнаваме от него и за възгледите на противната страна, така че пак имаме драматичен конфликт. Такъв е случаят напр. при духовитата критика, която дядо Вълчо Лакердата прави на новите учени и дипломати, следвали в „Авропата“, с репликите им, които той привежда, за да отрече тези „цивилизатори“.⁵⁴ Диалектно-цветистата реч на дядо Вълчо предава смешната страна на превзетите младежи, завърнали се от странство напълно отчуждени от простия народ и неспособни за безкористна служба в негова полза.

Тъкмо тази народна реч е най-добро доказателство за умението на Каравелов да използва всичко изразително и живо на езика, както това се долавя често и в разказите му. Памфлетистът, ясно е, е натрупал голям запас от думи и обрати, свойствени на селската и градската среда, в която се е движил някога, запечатал е в паметта си не само външните черти на разни типове, но и връзката им с начина да се мисли и говори, с психиката и стила им. Ако много от идеите му, прокарвани тук и навсякъде, представляват чужд капитал, наблюденията му върху характери, нрави, жестове, говорни особености издават негов личен, своеобразен начин на възприемане и вживяване, и от тях тъкмо изтича истинската сила на изображението му. Тази сила е тук решително по-добре проявена, отколкото напр. в стихотворенията му, при които се натъкваме на същите теми, на същите тенденции, облечени обаче в една крайно изкуствена, измъчена форма. Езикът на Каравелов в памфлетите е език непринуден, език на неподправения му темперамент, език прост и фамилиарен, език образен и енергичен, с безкрайно много отсенки, както само живата впечатлителност и субективният тон на чувствата могат да го предадат. Когато Славейков осъжда, макар и най-предпазливо, „острите“ изрази в една негова критика, която иначе е намирал основателна, Каравелов, позовавайки се на Гогол, който подиграва руските благородни дами за техните превзети думи („употребих кърпата си“, вместо простото „усекнах се“), заявява на събрата си от Цариград: „Ти му казваш: „Тоя сняг е бял и това мастило е черно“, а той ти отговаря: „Ти имаш пълно право, но... ти би трябвало да кажеш така: Снегът се белее, а мастилото се чернее.“ И като кастри отново маниери и изрази на възпитаните в „дипломатическото царство“ и при „елинските философи“ нашенци, Каравелов заявява въпреки Славейков: „... захващаме пак да говорим със своя собствен език, да мислим със своя собствен мозък и да пишем със своето собствено перо... Ние и отсега, както и досега ще говорим, че правдата е правда, че глупостта е глупост, че Оджаков е луд, че „Право“ не знае що говори, че...“⁵⁵ Искреност в мислите, вяност в наблюденията, естествен строй на речта, пълно отражение на личния емоционален и волен живот са всякога отличителна черта на Каравеловото словесно изкуство тук. Писателят съзнава силата си, разбира как може да влияе, оставайки верен на себе си, и продължава да чисти отровите си или да си отмъщава чрез памфлети в този натуралистичен стил. Той не се страхува от означаване на нещата със собственото им име и както нарича чорбаджиите „джамбази“, „чува-

ли“, „фанариотски кратуни“, „кърлежи“ или „безчувствени скотове“, вестниците *Право* и *Турция* — „миша попара“, езика на *Оджаков* — „калайджийски“, така и за букурещките нотабилски нрави той говори с нестеснена омраза или погнуса, наричайки мъжете „рждиви личности, безсъвестни скотове, продажни хаирсъзи“ и пишейки за жените „великите кокони“: „Трябва да ви кажа и това (аз познавам женските тайни), че тия кокони си перат ризите ноше в чиния и че всичият техен коконлък се заключава в гнидовите кокове и в кадифените фустани. Ако съблечете фустаните и ако свалите коковете от главите на тия кокони, то ще да намерите нечисто, отъркаляно, дрипаво и миризливо теле, което не е способно ни да мука.“⁵⁶ Но оказвайки се да привеждаме като автора други такива „пресни примери“ от информацията му, каквато белетристиката му съдържа в изобилие, достатъчно е да изтъкнем, че покрай тях, характеризираните за бита и времето натуралистични снимки, памфлетите съдържат и наблюдения в по-художествен реалистичен стил.

4

Стилни средства, които придават багра и живот на изложението. — Сравнения, метафори, обръщения, анафори, повторения и други фигури. Афористична форма на впечатления и мнения: сентенции и пословици. — Басни и анекдоти. — Цитати и пародии. — Динамичен ритъм. — Участие на Ботев в памфлетите. — Особено-сти на Ботевите сатири и хуморески в сравнение с тези на Каравелов. — Вкус у двамата за циничното и порнографското. — Незадоволително оправдание на Ботев.

Каравелов владее отлично някои от стилните средства, с които изложението добива багра и живот. Той прибягва свободно до обрати на речта, до фигури и тропи, в които ту настроението, ту възприятията намират своя адекватен израз. Щом напусне сферата на чистите идеи, където са нужни абстрактни думи, той охотно плува в елемента на конкретното и емоционалното и намира най-естествено поетически обограния си език, при което опит и въображение еднакво му идват в помощ. Сигнатурата на много неща: той дава чрез метафори и сравнения, подсказани от ироничното или хумористичното схващане, така че той може да се провиква: „пусти тикви за бръснене“, или „каква е смрадлика“; да намира, че Иванчо Пенчович „куца със съвестта си“ или че изгубеният син е „заслужил угоеното теле“; да твърди (из джелепските си спомени), че „умният човек се не занимава с кучешка ярина“; да вижда, че похвалите са паднали „като сняг на главата му“, че стояновци и балабановци са се разплодили като „попови лъжички в блатото“, а училищата като „гъбите през август“, че алчният калугер гледа на жертвата си като керкенец, че едни редактори лаяли като Караман, други виели като Гуджо, трети хапели като Шарко... Обръщения и апострофи внасят пряка връзка между автор и читатели, предавайки на последните искреното или престореното негово възбуждение: „А бе, брате!“, „Турете ръката си на сърцето и кажете“, „Но послушайте, какво ще да бъде по-нататък“, „Чакайте да видя, мога ли аз...“, „Слушайте, слушайте!“ „Но о чудо! Но о чудо чудес!“, „Кажете ми, де!“, „Решете ни още един въпрос“, и т. н. Когато пък се прибегне до повторения на един въпрос, с отговори, които трупат метафори след метафори, тогава мисълта и настроението се засилват до

най-висока степен, както е напр. случай при огорчението на моралиста от вековния гнет над българите. „Какво търпение искате от назиповече? Турците ни яздат, безчестят, убиват... Какво търпение...? Гърците ни събличат... плюят ни в лицето... Какво търпение...? Турците ни са направили на волове и впрягат ни в колата си...“,⁵⁷ и т. н.

Анафората с вариациите на еднаква група думи и части на изречението служи за същата цел, напр. в страстното изобличение на родоотстъпниците: „Кой способствуваше да се преселят толкова хиляди българи в Русия? — Българите. Кой помага на турското правителство да деморализира народа ни...? — Българите. Кой е оголял сиромасите и кой е съблякъл и ризата на селянина? — Българите... Кой предава народните хора...“⁵⁸, и т. н. Или: „Ние знаем, че нашите училища не напредват? А коя е причината?... Ние казахме, че... А коя е причината...? Ние казахме, че... А коя...?“⁵⁹, и т. н., с настойчивост в твърдението, че нашите обществени работи „вървят нагоре с краката“ по вина на обърканите понятия у чорбаджиите и други социални групи.

До тази фигура на повторенията, като се трупат еднакъв род възприятия, и то при еднакви изрази, Каравелов прибегва твърде често. Все със същия сигурен усет за неотразимото въздействие върху ума и волята на читателя. Силят ли се „турко-фанариотите“ да се наложат като народни възпитатели и водачи, писателят се провиква възмутено: „Колони български предводител! Протич български просветител! Отец Панарет Рашеев български войвода! Ха-ха-ха! Да се смее ли човек или да се кръсти!.. Идете до дяволите със своите пари, със своите съвети и със своите предводителства!“⁶⁰ В тази точка на стилното си изкуство Каравелов изразява своя страстен темперамент и своя сочен сарказъм, при склонност към приковаване на мисълта ни към неща и лица, враждебни на правото дело.

Към най-оригиналните особености в стила на публициста фейлетонист спадат неговите сентенции, т. е. съжденията, в които единичното наблюдение се издига до сбито типично обобщение. Каравелов пише напр.:

„Който желае да чисти, той по-напред трябва да омие ръцете си“. „У нас всичко е шупнало, а нищо не е втасало, всичко е избъбнало, а нищо не е цъфнало.“ — „У нас честните хора носят название чапкъни, а народолюбивите се наричат бунтовници и хайдуци.“ — „На тоя свят живеят и такива хора, които имат обичай да лаят против всяка една светлина, която ги заставлява да се сетят за своята тъмна слепота и да познаят своето нищожество.“ „Който иска да го уважават и да го почитат хората, той трябва да е човек, а не търпеливо говедо.“ — „Когато едно куче не умее да лае, то и само докарва вълка в кошарата; а когато един човек не умее да мисли, не умее да говори и не умее да пише, то на най-умните причинява отвращение, а на неразвитите размътва умовете.“⁶¹

В последния случай, гдето е дума за недъзите на сп. Читалище, Каравелов свързва своята лична присъда с една позната пословица. И до пословиците като афористична форма на впечатления, мнения или мъдра поука той прибегва извънредно често, когато трябва да подсили своята житейска философия чрез опита на вековете, чрез духовитите или умни наблюдения на народа, които той е запомнил от дълго общуване с хора от разни среди, при скитането си из България. Все по силата на тази потребност да изкаже мисълта си нагледно и

убедително за обикновения човек Каравелов си служи и с разни басни, предания и анекдоти, като запазва и хумора на този род малки примери. Баснята за мечката, която искала да избави приятеля си от мухата, или за циганина, който се колебаел християнин или мохамеданин да стане, или за жабата и Юпитер; анекдотите за шопа, който отишъл да се съди при турския кадия, за Настрадаин ходжа, заложен в бостана, за дарбите, които господ дал на разните народности (на българите се паднала тоягата, на гърците подлостта, на сърбите безгрижието, и т. н.), за Разумни Радослав и камилското яйце; тях и други подобни приказчици Каравелов припомня твърде на място, за да развесели или поучи алегорически читателя.⁶²

Цитатите от световни автори — Шекспир, Байрон, Пушкин, Гогол, Херцен и др.,⁶³ като мото на някои фейлетони, са също тъй любимо средство у Каравелов за усиляване на вниманието ни и спечелване на доверието ни. Тук той е с право скъп на примери, знае мярка в използването им. И ако трябва да посочим още един сроден стил похват, при иронична или хумористична нота в настроението, бихме отбелязали пародията. Каравелов прибегва до подражание на чужди стихове или на чужда прозаична реч, за да ни изненада и разсмее с неочакваните си сближения между противоречиви по същество, но външно свързани някак неща. Намирайки песните на Пискулиев и одите на Станчов за цяло „разкошество“, той смята, че би могъл да ги похвали чрез своя собствена ода на списанието, в което те са били напечатани, като запази и римите на онези любимци на музите. И той пише:

О! ти мъдро „Читалище“,
Нямаш мозък във главнище,
Па ми ставаш мекерише
На глупаво поетище! . . .⁶⁴

Все тъй е обезсмъртен авторът на невъзможно-филистерската „Наука за песнотворството“ Оджаков. Каравелов го величае в проза, наподобила благочестивия и тържествен стил на християнските житиета. Започвайки с типичното начало на този род византийски легенди, той пише: „Во дни они живееше во Лясковец старец блгочестивий и богобоязненный . . .“, той продължава все в този дух за нещастния наш теоретик на поетическото творчество: „Егда же Оджаков виде, яко силен ест и в писании и в мудрости способен, то написа книгу: „Наука . . .“ яже напечатася во граде Одессе . . . Все язици восплещите руками яко Оджаков роди ся между нами! Вечная му память!“ Пародията е последвана от възгласи в съвсем друг стил за „великия над великите, достойния над достойните, гения над гениалните“ съчинител, съчинителя на един „учен боклук“. А край на памфлета образува „сериозната“ вече присъда: „Не е ли за чудо, като погледнем как един човек, който не е в състояние да сложи нито два разумни стиха, се решава да пише правила за стихотворство?“⁶⁵ Целият Каравелов със своята остра критическа мисъл и своята неизчерпаема духовитост е тук за постигане чрез картинки от живота, сентенции, сравнения, хиперболи, олицетворения и апострофи пълна власт върху ума и въображението ни и ни спечели за своите убеждения, аз своите оценки на действителността. Хладна логика, горещ патос и стилна ловкост му стоят еднак-

во на разположение, така че той може да придаде на памфлетите си един динамичен ритъм, какъвто не откриваме у сродните произведения на никой съвременник с изключение на Ботев.

Тук е мястото да изтъкнем какво е участието на Ботев в анонимната редица фейлетони на Свобода и Независимост, по-голямата част от които са несъмнено дело на Каравелов.* Ако читателите на времето не са подозирали сътрудничеството на Ботев в тази рубрика на вестника и са приписвали всичко само на редактора, по-късно се вижда, че покрай перото на Каравелов тук се е подвизавало и перото на по-младия му приятел, зает предимно с поправка на дописките и коригиране на вестника.⁶⁶ Доказал своята журналистическа вещина и своя сатирично-хумористичен талант вече чрез Дума (1871) и Будилник (1873), Ботев не е могъл да не влезе в съревнование с по-стария си учител и в полето на памфлета, отменявайки Каравелов в огромната и разнообразната му работа при едно седмично издание, което се е нуждаело от все по-нов и нов материал. Но как да се установи със сигурност литературното му наследство в случая — като оставим настрана авторството му или другата му помощ в останалите рубрики на Свобода и Независимост? Критерии за различаване тук не е изтъквал никой досега, макар един редактор на Ботевите съчинения и да отдели като работа на Ботев 14 от онези фейлетони.⁶⁷

Между това, четем ли внимателно безспорните фейлетони на Ботев от Будилник и Знаме — а също и от Независимост, когато самата редакция на този вестник е правила бележки към тях, смятайки ги нещо чуждо, не Каравелови, — разликата спрямо останалите фейлетони в последния вестник и в Свобода изпъква твърде отчетливо. Ботев е и като темперамент, и като писателска индивидуалност нещо съвсем по-друго от Каравелов, именно сангвиник и поет, у когото надмощие има младежки-дръзкото, волево-решителното, лирически-повдигнатото, при склонност към често фантазиране. Опитал ли се той да пише фейлетони, памфлетната жлъчка го завладява изведнаж, до степен да се забравят всякакви скрупули и да се жули наляво и надясно каквото и да бъде срещнато по пътя на вихрената мисъл. Технически погледнато, фейлетоните му — всичко 8 на брой в Независимост от 3 март 1873 до 13 април 1874 г. (без несъмнено неговите осем писма в „Послание от небето“, пак там, от август до октомври 1874 г.) — показват по правило своеобразно-волен градеж, разхвърляна тематика, разпокъсано изложение. Каравелов има тук, както и изобщо в този род литературна публицистика, явно предимство. С оглед към насоката на сатиричното изображение трябва да бъде подчертана безпощадната язвителност на Ботев, свързана с пресилен хумор, чудати прозвища и странни сравнения. Характерни са тук още: претрупаният стил, с пъстротата на примери и на фигуративни обрати, които често затрудняват ясното схващане; постоянното прибягване до въобразени сцени или съновидения; игрословието и преиначаването на имена и думи, за създаване комичен ефект; и особено слабостта към подробности и намеци от кръга на сексуалното, които граничат с разюздано-циничното, но не и пор-

* Срав. и студията ми върху Ботевия дял във фейлетоните на Каравелов.⁶⁸

нографското. Ученик на Каравелов, колкото се отнася до най-общата идейна насока на фейлетоните, до критиката на нрави, политика и литература, Ботев е повлиян от него в много точки на схващанията и стилистиката си, което е тъй естествено при тяхната тясна дружба. Помощник на по-стария майстор, работейки и под негово ръководство, той се е вслушвал във внушенията му, следвал е примера му, заемал е от установения негов тематичен канон и от сатиричния му речник множество елементи. Оригиналноста му обаче не бива с това ни най-малко убита или отслабена, тя личи на всяка стъпка покрай многото стереотипни черти в общата рубрика и тя изпъква най-осезателно при личния ъгъл на реалистично-карикатурното му виждане. У Каравелов се долавя повече хармония, простота, усет за систематична разработка на темата; а у Ботев — нещо безпокойно и не-установено в подбора на картини, положения, характери, както и някакъв суров саркастичен тон на изобличението, в зависимост и от непримиримия му темперамент и светоглед. Ако Каравелов спира от време на време при спокойно и незлобливо осмиване, Ботев застава всякога като неумолим отрицател, като неукротим присмехулник, рязък и студен в иронията си. Само Ботев напр. може да жигосва редактора на Восток, Андрич, като екземпляр, чиято „мозъчна система почти никога не е имала нужда да излиза из своето кокошоположение“; да казва за Балабанов: „Ако в главата на тоя многоучен мъж да не би произходил еврейски пазар, то неговата логика не би страдала от ангина...“; или че „воденицата“ (вестникът) на същия Балабанов била купена от лице, „което се постаряло да направи от нейните камъни брус, за да си точи зъбите и да хапе ближните“; да задава въпрос към настоятелите на браилското училище; „за какво плащаме толкова пари на така наречения французко-немцо-гръко-италиано-испано-санскрито-манджуро-татаро-абисино-мадагаскарския професор?“, да говори за „мазния аеропаг“ на Добродетелната дружина, за наклонността на екзархията „да лечи идиотите“, за крачене „към лютата цивилизация и към опашатия напредък“, за „появяване метил“ в главата на дядо Григорий, и т. н. — все в същия фейлетон за нуждата от даване хрян на разни лица и дружества, който завършва със стиха: „Спи ти, грецко, от дългия, нани ми, нани!“⁶⁹ Каравелов решително не би прибягнал до тъкмо такъв гротесково-подигравателен стил.

Към най-неиздържаното — бихме казали, непозволеното — което се среща във фейлетоните на двамата автори, спада увлечението да се намесват в полемиката, в подигравките и присмеха интимности от частния живот на лицата и особено намеци из областта на чувственото. Каравелов дава тук лош пример на по-младия човек, склонен и поради опита си като хъш емигрант да разказва неща, които биха били нетърпими в по-добро общество. С какво похотливо въображение се спира Каравелов при картините си на поквара между калугерите на случаи от Пловдив, когато една хубавица била съблазнена от някакъв „христолюбив воин“ в Бачковския манастир и когато владишки дякони вършат други, все тъй срамни дела! Възмущението, нараненото нравствено чувство на автора върви тук несъзнателно редом с удоволствието да се загатват сцени, които пораждат чувствени тръпки от особено естество.⁷⁰ Ботев като че ли това чака, да прояви

таланта си в подобен род разкази и анекдоти от скандалната хроника. Нападайки „Марко цинцугера“ и „юродствующия“ му вестник *Век* заради защитата им на духовното съсловие, той припомня калугерски безобразия, при които роля играят и „сладострастните“, „сладкодумните“ католишки калугерки. „Крачката им..., ръчиците им..., страните им...“ Ботев описва с хумор, който сякаш оправдава падението на калугера или свещеника, предмет на сатирата.⁷¹

Друг път Каравелов, все тъй нещастно вдъхновен, разказва баснята за сватбата на кир Рачо и на жаба Крекетуша, за да изобличи прозрачно-алегорично отношенията в семейството на близък свой приятел, с когото е престанал вече да дружи. Първо, тук се казва общо: „Тук съм длъжен да ви кажа и това, че характерът на раците има голямо сходство с характера на българите, за които червените фустани, набелисаните лица и начернените вежди биват по-скъпи и от честта им.“ Подробностите обаче нататък ясно целят Ценович, жена му и дъщеря му, като се изнасят за тях и верни, и измислени неща, „кални историйки“, способни да представят морала им в най-непочтен вид. Падението на Каравелов в случая е непростимо. Поддал се на опасни внушения от средата си, той опозорява незаслужено един човек, който му е бил по-рано меценат⁷² и комуто е посвещавал стихове. Какво прави обаче Ботев? Подхващайки благодарната за перото му тема, в „Послание от небето“, печатано в *Независимост* от 1874 г., той разчепква мълвата и клюките на времето, за да довърши моралното унищожение на познатото семейство, подигравайки злобно и множество други лица, и „цинцугера отец Балабанов“, и „одеския базергянин Миронович“, и „пелтека Тъпчилеща“, и т. н. и т. н. Хрониката този път, макар и във формата на съновидение, зачеква пороци и падения, при които основателното порицание се придружава постоянно от непристойна хула, улучила общественоневажни моменти от живота на лицата. Неконтролираното злоезичие е надхвърляло всяка мяра на приличието, на етически-осмисленото, за да не намира никакво сериозно оправдание. Очевидно вкусът на автора за морално-нечистото, дори за циничното, подвежда перото му за хумор, който изобщо си е нямал мястото в една публицистика с по-високи, по-сериозни задачи. Пожеланието да не са били изобщо писани подобни страници би намерило дори на времето доста съмишленици, оценили правилно сатирическия талант на Ботев и Каравелов, но отrekli нездравите им увлечения по скандално-съблазнителното.

Ботев подобно на Каравелов е чувствувал в известни часове всичко непростително на изобличителната си критика, както свидетелствува за това извинението му в една дописка на *Знаме* от 18 май 1875 г., когато след нападките си срещу „компанията шарлатани около *Век*“, срещу Марко Балабанов („подъл още като студент в Париж, подъл като журналист, ... като човек“), Никола Михайловски („от корена на една шпионска фамилия“, „лениво плътоядно животното, което за щастието на стомаха си е готово да продаде и жената си, и децата си“), хаджи Николи („православно и развратно преподобие“, 50-годишен пезевенгин“), прави признание; „Аз се пустнах в цинизми и в личности, но вие трябва да ме извините. Предателите и шарлатаните трябва да се преследват безпощадно. Ако те се не срамуват да тъпчат със своите нечисти нозе правото на народа, то защо да се сра-

мувам и аз да прекрача прага на техния развратен живот? Частният живот на човека е тясно свързан с неговата обществена дейтелност.⁷³ Добре, но нямала ли е тогава и противната страна същото право, когато се е касаело за самозащита? И докъде би се стигнало в партийната вражда при това смесване на частното с общественото, особено когато под частно се е разбирала една интимна сфера, лишена от пряко отношение към идейните различия и важните проблеми на деня? Памфлетните нападки против Каравелов, Славеиков и други водачи в демократическия лагер, с толкова недоказани обвинения или смешни подозрения, достатъчно показват опасностите от подобна „безпощадна“ метода на бичуване, прилагана уж в интерес на народното дело.

Глава XIX

ПОЕЗИЯ

1

Поезията на Каравелов в служба на пропагандни цели. — Нищо творческо и художествено в нея. — Лична нота и документална стойност. — Литературна доктрина, дошла в помощ на поетическото безсилие. — Главни категории мотиви. — Химни на свободата и бунтарски зов. — Ода на цар Самуил. — Ода на Раковски. — Стара планина и орачът. — Прослави и елегии за Стефан Караджа и Васил Левски, без по-дълбоко лирическо раздвижване. — Апотеоза на Великден, в духа на революционната проповед. — Копнеж на планината, хайдушка воля за свобода.

Преходът у Каравелов от фейлетони към стихотворения не означава никаква промяна в основните теми и тенденции, ако се изключат само някои поетически признания с по-интимен, чисто лиричен характер. Ние стоим тук пред познатата идейна насока на писателя, с усвоената веднаж завинаги литературна програма, а именно — да се използват за пропагандни цели впечатления, настроения, спомени, всевъзможни факти от обществения живот и хрумвания от различно естество, без да се полага тежест върху художествената форма. Последната е далеч по-маловажна в сравнение със съдържанието. Защото като поет Каравелов не догонва нещо различно от това, което е оправдание и смисъл както на белетристиката, така и на публицистиката му. Но ако при тях талантът му въпреки всички ограничения се проявява в постижения, достойни за внимание, при поезията качествата на писателя стоят изобщо под равнището на желаното и задоволителното — не у майстори на стиха, а у любители с що-годе развит усет за техниката на мерената реч. За подчертано призвание в тази област не може да става тук и дума. Каравелов, късо казано, няма никави заложби на поет. Неговият начин да възприема и изобразява нещата носи печата на прозаическата мисъл и сам по изключение, в щастливи мигове, нему се удават изповеди, картини, видения, от които ни облъхва сърдечна топлота или искрено съзерцание. В оставените от него около 200 стихотворения отсъствуват по правило белезите на въображение, чувствителност и власт над езика, които се налагат на читателя. Строг като критик на чуждото творчество, Каравелов е крайно снизходителен към собствените си стихове. Той пише с леснота, която не говори за сериозно вживяване и обработване, и най-често той подражава на любимите си автори, без да ги достига в каквото и да е отношение. Стихът не е за него спонтанно и необходимо изразно средство; идеите и мотивите тук издват на всяка стъпка своето разсъдъчно потекло, дори когато е налице силно възбуждение. Настроения, мисли, образи там се родят отблизо с тези на политическите статии и на фейлетоните. Ритмично-музикално-

то вътрешно раздвижване им е непознато и хладната съобразителност е най-обикновеният път към поетически упражнения, необходими за целите на вестника или списанието, в които те се поместват. Избраната произволно тема, налучканата случайно композиция не изчакват никаква поетическа ферментация, преди да се мине към писане. Ако поетите с призвание следват максимата „Faire difficilement des vers faciles“, Каравелов заедно с всички любители у нас и другаде клони към обратното начало: да прави лесно, без много бавене, измъчени стихове. Тайната на творческата мъка му остава завинаги непозната. Импровизатор без задълбочено чувство за отговорност, той е съзнателно небрежен към вътрешна и външна форма на поетическото произведение, бидейки тази форма съвсем не най-важното за него.

Истината е там, че в поезията си Каравелов внася преди всичко интересите и навиците си на публицист. Но ако публицистът има нужда от ясни понятия и от убедителни доводи, поетът напуска строгата логика и ясните образи, загрижен да наложи на читателя определени социални настроения, определено идейно осветление, с възможната най-малка загуба на труд и време. Такава сбърканост в предпоставки и задачи „поезия“ среща и у други наши писатели преди и след Каравелов. Преди него и като него, цял завладян от бляна за революция, тук стои Раковски. След него, и въпреки Ботев и Вазов, двама големи поети, творци от висока класа, тук се нареждат куп стихотворци, крайно посредствени във всяко отношение, но фанатизирани в желанието си да печелят лаври като певци на бунта или на гражданските добродетели. Каравелов се доближава с недостатъците си тъкмо до тях. И ако все пак той заслужава вниманието ни, това се дължи не на някакви, макар и минимални художествени достойнства на сатирите си и на другите си лирически неща, а на личната нота в някои от тях и на документалната им стойност като извор за запознаване с чувства, възгледи и страсти на неговия емигрантско-революционен кръг. Погледнато строго, а дори и съвсем не строго, тази поезия е в по-голямата си част безвъзвратно остаряла (тя е била само в редки случаи жива и млада на времето си), от нея не ни облъхва никаква магическа сила, никакъв по-дълбок трепет и само когато заживеем с романтиката на миналото или с патоса на самия Каравелов, ние можем до известна степен да се вчувствуваме в нейните тревожни или тихи звуци, както е и при Горски пътник на Раковски. Студена, измъчена и безцветна, тя добива обаче стойност в очите на биографа, пред чийто духовен поглед изпъква писателят борец с идеала си на революционер, с дълбоката си любов към народа и с неукротимата си ненавист към враговете на свободата и прогреса. Легендата на Каравелов, увекочена с толкова дела, ще се поддържа в паметта на поколенията и с малкия брой елегични късове, запечатали в наивни думи душевната драма или възвишените пориви на великия възрожденец.

Природно глух за нашепванията на музата, Каравелов е имал нещастието, тъй неизбежно при условията на литературното му възпитание, да усвои една доктрина, полезна и оправдана в известно отношение, но отстранила всяка възможност за достигане на по-трайни поетически ценности. За привържениците на тази доктрина словесното изкуство се е превръщало в помощно средство, губейки автономията си в името на догонваните просветни и политически цели. Погледнал

на работата си при стиха като на обикновен занаят, Каравелов пише, както му прилегло, по рутина и без сянка от вдъхновение. Той не създава, а фабрикува стихове. Всичко у него е клиширано, натъкмено по калъп, като по заръка. Всичко е „литература“, родена не по силата на вътрешен творчески подтик, а на практическа необходимост. За каравелият публицист свиква с мисълта, че важна при поезията е поуката, изобличението, моралната и научната истина. При видимо за всички безсилие за същинска поезия той прибегва до нейните форми, тъй зле усвоени, целейки да продължи по нов начин политическата си проповед или памфлетната си полемика. „Si natura negat, facit indignatio versum.“ Ако природата не ми е дала дарба, възмущението ще ме направи поет, твърди Ювенал. Защо и нашият сатирик да не мисли така, когато трябва да излее злъчката си и осъди пакостните прояви? Критик на епохата и на поколението си, той открива покрай другите рубрики на С в о б о д а и колона за стихотворения, за своите собствени стихотворения преди всичко, като само понякога отстъпва място на по-значителни млади сили, на Ботев и Вазов, отстранявайки бездарници, с които не би спечелил нищо. Програмата на вестника е обещавала поезия, и поезия е трябвало да се явява редовно във всеки брой. Така от 1869 до 1875 г. в С в о б о д а, Независимост и З н а н и е се печатат стихове от Каравелов, които напътват, проклинат, осмиват, в които ту вярва в бъдещето, ту отчаяние от света у нас трябва да раздвижат духовете. Предназначена да засили патоса или убежденията в статиите с политическа тема, поезията добива значение на интересен извор за психологията на автора си и за характеристиката на борбата, която той насърчава.

Говорим ли за основни мотиви и за идейно-емоционални насоки в поезията на Каравелов, можем да различим следните главни отдели стихотворения:¹

Първо, химни на свободата, покрай които се вестяват бунтовнишки позиви и лиро-епически възхвали;

Второ, сатири, родствени откъм израз на недоволство и протест или откъм ирония и духовитост с памфлетите;

Трето, елгии, изтекли от мъка за българските неволи, или отразили лични несрети и разочарования;

Четвърто, песни по разни поводи, главно във връзка с народната съдба и разни съвременни събития.

Нека се спрем на тези категории поезия, за да открием там преди всичко темперамента и чувствата на Каравелов.

Напуснал през 1867 г. Москва, за да се доближи до отечеството си, където очаква събития, при намерение да се намеси в тях, авторът на повести и разкази, издадени на руски и на сръбски език, се опитва да влияе върху народа си не само чрез българската редакция на тези произведения, но и чрез поезия. На първо време много от стихотворенията на Каравелов служат на тенденцията, прокарана в самите повести и разкази, вложени са дори пряко в устата на смели юнаци и бунтовници, които разпалват омразата към тиранията и подтикват младежта към разплата с врага или към въстание. В повестта Горчива съдба от 1869 г. четем песента на хайдутина Недялко:

Напуснете ниви и ливади,
Оставете и жени и деца,...
Па купете тънки, остри саби,
Дълги пушки и златни паласки:
Да ударим, братя, на турчина,

Да откупим що е сърцу мило,
Да добнем що е наше било.
Хайде, брате, нека Бог помогне,
За кръст честни, за драга свобода!

Такава песен с малко по-друг мотив, но със същия зов към българина срещахме и по-нататък в същата повед:

Хайде, брате, пробуди се,
Па повдигни глава,
Вземи в ръка остра сабя,
А пушка на рамо...

Възвеличава се тук решителността на юнака, който не може да понася турските насилия и излиза на борба в името на девиза „Свобода или смърт“. Каравелов сигурно си спомня тук апотеозата на хайдутина у Раковски и Чинтулов и не случайно той поставя като мото на отделни глави от поведта си Не да от 1868—1872 г. куплетите на Чинтулов:

Стани, стани, юнак балкански!
От сън дълбок се събуди,
Против народа отомански
Ти българите поведи...

Дорде е мъничка змията,
Дойдете да се съберем,
С крака да ѝ строшим главата,
Свободни да се назовем.

Ако за Шилер, автор на Разбойници, Гьоте казва веднаж, че през всичките му съчинения прозирала идеята за свободата, свобода нравствена и физическа, същото бихме могли да поворим и за нашите певци на революцията, у които обаче понятия и идеали търпят по необходимост ограничението, което местните условия и личната поетическа и философска култура налагат. Каравелов не типизира чувствата на своя безстрашен юнак, не се домогва до синтетичен образ, не попада на индивидуален тон при въодушевението си. Оставайки при традиционния стил на народната песен, той явно издава безсилието си за по-дълбоко вживяване и за оригиналност в концепцията. Това се чувствува в повечето му бунтовнишки стихотворения, дето не толкова настроението, колкото рефлексията движи перото. Прославата на Дончо войвода, който шета из „гора зелена“ и изстребва „турци читащи“, отмъщавайки за поруганата си чест, е подражателно маниерна, с напълно безличен и условен език. Такава е и песента:

Дошло време да живее
Наша България...
Хайде братя на ноги,
Хайде с пушки в ръце!

В зова на юнак Стоян от връх Стара планина (в разказа Мъченик от 1870 г.) четем:

Хайде да възстанем
Със пушка бойлия,
Па да изсечем
Що ни братец мъчи:
Турци еничери,
Гърци пезевенци,
Черни калугери,
Наши чорбаджии!

„Свирепият език тук е в съгласие с тежката воля на роба и със страстта за мъст у него, който не вижда друга възможност за освобождение, освен физическото унищожение на потисника. Каквито са неправдите и насилията отгоре, такъв е и отпорът отдолу.

В една ода за цар Самуил Каравелов величае отдавнашната българска свобода, противопоставяйки я на душевната грозна действителност:

Тамо дека Самуило
„Свобода!“ извика,
Днеска турчин българите
На коли натиска;
Тамо дека Самуило
Гърците потресе,
Днеска Мидхат касапийт
Българите беси.

„Някога и сега“, антитезата между две епохи, едната на хайдушка волност, другата на позорно робско подчинение, е любима тема на нашия революционер. Той бленува за щастливото време, когато българинът е бил „горделив юнак“, проливал е кръв за народност и държава, знаел е да „блъска с топора си“ предателите и е презирал отстъпниците от рода, като по-късните Генович, Балабанов и толкова техни сподвижници, жалки турски подлизници. В „Детинска жалба“ Каравелов кара дори детето в пелени да се бунтува, че е повито и стегнато в пелени — дали за да се приучи то „да носи без отвращение турските вериги?“ — и да се заканва за разплата с врага:

И тогава, майчице, мишницата ми ще бъде мой Бог,
А собствената ми сила от неволята ще ме избави.
Ох, майко, скоро ще затръби по Балкана нашият рог,
Скоро нашата свободна дума тиранския живот ще удави!

Реминисценции от Горски пътник на Раковски се долавят ясно в тази закана за мъст, при увереност в победата на „правдата и свободата“; и че тъкмо легендарният войвода вдъхновява Каравелов,

личи и от одата в негова чест, в която всеки куплет завършва с възгласа: „Свобода, свобода!“ Липсва, разбира се, на тази ода дитирамбичният подем на Вазовия „Раковски“, не е облъхната тя от възвишено-страстно красноречие, няма там нито следа от анализа на проблематичното у героя; и все пак на времето тя е могла да извиква тръпки на умиление и възхищение въпреки тромавата си дикция. Преклонение пред величавия хайдушки подвиг ни облъхва и от „Стара планина“, която тъгува сиротно:

Няма още Панайота
Със верни другари,
Няма още Дякончето,
Няма Желя стари!

Радостно предчувствие изпълва късото обръщение към селянина:

Вземи плуга във ръката,
А шиника на главата,
Па си сладко пей!
Настъпило е вече време,
Хайде, хвъргай добро семе,
Свобода посей!
Не бой се ти, ще израстне,
Мъничкото ще порасте, —
Ще му дойде ред!
Ще събереш що си садил,
Ще добиеш що си любил, —
Ха, върви напред!

Идеята тук е образно и стегнато изказана, макар да не е добила завършената форма, която само един Вазов би бил способен да намери. Каравелов е изобщо лишен от усета на художник, дори когато случайно попадне на една благородна тема; защото и тогава той не знае да съгласува видение с поетически израз. Това се чувства най-добре при тъй популярната му песен „Пролет дойде“, в която началното елегично настроение неочаквано бива сменено със скептично-сатирична рефлексия: „Не вярвам аз, че калугер ще спаси раята...“ А как хубаво прозвучава диалогът между Мургаши и Балкана (в стила на народните песни) и как драматично-поетически би могла да се приключи хайдушката закана:

Аз не искам и за напред
Мирно да робувам, —
За свобода, за щастие
Само да бълувам...

Всичката немощ на поета да се справи с тематиката и техниката на литературния вид изпъква при одите му Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Васил Левски, Иван Христович и Възкресение. Прозаичната концепция тук не е позволила на публициста да се вживее в образи и ситуации, да ги обсъди като художник критик и да ги развие в час на благоприятно настроение.

Той пише тези поетически прослави и химни под напора на нуждата от поетически материал за вестника си, мимо всяка творческа подбуда, и стиховете излизат грубо-безформени, с кухо-риторичен и крайно неестествен език. Хаджи Димитър поръчва на майка си да се похвали, че отгледала юнак, готов „да коли поганци“, и че този юнак загинал не „мърцина“, не като „говедо“... Стефан Караджа се вайка в затвора, че не бил „крастав хрът“ и заслужавал по-достойна смърт. Опитът на Каравелов да обрисова душевното величие на героя мъченик се свежда към съобщението, че Караджата не могъл да гледа равнодушно „как крастите ездат милия му брат“; а сцената на среща между син и майка, в която би могло да се вложи толкова трагизъм, е хронизирана с жалбата на майката за безсилие да понесе тя тежкия удар на старини. Никакъв по-дълбок стон, никакъв, макар и кратък, трогателен разказ за затвор и съд, никакъв завет, в който би отекнала мъката за непостигнат идеал. Всичко се излага бледо, без драматично напрежение, без чувство за величието на жертвата. Прославата на Васил Левски се превръща в анатема против „турските кървави тирани“, гръцките „духовни търговци“, хаджиите „кеседжии“, „калните вестникари“, „писателите черни“ и „учителите крави, кои носят мозък във кратуни здрави“. Нито следа от вътрешен подем и величав жест в изповедта на революционера, а само клетви, дошли в разрез с благородния и решителен дух, само изповед, че предсмъртната му песен „не весели младо сърце, мерише на плесен“. Зовът към слънце и месец да се помрачат или удавят, за да не светят „над гюбрето, над боклука, над хорското блато“, а после да изгреят отново, за да озарят „бесилницата света“, на която е увиснал „добър юнак“, „млада сила, ... която е пробудила своето мило племе“, този зов на автора ни връща към безстрашния мъченик, без да се чувствава някакво по-дълбоко лирическо раздвижване.

Така безпомощно съчинява Каравелов и при мотиви, които предание и художествена литература са обработвали по-рано в безброй вариации. Апотеозата му от 1873 г. на Великден („Христос воскрес“) представя разпнатия на кръста спасител като символ на бунтовника, който ще избави българите от гръцките „калугери черни“, от турските „кеседжии“ и от „братята чорбаджии“. Нищо тук не загатва за изпъване от духа на съкровената евангелска проповед; всичко е чисто външно приспособяване на евангелската легенда към българските условия, практическо осмисляне на наивната народна вяра в съгласие с политическия лозунг на момента, банална журналистическа прослава на празника. При нов Великден от 1875 г. Каравелов се връща пак към легендарния вестител на мир и любов, за да изтъкне: онзи, който е „разбил плановете на фарисеите“ и „съкрушил царството на сатаната“, остава и за нас образец на свещена народна борба. „Вардете се да не оскърбите Христа и да не турите пръста си в неговото ребро“, заключава морализаторски одата. Каравелов забравя обаче максимата,² че всяка дидактическа поезия трябва да изнася поуката си съвсем незабелязано, за да я извлечем ние читателите сами.

В сравнение с тези крайно анемични химни и оди, много по-жив и прочувствен е бодрият позив към планината, олицетворила копнежите на българския народ. Вярата си в близкия изблик на хайдушката воля авторът превръща в утеха към планината, която след хладна есен и люта зима очаква своето пролетно подмладяване.

И мойто е клето сърце
Тежко наранено,
Но след снега ще да бъде
Пак всичко зелено.

Чегнишките подвизи от есента 1873 г. обнадеждават поета за вярата, че примерът на юнаци като Хаджи Димитър и Стефан Караджа ще бъде последван от мнозина сърцати българи и че избавата от робство не е веч далеч:

Тия мъже посеяха
За свобода семе,
А ние ще да жънем —
Кога дойде време.
Това време наближава —
Чуй ти моята дума!
Скоро щеш ти да ни видиш
Под своята шума...

Радостното вълнение, самоувереният оптимизъм, задушевият тон на обръщението, който напомня народната песен, образуват неочакван, приятен контраст към предишните умувания в измъчени стихове.

2

Сатирата като най-подходящ поетически вид за темперамента на Каравелов. — Пречки за художественото осмисляне на темите. — Социални типове и отношения, предизвикали негодуванието. — Турската тиранична власт и турското варварство. — Фенерската духовна олигархия; злоупотреби на патриарха, владите и калугерите. — Гърци и гъркомани против народа. — Черковният въпрос и екзархията. — Недъзи на българската културна борба. — Крайности в изобличението, безогледно отрицание на някои придобивки. — Какво цели поетът публицист със сатирите си? — Против чорбаджиите и други родоотстъпници. — Типични пороци на емиграцията ни. — Сатирата на Каравелов в сравнение с тази на Ботев. — Епиграми със злободневни теми. — Хумор и сарказъм против Балабанов, Найденов, Кръстевич. — Политическата сатира на Юго.

Напълно сигурен, в елемента си е Каравелов при сатирата, т. е. при един вид поезия, която отговаря най-добре на емоционалното му аз, на живия му и жлъчен темперамент, бидейки тя същевременно и твърде обикната от българския читател на времето. Склонен все повече към страстно изживяване на впечатленията си от безутешната действителност, той чисти мъките си, разочарованията си, яда си чрез памфлети, в които иронията и хуморът държат широко място. Тъкмо тази насока на чувствителност и на преценка проличава и в най-значителния дял неговите стихотворения, дошли да задоволят потребността от изобличение или осмиване на обществените недъзи. На прехода от предишното безразлично и статично състояние на духовете в България към новата критична мисъл и динамична воля, рязката опозиция срещу всичко загнило в живота, срещу всичко назадничащо в разбиранията естествено подтиква към сатира, към осмиване или охулване. Натури като Каравелов, повлияни от революционната пропаганда в чужбина, се оказват най-пригодни за този род освежаване и прочистване на духовната атмосфера. Но докато при памфлета в проза на-

шият реформатор се движи съвсем свободно, използвайки богатия си запас от наблюдения, знания и духовити закачки, при сатирата, която изисква стегната композиция и ударна сила на поетическото слово, той стои безпомощен. Бедното въображение и острият сарказъм не дават криле на вдъхновението му, той хваща перото винаги, преди да е избистрено настроението и уточнена „идеята“ на стихотворението. Ако този първичен недостатък лишава химните и одите на Каравелов от подем на духа, превръщайки поезията в плоско славословие, при сатирите той се явява също тъй опасен спъни-камък, поради надмощието на грубата тенденция или на суровото изобличение. Било чисто разсъдъчното отношение към предмета, било необузданото възмущение не позволяват възникването на чисти вътрешни образи с художествен подбор на чертите и издигане на автора над нещата. При господството на афекта, с отсъствието на умерена топлота, или, обратно, при напълно хладната мисъл, творческото изживяване на даден сюжет е изключено. Всичко тривиално на тенденцията, всичко доктринерско в мнението за целите на поетическото фабулиране, всичко пресилено на гнева и отвращението уврежда въздействието на сатирите върху читателите с правилна представа за дадения вид лирика. Тези сатири престават да живеят след отминаване на поколението, което ги е харесвало и желало от автора.

Но кого и какво е имал Каравелов пред вид със своите поетически стрели?

Сам той не пропуска да ни съобщи, събирайки в едно единствено стихотворение някои от социалните типове и отношения, предмет на сатирите си, какво е тровило сърцето му. В „Избави ни“ си припомня бързо и прегледно следното:

Боже мили, избави ни
От турските добротворци,
Избави ни така също
От просеци беломорски;

Избави ни от ония
Кръвожадни кесиджии,
Кои носят славно име
Вилаетски чорбаджии.

Избави ни от ония
Чуждестранни предатели,
А най-паче от нашите
Православни приятели.

Така серийно или в различен отбор се явяват главните пакостници на българския народ в множество стихотворения, при което по правило тежестта на възмущението и на омразата пада върху турските власти, гръцкото духовенство и българските чорбаджии. Робските страдания под турския насилнишки режим са били толкова често предмет на статиите и разказите на Каравелов, излагани са тъй обстойно във всичките им форми, във всичката си потресна за съвестта ни грозота, че стихът се отказва да ги изнася отново в конкретните им черти, да ги рисува откъм непоносимия им за човешкото и народност-

ното достойнство многолик образ. Винаги когато стане в поезията дума за тежката съдба на българина, Каравелов посочва на един дъх, редом с останалите заклет и негови врагове, първо турците — турците като завоеватели и варварско племе, неподатливо на култура и хуманност, и турчина като жесток властелин, презрял най-светото у човека, вярата и честта му, а също и неприкосновеността на труда му. Изливайки болката си по повод на българското дълготърпение, той се провиква („Бог награждава“):

Цяло стадо шарлатани
Хранюкат се с твоя пот.
Яде турчин, яде попът,
Яде нишкият деспот...

Попът проси, турчин взема,
А черкезинът краде, —
А ти търпиш и говориш:
„Нищо, Бог ще ми даде!“

Осмива ли тук българската примиреност и суеверната самоутеха, Каравелов не забравя ни най-малко отговорността на турската грабителска власт. И както в случая е подчертано икономическото насилие, така друг път е подиграна политическата хитрост на управниците, с опита им да заблудят поданиците си чрез мними реформи. Коварната Австрия, разяждана сама от вътрешни неуредици и от протести на славянските народности, дава съвет на Турция („Две сестри“):

Обещавай колко можеш,
Ала нищо не прави,
Затъпявай своите деца
И слепи ги остави.
Ако можеш, ти ги скарай —
Да се гризят по цял ден,
А ти живеи, над тях владей...
Вземи пример бар от мен!

Но ако турското зло е по-трудно отстранимо, поради опората му в една деспотическа държавна организация и в една военна мощ, защо българите не се справят с тиранията и експлоатацията от своите „православни приятели“ — патриаршеското духовенство и единородците си владици и чорбаджии? Каравелов не щади тъкмо затова тези вътрешни врагове, че те нямат зад себе си никакво политическо оправдание за безкрайните злочестини, на които обричат — чрез всевъзможни унижения пред светската власт — своето словесно стадо, своите духовни и социални роби. Туряйки пръста си на раната, той разчита на сигурен отзвук, очаква да възбуди сатирата му енергичен отпор, резултатен за пълното народно пробуждане. В периода на борбата за черковна независимост Каравелов естествено се опитва да подсили духовно-революционното течение, въведено от Неофит Бозвели и подето широко в цялата страна, смятайки го полезен етап в усилията за политическа свобода. Наистина, той има тук и своите резерви, доколкото именно се бои от изоставяне на комитетската дейност,

на бунта чрез оръжие, и доколкото е изпълнен от съмнение спрямо новата народна йерархия, наследила от гръцката някои лоши навици и предразсъдъци. Но все пак той не пропуска да жигосва фенерската олигархия, като покрай нея размахва бича си или сипе иронията си и над гърците като народност, над гърците в България, частно оказали се пакостни наши възпитатели и опасни интриганти.

Като хроникера в стихове случайте, отбелязани в пресата, за недостойно поведение на инородното духовенство спрямо българите, Каравелов се нахвърля с гняв („Новите Христови апостоли“) на цариградския патриарх, „черна душа в черна раса“, превърнал се във „вълк в овча кожа“ и безсрамно потъпкал всички апостолски правила и всеки морал, когато трябва да натрупа по-голямо богатство. Излагайки порочния му нрав, глобите му над българите и угодничеството му пред везиря, сатирикът се провиква с неударим протест:

Лъжеш, Юдо, антихристе,
Че си пастир божи:
Ти остриже своите овце,
Взе техните кожи!
Ти си проклет и от Христа,
когото излъга,
Че ще бъдеш негов воин,
Ще служиш на Бога!

Патриарх Антим е представен в друга сатира като „пълен с дяволщини и лукавства“ обирник, който всичко върши само и само „да вземе парички“. Предходникът му Йоаким е изричал проклятие след проклятие над българите, задето отказвали да плащат владишкия си данък и прогонвали владиците, натрапени отгоре. „Черковата не е нищо, освен млечна крава“ в негови очи и сатирикът, смаян от делата на този „дервишин, оланин, еврей-базиргянин“, отправя молитвата:

Боже мили, Боже драги,
Смили се над нази,
И не давай всяка краста
Честта ни да газии!

Из по-спокойно хумористично настроение Каравелов пише изповедта на един прогонен гръцки владика („Плач Еремиин“), който ту се чуди и вайка за българското твърдоглавие, когато от цялата страна е поведена хайка против самия него и против побратимите му фенерци, ту търси утеха в радостите, на които е свикнал, в удоволствията и разтухата край кирия Зоя и бинлик вино. Определен образ и определена обстановка тук не са постигнати от Каравелов. Темата се развива чисто декламаторно, в строфи без картинност и без ритмичен релеф.

Покрай гръцкото високо духовенство, сатирите подлагат на изобличение и присмех и калугерите изобщо, както и гърците отделно, все като социален и национален елемент, враждебен на българския напредък. Веднаж Каравелов поставя антитезата: „калугеринът нито оре, нито сее“ и пак „расте чувството му“ (т. е. коремът му), а орачът, катс пчелата, цял ден се труди и все гладен живее. Друг път той подиграва гърците за тяхната глупава гордост, за тяхната надменност спрямо

българите, но същевременно осмива и наивния „Петко“, който отказва да търпи гръцкия патрик, но затова загубва и при българина Антим „свойто парче хлябец“. Авторът злорадствува:

Тъй ти трябва, мой Петко,
Тъй ти трябва, друже!
Не знаеш ли, мой брайно,
Че калугер лъже?

Иронията си Каравелов пази и частно за пловдивските гърци, добре познат нему общественно-национален тип, тъй често характеризирани в повести, пътеписи и дописки. Хвалят ли се тези гърци, че били „философски чеда“ на Сократ, Бакхус и стара Елада, той им възразява хрисимо-подигравателно:

Вярваме ви. Друго-яче
Не може да бъде. —
Така барем мислят днеска
Пловдивските люде.

Демостен е бил ваш чичо,
Омир ви е вуйчо, —
А баща ви е из Сопот,
Име му е Лулчо.

Зад спокойното по форма съгласие прозира сарказъм за гърците метиси, в жилите на които тече доста балканска кръв и които, изоставяйки простите и чисти нрави на българина, са се превърнали в развратна и ленива раса, отрепка на турците.

Всичко това е басня, загубила днес живия си смисъл, еднакво и поради изчезналите отношения и поради слабия поетически израз. Каравелов е премного роб на времето и премного публицист, за да не се издигне до картини и образи, които и днес биха ни интересували, с непреходно човешко или нагледно-типичното в тях. Ние не можем да почувствуваме нищо от съкровения дух, от патоса на борбата, както и от нравствено-физиономичното на личностите, при тази суха в езика и невъзможна в техниката си поезия, която повтаря едни и същи формули, едни и същи епитети, взети от памфлетния речник на вестниците. Българите искат своя йерархия, правят отчаяни опити за независима екзархия, и какъв е резултатът? Каравелов, който не признава нищо наполовина в победата и който вижда само негатива на медала, се присмива на придобивките, постигнати от борците — светски дейци и калугери (римувано с „лалугери“):

Не щем дели — Матей,
Дайте ни Доротей,
Че той чуждо не яде,
Кога спава — не краде!

А пък Макарийополски
Има инат волски, —
Той е за нас поволен,
За патрик е достоен!

Изводът е: каквото преди, такова и сега, и Див-дядо е прав да ни подиграва: „Ходили са старци, със кола за зайци...“ Гъркът Дели Матей е махнат, но вместо него е дошъл българинът Доротей, „Дорчо“, който не е ни на косъм по-добър от фанариотските владци и дори ги надминава в грабеж и предателство. Колкото до Иларион Михайловски, Каравелов не вижда в негово лице мастития сподвижник на Бозвели и Раковски, мъченик за българската идея, а само честолюбивия и автократичен духовен началник, обявил се против демократическата управа на българската черква. Без по-обективно разбиране на събития и възгледи, повеждайки се по партийните страсти на времето и давайки преднина на революционния лозунг за предпочитане на Караджата пред екзарха, Каравелов приключва своята „Нова песен“ с подигравателния куплет:

Бог да прости султана,
Че издаде фермана,
Бог да прости и Алия,
Че ни даде ерархия!
Видиш ли ни кои сме?
А ти казваш: голи сме!

Приспособил се ту към вкусове и понятия в една по-проста среда, ту към непримиримостта в революционния лагер, Каравелов прави хумор в тясно-партиен дух, бичува безогледно личности и разбирания, за да влияе върху хода на борбата в желанието от него смисъл. В приведените куплет говори неумолимият критик и сатирик от Знаеш ли ти кои сме?, когото придобивките от гигантския двубой с Фенер не задоволяват никак. Из своя максимализъм той вижда във временното заглъхване на шума, след умората от дългата уморителна борба, белег на отказ от по-високия народен идеал, при самодоволство на новата „калугерократия“, и той роптае срещу безволието на водачите:

Добихме си екзархия...
Да е жив Антим!
Хайде сега да легнеме,
Сладко да заспим!

Но докато мнозина от водачите в българския лагер мислят: „Не трябва ни нищо друго...“, въпросът остава все още неразрешен в целостта си, при осъдително нехайство от страна на екзарх Антим:

Охридчани плачат,
Че нямат владика, —
А екзархът мълчи
И пие мастика.

Битолчани живо
Гонят цинцарлъка,
А екзархът дреме,
Пуши си чибука...

Цариградци викат:
„Събор да се сбере!“ —

А екзархът мисли
За печено яре.

Вълкович бей пише:
„Още не е време“, —
А екзархът седи
В синода, та дреме.

Сарказъмът тук е посягъл на институцията и на неин представител, които са имали заслуги и които от гледище на историка съвсем не са паднали тъй низко, както се струва на настръхналия памфлетист. Но могъл ли е Каравелов да се отклони от вестникарската си позиция и да схване нещата без предубеждение, в съгласие с ред необходимости на момента, ясни за по-умерените дейци в Цариград? Увлечението в нападките би било най-после простимо, ако авторът се оказал не само искрен, в което можем да вярваме, но и поетически вдъхновен, което съвсем не личи от бързо стъкмените му постни куплети. Неспособен по целия си умствен строй и по характер да бъде справедлив към двигателите на българската културна борба, склонен да вижда само слабостите и недостатъците им, преувеличавайки ги силно, Каравелов унищожава с един замах както владици и чорбаджии, така и книжовници, така и учители, хвърляйки ги без всякакви скрупули на общото бунище. В „Имаме си“ той осмива глупавото самодоволство на интелигенцията ни, повярвала, че е сторено или спечелено всичко, което народът жадува, и че можем да сложим вече оръжие:

От днес няма в селото ни
Куче да залае,
Че добихме почти всичко,
Що душа желае:

Имаме си екзархия
И тлъсти владици,
Имаме си чиновници
И всякакви трици...

Публицистът сатирик не спира тук списъка на съмнителните постижения и продължава: имаме си вестници и списания като *Право* и *Читалище*, които хвалят „гюбрето“, че било „вкусно и здраво“; имаме си разни дружества — *Книжовно*, *Женско*, *Братска любов* и т. н.; имаме си професори, „по-достойни да станат кръчмари“, и гимназии, в които голите добре се охранват; имаме си хаджии и чорбаджии — „мирни, боголюбни... и животни чудни“; и най-сетне, имаме си попове и калугери — „тлъсти и дебели, които би Христа-бога на кебап изели“. Презрението към последните е изказано драстично така:

Ако искаш да откраднеш
И богат да станеш,
То ти гледай калугерски
Занаят да хванеш!

Острата сатира, обругавайки всичко консервативно, филистерско или реакционно на част от духовенството и интелигенцията ни в Турско,

цели да запази непреклонния борчески дух на по-младото поколение и да подсили революционната пропаганда. Поетът публицист не се опитва нито за миг, както признава друг път, да бъде хладнокръвен и обективен историк; той взема страна в борбата и изтъква с безогледен сарказъм грешки или заблуди на противния лагер, убеден, че жилото на сатирата му не убива, а само вади от строя и прави смешни или безопасни враговете на революцията. Чорбаджиите и калугерите, влезли в неразривен съюз за самоотбрана, извикват най-силната ярост на емигранта критик, и то не само като крепители на робството и невежеството, но и като помагачи на турците в ограбването на народа. В „Пъшкай, пъшкай, българчице“ Каравелов описва богатата гощавка, устроена на владиката по негова заповед, когато той слиза в една къща заедно с гавазите си. Не само чревоугодieto, но и сластолюбието на деспоти прави да кипи кръвта на патриота, изпълнен от умиление пред унижението на домакия и опозоряването на дъщеря ѝ. А в „Събрали се българи“ авторът се бунтува против празната вяра на първенците миряни и попове в Цариград, които все разискват как да отсекаят „бодливите рогове“ на гръцкия патрика, без да се решават на смели дела, докато патриката между това нехае за българските протести и за екзархийския ферман, забавлявайки се в харема си и сигурен за поддръжката си от султана.

Но с чорбаджии и калугери далеч не се изчерпва отборът родоотстъпници, егоисти и паразити. Хвърляйки поглед наоколо си или слушайки разкази от отечеството си за народните страдания и за разни недомислия или безобразия на лъжепатриотите, Каравелов подлага на унищожителна критика онази пасмина българи, които много обещават, а нищо не вършат; които се заричат да отворят читалище или училище, да строят черкви, да изучат на свои средства в странство добри деца, да изпратят дори чети в Балкана, а в действителност лъжат безобразно, мислейки само за печалбите и удоволствията си („Думи“). Принуден да живее сам в изгнание, поетът не вижда, не чувства нищо близко наоколо си: дори слънцето му е някак чуждо. Най-силно огорчен и възмутен е той от онези съотечественици емигранти, които искат да минат за „славни патриоти“, без да са помогнали на някой нещастник бежанец, или прибегват безсъвестно до срамни средства за ограбване „хорското имане“. Отказали се от род и народност, те порумънчват и името си, така че Петров напр. става Петреску („Съдбо моя, невернице“). Частно българската младеж в Букурещ бива обвинена в това, че е забравила народния идеал, отказала се е от стремежа към наука и мисли само за модно облекло или за любовни приключения, убивайки времето си в механата („Герой из кафенето Хан Симеон“). Пристигнал в Браила, софийският гален син натрупва богатство, оженва се честито за някоя Ралу и заради качето с жълтици забравя майка си дотам, да умре тя от глад („Родолюбивият син“). Тъкмо с оглед към един такъв практичен ренегат Каравелов пише изповедта на една добра българка, която се зарича: ако би знаела, че детето ѝ ще остане верен син на отечеството, би го повила с миризливо и хубаво цвете; а ако то би се превърнало в „изменник, предател“, тя отсега би го затрупала с тръне и коприва („Родила е мене“). Такъв един изменник не се стеснява да заяви цинично:

Родолюбив съм, родолюбив съм —

Кланяй се пред мене,

Моли ми се като на бог,

Клякай на колене!...

Родолюбив съм, родолюбив съм —

Давайте ми всички,

Развежете кесии

И бройте желтички!...

Родолюбив съм, родолюбив съм —

Аз ще да говоря,

А ти мълчи и въздишай,

Да не ядеш кола!

Коментарът към този вид сатири, неясни понякога откъм загатнатите случаи и личности, отдавна вече забравени, се съдържа в безброй статии, памфлети и дописки на С в о б о д а, в които подробно, с много жлъч и подигравки се излагат простъпки, лицемерие, отказ от родината, филистерска ограниченост или надутост, нравствена безчувственост на българските първенци в румънските градове, надменност и алчност на чорбаджиите там, чийто елит са „старците“ от Добродетелната дружина. Но ако характеристиките и памфлетите в проза предават твърде релефно образи и сцени, способни да вдъхнат презрение или погнуса (сравни напр. за посетителите на Хан Симеон, които се румънеят и които, уж учени, са „милион пъти по-калпазани от простите бозаджии“, Независимост от 24 ноември 1873 г.), стиховете се оказват бледни и безсочни, не извикват определени видения, не ни се налагат като художествено отражение на живота и според това губят значението си на трайни поетически документи. Да изброяваме всички техни теми е излишно. Достатъчно е, за да имаме по-пълна обща представа за типове и осветления тук, ако посочим още сатирите против продажните редактори („Тъпанар“), против заспалите в чужбина воеводи Тотю, Желю и Панайот („Зора се е зазорила“, „Още една пролет иде“), против готовановците в борбата за свобода („Минуват дни и години“), против епикурейската философия на „чувствителните герои“, опълчили се уж срещу „душманите на народа“, а в действителност превърнали се в потисници на слабите и експлоататори на глупците, против самохвалците „млади“ и „стари“, които привидно обичат народа си, а пасуват с успокоена съвест край момите и ракийката („Почакайте още малко“), против робската психика в разните ѝ прояви, напр. пълната апатия към народната чест, спокойната дрямка „под турския самар“, безропотното понасяне на присмех от гърците, за които ние сме „глупави скотове“, и от турците, за които сме жалки „баби“, и т. н. и т. н. За сарказма си тук Каравелов намира често най-остър и вулгарен език, напр. в „Кукурикни, мой ти петльо“ (юни 1872 г.), гдето за мними патриоти се казва, че чувството им за свобода било „скрито във ко-рема“:

Мир вам, глупци неразбрани,

Мир вам, турски свине!

Мир на тебе, кир Петраки,

Спи, кучешки сине!

Че и Ботев изпада в такива буйни изблици на гнев, знаем добре от сатирата му „В механата“, възникнала година време след горните стихове. Но доколко вътрешната буря и картината тук са добили не-обикновена поетическа внушителност, въпреки презрителното обръщение „А вий . . . вий сте идиоти!“, ясно е днес за всекиго. Работата е там, че макар да изпитва „жлъчка без мяра“ и да подхранва „злобна памет“, Ботев не пристъпва към писане, докато продуктивното настроение не е довело до завършена форма, при което и след това той е правел чести корекции, търсейки най-задоволителната за художествения му усет редакция. Каравелов, който не поправя никога в прозата си, а при стиховете върши това само по изключение (по собствено признание пред Михаил Греков), не се възмогва никога до напълно издържана обработка на хрумналата бързо поетическа идея, позволявайки си, в отсъствието на ясни образи и на вдъхновено слово, да резонира и да прави исторически справки, лишени от лирически трепет. В една дидактическа сатира („Зора се зазорила“), като говори за папа Пий IX, Наполеон I, Изабела испанска („която е на един бал цял остров изяла“ — очевидно по съобщения в печата, които днес никой не знае) и за някои забравени отдавна събития, той намесва и негрите в Хаити, за да пробуди воля за свобода у българите:

Даже негрите в Хаити
Юнашки се биха, —
С цели реки гъсти кърви
Свобода добиха.

А пък вие, българите,
Непробудно спите,
Черни дни и черни мъки
От красти търпите!

Срам и укор! — Живи хора
Да спят със мъртвешки
И да влекат рабски живот —
Живот нечовешки.

Всички доводи и декламации, всички цветисти укори („от красти търпите“) тук издават едно раздражение, несъвместимо с поетическото съзерцание.

Повече овладяно чувство, при хумористична отсенка на картината, откриваме в е п и г р а м и т е на Каравелов. Тук, в кратките характеристики, сентенциозно заострени, говори шегобиецът, който не се ядосва силно дори когато ругае. Веднаж Каравелов се смее на свищовеца, който цял ден вдига врява, говорейки за големи неща, за Бисмарк и Вилхелм, или който иска да мине за аристократ, макар да е корав скъперник:

За пет пари халва купя,
За десет самунче,
Па се хвали пред хората:
„Богато живея!“

Друг път сатирикът мисли за българската глупост:

По-добре да имам
Сто врагове умни,
Нежели два брата
Луди и безумни.

За страхливците, изпъчили се, както Крали Марко, е намерено сравнението:

Ех, юнаци за седенки,
Или за вретена, —
Пушка им е ракийката,
Сабя им е Пена!

Гъркоманите и порумънчените българи, стигнали до предателство, признават цинично:

Среброто е нашият бог,
Честта ни е злато,
А името на народа
Не струва дукато.

За парвенюто големец с празна глава е казано:

Но един лош пакостник,
Дяволско коляно! —
Свалил Пройчу цилиндъра
И намерил сяно.

Туркофилите от типа на Пенчович и Балабанов (последният — „клисурско семе“, „цигански мях“), готови да се помирят с патриарха, както иска това правителството, Каравелов осмива с народна мъдрост:

А Див-дядо казва:
„Тиквен ви е грошът,
Високо е хлябът,
Празен ви е кошът!“

Подигравките по адрес на отделни лица, станали за публициста символ на народни врагове и предатели, се сипят в епиграмите тъй често, както и в сатирите изобщо. Прибягвайки до пословични изрази, Каравелов изказва пожеланието:

Пази, Боже, от зла среща
И от зла жена!
Пази, Боже, от калугер.
От бясна свиня!

И като продължава в този стил за чорбаджии, редактори и други видове народни пакостници, той изтъква особено „шарлатаните“ от реда на Иван Найденов. Често са взети на подбив цариградските първенци Пенчович, Гешов и т. н., при особена ненавист към редактора на консервативния и „полуумния“ В е к:

Ако искаш пък да бъдеш
Дебел и червен,
То да станеш с Балабана
На подлостта член.

Хуморът на злословията и клеветите изглежда да е допадал много на революционната партия, макар историческата истина и справедливостта да са страдали при тях силно. Потребността на публициста да чисти „отровите“ си обяснява достатъчно този сарказъм, тези изстъпления срещу „Балабанското“ или „Клисурското семе“, отрекло емигрантските повици за бунт. Наред с Найденов и Балабанов пострадват и други заслужили дейци, като екзарх Антим и Кръстевич например, всичият грях на които е умереното им становище по въпроса за турско-българските и гръко-българските отношения. Каравелов не признава тук никакъв компромис, никаква дипломатическа резервираност:

По-добре е да бъдеш
Магаре от сой,
Отколкото в Турция
Ахчийски копой...

И ако Кръстевич се тегли в даден момент от екзархийските дела, за да не се изложи като висш турски чиновник, Каравелов вижда тук влиянието на жена му гъркиня:

Но Кръстевич се опира
И не ще да лочи,
Защото е съвестта си
Продад за две очи.

Намерил ли би някой този яростен език за нещо съвсем необичайно в една литературно-сатирическа полемика, достатъчно би било да припомним подобен, но далеч по-талантлив сарказъм другаде, например в спирката *Les Châtiments* на Виктор Юго от 1853 г., насочена против Наполеон III, гдето ругателства и всякакви тежки обвинения надхвърлят всичко, което един по-деликатен поет би сметнал за допустимо. Ако именно на времето Ламартин остава ужасен от потока страстни изобличения, признавайки, че „три хиляди стиха на омраза“ били нещо изумително — за него особено, който не си е позволил нито един подобен стих, — в замяна съвременниците от републиканско-демократичните кръгове във Франция ликуват при мощното и красноречиво отмъщение чрез перото на големия поет. И ако е вярно, че този род сатирическа лирика добива стойност главно в очите на партийно предубедените среди, несъмнено е също, че и някои от най-горещите сатири на Юго, като например „*Expiation*“, не са загубили по-общото си значение на поетическо откровение, в което не симпатията, а възмущението празнува победата си чрез величествени стихове.

3

Разочарования и сломен дух у Каравелов. — Елегични настроения в стихотворенията му. — „Ти ми казваш, зюмбюл цвете...“ — Интимен поетически дневник, лирика на тъжни размисли. — „Преминават годините“, „Хубава си моя горо...“ — Носталгия и униние при гордото съзнание: „И сеял съм за свобода драгоценно семе.“ — Изповед на видни поети граждани: Некрасов и Хайне. — Стихове за майката. — Борец за правда и човештина. — Гномическа поезия: Ормузд или Ариман? — Морализаторски съвети върху злобата и страданието. — Признания на Ив. Вазов за „борбата с подлите“ и за „щита на презрението“. — Смяна на бодро изобличение с резигнация. — Общо заключение за поезията на Каравелов.

Че и между почитателите на Каравелов е имало по-спокойни и обективни критици на сатирите му, които са предпочитали да не отива той в разгара на изобличенията си толкова далеч, се вижда от песента му по адрес на един приятел, в която четем:

Ти се сърдиш на моето
Перо ядовито
И казваш ми, че аз блъскам
Твърде упорито...

Не сърди се! Ти сам знаеш,
Че се тежко пее
В това време, когато веч
Всеки ни се смее.

Трудно е било за писателя, болезнено чувствителен свидетел на падения и отказ от изпълнение на дълга у сънародниците си, да понася липсата на енергия и на идеализъм в решителния за народа час. И наистина: какво е вълнувало ума му, въодушевявало перото му и какво той е откривал наоколо си, търсейки напразно съчувствие и поддръжка! Пред революционера Михаил Греков той изповядва, както видяхме, мъката си от апатията на българската емиграция към вестника му, към идеите му, към жертвите му, разочарованието си, довело го дори до мисълта да изостави съвсем журналистическото поприще и борбата си с чорбаджиите, върли врагове на комитетското дело. Но минутите на мрачно отчаяние минават все пак бързо и той намира предишния си кураж да следва избрания път, като само в елегии и песни запечатва някои от безрадостните си размисли. Сатирическият елемент тук е сведен до минимум, ако не отсъствува и съвсем, и преднина взема най-сърдечното, най-интимното в чувствата и бляновете му. В характера на Каравелов са заложени дълбоки противоречия. Докато темпераментът му го подвежда често за гневни избухвания, така че от перото му излизат памфлети, унищожителни за идейните противници или за обществените злосторници, то сърцето му е способно за по-нежни чувства, за милост и любов, на които отначало не се дава поетически израз. И ако волята му го насочва към преклонение пред героичните дела и към смели помисли, нервите му се оказват слаби всякога, когато противодействие, неоправдани надежди, неочаквани удари разклатят душевното му равновесие, хвърляйки го в смут. Започнал журналистическото си поприще с голяма самоувереност и с очакване да се осъществи скоро хайдушко-революционният идеал, той изживява мъчително злополуките в народното дело, търпи огорчения в конфликта си с довчерашни другари, навлича си рязка критика или обидни подозрения отдясно и отляво. Колкото повече се увеличават противодействията по пътя му, толкова повече той жадува да се оттегли от обществената борба, без да отива обаче до пълна изневяра към миналото си. Пречила е за това дълбоко вкоренената му преданост към народа страдалец, към честните борци за свобода, както сам признава пред Греков в 1873 г.: „Не, не! не мога аз това направя, таквази ми е търсата, ще плача, ще се премирам, ще се карам, бия за правата на слабия роб — докато умра...“ Съзнавал ли е някои от своите заблуди и увлечения, изчезвали ли са един по един миражите

на младините му, разочаровал ли се е от другарите си, той, дори и при сломен дух, неизменно продължава да носи кръста си напред, готов да повтори стиха на Виктор Юго от „Feuilles d'Automne“:

Et dé trompé de tout, mon culte, n'est resté
Au'à vous, sainte patrie et sainte liberté.

„Ще плача, ще се препирам...“ Но докато препирнята видимо губи резкостта си, огъня си, обидната си неприязън към толкова дейци наблизо и далеч, плачът му, скритата му болка пробива кората на гнева, на жестокостта, за да се уталожи и проясни в песни, писани като че за самия него. Още през май 1872 г. той тъгува, подражайки на любимия си Шевченко:

Минуват дни и години,
Преминува младост,
Главата се засребрява, —
Ето ти и старост!
А пък аз все се скитам,
По чужбина ходя,
И блънувам и сънувам
За пуста свобода!
Няма помощ! Мойте братя
Сън дългия спават...

Съмнение гризе сърцето на революционера, той вижда колко малко се трогват сънародниците му, когато ги „псува, кълне, моли им се да станат човеци“, колко са далеч те от мисълта да проливат кръв за висшето благо на народа, свободата, и това го изпълва с тревога за бъдещето. Напразно той е отправял молитва и към бога, да му даде щастieto „да изпита Балканската сладост“, т. е. да намери хайдути, с които би поздравил родните планини. „Свободата се не дава, трябва да се вземе“ проповядвал е той на безчувствени хора. И съдбата на Левски, заедно с уплахата или объркваното навсякъде след нея, го засилва в спектицизма му за възможността да се възстанови и доведе до сполука комитетското дело. Загубата на вяра тласка мечтателя към меланхолия, най-верен израз на която е стихотворението от април 1875 г., в което сме подсетени и за трагичното раздвоение с Ботев:

Ти ми казваш, зюмбюл цвете.
Че не можеш да блестиш,
Че студове, че ветрове
Ти не дават да цъфтиш.

Алегорично-символичното по замисъл и биографско по характер стихотворение разкрива един чист лирически извор у Каравелов: душевното, нежно-простото и недоизказано на мъката, с тихото потиснато настроение на разочарования от хорската неправда борец. Но не толкова претегленото от средата го гнети до безутешност, колкото собственото му обезверяване — при реалната обстановка на революционната пропаганда:

А най-много ме преследва
Мойта собствена душа,
Защото ми препятствува
с „дано“... да се утеша.

Докато стигне до тази най-ниска точка на отчаянието си, Каравелов изживява дълга вътрешна борба, запечатана в песни, които образуват някакъв интимен дневник, същинска лирика на размислите върху прахосани сили, върху пожъната неблагодарност, върху безцелност на усилията под знака на революционната треска, върху неопостижимостта на човешкото щастие в съгласие с илюзиите за правда и свобода на народа. Радост и скръб: колко различни са те по трайност и мощ върху духа! Радостта Каравелов сравнява, откъм мимолетността ѝ, с моминската хубост, с бързо разцъфналото цвете, с пролетта на север, в Русия, а скръбта, непоносимо дълга, с копривата, която колкото повече се тъпче, толкова по-буйна израства. Чия скръб извиква такива спомени, ако не собствената в чужбина? Но ако при това стихотворение всичко лично е скрито под по-общи впечатления, друг път авторът ни се разкрива по-непосредствено, с мъчителния гнет на неотстранимия си песимизъм. „Преминават годините, старото белее...“ Балканът, съзерцаван в омаята на спомените от някога, е отново в пролетната си премяна, песен пълни раззеленилата се гора, чаровна хубост сияе над полетата, а младото „расте, цъфти — за да остарее“. Каравелов не прави гук дидактическа поезия, той предава само силното си чувство на безнадеждност, чувство, подсказано от мисълта за бързотечното и убийствено време. Той се връща към преживяното в млади години край родния „Балкан-хубавец“, с неговите буки, ливади, стада и птичи песни, и мигом пред него изпъква виде нието на майка му, на тази опечалена майка, която мисли и чезне за чадата си в чужбина, обръщайки разплакани очи към Дунава. „А времето преминува и Лета жубори...“ Забрава се спуща, уви, и над най-милото за сърцето ни при дълга раздяла. Синът в чужбина се топи в скръбта си: той е откъснат от най-близкото си същество, той е самотен, изоставен, презрян дори от онези, с които е водил заедно борба за свобода. И той трябва да се мири философски-стойчески с неизбежното:

Нищо не е многотрайно
Нищо не е вечно,
Само теглото е дълго, —
Почти безконечно.

Най-сигурното заключение от всичко изпитано: мъката владее всевластно над нас, убивайки бавно най-скъпите ни сърдечни връзки; тя е пълният контраст към безстрастната природа, вечно подмладявана и свежа. Каравелов съумява тук, доколкото чувството е било наистина дълбоко изживяно, да ни го внуши и пряко, и картинно, въпреки неокършения си стих. Носталгията му, искрена, както и в други такива елегии, се свързва органически с разочарованието в чужбина, чиито причини ни са напълно ясни. Тя образува предмет и на друга една песен, тъй популярна и днес, „Хубава си моя горо“, в която отново се подлавя мотивът за контраста: младост в природата и старческа не-

мощ, радост всред буки и дъбове, цветя и ручей в родния край и „скръб и жалост“ при раздялата от тях или при спомена за тях, когато сърцето е „всякогаж готово да заплаче“ пред гледката на пролетната обнова. И в този случай настроението на поета добива за нас заразителна сила, макар пречка за пълното му естетическо изживяване да представя недостатъчното на езика и техническата несръчност.

В същия тон на огорчение от съдбовно неотвратими изпитания е държана и една песен, дето редом със скръбта говори — и надвива — съзнанието за честно изпълнен мъжествен дълг:

В живота си не съм виждал
Аз никаква радост —
Все във скърби, все в печали
Мина моята младост.

Но ази вървя, ази тъпча
Тръни и кремици,
А не казвам, че златото
Е боклук и трици!...

Правата съм смело бранил
На моето племе,
И сеял съм за свобода
Драгоценно семе...

Това е отговорът, пропит от лично достойнство, при укорите от младата партия, която е искала да наложи на бореца своята тактика. Стиховете са писани през август 1874 г., когато Каравелов е решил да върви по свой път и да не робува на чужд ум; когато той е трябвало да подчертае и пред другите, че не е изневерил на общия идеал, не е обезценил „златото“ на вярата си в него; и когато е ставало нужда да припомни онова, което някои са забравяли тъй лесно: активна си в публицистиката, равен на който малцина са могли да посочат. В този момент той е преодолял резигнацията си от два месеца по-рано, юни 1874 г., когато е припомнял на приятел от младини бляна си за постигане „щастливо блаженство“, „ум и съвършенство“.

В младостта си ние
Хвърчахме със тебе, —
Мислехме ще стигнем
До ясното небе...

Грубата действителност е разбила мечтите на наивната възраст, зрелите години са прогнали илюзиите, изстудили кръвта и старостта (Каравелов е едва 40-годишен), рано дошлата старост, е отстранявала възможността за благоприятен обрат:

Хайде сега с тебе
Да еървим надолу,
Без цел, без надежда —
Само с тежко горе!

И все пак, въпреки всичко, мисълта за честно изпълнен дълг не напуска никога писателя, подсещайки го за неволи и упорита борба

на други като него, на Некрасов или Хайне напр., на които той е дължал и някои внушения за стиховете си. В *Знание*, бр. 5 от 15 май 1878 г., Каравелов пише в освободеното вече Търново: „Днес всичка Русия оплаква своя поет Некрасов, който и до последните минути на живота си пее:

Сейте разумное, доброе, вечное,
Сейте! Спасибо вам скажет сердечное
Русский народ...”

Като Хайне, и без да надценява писателския си подвиг, но като съзнава правилно заслугите си за подема на народния дух, той би могъл да заяви скромно-самоуверено: „Аз наистина не зная, дали заслужавам да бъде украсен някога ковчегът ми с лавров венец. Поезията, колкото и да я обичах, беше за мен всякога свещенна играчка или осветено средство за небесни цели. Не полагах голяма тежест на поетическата си слава и малко ме занимаваше, дали песните ми се ценят или осъждат. Но меч трябва да сложите на ковчега ми; защото аз бях храбър воин в битката за освобождение на човечеството.“³ Каравелов би ограничил заслугата си само за поддържане борческия огън в своето малко, горещо обичано отечество, съдбата на което е свързвал обаче винаги с общите усилия на културния свят за напредък и независимост.

Миньорни настроения като тези в стиховете за упадъка на сили и за безнадеждност спохвадат все по-често Каравелов. И търсейки някаква нравствена опора, той не вижда наоколо си никого освен майка си — било далеч в Копривщица, било дошла му за кратко време на гости в Букурещ:

Моля ти се, мамо,
За самото небе,
Целуни ме сладко,
Дорде съм при тебе!

Кой може да обича тъй чисто, тъй беззаветно, както майката? Пресметлив интерес подсказва поведението на всичките ни познати и дори „любовта умира“, щом липсват средствата за нужни и ненужни разходи. „Моля ти се, мамо... прегърни ме нежно!“ При този копнеж, както и при други такива сантиментални признания, ние преставаме да виждаме един автор, за да чувствуваме само човека, само бедното му сърце. Непристорено и просто се разтваря тук душата, за да разкрие тайната си и намери утеха. Утехата може да дойде само от майката, която разбира чистотата на изповедта:

Майко моя, мъченице,
Какво си сторила?
Защо си ти в сърцето ми
Човечност вселила?

Тъкмо този неизкореним инстинкт на сипматия към всичко благородно, тази нравствена воля да се служи на правдата, на общото човешко благо, а не на личните изгоди е тласкала и нашия хуманист революционер да се опълчва.

Против злото, за доброто,
За своето име,
За което сам бог казва
Да го защитиме.

Светът стои пред гигантската борба между двете предвечни начала: доброто и злото, и кое от тях ще победи, Ормузд или Ариман, зависи от енергията на борите. Макар понякога да ни се струва, че

Само гнилоста е
Вечна като ден, —
Генецът ѝ бива
Всякога зелен...

и макар мнозина да са убедени, че лъжата тържествува навсякъде, а правдата „проси милостиня“, пак не трябва да се изпада в отчаяние: познанието за цената на доброто и волята за преодоляване на злото безусловно вземат връх, изпълвайки ни със смелост за дела.

Доста сме се из мъглата
Безумно скитали
И от бога Аримана
Щастие искали!

Ако умът няма сила
И страстта владее,
То не може щастието
Мирно да огрее.

Каравелов, който по това време (есента 1875 г.) пише статии в *Знание* върху развоя на човешката култура и върху възпитанието, се чувства притеглен към една гномична поезия, в която настроения, изтекли от лични несрети, и размисли върху световния род и назначението на човека влизат в най-естествена комбинация. Той признава:

Често седя и се чудя
На белия свят...

Чуди се поетът на много превратни понятия у хората, недоумява защо се търси не умното и доброто; което е „чисто злато“, а неразумното и покварата, материализирани в среброто; и възвестява той като спасителен лозунг:

Бъди честен, казвай право;
Па върви напред,
Без да гледаш, че е кален
Тоя божи свят!

За истинска философска лирика липсват по-сериозни предпоставки не само в практическата и утилитарната мисъл на публициста, но и в слабата му поетическа интуиция и в безпомощната му версификация. Когато четем у него:

Тежко се достига това, що е мило.
Драго и приятно, чисто и добро.
А щото е лошо, нечисто и гнило —
За него не трябват злато и сребро...

ние слушаме някаква кратка дисертация върху редкостта на златото по земята и върху мъчното добиване на розовото масло, без да се възхищаваме от заключителната сентенция за шипката, която бодяла „остро и дълбоко“, поглеждайки не „твърде благосклонно“ към всекиго, който я откъсва. Рефлексията тук е бедна и банална, без следа от поетическо вживяване. Повече настроение и личен опит е налице при изповедта за ползата от враговете:

Радвайте се, когато ви
Безчестните псуват
И гушери и ядове
Злобно над вас бълват!

Думите „псуват“, „бълват“ издават безвкусието на автора при използване на народната фразеология. Но оставим ли невъзможния език, който и по-нататък прибягва до сравнение на враговете с отровни змии и шугави хора или кучета, които лаят на вятъра, софизмът за онази „радост“ не е ни най-малко успокоителен, както не е убедителна и философската сентенция в края:

Завистта е важна сила, —
Тя туря предели
И обгражда свещеното
Със стени дебели.

Дали Каравелов е успявал да си налага това мъдро и гордо примирение, не знаем. Но че един негов почитател, младият и преследван често от непочтени критици и долни клеветници Вазов, не е могъл да се проникне от стоическата препоръка, за да се изпълни с търпение пред злобата, показва ни стихотворението му от 1884 г., посветено „Либену Каравелову“. Тук, в разрез с мнението на памфлетиста, се заявява:

Не е така, бай Либене,
Мъката не радва,
И борбата със подлите
Живота изядва.
Ти сам знаеш, бай Либене,
Ти сам жертва беше
На злобата, що ти венец
Страдален плетеше.

Ако Каравелов е намирал, че тъкмо противодействието от страна на врагове с низки страсти е давало цена на честния подвиг, поставяйки граница между „свещеното“ и подлото или нищожното, Вазов, далеч от мисълта да се помири с подобна неизбежна съдба на героя, на героя в общественния живот и литературата, е изпитвал само стра-

данията, само покрусата на клеветения и преследвания. Лютият език на неправдата, мисли Вазов, е убивал много здрави сили; борбата с нея не е доставяла никога чиста радост или вътрешен мир. Такава радост — според поета, крайно чувствителен за всяка злобна закачка — е била дял само на глупците, на бездарниците, които винаги се чувствували победители. Във фейлетона си от Драски и шарки (1893) „Приятелски срещи“, говорейки за усърдието на един свой познат да му припомня безсрамно и със скрито удоволствие всичко обидно и клеветнишко, писано из вестниците за поезията му, Вазов признава откровено:

„Какво ми трябва да знам, кой иднотин шо му е скимнало да пише...! Защото колкото безсмислена да бъде една псувня или хула, тя е такава и ме гневи. Аз не вярвам ония, които се увиват в тогата на високомерното спокойствие и уверяват, че имат един непробиваем щит срещу бесните удари на враговете си: щитът на презрението към тях! Тоя щит, колкото и як да е, не може да запази егоизма им съвсем: все една мъничка болезчка ще изпитва той от тия бодвания, драскания, ухапвания на злобата и ненавистта. Моментални и слаби са тия усещания, но достатъчни да извикат една болезнена бръчка по челото ти, да отнемат един драм от охотата ти. — Каква полза тогава?“

Мъчно може да се повярва, че и Каравелов е оставал безразличен към злословията на онези, които е хапел и осмизал в памфлетите си. И колкото да е скривал острите си болки, да е твърдял: „моята съвест е як абанос!“ (в „Нека ходя дрипав...“), все пак някои от „скърбите“ и „печалите“, признавани в поезията му, са се дължали на злъчни нападки и свирепи изобличения, поддържани устно или печатно от множество противници.

Общо взето, поезията на Каравелов свидетелствува за неизравнен вътрешна натура и за спонтанни реакции спрямо отрицателни явления в живота и тежки обществени условия. Отначало той е вдъхновен певец на борбата, строг изобличител на отстъпниците от идеала. Химни и сатири издават твърдата му вяра в избрания път, непримиримостта му към врага. Но разочарования от другари и от непредвидени събития отслабват ревността му за нападения, правят да замлъкне и жлъчният укор, и студеният присмех. И тогава заговаря другото аз на писателя. Сантименталното разнежване измества временно волево-решителното начало, резигнация и лека скръб завладяват духа на бореца и той търси успокоение ту в съзнанието за изпълнения дълг, ту в спомени за очарованието от роден край и в любовта си към майка и най-близки хора. До последователен и пълен песимизъм обаче Каравелов не стига никога въпреки честите си лирически признания на безпомощност и отчаяние. Тези признания, подсказани от настроения на часа, не отстраняват по-дълбоката и силна оптимистична насока на съзерцание и мисъл, която накрай и надделява като нещо органически обусловено.

Казахме вече: поет в истинския смисъл на думата Каравелов не може да се нарече било поради отсъствие у него на творческа интуиция, било поради невероятната му глухота за художественото слово. Просто удивително е как този строг изобличител на клишираната и бездарна даскалска поезия у нас, на стихоплетството у „косове и синигери“, които са нямали ни идеи, ни елементарно понятие за ритмична реч, не разбира собственото си безсилие като певец, не вижда грубата фактура на лириката си и се решава да влезе в състезание

с Чинтулов, Славейков или Ботев. Нито подражанията му на Шевченко, Хайне и Некрасов, нито заемките му от Байрон (в „Беглец“, срв. прощалната песен на „Чайлд Харолд“) или Бърнс⁴ (в „Орач“, срв. „Пахар“ в Английски поети от Гербел, 1873) или използването на образи и метрика от народната българска песен, не са в състояние да го поучат върху истинското естество на творчеството. Публицистът засенчва навред поета и прав е литературният критик Б. Ангелов, когато за 25-годишнината от смъртта на Каравелов се произнесе така:

„Поезията на Каравелов най-малко може да прибави нещо към славата и името на писателя... Той ни се явява като поет с твърде ограничени ресурси; бедното му музикално чувство не отива по-далеч от най-простите размери — ямб и хорей, и то най-често неиздържани, или от еднообразните форми на прости народни стих; фразата му, проста, равна и банална, не знае полет на фантазията; не знае контрастите, не познава живи, изящни пластични образи, не различава отсенки на цветове, на звукове, а се рови в грубите и вулгарни епитети и сравнения на улищата.“⁵

Укорът тук е за нещастие основателен. Но изтъкнахме веднаж: биографски-психологически показателното в тази поезия заедно с културно-историческия ѝ фон спасява все пак някои лирически неща от забрава. Вниманието за днешния читател заслужават главно признанията за изживени нравствени покрусии, за непостигнати блянове и за непресушима носталгия по родината. Вечночовешкото тук е намерило подкупващ наивен тон въпреки всичко формално недостатъчно на стиха.

4

Драмата Хаджи Димитър Ясенов от 1872 г. — Подтици за написването ѝ. — Театрални представления в България и между емигрантите. — Поетически образ на войводата Хаджи Димитър. — Петте действия на драмата. — Липса на сюжетно единство и на различното изображение. — Любовен мотив и образ на самодивите. — Въодушевление при прочита на драмата в навечерието на въстанията.

Не по-щастлив, отколкото при поезията си е Каравелов и при драмата, при единствената си драма Хаджи Димитър Ясенов от 1872 г. И тук, както и при стихотворенията, добрата воля, похвалните намерения, високата патриотическа цел го подтиква да опита сили в една област, за която не му достига твърде много, почти всичко. Не че той няма представа за сериозните задачи и за техниката на истинската драма: Гогол и Островски, Шекспир и Шилер, четени от него, му дават ясни указания за това. Не че той не се отнася критически към постигнатото у нас по тази част, особено чрез работите на Войников и Друмев. Но съзнанието, че театърът може да бъде прекрасна трибуна и за публициста, го кара да погледне леко на трудностите при драматическата характеристика и той се наема да изведе на сцената не по-зле, отколкото Войников, живот и герои, които обещава сигурно въздействие върху слушателите, в духа на последователната революционна идеология. Изкушението за него е голямо, щом той е прибягвал тъй често до диалога в разказите и фейлетоните си и щом той е свидетел на толкова гръмки успехи дори при твърде незначителни по художествена стойност трагедии и комедии. Достатъчно е да си спомним описанията на Вазов в *Немили-недраги* и в *Под игото* за играта на „Изгубена Станка“ и на „Многострадална Геновева“, за да се пренесем в условията и настроенията, при които първите български или побългарени драми са били изнасяни от

любителски трупи.⁶ Константин Величков, сам случаен драматик и актьор на младини (1872), ни е оставил любопитен разказ за наблюдавано и преживяно от него при едно такова представление.

„Тия представления, пише той, приемаха от атмосферата, в която живееше обществото, от идеите, които вълнуваха душите и умовете, едно високо значение. Мимо сюжетите, които се изкарваха на сцената, мимо начина, по който се изпълняваха от любители с първобитен естетически вкус, те отговаряха на една насъщна нравствена нужда и служеха като средство за повдигане на духовете... Сърцата се стоплюваха от тая страстна горещина, с която се развиваше представяното действие, и възбудените умове търсеха и намираха храна за надеждите, от които се опиваха. Не се гледаше какво е действието, важното беше обстановката, при която то се извършваше, и тая обстановка, написана, силна, трогателна, гъделичкаше приятно духовете, устремени към смели замисли, унасяше ги високо над тъжната и горка действителност в облаците на бляновете... Сцената, като изкарваше пред публиката герои от живота и от историята, довършваше оная тайнствена работа, която бяха почнали много по-рано да извършват в душите разните народни и патриотически песни.“⁷

Каравелов, видяхме, се отнася скептически към историческите драми на своите предходници, в които миналото се е оказвало непригодно за прокарване на съвременни тенденции. Той поддържа нуждата от драми из днешната действителност, от драми, в които „живи и пъргави хора“ застъпват новата наука, новите обществени и национални идеи, борейки се и страдайки за свободата. От общи мисли той минава към практическото им прилагане и в лицето на Хаджи Димитър, загинал на Бузлуджа четири години по-рано, той открива героя и легендата, които могат да бъдат оживени на сцената. Пишейки, както сам заявява, „просто и съобразно с понятията на българския народ“, той разработва сюжета си не по законите на високо изкуство, а в съгласие с грубия вкус и патриотическия ентузиазъм на хъшовската емиграция. И драмата си той иска да бъде играна тъкмо от тези хъшове, по начин и с ефекти, каквито ни описва с толкова хумор Вазов, когато говори за представянето на „Изгубена Станка“ в Браила. Практическата цел изтъква на заден план чистите литературни домогвания и по-високата естетическа наслада.

Хаджи Димитър в драмата на Каравелов има твърде малко общо с обективната биографска истина. Четнишкия си подвиг войводата замисля едва когато неговата изгора, чорбаджийската дъщеря Стоянка, бива отвлечена в харема на Мидхат паша и когато рзпаленият хъш дядо Никола настройва Димитър за решително дело. Този Никола — тайнствена личност, която постоянно снове между България и Румъния — е главният двигател на действието. За своята мисия сам той казва: „Мене е Господ създал да бъда звънец и да будя заспалите сърца.“ Носител на възгледи, които Каравелов е развивал в *Свобода*, той осъжда празните хайдушки закани и песни („Нашите сърца трябва да плачат и жалят, а ние пеем, пием и играем.“); декламира против чорбаджиите и владиците, които „пият кръвта на сиротинята“; отхвърля лозунга на страхливците за образованието, като път към свободата, и в тази точка намира съюзник у Хаджи Димитър („Иди ти по дяволите със своето образование!“); кори последния за сърдечното му увлечение, откъснало го от дълга към отечеството („Време ли е сега да ходим и да търсим жени, когато огън ни гори на главата?“); и обещава да стори всичко за изтръгването на Стоянка от лапите на Мидхат, само и само да избави Хаджи Димитър от заслепението му (Хад-

жи Димитър е признавал. „Сърцето ми е в Русчук, умът ми е в Мидхатпашовия конак, а мъжеството ми е у Стоянка. Без нея аз не съм човек, без нея съм мъртвец“).

Петте действия на драмата не издават никакво вътрешно единство. Първото от тях започва с хайдушка забава край Дунав, при която се пеят юнашки песни и се умува около тежкото положение на роба (четникът Иван Христович развива идеята за съюз на българи, сърби и румъни, „в името на Христа“ и против общия враг), а продължава с любовна среща между Хаджи Димитър и Стоянка, с блянове за честито отечество и за лично щастие. Второто действие ни пренася в конака на Мидхат. Страшният турски държавник е превърнат в жалък палячо, който говори глупости и се съвещава с лукавата си българска прислуга, в разрез с всеки здрав смисъл. Ни в характеристика, ни в обстановка не се чувства нито следа от реалистично виждане; също и в сцената на затворения в тъмницата скъперник Сляпов, баща на Стоянка и враг на Хаджи Димитър. Третото действие описва в духа на сензационните романтични драми бягството на Стоянка от харема при съдействието на дядо Никола и на Хаджи Димитър. Дядо Никола въздържа младежа от рискувана авантюра, от опит да убива Мидхат, като го заплашва: „Стоянка ще бъде само тогава твоя, когато залегнеш за освобождението на отечеството ни“. Четвърто действие излага организирането на четата. Дядо Никола, доволен от обрата на работите, заклева с кръст и евангелие Хаджията „да служи верно и честно“ на идеята, припомняйки му думите на Раковски, че с народ като българския могли да се постигнат велики дела; Караджата се зарича под развят байрак да не се предава жив на неприятеля; също тъй Еремия Българов с други юнаци; а Хаджи Димитър държи дълга реч против чорбаджиите и калугерите, заклева ги за тяхното безсърдечие и родоотстъпничество. Пето действие ни пренася на Стара планина, в букова гора и край водопад. Явяват се три самодиви при заспалата Стоянка, която е тръгнала с Хаджи Димитър. Едната е „богиня на съня“, другата „богиня на семейното щастие“, а третата — „богиня на живота“. Последната говори като гений на революцията: „Който иска живот, той трябва да обича свободата... Свободата се не дава, а взема се с ножът в ръка.“ Из земните недра излиза образът на България, за да чуе утешителните думи на третата самодива: „Цели петстотин години си спала в най-черната темнота, ... търпяла си най-варварският деспотизъм... Стига вече... Пробуждането се захваща... Хаджи Димитър ще положи основанието; а неговите последователи ще довършат самото дело.“ В ожесточен бой с турската войска войводата, дядо Никола и Стоянка проявяват чудна храброст, а цялата дружина се провиква: „Между нас няма страхливи. Да живее България.“ За трагичния край на войводата — нито дума. Пиесата е трябвало да остави зрителите при един величав момент на самопожертвование.

Плод на едно пренаивно въображение, драмата иска да бъде апофеоза на хайдушкия подвиг, иска да разпали революционния дух. Серioзна драматическа фабула тук липсва тъкмо тъй, както и какъвто да е опит за психологическа характеристика и за мотивиран волев конфликт. Драматическото напрежение е заменено с груби външни ефекти, а личната нота в език и чувство — с проповедта на самия ав-

тор, скрит зад маската на хъшове или на самодиви. Всичко в мисли и дела служи на патриотическата тенденция, свежда се към публицистична риторика. За истинския легендарен войвода ние не узнаваме нищо: вместо достоверния разказ за подбуди към смелия поход и за изживени вълнения, ние слушаме измислени подробности, свидетелство за бедна наблюдателност и повърхностно вживяване в душата на юнака. Епизодите не са свързани в композиция, която показва развой, качване и развързка на интригата, всичко идва като случайни хрумвания, а не като обмислена разработка на една драматическа идея. Произведението се оказва печално недомислие, при което няма дори толкова нерв и напрежение, колкото откриваме в някои тъй непринудени по вдъхновението и стила си фейлетони. Но благодарение на тази драма Ботев попада година по-късно на една от най-благодарните теми в баладата си „Хаджи Димитър“ — видението на трите самодиви, а Вазов се решава да обработи в повестта си *Немили-недраги* (1883) лично преживяното от него всред хъшовете, другари на Хаджи Димитър. По-късно, в *Хъшове*, той преплита — по примера на Каравелов — фиктивния любовен мотив с волята за дела у едно от най-изпъкналите лица.

Драмата на Каравелов излиза през юли 1872 г.,⁸ стихотворението му „В памет на Хаджи Димитра“⁹ се явява за пръв път в *Независимост* от август 1873 г.; а Вазовата драматична апотеоза на хъшовското раздвижване до 1876 г. празнува успеха си на българската сцена дълго време след Освобождението, едва в 1894 г. Незначителна като литературно произведение, пиесата на Каравелов е имала своя момент на силно въздействие върху младите сърца през краткия период от 1872 до 1878 г. Без да бъде изнасяна на сцената, но четена усърдно и тайно в България, тя е въодушевявала младите в духа, в който е била замислена. Константин Величков пише в спомените си, че една от книгите, които са го трогвали до сълзи през 1875 г., е била тъкмо *Хаджи Димитър* Ясенов. „Книгата отговаряше на чувствата, които вълнуваха всяко българско сърце в навечерието на великото движение. Тя биеше на една струна, която беше готова да затупти, щом се пипне. Това стигаше, за да се чете с удоволствие.“ Национално-революционният патос в речите е добивал за средата, която е имал пред вид Каравелов, сила и значение, каквито никаква друга литература, извън патриотическата поезия, не е била в състояние да постигне. Театърът ни до Освобождението и непосредствено след това в течение на две-три десетилетия е стоял почти изключително под знака на възрожденския идеал, който поглъща всички други по-обща културни усилия; и едва по-късно се открива възможността за социални и психологически проблеми в драмата, надрасли тенденциите и художественото безсилие на първите драматически опити.

Глава XX

ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ

1

Силни и слаби страни в белетристиката на Каравелов. — Как създава и пише той? — Теорията му за полезното изкуство. — Каравелов и Друмев като повествователи. — Наченки на поетическия реализъм у нас. — „Страници от книгата на страданията.“ — Българи от старо време. — Влиянието на Гогол. — Впечатление от повестта някога и днес. — Главни образи: хаджи Генчо и дядо Либен. — Портрет на първия; отрицателна и комична характеристика. — Тенденциозно подбрани черти при дядо Либен. — Картина на патриархалната старина. — Романтическа интрига. — Трагична развръзка в разказа „Слава“. — Реалистичен фон и фантастика. — Апотеоза на копривщенката с нейната външна и вътрешна хубост. — Сюжетна линия и дидактичен елемент в разказа.

Подбудите у Каравелов към белетристика са отчасти същите, които откриваме и при поезията му. Но ако в последната той показва жалко безсилие и изобщо не може да се смята за творческа личност, в повестите и разказите му са налице качества и постижения, които не позволяват да го смесваме с посредственостите край него и които, наопаки, свидетелствуват за несъмнено писателско дарование. Прочетем ли напр. очерците му „Просекът в Шипка“ и „Тановица“ в *Записки за България*, ние тутакси се убеждаваме в умението на пътеписеца мемоарист да забелязва и да възпроизвежда живописно-изразителното или психологическо съществено с усета на родения наблюдател, с опита на школувания разказвач реалист. Правдата и силата на изображението е постигната тук сякаш мимо всяко усилие да се прави литература. Навсякъде в повестите и разказите, гдето Каравелов стои върху почвата на добре изученото, на свежите впечатления или на верните спомени, навсякъде, гдето той предава с искреност и простота виденото, почувствуваното, с любов съзерцаваното, без да се влияе от предвзети идеи — естетически или публицистически, — ние откриваме картини, сцени, портрети, които се налагат на въображението ни със своята правда, които ни карат да вярваме, че авторът е преживял и възпроизвел като художник света наоколо си. Несъмнено, този род сполучливи примери не са правило при него. Защото белетристиката на Каравелов страда от органически недъзи, коренът на които се крие ту в слабата му поетическа интуиция (главна причина), ту в неизменната му естетическа доктрина (второстепенна причина), ту в обстоятелствата на живота му, с дългото отдалечаване от полето на първите плодотворни впечатления и с непрестанния душевен смут и разсейването във време на книжовен труд (последна, и то външна причина). Когато през пролетта 1876 г. Вазов вижда Каравелов в Букурещ, този му се оплаква от голямата претрупаност в заниманията си, която

не му позволявала да обработи както желае нещата си, все едно статии или разкази. И Вазов чува учуден какъв бил процесът на създаване при белетристиката: повестите и разказите били писани не както би се предполагало, при концентрация на мисълта, след дълго обсъждане на сюжета и при спокойна обстановка, а в паузите между една уводна статия на вестника и една критика или един научен труд, всред тревогите от домашен и всякакви други несгоди, а често и при материални затруднения...¹ Но колкото и сериозна спънка за творческа работа и за по-задоволителна завършеност на писаното, тези житейски условия не са могли да нащърбят по-дълбоко таланта на Каравелов (както не са го покваряли или убивали те у мнозина творци, когато им е липсвала възможност за несмутена от лишения и безброй спънки работа), ако изобщо такъв талант би бил налице в по-значителна потенциалност. Не толкова откън, колкото откътре са идвали ограниченията тук, за да не достигне Каравелов изисканост и зрелост на произведенията си, способни да им осигурят по-висока художествена цена и по-дълготраен живот.

Против достойнството на тази белетристика е работела най-решително и една теория за смисъл и оправдание на изкуството, която отбелязахме вече при първите опити на Каравелов в разказа и повестта и при критиките му. Нашият автор именно е скъпял твърде много за тенденцията на дадено произведение, за поуката от написаното, за внедряването чрез него на идеи, чувства и волеви импулси, които биха подтикнали социалното или нравственото възпитание, ако не и самото революционно движение в България. Белетристиката е била в ръцете на Каравелов оръдие за пропаганда: за такава пропаганда, каквато той е водел и като публицист и на каквато в неговите очи е трябвало да служи всяка българска книжнина, достойна за признание и насърчение. Ако мислители и моралисти като Волтер са писали разкази, в които са се решавали проблеми на културата, на прогреса, на философията, при открита или прикрита насока против силите на мрака и застоя, публицисти като Херцен и Чернишевски в Русия са прибегвали до художествената фикция, за да бичуват невъзможния политически и социален строй, за да оформяват новия човек и преобразяват живота в името на разума и на правдата. Каравелов усвоява с дълбока увереност възгледа за служебната, не автономната функция на изящната литература, приравнявайки тази литература, в крайните ѝ цели, напълно с популярната наука. „Всякоя книга трябва да е знание и поучение“, напътва той писателите; „лъжат се тия, които мислят, че някои книги, като напр. романите и повестите, трябва да бъдат забавни и че тяхната цел е да веселят обществото...“² продължава той наставнически, осъждайки подвижното и леко въображение като създател или агент на художествени ценности и признавайки само развоя на разума като задача на всичко писано. Ползата в нравствен и материален смисъл, подобренето на нрави, повдигането на образованието, подготвянето на едно по-добро поколение, което иска да живее свободно и да използва плодовете на своя труд, без да бъде тъпкано от външни и вътрешни врагове, крепители на реакцията; ето към какво е трябвало да бъде насочена и българската художествена литература.*

* Хр. Ботев дава израз на същите разбирания по стъпките на Каравелов и в съгласие с неговите руски вдъхновители, Добролюбов и Писарев, особено когато в

Стеснил така задачите и характера на своето творчество, Каравелов понижава неговата чисто поетическа внушителност, като извинява с идеологията и проповедта си слабостите на постиженията си. Трудно ли е за нас да отсъдим съвсем категорично, както правят това някои критици, че творческото умение у него е останало под знака на съвсем наивното, почти ученишко подражание, или че днес всеки „третостепенен писач на скици и на картини“ би написал по-добре такива „трои разкази“ (К. Кръстев),³ все пак трябва да признаем: теорията, естетическата доктрина, която Каравелов прегръща в името на един висок социален и културен идеал, му е попречила неведнаж да прояви и несъмнени заложби, като напише повече страници, в които би поличал непомътен вкус за художествено възсъздаване. А такива страници, пръснати в голямото му дело, еднакво в повестите, статиите и пътеписите му, се срещат доста.

В полза на Каравелов като белетрист с някои положителни качества говори вече богатият материал от наблюдения, използван за плановите му. Нека не се забравя: Каравелов пише своите работи почти изключително вън от България; пише между 1860 и 1875 г. за един живот, който познава — в повечето случаи — от личен опит само до 22-годишна възраст,* пише при това, без да има каквито и да е образци от българска художествена проза и като се влияе предимно от руската литература, отразила значително по-други племенно-битови и културни отношения. Ако той признава в критиките си, че на българите били нужни „чисто български книги, с български народен дух, ... книги самобитни“, не е необходимо да се изтъква колко трудно е било да се положи началото на такава самобитна книжнина у нас, какви усилия са били необходими, за да се намери и тематиката, и езикът на една оригинална наша белетристика. Талантът на Каравелов може да се измери правилно, ако сравним първите му разкази и повести с тези на безспорно даровития Васил Друмев, който започва да пише едновременно и съвсем независимо от него. Друмев замисля своята Нещастна фамилия през същата 1859 г., когато възниква и разказът Войвода на Каравелов. Тук и там ние долавяхме същата нескръпчивост да се съчетае идиллията с трагичното, да се обрисуват два противоположни типа, нещастният българин и кръвожадният турчин, да се наложи едно силно общо впечатление от условията на робския

Знаме от 5 януари 1875 г. посочва целта на новото политическо движение в България, именно премахването на „варварското турско зло“ чрез революция. Той разсъждава: „Разбира се, че за да направи (народът) това, то и науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума всичката духовна дейтелност на неговите водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяние на старото, изгнилото и отровно вече изхвърленото гюбре.“ Същия възглед поддържа Ботев и в Знаме от 16 март с. г., когато и за преводни, и за оригинални литературни произведения той поддържа, че те трябвало да „отговарят на нашите потребности и стремления“, като същевременно представят „съвременен и общочовешки интерес“. Той изрично подчертава обаче: „ползата и поучението“, за които говорел един български преводач, с оглед на романите, били „неща относителни и условни за различните народи“.

* След 1875 г. и навярно в Търново, през 1878 г., са писани разказите Нено, Шо е грях и Ще ли се върне, издадени през август с. г.⁴

живот. И двамата млади автори стоят под влиянието на хайдушкия народен епос, вдъхновил и Раковски за поемата му *Горски път-ник*; и двамата се водят по образци от чуждата сантиментална и сензационна белетристика, при еднаквото съзнание за „ползата“, която трябва да принесат, при еднаква техническа неопитност и еднаква твърде елементарна анализа на душевните движения у лицата. Въпреки всички недостатъци на тези опити в тях се долавя сериозно усилие за подлавяне и извеждане на интригата, някакво реалистично-романтично фабулиране, способно да увлича непридирчивия читател, някаква наивна епическа тематика, която би могла да доведе до по-задоволителни постижения, при култивирана грижа за правдива характеристика, за композиция и за стил. Каравелов може да се брои с основание за такъв предначинател на българската художествена проза, както е и Друмев. Само че докато последният изоставя рано големите си обещания, отказвайки се изобщо от литературата, гдето той блясва като метеор, Каравелов продължава с непреклонна воля делото си, създавайки една обилна литература, истинска отправна точка на цялата ни нова белетристика в лицето на Вазов, Влайков, Антон Страшимиров, Елин Пелин и Йовков. Ценните задатъци — с това виждане в народния живот и този етичен порив — са се облагородявали и усъвършенствували постепенно у нас, за да се стигне до един здрав и силен поетически реализъм, при който майсторство и индивидуален тон бележат завидна висота.

След като през 1860—1862 г. Каравелов напечатва на руски първите си разкази *Войвода*, *Неда* и *Сирото семейство*, през 1867 г. той събира готовите си дотогава произведения със същия характер в *Страници из книги страдания Болгарско-го племени*, излезли през 1868 г. Но ако разказите *Бончо*, *Неда*, *Турски паша* и *На чужд гроб без сълзи* плачат ни отвеждат към отчаяното положение на българина роб, който при изгубено търпение прибегва до оръжие — и тук патриотическо-революционната тенденция изпква най-отчетливо, — разказът *Слава* и повестта *Българи от старо време* се отделят видимо от тях, полагайки тежест върху чисто битовите условия, върху нравствено-просветната поука, подсказана от нуждите у нас. Изпква ли при първия род разкази влиянието на Марко Вовчок, което разглеждахме вече, при вторите се долавя влиянието на Гогол, с всичко романтично-сантиментално, хумористично или фантастично, дошло да разобрази реалистичното виждане. Набелязал така двата кръга мотиви, в които ще се движи най-често при белетристиката си, Каравелов пише после в Белград и Букурещ разкази и повести, в които засяга и социални въпроси и отношения, без обаче да прави какъвто и да е напредък в изкуството си, оставяйки при установени веднаж завинаги шаблони. Тези шаблони улесняват нанстина продуктивността му, но те свидетелствуват също за отказ от желанието му да се прояви и развие като съвършен художник. Навред тук личи неизчерпаема енергия за пропаганда на определени възгледи, като твърде малко се държи на композицията и на поетическото внушение.

Какво представят като творческо умение онези две произведения от втория кръг, *Българи от старо време* и *Слава*, писани в Москва до 1867 г.?

Можем смело да кажем: тук са налице живи спомени от българската действителност, релефно очертани характери и вярно възпроизведени нрави, познати от пряко наблюдение, но тук изпъква и бедност на поетическата инвенция, безсилие на въображението да овладее материала на опита, за да се намери една сюжетна верига с органически развит план, с хармония на частите, с издържан стил в описанието на лица и сцени. Авторът загатва правдиво образи, картини, случки от някога; но той не смогва да ги подчини на една обща поетическа идея, да ги изведе в една нова цялост, която отстранява всичко ненужно или пресилено, която дава типичен облик на фигурите при убедителна психологическа навред мотивировка. Нека не се забравя: Каравелов едва ли би се решил да прибегне до една такава широка композиция, каквато откриваме в *Българи от старо време*. ако не държеше постоянно в паметта си няколко сигурни образци на подобно повестуване. Четейки разказите на Гогол от украинския живот, особено „Повестта за скарването на Иван Иванович с Иван Никифорович“, Старосветски помещици и Тарас Булба, той се осмелява да изнесе подобни оригинални образи и отношения из българския живот, като използва сръчно похватите в строежа, в характеристиката и в стила на Гогол, които му се виждат приложими към домашния материал. Зависимостта тук е твърде очевидна, тя изпъква най-отчетливо при съпоставките на описания, на характеристики, на хумористично или сатирично осветление и тя ни убеждава отново колко далеч стои все пак нашият белетрист от голямото изкуство на руския реалист.⁵ Това не пречи обаче да признаем известна оригиналност и известен талант на нашия автор, щом подражанието или заемките му не накърняват впечатлението ни, че се касае за неща и лица наистина виждани, а не измислени, и щом дори у критичния читател остава чувството на преживяна и на места щастливо доловена българска действителност въпреки неизбежните грапавини в изложението. Разбира се, днес повестта не ни завладява с магията на възхищението, което са изпитвали читателите отпреди 70–80 години. Днес младият свят е изтънчил вкуса си на по-издържани реалистично или лирично разкази, за да не се поддава безрезервно на сантиментално романтичното вълнение у старите поколения, свидетелство за което в началото на Освобождението откриваме например у Влайков. Този даровит последовател на Каравеловата разказвателна традиция пише в своите мемоари *Преживяното* следната страница за първия си прочит на повестта — и тази страница може да бъде приведена тук и като сбито съдържание на самата повест:

„Разказът върви изпърво малко мудно и чете се тежичко. Дълго и широко описание на някогашен копривщенски даскал. Ала колкото по-нататък навлезем, толкова описанието става по-интересно. Даскалът — Хаджи Генчо — почва да се откроява пред духовния ми поглед все по-ясно. И ето, жив го гледам сякаш пред очите си — хитроумен, скъперник, голям келепирджия... А ей го наред с него и друг старовремски българин, дядо Либен, когото хаджи Генчо често обича да посещава. Като жив е и той пред мене — волна и широка душа, юначен — някогашен хайдутин, кейфетлия, обича охолството и, противно на хаджи Генча, е човек с щедра ръка. Много хубаво е предадена дружбата на двамата тия стари копривщенци, майсторски преплетена с нескривания замисъл за сватовство, за сгодяване на дядовия Либенев Павел с хубавата хаджи Генчова дъщеря Лиля. Неусетно бавно развиващият се разказ се превръща в широкоструйно повестуване, което всецяло ме увлича. Какви величави картини из народния живот! И какъв чист и естествен език.

тъй близък до нашения! Когато дочитам и последната глава на повестта, дето е предаден смелият и юначен подвиг на дядо Либена и на неговия син — открадването от манастира на хубавата Лила, — усещам душата си преизпълнена с нещо радостно, с нещо възторжено. Колко съм доволен, че прочетох и това Каравелово произведение, което на първо време пренебрегнах! Излиза сега, то било неговата най-хубава творба! Голям писател наистина е тоя Любен Каравелов! И чувствавам едно преклонение, една обаятелна почителност към неговото тъй ценно и тъй близко до сърцето ми литературно творчество.“

Преценката тук, твърде снизходителна и съобразна с личната естетика на Влайков, не се отличава съществено от някои литературно-исторически мнения по-късно, подчертали верността на селската идиллия, богатството на наблюденията и сочния хумор у автора. Боян Пенев, твърде строг в присъдата си над Каравелов като художник, признава при тази най-хубава, според него и според всички, повест:

„Над битовите картини на Каравелов трепти истинска поезия. Докато в другите си повести той дава широко място на своята публицистична мисъл и от повествува-тел се превръща в пламенен агитатор на политически, революционни идеи, в битовите си повести той успява да се освободи от грубата тенденциозност. Политическата действителност тук не го интересува. Неговата пряка цел е да долови и посочи най-съществените черти на българина тъй, както се проявяват те в семейния и стопански живот, в обичаите, вярванията и обредите на народа. Ние виждаме Каравелов да рисува патриархалния живот на едно по-старо време, да се издига над случайните и преходни политически и обществени условия, с верния усет на художника да изтъква в бита и психиката на българина онези особености, които задълго остават неизменни — въпреки честите промени във външните обстоятелства. Предмет на неговите наблюдения е простата среда, която сравнително по-трудно се поддава на външни влияния и с векове запазва непокътнати своите традиции.“⁶

Доколкото подобни оценки улучват истината, ние трябва да ги ограничим само от становище на сравнението било с руския белетрист, когото Каравелов следва в много точки на изобразителната си техника, било с българския най-добър последовател на Каравелов, надминал го с много в характеристиката на главни лица, при една сходна битова тематика. Защото, ако и Вазов в своя Митрофан се е влиял от Гогол при избора на сюжет и на комични черти и ефекти, несъмнено остава, че той е много по-независим в методата си на излагане и че описанието му на българските нрави и обрисовката му на представителните фигури се отличават с живост, стегнатост и издържаност, които говорят за по-високо творческо умение. Подражанието в единия случай не е довело до шо-годе изравняване на копието с оригинала, когато в другия случай то издава по-голяма независимост спрямо този оригинал и бележи значителен напредък — поне по отношение на Каравелов — в изкуството да се портретизират недокоснати от никой писател образи и да се представи поетически-убедително местната багра, без слабост към фолклорно-етнографските подробности.

Съществен момент в повестта на Каравелов е личната характеристика, а не интригата, не драматическото действие, не композицията. Пред нас са двама старци от някога, от началото и средата на XIX в., които познаваме и от историческата летопис на Копривщица. За никого не е било тайна, че Каравелов възпроизвежда при Хаджи Генчо бащата на Найдено Геров, килийния учител Геро Мушек, а при дядо Либен — собствения си дядо по баща, бегликчията Либен Каравела. Сравним ли обаче поетическите образи с достоверното предание, ту-

такси се убеждаваме, че авторът не е мислил ни най-малко за напълно точна снимка, че той е подправял скромната истина с доста украшения и че старанието му е било да даде комичен релеф на образите в интерес на интригата, при което и желанието да създаде нещо подобно на Гоголевите герои е влияло тук в разрез с вярното възпроизвеждане. Че Каравелов е бил способен, в предимно мемоарните си повестувания, да възпроизвежда сполучливо доловените някога образи и характери, улучвайки най-интимните вътрешни движения, показват ни например скиците на Тановица и на Главчо. При голямата си повест обаче той е имал честолюбие да постигне по-свободно издържани синтетични образи върху фона на българската действителност. Хаджи Генчо има за отправна точка даскал Геро, без да е тъждествен с него във всички странности на нрава си и във всички свои житейски отношения. Същото важи и за дядо Либен — с оглед към реалния прототип, набелязан с някои черти в пътеписите и други бележки на Каравелов. Опитвайки се да постигне живи и занимателни фигури от родната среда и пишейки преди всичко за руските читатели, Каравелов доближава някак домашните лица до прославените Гоголеви герои от онези повести, убеден навярно, че така те ще бъдат по-добре разбрани като правда на един друг, съвършено чужд за русина живот.

Хаджи Генчо е почти напълно отрицателен тип — тип на душевна сухост, педантизъм, самомнение и култ на личния интерес. Макар авторът да ни го представя още в самото начало на поестта като „почтен човек, твърде добър, много учен и разумен“, ясно е от продължението на разказа, че това е условната, саркастично-иронично мислена правда, съвсем не и действителната му характеристика. Защото ние бързо се сродяваме с егоистичната и сурова природа на прочутия селски псалт и даскал, който има грижа само за добрия си апетит, държи се спрямо жена и деца като „персийски шах или димотишки кадия“, става им омразен с деспотизма и капризите си, не доближава дъщеря си, учениците си или чуждите деца, без да ги погали с плесница или пръчка, тиранизира до смърт собствените си синове, проявява плюшкиновска дребнавост в къщния си ред, отмъщава си люто за всяка обида и закачка, дори най-невинната, и всякога гледа да изкористи хитро приятели или съселяни, за да задоволи лакомията си. Нарича ли го авторът въпреки всички противни прояви, старателно изтъкнати, „добрейшо същество“, „голям оракул“, „справедлив човек“, „правдолюбив и достоен“ мъж, той не пропуска да забележи за него, Генчо Кукумявката, че в характера му имало „и твърде лошасти страни“, че за него се говорели „много непохвални неща“, че той страдал от „страст да бъде от всичко недоволен, постоянно да бърбе“ и да дава съвети и когато го не питат. Положителните епитети в случая са само начин да се осмее по контраст лицето и този похват Каравелов дължи не само на собствената си склонност към иронизиране, но и на примера у Гогол, който нарича Иван Иванович „прекрасен човек“, „богомолен човек“, „тънък (в отношенията си) човек“, „почтен мъж“, и все пак го кара да избухва в глупав гняв при най-незначителен повод, като скъсва връзки за нищо и какво дори с неизменния си приятел.

Все гъй твърде пристрасно, отклонявайки се от реалността и подчинявайки рисунъка си на тенденцията към преувеличаване на смеш-

ното в типовете, долавя Каравелов и образа на второто най-важно лице в повестта, дядо Либен. Статично и претрупано той ни очертава — не без предвзетост — дядо Либен като съчетание от противоречиви наклонности, при твърдоглавие и упорство, равни на тези у хаджи Генчо. Дядо Либен е чорбаджия и хайдутин; бегликчия, който знае да печели с труд, но и сподвижник на кърджалии и делибашии в плячкосването; разсипник, който прахосва парите си в шумни веселби, и скъперник в къщи, оставил жена и деца да търпят лишения; деспот спрямо жена си и нежен към сина си, когато трябва да му помогне в сърдечната му тревога. Видимо авторът се възхищава от всичко „рицарско“ у своя праядо, от страстта му за приключения и от предаността му към родното село, от любовта му към великолепието и красотата и от широкото му сърце, готово за прошка. Общо той ни го описва така: „Дядо Либен по своята природа бил човек вятърничав, сърдит и страшен; но в това същото време той имал кротка душа и добро сърце; той понякога бил способен да излезе от себе си и да убие оно-гова, който му противоречи; но в това също време той бил готов да пожертвува и себе си за доброто на ближния си.“ С една дума, дядо Либен печели доста при сравнение с хаджи Генчо, завладявайки въображението ни с волния си дух и откровеността си.

И ето, тези двама старци, добри приятели, се сближават все повече и се разделят най-неочаквано при едно трагикомично недоразумение, точно както у Гогол, само че след едно сватосване и един годеж между дъщерята на хаджи Генчо и сина на Либен Лудомладов. Авторът е в стихията си, когато описва надълго народните обичаи, хубостта на момата, обреди и пожелания при сватуването, селските вярвания и песни, наивните понятия и размишления на планинците овчари или джелепи, тържествения традиционен ред при годявката, с веселбата и хорото накрай. Всичко това той е запомнил добре, всичко това е интимната му цел при повестуването — когато иска да представи родината си в нейната славянска патриархалност, в нейната привлекателна поетическа старина, вдъхновила го за една лична изповед, пак както у Гогол, с възхвала на красотите в природата и в бита на балканския кът. Но повест значи не само хлабаво свързани описания и епизоди, занимателни с пъстротата си, не само преки характеристики на лицата. Тя предполага, изисква безусловно сюжетно развитие, конфликти, драматически перипетии, а Каравелов, който не блести с необходимата при всяко фабулиране творческа концепция, е видимо затруднен да намери цялостната обща представа, обединителната нишка и края на интригата. Напускайки строго реалистичната линия, той попада на един романтичен мотив, подсказан отчасти от любовното приключение на Андрей в Тарас Булба, и кара дядо Либен и сина му Павлин да отвличат хубавата Ълила, дъщеря на хаджи Генчо, пратена от него в някакъв манастир край Самоков. Ако дядо Либен плаче от радост, когато рискуваното предприятие се увенчава с успех и когато вижда светналите от обич лица на младите, сам авторът е не по-малко развълнуван, представяйки си щастието на невинната двойка при една нощна среща. „Не зная — признава той, нарушавайки с лирично отклонение епическия тон, — не зная как ти, милий мой читателю, а аз всичко би променил, всичко би пожертвувал за тоя свят, ако само би можал един час да премина в такова блажено упо-

ние, в каквото се намирал Павлин в оная минута. Не всеки може да каже, че е изпитал такава една минута — не мога да кажа и аз!“ Авторът отреагирва тук един свой незадоволен копнеж, идеализирайки сърдечния роман на своите връстници от някога, пълна противоположност към любовта в извратения културен свят — или най-малко в погръчения Пловдив с неговите покварени кокони. Повестта завършва с примирение между разярените преди старци и с възстановяване на идиличните отношения в двата сродени дома. Атмосферата е прочистена от зли страсти и опасни бури; в селото, в тази откъсната от света средногорска република, се диша отново спокойно.

Срещу всичко светло и пленително в историята на Павлин и Лиля стои мрачното, трагичното в историята на Драган и Слава, в разказа С л а в а. Ние сме пак в Копривщица, пред нас се разгъва битова картина, много по-сбита от предишната, и пак отношенията между две семейства стоят в центъра на интригата. Външно погледнато, не авторът излага случките, а една мома, приятелка на героинята Слава, и този похват, обикнат у Каравелов, улеснява сякаш тона на разказа, освобождавайки го от по-изискана композиция и придавайки му някаква непринуденост. Сюжетно тук се наблюдава простота и единство, без големи епизодични екскурси върху обичаи и социални прояви. Само че по пример на Гогол (Нощ срещу Рождество), авторът намесва към реалистично доловената психология на лицата един фантастично-мистичен елемент, който трябва да извика удивление, изненада. Виновницата на тъжната разруха ни е представена в обаянието на своята здрава, естествена хубост, подчинила едно мъжко сърце и довела го до френезия. Каравелов вижда своите съселяни, копривщенската жена и мома, в някакво особено сияние. Той намира у тях физическо и морално превъзходство, което го изпълва с гордост. Разкошната природа на малкото му отечество би загубила според него твърде много, ако би липсвал най-хубавият ѝ маргарит, жената, у която чарът на лице и стан е свързан с „проста и любеща душа“ и с „високо нравствено величие“, наложило печат и на целия обществен живот. Лилия в Българи от старо време ни е изобразена като „хубаво, пре-хубаво, гиздаво, прегиздаво момиченце“, чертите на което Каравелов изброява без всяка индивидуална отсенка, в условия шаблонен стил и апотеозата на народната песен („лице червеничко и беличко като мак, като кръв с мляко; чернооко и черновеждо — вежди като пиявици; очи като вишни, череши; зъби като маргарит, а снага като фидан в градина“). Все тъй и Слава трябва да си мислим като „голяма хубавица и гиздосия“, с „трендафилови бузици“, очи „като небесната синевина“, „косата и руса, като у горска самовила; а снагата и гънка и висока като пиявица“. Но ако тези белези говорят малко на въображението ни лорати познатото безсилие на подобен език да ни внуши определени видения, в замяна добре е изтъкнато у Слава нещо поблизо до чувствата ни: „Когато се случеше да излезе в неделя на поляната, дето у нас бива всеки празник хоро, тя правеше чудеса.“ Чудесата са кратко загатнати така, че появяването на хубавицата внасяло нямо възмущение у всички ергени: „устата им се затварят, очите им се покриват с мъгла и гърдите им се захващат да се повдигат малко по-високо...“ Колкото и наивно от художествено гледище, това описание е по-оправдано като средство за създаване илюзия, нежели дъл-

гия списък на физиономични и мимични показалци, еднакви за различни лица.

Сюжетът при С л а в а е, казахме, твърде прост. Драган, „най-добро, най-хрисимото, най-умното и най-почитаното ергенче в селото“ (момъкът трябва непременно да бъде сума на всички добродетели, по теорията на Каравелов за една злочеста съдба) е влюбен в Слава, макар тя да има славата на „ленива, неработна и китливо момиче“. По Слава лудеят всички момци, но тя не удостоверява никого с внимание и мисли само за богатия син Драган. Родителите на Драган са против женитбата му с вятърничавата мома която не иска нищо да работи, „която се бои да намокри ръцете си в коритото“; момата обаче прибегва до циганска магия, за да преодолее съпротивата, и сватбата става. Започват скоро свадите между Слава и свекърва ѝ. На укорите от тази, която иска да бъде снаха ѝ като другите прибори и пъргави копривщеници, Слава отговаря троснато: „Не мога, не обичам и не ща да работя!“ Свекърът пък я мъмри: „Ти донесе в къщата ни само зло и сълзи; ти осрами името ни; ти накара всички хора да ни плюят в очите.“ В чудо какво да прави с коравосърдечната и упорита своя жена, която забягва в бащината си къща, Драган търси услугите на билкаря магьосник, гърка Янаки, който обещава да спаси Драгана от страданията и срама му, ако само Драган даде запис с кръвта си, че се задължава да служи на дявола и се отказва от Христа... Слава се завръща, но късно: свекървата умира от огорчение и мъка за сина си, Драган се пропива и в умопомрачението си убива Янаки, след което бива пратен в затвора, дето и попада.

Авторът, който иска да бъде не само поет реалист, но и възпитател на народа, в съгласие с възгледа си за полезното изкуство, заключава: „Ето как върви човеческият живот, без светлина, без разум и без съзнание; ето с какви нечувани страдания, с какви страшни гнусоти и какви ужасни престъпления товари само себе си грубото, неразбраното и невежественото човечество; ето какви невероятни суеверия и предразсъдъци вълнуват заплесневелите и обраслите с глупост умовете... И няма дума, света, чиста и животворна дума, която би разбудила тия страдалци, тия „немошни духом“ и тия „слепи разумом“; няма дума, която би подействувала на тях спасително, ... която би им вдъхнала любов към ближните им, към доброто, към прекрасното и към свещената истина.“ Подчертавайки, в духа на руската народническа литература, дидактическата си тенденция, авторът нарушава епическия стил чрез патетична проповед, която не оставя неизобличени отговорните за грозното положение фактори у нас. Той, който иначе не е скъпял много за черквата и за духовенството, изведнъж се сеща за тях и пита в сатирично негодувание: „А какво правят христовите апостоли, които са обяснати да обяснят на слепците какви трябва да бъдат техните човечески и християнски обязанности? Не питайте ни за тия апостоли. Христовата вяра отдавна вече е станала гол обред, а христовото учение е забравено още преди съборите.“ Разбира се, Каравелов едва ли е намирал правилното обяснение за порока на Слава и за слабоволието на Драган, като стоваря отговорността само върху суеверие и невежество на народната маса и като забравя силата на инстинктите, неподатливи за изкореняване дори и в най-културни среди, дори и при изпълнен обществен дълг от страна на духовенството.

Преувеличава ли той съзнателно порока, за да се изтъкне разрушителната му власт в най-трагична форма, нравоучителната тирада не е в състояние да постигне ни най-малко своето предназначение, ако самата картина, самата история не се наложи убедително на въображението и ума ни. Битовият фон на разказа, загатнат с малко подробности, не отстранява съмнението ни, че конфликтът и страданията са слабо мотивирани психологически и че суеверно-тайнственото е привлечено твърде неуместно за подсилване на развързката.

2

Два битово-социални разказа: Стана и Главчо. — Мрачната история на една изоставена жена. — Епическа основа и нравствен урок. — Страстна защита на „новия човек“, с копнежа му за свобода и напредък. — Бащина сурова воля и упоритост на сина. — За правата на младостта и против семейния деспотизъм. — Повестта Маминото дете. — Естествена научна метода при рисунъка на среда и лица. — Балзак и Салтиков за социалните видове. — Карикатурно преувеличение. — Чорбаджи Нено и Неновица: отрицателни типове, както у Гогол. — Духовен образ и възпитателна система на Неновица. — Как се развива и оформява галеното чедо. — Творческо безсилие на автора. — Извънреден родолюбец: сатира на калугерството и родоотстъпничеството. — Житейската философия на отец Вартоломей. — Публицистът революционер като мним Прогресиист. — „Психологическият аршин“ при хиперболичния рисунък. — Българинът ренегат и покварата в Румъния.

Битово-социален характер носят два разказа на Каравелов от 1874 г. Стана и Главчо, които спадат към най-сполучливите му неща. В тях драмата на една душа е представена живо върху фона на понятия и нрави в народната среда, при подчертана морализаторска тенденция, която не накърнява епическата сила на разказа и не изключва анализата на чувствата. Авторът излиза тук от правдива история, от типове и човешки съдби, наблюдавани някога или добре схванати по сигурни чужди съобщения. Много по-стегнати като композиция, проникновени като участие в нещастие и страдание и лишени от епизодична мудност, която би отслабила напрежението, те ни дават идея за това, какво би бил в състояние да постигне Каравелов като белетрист, ако би имал воля и възможност за съсредоточена работа над своите произведения. Улеснявайки техниката на разказа чрез поставяне на цялото разкритие в устата на близък свидетел (една бабичка, един поп), той придава някаква непринуденост, някаква интимност на беседата, като изнася нещата под ъгъла на виждане и разбиране в самата среда, без да се лишава от правото си да говори под маска, за да развива и своите собствени етически или социални идеи.

Действието на Стана се развива в Свищов, героинята е дъщеря на бедна вдовица, „гиздаво и обично“ момиче, което авторът не ще пропусне да похвали за хубостта му, прибягвайки до баналните си сравнения и преувеличения: „Аз мисля, че ако сърните от Витоша да би погледали на неговите очи, то би трябвало да се засрамят и да захлупят клепачите си; аленият трендафил би трябвало да се засрами от устните ѝ; планинският бук — от гиздостта ѝ; а снегът — от лицето ѝ. А нейната веселост? — Такава невинна веселост имат само ластовиците.“ Но Каравелов не може да се откаже от този тираничен навик да идеализира чрез средствата на блудкавата старовремска романтика.

дори когато е налучкал скъпоценна сюжетна нишка. За щастие в случая този род отклонения в конвенционалната живопис са твърде редки. Важното е, че външна и вътрешна истина са доловени с опитно око и че разказът се развива в бързо темпо при икономия в подробностите и цялост на общата картина.

Нешастино сираче, Стана става жертва на един безсъвестен съблазнител, Герасим („човек, от когото трябва да бяга и живо и мъртво, ... и честно и безчестно“), който я зарязва и забягва в Румъния; тя ражда дете и това ѝ носи срам — в една „благонравна“ среда, жестока в присмеха си; презирана от хората, съкрушена тя напуска града, за да изкарва прехраната си на чуждо място, непозната; детенцето ѝ се удавя в Дунава и мъката ѝ я довежда до лудост; един състрадателен свещеник я утешава и примирява с живота, когато майка, братя, съседи я гледат накриво, злословейки като най-върли врагове; някакъв добър и богат българин я спасява от неволите ѝ, годява се за нея и тя се избавя от страшните си кошмари; но когато Герасим я среща и подиграва цинично, тя в припадък на умопомрачение го напада с нож и го убива; в тиха лудост и превърнала се на жив труп, тя завършва дните си при непрестанна мисъл за гроба на детето си.

Историята е държана в мрачен и песимистичен тон; ни един светъл лъч не прониква в това тъмно царство на грубата действителност; и ако авторът описва веселия гроздобер в Свищов или въвежда като утешител на бедната страдалица една честна християнска душа, свещеника Георги, това се прави, за да изпъкне по-ярко всичко грозно и безутешно в жестоката среда. Проблемата, която от само себе си изпква при такава житейска драма, е изказана наивно чрез думите на бабичката, от чието име се води разказът: „Боже мой, защо ли се е родило на светът това невинно детенце! ... Боже, ти знаеш какви са нашите хора; ти знаеш че тие са лицемерни фарисеи ... Господ обича само гонимото и нещастното, казваше баща ми. Истина ли е така? Нещо ми се не вярва ...“ Съмнение във високия промисъл пред гледката на гибел за невинността и безнаказаност за низостта трови и мисълта на автора. Падението на Стана, причинено не от собствен порочен нагон, а от безсъвестното подмамване, от лъжливи клетви на съблазнителя, не е грях в очите на моралиста; той познава човешката слабост, особено когато тя е последвана от разкаяние, от изкупление чрез бездна люти мъки, и той не може да скрие ни съжалението, ни възмущението си. Съжалението му, милостта му е на страната на онези, които се раждат „да се мъчат, да проливат кървав пот и да търпят всякакви неволи“; възмущението цели хората от разряда на Герасим, „които нямат ни чест, ни съвест, ни добро име“, които са смет („боклук“) на обществото, които се „подиграват с чистото и светлото“ и тласкат към гибел презрените, мнимо провинените и без всяка закрила същества. Макар да внася често своите разсъждения и укори, обикновено като светоглед на един човек от народа, Каравелов не разкъсва епическата канава на разказа си. Той примесва сполучливо картини, сцени, драматични положения с коментар на бабичката разказвачка и ни държи постоянно в очакване, със смяната в положения и самочувствие на героинята. Изцяло историята ни покъртва дълбоко с чисто фактическото и психологическото в нея и ние разбираме защо авторът може да резюмира нравствения си урок в сати-

ричното признание: „Ако Стана да би се попаднала под ноктите на планинските гадина, то и тие би имали малко по-милостиви сърца, но тя живееше между разумни същества, които се молеха Богу, които палеха кандила, които градеха черкви и които се наричаха православни... Ех, хора, хора! Вашата нравствена отрова е по-дълготрайна и от вашия живот, защото тя приминува от поколение в поколение и защото никой не смее да ѝ излезе насреща.“ Да излезе насреща обаче е дълг на писателя хуманист, който не се бои да изобличи злите страсти и предразсъдъци, за да подготви едно по-добро общество. Една благородна душа не може да не възроптае против неправдата, против злото в замисли и дела, против суровостта на средата, като ни вдъхне жива скръб за жертвата ѝ, заедно с презрение към моралните убийци. Как художници като Ибсен или Толстой знаят да използват теми като тази в Стана за своите социално-психологически драми с теза, показват ни „Дивата патица“ на първия и „Силата на мрака“ на втория, гдето поличава голямо майсторство в разкриването на нравствени язви или на страдания при едно дълбоко наранено женско сърце.

Разказа Главчо, държан изцяло в трагично-сатиричен тон, Каравелов започва със сентенциозната мисъл, с правилото, под което спада и конкретният случай: „Оставете всекиго да живее по своята воля; дайте всекиму свобода да мисли и да работи съобразно със своето време; не накарвайте живите и пъргавите да плачат над старите гробове... Оставете всекиго да работи онова, щото му се харесва и щото му е желателно да работи.“ Из индивидуалистично-хуманния си поглед върху разволя на обществото Каравелов се явява тук страстен защитник на „новия човек“ и изобличител на закоравелия консерватизъм, ограничил, смазал ламтежа към независимост и напредък. Главчо, тихо и умно дете, което страни от игрите на съучениците си и цял ден чете книги, сърди учителя си с това, че не иска да помни наизуст катехизиса, истинска „прокиснала гостба“ за него. Възразявали на учителя си: „здравият разум никога не е в състояние да усвои ненужните безсмислици“, Главчо извиква неукротимия гняв на този учител и получава от него безмилостни удари с пръчка по дланите си. Но да го разбираше поне баща му! Колкото Главчо е мек по душа и щедър към бедните, толкова баща му е корав скъперник и тиранин в къщи. „На майка си се е изметнало!“ — говори с укор бащата, който е превърнал добрата и весела в младостта си майка в някакво покорно и пасивно създание, намразило живота и петимно за смърт. Изгонен от училището за непокорство, Главчо получава час по час удари по гърба си от разярения баща и бива принуден да залови абаджийския занаят. И тук същият неуспех. „Жената се учи със суровица, а детето с тояга“, повтаря бащата Пано, станал от ден на ден по-безмилостен и капризен. Главчо напуска бащиния си дом при изчерпано търпение. Пано вади тогава яда си в ругатни и побой над жена си, загубила ум от тъга по сина си. Ако жените в село кълнат бесния Пано, мъжете първенци поддържат правото му да бъде господар в къщата си и само един светогорски духовник се решава да защити невинната страдалица. Между това Главчо успява в чужбина да се замогне и да спечели разположението на чорбаджията си дотам, че става негов зет. За сватбата си той поканва и родителите си. Пано недо-

умява какво да прави, оставайки при лошото си мнение за сина, при сляпото си убеждение, че без тоягата на родителите никое дете не може да преуспее. Накрай, колкото „неговата корава и безжалостна душа“ да се е колебала, той приема да стане сватбата у него. Как ликува Главчо при щастието си, как майката, бащата и съседите изживяват с различни чувства новината, как протича сватбата, при обстановка, завешана от старината, това е набързо и внушително скицирано, без досадни подробности. И ето непредвиденият и тъй естествен за характера на баща и син обрат. В пристъп на дива гордост, на жлъчно раздразнение, Пано говори на сина си, когато този му подава с поклон чаша ракия и чака благословия: „Кланяй се по-ниско!... Ти си длъжен да ми се поклониш до земята седемдесет и, седем пъти и да ме помолиш да те простя за старите грехове.“ Главчо, който е преодолял по-рано всички огорчения, за да зарадва нежната си майка и примири суровия си баща, е смаян от такава безумна воля. У него заговаря упоритостта на характера му и чувството му на лично достойнство. Той проговаря: „Аз не съм крив ни пред Бога, ни пред хората, ни пред баща си. Само грешните искат прощение от светиите.“ Свидетелят, от чието име се води разказът, един поп, забелязва тук: „Аз погледнах към говорещия, и пред мен се изправи оня същия Главчо, който преди тринадесет години се препираше с учителя ни и обвиняваше го за неговите безразсъдства. Същият поглед, същите бръчки на челото, същото изражение на лицето, същата ядовита подсмивка под долната устна!“ Възбуждение между сватовите, напрегнато внимание какво може да стане при тази тъй не на място и не навреме избухнала свада. „Непокорните синове никога не прокопцват“, говорят старите. „Тоя Пано е изгубил и последната капка от ума си“, говорят младите. Старият стои на своето искане, синът се отказва от благословията на баща си, кори го за безмилостното отношение към майка си, за собственото си прогонване... Гневният припадък довежда до смъртен удар, Пано издъхва неочаквано. Главчо напуска с невестата си тутакси градеца. „И такъв инат не съм виждал, казваше един от чорбаджиите. Единът умря от зло, а другият остави тялото на баща си и побягна! — Крушата не пада далеч от корена си, казваше един от поповете.“ Тая фаталистична философия на обществената среда, която не иска да види — покрай твърдостта на два характера — истинската нравствена отговорност, не е в съгласие с прояснения и критичен поглед на автора. И той я е осъдил вече предварително в началото на разказа, гдето енергично отстоява идеята за правото на младостта да живее по свой начин, да търси щастието си не в ръждивите предписания на старото време, а в борбата за разумно осмисляне на личните наклонности. Против семейния деспотизъм и против рутинното школно възпитание у нас насочва и тук стрелите си повествувателят педагог.

Преходът от двата хубави етюда към един трети от година по-късно (1875), пак битово-социален, повестта *Маминото дете*, означава крачка назад в разказвателното изкуство на Каравелов, въпреки видимото старание за натуралистична картина от по-широк мащаб и за „научно“ обоснована психологическа характеристика. Авторът стои тук под силното впечатление на своите естественонаучни занимания и трябва само да четем статията му в *Знание* „Из физио-

логията“, редом с която върви и повестта му, за да разберем зашто той иска да изобрази героите си, чорбаджи Нено, Неновица и сина им, като ги „разложи и изследва химически, анатомически и исторически“. Задачата тук е поставена в зависимост от идеите за човешкия организъм, развити в тази статия — от идеята например, че тялото представлява някаква „чудна фабрика“, чийто механизъм на хранене е „чисто химически процес“, или от идеята, че „горделивото създание, което има безумно и смешно самолюбие да се нарича цар на природата“, човекът, черпи тъкмо от тази природа всичкия материал на своя строеж и ръст, който материал непрестанно ѝ се връща, до самото издъхване на организма. Внасяйки малко литература в сухата и строга наука, Каравелов говори за Шекспировите Хамлет и Жулиета, с плътта на които един ден хората щели да си замазват бърчите, говори и за онази надменна хубавица, която не допускала да падне прашец на тялото ѝ, без да знае, че „това тяло е съставено от червеци, от гнили вещества и от смърдливи газове“, без да подозира, че от „алените ѝ устици“ ще поникне цял сноп коприва, а от костите ѝ ще се образува вар, с която внуците ѝ ще белосват къщата си... Мине ли от тези хладно-иронични наблюдения и от теорията към поетически въобразената действителност, Каравелов помни научната си метода и иска да я използва за разгадаване на обществената и личната психология. Той пише в повестта си:

„На тоя свят съществуват голямо множество чудни и непостижими личности. Гледаш ги — няма нищо, разгръщаш ги — не видиш нищо, говориш с тях — не излиза нищо, анализираш ги — не намираш нищо, но съпото щастие се търкаля над тях, пияната съдбина пръска между тях своите дарове и награждава ги с изобилие, а шантавите случаи им кукуригат на прага всяка заран и всяка вечер. Чудно! Един от тия щастливи или случайни херои е бил и Нено чорбаджи. За да си обясним как тоя ограничен и слабохарактерен човек е успял да наdoi толкова голямо количество злато и сребро, ние сме длъжни да потърсим из природата някое сравнение, защото ни един важен психологически въпрос не може да бъде решен вярно и правилно без съдействието на естествените закони.“ И Каравелов привежда случая с камъчето, попаднало в река Тунджа, което се търкаляло от Калофер до Казанлък, без да срещне спънка и да пострада. „Някой човек, мисли той, който по вашето мнение не е бил способен да напои нито циганско магаре“, успява, печелейки малко по малко и скъпвайки придобитото, да стане „богат, важен, горделив, знатен, славен и прославен чорбаджия“. Така се случило и с Нена, когото аристократията наричала Кир Нено, демокрацията — Нено чорбаджи, а средните — челебият. На двайсет и пет годишната си възраст той е имал повече от сто хиляди гроша чисти пари, а в онова време, за което ви разказвам, на тая сума са завиждали даже и пловдивските бегликини.“

Каравелов догонва при своите портрети научни и морални цели; той иска — сякаш като Балзак, в неговите „Сцени от провинциалния живот“ — да схване хорските пороци, страсти, интереси, сметки, честолюбия, като ги сведе към техните първопричини и като покаже пораженията им върху обществото. Но Балзак не само наблюдава, но и измисля; той се домогва до типизиране на индивидите, т. е. до характеристика на социалните видове, които по много белези му напомнят зоологическите видове. Той пише веднаж на Жорж Санд: „Вулгарните същества ме интересуват повече, отколкото Вас; аз ги увеличавам, аз ги идеализирам в противоположен смисъл, в тяхната грозота или глупост. Аз предавам на тяхната грозота страшни или карикатурни размери.“ Не зная дали Каравелов се е запознал с теорията и с практиката на Балзак — някакво влияние от автора на Човешката

комедия тук не се долавя, — но странно е съвпадението на тези схващания на големия френски реалист, наполовина естествоизпитател, наполовина романтик и фантаст, с намеренията и вкусовете на нашия битописец, който също гледа на лицата си в една ниска среда като на зоологически същества и ги скицира и осмива тъкмо в това им качество, изпадайки по правило в шарж, както при памфлетите си. Тук и там той стои видимо под влиянието на Салтиков, който вижда героите си през увеличителното стъкло на протесково-карикатурното изображение.

Как са представени напр. Нено и Неновица? Препоръчвайки ни да обръщаме внимание, когато се възхищаваме от прелестите на природата, от майската пролет напр., да не забравяме и „млекопитаещото се царство, Евините синове и дъщери“, Каравелов ни описва Нено чорбаджи, както той почива в трендафиловата си градина, под една круша.

Ние виждаме „две лебеници, ... които представлявали едносъщност и неразделност“, така че „едната лебеница, която била твърде голяма и малко продълговата, седяла на черджето, а другата, която била малка и туплеста, седяла на първата лебеница“, образувайки едно „мазно тяло, което се наричало Нено чорбаджи“. Трупината била облечена в копринена риза и ленени гащи, а главата била покрита с бял фес. „Голямата лебеница се повдигала нагоре и отпусчала се надолу твърде затруднително, а когато произходило това, то на малката лебеница се отваряла някаква си дупка, над която стърчели две дълги бяло-черни урезалки козина, поимала и изпускала въздух и клопкала така поетично, чегато в голямата лебеница се намираща цял вулкан. Но малката лебеница имала още две преимущества: на нея стърчали три червени подлоги, които носили название уши и нос, и две черни точки, които в общежитието се наричат очи, а по манастирите — светили. Изведнаж черните точки, които до това време били сънливи, шавнали насам-нататък и из дупката изкопнали няколко потока лава, между които се зачули следующите думи...“

Това е физическият образ на героя. Героинята съпруга не се различава от него в своята чисто вегетативна природа. Тя ни е представена като „нещо, което имало голямо сходство с ония двоеноги животни, ... които се угояват за Коледа...“ И авторът, който толкова държи на натуралистичните си саркастични сравнения, продължава:

„Когато Неновата половина душа седнала до дясното коляно на своя съпруг, то изпуснала две доволно силни издъхания, които имали извънредно сходство с издъханията на ония животни, за които аз говорих вече в първата глава, или с издъханията на ония присноблажени калугери, които са имали щастие да изядат една ока фасул, един сахан с джуркан боб (полян отгоре с една добра порция дървено масло) и три литри шаранова риба, и да изпият две оки бяло и една ока червено вино. Из всичко се виждало, че гениалната икономка не обича големите горещини, от които нейното мазно тяло изпуснало голямо количество пот...“

Авторът не се стеснява да приведе и други подобни подробности, за да възбуди отвращение от всичко животинско на чорбаджииската порода, следвайки в тази точка на изображението авторитетната за него метода на Гогол. Защото и Гогол обича понякога да сравнява в разказите си и в *Мъртви* души и своите отрицателни типове с неща от неодухотворения и от животинския свят.⁷ Каравелов е възприел похвата на руския реалист още в *Българи от старо време*, гдето хаджи Генчо и дядо Либен са характеризирани тъкмо под този живописно-комичен ъгъл на гледане. Но той отива много по-далеч, отколкото майстора си, прекалява, когато се увлича — подобно на Салтиков — да карикатури и жигосва жлъчно омразните социални ви-

дове, било чорбаджии грабителите, било продажни и тъпи журналисти, било калугери тунейдци или „учители крави“. Духовната характеристика, дошла да допълни физиологичното и физиономичното, не се отличава много в бруталността си от тези външни снимки. Безпомощен да ни даде психологически правдиви и тънки характеристики, въпреки „анатомическите“ си операции, Каравелов се задоволява с общи указания за склонности и морал, така че Неновица например ни се посочва като чорбаджийка, която има за ръководно правило в живота, за религия, наследена от бащи и деди, на която се робува безусловно, убеждението: „Трябва да се внася, а не да се изнася.“ Тази теория добива най-различни приложения, при спазване на основния нагон: „да спечелим“. Каравелов пише за Неновица:

„Нейното хубавичко и мазничко лице е било почти всякога сериозно, мълчаливо, навъсено и замислено само за това, защото в главата ѝ са се въртели важни въпроси, като напр. колко сол да се тури в зелето, как трябва да се съхраняват пресни яйца, с какви способности да се изпроси още едно гърненце, как да се умалят домашните разноски... С една дума, главата на Неновата жена и ден и нощ прела и тъкала само за три жизнени начала: да не излезе из къщата им онова, що би могло да остане в нея; да се не дават двацет и осем пари, когато могат да се дадат двацет и седем; да се не доплаща или съвсем да се не плаща на ония, които не могат да ни накарат насилно да им платим... Ако Нено плащал някому дълга си, то неговата съпруга искрено съжалявала, че това се е случвало действително... В нейната глава доволно често се въртели такива мисли: добро би било да не плащаме на работниците. Сяка година би ни оставали по десет хиляди гроша... А нам всеки трябва да плаща... Ако аз да би намерила на пътя сто хиляди гроша, то бих ги скрила и никому не бих ги показала. Нека седат закопани в градината... А ако намеря пръстен?... Него ще да го продам... И множество още зрели и практически мисли се провирали през мозъка на тая знаменита жена, ако тоя процес и да произходил без възмущение, без страстни увлечения и без напразни разговори, защото спокойствието и тишината са седели вече доволно яко на своите престони.“

Показвайки и други някои способности за увеличаване на богатството чрез икономии, Каравелов кара „знаменитата“ жена (епитети като този, както и други подобни, напр. „важни въпроси“, „зрели мисли“ и т. н., дават ироничния тон на характеристиката) да принуди Нено да не пуши скъп тютюн и да не пие скъпо вино, когато има по-евтини, и да спечели така една „блестяща“ победа, каквато не били удържали ни Наполеон, ни Атила... Но тя спечелва такава победа и над себе си, като пренебрегва скъпото облекло и тоалета си и започва — след раждането на сина си — да ходи неопрана и несресана, само за да подсили пестенето, за голямо удоволствие на Нено, който мислел вече само за спокойствието и надебеляването си. Взела връх над мъжа си, Неновица взема в ръце и възпитанието на детето си, галения Николчо, като се постаравала да му внуши „една, изключително една идея, че всеки разумен човек е обязан да разбогатее и да има много, защото сиромашията не чини нито калпав грош“. Резултатът от това възпитание? Каравелов изпреваря развоя на събитията, за да разсъждава през устата на баба Ерина, добре запознатата с живота в Неновата къща клюкарка, прочута като разказвачка на „съблазнителни истории“ от казанлъшката хроника:

„Какво не прави галенето! Аз мисля, че от него няма да се роди ни сухо, ни сурово. Ако не се удави нейде, то ще бъде обесен... Умните хора казват, че попските синове са дяволски унуки, а аз ще да ви кажа, че чорбаджийските синове могат да турят под петата си и унука на дядо ви сатана. Кой ходи из града да чапканува? — Чорбаджийските синове. Кой закача младите калугерки и кой пре-

скача манастирските дувари? — Чорбаджийските синове. Кой се килка пиян по кръчмите и кой спи по кавенетата? — Чорбаджийските синове.“

Баба Ерина се оказва добър пророк и Каравелов може в съгласие с нея да ни изложи кариерата на „мамино детенце“, отгледано от баща и майка с познатите им идеи за смисъл и цел на живота. Детето обаче не наследява „добродетелите“ на родителите си, на тези две „лоеве сърца“; защото ако те клонят все повече към спокойно вегетиране, то ламти за приключения, а ако те обичат да трупат богатства, то знае само да разпилява спестеното. Привикнат от майка си да пие още в детинство казанлъшката гюлова ракия (и с нейната възхвала започва Каравелов повестта си), Николчо дружи с градските хаймани, които „яли да пият и живели да пият“, краде бащините си скрити пари, за да задоволява прищевките си, води безделнишки и развратен живот, „презира сиромасите и честните работници, които живеят със своя пот и които не умеят да ядат на готово“, върви към пълно опропастяване, погубвайки и баща си, чиито последни пари ограбва, и момата, за която се годи и която напуска, и жената, за която се венчава, като забягва в Румъния и заживява с една циганка... „Нравствените принципи на казанлъшката патриархалност“ са довели разюздания син до крайното човешко падение.

Повестта е замислена като критика на чорбаджийското съсловие, отречено от новия живот, на чорбаджийските нрави, противни на разума и на здравия обществен морал, тя иска да изобрази нагледно вредното влияние на една порочна възпитателна система. Разкриване на характерите и развой на сюжета вървят на скокове, прекъсвани от разсъждения на автора и от епизоди, които нямат пряка връзка с главното действие. Несъмненото безсилие да се овладее и епическата техника и психологическата мотивировка говори за прибързана и неконтролирана от строго художествено съзнание работа в случая, както е често у Каравелов. Недостигът от точни наблюдения (не случайно той прибегва в описанията си и в безпощадната си песимистична анализа до заемки от „пееца на различниците“, Глеб Успенски)⁸ обуславя бледното изображение на главните лица, при което, за да ни убеди в реалността им, авторът прибегва до излишни уверения за достоверността на разказа, както и до пресилени комични осветления.⁹

Повестта образува част от редицата „Три картини из българския живот“, в която влизат още разказите *Извънреден родолюбец* и *Прогреси ст.* Обединителна нишка тук е антисоциалното и гибелно възпитание на лицата, взети от разни домашни среди, лица, еднакво попаднали в румънската столица, за да завършат там своя пълен отказ от всичко душевно-чисто и българско. *Извънреден родолюбец* представя може би най-острата сатира против калугерството и родоотстъпничеството, която е писана от Каравелов. Тук той е излял непреодолимата си омраза към черното духовенство у нас, впускайки се в страстна филипика — публицистично, не художествено държана, — и повтаряйки в сбит очерк разхвърляните отделно, особено в памфлетите си, обвинения в изневяра към религия, човештина и народ на манастирските обитатели, пренесли своите долни интриги или апетити и в обществото. Описвайки еволюцията на Христовите служители от времето на ранното им аскетическо и хуманно подвижничество до късното им превръщане в поклонници на грубия егоизъм, „на

най-калния духовен разврат и на най-безчовечните страсти“; убеждавайки ни, че „ни една секта, ни един тиранин, ни една каста не е употребляла такива варварски и безчовечни средства против нещастното човечество, каквото е употребляло духовенството да удържи своята власт“, Каравелов се спира на ролята, която е играло фенерското духовенство в Румъния, като заразява и българските калугери със своето безчестие. Отец Вартоломей, някогашно селянче от Дряново, идва при чичо си Акакий в Букурещ и бързо усвоява лукавата му калугерска премъдрост, която се свежда към началата:

„Парата е всичко на тоя свят. Тя дава на глупавия — ум, на тъпия — хитрост, ... на лудия — добро положение, на развращения — святост и пр. Златото подновява даже и най-ръждивото желязо. Втората човеческа добродетел е скритността. Умният човек не трябва да има нито искрени приятели, нито искрено любими приятелки... Не харчи на вятъра. Ако видиш, че някое народно дело може да ти принесе хиляда желтъци, то можеш да похарчиш половината за народни цели... Който желае да бъде човек и да проживее на тоя свят щастливо, той трябва да избие из главата си всяка една фантазия, която му не принася съществена полза. Човеколюбивите идеи, които се проповядват днес даже и от джелатите, не са нищо друго, освен „стани бабо да седна“; религията не е нищо друго, освен разкошен накит...; народността е или ефимерна мода, или действително средство, което се употребява за благоденствието на Петра или Павла; най-после, славолубието, честолюбието, честността, твърдият характер и постоянството не са нищо друго, освен празни мечти, от които ни душата, ни тялото нямат съществена полза. Умният човек е длъжен да живее съобразно с обстоятелствата. Ако имаш полза от вярата, то стани религиозен човек; ако имаш добри доходи от народността, то стани патриотин; а ако видиш, че и едната и другата са добри крави, то дой и двете.“

Вартоломей следва тази програма, с циничната ѝ житейска философия, прилага я последователно, става с фанариотите фанариот, а после, „съобразно с времето“, враг на цариградския патриарх и яростен румънски патриот, лавирайки хитро между либерални чокои и лицемерни демократи и добре гледан от двете партии. Българщината си той е забравил дотолкова, че когато след години идва при него вуйчо му Недялко, той не го приема под предлог, че е болен; а когато покъсно пристига и сестра му с децата си, той заявява на слугата си: „Аз нямам никаква сестра“, а на самата си сестра, на която не позволява дори да се докосне до него: „Калугерите нямат ни рода, ни роднина, тяхната душа е посвещена само на Бога“. Отреклият се от рода си и от роднини оставя тази сестра без всякаква помощ, така че дъщерите ѝ „дълго време живели от своите красоти, които тие продавали всекиму“. Повестта се завършва с жестоко ироничните думи: „Ето как е живял нашият извънреден патриотин, комуто човечеството отдавна вече би трябвало да въздигне безсмъртен паметник.“

Сатирата тук, несмекчена с никаква положителна черта у егоиста родоотстъпник, има пред вид личности от букурещката българска емиграция, бичувана тъй често от Каравелов в статиите и фейлетоните му, посветени на „Добродетелната дружина“. Това са онези чорбаджии и владици в Букурещ, прилични на разните „дъонмета“ в България, които, „когато българското име се произнасяше с презрение, когато от българската кръв се хранеха различни кърлежи, ... обръщаха гърбовете си към своите еднородни братя и стараеха се да ги заровят по-дълбоко в калта“, а щом българският народ възкръсва и започва да дири правата си, идват при него, за да заявят, по сметка: „И ние сме българи!“ Авторът се провиква във фейлетон, посветен на

Колони, Протич и Панарет Рашев: „Идете по дяволите със своите пари, със своите съвети и със своите предводителства... Не трябва да ви дават ни вашите пари, ни вашите фанариотски кратуни, защото умните хора не наливат зехтин в катраника!“¹⁰ Разказът не се различава по език, по фабулистика, по открита тенденция и сарказъм от памфлета, въпреки опита да се даде индивидуален облик на типа с атрофирано нравствено и национално съзнание. Възмущението не е позволило на Каравелов да погледне на отрицателната фигура с повече хумор, за да постигне такава правдива картина, каквато намираме в очерка на Алеко Константинов от 1894 г. с подобен сюжет: Пази боже сляпо да прогледа.

Един двойник на Вартоломей ни е представен в разказа Прогресист. Тук се има пред вид определена историческа личност, публицистът революционер Иван Касабов, на когото са посветени много места от памфлетите Знаеш ли ти кои сме? В броя на Свобода от 18 ноември 1872 г. Касабов е осмян по повод на съобщението в румънския държавен вестник „Монитор“, че бил приел румънско поданство по силата на своето уж румънско потекло. „Ние, пише Каравелов, познаваме множество лясковски градинари, но ни един от тях не ни е казал досега, че в това село живеят румъни... Но, както и да е, но лорд Касабиян днес се вече кланя на трето божество, т. е. тойменява трети път знамето си, народността си, религията си и козината си. Най-напред то беше българин и хранеше се с български пари; после стана дуалист и хранеше се с тристатях лири; а най-после стана лорд Касабиян, за да продаде и румъните... Погледайте сега, какви хора са защищали българските интереси и какви умове са правили партии!“ Следвайки действителните превращения на лясковския „прогресист“, но окарикатурвайки личността му, като прилага към нея познатия си хиперболичен „психологически аршин“, ¹¹ Каравелов излага в бързо темпо, в издържан формално цялостен етюд и в ненарушено никъде саркастично осветление благодарния за сатира тип. Калугерът отец Герасим препоръчал на лясковчани да изпратят да се изучи някое по-разумно дете в чужбина, за да стане селски учител и пръска полезна просвета всред народа. Лясковчани се съгласили и изборът им паднал върху Иванчо Чучулигата, който умее да се показва низкопоклонен пред старците, хрисим пред жените и безсловесен пред поповете. Иван бил изпратен да се учи в Белград. Спечелил тук някакво повърхностно образование, той склонил съселяните си да го издържат за висше образование във Виена. Тук някои чехи го научили „да носи очила, висока капела и французко брадле... и да заприлича на голям човек“.

Въоръжен с толкова много знания, Иван потърсил по-широко поле за дейност, понеже отечеството му се виждало малко и твърде изостанало. „Румъния и румънските българи, които търпят между себе си даже и такива учени, каквито са напр. браилските философи и редактори, мамели лясковския философ дотолкова апетитно, чегато тяхното кърмиле се е раздавало даже и на най-безполезните добичета.“ В Букурещ чорбаджиите го избрали за редактор на вестника си и той успял за късо време да смая дори и противниците си, макар те да долавяли във всеки ред на вестника му как хитро прикривал той своето нищожество „с гръмогласни изражения и с всевъзможни меру-

дии“. Но Иван обичал да живее охолно и патроните му се видели в чудо от прахосничеството на средствата им за вестника. Разбрал, че тук не може да очаква нищо повече, той подмамил други българи, някои от тях със съмнителна честност, да му дойдат на помощ. И с получените стотици жълтици той се обзавел богато. Намисляйки да се жени, Иван спрял очи на мома в едно от онези български семейства, които криели своето произхождение и се мъчели да докажат на всички, че „несъмнено произхождат от племето на Катон и че дядовете им са носили байрака на Траяна“. Оженен, той се видял излъган в надеждите си за разкошен живот, както жена му пък се разочаровала от неговата „пустота в литературно и дипломатическо-философско отношение“. Скоро той станал роб на жена си и за да ѝ угоди донякъде поне, почнал да хули потеклото и рода си. „Българите нямат нито честност, нито самолюбие, нито самоуважение, нито твърда воля, нито здрав разум, нито сърце и душа. Мога ли аз да очаквам от подобен народ любов и почитание...? Мога ли аз да го накарам да напусне своите варварски обичаи, когато той се хвали с тях и уважава ги като светини?“ И по заповед на жена си Иван Чучулигата се преименувал на Ион Чучулигано и престанал да говори български, да се занимава с български работи и да приема българи в къщата си, дори ако те биха били баща му и майка му. Майка му наистина дошла след време с едно от децата си да види пораслото си чедо, но то не пожелало дори да се срещне с нея, а снаха ѝ я изхокала и пратила да иде, откъдето е дошла. Една чужда, състрадателна жена подслонила нещастницата, говорейки ѝ: „Развалила се е влашката земя. Синът не почита майка си, дъщерята не ще да живее с мъжа си, жената не гледа децата си, мъжът се разхожда по улиците с любовницата си, бащата не ще да види децата си, снахата изпъжда свекърва си, зетят изяжда зестрата на жената си и изпровожда я при родителите ѝ — всичко е тръгнало наопаки.“

Държаната в най-остър памфлетен тон характеристика не остава да се пожелае нищо повече като критика над обществената поквара в Румъния и над българските ренегати с безкомпромисен егоизъм. Никакъв светъл лъч, никаква черта на хуманност, на алтруизъм не смекчава тъмните багри на образа и вече това намалява художествената внушителност на житейската история и на типа. Против Каравелов като крайно тенденциозен сатирик и непридирчив фабулист говори и обстоятелството, че за епилог на трите очерка с общо заглавие служи едно Обяснение на края, гдето е посочена в резюме развързката на съответната интрига. Николчо, откак загубил и последната капка срам, намира успокоение при своята циганка; Вартоломей бива тържествено погребан (след като е „наградил земята с достатъчно количество амиак“), поради богатото си наследство, от което роднините му не виждат нищо; а Ион, смирен окончателно в честолюбието си, бива приет със закон, гласуван от камарата, за румънски гражданин. Трагикомедията на ренегатите завършва с жлъчния смях на автора, затулил дълбокото му страдание. Една от епиграмите в „Чемерика“ на Кирил Христов за този род окаяници гласи: „Покривай, че плачи, откривай, че храчи.“

Повестта Хаджи Ничо, като сатирична биография на Хр. Георгиев — Грубо реалистично и крайно тенденциозно изображение на един партнен противник. — Егоизмът в обществената дейност. — Външен и духовен лик на героя. — Разказ и анализа при характеристиката. — Оптиката на белетриста и публициста. — Ничо и революционното движение. — Памфлетно изобличение, при сатиричен патос. — Апотеоза на младежката енергия в борбата за истината и напредъка. — По стъпките на Херцен и Чернишевски. — Комичен шарж и язвителен език.

Много по-интересно и по-подробно, отколкото в тези два разказа е представена една друга разновидност на „извънредния родолюбец“ и на „прогресиста“ в повестта Хаджи Ничо от 1870 г. Тук Каравелов се опитва да очертае в по-голяма пълнота, въз основа на обилен фактически материал и на лични проучвания, биографията и духовния портрет на добре известния водач на старата българска партия в Букурещ Христо Георгиев. Действителност и измислица се преплитат в случая по странен начин, но така, че да се схване изведнаж от досетливия читател на времето кого има авторът наум, като прицелна точка на сатирическия си рисунок. Намерението е да не се копира всичко от натура, а да се украсят образ и биография с ред въобразени черти, които освобождават автора от отговорността да е окарикутирал и очернил определена личност. Намирайки се от самото си доближаване до честолюбивия и енергичен букурещки първенец и до края на живота му в 1872 г. в непрестанна опозиция към него, Каравелов е подмятал в безброй статии на вестника си, чрез изобличения и страстна полемика, греховете и престъпленията му спрямо народното дело. Памфлетите си той увенчава накрай с една повед, която трябва да бъде сума на обвиненията и окончателна унищожителна присъда. Ако в Прогресист нашият публицист от революционния лагер е жигосвал одного от по-малко опасните си противници, Касабов, в Хаджи Ничо той си е поставял за задача да демаскира и направи невъзможен като шеф на консервативната група авторитетния пред филистерите и добре гледания от руското дипломатическо агентство в Букурещ представител на русофилското противореволуционно течение всред емиграцията. Големият враг е изисквал по-радикален отпор, еднакво и в политическия печат, и в белетристиката, дошла да популяризира социални и национални лозунги, скъпи за партията на Каравелов. Последният не изневерява и тук на грубо-тенденциозното си реалистично изкуство, само че този път повествувателният елемент е по-богато застъпен и образът схванат в сложността на всичките си духовни особености. И сега сарказмът дава тон на характеристиката, целейки да отнеме всяка сянка от нравствено достойнство и от право на обществено признание за издъно отрицателния тип. Каравелов не се отказва от субективния си подход, като посочи защо е избрал за предмет на физиологическия и психологическия си етюд тъкмо хаджи Ничо и как се проявява в „най-ярка и най-гола форма“ основното качество на героя му — егоизмът, особено егоистичното отношение към обществените интереси.

Ние се запознаваме първо с външния образ на хаджи Ничо. Авторът започва разказа си с въпроса: „Защо и за какво е на света Хаджи Ничо?“, и добавя: „Но преди да захвана да отговарям на това питане, аз трябва да кажа кой е хаджи Ничо и из кой клас на

животните той принадлежи по зоологията.“ Ясно е веднага: към дефиницията си на този социален вид Каравелов пристъпва с нескривано предубеждение, а не с художествена обективност, която задължава да не се забравя малкото или многото неззоологическо в него. Външният портрет е такъв:

„Хаджи Ничо е човек благочестиви, намусен, намръждени, величествени, с една дума, човек чорбаджийствени. Лицето му прилича на пълна месечина, каквато се тя показва на смъртните хора на тринайсетия ден после своето рождение: лице светло, лъскаво, мазно и червеникаво, а главното достойнство на това лице е да се потее зиме и лете. Но да не помислите, че тоя пот се лее от стъкления образ на Хаджи Нича от физически усилия или от тежки работи. — Не, тая пот се търкаля по Ничовото лице от рахатлък и от мас. Ничевите очета са подпухнали от лой, веждите му са гъсти, бойът му е среден, чувството голямо и валчесто, и въобще всичката негова фигура представлява нещо сито и щастливо, мазно и доволно, гладко и набито. Подобни хора, както и подобни котарацци, можете да видите само в твърде богатите къщи, в манастирските готварници и между докторите и селските чорбаджии. Но често се случва, щото и касапите, по някакви си невидими съдби, имат такива същи физиономии. С една дума, физическите негови красоти се определят твърде просто: махнете му главата и ще остане една квадратна маса, която е съставена от лой и крехтина.“

Пред нас стои втори чорбаджи Нено, съставеният от две „лебеници“ човек, приличен на котарак и типичен образ на български първенец паразит. Но многото общо прикрива тук конкретното частно. За да ни загатне последното, авторът продължава така духовната характеристика на героя си. Хаджи Ничо е важен пред подчинените си, без усмивка и без евангелска кротост; весел и „сладкообразен“ пред равните на себе си (равни по паричен ценз, разбира се); ням и послушен пред силните, напр. пред чуждия консул, който би му казал, че българите трябва да се преселят на месечината (намек за участието на Хр. Георгиев в руския проект за изселване на българите в Русия, проект, порицан смело от Раковски). Макар и търговец, хаджи Ничо обича страстно политиката, мисли се с големи способности по нея, говори самоуверено за най-важните европейски събития и лица, като че е Бисмарк. Но повече от политиката той обича парите и тях той печели било като сътрудници на онзи консул в аферата с българското изселване, така че две трети от отпуснатите за целта руски пари отиват в касата му; било като държи той в касата си капиталите, събрани за строеж на някоя черква или на някое училище, за да остане нещо и лично за него...

Но авторът е обещал да говори първо за произхода на героя си и той пристъпва след горното отклонение към биографията му.*

* За оногова, който би желал да проследи транспозицията на житейската правда в поетическа картина, не е безинтересно да узнае нещо от положително засвидетелствуваното при търговската кариера на Христо Георгиев (1824—1872) и на брата му Евлогий (1819—1897), познатия дарител.¹²

Родени в Карлово и останали рано сираци, те се учили при елиниста Райно Попович, при което по-старият брат Евлогий бил през 1835 г. на учение в Пловдив, а през 1836 г. замествал временно учителя си в Карлово. Година по-късно Евлогий заминал за Румъния, където през 1842 г. отишъл и Христо. И двамата там се загорили с търговия, и то работейки с братята на майка си — Христо, Никола и Иван Пулиев. Основател на търговската къща бил Тодор Пулюоглу, карловски чорбаджия, който в началото на XIX в. търгувал с производството на местните еснафи и земеделци, закупувайки обработени кожи, шаячни дрехи, гайтан, памук, орнз и т. н. и изпращайки ги с керван до Свищов, а оттам по Дунава за Браила и Галац. Когато през 1839 г. Тодор Пулиев починал, работата му поели тримата

Хаджи Ничо бил от цинцарско потекло, родил се в Карлово, где-то баща му, кръчмар и бакалин, бил дошъл от село. До седемгодишна възраст го възпитавала майка му, т. е. оставяла го да играе между прасетата, кучетата и кокошките. Оттогава „великият човек“ се научил да подражава на гласа им, а също и да краде чуждите гъски и мисирки, както го учела майка му. Когато постъпил във взаимното училище, най-много обикнал гръцкия език и аритметиката, т. е. предметите, които според учителя му водели най-сигурно към забогатяване. Другарите на Ничо го отбягвали: по-богатите и охранените, понеже бил сиромаш, лукав, зъл, завистлив и крадлив; а по-бедните и слабите, понеже ги биел по тамерлановски. Ничо станал шпионин на учителя си и това още повече озлобило другарите му към него. Но той рано разбрал, че ако се учи добре, ще избегне наказанията и ще вземе преднина. И така бързо се издигнал да стане надзирател в основното училище и подидаскал в гимназията, при което, като се откупвали виновните ученици от него с малки вноски за т. нар. вули, той успял да си спести и някаква сума. „Ничо бил чист сарафин и способен търговец още от детинството си.“

Каравелов описва по личен опит учебната метода и практика от 40-те години на XIX в. После той ни запознава с първото замогване на героя си, слуга в бакалския дюкян на вуйчо си, гдето крадял по нещо при мерене и продаване. След пет години Ничо открил вече собствено дюкянче с разни селски стоки, а научил се също да купува и препродава коне и волове, някои от тях хайдушки заграбвани

му сина. Те влезли в съдружие с Евлогий и Христо Георгиеви, първият от които се установил в Галац, а вторият в Букурещ като представители на общата фирма. През 1843 г. фирмата е регистрирала с редовни договори основния си капитал: 210 000 гроша братя Пуливи и 77 000 гроша братя Георгиеви. Три години по-късно общият капитал е нараснал на 483 700 гроша.

Бързо търговските и финансовите сделки на пъргавите и способни карловци се разрасли до степен да стане фирмата им една от най-солидните в Румъния. „Тон и темп на цялото предприятие давал безспорно Христо Георгиев. По всичко личи, че той е бил най-надареният и най-енергичният търговец в съдружието“ (Хр. Гандев). Той поддържал най-редовно счетоводство, събирал необходимите търговски сведения, водел кореспонденцията с карловската кантора, следил за пазарните цени и за паричните курсове, грижел се за поръчката на стоки и за транспорта им, за качествата и опаковката им и т. н. През 60-те години износни артикули са били: ориз, памук, вълна, коприна, прежда, гайтани, аби, шаячни дрехи, басма, кожухарски стоки, обработени и необработени кожи, чорапи от вълна, анасон, восък, орехово масло, лой, червиш, бадеми и др. Търговията в България със закупуване се простирала до Сяр и Солун, дори до Цариград, където през 1858 г. фирмата е имала депозирани 500 000 гроша. Борбата, която са водили съдружниците за отстояване на интересите си в трудни политически времена и при засилена конкуренция от Запад им е коствала много енергия, при което особено изпъквали съобразителността и авторитетът на Хр. Георгиев. След смъртта му Евлогий напуснал Галац и поел в Букурещ ръководството на търговията и банкерството, при разширени връзки с Марсилия, Лондон и други европейски центрове на колониал, както и при експлоатация на мушини във Влашко, взети под наем. Евлогий е управлявал от Букурещ и клоновете на фирмата в Браила и Галац (в Браила е ставало товаренето на кораби с жито). Владеейки румънски, гръцки и немски език, той смогва да се справи успешно със сложните операции и да натрупа голямо богатство въпреки значителните си благодения за хуманни и народополезни цели, най-крупното от които — шест милиона лева — е било посмъртното му дарение за основаване „едно висше училище“ в отечеството му, в което „научните предмети... да бъдат преимуществено от положителните науки с приложение към индустрията“ (завещание от 1882 г.).

от продавачите. Последното не смушавало Ничо; той „богатеял и богатеял и твърде скоро станал голям търговец; а на душата му се събирал грях след грях, подлост след подлост и гнусавина след гнусавина“. Внасяйки дълги разсъждения върху нрави и понятия на едно общество, което е наблюдавал сам някога, Каравелов довършва разказа си за учебния период от живота на Ничо, като излага как младото търговче ограбило дори роднините си и черквата, която се граждала с общински пари и на която то било станало иконом и касиер. „Аз намислих да бъда богат, и ще бъда богат — мислел си Ничо. — Истина, че съвестта ми ме гризе малко, ала то нищо не е — сичко минува и заборава се . . . Аз трябва да съм аз.“

Карловският дюкянджия става букурещки търговец. За да ни даде идея за характера на героя след този скок нагоре, за основното качество в този характер, егоизма, авторът ни рисува обстановката, в която хаджи Ничо живее, един момент от неговите интимни влечения и първата му намеса в политическия живот. Настанил се хаджи Ничо в някаква вехта и мрачна квартира заради евтиния наем; грижил се сам за приготвяне на храната си все от скъперничество; и удостоверявал с милувките си едно нещастно момиче, което залъгвал с богати обещания, докато го съблазни, за да го отрине после като просякия. Когато към 1852 г. възникнал руско-турският конфликт, довел до Кримската война, едно руско „превъзходителство“ събрало българите от Букурещ и ги поканило да се организират за подпомагане освобождението на християните в Турско. Открита била подписка за събиране пожертвования от българите в Румъния, отпуснати били и значителни суми от Русия за издръжка на българските доброволци. Всичко минавало през касата на хаджи Ничо, сметките на когото били така хитро водени, че доброволците измирили голи и гладни по руските полета, оплаквайки дните си, а богатството на касиера набъбвало невероятно бързо. „И така, Хаджи Ничо все печелял и печелял от храмовете господни, печелял от училища, от читалища, от мъртвите, от сиромашкия пот, от семейните несъгласия, а най-много от народната кожа, която той великодушно продавал всекому и тая своя търговия наричал любов към отечеството.“ Лъжейки и българите, и руското правителство, хаджи Ничо става лош и от най-лошите румънски чокои, които ограбвали народа, и авторът описва една покъртителна сцена от страданията на нещастните селяни, когато разказва как хаджи Ничо склонил добродушния дядо Стоян да предаде нему всичкия си имот за направа уж на черква и училище. „Но колкото повече Хаджи Ничо живял и богатял, толкова повече ставал по-саможив, по-завистлив, по-шарлатанин, по-крадлив и по-звяроподобен. Той желал да бъде навсякъде и във всичко първи и затова не можал да търпи ония хора, които знаели повече от него и преследвал ги с всички сили.“ Само пред „Негово сиятелство“, представителя на една велика сила, той се показвал „кротък, благочестив и срамежлив“, губел красноречието си и заприличвал на „патка в потури“.

Минавайки от пластичен разказ към пряка обща характеристика, Каравелов се връща на хаджи Ничовия егоизъм, анализира типичните прояви на егоистичните натури, доколкото те се занимават с обществени въпроси, и излага как българската млада интелигенция, от-

крила стремежите и похватите на хаджи Ничо, се отвърнала с презрение от него. С гордия и самонадеян първенец останали само „няколко кухи глави, които той водял за носа“, като обирал парите им и после се присмивал на глупостта им. Тези свои верни последователи Ничо залъгвал, че ще ги направи, като стане български „подкрал“ в освободена от русите България, членове на бъдещото правителство. Портфейлите се разпределяли така: Кир Махалйо — велик везир, доктор Плоча — финансите, доктор Танас — филологията и правосъдието, дядо Марко — войната, доктор Василяки — вътрешните работи, дядо владика — черковните работи и просвещението, и т. н. (Съвсем прозрачно тук се пародират Михаил Колони, д-р Петър Протич, д-р Георги Атанасович, старият патриот Маринчо Бенли, д-р Никола Василиади и владиката Панарет, при което трябва да забележим, че по ирония на събитията някои от тези лица играят наистина подобна или друга важна политическа роля отпосле.) Излагайки по-нататък в полупублицистен исторически стил развоя на отношенията между „стари“ и „млади“ в Букурещ, Каравелов се спира на разрива от 1861 г., когато Раковски застанал начело на „младите“ и открил борба против всичко „старо, преживяло и гнило“, а хаджи Ничо му отмъстил, като го наклеветява пред румънското правителство и като спъва журналистическите му проекти, довеждайки го накрай до отчаяние и смъртоносно заболяване. „После смъртта на Раковски Хаджи Ничо мислил, че е изкопал българското възрождение заедно с корена му и че той отсега ще да бъде самодържец над целия български народ; но бил излъган в своите надежди... Раковски само орал, а неговите последователи захванали да сеят и да жънат.“ Че сам авторът е един от тези сеячи и жетвари, които подкопават влиянието на егоиста първенец, Каравелов не казва, макар в случая да пише вече като истински мемоарист или публицист, забравил оптиката на белетриста. Но сещайки се, че действителността трябва да се пренесе на друга, по-висока плоскост и внуши като поетическа картина, той прекъсва изобличителната си реч, за да представи в нагледна сцена как хаджи Ничо подлъгва старите българи да правят завещания за черкви, болници и училища, като сам той става изпълнител на предсмъртната им воля. Все тъй, в нова сцена, е разказана подлата игра на хаджи Ничо с българската легия в Белград и с четите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Панайот Хитов, когато той злоупотребява събраните за целта пари, прави интриги и доноси и опропастява добрите патриотически почини. Напускайки фикцията на разказа, за да заклеими позорното предателство и необузданата алчност на хаджи Ничо, авторът заключава от свое име и в тона на сатиричните си памфлети от С в о б о д а:

„Земете от Хаджи Нича народните пари, които той е наградил със всякакви несправедливости, и Хаджи Ничо ще да остане само Хаджи Ничо; земете му и ония пари, които е той спечелил като търговец и шеретин, т. е., които е изпокрил от сиромасите, то ще да остане само една кожа с лой, която не ще бъде потребна за нищо друго, освен за плашило на децата и за гнусота на честните хора. В европейските господарства хайдуците и издайниците се затварят и бесят, а Хаджи Ничо все печели и печели!“

Лайтмотивът на жестокото осмиване не се напуска и по-нататък в разказа, все тъй двупланно продължен като поетическа измислица

с определена реална основа и като обща „научна“ характеристика. Излага се именно историята с основаването на Книжовното дружество в Браила през 1869 г., замислено от няколко млади български учени и писатели, когато главният агитатор за похвалната родолюбива идея, Стоянеско (Васил Стоянов), бил коварно измамен от хаджи Ничо, с цел да бъде поставен новият институт, с капиталите си, под управата на алчния за власт бъдещ „директор на българския народ“. „За пари и за богатство Хаджи Ничо е способен да убие и своя рождени брат“, твърди нашият неумолим в антипатията си биограф. И съобщава той как все по това време хаджи Ничо си отмъстил на младите българи, свои врагове, като ги наклеветил в съучастничество при фалшификацията на асигнации (истинска афера) и като предавал шифрованата им преписка на румънската полиция или на чуждия консул (Офенберг).

Заклучението на повестта, на първата ѝ част, която авторът написва при обещание, неизпълнено никога, да напише втората част „след време“, усвоява напълно тона на политическия памфлет с неговия сатиричен патос, хаджи Ничо продължавал да върши пакостите си, да разполага грабителски с народните средства и да гони безжалостно младите, които го критикували и които са прегърнали лозунга на революцията. Но докога той е могъл да се удържи срещу напора на новата обществена сила с нейния чист морал и нейното борческо въодушевление? Авторът предрича неминуемата гибел на хаджи Ничо и на неговите сателити. Корабът на реакционната група върви неудържимо към „океана на нищожеството“, мрачен и страшен, чийто силен рев, чийто ужасни вълни плашат грохналите старци, с техните „бели косми, сбръчкано и жълтовато лице, слаби кости, сухи жили“. „Но Хаджи Ничо от нищо се не бои: той чете своите жълтици, глоби пак своите приятели и неприязтели, купува мушия след мушия, пие чай с консули, псува младите и т. н.; но долното му чело вече захванало да трепери...“ Нарасвало е младо поколение и „старият бор не е в състояние да устои против силната буря.“ И авторът прави апотеоза на младежката енергия и смелост:

„Бурята е нужна, бурята е плодоносна само за младата душа, която с радост посреща всеки удар, с равнодушна насмешка гледа на всичко, щото я окръжава и с пълна вяра и самонадеяност ѝ стои на среща и вика я на бой. Твърдите натури всякога остават победители: тях не устрасават никакви сили, от която страна тие и да се появяват: от страната ли на грубата и телесната сила или от страната на умственото поле — тие всякога трябва да бъдат победители! И колко радости и наслаждения трябва да изпита тая душа, която се е борила и с външните, и с вътрешните свои неприязтели! Колко душевни наслаждения и високо самоуважение се появяват у човек, когато той извърши тия победи без ничия помощ и без ничие съчувствие... Духът на времето изисква нови хора и нови умове; тоя дух е такава една сила, до която трябва да се досягат само чисти ръце и способни личности. Пред тая нравствена сила човек трябва всякога да благоговее... Тая сила не може да ти отнеме никаква клевета, никакво чорбаджийско съзаклятие, никаква човеческа армия. Няма на света нищо по-високо и по-благородно, отколкото да се бори човек за човеческото право, за свободата на личността и за щастието на своите ближни, без да търси за това награда. Само в една такава борба се показва човеческият характер и животът има за нас голяма красота; в такава борба светото чувство се очищава; в душата прониква дълбоко велико човеческо стремление; облагородява се сърцето, и човекът става човек. Умейте само да управлявате такъв един инструмент, и вие ще направите много... Помнете само едно, че в стремлението да се върви напред

е високата сила, в него е всичкият живот, в него няма място за нищо, което е отживяло, остаряло и умряло. Оставете мъртвите да погребват мъртвите; унищожавайте тия гнили трупове, които въвоняват нашата атмосфера; не плашете се пред затрудненията; прескокнете през барикадите, ако искате да намерите щастие и добро; удрете звънеца на истината и крачете напред. Всеки, който се обърне назад и потърси старото, той ще се вкамени като Лотовата жена.“

Писана току след Крива ли е съдбата?, повестта Хаджи Ничо издава същия полемичен жар, същия прилив на жизнени сили, същата апотеоза на новите рудиновци, проповедници на съвременните „висши тенденции и истини“, която знаем и от романа на Херцен. Авторът видимо съчетава с внушенията от последния идеологията на Чернишевски, преклонението му пред героите на труда и дълга, каквито са Рахметов и други лица в Какво да се прави? Енергия, вътрешна красота, вяра в напредъка, отказ от старите идоли: ето кое го пленява и прави апостол на свободата, на знанието и на щастieto за всички. „Удрите звънеца“, провиква се той заедно с редактора на Колокол. „Бъдещето е светло и прекрасно, учи Чернишевски, обикнете го, стремете се към него, работете за него, доближавайте го към вас и пренесете от него в настоящето колкото може да се пренесе: вашият живот ще бъде толкова светъл и добър, богат с радост и наслада, колкото вие повече съумеете да внесете в него от бъдещето.“ Каравелов е усвоил като свое най-интимно убеждение тази проповед, повтаряна и от Добролюбов и Писарев. Той е окрилен за труд и борба, чувствайки се сам строител на величествената социална сграда, изпъкнала като пленителен мираж пред него. И прилагайки учението към българските условия, той посочва как трябва да се справи новият българин, партията на революционната емиграция, с представителите на застоя, с егоистите като героя на повестта му. В младото българско поколение, заключава той, се появи вече оная животворяща сила, която се нарича напредък, и хиляди хаджиничовци, които още живеят на света и тегнат на земята, трябва да се изгубят и да дадат място на новите способности и на новите умове. Хаджи Димитровата чета уби не само турската гордост, но и чорбаджийското високомерие.“

Ако Каравелов не завършва повестта си, ако спираловидната и постройка спира до определена биографска точка, причината е, че прототипът на героя е бил още жив и че авторът е очаквал от бъдещето да му даде нов материал, за да се подхване нишката на разказа. Както казахме вече, причината за композиционната нестройност и за двустилното изложение — а те нарушават принципа за архитектурно и вътрешно единство, — се крие както в теорията на Каравелов за романа и разказа, усвоена от Херцен и руските критици, така и в тежките условия за работа, с необходимостта да прекъсва той захванатата белетристична творба, за да пише суха научна статия или пламенен памфлет, при което неизбежно от раздвоението на духа се е стигало и до смесване на литературните видове. Колкото до комичния шарж и до язвителния език, те се обясняват не само от преминатата руска школа, но и от темперамента на Каравелов. В разгара на публицистичната и практическата борба с хаджиничовци нашият просветител революционер не е могъл, не е и желал да спазва мярката, която други биха намирали за уместна, и е прибягвал до

саркастичния жаргон на средата си, с всичко грубо динамично, вулгарно по същество или по форма, без да се пита няма ли да пострада от това художествената чистота на картината. Тъкмо липсата на спирачка за този род волности е отнемала нещо от силата на изображението, особено за читателя по-късно, който би предпочел строгото разграничение на двата стила: полемично-публицистичен и белегистично-обективен.

4

Повестта *Богатият сиромас*. — Конфликтът между „стари“ и „млади“ в България. — Къде се крие човешкото щастие? — Младото поколение срещу чорбаджиите. — Разкрито чрез предателство революционно съзаклятие. — В защита на женската еманципация. — Повестта *Децата* не приличат на бащите си. — Пловдивските гъркомани и турската поквара. — Отново борбата между „млади“ и „стари“. — Хуманитарна проповед, социална критика и революционен позив.

Смесването на двата стила изпъква и в повестта *Богатият сиромас* от 1872 г., социална по основен сюжет и родствена по тенденция с *Хаджи Ничо*. Разказвателното изкуство е паднало тук на една по-ниска степен и явно е, че авторът е работил при голям вътрешен смут и при отсъствие на творческа съсредоточеност. Това Каравелов ще е чувствувал и сам, защото в края на произведението си той казва: „Ако съдържанието на моята повест е глупаво, то са глупави и самите обстоятелства, които ни окуражават и които се наричат нова българска история. Народният живот е богат само с горчиви страдания; а всеки повествуващ е длъжен да фотографира всяко едно явление верно и правдоподобно.“ Но изкуството е нещо по-друго от снимката на фотографа и грозотата на предмета не изключва красотата, художествената стойност на поетическото отражение. Технически двете повести се отличават дотолкова помежду си, доколкото *Хаджи Ничо* е предимно биографска хроника, а *Богатият сиромас* — опит за истинска повест, с определен драматически възел. Характерно е, че и двете неща остават незавършени. „А где е Смил? Де е Марийка? — ще да ме попитат мнозина. — И аз ги търся“, забелязва хитро-наивно в заключението си авторът. Крайната съдба на две от главните лица остава неизвестна, както и тази на хаджи Ничо. Сходството при двете повести е там, че докато хаджи Ничо изнася конфликта между „стари“ и „млади“ в Румъния, *Богатият сиромас* ни занимава с него на българска почва в Турция. И то е още там, че докато хаджи Ничо, водачът на „старите“, се крепи, заради влиянието си, от руския политически представител, то Георги Пиперков, представителят на чорбаджийското съсловие в Русе, е жалко оръдие на валията Мидхат паша. Но ако първата повест се придържа отблизо в историческата истина, шаржирайки лицата, втората борава с измислени герои и обстоятелства, макар да вмъква като твърде бледа сянка и съвсем анекдотично и карикатурно прочутия турски администратор и да рисува — но как несръчно-плоско! — един момент от сражението на Филип Тотювата чета при Върбовка.

За да покаже, че същественото при повестта е идеята, тезата, Каравелов пряко започва с нея, формулирайки я кратко и ясно: ща-

стието на човека е в чистата съвест, щастието бяга оттам, дето се трупа богатство чрез грабеж и дето се живее в разкош. „Хайдете да потърсим доказателства!“ Фабулата представя интерес не сама по себе си като предмет на въображението, подхранено от наблюдения, а като поучителен пример, като полезен урок. И авторът ни запознава, първо, с двама чорбаджии от Русе, еднакво отвратителни и физически, и морално: Георги Пиперков и Спиро Трантарът. Единият се отличава с лисича хитрина и жесток нрав, с користолюбие и „содомски страсти“, а другият — с ленив ум и с лице, прилично на „свинска зурла“. Първият, предприемчив в злобата си, може да налага волята си като вилаетски чорбаджия, слушан в конака. С оглед към него авторът твърди: „Чорбаджиите мислят само за своите откраднати и отнети богатства, а всяко едно народно движение е опасно за тяхното спокойствие...“ Срещу тях, у които никакво добро чувство, никакви положителни качества не смекчават присъдата на писателя, се навдига „младото поколение“, „предтечители на българския живот и надежда за бъдещите времена“. Въведени в семейния кръг на Пиперков, ние узнаваме какви са жена му, дъщеря му и двамата му сина: жената с еснафски понятия и скъперница; момичето тип на новата българка, която не се покорява на бащата, когато той иска да я омъжи за един богат простак и която тръгва след избраника на сърцето си, учителя революционер Смил; и синовете, другари на Смил, готови да се жертвуват за свободата на България. Бащи и деца са тук в пълна опозиция: новият дух, новите копнения са откъснали младото поколение от старото. Смил, чорбаджийските синове и приятелят му Петър биват посветени в комитетското дело от един опитен хайдутин, дядо Стойчо. Той им открива в едно тайно събрание целта на организацията, както я чертае Левски. Той ги учи, че тази цел трябвало да бъде религия за тях, че свободолубието и народолубието били истинските нравствени начала на новия живот. „Както религиозните въпроси се решават най-вярно от разумните и естествените закони, така и господарствените въпроси трябва да се решават от разумните и естествените сили на природата... Всяка една религия трябва да бъде тясно свързана с народността на това или онова племе.“ (Така и в драмата Хаджи Димитър Ясенев, издадена по същото време, 1872 г., Каравелов твърди през устата на една самодива: „Който иска да бъде свободен, той е длъжен да изкорени старите идеи и да захване нов живот.“ И продължава: „Чорбаджилъкът и свободата са две съвсем противоположни неща — едното е смърт, а другото е живот... Религиозните въпроси се решават с така наречената естествена или разумна религия; а правата на човека се решават с естественото или разумното право.“)¹³ Дядо Стойчо излага с жар евангелието на свободата, величае енергичните мъже и гордите юнаци, предлага на събраните да се закълнат, че ще работят решително и вярно за народната свобода. И за забелязване е, че като дълг на организацията, която трябва да се смята и „привременно правителство“, той й вменява защитата на всяко човешко право без оглед на вяра и народност. „Честният и добрият турчин трябва да бъде за нас по-приятен, нежели нашите некръстени турци, които носят българско име...“ Чорбаджиите предаватели и калугерите са най-опасни крепители на насилието и на невестжеството, от които тегли българинът.

Съзаклятието бива открито поради донос от Пиперков, който изпада в ужас, когато узнава, че синовете му са влезли в четата на Филип Тотю, а дъщеря му е забягнала в Румъния. Но развързката е крайно изкуствена и всичко, което авторът разказва нататък, прави впечатление на зле скърпена история.

Повестта, писана в разгара на революционната агитация, цели явно да повдигне борческата воля у народа и да насърчи за дела младите, на които „не действа ни чорбаджийската нечистота, ни турският разврат, ни фанариотското смирение“. Един от най-надеждните младежи е тъкмо Смил, завършил със свои средства, без чужда помощ, лицея в Белград и прегърнал с „честна и права душа“ програмата на Централния революционен комитет. Покрай него, все тъй със симпатия, е обрисувана и Мария, чорбаджийската дъщеря, типът на новата българка. Когато бащата заявява на дъщеря си, че е решил да я даде на омразния богаташ тѣ намира смелост да изтърпи злобещия му поглед и да му заяви с презрение: „Доста сте си играли с мене... И родителската власт трябва да има свои граници!“ Каравелов не пропуска да види „нещо велико, нещо високо“ в поведението на момата и да обясни: „Нейната енергия се е появила от това, защото тя е обичала горещо и защото бащините и тиранства са били крайно големи... Само любовта, чистата и свещена любов, дава на човека самостоятелност, якост и енергия; само душевното богатство накарва човека да излезе из грубия домашен живот и да отблъсне от себе си хорските суеверия и предразсъдки.“ И тук, както в *Крива ли е съдбата?*, Каравелов оплаква нещастната орис на българската жена, на тази робиня в къщи, способна за подвиг, но убита от мъжкия деспотизъм. Защищавайки женската еманципация, той се провиква: „Чегато достойнствата и нравствените проявления на човека припознават различие между мъжа и жената!... Аз жалея българските жени и желая им по-добро положение и по-човечески живот, защото желая доброто и на бъдещия исторически живот на българския народ. Ако освободим жената, то ще да освободим и сами себе си.“ Социално-етическата и политическата проповед се допълват взаимно в един общ урок, скъп за белетриста повече, отколкото чисто художествената страна на разказа му.

Същото впечатление извличаме и от повестта *Децата* не приличат на бащите си, писана през 1876 г. и 1878 г. и останала пак незавършена. И тук, както и при последните две повести, Каравелов излиза от някои правдиви наблюдения, от неизличими свои спомени, оставайки безсилен да постигне цялостна картина при познатите граници на своето строително въображение и при бързо загубения интерес към започнатата веднаж работа. Очевидно образите на лицата не са добивали нужната яснота и призивна сила, не са му се налагали като живи видения, и той, който започва с една неоточнена идея за сюжета, не знае как трябва да я развие докрай. Чувства ли, че има почва под нозете си, когато описва общо някогашния Пловдив, нравите на гъркоманското гражданство, покварата на турската администрация, неволите на българина — и колко вярно е деловено това, посочихме вече при историята на пловдивския период от живота на Каравелов, — той става неуверен, щом трябва да напусне фактическото, за да измисля интрига, да очертава образи и да

анализира душевни състояния, които надхвърлят опита му. Някои епизоди, като срещите между Никола и Ралу, указват сигурно на непосредствено преживяното, на лично изпитаното. Но напуснем ли тези лирически места, дето трепти нервът на истинско и дълбоко чувство, и навлезем в разказа за конфликта между „стари“ и „млади“, между чорбаджии и бунтовници, ние се движим между сенки без релеф, без индивидуален тон в мисъл и страсти. Декларации и разсъждения на едните или другите не могат да запълнят празнината на живата действителност в отношенията и в характерите. Авторът се повтаря във филипиките си против чорбаджийската алчност; не казва нищо ново при защитата си на женската еманципация, описвайки ни очарователната Ралу, която е далеч по-слаба от Мария в отпора си срещу бащината грубост; и дава нов вариант на комитетското съзаклятие, като описва нощното заседание на младите патриоти, последователи на Левски. И за самия Левски, за този човек чудо, за обаянието му всред народа, за апостолската му смелост Каравелов знае да каже нещо (през устата на стария хъш, чичо Стоян), което говори за адмирация и любов, но не и за художествено овладяни рисунък. Колко по-нагледни и изразителни са характеристиката и епизодите за Левски у Вазов, който не е познавал юнака, но който като поет долавя неповторимо-личното с тънка интуиция, това изгъква веднага при съпоставка на изображението у двамата повествователи.

Привлича вниманието ни у Каравелов противопоставянето на два вида „млади“: едни като Никола, който се колебае в патриотическите си пориви, който се съмнява дали „от нашите мечти няма да произлезе нищо друго освен няколко бесилници и множество черни кърпи“, и други като доктора, самонадеян и твърд, който разсъждава: „Ако нашите мечти се не осъществяват, то тие барем ще да ни принесат оная полза, която ще да укаже на нашите недостатъци... Тие недостатъци се наричат нерешителност, страх, непостоянство, скотска покорност, воловско търпение, хладнокръвие към ближния ни, доброволни страдания...“ Каравелов е тъкмал, изглежда, да продължи повестта си тъкмо с изобразяване делата на храбрите апостоли от типа на доктора (Захарий Стоянов допуска,¹⁴ че той е щял да се спре на революционната агитация на Левски, Ангел Кънчев и другите им), но точно за това едва ли биха стигнали силите му. В елемента си е той по-скоро, когато гърми срещу чорбаджиите, когато иронизира чорбаджийските синове, които забравят бързо либералните си умувания, за да се превърнат в нови чорбаджии и труски слуги, или когато обсъжда разложението в градското общество, всичко „гнуснаво и безчестно“, което убива благородните копнежи и у жената. „Красотата, дарованията, младостта, любовта — всичко е окаляно или изгризано от безсъвестността... А ще ли някога свещеният дух на времето да проникне между това благо и да изведе тие убиени създания, тие своеволни виновници или малодушни мъченици из темнотата? Така разсъждава Ралу, застъпница на възгледите на Каравелов по женския въпрос. Хуманитарна проповед, социална критика, политико-революционен позив: те образуват идейната тъкан на разказа, те са оправданието му в очите на автора, който не иска никога да занимава въображението ни, без да въздейства върху ума и морала ни. И до последен дъх той, строгият изобличител на злото, не престава да бъде оптимист, вярвайки в обратата към добро, в бъдещото царство на правдата и свободата, което и сам той трябва да подготви.

Глава ХХI

ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ

(ПРОДЪЛЖЕНИЕ)

1

Повести и разкази из хайдушкия живот. — Апотеоза на хайдушката волност и храброст в Дончо. — Красота на горското скитане и воюване. — Българският народ не е загубил юнашкия си дух. — Героично-баладен стил на разказа. — На чужд гроб без сълзи плачат. Тъжната орис на Танчо Галина. — Турска свирепост и чорбаджийска жестокост. — Благородството на сиромаша. — Драматични моменти; сцени от патриархалния бит в Копривщица. — Мъченик: изповед на двама затворници в Диарбекир. — Въстанието в Западна България: историческа истина и поетическо възсъздаване. — Против турци, чорбаджии и фанариоти. — Неволи, заточение и хайдушка дружина на Цено. — Оптимистична багра на описанието. — Априлската епопея от 1876 г. — Ще ли им се върне? като епизод от нея. — Въстанието в Перущица; турски злодеяния и европейски политически морал. — Русофилството на Каравелов.

От периода до появяването на Левски като комитетски организатор имаме няколко повести и разкази на Каравелов из хайдушкия живот, които могат да бъдат разгледани накратко тук във връзка с разказа му за бунтовнишкото движение от 1876 г.

Докато е още в Москва и току след първите си хайдушки разкази, подсказани от народническите повести на Марко Вовчок и от хайдушката поема на Раковски, Каравелов пише между 1863 и 1867 г. няколко други подобни неща, отпечатани отчасти в руските Страници от 1868 г., отчасти в Свобода. Общо взето, тези неща не се отличават ни сюжетно, ни технически от разказите „Войвода“, „Неда“ и „Сирото семейство“, които разгледахме вече като първи работи на Каравелов в белетристиката. В Дончо (1868) четем апотеоза на хайдушката волност, както я описва Раковски в Горски пътник или както я загатва народната песен. Разказът, богат с епизоди и пресичан с народни песни, черпи материала си от народните предания за копривщенския войвода Дончо Ватаха, слушани на младини от автора, и от други устни разкази за хайдушки подвизи. Той е държан в повдигнатия стил на възхищение от неустрашимост и гордост на горските юнаци, без да се цели покрай битовия фон някаква по-реална картина на живота и правдив портрет на главните лица Дончо и Добра. Дончо е типът на старите войводи: висок морал, способност за самопожертвуване, волева издръжливост и при най-трудни обстоятелства, ненакърнен авторитет пред момчетата. Юначната мома Добра не му отстъпва по самообладание и храброст. Завръзката на разказа ни отвежда към случката от 1839 г., когато Стана, сестра на Дончо и годеница на Детелин

войвода, който воювал за свободата на Сърбия под знамето на хайдук Велко, бива отвлечена от пловдивския кадия. При опит да бъде Стана отнета Детелин бива хванат и набит на кол, а Дончо хвърлен в тъмница. Но Дончо успява да побегне, решил да отмъсти за сестра си и за неволите на народа си, изпълнявайки завета на Детелин. Пред дружината си той кори безпътния живот и сребролюбieto на някои свои юнаци и иска от тях нова клетва за вярност към отечество и свобода. Положена тази клетва, юнаците скитат по Средна гора; сражават се с потеря от сеймени, която напразно се труди да ги излови; крият се после около Мургаш планина, а зимата прекарват в Копривщица. На Мургаш дружината се възхищава от прелестите на горската самота и волност и живее идилията, която Раковски е възпял и която Каравелов предава с видимо желание да пробуди копнеж по нея у младите:

„Легнеш си вечер под някоя зелена бука и задремеш, а над тебе божието небе виси, звездици светят и ветрец поява, а около тебе все мирно, все добро, все хубаво. Пробудиш се заранта и щом си отвориш очите, има и що да чуеш, има и що да видиш: милиони пиленца пеят, агънца блеят, овчарите викат — рай и повече нищо.“

Зимуването в Копривщица протича отначало пак тъй романтично-красиво, всред семейни радости и забави, при веселба с цигулки и сантури, при песни за стари войводи. Но край на мирното бездействие туря нападението на пловдивския паша. Дончо е трябвало да отнеме взетия си насила от селския ага вран кон, за което той бива поздравен от Добра: „Така те искам, мой побратиме! Бъди ти юнак, не жалеи ни кръвта си, ни здравето си, ни имането си, ни живота си, само да освободиш отечеството си. Отецеството и свободата на човека са по-скъпи от всичко.“ Пристигат арнаути, пратени да вразумят юнака, но биват избити от дружината: пристигат и двеста низами и шестдесет конници, за да хванат Дончо в къщата му. Добра отново насърчава другарите си:

„Да отнемем своите сестри и дъщери, които се намират в турските хареми, да разковем железата, в които са оковани нашите братя; да строшим вратата на ония тъмници, в които лежат нашите синове; да измъкнем из престъпните ръце на турците своите майки; да отнемем сълзите на своите деца, които са останали сирачета; да върнем на нашите душмани зъб за зъб и око за око.“

Дончо пък се обръща към дружината, влязла вече в сражение:

„Ех, момчета, бъдете само вие дружни между себе си и обичайте от всичкото си сърце и душа своята земя и своята свобода, па се не бойте и от самия султан! Ако ние, мои мили братя, да бъдехме досега, всичките българи, верни и сговорни, то днес щяхме да сме свободни като старопланинските орли и читащите не щяха да ни яздат и да ни разиграват като мечкари. Когато целият народ поиска да направи нещо, то и самият антихрист не може да му устои насреща, а камо ли турските цигани, които са достойни само за пилат. Вярната и сговорната дружина всичко направи, и звездите от небето може тя да сваля.“

Описвайки битката, при която копривщенци против волята си е трябвало да подпомагат нападателите от страх да не бъдат жестоко наказани; оплаквайки „българските светии“, паднали тук за народ и отечество; предавайки как Дончо правел чудеса при отбраната на дружината, авторът изпада в умиление пред подвига на шепя юнаци срещу цяла войска:

„Лъжат тия люде, които казват, че българският народ няма юнашки дух и родолюбиво сърце, лъжат тия, които говорят, че българският народ се не надява на своите сили и на своето юначество, а чака да го избавят другите. Българите стотини пъти са доказвали, че са юнаци и обичат своето отечество и своята свобода... Кой не знае как българските чети по Балкана са плашили турската войска? Кой не знае, че Хайдук Велко, Хаджи Петър и Боцарис са едни от главните борци за сръбската и гръцката свобода?... Нека говори кой що ще, а аз ще ви кажа, че българинът е хиляди пъти по-юнак и от турчина, и от гърка, и от влаха. А който ми не вярва, то скоро ще бъде време и той ще повярва.“

Каравелов е усвоил тази вяра от Раковски, у когото е чел стихове, пълни с патриотически жар и гордо възхищение от горските юнаци. И трагично-величавия край на Дончо и на Добра той описва с преклонение пред славата им, достойна да се предава в песни на поколенията. За Дончо, изпреварил времето си, оцелелият от битката негов знаменосец Петко, който излага цялата история, казва: „Природата го беше създала да бъде един от най-големите борци за българския народ, да бъде български Гарибалди...“ Едничката грешка на този юнак била, че разчитал премного на турската страхливост и на българското юначество. „За Добра не ща и да разказвам, защото сълзи ми текат из очите, когато помисля за Добра.“

Разказът се развива живо и значително като малък героичен епос за отдавнашни приключения, като старовремска народна балада, где-то истина и легенда, правдиви битови сцени и идеализирани положения се преплитат най-непринудено. Силни страсти, опасни изпитания, чудни избавления и трагични загуби могат да държат в напрежение един доверчив читател, реалното за когото остава винаги забулено в някаква мистика. Основната тенденция, изказвана настойчиво, е идеята за отечеството с прослава на хайдутството. Ако психологическата характеристика се отличава и тук с голяма опростеност, с бедност на индивидуалните черти и с изкуствено подсилени добродетели, това се дължи и на поетическа немощ, и на приспособяване към елементарния литературен вкус на онези, които авторът е искал да трогне и извади от робска апатия.

По-сигурен битов и исторически фон откриваме при разказа от същия период *На чужд гроб без сълзи плачат* (1868), който ни пренася пак в Копривщица в епохата след кърджалийските опустошения и през войната от 1828 г. Изложена е тук тъжната орис на бедняка Танчо Галина, пострадал от чорбаджийска жестокост и турска свирепост и хванал гората, за да отмъщава за народните тегла. Контрастът в характера на сиромаси и на чорбаджии е рязко подчертан в духа на новите демократически идеи, осветени от Френската революция. Каравелов намира пълно социално оправдание за бунтарската съпротива и под турския варварски режим, и под феодаалните наредби на културния Запад. Той казва: „Хайдутинът или главорезът не е станал такъв, защото му се харесва хайдутлукът; а защото хората му не дават да бъде честен човек, или по-добре да кажа, защото другите му не дават да живее по своята воля.“ Развивайки по навик първо общата мисъл, която обяснява нещата, а после фабулата илюстрация, той изтъква още благородството на сиромашията, на хората в обществените низини, где-то трудът и лишенията пречистват душата, срещу безчестието и егоизма на чорбаджиите, на всички тези „дебели и богати бъчви, потурчени бегликчин, йошурджии и камзамали“, които се кланят

пред силния потисник и се надсмиват на добросъвестния и трудолюбив селянин, попаднал в затруднения. Ако Танчо, природно мъдър селянин и милостив баща, прехранва с мъка голямото си домочадие, радвайки се на сговор с жена и деца („жена златна, деца херувимчета, здраве до рамена“); ако той е принуден да продаде дори кандилото и иконата си, за да купи най-необходимото за в къщи; и ако той приема да пристане на предложението на джелепина скъперник чорбаджи Гълъб, за да закупува за негова сметка овни в Сърбия, макар да е твърде зле платен; в замяна селският камзамалин векилинът Нейко затваря Танчо в тъмница още преди да е потеглил на печалба, понеже не бил изплатил данъка си, а селският ага Халил ефенди („лаком за пари, като чифутин; сладострастен, като свиня; пиан, като бъчва; глупав, като овен; нечувствителен, като бивол; а свиреп, като вятър“) поисква да вземе дъщеря му Злата, това „добро ангелско сърце“, за жена... Когато Халил грабва насила момичето, Танчо, пуснат от затвора, убива векилина Нейко, който го съветвал да се помири с насилието и безчестието; освобождава дъщеря си, за да я повери на добър приятел; после отваря тъмницата и пуска всички затворници, въоръжавайки ги с пушките на сеймените, които били отишли да спасяват Нейко; и накрай забягва с другарите си в шумата. Докато селото, изтръпнало от ужас, очаква да дойде „зелената тояга“, т. е. кадията, който трябва да разследва случката, ето че вместо него се задават като освободители московците, които воюват под Дибич и проникват в Стара планина. Заедно с тях пристига и Танчо със своята чета, водейки вързания със синджир Халил. Сключен обаче наскоро Одринският мир, турските тираниства над българите се засилват още повече. Кадията осъжда копривщици да заплатят голяма сума за убийството на Халил, а Танчо, заминавайки с русите, заживява честито в Бесарабия.

Стегнатият очерк, в който не липсват някои силно драматични моменти редом с тихи сцени от патриархалния бит в Копривщица (домашната идилгия у Танчо; обичаите при изпращане на джелепи, при които поличавала „славянската натура“ на българина) се отличава с поиздържана реалистична линия въпреки неизбежните за Каравелов филипики против грабителската чорбаджийска пасмина и турските насилия, покрай проповед за правото на народа да въстане срещу тиранията.

Разказът *Мъченик* (1870) се свежда към пряка изповед на двама затворници в Диарбекир, при което за исторически фон служат селският бунт във Видинско от 1850 г. и четнишкото движение от 1868 г. Дадени поотделно и последователно, двете части на разказа са свързани само външно, чрез описанието на тегла през заточението и на общи народни страдания под турци, фанариоти и чорбаджии. Каравелов излиза тук от устни съобщения и други вести за бунта в Северозападна България и картината му на последната, правдива в подробностите си, намира своето документално потвърждение в сигурните извори за политическите събития в Турция от средата на XIX в. Например в доклада до великия везир от специалния султански пратеник Али Риза паша четем: „Цялото християнско население от казаните три околии (белоградчишка, кулска и кутловишка) е огорчено и онеправдано по следните причини: терор и насилия от страна на селските аги и субаши; събиране на повече десетък и овци от законно определените...“;

сгражарите, които отиват по селата, както и скитници сеймени и други празноскутнишки елементи се хранят безплатно и вземат каквото искат... Освен това, след като тези хора пренощуват на едно място, налитат на честта на жените, някои пък незаконно събират от хората данъци.“ Изнасяйки тези престъпления, както и тежката ангария на бедното население по нивите и чифлиците на турските бейове, висшият чиновник по-скоро е смекчавал, отколкото преувеличавал причините за недоволство на раята.¹ Защото в други анкети от официална турска среда се изтъкват конкретно високите и произволно налагани данъци и такси, глобите и всякакъв род „недостойни деяния“ на мухасили, сердари, мюлтезими, аги, субаши, коджабашии и владишки чиновници, извадили народа от търпение и накарали го да търсят с оръжие в ръка правата си, потвърдени чрез Хатишерифа и Танзимата от 1839 г. Въстанието, водено от опитните и смели войводи Сръндак, Чавдар и Станко и от влиятелния „баш-кнез“ Цоло, които събирали по 5000 души, е било жестоко потушено от арнаутски и башибозушки пълчища. Сръбската власт, за да угоди на турците, не е оказвала никакво съдействие на злочестите българи; напротив, след като ги е насъсквала изпърво за въстание, отпосле тя ги е арестувала и предавала, печелейки с това нови привилегии за княз Александър Карагьоргиевич.² Много въстаници са бивали зверски избити, други са забягвали в негостоприемна Сърбия, трети били оковани в желязо и хвърлени в тъмница или заточени далеч, без застъпничеството на европейските дипломати в Цариград в полза на нещастното българско племе да се е вземало под внимание.

Каравелов, потресен от всичко чуто за това народно мъченичество, се наема да го изобрази живо за поука на поколенията и като подтик към ново, по-сериозно и здраво обмислено повдигане за отхвърлянето на игото. Диарбекирският заточеник дядо Коста от Белоградчик, някогашен силен и твърд юнак, разказва за участието си като хвърлен 14 години в цариградския затвор Герезхана и задържан 20 години в далечния азиатски град, гдето са оставили кости безброй български герои. Баща му, Никола Табакът, честит със семейно щастие, бива заточен по заповед на аянина, понеже прогонил от къщата си дръзкия владика, станимашки грък. „Луд е тоя човек, който пусти грък в своята къща, а по-луд е тоя, който даде пара на гръцки владика.“ Владиката прави опит да се сближи с Николица Табачката, голяма хубавица, но бива заплашен от нея с ръжен и с клетвата „Иди поврага!“. Тя говори в гнева си: „Аз отдавна знаех, че гръцките владичи са гнуснави и развратници, но сега видя, че тие са още и безбожници.“ Владиката, подпомогнат от аянина, я отвлича, след като тя напразно е молила чорбаджиите да я запазят. „Тлъстите чорбаджии ѝ отговорили, че не желаят да се карат с турците и с владиката.“ Малкият Коста, останал сам, изтърпява големи мъки като слуга и телчар, а чорбаджиите разпродават бащиния му имот за изплащане вергий и харач на къщата. Един ден той узнава за печалната орис на майка си — полудяла като калугерка след преживения си срам. Намира след дълги години и баща си, който го посъветвал да си купи пушка и пищови и отмъсти за безчестието и смъртта на майка си. Сам Никола Табакът събира недоволните селяни и ги учи да спасят България, тая „най-хубава земя на света“, от турските злочинства. „Не е ли срамота като гледаме

как другите живеят (той е сочел примера на сърби и румъни) и как другите се радват на живота си, а ние сме кръстосали ръце и дозволяваме да ни яздат турци и гърци?“ Като настройва в реч за турските и гръцките насилия и грабежи събранието, той подканва: „И така, братя, хайде на оръжие, и Господ да ни помага да изпълним желанието си!“ Но първо селяните решават да идат при аянина, за да му заявят, че искат само правдините си и че нямат намерение да се бунтуват против султана, ако престане глобяването на сиротинята и се отклони неправилното събиране на беглика и на другите данъци. Аянинът ги изругава и отказва да се застъпи пред видинския паша за нов свой заместник и за отстраняване на владиката. Въстанието бива обявено. Турците го потъпкват бързо — едно, защото българите още не били научили да се бият издръжливо и, друго, защото сръбският княз Александър не удържал обещанието си да прати пушки и барут, излъгал ги. Никола е обесен, а син му Коста — затворен в Цариград, после в Дидарбекир. Тук той не престава никога да отговаря утвърдително на въпроса: „Ще ли наша България да възкръсне някога?“ Младият му слушател Цено, също затворник, говори възбудено (като същински двойник на Каравелов):

„Проклети да са турците! проклети да са фанариотите! проклети да са нашите чорбаджии, нашите подлизурки, нашите блюдолизи, нашите нотабили, нашите продадени и низки души, нашите кръвопийци и изедници и нашите потурченяци и огръченяци! Нека бъде проклета всяка подла българска душа, която не мисли за освобождението на българската земя и на българските гробове, на които всякакви поганци извършват своите безчестия.“

Сам Цено, момък на двадесет години, безнадеждно болен, чезне във влажното и тъмно подземие (описанието на което напомня затвора на Раковски от Неповинен българин, ръкопис от 1854 г.), без да губи вяра в бъдещето. Той разказва на стария си другар своето тъжно детинство, осиновяването си от една състрадателна бабичка, чистата си любов към нейната хубава и хрисима храненица Драганка, ученишките си години в свищовското взаимно училище (критика на тъпата метода и на „сухата и глупава наука“ там), бягството си от жесток чорбаджия, в магазина на когото служил, замогването си като търговец в Гюргево и отчаянието си, когато узнал, че Драганка била завлечена в харема на тюфекчи-башията Халил ага, гдето била подложена на страшни мъки. Мисълта за мъст го завладява с всичката си сила. „Боже, укрепи ми десницата, внуши и на другите мои братя българи такива същи мисли, каквито си внушил днес мене! Смърт, смърт и смърт; нош, топор и коса и помагалка са нашето спасение! Или турците, или ние!“ При опит да освободи Драганка той се убеждава, че тя е полудяла. Халил я напада и убива с ножа си. „Хванах го аз за гушата и удавих го като врабче...“ Тогава Цено тръгва с дружина по Стара планина да живее по своя воля, да не се кланя на аги, чорбаджии и камзамали и да няма друг господар над себе си освен бога. „Няма на тоя свят по-добро нещо, отколкото да бъде човек свободен... В Турско е по-добре да бъде човек хайдутин, нежели чорбаджия, защото хайдутинът умира с ножа си в ръка, а чорбаджията в тъмницата.“ Той иска да следва примера на Раковски („той беше голям юнак и много обичаше народа си, ... България повече и от себе си“, говори Цено на дядо Никола). „Аз станах хайдутин; но нито аз,

ните моите другари бяхме прости хайдути, които излизат по Стара планина да убиват хората, за да им вземат парите и пищовите. Ние мислехме да освободим България, за да може да се живее и в Русчук така също свободно, както и на Стара планина.“ Затворен първо в Русе, когато там вилнеел Мидхат паша, той не можал да тръгне с първата чета на Хаджи Димитър. А затворен бил, когато го хванали, че кръстосва из България да сее тайно по села и градове семето на борбата за освобождение. „Аз бях предаден, и предаден от българин.“ От Русе бива преместен в Диарбекир. Дядо Никола кълне предателите, а Цено възразява: всякога и у всички народи е имало низки твари, които са вършили предателства и подлости. „Така и между нас българите: ще бъдат предателства, ще бъдат препирни, зависти, несъгласия и гнуснави явления дотогава, дорде българите не избистрят своите умовете и не разберат своите интереси.“ Но времената се менят и днес борците за щастието на България са се увеличили като никога по-рано. „Хаджи Димитровата душа скоро ще стане душа на всичките българи и България ще бъде свободна.“ — „Амин!“ проговорил дядо Никола и две едри сълзи му потекли по лицето.

Бодрият оптимизъм на Каравелов след успехите на Левски в комитетската му агитация и устройването на революционния комитет през април 1870 г. се долавя живо от изповедта и несъкрушимата вяра на Цено и на другаря му, мъченици на бунтовете от 1850 и 1868 г. Истински коментар към разказа са статиите в Свобода от пролетта 1870 г., дошли да дадат по-заострена формулировка и мотивировка на мислите, на надеждите, изказани от двамата нещастни заточеници. Внасяйки в повествуването си темпераментно изживени спомени на хъшове в Румъния, Каравелов допълня реалната страна на толкова техни страдания с анекдотични приключения, които дават представа за теглата на цял народ. „Посвещава се на българските хъшове“ поставя той след заглавието на разказа си и с това явно посочва актуалната политическа тенденция на Мъченик. Липсва и тук, както при повечето останали повести и разкази, един централен възел, една интрига като ос на действието, една криза, към която се насочва характеристиката и от която изтича бързо развързката. Авторът следи биографската линия, започвайки с детинството на лицата, и спира при отделни по-важни моменти и епизоди, за да осветли едно трагично предопределение, символ на общонародната съдба. Въпреки всичко мрачно и жестоко, въпреки гибелта на невинни същества героичното начало у преживелите кризата бива спасено, за да се открие радостна перспектива в близките дни.

Тези дни, тъй дълго очаквани и предричани, настъпват най-сетне, но след като Априлската епопея от 1876 г. ознаменува една страшна мартирология. Семето е дало своя плод, хайдушката прослава и революционната проповед са внедрили в народната душа идеала за отърсване от игото. Настъпва часът на най-голямото напрежение, на великото изпитание. Жертвите са неизказано плачевни, разорението ненадминато в жестокостта си. Войната от 1877 г. донася лай-сетне награда за вековни страдания, наказанието за виновниците на кървавите злодеяния. Каравелов примесва много сълзи във великата си радост; той не може да заживее с чувствата, с очакванията на новите дни, без да отдаде поетическа признателност на оцелелите страдалци и на за-

гиналите в хекатомбите на Клисурса, Батак, Перушица, Брацигово и толкова честити по-рано тракийски селища. Преди Вазов да замисли своята Епопея на забравените и романа си Под игото, преди Захарий Стоянов да увековечи в своите Записки по българските въстания героизма на Бенковски, Волов, Каблешков, Кочо Честименски и толкова техни другари, заедно с неизмеримите злополуки на населението, прегърнало тъй горещо светото освободително дело, Каравелов попада на мисълта да разкаже един епизод от кървавата борба, както той го узнава от преки свидетели. Навярно през 1876 или 1877 г. той пише разказа си Ще ли им се върне?, отпечатан в Търново през лятото 1878 г. Тук действителността, както неподкупно-правдиво и художествено-внушително я представя Захарий Стоянов по-късно в своите мемоари, е подправена от всичко въобразено, до което прибегва Каравелов, за да придаде убедителна сила на един разказ, за който преки наблюдения му са липсвали напълно. И така той ни излага с предишната си шаблонизирана вече техника края на въстанието в Перушица, като пак внася значителен публицистичен елемент, с памфлетно изобличение на европейската туркофилска дипломация.

Тревога е обхванала въстаналите жители на Перушица, откак се чуло за потушаването на бунта в Батак и другаде. Да се държат и отбраняват ли те или да потърсят милост у бинбашията, като му предадат вързани водачите си? Надвива гласът на непримиримите — да се бранят срещу низами, черкези и башибозуци и да спасят честта на селото, на жените си, на макар и да загинат всички. „Какво даде Господ... Ние ще барим да покажем на султана, че не може да се живее така... Нека видят в Цариград, нека видят европейците, че е тежко да се живее така и че смъртта е по-сладка от нашия живот.“ Това говори един от най-разпалените бунтовници, Петър. Но благоразумният чичо Иван е скептик по отношение на европейската милост. „Турците кладят огньове, а ангелизите и немците ще да дойдат да си погребят ръцете и да посъветват да търпим“, говори той. „Аз ви уверявам, че от всички европейски съжаления за нас няма да произлезе нищо друго, освен нови мъки и страдания“, добавя той, за да заключи: „Без дядо Ивана нищо няма да се свърши.“ Така и става. Злодеят Адел ага, „френската маймуна“, подложил на грозни мъки заловените, съветван за това от австрийския консул, който подозирал руски пръст в бунта. Когато не успял да склони бунтовниците да се предадат и когато бил застрелян сам той, пълчищата му подложили на сеч и обир селото, подпалили черквата, в която се криели беззащитни старци, жени и деца, после подкарали около 350 вързани мъже и жени за Пловдив. Щом черкезите и башибозуците напуснали селото, орли, гарвани и други лешоядни птици се спуснали върху трупове. Но смрадът от разлагането на тези трупове бил тъй непоносим, че една „всемилюва“ англичанка, леди Фун-Фун, която се разхождала из Тракия, за да разнообрази впечатленията си, се смилила над мъртвите и помолила пашата да ги закопае. Пашата, озверен против доведените полумъртви нещастници, мними „московци“, започнал разпита им в присъствието на чорбаджии и консули, но не могъл да узнае за никаква руска пропаганда, а чул само покъртителни признания за турските жестокости. Петър и годеницата му Златана не признали нищо и починали от

изтезанията още при следствието. Майката на Петър паднала на колене пред леди Фун-Фун и молила за пощада на сина си, но „милостивата квакерка“ ѝ отвърнала: „Кой каквото е дробил, това трябва и да сърба.“ Все тази леди писала наскоро на лорд Биконсфилд, че българите били див народ и нападали турските села, за да колят мохамеданските деца и пият кръвта им. Австрийският консул пък, който бълнувал постоянно за руски агенти в България, съобщава във Виена, че българите дотолкова били предани на Русия, щото жертвували себе си, за да избавят руските си приятели...

Писан под прясното впечатление на всичко известно по турските изстъпления, разказът изнася потреса на българската душа от тях заедно с дълбокото огорчение от европейския политически морал, морал на грубия интерес, на хладната сметка, осмиван сатирически, и с адмирацията от благородството на руския император, на руския народ, протегнали ръка към нещастния брат на Балканите. Излага ли страданията на тракийското население с нестихнала болка, Каравелов прави усилие да оживи описанието си с една семейна драма, тревогата в дома на храбрата Злата, и със сцените на селско съвещание, обсада на разбунтуваните и разпит от пашата. Фабулистичната основа обаче издава и тук познатата слабост на автора. Пишейки, между другото, с умисъл да настрои читателите си против западната политика спрямо българите, Каравелов плаща дотолкова дан на своето ново русофилство, доколкото подозира коварство в хуманните грижи на леди Фун-Фун или в дописките на чуждите кореспонденти.³ Истината е, че една леди Странгфорд, възпята и ст Вазов, се е движела от най-чисти подбуди, когато е посещавала разорените селища и е оказвала всякаква помощ на пострадалите; а също истина е, че кореспонденти като Мак-Гахан (*Daily News*), Шнайдер (*Kölnische Zeitung*) и други са били проникнати от най-благородно състрадание към българския народ, когато са описвали ужасите в Батак и другаде и са създавали туркофобско течение на Запад. Обективността при осветление на някои исторически събития не е добродетел на нашия белетрист, особено когато политикът у него вземе връх над художника.

2

Разказите Божко и Стоян разкриват гъркоманската злоба и гръцката безнравственост. — Планът за един исторически роман с подобна тенденция. — Връзка между миналото и настоящето. — Влиянието на Византия върху българския народ. — Трудности за постигане правдива историческа картина. — Държавна трагедия и лична драма в повестта *Отмъщение*. — Иван Шишман и Страшимир: конфликт и помирение между тях. — Слабости на фабулата и на характеристиките. — Втората част на трагедията: После отмъщението. — В Цариград и в Търново. — Политика с Византия или против нея? — Договор между Баязид и Шишман. — Психология на лицата и сензационен разказ. — Памфлетен език, груба тенденция, повърхностна историческа философия. — Епическият елемент отстъпва на сухото и отвлечено умуване. — Бледна картина на войната. — Тук му е краят (последна част на трилогията). — Прелом в светогледа на Иван Шишман. — Трагичен изход на войната. — Пророчество за българския народ.

В два разказа, Божко от 1868 г. и Стоян от 1871 г., Каравелов ни занимава с печалната семейна история на двама българи, жертва на гъркоманската злоба и на фанариотско-калугерска нравствена низост. Той има пред вид живота в Пловдив, наблюдаван някога и изо-

бразяван и в други разкази с битово-социална тематика. Какво е гледището му върху гръцко-българските отношения на политическа и културна почва, знаем не само от белетристиката му, но и от научните му очерци, пътеписите му и политическите му статии. Навсякъде той бичува като критик или сатирик гибелното влияние на гръцкия градски елемент, чорбаджийски и духовен, постоянно той разкрива как българската чест, българският труд, българското национално дело имат за свой върл враг и гонител тъкмо гръцката псевдоцивилизация и гръцкото псевдохристиянство, дошли да осквернят душевната чистота и наивния светоглед на простия народ. Убеден като всички наши възрожденци от Паисий и Априлов до Раковски, че трябва първо да се сломи гъркоманията и премахне гръцката нравствена зараза, за да заживее българинът с новите просветни и политически идеали, Каравелов бие тревога за опасностите, прибягва между друго и до поезията и разказа, за да насажда ненавист към всичко гръцко и любов към родното. След като в ред картини из съвременния живот е посочил разрухата, причинена от агентите на елинизма, Каравелов се решава да потърси корените на злото, на дълбоката язва далеч в миналото, гдето пораженията са били все тъй страшни, дори съдбовни. Целейки пълното премахване на елиноманията, за да заживее българинът със своите национални стремежи, своите нравствени сили и новите, напредничавите социално-политически идеи, утвърдили се в Европа, той иска да въздейства върху умове и сърца чрез видения от стара България, чрез повести, които рисуват гръцко-българските отношения върху фона на борбата с Византия и с надигащата се турска военна мощ. В главата му е зреел планът за един истински исторически роман и само защото се е страхувал от трудната задача той е пристъпвал към изпълнение на замисъла си по части, пишейки последователно три повести, органически свързани помежду си в сюжет и главни лица. Първата повест, *Отмъщение*, се явява в *Независимост* от юни до септември 1873 г., а втората и третата, *После отмъщението* и *Тук му е краят*, в същия вестник от края на 1873 и началото на 1874 г. Ако трябваше да означа тази трилогия с едно общо име, Каравелов би могъл да прибере до наслова: *Гибелта на България* или *Краят на Иван Шишман*. За всеки случай, минавайки от кратки повестувания, от битови новели и социални етюди към сложна композиция при широк обхват на събития и лица, той създава първия български роман, роман на историческа основа, и то пак с тенденция да служи на новия живот, на новите политически идеали на българския народ. Минало и настояще не се делят никога в мисълта на писателя; като Янус той гледа едновременно и назад, и напред, търсейки в миналото обяснение и урок за настоящето; и там, гдето той не иска да проповядва и учи чрез картини от днешната действителност, ние го виждаме да прибягва до забравената старина, достойна да бъде поетически възстановена и добре запомнена като ценно назиждане.

Най-близкият повод за откъсване от съвременната тематика и речен в царството на историческите предания е идвал от историческите драми на Войников и Друмев („Райна българска княгиня“ 1866, „Покръщение на Преславския двор“ 1868, „Велислава“ 1870, „Възцаряването на Крума Страшни“ 1871, „Иванко“ 1872). Хвалейки в критиката

си на Войниковите драми „намеренията“, които са въодушевявали автора, Каравелов не е имал пред вид тенденцията му да смята интригите, предателствата, разврата и всички безчестни противобългарски кроежи, подкопали българската държава, не за дело и слабост на славяно-българския характер, а за пакостна заемка от византийската аристокрация.⁴ В това си убеждение той е бил засилен както от мнението на руския литературен историк и етнограф А. Пипин, на когото се позовава в своя *Сокол*,⁵ така и от изказванията на Марин Дринов. Първият е подчертавал вредното влияние на Византия върху „младата и крехка българска народност“ и частно върху българския дворец, приел от византийските кесари разкошен и непотребен церемониал; а вторият в историята си на българската черква от 1867 г. е писал за фанариотите: „Духовния живот на българите го помрачаваха със своето невежество и го тровеха със своята мръсна безправственост, а пък материалното им състояние разсипваха чрез безсъвременно търгуване със светинята и чрез всякакви насилия.“⁶ Изобщо Каравелов е искал от всеки роман, от всяка драма, от всеки литературен вид у нас да има „цел поучителна“ подобно на науката. Искал е още всяка българска книга да бъде пропита от чист „народен дух“ и да застъпва „идеи, мисли, направления“ с оглед към съвременните обществени нужди, както изтъкнахме вече това при критиката му.⁷ Виждайки успеха на Войников чрез театралната му труппа и на Друмев чрез сполучливата му драма, Каравелов се решава да опита сам силите си не само в драмата (*Хаджи Димитър* от 1872 г.), но и в историческата повест, като между друго се е вдъхновявал и от познатия исторически роман из старобългарския живот на А. Велтман *Райна княгиня*, преведен още в 1852 г. на български от Елена Мутева и послужил като главен извор за драмата със същия наслов на Войников. Задачата на Каравелов в случая е била и трудна, и лесна. Трудностите са идвали от липсата на по-обилен материал в изворите за епохата, която го е интересувала, тази на българския XIV в. Той е нямал на разположение никакви по-точни подробни вести за събития, нрави, домашен живот, които биха му позволили едно реалистично вживяване и възсъздаване. Но тъкмо този недостатък в документацията е откривал за него възможността да фабулира свободно, да мечтае и да разсъждава в съгласие с новите си политически и обществени идеали, да учи и агитира като човек на своето време, като пренася няколко века назад днешните разбирания и копнежи, своя революционен жар и своята хуманна философия. Прибягвайки до изпитаната си вече техника и смесвайки по примера на фантасти като Велтман романтиката на старината с журналистическите си похвати в изображението на характерите, той пише романа си от българското минало. Държавна трагедия и интимен сърдечен живот, както си ги въобразява авторът, са представени така в първата повест *Отмъщението*.

Търновският цар Иван Шишман, качен на престола след смъртта на баща си Иван Александър в 1371 г., е слаб дух, безволева натура, жалка играчка в ръцете на царицата, гъркиня от най-опасен вид. Възпитан по византийски и зависим в решенията си от първия си съветник гърка Зафири, който се подчинява на заповеди от византийския император, той не може да се справи с управлението при разединение между болярите, недоволство у народа и надвиснала се турска опас-

ност. Ако Иван Александър е търпял разпокъсването на държавата на независими области в угода на честолюбиви роднини или непокорни войводи, Иван Шишман е бил безсилен да се справи с народните бунтове, предизвикани от болярски своеволия и от омраза към гръцкото влияние в двореца. Стигало се е в ропота против това влияние, поддържано главно от самолюбивата и коварна царица, дотам, че населението не е искало и да знае за турското нахлуване, смятайки гърците за „най-погани, най-свирепия и най-злодейския народ в света“. Нарушавайки разказния тон с чисто исторически разсъждения, които противоречат неведнаж на познатата истина, Каравелов обяснява какво е било разложението във Византия през XIV в., с покварата в двореца, упадък на религиозното чувство, проникването на епикурейския егоизъм и разврата на патриарх и калугери, и как българските царе и боляри са подражавали тъкмо на тези извратени нрави. Но Баязид засилва натиска си над Византия и готви подход към България и малкото съзнателни патриоти и далновидни политици в България са силно загрижени за съдбата на отечеството си. Образувани са две партии по върховете: едната на царицата, на Зафири и на гръцките велможи, която иска да помогне на императора, застрашен от турците; и друга на царския брат Страшимир Видински, на царския син Георги Шишман, на търновския патриарх, на игумена на Рилския манастир, на храбрите боляри Стоян, управител на София, и войвода Рале, съветник на Иван Шишман, която настоява за незабавното изгонване на всичко гръцко от България заедно с царицата и организиране на военната мощ, за да се посрещне ударът отвън. Докато втората партия, опряна на народното доверие, иска да се наложи на колебливия Иван Шишман, първата, която не избира средства за коварния си замисъл да впрегне България в служба на Византия, прибягва до предаване на София на турците (чрез жената на Стоян, гъркиня), до убийство на рилския игумен и на Рале и до заговор за премахването на Страшимир и Георги. Накрай царицата бива заловена от противогръцката партия и заставена да признае грозните си престъпления. Императорът Палеолог е искал чрез нея да хвърли България в междусобици, да влезе с войските си в Търново и да избие всички български първенци, след което в съюз с Тамерлан да срази Баязид. Виновницата за толкова български загуби и нещастия бива изгорена заедно с гръцките калугери, нейни оръдия, в един женски манастир край Габрово. Голямата политическа драма се преплита обаче с една сантиментална, героична на която са царският син Георги и дъщерята на болярина Рали Босилка. Ако царицата е наредила отвличането на Босилка и погубването ѝ от предани калугерки, Георги е готов да преобърне цялата земя, за да я намери и наложи на баща си венчавката си с нея, макар момата да не била от царски род. Едновременно с помирението между Иван Шишман и партията на Страшимир в името на спокойствието в страната, разумно управление, стягане на войската и готовност за борба срещу гърци или турци според обстоятелствата, бива решено и семейното щастие на Георги, бракът с обичната и по чудо спасена Босилка.

Външно взета, историята протича доста забавно и не без напрежение в някои моменти. Каравелов е усвоил някак изкуството да заплита и разплита интригата, да създава сцени на изненади и да вмък-

ва любопитни епизоди от частния живот или политическите съревнования, при което в центъра на вниманието ни стоят лица, обгаряни от силни чувства, характери, движени от благородни подбуди или от демонична воля. Ако царят не изпъква с нищо забележително като морален или интелектуален образ, ако той понася пасивно състезанието на противоположни домогвания около трона и се подчинява поред на влиянието от царицата и от болярската опозиция, то царицата е обрисувана като твърд и жесток характер, като властолюбива и безскрупулна егоистка, като неукротима в омразата си и отмъстителна гъркиня, способна да прибегва до убийства и всякакви лукавщини, когато трябва да се отстранят опасните за византийската кауза личности. Зафири, сътрудникът ѝ в опропастяването на България, е типът на дворецов интригант, с физиономия „свирепа и кръвожадна“, в която се четат най-низки страсти. „Царицата и кир Зафири са приятели с всички главорези и с всички безчестни душегубци.“ Авторът не се скъпи в ругателни епитети за тези два отрицателни образа, наричайки царицата през устата на Рале „византийска чума“, „шугава коза, вретено, вонещица“. Пълен контраст към тях представят Страшимир и Рале, патриоти с високи добродетели, готови да се откажат от престол или висок сан, само да видят отечеството единно и свободата му запазена от гръцко или турско владичество. Техен верен съюзник е престолонаследникът Георги, момък с нежно сърце, доблестен в изпълнение на дълга си. Всички тези лица покрай някои второстепенни са само схематично очертани, с познати от практиката на Каравелов условни белези, без никакъв индивидуален релеф. Авторът не ги вижда ясно във въображението си, те са по-скоро автомати, отколкото същества с сложен духовен живот и с отсенки в едни или други качества. И както човешката правда е бедна и неубедителна за физиономичния ни усет, така изкуствено скърпена е и фабулата с тази кръвна ненавист между два лагера, довела до заплетени ходове в действието, гдего всичко е „идеята“, борбата за или против България. Доколкото е засегнато нещо от интимните страсти, преживявания, конфликти, то се свежда пак към типични наклонности или блянове, без да се надзърва по-дълбоко в тайните на сърцето, в играта на темпераментите, в слабостите или високите пориви. Авторът движи по прищявка нишките на действието, скопчва, както си ще, изводите, бидейки свършено необвързан в историческата истина, която не знае абсолютно нищо за този Рале, за Георги и Зафири или за Босилка. Умувана, хитро кроена, ефектно пресметната е изобщо цялата интрига, без участниците в нея да се налагат на въображението ни като нещо повече от прости имена и твърде мъгляви сенки.

Същите наблюдения важат и за втората част на трилогията, Последен от мъщението. Тук имаме нов низ сцени, приключения, описания, свързани хлабаво помежду си в една държавна и една любовна драма, и пак фигури, нови и стари, с крайно опростен вътрешен живот. Ние сме първо в Цариград на шумно народно празненство, гдего проличава ниското нравствено равнище на тълпата, присъствуваме и на дворецово съвещание, в което се решава сключването на съюз с България, при женитба на престолонаследника с дъщерята на Иван Шишман Анастасия. След това ние се пренасяме в Търново, за да чуем бурните обяснения между Шишман, сина му Георги и Страши-

мир Видински във връзка с политиката за или против Византия и за да видим как българският народ се весели на своите езически празници, с чиста радост и с чисти нрави, пълна противоположност на гръцките. При готовност на Шишман да се сроди с византийския двор едно богато сватбено шествие потегля за Цариград. Но тук плановите на двете династии биват кръстосани от любовта между Анастасия и храбрия Станимир, син на войводата Рале, от твърдата им воля да забягнат и потърсят щастието си, в което те и успяват отначало. В Търново между това след сватбата на Анастасия с недъгавия, физически изроден византийски престолонаследник избухва бунт против Шишман, при който син му Георги бива провъзгласен за цар. Страшимир обаче връща към благоразумие войската толкова повече, че и Георги не желае да приеме короната и засили разединението. Палеолог, дочул за междусобиците в България, се споразумява с Баязид да обърнат оръжието си против Шишман и да поделят съседните държави. Първият съветник на Шишман, гъркът Георгаки, дава мнение да бъде убит Страшимир, главният виновник за несговора с Византия. Между това Баязид потегля с големи еничарски орди към България и завзема подбалканските крепости; той залавя и Станимир, който е устроил бягството на Анастасия и укриването ѝ при войводата Стратил в Лозенград. „Ни самият сатана не смее отсега нататък да те отнеме от мене“, кълне се Станимир пред любимата си. Шишман и брат му Страшимир, поучени от хода на работите, се помиряват, готвейки се за твърда отбрана на отечеството. В решителния момент на сражението, където едно малко смущение в българския лагер дава превес на турците, пред Баязид бива доведена предателски откритата (от един поп) Анастасия. Но царската дъщеря, която мрази покорителя на България тъй силно, както и византийският си съпруг, узнавайки за залавянето на Станимир, се пронизва с отровна кама. На бойното поле бива сключен мир между Шишман и Баязид, мир неискрен и от двете страни, макар двамата владетели и да се заклеват, че ще изпълнят „своято и безпогрешно“ условията му. Станимир, изскачил от невиделища след боягството си от затвора, се прощава с трупа на Анастасия и хвърля в лицето на Шишман тежкото обвинение: „Иди и заключи с турците приятелски съюз; иди и побратими се изново с византийците! У тебе няма ни родолюбие, ни човеколюбие, ни твърда воля!“ Но щом Страшимир го уверява, че Шишман е вече на правия път и че клетвата му е била лицемерна, той възразява: „Ако е така, то аз отивам да търся другари и да се подготвя за бъдещите сражения!“ Станимир целува за последен път мъртвото тяло и се загубва в гората.

Четейки тази втора повест, ние отново се убеждаваме колко малко правдоподобни са не само картините на външния живот, но и мислите или думите на лицата от разни възрасти и положения. Авторът се ограничава с една-две черти в характера, които се свеждат към някоя идея-фикс, припомняна постоянно; фигурите му се превръщат в истински чудовища, ако не са въплътени добродетели. За загатване на живи души не достига много в таланта на Каравелов и единственото, което той е научил от образците си, е вкусът за сензационното, за способното да дразни нервите при описанията на случки и на сърдечни тревоги. Тези описания звучат фалшиво, те не отговарят на нещо действително станало или преживяно. Разговорите или речите са декла-

мания без естествен тон, без връзка с определен темперамент. Навред суфлира авторът, който безразборно влага мненията си, чувствата си в устата на своите герои. Преувеличени сравнения, подигравки, презрителни отзиви се сипят обилно, както в памфлетите на Каравелов, така че повестта се превръща често в субективна и крайно тенденциозна сатира, в услуга на догонваната патриотическа цел. Престононаследникът на Византия напр. ни е представен като „урод“, „гушер“, „погнушав и от зелените жаби“; „краката му са криви, лицето му прилича на жълта тиква, носът му е добър за търнокоп, едното му око не види, устата му приличат на просешка торба, снагата му е като крива кобилица, а гърбът му допълнява общата красота“. Окарикатурен до пълно обезобразяване, момъкът бива противопоставен на момичето, на българската царска дъщеря: „Това момиченце е било скроено така хубаво и така гиздаво, щото е приличало на ония ангели, които окръжават Господа Саваота.“ Такива „прекрасни и нежни създания“ между българите не намират нищо подобно у гърците, у които всичко е физически и нравствено извратено. Зафири напр. от първата част е „червиво куче“, „византийско гюбре“, а царицата — Мегера, на която в моменти на гняв веждите щръкват „като бодилите на всеки един таралеж“. Гръцкият патриарх бива оприличен на „мандраджия“, императорът — на „надуен мях“, императрицата — на „кривоноса врана“, сановниците — на „преподобни шопари“, един гръцки калугер на „конска торба“, „манастирски котарак“, „халкедонски бивол“ и т. н. Тези сравнения с птици и животни целят да пробудят погнуса от всичко византийско, и те отговарят на тенденцията да се черни и унижава гръцкият народ за сметка на идеализирания в наивността си, нравствената си здравина и физическата си мощ български народ. Прекъсвайки често разказа си с разсъждения, за да тълкува събитията, авторът се впуска в крайно повърхностна, научно-безкритична философия на историческия процес и на племенната психика, за да се стовари отговорността за националните злополуки върху монарси, калугери, боляри, при оневинен прост народ. „Средновековните господарства, пише Каравелов в тона на дисертация или на политическа статия, са се съставяли не за благосъстоянието на народите, а за благоденствието на царьовете и за разкошеството на техните дворци... Народът не трябва ни да знае, ни да мисли, ни да има, са говорили средновековните правителства. Разбира се, че в Европа и днес още съществуват византийски империи и нулоподобни поданици.“ Съвременната тенденция е тук налице. Друг път авторът се произнася отрицателно за старите български царе, за Симеон напр., „който е променувал българското щастие с и българската слава за няколко момичета“, подарени му от византийския двор. И намирайки, не без основание, че в характера на народите има някаква последователност през вековете, значителна кръвна и духовна наследственост, устойчива против чуждите влияния, той е склонен да твърди: „Българинът и преди пет столетия е бил такъв, какъвто е и до днешния век“ (така мисли и Вазов по-късно в Легенди при Царевец от 1910 г.); а също и да разсъждава, хвърляйки (като Паисий Хилендарски) укор върху българите за лекомисления им отказ от народно име, от скъпо езиково предание, от гробовете на бащи и деди, и посочвайки — съвсем несериозно — причините за прискръбната изневяра така:

„Ако българските царове, българските боляри, българските полководци и днешните български търговци и чорбаджии да не би обичали червените фустани, калаисаните лица, начернените вежди и фалшивата красота, то техните деца би били чисти, честни, народолюбиви и твърдохарактерни. Всеки груб, необразован и неразвит народ обича вапцаното, лъскавото и фалшивото, а гъркините имат в това отношение преимущество пред всичките други народи и народности в тоя свят. Българката работи и грижи се за къщата си и за децата си, следователно тя няма свободно време да отънчава веждите си, да калаисва челото си, да румени устните си и да завива косата си; а гъркинята е назначена от самото провидение да съблазнява глупавото човечество и да го побеждава със своята вънкашност.“

Тази тема се засяга и в други повести на Каравелов, както и във фейлетоните му, в които се бичува родоотстъпничеството на българи в Румъния, във връзка с деморализацията на чужденката (напр. в памфлета на Независимост от 17 ноември 1873 г., гдето се твърди: „Нашите емигранти, нашите търговци и нашите доморождени фанариоти са се грижили само за своите парички, за своите женички, т. е. влахини с червени фустани, и за своите шкембенца“). Разсъдъчна натура и публицист в начина си да бичува пороци, да съветва, да насажда пракилни понятия, Каравелов смесва белетристиката с науката и с възпитанието, за да не улучва ни научната истина, ни поетическата правда в историческите си картини. Изобщо той няма епическа глава, фабулира повече логически, отколкото творчески; и където трябва да ни накара да видим ясно или да почувствуваме извътре, той характеризира отвлечено-сухо, както напр. в това описание на сражението между войските на Шишман и на Баязид:

„Захванало се страшно и кръвополитно клане. Ножове блестели, копья звънели, коне цвилили, хора охкали, кръв потекла по зелената трева и покрила я с червен цвят, турските шатъри се запалили, множество коне бягъли и тъпкали ранените и мъртвите тела; а войските се ожесточали все повече и повече и нападали една на друга с по-голяма и по-силна ненавист. Пред захождането на слънцето турските войски захванали да отстъпят, но Страшимир се не повдигал напред.“

Това е малкото, всичкото за един бой, който продължил три дни и който не донесъл победа на българите, макар те да са се биели „като зверове“. . . Авторът просто се е чудил как да отмине този момент, за рисунъка на който не му е достигало нагледно, пластично въображение. И така като в някое бездушно военно донесение, лишено от картинност, той споменава за ножове, за коне, за шатри, за трупове, без да се опитва да ни даде видението на самия бой, да ни внуши патоса на борците, ужаса на кръвопролитие. Не, Каравелов напразно е хващал перото за подобни сцени, без да е имал опора за изображение си в лични спомени, или да е поне чел подобни описания у европейски романисти. Че той изобщо не би могъл да възкреси миналото по методата, по която Стендал в *La Chartreuse de Parme* (1839) описва живо сражението при Маренго, Флобер в *Саламбо* (1862) военната тактика на картагенците и Толстой във *Война и мир* (1865—1869) битката при Лайпциг, не ще и дума. Липсата на всякакъв усет за живописното и душевното при масови или интимни сцени изпъква на всяка стъпка у него, за да го отдели дори от реда на писателя с по-скромни заслуги в историческия роман, какъвто е напр. Вазов при Светослав Тертер и Иван Александър (1906—1907). Макар Вазов да е в някои отношения ученик на Каравелов (и особено в тенденцията да се въздействува чрез картини от

миналото върху светогледа на новите поколения), той го надвишава и в сигурност на концепцията, и в точност на историческата обстановка, и в извикваща сила на сцените, и в характеристика на дух и влечения у лицата, и в местна багра при бит и пейзажи.⁸ Каравелов е твърде безпомощен по всички тези линии — и не само в разказите си от едно непознато минало. Но това не изпъква в съзнанието му и не го отчайва ни най-малко. Той намира дори смелост да напише и третата част на романа си, по-дълга от предходните две: Тук му е краят (180 страници).

При нея ние можем да бъдем по-бегли в резюмето си. В завзетата от Баязид българска земя бродят хайдушки чети, поддържани от Страшимир Видински. Те зимуват в здраво укрепената Златица, в един град, чиито жители, подпомогнати от околните села, са давали твърд отпор срещу турците. Иван Шишман, коренно променен в чувствата си към Византия и напуснал предишното си безволие, търси съюзници в чужбина против Баязид, осигурявайки си и подкрепата на народа, който едва сега е открит във всичката си доблест и вяност. „Моите византийски учители ме научиха едно, а аз виждам друго; моите боляри и съветници ме съветваха да работя така, и аз видя с очите си, че е трябвало да се работи съвсем другояче; най-после, моето византийско възпитание, моето образование и моето знание не отговарят на действителността, която аз видя днес пред очите си.“ Но докато той готви нова война, в пълно съгласие с брат си Страшимир и с болярите си, пловдивският градоначалник, бачковският архимандрит и владишкият дякон, все лукави гърци, окръжени от отчаяни главорези, преследват българщината в Тракия по-зле от турските еничари. Те залавят с коварство храбрия Стоян войвода, подпомагани от калугерката Зоя, фанатизирана българофобка, опитна във всякакви сплетни и шпионства (после тя, озлобена против гърците, минава на българска страна); залавят също и укриват красивата сестра на Стоян Радослава, обичана от княз Георги, сина на Страшимир. Преди това Стоян е водил бой с гръцката и турската войска в Пловдив, отмъщавайки за народни тегла и за лични загуби (майка, сестра, имот). Шишман долавя с радост обрата в настроението на народа в Търново, който, поучен от многогодишни страдания, е престанал да се бунтува против властта и прави всички жертви за създаването на силна войска. На държавен съвет бива поставен въпросът: война или мир с турците? — и всички боляри отговарят едновременно: „Война!“ Шишман се туря начело на главната войска и предприема поход към Пловдив. Сражението с Баязид край Марица свършва злополучно за българите и полето между Стара Загора и Одрин се покрива с безброй трупове. „Аз свободно мога да кажа, че даже и Картаген не е видял такива ужасни картини“, бележи Каравелов, описвайки кръвнината и варварските опустошения. Баязид настъпва към Търново, водейки заловения при Ихтиман Шишман. Условията, предложени от Баязид за мир, са тъй страшни, че Шишман предпочита смъртта си пред слагането на подпис под тях. Той бива посечен от джелатите заедно със своите най-близки сродници и боляри, отказали да приемат мохамеданството. „Българският народ никога вече няма да възкръсне“, говори Баязид на Шишман преди смъртта му. Шишман му възразява пророчески:

„Ще да преминат години и столетия, грубата турска сила ще да изгуби своето днешно значение, гръцките подлости ще да станат известни на всичкият свят, крилата на младите орлета ще да пораснат и българинът ще да отмъсти за праведната кръв на своите мъченици. Днешните събития ще да научат българския народ на ум и разум, и той ще да се възроди и ще да завземе в историята много по-светли и много по-богати страници... Живото заспива, но не умира. Историята ще да научи нашия народ да живее сам за себе си, да се варди от гръцкото влияние и да не доверява съдбата си никому.“

Това, което знае и желае сам Каравелов, бива изнесено като мъдрост и поука от цар Шишман пет века по-рано. Но възгледът „*Historia vitae magistra*“ отдавна не се разбира в онзи практически смисъл, който учени политици бяха свикнали да влагат в него. Колкото по-малко ни се удава реставрацията на миналото като чисто познавателна задача при тъмните вести за важни събития и трудно доловимите фактори в живота на народите, толкова по-малко са основанията ни да вярваме, че това минало е научило някое да не прави грешки и да върви по-сигурно към сполука или щастие. Каравелов е по тази точка оптимист и надеждата си за възкръсване на българската свобода той иска да подкрепи не само чрез предвиждания за съвременните политически събития, но и чрез опита и злополуките на миналото. „Ум и разум“ проповядва той, както и вяра в себе си, в собствените народни сили при подклаждане на хайдушко-революционната борба, която единствено обещава отхвърляне на игото. Романът му догонва така, подобно на другите му повести, една полезна патриотическа цел. Не случайно Георги Шишман, като говорна тръба на самия Каравелов, разсъждава, сякаш из нуждите на новото революционно-политическо възпитание:

„Умният и разумният човек може да направи от българския народ меризливка. Тоя народ не обича несправедливостта и неговото правителство е обязано да я преследва; тоя народ не обича деспотизма и неговото правителство е длъжно да ограничава своите страсти; най-после, тоя народ е честен, чист и самолюбив, неговият цар е обязан да изпълнява волята му и да се ръководи по неговите нравствени начала.“

Идеализирайки народа в низините и вдъхвайки му омраза към турската власт, Каравелов посочва греховете и отговорностите на българските първенци и водачи:

„Какво са вършили българските боляри и техните съюзници? Тие защитници на българската свобода се карали между себе си, преследвали един другото, клеветели се и били готови да въстанат един против други. Напразно Иван Шишман, Георги Шишман и Страшимир Шишман се старали да въведат мир и единодушие между своите развалени, полуогърчени и завистливи боляри; напразно българският патриарх проклинал из Търново непокорните и слабоумните; най-после, напразно простите войници грозили на своите предводители, че ще да ги изколят като врабци.“

Този урок върху сговора и дисциплината е важен и за българската емиграция, попаднала в раздори и вражди след загиването на Левски.

3

Общи недостатъци в повестите и разказите на Каравелов; причините им. — Тенденцията като враг на поетическия реализъм. — Намеса на авторското аз в обективния разказ. — Сентенции и разсъждения, често в сатиричен дух. — Хумор на автора. — Критика над отрицателните обществени прояви. — Мнения по социални, политически, научни и културни въпроси. — Липса на обективност в характеристи-

ките и на отсенки в портретите. — Типът на турчина управник, на чорбаджията и на калугера грък. — Отсъствие на мярка в злъчното изобличение. — Прекалености в противна посока; идеализация на български образи, на хайдутина, сиромаша и българската жена. — Момината хубост. — Картини от природата: условен стил на описанията. — Контраст между красотата наоколо и тежка робска неволя. — Лиричен тон и носталгия. — Каравелов като основател на плодотворна реалистическа традиция.

Общо за повестите и разказите на Каравелов, но като изключим някои хубави страници в делото му, особено в битовите му работи. Важни правилото: те не издават ни пълна поетическа правда в изображението на българския живот, ни по-грижлива композиция, ни чистота на стила, въпреки личния тон в езика. Причината за тези големи недостатъци, както посочихме, се крие ту в неблагоприятните условия за творчески труд, ту в самия талант на писателя, гдето връх взема разсъдъчното отношение към нещата. Каравелов създава повестите си при несгоди в общественото и професионалното си положение, които не позволяват желаната умствена концентрация, с вътрешно узряване на плановите и спокойно фиксиране на намисленото. Журналист, загрижен постоянно за препитанието си, и емигрант без гарантирана сигурност, той дели времето си, енергията си между политиката, науката, литературата и живата пропаганда или революционния комитет, лишен от възможност за пълно отдаване на белетристиката или стиховете си. Към това идва опасната му метода на работа, позната и на други писатели, но не довела при тях по-даровитите до похабяване на сили. Без да изчаква всякога обистрено продуктивно настроение, установена във всичките си подробности вътрешна картина, завършена кристализация на елементите, Каравелов пише редовно наложения му от нужните седмичен *requisit* белетристика, докато запълни определения брой колони във вестника си. Че така създаденото и набързо, и при студена глава ще страда в много отношения, че и разработката на сюжета като архитектоника и извеждането на образи и сцени като пластични видения ще остават неиздържани, не подлежи на съмнение. По-важното обаче лежи другаде. Лишен от изобретателно поетическо въображение и от психологическа проникателност, Каравелов прибегва наред, където не му стои на разположение сигурен личен опит, наситена от наблюдения памет, до пресилени и невъзможни образи, интриги, положения, изпада в груб, неубедителен натурализъм или във фантастика, изключила всяко правдоподобие. Хиперболичното и романтично-сентименталното изместват и в битовите, и в историческите повести дотолкова чисто реалистичното възсъздаване, че вярата ни във възможността на лица, чувства, житейски отношения изчезва напълно. Към това и за да се добуде тази вяра, се притуря и тенденцията, догонваната практическа цел. Попадайки в противоречие със самите неща, с понятията и нравите на дадена среда и епоха, тенденцията отнема много от внушителната сила на разказа. Колкото и съществена за самия автор, като обяснение или поука, като проповед или позив, тя намалява поетическото въздействие на виденията му.

Във връзка с тази особеност на изложението стои слабостта на Каравелов да напуска обективния тон на разказа, за да излиза да говори от свое име, като тълкува събитията, осветлява характерите, критикува мненията, дава преценка на нещата, изказва собственото си гледище по един или друг въпрос, социален, научен, философски,

морален. Такава склонност към разсъждение или препоръки от първо лице се среща и у някои чужди романисти, все едно романтици като Юго, реалисти като Балзак, битописци като Гогол или сатирици като Чернишевски. Каравелов злоупотребява доста с този похват, усвоен от Чернишевски. Редовно той напуска резервата си като спокоен разказвач, прекъсва нишката на нагледното описание и започва да разсъждава или да разкрива намеренията си, в ущърб на художествената илюзия. Как той прилага този субективен поглед при повестта си *Крива ли е съдбата?*, посочихме вече. В *Маминото дете* напр. той излиза неочаквано из зад кулисите, за да се яви сам на сцената и ни напомни за себе си, казвайки за сеизина, дошъл при Никола: „Аз не ща да ви разказвам какво изражение е имало лицето на тоя млад човек и с какво е бил той облечен, защото... подобни личности вие можете да срещнете всеки ден и всеки час...“ Обръщайки се направо към читателя и правейки го съучастник в наблюденията си, авторът говори: „Хайдете, ако искате, да идем да кажем на Нена. Или почакайте... Трябва ли ни да се мешаме в чуждите работи...“ Все така, други път: „Но да махнем с ръката си и да влезем в Пенкината градинка... Аз обичам тие момински градини...“ Подканяйки читателите си да видят едно, да помислят за друго, да се посмеят на трето, авторът отправя и към самите действащи лица укори или насърчения, пишейки например за един пътник: „Хайде, върви, Стоене, и добър ти час! Не слушай ти мене и моите читатели. Аз като учен човек или като български писател, обичам да си подърдорям и да позалиша света с неврели-некипели... Когато на писателя непременно се иска да поблести, то негова милост пуца в пълен ход езика си и дава му свобода да гради високи кули под облаците или да гони вихрите. Добре, че хартията е станала евтина...“

Подбивайки се така със себе си и с изкуството си, Каравелов парадирва с духовитостта си, не иска да минава за лековерен в изображението си. В *На чужд гроб* без сълзи плачат обаче той, разчувствуван от съдбата на нещастните, още в самото начало на повестта заявява: „Но преди да ти разкажа, мили мой читателю, какви случки стават със сиромасите, ти узнай по-напред от мене...“ И той се впуска в общи разсъждения за сиромашията, за нейното благородство и т. н., за да признае след тъжната картина в дома на окаения Танчо: „Аз не можех да гледам хладнокръвно на тия нещастни хорица; тие ми разровиха всичката душа, тие ми нараниха сърцето.“ Целият разказ се води от първо лице, с видим умисъл да ни се внуши, че се излага истинска история и че чувствата или възгледите на автора имат реално оправдание. В *Извънреден родолюбец* Каравелов захваща пак с обръщение към читателите: „Въобразете си, че някой от вас се мъчи през всичкия си живот, че изкарва своя ръжен хляб с тежки мъки...“; противопоставя веднага на сиромашията богатството: „Като си въобразиме всичко това, ... то си представете, че някой от вас тлъстее и наслаждава се още от пелените на майка си...“; и все в увода, пълен с разсъждения: „Аз съм намислил да ви разкажа едно действително произшествие, из което се надея да си съставите понятие, че учението на нравоучителите бива полезно само в ония случаи, когато животът ни се откаже да има с него нещо общо.“ Достоверността на разказа не е с това, разбира се, ни най-малко гаранти-

рана, както и основателността на морала, застъпен по такъв начин. Цялата предварителна аргументация се оказва антихудожествен похват, уместен само в уводна статия на вестника или в някой по-общ социален етюд.

Започвайки така, за да ни вземе на своя страна в осветлението си на фактите, или пресичайки постоянно разказа, за да ни въвежда в тайните на своята метода за изображение, за да общува с читателя, към когото се отправят въпроси или съвети, Каравелов решително губи като поет на чистите нагледни, у когото идеята, ръководната мисъл би трябвало да изтича непринудено от самите неща, от правдата на живота, без да се формулират готови отнапред тези, да се прибегва до доказателства или до излишни лични изповеди. Но той не може да се откаже от един навик, дошъл в съгласие с първични тежнения на ума му, със страстта му да разсъждава и морализира. Публицист по призвание, той вмъква в разказа си верига от мнения, от отделни максими или малки дисертации, намирайки подкрепа за подобна практика както у именити романисти, така и у критици на обществения строй, предпочели да прибегнат до поетически израз на идеите си. Какви са идеите на Каравелов по разни въпроси, знаем вече от други глави на този труд. Тук е достатъчно да изтъкнем начина, по който те ту сентенциозно загатнати, ту обстойно развити влизат във връзка с конкретното съдържание на белетристиката му.

Като изтъква в Маминото дете как казанлъчани действували под влиянието на минутните си впечатления и как непостоянството им приличало на росата на техните трендафили, той се изказва образно-философски така: „Трендафилът живее малко, но неговият майски живот има повече сладки минути, нежели многолетното съществуване на върбата. Ако е живот, да бъде живот, а ако е дрямка, да бъде дрямка: — средата никога не може да се нарече блаженство. Казанлъчени имат пълно право.“ Коментирайки все тъй иронично съдбата на Николчо, женитбата му в Румъния за една порочна жена, авторът разсъждава: „Това произшествие е важно в две отношения: първо, из него ние можем да заключим, че човекът доволно често се преобразява на безполезен предмет...; второ, че кривото дърво не може да изправи ни самата природа, ако моралистите и да ни разказват, че нейните закони са чудотворни.“ Все в тая повест се изказва мнението по повод на обрата в поведението на Николчо: „Но човеческата съдбина е доволно чудно и вятърничева жена.“ За гюловата ракия, измислена „от някой дявол или от някой магесник“, се разсъждава важно какви мисли и настроения поражда тя в главата, „ако я пиеш“, или „говориш за нейния род и произхождение“. За някои казанлъчанки авторът мисли фаталистично, „че умът и разумът се изпровождат в човеческите глави от някоя си свръхестествена сила, която за едни хора бива майка защитница, а за други мащеха.“ Друг път той ни пита поверително:

„Искате ли да ви открия и друга тайна?... Младостта се не връща, мон дражайши читатели, и сънищата овехтяват така също, както овехтиваме и ние сами. Едно време, когато косата ми беше още черна, когато сърцето ми беше бяло и червено и когато очите ми блестяха като две звезди, то биваха всякакви неща... Сичко премина... Останаха само едни голи и боси възпоминания, които не само не радват, но убиват в нас и настоящето щастие, ако то и да е обгрижено от всяка страна...“

В този стил и в този дух резонира Каравелов често в повестта си, оставайки верен на усвоеното веднаж сатирично-иронично отношение към живота. В повестта *Турски паша* той влага в устата на една умна калугерка дълги разсъждения върху щастие и нещастие пак под ъгъла на недоумение пред капризните решения на съдбата:

„Както щете, а човек среща противоречия на всяка една крачка. Действие и противодействие — в това се състои всичката история на човечеството. Напред се хвъргат хората за това, за да се върнат утре или в други ден назад; а измъкват се назад, за да се съберат със силите си и да прескоknат голямо пространство напред... Така ли е? Признавам се, че моят ум е слаб, и аз се отказвам да реша тия философски предмети: но...“

Но намирайки горчивия си хумор, Каравелов се предава и на мрачни размисли върху българския живот, все в тази повест:

„Всеки би помислил, че в средата на тая богата, великолепа и прекрасна природа, между тия богати и плодородни гори, планини, полета и възвишености, под южното и благословено небе, човекът лесно би можал да живее разкошно и блаженно, да жигее даже без да знае що е труд и що е мъка; а наместо всичко това, на която страна и да погледне човек, то види само едни развалини, навсякъде види наместо хора кожи и кости, навсякъде чуе мъки и сиромашия. Славяни, славяни! Нека ви господ дава повече енергия и по-малко воловско търпение!“

Контрастът между природа и човек е засилен по-нататък и доведен до заключението: „Българинът не живее за себе си, а за господаря си; той е вол, който е роден само да храни другото.“ Анализирайки българската душа и българските робски условия от това песимистично гледище, Каравелов се впуска в характеристика на народната песен, все под маската на онази образована и добре посветена в житейските неща калугерка:

„Песента им е жалостна и тежка, но в същото време весела и оживляюща като утрешното духане на вятъра; тя в едно исто време накарва човека да играе и да се весели, накарва го и да заплаче; тая песен има дотолкова болни и разбени звукове, каквито са и гърдите, които я пеят. По цяла България човек не може да изучи всички подробности за страданията и за неволите, които търпи днес народът, отколкото из народните песни, които се чуят по вечерно време по българските полета...“ И т. н. и т. н.

Най-често Каравелов има повод за разсъждения, в които звучи изобличение на пороци и слабости. По повод на възмутителното българско дълготърпение той говори в същата повест надълго за основаването на еничарския корпус, за упадъка на турската военна мощ и за повдигането на сърби и гърци, за да продължи от свое име, прекъсвайки нишката на разказа:

„Като слепци ние освобождаваме себе си само с думи, а не сме способни да извършим на дело онова политическо възрождение, което само може да ни даде право да бъдем люде и да седнем на един ред с други народности... Неприятелят наш е бил слаб, а ние сме били зайци!...“ И т. н.

Че в повестите и разказите си Каравелов ръси постоянно мисли, впечатления, разсъждения за българската действителност, мнения и съображения върху религия, народен живот, психология на съсловията и професиите, турската система на управление, гръцкото коварство, чорбаджийската жестокост, българското просветно и революционно движение, европейската политика на Изток, значението на положителното знание за еманципацията на роба, човешките права на же-

ната и т. н., е твърде естествено за един писател, който цели с художествените си картини да повлияе върху светогледа на читателя, да напомни повелите на дълга, да посочи пътя към спасение от безкрайни унижения. Фейлетоните на Каравелов ни дават ясна представа за методата на Каравелов да свързва стила и задачите на публициста с тези на белетриста, когато трябва да се упражни критика над отрицателните обществени прояви и развие идеологията, която трябва да стресне съвестите и завладее волите. Нови и повече примери из белевтристиката тук едва ли са нужни. Стигало би да припомним само как в Богатия сиромас той разсъждава върху религията в патриархалните общества, намирайки безверието по-безопасно, отколкото грубото суеверие. „Сяко религиозно постановление, пише той, може да бъде свето за човека само дотогава, докогато е то нравствено и човечно... Да приведа един пример.“ И за пример служи една картина от Шарл Ванло с библейски сюжет, осъдителна като морален урок. В После отмъщението Каравелов разсъждава върху упадъка на религията и на морала във византийския свят, за да заключи общо: „Многочислени празници, извънредно пиянство и безсмислени тържества се появяват само у ония народи и народности, които са прескокнули през своята човеческа история и които се приготвяват да паднат.“ По повод на страшния душевен прелом у гъркинята Зоя в Тук му е краят четем малка дисертация върху психологията на страстите:

„В нашия умерен климат, гдето сметките се смесват с най-нежните чувства, гдето интересът покорява всяка една наклонност и гдето разумът доволно често взема първенство над страстите, ние не можем да разберем, даже и да признаваме, че любовта и страстта за отмъщението са в състояние да изменят човека и телесно, и душевно и да го накарат да побеснее... Гръцките страсти са слепи, горещи и готови на всяко едно самопожертвование. Тия страсти задушават всяко едно нравствено начало и унищожават всичките умствени способности...“ И т. н.

Но цялата тази теория не може все пак да ни накара да повярваме в резкия завой у Зоя, превърнала се внезапно от озлобен враг на българите в такъв враг на собствения си народ. Безсилен да ни обрисова като поет невероятната вътрешна промяна, Каравелов прибегва до общи твърдения като учен наблюдател. И така той резонира често там, където конкретният рисунък губи убедителната си правда за чувството или въображението ни. Нужно ли е в Турски паша да ни даде образа на героя, замислен като завършен отрицателен тип, той прибегва до такава сумарна характеристика:

„Старият паша беше такъв, каквито са всичките азиатски турци: на вид той беше непривлекателен, бой имаше ниски, лице грапаво и черно, брада черна и остра, като конска опашка, крака криви, а корем като у тежка жена. Вътрешните негови качества напълно съответствуваха на външните, т. е. той беше така също низък нравствено, както и физически... Деспотизмът и користолубието на тоя човек превъзхождаха всичко, следователно той беше тип турско-византийски.“

В Децата не приличат на бащите си Каравелов иска да ни внуши отвращение от друг подобен образ, смесвайки физиологично-изразителното с морално-осъдителното:

„Пловдивският паша, комуто собственото име било Назър, бил на поглед черноват господин и лицето му било изровено от азиатските шарули. Неговите особени прелести се заключали в това, че устните му почти всякога се хилили, когато другите части на лицето му всякога оставали равнодушни; той подмигвал с лявото

око и постоянно повдигал веждите си; мустаките му били намазани с някаква си помада и навити нагоре; той бил полуетропейски кавалер, полутурчин, получовек и полуживотно; манерите му напомняли Млада Турция, но не във времето на Милхада, а на Али и Фуада... А това изорано лице, което носило на себе си явни следи от пиянство и разврат, се ползувало с малки, жълти и лукави очи...

Излизайки от някои правдиво доловени лица, но преувеличавайки в черногледство и обобщавайки бързо по линията на отрицателната преценка, Каравелов не знае отсенки, които би отслабили порока и би представили по-обективно живия портрет. Не само турчина, но и чорбаджията българин той изобразява по същия начин — и примерите с хаджи Ничо или с Нено ни дават достатъчно данни, за да се убедим в силата на антипатията към едно съсловие, символ на голямото социално зло, от което страда българският народ. Гърка, и частно гръцкия калугер, той вижда в същото мрачно осветление, рисувайки ги с безпощадно опростяване на чертите, свеждайки разните индивидуални образи към някое изключително, грозно в живописен или морален смисъл качество. Напр. градоначалникът кир Йоаким, архимандрит отец Агапий и владишкият дякон Нил в Тук му е краят. За първия от тях авторът казва:

„Тоя звяр бил до такава степен бездушен и развратен, шото не жалел ни децата, ни старците, ни бабичките... Вечно пиян, вечно жаден за сладострастие и разврат, вечно готов да прави различни злодейства; с една дума, тоя изрод е представлявал замечателен екземпляр из развалената човешка природа... Който се срещнал барем веднаж през живота си с кир Йоаким, той го помнил до гробовата дъска, защото му се разливала жлъчката.“

Архимандритът е описан по същия напълно негативен начин — външно и вътрешно, като „животно“ с безжизнени очи, гърбав дълъг нос, жълто-черен цвят на лицето, похотлив нрав; и само за архидакона е направена известна отстъпка, доколкото низката му нравствена природа е свързана с малката добродетел да бъде той привлекателен на вид и красноречив събеседник. Какво представят другите калугери в повестите на Каравелов като носители на поквара, егоизъм, сластолюбие, ненавист към българина и отказ от всичко християнско и човешко в помисли и дела, знаем вече достатъчно. В Тук му е краят един от юнаците хайдутски характеризира гръцкото пасило така:

„Гръкът, мои мили братя, е роден на тоя свят по тая същата причина, по която едно време е бил роден и нашият безсмъртен праотец Каин... Тая низка плява от елино-римската пшеница се е осмърдяла до такава степен, шото нейният заразителен яд е в състояние да произведе опустошение даже и в ония крайове, които са чисти като многоценен камък.“ (Откак се очертават „гнусните“ дела на градоначалника, минава се към неговите сътрудници в доносите пред Баязид против българите). „Ако на тоя свят да би съществувала правда и добродетел, то владишкият архидакон отдавна би трябвало да бъде обесен... Тоя човек е по-низък и по-безчестен от самата гнусота... Епископът ни е още по-лошав. В неговата утроба са съединени всичките лошабини: той е лукав, като дявол; той е властолюбив, като свиня; той е безчестен, като блудница... Неговото хитро и лукаво поведение, неговото лицемерие и безсъвестност... Неговият нов сан не променил ни най-малко неговите скотски страсти...“

Художникът тук е отстъпил перото на озлобения публицист революционер, забравил всяка мярка в жлъчното си изобличение и загрижен да постигне не самата неподправена истина, а определен ефект върху озлобестените българи. Днес изпитваме нещо мъчително при то-

зи род характеристики, дето силно отрицателното, в услуга на патриотическата тенденция, престава да ни се налага като що-годе правдиво и художествено приемливо изображение. Още преди Зола да превърне в практика научната теория за надмощие на първичните долни инстинкти в човешката природа и да открие, като мним последователен натуралист, у героите си някаква животинска особеност, подчинила цялата духовна личност, нашият Каравелов прилага същата психологическа метода при своите отрицателни типове, отстранявайки там всичко хуманно и благородно, способно да омекоти нрава и духа. Като противовес на тази крайност идва у него често склонността към романтично-фантастичното, с извеждането на невероятни случки и невъзможни по вътрешен строй положителни, прекалено идеализирани лица. Срещу черно нанесените багри при враговете на българския народ стоят светлите, чисти и пленителни образи на хайдутина, на сиромаша, на българката, на момата особено, у нас, с преклонение пред един патриархален бит и една непоковарена от чуждото културно влияние нравственост. Примери за такава идеализация приведохме доста и тук бихме могли да се ограничим само с моминските портрети на Каравелов. Още в Българи от старо време ние се натъкваме на един мил, свенлив и очарователен образ на българска девойка в лицето на Лила, дъщерята на хаджи Генчо. Момичето на шестнадесет години ни е представено така:

„Черните му очи блестели някакси живо и весело; тие били пълни с нежност, с енергия и душевна топлина; черните му вежди...; мъничките му устица...; откритото му и високото му чело...; аленовата червенина светела на бялото му като хартия лице; образи — като прасквици с паежинки и с ямки; и най-после главица, покрита с тъмноруса, като коприна коса... Притурете при всичкото това висок и прав бой, тънка и гиздава снага... Главата на това ангелче била забрадена с червена стамболска, тънка като було, кърпица...“

Портретът, допълнен с някои все тъй привлекателни черти, не стои изолиран в повестите и разказите на Каравелов. Той се повтаря в множество вариации и почти винаги в същия ореол на външна и вътрешна красота. Още в един от последните си разкази, *Що е грях*, младата Рада ни е представена като

„дотолюва хубава, што всеки, който я виждал, ахал от всичкото си сърце. Нейната черна, като смола, коса и нейните черни, като маслини, очи били майчински, а белотата и миловидността башински. Тя имала още черни вежди, дълги и къдрави клепачи, дълги коприпени коси и хубава шевица, на която било везано червено герданче. Мнозина желали да бъдат това герданче и да висят на тая шия. Добро, работно, пьргаво, весело и приятно момиченце била тая Рада!“

Бихме могли да припомним и друг сходен лик, дъщерята на Стойчо, от *Богатият сиромаш*,

„едно из ония ангелчета, които обикновено се изобразяват на черковните врата. Нейните черни очи блестели ктo алмази; нейното чисто и миловидно лице било съставено от кръв и мляко; нейната тънка и висока снага съставлявала изключителна рядкост; нейните високи гърди свидетелствували, че тялото се ползува със здраве; а нейните алени устници се харесвали на всичките Ивановци, Николовци и Димитровци. Трябвало да ви кажа и това, че в тая къща не знаели още що е гюргевска цивилизация и що Мидхад-пашовски напредък.“

Чистата балканска раса, която Каравелов е познал в родното си село и другаде из българските краища, посещавани през младите му

джелепски години, се е налагала на въображението му с чара на вечно женственото, при отвращение от всичко неестествено и извратено на градската гръцка или европейска псевдокултура. Драганка и Неда в Мъченик, Латинка във Войвода, дъщерята на Танчо Галина в На чужд гроб..., Параскева в Нешо, Босилка в Отмъщение, Анастасия в После отмъщението, Радослава в Тук му е краят и т. н. — това са все момински лица и сърца, съзерцавани от едно поетическо въображение, което се е осланяло и на реални спомени. И все пак всичко искрено и проникновено във възхищението не е могло да намери почти никога онези багри в портрета, които биха ни внушили ясен образ, индивидуално очертана, а не типично схематично скицирана фигура. Епитети и сравнения, прилагани като клишета и заети от народната песен, като „млад и гиздав“, „черни като вишни“, „тънка и висока“... явно говорят за неясни видения у автора, подирил опора при описанията си в женските образи от народното творчество.

Същата безпомощност в поетическата характеристика се наблюдава и при описанието на природата. И тук Каравелов е излизал от спомени за виждани пейзажи, от искрено възхищение при гледката на родните планини и полета; но колко малко способен е бил той да предаде физиономичното или настроението на картината, да хване или наложи тази картина с няколко оригинални черти, с една изразителна метафора! Опити в тази посока не липсват и началото на повестта *Турски паша* напр. иска да ни представи живо Стара планина и един градец в подножието ѝ така:

„Никога не ще да бъде избрисано из моя ум онова впечатление, което аз усетих като видях българския градец Калофер от върховете на Стара планина. Въобразете си... планини величествени и живописни, на които върховете се целуват с облаците и покриват главите си с бели шапки; планини, които са натрупани една над друга и които са ту навъсени и безплодни, ту накитени с всевъзможни цветя, със зелени травки и с разкошна растителност — такива планини и в рай няма. На спусъкът на тия планини аз се позапях и погледнах насам-нататък. Над мене търчаха голите и снежните върхове на стръвния калоферски великан, който е порязан с диви дерета, дълбоки ями и тесни клисури и който е разровен от планинската вода като дрипава презряла зелка. Пред мене шипеше тревица цяло стадо вакли овце... По доле от стадото, до полите на планината, се видеше Калофер, когото пресича на две половини река Тунджа и извива се около него като змия. Тоя малки градец прилича на сватбена китка — от всичките страни е той накитен с тръндафилови градини, с плодови дървета и с черници... В средата на тая китка се намира градецът, който е нашарен с червени керемиди и с бели къщици, а тия къщици изглеждат весело и мило... Около мене пееха пиленца, във въздушното пространство по-близу до земята хвърчаха щъркелите и ластовиците... Над тях малко по-високо цвърчаха бели гъски, жълтурки, диви ластовици и чучулига... Още по-горе плуваха по въздуха орли и соколи, и само тъжният глас на жерава достигаше до земята, а самият гърлан съвсем не беше виден. В блатата и по реките крякаха диви гъски и свиреха, и звънтяха с крилата си цели стада диви патки.“

Картината е била на времето с радост доловена, наистина почувствувана; но колко тя е избледняла в багрите и очертанията си, когато бива възстановена след години, далеч от отечеството, и как авторът, безсилен да предаде свежото общо видение, прибегва до сбор от представи, в които не личи перспективата на непосредственото възприятие. Вместо да рисува, както вижда, той изброява, както неясно си спомня, и описанието му губи така много от поетическата си преснота и внушителност. Претрупаност в изброяването, липса на обединяващ поглед,

отегчителна монотония на белезите: те превръщат поетическата живопис у Каравелов в чисто външно средство на разказвателното изкуство. Искан ли да ни представи пролетта, в Децата не приличат на бащите си, той ни подканва: „Излезте от своята стаица, погледайте на великата природа и порадвайте се на своето човеческо превъзходство, което ви дава възможност да се наслаждавате на всяка природна красота“. И той сочи нагоре — „сине и ясно небе“, от което се спускат топли слънчеви лъчи; наоколо — „чудно разнообразни зеленини, миризливо цвете и кипящ живот“; в горите — „милиони разнообразни песни и чуруликания от ония безгрижни певци, които са се върнали, както и евреите, из Египет“; из доловете — „мътна и студена вода“... „последните останки от почернелия сняг, който се крие под кичестите ели на Доспат, се изгубва окончателно; даже и най-високите планини добиват весел вид; а животното царство тържествува и приготвя се да продължи своето съществуване“. Съединил така в едно цяло впечатления, добити от разни места, Каравелов се впуска в описание на пролетта по Гергьовден, и то както я е преживял сам в Пловдив.

„Синевати облачета пътували ниско над земята и ежеминутно предвещавали топъл гергьовски дъжд, но ни една капка не паднала на полетата. Мокрият въздух бил пълен с благоухания... Навсякъде било тихо, спокойно, щастливо и миризливо; ни една вълна на безпокойния вятър не нарушавала невъзмутимия покой; ни едно листо не треперело и ни една ветвица се не люляла... Белият и червеноватият цвят на крушите и на ябълките се мешал с жълтия цвят на акациите; плодовото зрънце събличало своята черна временна дреха и хвъргало я на земята; а различни пиленца скачали от дърво на дърво и едни от тях се ползували от най-едрите плодове, а други ги очищали от вредителните насекоми.“

Тази картина, в която видено и умувано се съчетават съвсем не-поетически, служи за увод към описанието на Гергьовденския празник в Пловдив, пак по спомен и пак без отражение на състоянията, които естетически или морално вълнуват героите на повестта. Описвайки пролетта в Тук му е краят, за да определи годишното време на един войнишки поход, Каравелов посяга към инвентара си от по-рано, повтаря клишета, които не предават художествено възприет момент от външния свят:

„Била пролет. Всичко се зеленяло, всичко се пробуждало, всичко било весело и щастливо, всичко вървяло напред и търсило по-добро бъдеще. Цели милиони различни пиленца разпявали своите песни, свивали своите гнезда и приготвявали се да живеят и да произведат плод; цели милиони насекоми брънчали по зелената трева...; всичката природа се наслаждавала с любов, с щастие и с мили надежди...“

Ясно е, авторът няма време да се впуска в по-дълго описание, като потърси нови багри, нови изгледи, нови впечатления. За него всичко е вече каталогизирано, стереотипно, еднообразно и той може да посегне към познатия си предметен и стилизиран запас, за да очертае фона на действието, фон не особено важен сам по себе си. Така той постъпва при картините на лято и зима, на дива природа и на село, на изгрев и на закат слънце. Последната картина му служи например в Ще ли им се върне? като рамка за една тъжна история и като ефектен контраст към нея:

„Захващало да се мръква. Слънцето позлащало вече със своите огнени лъчи узряващата пшеница; нивите се люлеали от прелитающия вятър, който ту утихвал, ту изведнаж из през Марица донасял аромата на покосеното вече сено; шурците

безпрестанно цвърчели из пшеницата, понякогаж се чувал гласът на куковицата или пеннето на чукулгата, която гони мухите из въздуха. Над главата ви се не види ни един облак; тъмно-синьото откъм север небе, като върви към запад, става по-светло, а накрая на хоризонта захваща вече да приема алено-червен цвят. Из гората към село Перушица вървят поляка няколко стада овци, кози и волове, които повдигат по пътя цели облаци прах; глухо блее, мукане и наруване и крехко цвилене се чуват по всичкото поле. Тамо и онамо още блещат от лъчите на слънцето косите на по-трудлюбивите косачи...

Тук Каравелов като че е бил по изключение по-щастливо вдъхновен, изнасяйки прегледно само подбрани черти на вечерния ландшафт, със звукови и цветни възприятия, които загатват точно определена картина. Внимателен в описанието си, той не греша, както толкова често по-рано, когато нехайно, бездушно и разхвърляно изброява белези и подробности, напр. в *Маминото детенце*:

„Захваща се майска пролет, дърветата се нахитват с нежни и крехки листенца, полето се покрива с цветя, славеи сладко пеят, пилеца чуруликат надясно и наляво, всичко става весело, мило и прекрасно...”

Заслужава да се отбележи, като сравнително по-сполучлив опит за подобна картина, описанието в *Мъченик*, гдето всичко радостно и възторжено в божия свят извиква по контраст тежката неволя на българина роб:

„Бяха Петрови пости: зелена до пояса трева покриваше полетата... Нивите шумят, а класовете им се кланят един другиму, като поповите на месно заговяване, когато се прощават с християните. На синьото небе се не види ни едно облаче: слънцето отгоре праща топлота, извлича из тревите тяхната миризма и суши ро-сицата, която е попръскана по нейните листенца. Дъхаш и не можеш да се надъхаш; а сърцето ти се разширява и кръвта ти по-бързо тече по жилите. На където и да погледнеш: под всяка тревица, под всяко листенце, под всяко камъче, то навсякъде търчат и работят мравунци, бубулечици, божии-кравичи...” (Изброявайки по навик птичия свят с орли и чукулиги, соколи и лебеди, авторът поглежда пак наоколо си.) „Около тебе всичко живее, дъха, радва се, работи, пее, цвърчи, пъдпъдка; а надалече от тебе се разлива Дунавът, люлеят се неговите вълни, по които вървят всякакви гемии, каци и параходи! Мило е да погледа човек на наша България и на нейните гори и планини; всичко ти привлича очите, сърцето ти радостно тупка в гърдите; а всякакви мисли ти минуват през главата. Мислиш, мислиш и най-послед твоите мисли убиват всичките ти радости. Няма за тебе радост, когато ти дойде на ума, че няма ни едно местенце по всяка наша широка и прекрасна България, което да не е намокрено със света и праведна кръв.”

При това описание, пропито от носталгия и меланхолия, Каравелов използва пролетната картина като интимно-оухотворен фон на една любовна сцена и като контраст към трагичния край на обичаното момиче. Щастливите мигове в живота на Цено и Драганка са извикани, за да се противопостави на идилията последвалата я катастрофа, при което, антиципирайки последната и виждайки в нея общата съдба на българина, авторът прави песимистичното разсъждение за светата и праведна кръв, напоила всеки кът на отечеството. Повтаря ли и този път някои общи места в описанието с конвенционалното и безразборно изброяване на нещата, Каравелов съумява да вложи и някаква лирична топлота, която действа оживително върху читателя.

И с този елемент в картините, сравнително по-маловажен, както и с всички други по-съществени, нашият белетрист очертава пътищата и методите, по които тръгват българската повест и българският разказ в своето по-нататъшно развитие. Посягайки към разни страни от на-

родния живот и очертавайки редица български типове, Каравелов набелязва, макар и в твърде условен смисъл, здравия реалистичен подстъп, който бива усвоен и усъвършенствуван в школата на Вазов, гдето личат и други влияния. Ако Каравелов гледа на действителността у нас през призмата на руските художници народници и я осмисля в духа на своята революционно-просветна програма, това е било неизбежен етап, дошъл в съгласие с вкусове и разбирания на епохата. Заслугата му в случая е, че той навлиза като един от първите ни талантлив писатели в недокосваната по-рано област на поетическото възсъздаване и че с всичко по-сполучливо в изображението на среда, на човешки отношения и на социални видове запечатва една фаза от народния ни живот, отминала бързо в архивите на историята. Вярно е, че документалното и художественото в неговите изображения страда от известна предвзетост или анемия; че тенденцията изопачава живата действителност, както разсъдъчното и сатирично отношение към нещата не позволява на погледа да проникне до съкровените душевни дълбини. Но все пак: било отделни образи и сцени, било значителни ивици от живота на нашите деди са неведнаж щастливо отгатнати и извикани във въображението ни. И това не е малко за един основател на плодотворна литературна традиция, оставил значителен брой картини от българското минало и набелязал тематиката на мнозина от последователите си. Без Каравелов ние бихме били крайно бедни поетически и идейно през 60-те и 70-те години на XIX в. Без него не бихме могли да разберем трудния преход от предишната оскъдна книжнина към обилното производство и културното съзряване на писателите ни от 80-те и 90-те години.

Глава XXII

„ЗНАНИЕ“

1

Каравелов се отдава на просветна пропаганда, без да отрича революционната тактика. — Редицата популярни книжки от „Детска библиотека“. — Преводно-научните „Разкази за старовременните хора“ и „Кирил и Методий“. — Сборникът „Сокол“ като учебна енциклопедия по природознание и история. — Солидни знания и критически усет на редактора. — Защита на естествените науки, против предразсъдъците и чудесата. — Същина на науката: знания, основани на истината, на математиката.

Видяхме вече при какви обстоятелства и след какви разочарования Каравелов се решава да прекрати публицистичната си дейност, за да се предаде на книжовен труд, който би ползвал широката народна просвета. Без да скъсва напълно връзките си с революционната организация, мястото си в която иска да запази на всяка цена, той предпочита за момент да се посвети на по-спокойни умствени занятия, обогатявайки популярната научна литература у нас, от която се е чувствувала голяма нужда. Собствено той не е преставал никога да се грижи за правилната насока на българското школно и народно образование, така че дори в периода на трескавата проповед за бунт той е намирал време не само за поезия и белетристика, но и за статии върху актуални педагогически въпроси или за оригинални и преводни трудове, които пръскат съвременни знания. Ако през 1870 и 1871 г. по тактически съображения той заема становище против едностранчивото предпочитане на образованието, полагайки тежест върху подготовката на революцията, то вече по-рано, както и по-късно, той е държал за всестранно развитие на народните сили, уравновесявайки двете противоположни насоки, означавани в 1869 г. като „нравствено съвършенство“ и „политическа независимост“. Доколкото не е бил още увлечен напълно от комитетската пропаганда, той е смятал еднакво важно както освобождението от простотия и невежество чрез училищата и книжнината, така и на освобождението от варварския гнет чрез открита борба с оръжие. Минал обаче в 1871 г. решително на втората позиция, при отказ от умственото развитие и еволюционното начало в народното възраждане — както това бе посочено в глава X, — Каравелов, с присъщата жар на темперамента си, започва да осъжда енергично прекаленото отклонение в посока към легалната културна дейност.¹ Когато едно от лицата на драмата му Хаджи Димитър (1872), дядо Недялко, който е дошъл само да се „порадва“ на четата, готова да мине Дунава, не и за да постъпи в нея, си позволява да критикува безразсъдния поход, забелязвайки: „С образование само ще се избави България, а

повече нищо. Аз от сега ще захвана да издавам кадри (картини) и книги", дръзкият войвода го отпъжда презрително: „Хайде върви си, Недялко, и разпространявай образованието.“ Упоритият във вярата си старец отвърща обаче невъзмутимо: „Ще да го разпространявам, зер; без образование се не може. Само образованите народи могат да достигнат до своята свобода.“² През време на дружбата си с Левски Каравелов не е склонен да дава право на недялковци и едва по-късно той се връща към отреченото начало, към програмата на просветителите. Въпреки протеста на Ботев за непоследователност и измяна, Каравелов не се поколебава да поднови лозунга си за „умствената свобода“, заемайки се сам с упорита просветна пропаганда.

Писателят-революционер, възпитан в идеите на Чернишевски, е бил скрито в душата си винаги привърженик на систематичното образование в духа на новото, положителното знание. Дори в разгара на революционната си проповед той не е забравял да мисли за нуждите на народната просвета, помнейки добре от младини колко оскъдна е била добрата школка книжнина и колко дълбоко е тънел народът ни в суеверия и груби нрави. Умственото и нравственото повдигане не е трябвало да се пренебрегва ни най-малко, стига с това да не се е увреждала комитетската ревност. Ценойки високо апостолата на учителя и моралиста, Каравелов е искал да следва примера на най-отличните руски публицисти, на Писарев особено, и не е смятал под своето достойнство на авторитетен белетрист и отличен филолог и историк да съставя книжки за елементарен прочит, да популяризира чрез оригинални опити или преводи най-насъщните научни и практически знания, способни да освободят народа от фалшиви понятия за света и обществото или да го подтикнат към промишлен успех. На 12 февруари 1870 г. Свобода помества краткото известие: „Л. Каравелов е намерен (т. е. има намерение) да напечата книжка под заглавие „История на небето и земята“. На 13 ноември 1871 г. четем в същия вестник: „Обявление. Като видиме, че българските деца са лишени от учебници, то се решихме да издаваме всяка година по няколко подобни книжки и да ги разпространяваме по българския свят. Първата книжка, която е просто и ясно написано математическо землеописание, се намира под печат. Тая книжка ще има заглавие: Наука за небето и земята, кн. I.“³ И наистина през 1872 г. излизат като № I от Детска библиотека преведените от руски „Разкази за небето и земята“, при записани около 1600 спомоществатели (главно българи от румънските градове). За добрия прием, оказан на този № I, свидетелствува и съобщението на кн. I от списанието Знание (1875), че е излязло и трето издание от него, през 1874 г. „А нашите учени и книгопродавци, пише самодоволно по този случай Каравелов, все още говорят, че българският народ не обича да чете.“⁴ И във фейлетоните си Знаеш ли ти кои сме? от 1871 и 1872 г. Каравелов подиграва българските поети, педагози и книжовници, че се занимавали с „учени и дълбоки предмети“, като не искали и да чуят за „малките работи“. Защо, пита той, трябва да се превеждат, и то неграмотно, всякакви „дрипелчета“, а за едно букварче или за други полезни книги, разбираеми за народа и тъй потребни за училището, никой и не се залавя?⁵ Тъкмо по този повод той известява в Свобода от 20 май 1872 г., че новооснованото „Дружество за разпространение полезни знания“ било намислило да напе-

чата букварче за първоначалните школи. „Надеяме се, добавя той, че нашите родолюбци щат да се постараят да го разпръснат по народа.“⁶ Обявявайки се против списанието „Книжовен имот за децата“ на Георги Живков, пълнено с посредствена нравоучителна белетристика, Каравелов настоява да се дава здрава духовна храна на младото поколение, да се казва просто и разумно самата истина върху живота и особено да се изтъква как „яките характери и силните умове“ преодоляват спънките и мъките, за да вървят към победа.⁷ В рецензия за „Малка книжица“ от Андрей Цанов, която въвирала в главите на учениците „разновидни морални дрипелчета“, Каравелов забелязва (Знание от 1876 г.), че децата не били тъй прости, както се чинело на някои педагози. „Детето със своя крехък ум и със своята наблюдателност види много по-далече и знае много повече, отколкото ние мислиме.“⁸ Тъкмо за това налагало се да му се дава просвета в напълно положителен смисъл: не отвличена поука, а знания, които разширяват умствения хоризонт, запознават с тайните на природата и подготвят за практическия живот. На тази нужда иска да отговори и сам Каравелов със своята Детска библиотека. Нейният № 2 (покана за който е отпечатана и приложена към Свобода от 26 февруари 1872 г.) е посветен на популярен очерк (този път с неофициално име на автора: Личо Стойчев) „За въздухът и за неговото влияние на животните и растенията“. В Свобода от 12 август 1872 г. Каравелов съобщава с радост: „Ние напечатахме Детската библиотека в 2000 екземпляра и изпродадохме я; а сега сме намерени да напечатаме още толкова, защото книгата се търси.“⁹ И наистина второто издание излиза още през същата година при записани 2088 спомоществатели. Като № 3 (все под името Личо Стойчев, а не Каравелов, за да не се пречи на разпространението в България) се явява книжката „За топлината и за светлината, или що е живот“, с второ издание от 1874 г. В архива на Кирик Цанков е запазено едно „Обявление“ от Букурещ, 1 август 1874 г., подписано от Л. Каравелов, в което се казва, че най-здравата и най-полезната духовна храна за всеки здравомислещ народ са естествените науки“, но за съжаление тъкмо тази част от знание то не е намерила у нас и досега „свои добросъвестни разпространители“, тъй като „по-голямата част от нашите литератори и учители“ поднасяли на народа „своите нигде и за нищо вече непотребни пиитики, риторики, логики, психологии и др. т.“. Това са възгледи напълно в духа на Бъкл, който дава на природонаучното знание предимство пред отвличените морални проповеди и фантазии. Сам Каравелов съобщава, че готвел за своята Детска библиотека, която трябвало да служи на истинските народни нужди, една четвърта книжка (след излезлите три), за да разкаже „за водата“, т. е. за водата изобщо и за моретата и океаните частно. Канейки спомоществателите да се запишат за нея, той забелязва, че тя щяла да коства половин франк или 90 пари турски.¹⁰ На 6 и 26 август 1873 г. Каравелов иска от Драсов в Чешко да му изпрати тъкмо за тази книжка съчинението на Бирнбаум „Das Reich der Wolken“, като му набави и илюстрациите към нея; а за приготвянето на други части от Детска библиотека той моли за „Нешастаная“ от Тургенев и „О свободе“ от Джон Ст. Мил.¹¹

Насърчен от успеха си, Каравелов замисля подобни популярни книги и за възрастните читатели. През 1873 г. той издава пет номера пре-

водни Разкази за старовременните хора, а именно: I. За старите индийци и египтяни. II. За старите финикияне, асирияне и перси. III. За старите гръци. IV. За старите римляне. V. За старите евреи и китайци. Извън това той превежда Историческо обзрение на България от Г. Бобриков (1874) и За славянското произхождение на Дунавските българи от Д. Иловайски (1875). Съставя анонимно и книжката Кирил и Методий,¹² български просветители (1875), от която Дружеството за разпространение на полезни знания (неин издател) изпраща в дар две хиляди екземпляра: хиляда на цариградското дружество за бедните училища, десетки други екземпляри на разни училища в Румъния, 350 екземпляра на селските училища в Нишко, Видинско и Призренско, 200 екземпляра на училищата в Бургаско и Анхиалско и т. н., като пък частно Ив. Адженов подарява 200 екземпляра за селата около Казанлък, Янаки Касъров 200 екземпляра за българските училища в Одринско, Ганчо Григоров 200 екземпляра за селата около Сопот и т. н.¹³ Тук Каравелов се обявява против урало-финската и татарската теория („приказнички!“) върху произхода на българите, поддържана от „високоучени мъже“, като Кръстевич, Дринов и Хилфердинг, за да защити славянската теория.

Главен труд в тази посока представя преводно-компилативният труд (без името на автора), озаглавен: „Сок ол, Сборник от разни списания за прочитане. (За учебните заведения) Книга I. Букурещ 1875. Издала книжарницата на Д. Манчов...“ Както разяснява Каравелов в предговора, побуден към работата си той е бил от големия брой читанки, буквари и сборници у нас, които се оказват „слаби, тъмни и неудовлетворителни“. За да запълни сам една празнина в педагогическата ни книжнина, той се заел да издаде периодически, всеки шест месеца, четири тома от около 60 до 80 печатни коли, посветени, първо, на образци от старобългарската книжнина и от народното творчество, второ, на образци от европейските „по-първи писатели“, трето, на различни статии по естествените науки и, четвърто, статии по историята. Излиза отпечатан само първият том със 192 стр., за който, все в предговора, „редакцията“ моли критиците да изпълнят свещения си дълг и посочат строго и безпристрастно грешките или недостатъците му, за да бъдат те поправени в съгласие със „здравия разум“. Както се вижда от общия план на цялото издание, Каравелов е искал да даде една пълна учебна енциклопедия, обгърнала широко два големи клона на науката, именно природознанието и историята, с особен оглед към българската стара и нова литература. Какви биха били статиите с научен характер, можем да съдим по поместения подобен материал в списанието Знание. Колкото се отнася до първия том, той свидетелствува за интересите и заниманията на Каравелов като студент по филология в Москва. По всичко се вижда, че той е чел усърдно трудовете на видните слависти в Русия, цитирайки често изследванията на Востоков, Буслаев, Бодянский, Хилфердинг, Срезневски, Григорович, Билбасов, Пипин и др., наред с трудовете на западни славянски и немски учени. За произхода на езиците и на писмеността той дава дълъг очерк, в който споменава и „Показалец“ на Раковски (макар и под съкратеното име на автора Г. С. Р-и, за да не се пречи на сборника в Турско), като определя броя на българския народ на 7 милиона и 390

хиляди души и отхвърля мнението на сърбина Боголюб Йованович в „Отц бина“ от 1875 г., че в Сърбия не живеели никакви българи („а в Зайчарския и в Неготинския округ?“ — пита Каравелов, добавяйки още, че децата на сръбските чиновници, които правителството изпраща в Алексиначкия окръг, „забравят своя език и обългаряват се, защото в тоя окръг няма сърби“). После идват: преведената статия за старобългарската книжнина (из съчинението на Пипин и Спасович за славянските литератури), както и образци от старобългарски и среднобългарски паметници — Остромирово евангелие, Светославов Изборник, Супрасълски ръкопис, „О писменех“ на Черноризец Храбър, Манасиевата летопис, Службата на Евтимий Търновски и т. н., та дори и извадки от историята на Паисий Хилендарски. Отделно Каравелов дава езикови и други сведения за паметниците, очерк за главните писатели: Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Костенечки, Григорий презвитер, Козма презвитер, Владислав Граматик, както и очерк за старобългарската азбука и за звуковите промени и правописа на стария ни език. Навред личи солидната подготовка и критическият усет на автора, каквито малцина филолози са имали тогава у нас. Покрай Дринов и Бончев Каравелов се явява най-добре ориентираният българин по въпроси на българската история, на българската книжнина и на българския език, както това изпъква и във всичко друго, писано от него по тези въпроси. И оттук разбираме пак защо той се е показвал тъй строг към учените-недоучени автори у нас, подлагайки на жестока критика несъстоятелните им опити и многото им недомислия. Трябва само да се съжалева, че условията му попречват да завърши и да отпечата тъй щастливо замисленото си пособие, което би оказало голяма помощ на българската школа и което би дало тласък на проучванията у нас по въпроси на езиковото, литературното и историческото знание. Трезвен, добросъвестен и точен в използването на изворите, Каравелов е обладал всички ценни качества на един отличен популяризатор. С о кол идва да измести излязлата малко преди него христоматия на Д. Манчов, озаглавена Детският свят (1875), която се оказва твърде незадоволителна в подбора на материала и в изложението си. Нито естественонаучните, нито историческите и моралните ѝ статии не са били в състояние да задоволят изискванията за средните училища и Каравелов с право се е отзовавал остро за слабия труд в Знание от декември 1875 г.: „Ако желаем да научим ученика да мисли правилно, то трябва да го гощаем не с половин мисли и не с осакатени разсъждения, а със свършени умствени изследвания или с попълни описания на тоя или на оня предмет.“¹⁴

Съвсем другояче посреща нашият критик българския превод на една американска книга: „Небесни светили или планетните и звездните минове. Популярно изложение на всичките открития и теории на новата астрономия от О. М. Митчеля, ... превел Д. Витанов“ (1875). За радван, че и на български се явяват „сериозни, грамотно написани и необходими книги“, Каравелов величае здравия разум, който се противопоставя на слабите умове, омагьосани от разни премъдрости и непостижими чудеса, и препоръчва естествените науки, „които нямат нищо общо нито с човеческите предания, нито с авторитетните верования, нито с болното въображение“, а изнасят „така наречените тайни“ във всичката тяхна яснота и всичкото тяхно величие. Откак за човека въз-

никва „свещената дума защо“, положителните науки се заемат да дадат точен и правилен отговор на въпроса, отстранявайки в обясненията си всяко въображение, всяка мистика. Впускайки се в апотеоза на тези науки, „природните“, „основани на питагоровите таблици, т. е. на свещената истина“, на които човечеството дължи толкова важни открития в механиката, като телеграфа, фотографията, параходите, железниците, фабриките, както и медицинските, химическите и физиологическите придобивки, Каравелов припомня и друга грамадна заслуга в случая. „Нека говори кой каквото ще, а ние ще да кажем веднаж за всякога, че грубите суеверия, човеческите увлечения и вредителните въображения са били длъжни да оставят човеческите мозъци само после появляването на положителните науки, които основават своите теории не на авторитетския деспотизъм, а на здравия разум.“ Посрещайки книгата на Митчел „с отворени обятия“, нашият поклонник на спасителната чиста наука и враг на „ръждата, която противоречи на истината“ иска да бъде отделено в училищата „първо място на естествознанието“, за да се положат здрави основи на умственото развитие. Ако някои педагози възразяват, че природните науки били недостъпни за децата, особено когато се обясняват причините на явленията, Каравелов намира, че тези педагози не искали да бъдат честни дори пред малолетните ученици. „Онзи човек, който е вързан с някои противоположни понятия, като напр. с понятията за религиозните принципи или за така наречените морални истини, не може да бъде апостол на науката. Освен това природните науки не заключават в себе си нищо непонятно, ако само тие се излагат както трябва и ако се не размътват със злонамерена цел, както са правили учените фарисеи до французката революция и както правят и до днешния ден високоучените академици, които повтарят почти ежеминутно, че бисерът не трябва да се тъпче от свинете.“¹⁵

Тези възгледи, в които долавяме отзвук от идеите на Бъкл и на западните учени, а не по-малко и от проповедта на Писарев и на сродните нему популяризатори, разкриват живееца в убежденията на Каравелов, довел до почина за издаване на *Знае ли*. Усвоил идеите на позитивизма, както го застъпват европейски и руски мислители, нашият просветител ги пропагандира с жар и увереност, с воля за работа и страст за борба, която подсеца за публицистиката му. В Детска библиотека № 3 той помества уводна статия, озаглавена „Що е наука?“, в която въздава възхвала на природните науки, заместили митологията и чудесата със „закони“, и в която чертае в общи линии развоя на тези науки от древната епоха (Аристотел, Теофраст, Плиний) през средните векове (когато калугерите са ги занемарили) и до ново време, особено от XVIII в. и от Френската революция насам, когато те процъфтяват чрез трудовете на Волтер, Дидро, Даламбер, на Кювие, Ламарк, Сент Илер, Александър Хумболд, Дарвин, на Молешот, Фогт, Хексли и др. Имало български учени, които мъдрували, че на народа не трябвало да се открива истината. „Не слушайте ги, момченца! — провиква се Каравелов. Тия хора са повредителни и от чумата!“ И той величае природните науки, които прогонват глупавото суеверие, карат човека да гледа на всички неща „просто, т. е. без философии и без безполезни въображения“, и го учат да напредва в живота. В един от фейлетоните на *Знаеш ли ти кои*

с м е? все от това време (1873) той обсъжда по-общо същината на просветата, за да даде следната дефиниция: „Просвещение се нарича оная сума, която се състои от положителни знания. Колкото един мозък е по-богат с подобни знания, толкова е той и по-просвещен. Трябва да забележим тук и това, че положителни знания се наричат само ония, които са основани на математическите истини, т. е. които ни разказват, че $2 + 2 = 4$. Всяка наука, всяко знание, всяка книга, която не отговаря на Питагоровската таблица, не заслужава нашето внимание. И така, между истинното просвещение и между католико-византийските нравствености съществува голямо разстояние.“¹⁶

Наскоро, в началото на 1874 г., Каравелов полемизира в Независимост, все в този дух, с гръцкия вестник Имера, който защитава каноническите и историческите права на гърците спрямо българите. Помнейки гръцкото пакостно образование, насаждано в българските училища, той пише: „Съвременната наука се основава изключително на истината, сега за нея са смешни и ненужни схоластическите красноречия на елинските мъдrecи и хитро сплетените фрази на византийските идиоти... Дорде българите не изчистят умовете си от византийската плява и дорде не забравят „великите“ изречения на елинските мъдrecи, то истинската наука и положителното знание няма да намерят място в главите им... Една добре написана математическа книга или добре изложена аритметика ще да принесе на човечеството повече полза, нежели всичките гръцки класици без изключение.“¹⁷ Присъдата върху класиците на древността („без изключение“) издава фанатичното тесногърдие на позитивиста, възпитан в Русия на 60-те години. Пак в Независимост (февруари 1874) Каравелов полемизира срещу „нашите писатели, драскатели и преводачи“, които, минали през гръцката заслепителна школа, поднасят на читателите всичко, „щото е старо, дрипаво и никому ненужно“; чуди се иронично как те още не са се решили да преведат Милтоновия „Изгубеният рай“ или Тасовия „Освободеният Ерусалим“; и като величае Фогт, Хексли, Хумболд, Дарвин и други видни представители на естествените науки, намира, че „всяко едно литературно произведение е обяснено да очиства човеческия мозък, да се бори с хорските суевения, предразсъдъци и лъжовни понятия... да обогатява ума и разсъждението и да убива въображението, от което произхождат почти всичките човечески нещастия.“ Тирадата против калугерските заблуди и празната философска спекулация той приключва с енергичния лозунг: „Да са живи естествените науки! Да е жива аритметиката!“¹⁸

2

Програмната статия на Знание от 1875 г.: полза от „разумната наука“, отказ от схоластиката и теологията, значение на „естествения морал“. — Поврат в европейската мисъл от натурфилософия към закономерно научно наблюдение. — Успехи в разните клонове на положителното знание и нови разрешения на политико-социалните и икономическите проблеми. — Какви задачи си поставя Каравелов в Знание? — Отказ от статии с политически характер. — „Дружество за разпространение полезни знания“, с девиз „азбуката“. — Съдържание на вестника-списание. — Студия за „доисторическите времена“: фактори на умствения и социалния напредък. — Общодостъпни очерци по научни и практически въпроси.

По-обективно и някак академично, без полемични закачки, развива принципните си гледища Каравелов в „предисловието“ към *Знание*, подписано от 12 декември 1874 г. Имайки наум да спечели читателите за сериозните задачи на списанието, той излага в спокоен тон началата на своята идеология. Програмната статия започва с утвърждението на Бекон, философа емпирик, защитник на индуктивната метода: *Scientia est potentia*. Той пише: „Знанието е сила... благо състоянието на един народ или на един човек зависи изключително от сумата на знанието, с което се тие ползват.“ Минавайки към примери, които доказват ползата от науката, доколкото тя почива на експеримента и наблюдението и отрича всички несъстоятелни хипотези, Каравелов заявява: „Положителните науки или истинското знание ни разказват само онова, щото е истинно, очистено и пречистно и щото не излиза из кръга на природните закони, т. е. щото е плод не от убийственото въображение, а от здравия разум. Първият параграф на това знание говори така: Човекът трябва да се научи да мисли здраво, да работи малко, да добива много и да живее добре. С една дума, разумната наука е длъжна да даде на човека мasha, за да не рови огъня с ръцете си.“ Схванал така практически-утилитарно целта на науката, отрекъл познанието като самоцел и положил тежест главно върху материалните облаги, Каравелов е склонен да освободи и „нравствените начала“ от игото на идеализма, за да ги извлече било от самото „честно, нелицемерно или положително знание“, което въздига човека, карайки го да бъде полезен не само на себе си, но и на близките си, било от живота в обществото, където се получава всяко възпитание, всяка добродетел. Последната е разбрана и определена в един тесен практически смисъл. „Нека ни бъде позволено да кажем и това, че само онова, щото увеличава щастието на човека, или онова, щото умалява неговите мъки, страдания, старания и тежък гърд, може да се нарече истинна добродетел.“ Трябва да припомним, че така е мислил и така е писал Каравелов още когато е започвал вестника си *Свобода*, тъй като през януари 1871 г. той помества тук статия, която звучи като въведение към изказванията от четири години по-късно. В нея четем: „Един народ колкото по-голямо число знания има, толкова по-добре той устроява своя живот и толкова повече се счита щастлив; с една дума, знанието е щастие, а простотата и невежеството са нещастие... Истинно образованите хора не могат да търпят около себе си ни разврат, ни празно и глупаво високомерие, ни зверски деспотизъм.“¹⁹ Продължавайки все в този смисъл програмата си в *Знание*, Каравелов се позовава на авторитета на Хелвециус, на идеите, развити в трактата му *De l'esprit* (1758), в който проблемите за бога, за душата, за религията са изоставени съвсем, като наследство от схоластиката и теологията, тъй противни на разума, и в които въпросите за морала, т. е. за щастието и за страданието, се разглеждат във връзка със социалното устройство, изградено върху личния и обществен интерес. Разбере ли се този интерес правилно, отстрани ли се невежеството, насади ли се положителното знание, нуждата от мегафизически предпоставки на морала и на възпитанието изчезва. „Естествен морал“, „естествената политика“, врагове на фанатизма и на тиранията, могат да бъдат дело само на правилното познание. Доктрината на енциклопедистите и на техните продължители в XIX в. оста-

ва крайъгълен камък в светогледа на Каравелов. Той твърди, че „изучението на природните науки е било главен източник на човеческия напредък и на съвременното разумно движение на образованите общества“, че „съвременната цивилизация е обязана изключително на естествените науки и на положителното знание“. Сочейки в общи думи облагите, добити от успеха на това знание, той пътем споменава как книгопечатането е спасило от гибел придобивките на умствения труд, как барутът и другите военни изобретения са направили невъзможни варварските нашествия, как парата е допринесла за развоя на търговията и сближението между народите, как механиката е дала тласък на промишлеността, как физиологията и анатомията са намалили страдания бич за човечеството, болестите; и как откритията на астрономията, на геологията, на химията, на физиката са довели покрай друго и до отстраняване на „убийствените суеверия и грубия фанатизъм“. В този ред на мисли Каравелов стига до извода, че „човечеството е получило из природните закони даже и своята вътрешна сила, която се нарича нравствено преимущество на човека“. Вярвайки искрено в това, което историческата мисъл на XVIII в. смята за безспорна догма, той заключава: „В ония времена. в които умът се е хранил само с идеална философия, човечеството е страдало много повече, отколкото във времената на крайното невежество. Религиозните борби в различни господства, испанската инквизиция, йезуитското християнство, католическото благонравие и пр. са отправили на другия свят повече жертви, нежели всичките заразителни чуми, холери и други.“ Моралът на аскетиците, не по-малко и този на черковните сановници, които плуват в разкош и удоволствия, е бил всякога враг на напредъка. „Ето защо една от най-главните обязанности на съвременната наука е да обяви решителна война и на фалшивите риторически фрази така също, както тя е обявила вече на невежеството.“

Каравелов, който търси корена на съвременните злини далеч в миналото, знае и недъзите на българското просветно дело, заедно с тези на общественото ни възпитание. Няма съмнение, той преценява всичко през призмата на онези формули, които внасят в правилните утвърждения и прогнози немалко предубеждения и илюзии, тъй неизбежни при реакцията срещу дореволюционните понятия, при ентусиазма за новите открития, предтечи на още по-големи. Той не долавя слабата стража на една научна психология, която подчертава едностранчиво всесилията на разума, за сметка на инстинктите и страстите; той не допуска никакво съмнение в социалните преобразования, които имат предвид някакво абстрактно „човечество“, мимо исторически дадените племенни и културни типове и мимо постоянството на известни по-дълбоки ирационални наклонности; той не се безпокои и от мисълта, че ревността за основно чистене на предразсъдъци и традиции (*idola theatri* на Бекон), за да се стигне най-бързо до идеала за общочовешко щастие, върху съвсем нови социални и интелектуални начала, може да се окаже не по-малко пакостна за ръста на хуманността, отколкото предишната наивна вяра или философия. Както изтъкнахме и в друга глава по-рано, през московския период на своите научни интереси Каравелов попада под силното влияние на възгледа за изключително спасителната роля на положително знание, препоръчвано от просветители и социални апостоли на Запад и в Русия.²⁰ След като в началото на XIX в.

временно се налагат класически и романтически философски системи (Хегел, Фихте, Шелинг), обяснили света от становище на свръхчувствения дух и прикрили действителността с фантастичния блясък на пантеистични и натурфилософски идеи, бързо настъпи реакцията в полза на строгото рационалистично-реалистично тълкуване на природата и на обществения живот, за да се даде преднина на последователното закономерно обяснение. Както пише Писарев в статията си „Схоластиката на XIX в.“ (1861), „естествените науки и историята, оперени на щателна критика на изворите, решително изтъкват умозрителната философия; ние искаме да знаем що е, а не да се догаждаме за това, което може да бъде... От която страна и да погледнем на диалектиката и на отвличената философия, те ще се покажат безполезна загуба на сили и преливане от пусто в празно.“ И наистина имаше какво да импонира на младите поклонници на разума, на точното наблюдение и на критиката. Успехите на математиката в лицето на Лагранж и Гаус („Архимед на XIX век“), на астрономията, с откритията на Хершел; на механическата физика, с наблюденията на Фуко, Фарадей и Гей Люсак; на оптиката, с наченките на фотографията; на учението за електричеството, с откритието на галванизма и магнетизма и с приложението на електрическата енергия като двигателна сила; на химията, с откритието на нови елементи и с въвеждането в индустрията на химически продукти; на фармакологията, на геологията, на зоологията и ботаниката, със знаменития спор между Кювие и Сент Илер за причините на промените в организмите, при което Ламарк даде едно по-задоволително обяснение на праформите, а по-късно Дарвин разкри по гениален начин Произхода на видовете (1859); на практическата медицина, с новите методи в болничното дело и със серума против шарката навред естествознанието чрез своите емпирични методи намери признание в университети и лаборатории, в индустрия и техника, в стопански живот, търговия и земеделие и благоденствието му станаха достъпни за най-широки среди. Успоредно с това вървеше решението на политико-социални и икономически проблеми, с теорията на Рикардо за труд, заплата и цени, с учението на Роберт Оуен за преодоляване на капиталистическата система чрез колективно производство, с утопичния социализъм на Сен-Симон и Фурие и със социално-демократичната доктрина на Маркс, добила в Комунистически манифест от 1848 г. и Капиталът от 1867 г. своята пропаганда и научна разработка. Тази доктрина, според която основен двигател на историята се явяват икономическите отношения и класовата борба, искаше да отстрани окаяното положение на пролетариата и да подобри социалната организация на труда чрез превръщане на средствата за производство в собственост на цялото общество, съответно на държавата, която трябваше да се промени издъно, за да се осигури свобода и сносен живот на всички граждани. Огюст Конт откриваше чрез своя Курс по позитивната философия (1830—1842) съвсем по-други щастливи изгледи в бъдещето. Прилагайки една естественонаучна и историческа метода, която отрича старите теологически и метафизически етапи в човешкото развитие, той настояваше за пълно тържество на разума, на положителното знание в обществото, като ръководната роля се падне на една нова йерархия, вдъхновявана от най-чист алтруизъм. Държава, общество, семейство,

политика, стопанство се преизграждаха от становище на тази теория тъй радикално, както и при утопичния и научния социализъм.²¹

Каравелов се е сродил отблизо с много от тези постижения в чистата наука и в социологията и въодушевен от желание да им отвори път в отечеството си, основава своето Знание. Приключил общите си програмни обяснения, той минава от теоретическия въпрос за ползата от науката, основана на здравия разум и насочена преди всичко към „материалното благосъстояние“, на конкретния въпрос за състоянието на българското образование и на българската школа. Това състояние се оказва в негови очи крайно незадоволително. За щастие, мисли той, европейските народи са направили всичко, от което и ние можем да извлечем поука. Особено през последните двадесет години те са тласнали тъй напред природните науки и са нанесли такъв удар над предишната „схоластическа и умозрителна философия“, щом нам не остава друго, освен да изберем наготово това „пресеяно“ знание. (Как при въпроси на политическата икономия напр. той си мисли това заемане, показва забележката му към една статия за устройството на търговията и на еснафите, дето, като не се съгласява с мнението на автора, той препоръчва на сътрудника си да се справи с идеите на Адам Смит, Огюст Конт и Джон Стюарт Мил, както и да прочете петия том от съчиненията на Чернишевски.)²² Нужен е обаче книжовен орган, който да напътва българите в избора и който да служи като „огледало на съвременната наука и знание“. И Каравелов се наема да издава своя „научно-литературен вестник“ по примера на подобни издания в чужбина. Целта си той свежда в пет параграфа: 1) да даде сборник от съвременни знания; 2) да развие „учението“, признато за „велико, полезно и животворящо“; 3) да изнесе на свят всичките „добри и лоши страни на нашата народност“, за да се премахнат лошите; 4) да запознае българите с живота на другите народи; 5) да бъде полезен не само на учениците и учителите, но и на търговците. Съобразно с това програмата на Знание обхваща: 1) словесност (български литературни произведения); 2) хуманитарна наука (статии исторически, етнографически, географически и пр.); 3) природни науки; 4) селско стопанство (статия по домашното благосъстояние); 5) търговия; 6) критика и библиография (преглед на българските и на някои чужди съчинения); 7) разни съобщения по откритията и други научни вести. Обещавайки да издава вестника си два пъти месечно, на 15 и 30 число, в 16 стр. голям формат, при цена 12 франка за Румъния и 14 за Европейска Турция, той прави и следната важна бележка накрай: „N. B. Тука сме длъжни да кажем, че в нашия вестник се не приемат такива статии, които би имали политически характер и които би нападали както на частни личности, така и на което и да е правителство. Нашият вестник ще да се занимава изключително с научни предмети и ще да разглежда такива въпроси, които въобще имат чисто научен характер.“

Отказът от полемика с противници и от политически тенденции е бил по този начин пълен. Каравелов не е искал да компрометира изданието си с никакви лични разpravии и никаква политика, за да не пречи на свободното му влизане в България и на сътрудничеството на писатели от различни политически лагери. Все по тази причина той не

поставя никъде името си, било като редактор, било като автор на статии и отзиви. И все пак, като изключим малкото оригинални приноси по научни въпроси, дошли от случайни сътрудници, и някои преводи на научни статии или на чужда белетристика, правени от самия него, цялото съдържание на „вестника“ (в същност на списанието) оставя дело на редактора, с познатата му неизтощима енергия. За да подчертае волята си да бъде докрай обективен, като престане да предизвиква лица, които по-рано е порицавал и отблъсквал, той не пропуска да осведоми един свой дописник в Русе от името на администрацията, в бр. 3 на вестника си (15 февруари 1875 г.): „Ние явихме веднаж, явяваме и сега, че нашето дружество се не меша в никакви политически дела и че неговата цел е само да разпространява полезни знания.²³ Нашето решение ще да остане свято на света. Ето защо ние се решаваме да ви явиме още веднаж, да не слушате никого и да не обръщате внимание на хорските дърдории. Вам е твърде добре известно, че на света съществуват и развалени хора, които обичат да правят пакости.“ Друг път, в бр. 6 на вестника си (31 март 1875 г.), той съобщава от името на редакцията следното: „Г. И. К. в Цариград. Благодарим ви за вашето съчувствие. Кажете на известните вам личности, че ние сме предпринали изданието на Знание не за удовлетворението на разнообразните лични човешки страсти, а за ползата на цял народ, следователно в нашите изследвания вие няма да срещнете нищо друго, освен положителни и доказани истини. Науката и положителните знания не обичат нито да се крият под непроницаемите була, нито да се защищават с риторически фрази, защото природата е хубава, поетическа и възвишаваща и без белило.“ На един сътрудник, който му е изпратил от Лом статия на политическа тема, той пише във вестника си от името на редакцията (15 май с. г.): „Вашата статия е добра, но не е за нашия вестник. Вие видите твърде добре, че програмата на нашия вестник ни не позволява да критикуваме съвременните въпроси.“ Тези въпроси, няма съмнение, са засягали партийни или национални отношения, по които Каравелов не е искал да се изказва в органа си, като не допуска и другиму да се занимава с тях, в ущърб на чисто образователните цели. Така Знание е могло да има свободен достъп навсякъде, при което доста приятели на Каравелов или поддръжници на новата му ориентация са могли да записват вестника в дар на разни дружества, читалища и училища в България, подобно на другите Каравелови научно-популярни книжки.

За да освободи Знание от всяко подозрение, че прокарва някакви лични политически разбирания, и за да осигури редовното му излизане, Каравелов го поставя под патронажа на едно „Дружество за разпространение полезни знания“, основано още в 1872 г., чийто устав, датиран от две години по-късно (Букурещ, 1 януари 1874 г.), е отпечатан във вестника, бр. 2 от 30 януари 1875 г. Според този устав дружеството „ще да се старае да увеличи знанието на българския народ доколкото позволяват силите му“; „ще издава свой научно литературен вестник под название „Знание“, както и учебни помагала, които ще се разпращат чрез дружество „Читалище“ и „Македонска дружина“ в Цариград за бедните ученици; и ще има основателни и спомагателни членове, с годишни техни вноски от 20 и 10 франка. В последния XV член на устава се подчертава, че

дружеството „не желае да се меша в никакви политически дела. Неговата девиза е азбуката“. Като временен заместник-председател на дружеството е подписан И. П. Адженов, познат участник в революционните комитети и неизменен приятел на Каравелов. В действителност всичко е ръководел сам редакторът на *Знание*, който е бил и автор на устава, както личи от лаконичния девиз. От един протокол („дневник“) на дружеството, печатан в бр. 4 на *Знание* (1 март), узнаваме, че на 16 февруари 1875 г. дружеството си избрало настоятелство в състав: председател Димитраки х. Василев, подпредседател Иван П. Адженов, касиер Иван Кавалджиев и деловодител Димитър Иванов. Година по-късно, на 2 февруари 1876 г., дружеството държи годишното си събрание, на което биват одобрени сметките за изтеклата година и се решава да се издадат две нови полезни книги (една със средства на председателя). Настоятелството се обновява дотолкова, доколкото вместо Д. Иванов за деловодител бива избран д-р Г. Странски. *Знание* е оставало и занаят пред орган на дружеството.²⁴ По това време Каравелов е бил в договорни връзки с редактора на в. *Ступан* Димо Хранов (от Лясковец), който печатал вестника си в печатницата на Каравелов, внесъл сума за изплащането на тази печатница и бил агент на *Знание* в Русе*. От тук Хранов пише на 25 март 1876 г. на Каравелов, за да му съобщи мнението си: „Вашето ходене в Белград за момчета (за печатницата) и за къщата е излишно; защото и едното и другото може да се свърши без да ходите... Ако имате друга работа... то друго нещо; но аз се чудя, защо не кажете каквото мислите. Лъжат Ви. Кому да казваш? Вашето отиване в Белград ще да повреди нашата работа тук (в Русчук). Едвам съм можал да убедя мнозина... хайде на ново подозрение.“²⁶ Намерението на Каравелов да заміне временно за Сърбия е било продиктувано навярно от желание да се срещне с меродавни политически лица там, във връзка с въстанието в Херцеговина, с военните планове на сръбското правителство и с акцията за вербуване български доброволци в Румъния. Хранов е долавял тези скрити мисли на съдружника си и е намирал пътуването на „мирния“ редактор на *Знание* за подозрително в очите на легалните дейци, на които се е разчитало за разпространение на вестника и на другите популярни книжки. Каравелов отлага този път заминаването си, за да го направи наскоро, но вече съвсем не по своя воля.

Ако от външна страна *Знание* напомня доста Независимост, имайки същия формат, само че с две, вместо три колони и с двойно по-голям обем на двуседмичника, откъм съдържание новият лист се различава дотолкова твърде значително, доколкото челно място държат вече не политическите статии, а поезията и разказите и доколко го преднина е дадена на научно-популярните очерци, изместили съвсем фейлетоните в сатиричен дух. На критическия отдел е отстъпено по-

* В едно „условно писмо“ от 1 януарий 1876 г., подписано от Л. Стойчов (Каравелов), Ив. Шиваров и Д. В. Хранов, за обща работа в „книжевна търговия“ за една година, се казва: 1) че книгите, които те притежават, се влагат в капитал; 2) че изборът на книгите за печатане се възлага на Л. Стойчов; 3) че освен учебни и други книги дружеството ще печата и две периодически издания, *Знание* и *Ступан*, „които никак не ще да се занимават с политика“; 4) че дружеството ще има две заведения, едно в Букурещ (печатница), а друго в Русчук (книжарница); 5) че печатницата се оценява на 900 австр. жълтици.²⁵

голямо място. Съвсем нови са колоните за „полезни книги“ и „различни известия“, с широкия преглед на новоизлезлите съчинения в чужбина и у нас по всички клонове на знанието и със съобщенията за събития в научния живот, за открития от теоретически или практически характер и за напредъка на просветното дело в България. „Ако искате да се уверите, как стои в умствено отношение един народ, то погледайте книжнината на тоя народ и числото на читателите“, бележи Каравелов веднаж, говорейки за научната литература, списанията, библиотеките и читалищата в Германия и Русия.²⁷ Сочейки тези примери, той насърчава и своите сънародници да последват примера на културния свят, като вземат бележка от най-добрите научни пособия, от ревността за популяризиране на знанието и от полезните приложения на откритията. Но извън критиката тази хроника с научни вестии и извън критическия разбор на едни или други съчинения и учебни пособия той държи особено на обстоятелствата, оригинални, преводни или компилативни, върху определени въпроси из областта на теоретическото и практическото знание.

Сам Каравелов е автор на една дълга студия „За доисторическите времена“, която продължава през цялата първа годишнина на вестника и която дава преглед на културното развитие през разните епохи и в разни страни. Използвайки авторитети като Бюфон, Ал. Хумболд, Спенсер, Лъбок, Бахофен, К. Фохт, Тен и т. н. и позовавайки се на разни пътешественици и етнографи, които цитира от втора ръка, нашият популяризатор привежда и собствените си наблюдения от България и от съседните страни, за да подкрепи основните си изводи върху факторите на умствения и социалния напредък. Говори ли за злоупотребите на жреческата каста в древността и на калугерите в новото време, той изказва увереността си, че лъжата и измамата, че религиозната тирания и експлоатация не могат да просъществуват дълго. Исторически и философски е вече доказано, че човечеството върви напред, че несправедливостите се умаляват, че светлината се разпространява и че грубата неистина, следователно и грубите вярвания и суеверия, рано или късно ще да падне и човечеството ще да достигне до своето съвършенство и щастие.“ Ако Каравелов изтъква множество варварски нрави у расите на Азия или Африка, дийрейки за тях естествено обяснение в условията на живота, той не забравя и дивашките преживелици дори в „така наречената разсадница на образованието“, Англия, където „и до тая минута съществува мнение, че в жилите на простия селянин тече катран, а из жилите на благородния лорд се разхожда сладка и меризлива амбросия“. Нравственост и безнравственост той присъжда не според принадлежността на човека към висша (индоевропейска) или низша раса (индианците в Америка напр.), а според добродетелта, способна за жертви при преодоляване на егоизма и на личното благо. Знаят се случаи, когато и диваци в Африка могат да извършат подвиг в името на чуждото спасение (напр. на давящия се) или когато неразвити австралийци почитат старците и се грижат за тяхното благосъстояние, а това не може да се не брои за висока добродетел, равна на тази, която християнството предписва, без тя да е всякога спазвана от християнските развити народи... Въставайки против фанатизма и невежеството, в името на разума и на справедливостта, Каравелов подчертава значението на волята за надмощие

на благородните чувства, убеден, че всеки народ, изостанал поради неблагоприятни климатически условия и политически обстоятелства, „рано или късно ще може да достигне до известно съвършенство“, и с това гой подчертава силния си културен оптимизъм заедно с вярата си в способността на българина за напредък.²⁸

Широко застъпени са в Знание преводните или чужди очерци (от д-р Янкулов и д-р Хаканов) по медицината, естествените науки и агрономията, също по търговията и земеделието, всички написани достъпно и с оглед към общата просвета или към пряката полза на българина. Как сам Каравелов решава въпросите по педагогия и литература, посочихме вече в други глави по-рано.

Глава XXIII

ВЪСТАНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЕ

I

Въстание в Херцеговина през 1875 г. и сръбско-турска война през 1876 г. — Отгласът им в България, с разпалване на революционния дух. — Зов за последване примера на сърби и черногорци. — Разединение между последователите на Каравелов и Ботев. — „Извънредно народно събрание“ от август 1875 г. — Отказ на Каравелов да работи с новия комитет. — Гюргевски комитет от ноември 1875 г. и подготовка на въстание в България. — Становище на Каравелов и на Ботев по сътрудничеството със Сърбия. — Ботев за самостоятелни български действия. — Каравелов и К. Цанков за разбирателство със сръбското правителство. — Преговори с представители от Белград според Т. Панов и Р. Атанасов. — Причини за неуспеха им. — Обвинения срещу Каравелов.

Докато и през 1876 г. Каравелов е мислел да продължи редактирането на *Знаме* (до края на март излизат четири броя), събитията на Балканите и настроението на българската емиграция в Румъния турят край на мирния му книжовен труд. Революционната буря, избухнала първо в Херцеговина през пролетта 1875 г. и пренесена бързо в съседните балкански земи, за да обхване и част от България, отвлече вниманието на будната интелигенция от всички културни въпроси, от всички легални почини по черковното и училищното дело, за да я насочи към политиката, към големия Изтеснен въпрос, станал изведнаж тъй актуален, както е бил десет години по-рано, по време на критското въстание. Херцеговинци са се разбунтували против турското управление поради тежкото данъчно бреме и поради злоупотребите на бирниците; но редом с това вълнение, предизвикано от една порочна фискална система, която означава безмилостно ограбване и много притеснения на населението, не закъсняват да бъдат предявени и чисто политически искания, главното от които се свежда до присъединяване на Босна и Херцеговина към Сърбия или Черна гора, за да се образува една свободна и национална общност. Напразно Цариград се е мъчил да потуши бунта било чрез обещания за реформи, на които никой не е вярвал, било чрез военни мерки, раздразнили още повече населението, дори и в съседните области; напразно и европейската дипломация, която отначало не взема сериозно размириците, е настоявала пред султанското правителство за отстъпчивост спрямо херцеговинци, като им се гарантира честна администрация, истинско правосъдие и някаква сянка от автономия. Решителната съпротива на въстаниците, упорството на Високата порта да я съкруши със сила и несъгласието между великите сили Русия, Австрия и Англия, всяка от които е гонела своите частни интереси при постъпките си в Цариград.

стават причина да излязат Сърбия и Черна гора от търпение и да обявят война на Турция на 13 юни 1876 г.¹

Раздвижването в западния Балкански полуостров действа заразително върху духовете в България, повдига затихналото там за миг революционно възбуждение и така се стига до Априлското въстание от 1876 г. Въпросът, който дотогава е държал в тревога българската интелигенция, разделяйки я на два враждебни лагера, именно въпросът за устройството на екзархията, загубва бързо всяко сериозно значение, за да бъде изместен от разисквания около революцията и четнишките нахлувания. В течение на 1875 г. дори най-умереният елемент между българите престава да се интересува за черковното дело; политическите проблеми се чувствуват като най-важни, при общото очакване за коренни промени на Изток. Показателно в това отношение е свидетелството на един такъв консервативен публицист, тъй често руган или осмиван от Каравелов, както и Марко Балабанов. Предавайки ни в своите спомени от онази бурна епоха обрата в настроението на българската колония в Цариград след херцеговинското въстание, той пише:

„С твърде малки изключения, това въстание се посрещна с истински ентузиазъм като негли истинско българско въстание, посрещна се като предвестник на настъпващи велики събития в Старопланинския полуостров. Всички като че инстинктивно да предчувствуваха някакво належащо политическо променение и в съдбините на самата България... Успехите на славянските и християнските борци в Босна и Херцеговина се посрещаха като успехи български... всички горещо и неприкрито копнееха за окончателното възтържествуване на кръста върху полумесеца... Кой по-много, кой по-малко, но всички почти бяха един вид съзаклетници и политически революционери в самото сърце на турската империя, а и българският в Цариград печат, оставил за сега на второ място екзархийските работи, не само поддържаше, но и подклаждаше още това революционно настроение, еднакво впрочем със забележителното и във всички други български средини във от Цариград.“²

Вазов в романа си *Под игото*, очертавайки като художник предпоставките на Априлското въстание, говори в главата „Пиянството на един народ“ за гигантския напредък на революционния кипнеж от двете страни на Балкана, под ръководството на апостоли, увлекли с новото си слово селяни и граждани, учени и неучи. „Дже чорбаджиите, жигосаната класа, спъвалото на народното напредване, се намираха под обаянието на идеята, която вълнуваше умовете на средата им... Революционният дух, тоя огнен серафим, засегна с крилото си и царвулани и университетанти, и гугли и фесове, и калимавки и капели... Въодушевението растеше и заливаше всичко.“ Как един от героите на романа, чорбаджи Марко (копиран от бащата на поета), изживява този прелом в разбиранията, в идеалите на съвременниците, как той, който се е боял отначало от въстанието и се е колебал дълго, виждайки, като други умерени патриоти, всичко безразсъдно на илюзиите, всичко недостатъчно на подготовката за борбата, се поддава най-сетне на общата хипноза, за да свикне с неизбежния ход на нещата и да мълви: „Лудите, лудите, — те да са живи“, поетът ни излага правдиво и с психологическо проникване, което прави и за нас понятна удивителната метаморфоза.³ Войводата Христо Македонски, взел участие в четата на Хаджи Димитър, разказва в своите *Записки* за трескавата дейност на българските комитети в Румъния през април и май 1876 г. — пишейки:

„Въстанието в Херцеговина, приготовленията на Сърбия, добрите известия из България за състоянието и готовността на българската интелигенция да се хвърли в отчаяна борба с тирана — всичко това говореше в полза на нашите мечти и желания. При това положение на работите и „най-благоразумните“ хора се разплаваха, а колко повече калените хъшове, едни от които се въоръжаваха и чакаха сгоден момент да помогнат някак на общото дело, като минат в България през Сърбия, която вече се готвеше да обяви война на Турция.“⁴

Емиграцията в Румъния, доколкото е била от по-рано приобщена към комитетското движение между 1867 и 1875 г., естествено се оказва най-податлива за революционния вихър, повял от въстаналите сръбски покрайнини. Загасналите надежди за въстание оживяват бързо и чувството на дълг в историческия час разплава духовете за работа, за организация, за обнова в Централния комитет и в неговите разклонения. В Знаме от 6 юли 1875 г. Ботев хроникира усилията на западната и на руската дипломация да намерят изход от забърканото положение в Турция чрез подялба на европейските ѝ провинции; и като съобщава кратко: „в Херцеговина робовете повдигнаха вече глава и викат: Или смърт или свсбода!“, и като излага трудностите за сломяване на въстаниците, щом и Сърбия може би няма да остане по-дълго зрителка на кървавата драма, той поздравява „братята херцеговинци“ с победа и заключават късо: „Ни един южен славянин не трябва сега да стои със сгърнати ръце.“⁵ Седмица по-късно той посвещава цяла статия на херцеговинското въстание, за да обвини журналистиката на Запад, която омаловажавала борбата на Югоизток, и за да изтъкне сгодния момент, когато поробените народи в Турция трябва „сами да решат своята съдба и бъдеще“. Сърбия и Черна гора, съдено по някои мероприятия, нямало да останат равнодушни свидетели на героичната борба, взела толкова жертви. „Като споменаваме това, ние не можем да не се обърнем и към нашата революционна партия и да ѝ напомним, че тя е длъжна да последва примера на нашите братя сърби и черногорци. Сега е време да присъединим и ние своите сили и да пристъпим към разсичане на гордиевия възел... Сега е време да извикаме народа на въстание и като разделим силите на общия враг, да помогнем и на себе си, и на своите братя!“ Ентусиазмът на публициста обаче се натъква и на спирачка, на едно страшно съмнение. „Сега! Но готови ли сме ние? Имаме ли нещо изработено, събрано и организувано?“ При тези въпроси той знае едно: че връщане назад не може да има и че българите трябва да се отърсят от дрямката си и се заловят мъжки за работа. „Срам и укор на нас, братя емигранти! Срам и укор за нашата бездейност!... Помислете върху това, нещастни синове на България, и не губете удобната минута...“⁶ И в общо писмо до Ив. Драсов от това време Ботев и Стамболов се питат не е ли „неугодно, изключително необходимо“ за младите революционери да се съберат и обсъдят какво трябва да се предприеме в България пред разгара на херцеговинското въстание, настояват да се приложи на дело онова, което се е тъкмало от тях по-рано. „Това е, мислим ние, светата длъжност на всяка чиста българска душа и кой е народен и добър, трябва да се покаже сега, в критическото положение на работите.“ Като поръчват на Драсов да се срещне с Панайот Хитов, за да се сговорят за „общо събрание“ в Букурещ, те пак държат на това, че

българите не могат да следят повече безучастно кървавата драма, в която „трябва да бъдем сами ние актьори“.⁷

Между това всред „народните“ хора, на които Ботев и Стамболов са разчитали толкова много, е царяло печално разединение, обречено на неуспех една акция в по-голям стил и събирането на силите около една авторитетна личност, каквато в този момент не се е и мяркала между емигрантите. Каравелов, както видяхме (в главата, посветена на Ботев), е бил също под силното впечатление на събитията в сръбските земи и е мислел, че е необходим някакъв революционен почин от българска страна, но ако се намерят „искрени и способни хора“, които би действували „умно“, т. е. без увлечения в авантюристични предприятия. „Днес е твърде сгоден случай“, заявявали са Каравелов и Киряк Цанков на Драсов при среща с него към средата на юли 1875 г. в Букурещ, „да направим нещо, защото Херцеговина се бунтува. Ние трябва да изпитаме положително течението на това въстание и ако видим, че ще успее, да направим с въстаниците споразумение и съюз, пък да почнем да се приготвяме и ние колкото се може по-скоро за бунт.“ Осведомявайки П. Хитов в Белград за тази среща. Драсов е изтъквал по-нататък в писмото си, че според Каравелов и Цанков нужно било да се изпрати „нарочен човек“ в Загреб, Цетин, Белград и в самата Херцеговина, човек „достоеен“ за мисията „да завърже тоя съюз“, както било нужно и изпращането на подобен емисар в България, за да се споразумее там с комитетите. Чудното в случая е, че Ботев и Стамболов не се възпротивяват на това предложение, че те дори дават съгласието си за едно общо събрание, проявявайки не-свойствена за тях примирителност. Затова пък Каравелов е продължавал да бъде изпълнен от недоверие към Ботев, настоявайки пред Драсов да не узнае междувременно никой освен тримата (Каравелов, Цанков, Драсов) за сондажите в чужбина и в България. Когато обаче Каравелов схваща, че Драсов държи Ботев и Стамболов в течение на разменените мнения, той престава да се интересува от общата акция и се оттегля настрана. Любопитно е обаче и нещо друго при тези безрезултатни преговори между двете скарани страни. Изглежда, че не само Каравелов, но и противниците му са забравили бързо недоверието си към „старите“, убеждавайки се, че и дипломатическата подготовка на преговорите със сърбите (като и русите бъдат посветени в тях), и намирането на по-значителни средства за комитетското дело и за пътуването на двамата емисари не би могло да се мине без съдействието на Добродетелната дружина. „Всички тук сме съгласни, писал е Драсов до Хитов в същото писмо, че те („старите“) трябва да вземат участие, че без тях твърде мъчно ще можем да осъществим идеята си.“⁸ Но дали това съгласие е било искрено, като повея на здравия разум, а не само мимолетно желание, или дори само благовиден предлог, за да не поеме никой отговорността за пропадането на преговорите за общо действие, трудно е да се каже.

Каравелов отказва да вземе участие в събранието на 12 август 1875 г. по причини, които разгледахме по-рано, и главно поради невъзможността да преодолее неприязънта си към Ботев. Това събрание, председателствувано от Панайст Хитов и наречено „Извънредно народно събрание“, решава единодушно да се мине към революция вътре в страната, като с подготовката ѝ се натовари „петочленен комитет“

в състав: Хр. Ботев, Д. Ценович, И. Драсов, Д. Шопов и д-р Хр. Чобанов. За забелязване е, че в този комитет е посочена само длъжността на касиера (Д. Шопов), не и на председателя. Макар Обретенков, който участвувал в събранието, и да говори по спомен за избор на Ботев като председател, това известие, което повтаря и Стоян Заимов, не се потвърждава от никакъв документ. По-вероятно изглежда, че в опозиция към опита на Каравелов да се наложи по-рано за председател с неограничени права сега е вземало връх демократичното начало за равноправие и единодушие на всички членове, тъй като и старият войвода Хитов се е отказвал да претендира за първенство.⁹ Разпратено бива от името на новия „Български революционен комитет в Букурещ“ окръжно писмо (21 август 1875 г.), в което се съобщава както за някои от взетите решения, така и за изпращането всред народа на неколцина влиятелни апостоли и за нуждата да минат от Румъния няколко добре организирани чети. Позивът за въоръжаване на юнаци и събиране на средства за въстанието се приключва със следните редове, от които личи желание да бъде забравен довчерашият раздор и се дойде до успокоение на комитетите в страната: „Длъжни сме да ви явим и това, че емигрантският ни вестник *Знаме*, на който после мислим и името да се промени, става чист комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните ни интереси. Никакви лични нападения няма да се срещнат в него... Маловажните неспоразумения между някои лица тук, като например Ботев, Цанков и други, престават за винаги, и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие.“¹⁰ Ясно е, при неспоменаването името на Каравелов, че комитетът, под влиянието навярно на Хитов, който е скъпял да не се zlepоставя приятелят му, привърженик на споразумение със Сърбия, е държал безусловно за туряне точка на раздорите, за да не се раздухва антагонизмът между привържениците на Каравелов и на Ботев. Обещанието да се промени дори името на *Знаме* (проектирало се е да се нарече то *Напред*) е указвало ясно на скъсване с полемиката, която е дразнела емиграцията, и на добра воля да се застъпват гледища по българските и чуждите работи, способни да обединят всички революционно надахнати среди.

Протоколът на събранието от 12 август е подписан както от петочления комитет, така и от няколко други лица, между които Т. Пеев, Рафаил Атанасов, Петър Енчев, Панайот Волов, Ст. Стамболов и Ив. Горов. В него се е предвиждало да започне въстанието с голяма чета, събрана в Сърбия от Хитов, така че, щом тя мине в България, от Влашко да потеглят други три или повече чети. Постановявало се е също да пригответи комитетът нов печат, различен от този на бившия комитет. „Старият (печат) изгубва своето значение по причина, че Каравелов се отказва да работи и не дава печата.“¹¹ По решение на комитета Ботев заминава за Одеса, за да доведе оттам войводата Филип Тотю, който също трябвало да възглавява чета. Осведомявайки Драсов от Браила, 22 август, за готовността на Стефан Берон да внесе 400 жълтици за въоръжение на четите, Ботев, възбуден от новините за политическо и военно раздвижване в Румъния и от повисения патриотически дух на българската емиграция, забелязва: „В мене се разигра вече хъшовския бяс.“ Той не

забравя да предупреди Драсов за съставения в Букурещ комитет на българските медици, в който влизат и Киряк Цанков, чиято задача била да подпомага въстаналите области в Турция; да го предупреди в смисъл: „Внимавайте, че тия ще да искат да отслабят действията на нашия комитет...“¹² Ботев се е боял да не бъдат събраните от медицинския комитет суми употребени за агитация против новия комитет. Той е имал за това дотолкова основания, доколкото медицинският комитет, основан на 21 август 1875 г. под името „Българско човеколюбиво настоятелство“,¹³ е бил във връзка с групата на Каравелов, която не е могла да остане безразлична към жертвите, давани в Херцеговина, и която се е интересувала и за работите в България. В този смисъл говори едно писмо от някои „букурешки приятели“ до Теодор Пеев в Бранла (5 септември 1875 г.), в което се съобщава за крупни суми, внесени от крайовчани на Хитов, и се разкрива: „Г-да Стари, особено Колони и Евлоги, заедно с Цанков и Каравелов са пратили в България (така да се изразим) шпиони или да поправят или да парализират делото ни.“ Сторено било обаче всичко, за да не успее този заговор. „Научаваме се от верен източник, добавят още онези приятели, че Цанков издавал всичко, що се върши с комитета ни на Каравел и Старите, затова ние взехме мерки.“¹⁴ Ботев на свой ред известява на 30 август от гр. Николаев на Михаил Греков, че мисията му по събиране на пари за новия революционен комитет отивала добре. „След 5—6 деня ще чуеш, че цяла България е на оръжие. Букурещ кипи. Каравелов е отстранен от всички.“¹⁵ Дори и далеч от своя предишен ментор, който е заемал сега рязко позиция против революционния комитет и неговия най-изпъкнал представител, самия Ботев, този не престава да злорадствува за оттеглянето на Каравелов, което той представя тенденциозно като обидно отритване.

Очевидно Ботев е имал нужда да увери и себе си, и някои привърженици на Каравелов, с които е поддържал връзки, че старият председател е сразен в борбата и съвършено излишен за успеха на голямото дело. Както готовността на емиграцията в Румъния и Русия да се притече материално в помощ на новия комитет, така и подкрепата от страна на авторитетния Хитов, така и решението на Стамболов, Волон, Обретенов и други апостоли да се поставят в разположение на комитета и преминат в България, за да подготвят въстанието, са убеждавали Ботев, че народните работи са турени най-сетне в добър ред и че всичко е могло да мине и без благословията на Каравелов. Победата се е оказвала, в собствената му преценка, решително на неговата страна. Каравелов е бил изваден от строя, той е оставал генерал без войска, диктатор без последователи от значение, и Ботев не е пропускал да осветлява навред, където мине, патриотите върху неблагонадеждността и изневярата на другаря си, прикачвайки му, по свидетелството на Марко Балабанов, „прилагателни твърде малко ласкателни“. Защото по сведения, които все се нуждеят от потвърждение, Ботев намира за необходимо да посети през септември 1875 г. и Цариград, за да се срещне с граф Игнатиев, от когото е трябвало да разбере доколко Русия би подкрепила политически или военно едно българско въстание.¹⁶ Виждайки някои лица от българската колония, той е разговарял два пъти и с редактора на Век, комуто разправя „надълго за някои разногласия между българските емигранти и дейци в

Румъния“, оплаквайки се горчиво от Каравелов.¹⁷ Може би и тук Ботев е повтарял обвинението, за което разказва и Стоян Заимов: че Каравелов бил злоупотребил две хиляди жълтици от комитетските суми — едно обвинение, което остава „измислица на болното емигрантско въображение, на раздразнените нерви...“¹⁸

Как се развиват събитията в България през септември 1875 г., с опитите да бъдат вдигнати въстания тук и там, в Стара Загора, Русенско и Шуменско, е добре известно.¹⁹ Макар в заседанието на комитета от 28 август,²⁰ при участието и на К. Цанков, да било решено да се отпуснат на „главния войвода“ Хитов 400 австрийски жълтици, за да мине с чета в България (все тогава е било взето решение да се изработи нов устав на комитета, одобрен от всички частни комитети в Румъния, да се плаща по 100 франка месечно възнаграждение на Хитов, от 1 септември, и да се предаде архивата на комитета за пазене у Д. Ценович), нито чети от Сърбия и Румъния не прекращават турската граница, нито пък тези във вътрешността сполучват да повдигнат населението и постигнат нещо, което би могло да направи впечатление вън. Всичко е било импровизация, без нужната организационна и военна подготовка, всичко е било несериозно обмислено и с наивен ентузиазъм подхванато дело. И известно разочарование не закъснява да се яви отново, като се разнебити и комитетът в Букурещ. След като на 14 септември издава последния брой на вестника си *Знаме*, на 30 с. м. Ботев подава писмено оставката си от революционния комитет в Букурещ, мотивирайки я с това, че убежденията му „не се посрещали в много отношения“ с тези на останалите членове и че между тях и него „се породила неискреност“, която не му позволявала да бъде по-дълго член на комитета и да се чувства „отговорен пред съвестта си“.²¹ Изглежда, че главното му недоволство е идвало от двойственото поведение на Хитов. Старият войвода е насърчавал, от една страна, въстанишките приготовления, а, от друга, е правил всичко, за да не се дойде бързо до общо въстание в България, намирайки се под внушение на сръбското правителство, което е забавяло своята военна интервенция и което не е искало да бъде тя разстроена от българското самостоятелно движение.²² Хитов като сръбски пенсионер е бил длъжен да се грижи за поставяне на българските планове в зависимост от белградската политика спрямо Турция и Каравелов е бил навярно в съгласие с неговата тактика. Това поведение на Хитов, както и невъзможността за Филип Тотю да напусне Русия и поведе чета, настройват много от младите комитетски членове против тях, без обаче да ги отчайват напълно. „Куражът и духът не е изгаснал, напротив, още е усилен“, пише един от тези членове.²³

Че след първите критики и недоволства по-решителните комитетски дейци от вътрешността и всред емиграцията не сгъват ръце, при изгледите да се усложни положението на Изток през следната пролет, е най-естествено. В началото на ноември 1875 г. в Гюргево се събират по-видните от тях, а именно Н. Обретенов, Ст. Стамболов, Г. Апостолов, Г. Икономов, Г. Бенковски, Ст. Заимов, Ив. Данчев, Ил. Драгостинов, Ив. х. Димитров и др., и основават нов революционен комитет, който заседава до 25 декември с. г. Този път, поучени от толкова злополуки и връщайки се към тактиката, осветена от Левски, те разделят България на четири революционни окръга и изпращат навред

апостоли, които да заработят енергично — без да се прибегва до старите войводи и до външно сътрудничество, — за вдигане на въстание на 1 май 1876 г.²⁴ Ботев не е участвувал ни в съвещанията, ни в усилените приготовления за въстанието; гой е стоял настрана, попадайки в същото трагично положение, в същото усамотение, при обидно подозрение от другарите си, в което е бил дотогава и Каравелов. Но мислейки да подкачи през декември 1875 г. издаването на вестника си или да напечата две брошури, в които да изложи обстойно причините за „лошото си положение“ (срв. писмата му до Д. Горов от 18 ноември и 11 декември 1875 г.),²⁵ той не се е отказвал от мисълта да се намеси отново активно в делото. Пренебрегнат от Стамболов и другарите му, които държат в тайна решенията си, той не е могъл да се доближи и до Каравелов, бидейки разделен от него не само по тактическия въпрос за външно сътрудничество във въстанието. Докато именно Каравелов, поддържан от Хитов и К. Цанков, е бил застъпник на тезата за съгласувано действие със Сърбия, за сгрупирване на българските четници на сръбска територия и за воюване против Турция под сръбска команда, с далечен план да се осъществи Южнославянската федерация,²⁶ Ботев е бил изпълнен от недоверие към западната ни съседка, злоупотребила неведнаж с българското приятелство и пожертвувала българското освобождение на сръбските политически сметки. И ако Каравелов получава през ноември 1875 г. от сръбското правителство 400 дуката „за смятка на разходите за известна цел“,²⁷ която цел сигурно е била просръбската агитация между хъшовете в Румъния, Ботев, напълно скептик към братските чувства на сръбските управници и политици, е писал в Знаме от 3 август 1875 г.: „Единственото наше спасение е да вдигнем ръка сами и като забием ножа в гърдите на своите мъчителни, сами да поискаме това, което ни се пада и за което ние имаме и историческо, и юридическо, и етнографическо право. Сега е най-сгодно време да помогнем и на себе си, и на своите братя херцеговинци... Сега е време да запалим Балканския полуостров от единия до другия край.“²⁸ Няколко месеца по-късно, във вестника си Нова България от 5 май 1876 г., осмивайки послушността на сръбските и черногорските „дълбокоумни князове и дипломати“ пред Андраши, Ботев говори и за „безполезните стратегически и дипломатически пантомими“ от страна на Сърбия и Черна гора, за да възхвали българския бунт, взел големи размери, и за да пророкува, че при това полсжение и ако западните ни съседи също обявят война, а херцеговинци не сложат оръжието си, „свободата на Балкански полуостров е осигурена“.²⁹ Но ако Ботев държи на едновременното действие, без да признава ръководната роля и хегемонията на Сърбия, Каравелов, който не е могъл да надценява българските самостоятелни усилия, особено когато те са били направлявани от съмишлениците на Стамболов, се е облягал все по-настойчиво на сръбската политика. В началото на 1876 г., през март, Белград изпраща двама свои емисари в Букурещ, Драгашич и Живанович,³⁰ за да влязат във връзка с водачите на българската емиграция там, включително и с т. нар. „стари“. „Последните, казва се в един документ, отказаха да преговарят. Що се отнася до партията на младите, едни се изказаха за действия със сръбите — в това число и Каравелов, други — за самостоятелна акция, която да е в съгласие с дей-

ствията на Сърбия.“ В една от разпоредбите на Белград, озаглавена „Какво да се прави“, се е казвало, „че всичко, що има да се върши с българите във Влашко, да става чрез Каравелов или Цанков.“³¹ Разпоредбата е била дело на сръбското правителство, образувано през септември 1875 г. от средата на либералната партия и под председателството на Любомир Калевич. Тя е предвиждала прякото участие във войната и на български доброволци, организирани от „главния комитет“ в Букурещ, който трябвало да мине в Сърбия и се заеме с устройство на четите и набавяне на оръжие за тях, като държи връзка със сръбския представител. „Старите“ от Добродетелната дружина, начело с Евлоги Георгиев, не са дали положителен отговор на сръбските предложения за споразумение било защото са помнели старата измама на Белград, било — и то най-вероятно — защото са чакали инструкции от руското дипломатическо агентство в Букурещ, което в този момент, по нареждане от Петербург, не е още заело благоприятно становище по сръбския план. Ботев, по всичко съдено, е бил между най-решителните привърженици на самостоятелната акция и тъкмо това го е тласкало отново далеч от Каравелов, който окончателно се е определял за разбирателството с Белград. В писмо до Каравелов от Неготин, 2 август 1875 г. (запазено в архива на Киряк Цанков), Леополд Десанич, негов приятел, се е обръщал с думите: „Сад или никад треба показати свету, да сме створени да живимо као слободни народ... Знаш ли, мой Љубене, да е веч сва Босна и Ерцеговина у пламени...?“ И Десанич е питал докога българите ще гледат спокойно борбата с вековния враг. „Сад би требало да одма одеш у Београд ради споразумљенја.“³³

След Освобождението вече органът на враговете на Каравелов, Отечество, изнесе „едно историческо писмо“, датирано от Букурещ, 15 март 1876 г., в което се излага подробен как са протекли съвещанията между Каравелов и българските представители, от една страна, и пратениците на Белград, от друга. Можеше ли да има порано някакво съмнение върху достоверността на този документ, сега оригиналът му в архива на Павел Калянджи доказва, че се касае за сигурни показания на свидетел, взел лично участие в преговорите³⁴. Писмото е от Трифон Панов, член на Българския комитет в Одеса, до друг член на същия комитет. Изпратен в Румъния, за да подготви българските общини там за едно общо събрание в Браила, Панов посещава в Букурещ Каравелов, когото подозира като противник на емигрантската революционна група, решена да действа самостоятелно. Представяйки го като някакъв „страшен тартор“, в усмивката на когото личал „ад кромешний“, Панов му приписва „поползновение пак да лови нашите сиромашки простодушни българи“, за да ги прави оръдия на сърбите. Каравелов предложил на Панов да повика телеграфически Павел Калянджи, участник в браилската среща, за да раз-

* В архива на Д. Ценович е запазено едно прошение от 1 януари 1876 г.³² до княз Милан М. Обренович IV, подписано от Панайот Хитов, Илия Йованович и Леополд Десанич, като „бугарски комитет“, в което му се предлага да приеме „врховно заповедништво и покровителство“ при освобождението на българския народ, като се моли князът и да разреши да се прехвърлят 2000 пушки от Кладово в Турско, за да повдигнат онези трима, щом се даде нареждане, в шест дни народа в България и Стара Сърбия на оръжие. Дали Каравелов е бил осведомен за тази постъпка, остава неизвестно.

говаря с него в Букурещ, като го запознае и с дошлите наскоро сръбски пратеници. Показал му по този случай писмо от военния министър Тихомир Николич, който, както се знае, препоръчвал и на други българи в Белград да забравят миналите недоразумения и „да братски пружимо један другиму руку“.³⁵ Щом пристигнал Калянджи, Каравелов го поканил да отидат на вечерен разговор с онези пратеници. Присъствували на събранието у Киряк Цанков от българска страна Каравелов, Цанков, Калянджи и Панов, а от сръбска — Живанович, Драгашич и Спасич. Драгашич открил разговора, като припомнил въстанието на херцеговинците, което отслабило в течение на девет месеца значително Турция и което трябвало да бъде сега подпомогнато от Босна, Сърбия и България, за да бъде сломено турското иго и освободен целият славянски народ на Юг. „Вие, казал Драгашич, обръщайки се към българите, макар да сте доста голям народ, се лишавате от такива юнаци (като херцеговинските). Вашият народ не е толкова юначен, вие нямате офицери и военни мъже да бъдат предводители на едно въстание или война . . . , когато Сърбия е свършено готова за такова велико славянско дело.“ Сърбия, продължил Драгашич, могла да тури на крак до 200 000 войска и да получи помощ от австрийските сърби — 50 000 войници и големи материални средства. Българите, като по-малко юначни, трябвало да воюват под сръбска команда и сръбско знаме, като ударят турския неприятел в Босна, а сърбите щели да насочат силите си към Видин, Белоградчик и Ниш, за да сломят с пехотата и артилерията си турската главна сила и освободят Балканския полуостров. Сърбите нямали достатъчно оръжие, за да въоръжат и българите, затова последните трябвало да съберат пари, макар и 100 до 150 хиляди дуката, които да внесат на сръбското правителство, за да им купи оръжие.

Като свършил Драгашич речта си, Трифон Панов помислил, че Каравелов или Цанков ще му отговорят. Но като не станало това, думата взел Панов, за да възрази следното. Първо, от всички народи на Балканите българите били най-силно угнетени. Бидейки народ пробуден и готов за въстание, те са си набавили и доста оръжие, но все пак имали нужда от поне 10 000 пушки. Второ, като народ от 6—7 милиона души, при това „несравнено по-богат и развит“, нежели сърбите, българите могли да вдигнат въстание и при „по-голям успех от сръбското“: стига да имали оръжие, те могли да извадят до 200—300 000 войници, когато сърбите в княжеството, само един милион на брой, в никой случай не могли да дадат повече от 80 хиляди добри войници. Трето, българите били дошли до съзнание, че трябва да вдигнат въстание в центъра на България, като се сражават под свои войводи и свое народно знаме. Макар и да имали нужда от „солидарност и братска помощ“, тази солидарност и помощ от сърбите не трябвало да бъде като досегашната, „оставила много черни страници, които ни правят сега да бъдем по-осторожни и внимателни“. Необходима била искреност от сърби към българи, каквато проявявали черногорци към херцеговинци и руси към българи.

Докато Цанков давал нескривано израз на радостта си от тези обяснения, които споделял и Калянджи, Каравелов пазел пълно мълчание, видимо изпитвайки недоволство от тях и бледнейки от гняв. Драгашич, разсърден от българските възражения, кряснал гордо, за

да утвърди компетенцията си по повдигнатите въпроси: „Аз съм професор във Военната академия в Белград и полковник от сръбската армия.“ Живанович, по-умерен, захванал да убеждава Панов: „Сърбия е направила за България твърде много и е в състояние да направи още повече. Вие с помощта на Сърбия само можете да получите своята свобода, но без Сърбия дълго ще робувате на турчина.“ Румъния била според него вечен враг на българите, тя имала за цел да ги румънизира и погълне, като преди това подпомогне турците в смириването на българите; а колкото до Русия — тя, като страна „груба, неразвита“, щяла да направи от България „втори Оренбург“, т. е. завладяна неприятелска територия. Завършена беседата, недоволните от нея Живанович и Драгашич се обърнали „грозно, с презрение“ към Каравелов и му заявили: „Що вие ни писахте, господине, а ние що тук чуваме?“

На другия ден след тази среща Панов се вижда с двама свои приятели, чужди генерални консули в Букурещ, приятели на българския народ, които изказали мнение, че в действителност Сърбия нямала намерение да обявява война на Турция, а само заплашвала Цариград с някакво българско въстание, бидейки готова да изостави отново българите на турския произвол, само да получи някоя малка териториална отстъпка. Евлогий Георгиев пък съобщил на Панов: преди няколко дни същите сръбски представители били и при него, предлагайки му познатите си условия; той обаче им отговорил уклончиво, че като не бил упълномощен от българския народ, нямал право да говори по тъй важните общи въпроси; освен това нямал и възможност да подари на сръбското правителство 50 до 100 хиляди дукати, тъй като не вярвал да има то нужда от тях и тъй като бил убеден, че мирът между Сърбия и Турция няма да бъде нарушен...

Фактите, изнесени в това писмо, изглеждат изобщо съобразени с истината, въпреки пристрастното отношение на автора му към характера и поведението на Каравелов. Едно писмо на Рафаил Атанасов, член на комитета в Галац, отправено на 5 април 1876 г. до Панайот Хитов, в което се говори за необходимостта от чети в България под войводството на Хитов и Филип Тотю, които да повдигнат въстание, засяга и срещата в Букурещ, сигурно въз основа на разказ от Панов. „Калянджиев и Панов, пише Атанасов, като бяха в Букурещ на 6 март, срещнаха се с Драгашева и с другия, що е бил с него, мненията им не се посрещнаха.“ Атанасов не одобрява държането и тона на Драгашич, познат като „фанатик“, който, по други сведения, в преподаванията си пред българските легионери в Белград обявявал, че в границите на Сърбия трябвало да влязат Видин, Плевен, София и Солун.³⁶ Вместо Драгашич трябвало да бъде изпратен от Белград капитан Илич, който бил по-примирителен спрямо българите. Когато Драгашич настоял да бъдат изпратени всички български четници от Румъния в Сърбия, българските представители му отговорили, че тези четници са нужни за България, и поискали като „братска помощ“ пушки за тях. Станало дума кой може да гарантира вярност на българите към Сърбия и обратно, за да няма нови разочарования, при което Драгашич „се люлял и викал, както му е характера“, и накрай, „без да свършат работа“, пратениците се разотиили. Българските представители заявили само, че нито били „дошли за тази работа“, нито били „опълномощени“. „За това, продължава Атанасов, е бил виноват Каравелов, че не

им разказал с коя цел дошли (;) защото е лъгал и сърбите и българите. Кой го праща да прави споразумение със сърбите (,) той е веки припознат за лъжец. Че е лъгал много той е отфърлен от сичките българи, народа няма уверения в него (,) веки той да си гледа. Ми се струва свършиха се парите (,) пак народен е станал дорде дочепка паричи че да почне да издава вестник с ново име.“³⁷

Атанасов, който се грижи в Галац за откриване на клон от „чело-веколюбивото дружество“ и за препращане на четници в Сърбия или в България, е бил зле настроен към Каравелов. подозирайки го, под влиянието на обвинения от „старите“ и от „младите“, в измяна към народното дело и в користи подбуди при издаване на вестниците си. Тези подозрения, повтаряни и след Освобождението, не са разколебавали обаче привърженика на сръбско-българското военно съглашение да върви в избрания си вече път, ако и със силно накърнен престиж. Петър Енчев, един от членовете на революционния комитет от 1875 г., като говори в писмо от 7 януари 1876 г. до Т. Пеев, деловодител на Книжовното дружество, за неуспеха на общото дело, посочва като главна причина за това липсата на човек, „който да се ползува с доверието на всичките“ и който да бъде „глава на работата“. И той споменава както съмнителната „популярност и честност“ на Панайот Хитов, за когото се носели „зловещи слухове“, така и нежеланието да се попадне на нов „диктатор“: „ние се напяхме един път и нещем да се опарим друг път, ние имаме такава личност — К(аравелов), автора на Хаджи Нича“.³⁸ Тодор Пеев, в отговора си от 20 януари с. г., споделя разочарованието на приятеля си, намирайки, че „с Каравеловци и Ботьовци нищо не може да се свърши“, понеже те „не се ползват от никакво доверие“ след направените доста грешки.³⁹ На 14 март 1876 г. Пеев съобщава на Марин Дринов в Москва: „Научих се, че председателят на сегашното разклатено сръбско министерство Калевич бил писал на Каравелова, комуто под разположението обещавал 6000 пушки за българите. От друга страна пък сърбите, чувам, искали от Портата Изворник. Не зная дошло ли е време да въставаме ние българите, но от сърбите много ме е страх да не би чрез нас да искат да спечелят нещо.“⁴⁰

* Към този род жлъчни критики срещу Каравелов, ту анонимни, ту с подписа на узявени от него лица, спада и посмъртното обвинение от страна на Т. Н. Шишков, тъй често жигосван като туркофил и посредствен писател в памфлетите Знаеш ли ти кои сме? В Свободна България от 1881 г. Шишков отправя клеветнишки обвинения срещу някои български политици, станали „наемници“ на сръбското правителство, и заявява: „От последната категория беше и покойният Любен Каравелов, когото много отблизу знайме — че в сичкия си живот той действуваше като сръбски агент во Влашко до последната руско-турска война (1877—1878), без да се изказваше обаче за това с перото си, както с езика си, пред някои само от българските дейци — които той искаше да има на страната си и да се покаже нещо с това пред своите патрони в Сръбско. Върху него ний ще се повърнем друг път да поговорим, кога му дойде редът, и ще се убедят в думите ни онези, които и днес още благоговоят пред неговата памет, като се мъчат и да подражават на заидочните му или по-добре глумливи въпроси в негова публицистски живот — „Знаш ли ти кои сме ние“⁴¹ и проч.“ Каго „подражатели“ на Каравеловата сатирическа маниера Шишков има тук пред вид главно Захарий Стоянов

Цел на Априлското въстание според Бенковски и Каравелов. — Увереност в неминуемата гибел на Турция. — Задачи на емиграцията след провалата на въстанието. — Славянският благотворителен комитет и българските доброволци в Сърбия. — Централното българско общество в Букурещ, с председатели В. Понин и К. Цанков. — Каравелов, агитирайки за изпращане доброволци, бива арестуван през май 1876 г. — Впечатления на Вазов от срещата му с Каравелов по това време. — Портрет и самочувствие на публициста. — Заминаване на Каравелов за Белград.

На 20 април 1876 г. избухва Априлското въстание, при обстоятелства и подготовка, които не са му осигурявали дълъг живот. Наистина Захарий Стоянов изказва в своите Записки мнение, че ако да били въстанали и четирите революционни окръга едновременно, борбата с център Панагюрище е могла да трае поне два-три месеца, макар крайният резултат да не е обещавал да бъде по-друг от познатия, с кървавото и жестоко потъпкване. Все той ни предава и възгласа на Бенковски, при гледката на пламналото Панагюрище, която вдъхвала ужас на дружината му: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Русия — нека тя заповяда!“⁴² Такова обяснение на въстанието, в предвиденията на неговите организатори, дава и Стоян Заимов, когато ни уверява, че планът на апостолите от Гюргевския комитет е бил да се вдигне народът на всяка цена, макар и непригответен за борбата, тъй като само по този начин могъл да се възбуди турският фанатизъм до крайност и се стигне до изстъпления, които би предизвикали намесата на Европа.⁴³ Любен Каравелов не е бил през 1874 г. с по-друго разбиране на революцията. Както видяхме, той е уверявал Михаил Греков, че се налагало безусловно да се засилят комитетите и се вдигне общо въстание не защото последното само би довело до освобождение на народа ни, а защото пожарищата и кланетата в Турция би понесли по цяла Европа името на нещастните българи. Тогава и Русия непременно би пристъпила към изпълнение на дълга си, бидейки вече излекувана от раните си в миналото и готова за нова война на Юг.

Оправдано е да се мисли, че не всички революционери в сред емиграцията и във вътрешността са споделяли тази скептична концепция за въстанието като необходим повод, но само като повод, и че едновременно и простите умове, и по-осведомените лица са допусkali възможността да изнесе българският народ сам на плещите си трудната борба, като великите сили се задоволят с правото да санкционират на една конференция извършената фактически промяна. Турция не е била за тях предишният страшен колос, нейната военна сила се е смятала изхабена в същата степен, в която финансите и административният ѝ апарат са били разстроени, тя е била ако не тъкмо труп, то най-малко силно изтощен организъм, който е очаквал последен удар, за да бъде повален завинаги. Така е учил и Каравелов преди във вестника си, така са вярвали и мнозина, дори в низините на народа, вземайки оптимизма на комитетските агитатори за самата истина, особено откак херцеговинското въстание е разпръсвало легендата за турското военнопревъзходство.* Ботев е споделял донякъде този начин на

* В спомена сп. „Първата ми среща с Бенковски“. Константин Величков, член на комитета в Т. Пазарджик, разказва, противно на З. Стоянов, колко самоуверен е бил

мислене, когато в Знамe от 27 юли 1875 г. е писал: „Европа и политическите обстоятелства дават свобода и самостоятелност само на тогава, който може сам да я добие. Примерът с Херцеговина. Следователно — какво трябва да правим? . . . Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция. — Но народът е неразвит, необразован, непригътен. — Лъже се, който мисли така. Херцеговинци са много по-неразвити и много по-необразовани от нас, но това им не бърка да доведат Турция до пропаст, да изведат Сърбия и Черна гора из апатия и да накарат дипломатията да пристъпи до решението на Източния въпрос.“⁴⁵ Когато пак избухва Априлското въстание, той, който не си е скривал, че „касапницата ще бъде страшна и отвратителна“, с безбройните жертви и от двете страни, заключава статията си в Нов българия от 5 май 1876 г.: „Повдигне ли се всичият български народ, излязат ли из своите граници Сърбия и Черна гора и не съгласят ли се херцеговинците и бошняците да сложат оръжието си и пред втората нота на Андраши, то въпросът е решен и свободата на Балканския полуостров е осигурена.“ Поддавайки се на общата хипноза за нетърпението долу да се обяви по-скоро въстание и на нуждата да се подтикне то чрез една внушителна чета отвън, Ботев се решава, в разгара на Априлското въстание, да поеме сам ръководството на такава чета и да повтори подвига на Хаджи Димитър, с надежда този път за сигурен успех и щастлив край. Новините от България за трескаво въоръжаване и за самоувереност на борците, които чакали само знак за действие — новини, пръскани безконтролно и преувеличавани от едно разпалено въображение, — както и възбудата на хъшовете в Румъния, не са оставяли никакво съмнение върху необходимостта да се действа бързо, за да не се пропусне сгодният психологически момент. Захарий Стоянов, който предава по лични наблюдения настроението отсам и отвъд Дунава през пролетта 1876 г., изтъква правилно: „Който българин не вярваше . . . , не, чакайте, който си помисляше даже, че българите няма да надвият и да възтържествуват в бъдещата борба, тоя българин се считаше за предател, за прокажен, за черна душа. Тоя въпрос беше влязъл в такава фаза, щото критиката го не достягаше вече.“⁴⁶ Загубен спокойният поглед, отстранена трезвата преценка, взели връх химерите — при събития и факти, които са допринасяли за опъване на нервите и повисяване на смелостта, — не е никак чудно, ако и умни, разсъдливи иначе мъже са могли да допускат предстоящо сбъждане на очакваното от векове.

Когато Априлското въстание бива потушено с нечувана свирепост, а херцеговинците са доведени до крайно изтощение и до капитулация, на Сърбия не е оставал друг изход от създаденото на Балканите положение освен войната. И тя бива обявена. Българската емиграция, из-

Бенковски пред този комитет, когато отхвърлил адреса на българското население от пазарджишката кааза до султана с искането за реформи и когато искал безусловно въстанието, по примера на Босна и Херцеговина. „България не проси правдини, България иска свобода и независимост, и което иска тя, ще го извоюва с оръжие в ръка“, мислил е смелият организатор на въстанието. Величков пише в 1901 г.: „С умиление си спомням сега, с какво искрено убеждение той вярваше във всепобедата на България, въстанала с оръжие в ръка за своята свобода. Цяла България повярва за една минута като него, че тя ще диктува волята си и на Турция, и на Европа. В тая вяра, която трая един миг, но която бе сублимна, е цялата история на въстанието от 1876 г.“⁴⁴

правена пред страхотните в отечеството и пред новата надежда от западния съсед, е стояла пред две или три належащи задачи: 1) да подпомогне по всякакъв начин хилядите нещастници, забягнали от разорените си огнища или избавили се съвсем оголели от сраженията; 2) да организира доброволчески корпуси, които, отивайки в помощ на Сърбия, биха могли да нахлуят оттам и в България, за да подновят тук борбата; 3) да отправят позиви към културните народи и европейските кабинети, за да се иска било закрила за пострадалите християни, било въздействие върху Турция за туряне край на изстъпленията и неправдите, чрез нов политически ред на Изток. С първата от тези задачи се нагърбват отначало отделни „благотворителни общества“,⁴⁷ с членове из българската колония в румънските градове; и тъкмо те, които е трябвало да продължат дейността на „Българското човеколюбиво настоятелство“ от Букурещ, се залавят и с екипировката и препращането на хъшовете, които са проявявали желание да подпомогнат сръбския поход срещу Турция. Но тези неорганизирани опити не са могли да дадат резултата, очакван отвед, за това. Петербургският отдел на московския Славянски благотворителен комитет, който развивал по-рано оживена дейност в полза на жертвите от въстанията в Херцеговина и другаде, се решава да пристъпи към обединение на българските общества с подобна цел. Този благотворителен комитет, който е смятал херцеговинското въстание и Сръбско-турската война като значителен поврат в положението на Юг, способен да доведе осъществяване на панславистичния блян за руско надмощие на Балканите,* се погрижва и за планомерно изпращане на български доброволци на сръбско-турския фронт. В края на май 1876 г. заминава за Букурещ, по негово нареждане, членът му Владимир Йонин, за да проучи условията, при които работят българските дружества в Румъния, възможностите за тяхното обединение, особено за помиряването на „старите“ с „младите“. На 1 юли 1876 г. Йонин пише до княз Василчиков, председател на Петербургския комитет, за да му съобщи, че българските комитети се намирали в пълно разстройство, че само някои от по-богатите търговци в Букурещ, начело с митрополит Панарет, били поискали от румънското правителство разрешения за откриване подписка за пострадалите семейства и че се тъкмало свикване на делегати от новоучредените със съдействието на Йонин из румънските градове комитети, за да се избере в Букурещ един Централен комитет. На 11 юли той пише отново, че един ден по-рано, на 10 юли, били свикани делегатите от 11 местни комитета, та се избрало централното общество, и сега не оставало друго от страна на Петербургския комитет, освен да подкрепи финансово това дело, за да има то желания успех. Докато още на 10 юли „старите“ отправят от името на своето „Чове-

* Още през 1862 г. Херцен е долавял правилно целта на руските действия между сърби и българи, като е писал в Колокол, в статията „Несколько слов к южным славянам“, от 8 април: „Руското правителство пак е изпратило към южните славяни цяла тълпа дипломатически, военни и духовни агенти. Правителството пак се е заело със старата си изменническа игра, против която ние трябва да предупредим нашите братя славяни, еднакво южните и западните. Да буди смут между славяните в името на единоверието и единоплеменността, да ги увлича с лъстиви обещания за всеилно покровителство и помощ, а след това да ги предава безжалостно на произвола на жестоките врагове, е било от времето на Петър I и до днес любима забава на петербургския двор.“

колюбиво дружество при българската черква в Букурещ“ възвание за събиране на пари и вещи в полза на пострадалите откъд Дунава българи, подписано от Панарет Рашев (председател), М. Колони, Г. Николопуло, Ст. Станкович и П. Кантарджиев (членове), „младите“ основават „Централно българско благотворително общество в Букурещ“, при почетен председател Вл. Йонин, председател К. Цанков, подпредседател Ив. Грудов, касиер Г. Григоров, секретар П. Енчев и няколко други члена. В устава на обществото целта се посочва така: „да събира материални помощи в полза на нещастни, пострадали и нуждающи се българи“.⁴⁸ Обществото, преустроено после в личния си състав и при секретар Иван Вазов, е наречено „благотворително“, за да не се поставя в трудно положение румънското правителство, което е трябвало да държи сметка за чувствителността на турците по отношение на българското революционно движение в Румъния. Но за никого не е било скрито, че това е само маска и че главната му задача се е свеждала към препращане на руски и български доброволци за Сърбия и подклаждане на въстанието в България. Тъкмяло се е дори да бъде съставен един български отред от 10 000 души, който под началството на руския генерал Черняев да мине в България и повдигне отново народа. Ако авторитетът на Йонин, този възторжен славянофил от школата на Хомяков, когото Вазов представя в спомените си като крайно симпатична личност, е бил нужен, за да се примиряват различните схващания у българите, тактът на Киряк Цанков, същинския ръководител на комитета, е допринасял много за отстраняване на недоразуменията и за успешния вървеж на доброволческата акция. Когато поради лошото държане на сръбската команда и на сръбското правителство българите е трябвало да се оттеглят от Сърбия и възвърнат в Румъния, комитетът полага грижи и за тяхната издръжка. Сърбите не са търпели образуването на отделен български отред, обявили са това за недопустим сепаратизъм и са оказвали поддръжка само на Панайот Хитов и Филип Тотю, които воювали в съгласие със сръбските оперативни планове.⁴⁹

Нямаме по-обилни вести за дейността на Каравелов след избухването на Априлското въстание и прекратяването на Знание, но сигурно е, че той, който се е държал настрана от почините на „стари“ и „млади“, е продължавал, както и през 1875 г., да подкрепя енергично събирането на помощи и доброволци за херцеговинското въстание, като е работел в съгласие със сръбските емисари и с личния си приятел Киряк Цанков. След несполуката на преговорите в Букурещ между сръбските и българските представители от март 1876 г. той отива наскоро в Сърбия, гдето през април и май с. г., както свидетелствува една дописка от 19 май н. ст. в чешките *Národní Listy*, „общува с довереници на Омладината и от време на време извършва поверителни посещения на министрите“.⁵⁰ Дали, както уверяват някои съвременници, той, заедно с български войводи и при съдействието на руския княз Наришкин, за когото ще стане още дума, сключва от името на някакъв български комитет в Белград договор с отговорни сръбски лица за съвместна борба срещу Турция, остава несигурно предположение.⁵¹ Истината е само тази, че нагърбвайки се със задачата да изпраща доброволци от Румъния и Бесарабия и помощи за българските четници в Сърбия, Каравелов заминава за Румъния и Бесарабия, гдето

развива трескава дейност. В Болград той е бил на 23 май. В едно писмо на Ив. Мумджиев до К. Цанков четем: „Днеска изпроводихме Либена с дилижанса за Галац. Според Вашата телеграма събрахме моментално пари и утре ще изпроводим и момчетата в Галац, и от там Либен ще ги нареди где трябва да вървят.“⁵² В писмо до К. Цанков от 28 май, като съобщава, че видял Каравелов в Болград, Калянджи добавя:

„Той ми обясни целта на своето дохождане, т. е. да уговори българите отвсякъде в княжеството (Румъния) да прожеждат момци и пари в Болград (Белград?). като уверява, че г-н Черняев (командуващ сръбската армия) скоро щял да мине в България, и колкото за това българите, ако искат своето освобождение от турците, то трябва да пожертвуват едно парче земя. Но той в Галац, Браила, Исмаил и Болград срещна противодействие. Навсякъде видя недоволствието на българите... Даже тези градове проводили свой пратеник — Болдурски — да противодействува на сръбските интриги и домогвания.“⁵³

Какво вярно има в съобщението за увещаване от страна на Каравелов да направят българите някакви малки териториални отстъпки на сърбите, за да се постигне освобождението, трудно е да се каже. Калянджи обаче, отхвърляйки това внушение за жертви от българска страна, го приема като реално условие в споразумението на Каравелов със сръбското правителство и дори се чуди, че руският офицер на сръбска служба Киреев също държал да не се показват българите толкова неотстъпчиви за няколко свои града, ако трябва да използват сръбската помощ. Той намира за уместно да се направи от българска страна общ протест, подписан от емиграцията ни, който да се изпрати не само на сръбския княз, но и на австрийския и на руския консул в Букурещ.⁵⁴

Доколко Каравелов, верен на старата си и подновена програма за споразумение със Сърбия и Черна гора в името на мечтаната южно-славянска общност, е бил в услуга на западния ни съсед, показва арестуването му на 27 май 1876 г. в Галац. В заповедта на румънския вътрешен министър за това арестуване се е казвало, че то става, понеже Каравелов „събирал българите, полагал извънредна дейност за образуване чети и поддържал обширни връзки с разните комитети в Румъния и странство и с това нарушавал неутралитета, който румънското правителство си е наложило по повод избухването на Сръбско-турската война“.* Все тогава, на 31 май, бива задържан от полицията, по нареждане на съдебния следовател, и Киряк Цанков, пак поради обвинение, че вършил политическо престъпление — нарушаване на държавната безопасност. Румънското правителство е прибягвало до тази мярка, за да задоволи поне отчасти турското правителство, по повод на подадената от него заплашителна нота. Обаче застъпничеството на сръбския дипломатически агент Петрониевич довело до освобож-

* В писмо до К. Цанков от затвора без дата, навярно след 27 май, Каравелов поръчва на приятеля си да намери „момчетата“ от Болград, да им купи 9 билета за Северин и да ги изпрати. „Аз съм затворен, добавя той. Парите им са у мен. Аз ще да ви донеса парите. Кажете на консула сръбски, че сръбското правителство се не уважава ни за пребиена пара. Утеши Ната. Утре ще да ти депеширам, ако ме пуснат, да излезете на гарата. Черни Велю.“⁵⁵ В писмото от Белград, 19 юни 1876 г. С. Христов съобщава на К. Иречек: „То (влашкото правителство) преследва най-строго нашите сиромашки българи. Г-на Каравелова са затворили и много други по-първи българи. Някои стотина хора, които искат да преминат в Кладово, са затворени.“⁵⁶ В своите Записки войводата Хр. Македонски разказва как в нача-

даването на Каравелов и Цанков от букурещкия затвор Вакарещ (Каравелов е бил доведен тук на 31 май). Освобождението станало при обещание на Петрониевич, че ще заповяда на Каравелов да напусне Румъния в срок от една седмица.^{*59}

Тъкмо по това време и непосредствено преди заминаването на Ботевата чета Иван Вазов пристига в Букурещ, спасявайки се от погрома в България през април 1876 г. Минавайки през Браила, той става свидетел на опиянението между хъшовете, готови да заминат като доброволци за Сърбия. „В Сърбия! В Сърбия! Това беше общият повик.“ И всички бързали да се качат на парахода, за да стигнат по-скоро в свободното славянско княжество, откъдето е трябвало да потеглят с чета за България. В Букурещ — същата картина, но при смут и голяма тъга за злочестините в отечеството. Защото всеки ден пристигали бежанци оттам, които дирели подслон и които разказвали за преживените ужаси, за опепеляването на Панагюрище и на други села, за триумфа и поражението на въстанието.⁶¹ Вазов вижда Ботев, цял в напрежение около подготвянето на четата си; той чете с трепет писмото му от 17 май, писано на парахода Радецки и изпратено до другари, на които е съобщавал, че е честит да види изпълнена молитвата си; той узнава с дълбока мъка и за печалния край на войводата, за когото наглася наскоро и поетическа прослава. Малко по-късно той се среща и с Каравалов, който бил „парясал“ своето Знание, понеже не знанието, а оръжието имало вече думата.

„Намерих го“, разказва Вазов в своите прекрасни мемоари Неотдавна (в главата „Последният комитет“), „намерих го на калната улица Мошилор в една бедна и тъмна квартира, гдето му беше и печатницата. Мургав, бледен, с рунтава черна

лото на 1876 г. Любен Каравелов бил арестуван в Исмаил и докаран през Галац в Браила „разбира се, по причина на комитетски дела“. Стефан Берон, който почитал Каравелов, дал на Македонски 30 лири, за да му ги занесе в затвора. Македонски, като вечно подозиран от властта, не се решил да стори това сам, а наговорил Бойко Нешов да отиде при Каравелов. Бойко с готовност изпълнил поръчката. „Той даже успял да изкара Каравелов от затвора и го заведе в Букурещ.“⁵⁷

В анонимна дописка до Отечество, от 15 февруари 1885 г., излязла от кръга на П. Кисимов, се излага, пак по спомен, как през 1876 г., след разрушението на Перушица и Батак, Каравелов ходел от град на град по Влашко „да одумва българите да постъпват безусловно под сръбските знамена“, но „благомислещите“ между тях не одобрявали действията му, считайки ги пакостни за народа ни, и ги порицавали на едно-две събрания в Букурещ. Зле посрещнат от българите в Браила (Сава Мънзов, Т. Пеев, Миларов, Юрданов). Каравелов заминал да агитира в Исмаил и Болград, но в първия град Шопов, Дуновски, Фитев, Златанович, Аврамов и др. „взели от него подписка да си иде назад“, като се заканили в противен случай да не му простят, а във втория град Радолов, Велчев и други, около 20 души, като разбрали намерението му, го заставили да си тръгне незабавно за Букурещ. Разбрал, че българите нямат доверие в него, Каравелов заминал тогава с жена си за Белград. „Там, продължава враждебно настроеният до късн дописник, той прекара цели две години, без да се покаже някому, защото в туй време българите го бяха съвършено отритнали.“ Когато сърбите се убедили, че влиянието на Каравелов между българите било намаляло, престанали да го издържат с месечната заплата. Клеветнишкото това съобщение от 1885 г. заеършва с комичното уверение, че у Каравелов били останали народни пари, „един капитал от едно кръгло и значително количество рубли в Московский банк, с които сега Петко Каравелов, негов брат, разполага и получава процент.“⁵⁸

* Според едно частно съобщение от Дж. Игнатович до М. Димитров, Каравелов, като бил освободен, се установил към 30 юни 1876 г. в Неготин, а на 4 юли жена му Наталия и майка му Неделя получили разрешение от сръбското агентство в Букурещ да заминат за Сърбия.⁶⁰

брада и къдрава коса, окръжаващи широкото му насмехнато лице, с високо чело и дебели бърни, гстови всякога да се свият иронически, облечен небрежно в синя блуза, вместо сетре, той имаше в себе си нещо оригинално и изключително, много малко българско, какъвто беше и самият му гений.“ (Но защо Вазов смесва тук гения му с навиците му, придобити в Русия, не е ясно. Правдиво обаче той предава впечатлението си по-нататък така: „Тихият му пламтящ поглед се вливаше в тебе мек, но пронизателен. Той ме поразя с някаква кротост, благост и с приветлив характер, които не би предполагал човек у революционера и автора на зълчните и саркастически „Знаеш ли кои сме?“

Портретът е сполучливо даден и той стои в пълно съгласие с фотографията, снета навярно по това време, която възпроизвежда точно тези черти. Нататък Вазов, като отбелязва преклонението си пред майстора на публицистиката и белетристиката и възторга си от критиката му, споменава за въпроса на Любен към младия почитател, какво мисли той за стиховете и разказите му. Вазов благоразумно отбягва да говори за стиховете, намирайки похвали само за прозата. Каравелов тогава се оплаква, че претрупаната работа му пречела да обработи, както трябва, писаното в мерена и немерена реч, съобщавайки също, и това учудва немалко Вазов, — че всичко той пишел, „в промеждутките между един уводен член и една научна статия, или една критика и една скована дописка от България“ (във в. С в о б о д а), често под раздражението от домашни и други тревоги и вечно смутен от парични стеснения . . .“

Трябва да се съжالياва, че Вазов е единственият от толкова близки до Каравелов хора, който ни е оставил такива чертици от нравствената и физическата му личност, способни да я оживят пластично във въображението ни. Ако другите свидетели за епохата и героите ѝ са предпочитали по-късно да говорят само за Ботев, което се обяснява лесно с поетическата му слава и легендарния му поход, на Каравелов те не са се спирали, освен за да изтъкнат отказа му от революцията, т. е. от комитетското дело, и за да обяснят недоразуменията му с Ботев, държейки страна за или против него. Толкова повече признание заслужават показанията на Вазов, на човек с остър поглед за духовно-изразителното и с желание за обективна преценка на характерите, останал при това извън разпратата, която подвежда мнозина да съдят пристрастно приятелите и противниците си. Когато Вазов видял повторно Каравелов, хвърлило му се в очи промененото настроение на публициста, при засилената критика срещу него, стигнала до резки укори и нескривана омраза. Това е бил Каравелов на стихотворението „Радвайте се, когато ви безчестните псуват“, за което вече говорихме (то е писано два месеца по-рано и печатано на 15 март 1876 г. в предпоследния брой на З н а н и е). „На тоя час особено, пише Вазов — думата е за началото на юни 1876 г., — пасивността му го беше поставила в твърде трудно положение. Звездата на Ботев, загинал геройски при Веслец, светеше най-ярко и осветяваше в обидна сянка личността и заслугите на Каравелов. Подвигът на неговия бивши другар се хвърляше в лицето му като укор и осъждане . . . Въобще Каравелов беше много захвърлен по това време. Самолюбието му — а то беше безкрайно — страдеше жестоко от тия и други огорчения, що угнетяваха съществуването му в Букурещ. Когато, след едномесечно отсъствие из този град, аз пак се завърнах и го потърсих — вече не го намерих; той беше се преместил в Белград.“

Вазов не помни или не знае, че това преместване е било принудително, по заповед на румънското правителство и във връзка с агитация-

та на Каравелов да бъде подкрепено от българска страна сръбското въстание. Важно обаче тук е впечатлението от човека и от настроението към него всред емиграцията. Когато през 1903 г. се връща отново към спомените си за Каравелов, Вазов ги допълня с нови подробности, които заслужават вниманието ни.⁶²

Първо, портретът: „Никога не се изличава из паметта ми тоя висок, приведен малко, с голяма глава и черна рунтава брада човек; виждам и сега тъмножълтото му татарско лице, с широко чело, с черни, умни, блестящи очи, гдето светеше кротък поглед, с дебели бърни с ироническа усмивка на тях, която даваше главното изражение на физиономията му.“ После идва разказът за срещите. „Пръв път видях Любена в Букурещ на 1876 г., скоро след заминаването на Ботева с четата му за България... Тоя момент беше тъкмо един от най-тежките в живота на Каравелова. Аз отивах да навестя не Каравелов вожд и ръководителя на емиграцията, кумира на хъшовете, любимия и слушания народен трибун, окръжения с обаяние неукротим революционер, а Каравелова отхвърления, пренебрегнатия, почти мразения от емиграцията в Букурещ и в Румъния. По това време той бе изолиран, напуснат от предишните си обожатели и привърженици на идеите му. Въз името му се сипеха клюки и инсинуации... А когато Ботев загина във Врачанския балкан, при Волъг, положението на Любена стана съвсем незавидно. Неговото явно униние, което повече считаха равнодушие към народните идеали, не му се прощаваше. И около него беше се образувала пустиня...“

Повтаряйки краткото си описание на обстановката, в която го заваря — тъмна и тъжна стая, където всичко било в безредица, и самият Каравелов в синя блуза, изцапана от печатарско мастило, — Вазов говори за приветливия прием и неспирната беседа на Каравелов, с неговия „тъп, незвучен, ситен глас“. Въпреки очакването си, той намерил писателя във весело настроение. „Засягаше всичките въпроси: политика, литература, събитията в България, с една голяма леснина и остроумие, пъстрейки речта си с нетърсени духовитости и глуми.“ Като Ботев, Каравелов умее да пленява събеседника си със своята жива и умна реч, само че поривитостта и жарта на Ботев се замествали у него с благост и простота, които учудвали у безпощадния сатирик от фейлетоните му. Колкото и весел на вид, той страдал силно от нравственото си усамотение.

„Той се готвеше да напусне Букурещ и да иде в Белград, гдето митрополит Михаил го бе поканил да живее в дачата на лозето му.“* Любен бързаше да се вдига и бе продал за нищожна цена на г. Манчева, освен телата на З н а н и е, сичките си издания: буквари, поучителни книжки и педагогически брошури... Каравелов обаче дочака в Букурещ и обявяването на сръбско-турската война. И в тоя случай той остана чужд на всеобщото въодушевление и не взе почти никакво участие

* В своята автобиография Натанаил Охридски (1820—1906) твърди, че и по баща, и по майка митрополит Михаил бил българин, от бедно потекло, по име Милой. (Навярно е бил посърбен от архимандрит Стефан Ковачевич, сърбин, у когото служил като дякон.) За него, мисли Натанаил, може да се приложи влашката поговорка: „Тата рус, мама руса, а Иван — молдован“ (Иван е синът). И добавя: „Сад, Богме, за иста е чист србин и врл гонител бугаризма.“

в трескавата дейност, която развиваха двата комитета — „стария“ и „младия“ — по изпращане доброволци на бойното поле в Сърбия. Той наскоро след това отиде в Белград и вече се не чу за него нищо“.

3

Княз Нарешкин за дейността на Каравелов по южнославянското единство. — Българският народен събор от ноември 1876 г.; политическата му програма. — Дейност на благотворителното общество в Букурещ. — Сближение между Каравелов и Стамболов. — Отказът им от предубеждения по руската политика. — Каравелов като русофил, според Нарешкин. — Спомени за него от Ст. Бобчев и Ив. Вазов. — Плановете му за литературен труд и публицистика.

Вазов положително греши, когато твърди по слух, че Каравелов не бил приобщил усилията си към организирането на български доброволчески чети за Сърбия. Сега ние знаем, напротив, че той, макар и непричастен открито в комитетската акция, не е преставал да работи в духа на идеята си за южнославянска солидарност, като продължава тази си дейност и по-късно, по време на Сръбско-турската война (юни—август 1876 г.) и до обявяване на Руско-турската война (12 април 1877 г.). В повестта си *Неотдавна* Вазов приключва разказа си за Каравелов, след заминаването му за Белград, така: „Там той се уедини в лозето на митрополит Михаила през цялото траене на сръбско-турската война и се завърна пак, когато руски войски стъпиха в Букурещ.“ Това уединение, в светлината на документите, се оказва напълно фиктивно. Първо, още през септември 1876 г. в Белград, по предложение на митрополит Михаил, е бил образуван комитет за раздаване на помощите, които идват от Русия. Във връзка с този почин славянските комитети в Русия решили да организират свой клон в Белград, с пълномощник П. А. Висковати. По този повод Ив. Аксаков е писал: „Считам за необходимо да се поставят в комитета един-двама българи, избрани между най-разумните. Участието на българите ще бъде символ на по-широката идея за единение в общото славянско дело и ще отнеме всеки повод за укор към сърбите като се задоволи и самолюбие на българите.“⁶⁴ Покрай филантропичната дейност в задачите на новия български комитет е влизало и организиране на български дружини в Сърбия, които по-късно, след прекратяване на военните действия тук, е трябвало да се препратят в Кишинев, в района на руската действаща армия. Новият пълномощник на славянските комитети при княз Черкасски, княз А. Нарешкин, не само основава през април 1877 г. „Югославянски просветни и добротворни отбор“, чиято цел била „да поддържа другарски отношения и да развива взаимните връзки между славянските народи въобще и особено между южните славяни“, но полага и големи грижи около спасяването на българските дружини от бедствия и разстройство, при нехайството на сръбските власти към тях. Че тези доброволци са оправдали руското покровителство, показвала е най-добре, според отчета на Славянското общество за 1876—1877 г., мъжествената им защита на Шипка.⁶⁵ Второ, вероятно става от преписката на княз Нарешкин с московския славянски комитет, че Ив. Аксаков се е противопоставял на

влизането на Каравелов в белградския комитет — помнейки навярно старото си недоразумение с него, по повод на помощта за издаването на Памятници от 1861 г., — тъй като в отчета за своята дейност в Белград и възразявайки на Аксаков, на съображенията му за неприемането на Каравелов в комитета (в „отбора“), Наришкин е писал: „Аз съм задължен нравствено да направя всичко, което зависи от мене, за да ви го представя в по-друга светлина, отколкото тая, в която вие го представяте (И. С. Аксаков) в едно от писмата ви, получено в Белград.“ И Наришкин, който се е запознал и сближил с Каравелов вероятно чрез посредството на митрополит Михаил, продължава отчета си, давайки такава характеристика на Каравелов: „Именно там, в Белград, той беше за мен неocenен сътрудник, безплатен и доброволен, тъй като аз никога не го молах за нищо, но той сам правеше всичко, което можеше, като се ползваше при това от своето влияние, придобито по силата на симпатичната си природа. Той е честен и безкористен, като твърде малко хора. Живее с жена си сръбкиня (деца няма), без да сее и да събира в житница, от това, което му се падне от някой вестник или което жена му е успяла да спаси за черни дни от доходите на собствения му вестник в Букурещ Свобода (после Независимост). Към покойния княз Михаил и неговото управление той се отнася отрицателно, поради връзките му с Австрия и други негови връзки от неполитически характер.“⁶⁶ И като отхвърля несъстоятелното обвинение против Каравелов за участие в заговора срещу княз Михаил, Наришкин представя и отношението му към Русия в съвършено по-друг вид, нежели този, в който го е рисувал Аксаков.

Каравелов според това свидетелство, основано на факти, е бил твърде деятелен в Белград, в духа на програмата си от Букурещ за южнославянска солидарност. Реабилитацията, която прави Наришкин в доклада си, е продиктувана от искрено признание на качества и заслуги и тя вдъхва пълно доверие.* Несъмнено е, че в Белград или в Неготин Каравелов е залягал покрай друго, при съдействието на военните и административните власти, за препращането на българските чети, като в някои случаи ги е придружавал до турската граница. За един та-

* Ако покрай всичко сериозно в тази характеристика трябва да приведем и един анекдотично показание от това време, можем да посочим писмото на пиротчанеца Симеон Христов до К. Иречек в Прага, от Белград, 12 (24) юни 1876 г. Като описва предвоенното положение в Сърбия и Румъния, Христов продължава: „Г-н Каравелов е запрял, но вече не е. Веднага са го пуснали и той дошел в Кладово, намярва се с един руски майор, който е стъпил в Българската чета. Повели разговор върху сегашните работи. Каравелов защищал сръбите, а русина русите. Вижда се, че и двамата са били превземени от Бакхусовия сок, и русинът в яростта си лепва една плесница на Каравелова, а Каравелов лупва с някой съд русина по главата, та го ранява и облява в кръв. Каравелов се разхожда с управителя градски, а русинът лежи болен и се лекува. Като ви явявам туй искам да Ви потвърдя още веднаж, че Каравелов няма никакво влияние върху движението на българите, а още повече няма никакво уважение пред тях.“⁶⁷ Христов явно е съчувствувал на младата българска партия за самостоятелно действие и е бил склонен заедно с нея да цени отрицателно характера и действията на Каравелов. Извън онази случка с русина, може би тенденциозно предадена и украсена от мълвата, заслужава внимание съобщението в същото писмо за организиране в Кладово български чети, които чакали разрешение от Сърбия за нахлуване в България. В друго писмо на Христов до Иречек (19 юли 1876 г.) четем за работите в Румъния: „Г-на Каравелова са затворили и много други по-първи българи. Някоя стотина хора, които искат да преминат в Кладово, са затворени, с една реч строго се преследват нашите във Влашко.“

къв случай говори и Ф. Симидов в своята Покрита храброст от 1877 г. Каравелов заминал през юли 1876 г. с войводата Тодор Велков от Неготин за Брегово и Ново село (Видинско), гдето се простил с четата.⁶⁸

Сръбско-турската война се приключва бързо. Пригисната сръбската армия зле от един по-силен противник, белградското правителство поисква чрез посредството на Англия спиране на военните действия (12 август 1876 г.). На сцената обаче този път излиза Русия. След несполучливи опити да склони Турция за сериозни реформи в полза на южните славяни и след безуспешен натиск на великите сили върху Високата порта в същия смисъл, Русия се решава да действа на своя глава, самостоятелно, при неутралитет на тези сили и при зачитане на техните интереси на Изток. Макар да е предпочитала мирното уреждане на въпроса, тя, пазейки достойнството си и в съзнание на дълга си към малките братя на Балканите — но и при несъмнено желание да възстанови престижа си, накърнен по време на Пруско-френската война, като подири отказаните ѝ тогава компенсации, — обявява война на Турция (12 април 1877 г.). Още преди това обаче всичко будно в България е било убедено в неизбежността на големия конфликт и емиграцията в Румъния е взимала мерки, за „да посрещне достойно руските освободители“, като организира „цвета на интелигенцията и живите работни сили“. Към края на ноември 1876 г. Благотворителното дружество в Букурещ уведомява Московския благотворителен комитет, че то е разпоредило да се образуват тайни комитети в България, с център гр. Русе, „за подготвяне на населението към великата борба“, а на 18 ноември то открива заседанията на Българския народен събор, при участието на делегати от цяла България и от българските общини в Румъния.⁶⁹ Съборът, председателствуван от В. Йонин, е трябвало да покаже на всички, че е създадено едно внушително тяло, упълномощено да говори от името на целия български народ и да застъпва неговите национално-политически тежнения. В този „първи неофициален български парламент“, както го нарича Вазов, сам негов член, разискванията са ставали „по строг парламентарен ред, с искане думата, с ораторски прения, с гласуване предложенията“.⁷⁰ Минало е вече времето, когато за чувства и желания на народа са могли да говорят безотговорно ту консервативно, ту революционно надхрани малки групи и когато противоречията между тях са хвърляли пълна сянка върху патриотическите почини. Високият момент е налагал примирителност и търпимост. Ботев, с трагичния си край, и Каравелов, с отсъствието си от събора, са въздействували за смекчаване на атмосферата, в която са се развивали обсъжданията около единната тактика.

Съборът завършва заседанията си на 22 ноември, като между другите си решения приема на 19 ноември и една Политическа програма, връчена с декларация на френски език от 1 (13) декември на дипломатическите агенти на великите сили в Букурещ (1 декември) и широко разгласена го света, за да се узнае навред волята на българския народ по въпроса за неговото държавно устройство.⁷¹ „За да може да се въздвори мирът на Възток, казвало се е в проекта на тази програма, за да се прекратят постоянните свирепства на турците, които не уважават никое човеческо право, и да се изпълнят праведните желания на българския народ, Европа е длъжна да способствува за осъще-

ствението на следующата програма.“ Точките по-нататък остават, с малки промени, и в окончателния текст на програмата. Те са: „1. Да се възобнови от България, Тракия и Македония българска държава, где-то главният и навред преобладаващ елемент в тия местности е българският.“ (Границите на България се определят в първоначалния проект така: на север — Дунав от Видин до Сулина; на изток — устиата на Дунав до Мидия; на юг — от Мидия до устието на Марица, през Дедеагач, Гюмюрджина, Енидже и до Кавала, после през Егейско море до Солун, пресичайки Халкидическия полуостров, и по морския бряг до Китрос; на югозапад през Джума, Кастория до Берат; на запад през Дебър, Чумина, Прищина, Вълчитрън, Брестовац до Ниш; на североизток по реката Тимок и от Дунав до Видин. В декларацията по-късно е казано само: „Колкото за границите на Българската държава, те ще се определят гвърде лесно чрез една смесена комисия, която ще се допитва направо от населението.“) „2. Българската държава ще се управлява самостоятелно и независимо по една конституция, изработена от едно законодателно тяло, избрано от народа.“ В точка 3 се е предвиждало приемане на закони по всички клонове на управлението; в точка 4 — граждански и политически права за иностранните народности; в точка 5 — „свобода на съвестта“; и в точка 6 — задължителна военна служба и народна просвета за всички граждани. Подписана е декларацията от К. Цанков, Ол. Панов, Б. Енчев, Д. П. Иванов, Ив. Кавалджиев, С. Стамболов, Ив. Вазов и П. Хр. Високовски.⁷²

В периода от заседанията на събора до обявяването на Руско-турската война Благотворителният комитет („който от самото начало на съществуването си се е смятал отдел на Петербургския комитет“, по признание от 20 януари 1877 г.)⁷³ се е занимавал с писане на дописки за руските и за европейските вестници, с изпращане на адреси до влиятелни българофили в чужбина и с поддържане на духа между българите (чрез вестника си *Нова България*). В контраст към тази голяма политика членовете на събора, изоставяйки личните си интереси и без средства за преживяване, са водели едно крайно мизерно съществуване. „От спартански, животът ни се превърна на аскетически“, спомня си Вазов с горчив хумор, описвайки страданията на другарите си. Накрай, щом Русия вдига меча си срещу Турция, комитетът се обявява на 14 април 1877 г. за разтурен и с възвание, подписано от всичките му членове, подканя българите да подкрепят делото на освободителите.⁷⁴ Всички тези добри патриоти, терзани дотогава от съмнения и лишения, потърсват приложение на енергията си в услуга на руското военно командване или на привременното гражданско управление в България, поверено на княз Владимир Черкасски.⁷⁵

Каравелов се озовава в този съдбовен за България момент в Букурещ. Могъл ли е той да стои настрана, когато са се сбъдвали очакванията му, лелеяни от толкова години? Мисията си в Белград той е намирал за безпредметна и оставането си извън общото раздвижване на емиграцията — за осъдително. Не е изключено да е идвал той в Букурещ още през есента 1876 г. било за да се погрижи за печатницата си, било за да се срещне с идейните си приятели, при основно променената постановка на българския въпрос. Изчезването на Ботев и ориентирането на неговите сподвижници към руската политика, застъпвана по-рано от „старите“, са откривали възможност за прегрупиране и ново

сътрудничество на разпокъсаните сили. Пръв Стамболов, забравяйки бързо бясната си кампания против Каравелов от 1875 г., а сетне и сам Каравелов, намерил великодушие, за да прости на буйния революционер за обидите му, рожба на чуждо внушение, дава пример за сближение в името на отечествените интереси. По свидетелството на един от доброволците в Сърбия тогава, Г. Иванов, на 6 ноември 1876 г. при Каравелов, в дома му в Букурещ, били събрани Стамболов, Д. Горев от Гюргево, Данаил Попов от Турно Мъгуреле, Иван Димитров от Стара Загора, Христо Караминков и Филип Симидов от Търново. Иванов ги заваря там заедно с друг свой другар, също доброволец, и двамата се обръщат към Каравелов с думите: „Когато ни изпращахте за Сърбия, Вие ни казахте, че сърбите били вече поумнели и нямало да вършат такива глупави работи, както през 1862 г. с четата на Раковски; но те не са поумнели, а са станали много зловни хора, та щом се помириха с турците и нас изгониха, като Вас, голи, боси и гладни във Влашко...“⁷⁶ При тези думи, които са звучели като оправдан укор срещу акцията за отправяне българци в помощ на въстаналите херцеговинци и на Сърбия, Каравелов замълчал, въздъхнал и накрай казал: „Бог да убие и поразии тия сърби!“ Разочарованието, което е звучало тук, дало повод на Стамболов да забележи, че помощ от Сърбия и Черна гора не може и не трябва да се очаква и че българите са длъжни да заработят сами за освобождение то си.

Доколко вярно е предадено всичко това и могъл ли е Стамболов тогава, през ноември 1876 г., да не разчита още на руската помощ, макар да е одобрявал действията на Благотворителното общество, на което е бил член,⁷⁷ остава несигурно. Сигурно е обаче това: Каравелов не закъснява да схване правилно тока на събитията и да се сближи с онези революционни среди, които са държали за оказване пълно съдействие на руските военно-политически планове. Силните впечатления от манифеста за войната и от ентузиазма сред емиграцията са го карали да забрави много от предубежденията си към руската политика и да отиде в завоевание си надясно твърде далеч — поне в обясненията си пред княз Наришкин, за които този свидетел говори в писмото си до Славянския комитет в Москва, приведено отчасти по-горе. От април 1877 г. датира следната характеристика там, като продължение от показанието за неучастие на Каравелов в престъпни политически дела:

„Колкото се отнася до неговите отношения и чувства към Русия, то аз не веднъж се убеждавах, че нищо повече не остава да желаем от неруските славяни. Спомня си той за Русия като за „своя родна майка“, солдашките песни не може да слуша, без да гълта сълзи. Друга литература, освен руската, за него не съществува, от западните писатели разбира единствено Шекспир, и то в руски превод. От всички тези „интелигенти“ българци и сърби само за него мога да кажа по убеждение, че той обича Русия и руския народ без егоизъм и задна мисъл, по братски. Той мечтае да се постави България и в държавно и в битово отношение така към Русия, както е Малоросия, и да погълне руският език българския; той се хвали, че е поработил за тази цел, като изгонвал безобразния член, като въвеждал склонения, руски думи и обрати на речта... Господаря той боготвори. За всяка паша загуба скърби не по-малко от русина.“

Като отбелязва пак колко искрен бил Каравелов в тези чувства и как никога не искал нищо за себе си, за разлика от други южняци, които постоянно се домогвали за служба и пари от русите и мечтаели за видно положение между своите, Наришкин добавя:

„В мнението на всички добри хора тука Каравелов се ползува с голямо съчувствие и уважение. По пътя, яздейки на кон, ние често се спирахме поради страшната жегата, — мнозина го познаваха, поздравяваха, бяха доволни да му услужат. Той е бил във всички славянски земи, много знае, и навсякъде има надежни другари. Страстен всеславянски патриот, той настоява най-много за омиротворяване на местните несъгласия, за отстраняване на частните интереси пред общата цел — славянското единство. Като всеки фанатик, той се увлича до крайни предели.“⁷⁸

В тези показания има нещо вярно предадено, нещо преувеличено и нещо подозрително като съкровена мисъл на Каравелов. Вярно е доловена сърдечната привързаност на московския възпитаник към руската душа и песен, както и вярата му в мисията на Русия да води славянските народи в борбата им за пламенна независимост, както това знаем вече от изповедта на Каравелов пред Греков в 1874 г., когато той е виждал предстоящото голямо сблъскване между славянския свят и тевтонския. Преувеличена е мисълта на Каравелов за включване на малка България в състава на руската държава, по примера на Украйна (Малорусия), понеже знаем колко упорито той държи — и пред Греков — за национална и културна самобитност на отделните славянски народи. И съмнително е дали Каравелов е могъл да мечтае за поглъщане на българския език от руския и да се хвали, че бил „поработил за тая цел“, като се обявявал против една от най-характерните черти на родния си език, членната форма, и въвеждал съзнателно някон русизми в него. В тази точка Наришкин е вмъквал в беседите си с Каравелов може би собствените си славянофилски фантазии. Ако Каравелов е отивал малко далеч в новия си русофилски курс, представяйки се за враг на западната литература, в която ценял само Шекспир (?), от друга страна, той е бил напълно правдив в преклоненията си пред царя освободител, както това доказва вече химнът му за Александър II, писан в 1878 г. в Търново. Тъй или иначе, еволюцията в политическите идеи на Каравелов, започната след гибелта на Левски, е била вече завършена три-четири години по-късно, в навечерието и началото на Руско-турската война.

В духа на актуалната идея за необходимост от общославянско единение Каравелов взима присърце в Белград плана от април 1877 г. за учредяване на един „Югославянски просветен и благотворителен комитет“, чиято цел е трябвало да бъде поддържане на „взаимна връзка между славянските народи общо и южните и източните славяни особено“, като се съгласуват „общите културни и народни интереси на югославянските племена“ и се засили „солидарността“ между славяните общо и между южните славяни частно.⁷⁹ Планът е принадлежал по всяка вероятност на княз Наришкин, при близкото съдействие на Стоян Бошковиц и Каравелов. И че последният, като най-компетентен в случая, е могъл да бъде натоварен с изработване на устава на комитета, показва ръкописният проект на Каравелов, запазен в архива му в софийската Народна библиотека (за жалост в непълен вид), озаглавен: „Устав Славянскаго комитета просветы и литературы в Белграде.“ Тук четем в началото... Чтобы литературная взаимность между северо-восточных и южных славян... более прочное основание и более... направление, в Белграде учрежд... комитет просвещения и литературы...“ Като цел на комитета се посочва в точка I: „Чтобы моральным и материальным... подпомогать литературу и просвещению... болгарскому

народу, и чтобы распрост... идеи о солидарности культурных и племенных)... между северо-восточных и южными... сербов и болгар в особенности." Продължението, твърде непълно запазено, доразвива програмата на комитета в съгласие с внушенията от руска страна да се засили връзката между славянския Юг и Русия на широка политическа и културна плоскост с оглед към положението, което би се създадо след успешния завършек на Руско-турската война. Събитията обаче не дават възможност нито на Каравелов, нито на сръбските му приятели да осъществяват добре замислената идея.

Навярно през пролетта на 1877 г. Каравелов влиза в пряка връзка и с руското военно ведомство в Румъния, сигурно чрез посредството на приятеля си от Сърбия княз Наришкин, който бил натоварен да мине (след обявяване на войната) от Сърбия в България, за да продължи там помощната акция за бежанците от Тракия. За всеки случай през май 1877 г. Каравелов се е намирал в румънската столица, където и Вазов го вижда отново. Вижда го също и Стефан Бобчев, бежанец от България и редактор на в. *Стара планина*, издаван в Букурещ от август 1876 до юни 1877 г. В спомените си от 1936 г. този публицист говори за идейния облик на Каравелов, за жлъчните му нападки против българските общественици и писатели, за изолирането му в Румъния от страна на революционната младеж, която не му прощавала оттеглянето от активна работа в комитета, и за срещата си с него в началото на 1877 г. след завръщането му от Белград.⁸⁰ Първото впечатление: „Той ми се стори, че е доста уморен, но не отчаян за своето положение.“ Портретът му: „Висок, малко приведен, с черна и рунтава коса, дълга брада, черни и искреци очи, всякога пълни сякаш с ирония и присмех, открито и широко чело на тъмно-жълтото му лице, смугла физиономия... Облечен беше той небрежно, а това е било с него винаги, както ми разказваше Хранов.“ Димитър Хранов именно съдружник в издателство *Знание* завел Бобчев при Каравелов. Довършвайки характеристиката си, Бобчев забелязва още: „Но това, което удряше в очи, беше нервният му разговор. Когато говореше, той прибягваше до шеги, в които внасяше не малко злъчен сарказъм и даже обидни думи. Едно нещо, което не знам, как да се нарече, привличаше оногози, който би се впуснал с него в разговор. Това беше простотата и непринудеността, които се излъчваха от неговия размах при беседата му. Тези черти аз забележих още повече отпосле у Любена и при моята среща с него в Търново на следующата година.“

Свидетелството на Бобчев съвпада напълно с това на Вазов от по-рано и може би е повлияно отчасти от него. За всеки случай заслужава да подчертаем очевидните черти в характеристиката: небрежна външност, иронична отсенка на усмивката, нервен тон в говора, сатирична преценка на лица и дела, бързо въдворена интимност в отношенията към всички.

Вазов среща Каравелов в Букурещ тъкмо по това време. „Мисля, пише поетът, че беше повикан от руската главна квартира, защото се навърташе при полковник Паренсов и княз Черкасски заедно с други българи от Русия: Дринов, Станишев, Пашов и др.“ Вазов не забравя да спомене една навременна услуга от Каравелов, задължила го много в бедата му: получените два полуимпериала (10 рубли) за превода си на Ив. Аксаковото слово в полза на българите. Преводът излязъл оба-

че твърде „нехелен“ и Каравелов е трябвало да го изостави, за да го замести със свой, нов. Сега самочувствието на Каравелов естествено е било коренно различно от онова година по-рано. Всичката мъка и всичките огорчения поради скъсването с революционната група са отстъпвали на оправдан от събитията оптимизъм и на всеопрощение към враговете от вчера. „Намерих го, пише Вазов, бодър и весел, пак такъв шегобиец и добряк.“ И Вазов разказва за срещите си с него и с други членове на разтурения комитет — Ол. Панов, Стамболов и т. н. — в едно от кафенетата на главната улица „Под Могушой“. Той си припомня и забавните истории, с които някогашният автор на фейлетоните *Знаеш ли ти кои сме?* е знаел да дава тон в общите разговори. Каравелов обичал да развива шеговито любимата си тема: какво ще прави сам той в освободена България. Възжелението му тъй скромно, тъй далеч от всяко самонадценяване и всяка мисъл за големство било: да бъде назначен пазач на моста на Марица в Пловдив, за да събира от минувачите даждието от пет пари... „Той, бележи Вазов, изобразяваше тая си роля с такъв хумор, с такава духовитост и смирение, щото винаги извикваше гръмогласни смехове.“⁸¹

Но, разбира се, това е било само анекдотичната страна на беседата му при едно настроение, което е изключвало по-интимните излияния, изповедта на планове за работа и на очаквания за бъдещето. В действителност Каравелов е таял тогава най-сериозни проекти за литературен труд и за публицистика, както и не може да се мисли иначе. Докато мнозинството млади негови другари са бълнували за лукративни поприща, за политическа роля или за завидно обществено положение в автономното отечество, той е оставал при идеализма си, при апостолата си да учи и критикува, при перото си, което е получавало ново вдъхновение. Как е могъл той, свикналият да мисли и говори свободно, да критикува нестеснено всичко превратно в наредби и дела наоколо си, да се пълне сега в униформата на новите български чиновници на руска служба и да се подчинява на по-висока воля, затворен в някаква канцелария? Не, това съвсем не е отивало към понятията му за лична чест, за независимост и за дълг на публициста в свободното отечество. Далеч от желанието за удобно топло място на държавната трапеза, всякога безкористен, както го наблюдава Наришкин, той е жадувал преди всичко да стъпи в родната си земя, напусната преди двадесет години, да влезе между народа там, за да разбере нуждите му, чувствата му, и да посети Копривщица, постоянно жива в сърцето му. „Обичам те, мое мило отечество!... Обичам те от всичката си душа...“, писал е той в 1872 г. Не се ли е разгаряла сега при перспективата за връщане дома тази носталгия още по-силно? Не е ли очаквал той при завръщане в напуснатото си тъй отдавна отечество да намери нов извор за вдъхновение и опресняване на уморената си душа? Тъй дълго огорчаван от своите в чужбина, той е могъл да се надява за заслужено нравствено възмездие в свободното си отечество, при досег с чисти сърца и с неповлияни от злопаметства съвести. Къде ще се установи за постоянно, когато ще започне редовната си работа, кои лица ще има за сподвижници и сътрудници, това е било още рано да се решава, това е зависело от условия и възможности, непознати още. Но първата грижа, то се знае, е била да се прехвърли Дунав и подиша въздуха на окупираната от

русите България, където радостта от победите и свободата се е смесвала с тъгата за претърпените нещастия и загуби. „Стихиен магнит ни тегли към родните места . . . Да ги видим, да им се нарадваме при свободата.“⁸² Тези думи на един съвременник, който наскоро се среща в Търново и с Любен Каравелов, изказват просто и ясно вълненията на всички, които са били разделени дълго от своите родни огнища и близките си.

ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ

Каравелов пристига в Търново през юли 1877 г. заедно с княз Наришкин. — Впечатление от това време на Д. Цанков и Д. Ганчев. — Хумор и болезнен вид на Каравелов. — Цел на Благотворителното славянско дружество в Търново. — Проект за продължение на сп. Знание от май 1878 г. — Апотеоза на царя освободител Александър II. — Поетически възхвали на същия цар от Славейков и Вазов. — Посещение на Каравелов в Копривщица по спомени на М. Маджаров. — Култ на родината у патриота революционер. — Писма от Орест Миллер, Стоян Заимов и Христо Каравелов.

Когато по думите на Стамболов¹ „и куцо и сляпо“ в България след освобождението ѝ, се е втурвало да заеме чиновнишки места, като използва благоприятните обстоятелства на историческия момент, Каравелов е бил загрижен само за едно: как да бъде полезен на отечеството си с перо в ръка, без да се обляга на покровителство и да се позовава на заслугите си. Че той е бил не особено удобен за руското правителство при назначаването на висшия личен състав, поради цялото си политическо минало, можем да предполагаме. Но че и сам той не е мислел да стане важен сановник, подчинявайки се на ограничителни йерархически задължения и потъвайки в канцеларски дела, досадни за човек на сериозното творчество, е също тъй вероятно. Държейки на авторитета си и на навика си за непринуден труд, той не е могъл да пожертвува независимостта си, без да изневери на характера си и на мисията си. Обнадежен за предстоящия граждански и културен живот у нас, той е проектирал да се установи в Търново с намерение да подкачи на първо време издаването на спрялото преди две години списание Знание, и то пак в своя собствена печатница, като по-късно при пълно успокоение в страната започне редактирането на един политически лист. Старата българска столица е била освободена от руската войска през юни 1877 г. Само месец по-късно Каравелов пристига там, за да следи развоя на военните действия и организирането на привременната власт. Наблюдавайки това, което се е вършило около руската администрация, той е могъл да повтори за себе си мнението на младия юрист Константин Стоилов, който, току-що пристигнал в Пловдив, е бил канен за една или друга държавна служба. Стоилов съобщава именно на приятеля си К. Иречек, историографа на България, в писмо от 11 юни 1878 г.: „Нашите вси ся трупат сега за служба; аз, напротив, je me tien a la réserve, защото мисля, че във всичко трябва човек да пази достолепието си.“² Каравелов също тъй скъпи за личната си чест и преценявайки правилно способностите си, желае да ги приложи само там, където те биха

били най-полезни за обществото. За успех в чиновнишката кариера той, културният апостол, подвизавал се под знамето на революцията, ликвидирана вече, не е могъл да мечтае.

В Търново Каравелов пристига от Свищов, където Драган Цанков, като него дългогодишен журналист по-рано, е бил назначен за вицегубернатор подобно на Петко Каравелов, който като дипломиран юрист, добре гледан от русите, е заел поста вицегубернатор във Видин. „Княз Наришкин, от Славянския комитет, разказва Цанков в късните си спомени, беше дошел да раздава помощи за ранените, той доведе Любена при мене, ако се не лъжа, в Зимнич . . . Направи ми впечатление на италиански бандит. — Този бандит от где го водиш? — питам Наришкин. Тогаз ми каза Наришкин кой е. Каравелов трябва да е взел туй сериозно, защото охладня към мене. По-после го виждах в Търново, но с него нямаш работа.“^{*3} Охлаждението обаче едва ли се е дължало на такъв случаен повод; то е възниквало неизбежно върху почвата на различни характери и на различни разбирания по най-важните български въпроси, както това се наблюдава по-късно между Петко Каравелов и Цанков. Любен Каравелов, като брат си, не е могъл да има доверие към човека с ориенталска приспособимост, към униата и туркофила, сменил след Освобождението бързо русофобията си с едно крайно русофилство. Във възпитание, нрав и изпитани идейни насоки тук изпъкват противоречия, които не позволяват сближение и приятелство въпреки общата за Петко Каравелов и Драган Цанков демагогия и либералска програма. Но Любен слиза рано от сцената на политическото състезание и остър конфликт се разразява само между по-младия му брат и конкурента му за водач на партията.

В Търново Любен се среща с мнозина дейци от миналото и с по-млади образовани българи, дошли тук да търсят щастието си. През юли 1877 г. с него се запознава Атанас Илиев, познатият педагог,⁵ а малко по-късно и учителят публицист Добри Ганчев, който ни оставя в мемоарите си интересни впечатления от външния и вътрешния човек у Любен, сходни в съществени точки с тези, които добива Иван Вазов по-рано. Ганчев говори първо за Наришкин, в чиято близост е наблюдавал Каравелов. Наришкин бил благородник не само по произход, но и по характер. Той имал високо мнение за руската сила и за руската културна мисия в света, противопоставяйки ги на английското влияние и на английската политика. „Русия е съвременният Рим, Англия — Картаген. Първата завоюва земи и народи, за да насажда у тях ред, правда, любов; втората, като Картаген, да ги използва, да заграбва плода от труда им.“ Голям българофил, Наришкин е дружал с Георги Живков — кмет на града, и с мнозина българи, развивайки им между друго идеята си за превръщането на България във васално на Русия княжество, с княз от руския род . . . Каравелов е споделял едни или други схващания на приятеля си, без да се изказва пред българите по-определено върху бъдещето на България при неустановеното и още политическо положение. Ако по-рано той е смятал за съперник на славянския свят в Евро-

* Обидното мнение на Цанков за външността на Каравелов намира успоредницата си във впечатлението, което сам Цанков прави на някои чужденци тогава. Когато през юни 1881 г. К. Иречек вижда Цанков, изпъкнал политик вече, той отбелязва в дневника си: „Срещнах Цанков. Върти си очите изглежда като някой босненски или албански баш и бозук.“⁴

на германците, сега поведението на Англия спрямо войната, с ревностга ѝ за отблъсване на русите от Босфора и Дарданелите, го е карало да се бои повече от гордия и силен Албион, този в очите на Данилевски най-опасен враг на славянското световно надмощие.

Пристигнал заедно с Наришкин в Търново, Каравелов пожелава тутакси да бъде практически полезен на народа си, като се заема — набързо подбуден от Наришкин — да основе едно „Благотворително славянско дружество“, чиято цел е трябвало да бъде подпомагането на тълпите бежанци от Южна България⁶ над 200 000 души. На 17 август 1877 г. той свиква заедно с архимандрит Стефан, протосингел в митрополията, голямо гражданско събрание, на което присъствуват до 73 търновци и търновки, между тях Ст. Стамболов, Марко Балабанов, Цани Гинчев, Ив. Гюзелев и др. Обсъдена е целта и организацията на дружеството, в заседанията от 21 и 23 август бива утвърден уставът му и избрана управата в лицето на архимандрита (председател) и на Каравелов (подпредседател). Предвиждало се е между другото членски внос от три рубли. Заседанията, в протоколите за които стои и подписът на Каравелов, продължават до 17 октомври, когато, в присъствието на Наришкин бива отново обсъден въпросът за издръжката на бежанските семейства и устройството на едно сиропиталище. След това Каравелов отсъства известно време (поради отиване до Белград и Букурещ) и едва на 25 март 1878 г. той отново и за последен път е споменат в протокола за заседанието на дружеството.

Добри Ганчев⁷ ни рисува любопитна картина на гражданския и военния бит в България по това време с притока на гладни и голи бежанци от юг, където войната още е бушувала, с набързо стъкмената местна управа, която е трябвало да се справя с безброй нужди на населението и на освободителната армия, с допира между българи и руси, при който неизбежно са се пораждали и взаимни недоволства, и със странното съжителство между пролетаризираната интелигенция, събрана отред, в която влизал и Петко Славейков (той е отворил адвокатско писалище, за да се прехранва), и предприемчивите занаятчии и търговци, успели да използват за добра печалба новите условия.

„Любен Каравелов и той е в Търново, разказва Ганчев. Дошел да уреди въпроса за преместването на печатницата си от Букурещ. Без работа е. Денем или по разходка, или в някое кафене. Около му всякога приятели и познати. В работните часове, когато остане самичък, вика ме на приказки или на разходка. Живее на квартира у известната Бяла Бона. Отстъпила му госпожата една стаячка в хотела си. Уважава го, почита го много... Вечерно време край него тя прави голям алъш-вериш. Идат приятели да го видят, черпят се, гощават се. Ст. Стамболов му е постоянният посетител. Помирили се бяха, букурещките им ежби заглъхнали. Сега са добри приятели. Други, които посещаваха хотела на Бяла Бона, бяха Георги Живков и Жоржо Момчев. Застоявахме се у госпожата до късна вечер. Догде не се приспи на Каравелова и ни покани да си идем.“

По-интересни са за нас други впечатления на младия човек, склонен да схваща нрави и хора от становището на прекален скептицизъм. За Каравелов обаче Ганчев прави изключение.

„Болничав изглеждаше Любен. Голямата му черна брада окръгляваше бледо, измършавяло лице. Оплакваше се от разни старчески недъзи. Преждевременно бе остарял. Гласът му мътен, дрезгав — като на брата му.* От последния е по-спокоен, по-

* „Дрезгавия“ глас на Петко Каравелов⁸ отбелязва в 1879 г. и К. Иречек, когато го чува да говори в Народното събрание в София. Иречек не пропуска да изтъкне и „гърленото гласно р“ в копривщенския изговор на П. Каравелов, напр. в думата „рката“ (ръката), в която ъ сякаш се поглъща от сонантното р.

малко нервен. Разказва весели епизоди от живота си. Всякога посолени със собствения му хумор. Няколко месеца след това той свърши страдалческия си живот. Умрял от върлуващия тогази тиф. Слабият организъм не можал да издържи страшната болест.⁹

Към кратката характеристика тук ние имаме и една документална илюстрация, именно колективната фотоснимка от лятото на 1877 г., която представя Любен в кръга на приятелите му в Търново: Петър Гинчев, Жоржо Момчев, д-р Г. Хаканов, д-р Стат Антонов, Мельгунов (началник на канцеларията на търновския губернатор), Токмачов (полицаймейстер, т. е. градоначалник, в Търново), Георги Живков (кмет на Търново). Любен е облечен по руски, в рубашка и с ботуши, седнал е край Живков, на чието рамо е сложил ръка. Брада, коса, чело, усмихнато лице са, както ги вижда Вазов по-рано, но при замислен поглед, който издава спотаена загриженост и коварна болест. Така, както е тук, си го спомня много по-късно и близкият му познайник Филип Симидов, търновецът революционер. В биографската си скица от 1898 г., към която е прибавена същата снимка (но прерисувана), той бележи: „На лицето му стои отпечатък на дълбока тъга, на безнадеждност и отчаяние. Гръдната болест бе вече нарисувала по лицето му своите гибелни сенки, предвестници на смъртта.“¹⁰

Друга фотоснимка, все по това време, ни представя Каравелов в по-широк кръг приятели. Тук са, наред с Хаканов, Антонов, П. Гинчев, но без двамата руски чиновници, още Цани Гинчев, Данаил Николаев, Олимпий Панов, Стефан Стамболов и други пет познати лица. Каравелов е в центъра на групата, със спокоен израз на лицето.¹¹

Трябва да се съжaliaва, че нито Симидов, нито Гинчев не са се спрели повече на вътрешния човек у Каравелов. Особено Гинчев. Колко по-добре би сторил той, ако вместо да излага разни забавни историйки за незначителни личности, би ни спасил черти от живота и от непринудената беседа на мъже като Каравелов! Ние четем толкова малко за интимната мисъл и нравствената индивидуалност на писателя — извън онова, което сам той ни е разкрил в съчиненията си, — че липсата на свидетелства от сигурни чужди извори се чувства като непростим пропуск. Какви са били например тези „весели епизоди“, които и в Търново разсмиват неудържимо слушателите, както по-рано онези, бегло загатнати от Вазов за Букурещ? Биографът би научил много от тях, ако бяха стигнали до нас, за темперамента и хумора на Каравелов. Празнините тук ни поразяват толкова по-мъчително, колкото по-оскъдни са данните от самия Каравелов в неведнаж използваните тук негови Записки за България. Случайните други показания, документи и писма попълват твърде незадоволително характеристиката и хрониката, колкото се отнася до епохата след Освобождението. Така до нас е стигнал напр. един кратък паспорт, който гласи: „Б и л е т. Предявитель сего Терновский учитель Любен Каравелов отправляется в Главную квартиру Действующей Армии, въ Адринополь к Его сиятельству Князю Владимиру Александровичу Черкасскому и обратно... 15. II. 1878.“¹² Дали това отиване не е било във връзка с ходатайството на Каравелов да започне отново своето Знание или един нов политически орган? В този смисъл би говорило съобщението на Евгений Утин, в неговите писма из България в 1877 г.: „Один из опальных болгар, во время турецкаго господства в Болгарии, тот самый Каравелов, который

издавал в Бухаресте журнал „Знание“, отправил в освобожденную Болгарию и просил разрешение на издание българской газеты. В этом разрешении ему было отказано гражданским управлением.¹³

Покрай грижата за проектираните си периодически издания Каравелов е могъл да търси среща в главната квартира и с граф Игнатиев, който тогава, по пълномощие от руския император, е трябвало да подпише на 19 февруари (3 март) 1878 г. Санстефанския договор за прелиминарен мир между Русия и Турция. Както се узнава от един некролог в новосадския в. *Напредак*, Каравелов заминава заедно със свитата на графа от Сан Стефано за Цариград, где то престоява кратко време.¹⁴ За това посещение на турската столица споменава и сам Каравелов в приведеното по-долу писмо до Орест Миллер.

За издаването на *Знание* в Търново е била нужна печатница, а такава в Търново тогава е нямало. Печатницата е била необходима не само за тази цел, но и за нуждите на новото гражданско управление, установено в града. На 19 декември 1877 г. Каравелов подава заявление до търновския губернатор, в което четем:

„Узнав от агента Московскаго славянскаго благотворительнаго общества г. Хсмякова, что господин Заведывающий гражданскими делами выразил мнение о пользе устройства в Търнове по частной инициативе типографии, я озабочьлся приведением в порядок своей, существовавшей в течении 8 лет в Букуреште, снабдил ее всеми необходимыми дополнительными частями, которые купил в Вене, и ныне перевез и установил ее здесь. Засим имею честь ходотайствовать перед Вашим Превосходительством о разрешении на открытие оной, под фирмою: „Типография Л. Каравелова.“ — Търнов, 19 Декабря 1877 года. Любен Каравелов.“

Губернаторът Щербински поставя на това заявление резолюция, с която наговарва полицмейстера да съобщи на Каравелов, че отварянето на печатницата се разрешава, но при условие да не се печата там нищо без разрешение от полицията, а в някои случаи и на губернатора, както са предвиждали наредбите за печатниците в Русия. Няколко месеца по-късно, когато печатницата е била вече пренесена (навярно малко време преди 19 декември), търновският губернатор предписва на русенския митнически началник (29 септември 1878 г.) да пусне свободно „типографските принадлежности на Каравелов, когато те пристигнат от задграница“. Касаело се е сигурно за допълнителни части и материали за печатницата. Понеже не е могъл да се справи сам с разходите по организирането на предприятието, Каравелов влиза в съдружие с Никола К. Жейнов, при което част от печатницата бива установена в град Русе (под управата на Жейнов), а друга в Търново под личното ръководство на Каравелов.

За издаването на *Знание* Каравелов успява да получи също тъй позволение и брой 5 от него, във втората му годишнина, се явява на 15 май 1878 г. в Търново. Книжката съдържа между другото част от пътеписа на поменатите *Записки* (продължение от букурешкия брой 4), преводната статия на Е. Карневич за участието на Русия в освобождението на християните от турското иго и стихотворението на Каравелов „Изпълниха се моите желания“, апотеоза на царя освободител Александър II. Захарий Стоянов в изданието си на *Любените съчинения* от 1886 г. е сметнал за нужно да забележи към това стихотворение: „В тая песен покойният за пръв път през живота си възпява царските корони.“ И той обещава да разясни в готвената си био-

гграфия на Каравелов „тая метаморфоза“. Обяснението не е трудно да се намери. Касае се за една отдавна подготвена „метаморфоза“ на писателя, във връзка с убеждението му, че спасението на отечеството зависи вече само от Русия. В унисон с всички които ликуват при величествения жест на руския император от 11 март 1876 г., именно речта му пред московското дворянство, в която се прави позив към Русия да подкрепи решението да се тури край на българските страдания по какъвто и да е начин; в унисон и с признателността на българския народ, когато руските войски с цената на големи жертви извоюват свободата на този народ, осигурявайки му и обединение в най-широки етнически предели, Каравелов забравя предишните си предубеждения за монархията и монарсите, поне по отношение на Александър II, и дава простор на чувствата си на преклонение и благодарност, бликнали неудържимо. Нали и пред Нарешкин той е признавал през пролетта 1877 г., че боготвори царя освободител? „Изпълниха се моите желания, сбъднаха се сладостните мечти“, пише той, намирайки се в Търново, в града на великото българско минало. гдето полумесецът е престанал завинаги да цари и гдето се развява руското знаме, при вяра, че то ще бъде заменено скоро с българско. „Паднаха в прах жестоките страдания, а за всичко си виновник Ти!“ — продължава кантата, израз на една развълнувана и честита душа. На такъв цар не са потребни лаврови и миртови венци, красили челата на деспоти угнетители. Нему стига, ако милиони роби произнасят името му с благоговение за освобождението си. И сега той туря корона на всичките си благодеяния за поданици и за еднокръвни народи:

Ти днес възкрашаваш славянският род,
Който беше заспал, за нашият срам.

Ако изразните средства на поета са и тук твърде слаби, искреността на лиризма му не допуска никакво съмнение. Разбира се, само преживелите освободителната епопея са могли да почувствуват всичката правда и дълбочина на изповедта, на една изповед, която са повтаряли и други наши писатели тогава, напр. Славейков и Вазов. Първият е писал игривата песен:

Руский цар е на земята
Най-велик от всички пръв...

Вазов пък се е впускал в дълга ода за императора, у когото вижда „нашите сбъднати мечти“. Пишейки по-късно спомените си за онези велики дни, Вазов се провиква: „О, какви чувства свиваха сърцата! О. каква чудна радост на освободения народ пред лика на великия човек, който с един замах го възкреси от петвековна политическа смърт!“ В одата от юни 1877 г. адмирацията на поета намира такъв израз:

За пръв път вселената смаена гледа
Не корист, не слава да дири с победа,
не иго да туря, а да го разбий!

Каравелов е вдъхновен от същия възторг. Забравил за миг всяка политическа теория и всяка критическа анализа, той се отдава на бурното си настроение, безгрижен за това, какво биха казали революцио-

нерите космополити от републиканския лагер. Но такива у нас почти е нямало вече в онзи момент.

През март 1878 г. Каравелов, завръщайки се от Цариград, може да навести най-сетне и родната си Копrivщица. Тук са били още жи-
еи баща му и майка му, тук са били братята и сестрите му, вече по-
расли и задомени, тук той е имал голям брой роднини и връстници и
всички са жадували да го видят, както и той е копнеел за среща с
тях. Пристига той в селото, идвайки от Пловдив, заедно с трима вид-
ни руси: княз Нарешкин, княз Шаховски и юриста Пуриков. За ща-
стие ние имаме този път един ценен спомен за пребиваването му в
родния град от перото на видния негов съгражданин Михаил Маджа-
ров.¹⁵ Ученик тогава в Роберт колеж (Цариград), Маджаров също
бил дошел в Копrivщица, за да навести майка си. Освобождението
още не било внесло пълна радост във всички семейства тук, понеже
мнозина копривщенци оставали или в неизвестност, или в редовете
на опълчението, или в заточение. Узнал за идването на знаменития си
съгражданин, чиито вестници е чел някога тайно в колежа и на чиито
стихотворения е подражавал сам поетическите си опити, Маджаров
го намира в родната му къща край р. Тополка, където били отседнали
и руските гости. Любен бил в разговор с един от тези гости, предста-
вител на руския Червен кръст. „По-рано никога не бях виждал Любе-
на, разказва Маджаров. Направи ми обаче впечатление неговата вну-
шителна осанка: дълга черна брада, широки плещи и мъжествен из-
глед.“ В течение на разговора Каравелов изказва доброто си мнение
за програмата на Роберт колеж (заета от тази в американските учи-
лища), с нейния положителен характер: естествени науки, политическа
икономия, търговско право. А на загатването на младия човек, че бъл-
гарите очакват още много от неговия книжовен труд, той отговаря:
„Да, това е моето призвание. Ще пренеса печатницата си в България
и ще заработя с по-голяма енергия, ако здравето ми позволи.“ Мисле-
ло се е тогава, че столица на голяма България ще бъде Пловдив, и
Маджаров разбрал от думите на Каравелов, че той ще се прибере за
постоянно живеене там, в града, познат му тъй добре от младини.
Прави още впечатление на Маджаров, че Любен, бившият революцио-
нер, не се интересувал вече за революционните идеи. „Няколко пъти
ми каза, че на българите е потребно сега знание и практическо уме-
ние в живота, защото при съществуването на една свободна и само-
стоятелна държава народът е, който ще отговаря за своите съдбини.“
Когато пък става дума за някаква религиозна пропаганда в колежа
и Маджаров отрича да се занимавали учителите му протестанти с
нея, Каравелов остава видимо доволен и започва отново да хвали
„здравия разум и реализма на американците“.

Маджаров, изглежда, е запомнил добре и след 55 години общия
характер на беседата, виждайки Любен „по-благ и по-спокоен“, от-
колкото е бил в политическите статии и фейлетоните на вестника си.
Имаме днес още едно свидетелство за Любен във връзка с посеще-
нието му в Копrivщица, и то потвърждава това впечатление за от-
странена нервна раздразнителност и за сантиментална разнеженост
при възкръсналите спомени сред обстановката от детинство. Придру-
жен от чорбаджиите на градеца, Любен посещава училището, където
тогава се учи познатият после деец по просветата Лука Доросиев. В

една от стаите там се търкаляли разкъсани от турците книги и между тях Любен съзрял късове от картата на Балканския полуостров. Чорбаджиите останали учудени, когато той се навел и взел късче от нея, за да го тури в портмонето си. Те не се стърпели и го попитали: „Защо криеш това парче?“ Отговорът бил: „Защото го откъснах от мястото на България в картата. За мен е светиня този знак на поруганията в България от турците.“¹⁶ Случаят, ако е точно предаден, би потвърдил култа на Каравелов за всичко символично, свързано с обичаната родина. И за да обясни на градските първенци корена на това обаяние, непонятно за тях, трезвите и непоетични души, Любен разказал един спомен от младите си години в чужбина. Страдал той от силно главоболие, което ни лекарствата на доктора, ни практическите съвети на хазайката му не могли да отстранят. Хрумнало му тогава да натопи китката, която му била пратила отдавна майка му, и да пие от водата. Взел изсъхналите цветя, превързани с червен конец и жълтичка, турил ги в чаша вода и „с мили спомени за майка и родина“ сръбнал от водата. „Главоболието ми премина веднага.“ Ако всичко това е истина, то би свидетелствувало само за онази инстинктивна вяра, която и най-последователният рационалист не успява да убие напълно в себе си и която, обзела духа с натрапчивостта на всяко дълбоко внедрено чувство, може понякога да внесе пълна промяна в самочувствието на човека. Такива магически лекувания, при които въображението и силната вяра играят ролята на органически възбудители, се знаят достатъчно в народната обредност.¹⁷

В Търново Каравелов получава писмо от професор Орест Миллер (Петербург, 1 март 1878 г.), в което съобщава, че библиографията му щяла да бъде напечатана в Журнала на руското просветно министерство по настояване на помощник-редактора Л. Н. Майков. „Съобщете, куда выслать Вам гонорар... Шлю сердечный привет Вам и Вашей возрождающейся родине“, ¹⁸ добавял е този възторжен славянофил, свободен от всичко „казионно“ на доктрината, член на Славянския комитет, привърженик на идеята за равноправие на славянските народи и автор на ред статии в полза на угнетените славяни, събрани в книгата му Славянство и Европа от 1877 г. Библиографията, за която се споменава тук, се пази и в ръкописното наследство на Каравелов под заглавие: „Южнославянская библиография от 1875 до 1877 годы“. Тя представя отзиви за новото издание на Караджичевите народни песни и за друг сборник такива сръбски песни (от Б. П., 1875), който бил един от най-добрите, издадени след Караджичевия; също и за сп. Rad на югославянската академия в Загреб, кн. I–IV от 1875 г. От същия крайно симпатичен руски учен, познат като страстен поклонник на руската поетическа старина, Каравелов получава и друго писмо, датирано от 14 май 1878 г., в което се съобщава, че Славянското общество в Петербург му изпратило в дар значителен запас педагогически книги, както било изпратило и на книжаря Д. Манчов много руски учебници. „О политике, пише близкият до Каравелов учен, не хочется и говорить — до того эта неизвестность за душу тянет. Если увидите А. А. Нарышкина, кланяйтесь ему от меня“.¹⁹ Все за изпратени книги се говори и в писмо на Миллер от 27 май с. г. Очевидно този искрен българофил е страдал силно при опасността да бъде България политически разпокъсана, поради враждата на Европа към успехите на Русия.

Отговаряйки на първото от тези писма, Каравелов съобщава от Търново, 20 май с. г.: „Письмо Ваше получено в Тернове давно, но я его получил только три дня тому назад, потому что отсутствовал — был в Константинополе.“ Продължавайки писмото си, той казва: „Теперь уже остановился в Тернове, где открыл типографию и начал издавать журнал под заглавием „Знание“. И като моли приятеля си да съобщи в руския печат за този почин, Каравелов известява, че не бил получил изпратените книги. За книгоиздателя Манчов той се отзовава, че бил „отъявленный негодяй“.²⁰

Все по това време Каравелов получава едно интересно писмо от Стоян Заимов, изпратено от Чирпан. Поздравявайки „братски“ писателя, когото по-рано, под влияние на Ботев, е нападал жлъчно, този революционер е правел следното признание: „Простете, ако в нещо и някога съм Ви обидил. Отдайте го на моето незнание, на моето невежество.“ Хвалейки се с промяната, настанала у него, Заимов заявява: „Ако мя вярвате, сам аз съм един от най-строгите защитници на Вашите начала и на Вашата донейде свята личност. Вий за мен сте нещо повече от светец, едвам вчера дойдох в себе си, в съзнание.“ Разкаянието в случая не е било и без малко сметка, тъй като веднага практичният момък, разбрал духа на новото време, моли Каравелов да се застъпи за него пред Драган Цанков, за да му се даде възможност да следва в някое висше учебно заведение. И накрай: „Научихме се от г-на Хранова за бедствията, които Ви сполетели, но не можем за сега да Ви помогнем в нищо, освен голо състрадание.“²¹ Бедствията тук се отнасят навярно до затрудненото материално положение на Каравелов във връзка с пренасянето на печатницата му от Букурещ в Русе и в Търновс.

И от брат си Христо С. Каравелов, тогава чиновник в Лом, Любен получава писмо (1 юни 1878 г.), в което му се е предлагало да изпрати един брой от новото Знание, ако е излязло, за да бъдат записани абонати. „И ако почнете да издавате политически вестник, а то проводете и от него и ако слезете в Пловдив, то Ви моля да ни явите.“²²

2

Намерение на Каравелов да се премести в Русе. — П. Иванов за новото издание на „Знание“. — Идея за вестник „Основа“. — Каравелов и антагонизмът между „стари“ и „млади“ в освободена България. — Преписка с проф. В. Ламански, интерес към Кресненското въстание. — Проект за вестник „Начало“. — Последна болест на Каравелов. — Библиотека, завещана на „милния народ“. — Тържествено погребение в описанието на Ив. Вазов.

Завърнал се от Копривщица в Търново и издал през май 1878 г. петия и единствен брой на Знание след Освобождението, Каравелов замисля да се пресели и установи в Русе. Големият вилаетски център, тъй оживен и след руската окупация, е представял несравнено по-сгодни условия за културна работа, нежели малкото, сбутано и съвсем неустроено Търново. Връзките на Русе с чужбина, значителното му население, оживената му търговия, големият му учителски и административен кадър, та и удобните му къщи са го правели по-привлекателен за свикналия на живота в Букурещ редактор на един научен или

политически орган. Търново при това е нямало никакво бъдеще като средище на българския политически и умствен живот, понеже за столица на княжеството се предвиждал един по-отдалечен и още доста примитивен град, София (това бива узаконено в Учредителното събрание през пролетта 1879 г.). Тъй или иначе било временно, било за продълго оставане Каравелов се спира в Русе. Една телеграма без дата, която навярно се отнася към това време, свидетелствува за намерението му да напусне Търново и се пресели в Русе. Тя гласи: „Иван Чернаев Русчук. Все что получается в Русчук задерживайте и не высилайте в Тернове. Я сам не останусь здесь. Каравелов.“²³ Това е черновата, не оригиналът, и в нея са били зачертани, след „в Русчук“, думите „на мое име“, а след „задерживайте“ — „писма“.

Новият брой на Знание бива посрещнат като добър предвестник. Познатият книжовник и учител Петър Иванов, родом от Стара Загора, се обажда на Каравелов, за да му честити, че списанието „пак видело бял свят“. В неиздаденото досега писмо без дата (изглежда от юни 1878 г.) четем:

„Кой е като тебе честит? Ти беше един от първите, който поведе решително крак към освобождението на отечеството ни и ти сега си пак пръв, който с хубавото си перо идеш да послужиш на жедния за книжка наш народ в сегашните тежки за книжнина обстоятелства. — Хвала ти. Дерзай, брате!... Дай Боже „Знание“ да е основата на всички наши работи в свободното вече наше отечество. Аз ти казах, че много се зарадвах, като видях 5-ий брой от „Знание“, напечатано в Търново! Но още повече се уголемява радостта ми, като си докарам на ум, че Сърбия 50 години чака докато се сдобие с подобен лист, а ний си го имаме при началото на свободата си...“²⁴

Пожеланието тук да стане Знание „основа на всички наши работи“ (разбирай: литературни, научни и политико-обществени) е внушило може би на Каравелов да кръсти предполагаемия си вестник с името Основана. И че той се е носил с мисълта за такъв вестник, свидетелствува Вазов, който го вижда наскоро след това в Русе. Но през лятото 1878 г. Каравелов е бил все още в Търново, както може да се заключи от една дописка в гюргевския вестник Българин, датирана от Търново, 2 август. В нея четем оплакване срещу търновския губернатор Щербински, задето при подбора на кандидати за градски съдебен и за градския окръжно-административен съвет не поискал мнението нито на вицегубернатора Д. Цанков, който познавал добре българите, нито на други почтени и безпристрастни граждани, а се влияел от Каравелов.

„Слух ходи из града, казва се в дописката, че бил повикан или сам от себе си наложен, все едно, известният Каравелов, днес типографин в Търново, за да осветли г-на губернатора върху качествата на кандидатите. Доколко е това истина, не знаем, онова, което знаем и което всички знаят, е, че г-н Каравелов още в Букурещ има своето съставено мнение за българите. Според него достойните и способните българи са само онези, които са давали ръка или ухо на неговите агитаторски и революционни възвания и мисли, а всички други са изедници и кръвопийци народни, туркофили и подлизурки, които трябва систематически да се нападат и да се изгонят из средините на народа ни и от всяко обществено служение за напред. Увлъкъл ли се е г-н губернатор подир тези начала, които досега проповядва агитаторът, ние не знаем. Със жалост само сме забележили, и го казваме, че началата, които сее г. Каравелов, взели са тука да хващат корен, най-голямото зло, което предвиждаме за напред в новата ера на народа ни.“²⁵

Анонимният дописник е спадал очевидно към категорията на местните хрисими хора, отритнати от окупационната управа. Виждайки

как Каравелов и други емигранти, бивши революционери, се ползват с почит и влияние пред руските власти било поради заслугите си, било поради компетенцията си, той ги е подозирал, че са подчинили на влиянието си непознатия с условията в България губернатор и са го настройвали враждебно към чорбаджийско-интелигентската среда, останала безучастна към комитетското движение или пряко неприязнена към него. И той е развивал възгледа си, че младите от школата на Каравелов, по-преди полезни, сега, след като е отминала турската епоха, са ставали вече „гибелни“ със своята „демагогия“. Днес живеем свободно, ще имаме партии и партийни борби на нови начала, а не бунтарски и туркофобски, мисли дописникът, поклонник на „повисоки и човешки начала за прогрес и благоустройство“. Какво в действителност е препоръчвал Каравелов на руските административни власти, не знаем; но че той едва ли е могъл да одобрява назначаването на ръководни места на отявлени реакционери и туркофили (хаджи Иванчо Пенчович напр. е бил повикан за съветник на княз Дондуков — по съобщение на в. Българин от 17 август 1878 г.), както не е одобрявал това по-късно и брат му Петко, е сигурно. За всеки случай в борбата за овладяване на чиновнишки места ту скрито, ту явно вече отсега изпъква антагонизмът между „стари“ и „млади“ от някога, и в какво трагикомично положение изпадат правителствата на България, когато е трябвало да подбират службаши за държавния и общинския апарат, при липсата на кандидати с ценз, при натиска на млади хора без образование и с хаотични представи за управлението, при развихреното партизанско съревнование, в което патриотизмът бива напълно забравен, рисува ни нагледно, макар и не без преувеличен пессимизъм, Иречек в своя Български дневник от 1879 до 1884 г.²⁶ Лично Каравелов, казахме, не се е домогвал до служба, не би приел и такава, ако тя му се предложеше от русите, и отказът му би се дължал на съображения, които вече изтъкнахме. Чиновник той не е могъл да стане между другото и за това, че би трябвало в такъв случай, като толкова други издигнати личности (Геров, Дринов, Балабанов и т. н.), да работи под руско ръководство, без напълно развързани ръце. А на свободата си, на самостоятелността си в препоръки и мнения, той е държал тъй твърдо, както и на неповлияния си от чужда опека писателски труд, негово неотменно призвание.

За вероятните възгледи на Любен по политическите борби след влизане в сила на Конституцията и образуването на първия български кабинет (5 юли 1879 г.), съставен от консерваторите Бурмов, Балабанов, Греков и Начевич, бихме могли да се доаждаме по становището, което заемат тогава Петко Каравелов, Петко Славейков и Драган Цанков. Във вестник Целокупна България на Славейков биват поместени (от 20 юли 1879 г. нататък) остри полемични статии против властническите домогвания на консерваторите чорбаджии, склонни да ограничат народната свобода и да подлагат на преследване революционерите и демократическите водачи от по-рано, и Стамболов, един от най-разпалените либерали, печата там на 19 август 1879 г. стихотворението си „В памет на Л. Каравелов“, в което бичува своето отношение на възродената чорбаджийска клика. След началните редове, в които се излива тъга по ранната смърт на патриота идеалист (тях приведохме вече в главата за Москва), следва такова обръщение:

Кой днеска ще да брани народната ни чест
От нашите тирани, от българите с фес?
Стани! О пробуди са! И виж що става в нас, —
И кой е днес на чело със сила и със власт!
Тез, що кръвта пияха на своя народ клет
И с турците ядяха негова кървав хлеб;
И нашите юнаци осъждаха на смърт...²⁷

Продължавайки в този тон да сразява омразните на революционерите от Румъния цариградски и букурещки нотабили чорбаджии, заели властта в България, Стамболов оплаква преждевременната загуба на публициста, когото отново цени като най-достоеен и талантлив представител на народническото и радикално движение и отсъствието на когото лишава младите либерали от един авторитетен шеф.*

Но нека се върнем към края на 1878 г., когато Любен е още жив, макар и с отпаднали сили, и когато той крои планове за работа при новите условия. От Търново, 20 септември с. г., е датирано едно негово писмо до професор Ламански в Петербург, в което съобщава за пренасянето на своята „литературно-научна“ газета *Знание* от Букурещ в Търново и за недоволството си от статията там на Карневич поради пристрастието ѝ към Западна Европа (напечатал я само защото нямал друг материал). Той моли приятеля си да му изпрати своята статия по същия въпрос, за да бъде поместена в списанието. „Няма ли някоя хубава статия за Петра Велики, за *Знание*?, пита Каравелов. Не би било зле да ни изпратите всичко, което е интересно за българския народ, ние ще го превеждаме и печатаме.“ Книгите, изпратени от професор Орест Миллер, се оказвали безинтересни за българския читател, с изключение на две статии за Суворов и Екатерина II. „За *Знание* ни пращайте нещо по-сериозно, продължава Каравелов. Печата се сборник народни песни и *Пътешествието* на Григоровича.** Не пречи да се заемем по-сериозно, защото опитът ни е научил, че ние се познаваме един друг твърде слабо.“ И като запитва да преведе ли кратката история на Соловьев или тази на Иловайски, той забелязва: „Надяваме се след седмица да започнем издаването и на политическа газета *Начало*. Ще видим.“²⁸

От писмото става ясно, че Каравелов не е прекъсвал писмените си връзки с Ламански, имайки го за свой съветник по въпроси на руско-българските отношения и държейки го в течение на заниманията

* В друго стихотворение на „Целокупната“ (9 юли с. г.) Стамболов оплаква нещастната орис на останките от въстаническият лагер, подхвърлени в свободното отечество на презрение от властниците консерватори. Епиграмата гласи:

Защо е тоя гроб
Сред смета изкопан?
И кой нещастен роб
Е в него закопан?
О, брате мой, кажи!
— Въстаник тук лежи.

** Нито сборникът народни песни, нито преводът на пътеписа от Григорович риждат свят.

си. Особено важно тук е съобщението в *post scriptum*: „Току-що получих известие от Македония. Работите вземат сериозен характер. Вие трябва, повтарям трябва да имате у нас независим агент. Писах за това и на Наришкин. Не пропускайте този случай, който може да бъде полезен на общото дело.“²⁹ Касае се, разбира се, за организираното в Македония движение, т. нар. „Кресненско въстание“, което е целело присъединяването на тази област, въпреки решението на Берлинския конгрес от юли 1878 г., към свободна България, при което още по-рано русите са готвели граждански власти затам и са насърчавали закрилата на бежанците, които с хиляди вече прииждали в Северна и Южна България. Каравелов има пред вид идеята на търновците Георги Живков, Стат Антонов, Стефан Стамболов, Михаил Сарафов и други видни патриоти за основаване на дружество „Единство“ с клонове из цяла България, което е трябвало да подпомогне не само нещастните бежанци, изпитали терора на турските чети, но и въстанието в Македония против разпокъсването на Санстефанска България. Дружеството било основано на 29 август 1878 г. в дома на хаджи Недялко, където живеел и Любен Каравелов. Но изглежда, че последният не е вземал участие в заседанията на дружеството, понеже името му фигурира само веднаж в протоколите. За всеки случай той, колкото и погълнат от грижи за печатницата си и за местенето си в Русе, е следял с интерес движението в Македония, ръководено от пъргавия и смел охридски митрополит Натанаил, както и акцията на търновци за издръжка на въстаниците в Пиринско и Разлог, като е настоявал да вземе и Русия присърце българските национални интереси. Наскоро обаче той напуска Търново и така губи връзка с работите на „Единство“ и на клоновете му, които продължават дейността си и по-късно, обръщайки се между друго за съдействие и към Славянския благотворителен комитет в Русия.³⁰

В течение на септември 1878 г. Каравелов е бил все още в Търново, както показват някои писма от него и до него по въпроса за излизането на *Знание* и по неуредените сметки за отпечатването на някакви книжа в печатницата му.³¹ Но през октомври с. г. той е бил вече в Русе. „Преди три месеца нещо, пише в статията си за погребението му на 23 януари 1879 г. Иван Вазов, той донесе в този град печатницата си, гдето я настани с цел да захване да издава в. Начало.“³² Проектът за този вестник е бил разгласяван по-рано, както узнаваме и от една дописка на В. Радославов от 20 август 1878 г. в *Българин*, гдето се съобщава, че Начевич основал в Пловдив в. *Марица*, а Каравелов щял да започне в. *Начало*.* Сведенията ни

* Каравелов ще е правил от по-рано постъпки да му се разреши издаване на вестник, както се вижда и от едно писмо на К. Стоилов до Иречек в Прага, изпратено от Цариград на 22 април 1878 г. Като говори за впечатленията си от пътуването си през Русия и за срещата си в Одеса със стария Н. Палаузов и с младия В. Палаузов, които го посветили в много работи за България, Стоилов бележи: „Потребата на един български лист се е почувствувала: Каравелов е искал позволение да издава един вестник, но не му ся е дало: Янко Ковачев има вече печатницата си в Русчук и заедно с Данов имал намерението да издава един политически вестник, той е получил вече дозволение...“ На 11 юни 1878 г., в писмо до Пловдив, пак до Иречек, Стоилов, като съобщава, че в този град щяло да започне излизането на един официален руско-български вестник, в печатницата на Хр. Данов, при неизве-

за живота на Каравелов в Русе са оскъдни и колкото ги имаме, дължим ги на Вазов, който по една случайност е продължавал тук чиновнишката си кариера, започната в Свищов. Доста свободен от занятията си в канцеларията на генерал Акимов (генералът знаел за поетическите наклонности на малкия си чиновник и му давал възможност да пише), Вазов, твърде естествено, е посещавал често събрата си по перо, когото не е престава да уважава. „Любен, разказва той в един много по-късен спомен, обичаше да приказва с мене за литература, ценеше ме като поет и ми предложи да стана редовен сътрудник на едно списание, което проектираше да издава в Търново. Аз се съгласих охотно...“³⁴ Но този спомен от 1916 г. греши може би, когато твърди, че списанието е щяло да се издава в Търново. Статията от 1879 г., съвсем близка по време до срещите, за които е дума, споменава само книжовни проекти за Русе. И в нея младият поет, който преди това е издал сбирката си *Избавление*, закрепила доброто му авторско име, разказва за впечатленията и разговорите си с болника, при напредналия му туберкулозен процес.

Въпреки тежки страдания и посърналост, която не предвещавала добър край, Любен не губел дух, хранил надежда за вдигане и за нова работа, готвел се за борба, за литературна и публицистична борба, станала отдавна негов истински живот. „Един месец преди смъртта му, когато го посетих, той ме уплаши със своя смъртнобледен и сух вид: очите му бяха хлътнали, но още светеха с изражение и сила; бузите му се бяха слепили о кокала и устните му имаха един досущ безжизнен цвят. Той силно кашляше...“ Виждайки смущението на посетителя, който се чудел какво да каже за утеха, Любен го поглежда спокойно, уверявайки: „Това вече не е нищо... минуваме още малко дни и ние можем да почнем вестника.“ И до последните дни надеждата не го изоставяла. Три дни преди съдбовния край Вазов го заварва да чете лежешком любимия си писател Бъкл. Запитвайки за новини, Любен узнава, че предстояло скоро свикването на Учредителното народно събрание, което трябвало да изработи конституцията на България. „Що думаш? Ах... Сега трябва да се пише, да се работи, а пък аз дявол го зел, още лежа...“ И за да увери младия си приятел, че ще може да оздравее за 10 февруари, когато се откривало в Търново събраниято, и да бъде дори там, той повдига глава и се подпира с лакти на постелята, за да седне. Но слабостта му била тъй голяма, че той тутакси отпуснал глава и почнал да диша силно. „На 21 още зари, казва Вазов, се захвана агонията му, мъчителна, тежка. На 12 и половина часа през деня той изпусна дух, обиколен от сродници и приятели.“

Преживял толкова превратности в живота си, изпитал безчет обиди и клевети, изнурен от дълъг непосилен труд, изоставян често от приятели и намерил все пак почитатели и заслужено признание за върнатата служба на свещения идеал, Каравелов е мислел да подхване

стен още редактор (защото всички поканени за редакторство лица се отказвали от тази чест), добавя: „Каравелов тоже има своята печатница, подарена от Славянският комитет, и има позволение да издава един научно-белетристически лист.“ Съобщението тук за подаръка от Славянския комитет не отговаря на истината; а научно-белетристическият лист³⁵ е *Знание*.

отново и с радост любимата си работа. Но организмът се оказва слаб, за да издържи болестта, и тъкмо когато борецът е преодолял предишното си раздвоение и може да тури богатия си житейски и литературен опит в услуга на важни градивни задачи, той е трябвало да умре, достигнал едва 44-годишна възраст.*

Четири дни преди смъртта си, на 17 януари 1879 г., Каравелов написва завещанието си, потвърдено от митрополит Григорий Доростоло-Червенски, в което съдружникът му Мейнов е бил определен за изпълнител на това завещание. Какво точно е съдържало то, не знаем, понеже и досега оригиналът не е открит. Знае се само, по съобщение на Жейнов в едно писмо до Министерството на просветата в София от 17 август с. г., че § 2 е предвиждал: „Библиотеката ми оставям на милия ми български народ.“³⁵ Какво друго по-ценно е могъл да предаде Каравелов на народа си, като имот с по-трайно значение, извън собствените си съчинения, освен книгите, които са били неразделен спътник на мислите му и извор на вдъхновение за непрестанен труд в течение на четвърт век? Какво по-скъпо за сърцето му е могло да го вълнува в предсмъртни дни, освен напредъкът и просветата на милия му народ, който тъкмо в новите дни на свободата е имал нужда от съкровищата на науката и на творчеството, включени в съчинението на авторитети като Бъкл, Шлосер, Гервинус, Буслаев и други историци на културата и литературата, в критиките на Белински, Чернишевски или Добролюбов, в поезията на Пушкин, Лермонтов, Колцов, Шевченко и т. н.**

Погребението става на 23 януари 1879 г. в присъствието на руските власти, с генерал Акимов и помощник-губернагора Марко Балабанов начело.*** Тук са съпругата му Наталия, брат му Христо, много руски офицери и граждани и всички ученици. Митрополит Григорий държи прочувствено слово, в което изброява заслугите и трудовете на усопшия, осигурили му безсмъртие.**** Певчески хор, съставен изклю-

* По разказ на професор архимандрит Евтимий, копривщенец, запомнен от познатия географ Димитър Илков, от когото го чух и аз през 1950 г., за смъртта си бил донякъде крив и сам Каравелов, понеже посетил при завръщането си в България Копривщица през зимата и там се простудил. Тази простуда влошила положението му дотолкова, че краят идва преждевременно.

** В нашата Държавна библиотека и досега се пазят 821 от тези книги (502 на руски, 179 на български, 99 на сръбски, 12 на френски език), предадени в 1881 г. от Наталия Каравелова на отредената от просветното министерство комисия.

*** В некролог по случая се казва:

„Известният славен български литератор и народен труженик Любен Каравелов, след тримесечно боледуване от неизцерима болест, вчера на 21 януари гредаде дух Богу и остави в неутешима скръб всички негови приятели и познанияци. Погребението на покойния ще стане утре, във вторник, часа по 10 преди пладне, в Сборната черква от Н. В. Доростоло-Червенски митрополит. За това се умоляват всичките приятели и почитатели да присъствуват на погребението и да го изпратят до вечния му дом.“³⁷

**** В биографските бележки на Захарий Стоянов за Каравелов, запазени в архива му, се съобщава по сведения от близки на Каравелов лица: „В Русчук, като беше болен, предрънкар файтон и му казали, че Григорий владиката иде. — Вън, вън, това магаре! — Върнали го. Каравелов не е могъл, дори в час на голямо страдание, да прости на митрополита. Все тъй непримирим се показвал той и когато К. Доганов се опитва веднаж да го представи („препоръча“) на Ив. Чорапчиев. „Цели три дена после му се сърди.“³⁶

чително от славяни (сърби, хървати, далматинци и чехи), придружава шествието до гробищата, подчертавайки така скръбта на южните и западните славяни за човека, който цял живот е бранил идеята за славянската солидарност. Ковчегът бива положен пред пресния гроб и в него се открива само широкото чело и сухото лице на покойника, почти загубено в брадата. „На него още бяха видни следите на някакви смели мечти и кроежи“, спомня си Вазов. Надгробни речи произнасят учителят драмописец Тодор Станчев („реч с малко красноречие и свърз“) и генерал Арански („съдържателна и топла реч“), който изтъкнал особено славянските симпатии на покойника. „Той еднакво работи в българската, руската и сръбската литература, затова той принадлежи както на българите, тъй и на русите, и на сърбите.“ При последната молитва един хърватин поставя благоговейно до ръцете на усопшия перо и един брой от Знание. „... И ний, приключва спомена си Вазов, за последен път като го посипвахме с пръст, казахме прости и вечна памет на човека, който ще живее повече от всинца нас.“³⁸

Когато след четвърт век Вазов отново се връща на тази тъжна раздяла, за да повтори или допълни силните си впечатления от човека и трагичната му съдба, той пак се спира на последните дни на Любен, извиква трескавия огън в разширените и бляскави очи на болника, удивлява се на несломимата му надежда да оздравее и да започне политико-литературния си орган, сеща се и за пламенната реч на руския генерал, дошъл нарочно за случая от далечно място. И описанието се завършва с тези редове: „Любена закопаха до гроба на Караджата. С него заедно отидоха в земята и мечтите му да служи изново на освободеното отечество, което беше тъй много длъжно на горещото му слово, ... отидоха безвременно в гроба и великият дух, и великите нравствени сили на знаменития син на България, тъй много нужни за зиждителната работа в новия ѝ политически живот.“⁴⁰

Вазов, който остави на потомството най-верния духовен портрет на Левски, запечата все тъй внушително и лика на другаря му Каравелов, склопил очи в навечерието на новите дни в България.

* Между отзивите в печата заслужава да се изтъкне писаното от руския в. Голос, в броя му от 25 януари и 3 февруари 1879 г. Предавайки сведения за живота и погребението на Каравелов, вестникът забелязва: „Уви, през живота си покойният е слушал само ругатни от своите сънародници за мнимо разходване на суми, събрани за въстание, сега пък във всички български вестници покойният Каравелов се величае като гений, безсмъртен писател и човек, заслужаващ висока слава и народен паметник.“³⁹

ДОБАВКИ

1. Л. КАРАВЕЛОВ В УЧИЛИЩЕТО НА НАЙДЕН ГЕРОВ В ПЛОВДИВ

Найден Геров напуска Пловдив при обявяване на Кримската война, за да отбегне преследване от гръцкото духовенство и от турците, и заминава за Цариград, като оставя за свой заместник в училището брат си Константин. От Одрин той пише на 19 май 1853 г. на Тодор Доганов в Копривщица: „Времето го докара изведнъж и ненадейно да се вдигна от Филибе и то зачтото нашът посланник ся ъ вдигнал от Цг. На тръгание не можях да ти пиша от бръзотия. Аз ся каня да тръгна за Цариград след три-четире дни... Не наидох време да Ви напиша, что искам от Вас за Христо и за Личя, а сложих, че откак прехвана седемти стотин грош, что бе повърнал Г. Цоко, остоят да зимам още до 400 грош., за които Ви ся моля да ги дадете брату ми Константину... За децата от Цариград ща Ви пиша, да ги дръжите ли във Филибе или да ги приберете. Писа ща Ви и накъде сочи работата“ (сб. Копривщица II, 69—70). Христо, споменат тук, е синът на Доганов, а Личе — синът на Стойча Каравелов, за когото разходите в българското училище е бил поел вуйчо му Тодор. В зависимост от развоя на събитията Геров е обещавал да нареди какво трябва да се направи с тези деца, за да не пострадат при възможните военни забърквания. Но Геров не се връща скоро в Пловдив, както е предполагал отначало, а заминава през Влашко за Русия. Тогава брат му Константин му пише на 17 юни с. г., за да го тури в течение на работите в училището. „Момчетата са сичките тука и дохождат рядовно, освен Личе Стойчев и Христо Тодоров, които става една неделя, как си са отишли в село, че им пратиха коне да си идат“ (Арх. Н. Геров I, 383). Очевидно двамата бащи, Т. Доганов и Ст. Каравелов, са намерили за благоразумно след писмото на Найден да приберат децата си в Копривщица.

Месец по-късно, на 15 юли 1853 г., Константин Геров съобщава със задоволство на брат си, че на 12 и 13 юли били направени годишните изпити в пловдивското училище в присъствието на всички чорбаджии и на двамина владици. „Мнозина рекоха, че от лани станало по-добро изпитанието, ако и да нямало високи науки. Спас и Илия казваха от логика и риторика.“ Колкото за учениците, той известява, че някои от тях не били уредили още частните си задължения към учителя. „Байко ми пише (от Копривщица), че г. Теодор Доган иска хесапа да му пратиш, что има да ви дава, зачтото казва. че Ви

е платил за Христа, та остая само за Личя да дава г. Стойче Каравела“ (Арх. Н. Геров I, 384). Ясно става от тези писма: Константин Геров говори само за свои питомци, за да подчертае кои още са при него и кои не са изплатили вноската си към учителя, според както е било уговорено с родителите им. Христо Т. Доганов е бил и през учебната 1851—1852 г. пансионер на Найден Геров, щом имаме сметката, представена от тогова за това време, срещу която Тодор Доганов е платил „за храна и жилище за Христа“ 728 гроша (сб. Коприушица II, 69).

За Любен Каравелов такава сметка не ни е запазена, обаче едва ли може да има съмнение, че през учебната 1852—1853 г., до 10 юни 1853 г., той е учил още в Пловдив, и то като възпитаник не на гръцкото, а на българското училище. Учебната година 1850—1851 и 1851—1852 са били прекарани в гръцкия „гимнасион“, а следващата 1852—1853 г. — в българската школа на Найден и Константин Герови.

2. ПЪРВИ СТИХОТВОРЕНИЯ НА КАРАВЕЛОВ

Загорец

Топалъ свѣтелъ	Пролѣтъ мина.
Денъ явилъ ся;	Дойде лѣто;
Горестъ лѣтелъ	Нашъ Загорецъ
Появилъ ся;	При булче-то;
Стани, стани,	Мина лѣто,
Младъ Загорецъ!	Дойде есень,
Стани спрегни	Отъ пиле-то
Кроткъ волецъ;	Проста лѣсень,
Дошла пролѣтъ	Младъ Загорецъ
Снѣгъ стопилъ ся,	Нема брашно;
И шръкелѣтъ	Хладний вѣтрѣтъ
Появилъ са;	Вѣе страшно;
Намъ зап ла	Есень пройде,
Ясно птичка;	Дойде зима;
Прелѣтяла	— И какъ найде
Ластовичка;	Вазе двама?
Ягне блѣе,	Младий юнакъ
Въ ливаде-то	Дръва носи,
Пиле пѣе,	И безъ калпакъ
По дръве-то;	Ноги боси;
А ты седишь	А невѣста
При булче-то	Риза шие;
И играешъ	Мъж безъ мѣсто
Съсъ коте-то,	Жена бие.

Желание

Ах! не копей-ме	В гъстѣ-тъ тревѣ.
Въ Чернѣ-тъ земѣ	Лале посади
Нѣ закопай-мѣ	Надъ главѣ-тъ ми;

Шибой посади	А тогизъ мене
Надъ краката ми,	Той ще да викне, —
Когато дойде,	„О пиле мило“,
Мой драгъ любезный,	На душа Найдѡ!
Над гробъ да найде	„Срьдце изгнило“,
Шибой прелестный.	„Да и цѣлуна“,
Той ще ма спомни	И тогизъ смѣло,
И ще воз-дъхне;	Аз да издъхна.

Пастырь

На горы Балканскы, подъ ясно-то небе,
Сладъкъ зефиръ вѣе, люлекъ-тъ люлѣе,
И тишина влада, като въ пустынѣ,
Нъ — я слушай, пътникъ, негдѣ овца блѣе.
То-е вакло стадо и пастырь самичакъ,
Денъ нощъ ходи въ темнотѣ джбока,
По цѣлы месеци скита ся клетничъкъ
Свирка миль другаръ, дръжи безъ разлжкъ,
С него вѣрно куче, другаръ неразлжченъ,
И пишовъ му рждивъ на поѣсъ затжкнать:
С тѣхъ той преминува день тежакъ и мжченъ,
Какъ пастырь засвири милъ пѣсенчицъ,
Вѣрный другаръ куче въ очи-го поглѣдне,
Тогазъ пастырь спомни свойтъ годеницъ
И на срьдце тягость голѣма му лѣгне;
Какъ малко посвири и свирка остави,
Той поглѣдне стадо какъ пасе тревницъ,
Тогазъ той отъ радость всичко забурави,
И забрави своя милъ годеници.

Л. С. Каравеловъ

(Печатани в сп. Братски труд, кн. III от 1860 г., тези три стихотворения не биват възпроизведени отпосле в съчиненията на Каравелов под редакцията на З. Стоянов, 1886.)

3. СВЕТОСЛАВ МИЛАРОВ И БЪЛГАРСКИТЕ КОМИТЕТИ

В архива на Ив. Кършовски, съхраняван в Пловдивската нар. библиотека (Ар. 720, 722, 723), се намират следните писма във връзка с аферата Миларов, която все още не е достатъчно уяснена (има и непознати документи):

1. Писмо без подпис до Ив. Кършовски в Гюргево, изпратено от Цариград, 10 декември 1869 г., в което се съобщава: Натоварен от Кършовски с мисия да направи някои „издирвания“ по устроения от турското правителство комитет за шпиониране българските народни работи, начело на който комитет стоял Шнайдер ефенди, авторът на писмото съжaliaва, че са се намерили хора, способни да станат оръдия на този комитет. „За Хр. Арнаудов като познат по характера си

никак не ми е чудно, но колкото заради Св. Сапунова досегашен сътрудник на Македония най-напред би вярвал, че ще умра, отколкото тоя младенец да стане чуждо оръдие и да противодействува в народните ни работи — да стане шпионин!“

2. Писмо от Св. Сапунов в Гюргево, 13/25 декември (1869), до Guiseppe Bidiscini, замесен в шпионажа на Шнайдер, с адрес: Caffè Concordia, Pera-Constantinople, в което се дават сведения за образованите в България комитети и за срещите на Сапунов с Кършовски, Живков и Арон. „Старите комитети не съществуват вече; защото основата, върху която бяха създадени, се съборила.“ В българското читалище Сапунов се срещнал с редакторите на българските вестници в Букурещ. „Аз видях какви познания и идеи имат. Намерих, че земята е добра за обработване. Навред царува идеята за Отомано-български дуализъм, спечелен чрез революцията... Г. Львскы (Диакон) един от революционерите начялници най-практични и най-дръзновенния беше готов да тръгне за в Бълг. да събира хора и да се приготвят да встъпят в бой на първа пролет. Г. Кършовски го повикал тука, за да разискваме и решиме работите добре; да не би да направиме някоя погрешка. Г. Львскы е сега в Т. Мъгурели. Г. Попович го помага в предприятието му. Имам една мисъл да събера всичките пръснати революционерни сили и да ги подчиня на една програма, която да бъде двигателя на общата работа на свободата. И това аз правя.“ Откак прибавя, че П. Хитов бил около Браила, но по-рано в Белград разбрал, че сърбите били наедно с русите, Сапунов продължава за себе си: мислел да промени плана на пътуването си, така че вместо да губи време в Македония и Тракия да посети първо Черна гора и после да се завърне във Влашко: „да разгледам движението на работите и да вляза в България, за да разпространя и уголемя клубовете, за да ги свържа яко наедно и да прокапая канала на съобщенията, който трябва да бъде помежду им. Това е, мисля, най-доброто; за останалото ще видиме... За сега целта ми е да правя клубове навсякъде; да ги подложя на една силна организация и да съставя системата за пренасяние оръжия и припаси. Гюргево ще бъде център и общото депозит, от гдето ще се изпращат за в България.“

3. Писмо (черновка) на Ив. Кършовски от Гюргево, 1869, Студен (Лек. 23), до Св. Сапунов в Букурещ, Хотел Габровени № 9. Идвал от Гюргево в Букурещ, за да се срещне със Сапунов, но не го намерил. Смушават го дописките от Цариград до С в о б о д а относно някакви си „шпиони“. „Какво е това нещо?! Мога ли си въобрази аз тази мапегра? Дали е възможно това да бъде? Аз никак не бих и не мога повярва.“ Членове на комитета в България съобщавали на Кършовски за личността на Сапунов, че тя била станала „чуждо оръдие, чрез което да се вършат противодействия за народните ни дела. Оставам в недоумение. От всички тия аз нищо не мога да разумея, освен че вас може би да са ви несъзнателно излъгали да ви употребят за чуждо оръдие, или пък неправедно и погрешно се хвърля върху ви такова убийствено за честта ви пятно, което може би други подлещи действително заслужават.“ И Кършовски заклева Сапунов в името на родолюбието му, да му изтълкува „всичко това що значи“. В края на писмото, но в по-късно време, Кършовски е добавил: „На това писмо ни-

какъв отговор не получих. Причината се разбира сама по себе си.“

За италианеца Бидискини и евреина Арон, турски шпиони, поддържани от Шнайдер, Каравелов има случай да говори често във вестника си, разкривайки и осмивайки усилията им да вплетат в мрежата си някои податливи на презрения метал млади емигранти. Във фейлетона си в Свобода, бр. 31 и 32 от 15 и 22 януари 1872 г., той пише: „Благодарю тя, Господи, яко во время открил еси очи моя и показал ми еси кои суть друзья Бидискиниева, Аронова и всякия скверни...“ В друг фейлетон на Свобода, бр. 7 от 12 август 1872 г., той пише, нападайки Ив. Найденов за доносите му в Право против революционния комитет: „Ни един Шнайдер, ни един Арнаудов, ни един Аарон, ни един Бидискини не е в състояние да извърши това, що е в състояние да извърши Найденов ефенди и неговите нерязани приятели.“ А в Независимост, бр. 22 от 16 март 1874 г., Каравелов пише, пак във фейлетон, гдето Найденов се сочи като сподвижник на Сапунов, който в Белград бил във връзка със сърбите шовинисти: „За дипломатическите способности на С. Сапунова ние отдавна вече имаме някакво понятие, но ние никога не сме могли да помислим, че тоя господин ще да ни покаже изново роговете си после великите подвиги на Шнайдера ефенди и с-ие... Разбира се, че румънските българи няма да кажат на г-ну Найденову, ни г-ну Сапунову „евалла“.

4. ПЕЧАТНИЦАТА НА Л. КАРАВЕЛОВ

„Историческата загадка“ около печатницата на Каравелов, която враговете на тогова са държали дълго време злоумишлено, открита, може да се смята днес за достатъчно уяснена, и то в един напълно задоволителен за честта на писателя публицист смисъл. Двама историчи на печатното дело у нас, К. Кутинчев в книгата си от 1920 г. Печатарството в България до Освобождението и Н. Начов в студията си „Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год.“, Сборник на БАН, кн. XV от 1921 г., изнесоха факти и съобщения, от които всеки може да се убеди, че подхвърлянето приживе и след смъртта на Каравелов клевети за нещо нечисто около набавянето на печатницата не отговарят ни най-малко на истината.

Понеже въпросът е бил често повдиган на времето и понеже решението му има своето значение за преценката на морал и политическа линия на Каравелов, ще изтъкнем тук някои подробности, по-малко познати или съвсем непознати досега, за да се приключи с подозренията и обясненията по тази точка.

Във фейлетон на Свобода, бр. 28 от 25 декември 1871 г., Каравелов полемизира с чорбаджийската клика, с „блатото“ на чорапчиевци, хадживанчовци и зависимите от тях цариградски вестникари, които със своя „византийско-турски характер“ не оставяли неоплют и неокалян ни един журналист, „който дръзвал да има свои убеждения и не се кланял на чорбаджиите и техните пари“. Едно от „светилата“ на онази клика си позволявало да твърди: „Свобода е подкупена от сръбското правителство и затова се не нуждае за пари и не търси нашата помощ. Аз това зная из верен източник... Сам г. Блазнавац ми каза, когато дохожда в Одеса.“ Каравелов отхвърля с презрение

този род слухове, пръскани безотговорно, и заявява открито: „Само подлите и низките души се съмняват в честността и в благородството на другото: само хайдутинът мисли, че всеки трябва да краде и да убива; само безчестният човек търси в човеческите действия нечестност.“ И като приканва мнимите патриоти от Одеса да си изплатят първо абонамента за вестника още от 1870 г., а после да разпитват Блазнавац за някаква сръбска помощ за Свобода, Каравелов се обръща към цариградските си клеветници с гордото заявление: „Ние всякога сме готови да дадем смятка пред нашия народ в своите действия, следователно никому няма да позволим да ни гази и да ни безчести. Нашата администрация е добила помощ само от г. Ная Поповича (100 наполеондора). Колкото за нашата печатница, то ние наистина сме останали длъжни на Белградската държавна печатница, но ако щастието ни послужи, то твърде скоро ще се разплатим, а ако ли не, то се надееме да намерим толкова пари, с които да разплатим дълга си. Ние досега пред никого не сме се червенели, не щеме да почервенеem и сега нито пред сръбското правителство, нито пред българския народ. Трябва да забележим тук още и това, че мнозина наши родолюбци се бяха обещали да ни помагат за печатницата, но когато я купихме и донесохме в Букурещ, то тие забравиха даже обещанието си; даже един от тях, комуто ние споменахме за неговото обещание, ни отговори: „Ха, сиктир!“

Декларацията тук не подлежи на оспорване и всички други изказвания от Каравелов в този смисъл (напр. за неразплатени сметки с директора на държавната печатница в Белград, Райчевич, срв. погоре) ни убеждават в правотата на неговото твърдение. В Независимост, бр. 36 от 26 май 1873 г., гдето се тъжи от нередовните си абонати, от които имал да събира 740 австр. жълтици, Каравелов пише: „В сръбското консулство е изпроводена из Белград смятка от 102 жълт. австр., — които ние дългуваме на Белградската печатница, — и приказание да изплатим дълга си колкото се може по-скоро.“ Не успее ли да уреди тази своя сметка, печатницата е щяла да „бъде продадена от сръбската букурещка агенция с аукцион“.

Отначало Свобода се е печатала в печатницата на К. Радулеску; после, от бр. 33 (8 юли 1870 г.) — в печатницата на А. Андрич (до бр. 16 от 17 април 1871 г.). Натъквайки се на всевъзможни затруднения при работата с чужди печатници, Каравелов намисля да осигури независимостта си и да обезпечи редовното явяване на вестника си чрез една собствена печатница. Затова той прави опит да основе за целта едно акционерно дружество „Братска любов“. Опитът по една или друга причина не сполучва, поради което основателите на дружеството Д. Ценович, К. Лазаров и Л. Каравелов обясняват в Свобода (бр. 44 от 30 септември 1870 г.) на лицата, до които били изпратили акции, да ги върнат. Каравелов спира на 17 април 1871 г. временно вестника си, като прекратява на 11 май с. г. и румънското му издание, Libertatea, гдето в бр. 16 съобщава: „Молим нашите читатели да ни простят, че Свобода се прекращава на време. Щом ние наредим своите дела, то вестникът ще да излезе. Л. Каравелов.“ Пет (ср. шест) месеца по-късно Свобода започва да излиза отново, като в бр. 17 от 4 октомври 1871 г. бива заявено: „От администрацията: Ето Свобода захваща да излиза в своята собствена типогра-

фия. В румънското издание пък. бр. 17 от същата дата, четем: „От издателя: Аз Н. Г. Попович предавам вестник Свобода на пълно владение Каравелову. Н. Г. Попов.“ Малко преди това Каравелов е обаждал на свой приятел в писмо под дата 21 септември 1871, Букурещ: „Печатницата още не съм натъкмил“ (Архив Л. Каравелов, папка 180 (ДБ София)).

Между май и септември 1871 г. Каравелов се бави в Белград с намерение да закупи тук някоя печатница, а докато тя бъде готова — да издаде няколко броя от Свобода в сръбската столица. В Млада Србадија, бр. 13 от 10 юни 1871 г., четем: „Због неприлика са штампаријом не излази већ од некое времена лист омладине бугарска „Свобода“. Ньезин уредник Л. Каравелов у Београду је и наручио је у држ. штампарији слова за особену нову штампарију у Букурешту. А док слова не буду готова штампа ће неколико бројева „Свободe“ у штампарији београдској.“ Това съобщение е било направено сигурно въз основа на лично изявление от самия Каравелов. Същият приятелски разположен към нашия писател вестник изнася в бр. 28 от 10 ноември 1871 г. следното: „Слобода Каравеловљева ни е могла да угледа бела света и у Београду као сме летос јавили били. Она е наставила свој излазак у Букурешту тек пошта је нова штампарија у Београду у државној ливници спремљена на своје место приспела.“ (Срв. и Б. Пенев, Л. Каравелов 118.) И така, Каравелов намира начин не само да закупи печатарска машина, но и да поръча в държавната печатница необходимите му нови букви в достатъчен брой. Но отгде си е бил набавил той необходимата сума за покупката на тази скоропечатна виенска преса L. Kaiser и на разни видове букви, около 20 каси, по свидетелството на бивши словослагатели при Каравелов?

Наталия Каравелова уверявала през 1903—1904 г. Константин Величков, тогава български дипломатически представител в Белград, че печатницата на Свобода била купена от сръбската държавна печатница за хиляда дуката (около 12 хиляди лева български пари към 1904 г.). Цената е била за времето си малка и затова се смятало, че с продажбата сръбското правителство, начело на което стоял Йован Ристич, е направило голяма услуга на Каравелов. „Това е навярно, разказва Величков в един спомен (срв. сега Съчинения, I, 1911, 259), дало повод на някои да мислят, че печатницата е била подарена от сръбското правителство. По-голямата част от стойността на печатницата е била внесена още тогава от Григор и Настас Петровичеви, братя на госпожа Каравелова. Другата част е била оставена да се изплати на срокове. Някои от тия срочни платежи, след като са били постоянно отлагани, са останали до край неизплатени.“

В разговор от 1924 г. Атанас Хитов, сестрин син на войводата П. Хитов и познат висш служител по съдебното ведомство в България, чийто писма до войводата от 1870—1876 г. бяха издадени от Д. Т. Страшимиров (Архив на Възраждането, I, 397 стр.), аз можах да чуя следното по въпроса за печатницата на Каравелов. Атанас, който дошъл в Белград през 1871 г. и живеел при Илю войвода, се запознал с Любен при идването му тогава там. Любен, който при срещи с политически личности не пропускал случая да укори „старосърбиянци-те“, че бъркали с шовинизма си на един съюз, искрен съюз, между българите и сърбите, бързал да пренесе в Букурещ закупената си пе-

чатница. Каго не му достигнали пари, той прибегнал до услугите на Панайот Хитов за намиране част от необходимата сума. Войводата изпратил тогава племенника си при македонца Атанас Памуклияш от Охрид, стар ерген (вж. за него в Архив на Възраждането, I, 408 и 472), да му поиска 30 минца (австрийският златен минц се равнявал на половин лира, т. е. 12 динара). Памуклияш, който се признавал за българин, подобно на всички македонци в Белград тогава, извадил от кемеря си искания брой минцове. Така Любен намерил и другата нужна сума, за да вземе печатницата си.

Две официални писма на руския дипломатически агент в Букурещ Офенберг до П. Н. Стремоухов, директор на Азиатския департамент, се отнасят отчасти до пътуването на Каравелов до Белград (преписи от тези необнародвани писма се пазят в Научния институт „Ботев“, под № 486 и 28). В първото от тях агентът, приятел на кръга Добродетелна дружина и неприязнено настроен към революционната емиграция и частно към Каравелов, донася на 9 юни 1871 г. следното.

Свобода на Каравелов спряла да излиза още в края на април с. г. и редакторът и заминал за Белград. По мнението на букурещките българи този вестник имал твърде ограничен брой абонати, поддържал се чрез парични помощи от Сърбия, чието прекратяване заставило Каравелов да се откаже от редакторството и да иска лично свиждане с Блазнавац. За продължаване на издаването с нова програма и под ръководството на Д. Ценович не се знаело нищо, но то едва ли би било допустимо при недостига от средства и умствената неразвитост на Ценович, който се занимавал с дребна търговия. Някаква партия зад Свобода нямало, а т. нар. Млада България била кръжец от празни лица, 6—12 на брой, които нямали никакви близки връзки с масата българи. Тези лица правели народна политика „на почвата на лично честолюбие и на разни спекулации“, и то след като не успели да вземат в свои ръце управлението и средствата на българското общество в Букурещ. Повечето привърженици на Каравелов го напуснали тогава и напоследък той останал в пълно уединение, а извиканото от него „брожение“ се прекратило.

Във второто си писмо, от 6 ноември 1871 г., Офенберг съобщава:

Публицистът Каравелов се бил завърнал в Букурещ и подновил прекратеното издаване на Свобода. „Първите броеве на вестника са съставени в предишния дух на национално уединение на българите и на политическия рационализъм и доказват, че връзката на идеи между Каравелов и западните демагози не са се прекратили и че Свобода не ще престане да произвежда вредно влияние върху своите читатели. За удивление на своите съотечественици Каравелов разполага сега със значителни парични средства и дори замисля да основе тук собствена типография. Някои от българите го смятат таен агент на интернационалното общество. (Association internationale), а мнозинството приема, че той получава помощ от сръбското правителство, и в потвърждение на това посочва връзките му със сръбския агент в Букурещ и честите му пътувания до Белград.“

В писмата на Офенберг се дочува отглас от подозренията и обвиненията срещу Каравелов (за съгласувана негова дейност със сръбите), които са се ширели още от 1869 г. между българската емиграция в Ру-

мъния и политиките в България. Извън всичко познато по тая част, което се е писало в печата до и след Освобождението, бихме привели тук още анонимната статия в цариградския *Шутош*. Тази статия взема повод от писаното във *Восток* от сърбина Андрич в Букурещ против Каравелов. Каравелов е подигравал Андрич в *Независимост*, бр. 15 от 27 януари 1874 г., че се е заел да просвещава в своя сръбско-български вестник българския народ и да защитава българските интереси, без да познава народа ни и да владее езика ни. Андрич е отговорил във вестника си, бр. 4 от 6 февруари с. г.: Когато той устроил печатницата си в Букурещ, българите я поздравили като избавление, защото нямало къде другаде да печата Каравелов своята *Свобода*. Напоследък обаче Каравелов прекратил без всяка нужда вестника си и побягнал в Белград, гдето се оплаквал, че нямало печатница, която би могла да го задоволи. „Дође г. Каравело из Београда, донесе паклену машину, наби е са 400 златны куршума, опали топ и изтера все Турке скупа са Черкезима, Татарима и Грцима из Европе! Сад седи као бугарскій Диктатор врху Балкана. На глави му татарскій калпак до неба высок, едном ногом стао у црно, а другом у гръко море. Из Руссие потрчали н и х и л а ц (Нечаев) а из Швейцарске И н т е р н а ц и о н а л о (Дело) да збаце Патріарха и запале св. Софію и сав Цариград, а наш юнак запалио чубук на светой ватри, па чека да уђе у седмо небо, гди га из црны лонаца црним вином дочекуе Баба Гена и друге „даме“, што против „Востока“ интригираю а „Независимост“ иншипираю. На здравле?“*

Шутош, в броя си (18) от 2 март 1874 г., помества една анонимна статия, която в никой случай не е от П. Р. Славейков, тъй като тогава хумористичният лист е бил редактиран от Стамат Даскалов. Статията е озаглавена „Дуел“ и има пред вид нападите между Андрич и Каравелов. „Колкото се касае до нас и до българската наша публика, казва се там, — то ние с величайше хладнокръвие и презрение гледаме на дуела, който водят и двамата тези поборници на сръбизма, защото познаваме и двамата какво цвете са... Единът, българин, представител на една дузина развратници и шарлатани и на половин дузина сръбски подлизурки, продава се в Белград на сърби, за да издава един вестник, т. е. да има копаня, която да побира бловотините му, — а другият, сърбин, представител на половин дузина чорбаджии, които мечтаят да играят в България ролята на влашките боери... Напразно Каравелович се труди да се омие с Г. Милоевича и с „първий му сътрудник“ Г. Визянкова. Всем е известно, че и г. Каравелович, тъй и Г. Андрич, както и Г. Милоевич бяха агенти и шпиони на оня разбойник, който по вид на генерал и на военен министър уби княза си, оплени и съсипа отечеството си... Нам не са нуждни политическите съвети на Г. Андрича, а историята на шарлатанствата и на калпазанлъците ще покаже, че Г. Каравелович е величайшето диване за дего не си сбира вече парцалите, а следва още да си прави устата при юмерическият смях на своите читатели.“

Сатирическият стил тук издава перото на някого от цариградските жертви на Каравелов. Грубите хули свидетелствуват за морален и ин-

* В адресирана до Л. Каравелов дописка на *Восток*, същия брой, с подписа на Јован Похар, се взема страната на Андрич в полемиката му с Каравелов.

телектуален лик на хората от кръга на Генович и компания, които устрдно са клеветели редактора на Независимост като сръбско оръдие и български демагог. Че не само от българска, но и от сръбска страна сръбско-българската дуалистична политика на Каравелов се е смятала, в известна степен поне, подкрепяна материално от Белград, показва писаното от министър Јов. Ристић в книгата му Сполъашни отношaји Србији (кн. III, 1901), стр. 290 нт. „Ми смо подпомагали бугарски лист, пише Ристич, који е у Букурешту излазио на пре под именом: Свободу, а после под именом Независимости. Уреднику Каравелову, који е препоручивао и подржовао слогу између наша два народа, давали смо не само помоћи за издавање того листа, но смо му још пружили средства да подигне штампарију бугарску у Букурешту. Каравелов је, истина, доста екзалтиран у своим идејама, но е врло предан, интелигентан и одан заједници српско-бугарској, којој он добро схвата интересе.“ Ристич тврди тук неща, които търпят различно тълкуване. Какво е било отпускано като помощ за издаването на Свобода и при какви условия такава помощ е отпускана, трудно е да се установи засега. Колкото пък до средствата за основаването на печатницата, очевидно Ристич има пред вид сравнително скромната цена, на която е била тя закупена от Каравелов. Идеята, на която е служил последният, е допускала известно съдействие от сръбска страна, без то да е могло да се таксува като облагодетелствуване, което обвързва материално или морално. Каравелов не е имал никога чувството на подобна унизителна зависимост отвън. Печатницата е била закупена според Каравелов (Свобода, бр. 12 от 16 септември 1872 г.) за 400 жълтици, а дългът му, висещ дълго време, е бил само 102 жълтици.

През 1875 г. печатницата на Каравелов става общо предприятие на съдружието му с Д. В. Хранов, редактор на земеделския вестник Ступан. По-нататъшната нейна съдба с пренасянето ѝ в Търново и Русе, а после и в София, е изложена в цит. трудове на Кутинчев и Начов. Последният, предавайки ни впечатлението си от „ветерана“ на българското печатарско дело, минал в собственост през 1904 г. на софийския печатар П. Глушков, пише: „Отидох в печатницата на г. Глушков и с благоговение се спрях пред казаната машина. Сега тя... почива прашна, безмълвна, замислена отляво до вратите... всред хора, шум и млади, нови, лъскави и подвижни с електричество машини... Рой мисли възбуди у мене този инвалид. През онези чудни, идеални 1869—1876 години колко нещо е извършила тази машина и колко шум е вдигала в Румъния и в Европейска Турция! Тя възвестяваше надалеч пророчески думи, плашеше турците, обнадеждаваше и ободряваше българите... И в минутата стори ми се, че виждам как плещест атлег, дрипав и потънал в пот хъш, копнеещ за мило отечество, върти голямото колело и листове се премятат, наоколо негови събратя едни се налепили около касите с букви, други шетат нагоре-надолу, а посред тях Любен... надянал печатарска и оплескана с мастило риза, рошав, брадат, с лице мрачно, бледо, набърчено от безсъние, труд и други безчет грижи, с изкухели гърди и с ръкописи и шпалти в ръце — дава някаква команда или мълком наблюдава всичко. О, ако би могла да говори тази машина, колко интересни неща би ни разправила, колко тъмни за нас въпроси би ни разяснила!“

5. СПОМЕНИ НА АТАНАС ХИТОВ ЗА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

На 1 март 1924 г. аз водих разговор с Атанас Хитов, сестрин син на войводата Панайот Хитов, върху спомените му за Любен Каравелов. Роден в Сливен на 20 декември (Игнажден) 1851 г., този познат български магистрат помнеше живо далечното си минало. Откак получил основно образование в родния си град, той следвал до втори гимназиален клас при вуйчо си в Белград, Сърбия, после завършил гимназията в Болград, Бесарабия, и накрай постъпил в Юридическия факултет на университета в Одеса (1878), за да го завърши през 1882 г. Като се завърнал в отечеството си, той бил назначен изпърво помощник-прокурор при Върховния съд в Източна Румелия, а в 1887 г. преминал за член в Касационния съд в София, гдето служил до уволнението си през 1919 г. — Срв. писмата на А. Хитов до Панайот Хитов в Арх. на Вързр., 1 397 н т., и Ив. Стойчев, Материали за П. Хитов, 28.

С Любен Каравелов Атанас се запознал в Белград, когато живеел не вече при вуйчо си, а при Илю войвода. Любен бил дошъл през 1871 г. в Белград, за да вземе обещаната му от сърбите скоротипна машина.

„Любен стоя в Белград коджа време, все със стария (Панайот) говореше. Тогава взе и бележките — спомени на войводата. Когато Григор Начевич бил в Белград, научил стария да се налага писмено, граматически. Войводата беше написал бележките си по-обширно, но Любен ги съкрати. Извикахме Юрдан Наумов, ученик в семинарията, интелигентен момък, и той ги преписа за три дни, работейки дене и ноще. Каравелов взе спомените. Старият се сърдеше, че Любен съкратил много работи. Не беше доволен, че не са издадени *in extenso*. Каравелов е обработвал навярно езика.

„Аз, като напустнах Белград в 1873 г. (не можех да търпя Милош Милоевич, учителя си по сръбски език, като българофоб), потеглих за Болград и на път за там видях в Букурещ Каравелов. После през ваканцията на 1874 г. бях пак в Букурещ; също и по-късно през ваканциите все там ходех, при Любена, майка му беше тогава жива.“

Като запитвам как е работил Каравелов в Букурещ, Атанас ми отговори:

„Живееха там наедно с Ботев, бяха интимни приятели и работеха наедно в кабинета. Сутрин ние с Ната, жената на Любена, ще станем да купим провизия. Ната готвеше много хубаво. Като станем, най-напред ще си пием кафето с майка му. (Живееше там и един негов сестрин син, не знам какво стана той). Д. И. Хранов беше също в Букурещ, издаваше *Ступанин*. Паничерски, адвокат, превеждаше *Что делать* от Чернишевски. Киряк Цанков живееше срещу печатницата. Олимпий Панов дохаждаше често, взимаше участие в *Свобода*. Навъртаха се при Любена и други, ученици и търговци от Букурещ). Като си пиеше Любен кафето към 8 часа, обичаше да се шегува. После ще влезе в работния си кабинет и до 12, до 1 часа не излизаше: чете, пише, урежда вестника. Откак обядвахме (сядахме на обща трапеза), от 2 часа и догде мръкне пак в кабинета работеше. Това продължаваше цяла неделя. Та той списваше целия вестник! В събота ще иде в една бирария, в една малка градина, ще дойдат Олимпий Панов

и другите (аз бях малък и не ходех там) и ще пият: виждах ги, като ида за някоя телеграма. Обичаше да си погуляе. Като идвах от Белград, донесох му едно бинличе вино, той го изпиваше. Старият (Панайот) не пиеше. Това беше в 1874 г.“

„През 1875 г. водих Александър Тодоров Балан, съученик от гимназията, за Браила: бях по-възрастен от него. Не помня водих ли го в Букурещ. Но Каравелова вече не видях. Когато захвана войната, отидох доброволец. Чух, че Любен ходил в Белград. Когато бях последния път при него, разливът с Ботева беше настъпил. Обвинявах Каравелова, като че злоупотребил комитетски пари. Стамболов станал причина да се разделят (Любен и Ботев): тъй чувах.“

„Когато отидох през 1875 г. в Букурещ, кондисах при Христо Ботев. Там беше и брат му Кирил. Ботев беше откраднал тогава Венета.“

За характеристиката на Любен Атанас добавя и това, задоволявайки въпросите ми:

„Любен беше весел. Ще целува майка си, кога излезе от кабинета; ще издава звукове като магаре; ще подиграва Хранова. Така си почиваше. Но беше много работлив.“

Като разказа за арестуването по-рано на Любен и за неволите му в затвора, за които слушал, Атанас засяга и женитбата му с Ната (Наталия), която той взел, за да го гледа, и която имала средства:

„Беше болезнен. Старият ми разправяше, че лежал болен от „хубавата болест“ (туберкулоза).“

Тези кратки сведения от един близък на Каравелов човек не са без интерес за биографа на големия писател революционер.

6. СЛАВЯНОФИЛСТВОТО И ПАНСЛАВИЗМЪТ НА В. ГОЛОС*

Вземайки повод от сътрудничеството на Любен Каравелов в петербургския в. Г о л о с, чрез статии, писани в Москва, или чрез кореспонденции от Белград и Букурещ, Михаил Димитров беше склонен да приписва на Каравелов авторството на редица анонимни статии в този вестник, които имат за предмет славянофилството, панславизма и южнославянския, частно българския въпрос. В увода към изданието си на Ботевите съчинения от 1950 г., говорейки за идеологията на славянофилите и панславистите в Русия, доколкото тя бива следвана или критикувана от българските революционери, той пише: „В изработването на това най-ново течение на панславизма (след Кримската война) участва и нашият сънародник Любен Каравелов, който известно време работи на руска почва.“ И като привежда някои статии в Г о л о с от 1866—1869 г., в които се третира въпросът за обединението на славянските народи — между друго чрез приемането на руския език за общ славянски език, — Димитров се изказва така: „Страстен поклонник на литературния панславизъм е и Любен Каравелов. Във в. С а н к т п е т е р б у р г с к и е в е д о м о с т и той пише дълга статия, в която се опитва да реши въпроса, кой от славянските езици трябва да се приеме като общ език на всичките славянски народи. П о в с и ч-

* Писано през 1952 г. Срв. сега по въпроса М. Димитров, Публицистиката на Любен Каравелов (1957), увод.

ко изглежда, че по-голямата част от статиите по същия въпрос във в. Голос принадлежат на неговото перо.“ И в подкрепа на това предложение Димитров привежда само едно сигурно изказване на Каравелов, това в рецензията му „Южнославянская библиография за 1867 г.“, печатана в Журнал Министерства нар. просвещения (Петербург), където се изтъква необходимостта от сближение между славянските народи, като за неговото осъществяване се почне с „преподаването на сравнителна граматика на всички славянски наречия“ в средните училища на разните славянски народи. „Без това изучаване, мисли Каравелов, не може да се постигне скоро целта, към която се стреми всеки славянин, т. е. не може да се дойде скоро до литературно единство на славянските племена.“*

За да бъде правилно отговорено на въпроса за славянофилството или панславизма на Каравелов, поне в определен период, до 1869 г., би трябвало да се помни: 1) че категорични изказвания като тези в последната рецензия от 1868 г., писана в Белград, не се срещат другаде у нашия писател дотогава; и 2) че нищо не гарантира да бъдат тези изказвания само инцидентно мнение с оглед на необходимостта да се подкрепи официалното руско мнение по въпроса в един орган на руското просветно министерство, където се е печатала работата на българския сътрудник, препоръчана на редакцията навярно от приятеля му Владимир Ламански, професор тогава в Петербургския университет и убеден защитник на славянофилската теза по въпроса за взаимността между славяните. Тъкмо Ламански е поддържал мнението, че дори украинският език е нямал право на книжовно съществуване, че той трябвало да си остане особено племенно наречие на „южнорусияните“, а не литературен орган на отделна народност, и с това славистът учен, защитник на общоруската народност, се е поставял в рязка опозиция към Чернишевски, враг на всяко потъпкване на автономията — национална, културна и битова — на отделните по-малки славянски народи.

Каравелов, както изтъкваме в гл. IX и XI, в началния период на своята книжовна дейност е стоял изцяло на позициите на обществениците демократи, за да отхвърля славянофилските или панславистичните препоръки за руска политическа или духовна хегемония над западното и южното славянство. Дори към средата на 1873 г. той полемизирал остро със славянофила професор Макушев, за да заявява най-определено в пълна противоположност към Голос и Ламански и в съгласие с Чернишевски: „Ние мислим, че между славянските племена ще да се въдвори братско споразумение и тесен съюз само тогава, когато всяко едно племе бъде независимо и когато всяка една народност уварди своите племенни отличия... Между русинът и малорусинът съществува по-голямо разстояние, нежели между сърбинът и словенецът... Единственото добро, което са в състояние да ни направят днес нашите руски братия, се състои в тяхното съчувствие към нашата политическа свобода и към нашата племенна особеност... Ограбеният, погазеният и полуубияният народ не е в състояние нито да по-

* М. Димитров, Публицистиката на Л. Каравелов, 393. Срв. и Съчинения на Христо Ботев I (1950), 94—97.

мисли ни за „великите славянофилски идеи“, ни за „Аксаковските братства“, ни за Катковската „общеславянска литература“. Така пише Каравелов в Независимост от 21 юли 1873 г. Че след това той наистина мени становището си, за да се доближи до славянофилската теза, щом е изгубил вяра в самостоятелната българска революция и щом се е убедил в необходимостта да се поставят всички славянски народи под егидата на Русия, за да не станат жертва на агресивния тевтонизъм, и на Германия — това е вече друг въпрос, разяснение на който при условията на историческия момент и при новата политическа ориентация на Каравелов даваме на съответното място по-горе. Ако обаче е дума за периода от по-рано и особено до 1869 г., решително трябва да се усъним във възможността да е писал Каравелов статиите в Голос, които има пред вид Димитров.

Голос именно пише в статия от 4 октомври 1865 г. (№ 275) по повод на междуславянските отношения, че интересът в руските университети към изучаването на славянските исторически съдби, литератури и политически отношения бил твърде слаб (разбира се, в Историко-филологическия факултет), от което трябвало да се заключи, че панславизмът е отстъпил място на противоположното движение: вместо тенденцията за сливане на славянските народи явила се е обтегнатост между тях, между чехи и словаци, поляци и русини, хървати и сърби... Панславизмът, мисли авторът, могъл и да не бъде химера, могъл и да бъде неотразим по силата на Дарвиновата теория за поглъщане на малките разновидности в органическия свят от по-многобройните видове. Но това етническо поглъщане е трябвало да настъпи естествено чрез свободно асимилиране, без потисничество и без стесняване на племенните особености. Колкото повече свобода има тук, толкова повече доверие и сближение може да се очаква и тогава може би „славянските ручьи сольются“ в руското море, за да не пресъхне то никога. Сега обаче, в епохата, когато всеки славянски народ започнал да съзнава своята сила и да се радва, че може да говори на свой, макар и неразработен още славянски език; сега, когато сърби, българи, хървати, чехи, словаци, русини и словенци си въобразяват, че имат своя самостоятелна литература, поддържат свои „матици“ и гледат с ужас на всеки свой съсед, който се домогва до политическа и национална супрематия: „сега славянският въпрос е немислим“. Трябва да се изчака да мине детската радост на всяко славянско племе от свободата му, за да възникне този въпрос от само себе си и да бъде „кстати“, т. е. навременен...

Авторът тук гледа отвисоко на усилията на западните и южните славяни за национална и културна автономия, усмихва се снизходително на наивната им вяра в бъдещето на самостоятелните славянски езици, на надеждата им за оцеляване в суровата и неизбежна борба за съществуване, в която слабите народностни тела стават жертва на силните и алчни по-големи, и препоръчва спокойно изчакване на края на идилията за диференцирано езиково и книжовно развитие, за да се стигне без прибързан натиск до фаталния край: сливане на родствениите племенни групи в една голяма национална единица. Така с аргументацията на току-що възвестения принцип на дарвинизма се е оправдавало скритото желание и планомерната пропаганда за овладяване

от Русия на славянските разновидности, както го мечтаят последователните панслависти. Цинизмът на завоевателната външна политика в Европа е използвал тук немошта на малките родствени братя, както при ширенето на Изток, в Азия, са били използвани други предлози за покоряване на множеството неславянски народности групи.

В духа на тези схващания и от същия автор са били развивани в Голос от 16 май 1867 г. (№ 135, в навечерието на славянската етнографска изложба, когато Каравелов е бил вече не в Москва, а в Белград) възгледи, насочени против славянския сепаратизъм и русофобията на някои славянски политици. Тук се порицава враждата между славянските народи, с неблагодарността на поляците към Русия и с разногласието между славяните в Австрия, които предпочитали да се доближат до немците или маджарите, понасяйки тяхното иго, вместо да принудят Австрия да стане славянска държава, като всеки неин член се радва на автономия, както е в Швейцарската федерация или в Съединените американски щати. „Ние знаем твърде добре, че за панславизъм е преждевременно да се мисли в настоящата минута, ... но с това не се оправдава ни най-малко прискръбната неуредица в славянския лагер. Без съмнение общеславянският съюз е невъзможен в настояще време, но все пак и сега е напълно възможно да се отделят краставите овци от стадото ...“ По-нататък авторът въстава енергично против сепаратизма на славяните и сърдито някак пита: „За какво е това безкрайно дробене на славянските езици? За какво са тези кашубски, хърватски, илирийски и други езици, които нямат ни литература, ни бъдеще? ... Защо е този парижки тон в Цетина и виенски тенденции в Белград? ... А що да кажем за българите, които подават благодарствен адрес до султана, ... и за хиляди други въпиющи аномалии в славянския свят?“ И като вини и руската интелигенция за слабата ѝ заинтересованост към славянските земи, той все пак изказва увереност, че ще дойде време, когато руският език ще намери приятел у всеки образован славянин. „Тогавата, но само тогавата истинският славянски център ще се обозначи открито от само себе си, без всяко старание от наша страна.“

В същия тон е държана статията в Голос от 25 май 1867 г., където авторът кори равнодушието на Европа пред кръвопролитията в Крит и се удивява на съчувствието ѝ, на нравствената ѝ помощ дори към варварството. Славянството и православието — поотделно или наедно — са антипатични на Запад, както немощният старец ненавижда понякога младия човек, който трябва да го наследи. Казват ли на българите: „Приемете унията или протестантството, и Западна Европа ще ви защити“, проповедниците на тези вероучения лъжат — лъжат съзнателно или безсъзнателно. „Западна Европа обаче няма да защити българите, каквато религия и да приемат те, защото те въпреки всичко ще останат българи, деца, членове на страшното за нея славянство.“ Нима чехите, словаците, лужичаните или хърватите са избавени от притеснение? Само измяната към славянството, както прави това полската шляхта, може да извика благоразположението на Запада. Неведнаж е говорено за тази борба между славянското и германското племе, която трае векове и чиято същност и историческо значение са още малко разбрани и разяснени. Лозунгът *Drang nach Osten* се пре-

дава от поколение на поколение у германците. Славянският свят е покорен от немци и турци, присъщият му демократичен характер се тъпче и заменя с феодализъм и потискане на народа. В борбата си срещу славянството немците вземат на своя страна маджарите и турците и с това се обяснява защо Западна Европа покровителствува Турция. „Ние тържествено заявяваме, че Русия няма никакви честолюбиви и завоевателни замисли: ние и без това сме много, ние и без това имаме много работа. Няма съмнение, ние желаем да освободим славяните от чуждо владичество, но съвсем не за да го заменим със свое, против тяхната воля.“ Достатъчно е да има между славянските народи „духовно общение“, както е било у немците и италианците преди тяхното политическо обединение; и това общение трябва да бъде „в нравственото развитие, в единството на културния език“. Общият език на германската или на италианската интелигенция е бил силата, която подготвя политическото обединение на немци или на италианци. „Пътят на обединението може да бъде само езикът, и славяните, без да отлагат, са длъжни да изберат този общ литературен език, който не само няма да попречи на развитието на местните наречия, но по-скоро ще му съдействува, като ги очисти от чуждите примеси и установи ако не тъждеството, то поне сближението на граматическите правила и на произношението.“

Може би от дописките на Каравелов е внушена статията в Голос, датирана от 21 юни 1867 г. (№ 170), в която се говори за ролята на издигнатите личности, на избраните в световния напредък, в религията, литературата и политиката, в духа на Карлайловата историческа философия и където като частен пример се привежда извършеното от Венелин за Българското възраждане. Това, което са постигнали у другите славянски народи „люди сердца“ и „люди мысли“ като Шур, Добровски, Ханка, Юнгман, Шафарик, Колар, Хавличек и др., при българите се дължи на Венелин. Само че докато чехи, хървати и сърби не са заспали след подвизите на първите си водачи и знаят делата на Палацки, Ригер, Браунер, Грегр, Полит, Щросмайер, Гай и др., българите не са имали щастието да се отличат с подобни герои на мисълта и делото. (Ако Каравелов беше автор на статията, той не би твърдял това и би посочил Априлов, Бозвели, Раковски и други мъченици на българската идея.) Обаче напоследък, подбудени от гръцкото и от сръбското въстание, българските хайдути са започнали да се организират и да се сражават с турците, и това доказва, че се е изчерпало славянското търпение у тоя угнетен тежко народ. Какво може да излезе от новото раздвижване, трудно е да се предвиди. За всеки случай българското дело ще бъде сполучливо само когато застанат начело хора с енергия и знания, способни да сгрупират отредите, които шетат в планините. „Както и да е, делото на българите става сега, дело с непосредствена важност в южнославянския свят.“ Най-забравени от всички славянски народи, те се явяват последни в разрешението на славянския въпрос. „Ние сме длъжни да следим това движение в България — то е дълг на Русия, понеже някога Русия следеше развитието

на първия исторически българин на новото време, Юрий Венелин, и помагаше на това развитие.“*

Ще отбележим най-сетне в тази редица изказвания на Голос през 1867 г. и статията в № 173 от 24 юни, където се обосновава отново необходимостта от т. нар. литературен панславизъм. Откак припомня бясното възбуждение от московския славянски събор у неприятелите на славянството, немци, маджари и полската емиграция и безрадостните недоразумения между славянските народи в Австрия и на Балканите, авторът се връща на въпроса, разглеждан от него вече в № 163 на вестника, където се е правел разбор на значението и на последиците от трите вида панславизъм: политически, литературен и духовен (по-правилно идеален), за които се е говорило и на онзи събор. Авторът припомня изтъкнатите в разискванията там „неогложна необходимост“ да се пожертвува в името на славянското единство всяко партикуларистично самолюбие и да се избере най-практическият и възможният във всяко време път на литературния панславизъм. Този път не водел бързо към целта, но достойнството му било, че той могъл да се догонва още отсега и че той не пречел на обединението без политическо единство. „В № 164 ние се изказахме кое от славянските наречия трябва да бъде припознато за обединяващ славянски орган, именно руският език...“ Като не иска да повтаря казаното вече в тази статия, авторът минава на друг въпрос, именно: трябва ли славяните да напуснат всяка мисъл за политически панславизъм или пък има и други пътища за укрепване на взаимните връзки? И той пише: „Като говорим за политическия панславизъм, ние го отхвърляме само в неговия вид на една всеславянска държава. Ние мислим, че славянството, което е имало няколко главни исторически центъра и което има вече трайна сила около един център на Изток, трябва да избере такива центрове на Юг и на Запад, за да се сгруппира съответно около тях.“ Постигането на тази цел не може да стане, докато южните и западните славяни не се откажат от дребнавия партикуларизъм и от всяко владичество на едно племе над друго, за да заживеят на равни начала. Колкото се отнася до отношението на Русия към тези два центъра, авторът заявява най-откровено, че то било „непогрешимо безкористно“ и че тя не търсела „никакво господство над тях“, от каквото нямала и нужда. „Но славянството, продължава той, е естествен съюзник на Русия и за нея, разбира се, е желателно, щото този съюзник да не представя възплъщение на политическо безсилие и подчинение. Русия ще окаже искрено и радушно съдействие за възраждането на славяните, доколкото това не нарушава принципа на ненамесата...“

С оглед към тази дипломатическа уговорка за ненамесване, назначена да успокои враговете на славянството, които са се бояли от руска хегемония, заслужава да споменем — между другите статии в Голос по тези въпроси — и статията от 12 февруари 1869 г. (№ 44). Тук по повод на предстоящата 1000-годишнина на братята Кирил и

* В отдела „Задгранични новини“ на същия брой от Голос е отпечатана „прокламацията към българския народ“, пръсната из България. „По този документ читателите могат да съдят за настроението, което сега владее в славното царство на цар Симеона.“

Методий се оплаква племенната вражда между славянските народи, „която всякога е погубвала общеславянското дело“ и е пречела да се намери обща опорна точка за съгласни техни действия.

Повечето от тези схващания, застъпени в Г о л о с до 1869 г., стоят в разрез с мненията на Каравелов, поддържани енергично в С в о б о д а и Н е з а в и с и м о с т от 1869 до 1874 г., и не позволяват в никакъв случай да се допуска, че анонимният автор в руския орган може да бъде нашият публицист. Такава двойственост, последователно прокарвана, противоречи на морала на Каравелов дори когато знаем неговата лесна податливост на колебания в настроения и изказвания по някои поводи. При това самият стил в приведените статии с всичката логическа и фактическа страна на изложението говори най-определено за авторството на руски публицист или учен, който има за първа грижа да утвърди руското официално гледище по повдигнатите въпроси и да оневини руската външна политика било изобщо, било специално по отношение на славяните. Каравелов, както изтъкваме на съответното място, се доближава до някои от основните схващания на Г о л о с, еднакви с тези на Аксаковия Д е н, едва откак руската политика на Балканите започва да се активизира и откак той окончателно се убеждава с присъщия си опортюнизм, че друг изход за спасение на българския народ освен споразумението с Русия не остава и че най-добре е да прегърнат българите доброволно това, което обстоятелствата и без това биха им наложили.

7. ХР. БОТЕВ И ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ

Ботев е засягал неведнаж въпроса за сръбско-българските политически отношения, оставайки неизменно трезвен реалист в преценката си на печалната действителност и поклонник на идеала за братство и равенство между всички народи. Враг на цезаризма и на потисничеството от привилегировани класи, враг и на правителствата, които тъпчат гражданските свободи или насърчават грабителството спрямо по-слабия съседен народ, той подлага на строга преценка поведението на сръбските официални среди. порицава и „шарлатанстващата партия“ на Милоевич, подкрепяна от тях, с нейните убийствени за народа ни цели. От името на българската революционна емиграция и обръщайки се към малцината истински сръбски патриоти, които биха могли един ден да поведат народа си към „честито историческо назначение“, той заявява в З н а м е, бр. 14 от май 1875 г.: „Единствените наши надежди за конфедерационния съюз със Сърбия ние възлагаме на оная част сърби, която се преследва от белградските великаши в лицето на „Рад“ и на „Будучност“ и ней ние вменяваме като първа обязаност към нейния народ и към човечеството да популяризира у дома си идеята за споразумението и за съединението на южните славяни, и то, разбира се, на такива начала, на каквито трябва да се основе свободата на народите, свободата на личността и свободата на труда. Тая партия от честни и умни хора трябва да въстане против козните на своето правителство и против подлостите на неговите клевети относително българския народ... Тя трябва да разкаже на своя народ, че свободата и съюзът на южните славяни са възможни и осъществими само тогава,

когато всеки един народ от тях запази своите етнографически граници и когато всеки остане свободен в своята собствена къща.“ Каравелов е могъл само твърде условно да се солидаризира с това схващане, макар да е бил по-близо до Светозар Маркович и привържениците му, които са добивали все по-голямо влияние в страната си, отколкото до правителството, което ги е преследвало. Видяхме как в Независимост от юли 1874 г. той е отправял горчиви думи към сръбските управници, без да престане обаче да прави позив към тях за привличане българите на своя страна. Очевидно погрешното обществено мнение му се е виждало още слабо, за да се наложи на държавната политика. Той не е бил освен това готов като Ботев да подчертава настойчиво социалната страна на федеративната програма, щом е проявявал голяма увереност в политическите си постулати и е държал преди всичко на бързото освобождение. Но и Ботев не е вървял в пълно съгласие с Маркович, когато този е препоръчвал в своя Рад от декември 1874 г. да се изгради Балканската федерация „не върху принципа на народността, а върху личната свобода на ония хора, които влизат в съюзното цяло“*. Наистина социалистът Маркович е намирал, че „по-тоя начин се запазва и всяка народност, тъй като с това ѝ се дава право да бъде самостоятелна група в съюза“; но тази формула едва ли би задоволила Ботев, толкова чувствителен по етническите права на народа си, когато на тях се е посягало от сърбите.

Идеята за федериране на балканските народи не слиза от сцената и след като Ботев и Каравелов престават да насочват политическата мисъл в България. Един от техните най-горещи почитатели, възпитан в общите им революционни традиции, Захарий Стоянов, се проявява като ревностен апологет на тази идея в първите години след Освобождението. Основания за подновяване на Каравеловия проект той намира главно в опасността от Русия. Ако в 1888 г. гръцкият политик Л. Булгарис е изтъквал в особена книга необходимостта от съюзяване на балканските народи, за да запазят те своето национално и политическо съществуване, застрашено от едно нахлуване на Австрия към Македония, Стоянов се е съгласявал — в писмо до него — по принципа на конфедерацията, но като е смятал и самото австрийско ширене на Юг като подсказано от завоевателните руски стремежи към Цариград. Австрия би се решила да прегази Сърбия и Македония само тогава, когато Русия потегли да завоюва България или Дарданелите. А Русия е доказала вече, че преследва неотклонно своите егоистични цели по отношение на Европейска Турция и на съпределните ѝ земи, като използва за това и православието, и славянството на народите тук. Българската политическа независимост не е приятна за Русия. И либералът Стоянов, сподвижник на Стамболов, е подчертавал убеждението си, в единомислие с Булгарис: „Само нашият братски съюз, нашата велика идея, ще ни спаси от различни освободители и културтрегери. Инак ние сме пропаднали.“** По мотиви, близки до тези на Булгарис, сърбинът Владимир Йованович, стар приятел на Любен Каравелов, е под-

* Срв. Г. Бакалов, „Балканската федерация“, Литературни очерки и бележки, 60 нт.

** З. Стоянов, писмо до Л. Булгарис, Неиздадени съчинения, ред. А. Е. Емануилов (1943), 409 нт.

чертавал, не без влияние от страна на поменатия веднаж свой сънародник Полит, нуждата от Балканския съюз. В този съюз, мисли той в книгата си от 1909 г. Проблем блиског Истока и пангерманска опасност, всяка държава би запазила своята индивидуалност и своя суверенитет, ако отбягвайки взаимното политическо и икономическо съревнование, те съединят силите си срещу външната опасност. Европа ще подкрепи сигурно тази групировка, ако тя бъде неутрализирана по примера на Швейцария от 1815 г. и на Белгия от 1839 г.* Не вече при една по-спокойна международна атмосфера и при сравнително заглъхнали недоразумения на Близкия Изток, а след Балканската война от 1912—1913 г. и Първата европейска война от 1914—1915 г., донесли крушение на българските национални идеали, един виден български партиен деятел и писател, радикал-демократът Теодор Влайков, изказва убеждението (1929), че се налага създаване на мечтаната от толкова приятели на балканските народи Балканска федерация. Колкото наглед и утопична, идеята за нея се явявала сега „в същност напълно реална“, също и най-желана, за да могат народите да се видят и със запазено национално съзнание, и избавени от пагубни взаимни борби, и насочени към по-светла историческа перспектива.**

Каравеловият зов от някога не е преставал значи да бъде — макар и твърде изолирано — актуален и при новите условия на Балканите, изменили съществено съотношението на политическите сили тук.

---

* Срав. К. Н. Милутинувић, статия в К ъ н и г а ю Б а л к а н у II (1937), 186.

** Т. В л а й к о в, статия „Днес и утре“ от 1922 г., С ъ ч и н е н и я V (1930), 130 нт.

КНИГОПИС

- Някои по-често срещани заглавия са предадени съкратено така:
- Л. К., С ъ ч. — Съчинения на Любена Каравелова. Под ред. на З. Стоянов. Издава съпругата му Н. Л. Каравелова, Русе, 1886—1888, 8 тома.
- Л. К., За пис ки. — Любен Каравелов. Записки за България и за българите. Под ред. на Б. Пенев, София, 1920.
- Л. К., Зна е ш ли. — Л. Каравелов и Хр. Ботев, Знаеш ли ти кои сме? Под ред. на А. Бурмов, София, 1941.
- Л. К., Зна н и е. — Знание. Вестник за наука и литература. Год. I, Букурещ, 1875; год. II, Търново, 1879.
- Л. К., Пуб л. — Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода“ (1860—1869). Издирил и подредил... М. Димитров, София, 1957.
- С в. — Свобода, вестник политически и книжевни, ред. Л. Каравелов, Букурещ, 1869—1872.
- Нез. — Независимост, вестник политически и книжевни, ред. Л. Каравелов, Букурещ, 1873—1874.
- Ар х. В ъ з р. — Архив на Възраждането, т. I. Документи по политич. възраждане. Под ред. на Д. Т. Страшимиров, София, 1908.
- Ар х. Гер. — Из архивата на Найден Геров. Под ред. на Т. Панчев, т. I, София, 1911; т. II, София, 1914.
- Ар х. Д. Б. — Архивен отдел на Държавната библиотека, В. Коларов, София.
- Ар х. Бот. — Архивен отдел при института „Хр. Ботев“, Бълг. акад. на науките, София.
- С б. Коп р. — Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Събрал и наредил архимандрит д-р Евтимий, том I, София, 1926; т. II, София, 1937.
- Пер. с п. — Периодическо списание, изд. Бълг. книжно дружество, Браила 1870—1876. София, 1882 сл.
- С б. нар. ум. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Издава М-вото на нар. просвещение, София, 1889 и сл.; по-късно, от т. XIX — изд. Бълг. книж. дружество и Бълг. академия на науките.
- С п. БАН. — Списание на Бълг. академия на науките, София, 1912 и сл.
- С б. БАН. — Сборник на Бълг. академия на науките, клон ист.-филолог. и философ.-обществен, София, 1913 и сл.
- Ист. пр. — Исторически преглед, София, 1944 и сл.
- Бот. С ъ ч. — Съчинения на Христо Ботев. Под ред. на М. Димитров, 3 изд., 1950.
- Волк. Бот. — Христо Ботьов, от Евгений Волков, София, 1929 (в I изд. сб. БАН, кн. XIV, 1921).
- Бурм. Р. К. — Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет (1868—1876). София, 1943.
- Стр. Лев. — Димитър Т. Страшимиров. Васил Левски, т. II, Извори, София, 1929.
- Димитр. Кар. — Михаил Димитров. Любен Каравелов. Биография, София, 1959.
- Ар х. Л. К. — Из архива Л. Каравелов, Изд. на БАН. Ръкописни материали и документи, подредили Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. София, 1967.

Глава I

КОПРИВЩИЦА

- 1 : „своята народна песенчица“. — Л. К. Българи от старо време, гл. II; св. 32, 11. III, 72.
- 2 : „но изобщо в Европа“. — К. Иречек, Пътувания по България (1899), 328.
- 3 : предишната печална гледка. — Г. Кацаров, „Едно културно дело в Копривщица, сп. Просвета, IX (1943), кн. 3—4, 195.
- 4 : максимата на Гьоте. — Goethe, Gespräche, hrsg. von Fl. Biedermann II (1909), 26.
- 5 : румънските куцовласи и погърчените каракачани. — К. Иречек, ц. с., 306.
- 6 : Мандул, Зарзул и др. — К. Иречек, ц. с., 344; Л. Ослеков, Сб. Копр., I, 472.
- 7 : десетък и ангария. — К. Иречек, ц. с., 300, 355.
- 8 : българе, приятели, гости. — L. Miletič, Das Ostbulgarische, Wien, 1903, 159; М. Иванов, Пер. сп. IX (1894), кн. XLV, 399 сл., кн. XLVI, 538 сл.; St. Mladenov, Gesch. d. bulg. Sprache (1927), 326.
- 9 : „Нашенец някой сякаш приказва.“ — Т. Влайков, Преживяното, ч. III (1942), 83, 87.
- 10 : Костурско и Корчанско. — В. Кънчов, Македония (1900), 21; Л. Милетич, Старото бълг. население... (1902), 140, 163; Ст. Младенов, Бит и език на трак. малоаз. българи, год. II (1936), 10.
- 11 : пришълец от Костурско. — Вазов, Събр. съч., I (1942), 14.
- 12 : основан също в XVI век. — М. Арнаудов, „Из миналото на Котел“, Годишник на Соф. университет, ист.-фил. клон, кн. XXVII (1931), 5 сл.; К. Иречек, Бълг. дневник, I, 145; II, 239.
- 13 : филологическия ни усет. — К. Иречек, Пътувания 354; Ст. Младенов, Г. Кацаров, Родна реч, III (1929—1930), 100 сл.; Хр. Кесяков, сб. Копр., I, 427; Пш. Зволински, „Произход на местното име Копривщица“, Архив за поселищни проучвания, II (1930—1940), кн. II, 211 сл.
- 14 : първенец Стоян Пранчов — Ст. Пранчов, Копривщица. Пловдив, 1886, 10.
- 15 : село Коприва и Копривска река. — И. Захариев, Сб. нар. ум. XL (1935), 48, 280, 344.
- 16 : затулен горски край. — Хр. Пуляков, „Географическо прегледуване за село Копривщица“, Бълг. книжици III (1860), ч. I, кн. 2 (16), 262; ч. II, кн. 1 (17), 19.
- 17 : Авратхисар, женска крепост. — В. Кънчов, Сб. нар. ум., IX (1893), 681.
- 18 : немалко чужди езици. — М. Маджаров, „Родното място на Л. Каравелов“, Бълг. мисъл XIII (1938), кн. IV, 232.
- 19 : през Климаш за село Стрелча. — П. Мутафчиев, „Стари градища...“, Материали за археолог. карта на България, кн. II (1915), 30.
- 20 : укрепена Златица. — М. Стоянов, Град Пирдоп (1941), 79; К. Иречек, Пътувания, 305.
- 21 : те се и „кръстели“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 239.
- 22 : 300 000 гроша. — Лист „100 години храм Св. отца нашего Николая“, изд. в Копривщица, 12 юли 1944.
- 23 : „затворили читалището“, — Сб. Копр., I, 617.
- 24 : Гърковата и други къщи. — М. Бичев, Между цветята и архитектурата, Наша родина, II (1955), № 6 (юний).
- 25 : разнообразни форми. — А. Иширков, Сб. Копр., I, 258; Л. Ослеков, Сб. Копр., I, 617.
- 26 : каварма или саздърма. — М. Маджаров, Спомени (1942), 10.
- 27 : предават на занаяти и търговия. — Л. К. Знание, I, 84—85.
- 28 : „възпитание на сърцето“ — J. Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen, VI, Кар.
- 29 : население от 7000 души. Ив. Г. Говедаров, Копривщица в свръзка с духовното ни и политическо възраждане, Пловдив, 1921, 67.
- 30 : останали само три бачии. — Л. К., Записки, 44, 72.
- 31 : в Цариград, на касапите. — М. Маджаров, Спомени, 10 сл.; На Божии гроб преди шестдесет години и днес (1929).
- 32 : Гавраил и Лука Моравенови. — Хр. Кесяков, Моровенци, потекло, род, дейност. Мир, бр. 9570; Ив. Снегаров, Принос към биографията на Неофит Рилски (1951), 43.
- 33 : „копривщенски сербезлък.“ — М. Стоянов, Град Пирдоп, 82.

- 34 : по-демократична от американската. — З. Стоянов, Записки по бълг. въстания, ч. III, гл. 5.
- 35 : Копрившениц Ив. Говедаров. — Ив. Г. Говедаров, Копривщица 84 сл., Ст. Пранчов, Копривщица . . . , 14, 43.
- 36 : песните на тези области. — А. Нейчев, Джелепи и бегликчи, Сб. Копр., I, 526, Л. Ослеков, Сб. Копр., I, 503 сл.; И. Груев, Моите спомени (1906), 9.
- 37 : „места на Западна България“. — К. Иречек, Пътувания, 357.
- 38 : овчарите с големи стада. — Ат. Шопов, Д-р Стоян Чомаков, Сб. БАН, XII (1919), 7.
- 39 : големи стада овце. — С. Табаков, История на град Сливен, III (1929), 69.
- 40 : влиянието на това съсловие. — П. Р. Славейков, Бълг. притчи, I (1889), 37.
- 41 : Добруджа, Сливенско и Одринско. — М. Арнаудов, Из миналото на Котел, Годишник на Соф. университет, ист.-фил. клон, кн. XXVII (1931), 72.
- 42 : „злоупотребяват своята власт“. — Л. К., Записки, 71—73.
- 43 : Неофит Бозвели. — Г. С. Раковски, Съчинения, под. ред. на М. Арнаудов (1922), 361, 366.
- 44 : протестите на други. — К. Иречек, Пътувания, 146, 356; И. Груев, Спомени, 9 сл.; Ат. Шопов, Сб. БАН, XII, 7 сл.; Л. Ослеков, А. Нейчев, Сб. Копр., I, 513 сл.; 526 сл.
- 45 : Египет и по-натък. — К. Иречек, Пътувания, 358.
- 46 : Кайро и т. н. Л. Ослеков, Сб. Копр., I, 513.
- 47 : „да благоволят да ми съобщите“. — Документи по бълг. история, Изд. БАН, III (1940), 300, 347, 349.
- 48 : все още твърде значителен. — Ст. Пранчов, Копривщица, 21 сл.
- 49 : една и съща рибя глава. — Л. Ослеков, Сб. Копр., I, 513, 516.
- 50 : мръвките си по нея. — П. Р. Славейков, Бълг. притчи, I, 64.
- 51 : просветени и смели мъже. — Ив. Говедаров, ц. с., 16.
- 52 : „донесена вещ имаше покупатели.“ — М. Маджаров, Спомени, 58, 68; На Божия гроб, 7 сл.
- 53 : „някаой свой съгражданин“ — К. Иречек, Пътувания, 358, А. Иширков, Сб. Копр., I, 248.
- 54 : „българи ще умрем“. — Г. Димитров, Княжество България, I (1894), 215.
- 55 : синове на копрившенски майки. — Срв. пълния списък у Б. Лулчев Пулеков, Водач за град Копривщица (1939).
- 56 : „Бутко да не знае!“. — П. Р. Славейков, Бълг. притчи, I, 35.
- 57 : да се поддържа упорито. — Хр. Пулеков, Бълг. Книжници, 1860; срв. Сб. Копр., I, 482.
- 58 : „ами самси съдил“. — М. Арнаудов, Из миналото на Котел, 64 сл.
- 59 : мимо волята им. — И. Груев, Спомени, 11—12.
- 60 : до края на службата. — М. Маджаров, Спомени, 80—83; На Божия гроб, 15—16.
- 61 : балкански селища. — И. Груев, Спомени, 10.
- 62 : „кир Петко Моравенека“. — И. Иванов, Бълг. старини из Македония (1931), 261, 269, 270.
- 63 : Хаджи Геро от Копривщица. — В. Кънчов, „Света Гора“, сп. Библиотека (1896), 32 сл.; патр. Кирил, Екзарх Антим (1956), 57.
- 64 : „да пея в черква“. — Т. Панчев, кн. Христо Г. Данов (1905), ч. II, 165 сл.; Т. Панчев, Найдено Геро (1923), 11.
- 65 : пловдивския гръцки митрополит. — Срв. по историята на учебното дело Л. Доросиев, Сб. Копр., I, 271 сл.; И. Груев, Спомени, 6.
- 66 : „да предава и праматическо учение“. — Арх. Гер. (неизд. том в Арх. БАН); там и разписката от 15. XII. 48.
- 67 : домашната промишленост. — М. Маджаров, Спомени, 8.
- 68 : „най-добри западни маниери“. — К. Иречек, Пътувания, 359.
- 69 : дата ноември 1837. — З. Стоянов, Черти от живота . . . на Любен С. Каравелов (1883), 4.
- 70 : „1836 г. роден през м. ноември“. — Арх. ДБ., арх. Каравелов, II, А. п. 180.
- 71 : видял свят през 1843. — Г. Данаилов, Летопис на Бълг. книж. друж., IV (1904), 77.
- 72 : роден през 1841 г. — Арх. Бот., атестат на П. Каравелов.
- 73 : строгостта на фиска. — М. Маджаров, Спомени, 8—9.
- 74 : Лила и Мария. — Сб. Копр., II, 42.
- 75 : от рода Пърли-свинци. — Сб. Копр., II, 42; срв. там, I, 626.

- 76 : „чер господар“. — В писмо до К. Цанков от 1876 г. Каравелов се подписва, прикривайки се, „Черни Велю“. — Л. К., Публ., 613.
- 77 : албанското сага! — Miklosich, Lex. palaeosl. (1865), 303.
- 78 : вървежа у тях. — И. Иванов, „Прякорът Каравелов“, Родна реч, IX (1935), 221 сл.
- 79 : в Копривщица една камбана. — Родна реч, VIII (1934), 158.
- 80 : няколко гемии, „каляни“. — Д. Минев, Град Лясковец (1944), 49.
- 81 : якоже манастир“. — Д. Маринов, Сб. нар. ум., XVIII (1901), 101—103, 110.
- 82 : Никола Дели-делва и др. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 234.
- 83 : „супруга его Неделя“. — Срв. образа в сб. Копр., I, 207.
- 84 : Вълко Чалъков и Петко Догапов. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 238.
- 85 : Стойчо Каравела, роден около 1813 г. — Според общинския регистър на гр. Копривщица в 1885 г. Стойчо бил на 72 години, а жена му Неделя на 60. Срв. Димитр. Кар., 25. За Неделя тази възраст е невъзможна, понеже Каравелов е роден в 1834 г. Вместо 60 може да се допусне 69 години.
- 86 : „Грижа го е Халахойда...“ А. Теодоров-Балан, Пер. сп., LXV (1904), 151; за Коста Христов Халахойда срв. Сб. Копр., I, 587. В друг вариант изразът е: „Бара си го Халахойда...“ П. Р. Славейков, Бълг. притчи, I, 35; Н. Геров, Речник, V, 483; Хр. Кесяков, Вълко и Стоян Т. Чалъкови (1935), 26. За „Халахойда“ в значение на халосан или хала срв. Ст. Младенов Етимол. речник, 665.
- 87 : „неприкрита кротост и своя благ характер“. — Г. Данаилов, Летопис на Бълг. книж. друж., IV, 77.
- 88 : тихия и мълчалив нрав. — По устни спомени на генерал Д. Кацаров в Копривщица, през септември 1951 г.
- 89 : „дори в края на живота му“. — Ф. Симидов, сп. Поборник-опълченец, I (1898), кн. II, 3.
- 90 : „да спори за каквото и да било“. — Арх. ДБ, архив Л. Каравелов, II А, п. 180, бележки на З. Стоянов.
- 91 : паднала върху него. — Арх. ДБ, цит. бележки на З. Стоянов.
- 92 : „за България да дадете и за всякъде“. — Сб. Копр., II, 51—52.
- 93 : „мен животат са е скасил“. — Сб. Копр., II, 56. Писмото е мъчно четливо и без дата.
- 94 : Хаджи Рале... и Христо С. Каравелов. — Сб. Копр., II, 624, 646—651.
- 95 : Димитър Ценович в Букурещ. — Ст. Заимов, Миналото (1895), 58.
- 96 : за опазване от болести. — Спомен на генерал Д. Кацаров от 1951 г. Срв. и в. Русенски новини, бр. 95 от 3. II. 1929 (спомени на г-жа Доганова от 1880 г.).
- 97 : майка ѝ Рада. — Ив. Г. Говедаров, Сб. Копр., I, 44.
- 98 : „до голяма степен холерична“. — Г. Данаилов, Летопис на Бълг. книж. друж., IV, 77.
- 99 : „Нека да бъде жив и здрав!“ — Сб. Копр., II, 48—50.
- 100 : „строга и припряна“. — Спомен на Панка Ил. Бонева, Копривщица, септември 1951.
- 101 : „се боели в къщи“. — Арх. ДБ., архив Л. Каравелов, бележки на З. Стоянов.
- 102 : копривщенската жена. — Л. К., Българе от старо време, гл. II.
- 103 : жива стока — овни и говеда. — Записано от мен в Копривщица, септември 1951.
- 104 : „да удари един добър бой“. — Нез., 23, 23. II. 73.
- 105 : „другояче било срамота“. — Св. 17, 13. II. 71.
- 106 : „при бащиното ни огнище“. — Нез., 27, 20. IV. 74.
- 107 : „22 лет от роду“. — Арх. Бот., 393—1950.
- 108 : „лета от роду 32“. — Арх. Бот., 442—1950.
- 109 : 45-та годишна възраст. — М. Димитров, За дейността и идеите на Л. Каравелов, Ист. пр. X (1954), кн. II, 1—18.
- 110 : „писма за много здраве“. — И. Груев, Спомени, I; Пер. сп., LII—LIII (1896), 688 л.
- 111 : се е учил Любен Каравелов. — Т. Панчев, Найдено Геров (1923), 10 — за килийното обучение.
- 112 : Захарий Стоянов. — Арх. ДБ., архив Л. Каравелов, Записки на З. Стоянов.
- 113 : „която тече отгоре надолу“. — Л. К.; Записки, 42.
- 114 : годишнина на класното си образование. — И. Груев, Спомени, 8.
- 115 : „и ся учеше при мене“. — Арх. Гер., I, 293.
- 116 : най-вероятна дата на раждането му. — Арх. Гер., I, 346; Л. К., Записки, 20 сл.
- 117 : като на прокисната госба. — Л. К., Съч., IV, 229—231.

- 118 : варели мастило и купували мастилници. — Москов. ведомости, 1862, срв. превод в листа Любен Каравелов (1947), изд. М-во на информацията и изкуствата.
- 119 : „Брату Я. К-с-р-ву“. — За Янаки Хр. Касъров от Одрин, срв. Л. К., Знание, бр. 3 от 15. III. 75, стр. 48, и бр. 12 от 30. VI. 75, стр. 192. (Касъров подарил на Одринското училище 200 екз. от книгата „Сз. Кирил и Методий“.)
- 120 : преписвали в къщи. — Т. Панчев, в книгата Христо Г. Данов (1905), 176 сл.
- 121 : учил децата на талим. — Арх. Гер., I, 326.
- 122 : заробзани от българите. — С. Ив. Барутчийски, Христо Г. Данов (1905), 17—19.
- 123 : съответните наказания. — Н. Беловежов, Сб. нар. ум., III, 267.
- 124 : гърка Янаки Янелията. — Л. К., Съч., III, 109; Л. К., Знание, I, 358.
- 125 : вуйчо си Тодор Доганов. — Л. К. Знание, I, 21.
- 126 : естествена сфера на детинството. — R. Müller-Freinfels, Geheimnisse der Seele (1927), 185.

Глава II

ПЛОВДИВ

- 1 : „прокопсал и учен човек“. — И. Груев, Спомени, 3.
- 2 : „надзора на добри учители“. — М. Маджаров, Спомени, 55.
- 3 : началото на учебната 1850—1851 г. — Б. Пенев, към Л. К., Записки, 22.
- 4 : хълцанията на майките. — М. Маджаров, Спомени, 60—61; срв. Сб. Копр., I, 514.
- 5 : това величие на гледката. — М. Маджаров, На Божии гроб, 15.
- 6 : юмруците били все още на почит. — М. Маджаров, Спомени, 37—38.
- 7 : Демостен и Плутарх. — И. Груев, Спомени, 3.
- 8 : нравствения лик на героя си. — Л. К., Съч. VIII, 27—29.
- 9 : да носи название варварин. — Нез., 20, 2. III. 1874.
- 10 : „догматики, учение бледно“. — Л. К., Съч., I, 104.
- 11 : кир Ксантос и йерокирик Григорий. — Л. К., Съч., VIII, 5, 72.
- 12 : отживяла класическа мъдрост. — Л. К., Знание, I, 352, 371.
- 13 : малаков на неговата кирия. — З. Стоянов, Чърти от живота (1885), 8.
- 14 : домогванията и за политически права. — Д. Мишев, България в миналото (1916), 247 нт.; Ст. Н. Шишков, Пловдив в своето минало и настояще (1926), 121 нт.
- 15 : автономия на българския народ..., и по-значит. политич. правдини. — К. Иречек, Пътувания, 145; Ст. Н. Шишков, ц. с., 128 нт.
- 16 : и по гръцки и по български. — И. Груев, Спомени, 4, 12, 14.
- 17 : по образец на копривщенското. — Документи по бълг. история, изд. БАН, I (1931), 75.
- 18 : „си отидоха като попарени“. — Т. Панчев, в книгата Христо Г. Данов, 175.
- 19 : заглушили речта на епископа. — Т. Панчев, Найдено Геров (1923), 25.
- 20 : „на главата сос чуждите дела.“ — Арх. Гер., I, 346.
- 21 : другар на Либена от Копривщица, Христо Г. Данов. — Арх. Гер., I, 385—386; С. Барутчийски, Христо Г. Данов, 35.
- 22 : на морално развращение. — Г. С. Раковски, Горски пътник (1857), заб. 20.
- 23 : „че тяхна милост е погрешила“. — Нез. 42, 7 VII. 1873.
- 24 : „и към неговите противници“. — Св. 44, 15. IV. 1872.
- 25 : бил прост и необработен“. — Св., 25, 4. XII. 1871.
- 26 : „се лечи със желязо“. — Нез., 17, 21. XI. 1872.
- 27 : „нито чисти души“. — Нез., 21, 18. XI. 1873.
- 28 : главна грижа било благоутробие. — Л. К., Съч., VIII, 78.
- 29 : „да работят за нас“. — Л. К., Съч., VIII, 81, 86.
- 30 : „да не ходи гол“, казват старите. — Л. К., Съч., III, 77.
- 31 : „своето българско произхождение“ — Л. К., Записки, гл. VI.
- 32 : „Пловдив не трябва да съществува“. — Л. К., Съч., VIII, 113, 117—119.
- 33 : опростяващи класификации. — Л. К., Съч., VIII, 69.
- 34 : „успели да заразиме“. — Л. К., Съч., VIII, 69—71.
- 35 : двойник навярно на Янковата дъщеря. — Л. К., Съч., VIII, 41 нт., 44—54, 57—62.
- 36 : на българина — пансионер. — Б. Пенев, към Л. К., Записки, 206.
- 37 : издадена през 1847 г. — Б. Пенев, към Л. К., Записки, 126, 216.

Глава III

ОДРИН И ЦАРИГРАД

- 1 : „между чуждите хора“. — Л. К., Съч., IV, 234—239.
- 2 : „да заповяда дори на турците“. — М. Маджаров, Спомени, 54.
- 3 : враг на турското господство. — М. Маджаров, Спомени, 133 нт.
- 4 : в хана на село Бариево. — Л. К., Записки, 49.
- 5 : за Каравелов през оня период. — Б. Пенев, към Л. К., Записки, 24.
- 6 : за маслиновите дървета в Серско и т. н. — Л. К., Знание, I, 88.
- 7 : в България от турци кръвопийци? — Г. С. Раковски, Предвестник (1856).
- 8 : „Тате, благословеното дойде!“ — Хр. Стамболски, Автобиография, I (1927), 16.
- 9 : „на кон — за град Шипка“. — Л. К., Записки, 144.
- 10 : „да науча в Пловдив“. — Л. К., Записки, 114.
- 11 : да усъвършенствува гръцкия си език. — З. Стоянов, Чърти, 9.
- 12 : „познавал добре България“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 352.
- 13 : да продължи там образованието си. — Г. Данаилов, в Летопис на Бълг. книж. друж., IV (1904), 78.
- 14 : островите Имброс и Самотраки. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 352; Пътувания, 398.
- 15 : полетата повсеместна агитация. — Срв. Н. Начов, „Цариград...“, Сб. БАН, XIX (1925), 9, 16, 24 нт., 165 нт; Хр. Стамболски, Автобиография, I, 34 нт.
- 16 : „и по носията си“. — М. Маджаров, Спомени, 93—94.
- 17 : „в Рилския манастир. — Св., II, 9. IX. 1872.
- 18 : измряха в затворите. — Димитр. Кар., 39.
- 19 : лично с Херцен. — Д. Иванов, Мир, 8741, 22. VIII. 1929; В. Христу, Замфир Арборе, За бълг. революционери, 78.
- 20 : поетически и езикови паметници — М. А., Априлов (1935), 372 нт., Очерки по бълг. фолклор (1934), 106 нт.
- 21 : „ще пратя за него още днес“ — Л. К., Записки, 145.
- 22 : надлежното местоназначение. — Препис от секретното донесение на А. Бутенев, Арх. Бот., 393—1950.
- 23 : като захванал от гавазина. — З. Стоянов, бележки в Арх. ДБ., архив Каравелов, п. 180.
- 24 : каква ще бъде участта им. — Препис от руско писмо на К. Геров (Фонд Славянският стол д., № 11 660, лл. 13, 14), Арх. Бот., 402—1950.
- 25 : „зели вече на своя ръка“. — З. Стоянов, Чърти, 11.
- 26 : да го „опознаели там“. — Арх. Гер., I, 738.
- 27 : две хиляди гроша годишна помощ. — Арх. Гер., I, 796—797.
- 28 : „увял цветущий мой венец!“ — Арх. Гер., I, 405.
- 29 : „ще ти пиша“. — Арх. Гер., I, 408. Срв. и писмата до Атанас Х. Геров, Арх. Гер. I, 367—368.

Глава IV

МОСКВА

- 1 : Българското настоятелство там. — Н. Барсов, Тридцатилетие деятельности Одесского болгар. настоятельства..., Одесса, 1895; Н. Начов, „Бълг. колония в Одеса“, Училищ. преглед, XXVIII (1929), 615 нт.; Н. Бобчев, „Славянофилското движение...“, Прослава на Освободителната война (1929), 192 нт.
- 2 : „още и други българи“. — Арх. Гер., II, 164.
- 3 : „в Заведениях Духовнаго ведомства“. — Фонд Слав. стол д., 11 660 л. № 15, Арх. Бот., № 403—1950, и Димитр. Кар., 45 сл.
- 4 : по нареждане на цариградското посолство. — Арх. Гер., II, 133.
- 5 : наредят съгласно с това предложение. — Документи по бълг. история, I, Архив на Н. Геров, I (1931), 26.
- 6 : „никога положителни надежди“. — Арх. Гер., II, 135.
- 7 : оброчно в родината си. — Арх. Бот., 402—1950.
- 8 : „нищо за Кост. и Лича!“ — Арх. Гер., I, 432.
- 9 : „кой както наиде, тъй ще прави“. — Арх. Гер., I, 434.
- 10 : помощта от брат си Найдено. — Арх. Гер., I, 432.

- 11 : „да станат люде“. — Арх. Гер., I, 435.
- 12 : намери работа в Москва. — Арх. Гер., II, 416.
- 13 : „дотоџ му не плашат“. — Сб. Копр., II, 39.
- 14 : „пари за харч до Петербург“. — Сб. Копр., II, 41.
- 15 : „чорбачелџк да сторим скоро“. — Сб. Копр., II, 43; срв. по-горе, гл. I, 18.
- 16 : „да теглиш после утеснение“. — Арх. Гер., I, 435.
- 17 : българи, особено Константин Миладинов. — М. Арнаудов, Братя Миладинови (1943), 69, 117. — Списџка на българските възпитаници в Московския университет, някои от които са издържани от Славянския комитет, вж. у Нил Попов, Краткий отчет... (1868), препечатан у Б. Ангелов, Годишник на Нар. библиотека в София (1924), 26.
- 18 : „вече в някое училище“. — Арх. Гер., I, 435.
- 19 : „угодна на Бога жертва“. — Ив. Аксаков, Сочинения, I (1886), 17.
- 20 : „от главата си тегла“. — Арх. Гер., I, 436.
- 21 : „та щем ся разговори брате“. — Арх. Гер., I, 739.
- 22 : „нашето славянско семейство“. — Димитр. Кар., 62.
- 23 : и други някои предмети. — Арх. Гер., I, 409.
- 24 : „но с литературата повече“. — Арх. ДБ., бележки на З. Стоянов в архив Л. Каравелов, II А п. 180.
- 25 : при брат си в Русия. — Г. Данаилов, Летопис на Бълг. книж. друж., IV (1904), 78.
- 26 : „през Стамбол да доде“. — Сб. Копр., II, 45. — Погрешно издателят сочи тук датата 1860 вм. правилната 1859.
- 27 : „ще го имам у себе си“. — Арх. Гер., I, 797.
- 28 : „прокурорат Св. синод граф Толстой“. — Арх. Гер., II, 417.
- 29 : „формули ли прави салунџт“. — Сб. Копр., II, 46.
- 30 : „да го препрата до вас“. — Арх. ДБ., архив Л. Каравелов, папка 180, № 12—35 и 13—33.
- 31 : „и тогава тежко ти“. — Арх. Бот., 1950. Срв. Ив. Клиначаров, Л. Каравелов (1925), 45.
- 32 : „много срамотни фактове“. — Арх. ДБ., архив Нешо Бончев.
- 33 : „московски си съотечественици“. — Средец, ср. 37 от 21. VII. 1884, гдето е преиздадена брошурата. Из московской жизни П. Каравелова (1881). Брошурата е датирана от Москва, 13 април 1881, но е писана и печатана в София. Срв. забележката по-долу.
- 34 : за което въздишал постоянно. — С. Бобчев, сп. Наука, II (1882), 746.
- 35 : до установения изпит. — Арх. Бот., № 445—1950.
- 36 : устав от 18 юни 1863. — Арх. Бот., № 446—1950.
- 37 : волнослушател в Историко-филологическия факултет: — Ст. Бобчев, сп. Наука, кн. I, 24.
- 38 : търгобията между България и Русия. — Димитр. Кар., I, 55, 65.
- 39 : С. Соловьев по руска история. — Димитр. Кар., 65.
- 40 : документално установената истина. — Срв. Г. Данаилов, посоч. Летопис, IV, 78—79.
- 41 : писмо от 12 април 1860 Стойчо. — Арх. ДБ., архив Л. Каравелов.
- 42 : той се бил „наместил добре“. — Сб. Копр., II, 51—53. Срв. извадките от писмото по-горе, гл. I, 25.
- 43 : да изкарат нов „чунбуш“. — Сб. Копр., II, 53—54.
- 44 : дома били живи и здрави. — Сб. Копр., II, 54—55.
- 45 : „дай Боже добри сетнини“. — Сб. Копр., II, 56.
- 46 : помощ за пътуването си. — Фонд Славян. стол., д., № 11 660, л. 17, Срв. Арх. Бот., № 459—1950.
- 47 : писмо до М. Погодин от 6 декември с. г. — Димитр. Кар., 64.
- 48 : че нямат учени хора — Нез., 31, 28. IV. 1873.
- 49 : да иска и да се унижава. — Л. К., Съч., III, 152, 167.
- 50 : „лека-полека забравих университета“. — Ст. Бобчев, Наука, II, кн. I, 21.
- 51 : „Се маям во чужда за мене страна“. — Р. Жинзифов, „На Великден“ (1865). Срв. З. Здравева, Съчинения на Р. Жинзифов (1927), 63.
- 52 : „го забоваря все повече и повече.“ — Л. К., Съч., VIII, 166.
- 53 : младите българи в Русия. — Срв. писмата у Вичо Иванов, Нешо Бончев (1939), 27 нт.
- 54 : „я не забуду его“. — П. Динсков, „Марин Дринов и Нешо Бончев“, Сп. БАН., I VI (1937), 200, 213.

- 55 „съобразно с нашата природа“. — Гьоте, разговор с Екерман, 16. XII. 1828.
- 56 „по-рядко историческа“. — И. Тургенев, Литературныя и житейския воспоминания (1868), II. Воспоминания о Белинском.
- 57 „историческите Римска империя“. — А. Герцен, Былое и думы, ч. IV, гл. XXIX.
- 58 всички периодически издания — З. П. Базирева, „Колокол“ Герцена (1949), 51.
- 59 „роптае против нашияника“. — А. Герцен, Полное собрание сочинений XVII, 295, у Базилева, ц. с., 53.
- 60 „при одном фундаменте“. — А. Герцен, Былое и думы, ч. IV, гл. XXX.
- 61 „в семейството на европейските народи“. — И. Тургенев, Литературныя и житейския воспоминания, ч. II.
- 62 критически към обществените неуредици. — А. Скабичевский, История новейшей русской литературы, 4 изд. (1900), 34 нт.
- 63 „за дължението на Русия“. — И. Аксаков, Славянский вопрос (1886), 5—6.
- 64 „един другиму рука“. — А. Герцен, Избранные философ. произведения, I (1948), 331 нт., 343 нт.
- 65 народите от славянския културен тип. — Н. Данилевский, Россия и Европа, 5 изд. (1895), 317 нт., 447, 468 нт., 505 нт., 555. Срв. и Н. Бобчев, цит. ст. в Прослава на Освободит. война, 181 нт.: съшо В. Ягич, История славянской филологии (1910), 458 нт.; Б. Йоцов, „България и славянството“, Славянски глас XXXI—XXXIII (1937—1940), кн. 1—6, 117 нт.
- 66 „некултурния славянски Изток“. — В. Ламанский, Об историческом изучении греко-слав. мира в Европе (1871), 233.
- 67 и обща източноправославна черква. — Людевик Штур, Славянство и мир будущего, в Чтения Имп. Общ. истории... 1867. Второ изд., Москва, 1909.
- 68 влиянието на Бакунин. — З. П. Базилева, „Колокол“ Герцена, 213—226.
- 69 и в православна Русия. — Каравелов, Нез., 39, 16. VI. 1873; 30, 11. V. 1874: Знаеш ли 237, 405.
- 70 Марко Вовчок и други руси или украинци. — Срв. необнародваните спомени на М. Греков, Как ние освободихме България, в Архивния институт при БАН.
- 71 на най-крайни демократични начала. — Срв. статиите на В. Польшанский, И. Удальцов и Б. Горев, Большая советская энциклопедия, т. XI (1934), 368—407.
- 72 демократичните идеи навсякъде — Н. Котляревский, Канун Освобождения (1916), 295 нт., 326 нт.
- 73 „и на политическите си убеждения“. — Н. Котляревский, ц. с., 264.
- 74 „подобрене в бита си“. — Срв. Н. Котляревский, ц. с., 365 нт.
- 75 свобода и национално самоопределение. — Срв. Б. Йоцов, цит. ст. в Славянски глас, XXXI—XXXIII, 119.
- 76 „прелести на египетските мумии“. — Л. К., Знание, I (1875), бр. 14 от 31. VII, с. 224.
- 77 „да бъдат вечно нейна тиня“. — Св. 25, 30. IV. 1870
- 78 на естествените науки и на историята. — Л. А. Плотноков, Писарев и литературно-общественное движение шестидесятих годов (1945).
- 79 „да вършат нещо по-добро“. — И. Тургенев, Предисловие с: 188 г. към събраните му романи, частно към „Отцы и дети“. Срв. и Литер. и жит. восп., ч. V от 1869 г.

Глава V

ДУХОВЕН КЛИМАТ И ЛИЧЕН ХАРАКТЕР

- 1 Н. Успенски („Очерци из народния бит“) и др. — Срв. списъка у Н. Котляревский, Канун Освобождения, 487 нт.
- 2 големите историци и естественици. — Л. К., Знаеш ли, Нез., 19, 23. II. 1874.
- 3 ограничил черковната власт. — Buckle, History of civilisation in England, гл. I, IV и V.
- 4 Менделеев, Ковалевски и др. — Срв. Л. А. Плотноков, ц. с., 77.
- 5 благосклонни към българските питомци. — За професорите в Московския университет през 50-те и 60-те години срв. В. Ягич, История славянской филологии, 300, 312, 509, 535, 558, 660 и passim. За няког от тях и за други слависти срв. Л. Милетич, „Д-р Франц Миклошич...“, Сб. нар. ум., V (1891), 404 нт.
- 6 народна песен у по-късните изследователи. — Срв. у мен. Очерки по бълг. фолклор, 89.

- 7 : Янаки Касъров, другар от детинство и търговец в Одрин. — Л. К., Знание, бр. 3 от 15 март, съобщава, че същият Касъров подарил едно годишно течение от „Знание“ на бълг. читалище в Одрин.
- 8 : почти едновременно с Любен. — Срв. портрета тук, също в Сб. Копр., II, 45.
- 9 : нито две пълни години. — Срв. снимката в Сб. Копр. II, 53 (твърде неясна) и у В. Иванов, Нешо Бончев (1934), 88, приложение (по-ясна и със списъка на имената от ръката на Бончев).
- 10 : българската колония в Москва. — Срв. тефтерчето на Н. Бончев, Арх. ДБ., със списъка, донесен сигурно още от Киев и озаглавен: „Студенти в Московския университет българе, 1866 юня 16.“ Бончев пристига в Москва на 12 април 1861 г. заедно с Марин Дринов. Освен този втори списък знае се и един трети, на руски език: „Имена молодых Болгар, учащихся в Московском университете“ (от 1861 г.), от който вземаме имената на Теохаров и Христович.
- 11 : роден в Копривщица на 25 февруари 1832 г. — Срв. Т. Панчев, Найдено Геров (1923), 16.
- 12 : добавя той самодоволно. — Арх. Гер., I, 448—449.
- 13 : „както други някои правят“. — Арх. Гер., I, 444.
- 14 : „не знаят, че нямам пари“. — Арх. Гер., I, 448, 457.
- 15 : най-даровитите ни педагози и писатели. — За връзките с руските учени и писатели срв. Арх. Гер., I, 433, 437 нт.
- 16 : руската легация в Цариград. — П. Динеков, София през XIX век (1937), 180 нт.
- 17 : „Бог да го прости!“ — Арх. Гер., I, 454.
- 18 : в предчувствие за близкия си край. — Н. Горинов, очерк в Сборник Нешо Бончев (1939), 62.
- 19 : „нации като едно братство“. — Цит. Сборник Нешо Бончев, 38.
- 20 : „умната си и блага реч“. — М. Дринов, „Нешо Бончев“, сп. Светлина, V (1898), кн. IV, 2; М. Дринов, Съчинения, III (1915), 501 нт.; П. Каравелов, „Нешо Бончев“, Пряпорец, бр. 9 от 29. I. 1909.
- 21 : „разните форми на управление“. — П. Динеков, „Марин Дринов и Нешо Бончев“, Сп. БАН, LXI (1937), 201.
- 22 : турския варварски режим. — Ст. Бобчев, „Райко Жинзифов“, Наука, II (1883), 750.
- 23 : всеки не грък е варварин. — „Писмо одного из учащихся в Москве к редактору (по прочтении 1 № газеты День)“, День № 3, 28 октября 1861. Жинзифов запитва тук защо вестникът говорел за славяни под германска и турска власт, а не споменавал нищо за духовния гнет от гърците над българите.
- 24 : „холодный прием, как чужие“. — Ив. Аксаков, Славянский вопрос (1886), 9.
- 25 : като ги обясни на руски език. . . . под ред. Греков, 44.
- 26 : „полезен на отечеството си, или не“. — П. Динеков, ц. ст., 207; Р. Жинзифов, Избрани творения, под ред. П. Динекова, изд. Хемус, 123.
- 27 : „в землеописанието, а не в народността“. — Р. Жинзифов, Избрани творения, 115.
- 28 : поетическите му упражнения „дрипели“. — Св. 24, 27. XI. 1871, срв. Св. 29, I. I. 1872 и Л. К. Знаеш ли, 19, 39.
- 29 : важни свидетелства. — Р. Жинзифов, в сборника Родное племя, 1877, 263 нт.; Срв. Избрани творения, 110 нт. и Съчинения под ред. З. Здравева, 1927.
- 30 : Васил Попович (1832—1897). — Ю. Иванов, Бълг. периодич. печат (1893). 36; Л. Касъров, Енцикл. речник II (1905), 1966.
- 31 : чувство на отговорност. — За интригите на Поповича около Книжовното дружество срв. у мен, Бълг. книж. дружество в Браила (неизд.).
- 32 : анонимните му сатири и еротическата му поезия. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 67, 502, 517; II, 223, 348, 353, 375.
- 33 : забравен още приживе. — Д. Ганчев, Спомени, 240.
- 34 : „че нали е за родината!“ — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 261, 306, 389, 402 нт., 454; II, 52, 220.
- 35 : тъжни семейни причини. — Сборниче за юбилея на проф. Марин С. Дринов (1900), 8.
- 36 : обрусявайки съвършено. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 481, 482; II, 287, 302, 472.
- 37 : „мъчно още ся привива в нас“. — Арх. Гер., II, 371—373.
- 38 : „на работа за прехрана“. — Писма от Н. Бончев до М. Дринов, Арх. ДБ.
- 39 : който по-рано го подпомагал. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 29, 58, 318, 433.
- 40 : „и ума последняго“. — Из московской жизни П. Каравелова (1881), 8—22. Всичко в брошурата е повторено и в статията „Петко Каравелов“, Средец, бр. 37, 43 и 45 от 21. VII и 11 и 18. VIII. 1884.

- 41 : „Какви сте вие българите говеда!“ — Средец, бр. 45 от 18. VIII. 1884.
- 42 : „до края на неговия живот“. — А. Амфитеатров, Страна разбора. С. Пбг. 1903; срв. К. Крачунов, Каравелов според чужденци (1918), 16.
- 43 : никаква работа в управлението. — Срв. Д. Маринов, Стефан Стамболов и новеллата ни история (1909), 58 и др.; Г. Данаилов, Летопис на Б. Книж. друж., IV, 82 нт.
- 44 : „цял живот си останал нихилист“. — Д. Ганчев, Спомени, 43, 111.
- 45 : причислен към тях. — Срв. А. Тун, История революционных движений в России, Женева, 1903, 26.
- 46 : „чисто живя и чисто умря“. — Д. Ганчев, Спомени, 112.
- 47 : „български Гамбета, възгордя си“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 483.
- 48 : но безусловно неподкупен“. — П. Паренсов, Из прошлого (1908) Срв. Т. Васильов, Живот и спомени (1938), 162.
- 49 : „хладнокръвие нито следа“. — К. Иречек, ц. с., I, 390.
- 50 : „Стагира—Копривщица“. — К. Иречек, ц. с., I, 178, 267.
- 51 : неподкупност като държавник. — К. Иречек, ц. с., I, 23, 33, 38, 47, 52, 58, 63, 114, 133, 141—142, 147—148, 157, 178—179, 183, 261, 301, 335—336; II, 439, 499, 503—504, 508, 526, 541 и др.
- 52 : „за да ни заробят“. — Д. Маринов, ц. с., 120, 140, 217, 240, 271.
- 53 : „с безкрайна амбиция“. — Срв. извадките от дневника на Стамболова у С. Радев, Строителите на съвременна България, II (1911), 312, 515; също и съобщенията на Стамболов пред кореспондента Биман. А. Х. Биман, Стамболов (1896), 87 и др.
- 54 : „Евгет, Петко ефенди!“ — „Исторически справки“, Ден, бр. 1677 и 1679 от 21 и 25 ноември 1908 г.; „Настоящите каравелисти“, Ден, бр. 1700—1701 от 14 и 15 декември с. г.; цит. думи в бр. 1679.
- 55 : „интригант и идиот“. — Бълг. глас, бр. 88 от 26 октомври 1880.
- 56 : проекта за сенат. — С. Радев, ц. с., I, 31 нт., 186 нт., 243 нт., 417, 490, 520; 789; II, 124, 152, 343, 452, 511 нт. и др.
- 57 : „ценните идеи, що имаше“. — Т. Васильов, Живот и спомени (1938), 87. — Срв. опита за рехабилитация на Петко Каравелов, в духа на същата благосклонност, у А. Страшимиров, Реформаторът. (Петко Каравелов — психологически очерк.) София, 1934.
- 58 : „отколкото приятелите му“. — Ал. Константинов, Съчинения I (1901), LIX. Срв. П. П. Славейков, Събрани съчинения, т. VI, кн. I (1939), 167.
- 59 : неговата семейна среда. — Срв. Sainte-Beuve, Nouveaux Lundis, т. III, очерк за Шатобриан от 1862 г.
- 60 : „се сърди и гълзи“. — Райчин Бояджиев и свещ. Минчо Димитров, 90-годишните старци в Копривщица, в разговор през 1951 г.
- 61 : „да ставам гръцко мекере!“ — Панка Ил. Бенева от Пловдив, по потекло от Копривщица. Разговор от 1951 г.
- 62 : дъщеря му Неделя. — Срв. Г. Данаилов, цит. Летопис, IV, 77.
- 63 : психически профили. — Срв. характеристиката на холерика у Кант, Anthropologie, II Theil, A.
- 64 : „сладникава сантименталност“. — А. Герцен, Былое и думы, ч. VII, гл. LXII; срв. и гл. LXVI.
- 65 : „жлъчката си върху Ботева“. — Срв. ръкописния труд на М. Греков, Арх. БАН „Как ние освободихме България, Исторически записки 1867—1878.
- 66 : „се преобръщат в сенки“. — Средец, орган на Др. Цанков, бр. 69 от 10. XI. 1884.
- 67 : не могъл „да вразуми“. — Арх. Гер., I, 307.
- 68 : „патриотически огън“. — Ив. Вазов, „Христо Ботев“, Денница, II (1891), кн. VI, 280; срв. Вазов, Събрани съчинения, т. XXI (1950), 220.
- 69 : „О брате Каравелов...“ — Целокупна България, бр. 5, 9. VII. 1879

Глава VI

ПЪРВИ СЪПКИ НА ПИСАТЕЛЯ

- 1 : „вкусвали от всички науки“ — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 482.
- 2 : образец на изложението си. — Срв. прегледа на етнографските и фолклорните проучвания у В. Ягич, История славянской филологии, 484—514; Ю. М. Соколов, Русский фолклор (1941), 50 нт.; у мен, Очерки по бълг. фолклор (1934), 23 нт.

- 3 : в стагите и книгите му. — Срв. Д. Шелудько, „Любен Каравелов и Украйна“, Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов (1920), 158 нт.; Т. Атанасов, „Л. Каравелов като фолклорист“, същият сборник, 182 нт.
- 4 : възраженията си „Обяснение“ — Л. Каравелов, „Обяснение“, Арх. ДБ., архив Л. Каравелов; срв. текста у Ив. Г. Клиничаров, Любен Каравелов (1925), 52.
- 5 : „сжъли възпоминания“ — З. П. Базилева, „Колокол“ Герцена, 244.
- 6 : за ускоряване Българското възраждане. — В. Ягич, История слав. филология, 451.
- 7 : Сборникът на братя Миладинови. — М. Арnaudов, Братя Миладинови (1943), 153 нт.
- 8 : Хомяков с видението си за далечното бъдеще... — Срв. Вл. А. Францев, „А. С. Хомяков, поет-славянофил“, Бълг. преглед, урежда проф. Ст. Романски, II (1933) кн. I, 17 нт.
- 9 : изповядват китайска вяра... — Св. 7, 13. II. 1871.
- 10 : поетическата и културната старина. — М. Арnaudов, Априлов (1935), 372 нт.
- 11 : „ще му направят историците“. — Св. 2. 12. XII. 1869.
- 12 : навярно по сведения от Каравелов. — Библиографска бележка за тази статия в Арх. ДБ., архив Каравелов.
- 13 : от самия него преди арестуването му. — Срв. И. Г. Прыжов, Очерки, статьи, письма, Москва, 1934, с уводна статия от М. С. Альтман: „И. Прыжов и его литературное наследство“. Също: Л. Н. Пушкирев, „Рукописный фонд И. Г. Прыжова...“ Советская этнография 1950, кн. I, 183—187.
- 14 : връзки с Каравелов до 1869 г. — За Сергей Нечаев срв. Г. Бакалов, Руските приятели на Христо Ботев (1937), 6 нт.; Е. Волков, Христо Ботев (1929), 164 нт.
- 15 : в книга III из Паметници. — Д. Шелудько, в Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов (1920), 162; Т. Атанасов, „Л. Каравелов като фолклорист“, същият сборник, 189.
- 16 : „жертви следуюшим образом...“ — Л. К., Паметници, 211.
- 17 : Тракийско и Западна България. — Срв. напр. Паметници, 149, 158, 160 нт., 170, 191, 211, 219, 238, 248 и др.
- 18 : „мустаци на Перуна“. — Л. К., Знание, 143, 240; Св. 51..., 71. Срв. Т. Атанасов, Сборник..., Шишманов, 188; М. А., Очерки по бълг. фолклор, 108.
- 19 : „полза на общеславянската наука“. — А. Котляревский, Сочинения, I (1889), 543.
- 20 : „Съобщено Л. Каравеловым“. — А. Котляревский, Сочинения, III, 193, 209, 229, 236.
- 21 : четиридесет години по-късно, в 1905 г. — Болгарския народни песни, събрани Л. Каравеловым. Изданный под наблюдением П. А. Лаврова. Москва, 1905. Издание ИМП. Общества истории и древностях российских при Московском университете.
- 22 : и своите български песни. — Срв. за Бодяшка у В. Ягич, ц. с., 312, 464 нт.
- 23 : „Работя аз ден и нощ“. — Срв. писмото у М. Димитров, в листа „Любен Каравелов“, изд. Министерството на информацията и изкуствата, 1947, стр. 7.
- 24 : преценил правилно стойността му. — Срв. Ив. Д. Шишманов, „Значението и задачите на бълг. етнография“, Сб. нар. ум., I, 3 нт.; А. П. Стойлов, Показалец на печатаните през XIX в. бълг. нар. песни, I, (1916), 44 нт.
- 25 : „старите национални ръкописи“. — Л. К., Знание, бр. 15 от 15. III. 1875.
- 26 : пращани исторически спомени. — М. Арnaudов, Очерки..., 108.
- 27 : да ги издаде в отделна книга. — Л. К., Знание, I, 64, 128, 244, 288.
- 28 : а не само в списанието си. — Л. К., Знание, I, 112, 224.
- 29 : Драган Цанков, Ботьо Петков и т. н. — Ив. Д. Шишманов, „Студии...“, Сб. нар. ум., VI (1916), 134 нт.; В. Пундев, Добри Чинтулов (1922), 14.
- 30 : „Аз писец Либен Стойков...“ — Арх. ДБ.
- 31 : тези сатирични стихове. — Арх. ДБ.
- 32 : „отколкото ако свършиш университета“. — Сб. Копр., II, 46.
- 33 : „необходимо да напусне Русия“. — С. Бобчев, Сб. Копр., II, 22.
- 34 : по повод на т. нар. черковен въпрос. — За въпроса в тази му фаза срв. у мен, Иларион Макариополски и бълг. черковен въпрос (1925), 169 нт.
- 35 : „отцепването от вселенското единство?“ — Срв. у мен, ц. кн., 189.
- 36 : Подписвайки се с инициала К. — М. Димитров, Л. К. Публ. 28.
- 37 : Московские ведомости от средата на юли. — Срв. М. Димитров, „Апостоли за обединение на славянските народи“, лист „Любен Каравелов“, изд. М-вото на информацията..., 1947.
- 38 : Велешанин, Велесов, Ж. и пр. — М. Димитров, Л. К. Публ. бл. 15.

- 39 : страданията на братята си. — Срв. за Раковски у мен, „Раковски и Горски път-
ник“, Сб. БАН, IX (1917), 61 нт., 100 нт.
- 40 : „Марсова тръба наблизу ехти край Дунав...“ — Срв. и „Марсова нека заихти
тръба...“ в Горски пътник (1857), 157.
- 41 : прокарват една и съща революционна идея. — Срв. за Ботев у мен, цит. ст.,
Сб. БАН, IX, 64.
- 42 : „делото на обществената организация“. — А. Котляревский. Сочинения, I, 291.
- 43 : и с грубата тенденциозност. — Срв. А. Скабичевский, История новейшей русской
литературы (4 изд. 1900), 208.
- 44 : „бориме със съвременното зло“. — Нез., 28, 31. III. 1873.
- 45 : „много европейски езици“. — Св. 2, 11. I. 1871.
- 46 : „спомен оставя по някъде си“. М. Вовчок, „Кармелюк“, Св. 12, 23. X. 1872.
и сл.
- 47 : в милата си Украйна. — М. Вовчок, „Робиня“, Св. 2, 8. VII. 1872.
- 48 : Гурч убива невинната си жена. — М. Вовчок, „Данило Гурч“, Знание, бр. 5 от
15 март 1875.
- 49 : „унищожена от император Александър II“. — М. Вовчок, „Горпина“, Знание, бр.
10 от 31 май 1875.
- 50 : всеки смисъл за злочестата майка. — М. Вовчок, „Два сина“, Св. 2, 11. I. 1871.
- 51 : да намери собствената си оригиналност. — Срв. по въпроса Д. Шелудко, в
сп. Език и култура, I (1946), 33.
- 52 : „същността на писаното“. — Срв. целия отзыв и предположението за Пипин у
Б. Пенев, Любен Каравелов (1936), 95.
- 53 : „Сцена из домашния живот на нашите чорбаджии“. — Гайда, II (1864), бр. 1,
2 и 3 от 21 юни, 4 и 11 юли.
- 54 : „Малакова“ от Славейков. — Гайда, I (1864), бр. 22 и 23 от I и 8 юни.
- 55 : сбирка на Жинзифов от 1863. — Българска пчела (Браила), бр. 3—6 от 16, 23
и 30 юни и 10 юли 1864.
- 56 : Геров и неговите съмишленици. — По въпроса за историята на новобългарския
книжовен език срв. у мен, Раковски (1922), 230 нт.; Априлов (1935), 338 нт.
- 57 : „дела, които имат вечна цена“. — За Раковски срв. у мен, Очерки по бълг.
фолклор, 129; за Н. Бончев — критиката му на Чолаковия сборник в Пер. сп.,
V—VII (1872); и за Караджич — Ст. Каракостов, Вук Караджич и българската
нар. песен (1943), 52—54.
- 58 : читателите на Голос. — Статията в № 319 на този вестник от 17. XI. 1965, как-
то и други статии там, — по факсимилета на М. Димитров.
- 59 : фана-ер, нечисто място. — Срв. у мен, Неофит Х. Бозвели (1930), 100.
- 60 : добавя отчетът накрай. — Арх. Герг., II, 246.
- 61 : „офицерите от императорската пвардия“. — М. Paleologue, Alexandre I (1937),
262, 277.
- 62 : „тяхното патриотическо чувство“. — Избранные социально-политические и фило-
софские произведения декабристов, I (1951), 18.
- 63 : „развязку без топора“. — З. П. Базилева, „Колокол“ Герцена, 130 нт.; А. Тун,
История революц. движений, 12 нт.
- 64 : „в рудниците, в Сибир“. — Херцен, в книгата си от 1851 г. за ръста на револю-
ционните идеи в Русия, дв. ц. с., III, 259.
- 65 : за дейността си като журналист. — Срв. Г. Бакалов, Руските приятели на Хр.
Ботев 10—11, 25, с позоваване на Г. Прыжов, Очерки (1934).
- 66 : „нечаевия кръжец, Успенски“. — В. Христу, Замфир Арборе за бълг. революцио-
нери (1947), 43, 78.
- 67 : емигрант Кельсиев. — А. Пыпин, у А. Котляревский, Сочинения, IV, стр. XXVIII.
- 68 : „наших ученых исследований“. — Срв. писмото от 21. X. 1873 г. в Арх. Бот.
№ 82 — 1949.
- 69 : границата от Русия за чужбина. — Вж. документа в ЦГИА, Ш. О., III экст. д.
№ 115, ч. 3, 1869 г., л. 212; факсимиле в Арх. Бот. № 436—1950.
- 70 : „Любен Каравелов, лета от роду 32“. — Вж. документа в ЦГИА...; факсимиле
в Арх. Бот. № 442—1950.
- 71 : „да издирва Херценови привърженици“. — Л. К., Из мъртвия дом (1938), 9.
- 72 : илюзията за мирен преврат. — Н. С. Державин, А. И. Герцен (1947), 88.
- 73 : да се забави нейното осъществяване. — М. Димитров, в сб. България 1000 годи-
на, 761, и Хр. Ботев (1948), 91. Срв. Петър Из. Берковски, Из възпоминанията
ми (1894), 33.

- 74 : белият цар Александър II. — Л. К. Публ., 148
 75 : ще поддържа Дунавски лебед. — Л. К. Публ., 622.

Глава VII

БЕЛГРАД И НОВИ САД

- 1 : с еднаква любов българската и сръбската просвета. — Б. Пенев, История на новата бълг. лит., I, 332. сл.; П. Динеков, Първи възрожденци (1944), 44 сл.; М. Арnaudов, Пансий Хилендарски (1962), 38.
- 2 : в защита на православие — И. Иванов, Старобълг. разкази (1935), 82. П. Динеков, ц. с., 49 нт.; М. Арnaudов, ц. с. 40.
- 3 : „и стане епископ в Шабаци“. — Срв. писмото на М. Герман и отговора на Н. Рилски, у Г. Баласчев, Известия на историч. друж., кн. I (1905), 31 сл.; Сб. нар. ум., VIII, 427.
- 4 : видни праждани и други спомоществатели. — Г. Баласчев, Известия..., I, 21 нт., у мен. Неофит Х. Бозвели (1930), 273.
- 5 : съдбата на заточения Бозвели. — Б. Пенев, История..., III, 567 нт.; у мен. Неофит Х. Бозвели, 284 нт., 695 сл., и Непознатият Бозвели (1942), 417.
- 6 : територията на княжеството си. — Д. Маринов, „Политически движения и въстания в Западна България“, Сб. нар. ум., II, 61 сл.
- 7 : в тази насока — Ј. Скерлић, Историја нове српске књижевности (1914), 83 нт.; „Доситеј Обрадович у нас“, Сп. БАН, кн. III (1912).
- 8 : Западна България към сръбското княжество. — Б. Пенев, История..., III, 156.
- 9 : научни сили в страната. — Ј. Скерлић, ц. с., 119 нт.
- 10 : някои от първи ред. — Ј. Скерлић, ц. с. 221.
- 11 : трябвало да бъде Сърбия. — П. Пироћанац, кнез Михаило и заједничка радња балканских народа (1895), 19—22. Срв. Цв. Стоянов, Федеративната идея в българо-срб. отношения през XIX век (1919), 41; П. Милуков, „Србско-българските отношения по Македонски въпрос“, Бълг. преглед, V (1899), кн. IX—X, 54.
- 12 : „за еманципация от турско влияние“. — Ст. Станојевић, Историја српског народа (1908), 359.
- 13 : „би му ги отнед, когато пожелае“. — М. Пироћанац, ц. с., 11.
- 14 : в Търново българската независимост. — Г. С. Раковски, Съчинения (1922), 669, 673. Тук планът за освобождение на България от 1861 г. и позивът за въстание от 1862 г. Срв. текста в Архив Г. С. Раковски, I (1952).
- 15 : „никакво предварително условие“. — Г. С. Раковски, Съчинения, 674 нт.
- 16 : „Тук спадаат и сички славянски народи“. — Ч. Попов, Чърти из живота на Г. С. Раковски (1893), 101—103.
- 17 : българската воля за независимост. — Срв. за легията на Раковски и за дейността му през 1863—1864 г. у нас, Г. С. Раковски (1922), 68 нт.
- 18 : „Дунавската конфедерация“ с участието на Унгария. — К. Н. Милутиновић, в сборника Књига о Балкану, II (1937), 192.
- 19 : своя верска управа — За румъно-бълг. коалиция и мемоара на Тайния революц. комитет срв. П. Кисимов, Историч. работи, III (1901), 45 нт, 47 нт.; Документи по бълг. история, изд. БАН., ч. I, Архив на Н. Геров (1931), 436 сл.
- 20 : автономия на двете народности. — Срв. протокола от 5 април 1867 г. у Ив. Ев. Гешов, „Евлоги Георгиев“, Пер. сп., LXI (1901), 8; Документи по бълг. ист., ч. I, 434; П. Милуков, Бълг. преглед, V (1899), кн. IX—X, 61; Д. Мишев, България в миналото (1916), 396; М. Димитров, „Комитет на Старите“, България 1000 години (1930), 761 сл.
- 21 : четите на Панайот Хитов и Филип Тотю. — Документи по бълг. ист., ч. I, 434.
- 22 : „под властта на княз Михаил“. — М. Димитров, ц. ст., 761.
- 23 : „присъединени към Румъния“. — E. Engelhardt, „La Confédération Balcanique“, Revue d'Histoire diplomatique, 1892, VI, I, 36—39. Срв. Цв. Стоянов, Федер. идея 64, 75; Д. Шелудько, в Ист. Пр. IV (1948), кн. 4—5, 480.
- 24 : първата половина на февруари 1867. — Срв. Ил. Конев, „Л. Каравелов в Сърбия“, Известия на Института за бълг. литер., кн. III (1955), 123.
- 25 : „и робските им души“. — Т. Марковић, „Лъuben Каравелов у српској књижевности“, Српски књижевна гласник 1910, кн. XXIV, бр. 5 358.

- 26 : „и с големи способности“. — К. Величков, Повести, разкази, спомени I (1911), 259.
- 27 : „в сръбската книжнина цял преврат“. — П. Ив. Берковски, Из възпоминанията ми (1894), 33.
- 28 : в Сърбия и Войеодина нараства силно. — Ј. Скерлић, ц. с. 353 нт., същият, Омладина и нѐна книжевност (1906), отгдето е взет преводният очерк „Към сръбско-бълг. литературни влияния“, Мисъл, XVI, 643 нт.
- 29 : държава на федеративни основи. — Ј. Скерлић Светозар Марковић, Негов живот, рад и идее (1910), 21, 55, 68, 138, 152, 198 и др.
- 30 : нефанатично отношение към противници. — Ј. Скерлић „Св. Марковић“, 80 нт. 116 нт.
- 31 : независимост спрямо всеки завоевател. — Х. Батовски, „Један полски претеча Балканске уније. Княз Адам Чарториски“, Књига о Балкану, II (1937), 174 нт.
- 32 : „управление федеративного союза“. — П. Н. Борисов, „Из показаний“, Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, III (1951), 63, срв. I 35 нт.; И. И. Горбачевский, Из „Записок“, ц. с., Избранные . . . III, 19.
- 33 : 80 хиляди войници. — Д. Мишев, България в миналото, 404. при всеобщо изборително право и т. н. — П. Стебницки и А. Шульгин, Украина, София, 1919, 18.
- 34 : бъдеше на славянските народи. — А. Герцен, Колокол, бр. 61 от 15. I. 1860; Срв. Д. Шелудько, „Касабов, Маџини и Левски“. Ист. пр., IV, кн. 4—5, 483.
- 35 : „в тогавашния руски заговор“. — А. Герцен, Избранные философ. произведения, II (1948), 140.
- 36 : „върху началата на свободата“. — А. Герцен, Избр. философ. произв., II, 141—143.
- 37 : „разделно „Земско Дело“. — А. Герцен, Сочинения. Genève, т. V (1878), 320 нт.
- 38 : „и никой никому не принадлежи“. — А. Герцен, Колокол, бр. 34 от 1859 г.; срв. у Д. Шелудько, ц. ст., 482.
- 39 : „своята дунавска федерализация“. — А. Герцен За пять лет II (1860); срв. Д. Шелудько, сборник Хр. Ботев, изд. БАН, 1949, 159.
- 40 : „края на самодържавието“. — З. П. Базилева, Колокол Герцена, 212 нт., 220.
- 41 : „изобщо за славянските народи“. — А. Герцен, Былое и думы, ч. VII, гл. LXVII.
- 42 : „демократична конфедерационна република“. — Н. Е. Kaminski, Michel Bakounin (1938), 90, 166, 193.
- 43 : със столица Цариград. — Kaminski, ц. с., 94—100.
- 44 : далматинци, словенци и българи. Хр. Гандев, Васил Левски (1946), 32—38. А. Герцен, Былое и думы, ч. V, гл. XXVII.
- 45 : една Дунавска конфедерация. — Срв. у мен, Г. С. Раковски (1922), 73.
- 46 : и останалите славянски народи. — Ив. Аксаков, Сочинения, II (1886), 78, 85 нт.
- 47 : към основните му възрения . . . — Ив. Аксаков, ц. с., II, 112 нт.
- 48 : здание на цялото славянство . . . Ив. Аксаков, ц. с. (1886), 45 нт., 153, 178.
- 49 : „календарите, учебниците и т. н.“ — В. Ламанский, „Из записок о славянских землях“, Отечественные записки 1864, т. CLII, 656 нт., 668 нт., 674.
- 50 : „днешният литературен сръбско-хърватски език“, Людевит Штур, Славянство и мир будущего, 2 изд., Москва, 1909, 118 нт. В. Ламанский, ц. ст., 684—686.
- 51 : „Русия може и трябва да помогне“. — В. Ламанский, ц. ст., 676 нт., 681 нт., 691.
- 52 : „за запазване на живота им“. — Л. Штур, ц. с., 118, 141, 144.
- 53 : мисли непредубедено Чернишевски. — М. Димитров, Бот. Съч., I, 98—100.
- 54 : свой областен събор. — К. Н. Милутиновић, „Три проекта Балканске конфедерације“, Књига о Балкану, II, 180 нт.
- 55 : „свободни народни държави“ — К. Н. Милутиновић, ц. ст., 184—185.
- 56 : завоевателни стремежи на Изток. — К. Н. Милутиновић, ц. ст., 185—186.
- 57 : Новопазарски санджак („Стара Сърбия“). — М. А. „Д. Маринов и бълг. народоука“, Годишник на университета . . . , Ист.-фил. фак., XXXVIII (1942), 38. Срв. Ат. Илиев, Спомени, изд. БАН, 1926, 117; А. Тошев, България и нейните съседи (1943), 56.
- 58 : „съзнанието на следващите поколения“. — П. Милюков, Бълг. преглед, V, кн. IX—X, 70.
- 59 : баща на федеративна идея. — Д. Шелудько, Ист. пр., IV, кн. 4—5, 480.
- 60 : към „нов кръгзор“? — Д. Страшимиров, История на Април. въстание, I, 73.
- 61 : „съединени чрез конфедерация“. — П. Кисимов, Историч. работи, III, 98; И. Касабов, Монте спомени (1905), 61.

- 62 : „естественния славянски характер“. — Дунавска зора, бр. 19 от 11. III. 1868. Срв. М. Димитров, Съч. Бот., I, 101.
- 63 : „отзоваха в полза на федерацията“. Голос, бр. 141 и 155 от 1867 г. Срв. М. Димитров, в лисга „Любен Каравелов“, изд. М-вото на информацията, 1947.
- 64 : някои ги приписват нему. — Срв. М. Димитров, Съч. Бот., I, 96; Ист. пр., IV, кн. I, 106, 117.
- 65 : „Пуст правое дело восторжествует“. — М. Димитров, „Писмо на Л. Каравелов“. Изкуство и критика, V (1939), кн. III, 152—154. Писмото се пази в архива на университет. библиотека, Загреб.
- 66 : ту във Виена, ту в Петербург. — В. Н. Кораблеа, „Людовит Гай“, Труды Инст. славяноведения Акад. наук СССР, II (1934), 251, 255 нт.
- 67 : „разхождат свободно по улиците“. — В. Н. Кораблеа, „Письма Любен Каравелова к акад. В. И. Ламанскому“, „Труды Инст. славяноведения...“, II, 115. Тук и другите писма до Ламански, фотоснимка от името се намира в Арх. Бот., № 470—1950 сл.
- 68 : „истинско съкровище“. — Л. К., Публ., 577—579.
- 69 : дори с кръвта си. — Л. К., Публ., 175.
- 70 : войски за усмиряване. — Л. К., 196, 198, 202, 212.
- 71 : в полза на славянските народи. — Л. К., Публ., 221.
- 72 : и кажете: „Свобода или смърт!“ — Л. К., Публ., 245.
- 73 : „да загинем напразно“. — Л. К., Публ., 258.
- 74 : изпращани в България. — Л. К., Публ., 261, 267.
- 75 : „помага на самия себе си“ — Голос, № 198. Срв. М. Димитров. Годишник на Бълг. библиограф. институт, I (1948), 31.
- 76 : „да се раззелене шумата“. — Голос, № 38, Срв. Димитров, Годишник..., 34.
- 77 : „наш политически Месия“. — П. Ив. Беркозски, Из възпоминанията ми, 33 нт.
- 78 : „административно и законодателно управление“, — Д. Маринов, ц. ст., 38.
- 79 : наздравица за южнославянската федерация. — Моск. ведомости, 1867, № 119, срв. Л. К., Публ., 646.
- 80 : положението в България. — Ф. С (имидов), „Ангел Кънчев“, сп. Поборник-опълченец (1898), кн. X, 16.
- 81 : новия революционен комитет. — Ст. Чакъров (Михаил Греков), „Материали за новата бълг. история“, Светлина, IX (1869), кн. IV—V и IX—X; неизд. мемоари на същия, Как ние освобождавахме България, БАН.; М. Димитров, България 1000 години, 769 нт.
- 82 : намеса на последния в това дело. Срв. И. Конев, ц. ст., 128; Ф. Симидов, Поборник-опълченец, кн. 7—8—9 (1898), 22 нт.
- 83 : не отговаря на истината. — Ив. Стойчев, „Бил ли е Любен Каравелов legioner?“, Бълг. военна мисъл, X (1943), кн. VII, 29; срв. Ив. Унджиев, Васил Левски, 810.
- 84 : с него едва в Букурещ. — Ст. Чакъров, Как ние освобождавахме..., стр. 341.
- 85 : „напразно че са едноплеменници“. — Арх. Гер., I, 284.
- 86 : „само от Търново до Варна“. — П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, изд. Бурмов (1940), 97.
- 87 : против изневяра отвън. — В. Левски, Писма, статии, песни, изд. Ст. Каракостов (1941), 28—29, 32.
- 88 : „пак когато дотрябва“. — Св. 8, 24. XII 1869.
- 89 : „гадан, наштаван и худ“. — Скерлиф, Св. Марковић, 201.
- 90 : към народа и свободата му. — Срв. фейлетоните на Каравелов, Л. К., Знаеш ли, 101, 127, 185, 288 и др.
- 91 : „старо, преживяло и гнило“. — Л. К., Съч., V, 61—63.
- 92 : „с нея една велика Сърбия“. — Ив. Цанков, Спомени от миналото (1917), 26.
- 93 : верен другар и в най-трудни изпитания. — Г. Константинов, Л. Каравелов (1936), 60—61; К. Величков, Летописи. V (1904), 29 нт.; Повести, разкази, спомени (1911), 254 нт.; Димитр. Кар., 149.
- 94 : гони такъв човек. — Димитр. Кар., 136.
- 95 : А. Наришкин, общ негов и Каравелов приятел. — Препис от писмото до Ал. Котляревский в Арх. Бот., № 467 — 1849. Отзивът на Наришкин, у К. А. Пушкиревич, в Труды Инст. славяноведения II (1934), 204.
- 96 : „буду продължать начатое“. — Писмото с дата „Белград 1967 г. Октябър 11-го“ носи подпис: „Ваш Л. Каравелов“. Фотокопие в Арх. Бот., № 468 — 1949, Л. К., Публ., 582.
- 97 : пратен в арестантските роти, Л. К., Публ., 360.
- 98 : от новосадските професори. — Нез., 19, 23. II. 74.

- 99 : предпочитат да се разотидат. — Л. К., Публ., 367.
- 100 : неговите заслуги и го уважават. — Л. К., Публ., 379.
- 101 : страната в опасен раздор. — Л. К., Публ., 382. — Относно подпомагането на доброволците в Сърбия. — Срв. биографския очерк на А. Пыпин, у А. Котляревский, Сочинения, IV, стр. VII нт. и XXVIII, както и Пыпин, Энциклопедия Брокгауз. Ефрон XVI (1895), 441; Димитр. Кар., 86. За болните страни на живота в княжеството. — М. Димитров, Ист. пр., IV (1947—1948), кн. I. 107. Срв. и Т. Марковић, „Љубен Каравелов у српској књижевности“, Српски књижевни гласник (1910), кн. XXIV, 359.
- 102 : в Будапешенския следствен затвор — Ј. Скерлић, Св. Марковић, 35; Волк. Бог. 123.
- 103 : Вл. Иванович, Св. Милетић и други. — В. Кораблев, ц. ст., Труды Инст. слав., II, 119.
- 104 : „всеки справедлив съд“, пише Наришкин. — К. Пушкаревич, ц. ст., Труды Инст. слов., II, 204.
- 105 : пускането им на свобода веднага. — Срв. П. Миятев, „Документи за Л. Каравелов...“, Вечерни новини, VI (1957), бр. 1784 от 9. V с. г.; и „Л. Каравелов пред Пешенският съд“, Изследвания в чест на Марин С. Дринов (1960), 498.
- 106 : „в уставните маджарски тъмници“ — Народност, стр. 11, 2. II. 1869; сп. Мисъл, XIV (1904), кн. II, 119.
- 107 : „смърт на Австрия и на Турция“. — Св. 52, 10. XII. 1870.
- 108 : „свободата на югославянството“. — Срв. П. Пенев, в Сборник в чест на В. Н. Златарски (1925), 257 нт.
- 109 : клеветата и подозрението. — Народност, бр. 11, 2. II. 1869. Срв. Мисъл, XIV, 119.

Глава VIII

ПОЛИТИЧЕСКА ПЛАТФОРМА И ЛИТЕРАТУРНА ПРОПАГАНДА

- 1 : „с досегашната си дейност“. — Мятица, лист за књижевност и забаву“, год. IV (1869). „Књижевне белешке“, бр. 36 от 31. XII. 69; Б. Пенев, Л. Каравелов, 121.
- 2 : „Ща нам је нужно?“. — Застава, IV (1869), бр. 31 и 33 от 12 и 14 март.
- 3 : „Мои братя“ („Браћа моја“). — Срв. текста в Народност, бр. 16. 9. III. 1869 (препечатан в Мисъл XIV, кн. II, 120) и в Застава, бр. 35 от 21. III. 1869.
- 4 : деспотизъм, а не свобода. — Застава, бр. 41 от 4. IV. 1869.
- 5 : „което говори брат Р.“ — Застава, бр. 45 от 13. IV. 1869.
- 6 : „изрядна книжност и теоретичност“. — Е. Волков, СбНУ, XV (1921), 90.
- 7 : „шастлива наивност, младост и книга“. — П. П. Славейков, Събрани съчинения VI, кн. I, 2 изд. (1939), 16.
- 8 : няколко критически отзива. — Срв. списъка им у И. Конев, ц. ст. в Изв. инст. бълг. лит., III (1955), 157.
- 9 : „време е вече да престанем...“. — Срв. за тази критика у Т. Марковић, Српск. књиж. гласник, 1910, кн. XXIV, свезка VIII, 678 нт. Вазов в некролог от 1879 г. — Българин, бр. 120, 4. I. 1879; Ив. Вазов, Събрани съчинения XX, 127.
- 10 : „Критика с књигами“. — Мятица, III (1868), бр. 12—17 от 10. V—20. VI. Српски књиж. гласник 1910, кн. XXIV, свезка VIII, 678 нт.
- 11 : познавач на истинска поезия... — Св. Вуловић, Бранко Радичевић (1889); срв. Глас, XIV, 190.
- 12 : „и нашата литература“. — Т. Марковић, ц. ст., 680.
- 13 : „Южнославянская биография за 1867 год...“. — ЖМНПР., 1868, част CXXXVIII, 883—904.
- 14 : под българско или гръцко владичество. — По-обстоен отзив за Василевича е даден от Каравелов в Сърбија 1867, бр. 51 и 52, 1868, бр. I—II.
- 15 : Катковската „общеславянска литература“, — Нез. 44, 21. VII. 1873.
- 16 : без да бъде завършена. — Неиздадените страници от II част на повестта изнесе И. Конев, Известия на Института за бълг. литер., I (1953), 162 нт. и III (1955), 209 нт.
- 17 : някакво „блажено безумие“. — Н. Добролюбов, „Губернские очерки“, Современник, 1857.

- 18 : „А от жената зависи всичко.“ — Св. I, 7. XI. 1869.
- 19 : „ментори на целия сръбски народ“. — Т. Марковић, ц. ст., 684; Д. Маринов у Л. К., Съч., VIII, 283.
- 20 : силно повлиян Каравелов. — За някои заемки от Херцен, срв. Д. Шелудько, Ист. пр. IV, кн. 4—5, 483.
- 21 : робско подражание и заемане. — Д. Шелудько, „Любен Каравелов и Что делатъ? от Чернишевски“, Език и култура. I (1946), кн. III—IV, 33 нт.
- 22 : „които движат сръбското общество“. — Матица, IV (1869), кн. 36, 882; срв. Б. Пенев, Л. Каравелов, 135.
- 23 : „езика и стила му за образец“, — Д. Маринов, у. Л. К., Съч., VIII, 254.
- 24 : книжка 36 от 31 декември 1869 г. — Матица, IV (1869), 885.
- 25 : писани още в Нови Сад. — Срв. И. Кочез, „Втората част на „Je ли крива судбина?“ Известия на Института за бълг. лит. (БАН), кн. I (1952), 161 нт.; „Je ли крива судбина? — непубликувани страници...“, същите Известия, кн. III (1955), 209 нт.
- 26 : още в 1867 или 1868 г. Млада Србадија, бр. 1 и 2 от април и май 1870 (Београд); преведен веднаж от Ив. Хаджов, сп. Обществена мисъл, IX (1928), кн. III и IV, 134, 206; и втори път от Ст. Божков, Л. К., Съчинения, под ред. на А. Бурмов и Ст. Божков, V (1942), 217 нт.
- 27 : „и на новите граждани“. — Л. К., Съчинения, под ред. А. Бурмов и Ст. Божков, V, 221—222.
- 28 : в разказа „Сока“. — Превод от Ст. Божков, в цит. Съчинения, IV, 191.
- 29 : Из мртзог дома. — Първо издание в Млада Србадија, бр. 18—24, 30, V, 1—20. XI. 1871; бълг. превод от Б. Йочов: Л. К., Из мъртвия дом (1938), с увод и коментар. Срв. очерка на Б. Пенев, в Сборник... Златарски (1925), 260 нт.
- 30 : признаване на невинността му. — К. Величков, „Спомени за Л. Каравелов“ (1904), Повести и пр. (1911), 257.

Глава IX

БУКУРЕЩ

- 1 : търсела редактор за него. — Арх. Гер, I, 295.
- 2 : „продължавам идеята си“ — М. Греков, Как ние освобождавахме България (архив БАН), 351.
- 3 : преводи на разказите си. — През 1871—1873 г. на сръбски излизат редица разкази и повести от Каравелов, печатани в хумористичния лист Врголан, сп. Млада Србадија и Вила и в Исток, особено „Българи от старо време“, „Неда“, „Халжи Ничо“, „Турски паша“, „Мъченик“ и „Танчо Галина“ (последната в Будущност и Народни гласник) Срв. И. Конев, Изв. на Института за бълг. лит., III, 144.
- 4 : по-неудържимо порумънчвано. — Срв. по въпроса Л. Милетич, „Българи и румъни в техните културно-исторически отношения“, сборник Добруджа, изд. Съюзът на бълг. учени, писатели и художници (1918), 69 сл.
- 5 : българското етническо господство тук. — Ат. Илиев, „Ромънска топонимия от славянобълг. произход“ (Сб. БАН, XVII) (1925), 1—91.
- 6 : на влашки език и с влашки букви. — Библиотека д-р Ив. Селимински, XI (1930), 114.
- 7 : домашния и селския бит. — П. Кисимов, „Български старини в Румъния“, Отечество, бр. 31 от 27. II. 1870.
- 8 : „тая цифра не е преувеличена“. — Л. К., Знание, I, 94—95.
- 9 : „по политически причини“. — Нез., 28, 27. IV. 74.
- 10 : Васил Павлович от Тетово и др. — Н. Милев, „Факторите на Бълг. възраждане“, Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов (1920), 144.
- 11 : П. Берон и Ив. Селимински. — Библиотека д-р Ив. Селимински, II, 30—33.
- 12 : прости книги да изпишат“. — В. Д. Стоянов, „История, материали...“, Пер. сп., III (1882), 146 сл.
- 13 : Айтос, Одрин и т. н. — Венелин, Заради възрождение..., прев. М. Кифалов, Букурещ, 1842.
- 14 : Братска любов от 1866 г. — Дунавска зора, бр. 21 от 5. IV. 1869 г.
- 15 : „за триумфа на православието“. — М. Арnaudов, Селимински (1938), 315.
- 16 : писмата на Селимински. — Библиотека д-р Ив. Селимински, III, 54 сл.; М. Арnaudов, Селимински, 343 сл.

- 17 : и на грубия егоизъм. — Б. Пенев, Г. С. Раковски (1917), 52, 101; Архив Г. С. Раковски, изд. БАН.
- 18 : възможна турска окупация. — Б. Петров, Биография на Г. С. Раковски, 180 нт. Б. Пенев, цит. кн., 114 нт.; М. Арнаудов, Раковски, 81 сл.
- 19 : „съединени чрез конфедерация“. — Ив. Касабов, Моите спомени (1905), 61.
- 20 : „нашата политическа еманципация“. — З. Стоянов, Telegraphul, 28. VIII. 1886; срв. А. Емануилов, Захарий Стоянов (1943), 403; Василе Христу, Замфир Арборе... (1947), 32.
- 21 : български дейци в Букурещ. — Волк. Бот., 72 сл.; М. Димитров, цит. ст. в България 1000 години, 708.
- 22 : „отгде да го вземем“. — Арх. Гер., I, 268 нт.
- 23 : Бъдъщност и Бранител от 1864 г. — Срв. Б. Пенев, ц. с., 101; Б. Петров, ц. с., 168; М. А., ц. с. 78.
- 24 : Николай Тошков и Васил Рашеев. — П. Кисимов, Историч. работи, II, 51.
- 25 : комуто и пише в Нови Сад. — Арх. Гер., I, 278, 290, 293.
- 26 : да продължи съществуването си. — Ив. Касабов, Моите спомени, 130—131.
- 27 : в лицето на Тодор Бурмов. — Арх. Гер., I, 293—294.
- 28 : „учени да се прокопцат“. — Арх. Гер., I, 297—298; срв. и I, 769.
- 29 : „за да му дават кокал“. — Арх. Гер., I, 302—303.
- 30 : обиди от чужд шовинизъм. — Ив. Касабов, ц. с., 42.
- 31 : в името на „народната идея“. — Срв. по въпроса М. Димитров, Незнестни произведения, 6 нт.; Бот. Съч., I, 106 нт.
- 32 : „следваме предприятието“. — Арх. Възр., I, 437.
- 33 : Народност от 16 дек. 1867 г. — Статията тук, в бр. 10, е във форма на дописка, която излага при какви обстоятелства е бил изработен мемоарът до султана.
- 34 : унижителният адрес до султана. — П. П. Карапетров, ц. с., 266.
- 35 : д-р Ст. Чомаков и народните владици. — П. П. Карапетров, Сбирка от статии, 266 (адресът на цариграджани до султана); П. Кисимов, Историч. работи, III, 45 (мемоарът на Букурещ. комитет до султана).
- 36 : както пише после Ботев. — Дума, бр. 3 от 8. VII. 1871.
- 37 : „пред султана и своето право“. — П. Орешков, Руска дър. преписка..., Сп. БАН, LII (1935), 316 сл.
- 38 : „Народно събрание в Цариград“. — Народност, бр. 4 от 11. XI. 1867.
- 39 : постоянствуват на изтъкнатите точки. — Народност, бр. 8 от 1. XII. 1867.
- 40 : тяхното читалище Благотелна дружина. — Ст. Чилингиров, Български читалища (1930), 153 сл.
- 41 : в името на резолюционната идея. — Хр. Гандев, В. Левски (1946), 20.
- 42 : коя да е външна сила. — Народност, бр. 37 и 38 от 18 от 25. VIII. 1868. Срв. Ив. Касабов, ц. с., 100 сл., 111.
- 43 : „ще трае това?“. — Срв. петицията в Народност, бр. 10 от 25. I. 1869; М. Димитров, Незн. произведения, 9. По-свободен превод в Дунавска зора, бр. 11 до 26. I. 1869.
- 44 : в. Право, който бил орган на поляците Тъпан, бр. 1 от 1. II. 1869; бр. 4 „Българско хоро с чужда гайда“ (30 март с. г.); бр. 3—5, „Един нотабил“ (20 и 30 март и 10 април с. г.); бр. 15—16, „Великата идея на славянофилите“ (13. I. 1870). Срв. М. Димитров, Незн. произведения, 51 нт.; Бот. Съч., I, 133, III, 47 сл.
- 45 : космополитизъм и като оръдие на поляците. — М. Димитров, Незн. произведения, 19—20; Бот., Съч., I, 156.
- 46 : поддал на „полски внушения“. — Отечество, бр. 33 от 13. III. 1870.
- 47 : общото народно дело. — Архив Ценович, II, А, 7319, Арх. ДБ; М. Димитров, България 1000 години, 776.
- 48 : и на политическите действия. — Архив Ценович, II, А, 7372. ц. п., срв. Арх. Гер., I, 769.
- 49 : „и никтоже на ни“. — Народност, бр. 24 от 11. V. 1869. В печатания текст е погрешно „противно на техните интереси“ вм. на „нейните...“.
- 50 : безусловно след нея... — Дунавска зора, бр. 33 от 29. VI. 1869.
- 51 : по-скоро на този вестник. — Тъпан, бр. 8 и 9 от 27. VII и 10. VIII. 1869. Срв. М. Димитров, Незнестни произведения, 96; Бот., Съч., III, 100.
- 52 : някон „млади“ върху Каравелов. — Димитр. Кар., 184—186.
- 53 : гореченото обявление мене“. — Народност, бр. 31 от 6. VII. 1869.
- 54 : групирани около „Тъпан“. — П. Кисимов, Историч., работи, II, 57.
- 55 : чисто революционната идеология. — Ив. Касабов, ц. с., 126; П. Кисимов, ц. с., II, 57; М. Димитров, Бот., Съч., III (1945), 147.

- 56 : „с доброто негово име“, — Отечество, бр. 1 от 25. VII. 1869.
- 57 : Книжовното дружество и капиталите му към себе си. — Срв. у мен, Бълг. книж. дружество в Браила (ръкопис).
- 58 : революционната руска пропаганда. — Срв. преписката в Труды Инст. славяно-ведения, I; Г. Константинов, Л. Каравелов, 80 сл.
- 59 : и не внася нищо за него? — Срв. по въпроса у мен, неизд. Бълг. книж. дружество в Браила.
- 60 : учените нехранимайковци“. — Л. К., Знаеш ли ..., Нез., 41, 30. VI 1873.
- 61 : „да експлоатира с вестника си“. — П. Кисимов, Историч. работи, II, 56.
- 62 : да имало и добри българи. — Дунавска зора, бр. 40 от 7. IX. 1869.
- 63 : „което никак не е истина“. — Отечество, бр. 8 от 13. IX. 1869.
- 64 : „за отечеството ни свобода“. — Отечество, бр. 8 от 21. XI. 1869.
- 65 : „и благотелната дружина“. — Отечество, бр. 35 от 30. III. 1870.
- 66 : „и нове радне“. — Застава, бр. 109 от 14. IX. 1869; срв. и бр. 130 от 2. XI. с. г.
- 67 : низами и башибозуци — Голос, № 224, 1869 г. Срв. М. Димитров, в Годишник на Бълг. библиограф. институт, I, 36.
- 68 : българското революционно дело. — Арх. Гер., I, 292, 297, 305, 307 (писма на Хр. Георгиев до Н. Геров); Ст. Занмов, „Патриотизъм и шпионство“, Мисъл, V (1895), кн. VI, 608 нт.; Волк. Бот., 128 нт.; Хр. Гандев, В. Левски, 41 нт.; 131 нт.; Ив. Унджиев, В. Левски, 830 нт.; Ст. Гидиков, Д-р Георги В. Миркович“, сборник „Той не умира“ (1935), 258.
- 69 : да осмееят руската политика. — Ив. Пастухов, „Турски шпионаж между бълг. емиграция“, Изв. на Бълг. историч. друж., кн. XXII—XXIV (1948), 277 нт.
- 70 : „за Цюрих при Мацини“. — П. С. Кършовски, Из миналото, кн. I (1927), li.
- 71 : и набавяне на оръжие. — Волк., Бот., 142.
- 72 : по тоя начин на революционното движение. — Д. Чесников, в Литературное наследство, изд. Акад. Наук СССР, т. LXI (1953), 151.
- 73 : апостолска работа всред народа — М. Балабанов, „При Мацини“, Летописи, I (1900), бр. 10, 190 сл.
- 74 : да добият свободата си. — Архив Д. Ценович, II, А, 7572, Арх. ДБ.
- 75 : Бесарабия и други места. — Френски текст у Д. Страшимиров, Васил Левски (1829), 442; срв. превод на писмото у Хр. Гандев, В. Левски, 45; бележките у мен, Бълг. книж. друж. в Браила.
- 76 : „за човеческото сближение“. — Св. 41, 7. IX. 1870.
- 77 : в поробените страни на Европа. — Ив. Пастухов, ц. ст., 284.
- 78 : „Млада Франция, Млада Русия и пр.“ — Д. Страшимиров, В. Левски, 210.
- 79 : федеративна република по революционен път. — За Мацини срв. Хр. Гандев, В. Левски, 24 нт.; Ж. Нурижан, Джузепе Мацини (1942).
- 80 : „своето отечество и свобода“. — Св. 7, 13. II. 1871.
- 81 : „а не сянка от свобода“. — Св. 12, 22. I. 1870.
- 82 : „от вашата глава“. — Св. 52, 10. XII. 1870.
- 83 : в духа на Мацини. — Срв. Д. Шелудько, „Касабов. . .“, Ист. пр., IV, кн. 4—5, 475; и по-горе, гл. VI.
- 84 : „да се притече в наша помощ“. — Ив. Касабов, Моите спомени, 96, 99—100.
- 85 : тяхната практическа програма. — Срв. за Бакунина у А. Тун, История революц. движений, 21, 36 нт.; Волк., Бот., 135 сл.
- 86 : да отрича „дивата реакция“. — З. Базилева, „Колокол“ Герцена, 278.
- 87 : „прежде саперов разрушения“ — Д. Чеснов, Литературное наследство ..., LXI, 172.
- 88 : за осъществяване на идеала. — Срв. N. E. Kaminski, Michael Bakounine, 250 нт.
- 89 : „само един път — тайният“. — М. Димитров, Хр. Ботев (1948), 81.
- 90 : според брата на поета, Кирил ... — М. Димитров, Съч., Бот., I, 19.
- 91 : при срещата им в Швейцария. — Волк., Бот., 141 нт., 150 нт.
- 92 : „интернационалното общество“. — Донесенията на Офенберг, в препис, в Арх. Бот., № 452 и № 28.
- 93 : вземел оръжие и хайдушки калпак. — ЦИА, ф. III отд., эксп. д. № 110; М. Димитров, Христо Ботев, 90; Кар. Публ., 607; фотокопие от просбата в Арх. Бот., № 82, 1949.
- 94 : правдоподобните показания на Арборе. — Волк. Бот., 164—166; М. Димитров, Христо Ботев, 64 нт.; Василие Христу, Замфир Арборе (1947), 40, 80; Г. Бакалов, Руските приятели на Хр. Ботев (1937), 16 сл.
- 95 : „писани почерком Каравелова“. — Историч. архив Москва, препис в Арх. Бот., № 450

- 96 : да се застъпи за него — Г. Бакалов, Руските приятели . . . 30.
 97 : мълчанието на Каравелов. — Волк. Бот., 170, 188.
 98 : „нещастния руски революционер“. — Дончов Иванов, „Любен Каравелов“, Мир, бр. 8741 от 22. VIII. 1929.

Глава X

ПРОСВЕТА ИЛИ РЕВОЛЮЦИЯ?

- 1 : „да започне адвокатска професия“. — Ив. Касабов, Моите спомени, 134.
 2 : „характер и постоянство? — Никой“. — Св. 21, 18. XI. 1872.
 3 : българските национални домогвания. — За Д. Ценович и К. Цанков срв. Г. п. Христов, Свищов в миналото (1936), 281 нт., 286 нт. За Ценович срв. Ив. Стойчев и В. Христу, „Спомени от Любича Д. Ценович“, Известия на Бълг. истор. друж., XXII—XXIV, 464.
 4 : „та си дойдох в България“. — Д. Страшимиров, В. Левски 57—58.
 5 : „които продават съвестта си“. — Св. 11, 13. III. 1871.
 6 : „пратен наново при Али паша“. — Архив Д. Ценович, II, А, 7373, Арх. ДБ.
 7 : „както може и с каквото може“. — Св. 11, 18. I. 1870.
 8 : „бяха готови да се изколят“. — Св. 42, 1. IV. 1872.
 9 : така е поддържал вече в. Народност. — Народност, 11. XI. 1867, срв. гл. VII, 21.
 10 : „да излезе на полето, и напред!“ — Св. 3, 19. XI. 1869.
 11 : „а без образование — свобода“. — Св. 10, 8. I. 1870.
 12 : скъперничеството си зад фалшиви предлози. — Св. 13, 29. I. 1870.
 13 : забукчето на невежеството“. — Гайда III, бр. 7 от I. IV. 1866.
 14 : „оръжието на ума“. — Македония, I, бр. 33 от 15. VII. 1867.
 15 : „тестимониум журис“. — Македония, III, бр. 39 от 28. IX. 1871.
 16 : оръжието на бунтовника. — Срв. по въпроса Б. Пенев, П. П. Славейков (1910), ново изд. в П. П. Славейков, Избр. съчинения, под ред. на Б. Пенев, 1927, 54 сл.
 17 : „родолюбие, което не е всекиму дадено“ — Писмо от 27. VII. 1858, П. П. Славейков. СБНУ, XX, 67.
 18 : „търся свобода и човечески и народни права“. — Св. 5, 3. XII. 1869.
 19 : „и правата — права“. — Св. 6, 11. XII. 69.
 20 : „нека живеят, както им се види за по-добре“. — Св. 14, 5. II. 1870.
 21 : „удряй душманина!“ — Л. К., стихотворение „Българине, българине...“
 22 : „Нараме пушка — па хайде в гора!“ — Л. К., стихотворение „Робство“.
 23 : „на няколко милиона хора“. — Св. 17, 26. II. 1870.
 24 : „да ги поведем на живот и смърт“. — Св. 3, 11. XI. 1869.
 25 : „за своите родители и своите деца“. — Св. 6, 11. XII. 1869.
 26 : „и от протестантските лицемери?“ — Св. 11, 18. I. 1870: 15, 12. II. 1870.
 27 : жизнените народни интереси. — Срв. Д. Мишев, България в миналото (1916), 455.
 28 : за осъществяване на заговора му. — Св. 1, 7. XI. 1869.
 29 : тука средина няма“. — Св. 2, 12. XI. 1869.
 30 : „да турчат своите умове и своите духове“. — Св. 5, 3. XII. 1869.
 31 : „свобода или смърт“. — Св. 24, 22. IV. 1870.
 32 : „да се въоръжиме и ние, и напред“. — Св. 32, 27. VI. 1870.
 33 : „Без оръжие няма спасение“. — Св. 41, 7. IX. 1870.
 34 : „да произведем народна революция“. — Св. 42, 16. IX. 1870.
 35 : „щото е нам потребно“. — Св., 49, 11. XI. 1870.
 36 : преводът на Хомеровата Илиада“. — Св., 19, 21. X. 1871.
 37 : „предлежащото наше църковно устроение“. — Отечество, бр. 37 от 17 април 1870 г.
 38 : край на неговите мъки и неволи“. — Св., 6, 6. II. 1871.
 39 : „не зависят веке от фенерската патриаршия?“ — Св., 2, 12. XI. 1869.
 40 : „Напред само, напред!“ — Св., 20, 22. III. 1870.
 41 : „Трябва ли да благодариш хайдутина?“ — Св., 23, 10. IV. 1870.
 42 : който скоро щял да дойде. — Св., 24, 22. IV. 1870.
 43 : „а тая девиза трябва да бъде и ваша. Прощавайте!“ — Св., 25, 30. IV. 1870.
 44 : „и да изчезнат пейните неприятели!“ — св. 26, 7. V. 1870.
 45 : „е чиста нула. И така, напред!“ — Св., 12, 20. III. 1871.

- 46 : „християнски права, а не комедии“. — Св., 15, 12. II. 1870.
 47 : „като човек, а не като турчин“. — Св., 20, 22. III. 1870.
 48 : „дорде го не убием и не одерем“. — Св., 28, 24. V. 1870.
 49 : „едните вървят напред, а другите — назад“. — Св., 31, 19. VI. 1870.
 50 : „ще да заглъхне в бурена“. — Св., 1, 2. I. 1871.
 51 : „да отнемеме онова, шото е за нас“. — Св., 3, 17. I. 1871.
 52 : „последователите на пророка“. — Св., 4, 23. I. 1871.
 53 : „няма място за честни хора“. — Св., 9, 27. II. 1871.
 54 : „Гората се раззеленява!“ — Св., 10, 6. III. 1871.

Глава XI

ЛЕВСКИ

- 1 : втората българска легия. — Д. Страшимиров, История на Априлското въстание, I (1907), 73; М. Димитров, България 1000 години (1930), 879.
 2 : Христо Иванов Големият. — А. Цветков, Спомените на Христо Иванов за Васил Левски. Васил Левски, възпоменателен лист, София, 18. II. 1940, стр. 14.
 3 : е получил и прозвището си. — Ив. Унджиев, Васил Левски (1945), 110.
 4 : „четите, що минават през Дунава“. — М. Греков, Как ние освобождавахме България, ръкопис в БАН.
 5 : „да действуват за общо благо“. — М. А., Неофит Х. Бозвели (1930), 364 нт.; Г. С. Раковски, Български за независимо им священство днес възбуден въпрос (1860); Съчинения (1922), 358 сл.
 6 : „да не се компрометира Сърбия“. — Стр. Лев., 23.
 7 : но останала ненапечатана. — Стр. Лев., 9.
 8 : Дума от 1871 г. — Дума, бр. 3 от 8 юли 1871.
 9 : „ний ще го приемем“. — Писмо на Левски от 20. VI. 1871, Стр. Лев., 67.
 10 : дружествени средства 30 лири. — Ал. Бурмов, „В. Левски и началната история на БЦРК“, Родина, I (1938), кн. I, 148 нт.; Бурм., РК, 35; Ив. Унджиев, В. Левски, 234, 836 сл.
 11 : „бесилниците на Мидхат-паша“. — Ив. Касабов, Моите спомени, 126.
 12 : „на клетата зъма клетата глава...“ — П. Кършовски, Из миналото, I (1927), 168; Стр. Лев., 434.
 13 : „той ни е наш приятел“. — Писмо на Левски от 1. III. 1871, Стр. Лев., 18.
 14 : „не знаем да духаме“. — Стр. Лев., 25.
 15 : „да живеете и Вие!“ — Стр. Лев., 50.
 16 : „вашата помощ досега!“ — Стр. Лев., 59, 62.
 17 : „нека чернея аз пред народа“. — Стр. Лев., 69.
 18 : „па утре да мъчи“. — Стр. Лев., 72.
 19 : „ако ще бъдем хора“. — Стр. Лев., 67.
 20 : „всеки работник на народното дело“. — Стр. Лев., 77, 92.
 21 : „не могат да го откупят“. — Стр. Лев., 32—36.
 22 : „за честното ви слово“. — Стр. Лев., 82; Ив. Унджиев, В. Левски, 255, 855; В. Мир, бр. 11569 от 21. II. 1939.
 23 : от Каравелов, когото те мразят. — Стр. Лев., 124.
 24 : „а всички други да играят“. — Стр. Лев., 171, 200.
 25 : „защото може да умра“. — Стр. Лев., 166.
 26 : „интрига и с чували глупости“. — Стр. Лев., 152—156.
 27 : „ако сте убедени в мен!“ — Стр. Лев., 159, 172.
 28 : „убийство за народа ни“ — Стр. Лев., 51.
 29 : началото „трайте и търпете“. — З. Стоянов, Записки по бълг. въстания, т. II, гл. II.
 30 : „или против нас и народа“. — Стр. Лев., 36, 117.
 31 : „ние вървахме по неговите пътеки“. — З. Стоянов, ц. с., ц. място.
 32 : „у мен беше пред очите ми“. — А. Герцен, Былое и думы, ч. VII, гл. LXVIII.
 33 : „и неговите хъшове“. — Св., 20, 22. III. 1870.
 34 : „е на тяхната страна“. — Св., 23, 10. IV. 1870.
 35 : българската политическа свобода. — Св., 32, 27. VI. 1870. Срв. гл. VII.
 36 : несвоевременна и лъжлива. — Св., 6, 6. II. 1871. Срв. по-горе, VII.
 37 : парализиран „българският революционен комитет“. — Бурм., РК, 42; Ив. Унджиев, В. Левски, 309.

- 38 : „с думата историческа интуиция“. — М. Димитров, „Пътят на В. Левски“, Отец Паисий, X (1937), кн. III, 93.
- 39 : необходимата тайна. — Срв. по въпроса Ст. Заимов, Миналото, I, (1884), 13; Ив. Унджиев, ц. с., 310.
- 40 : „1870, август 1“. — Програмата в Свобода, 46, 14. X. 1870, е препечатана изцяло у Хр. Гандев, В. Левски, 158 и Ив. Унджиев, ц. с., 312.
- 41 : няма никакви основания. — Волк. Бот. 147; стр. Ив. Унджиев, ц. с., 311, 881 нт.
- 42 : „Български глас. От Б. Р. Ц. К.“ — Цялата брошура е препечатана у Хр. Гандев, ц. с., 160—181.
- 43 : „бъде време да ги повикаме“. — Стр. Лев., 15.
- 44 : „хубаво в писмата ни...“ — Стр. Лев., 62; срв. по-горе, гл. VII, 24.
- 45 : „който казва: Аз съм!“ — Стр. Лев., 125.
- 46 : „Каравелов ще те предаде!“ — Стр. Лев., 86.
- 47 : на собствените си мишци. — Стр. Лев., 209—211.
- 48 : собствените си възгледи. — Св., 7, 13. II. 1871; срв. Ив. Унджиев, ц. с. 302 сл.
- 49 : „а за всички ни едно общо“. — П. С. Кършовски, Из миналото, I (1927), 259 нт.; Стр. Лев., 498 сл.
- 50 : в действителност от самия Каравелов. — Св., 13, 27. III. 1871.
- 51 : за борба срещу Турция. — Ив. Унджиев, В. Левски, 301 нт.
- 52 : у него за такава помощ. — Стр. Лев., 142.
- 53 : от 12 декември 1872 г. — Стр. Лев., 202.
- 54 : „не е право така“. — Стр. Лев., 60—61.
- 55 : „ще представите на събранието“. — Стр. Лев., 89.
- 56 : „от голяма важност работи“. — Стр. Лев., 109, 343. Срв. по въпроса Бурм. Р. К., 56 нт.; Ив. Унджиев, ц. с., 483 сл.
- 57 : всичко 25 души. — Н. Обретенков, „Първото събрание на революц. комитет в Букурещ“, Зора, бр. 3857 от 14 май 1932. Срв. Ив. Унджиев, ц. с., 957 сл.
- 58 : „не липсваше от устата му“ — Н. Обретенков, Спомени за бълг. въстания (1942), 134.
- 59 : правителното наблюдение на Ив. Унджиев. — Ив. Унджиев, ц. с., 521.
- 60 : оказала гостоприемство. — Ал. Бурмов, „Спомените на Д. Ценович“, Известия на Бълг. истор. друж., кн. XXI (1945), 131—132. Срв. К. Тулешков, „Български ТЦРК в Букурещ“, ръкопис в Арх. ДБ., напечатан у Ст. Каракостов, Васил Левски в спомените на съвременниците си (1940), 35 нт.
- 61 : безкрайна скромност. — М. Греков, Как ние освобождавахме България (ръкопис в БАН); Н. Обретенков, Спомени..., 158.
- 62 : Дунав при Оряхово. — Стр. Левски, 125—128.
- 63 : (да ти обада чудото). — Стр. Лев., 125, 157; срв. Ив. Унджиев, ц. с., 529.
- 64 : „нещо за започването“. — Стр. Лев., 382.
- 65 : „от Вашите от Копривщица, ходих“. — Стр. Лев., 182—184.
- 66 : „за помощ от С. и Ч.“ — Стр. Лев., 383.
- 67 : „много по-силна, по-велика“. — Стр. Лев., 571.
- 68 : с Михаил Греков от януари 1874. — М. Греков, Как ние освобождавахме...
- 69 : Твърдял е Милетич. — Ив. Клинчаров, Хр. Ботев (1910), 517; Димитр. Кар., 227.
- 70 : по наблюденията на Херцен. — А. Герцен, Бълое и думи, ч. V, гл. XXXVII; ч. VI, гл. LI.
- 71 : „за някой месец и друг“. — Стр. Лев., 194.
- 72 : „нямаме никаде нищо“. — Стр. Лев., 190.
- 73 : „не сме приготвени“. — Стр. Лев., 188.
- 74 : „за някой месец и друг“. — Стр. Лев., 193.
- 75 : „глас за въстание“. — Стр. Лев., 202.
- 76 : мерки за отстраняването ѝ. — Ст. Заимов, Миналото III (1899), 1 нт.; срв. Н. Обретенков, Спомени, 191 сл.
- 77 : съвсем несъстоятелна клевета. — К. Иречек, Бълг. дневник, II, 195; П. Кисимов, Истор. работи, I, 107; Ст. Заимов, ц. с., 29.
- 78 : Хр. Иванов в спомените си. — Ст. Каракостов, ц. с., 50.
- 79 : „писаща Ви пак“. — Стр. Лев., 594.
- 80 : с „Карамустафа“, т. е. Каравелова. — Стр. Лев., 596.
- 81 : трябва да се предприеме. — Стр. Лев., 597.
- 82 : „спрения комитетски лист Свобода“. — Документи за бълг. история, Изд. на БАН, VI (1951), 270.
- 83 : не му е отговорил на две писма. — Арх. Възр., I, 190—192

- 84 : под псевдоним Арабилов. — М. Димитров, Хр. Ботев (1918), 96. Сръ. препис от документа в Арх. Бот., № 452.
 85 : изрична заповед на Левски. — Н. Обретенов, Спомени, 173, 184.
 86 : „е тежко и мъчно малко“. — Арх. Възр., I, 280. Сръ. Д-р В. Х. Стоянов—Берон, Археологич. и историч. изследвания (1887), 316 нт.; Бурм. Р. К., 96 сл.
 87 : „и на двете предложения“. — Арх. ДБ; сръ. Бурм. Р. К., 99.
 88 : писма до комитетите — Арх. Възр., I, 112; Н. Обретенов, Спомени, 183; Бурм. Р. К., 100.
 89 : на мястото на заловените и затворените. — Бурм. Р. К., 107.

Глава XII

„СВОБОДА“ И „НЕЗАВИСИМОСТ“

- 1 : изработени от централния комитет. — Бурм. Р. К., 109.
 2 : с този на българското издание. — За съдържанието на „Libertatea“ сръ. Василе Христу, Любен Каравелов за федерацията (1948), 27 сл.; напоследък и Хр. Капитанов, в сборника Изследвания и статии за Л. Каравелов, изд. БАН (1963), 281 нт.
 3 : „да се не засрамим пред тях“, — Св., I, 2. I. 1871.
 4 : „за този български вестник“. — Македония, бр. 2 от 18. XI. 1869.
 5 : „на своите сили и способности“. — Св., 18, 5. III. 1870.
 6 : „народното ни мнение пред света“. — Стр. Лев., 209.
 7 : „че не е по-умерен...“ — Архив Т. Пеев, БАН.
 8 : „en flagrant délit.“ — С. Бобчев, Наука, I (1881), 28.
 9 : „ги наричаше нехранимайковци“. — Ст. Заимов, Миналото, II (1898), 8 сл., 75. 23.
 10 : „да подкупва типографите“. — Св., 20, 22. III. 1870.
 11 : „по нашим моральним силам“. — Арх. ДБ, писмо на Кншелски в арх. Каравелов, папка 180. Сръ. по-горе, гл. VII, 496.
 12 : „едного и другото без причина“. — Св., 20, 31. X. 1871.
 13 : „дека се намира и днес“. — Св., 11, 18. I. 1870. Сръ. Н. Начев, Из ръкописите на Еня Хр. Карпачов (1932), 6—11; М. Димитров, Бот., Съч., III, 497; Хр. Стамболски, Автобиография, II, 54.
 14 : „продължението на тая комедия“. — Св., 26, 10. XII. 1871.
 15 : „да не се явявам пред него“. — Ст. Заимов, Миналото. Етюди върху записките на З. Стоянов (1895), 43, 59.
 16 : „като човек като християнин“. — Турция, бр. 9 от 14. IV. 1873, „Шарлатанствата на Каравелова (Писмо от Букурещ)“.
 17 : „за пари и баща си продават“. — Арх. Гер., I, 296, писма на Хр. Георгиев от 30. V и 14. VI. 1869.
 18 : бездарните литературни произведения. — Л. Каравелов, „Отговор“, Нез., 31, 21. IV. 73.
 19 : „най-голям изрод и шарлатанин“. — Право, бр. 7 от 27. IV. 1873.
 20 : „Работи и се надявай“. — Нез., 33, 5. V. 1873.
 21 : от партията на „старите“. — Гьпан, 10, 20. VIII. 1869. Сръ. карикатура у Т. С. Димитрова, сборник Хр. Ботев, Изд. на БАН (1949), 342.
 22 : „стражар на своите стари ловджии“. — Нез., 25, 10. III. 1873.
 23 : „лошото мнение“, поддържано от революционерите. — П. Кисимов, Историч. работи, I, 110 сл.
 24 : „няколко милиона българи“. — Нез., 35, 19. V. 1873. Сръ. по въпроса П. Хитов, Моето пътуване..., под ред. на А. Бурмов (1940), XIII сл.
 25 : „длъжен да защитавам честта си“. — Арх. Възр., I, 9.
 26 : друго писмо на Каравелов до войводата. — Арх. Възр., I, 9.
 27 : за угодничество към сърбите и т. н. — Отечество, бр. 3—4 от 11. I. 1885.
 28 : „ирония“ към един профанен прах. — П. Кисимов, Историч. работи, III, 23, 39. Сръ. у мен, „Раковски пред потомството“, Годишник на Соф. университет, Ист.-фил. фак., том XXXVIII (1942), 22 сл.
 29 : „било историческа загадка“. — Дописка от Търново, Отечество, бр. 9 от 29. I. 1885.

- 30 : „поробване на България под сръбското иго“. — Х., „Любен Каравелов“, Отечество, бр. 10—11 от 8. II. 1885.
- 31 : литературните му кражби... — Дописки от Русе, Отечество, бр. 12, от 15. II. 1885. Срв. и дописките „Литературната дейтелност на Л. Каравелова“, Отечество, бр. 22 и 25 от 25. IV. и 16. V. 1885.
- 32 : ставало това „волно наказание?“ — П. Кисимов, „Писмо“, Отечество, бр. 10—11 от 8. II. 1885.
- 33 : „по-напред сме българи, а после славяни“. — Нез., 34, 12. V. 1873, „От редакцията“.
- 34 : изневяря към националното дело... — З. Стоянов, Любен Каравелов и неговите клеветници (1885), 37.
- 35 : в някаква сатирична песен. — П. Кисимов, Политически писма от тези последни дни и месеци (1887), 18—19.
- 36 : „социално-анархистични“ тежнения в съчиненията си. — Д-р Хр. Стамболийски, Автобиография, I, 430—431.
- 37 : политиката ѝ спрямо България. — Ст. Заимов, Миналото, III (1899), 28.
- 38 : „Букурещ 1873 г. мая 16“. — Ст. Заимов, Миналото. Етюди върху записките (1895), 33. Срв. Бурм. РК., 111—112.
- 39 : „организация след смъртта на Левски“. — Бурм. РК., 114.
- 40 : „Можем ли да съберем някоя помощ?“ — Арх. Възр., I, 9.
- 41 : „и ще да се преселя в Белград“. — Арх. Възр., I, 9.
- 42 : „му събра и помогна нещо?“ — Арх. Възр., I, 193—194.
- 43 : „издавайте книги и вестници“. — Нез., 47, 11. VIII. 73.
- 44 : „се състои от 102 желтици“. — Арх. Възр., I, 10.
- 45 : „Не мога повече“. — Л. К., Публ., 604—605.
- 46 : „и ще отида в Русия“. — Архив Т. Пеев, БАН (III П 16, № 1370).
- 47 : „Аз не мога тук сами“. — Арх. Възр., I, 10—11.
- 48 : „споменувате от потемството“. — Арх. Възр., I, 195.
- 49 : „няма достатъчно капитал“. — Арх. Възр., I, 199.
- 50 : „това занятие на другото“. — Нез., 28, 31. III. 1873; 30 и 31 от 14 и 21. IV. 1873. 36, 26. V. 1873; 42 и 43 от 4 и 14. VII. 1873; 49 от 25. VIII. 1873; 52 от 15. IX. 1873.
- 51 : честните и умните патриоти. — Л. К., Публ., 610.
- 52 : гарант за него. — Л. К., Публ., 64.
- 53 : „да променим своите занятия“. — Нез., 33, 39, 40, 41 и 49 от I и 23. VI. 1874. от 13, 20 и 27. VII. 1874 и от 21. IX. 1874.
- 54 : „дано издържите една година още“ — Арх. Възр., I, 101.
- 55 : „издаването на четвъртото годишно течение“. — Нез., 29 и 31 от 4 и 18. V. 1874.
- 56 : помогнат барем материално“. — Нез., 48 от 14. IX. 1874.
- 57 : „падението ни е неизбежно“. — Нез., 36 от 23. VI. 1874.
- 58 : „първите български мъченици“. — Нез., 38 от 9. VI. 1873.
- 59 : открито народът проклинал... — Нез., 43 и 47 от 14. VII и 11. VIII. 1873. Срв. Стр. Лев., 600.
- 60 : през есента пише. — Нез., 2 от 27. X. 1873.
- 61 : излизане от срамното бездействие. — Д. Страшимиров, История на Аир. въстание, I, 152 нт., Бурм., РК, 123 нт.
- 62 : „а ние хабер нямаме“. — Арх. Възр., I, 115.
- 63 : „в състояние да ни разубеди“. — Арх. Възр., I, 119—121.
- 64 : „Вашите 5 минца...“ — Арх. Възр., I, 214; Бурм. РК, 124 нт.
- 65 : Вардете се от гърците! — Нез., 17 от 9. II. 1874.
- 66 : общо събрание. — Арх. Възр., I, 216 нт.
- 67 : гдето била и печатницата му. — Стоян Чакъров — М. Греков, Как ние освободавахме България. Исторически записки 1867—1878. Ръкопис в БАН, стр. 328 сл.
- 68 : „влиянето беше крайно ограничено“. — Ст. Бобчев, сб. Прослава на Освободит. война... (1929), 114.
- 69 : „Кажете ни, че и това не е така“. — Нез., 13 от 12. I. 1874.
- 70 : плановете на московските панслависти. — Срв. Нез., 44 от 21. VII. 1873.
- 71 : „страдаме още цяло столетие“. — Св. 50 от 18. XI. 1870. Срв. гл. XI.
- 72 : „Щастието на българите няма да дойде от север“. — Св. 52 от 10. XII. 1870.
- 73 : домогвания на Русия в Полша. — Св. 17 от 26. II. 1870.
- 74 : „в каких находится Малороссия“. — К. А. Пушкиревич, Труды института славяноведения II, 204.
- 75 : подказвани от Херцен и Чернишевски. — Срв. Нв. Аксяков, Сочинения, I (1886), 126, 153, 177 и др.

- 76 : „честолюбието на съседна Сърбия“. — Н. Я. Данилевский, Россия и Европа, 5 изд. (1895), 439—441. Срв. и по-горе, гл. IV.
- 77 : ще говорим по-нагътък. — Срв. гл. XI.
- 78 : подпомогнат парично комитета. — М. Греков, Как ние освобождавахме..., 388.
- 79 : комитетските работи до главното събрание. — Срв. протокола у Ст. Заимов. Миналото, етюди... (1895), приложение — факсимиле; Д. Страшимиров, Истории на Април, въстание, I, 157.
- 80 : чорбаджиите в Румъния и Русия. — О. Панов от Болград до П. Хитов, ноември 1874. Арх. Възр., I, 448.
- 81 : „Журналистката е тежка и неблагоприятна длъжност“. — Нез., 52 от 12. X. 1874.
- 82 : отстудява работниците ни. — Арх. Възр., I, 220.
- 83 : „Каравелов да върши и где е?“ — Арх. Възр., I, 221.
- 84 : успял да влезе в комисията. — Хр. Ботев, писмо до Ив. Драсов от 20. I. 75. З. Стоянов, Хр. Ботев (1888), 217.
- 85 : „никак за тия работи!“ — З. Стоянов, ц. с., 223.
- 86 : а не за бунтове. — Знаме, бр. 19 от 22. VI. 1875.
- 87 : „калят името на емиграцията“. — Арх. Възр., I, 103.
- 88 : „каквото и да е друго занятие“. — М. Димитров, Хр. Ботев (1948), 103 сл. (срв. Димитър Кар., 270).
- 89 : при изплащане на печатницата. — Ристић, Сполжашни отнѣша Сръбие... 290. Срв. и прибавката „Печатницата на Л. Каравелов“.
- 90 : с 600 дуката цесарки. — Димитър Кар., 273.

Глава XIII

ХРИСТО БОТЕВ

- 1 : „и вървете по своя път“. — Св. 39 от 23. VIII 1870; срв. Н. Трайков, сб. Хр. Ботев, изд. на БАН (1949), 277—278.
- 2 : от полицейско преследване. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 190 нт.; Ст. Заимов, СбНУ, I, 226 нт.
- 3 : другаря му Георги Смилов. — Волк. Бот., 38 нт.
- 4 : българските народни песни. — Спомени на К. Тулешков, у А. Бурмов, Хр. Ботев през погледа... (1945), 16, 342.
- 5 : особено между чорбаджиите. — Спомени на Ив. Чунчев, Сборник на Калоферската дружба, II (1924), 44 нт.; А. Бурмов, ц. с., 27 сл.
- 6 : защитата си на социализъм. — Спомени на Илия Широков, Волк. Бот., 157; Н. Трайков, ц. с., 83.
- 7 : забранена задгранична литература. — Спомени на Д. Паничков, М. Димитров, Неизвестни произведения, 143.
- 8 : Дума на българските емигранти. — Срв. Н. Трайков, ц. с., 98.
- 9 : „прогреса в челогецеството“. — Дума, бр. 1—4, 10. VI. — 17. VII. 1871.
- 10 : „да не бъде опривдана“. — Дума, бр. 4 от 17. VII. 1871.
- 11 : дадени за преглеждане. — Ив. Вазов, „Биографич. бележки“, Светлина, II (1894), кн. V, 69—71. Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII (1950), 11, 56; М. Арнаудов, „Към хронологията...“, сб. Ив. Вазов, Изд. на БАН (1950), 319, 336.
- 12 : поддръжка от руските си абонати. — М. Димитров, Хр. Ботев, 84.
- 13 : „неговите вагабонтлъци...“ — Ст. Заимов, СбНУ, I, 226.
- 14 : „окото му не мърда от нищо“. — М. Греков, Как ние освобождавахме... (Ръкопис в БАН), стр. 340 нт.
- 15 : „Нека си работи!“ — М. Греков, ц. с., 348.
- 16 : „преведе някои полезни книги...“ — З. Стоянов, Хр. Ботев, 196—206.
- 17 : глава над ръкописа си. — М. Греков, ц. с., 391—396.
- 18 : „диктуваше амбицията“. — М. Греков, ц. с., 417—427.
- 19 : „първия брой на Независимост“. — Нез., 52 от 12. X. 74. Срв. препечатаната дописка у М. Димитров, Бот. Съч., I, 435.
- 20 : „колкото е възможно по-деликатни“. — Знаме, бр. 1 от 8. XII. 1874.
- 21 : доводите в Свобода от 1870—1871 г. — Срв. гл. VII.
- 22 : „се състои в революцията“. — Знаме, бр. 4 от 5. I. 1875.
- 23 : политическо съществуване. — Знаме, бр. 7 от 25. I. 1875.
- 24 : „съществуване на Балканския п-ов“. — Знаме, бр. 9 от 16. II. 1875.
- 25 : „нова човеческа идея...?“ — Знаме, бр. 9 от 16. II. 1875.

- 26 : „Самуиловата борба с новата Византия“ — Знаме, бр. 11 от 16. III 1875.
- 27 : в западните български земи — Знаме, бр. 13 и 14 от 4: IV и V, 1875.
- 28 : „споразумение със Сърбия“ — Знаме, бр. 3 от 22. VII. 1874.
- 29 : „от подобни водители“ — Арх. Възр., I, 425—426.
- 30 : „Сиромашията е престъпление“ — Писмо от 20. I 1875. З. Стоянов, Хр. Ботев, 217.
- 31 : също съгласен да стори това. — Знаме, бр. 8 от 2. II. 1875.
- 32 : външнополитически отношения. — Знаме, бр. 19 от 22. VI. 1875.
- 33 : „не са вече частни, а общи“ — З. Стоянов, Хр. Ботев, 225—226.
- 34 : да наеме своя печатница. — В. Христу, Мисъл и воля, V, бр. 7 от 6. I. 1935.
- 35 : а особено от Каравелов. — Отечество, II (1885), бр. 26 от 23. V.
- 36 : злепостави пред емиграция. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 227 сл.
- 37 : „в ръцете на другото“ — З. Стоянов, ц. с., 227—229.
- 38 : „нашето народно въстание“ — Знаме, бр. 19 от 22. VI. 1875.
- 39 : откриване на печатница за целта. — Срв. у мен. „Ив. Драсов за отношенията между Каравелов и Ботев“, в Известия на Инст. за бълг. лит., V (1937), 303.
- 40 : „към Вас обвърнати надежди“ — Архив К. Цанков, папка 102, № 90, Арх. ДБ.
- 41 : „а материалът грамаден“ — З. Стоянов, ц. с., 235.
- 42 : „какво да правим с живите“ — Архив на Нар. събрание, дело 23—1901 г., преписка I, стр. 70, цит. у А. Бурмов, Дъга (1939), бр. 38 от 18. IX; Съчинения на Хр. Ботев, I (1948), 246, 535.
- 43 : буйния хъш от намеренията му. — Ст. Заимов, СБНУ, I, 232—233.
- 44 : „твърде добре, че имам работа...“ — Отечество II (1885), бр. 23 от 2. V.
- 45 : „В него мойта Ната!“ — Тъпан, II, бр. 1 от 20. VI. 1875; Хр. Ботев, Ст. Стамболов, Песни и стихотворения (1875), 67.
- 46 : „доста празно време“ — Знаме, бр. 19 от 22. VI. 1875.
- 47 : „нация емиграционна журналистика!“ — Знаме, бр. 21 от 6. VII. 1875.
- 48 : като несериозно „измищление“ — Знаме, бр. 21 от 6. VII. 1875.
- 49 : „незнание на бълг. език“ — Знаме, бр. 22 от 19. VII. 1875.
- 50 : Ботев не прави това вече никога. — Знаме, бр. 23 от 27. VII. 1875.
- 51 : „горната цена в брой“ — Тъпан, II, бр. 1.
- 52 : турците, които ги избесили. — Тъпан, II, бр. 1. Срв. М. Димитров, Неизд. произведения, 113; Бот., Съч., III, 117 нт.
- 53 : брой 2 от 30 юни 1875 г. — Тъпан, II, бр. 2, „Ситни дребни работи като камилчета“, Срв. М. Димитров, Неизв. произведения, 119.
- 54 : в Пещенската тъмница... — Тъпан, II, бр. 2 от 30. VI. 1875. Срв. М. Димитров, Неизв. произведения, 77.
- 55 : на Добродетелната дружина, на Ботев. — М. Димитров, Бот., Съч., I, 192 нт.
- 56 : „низки и спекулативни личности“ — Знаме, бр. 19 от 22. VI. 1875.
- 57 : свидетелството на Кирил Ботев... — М. Димитров, Бот., Съч., I, 204.
- 58 : „сръбкнята“, жена на Любен. — Ст. Заимов, СБНУ, I, 232.
- 59 : нанесена кръвна обида. — Ст. Заимов, ц. м., I, 233.
- 60 : „много обезкуражават дейците“ — М. Димитров, Хр. Ботев, 117.
- 61 : понеже били малко. — Архив К. Цанков, папка 102, Арх. ДБ.
- 62 : „още много време общите“ — Архив К. Цанков, п. 102, Арх. ДБ. Срв. Д. Минев, „Олимпий Панов“, Бълг. мисъл, XIII (1933), 295.
- 63 : „какъв е Каравелов“ — Архив К. Цанков, п. 102, Арх. ДБ.
- 64 : клеветници от по-късно. — Отечество, 1885, бр. 12 от 15. II.
- 65 : „в пределите на приличния път“ — Тъпан, бр. 3 от 10. VII. 1875. Срв. М. Димитров, Неизв. произведения, 32.
- 66 : „с такива хора да се върши работа“ — Арх. Възр., I, 231 нт.
- 67 : необходимото между народа. — Н. Обретенов, Спомени, 202, 205.
- 68 : „нищо тайно не може да се върши“ — Арх. Възр., I, 307—308.
- 69 : водени от Хитов и Филип Тотю. — Бурм. РК, 151 нт.; Н. Обретенов, ц. с., 206 сл.
- 70 : чрез закона за реакцията. — Heine, Ludwig Börne (1840), кн. I.
- 71 : за поверените му от Левски суми и т. н. — Ив. Андонов, Из спомените ми в турско време, ч. I (1927), 61 нт. Срв. А. Бурмов, Хр. Ботев през погледа... (1945), 57 сл.
- 72 : председател на Централния комитет. — Ив. Церов, Спомени и бележки, кн. II (1935), 41. Срв. А. Бурмов, ц. с., 121; Волк. Бот., 241.
- 73 : „раздражатели и неумолими в ежбите“ — З. Стоянов, Хр. Ботев, 218 нт.
- 74 : своята „чиста народна политика“ — Арх. ДБ., архив Кисимов, II, В. 8385.
- 75 : попаднали в турски ръце. — Отечество, бр. 12 от 15. II. 1885.

- 76 : „и скитането му по България“. — Отечество, бр. 13, от 19. II. 1885.
 77 : „онези български аргонавти?“ — Отечество, бр. 15 от 26. II. 1885.
 78 : „посрамен го изпробвах“. — Отечество, бр. 23 от 2. V. 1885.
 79 : срв. Атанас Хитов. — Арх. Възр., I, 425.
 80 : „деспотизъм между министрите“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 369, 380.
 81 : най-нагло „вътрешно убеждение“. — Ив. Д. Шишманов, писмо до Павел Милуков, без дата, но сигурно от началото на 1902 г. Писмото е във връзка с нападението на кабинета Каравелов, по повод на един непопулярен заем. Архив Шишманов, БАН, папка 31, инв. № 2852.

Глава XIV

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ

- 1 : „най-голяма политическа личност у нас“. — Ив. П. Церов, Спомени и бележки, II (1935), 41—42.
 2 : „и на общественото мнение“. — Нез., 35, 15. VI. 1874.
 3 : „и от убийствената ръжда“. — Нез., 33 от 1. VI. 1874.
 4 : „френската революция още не е свършена“. — Св., 12 от 20. III. 1871.
 5 : „Време е вече!“ — Св., 35 от 22. VII. 1870.
 6 : „ще да загубят средствата си“. — Св., 36 от 30. VII. 1870.
 7 : „само под друга форма...“ — Св., 42 от 16. IX. 1870.
 8 : „скоро ще бъде разрешен“. — Св. 13 от 29. I. 1870.
 9 : немюсюлманското си население. — Срв. Раковски, „Няколко речи...“, Предвестник Горскогo пътника (1856).
 10 : „прилича на комерция“. — Нез., 20 от 2. III. 1874.
 11 : този сектор на Европа. — Срв. Г. П. Генов, Източният въпрос, II (1926), гл. XI—XVIII.
 12 : „ударил вече желаният час“. — Нез., 50 от 1. IX. 1873.
 13 : „изгубили своя кредит“. — Нез., 20 от 23. III. 1874.
 14 : малките славянски народи. — Срв. по-горе, гл. IV.
 15 : изнудване на Високата порта. — Срв. А. Попов, в сб. Авантюри русскогo царизма в Болгарии, составил П. Павлович. Москва, 1935, 184, 210.
 16 : „да отворим очите си“. — Св., 51 от 2. XII. 1870.
 17 : „никакво славянско съединение“. — Св., 48 от 4. XI. 1870.
 18 : „а не в Русия“. — Св., 50 от 18. XI. 1870.
 19 : „няма да дойде от север“. — Св., 52 от 10. XII. 1870.
 20 : „жлъчката ми се разлива“. — М. Димитров, Публицистиката..., 590.
 21 : „приятели, а не неприятели“. — П. С. Кършовски, Из миналото, I, 269; Стр. Лев., 501.
 22 : „своекористна политика“. — Македония, бр. 49 от 7. XII. 1871.
 23 : на самия български народ. — Право, бр. 28 от 18. IX. 1872.
 24 : „средина тук няма“. — Св., 21 от 6. XI. 1871.
 25 : „всяко едно отношение“. — Нез., 44 от 21. VII. 1873.
 26 : „би били твърде смешни“, заключава Каравелов. — Нез., ц. м.
 27 : „многочислените славянски неприятели“. — Нез., 36 от 23. VI. 1874.
 28 : „от Чернишевски, Пипина и др.“ — Св., 1 от 2. I. 1871.
 29 : дала и на западните славяни. — Срв. по-горе, гл. IX.
 30 : „възкресителя на славянския род“. — Л. К., „Изпълниха се моите желания“, Знание, 5 от 15. V. 1878; Съч., I, 141.
 31 : „дунайских, морейских и т. д.“ — А. Будилович, Славянский сборник, I (1875), 604.
 32 : „сущности славянского духа“. — Ив. Аксаков, Собрание сочинений, I, 236—251.
 33 : „ее развития, ея роста“. — Ив. Аксаков, ц. с., I, 274—275. Срв. П. Павлович, Авантюри русскогo царизма, 222.
 34 : „и правата — права“. — Св., 6 от 11. XII. 1869.
 35 : „ни от една европейска държава“. — Св., 17 от 26. II. 1870.
 36 : „съвестта се е вече развила“. — Св., 23 от 10. IV. 1870.
 37 : „да сеят своето семе“. — Св., 1 от 2. I. 1871.
 38 : „волове или шарлатани“. — Св., 49 от 11. XI. 1870.
 39 : „разбраха що им трябва“. — Св., 18 от 5. III. 1870.
 40 : „честни българи и не чорбаджии“. — Св., 9 от 27. II. 1871.

- 41 : „без европейското таторство“. — Св., 15 от 7. X. 1872.
- 42 : „до подобно самопожертвуване“. — Нез., 47 от 11. VIII. 1873.
- 43 : „нашето съществуване“. — Нез., 1 от 20. X. 1873.
- 44 : „правителствените доброжелания“. — Св., 12 от 16. IX. 1872
- 45 : „да иде в Азия“. — Нез., 34 от 12. V. 1873.
- 46 : от затыпението и мизерията си. — Срв. J. Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen. IV Cap.
- 47 : българите в Македония и Одринско. — Срв. Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, II, 626.
- 48 : „образование и богатство“. — Марица, бр. 15 от 15. IX. 1878.
- 49 : „също зла стихия“. — Св., 23 от 10. IV. 1870.
- 50 : „това смрадливо гюбре“. — Св., 43 от 23. IX. 1870.
- 51 : напредничащо и свято за народите. — Срв. гл. VII, 1843.
- 52 : „заражава почти всички свят“. — Св., 31 от 19. VI. 1870.
- 53 : „сегашното турско правителство“. — Св., 39 от 23. VIII. 1870.
- 54 : „всеки честен българин“. — Св., 48 от 4. XI. 1870.
- 55 : „Или сега, или никога!“ — Св., 41 от 7. IX. 1870.
- 56 : „станат на пътя!“ — Св., 42 от 16. IX. 1870.
- 57 : „Махмуда — до нине“. — Н. Бончев, Пер. сп., кн. IV (1871), 32.
- 58 : „несъгласия и раздори“. — Св., 19 от 21. X. 1871.
- 59 : свободно всеки поданик. — Македония, бр. 48 от 30. XI. 1871.
- 60 : „и любовта има свои граници“. — Св., 26 от 10. XII. 1871.
- 61 : „а ла Деак дуализми“. — Св., 2 от 10. XII. 1871.
- 62 : „и да търси своето право“. — Св., 1 от 2. VII. 1872.
- 63 : „турско правителство е неоправимо...“ — Св., 3 от 15. VII. 1872
- 64 : „Турчинът е турчин“. — Нез., 24 от 3. III. 1873.
- 65 : „и от човеческия напредък“. Св., 10 от 2. IX. 1872.
- 66 : „Друго спасение няма“. — Нез., 48 от 18. VII. 1873.
- 67 : „монархическите канкани“. — Нез., 33 от 1. VI. 1874.
- 68 : „да бъдат независими хора“. — Нез., 42 от 3. VII. 1874.
- 69 : „Това е положителна истина“. — Нез., 46 от 31. VIII. 1874.

Глава XV

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ (Продължение)

- 1 : една междудържавна връзка. — Срв. по-горе, гл. VI.
- 2 : американски или швейцарски образец. — Срв. по-горе, гл. VI.
- 3 : Бразилия, Мексико и т. н. — Срв. Г. П. Генов, Междудържавно право, I (1934), 255.
- 4 : „съвсем не е невъзможна“. — Kant, Sämtliche Werke, hrsg. von S. Hartenstein VIII, 460.
- 5 : „това, щото му принадлежи“. — Св., 4 от 26. XI. 1869.
- 6 : „а дека гърци — Гърция“. — Св., 7 от 17. XII. 1869.
- 7 : „пак, когато дотрябва“. — Св., 8 от 24. XII. 1869.
- 8 : „нито от панславизма“. — Св., 13 от 29. I. 1870.
- 9 : „природни закони“. — Св., 39 от 23. VIII. 1870.
- 10 : „помощ от Русия“. — Св., 48 от 4. XI. 1870.
- 11 : „спасение е в Дунавската федерация“. — Св., 49 от 11. XI. 1870.
- 12 : „енергически за работа“. — Св., 15, 16, 18, 20 от 12 и 19. II. и 5 и 27. III. 1870.
- 13 : „колкото се може по-скоро“. — Св., 14 от 3. IV. 1871.
- 14 : „за работа братски и юнашки“. — Св., 13 от 27. III. 1871.
- 15 : „и равноправна федерация“. — Св., 15 от 10. IV. 1871.
- 16 : по образец на швейцарската. — Св., 29 от 2. VI. 1871.
- 17 : „на християните в Турско“. — Св., 15 от 10. IV. 1871.
- 18 : „културните народи чи застрашават“. — Libertatea, 12 от 26. III. 1871; срв. В. Христу, Каравелов за федерацията (1948), 49 сл.
- 19 : „на своя собствен народ“. — Нез., 25 от 10. III. 1873
- 20 : „гризали до сега сърцата“. — П. С. Кършовски, Из миналото I (1927), 259 сл., Стр. Лев., 498 сл.
- 21 : премахване на разединението си — Св., 17 от 4. X. 1871.

- 22 : „там няма и щастие“. — Нез., 29 от 7. IV. 1873.
- 23 : „заключение е пристрастно“. — Нез., 34 от 8. VI. 1874.
- 24 : „полуубит народ в Босна...“ — Нез., цит. бр. 34.
- 25 : „само тогава, когато загърми“ — Нез., 40 от 20. VII. 1874.
- 26 : „Късно е вече“. — Нез., цит. бр. 40.
- 27 : „щастливо, силно и свободно“. — Нез., 42 от 7. VII. 1873.
- 28 : френски публицист е препоръчвал... — Нез., 43 от 14. VII. 1873.
- 29 : западни или източни славяни. — Нез., 44 от 21. VII. 1873; срв. по-горе.
- 30 : проектът на княз Горчаков от април 1867 г. — Срв. Г. П. Генов, Източният въпрос, II, 202 сл.
- 31 : мощ на последния. — Г. С. Раковски, „Политическите отношения Сърбского княжества с България...“, Съчинения (1922), 647 ит.
- 32 : интересите на българщината — Народност, бр. 29 и сл.
- 33 : хърватите и сърбите под Австрия... — Македония, бр. 1 от 2. XII. 1867; срв. и бр. 21 от 19. IV. 1869.
- 34 : „будади направихте“. — Македония, бр. 18 от 29. III. 1869.
- 35 : „чисто сръбски градове“. — Тъпан, бр. 7 от 2. V. 1869.
- 36 : „всеки за себе си“ — Отечество, год. II, бр. 76. — Срв. и М. Димитров, „Любен Каравелов и Сърбия“, Бълг. мисъл, XI (1936), 270 сл.
- 37 : носи подписа К. — Срв. Л. К., Публ., 629.
- 38 : „донкишотски Мацини“. — Право, бр. 27 от 11. IX. 1872.
- 39 : „да ни наричат сръбски агенти?“ — Св., 12 от 16. IX. 1872.
- 40 : „Лекета има на всякъде“. — Св., 19 от 4. XI. 1872.
- 41 : „най-нижките шарлатани“. — Св., 22 от 25. XI. 1872.
- 42 : „местните наши учители“. — Право, бр. 39 от 7. XII. 1873. Срв. бр. 40 от 14. XII. с. г., както и у мен, Екзарх Йосиф (1940), 167 сл.
- 43 : „изпълнител на сръбската воля“. — Нез., 16 от 2. II. 1874.
- 44 : други продажни личности. — Нез., 19 и 21 от 23. II и 9. III. 1874.
- 45 : славянска агресия. — Срв. по-горе, гл. IX и гл. XVI.
- 46 : истинските народни споразумения. — Дума, бр. 1 и 2 от 10 и 25. VI. 1871. „Народът вчера, днес и утре“.
- 47 : „нито сърбинът — русин“. — Дума, бр. 4 от 17. VII. 1871. Срв. Д. Шелудько, „Хр. Ботев за славянския въпрос и южнослав. федерация“, сб. Хр. Ботев, Изд. на БАН (1949), 159 ит.
- 48 : „едноплеменни народа“. — Знаме, бр. 12 от 28. III. 1875.
- 49 : „вашият пропаганди!“ — Тъпан, бр. 4 от 30. VII. 1875.
- 50 : седем милиона българи, само 7. — Св., 16 от 17. IV. 1871.
- 51 : страната на нашите врагове. — Нез., 51 от 5. X. 1874.
- 52 : „като люде да живеем“. — Св., 12 от 22. I. 1870.
- 53 : „раба твоего владико!“ — Св., 11 от 9. IX. 1872.
- 54 : „безсилни вечни подлости“. — Нез., 26 от 17. III. 1873.
- 55 : „и едното и другото“. — Нез., 27 от 24. III. 1873.
- 56 : „никакво споразумение“. — Нез., 46 от 4. VIII. 1873.
- 57 : „неприятелите не спят“. — Нез., 48 от 18. VIII. 1873.
- 58 : „без славянските народности“ — Нез., 51 от 8. IX. 1873.
- 59 : „не трябва да ходим далече“. — Нез., 29 от 4. V. 1874.
- 60 : е стигнала до своя край. — Нез., 37 от 29. VI. 1874.

Глава XVI

КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИ ВЪПРОСИ

- 1 : „живота на българската народност“. — Г. С. Раковски, Бълг. вероизповеден въпрос (1864), срв. Раковски, Съчинения (1922), 512.
- 2 : „власт с разни лукавства“. — Л. К., Знание, I 132—133.
- 3 : „до крайна грубост“. — Л. К., Знание, „Предисловие“, V.
- 4 : политическо равноправие. — Срв. у мен, Иларион Макариополски (1925), 264; Д. Йосиф, Граф Игнатиев и нашето освобождение (1939), 60.
- 5 : народен събор, свикан нарочно за тая цел — Срв. у мен, Иларион Макариополски; П. Ников, Възраждане на бълг. народ (1929).
- 6 : Антим Видински за български екзарх. — Срв. у мен, ц. кн. 271 сл., и Екзарх Йосиф (1940), 89 сл., П. Ников, ц. кн., 275 ит.

- 7 : „да се меси в нашите“. — Св., 4 от 26. XI. 1869.
- 8 : „без никакви заблуди“. — Св., 12 от 22. I. 1870.
- 9 : „Балкански п-ов бъдат свободни“. — Св., 16 от 19. II. 1870.
- 10 : преследвани от Али паша. — Св., 19 от 12. III. 1870.
- 11 : в нравствено отношение е невъзможен. — Св., същ. бр. 1819.
- 12 : „да бъдат неговни владци“. — Св., 20, от 22. III. 1870.
- 13 : Каравелов от това време. — Св., същ. бр. 20; срв. по-горе гл. VII.
- 14 : „Източният въпрос и бълг. свобода“. — Св., 21 от 27. III. 1870.
- 15 : „да поработим и за себе си“. — Св., 22 от 3. IV. 1870.
- 16 : непогрешимостта на папата. — Св., 24 от 22. IV. 1870.
- 17 : патриархът българите, или те него? — Св., 25 от 30. IV. 1870.
- 18 : „смали твърде значително“. — Св., 27 от 14. V. 1870.
- 19 : „пренебрегват народната воля“. — Македония, 5. VII. 1870. Срв. у мен, Екзарх Йосиф, 103.
- 20 : „Пуси вратове за сатър!“ — Св., 35 от 22. VII. 1870; срв. и бр. 45 от 7. X. 70, както и по-рано, бр. 33 и 34 от 8 и 15. VII. с. г.
- 21 : „кой да язди магарето“. — Св. 3 и 4 от 17 и 23. I. 1871. Срв. у мен, Екзарх Йосиф, 104 сл.
- 22 : Австрия или Румъния. — Св., 5 от 30. I. 1871.
- 23 : доброто се взима на сила. — Св., 51 от 2. XII. 1870.
- 24 : „не познават никакви събори“. — Св., 11 от 13. III. 1871.
- 25 : „за нас няма и напред!“ — Св., 16 от 17. IV. 1871.
- 26 : „До коле нии ще да стоим?“ — Ив. Вазов, Събрани съчинения XIX (1949), 9-срв. у мен, „Към хронологията и характеристиката на първите печатни Вазови стихотворения“, сб. Ив. Вазов, Изд. на БАН (1950), 336.
- 27 : „щото желаят сърцата ни!“ — Св., 37 от 26. II. 1872.
- 28 : „че сме и ние хора“. — Св., 38 от 4. III. 1872.
- 29 : други средства и други водачи — Срв. по въпроса и арх. Евтимий, сб. Копр., II, 32.
- 30 : валидността на схизмата. — Срв. у мен, Иларий Макариополски, 302 нт., и Екзарх Йосиф, 114 сл.; също П. Ников, Възраждане на бълг. народ. 312 сл.
- 31 : „продали и бога, и съвестта си“. — Св., 13 от 23. IX. 1872.
- 32 : плод на руското съдействие. — Св., 14 от 30. IX. 1872.
- 33 : „зъб за зъб“. — Св., 20 от 11. XI. 1872.
- 34 : „Тая пословица е твърде верна“. — Нез., 23 от 23. II. 1873.
- 35 : „и тяхната честност“. — Нез., 29 от 7. IV. 1873.
- 36 : „нищо, отговаряме ние“. — Нез., 30 от 14. IV. 1873.
- 37 : „своята досегашна програма“. — Нез., 18 от 16. II. 1874.
- 38 : „нашето разумно съединение“. — Нез., 19 от 23. II. 1874.
- 39 : еретическа и схизматическа. — Нез., 37 от 29. VI. 1874.
- 40 : славянофилските утопии. — Нез., 34 от 8. VI. 1874; срв. Св., 46 от 29. IV. 1872.
- 41 : „панелинистическите цели“. — Нез., 43 от 10. VIII. 1874.
- 42 : интерес към създаването на Българско книжовно дружество. — Срв. ръкописния ми труд: „Из историята на Бълг. академия на науките, част I. Бълг. книж. дружество в Браила (1869—1876)“; също и Н. Трайков, „Ботев и Бълг. книж. дружество“, сб. Хр. Ботев, Изд. на БАН (1949), 226 сл.
- 43 : е наречен „побратим“. — Архив Ценович II А 7295, писмо от 2. IV. 1870. Арх. ДБ.
- 44 : „дано го съборят“. — Дунавска зора, бр. 36 от 10. VIII. 1869.
- 45 : „да му дават кокал“. — Арх. Гер., I, 303.
- 46 : „дружеството в техни ръце“. — Св., 33 от 8. VII. 1870.
- 47 : „всички просветени българи“. — Телеграмата в Отечество, бр. 38 от 24. IV. 1870.
- 48 : първенеца Г. Желязкович. — Телеграмата и отговорът на Али паша в Дунавска зора, бр. 52 от 29. III. 1870.
- 49 : химни незаслужени... — Св., 19 от 12. III. 1870.
- 50 : „защо бърбят“. — Турция, бр. 9 и 13 от 18. IV. и 16. V. 1870.
- 51 : „т. е. против народът“. — Св., 27 от 14. V. 1870.
- 52 : „очаквахме от дружеството“. — Св., 35 от 22. VII. 1870.
- 53 : „третият лист не е напечатан“. — Св., 39 от 23. VIII. 1870; срв. М. Димитров, Бот. Съч., изд. 3 (1950), I, 358.
- 54 : „ужасната воня“. — Св., 47 и 48 от 21. X и 4. XI. 1870.
- 55 : печатана на 14 ноември 1870 г. — Св., 49, същата дата; срв. Н. Трайков, ц. ст. в св. Хр. Ботев, 280.
- 56 : датиран от Браила, 29 септември 1871 г. — Н. Трайков, ц. ст., 291. 296 сл.

- 57 : „да се освободи преждевременно“. — Ст. Заимов. СБНУ, I (1889), 193.
- 58 : „Балабановски риторички“. — Св., 13 и 14 от 27. III и 3. IV. 1871.
- 59 : „дзама дембелина“. — Св., 35 от 13. II. 1872.
- 60 : „не знаем“ е отговорът му. — Св., 14 и 17 от 3. IV. и 4. X. 1872.
- 61 : „и други подобни“. — Писмо на В. Стоянов до М. Дринов, 24—27. VI. 1872, архив Дрилов. Арх. ДБ.
- 62 : на мними учени. — Л. К., Знание, I, 14, 255—256.
- 63 : лекомислени закачки. — Писмо на В. Друмев, архив на Бълг. книж. дружество, БАН.
- 64 : „а ние ги нямаме“. — Св., 4 от 5. VIII. 1872.
- 65 : „на училищата и на читалищата“. — Нез., 31 от 21. IV. 1873.
- 66 : „на народното желание“. — Нез., 41 от 30. VI. 1873.
- 67 : „и никак не е в Париж“. — Св., 11 от 18. I. 1870.
- 68 : „принасят съществена полза“. — Л. К., Знание, I, 351. Срв. по-горе, гл. II, 126.
- 69 : след дълго прекъсване вестник. — Св., 7—17 от 13—27. II, 6—27. III, 3—17. IV и 4. X. 1871.
- 70 : българския училищен комитет. — Св., 21 от 27. III. 1870.
- 71 : „има свои обичаи“. — Нез., 41 от 30. VI. 1873.
- 72 : извън гимназиите. — Св., 2 от 8. VII. 1872.
- 73 : покорените народности. — Нез., 38 от 6. VII. 1874.
- 74 : „Да е жива аритметиката“. — Нез., 19 от 23. II. 1874.
- 75 : знаещи учители. — Нез., 24 от 30. III. 1874; срв. и 31 от 18. V. 1874.
- 76 : образованието на своите деца. — Нез., 25 от 6. IV. 1874.
- 77 : в дълга статия на Знание от 1975 г. — Л. К., Знание, I, бр. 6—23, 31. III — 30. XI. 1875.
- 78 : редовно в черква — „За възпитанието в Англия“, Л. К., Знание, бр. 1—5 от 15. I — 15. III. 1875.
- 79 : „За школските програми“. — Л. К., Знание, бр. 24 от 15. XII. 1875.

Глава XVII

КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ

- 1 : Белински в руската литература. — З. Стоянов, „Съвременната критика у нас“, Южна България, 56 от 18. I. 1884; срв. Неиздадени съчинения, ред. А. Емануилов (1943), 87 нт.
- 2 : двамата велики европейски критици. — Срв. характеристиката им у мен, Основи на литературната наука (1942), 94 нт., 173 нт.
- 3 : „защитавам срещу него“. — Lessing, Briefe antiquarischen Inhalts (1768—1769), LVI, Brief.
- 4 : „жалките бездарници“. — З. Стоянов, ц. с., 83—89.
- 5 : обществени и национални нужди. — България, IV (1860), бр. 9; срв. Т. Атанасов, „История на бълг. литер. критика преди Освобождението“, Известия на семинара по слав. филология, III (1911), 137.
- 6 : Нешо Бончев и Любен Каравелов. — Т. Атанасов, ц. ст., 98 сл. 102 сл.
- 7 : „като речи, повече нищо“. — Св., 2 от 12. XI. 1869.
- 8 : „ръководяща идея“. — Св., 5 от 3. XII. 1869.
- 9 : „посветя на г. Н. М. Тошков“. — Св., 1 от 2. I. 1871.
- 10 : „Пишурката, Оджаков и др.“ — Св., 12 от 16. IX. 1872.
- 11 : „журналисти са без глава“. — Св., 17 от 21. X. 1872.
- 12 : „г. Славейков и г. Друмев“. — Нез., 28 от 31. III. 1873.
- 13 : „по-деятелни и по-честни“. — Нез., 31. IV. 1873.
- 14 : „люшка се насам-нататък“. — Нез., 25 от 6. IV. 1874.
- 15 : „наука жива, наука човеческа“. — Св., 5—7 от 3—17. XII. 1869.
- 16 : „и за изящната словесност“. — Л. К., Обявление от 5. I. 1872 (с покана за записване абонати на драмата „Хаджи Димитър Ясенов“), прибавка към Свобода, 31. I. 1872.
- 17 : „имат свои последователи“. — Л. К., Знание, бр. 15 от 15. VIII. 1875.
- 18 : „сам своето щастие“. — Св., 3—4 от 17 и 23. I. 1871.
- 19 : нещо добре познато. — Нез., 28 от 31. III. 1873.
- 20 : „Желаем му добър успех!“ — Св., 26—27 от 7 и 14. V. 1870.
- 21 : от всяко поетическо дело. — Св., 20 от 31. X. 1871.

- 22 : намери мнозина читатели. — Нез., 28 от 31. III. 1873.
- 23 : „всичкият цивилизован свят“. — Св., 32 от 27. VI. 1870.
- 24 : името на Шатобриан. — Л. К., Знание, I, 13—14.
- 25 : на народното добро. — Нез., 31 от 21. IV. 1873; Л. К., Знание, I, 1847.
- 26 : безцветен български език. — Л. К., Знание, I, 31.
- 27 : написаните учебници. — Л. К., Знание, I, 208.
- 28 : „що да прибавим“. — Св., 7 от 11. XII. 1869.
- 29 : „талантлив писател“. — Нез., 43 от 14. VII. 1873.
- 30 : „литературни достойнства“. — Нез., 2 от 27. X. 1873.
- 31 : книгата му на сръбски. — Л. К., Знание, I, 45.
- 32 : „неговото възкресение“. — Нез., 31 от 21. IV. 1873.
- 33 : „нямаме наука“. — Св., 12 от 16. IX. 1872.
- 34 : „подиграваме с науката“. — Св., 42 от 1. IV. 1872.
- 35 : „нарича народно образование“. — Нез., 41 от 27. VII. 1874.
- 36 : „изпълни както трябва“. — Л. К., Знание, I, 94.
- 37 : даровити и сериозни писатели. — Л. К., Знание, I, 79, 271, 327, 357; Нез., III, бр. 31, 32; и др.
- 38 : „не разбират от птичия език“. — Св., 43 от 8. IV. 1872.
- 39 : „орусиле българският език“. — Св., 3 от 19. XI. 1869.
- 40 : „кой го гледа, ум няма“. — Знание (1875), 271.
- 41 : „председателя на шарлатаните“. — Св., 12 от 16. IX. 1872.
- 42 : „византийските богослови“. — Нез., 45 от 28. VII. 1873.
- 43 : „Стига сте лъгали светът“. — Нез., 31 и 32 от 21 и 28. IV. 1873.
- 44 : „най-великите писатели“. — Нез., 29 от 7. IV. 1873.
- 45 : „Чуete ли г. Найденов“. — Св., 9 от 26. VIII. 1872.
- 46 : „още никой не е прочел?“. — Св., 7 от 12. VIII. 1872.
- 47 : „за величието на душата“. — Нез., 48 от 7. IX. 1874.
- 48 : „или от един преводач“. — Л. К., Знание, I, бр. 19 от 15. X. 1875.
- 49 : „ние сме за смях“. — Л. К., Знаеш ли, 145.
- 50 : „Ние сме си ние“. — Ц. с., 127.
- 51 : „Знаем ви вече какви сте лажета!“. — Ц. с., 24, 28, 35, 143, 154.
- 52 : „Слушайте и чудете се“. — Нез., 43 от 14. VII. 1873.
- 53 : „старият вагабондин заслужава отвращение“. — Ц. с., 250.
- 54 : „човек запазва здравето си“. — Chamfort. Caractères et anecdotes, ch. II.
- 55 : отдела „Свисток“ на списанието Современник. — Срв. по-горе, гл. IV, 45, и В. С. Кружков, Мировозрение Н. А. Добролюбова (1952), 112 сл.
- 56 : „невъзможно никакво споразумение“. — Нез., 31 от 16. V. 1874. Бележката под черта, към фейлетона за празнуването деня на Кирила и Методия, отделно от българската колония в Букурещ и от Добродетелната дружина, има пред вид пожеланието на българите от Крайова (в телеграма от 11 май до Независимост): „Желаем ви братско споразумение“.
- 57 : „множество невинни теленца“. — Нез., 16 от 2. II. 1874, „Книжовни известия“.
- 58 : да бранят народните ни интереси. — Св., 34 от 5. II. 1872.
- 59 : се е изравнявал понякога с революционерите емигранти. — Срв. за поведението на в. Век: Ал. Бурмов, „Нарастване на революционния подем...“, Историч. преглед, VII (1950), кн. I, 74 нт. Срв. още за Балабанов Д. Ганчев, Спомени, 103, 191; К. Иречек, Бълг. дневник, s. v.; С. Бобчев, „Заслуги на цариградския печат в освободителното дело...“, Прослава на Освободит. война 1877—1878 г. (1929), III.
- 60 : „единствен български вестник“. — Св., 46 от 29. IV. 1872.
- 61 : „отрицателни частици“. — Св., 30 от 13. VII. 1874.
- 62 : „А още се оплаквате!“. — Св., 42 от 16. IX. 1870.
- 63 : „какво ще прави Австрия“. — Св., 12 от 20. III. 1871.
- 64 : „и за вечна покорност?“. — Л. К., Знаеш ли, 199 нт.
- 65 : „и станали ни са съвсем родствени“. — Ц. с., 157.
- 66 : „публицисти са морални убийци“. — Ц. с., 158 нт.
- 67 : „и гръцките калугери в Йерусалим“. — Ц. с., 203 нт.
- 68 : „Българите са парцали“. — Ц. с., 207.
- 69 : „не ще да помогнат и нам“. — Ц. с., 98 сл., 106 сл.
- 70 : „само едно презрение“. — Ц. с., 187.
- 71 : „даже и в приизподнята...“. — Ц. с., 203, 535.
- 72 : „пред света с чужда униформа“. — Ц. с., 351—345

- 73 : „излежатни дни, недели и месеци“. — П. Р. Славейков, Пер. сп. XVI (1880), 62; срв. у мен. Н. Бозвели. 243 нт.
 74 : „богати манастири и дебели калугери“. — Л. К., Знаеш ли, 148 сл.
 75 : петно за черквата и религията. — Ц. с., 271 сл.
 76 : „не може да се пороби безусловно“. — Л. К., Знание, I, 133.
 77 : „кирие Дорчо ефенди!“ — Л. К., Знаеш ли, 117 нт., 127 нт.
 78 : затъване в калта. — Ц. с., 98 сл., 128 сл.
 79 : „в читалищата си, то ще ни се доплаче...“ — Ц. с., 145.
 80 : „Изгонете старото гюбре и вървете напред!“ — Ц. с., 270,
 81 : за „учени хора“ и за „прогресивни светила“. — Ц. с., 86 сл., 145 сл., 234 сл., 264 сл.
 82 : „тежко ви и горко ви!“ — Ц. с., 66, 124, 133 нт., 137 нт., 146 и др.

Глава XVIII

КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ

(Продължение)

- 1 : „не е направено както Господ дал“. — Св., 22 от 13. XI. 1871.
 2 : „се старае да бъде дипломатин“. — Л. К., Знаеш ли, 143 сл.
 3 : „и книги никому ненужни“. — Ц. с., 43.
 4 : „почти всичките човечески нещастия“. — Ц. с., 337 сл.
 5 : „нашите идеи за българската литература“. — Ц. с., 24, 116, 147.
 6 : „затъпяват човеческия разум...“ — Ц. с., 236.
 7 : „Господ от подобни книги!“ — Ц. с., 92.
 8 : „гений над гениалните“. — Ц. с., 16, 24, 27, 38, 115, 337 и т. н.
 9 : „Чини ми се ме е здраво...“ — Л. К., Знание, I, 14.
 10 : „хиляда тона хвалби“. — З. Стоянов, Неиздадени съчинения, 88.
 11 : „Него трябва да го пазим“. — Ив. Вазов, „Срещите ми с Л. Каравелов“, Събр. съчинения, изд. Хемус, IX, 230.
 12 : „и да работи за друго“. — Л. К., Знаеш ли, 170.
 13 : „работи и се надявай“. — Ц. с., 455.
 14 : „своите тиквешки способности“. — Ц. с., 115; срв. 135; сл., 141 сл., 166 сл и др.
 15 : „венчанната си премия“. — Нез., 13 от 12. I. 1874.
 16 : „да плюйнат на него (на гроба) по един път!“ — Л. К., Знаеш ли, 26, 166, 183.
 17 : „От никого!“ — Ст. Бобчев, Прослава на Освободит. война (1929), 110.
 18 : „и пролетта на 1876“. — Ал. Бурмов, Ист. пр., VII (1950) I, 86—89.
 19 : „спрямо редактора на Независимост“. — Ив. Стойчев и В. Христов, „Спомени от Лъбница Д. Ценович“. Известия на Бълг. истор. друж., кн. XXII—XXIV, 461, 474 сл.
 20 : „а не за презрение“. — Св., 26 от 7. V. 1870.
 21 : „най-крайното хладнокръвие“. — Нез., 22 от 16. III. 1874.
 22 : „котката драще и чуждите и сеонте“. — Св., 5 от 29. VII. 1870.
 23 : минала Дунава при Свищов. — Цит. Известия, 473.
 24 : „с глупавите и полудиви политици“. — Л. К., Знаеш ли, 226—227.
 25 : примери от които дадохме вече. — Срв. още ц. с., 109, 182, 208 и сл.
 26 : „и маската се носи до време“. — Ц. с., 24.
 27 : „Дай ми нам големи предмети“. — Ц. с., 39.
 28 : „всякога вежлив и деликатен, но...“ — Ц. с., 94.
 29 : „от неомнени сахани...“ — Ц. с., 220.
 30 : „где да се поразходи“. — Ц. с., 68, 199, 204, 209.
 31 : много градове у нас. — Ц. с., 46.
 32 : „най-голяма роля у нас“. — Ц. с., 120.
 33 : „слепия български народ“. — Ц. с., 41, 51, 81 и др.
 34 : „гневът е пиперът“. — Срв. Maurice Clavière, Léon Daudet (1943), 243.
 35 : „за да не пише повече стихотворения“. — Л. К., Знаеш ли, 86.
 36 : „съвестта е съвсем непотребно нещо“. — Ц. с., 106.
 37 : „търговски дела вървяха много по-добре“. — Ц. с., 291 нт.
 38 : „рабтиш за чуждите интереси. Нез., 33 от 5. V. 1873.
 39 : „извикваше гръмогласни смехове“. — Ив. Вазов, цит. разказ „Срещите ми...“ Събр. съчинения, IX, 232.

- 40 чужди, назначени за обществена полза наследства. — Л. К., Знаеш ли, 9, 20, 62, 174, 361.
- 41 „кой го гледа, ума няма“. — Ц. с., 224.
- 42 „на сеното и варди кокала“. — Ц. с., 207.
- 43 „Срамота е от хората!“ — Ц. с., 123. Срв. и 46. 113.
- 44 „такава и калимавката му“. — Ц. с., 135.
- 45 „Така ли е г. Славейков?“ — Ц. с., 58.
- 46 „зорята се раззорява“. — Ц. с., 203.
- 47 „Българите са парцали“. — Ц. с., 207.
- 48 „не отговарят на своето назначение“. — Нез. 49 от 21. IX. 1874.
- 49 „Аз“ и „Вие“. — Л. К., Знаеш ли, 120.
- 50 неколцина души, А. Б. В. С. Д. — Ц. с., 57.
- 51 разговор между Ангелчо и Иванчо. — Ц. с., 87.
- 52 наивна женица и хитър йеромонах. — Ц. с., 149.
- 53 образованието на отец Балабанов. — Ц. с., 310.
- 54 за да отрече тези „цивилизатори“. — Ц. с., 304.
- 55 „Право не знае що говори, че...“ — Ц. с., 54.
- 56 „не е способно ни да мука“. — Ц. с., 42, 99, 101, 156, 201, 223, 284.
- 57 „и впрягат ни в колата си...“ — Ц. с., 199.
- 58 „Кой предава народните хора...“ — Ц. с., 204.
- 59 „Ние казахме, че... А коя...?“ — Ц. с., 110.
- 60 „със своите предводителства!“ — Ц. с., 101.
- 61 „на неразвитите размътва умовете“. — Ц. с., 61, 113, 146, 151, 185, 200 и др.
- 62 поучи алегорически читателя. — Ц. с., 93, 116, 133, 147, 169, 227, 274, 450, 467 и др.
- 63 Пушкин, Гогол, Херцен и др. — Ц. с., 33, 44, 49, 62, 120, 143, 151, 153, 185, 187 и др.
- 64 „на глупаво поетише!“ — Ц. с., 71.
- 65 „лише правила за стихотворството?“ — Ц. с., 38—42.
- 66 поправка на дописките и коригиране на вестника. — Ив. Г. Клиничаров, Л. Каравелов (1925), 247. Срв. от същия Мистификацията с произведенията на Хр. Ботйов (1925), 5 сл.; Христо Ботйов, Няколко спорни въпроса... (1940), I, 33 нт., II, 23.
- 67 на Ботев 14 от ония фейлетони. — М. Димитров, Бот., Съч., I (1950), 261, III, 172 нт.
- 68 фейлетоните на Каравелов. — М. А., Към въпроса за неустановеното литер. наследство на Ботев. Ботевият дял във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“, Известия на института за литература, кн. VII (1958), 233 сл.
- 69 „нани ми, нани!“ — Нез., 26 от 13. IV. 1874.
- 70 чувствени тръпки от особено естество. — Л. К., Знаеш ли, 326 нт.
- 71 предмет на сатирата. — Ц. с., 333 нт.
- 72 бил по-рано меценат. — Ц. с., 460 нт.
- 73 „с неговата обществена деятелност“. — Знаме, 17 от 23. V. 1875.

Глава XIX

ПОЕЗИЯ

- 1 : главни отдели стихотворения. — Съчинения на Любена Каравелова, т. I. Стихотворения. Под. ред. на З. Стоянов, Русе, 1886; Любен Каравелов, Съчинения, т. I. Стихотворения. Под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков, София (1942).
- 2 : Каравелов забравя обаче максимата. — Максимата е на Гьоте в писмо до Целтер, 29 ноември 1825.
- 3 : „битката за освобождението на човечеството“ — Heine, Reisebilder, III Theil, Kapitel XXXI.
- 4 : заемките от Байрон... или Бърнс. — Срв. А. Филипов, „Чужди влияния : стих. на Каравелов“, Литер. нозини, бр. 23 от 3. III. 1929.
- 5 : „сравнения на улицата“. — Б. Ангелов, „Любен Каравелов“, Мисъл, XIV (1903), кн. II, 74.
- 6 : изнасяни от любителски трупи. — Б. Пенев, Ист. бълг. лит., IV, част II, 768 сл.
- 7 : „народни и патриотически песни“. — К. Величков, „Страшните чорапи“ (1904), Съчинения, I, 269 сл.
- 8 : Драмата на Каравелов излиза през юли 1872 г. — Св., 2 от 8. VII. 1872.

- 9 : „В памет на Хаджи Димитра“. — Първа редакция в Нез., 47 от 11. VIII. 1873. Срв. Р. Чолаков, „Хаджи Димитър Ясенов“ и „Жив е той, жив е...“, Български мисъл, XII (1937), кн. VII, 423 сл.

Глава XX

ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ

- 1 : материални затруднения. — Ив. Вазов, „Неотдавна“, Събр. съчинения, изд. Хемус, V, 256
- 2 : „тяхната цел е да веселят обществото...“ — Срв. по-горе, гл. XIII, 13—16.
- 3 : „троми разкази“ (К. Кръстев). — Срв. К. Кръстев, Мисъл, XIII (1903), кн. VI, 360; Б. Ангелов, Мисъл, XIV (1904), кн. II, 70.
- 4 : издадени в Търново през август с г. — Л. К., Съч., VII, 159.
- 5 : голямото изкуство на руския белегист. — Срв. В. Велчев, „Л. Каравелов и Н. В. Гогол“, Родина, I, кн. II, 156—190.
- 6 : „запазва непокънати своите традиции“. — Б. Пенев, Л. Каравелов, 254.
- 7 : от неодолювани и от животинския свят. — Срв. В. Велчев, цит. статия, 33.
- 8 : „певица на разнотинците“, Глеб Успенски. — Срв. Г. Константинов, Л. Каравелов, 142.
- 9 : пресилени комични осветления. — Срв. разбора на повестта от Ив. Хаджов, а изданието на библиотека Българска книжнина, № 23, 1930.
- 10 : „не наиват зехтин в катраника!“ — Съч., 44 от 15. IV. 1872.
- 11 : „психологически аршин“. — Л. К., Съч., VII, 86.
- 12 : „Евлогий (1819—1897), познатия дарител“. — Срв. за Евл. Георгиев С. Велев, Златна книга на дарителите за народна просвета, кн. I (1907), 1—18; Хр. Гандев, „Една търговска къща от преди Освобождението“, Професионална мисъл I (1940), кн. II, 40 нт.
- 13 : „естественото или разумното право“. — Л. К., Хаджи Димитър Ясенов (1872), 100.
- 14 : Захарий Стоянов допуска... — Л. К., Съч., VIII, 124.

Глава XXI

ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ

(Продължение)

- 1 : причините за недоволство на раята. — Документи за Бълг. история, т. III (1940), Изд. на БАН., 321. Срв. там, 318 сл.
- 2 : за княз Александър Карагеоргиевич. — Вл. Т. Хиндалов, „Видинското въстание през 1850 г“, Годишник на Нар. библиотека, София, 1926, 12; Д. Маринов, „Политически движения и въстания в Западна България“, СбНУ, II (1890), 86 нт.
- 3 : дописките на чуждите кореспонденти. — Срв. по въпроса П. М. Матеев, Великите благодетели на българския народ (1934), 55 нт.; Ив. Ев. Гешов, Спомени и студии (1928), 37 нт.
- 4 : заемка от византийската аристокрация. — Срв. за Войникова по-горе, гл. XIII; и А. Гечев, „Добри П. Войников“, Известия на семинара на Славянска филология (1905), 293.
- 5 : позовава в своя Сокол. — Срв. превода на статията от Пипин у Каравелов, Сокол (1875), 49.
- 6 : „светинята и всякакви насилия“. — М. Дринов, Исторически преглед на бълг. църква (1869), 143.
- 7 : това при критиката му. — Срв. гл. XIII.
- 8 : в местна багра на бит и пейзажи. — Срв. увода ми към Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. XVIII (1948).

Глава XXII

„ЗНАНИЕ“

- 1 : легалната културна дейност. — Свобода от 6 февруари 1871 г. Срв. гл. VII и гл. X.
- 2 : „Само образованите народи могат да достигнат до своята свобода“. — Л. К. Хаджи Димитър Ясенов (1872), 8, 19, 83.
- 3 : „Наука за небето и земята, кн. I“. — Свобода, бр. 15 от 12. II. 1870 и бр. 22 от 13. XI. 1871.
- 4 : „българският народ не обича да чете“. — Знание, I (1875), кн. I, 15.
- 5 : никой и не се залавя. — Срв. Свобода, бр. 29, 30, 35, 41, 42 и др. от I. I, 8. I, 12. II, 25. III и I. IV. 1872.
- 6 : „да го разпръснат по народа“. — Свобода, бр. 49 от 20. V. 1872.
- 7 : за да вървят към победа. — Свобода, бр. 42 от I. IV. 1872.
- 8 : „отколкото ние мислиме“. — Знание, г. II (1876), бр. I.
- 9 : „зашото книгата се търси“. — Свобода, бр. 7 от 12. VIII. 1872.
- 10 : или 90 пари турски. — Архив К. Цанков, папка 102, № 764, арх. ДБ.
- 11 : „О свобода“ от Джон Ст. Мил. — М. Димитров, Публицистика 605—606.
- 12 : книжката Кирил и Методий. — Срв. за нея, излязла през юни 1875 г., Знание, I, стр. 176 и 192.
- 13 : за селата около Сопот и т. н. — Срв. Знание, год. II, бр. 2, стр. 32.
- 14 : „на тоя или оня предмет“. — Знание, бр. 24 от 15. XII 1875, стр. 375.
- 15 : „бисерът не трябва да се тъпче от свинете“. — Знание, I, бр. 18 от 30. IX. 1875, стр. 287—288.
- 16 : „католико-византийските нравствености съществуват голямо разстояние“. — Независимост, бр. 39 от 16. VI. 1873.
- 17 : „всичките гръцки класици без изключение“. — Независимост, бр. 15 от 27. I. 1874.
- 18 : „Да е жива аритметиката!“ — Независимост, бр. 19 от 23. II. 1874. Срв. по-горе, гл. XII, 29^a.
- 19 : „ни зверски деспотизъм“. — Свобода, бр. 2 от 11. I. 1871.
- 20 : социални апостоли ни Запад и в Русия. — Срв. гл. IV.
- 21 : при утопичния и научния социализъм. — Срв. общия преглед на научното и социалното движение в Европа у Th. Lindner, Weltgeschichte, IX (1921), 71—102.
- 22 : петия том от съчиненията на Чернишевски. — Знание, I 44.
- 23 : „Дружество за разпространение полезни знания“. — Срв. Свобода, бр. 39, 40 и др. от 11 и 18. III. 1872 г. и нат.
- 24 : и занаят пред орган на дружеството. — Знание, г. II, бр. 1 от 15. II. 1876.
- 25 : печатниците се оценяват на 900 австр. жълтици. — Арх. Л. Каравелов, папка 180.
- 26 : „хайде на ново подозрения“. — Писмото на Хранов в АНБ, № 415. Срв. за Хранова Ю. Иванов, Бълг. периодич. печат (1893), 159; Д. Минев, Град Лясковец (1944), 307.
- 27 : библиотеките и читалищата в Германия и в Русия. — Знание, I, 504.
- 28 : на българите за напредък. — Знание, I, 133, 231, 344, 368.

Глава XXIII

ВЪСТАНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЕ

- 1 : и да обявят война на Турция на 30 юни 1876 г. — Г. П. Генов, Източният въпрос, ч. II (1926), 257 сл.
- 2 : „български среднини във от Цариград“. — М. Балабанов, Страница от политическото ни възраждане (1904), 15. Срв. и Д-р Хр. Стамболски, Автобиография II (1927), 348, 369, 378 нт.
- 3 : удивителната метаморфоза. — Вазов, Под игото, ч. II, гл. XV, „Новата молитва на Марка“. Срв. и гл. XVI, „Пиянството на един народ“.
- 4 : „да обяви война на Турция“. — Хр. Македонски. Записки (1896), 169.
- 5 : „да стон със сгърнати ръце“. — Знаме, бр. 21 от 6. VII. 1875.
- 6 : „не губете удобната минута“. — Знаме, бр. 22 от 13. VII. 1875.
- 7 : „да бъдем сами ние актьори“. — Писмо от Ботев и Стамболов до Драсов, 7 юли 1875. Срв. и по-горе, гл. X.

- 8 : „ще можем да осъществим идеята си“ — Архив на Възраждането, I, 231—232. Сrv. също гл. X.
- 9 : да претендира за първенство. — Н. Обретенов, Спомени, 207; Ст. Заимов, СбНУ, I, 234; М. Димитров, Хр. Ботев, 137.
- 10 : „в полза на народното ни предприятие“. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 259—260. Сrv. Н. Обретенов, Спомени, 206 сл.
- 11 : „Каравелов се отказва да работи и не дава печата“. — Сrv. протокола у М. Димитров, Хр. Ботев (1948), 130—131.
- 12 : „да отслабят действията на нашия комитет“. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 270—271.
- 13 : „Българско човеколюбиво настоятелство“. — Сrv. А. Бурмов, Бълг. революц. центр. комитет, 166.
- 14 : „затова ние взехме мерки“. — Архив Т. Пеев, III, П, 29, инв. № 1403 а, Архив БАН.
- 15 : „Каравелов е отстранен от всички“. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 275—277. М. Димитров, Хр. Ботев, 133.
- 16 : политически или военно едно българско въстание. — М. Димитров, Хр. Ботев, 136.
- 17 : оплаквайки се горчиво от Каравелов. — М. Балабанов, Страница от политич. ни възраждане 5. Сrv. Ив. Данчов, Чърти от живота... (1903), 14 нт.; А. Бурмов, Хр. Ботев през погледа... 131, 359.
- 18 : „на раздразнените нерви...“ — Ст. Заимов, СбНУ, I, 236.
- 19 : е добре известно. — Сrv. Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, I, 180 сл.
- 20 : заседанието на комитета от 28 август. — Сrv. „дневника“ за него в Арх. ДБ., архив П. Кисимов, II, В, 8366.
- 21 : „отговорен пред съвестта си“. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 289.
- 22 : от българското самостоятелно движение. — Д. Т. Страшимиров, ц. с., I, 218—219; М. Димитров, Хр. Ботев, 141—142.
- 23 : пише един от тези членове. — Сrv. писмото на Р. Юрданов от 25. X. 1875 г., П. С. Кършовски, Из миналото, I (1927), 184.
- 24 : въстание на 1 май 1876 г. — Д. Т. Страшимиров, ц. с., I, 220 нт.; Ал. Бурмов, Бълг. революц. центр. комитет, 159 сл.
- 25 : писмата му до Д. Горев от 18 ноември и 11 декември 1875 г. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 285—287.
- 26 : „да се осъществи южнославянската федерация“. — Сrv. Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, I, 275 сл.
- 27 : „За сметка на разходите за известна цел“. — Документ от държавна архива в Белград, сrv. М. Димитров, Хр. Ботев, 165.
- 28 : „от единия до другия край“. — Знаме, бр. 24 от 3. VIII. 1875.
- 29 : „свободата на Балкански полуостров е осигурена“. — Нова България, бр. 1 от 5. V. 1876.
- 30 : Драгашич и Живанович — Сrv. писмото на П. Мишайков от март 1876 г., Архив на Възраждането, I, 477; Димитр. Кар., 287.
- 31 : „да става чрез Каравелов или Цанков“. — М. Димитров, Хр. Ботев, 165; Димитр. Кар., 286.
- 32 : прошение от 1 януарий 1876 г. — Архив Д. Ценович, Държ. библиотека — София, II, А, 7349.
- 33 : „у Београд ради споразумълења“. — Архив К. Цанков, папка 102, № 98, АНБ.
- 34 : „взел лично участие в преговорите“. — Отечество, бр. 20 от 20. IV. 1885, „Едно историческо писмо“. Печатано отчасти от П. Бананов, Бълг. военна мисъл 1935, кн. XII—XIII, 49—50; и изцяло в Априлско въстание 1876 г., том I (1951), 151—155.
- 35 : „један другиму руку“. — Април. вѣст., I, 108.
- 36 : Видин, Плевен, София и Солун. — Арх. Възр., I, 314.
- 37 : вестник с ново име. — Арх. Възр., I, 313.
- 38 : „автора на Хаджи Нича“. — Април. вѣст., I, 65.
- 39 : направените доста грешки. — Април. вѣст., I, 65, 77.
- 40 : „да спечелят нещо“. — Април. вѣст., I, 148.
- 41 : „Знаеш ли ти кои сме ние“ и проч. — Т. Н. Шишков, „България и българите“, Свободна България I (1881), бр. I.
- 42 : „а на Русия — нека тя заповеда!“ — З. Стоянов, Записки по бълг. въстания, гл. IX.
- 43 : да предизвикат намесата на Европа. — Ст. Заимов, Миналото. Етюди, 105.
- 44 : „цялата история на въстанието от 1876 г.“ — К. Величков, Съчинения, I (1911), 210.

- 45 : „до решението на Източния въпрос“. — Знаме, бр. 23 от 27. VII. 1875.
- 46 : критиката го не достягаше вече“. — З. Стоянов, Хр. Ботев, 294.
- 47 : „благотворителни общества“, „Бълг. човеколюбиво настоятелство“. — Срв. Архив на Възраждането, I, 305, 312; Архив Кирик Цанков, дневник за подновяването на „Бълг. човеколюбиво настоятелство“ от 1 май 1876, АНБ.
- 48 : пострадали и нуждащи се българи. — Срв. архив К. Цанков, № 102, 103 и др., с „дневника“ на Стари и Млади, АНБ, II, А, 103. Н. Чехларов, Документи по Бълг. възраждане, СБНУ, XXII—XXIII (1907), 2 нт.; Н. Бобчев, „Славянофилското движение в Русия...“, Прослава на Освободителната война (1929), 222 нт.; Ив. Вазов, Неотдавна, гл. „Последният комитет“ (1892), в Събрани съчинения, изд. Хемус, т. V (1943), 255 нт.; А. Бурмев, Бълг. революц. центр. комитет, 170 сл.
- 49 : сръбските оперативни планове. — Ив. Кр. Стойчев, Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия (1939).
- 50 : „посещения на министрите“. — Димитр. Кар., 296.
- 51 : остава несигурно предположение. — Срв. Г. Добринович, Моите спомени 1876—1932. София, 1932, Димитр. Кар., 296.
- 52 : „где трябва да вървят“. — Димитр. Кар., 297.
- 53 : сръбските интриги и домогвания. — Димитр. Кар., 288.
- 54 : на австрийския и на руския консул в Букурещ. — Димитр. Кар., 288.
- 55 : „Черни Велю“. — Димитров, Публиц., 613.
- 56 : в Кладово са затворени“. — Архив К. Иречек (БАН), 95.
- 57 : „и го занеде в Букурещ“. — Хр. Македонски, Записки (1896), 169.
- 58 : „разполага и получава процент“. — Отечество, бр. 12 от 15. II, № 885.
- 59 : в срок от една седмица. — Срв. Ст. Заимов, Миналото, Етюди 222; Г. Константинов, Л. Каравелов (1949), 121. Срв. румънските документи в Архив К. Цанков, папка 103, Арх. ДБ, както и ръкописа там под № 115 „Отношенията на Румън. правителство към бълг. дело.“
- 60 : да заминат за Сърбия. — Димитр. Кар., 298.
- 61 : поражението на въстанието. — Ив. Вазов, Неотдавна. Срв. Събрани съчинения, V, 248—251.
- 62 : които заслужават вниманието ни. — Вазов, „Срещите ми с Любена Каравелова“, Бълг. сбирка, X (1903), кн. IX, 605—609, Утро в Банки (1905), 164; Събрани съчинения, IX, 227.
- 63 : върл гонител бугаризма. — Натанаил, СБНУ, XXV, 73.
- 64 : „задоволи и самолюбието на българите“. — К. А. Пушкиревич, Труды Инст. славяноведения II (1934), 202 сл.
- 65 : мъжествената им защита на Шинка. — Н. Бобчев, ц. ст. в Прослава на Освободит. война, 224 сл.
- 66 : „негови ерзъки от неполитически характер“. — К. Пушкиревич, ц. ст., 204.
- 67 : „няма никакво уважение пред тях“. Архив К. Иречек, БАН. Тук и второто писмо на Христова.
- 68 : простил с четата. — Ф. Симидов, Покрита храброст, Гюргево, 1877, 34; срв. и Димитр. Кар., 299.
- 69 : и от българските общини в Румъния. — Н. Чехларов, СБНУ, XXII—XXIII, 27, 34, 35, 43 и др.
- 70 : „с гласуване предложенията“. — Ив. Вазов, Неотдавна. Срв. Събрани съчинения, V, 261.
- 71 : неговото държавно устройство. — Чехларов, 35, 48—50.
- 72 : Ст. Стамболов, Ив. Вазов и П. Хр. Висковски. — Нова България, бр. 53 от 11. XII. 1876; Български глас, бр. 33 от 24. XII с. г. Подобна програма с по-точно означени граници на България, от 12 ноември 1876 г. вж. в Нова България, бр. 54 от 17. XII с. г.
- 73 : по признание от 24 януарий 1877 г. — Чехларов, ц. ст. 55. — Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов (1930), 48; Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII (1950), 148.
- 74 : да подкрепят дялото на освободителите — Ив. Вазов, Събрани съчинения, V, 262—265; Д. Уста-Генчов, „Документи за историята на последния бълг. центр. революц. комитет в Букурещ“, Известия на историч. дружества, кн. VII—VIII, 243; Бълг. глас, бр. 48 от 16. V. 1877.
- 75 : поверено на княз Владимир Черкасски. — Вазов, ц. ст., 267.
- 76 : „голи, боси и гладни във Влашко...“ — Господин Иванов, „Из спомените ми за Стефан Стамболов“, „Пролом III (1925), кн. IX, 479.

- 77 : „на което е бил член...“ — Срв. напр. адреса на Благотворителното общество до М. Катков, от 23. IX. 1876 г., Н. Чехларов, СбНУ. XXII—XXIII. Срв. и Ив. Вазов, Събрани съчинения, V, 266; IX, 231 сл.
- 78 : „той се увлича в крайни предели“. — К. Пушкаревич, ц. ст., 204.
- 79 : между южните славяни частно. — Димитр. Кар., 343.
- 80 : след завръщането му от Белград. — С. Бобчев, Сб. Копр., II, 18—19.
- 81 : „винаги извикват гръмогласни смехове“. — Вазов, ц. с., IX, 232.
- 82 : „да им се нарадваме при свободата“. — Д. Ганчев, Спомени 61.

Глава XXIV

ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ

- 1 : по думите на Стамболов. — Ив. П. Церов, Спомени и бележки, кн. II (1935), 42.
- 2 : „да пази достолепието си“. — П. Миятев, Из архива на К. Иречек, 176.
- 3 : „но с него нямах работа“. — Анкети за Драган Цанков (в ръкопис).
- 4 : „албански башибозук“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 407.
- 5 : Атанас Илиев, познатият педагог. — А. Илиев, вж. неговите Спомени (1926), 123.
- 6 : бежанци от Южна България. — Т. Плочев, Първото благотворително славянско общество в Търново. Историч. преглед, XI (1955), кн. VI, 76 сл.
- 7 : Добри Ганчев — Д. Ганчев, Спомени (1939), 82.
- 8 : „Дрезгавия глас на Петко Каравелов“. — К. Иречек, Бълг. дневник, I, 34, 38.
- 9 : „да издържи страшната болест“. — Д. Ганчев, ц. с., 69.
- 10 : „предвестници на смъртта“. — Ф. Симидов, „Любен Каравелов“, сп. Поборник-опълченец, I (1898), кн. II, 3. Портретът тук е фотомонтаж, въз основа на снимката от 1877 г., направена в Търново от фотографа Маргулеско и запазена у проф. Миле Павлович в Белград, копие от която се пази сега в архива на БАН (с писмо от Българската легация в Белград от 23. IX. 1930 г. и отговор от Ив. Пеев).
- 11 : спокоен израз на лицето. — Вж. факсимилето у Димитр Кар., 346.
- 12 : „Князю Владимиру Александровичу Черкасскому и обратно...“, 15. II. 1878 — Архив Л. Каравелов, Арх. ДБ, № 415.
- 13 : отказано гражданским управлением. — Е. Утин, Письма изъ Болгарии в 1877 г. СПб., 1879, 290.
- 14 : престоява кратко време. — Срв. Димитр. Кар., 348.
- 15 : негов съгражданин, Михаил Маджаров. — „Среща с Любен Каравелов“, Юбилеен сборник Копривщица, II, 9 сл.
- 16 : „на поруганията в България от турците“. — Проф. А. Евтимий, Юбилеен сборник, Копривщица, II, 28.
- 17 : достатъчно в народната обредност. — Срв. у меч, „Студии върху бълг. обреди и легенди“, ч. III—IV, Сб. нар. ум., XXXIV (1920), 176 нт.
- 18 : „Вашей возрождающейся родине“ — Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180.
- 19 : „А. А. Нарышкина, кланяйтесь ему от меня“ — Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180.
- 20 : „отявленный негодяй“ — М. Димитров, Публич., 615.
- 21 : „освен голо състрадание“ — Писмо от Заимов, 1878 г. (без по-точна дата). Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180.
- 22 : „то Ви молим да ни явите“ — Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180.
- 23 : „неостанусь здесь, Каравелов“ — Срв. М. Димитров, Публич., 616. Телеграма, запазена в архива на Б. Пенев, БАН.
- 24 : „при началото на свободата си“ — Архив Б. Пенев, БАН.
- 25 : „в новата ера на народа ни“. — Българин, бр. 79 от 10. VIII. 1878.
- 26 : Български дневник от 1879 до 1884 г. — К. Иречек, ц. с., I, стр. 22, 33, 35, 38, 39, 43, 56, 57, 59 и др.
- 27 : „11 нашите юнаци съждаха на смърт“. — Целокупна България, бр. 5 от 9 юли 1879 г.
- 28 : политическа газета Начало. „Ще видим.“ — В. Кораблев, Труды Инст. славяноведения, II, 117—118. Срв. и Кар Публич., 615.

- 29 : „може да бъде полезен на общото дело“. — В. Кораблев, ц. ст., 118. Срв. по въпроса П. Д. Крушев, „Началото на Македонския въпрос, Македонски преглед. XII (1940), кн. III, стр. 83, сл., Г. Кацаров и Ив. Кефов. „Документи по Кресненското въстание от 1878 г.“, Сб БАН, XXXVI (1942), стр. 7 сл.; Пловдивски Кирил, Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски (1952), стр. 393 сл.
- 30 : Слав. благотв. комитет в Русия. — Срв. Бълг. патриарх Кирил, Съпротивата срещу Берлин. договор. Кресненското въстание (1955), стр. 9, 35—36.
- 31 : Книжа в печатницата му. — Писма от Ловеч, Букурещ и Севлиево, 23. VIII, 18. IX, 25. IX. 1878 г., и Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180.
- 32 : „да издава в. Начало.“ — Ив. Вазов, „Каравелов изгубихме!“, в. Българин, бр. 127 от 28. I. 1879 г. Срв. Събрани съчинения, т. XX, стр. 127.
- 33 : „научно-белетристичен лист“. — П. Миятев, Из архивата на К. Иречек, стр. 164, 174.
- 34 : „аз се съгласих охотно...“ — Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов (1930), стр. 54; Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XXII, стр. 153.
- 35 : „На милия ми български народ.“ — В. Йорданов, История на Народната библиотека в София (1930), стр. 54.
- 36 : „цели три дена после му се сърди.“ — Арх. ДБ, архив Л. К., папка 180
- 37 : „до вечния му дом“. — Препис у З. Стоянов, Неиздадени съчинения (1943), стр. 344.
- 38 : „повече от всинца нас“. — Срв. и описанието в Марица, бр. 58 от 9. II. 1879.
- 39 : „висока слава и народен паметник.“ — Димитр. Кар., 351.
- 40 : „в новия и политически живот“. — Ив. Вазов. „Срещите ми с Л. К.“, срв. Събрани съчинения, т. IX, стр. 233.

ПОКАЗАЛЕЦ

- Абдул Азис — 352
 Август, имп. — 463, 585
 Аверки Ловешки — 582
 Авксенти Велешки — 185, 186, 560
 Адженов Иван — 296, 441, 442, 747, 756
 Акимов, генерал — 801, 802
 Акиф паша — 511
 Аксаков Иван — 98, 110, 115, 116, 119, 122, 140, 143, 148, бр. 165, 167, 168, 183, 184, 188, 202, 203, 222, 228, 229, 230, 232, 271, 314, 430, 435, 436, 492, 497, 503, 779, 780.
 Аксаков Константин — 115, 169, 244
 Александър Батемберг — 35, 145, 152, 412.
 Александър Екзарх — 84, 185
 Александър, сръб. княз — 720
 Александър Македонски — 51
 Александър I, руски имп. — 206, 224
 Александър II, руски имп. — 110, 112, 113, 120, 143, 185, 194, 207, 212, 242, 501, 784, 788, 792, 793.
 Али паша — 306, 320, 333, 334, 336, 342 сл., 347 сл., 351, 352, 354, 373, 374, 405, 505, 527, 528, 549, 550, 553, 554, 558, 565, 572 сл., 738
 Али Риза паша — 718
 Алкивиад — 76, 148
 Амфитеатров А. — 148
 Ангелов Б. — 679
 Ангелов Йоаница х. — 293
 Андонов Ив. — 476
 Андреев Ат. — 296, 303, 412, 478
 Андраши граф — 262, 287, 396, 527, 528, 766, 772
 Андрич Ал. — 253, 649, 809, 811, 812
 Антим, гръцки патриарх — 662
 Антим екзарх — 550, 559, 561, 664, 670
 Антонов Ст. — 791, 800
 Апостолов Г. — 765
 Априлов В. — 8, 20, 27, 56, 86, 139, 164, 171, 216, 565, 566, 724, 818
 Арабилов — 396
 Аракчеев, генерал — 207
 Арански, генерал — 803
 Арборе — Рали Замф. — 85, 208, 297, 326 сл.
 Аристотел — 152, 749
 Арнаудов Христо — 320, 347, 351, 405, 602, 806, 807
 Арон — 407, 410, 806, 807
 Асен I, цар — 203, 246, 528
 Атанасов Ив. — 293
 Атанасов Раф. — 475, 759, 763, 769, 770
 Атанасович Г., д-р — 295, 404, 625, 708
 Атила — 699
 Афанасиев А. — 165, 175
 Ахил — 51
 Байрон — 126, 269, 288, 489, 599, 604, 647, 679
 Байст — 287, 516
 Бакалов Г. — 820
 Бакалоглу Ив. — 295
 Бакунин М. — 119, 222, 223, 227 сл., 317 сл., 325 сл., 339, 372, 377
 Баххус — 663
 Балабанов М. — 321, 403, 481, 540, 604, 610, 612 сл., 616, 625 сл., 629, 631, 633, 634, 642, 649, 650, 656, 659, 669, 670, 760, 764, 790, 798, 802
 Балан А. Т. — 814
 Балзак — 71, 132, 545, 693, 697, 734
 Бан Матия — 269
 Барбие — 269
 Барлевац — 255
 Баталови — 23
 Бахметьев А. П. — 101
 Баховен — 757
 Башушков Петко — 23
 Баязид — 726, 728, 730, 731
 Бедескин — 407, 807,
 Безсонов П. — 85, 115, 135, 165, 169, 170, 176, 177
 Бекон — 751, 752
 Белинский В. Г. — 110, 112, 114, 115, 118, 120, 127, 142, 160, 181, 269, 275, 288, 587, 588, 590, 802,
 Белчев В. — 23
 Бенекс — 581
 Бенковски Г. — 22, 302, 462, 467, 635, 722, 765, 771, 772
 Бенли М. — 568, 708
 Беранже — 269
 Берковски П. — 223, 234, 243, 244, 245
 Берон В. — 178, 601
 Берон II. — 139, 294, 565, 566, 616
 Берон Ст. — 568, 571, 763, 776
 Бестюжев Рюмин — 225
 Биволаров Бельо — 23
 Биконсвилд, лорд — 723
 Билбасов — 747
 Бирнбаум — 746
 Бисмарк — 486, 508, 517, 639, 668, 705
 Блазнавац М. — 256, 327, 420, 539, 808, 810
 Блан Луи — 121
 Бланки — 222, 225, 270
 Блъсков Ил. — 591, 601, 603
 Блъсков Р. — 178, 599
 Бобриков Г. — 747
 Бобчев Ст. — 108, 184, 403, 430, 613, 633, 779, 785
 Богоев — 176
 Богоров Ив. — 139, 171, 176, 179, 202, 603

- Богосаглевич — 234
 Богишич — 270
 Бодянский проф. — 98, 104, 135, 165, 167, 170, 176, 251, 747
 Божил Чорбаджи — 19, 24
 Божурът Ив. — 23
 Болдурски — 775
 Бонев К. — 139
 Бончев Н. — 99, 102, 108 сл., 133, 138, 139, 141 сл., 146, 147, 164, 173, 177, 178 сл., 182, 204, 205, 299, 300, 509, 513, 514, 577, 581, 582, 586, 590, 748
 Боплан — 166
 Борис, цар — 597
 Борисови П. и А., братя — 225
 Ботев К. — 326, 471, 476, 814
 Ботев Ст. — 474, 477
 Ботев Хр. — 13, 111, 131, 155, 156, 161, 162, 182, 191, 208, 249, 297, 302, 321, 325 сл., 331, 356, 360, 362, 363, 385, 401, 402, 412, 413, 418, 424, 428 сл., 437 сл., 444 сл., 471, сл., 509, 534, 541, 542, 573 сл., 579, 602, 605, 609, 628, 630, 645, 648 сл., 653, 654, 659, 668, 672, 679, 682, 684, 745, 759, 761 сл., 771, 772, 776 сл., 781, 782, 796, 813, 814, 815, 820 сл.,
 Бочар М. — 537
 Бошкович Йов. — 271
 Бошкович Ст. — 222, 240, 251, 252, 256, 443, 784
 Брайков — 23
 Бракалов Н. — 84
 Братиану Йон — 293, 296, 297, 308, 528
 Бранков Д. — 303
 Браунер — 818
 Брут — 77, 137, 516, 585
 Будилович — 492, 502
 Булгарис Л. — 821
 Бурбони — 133, 206
 Буркхард — 16, 510
 Бурмов Ал. — 633, 822
 Бурмов Т. — 108, 185, 187, 189, 298, 299, 548, 567, 613, 798
 Буслаев Ф. — 135, 175, 251, 270, 747, 802
 Бутенев А. — 38, 82, 87, 88, 92, 94, 96
 Бутлеров — 134
 Бучков — 23
 Бъкл — 114, 118, 133, 134, 137, 148, 176, 223, 254, 266, 268, 270, 576, 581, 585, 593, 608, 749, 801, 802
 Българов Еремия — 244, 245
 Бърнс — 133, 269, 629, 679.
 Бьорне Л. — 476
 Бюфон — 757
 Бюхнер Карл — 128, 137, 148, 176, 223
 785, 786, 788, 789, 791, 793, 796, 797, 800, 801, 803
 Вамва — 52
 Ваклидов Хр. — 198
 Ванто Шарл — 737
 Василев Д. — 756
 Василев П. — 23
 Василевич А. — 222, 234, 240, 256, 268, 270, 271
 Василиади Н. — 708
 Василчиков, княз — 773
 Васильов Т. — 146, 153
 Везенков К. — 139
 Великсин Д. — 331, 568, 575
 Величков К. — 598, 614, 680, 682, 771, 772, 809, 810
 Велков Т. — 781
 Велтман М. — 119, 124, 725
 Венелин Юрий — 86, 135, 164 сл., 169, 171, 174, 186, 204, 205, 244, 435, 590, 818
 Венера — 277
 Веркович Ст. — 169, 171, 176, 177, 202, 590, 591
 Вернеке — 581
 Виктор Емануил — 211, 218, 567
 Виктория, английска кралица — 340, 495, 504
 Вилхелм I, имп. — 488, 495, 668
 Висковати А. — 779
 Висковски П. — 782
 Витанов Д. — 748
 Вичев Ж. — 24
 Владикин И. — 601
 Владислав Граматик — 748
 Влайкович — 238, 240
 Влайков Т. — 11, 129, 198, 686, 687, 688, 821
 Вовчок Марко — 120, 126, 127, 132, 134, 166, 189 сл., 194 сл., 686, 715
 Войников Д. — 320, 416, 568, 575, 594, 595, 596, 597, 679, 724, 725
 Волков Ев. — 267, 326, 377, 822
 Волови бр. — 23
 Волов П. — 437, 441, 722, 763, 764
 Волтер — 120, 131, 133, 137, 277, 598, 605, 608, 624, 635, 684, 749
 Востоков А. — 201, 747
 Врубел — 210
 Вукалович — 392
 Вулович Св. — 269
 Вълкович Г., д-р — 23
 Вълкович Ат. — 70
 Вязенков — 173, 178, 812
 Гай Лудевит — 115, 231, 234, 237, 238, 239, 251, 818
 Галилей — 120, 585
 Гамбета — 150, 384
 Гандев Хр. — 706
 Ганчев Д. — 146, 149, 150, 151, 788 сл.
 Вазов Ив. — 12, 44, 131, 156, 161, 198, 268, 302, 371, 449, 553, 559, 577, 630, 635, 640, 653, 654, 657, 670, 677, 678 сл., 683, 684, 686, 688, 714, 723, 730, 743, 760, 771, 774, 776 сл., 781, 782.

- Ганчо поп — 58
 Гарашанин — 241
 Гарнбалди — 218, 228, 318, 319, 321 сл., 335, 336, 379, 393, 487, 717
 Гастфер, ген. — 147
 Гаус — 753
 Гей Люсак — 753
 Генович Н. — 324, 406, 407, 495, 506, 516, 524, 527, 572, 574, 600, 601, 612, 631, 633, 638, 656, 812
 Георгиев Евл. — 308, 311, 705, 706, 764, 767, 769
 Георгиев Христо — 159, 220, 245, 247, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 308 сл., 314 сл., 333, 368, 407, 411, 494, 527, 565, 568 сл., 619, 704 сл.
 Георгиевич М. — 214
 Гербел Н. — 102, 679
 Гервинус — 802
 Герданеков Г. — 23
 Герджиков П. — 12, 19
 Герджиков Т. — 44
 Герман Михаил — 214, 215
 Геро, зет на Л. Каравелов — 105, 106
 Геров Ат. — 23, 38
 Геров К. — 27, 34, 42, 58 сл., 82, 88 сл., 98 сл., 102, 138 сл., 165, 170, 177, 804, 805
 Геров Н. — 17, 24, 26, 27, 36, 38, 40 сл., 45, 47, 48, 54, 55, 58 сл., 66, 67, 70, 71, 81 сл., 85, 89, 90, 92 сл., 97 сл., 108, 139 сл., 146, 164, 169, 171, 173, 179, 186, 201, 202, 205, 220, 245, 298, 299, 300, 407, 570, 581, 641, 688, 798, 804, 805, 822
 Гешов Ив. — 24, 669
 Гешови, род — 34, 35, 56, 84
 Гешоглу Д. — 549
 Гидиков Ст. — 84
 Гизо — 133
 Гика Григорий — 292, 296, 297
 Гинчев П. — 791
 Гинчев Ц. — 790, 791
 Глушков П. — 812
 Говедаров Ив. — 18
 Гогол Н. В. — 9, 132, 166, 191, 222, 269, 447, 590, 644, 647, 679, 683, 686 сл., 693, 698, 734
 Головацки Я. — 176
 Голомяхов — 23
 Гончаров — 132
 Горбачевски Иван — 225
 Горов Д. — 385, 441, 766, 783
 Горов Ив. — 763
 Горски И. С. — 415
 Горчаков, княз — 87, 94, 302, 308, 493, 494, 527, 534
 Грамадов П. — 314
 Грановски — 112, 136
 Грегр, братя — 568, 818
 Греков М. — 120, 155, 245, 290, 357, 358, 386, 391, 414, 422, 425 сл., 445, 450 сл., 455, 501, 668, 671, 764, 771, 784, 798
 Гремяченски — 208
 Грибоедов — 114, 120
 Григорий дьякон — 52, 54
 Григорий, презвитер — 748
 Григорий, русенски митрополит — 577, 649, 802
 Григорий, търновски митрополит — 621
 Григоров Г. — 747, 774
 Григорович В. — 135, 174, 447, 590, 747, 799
 Григорович — 132
 Грим, братя — 165, 270
 Грим Яков — 135
 Грудов Иван — 303, 774
 Груев Йоак. — 17, 24, 26, 27, 39 сл., 45, 51, 54, 57, 202, 203, 581, 594, 601, 630
 Груев Г. — 23, 27, 42
 Гръблев Р. — 319, 332, 370, 382
 Гълъб войвода — 405
 Гьоте, 10, 111, 120, 126, 129, 142, 166, 268, 269, 581, 596, 604, 655
 Гюзелев Ив. — 790
 Дайнелов Йосиф — 84
 Даль — 145, 270
 Даламбер — 749
 Данаилов Г. — 103
 Данилевски — 110, 116 сл., 120, 137, 430, 435, 436, 790
 Данов Ив. — 577, 591, 630
 Данов Хр. Г. — 27, 42, 61, 187, 601, 800
 Дантон — 148
 Данте — 126, 142, 627
 Данчев Ив. — 765
 Дарвин — 114, 128, 133, 134, 254, 749, 750, 753
 Даскалов Христо — 58, 139, 205
 Даскалов Ст. — 811
 Деак Ф. — 516
 Дебелянов Д. — 24
 Декарт — 585, 610
 Делиделва Н. — 31
 Демостен — 51, 61, 63, 66, 663
 Денкоглу Ив. — 95, 139, 140, 244
 Дерибеев Ст. — 627
 Десанич П. — 222, 767
 Десимиров — 23
 Десъови, род — 19
 Джейкови — 23
 Джорджевич Вл. — 234
 Джурев Г. — 23
 Диамандиев П. — 173, 296
 Диамандиев Г. Б. — 303
 Дидро — 608, 749
 Дикенс — 132, 133
 Димитров Ив. — 425, 765, 783
 Димитров М., професор — 8, 104, 311, 374, 443, 471, 776, 814 сл., 822
 Димитър Общи — 245, 329, 362, 369, 389, 390, 394, 395
 Дистерверг — 581, 584, 586
 Добрович Д. — 35, 84, 405

- Добровски Ив. — 298, 818
Добролюбов Н. Ал. — 119, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 132, 137, 160, 165, 168, 169, 191, 192, 207, 217, 222, 249, 272, 275, 314, 447, 547, 588, 590, 605, 608, 609, 684, 710, 802,
Доганов П. — 16, 20, 28, 31, 33, 35, 46, 154
Доганов Т. — 31, 34, 36, 44, 59, 60, 92, 95, 97, 106, 804, 805
Доганов К. — 802
Доганов Хр. — 59, 804
Доганова Неделя — 28, 154
Доганова Годорина — 106
Доде Л. — 639
Дозон О. — 177
Дондуков—Корсаков — 148, 798
Дончо войвода — 42
Доросиев Л. — 794
Доросиев Я. — 24
Доротей Врачански — 139, 622
Доситей Обрадович — 204, 214 сл., 268
Достоевски М. — 120, 132, 142, 281, 284 сл.
Драгашевич — 240, 536, 766, 768, 769
Драгоев В. — 178
Драгоев Ив. — 178
Драгостинов Ил. — 385, 765
Драсов Ив. — 396, 416, 418, 420, 422, 425, 426, 431, 437, 438, 440 сл., 459 сл., 474, 475, 480, 746, 761 сл.
Дрепер — 133, 134, 254, 270, 288, 315, 547, 576, 579, 580, 581, 585, 620
Дрехаров — 23
Дринов М. — 102, 108 сл., 138, 139, 141 сл., 150, 164, 171, 173, 182, 202, 205, 222, 299 сл., 310, 568, 571, 574, 576, 577, 590, 604, 624, 625, 637, 725, 747, 748, 770, 785, 798
Друмев В. — 102, 182, 192, 299 сл., 428, 565, 571 сл., 589, 591, 594, 595, 597, 604, 679, 685, 686, 724, 725
Душан — 246
Душанов — 603
Дьо Бери, херцог — 206
Дюлон — 586
Дюма Ал. — 74
- Еврипид — 51
Евтимий арх. — 802, 822
Екатерина II, руска имп. — 495, 799
Екзарх Йоан — 748
Елин Пелин — 686
Емануилов — 821
Енгелс Ф. — 321
Енчев П. — 763, 770, 774, 782
Еренрот, министър — 480
Еркман — 591
Ескирос — 582, 584, 585
Есхил — 51
Ешевски С. — 104
- Жейнов Н. К. — 792, 802
Желязков Мл. — 139, 173
Желязкович Г. — 572
Желю войвода — 448, 657, 667
Жефарович — 214
Живанович — 766, 768, 769
Живанович В. — 395, 470
Живков Г. — 332, 333, 370, 391, 601, 628, 629, 745, 789, 790, 791, 800, 806
Жинзифов Р. — 99, 102, 103, 108, 109, 110, 138, 139, 141, 143, 144, 178 сл., 183, 188, 189, 198, 200, 202, 203, 205, 310, 603, 626, 629, 630
Жоржо, сърбин — 40
Жуковски — 165
Жуковски Н. И. — 326
- Загорчинов Ст. — 24
Закревски — 166, 175
Заимов Ст. — 395, 403, 405, 414, 462, 465 сл., 471, 763, 765, 771, 788, 796
Зафиров Ст. — 179
Зечевич Г. — 537
Зиновиев, руски консул — 209, 308, 319, 327, 329, 395, 414
Златоуст Ив. — 51
Зола Емил — 739
Золотович Г. и Д. — 84
- Ибсен — 695
Иванов А. — 24
Иван Александър — 725, 726, 730
Иванов Г. — 783
Иванов Д. П. — 756, 782, 796, 797
Иванов Ив. — 438
Иванов Манол — 320
Иванов студент — 327
Иванов Хр. Големият — 245, 357, 369, 394, 395
Иванович Ал. — 239
Иванович Ант. — 293
Иванович Ц. — 293
Игнатиев граф — 211, 220, 221, 307, 308, 319, 327, 329, 519, 548, 560, 562, 764, 792
Игнатович Дж. — 776
Изабела кралица — 349, 668
Икономов Г. — 765
Икономов Т. — 152, 155, 310, 428, 436
Иларион Критски — 205
Иларион Ловчански — 185, 186, 550, 561
Иларион Макариополски (Михайловски) — 84, 179, 349, 548, 549, 550, 557, 558, 560, 561, 663, 664
Илиев Атанас — 789
Илич Й. — 84
Илков Д. — 802
Иловайски Д., историк — 460, 747, 799
Ильо войвода — 243, 397, 810, 813
Инокентий митрополит — 88, 92
Иречек К. — 10, 19, 23, 28, 31, 83, 145 сл., 150 сл., 480, 775, 780, 788 сл., 798, 800

Искров Т. — 65
Исократ — 51

Иоаким, гръцки патр. — 662
Пованович Б. — 748
Пованович Вл. — 212, 233, 250, 253 сл.,
265, 285, 821
Пованович Ил. — 767
Пованович Йов. — 254
Пованович х. Н. — 176
Повков Й. — 44, 686
Повчев Л. — 627
Понин Вл. — 771, 773, 774, 781
Порданов — 242
Посиф Брадати — 30
Посиф, дякон — 17, 26

Каблешков Т. — 18, 19, 24, 722
Каблешков Ц. — 65, 85
Кавалджиев Иван — 756, 782
Кавур, граф — 218
Канафа — 650
Калевич Л. — 222, 240, 256, 767, 770
Калеков С. — 23
Калянджи В. — 30
Калянджи П. — 173, 177, 403, 767, 768,
769, 775
Камбуров Ст. — 549
Камбуров Хар. — 139
Канова А. — 58
Каниц Ф. — 590
Кантарджиев Х. и Д. — 23, 101
Кантарджиев П. — 774
Каравела А. — 31
Каравела Либен, дядо на писателя — 15,
28, 30 сл., 35, 36, 45, 54, 60, 688
Каравелов Петко — 24, 28, 29, 31, 33 сл.,
83, 99 сл., 108, 137, 138, 143, 144, 146
сл., 159, 160, 173, 178, 222, 413, 478 сл.,
482, 625, 776, 789, 790, 798
Каравелов Рале — 29, 30, 34, 104 сл.
Каравелов Стойчо — 28 сл., 33 сл., 39, 45,
60, 76, 78, 79, 92, 95, 97, 99, 100, 104
сл. 804
Каравелов Христо — 29, 35, 97, 154, 788,
796, 802
Каравелова Велика — 29
Каравелова Лиля — 29, 30, 34, 36
Каравелова Мария — 29, 34
Каравелова Наталия — 245, 246, 250, 285,
388, 395, 429, 450, 451, 472, 802, 809,
813, 814, 822
Каравелова Неделя — 31, 35, 105, 154
Карагеорги — 277
Карагеоргиевич — 256, 719
Карагъзов — 23
Караджич В. — 165, 166, 176, 190, 198,
201, 203, 204, 216, 248, 252, 268, 270
Каракозов Д. — 207, 210
Караконов Д. — 173
Караконовски В. — 101, 139

Караминков Хр. — 783
Карастоянов — 240
Карол, княз — 262, 296, 298
Карневич Е. — 792
Каролев Р. — 576
Касабов Ив. — 221, 235, 264, 291, 296,
298, 299, 301, 303 сл., 311, 319, 320, 322,
325, 330, 331, 334, 357, 360, 361, 374,
406, 414, 535, 570, 631, 702, 704
Касапски Н. — 179, 186
Касий — 137
Касъров Ив. — 60
Касъров Янко — 53, 41, 136, 747
Касърови — 23
Катарджиу Л. — 296, 395
Катков М. — 145, 188, 207, 268, 492, 493,
497, 565
Катранов Н. — 135
Кацаров Г. — 24
Кельсиев — 209
Керек Т. — 23
Керемекчиев Ив. — 295
Кесяков Искро В. — 56, 90, 92 сл.
Кесяков К. — 34, 88 сл., 92 сл., 98, 100,
101, 139, 140, 205
Киреев, офицер — 775
Киреевски Иван и Петър — 115, 165
Кирил св. — 183, 204, 237, 244, 447, 468,
472, 597, 744, 747, 819
Кирков К. — 173, 178
Киркович К. — 139
Киркович Ст. — 24
Кисимов П. — 264, 292, 303, 311 сл., 316,
317, 319, 320, 331, 345, 351, 395, 399,
406, 409 сл., 474, 477, 478, 599, 625, 631,
776
Кисловски — 147
Кифалов М. — 294, 295, 411
Кишелски Ив. — 175, 298, 307, 308, 314,
404, 494
Климент Охридски — 748
Клоц — 588
Ковалевски Е. К. — 88, 93, 94, 107, 134
Ковачев Я. — 800
Ковачевич Ст. — 778
Когълничану М. — 388, 395, 414
Козинарови — 23
Козма Презвитер — 748
Кохановска — 132
Кокарев В. А. — 92, 98, 100, 101, 103,
104, 107, 163
Колар Ян — 115, 818
Колони М. — 294, 312, 625, 702, 708, 764,
774
Колцов — 629, 802
Константин Велики — 563, 137
Константин Костенечки — 748
Константинов Ал. — 146, 153, 599, 614,
702
Конт О. — 110, 114, 128, 288, 753, 754
Коперник — 137, 277, 608
Корада Е. — 296
Коран — 202

- Костич Л. — 254, 269
 Костомаров Н. — 164, 166, 191, 226
 Котляревски Ал. — 172, 174, 175, 191, 192, 208, 246, 251, 252
 Котляревски П. — 121, 122
 Котълничану — 297
 Кошут Л. — 218
 Краевски Ан. — 212, 213, 251
 Крали Марко — 669
 Крецу Н. — 395
 Крилов, секретар — 427
 Крилов — 494
 Крипс, генерал граф — 38, 209
 Крум, цар — 563
 Круша З. — 17, 26
 Кръстев Кр. — 685
 Кръстевич Г. — 84, 179, 548 сл., 564 сл., 604, 614, 615, 625, 632, 637, 659, 670, 747
 Кръстевич Н. — 23
 Ксантос — 50 сл., 59
 Ксенофонт — 51
 Куза Ал. — 296, 298
 Куланж де Фюстел — 142
 Кулин Ив. — 244
 Кулиш П. — 165, 166, 191, 226
 Кумануди — 600
 Кун — 165
 Купидон — 66
 Куртович Павел — 65
 Курциус Е. — 7
 Кутинчев К. — 808, 812
 Куюнджич М. — 268, 269
 Кънкин Н. — 23
 Кънчев Ан. — 245, 333, 358, 423, 425, 436, 478, 714
 Кършовски Ив. — 332, 333, 360, 367, 370, 806, 807
 Кювие — 749, 753

 Лабрюер — 288
 Лабуле — 591, 594, 598, 624
 Лавров П., проф. — 171
 Лагранж — 753
 Лазаров К. — 809
 Лайбниц — 263
 Ламански В. — 110, 117, 118, 222, 230 сл., 237, 239, 240, 256, 270, 271, 503, 796, 799, 815
 Ламарк — 749, 753
 Ламартин — 270, 670
 Ламене — 321
 Лафероней, френски посланик — 206
 Левитов — 132
 Левски — 245, 249, 271, 299, 302, 319, 323 сл., 331 сл., 341, 346, 355 сл., 399, 401, 403, 407, 414 сл., 423 сл., 431, 432, 435, 436, 440, 445, 446, 450, 462, 467, 476, 478, 482, 495, 506, 507, 534, 535, 561, 562, 573, 652, 657, 658, 712, 714, 715, 721, 745, 765, 784, 803, 806, 807, 822
 Леков Д. — 822

 Леонид — 585
 Лермонгов — 132, 447, 802
 Леру — 121
 Лесинг — 587, 588, 619
 Линколн — 510
 Липранди Ив. — 590
 Личов Ив. — 23
 Лобанов кн. — 88, 185
 Лонгворт — 309
 Лувел, фр. революционер — 206
 Лудвиг XVI — 486
 Луканов М. — 385, 397
 Лъбок — 757
 Люблински Ю. — 225
 Люис — 585
 Люта П. — 31

 Майков Л. Н. — 795
 Мак Гахан — 723
 Македонски Хр. — 760, 775, 776
 Маколей — 133, 137, 148, 266, 373
 Максимов — 132
 Максимов Сергей — 165, 175
 Максимович М. — 165, 174
 Макушев В. — 492, 497, 498, 499, 815
 Мамонтов — 98
 Манхард — 165
 Манич Д. — 240
 Манчов Д. — 747, 748, 778, 795, 796
 Марат — 148
 Маринов Д. — 152, 243, 272, 279
 Маринов К. — 567
 Маринович Ив. — 539
 Марко Антонио — 228
 Маркевич — 166
 Марков Ильо — 244, 245
 Марков Хр. — 106
 Маркович М. Ал. — 191
 Маркович Св. — 217, 222 сл., 233, 246, 256, 269, 820
 Маркович Т. — 222, 269
 Маркс К. — 321, 326, 753
 Марциал — 636
 Матанович — 392
 Матеев П. — 89
 Матов Д. — 182
 Махмуд — 514
 Мацини Д. — 228, 307, 318, сл., 335, 336, 379, 382, 388, 393, 511, 538
 Медакович М. — 256
 Мельгунов — 791
 Менделеев — 134
 Метлински А. — 165
 Методи св. — 183, 204, 237, 244, 447, 468, 472, 597, 744, 747, 819
 Мечников — 134
 Мешерски кн. — 210
 Митхад паша — 241, 242, 255, 320, 343, 361, 410, 509, 5510, 656, 680, 681, 711, 721, 738
 Мил Джон Стюарт — 133, 137, 142, 148, 223, 275, 507, 586, 746, 754

- Миладинов Д. — 143, 145
 Миладинов К. — 98, 102, 138, 139, 144, 164, 169, 170, 173, 176, 178, 179, 180, 202
 Миладинови братя — 8, 141, 169, 171, 176, 185, 212, 424, 560, 590, 591
 Милан кн. — 477, 478, 532, 767
 Миларов Св. — 333, 334, 399, 405, 776, 806 сл.
 Миллер Орест — 788, 792, 795, 799
 Милетич Св. — 212, 222, 233, 235, 241, 254, 255 сл., 260, 265, 279, 324, 392, 526
 Миличе ич — 270
 Милое пч М. — 234, 235, 246, 458, 459, 530, 537 сл., 812, 813, 820
 Милошев В. — 549
 Милтияд — 76
 Милтон — 627
 Милутинович К. — 821
 Милюков П., граф — 235
 Минаев — 288
 Мине, историк — 599
 Минкова Л. — 822
 Минчоглу Н. — 23, 549
 Миронович Н. — 639, 650
 Мирчев Т. — 35
 Миркович Георги — 320
 Митчел О. — 748, 749
 Михаил митр. — 318, 778, 779, 780
 Михайлиди В. — 571
 Михайлов М. — 269
 Михайловски Н. — 129, 179, 186, 324 сл., 343, 347, 351, 395, 405, 481, 506, 507, 524, 558, 573, 582, 600, 614, 616, 625, 627, 632, 633, 637, 650
 Михайловски Ст. — 619
 Мицкевич Адам — 115
 Мишайков П. — 473
 Мишле — 133
 Мльчков — 23
 Молешот — 128, 176, 749
 Момчев Ж. — 790, 791
 Монтолонг, унгарски консул — 396
 Монтескьо — 142
 Мордовцев — 166
 Моренов, род и Г. и Л. — 17 сл., 23, 84
 Мохамед — 266, 352, 538, 642
 Мумджиев Пв. — 775
 Мур Т. — 269
 Муравьев — 225, 226, 232
 Муретов Д. — 92
 Мустаков Д. — 293
 Мутев Д. — 179, 567
 Мутева Ел. — 725
 Мушек х. Геро — 17, 25 сл., 31, 39, 48, 60, 688
 Мънзов Иван — 301, 312, 330, 331, 399, 406 сл., 415, 462, 467, 469 сл., 473, 570, 609, 619, 640
 Мънзов Сава — 776
 Мюсе Алфред — 167
 Найденови бр. — 23
 Найденов Иван — 84, 406, 409, 410, 414, 419, 420, 421, 481, 496, 534, 537 сл., 557, 603, 612, 613, 614, 616, 626, 631 сл., 638, 659, 669, 670, 807, 808
 Наполеон I — 147, 206, 217, 323, 349, 668, 699
 Наполеон III — 303, 323, 340, 485, 486, 488, 504, 505, 507, 517, 525, 594, 639, 670
 Нарешкин А., княз — 208, 251, 256, 257, 435, 774, 779, 780, 783 сл., 788 сл., 793 сл., 800
 Натанаил, митрополит охридски — 565 сл., 569, 778, 800
 Наченич Гр. — 301, 575, 798, 800, 813
 Начов Н. — 808, 812
 Наумов И. — 813
 Неделков Илия — 84
 Недим М., паша — 395, 405, 497, 516
 Нейков Т. — 23
 Некрасов — 132, 142, 148, 196, 282, 447, 608, 670, 675, 679
 Ненадович П. — 214, 270
 Неофит Бозвели — 8, 21, 39, 56, 57, 83, 84, 215, 216, 247, 356, 358, 359, 486, 548, 560, 569, 620, 661, 664, 818
 Неофит Рилски — 17, 26, 27, 39, 40, 58, 144, 201, 214 сл., 569, 620
 Нерон — 76, 639
 Нечаев С. — 151, 172, 198, 208, 209, 256, 257, 318 сл., 326 сл., 339, 448, 811
 Нешов Бойко — 776
 Нибул — 151
 Никит Вапцилка — 39
 Никифор, митрополит — 58
 Николаев Д. — 791
 Николаев П. — 208
 Николай I, император — 112, 113, 155, 207, 492
 Николай, черногорски княз — 392
 Николит Т. — 768
 Николопуло — 774
 Новакович Ст. — 234, 270
 Ноеников Е. П. — 88, 89, 92 сл., 97
 Новоселски — 166, 174
 Номис — 270
 Нютон — 120, 133, 277, 608
 Обренович Михаил, княз — 40, 211, 212, 214, 218 сл., 228, 234, 236, 237, 245, 246, 250, 253, сл. 273, 285, 299, 395, 470, 478, 780
 Обретенов Н. — 385, 425, 426, 475, 763 сл., 403
 Обретенова Т. — 403
 Овидий — 74
 Огарев — 448
 Огнянович К. — 215
 Оджаков П. — 591, 602, 630, 644, 647
 Омир — 51, 66, 165, 563, 663
 Орхан — 491
 Осман паша — 255

- Ослеков Л. — 22
Остен—Сакен — 507
Островски Н. — 132, 275, 679
Оточанин Н. П. — 75
Оуен Р. — 753
Офенберг, барон — 220, 298, 299, 303, 314, 322, 327, 494, 709, 810, 811
Ошминцев Я. — 140
- Павел, апостол — 347, 617
Павлович В. — 293
Павлович П. — 214
Павлович Хр. — 186
Паисий Пловдивски — 185, 560
Паисий Хилендарски — 30, 39, 189, 215, 577, 724, 729, 748
Палаузов В. — 800
Палаузов К. — 97, 568
Палаузов Н. — 88, 92, 96, 295, 568, 800
Палацки — 232, 498, 568, 818
Палеолог — 563
Памуклияш А. — 810
Панарет Пловдивски — 550, 558, 560, 561, 708, 773
Пандурски Н. — 423
Панничерски М. — 472, 473, 813
Паничков Д. — 448
Панов Ол. — 385, 386, 390, 437, 452, 472, 786, 791, 814
Панов Т. — 759, 767, 768, 769
Панталеев Т. — 441
Панчев Т. — 822
Панчов И. — 178
Парадол Прево — 486
Паренсов П. — 146, 150, 785
Пашов М. — 571, 785
Пеев Ив. — 24
Пеев П. — 23
Пеев Т. — 385, 386, 403, 417, 428, 437, 438, 440, 464, 465, 577, 763, 764, 770, 776
Пелагич В. — 530, 531, 540
Пелико С. — 599
Пенев Б. — 79, 688, 822
Пенев Геро — 34
Пенкович Ст. — 293
Пенчович Ив. — 395, 410, 420, 481, 495, 549, 550, 602, 612, 616, 625, 631, 634, 642, 645, 669, 798
Перикъл — 563
Пестель — 225, 226, 232
Петков Б. — 179, 447
Петков Ц. — 244
Петкович К. — 565, 566
Петкович П. — 178, 202
Петкович Т. — 292
Петранович Б. — 270
Петров К. — 104, 598
Петров Р. — 60
Петровиц Настас — 250, 810
Петрониевич Б., сръбски консул — 395, 775
- Петър Велики — 115, 116, 187, 773, 799
Петър, апостол — 617
Петър и Асен, братя — 291
Петър IX — 507, 663
Петлат Понтийски — 560
Пипин Ал. — 173, 198, 251, 501, 581, 725, 747, 748
Пирогов д-р — 134
Писарев Д. — 119, 120, 127 сл., 131, 133, 136, 137, 142, 148, 169, 191, 217, 222, 275, 447, 456, 588, 592, 628, 684, 710, 745, 749, 753
Писемски — 132
Пискулиев — 601, 647
Пит — 288
Пишурка Кр. — 144, 591, 594, 597, 600, 603, 627, 629, 630
Платон — 63, 151
Плешеев — 269
Плиний — 749
Плутарх — 51
По Едгар — 596
Погодин М. — 94, 107, 118, 135, 137, 140, 165, 167, 169, 170, 183, 238, 240, 252, 260, 608
Пол де Кок — 74
Полит Десанчик — 230, 231, 233, 235, 254, 818
Помяловски — 132
Поп Кръстю — 424
Попов Д. — 359, 362, 365, 367, 369, 370, 375, 381 сл., 385, 389, 390, 396, 417, 465, 466, 467, 478, 783
Попов Н. — 330
Попов Ст. — 84
Попович В. — 102, 139, 144, 179, 568
Попович Гйока — 527
Попович К. — 144, 295, 568, 571
Попович Н. Г. — 332, 370, 406, 407, 808, 809
Попович Р. — 300, 303, 319, 705
Попович С. — 268
Попович Щерю — 597
Попчернев Х. — 183
Почеков Н. — 19
Потехин — 132
Пранчов Ст. — 12
Прахов — 23
Прижов Ив. — 165, 172, 173, 175, 185, 198, 208, 209, 251, 252, 260, 319, 327 сл.
Протич, д-р — 139, 294, 295, 311, 702, 708
Прудон — 137, 148, 228, 326
Пруст М. — 7
Пулеков Хр. — 26, 27, 40, 45
Пулиев, братя — 705
Пуриков Ю. — 794
Пухов Емил — 23
Пушкин А. С. — 90, 144, 126, 128, 132, 135, 165, 212, 222, 447, 588, 590, 596, 647, 802
Първанов Н. — 244
Пърличев Гр. — 142, 632
Пъшков Д. — 397

- Рада, майка на Неделя Каравелова — 35
 Радев В. — 472
 Радев С. — 152
 Радил чорбаджи — 19
 Радиков Д. — 472
 Радомирови, род — 19, 23
 Радомиров П. — 178
 Радославов В. — 800
 Радулов С. — 581
 Радулеску К. — 809
 Разбойников Ст. — 639
 Райнов Т. — 307, 311, 318 сл., 330, 332, 333, 370, 407
 Раковски Г. С. — 8, 21, 29, 61, 76, 81, 103, 110, 111, 156, 161, 162, 169, 170, 173, 175, 177, 179, 182, 187 сл., 202 сл., 211, 214, 219, 220, 228, 242, 243, 246 сл., 265, 281 сл., 288 сл., 294 сл., 301, 302, 304, 307, 319, 321, 323, 330, 331, 339, 341, 350, 356 сл., 362, 363, 365, 368, 372 сл., 377, 395, 402, 411 сл., 420, 423, 445, 447, 464, 467, 483, 488, 489, 505, 509, 524, 534, 535, 547, 560, 561, 565 сл., 569, 605, 618, 652, 653, 655 сл., 654, 686, 705, 708, 715 сл., 720, 724, 747, 783, 818
 Райчевич — 407, 809
 Рачински А. — 92, 98, 101
 Рашеев В. — 299, 314, 568
 Рашеев П. — 646, 702, 774
 Ренан — 137, 142, 148
 Рибников П. — 164
 Ригер — 568, 818
 Рикардо — 753
 Рилеев — 232
 Ристич Йов. — 241, 253, 255, 327, 397, 412, 443, 478, 527, 541, 810, 812
 Робер С. — 222, 225
 Робеспьер — 148
 Романови — 133
 Росети — 296, 528
 Русеков Ев. — 205
 Русо Жан Жак — 580, 624
 Ряпов Ст. — 296

 Савич Ат. — 604, 619
 Савович Ан. — 293
 Салтиков-Шчедрин — 132, 148, 273, 599, 605, 609, 610, 619, 693, 698
 Самарин Юрий — 115, 137, 238
 Самуил, цар — 652, 656
 Санд Жорж — 114, 273, 275, 697
 Сапунов П. — 201, 294
 Сарафов М. и род — 23, 800
 Сахаров И. — 165, 175
 Светослаз Тертер — 730
 Сгифт — 635
 Селим III — 514
 Селимски Из. — 8, 139, 294, 295, 411, 562
 Семерджиев Из. — 463
 Сен Симон — 110, 114, 121, 753
 Сент Бьов — 146, 153, 588
 Сент Илер — 749, 753
 Сервантес — 120, 599
 Серурне Гр. — 296
 Сеченов — 134
 Силвестри — 411
 Симидов Асен — 6
 Симидов Ф. — 33, 245, 781, 783, 791
 Симеон Велики — 246, 818
 Симов П. — 571
 Скерлич Йован — 217, 223, 224, 256
 Скриб Ев. — 599
 Славейков Ив. — 575
 Славейков П. П. — 267
 Славейков П. Р. — 22, 24, 103, 110, 149, 151, 164, 169, 171, 179, 189, 198, 199, 201, 202, 204, 216, 259, 298, 336, 339, 401, 402, 405, 492, 496, 509, 514 сл., 534, 535, 548, 550, 557, 560, 566, 567, 589, 591, 609, 612 сл., 620, 630 сл., 642 сл., 651, 679, 788, 790, 793, 798, 811
 Славеннич Н. Г. — 180
 Славков К. — 84
 Славчев К. — 567
 Смайкс С. — 580
 Смарагдов — 601
 Смилов Г. — 23, 447
 Смит А. — 142, 754
 Снегирев Ив. — 165, 186
 Соловьев С. — 103, 104, 135, 799
 Соломон — 638
 Соколов Ал. — 209
 Сократ — 51, 77, 137, 277, 563, 582, 624, 663
 Софийски С. В. — 415
 Софиянли П. — 82, 83, 85, 89
 Софокъл — 51
 Софроний Врачански — 294, 620
 Софроний, патриарх — 563
 Софроний монах — 139, 188
 Спасович — 748, 768
 Спенсер Х. — 142, 580, 586, 757
 Срезневски Ив. — 135, 144, 169, 202, 204, 590, 747
 Среткович П. — 234, 235, 240, 244, 537
 Сръндак войвода — 719
 Стаматов Г. — 146
 Стамболов Ст. — 146, 152, 153, 156, 161, 425, 537, 442, 460, 462, 466, 467, 469, 471 сл., 482, 484, 761 сл., 779, 782, 783, 786, 788, 790, 791, 799, 800, 814, 821
 Стамболски Хр. — 76, 81, 399, 413, 414, 549
 Стаменов Г. — 147, 151
 Стане хаджи — 19
 Станев Н. — 19
 Станишев К. — 138, 139, 145, 184, 299, 310, 785
 Станишев Н. — 145
 Станко войвода — 719
 Станкович Ст. — 734
 Станоевич — 218
 Станчев Т. — 603, 647, 803
 Стасюлевич М. — 172

Стендал — 730
 Стефан Караджа — 305, 423, 424, 430, 436, 554, 555, 561, 657 сл., 803
 Стефан, протосингел — 790
 Стоилов К. — 24, 152, 788, 800
 Стоименов Г. — 147
 Стойчев Г. — 462, 463
 Стоянов Ат. — 139
 Стоянов В. — 102, 152, 299, 300, 301, 310, 318, 322, 428, 446, 565, 568 сл., 597, 620, 624, 625, 641, 709
 Стоянов Зах. — 18, 29, 33, 36, 40, 55, 83, 88, 93, 100, 161, 178, 198, 250, 279, 290, 297, 361, 370, 371, 399, 412 сл., 441, 452, 460, 466, 471, 474, 477, 478, 587, 588, 626, 630, 635, 714, 722, 771, 772, 792, 802, 806, 821, 822
 Стоянович Г. — 20, 70
 Странфорд леди — 723
 Страндин — 208
 Странски д-р Г. — 756
 Страхов Н. — 116
 Страшимир — 723
 Страшимиров Ан. — 686
 Страшимиров Д. Т. — 810, 822
 Стремоухов П. Н. — 810
 Строганов — 88
 Струве — 581
 Струмски З. — 84
 Ступин Н. — 38, 87, 93
 Суботич — 231, 269
 Суворов — 77, 799
 Сукнаров Н. — 245
 Сю Евгений — 74
 Сюлейман II — 11
 Сяров Хараламби — 296
 Сяров Хр. — 472

Тамерлан — 223, 726
 Тасо — 627
 Тезей — 585
 Теодоров П. — 138, 180
 Теодоси монах — 139
 Тен И. — 288, 582, 585, 586, 588, 757
 Теофраст — 749
 Теохаров Г. — 102, 138, 139, 145 сл., 163, 179, 180
 Тиер — 133, 486
 Тимирязев — 134
 Тихонравов — 135, 173
 Ткачев — 208
 Тодораки, род — 19
 Тодоран Чинко — 292
 Тодоров П. — 34, 101, 102, 104, 138, 139, 147, 183, 184
 Токвил — 133, 254
 Токмачов — 791
 Толстой Д. А., граф — 98, 101, 185
 Толстой Л. — 113, 132, 695, 730
 Томич М. — 257, 258
 Тонджоров — 58
 Тошков Н. — 299, 314, 318, 365, 568, 591

Тошкович Ст. 95, 96, 101, 568
 Тричков С. — 411
 Тургенев Ив. — 110, 112, 115, 129, 132, 191, 222, 447, 746
 Тулешков К. — 385, 387, 395, 400, 450, 452
 Тукидид — 151
 Тъпчилещов Хр. — 549, 650
 Тъпчилещов Хр. и Н. — 84
 Тютчев — 170

Уваров А. С., граф — 98
 Узунов Ат. — 24, 398, 417, 422, 425, 427
 Унджиев Ив. — 387
 Унджиева Цв. — 822
 Успенски Н. — 132
 Успенски Глеб — 700
 Успенски — 208
 Утешенович — 231
 Утин Е. — 376, 791
 Ушаклият Янко — 45, 50, 54, 59 сл., 73, 77

Фадеев, ген. — 496
 Фарадей — 753
 Февал Пол — 599
 Фенелон — 583, 627, 628
 Филаретов С. — 139, 141, 178
 Филипп Тотю — 220, 244, 245, 363, 365, 473, 475, 509, 533, 534, 667, 708, 713, 763, 765, 769, 774
 Фингов Д. — 138
 Фихте — 142, 753
 Флобер — 132, 730
 Фойербах — 120 сл., 137, 148, 547
 Фонвизин М. — 207
 Фотий, патриарх — 51
 Фотинов К. — 202, 567
 Фохт К. — 128, 133, 137, 176, 254, 749, 750, 757
 Франц Йосиф, авст. имп. — 340, 495, 594
 Фуад паша — 638, 738
 Фуко — 753
 Фурие — 121, 275, 326, 753

Хавличек — 232, 818
 Хаджич Антон — 254
 Хаджи Димитър — 297, 299, 305, 331, 345, 350, 373, 379, 380, 416, 423, 448, 505, 509, 554, 561, 567, 593, 605, 618, 652, 657, 658 сл., 680 сл., 708, 712, 721, 725, 744, 760, 772
 Хаджиниколов Стати — 293
 Хайдут Велко — 277, 537
 Хайне — 114, 120, 129, 133, 137, 160, 167, 169, 284, 421, 476, 547, 605, 608, 635, 670, 675, 679
 Хаканов д-р Г. — 758, 791
 Халахойда К. — 33
 Ханка — 568, 818
 Хануш — 174
 Хвошинска — 132

- Хегел — 114, 118, 121, 123, 753
 Хексли — 133, 176, 254, 749, 750
 Хелвециус — 751
 Хербарт — 581
 Хердер — 171
 Херцен А. — 85, 110, 112 сл., 116, 119 сл., 123, 124, 127, 132, 135, 155, 160, 166, 168, 169, 175, 184, 191, 206 сл., 212, 222, 224, 226 сл., 232, 235, 236, 243, 264, 267, 271, 272, 278, 281, 284, 286, 319 сл., 325, 326, 372, 393, 435, 448, 485, 492, 494, 541, 542, 647, 684, 704, 710, 773
 Хершел — 585, 753
 Хетнер Х. — 599
 Хилдебранд — 556, 624
 Хилфердинг А. — 115, 180, 590, 747
 Хинов Ат. — 369
 Хиппо — 586
 Хитов Ат. — 459, 479, 810, 813, 814
 Хитов П. — 220, 243 сл., 301, 331, 332, 350, 357, 362, 365, 366, 379, 385, 386, 389, 390, 396 сл., 410, 411, 414 сл., 420, 422, 425, 431, 433, 437, 438, 440, 442, 443, 459, 464, 466, 474, 475, 477, 509, 657, 667, 708, 761, 762 сл., 769, 770, 774, 807, 810, 813, 814
 Хомяков А. — 115, 140, 165, 170, 238, 306, 774, 792
 Хофман — 596
 Храбър Черноризец — 748
 Хранов Д. — 756, 785, 796, 812 сл.,
 Хрисант, гръцка владика — 53, 59, 66
 Христов Ив. — 23
 Христов К. — 703
 Христов С. — 775, 780
 Христович Ив. — 138, 173, 657
 Христос — 621, 622, 658
 Худяков А. И. — 165, 175
 Хумболд А. — 133, 254, 420, 585, 749, 750, 757
 Хус — 137, 277
 Цанков Др. — 84, 110, 148, 149, 152, 159, 179, 185 сл., 198, 249, 548, 560, 565, 566, 567, 569, 583, 590, 599, 788, 789, 796 сл.
 Цанков К. — 245, 301, 303, 304, 308, 330, 331 сл., 375, 386, 389, 390, 395, 398, 414, 347, 441, 465, 468, 469, 472 сл., 570, 746, 759, 762 сл., 771, 774 сл., 782, 813
 Цанов А. — 746
 Цанов Н. — 153
 Цезар — 137, 516
 Ценов Н. — 295, 568, 569, 571
 Ценович Д. — 35, 301, 304, 308, 320, 322, 330 сл., 360, 370, 375, 386 сл., 390, 392, 398, 405 сл., 471, 475, 569 сл., 633, 634, 650, 763, 765, 767, 809, 810
 Церов Ив. — 476
 Цинкайзен — 142
 Цукала Г. — 59
 Чавдар войвода — 719
 Чайковский М. — 599
 Чакра Емил — 259
 Чакърлан К. — 296
 Чалооглу В. — 19, 20
 Чалооглу Г. — 549
 Чальков В. — 16, 19 сл., 25, 26, 31, 56, 58, 197
 Чальков Г. — 23 (Георгаки бей), 56, 560
 Чальков Ст. — 19 сл., 56, 58
 Чарториски Адам — 222, 224
 Черкезов — 208
 Черкасски Вл. — 145, 797, 782, 785, 791
 Чернишевски Н. Г. — 119 сл., 127, 132, 133, 137, 166, 168, 184, 191, 192, 203, 207, 208, 217, 222 сл., 232, 233, 235, 236, 243, 249, 264, 267 сл., 271 сл., 275, 278, 279, 288, 313, 315, 408, 435, 447, 486, 488, 492, 494, 501, 547, 587, 588, 592, 593, 600, 608, 628, 684, 704, 710, 734, 745, 754, 802, 813, 815
 Черняев ген. — 774
 Честименски Кочо — 722
 Чинтулов Д. — 108, 155, 179, 181, 186, 190, 341, 427, 436, 527, 589, 655, 679
 Чипеви, род — 19, 24
 Чичерин — 133
 Чобанов Христо — 472, 475, 763
 Чолаков Ат. — 20, 59
 Чолаков В. — 141, 591
 Чомаков Г. — 23
 Чомаков Салчо — 20, 31, 34, 42, 56, 89, 99, 100, 104
 Чомаков Ст. — 23, 24, 26, 56, 59, 67, 70, 71, 94, 98, 100, 105, 139, 185, 302, 549, 550, 560, 583, 613
 Чорапчиев Ив. — 802
 Чукич — 250
 Шанфор — 605, 607
 Шапчалник М. — 269
 Шатобриан — 599
 Шатриан — 591
 Шафарик Павел — 115, 818
 Шаховски, княз — 794
 Шварц Юлий — 532, 533
 Шевпрев — 118, 135
 Шевченко — 120, 127, 133, 144, 166, 181, 202, 203, 226, 269, 629, 672, 679, 802
 Шейн — 165
 Шекспир — 120, 126, 268, 269, 588, 596, 599, 604, 629, 647, 679, 783, 784
 Шер — 581
 Шелинг — 753
 Шиваров Ив. — 756
 Шилер — 120, 129, 142, 268, 269, 588, 599, 604, 629, 655, 679
 Шишков Т. — 343, 346, 347, 506, 603, 770
 Шишманов Шв. — 182, 480
 Шишман Иван — 723, 725 сл., 730 сл.,
 Шлосер — 133, 254, 802

Шмид Юл. — 599
Шнайдер — 319, 320, 351, 405, 723, 860 сл.
Шопов Г. — 311
Шопов Др. — 475, 763
Шувалов П. А., граф — 329
Шулеви, братья — 23

Шербински, губернатор — 792, 797
Щраус Д. — 254
Шросмайер — 818
Щур Л. — 110, 115, 118, 222, 232, 818

Ювенал — 654
Юго В. — 670, 672, 734
Юлиан — 137
Юнгман — 818
Юпитер — 277, 647
Юрданов — 776

Язички — 210
Якушкин П. — 115, 164
Янкович М. — 222, 250, 254, 268, 269,
273, 285
Янкулов д-р — 758

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ ОТ АВТОРА	7
Глава I.	
КОПРИВЩИЦА	9
Глава II.	
ПЛОВДИВ	45
Глава III.	
ОДРИН И ЦАРИГРАД	76
Глава IV.	
МОСКВА	92
Глава V.	
ДУХОВЕН КЛИМАТ И ЛИЦЕН ХАРАКТЕР	131
Глава VI.	
ПЪРВИ СЪПКИ НА ПИСАТЕЛЯ	163
Глава VII.	
БЕЛГРАД И НОВИ САД	214
Глава VIII.	
ПОЛИТИЧЕСКА ПЛАТФОРМА И ЛИТЕРАТУРНА ПРОПАГАНДА	260
Глава IX.	
БУКУРЕЩ	290
Глава X.	
ПРОСВЕТА ИЛИ РЕВОЛЮЦИЯ?	330
Глава XI.	
ЛЕВСКИ	356
Глава XII.	
„СЪБОБОДА“ И „НЕЗАВИСИМОСТ“	399
Глава XIII.	
БОТЕВ	445
Глава XIV.	
ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ	483
Глава XV.	
ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ)	521
Глава XVI.	
КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИ ВЪПРОСИ	546

Глава XVII.	
КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ	587
Глава XVIII.	
КРИТИКА И ПАМФЛЕТИ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ)	626
Глава XIX.	
ПОЕЗИЯ	652
Глава XX	
ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ	683
Глава XXI.	
ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ)	715
Глава XXII.	
„ЗНАНИЕ“	744
Глава XXIII.	
ВЪСТАНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЕ	759
Глава XXIV.	
ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ	788
Добавки	804
Книгопис	822
Показалец	864

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ, ДЕЛО, ЕПОХА (1834—1879)

Акад. Михаил Арнаудов

Редактор на издателството *Георги Досев*

Художник на корицата *Иван Марков*

Художествен редактор *Таня Николова*

Технически редактор *Милка Иванова*

Коректор *Искро Димитрова*

Дадена за набор на 10. II. 1972 г.

Подписана за печат на 6 VII. 1972 г.

Излязла от печат на 30 VII 1972 г.

Формат 71/100/16. Тираж 2063

Литературна група 111-7.

Издателски № 20019. Тематичен № 2364

Печатни коли 55. Издателски коли 65,45

Цена 8,71 лв.

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София

ДПК „Димитър Благоев“ — София

ЦЕНА 8,71 ЛЕВА